

«Julio Urkixo» *Euskal Filologia Mintegiko Urtekariaren Gebigarriak*, XXVIII

EUSKAL DIALEKTOLOGIAKO KONGRESUA
(DONOSTIA, 1991KO IRAILAK 2-6)

RICARDO GÓMEZ eta JOSEBA A. LAKARRA (arg.)

Gipuzkoako Foru Aldundia   Diputación Foral de Gipuzkoa
Donostia   San Sebastián
1995

ASJU-REN GEHIGARRIAK
ANEJOS DE ASJU
SUPPLEMENTS OF ASJU

- VI. LUIS VILLASANTE, *Fr. Pedro A. de Añibarro, Gramática vascongada*, 1970. 1.000 pta. (800).
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*, (índice inverso de Gerardo Markuleta), 2. arg. 1994. 2.000 pta. (1.600).
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974.* 1.200 pta. (1.000).
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 3.000 pta. (2.500).
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. Agortua.
- XI. LUIS MICHELENA - IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 2.000 pta. (1.500).
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga*, 1989. 1.000 pta. (800).
- XIII. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989. 1.000 pta. (800).
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Memoriae L. Mirxelena magistri sacrum*, 1991. 6.000 pta. (5.000).
- XV. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendeak*, 1992. 2.500 pta. (2.000).
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale soule-tine: édition critique de Charlemagne*, 1990. 2.500 pta. (2.000).
- XVII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendeak*. Prestatzen.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten gramatikako biztegiak (1741)*. 1994. 1.500 pta. (1.200).
- XIX. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, II. Arduin-Beuden*, 1990. 1.000 pta. (800).
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1963, 1986, 1990. 1.000 pta. (800).
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. (Semiótica de la representación)*, 1991. 2.000 pta. (1.600).
- XXII. LASZLÓ K. MARÁCZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 2.500 pta. (2.000).
- XXIII. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS

EUSKAL DIALEKTOLOGIAKO KONGRESUA
(DONOSTIA, 1991KO IRAILA)

«Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegiaren Aldizkariaren Gebigarriak, XXVIII

**EUSKAL DIALEKTOLOGIAKO KONGRESUA
(DONOSTIA, 1991KO IRAILA)**

RICARDO GÓMEZ eta JOSEBA A. LAKARRA (arg.)

Gipuzkoako Foru Aldundia   Diputación Foral de Gipuzkoa
Donostia   San Sebastián
1994

© RICARDO GÓMEZ eta JOSEBA A. LAKARRA

© JAKES ALLIÈRES, JULEN AREXOLA-LEIBA, ENEKO BARRUTIA, AINHOA BEOLA, IÑAKI CAMINO, Mª TERESA ECHENIQUE, ANDOLIN EGUZKITZA, AGURTZANE ELORDUI, JERARDO ELORTZA, AMAIA EROSTARBE, JUAN MANUEL ETXEBARRIA, MAITENA ETXEBARRIA, IÑAKI GAMINDE, MARTIN HAASE, JOSÉ IGNACIO HUALDE, ORREAGA IBARRA, ALFONSO IRIGOYEN, JOSE LUIS ORMAETXEA, JON ORTIZ DE URBINA, BEÑAT OYHARÇABAL, ROSA MIREN PAGOLA, TXOMIN SAGARZAZU, KOLDO ZUAZO

© «Julio Urkixo» Euskal Filologi Mintegia

© Euskal Herriko Unibertsitatea

I.S.B.N.: 84-7907-145-1

Lege Gordailua: Donostia 1.223/94

IZARBERRI, S.A. - 36. Industri Poligonoa z/g. - 20170 Usurbil

AURKIBIDEA

Aitzinekoak.....	9
 I. HITZALDIAK	
KOLDO ZUAZO, Bonapartez geroztiko euskal dialektologia.....	13
JAKES ALLIÈRES, Euskal Herriko Atlas Etnolinguistikoaz	45
IÑAKI CAMINO, Abiaburu bat aezkeraren azterketarako	59
M ^a TERESA ECHENIQUE, Vascorrománica: el romane autóctono del País Vasco	161
MARTIN HAASE, Amikuzera	173
JOSÉ IGNACIO HUALDE, Euskal azentuen sailkapenaz eta historiaz	189
ALFONSO IRIGOYEN, Euskal toponymia eta dialektologia.....	209
BEÑAT OYHARÇABAL, Euskararen mugak hego aldean 1807.ean: Eugène Coquebert de Montbret-en artxiboetan gelditu dokumentuak.....	241
ROSA MIREN PAGOLA, Nafarroako hizkerak	255
KOLDO ZUAZO, Burundako hizkera.....	297
 II. KOMUNIKAZIOAK	
JULEN AREXOLA-LEIBA, Nazio eta herri mailako barietateen erabilera norma- lizazioranzko prozesuan Arrasaten	367
ENEKO BARRUTIA, Bermioko euskararen ezaugarri morfosintaktiko batzuk ...	397
AINHOA BEOLA, Mugimendu demografikoen garrantzia euskara eta euskal- kien hedapenean	419
ANDOLIN EGUZKITZA, Jabetza-izenordainkiak bizkaieraz	427
AGURTZANE ELORDUI, Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: itu- rriak eta erizpideak.....	433
JERARDO ELORTZA, Aditzaren izen-formak Deba Garaian eta Araba aldean....	465
JERARDO ELORTZA eta JOSE LUIS ORMAETXEA, <i>EAEL</i> eta Arrasateko hizkera....	479
AMAIA EROSTARBE, Aditz izenak Oñatiko hizkeran.....	495
MAITENA ETXEBARRIA, Análisis acústico de las vocales del dialecto vizcaíno .	519
JUAN MANUEL ETXEBARRIA, Etno-testuen transkripzio metodologia.....	539
IÑAKI GAMINDE, Plentzia aldeko euskararen zenbait ezaugarri morfosintaktiko.	547
ORREAGA IBARRA, Ultzamera.....	553
JON ORTIZ DE URBINA, Datibo komunztaduraren gainean.....	579
TXOMIN SAGARZAZU, Hondarribiko mintzairazko ikuspegiak: Larramendi, Bonaparte, Azkue.....	589

AITZINEKOAK

Ondorengoak "Julio Urkixo" Euskal Filologi Mintegiak Donostian 1991ko irailean eratu zuen lehendabiziko Kongresuaren, Euskal Dialektologiako Kongresua-ren aktak dituzu. Badira zenbait urte Mintegia (honako edo harako urtelmendeurren zain izan gabe) bizpabiru urteko epeaz, alorrean ikergaiak landu heinean, era honetako biltzarreak antolatzera deliberatu zela. Hortik dagoeneko burutu diren bemen aurkezten duguna eta aurtengo (1994) bigarrena: Morfologia Teoria eta Euskal Morfologia. Abiaturik gara birugarrena prestatzen.

Gure lehen Biltzarrerako Euskal Dialektologia gaitzat hartzearen zioak ulerterrazak begitantzen zaizkigu: Bonaparte eta Azkuez geroztik —datu bilketa husean bada ere— zerbait aitzinatu da, jakina; bestetik, azken urteotan ere ez da langile urrirenako alorra eta ikertzaile horietako zenbaiten lanetan hizkuntzalaritz(ar)en ukituak eta eraginak ere badauskigu. Halere, asko da Euskal Dialektologian egiteko (gehitzeko, aldatzeko zein berrikusteko) eta Dialektologiaren tokia Hizkuntzalaritzaren barnean ere ez da beste garai batzuetan bezain argi munduan barrena honelako gaietan ari direnentzat.

Gogoeta hauek genituen buruan Miramar Jauregian aste betez bildu ginenean. Biltzarreak gure aurreikuspenak gainditu zituen, bai hizlarien eta baita entzuleen kopuruari dagokionez; halaber, segur gara ikerketotan aurrerapausurik kausitu abalko dela, nahiz gebien diren euskalkil/hizkeren deskribapenetan, nahiz ikerketaren historiografian, nahiz soziolinguistika edota hizkuntzaren historiaren hainbat alderditan, gaia agortzeko arriskuan erori gabe ere.

Biltzarrean eman hitzaldi gebienak (baten bat egileak berak argitaratu gabe uztea nahiago izan du), zuzendurik, egokiturik eta zabalduz, eriden ahal dira hemen. Bada, halaber, Burundako hizkerari buruzkoa, esaterako, han aurkeztu ez arren osagarri egoki iruditurik gebitu dugunik.

Gure eskerrik beroenak Kongresuan parte hartu zuten hizlari eta entzule guztiei; orobat, Kongresuaren prestakuntzan, bertako lanetan eta ondorengoetan hainbat lagundu diguten lankide eta adiskideei. Guzti hau ezin garatuko zen Euskal Herriko Unibertsitateko Udako Ikastaroen azpiegituraz eta, bereziki, Gipuzkoako Foru Aldundiko Kultura Sailaren laguntzaz baliatu gabe, bai antolakuntzan eta baita argitalpen honetan ere. Eskerrak, beraz, guztiei.

R. GÓMEZ eta J. A. LAKARRA

I. HITZALDIAK

Bonapartez geroztiko euskal dialektologia

KOLDO ZUAZO
(Euskal Herriko Unibertsitatea)

1. 1876-1936 bitarteko epea

1.1. Ezaugarri orokorrak

XIX. mendeko bigarren erdian ezarri ohi da euskal dialektologiaren abiaburua eta Bonaparte printzea ikerketa horien bihotzean. 1846 aldera ekin zion Bonapartek euskaraz ikasi eta euskalkiak aztertzeari eta bere heriotzera (1891) bitarteko ibilbide luzean alderdi bi nahiko nituzke nabarmendu.

Dialektologia ikerketak bultzatzeko dirutan eta lan-ordutan egin zuen ahalegin ikaragarria da bata. Honen ondorio zuzena, berriz, argitaratu zituen lanen ugaritasuna.¹ Bere lankideengan ere txertatu zuen adorea da bigarrena. Eta lankideak aipatu direnez, bidezkoa eta legezkoa dirudi hauen partaidetza azpimarratzea, Bonaparteren izena goratzerakoan ez delako maiz aintzakotzat hartzen beste haiek burututako lana. Askok izan ziren Printzeari nolako edo halako laguntza eman ziotenak, baina, bereziki, A. Abbadie, A. Campi3n, J. Duvoisin, B. Echenique, E. Inchauspe, C. Otaegui eta J. A. Uriarterekin izan zituen harremanik estuenak eta emankorrenak. Elkarlana sendotu izana da, beraz, Bonaparterengan nabarmendu beharreko bigarren ezaugarria.

Euskal dialektologiak, bitartekoz eta langilez aski ondo horniturik, abiada bizia hartu zuen, horrenbestez, XIX.eko hirugarren mendelaurdenean. Eta gauzak horrela, harrigarri gertatzen da harrez gero izan duen hazkunde txikia. Are harrigarriago, gainera, euskalkien aniztasuna batetik eta euskalki batzuetatik besteetara dagoen alde larria bigarrenik, kontuan hartzen bada. Badira, baina, hori ulertzen lagunduko diguten arrazoiak.

Alde batetik, eta dagoeneko hainbat bider aipatu denez, Frantzia III. Errepublikazartzearekin batera asko murriztu ziren Bonapartek ordura arte jasotzen zituen diru-sariak eta baita, ondorioz, hark bere lankideei agindu ohi zizkien lanak eta

(1) Ez da erraza ulertzen Euskaltzaindiak berrikitan (1991) argitara emandako Bonaparteren *Opera Omnia Vasconice*-n dialektologiaren diharduten lan teorikoak erabat alde batera utzi izana. *Le verbe basque en tableaux* izan da salbuespen bakarra.

lanon argitalpenak ere. Honetaz gain, 1872-76 bitartean burrukaleku bihurtu zen Hego Euskal Herria eta Iparraldera bertara ere hedatu ziren istiluen zipriztinak. Hori dela eta, bada, aise ulertuko da dialektologia ikerketek aldi hartan egin zuten gainbehera.

Osterantzeko ondorioak ere ekarri zituen, ordea, gerrak. 1876az gerotik Euskal Herrian beste aro bat hasi zela baieztatu dezakegu, hain izan zen erabatekoa gertatutako etena. Euskal Herriko bizimodua —Hegoaldekoa bereziki— zeharo aldatu zen. Foruak ezabatzeak eta horrek ekarri zuen industria hazkundeak erro-errotik zapuztu zituzten ordura arteko oinarri sozioekonomikoak. Foruak ezabatzeak euskaldunen arteko batasuna sendotzea eta abertzaletasuna piztea ekarri zuen. Aldaketa sakon horren ondorio izan zen, jakina, lehenbiziko alderdi politiko abertzalea sortu izana: EAJ (1895).

Abertzaletasun horrek, bestalde, eta industrializazioak erakarritako inmigrante multzo ikaragarriaren eraginez, kutsu xenofobo nabarmena hartu zuen gerraosteko urte haietan eta honen guztionen oihartzuna bete-beteko izan zen hizkuntzaren esparruan ere. Abertzaletasun xenofoboari lotuak ikusi uste ditugu, esate baterako, orduan indartu ziren joera garbizaleak. Baita, XVI. mendeaz gerotiko euskarazko lekukotasun idatzi guztiak gaitzetsiz, gure lehen arbasoek, kobazuloetan bizi ziren haiek, hitz egiten omen zuten euskara garbi eta aratza berreskuratzeko grina zoroa ere.

Arana-Goirik bere *Lecciones de Ortografía del euskera bizkaino* (1896) liburuan aldarrikatutako “herrialde bakoitzak bere literatura euskalkia” printzipioari men eginez, hirugarrenik, haren jarraitzaile sutsuetako zenbaitek (Arriandiagak, besteak beste) eginahalak egin zituen erizpide horren egokitasuna eta zuzentasuna frogatu eta sendotzearen. Bizkaieraren apartekotasunak harrotzeari eta handitzeari ekin zitzaion, gainerako euskalkiekin batzen zituen ezaugarriak alde batera utzi eta haiengandik banatzen zituenei lehentasuna emanaz. Zurrumbilo horretan murgildurik, antzina “hizkuntza” ezberdin bi —euskara eta bizkaiera— egon zirela esateraino iritsi ziren eta horrela ezarri gaur arte bizirik iraun duen “hiperbizkaieraren” oinarria.² Uste ustel horren oihartzuna, gainera (Uhlenbeck, Lacombe eta abarrei esker), gure mugetatik kanpo ere barreiatu zen ondorengo urteetan.

Hiru joera hauek (hots, garbizaletasunak, “jatorrizko euskarara” bihurtu nahiak eta hiperbizkaierak) erabat nahasi zuten euskararen egoera eta bizkaiera suertatu zen denetan kaltetuen, Bizkaian sortu eta indartu zelako Alderdi Jeltzalea eta alderdi horren inguruan garatu zirelako, batipat, joera guzti hauek. Bizkaiera bera bazter-euskalki izateak eta, horrenbestez, besteengandik berezi xamar agertzeak, erraztu egin zuen, jakina, “hiperbizkaiera”-ren haziak indar hartzea eta sustrai sakonak botatzea.

Benetako diglosia egoera gauzatu zen Bizkaian eta “diglosia” hitza Jean Psicharirik bere aspaldiko “Un pays qui ne veut pas de sa langue” (*Mercure de France* 1928-urriak 1, 63-121) lanean tajutu zuen zentzu berberean darabilt, Grezian “katharévoussa” (kultura eliteak zerabilen hizkera) eta “demotiki”-aren (herri xeheak

(2) “Hiperbizkaiera” deitutako joera honen jatorriaz ikus bereziki: I. Laka, “Hiperbizkaieraren historia”, *ASJU*, 1986-1987 bitarteko aleetan.

zerabilena) artean zegoen alde berdintsua sumatzen da eta XX. mende hasieran “euzkera barri” (Greziako katharévoussaren kidea) izendatu zen (sasi)hizkeraren eta Bizkaiko herri xeheak zerabilen betiko euskararen artean.³

Giro zurrunbilatsu honen eragina erabatekoa gertatu zen orduko eta geroko euskalaritzan. Ikusi besterik ez dago *RIEV*-en, 1907-1936 bitartean euskalaritzaren ardatz eta zutabe izan zen aldizkariaren, edukia eta mamia. Eraikitzen ari ziren “ametsetako euskarari” aurre egin beharra zegoen lehenbaitlehen. Hizkuntza berri horren eraikitzaileek gaitzesten zituzten antzinako euskal izkribuak berreskuratu eta aztertu beharra ere bazegoen nahitaez. Bestela esanda: geure benetako iraganean oinarritu beharra zegoen eta ez sekula ere izan gabeko garai distiratsu eta utopikoetan.

Esparru horretan murgildu zen buru-belarri *RIEV* aldizkaria eta horren erakusgarri dugu bertan (berr)argitaratutako izkribu zaharren kopuru hazia: Etxepareren bertsoak, Oihenarten eta Sarako Etxeberriren lanak, Tartasen *Onsa hilceco bidia*, Axularren *Gero* eta Añibarrok lan honekin bizkaierara egokitutako bertsoaren zati handi bat, Peñafloredakoaren *El borracho burlado*, Humboldtaren izkribuak, errefrau zaharren bildumak...

Izkribuzko lekukoak argitaratu eta aztertzearekin batera, arreta berezia bereganatu zuten fonologia diakronikoaren alorreko ikerketek. Diodanaren sendogarri datoz Uhlenbeck-en “Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques” (*RIEV* 1909-10) eta Gavel-en *Éléments de phonétique basque* (= *RIEV* 1920).

Euskara eta gainerako hizkuntzen arteko harremanak argitzea eta korapilo etimologikoak askatzea izan zen *RIEV*-ek urratutako hirugarren sail nagusia. Ezin dugu ahaztu XIX. mende hasieraz geroztik aho batez aldarrikatu ohi zen euskoiberismoa bertan behera utzi eta euskararen izaera aparta, inguruko zein urruneko hizkuntzekiko batere zerikusirik gabea, azpimarratu zela behin 1876ko etenaren ondoren. Joera hipergarbizaleen garapenean bezalaxe, sasoi hartako nazionalismo xenofoboaren eragina sumatzen dugu guk geuk aldaketaren atzean.

Aipatutako hirurok dira *RIEV* aldizkarian nagusitu ziren iker-sailak eta beste horrenbeste esan dezakegu orduko beste bi aldizkari esanguratsuenaz: Parisko *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* [*RLPhC*] (1867-1916) nahiz Berlingo *Euskara* (1886-96) aldizkariak.

1.2. Arturo Campión

Orain arteko lerroetan aurkeztutako arrazoibidea zuzena izatera, euskalaritza sortuberriaren bilakaera gertakari soziolinguistikoek baldintzatu zutela baieztatu beharko genuke bete-betean. Gertakariok direla eta, alde batera utzi ziren dialektologia ikerketak besteak beste, lehentasuna osterantzeko iker-sailei —azterketa diakronikoei batipat— emanaz. Eta, ñabardurak ñabardura, horrelakoxea dugu 1876-1936 bitarteko euskalaritzaren bilakaera.

Nolanahi ere, ez dago erabat gorri dialektologiaren alorra. Bonaparteren inguruan sortutako taldea desegin eta Bonaparte bera ere zaharturik, ahiturik eta lehengo

(3) Grezia eta Euskal Herriko egoeren artean ageri diren antzekotasunez ohar zenbait: “Diglosia dela eta”, *Jakin* (1988), 47. zb., 105-114. Nolanahi ere, sakonago aztertu beharko lirateke “euzkera barri”-aren ezaugarriak.

bitarteko gabe agertu zenean, A. Campión nafarra izan genuen dialektologia ikerketak bizirik iraunarazten ahalegindu zena. Berari zor diogu Printzearen zenbait lan gaztelerara itzuli eta *Revista Euskara*-n argitaratu izana: Burunda (1881), Lizaso (1881), Luzaide (1881) eta Zaraitzuko (1883) hizkerai buruzkoak batez ere. Ez dira lan sakonak eta zabalak hauek, baina badute hala ere euren balioa, hizkera jakin bati buruzko lehenbizikoak izan zirelako gurean eta Bonaparteren erizpide eta helburuen berri ere eman diezaguketelako aldi berean.

Bonaparteren euskararen mapan oinarrituz, bestalde, "Geografía lingüística del euskara" argitaratu zuen Campiónek (*Revista Euskara* 1881). Baina, *Orreaga* [orain facsimilean: LGEV, V (1971)] eta, jakina, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara* (1884) joko nituzke, nik neuk, Campiónek euskal dialektologiari egindako ekarpen nagusiztat.

Bonaparteren lanen ereduari jarraituz atondu zuen *Orreaga*. Lau literatura euskalkietara (bizk., gip., lap. eta zub.) eta Nafarroa Garaiko hamazortzi azpieuskalki eta hizkeratara egokitutako bertsoekin batera, hiztegi eta gramatikari buruzko oharrez aberastu zuen Campiónek berea.

1.3. *Revista Internacional de los Estudios Vascos* [RIEV]

RIEV-i berari dagokionez ere, lehenbiziko urtetik izan zuen bere tartetxo dialektologiak, aldizkari honetan argitaratu baitziren J. Vinson-en "Spécimens de Variétés Dialectales Basques" (1907, 1908 eta 1911). Jean Bourciez-ek 1895. aldera frantsesez aurkeztutako testu bati Iparraldeko zenbait herritan egokitu zizkieten itzulpenen bilduma dugu Vinsonek plazaratutako hau. Vinsonek berak zenbait urte lehenago Irun —eta ez Hondarribia, Vinsonek uste eta esan zuen legez—, Bardoze eta Uztaritzeko itzulpenak argitaratuak zituen *RLPbC* aldizkarian (1875, 1876 eta 1877). Lapurdi eta Nafarroa Behereko zenbait hizkeratara egindakoak plazaratu zituen *RIEV*-eko argitalpen honetan.

RIEV-en azaldu zen J. Larrasqueten "Beñát, Larrajáko belhagilii" (1931 eta 1935). Barkoxeko Larraja auzoan bildutako hizketa zati batzuen transkripzioak dira, bertako fonetikari buruzko oharrez hornituta. Badute transkripzio hauek gaurregun ere lanbide horretan dihardutenendako zer erakutsia, ikertzaile zorrotza izateaz gain fonetika gaietan ikasia ere bazelako Larrasquet. Damurik, 1936ko gerrak eragotzi zuen lana bere osotasunean plazaratu izana. Aldizkari honetan ikusi zuen argia 1926-1935 bitartean G. Bähr-en "Estudio sobre el verbo guipuzcoano"-k. Gipuzkoako 39 herritan jasotako aditz laguntzailearen eta aditz trinkoaren aldaerak daude bertan. Lexiko bilduma batzuk ere —ez oso maila handiegikoak— azaldu ziren *RIEV*-en orrialdeetan. *RIEV*-en, halaber, eman ziren argitara 1922-36 bitartean L. Eleizalde Euskal Herri osoan batutako "Listas alfabéticas de voces toponomásticas vascas". 1936ko gerrak eten zuen zerrendon argitalpena eta *BAP* aldizkarian eman zitzaizen behin-betiko amaiera (1963 eta 1964).

Baina Bonaparte eta beronen lankideen arteko gutunak argitaratzean datza *RIEV*-ek euskal dialektologiari egindako ekarpenik esanguratsuenetakoa. Denen artetik honako hauek nahiko nituzke bereziki nabarmendu: J. de Urquijo, "Cartas escritas por el Príncipe L-L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores" (1908 eta

1910); J-B. Daranatz, "Correspondance du Capitaine Duvoisin" (1928-31 bitarteko aleetan) eta G. Lacombe, "Lettres du Prince L-L. Bonaparte à D. A. Campión" (1932 eta 1933).

1.4. Resurrección M. Azkue

1.4.1. R. M. Azkue, berez dialektologoa izan gabe ere, 1876-1936 aroan iker-sail honi ekarpenik larrienak egin zizkiona dugu inolako zalantzarik gabe. Osterantzeko sailetan jardun zuen batez ere Azkuek, baina bada haren lanetan dialektologiari dagokion hainbat gai eta argibide. Haren *Diccionario Vasco-Español-Francés*, haren *Morfología Vasca* —eta, jakina, S. Altubek beronen osagarri atondutako Eranskina—, haren *Gipuzkera osotua*, haren *Evolución de la lengua vasca*, haren *Cancionero Popular Vasco*, haren *Euskalerrriaren Yakintza...* ezinbestekoak zaizkio euskal dialektologian murgildu nahi duenari. Damurik, sakabanatuegi ageri dira argibideok, ikertzailearen lana zaildu eta oztopatu egiten dela. Alde honetatik, zertxobait sistematikoagoa da haren "Observaciones acerca de la obra *Langue basque et langues finnoises* (*Euskera* 1926).

Baditu, gainera, euskalki jakin biri lotutako lanak, artean ezagunegiak ez ziren euskalkiak biak. Aezkeraz dihardu bata: "Aezkera edo Petiriberro-inguruetako mintzaera" (*Euskera* 1927). Erronkarieraz, berriz, aberatsagoa den bigarrenak: "Particularidades del dialecto roncalés" (*Euskera* 1931). Ezaugarri fonetiko eta morfologikoek; ipuin, atsotitz, haur jolas eta herri kantek; esaera zahar eta lexiko bilduma zabalak osatzen dute lan bion edukia.

Lan hauen balio ukaezina gorabehera, akats larriak ere nabari dira tartean, ares-tian aipatu dugun asistematikotasunaz gainera. Garaiko semea zenez, eragin bizia izan zuten Azkuerengan garbizaletasunak eta "jatorrizko euskarara" bihurtzeko grinak (gogora dezagun haren *Euskal Izkindea*, 1891). Garaiko semea zenez, euskararen batasunak ere biziki kezkatu zuen eta eginahalak egin zituen euskalki eta euskaldun guztiak gipuzkeraren ingurura erakartzearren. Euskara jantzi eta landua ere eraiki nahi zuenez, gorroto bizia zien hizkera mintzatuako laburtzapen eta aldaera fonetikoek. Hizkuntzaren "ustelkeria" zeritzen halakoei eta, jakina, aurreiritzi guzti hauen eragina ezin gordinago eta gardenago sumatzen da Azkueren lanetan.

Bestalde, eta osterantzeko helburuen bila (folkloreia eta etnologia, euskararen batasuna, gramatikagintza eta lexikografia...) ari zenez, arreta txikia jarri ohi zuen ezaugarri fonetikoak, esaterako, zehatz-mehatz eta zorrotzasunez jasotzeko eta adierazteko. Alderdi honetatik ere ezin esan sinesgarritasun handirik eskaintzen dutenik Azkueren lanek.

Ordea, kopuruz behintzat argibide ugari erakustez gain, ordura arte ia ibili gabeko bideak ere urratu zituen. Bera dugu euskal azentua aztertzen aitzindarietakoa: "Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos" (*Euskera* 1930-31). Bera dugu, era berean, azentuaren arabera euskalkien arteko ezberdintasunak iragartzen lehena. Multzo nagusi bi egin zituen Azkuek: zuberera eta Bidasoaldeko hizkerak batean eta bizkaiera-gipuzkerak, bestean. Lehen multzoaren barruan, berriz, bigarren bereizketa hau ezarri zuen: zuberera batetik eta Bidasoaldeko hizkerak bestetik, bakoitzaren ezaugarriak behinenak ere zehaztu zituelarik.

Azkueren txostena beste batzuen eragile ere suertatu zen, hala nola, S. Altuberen “El acento vasco” (*Euskera* 1932) lan mardularena. Ekialdeko bizkaiera izan zuen Altubek aztergai, nahiz eta, beraren ustez, Euskal Herri gehiengan tankera bereko azentua zegoen. Zubererak eta Nafarroako zenbait hizkerak soil-soilik hausten omen zuten berak ezarritako batasuna, baina azentu berezi horren jatorria inguruko erda-eren eraginari leporatu zion Altubek. N. Ormaetxeak ohar eta ñabardura zenbait egin zizkion Altuberi “El acento vasco” (*Euskera* 1933) txostenean eta Ormaetxea bera izan genuen, hain zuzen, azentuaz arduratzen beste aitzindarietako bat, RIEV-en 1918-1920 bitartean argitara emandako hiru lantxoren bidez. Geroago ere itzuli zen Altube azentuaren auzi honetara arestian aipatutako “Observaciones al Tratado de Morfología Vasca de D. R. M. de Azkue” (*Euskera* 1934) txostenean.

1.4.2. Azkuek euskal dialektologiari egindako ekarpenen berri ematen dihardugula, ezin aipatzeke utzi *Erizkizundi Irukoitza / Triple Cuestionario*. Azkuek tajutu zuen galdera zerrenda eta, aurkeztu ere, berak aurkeztu zien euskaltzainei 1921ean. Azkuerenak dira, era berean, liburuxka hasieran (6-11. or.) dauden ohar eta aholkuak. Urriak eta ezdeusak dira oharrok, sasoi hartako euskal dialektologiak Europa-koaren aldean zeukan atzerapena argi asko salatzen dutenak. Euskal Herriko tradizioaren barruan, ostera, bazuten euren esangura, horrelako erizpide metodologikoak lehenengoz orduantxe aipatu zirelako agerian eta esplizituki gurean. Eta agerian eta esplizituki diot, Bonapartek bere lankideei —Echeniqueri bereziki— eginiko gutunetan ere badirelako aholku zenbait, baina gutunok, dakigunez, XX. mende honetan zehar joan dira argia ikusiz.

Sarritan azpimarratu dira Erizkizundiaren alderdi makurrak, baina badirudi ez direla behar bezala aintzakotzat hartu lana abiarazi zuten benetako helburuak. Eta, hala ere, ezin garbiago azaldu ziren helburuok liburuxkaren izenburuan bertan: “Euskaltzaindiak bere erabakiak errotuago izan ditezten erriari aurkezturiko irutzuk erizkizun”. Gogora dezagun euskararen batasuna bideratu nahi zuela Euskaltzaindi sortuberriak. Horretarako agindu zitzaizen Campi3n eta Broussain euskaltzainei batasunaz txosten bat (1920) eta horretarako antolatu ziren lau batzar berezi Euskal Herriko beste hainbeste herritan (1921-22). Ahalegin horien osagarri sortu zen, halaber, Erizkizundia egin beharra. Azkuek berak ere argi eta garbi adierazi zuen helburuok zein ziren: “Orduan beruna bezain astun, arria bezain gogor eta gogoia bezain iraunkor ditezken beredin erabaki artu al izango ditu gure Euskaltzaindi onek” (11. or.)

Eta helburu horiek baldintzatu zuten, hain zuzen, galdera jakin zenbait sartu izana eta baita erantzunak ere gero argitaratzeko tankera. Izan ere, badira tartean dialektologiarekin lotura handiegirik ez duten galderak, baina sasoi hartan eztabaidagai zirelako edo, sartu zirenak. Horrela, adibidez, *sartu*, *zabaldu*, *zorrotzu*, *bazkaldu*... ala *sarri*, *zabali*, *zorrotzi*, *bazkali*... esaten ote ziren galdetzeak “jatorrizko euskararenganako” zaletasunarekin izan dezakeela zerikusia begitantzen zait niri neuri. Garaiko garbizalekeriaren ondorioztat joko nuke, aldiz, *lege* ala *lagi* esaten ote zen edota *eraile* ‘asesino, assassino’ non erabiltzen ote zen galdetzea. Huskeriak diruditenak ere galdetu ziren inoiz, esate baterako, *ur geiago* ala *ur geigo*; *agindu* ala *abindu*; *Gabriel*, *Grabiel* ala *Gabirel* erabiltzen ote zen; nola esaten ote zen *triste* euskaraz; e. a.

Baina lana bere osotasunean hartuta, nahiko galdera egokiak aukeratu zirela esan daiteke. Hiru multzotan banatu ziren galderok: "I. Itzen otsa-Cuestionario fonético, II. Itzen erabidea-Cuestionario Morfológico, III. Itz batzuen erabilkera-Cuestionario lexicográfico". 52 galderak osatu zuten lehen multzoa, 69k bigarrena eta 68k hirugarrena. Aski zabala zen, beraz, eta, Euskal Herri osoko —Iparraldeko zein Hegoaldeko— herri askotan —260 inkesta orotara— burutu zenez, hainbat ezaugarriren hedaduraren berri eman zezakeena.

Lanaren helburuen arabera argitaratu ziren emaitzak ere ordea. Hain aldaera edo hain ezaugarri *zenbat herritan* erabiltzen ote zen adierazi zen eta ez —sistematikoki, bederen— *zein herritan*, dialektologiarendako onuragarriagoa izango zen bezala. Gainera, ezaugarri askori —fonetikoei gehienbat— ezikusi egin zitzairen, galderaren helburua morfologikoa edo lexikoa zenean. Transkripzio eta metodologiazko osterantzeko hutsak ere ugari dira, baina ezinbestean izan behar zuten horrela, Erizkizundia egiten jardun zuten denek ez zutelako lanbide horretarako ariketa eta ikasketa berezirik ere burutu. Bada, hala ere, nabarmendu beharreko salbuespen bat: H. Gavelek Barkoxe eta Atharratzen jasotako erantzunak. Zuberoko emaitzak Mitxelelak argitaratu zituen gerraostean *Euskera* aldizkarian: "Réponses souletines à un questionnaire linguistique" (1960). Gainerakoak ere *Euskera*-n bertan plazaratu ziren 1925-28 bitarteko aleetan.

A. M. Echaidek, gerora, Euskaltzaindian galdu edo aldendu gabe gordetzen ziren 172 inkestak bildu eta ezaugarri zenbaiten eremuak kartografiatzeari ekin zion. *ASJU* aldizkarian azaldu zuten Erizkizundiko 39 galderaz osatutako lehen aurrerapeña: "Ordenación cartográfica de algunos datos del Erizkizundi Irukoitza" (1974). *FLV*-en, berriz, bigarrena: "Distribución de las variantes palatalizadas y no palatalizadas de "l" y de "n" debidas al contexto fónico en los dialectos vascos" (1976). Handik urte batzuetara azaldu zuten lana bere osotasun guztian: *Erizkizundi Irukoitza*. (*Iker-3*, 1984). Liburuaren hitzaurrean (29-38. or.) ezin hobeto aurkeztu zituen Echaidek berak, bai Erizkizundiaren alderdi onak eta baita bere akatsik nabarmenenak ere.

1.4.3. Azkueren jarduera biribiltzeko, *Euskera* aldizkariak mintzatu beharko dugu. 1919an sortu zenetik, euskalaritzaren bigarren ardatz nagusi izan genuen, *RIEV*-en ondoren, 1936 bitarteko epean. Bertan agertu ziren Azkueren lanik gehienak eta bertan, halaber, euskal dialektologiarekin zerikusia duten beste saio eta txosten zenbait.

Damaso Intzarenak dira "Naparro'ko aditz-laguntzallea zuketazko esakeran" (1920 eta 1922) eta "Burunda'ko euskalkia" (1922). Nafarroa Garaiko hainbat lekutako aditza batzen ahalegindu zen lehenbizikoan, nahiz eta bilketa sistematikorik burutu ez. Euskalki-sailkapenari dagokionez, Burunda-Etxarri Aranatz-Ergoienako hizkerak ez zirela zeharo berdinak adierazi zuten. Bonaparteren sailkapena zuzenduz, multzo batean ezarri zuten Burundakoa eta bestean, berriz, Etxarri Aranatz eta Ergoienakoa. Bigarren txostenean zuzen-zuzenean lotu zitzaion Burundako hizkerari. Bonaparteri eta Campióni aurre eginez, bertako hizkera ez zela gipuzkera salatu zuten. Burundako aditza oso-osorik batu zuten horretarako eta, ondoren, Zegama eta Segurako bi auzotakoekin alderatu. (Eztabaida hauek direla eta, ikus liburu honetan argitaratu den "Burundako hizkera" txostena). *Euskera*-n plazaratu zen, era berean,

G. Bähr-en “Flexiones verbales de uso actual en Legazpia” (1925). Legazpiko aditza ia bere osotasun guztian jaso ondoren, hizkera horren ezaugarri fonetiko eta morfologiko behinenak erakutsi zituen Bähr-ek.

1.5. Iparraldeko dialektologiagileak

Hegoaldean dialektologia ikerketek jasan zuten motelaldia azaltzeko 1876az geoztiko gertakari soziolinguistikoen eragina aipatu bada, garbi dago arrazoibide horrek ez duela Iparralderako balio. Erro sakonagoak ditu dialektologiak hemen ere izan zuen abiadura geldiak.

Utrecht-ko Hitzarmenarekin (1713) lotu ohi da Iparraldeko gainbehera ekonomikoaren hasiera, nahiz eta lehenago, Louis XIV.aren agintaldian, egon daitekeen benetako abiaburua. Utrecht-koaz geroztik okertu egin zen, dena den, egoera. Herri nekazari eta emigraziogune bilakatu zen Iparraldea, bertako eskari eta beharrian kulturalak ere zeharo urrituz eta iraungiz. Eta ahultasun orokor horren barruan kokatu beharko dugu, jakina, dialektologiaren ahultasuna bera ere. Salbuespenak ere badira ordea, eta Jean Larrasquet zuberotarra denetan nabarmenena. Gorago (1.3.) aipatu dira RIEV-en argitaratu zituen transkripzio eta Barkoxeko hizkerari buruzko oharra. Plazaratu zituen liburuen artean *Recherches Expérimentales sur l'Evolution des Vélaires dans le Basque Souletin* (1928) nabarmendu behar da. Liburuki berean *Action de l'Accent sur l'Evolution des consonnes étudiée dans le Basque Souletin* izeneko lana ere azaldu zen. Lehenbizikoaren laburpena, berriz, RIEV-en aurkeztu zuen: “Phonétique du basque de Larrajá” (1932).

Maila handiko ekarpenak egiteaz gain, fonetika alorreko euskal ikerketetan aitzindarietakoia izan genuen Larrasquet. Garaiko baliabide teknikorik aurreratuenak erabili zituen eta alde honetatik ere badu oraindik gaurkotasunik. Azpimarratzekoa, berebat, azentuaren eraginaren azterketari egin zion lekua, honetan ere aitzindarietakoia izan zen eta. *Le Basque Souletin Nord-Oriental* (1934) da Larrasqueten beste liburuetako bat. Iparrekialdeko zubereraren deklinabide eta aditzaren egituraren berri eman zigun bertan, ezaugarri fonetikoekin batera.

Le Basque de la Basse-Soule Orientale (1939) da Larrasqueten hirugarren liburu azpimarragarria. Barkoxe inguruetan bildutako hiztegi zabala, Larrasquetek ohi zuen zorroztasun eta zehaztasunaz eginga eta, bere sorterriko hizkera ondo jakiteaz gain hizkuntzalaritzan jantzia ere bazenez, hainbat argibide eskaintzen dizkiguna. Euskal Herrian ondutako hiztegien artean, Larrasqueten hauxe litzateke, lexikologiaren ikuspegitik ezezik dialektologiarenetik begiratuta ere, eredutzat har litekeenetarikoa.

Esan dezadan amaitzeko, Larrasqueten lanak Zuberoako iparrekialdeko hizkeretan oinarrituta dauden arren, erabilgarriak eta baliagarriak direla zuberera osorako, euskalki homogeen eta bateratu samarra delako honako hau.

Larrasqueten ondoren Georges Lacombe dugu nabarmendu beharreko. Aldudeko hizkera hartu zuen bere doktorego tesian aztergai. Hori dela eta, egonaldi zenbait egin zituen Nafarroa Behereko herri horretan 1911-1914 bitartean eta baita gerraostean ere, baina ez zuen bere helburua bete. Jasotako langaien zati bat H. Gavelek argitaratu zuen Lacombe zendu ostean: “Les notes de Georges Lacombe sur le basque des Aldudes” (*E-J* 1952). Aldudeko etxe-izenak, bertako hiztegitxo bat eta aditz

laguntzaileen zerrenda osatugabea aurki ditzakegu Gavelek argitara emaniko zati honetan. J. M. Barandiaranek argitaratu zuen bigarren zatia: “Notes sur le basque des Aldudes, noms de maisons, mots et récits populaires” (*AEF* 1971-72), ipuin eta istorio batzuen transkripzioak ere erantsiaz oraingo honetan.

1.6. Ikertzaile atzerritarrak

1.6.1. Dialektologiagile euskaldunek utzitako hutsunea atzerritarrek bete zuten hein handi batean. Kronologikoki joanda, Julien Sacaze-k 1887 aldera aurkeztutako inkesta litzateke denetan lehena. Pirineoetako departamendu guztietan —Euskal Herria barne— burutu zen. Eskola irakasleen artean banatu zen posta bidez eta frantsesetik nor bere herriko hizkerara itzuli behar izan zituen istorio bi.

Sacazek herriko hizkera zen bezala erakusteko agindu bazuen ere, itzultzaile guztiek ez zuten euren eginkizunean zuzen asmatu. Izan zen, hizkera jantziagoa erakutsi nahirik nonbait, literatura hizkeraz baliatu zenik eta izan zen, halaber, frantseseko ereduari lotuegi ibili zenik. Itzultzaileekiko harremanak posta bidezkoak izateak, eta ez zuzen-zuzenekoak, erraztu egin zuen, jakina, nor bere kasa eta gisa ibiltzea.

Akatsak akats, Iparralde osoko emaitzak jasotzean datza inkesta honen balio nagusia eta berau da, gainera, horretarako lehenbiziko saioa. Balio hori areagotu egin zen Jacques Allières-ek bertako zenbait aldaera eta ezaugarri kartografiaturik aurkeztu zizkigunetik: “Petit atlas linguistique basque français Sacaze” (*Via Domitia* 1960-61). Allièresek berak ezin hobeto adierazi zituen artikuluaeren hitzaurrean era honetako inkestek izan ohi dituzten alde onak eta txarrak. Nolanahi ere, berak atondutako 83 mapei esker garbi ikus daiteke badirela Iparraldean aski ondo zehaztutako hizkuntza eremuak. Hauxe izan genuen, hain zuzen, euskal dialektologian kartografia erabili zen aurreneko saioa.

Antzeko beste inkesta bat aurkeztu zuen Jean Bourciez-ek 1895 aldera. Eremu zabalagoan burutu zen, gainera, honako hau, Estatu frantseseko hegomendebaleko 10 departamendu —Euskal Herria barne— hartuz. Osterantzean, aurrekoaren egitura eta erizpide berberetzajutu zen. Kartografiatzailea ere lehengo berbera izan genuen, hots, J. Allières: “Petit atlas linguistique basque français Bourciez” (*FLV* 1977 eta 1986). 50 mapak osatzen dute lan hau. Gorago (1.3.) aurreratu legez, Vinsonen argitaratu zituen bilduma honetako euskarazko bertsio zenbait.

1913an, Azkue eta Urquijoren laguntzarekin, grabaketa batzuk egin zituen R. Trebitsch austriarrak Euskal Herrian. José M. Etxebarriak eman ditu ezagutzera Trebitsch-ek jasotako hizketa zatiok Juan Manuel Etxebarriarekin elkarlanean plazaratutako *Euskalki guztien etno-testuak* (1991) liburuxkan. José M. Etxebarriak berrargitaratu ditu, era berean, 1916-17 bitartean Hermann Urtel-ek burututako grabaketak: “Nueva publicación de las grabaciones en euskera de 1916-1917 de H. Urtel” (*Mundaiz* 1991). Iparraldeko hizkerak osatzen dute bilduma hau. Euskal Herrian burutu diren lehenbiziko grabaketak izatean datza Trebitsch eta Urtelen lanon balio eta esangura nagusia.

Sarako hizkera izan zuen Hugo Schuchardt-ek aztergai 1922an argitaratutako *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)* [orain, gatzelaniaz, *Euskera* 1992]

txostenean. Badu interesik Schuchardten ekarpen honek, Saran jasotako hizketa zatien transkripzioez landa, ohar jakingarriak ere egin zituelako bertan, euskal azenuari buruzkoak esate baterako. Lan honen osagarri argitaratu zituen Jean Saroi-handyk ohar eta iruzkin zenbait *Annuaire du Collège de France* (1924) aldizkarian.

Oso kontuan hartu beharrekoa, halaber, William Rollo-ren *The Basque Dialect of Marquina* (1925). Markinako hizkeraren gramatika itxuratu zuen, bertako fonetikako ohar apurrak, deklinabidea, aditza, hitz eratorri eta konposatuen egitura... erakutsiz. Hizketa zatiak ere transkribatu zituen, baina hauek, hizkera jaso, Markinako literatura hizkera klasikoa, islatzen dute zoritxarrez. Hiztegi luze samar batek osatu zuen Rollorez liburu mardula. Beronen oihartzuna zabaldu egin zen zertxobait R. M. Azkuek *RIEV*-en (1925) egin zion iruzkinari esker. Rollorez lana hobetze aldera egindako zuzenketak —zuzenketa zuzenak, oro har— ziren arren, ez zituen hark oso begi onez ikusi, beraren ihardespenean (*RIEV* 1926) nabari denez.

1.6.2. Euskalaritzan hizkuntzalari espainiarrek esku hartze txikia izan badute ere, badira garai honetan nahitaez aipatu beharreko izen zenbait. Fonetika alorrean ezagutzen ziren baliabide teknikoak Euskal Herriratu nahirik, Eusko-Ikaskuntzak antolatutako *Tercer Congreso de Estudios Vascos*-a etorri ziren irakasle Amado Alonso —jatorriz nafarra hau— eta Tomás Navarro Tomás. A. Alonsoren ikasgaia “Consonantes de timbre sibilante en el dialecto vasco baztanés” izan zen eta N. Tomásena, berriz, “Observaciones fonéticas sobre el vascuence de Guernica”.

N. Tomásena berarena da “Pronunciación guipuzcoana” (1925). Gipuzkera literarioaren egitura fonetikoak izan zuen aztergai. Horretarako Alkizan bizi zen apaiz zaldibiar baten lekukotasunaz baliatu zen, osagarri beste gazte bi, alkizarra bata eta tolosarra bestea, izan zituela. Aipatu berri ditugun hiru lanon ekarpenik esanguratsuena erabilitako azterbide eta bitarteko teknikoetan datza zalantzarik gabe. Alde honetatik eurak izan genituen Euskal Herrian aitzindari. N. Tomásen “Pronunciación guipuzcoana”-ren amaieran, bestalde, atal bana eskaini zitzaizen intonazio eta azentuari. Bertan aurkeztutako emaitzei zuzenketa zenbait egin zizkien N. Ormaetxeak (*RIEV* 1926). *RIEV*-eko ale berean dauzkagu, orobat, N. Tomásen ihardespena eta H. Gavelek “Pronunciación guipuzcoana”-z egin iruzkina.

2. 1950-1980 bitarteko epea

2.1. BAP eta Euskera agerkariak

2.1.1. 1936-39 eta 1939-45 bitarteko gerrek erabateko etena ekarri zuten lehenetik ere geldi samarra zen dialektologiaren ibilbidean. 1945ean bertan sortutako *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País* [BAP] agerkariak eman zion aro berriari hasiera. Batez ere 1950-70 bitarteko bi hamarkadetan ezinbestekoa gertatu zen agerkari hau euskalaritza bideratzeko eta sendotzeko ahaleginean.

Dialektologiari gagozkiola, aintzakotzat hartu beharreko ekarpenak egin zituen lexikografia alorrean. Horren lekuko dira Francisco Ondarraren “Voces vascas de Baciacoa” (1965) eta, bereziki, Kandido Izagirrearen “Erronkariko euskal-ondakin batzuk” (1959 eta 1961), “Tolosako euskeraren iztegirako gaiak” (1967) eta “Iztegirako gaiak” (1965). Oñati-Leintz haranean, Urola-Goierri eskualdeetan eta Nafarroa Garaiko zenbait hizkeratan jasotako hitzak dauzkagu azken honetan, Izagirrek ohiz-

koa zuen zehaztasunaz bilduak. "Ultzamako euskeraren gai batzuk" (1966) lanean, elkarrizketa zatiak ere transkribatu zituen Izagirrek bertako hiztegiak gainera. Gora-go aipatu dugun Larrasquet zuberotarrarekin batera, eredu egokia dugu tankera honetako lanetarako Izagirre urretxuarra.

Ekialdeko behenafarreraren eremu barruko diren Donibane-Garazi, Iholdi eta Lekunberrin jasotako ipuinen transkripzioak, gramatika oharrekin batera, argitaratu zituen Pierre Duny Pétré-k: "Trois textes folkloriques basques de Basse-Navarre Orientale" (1959). Esan dezadan, bide batez, beronena dela hizkera hauetaz diharduen beste lantxo bat: "Notes sur le parler populaire basque de Basse-Navarre orientale" (*Gure Herria* 1963). Jean Haritschelharrena, berriz, "Textes folkloriques de la vallée de Baigorri" (1963). Lanon laburrera eta apaltasuna gorabehera, ezinbestekoak ditugu hain ezezaguna zaigun behenafarreraren berri izango badugu.

Toponimia alorlean, Ataungo (1969 eta 1970) eta Gaztelu-Orexako (1985) bildumak nabarmenduko nituzke. Baina RIEV-*ez* jarduterakoan nioen bezalaxe, BAP-i dagokionez ere, Bonaparte eta bere lankideen arteko gutuneria argitaratzean datza agerkari honek euskal dialektologiari egin zion ekarpenik nagusienetakoa. Uriartek Printzeari bidalitakoak eman zituen argitara J. Ruiz de Larrinagak 1954-58 bitarteko aleetan: "Cartas del P. Uriarte al Príncipe L.-L. Bonaparte". Claudio Otaeguik 1868an Bonaparteri bidalitako Zegamako hiztegi laburra ere argitaratu zen bere orrialdeetan: "De los papeles inéditos de la Colección Bonaparte, en el Archivo de la Diputación de Guipúzcoa" (1957).

2.1.2. BAP-en bidelagun izan zen, 1956an atzera berriz argitaratzeari ekin ziztaionetik, Euskaltzaindiaren *Euskera* agerkaria. Batez ere lehenbiziko hiru urteetan leku zabal samarra eman zitzaien dialektologiarekin zerikusia zuten lanei, lanok, bai mamiz eta bai erabilitako metodologiak, oso maila xume eta apalekoak diren arren gehienetan.

1958ko alean argitara emandako lantxo bi ditugu toponimia alorlean: Ezcaraykoa bata eta Mungiako baserri izenena bestea. Hizkera jakin baten inguruan egindako txostentxoak ere badira: Azpeitia eta Oñati (1956) eta Larraun ibarreko buruzkoak (1957). Lexiko bildumek osatzen dute multzorik haziena: Arratia (1958), Lezo eta inguruetakoa (1962), Arano eta Luzaide-Arruazu (1963-64), Loiola (1967) eta Ondarroakoa (1972) dira horren adibide. Aberatsagoak dira Baztan haranean (1962) eta Leitzan (1963-64, 1967 eta 1982) bildutakoak.

Nolanahi ere, Toribio Etxebarriaren *Lexicón del euskera dialectal de Eibar* (1965-66) da denetan zabalena eta sakonena, Eibarko hizkeraren berri izateko ezinbestekoa. Hizkuntzalaria ez zen arren, ardura handia jarri zuen Eibarko hizkera zen bezala eta bere osotasun guztian erakusteko Toribio Etxebarriak. Eibarko hizkera erakuste aldera, halaber, bertako aditza ere bildu zuen Etxebarriak (1963-64) eta honen osagarri egin zuen J. San Martinek "Eibarko aditz-laguntzailearen paradigmak" (*Iker-1*, 1981). Lexikografia alorlean ere, T. Etxebarriaren hiztegiaren gehigarri bat plazaratu berri du San Martinek *Euskera* agerkarian (1990) eta *Euskera*-n bertan Eibarren bildutako lexiko teknikoak ere eman ditu argitara.

Baina *Euskera*-ri dagokionez ere, gutun bildumak argitaratzean datza dialektologiari egin dion ekarpenik nagusienetakoa. Bilduma horietako bi dauzkagu 1957ko

alean, A. Irigoyenek prestatuak biak: “Cartas de Inchauspe al Príncipe L-L. Bonaparte” eta “Cartas de Mariano Mendigacha a D. R. M. de Azkue”, azken hau erronkariaren eta, batipat, Bidankozeko hizkeraren berri izateko baitezpadakoa. F. de Zeriok argitaratu zituen honen osagarri Azkuek Mendigachari bidalitakoak (1961). Irigoyenek argitaratutako gutun berak J. Estornés Lasak berrargitaratu zituen handik georogora: “Mendigacha’k Azkue’ri kartak 1902-1916” (FLV 1984). Argitalpen honetan, gaztelaniazko itzulpenaz gain, ohar eta zuzenketa batzuk ere erantsi zituen. Baita, amaieran, erronkariari buruzko bibliografia ere.

2.2. Ikertzaile atzerritarrak

Aurreko saila (2.1.) osatzen duten lanei so eginez, gehienak ikertzaile amateurren emaitzak direla ohartuko gara. Galduz doan bizimoduari (nekazaritza, artzantza...) lotutako hizkeraren edota, zenbait lekutan, galduz doan euskararen beraren azken aztarnak jaso nahian diharduten euskaltzaleen emaitza apal eta, sarritan, badaezpada-koak. Ez behintzat, ezta hurrik eman ere, euskalari ikasien goimailako ikerlanak. Eta bertoko euskalari ikasi ezak agerian utzitako hutsunea atzerrikoek bete zuten oraingo epe honetan ere hein handi batean.

René Lafon izan genuen denetan lehena. Ez zen izan dialektologia sakontasun handienaz landu zuen alorra, baina baditu honetan ere nabarmendu beharreko ekarpenak. Aurrenekoa, beharbada, “Observations sur la place de l’accent dans quelques formes basques des parlers souletins” (1935). Hain berezia den zubereraren azentua aztertzeari ekin zion Lafonek, bere ezaugarriak behinenak zehaztuz eta arautuz eta, aldi berean, Leizarragaren izkribuetakoarekin alderatuz eta bien arteko kidetasun estuak agerian jarritz. Bere laburrera gorabehera, azpimarratzekoa da txosten honek ondorengoengan izan zuen eragina.

Maila handiagokoa da “Sur la place de l’aezcoan, du salazarais et du roncalais dans la classification des dialectes basques” (*Pirineos* 1955). Bonapartek (1872) urratutako bideari jarraituz, batera aztertu zituen aezkera, zaraitzuera eta erronkariara. Baina hizkera gehiago ere hartu zituen Lafonek alderagai: Iparraldekoak, baztanera eta Nafarroa Garaiko beste zenbait. Eta hau berrikuntza metodologikotzat jo behar dugu Euskal Herrian, euskararen orokortasuna eta gainontzeko hizkera eta euskalkiekiko loturak ia batere aintzakotzat hartu gabe, herri edo eskualde jakin bateko hizkeraren azterketara mugatzen zirelako itsu-itsuan dialektologian zihardutenak gurean.

Bigarren berrikuntza metodologiko bat ere nabari da lan honetan. Oinarrizko ezaugarri zenbait hautatu eta, ezaugarri arabera, hizkera bata besteetatik zerk batzen eta zerk banatzen zuen zehazten ahalegindu zen. Eta, zalantzarik gabe, horixe zen Bonaparteren euskalki-sailkapenaren egokitasuna egiaztatzeko zein gezurtatzeko bidea. Ezaugarriak hautatze horretan ere bada Lafon eta bere aurrekoen artean alderik. Azken hauek aztertutako —eta liluratutako— bokal eufonia eta aditz laguntzailaren aldaeretara mugatu ordez, osterantzeko ezaugarriak —mundu zabaleko dialektologia lanetan jarraitzen ziren berberak— hartu zituen kontuan Lafonek. Handik gerora Larrañeko hizkeraren ezaugarriak argitaratu zituen txosten bitan: “Contribution à l’étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)”

(1958) da bata eta "Remarques sur la structure des formes verbales du parler basque de Larrau (Haute-Soule)" (*Via Domitia* 1959) bestea.

Nolanahi ere, eta aurrekoen lanak ezertan gutxietsi gabe, Nils M. Holmer-ekin jaretsi zuela esango nuke euskal dialektologiak bere heldutasuna. 1964an eman zen argitara, 1950erako egina omen zegoen arren, haren *El idioma vasco hablado*. Holmer ere ez zen herri bakar bateko hizkera aztertzeraz mugatu. Eredu zabalagoa aukeratu zuen: batez ere Hondarribia, Irun, Errenteria, Oiartzun eta Arantzeta, hots, Bidasoaldeko eta handik gertuko zenbait hizkera.

Kanta, ipuin eta esaera zaharrak bildu zituen eta euren transkripzioak egin. Ondoren, hizkera hauen gramatika atondu zuen, fonologia, morfologia eta sintaxia arloak bereiziz. Hiztegi bat ere osatu zuen. Leku zabala eskaini zion, bestalde, azentuari eta, beronen arabera, Irun eta Hondarribiko hizkerak Nafarroakoekin egiten zutela bat erabaki zuen Holmerrek, horren zergatiak zehaztuz eta arautuz.

V. Abrahamson-ekin batera "Apuntes vizcaínos" (*ASJU* 1968, 1969 eta 1977) argitaratu zuen. Egituraren aldetik aurrekoaren berdina, azentuari oraingoan ere tarte zabala egin ziotela. Mendebaleko bizkaieraren eremuko hizkerak izan zituzten aztergai, Bermeo eta Getxokoak batipat, baina baita Mundaka, Fruiz, Arrieta, Larrauri eta Dimakoak ere.

Maila handikoa, orobat, Geneviève N'Diaye-ren *Structure du dialecte basque de Maya* (1970). Egileak berak zioenez, hauxe zen euskal hizkera bati buruzko lehenbiziko deskribapen sinkroniko orokorra. Amaierko (eta Arizkongo) hizkeren fonologia eta morfosintaxia erakutsi zituen estrukturalismoaren azterbideak erabiliz. Hone-tantxe datza, hain zuzen, lanaren baliorik nagusienetakoa. Beronen osagarri etorri ziren Terence H. Wilbur-ek (*Language* 1972) eta J. M. Anderson-ek (*Lingua* 1973) egindako iruzkinak.

Beste tankera bateko lana den arren, bazterrezina dugu Rudolph P. G. de Rijk-en "Vowel interaction in Bizcayan Basque" (*FLV* 1970). Euskaraz hain sarri sortzen diren hiatoen ondorioz gertatu ohi diren bokal aldaketak eta aldaketon arauak zehazten ahalegindu zen de Rijk, bizkaierara mugatutako ikerlan honetan. Eta hitzak hizpidea dakarrenez, gogora dezagun bide batez, hiatoetako aldaerotan oinarritu direla maiz gurean egindako euskalki-sailkapenak. Horixe izan zen Bonapartek erabili zuen erizpide nagusienetakoa eta horixe, era berean, J. M. Zavalak bere 1848ko gramatikan bizkaieraren barruan lau eremu ezartzeko izan zuen arrazoia. Eta urrunago joanez, horixe izan zen, halaber, J. A. Moguel eta Añibarroren arteko eztabaida-gaietako bat. Euskararen historiari begiratuz gero, ostera, bilakaera berriak dira hauek eta, beraz, euskalki-sailkapena egiteko inola ere ez oinarrikerik ziurrenak eta zuzenak.

Geure harira bihurtuz, 1972ko *ASJU*-n plazaratutako ikertzaile atzerritarren lanen artean bereziki azpimarratu beharrekoa da, euskal azentuaz bertan egiten dituen ohar eta iruzkinengatik, William H. Jr. Jacobsen-en "Nominative-Ergative Syncretism in Basque".

Eta atzerritarren sail honi amaiera emateko, Nicole Moutard-en "Etude Phonologique sur les Dialectes Basques" (*FLV* 1975 eta 1976) aipatuko dut. Aurkeztutako emaitzez den bezainbatean, ezin esan ekarpen handiegirik egin zuenik, baina beste

alderdi batzuetatik begiratuta, badu lanak interesik. Alde batetik, berak zuzenean jasota edo inoren lanetan oinarrituta, euskalki guztien ezaugarriak erakutsi zituen. Ezaugarriok, bigarrenik, zuzen eta egoki sailkaturik adierazi zituen, gure arteko dialektologia lanetan nagusi (izan) den anabasa eta sakabanaketatik saihestuz eta urrunduz. Hirugarrenik eta azkenik, fonetika eta fonologiara mugatu izanak ere bazuen bere esangura berezia, euskalki edo hizkera jakin bat azaltzeko nahiz batetik besterako aldeak erakusteko aditzaren azterketara —eta arestian aipaturako bokal eufonietara— jo ohi delako gurean. Gogora dezagun Bonaparteren lan buruzagia, *Le Verbe Basque en tableaux*, aditzaren erakusketan datzala. Beharbada aurreko mendeetako apologiagileen bideari jarraituz edo, aditza bihurtu da euskararen dohain eta aberastasunen kutxa. Euskal dialektologiaren ohizko bide horretatik aldendu eta, mundu zabalean bezala, fonetika-fonologiari lehentasuna emateak bazuen, beraz, bere balio eta berritasuna.

2.3. Koldo Mitxelena

2.3.1. Euskalaritzako beste hainbat arlori bezala, dialektologiari ere eman zion Mitxelenak bere arnasa eta bultzada. Aurreko hamarkadetan urratutako bideari jarraituz, ikerketa diakronikoei lotu zitzaion hura ere, baina, beharrak behartuta, euskalkiei ere aurre egin beharrean agertu zen handik lasterrera. Bere *Fonética Histórica Vasca* eraiki ahal izateko ez zen aski iragan aldietako euskara aztertzea. Mitxelenak berak esan ohi zuenez, *aldi eta alde* orotako euskararen berri izatea zen nahitaezko eta bazter-euskalkiak ziren harrobirik emankorrenak horretarako.

Zubererari zegokionez, eskura zituen lanabesok: Inchauspe, Gèze eta Larrasqueten hiztegi eta gramatikak, esate baterako. Baita, jakina, Gavelek eta Lafonek burututako ikerlanak. Bizkaieraren gairik ere bazegoen egon, agerian batzuk eta gordeta besteak, eta, azken hauetako zenbait (*Viva Jesus*, Andramendiko izkribuak, Arrasateko erreketaren kantuak eta *Textos arcaicos vascos*-en bildutakoak bereziki), Mitxelenak berak ekarri zituen agerira.

Gutziz bestela jazotzen zen erronkarierarekin. Bonapartek eta Azkuek bildutako apurretatik at, ez zegoen bertako hizkeren berri izateko beste biderik. Hutsunea betetzeko asmoz, haraneko azken euskaldunak geratzen ziren herri bietara abiatu zen 1952an: Izaba eta Uztarrozera. J. J. Beloqui, J. Elósegui eta P. Sansinenea izan zituen lagun eta lauren artean eman zuten argitara “Contribución al conocimiento del dialecto roncalés” [orain *SHLV* 246-272]. Bi eratara bildu zuten bertako hizkera: lexikoari buruzko galdera zehatzen bidez eta elkarrizketa eta testu libreen bidez (ipuin, kanta...). Adizki zenbait eta gramatika ohar gutxi batzuk ere erantsi zizkionten lanari. Arreta bizia jarri zuten transkribaketak —eta Erronkariko azentu berezia batez ere— ahalik eta zuzenen erakustearren eta, honetan, garaiko beste lanekin alderatuta, eredutzat jo genezake honako hau.

Handik lasterrera argitaratu zuen Mitxelenak berak erronkarieraren fonetikari buruzko maisulana: “La posición fonética del dialecto vasco del Roncal” [orain *SHLV* 273-297]. Ondorengo lanetan ere egingo zuenez, inguruko euskalkiekin (zub., zarraitz. eta aezk. batipat) zituen berdintasun eta ezberdintasunak argitzen ahaleginduz eta baita erronkarieraren kokagunea zehatzen ere bide batez. Aditz eta deklinat-

bide taula amaigabeak alde batera utzi eta fonetika arazoei ekiteak ere bazuen, gorago (2.2.) N. Moutard-ez aritzerakoan ere genioenez, bere esangura berezia.

Arabari etorri zitzaion ondoren bere txanda. 1958an, M. Agud-ekin elkarlanean, Landuchioren *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* (1562) eman zuen argitara, Mitxele-nak berak jarritako hitzaurre aberatsaz osatua [orain SHLV 762-782]. Oraingoan ere, hiztegi honetako hizkera bere inguruko —batez ere Bizkaiko— eta bere garaiko —XVI eta XVII. mendeetako— gainerako izkribuekin alderatu zuen eta ondorio nagusi hauetara iritsi: hiztegia, batetik, ordura arte ezezaguna zen euskalki bati zegokion. Euskalki hori behiala Araban —edo Arabako zenbait eremutan behinik behin— mintzo zena zatekeen. Eta Arabako mugak ere gaindi zitzakeelako, “meridional” izendatzea erabaki zuen. Hiztegiko euskal ordainak ezartzen aritu ziren hiru lagunetarik bi gasteiztarrak izan zitezkeela eta ekialderagoko nonbaitekoa hirugarrena frogatzen ere ahalegindu zen.

Bere bizitza osoan jardun zuen Mitxelenak Arabako euskalki aurkitu berrian sakontzen eta 1958an plazaratutako emaitzak aberasten eta biribiltzen. Beste iker-tzaile batzuek, López de Gereñuk gehienbat, argitara emandako toponimo zerrenda eta osterantzeko lanabesetan oinarritu zen horretarako. Ondoko lanotan aurki daitezke ekarpen horiek: “Notas sobre las lenguas de la Navarra medieval” [orain PT 73-85], “Toponimia, léxico y gramática” [orain PT 141-167], “Nota marginal sobre la huella latina en la lengua vasca” [orain SHLV 121-137], “Sobre la lengua vasca en Alava” [orain PT 169-181] eta “Algunos nombres de Contrasta” [orain SHLV 614-619].

J. Goikoetxea Maizak *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo* (Arabako Foru Aldundia, 1983) argitaratu izanak, Gamiz sabandoarraren hizkeraz —eta Arabakoaz ere bai, horrenbestez— argibide berriak plazaratzeko aukera eman zion Mitxelenari [orain SHLV 929-931]. Bide batez, 1964an Martin Portal olerkaria nafartzat jo bazuen ere (TAV 3.1.21.), oraingoan, Gamizen hizkera begien aurrean zuela, eritzi hori zalan-tzan jarri eta Portalen hizkera ere Araba aldekoa izan zitezkeela adierazi zuen.

Zaraitzuera izan zen Mitxelenak aztertutako hirugarren bazter-euskalkia. 1958an ibar horretan berak zuzen-zuzenean bildutako gaiak “Notas fonológicas sobre el salacenco” [orain PT 221-234] txostenean plazaratu zituen. Hemen ere, inguruko hizkerekin (zub., erron., aezk. eta Nafarroa Garaiko beste batzuekin) alderatu zuen zaraitzuera, beronen kokagune egokia zehaztu ahal izateko. Ekialdeko euskalkiei buruzko ezaupidea osatzeko, “Un vocabulario aezcoano, salacenco y roncalés preparado por el Príncipe Bonaparte” [orain SHLV 298-319] argitaratu zuen. Bonapartek bildutako hiztegia, berak zuzenean jasotako argibide eta oharrez hornitu zuen Mitxelenak.

2.3.2. Jarduera luze honen ondorioz, Bonaparteren euskalki-sailkapena zuzendu beharra aipatu zuen Mitxelenak ere *Fonética Histórica Vasca*-n. Azkuek legez, euskalkitzat jo zuen erronkaria eta beste horrenbeste egitea erabaki zuen zaraitzuerari eta aezkerari zegokienez. “Hegoaldekoa / Meridional” gehitu zien hiru horiei.

Euskalki barruko mugetara etorritik, iparraldeko goinafarreraren barruan kokatu zuen baztanera, lapurterarekiko kideetasun estuak gorabehera, eta gipuzkeraren barruan, berriz, Burunda eta Etxarri Aranazko hizkerak. Ostera, goinafarrerari lotu

zizkion Lezo eta Errenteriakoak eta Pasaietan ezarri alde honetako gipuzkeraren muga. Arrazoi ahulegiak jarri zituen, dena dela, erabaki bi hauen oinarri.

Euskalki-sailkapenaren auziak, bidenabar, horretarako erizpideak zehaztu beharra ekarri zuen eta zeregin horri ekin zion Mitxelenak *Sobre el pasado de la lengua vasca* [orain *SHLV* 1-73] liburuaren bigarren atalean. Bonaparteren usteei aurre egiteko erronkaria hartu zuen aztergai. Gurean 1955ean Lafonek urratutako bide berari jarraituz (ikus 2.2.), erronkariaren 9 ezaugarri fonologikorik nabarmenenak hautatu eta zaraitzuerarekin zein zubererarekin alderatu zituen. Bederatzitik bostetan zaraitzuerarekin egiten zuen bat erronkariak eta, hirutan bakarrik, zubererarekin. Bederatzigarren ezaugarriaz den bezainbatean, erronkarietan bertan ere ez zegoen erabateko batasunik: zaraitzuerarekin zetozen bat hizkera batzuk eta zubererarekin besteak.

Honekin guztionekin ageri-agerian jarri zuen Mitxelenak Bonaparteren sailkapenaren oinarri ahula, baina baita muga zehatzak ezartzeko ezintasuna ere. Baita, jakina, Bonapartek bere sailkapena tajutzeko erabili zituen erizpideen desegokitasuna eta urritasuna ere.

Bizkaieraren sailkapenari lotu zitzaion ondoren, gauza jakina da eta, gorago (1.1.) aipatutako "hiperbizkaiera"-ren eraginez, ukatu egin zuela zenbaitek euskalki honen euskaltasuna, "euskalki" izatetik "hizkuntza" izatera iritsiz. Mitxelenak erakutsi zue-nez, aitazitik, hiru multzotan sailka daitezke bizkaieraren ustezko apartekotasunak. Alde batetik, gainerako euskalkietan galdutako ezaugarri zenbait atxiki ditu bizkaierak. Beste batzuetan, berriz, bizkaiera bera da berrikuntzak burutu dituenak, gainerako euskalkietatik aldentuz. Eta badago oraindik hirugarren multzo bat, euskarak eskaintzen dituen aukera ezberdinen artean, bizkaierak horietako bata eta gainerako euskalkiek bestea(k) hautatzetik datorrena.

A. Tovar-ek *El euskera y sus parientes* (1959) liburuan erakutsitako bideari jarraitu zitzaion oraingoan Mitxelena. Liburu horretako "El vizcaíno entre los dialectos vascos" atalean, bizkaieraren ustezko berezitasunen gakoa bazter-euskalki izatean zetzala soil-soilik frogatu zuen Tovarrek eta honen arrazoiak osatzen eta biribiltzen ahalegindu zen Mitxelena.

Lehenago ere mintzatua zen, dena dela, arazo horretaz "Guipuzcoano y vasco" [orain *SHLV* 320-322] txosten laburrean eta beranduago ere izango zuen arlo hori jorratu beharra. Izan ere, behin 60ko hamarkadaz gero piztutako euskararen batasunaren eztabaidak azalera eta harrotu egin zituen orduko ahaztuxe ziruditen jarrera hiperbizkaitarrak eta horiei aurre egitera etorri zen Mitxelenaren "Lengua común y dialectos vascos" [orain *PT* 35-55] artikulua mamitsua.

2.3.3. Azentua aztertu eta azentuen arabera lau hizkuntza eremu nagusi ezarri izana da Mitxelenak euskal dialektologiari egindako beste ekarpenetako bat. Bera dugu, gainera, 1950-80 bitarteko epean iker-sail hau sakonen landu zuena: "A propos de l'accent basque" [orain *SHLV* 220-239] izan zen aurreneko urratsa eta honen hurrengo etorri ziren "Euskaltzaindian sartzerakoan Ormaetxea jaunak egindako itzaldiari erantzuna" [orain *MEIG* VI, 97-106], *FHV*-ko 20. atala, "A note on Old Labourdin Accentuation" [orain *PT* 235-244], "Acentuación alto-navarra" [orain *PT* 245-260] eta, azkenik, *FHV*-ren 1977ko argitalpenean ere ohar eta argibide

ugariz aberastu zuen azentuari eskainitako atala. Eta ondoko hauxe da azentuaren arabera Mitxelenak ezarri zuen behin-behineko banaketa laukoitza:

I. Erdialde-Mendebaleko multzoa, bizkaierak, gipuzkerak eta Gipuzkoa ondoko Nafarroako hizkera zenbaitek osatua. Multzo honetako hizkera batzuetatik besteetara dauden alde nabarmenak gorabehera, sakoneko batasuna ikusi uste zuen Mitxelenak.

II. Zubererak eta erronkarierak osatutako multzoa, nahiz eta bi euskalki hauen artean ere aldeak badiren. Lafonen ikerlanetan oinarrituz, azentu mota hau amikuzera, bardozerara eta Leizarragaren hizkerara ere heda litekeela onartu zuen.

III. Zaraitzuerak eta hegoaldeko goinafarrerak osatutakoa.

IV. Bidasoaldeko multzoa, Hondarribia, Irun, Bortzirriak eta gutxienik ere Beintza-Labaieneraino zabaldua. Erreterria eta Lezoko hizkerak I multzoan sartu zituen bete-betean. Oartzungoa, ostera, IV multzotik hurbilago ikusi uste zuen.

Lapurtera, behenafarrera eta aezkerari buruzko argibiderik eza aitortu arren, Pierre d'Urteren lekukotasunean oinarrituz, XVIII. mende hasierako Lapurdiko kostatarra behinik behin, IV multzotik gertu zegoela adierazi zuen Mitxelenak. Dena dela (*FHV* 587), I eta IV multzoen artean izan litezkeela nolabaiteko loturak iragarri zuen eta beste horrenbeste jazo litekeela II eta III multzoen artean ere.

2.3.4. Euskararen Hizkuntza Atlasaren egitasmo ugari bezain aspaldikoei ere estuki lotuta azaldu zitzaigun Mitxelena. Atlas hori abian jartzeko bilkura zenbait antolatu zituen 1951 aldera Consejo Superior de Investigaciones Científicas delakoak eta Mitxelenari berari egokitu zitzaion, hain zuzen, fonetikako galdera sorta atontzeko ardura.

Oraindik orain argitara emandako “De dialectología vasca” (*FLV* 1991) txostenean bildu da Mitxelenak prestatutik zeukan zirriborroa, gaurregun ere tankera horretako lanetan dihardutenendako guztiz baliagarri gerta daitekeena. Inkestak egiterakoan sor daitezkeen zenbait oztopo eta oztopook saihesteko bideak erakustez batera, inkestak egin zitezkeen herriak ere zehaztu zituen Mitxelenak. Orobat fonetika eta morfosintaxia alorretan egin zitezkeen galderak.

Bere Hizkuntza Atlas bideratzeko asmotan Euskaltzaindiak antolatu zituen jardunaldietan ere partaide izan zen Mitxelena. Hona hemen jardunaldi horietan irakurri zituen txostenak: “Hondarribiko bilkurak direla eta” (*Euskerak* 1981), “Encuestas lingüísticas en el País Vasco” [orain *SHLV* 323-333], “Sobre las necesidades de una exploración lingüística de Euskal Herria” (*Euskerak* 1981) eta “Euskalkien ageriko aurpegia” [orain *SHLV* 334-340].

2.3.5. Mitxelenak euskal dialektologiari egindako ekarpena neurtu beharrik banu, iker-sail hau garatu ahal izateko noraezekoak ziren oinarriak jarri zituela nabarmenduko nuke lehenbiziko. Ezingo genuen urrunegi heldu baldin eta euskalkien ezaugarriak behinenak ere estalian eta izkutuan bazeutzan. Ezaugarri horietako zenbait —ez denak, eta badugu, beraz, aurrera begira ere zereginik— azaleratzen ahalegindu zen Mitxelena. Azkuerekin parekatu dute, hau dela eta, zenbaitek eta badute horretan euren arazoia, argibide kopuru ikaragarria ekarri baitute bai batak eta bai besteak agerira. Baina hortxe amaitzen da bien arteko berdintasuna. Zuzenak eta zehatzak dira beti ere Mitxelenak dakartzanak; ez gutxi gorabeherakoak eta badaezpadakoak Azkuerenak sarri diren bezala. Ondo sistematizatuak eta arautuak ere

badira Mitxelenarenak, Azkuerengan maiz nahasmendua eta anabasa nabari den bitartean. Hau guztiau dela eta, bada, euskal dialektologian diharduen edonorendako baitezpadako abiaburutzat joko nituzke Mitxelenaren lanabesak.

2.4. ASJU eta FLV aldizkariak

2.4.1. Zuzenean ezezik, zeharka ere bultzatu zuen Mitxelenak euskal dialektologia. Behin 60ko hamarkadaren azkenaldera, BAP agerkarian hizkuntzalaritza gaiak urritzen hasi zirenean eta *Euskera* agerkarian ere lehenatasuna estandarizazio arazoek bereganatu zutenean, ASJU aldizkaria bilakatu zen euskalaritzaren ardatz eta hauspo. 1967an sortu zen aldizkari hau, 1954 eta 1955ean ale bana atera baziren ere, eta, sortu zen une beretik, Mitxelena izan zuen zuzendari eta bultzatzaile nagusi.

Dagoeneko ere han-hemen aipatuak ditugun lanez gain (Echaide, Holmer, Jacobsen, Mitxelena, beherago ikusiko diren Yrizarrenak...), *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"* honetan eman ziren argitara K. Izagirreraren balio handiko hiru lan: "Altsasuko euskeraren gai batzuk" (1967), Antzuolan eta Urretxun Izagirrek jaso eta bera zendu ostean P. Berrondok atondurako "Notas lexicográficas" (1968) eta "El vocabulario vasco de Aranzazu-Oñate y zonas colindantes" (1970), hau ere bera zendu ostean L. Villasantek egokitutakoa. Eta Izagirrerekin ere izan zuen Mitxelenak zerikusirik, beronek gomendatu ohi ziolako hari zein hizkera bildu. Eta dialektologiaren ikuspegitik badaukate, eduki ere, Izagirrek jasotako hizkerek interesik: Erronkari, Ultzama, Leintz-Oñati, Antzuola-Urretxu-Goierri, Altsasu... ASJU-n argitaratu zen, azkenik, Luis C. Nuñez-en "Fonología consonántica de un idiolecto del euskera de Zuberoa" (1976).

2.4.2. 1969an sortu zenetik, *Fontes Linguae Vasconum [FLV]* izan da, ASJU-rekin batera, aro honetako euskalaritzaren bigarren ardatz. Dialektologiak ere izan du bere tarte aldizkari honetan eta, dagoeneko aipatuak ditugun lanez gain (Allières, Echaide, Mitxelena, Moutard eta de Rijk-enak), hiru sailetan banatuko ditut 1980 bitarteko epean FLV-eko orrialdeetan plazaratu ziren besteak.

Toponimiakoek osatzen dute lehena. Maltzo honetan kokatu beharrekoak dira Corellakoaz eta Artaxonakoaz (1969), Orotz-Betelukoaz (1971), Ameskoakoaz (1975) eta Utergakoaz (1976) osatutako bildumak eta baita, jakina, Ameskoako horren osagarri I. Seguroiak argitaratutako "Notas de Toponimia amescoana" (ASJU 1987) interesgarria ere.

Ahalegin handia egin du FLV-eko zuzendaritzak euskal izkribu zaharrak, Nafarroa Garaikoak batipat, argitaratzearen. Eta hori beti ere onuragarria bada, zer esanik ez Nafarroako hizkerei dagokienez, iragan —eta orainaldi!— ezezagunekoak edo euskalki landugabeak ('dialectes incultes', Bonaparteren hizzetan) direlako hauek. Benetan ere nabarmendu beharrekoa da sail honetan J. M. Satrustegiren iraunkortasuna, bere ekoizpen ugarian Sakana eta Luzaideko hizkeren berri izateko ezinbestekoak ditugun hainbat eta hainbat argibide idoro dezakegu eta.

Han-hemen bildutako hizkeren transkripzioek osatzen dute hirugarren saila eta Koldo Artolak Izaban eta Uztarrozen jasotakoak dira guztien gainetik nabarmendu beharrekoak: "Erronkariko uskararen azken hatsak... eino' re!" (1977 eta 1980). Hauen osagarri argitaratu du oraindik orain "Fidela Bernat anderea, euskal hiztun

erronkariarra” (1991). Txillardegirena da “Zubererazko transkribaketa bat” (1980). 1973an Sohütan bildutako hizketa zatiak aurkeztu zizkigun bertan.

Sail honetan sar genezake A. Irigarayk eta X. Videgainek argitara emandako “W. Webster idazle zenaren euskal ipuiñak” (1974 eta 1975). Baita Perpetua Saragueta mezkiriztarraren “Nere oroimenak” (1979) ere. Erroibarko —eta hegoaldeko goina-farrerako, oro har— lanabesak urri direnez, lagungarri ditugu Saragueta eskutik datozkigun solasaldiok, nahiz eta bere hizkera zen bezala eraĥusten baino era jantzia-goan idazten saiatu zen. Saraguetaenak dira, era berean, “Mezkiritz (Erroibar)” (CEEN 1979) eta J. M. Satrustegiri esker argitaratu zen “Perpetua Saragueta anderearen euskal ipuiak” (Egan 1985).

Eta FLV-ek euskal dialektologiari egindako ekarpenen zerrenda biribiltzeko, Gernikako azentuaren gainean José Basterretxeak atondutako “Estudios sobre entonación vasca según el habla de Guernica” (1974 eta 1975) mamitsua aipatu behar. Gorago (2.3.3.) ikusi diren Mitxelenaren eta Basterretxearen azken honekin batera, P. Lafitteren iruzkin laburra, “L’accentuation labourdine au XVIIIe. siècle selon l’*Etorkia* de Pierre d’Urte” (Gure Herria 1967) eta Imanol Laspiurrek burututako “Azentu diakritikoa Eibarko euskarari” (Euskera 1979) dira 1950-80 epean intonazio eta azentuaz eginiko ikerlan bakarrak.

2.5. Pedro Yrizar

Ez da ikasketaz hizkuntzalari Yrizar, baina dialektologia gaietan hainbeste urtez buru-belarri jardun ondoren, aintzakotzat hartu beharreko ekarpenak egin dizkio iker-sail honi. ASJU-n eta, batez ere, BAP-en eman zituen argitara bere lanetako asko eta, horietarik gehientsuenak, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* (1981) osatzen duten liburuki bietan bildu ziren gero. Berrikitari plazaratu ditu Euskaltzaindiaren bidez beste lan handi zenbait: *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano* (1991), *Morfología del verbo auxiliar vizcaino* (1992) eta *Morfología del verbo auxiliar alto navarro septentrional* (1992), liburuki biz osatua bakoitza. Liburuki bakarrean daude *Morfología del verbo auxiliar roncalés* (1992) eta *Morfología del verbo auxiliar alto navarro meridional* (1992).

Aditza da, ikus daitekeenez, Yrizarrek gogokoen duen esparrua. Alde honetatik, ba, euskal dialektologiagile amateurren ohizko bideari jarraitzea besterik ez du egin. Baina Yrizarren lanek badute, haienen aldean, bere alderdi onik. Euskal Herria eta euskara bere osotasun eta zabaltasun guztian hartu izana da bata. Bere aurrekoek egindako lan guztiak —argitara gabe zeudenak asko eta asko— goitik behera miatu eta aztertu izana bigarrena. Eta herriz herriko aditzak biltzerakoan ahalik eta iturri-rik ziurrenak —euskalari eta euskaltzainak sarritan— erabili izana hirugarrena.

Aditza ezezik, osterantzeko arloak ere jorratu ditu, baina, Yrizarrek eta, horrela, “Los dialectos y variedades del vascuence”-n [orain *Contribución* I, 95-125] euskal dialektologiaren historiaren sarrera egin zuen, gaurregun ere oraindik bere balioa galdu ez duena. Bonaparteren aitzindarien (Oihenart, Larramendi...) eta Bonaparteren beraren sailkapenen berri zehatza eman zigun bertan.

Mitxelena bezala, 1951n Consejo Superior de Investigaciones Científicas-ek antolatutako bileretan izan zen Yrizar ere. Mitxelenak bezala, Euskal Hizkuntza Atlasa

egin zitekeen herrien zerrenda osatu zuen Yrizarrek ere eta horren guztiorren berri "Sobre la exploración lingüística del País Vasco"-n [orain *Contribución* I, 127-139] eman zuen. *Contribución* honetan bertan bildu ziren, Yrizarren txostenaren osagarri, Lafonek, Gavelek eta A. Irigarayk BAP aldizkarian plazaratu zituzten eranskin eta zuzenketak. Mitxelenak fonetika eta morfosintaxia alorretan egin zitezkeen galderak zehaztu zituen bitartean, aditzaren barrutian egin zitezkeenak tajutu zituen Yrizarrek, gero "Atlas Lingüístico del País Vasco. Cuestionario de formas verbales" [orain *Contribución* I, 155-170] txostenean plazaratu zituenak. Txosten hau osatzera etorri zen "Aditza euskalki guzietan arloaren adieraztea" [orain *Contribución* I, 273-303]. Ez dago esan beharrik Yrizarren proposamenak, eta berdin gorago (2.3.4.) ikusi ditugun Mitxelenarenak, ezinbestekoak dituela gaurregun zein bihar-etzi tankera honetako lanetan murgilduko denak.

Euskara bere osotasunean aztertu izanak, Bonaparteren euskalki-sailkapenari al-daketa eta zuzenketa zenbait egitera bultzatu zuen, bestalde, Yrizar (ikus, bereziki, "Observaciones referentes a la clasificación dialectal", *Contribución* II, 241-330). Bera dugu, gainera, Bonaparteren sailkapenari, bere orokortasunean hartuta, zuzenketak egin dizkion lehena eta, oraingoz, bakarra. Nolanahi ere, ezin ditugu Yrizarren proposamenok behin-betiko eta erabatekotzat hartu. Bonaparte bera bezala, erizpide soil bitan oinarritu zen Yrizar: bokal eufoniak eta aditz aldaerak. Eta erizpide soil bi horiek, kopuruz ere gutxi izateaz gain, aski oinarri sendo ere ez dira, dagoeneko azpimarratu denez, euskalki-sailkapen ziur eta zuzena tajutzeko eta eraikitzeko.

Yrizarrek euskal dialektologiari egindako ekarpen zerrendari amaiera emateko, ezinbestekoa iruditzen zait haren azterketa demolinguistikoak aipatzea. Bonaparte izan genuen euskarak euskal herrialde bakoitzean bizi zuen egoera zehatz-mehatz erakusten lehena⁴ eta haren lana osatzera etorri zen mende bat beranduago Yrizarren "Los dialectos y variedades de la lengua vasca. Estudio lingüístico-demográfico" [orain *Contribución* I, 171-237]. Bitarteko urriz eta eragozpen ugariz egin behar izan bazuen ere, lan ederra burutu zuen Yrizarrek. Honen osagarri etorri zen geroagoko "Los dialectos y variedades de la lengua vasca. Variedades desaparecidas y variedades amenazadas de rápida extinción. Su evolución en el transcurso de un siglo" [orain *Contribución* I, 239-267]. *Contribución*-en bertan daukagu A. Irigarayk lan hauetaz egindako iruzkina.

3. 1980-1992 bitarteko epea

3.1. Euskal dialektologia heldutasunera bidean

Franco diktadorearen heriotze ostean (1975) ordura arteko hizkuntza politika zertxobait gozatzeari ekin zitzaion Estatu espainiarrean. Euskaraz den bezainbatean eta 1992 bitarteko epean, Euskal Autonomia Elkarte osatu zuten hiru herrialdeetan eman dira, inon ematekotan, urratsik bizkorren eta esanguratsuenak eta askozaz ere abiadura motelagoz ibili da Nafarroa Garaian.

Euskalaritzari zuzen-zuzenean lotzen bagatzaizkio, ostera, gertaera bi dira nahitaez nabarmendu beharreko. Euskaltzaindiaren onartze dekretua (1976) alde batetik,

(4) Erakusketa horren laburpena: "Euskararen egoera Bonaparteren garaian", *Jakin* (1991), 66. zb., 11-43.

eta, sasoi beretsuan, Donostia, Deustua eta Gasteizko Filologia Fakultateetan Euskal Filologiako sailak eratu izana, bestetik.

Euskaltzaindiaren onartze dekretuak berebiziko eragina izan zuen erakunde horren bilakabidean. Ordura artekoak baino diru-iturri ziur eta oparoagoak izanik, arnasa handiko lanei ekiteko ahalmena izan zuen aurrerantzean: gramatikagintzari (*EGLU*), hiztegiagintzari (*Orotariko Euskal Hiztegia*) eta baita zorioneko Hizkuntza Atlasari ere, besteak beste.

Ez dut uste inork zalantzan jarriko duenik Euskal Filologiako unibertsitate-sailak ere bete duten lana, agerian baitaude dagoeneko euren lehenbiziko emaitzak. Eta emaitzon artean honako hauxe izan daiteke denetan adierazgarriena: historian lehen aldiz euskaldunek eurek bereganatu dutela euskalaritzan nagusitasuna, oraintsu arte atzerriko hizkuntzalariena zena ordezkatzuz. Euskal Herri barruan, berriz, Hegoaldeak du ia erabateko nagusitasuna, Iparraldeak gerraurrean zuen indar gutxia gutxituz joan da eta gerraosteko epean. Horrexegatik, oso urriak dira aro honetan Iparraldean dialektologia alorrean burutu diren lanak. Xarles Videgainek Oztibarreko hizkeraz eta Martin Haasek —baina alemana hau— Amikuzekoaz egindako doktorego tesiak (oraindik argitara gabea lehena) dira, dakigula, salbuespen bakarrak.

Ez da, bestalde, halabehar hutsa Euskaltzaindia eta “Julio Urquijo” Mintegia izana, 1991n, Bonaparteren heriotzearen mendeurrenean, burutu diren dialektologiako kongresu bien antolatzaile. Norik bere esparrua landu du kongresuotan. Berezihi Hizkuntza Atlasaren inguruan jardun zuten Euskaltzaindiak antolatuan (argitaratuak daude dagoeneko bertan aurkeztu ziren txostenak: *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak, Iker-7*, Euskaltzaindia, 1992) eta unibertsitateetako irakasle eta ikasleen doktorego tesi eta ikerlanen inguruan “Julio Urquijo” Mintegiak eratu (liburu honetan argitaratzen dira han aurkeztutako txostenak). Nolanahi ere, euskal dialektologiak 80ko hamarkadan eman dituen urratsen eta jaretsi duen mailaren adierazle izan ditugu bi kongresuok eta baita, beharbada, beste aro baten iragarle ere.

3.2. Filologia Fakultateen eragina

Euskal Filologiako ikasketak abian jartzeak euskal dialektologia bera ere zientifikotasunez aztertzen hasia ekarri du. Oraindik ere hasiberri gauden arren, emanak ditugu dagoeneko zenbait urrats esanguratsu.

Oinarrizko gaiak ikasleen eskura jartzea izan zen lehenbiziko eginkizuna. Helburu horrekin plazaratu ziren Udako Euskal Unibertsitateko Hizkuntzalaritza Sailak eginiko *Euskal Dialektologiaren hastapenak* (1983, 2. arg., hobetua, 1987), José M. Etxebarriaren *Euskal dialektologiarako testo eta ariketak* (1983) eta Rosa Miren Pagolaren *Euskalkiz euskalki* (1984). Euskalki bakoitzaren ezaugarriak behinenak erakutsi ziren UEUren liburuan eta Euskal Herri osoko hizketa zatien transkripzioak beste bietan. Berak zuzen-zuzenean jasotakoak argitaratu zituen Pagolak eta bestek bildutakoak eta han-hor-hemen barreiatuak zeudenak, berriz, Etxebarriak. Hiru liburuetan erantsi zen, gainera, bibliografia zerrenda aberats bana.

R. M. Pagolak berak plazaratu du oraindik orain unibertsitariak osatzen duten irakurleko horri berorri zuzendutako beste eskuliburu bat: *Dialektologiaren atarian* (1991). Yrizarren “Los dialectos y variedades del vascuence” aspaldikoa osatzera

etorri da liburu hau. Badira, gainera, Yrizarrenean ez dauden argibideak: dialektologia orokorrari buruzkoak, atlasgintzari dagozkionak, e. a. Euskal dialektologiaren iraganean sakontze aldera, Larramendik egindako ekarpena ere izan du Pagolak aztergai: “Larramendi eta dialektologia” (*Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena 1690-1990*, 1992).

Baina zabalkunde-liburuez gainera, baditugu dialektologiarekin zerikusia duten maila goragoko ikerlanak. Karmele Rotaetxeren *Estudio estructural del euskara de Ondarroa* (1978) izan zen denetan aurrena. Lehenago N'Diaye bezala, estrukturalismoaren bidetik abiatu zen Rotaetxe, baina N'Diayerenaren aldean zabala eta sakona da Rotaetxeren lana. Arretaz aztertu zituen azentu eta intonazio gorabeherak eta azpimarratzekoa da euskal dialektologiagintzari metodo eta azterbide aldetik egin zion ekarpena.

Eta azterbideak aipatu ditugunez, guztiz bestelakoa izan zen Pello Salaburuk bere *Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia: fonetika eta fonologia* (1984) doktorego tesian urratu zuena. Chomsky-k eta Halle-k 1968an argitaratutako *The Sound Pattern of English* lanean proposatutako ereduari jarraitu zitzaion Baztangoiza eskualdeko (Arizkun, Erratzu, Azpilkueta, Amaiur, Elizondo eta Elbete herriek osatua) soinu egitura aztertzeke.

Urte berean argitaratua dugu Txillardegiren doktorego tesia, *Euskal azentuaz*, orain artean gai honetaz egin den lanik orokorrena zalantzarik gabe. Mitxelenak ezarritako lau azentu multzoak bitara ekarri zituen: mendebalekoa (Mitxelenaren I eta IV multzoek osatua) eta ekialdekoa (II eta III multzoek osatua), baina hau, gogora dezagun, Mitxelenak berak ere *FHV*-n (1977) iradoki zuen eta gerora ere bitasun horretaz mintzo omen zen, Maite Etxeniketik hura zendu ostean argitara emandako “Stress and pitch” (*Euskera* 1988) txostenean aditzera eman zigunez. Azentuaren ikuspegi orokorra erakustez gain, berarekin lotutako beste gertaera batzuk ere laburbildu zituen Txillardegik: bokal geminazioa, hasperenketa, sinkopak, e. a.

Bustidura gertaerak aztertu ditu M. Lourdes Oñederrak *Euskal Fonologia: Palatalizazioa* (1990) doktorego tesian. Metodologia aldetik berrikuntza nabarmenik azaltzen ez den arren, “euskaltzaleen” eta “euskalarien” arteko muga argixeago uzteko balio izan du behinik behin gurean.

Zeberioiko hizkera bere osotasun guztian erakutsi digu Juan Manuel Etxebarriak *Zeberio haraneko euskararen azterketa etno-linguistikoa* (1991) doktorego tesian. Ziurrak ere badira plazaratu dituen argibideak, bere sorterriko hizkeraren zoko-moko guztiak ezin hobeto ezagutzen ditu eta egileak. Eta are ziurragoak izango ziratekeen baldin eta hainbeste inprenta huts —onartezinak tankera honetako lanetan— isuri izan ez balira.

Euskal dialektologiak azken urteotan egin duen aurrerapenaren adibide dugu, era berean, Rosa Miren Pagolaren doktorego tesia: *Euskal fonetika Nafarroan* (1992). Oraindik ere eginkizun daukagun euskararen hizkuntza atlas horretarako aitzinurratsa da Pagolaren lana. Edukiaren aldetik, galdekizun fonetikora mugatuta dago. Galdekizuna, berriz, 20 herritan burutu da, baina oso eremu zabala izan du aztergai: Atetz ibarra, Basaburua, Baztan, Bertizarana, Bortzirriak, Imotz, Larraun, Lerin,

Ultzama eta Zugarramurdi. Eremu horretako hizkeren berri izateko ezezik, prestatu den galdekizunagatik nahiz jasotako datuak aurkezteko metodologiagatik ere aintzartat hartu beharreko ekarpena da Pagolarena.

Fonétika akustikoaren barrutian egin diren ikerlanetatik H. Urrutia, M. Etxebarria, I. Túrrez eta J. C. Duquek burututako *Fonética Vasca* (1988-1991) da bereziki nabarmendu beharrekoa. Txistukarien saila aztertu zuten Euskal Herri osoan barrena. Bizkaieraren emaitzak aurkeztu zituzten lehen liburukian, gipuzkerarenak bigarrenean eta ekialdeko hizkera gehientsuenenak hirugarrenean. Gerraurrean egin ziren ikerketekin (Larrasquet, A. Alonso eta Navarro Tomás-enak bereziki) lotura egitea eta gerrak eten zuen hariari jarraipena ematea da lan honen balioetako bat. Baita gurean erabat alde batera utzita egon den arloa atzera berriro jorratzen hastea ere. Bide-lagun izan du, gainera, Pilartxo Etxeberriaren *Zaldibiako bokalen azterketa akustikoa* (1990) doktorego tesia.

3.3. Euskaltzaindiaren jarduera

3.3.1. Arestian (3.1.) esanenez, Euskaltzaindiak bere burua ondo babesturik sumatu zuenean, Hizkuntza Atlasari ekiteko ordua iritsia zela erabaki zuen. 1980an Beran antolatutako "Dialektologi Bileretan" jarri zituen proiektu handi horren oinarriak eta proiektua garatuz eta gauzatuz joan zen ondorengo urteetan burututako jardunaldi berezietan: Deba (1981), Donaixti-Ibarre (1982), Markina (1983), Uztaritze (1984) eta Gasteizen (1985) hurrenez hurren. 145 herritan burutzekoa da Atlas eta honako hauxe da herrialdez herrialdekako banaketa: Bizkaiko 36 herritan, Arabako batean, Gipuzkoako 36tan, Nafarroa Garaiko 27tan, Lapurdiko 15etan, Nafarroa Behereko 18tan eta Zuberoako 12tan. Galderak, berriz, 2.857 dira guztira, 37 fonetika eta fonologiari dagozkionak, 336 izenaren morfologiari, 260 aditzaren morfologiari, 62 sintaxiari eta 2.162 lexikoari. Galderez gain, testu libre bat ere, hizkuntza jarrerari buruzkoa, biltzen da bertan.⁵

3.3.2. Euskaltzaindiaren jomuga nagusia Hizkuntza Atlas bideratzea izan bada ere, badira 80ko hamarkadan dialektologiarekin zerikusia duten beste lan batzuk *Euskera* agerkarian nahiz *Iker* bilduman. Ez dira, oro har, oso goimailakoak, baina bai dialektologia ikerketetan murgildu nahi duenak ezagutu beharrekoak. Hiru sail nagusitan banatuko ditut ekarpen hauek. Toponimia sailean, Oñati (1976), Zamudio (1988), Elgeta (1991) eta Kontrastako (*Iker-2*) bildumak dira aipatu beharrekoak. Hiztegi sailean, bigarrenik, Ondarroa (1981), Baztango aberatsa (1985), Ataun (*Iker-2*) eta, erosotasunez, sail honetan sartuko dudana Izurtzakoa (1981 eta *Iker-2*) dauzkagu.

Dialektologiarekin zerikusi zuzenagoa duten lanak sartuko ditut hirugarren sailean, nahiz eta hauen artean ere mota eta tankera guztietakoak dauden. Hondarribia eta Goñibar (1981), Gares (1982), Markina eta Azpeitia (1986), Orío (1988) eta Erronkariko (*Iker-2*) hizkeren gaineko albisteak jaso ditzakegu eurotan.

(5) Hizkuntza Atlasaren inguruko gorabeheren berri zehatzago izateko ikus: J. M. Etxebarria, "Euskal Herriko Atlas Linguistikokoaren historiarako", *Euskera*, 31-2 (1986), 375-412 eta G. Aurrekoetxea & X. Videgain, "Euskal Herriko Hizkuntz Atlasgintza 1987an", *Euskera*, 33-2 (1988), 625-629.

3.4. Aldizkarien ekarpena

Hiru dira 80ko hamarkadan euskalaritza alorrean nabarmendu diren aldizkariak: *ASJU*, *FLV* eta Eusko Ikaskuntzak 1982an abian jarri zuen *Hizkuntza eta Literatura* sorta.

3.4.1. *ASJU*-ri dagokionez, apurra da hamarkada honetan dialektologia lanek bete duten lekua. Mitxelena hiperbizkaieraz esandakoak haren ikasleek biribildu eta osatu dituzte. Gorago (1.1.) aipatutako Itziar Lakaren “Hiperbizkaieraren historiaz” lan sakonarekin batera, “Bizkaiera zaharra euskalkien artean” (1986) plazaratu zuen Joseba A. Lakarrak. Argitaratu beranduago egin bazen ere, sasoi honetakoak dira *Euskararen batasuna (Iker-5, 1988)* eta “Euskara ote da bizkaiera?” (*RIEV* 1989).

Mitxelena sakabanaturik utzi zituen argibide ugariak biltzeaz, sistematizatzeaz eta egiaztatzeaz gain, Araba barruan hiru azpieuskalki izan zitezkeela proposatu zen “Arabako euskara” (1989) saioan. Azterbideez den bezainbatean, toponimiaren mianketak dialektologia ikerketetan bete dezakeen leku zabala agerira ekartzea litzateke agian nabarmenena. Lan hau burutu ahal izateko, hain zuzen, Endrike Knörr-en “Para una delimitación etno-lingüística de la Alava antigua. Ensayo de cartografía a partir de pruebas toponímicas” (*La formación de Alava. Comunicaciones (I). Congreso de Estudios Históricos*, 1985) izan zen tarteko urratsa, berak eginiko mapetan toponimiaren araberako hizkuntza eremu bi —hiru, gure ustez— azaltzen baitziren argi eta garbi Araban barrena.

Zubereraren berezitasuntzat jo ohi diren ezaugarrien benetako hedaduraz dihar-du, bestalde, “Zubereraren sailkapenerako” (1989) txostenak. Aldi berean, euskalki horrek erron., zaraitz. eta ekialdeko behenafarrerarekin osatzen duen batasun estua erakusten eta egiaztatzen da.

Atzenerako utzi baditut ere, ez da azken lekua dagokielako José Ignacio Hualdek azentu eta intonazio arazoez egindako ekarpenei. “Tone and Stress in Basque: a Preliminary study” (1986) izan zen denetan lehena. Hizkeraz hizkera aztertu beharra zeudela tonu eta azentu gorabeherak ohartu zen eta zeregin horri lotu zitzaion “Acentos vizcaínos” (1989) txostenean. Arratzu, Lekeitio, Etxebarri, Iurreta, Oñati eta Arrasatekoak izan zituen ikergai. “Otro acento vizcaíno: Guecho” (1989) eta Txomin Sagarzazurekin batera argitaratutako “Acentos del Bidasoa: Hondarribia” (1991) etorri ziren gero eta “Notas sobre el sistema acentual de Zeberio” (1992) izan da orain arteko azkena. Ez dut esango hizkera horietako azentuaren behin-betiko azterketa burutu duela, baina bai, horratik, ikerketa horietan erabili beharreko azterbide egokiak erakutsi dituela. Azentuari buruzko ikerketen berri eman zuen, gainera, “Euskal azentuaren inguruan” (1990) txostenean eta honen osagarri etorri da “Manuel de Larramendi y el acento vasco” (1991).

ASJU-n bertan eman da argitara J. I. Hualdek Xabier Bilbaorekin elkarlanean ondutako “A Phonological Study of the Basque Dialect of Getxo” (1992). Getxoko hizkeraren egitura fonologikoarekin batera, morfologia oharrak eta hiztegi aberatsa bildu dira bertan. Hizkera horren azterketa osoa eta erabatekoa ez bada ere, argibide ugari eskaini digute egileek behintzat. Horregatik, argibideok ziurrak ere badirelako bigarrenik eta erabilitako azterbideak zuzenak direlako hirugarrenik, eredutzat hartzeko ikerlana dugu honako hau.

Azentu eta intonazioari buruzko bibliografia sendotzera etorri da, era berean, Wim H. Jansen-en "Acento y entonación en Elorrio" (1992).

3.4.2. Ahalegin handia egin du Nafarroa Garaiko toponimia biltze aldera *FLV* aldizkariak, lanok denok goren mailakoak ez diren arren zoritxarrez. Horixe da 80ko hamarkadan barrena aldizkari honek euskal dialektologiari egin dion ekarpenik nagusienetakoa. Asiain, Lizasoain eta Oltzakoa (1981), Etxalarko etxe eta baserrien izenena (1985), Goizueta eta Artikutzakoa (1988), Urantzia (1989), Iturmendi (1990), Zuberoako Andoze ibarrekoa eta Mezkirizkoa (1991) eta Olloibarkoa (1992) daude diodanaren lekuko. Honetaz gain, *-ain* osagaiak Nafarroako toponimian daukan esparruaz ere badira txosten bi (1986) eta *-doi* atzizkiak ere bai beste bat (1991).

Hizkera jakin bat aztergai dutenen artean, Markina (1981), Butroi eta Izaba-Uztarrozekoa (1982), Otsagabia eta Elantxobe (1985), Bilbo (1987) eta hegoaldeko goi-nafarreraren eremuko zenbaitez (1992) dihardutenak nabarmenduko nituzke. Denetan baliorik handienekoa, ostera, F. Ondarrak argitaratu emandako "Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi" (1982) da ezbairik gabe. Bonaparte printzeak bildutako langaiak dira eta, dakigunez, hizkera horietan osatzen zuten haren garaian euskara eta gaztelaniaren arteko hegoaldeko muga. Horregatik ezetik, bildu zuen argibide kopuru haziagatik ere aintzakotzat hartzekoa da Ondarrak argitaratu zuen eskuizkribua. Lau hizkerok bata bestearekin alderatu zituen Bonapartek, horretarako ia 1.300 hitzen aldaerak, aditza, deklinabidea, izenordainak... baliatuz. Bidenabar, bere euskalki-sailkapena burutzeko Bonapartek erabili zituen erizpideen berri ere izan dezakegu bertan.

Interes handikoak, orobat, euskal dialektologiaren ikuspegi zehatzagoa izango badugu, Patxi Altunak plazaratutako "Bonapartek eta Aita Aranek elkarri egin kartak" (1985).

3.4.3. Dialektologiaren barrutian guztiz aintzakotzat hartu beharreko lanak argitaratu dira Eusko Ikaskuntzak plazaratzen duen *Hizkuntza eta Literatura* sortan. Ezkabarte ibarreko Anotz herrian, Ataun, Zornotza eta Gaintzan bildutako hizketa zatiak azaldu ziren 4. alean.

J. M. Etxebarriak, C. Etxebarriarekin batera, Legorretako hizkeraren berri izateko baliagarria den "Diccionario inédito vasco-castellano de J. M. Odriozola y L-L. Bonaparte" argitaratu zuen 10. alean. Ale honetan bertan dugu, bestalde, X. Videgainen "Enquête lexicale en domaine basque à Ciboure pour l'Atlas linguistique des côtes de l'Atlantique", azterbideen aldetik zer irakatsi baduena.

Hizkuntza eta Literatura honetako 8. alea Ana M. Echaideren *El euskera en Navarra. Encuestas lingüísticas (1965-1967)* lanak osatu zuen. Nafarroa Garaiko hirurogei herritan eginiko 301 galderak jaso zituzten erantzunak bildu ziren bertan. Nafarroako hizkeren ikuspegi orokorra erakusteaz gain, honelako lanbideetan dihardutenen dako eredu ona izan litekeena. Echaideren emaitzotan oinarritu da, gainera, G. Aurrekoetxea bere "Nafarroako euskara: azterketa dialektometrikoa" (*Uztaro* 1992) burutzeko. Dialektometria izenez ezagutzen den azterbidea gure artean aurkeztean datza lan honen balio nagusia. Dialektometriaren zutabe eta nondik-norakoak aipatu egiten dizkigu Aurrekoetxeak, baina ez, ordea, bere txostenaren izenburuan agintzen duena betetzen: zein ote den, alegia, azterbide horren araberako Nafarroako hizkeren

sailkapena. Eta baldin eta azterbidearen egokitasunaz edo desegokitasunaz jabetuko baginen bazuen horrek interesik.

Toponimo bildumak ere argitaratu dira *Hizkuntza eta Literatura* aldizkarian. 4. alean dauzkagu Gatika, Izaba, Aterz ibarrekoa eta Irungoa. Ondorengo aleetan, berriz, Lizartza (1985) eta Berastegikoa (1988). J. M. Jimeno Juríoren *Toponimia histórico-etnográfica de Tafalla* lan mardulak bete zuen, azkenik, 9. ale osoa.

3.5. Beste ekarpen batzuk

Mitxelenak Hondarribiko bilkuretan (*Euskera* 1981, 123) hain egoki esan zuenez, "batzen ez dena baldutzat jo daiteke eta galtzen ez dena nolazpait ere batu egingo zaigu". Egia horretaz jabeturik, asko izan dira batze ahaleginean jardun dutenak. Denetan nabarmenena, asmoz bederen, Arantzadi Zientzia Elkartek bultzatutako *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa* (1983-1990) izan da. Asmoak eta jakiteak ez dira, ordea, parez pare beti egon ohi eta lan honek ere baditu bere hutsune eta akatsak. Horietako zenbait José M. Etxebarriak "Euskal Herriko Atlas Etnolinguistikoa deritzan lanari ohar batzuk" (*Euskera* 1984) eta Txillardegik "Euskalerriko Atlas Etno-Linguistikoa" (*Jakin* 1984) iruzkintetan ekarri dituzte agerira.

Bat nator egin zaizkion salaketa horietako zenbaitekin, baina, J. Allièresek "L'Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa et la Dialectologie Basque" (*II. Euskal Mundu-Biltzarra* II, 1988) txostenean erakutsi legez, bere alderdi onak ere baditu, eta, Allièresek aipatutako guztiez gain, bigarren liburukiaren amaieran erantsi diren etnotestu ugariak, Euskal Herri osoan zehar jasoak, nabarmenduko nituzke nik neuk.

Sail honetan sartu beharrekoak dira, era berean, Pedro Pujanaren *Oletako euskal aditza* (1979), Bergarako UNED-eko irakasle talde batek atondutako *Bergarako euskera* (1988) eta Iñaki Gamindek, bakarrik edo elkarlanean, burutu dituen *Ahozko bizkaieraz* (1988), *Leioako euskararen gramatikaz* (1989), *Foruko euskararen morfosintaxiaz* (1989), *Bilbo berbaz berba* (1990), *Abadiñoako euskara* (1991), *Otxandioko euskaraz* (1991) eta *Sopelako euskaraz* (1993). Tankera beretsukoa da A. Pérez Bilbaoren *Bermeoko herri hizkera* (1991).

Instituzio publikoak ere arduratu dira inoiz era honetako lanak suspertzen eta babesten. Horren lekuko dira Matías Múgicak Iruñeko *Euskalerria Irratia*-ren laguntzarekin argitara emandako *Nafarroako euskaldunen mintzoak* (1990-1993), bi liburuki eta lau kasetetan Nafarroa Garaiko hainbat hizkera plazaratu dituztela. Etxarri Aranazko Udaleko Euskara Batzordeak burutu berri du *Etxarri Aranatzko euskara eta Arañaz elkarteko hiztegia* (1991) gero Rafael Carasatorrek *Barranca-Burunda* (1993) liburu mardulaz zehaztu eta biribildu duena eta aezkeraren argibide zenbait bildu du Josu Cabodevillak *Aetzen uskara* (1991) liburuxkan. Arrasate, Basauro eta Orioko udaletxeek ere, azkenik, abian jarriak dituzte herri horietako hizkerak aztertzeo egitasmoak.

Baina behin honetarako gero, borondaterik hoberenaz dialektologia lanetan diharduten euskaltzale eta ikertzaile amateurren emaitzez bizpahiru hitz esango ditugu. Jasotakoaren mamia dela, jasotzeko modua bera dela eta jasotako hori gero aurkezteko era dela, bada zer zuzendurik eta zer hobeturik orain arteko euskal dialektologia-gintzan.

Jasotakoaren mamiaz den bezainbatean, aditz eta deklinabide taula amaigabeak erakustera mugatu gara sarritan. Hitz, esapide eta perpaus mota zenbait ere erantsi dira inoiz, baina horrelakoetan ere —joera garbizaleen eraginpean— egiturarik (ustez) “jatorrenekoei” eta —ezjakintasunaren eraginpean— itxurarik bitxi eta xelebreenekoei eman izan zaie maiz lehentasuna, osterantzeko “ñabardurei” —hala nola fonetikoei— ezikusi eginez.

Jasotzeko moduari dagokionez, berriz, arreta txikia jarri ohi da aztergai zen hizkera zuzen islatzen ote zen egiaztatzeko, zeren sarri askotan, bere berezko hizkeraren orde, dotoreagotzat eta hobeagotzat zeukan beste bat edota inkestagileak zera-bilenaren antzekoa erabili izan baitu aukeratutako berriemaileak ere.

Eta jasotakoa argitaratzerakoan, azkenik, metodo eta sistematizaziorik eza da nagusi. Euskal Herrian bertan egindako ekarpenak ere (*FHV* eta enparatuak) zeharo ezezagunak dira edota, ezagun direnean, oker erabiliak. Baina hau guztiau aski gaitz larri ez balitz, oinarritzkoago ziren helburuak ere ez garela behetzeria iritsi aitortu behar. Transkribaketak egiterakoan, esate baterako, inolako zehaztasun eta zorroztasunik gabe jokatu da. Badira, jakina, salbuespenak (K. Artola, J. M. Barandiaranen *Ataungo gaiak*, K. Izagirre...), euskalariak gero baliatu ahal izan dituztenak, baina gutxi dira, tamalez, horrelakoak. Nolanahi ere, eta euskal dialektologian lanabesez hain urri gabiltzanez, dena da gurean aintzakotzat hartu eta aztertu beharrekoa.

3.6. Dialektologia eta etnologia

Beste herri askotan bezalaxe, gurean ere izan dute eraginik etnologo eta antropologoek dialektologiaren bilakabidean. Iker-sail honetan ari direnendako ezinbestekoa izango da, beraz, *Anuario de Eusko Folklore* [AEF] arretaz miatzea. 1921ean sortutako aldizkari honek 1934a arte iraun zuen. Bigarren aroa, berriz, 1955ean hasi zen eta bere horretan dirau gaurregun ere. Euskal Herri osoko lanabes asko dago bilduta bertan eta denak banan-banan aipatuko ez ditudan arren, sail nagusi bi bereiziko ditut behinik behin.

Toponimia da bata eta honako lan hauek sailka daitezke bertan: Ataun (1928 eta 1929), Sara (1957-60 eta 1962), Luzaide (1969-70), Bajauri, Obekuri eta Urturi (1971-72), Aralar eta bere inguruetakoa (1971-72) eta Trebiño konderrikoa (1981). Denetan aberatsena, baina, 1956-1980 bitartean Gerardo López de Gereñuk argitaratutako “Toponimia alavesa” [orain *Onomasticon Vasconiae*, 1989] da. 20.000 toponimotik gora jaso zituen López de Gereñuk Araba osoan barrena. Folklore gaiek (ipuin, hizketa zati eta bestek) osatzen dute gure bigarren multzoa. Bertan sailkatuko ditugu Sara (1934), Urepelen eta Gipuzkoako itsasaldean (1982-83), Zornotza (1984), Legazpi, Zuberoa eta Elosun (1988) jasoak.

1969az geroztik *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* [CEEN] izan zuen AEF-ek bidelagun. Lanabes ugari idoro dezake hemen ere dialektologiagileak eta honako hauek nabarmenduko nituzke horien artean: Romanzado eta Urraul Beiti ibarrekoak (1970), Labio eta Baztan (1984) eta Longidakoak (1988) ere.

Príncipe de Viana-n ere argitaratu da toponimiari buruzko lan zenbait, hala nola, F. Idoateren “Poblados y despoblados o desolados en Navarra” (1967 eta 1975) edota E. J. Esparzak Bortziritakoak bilduz atondu zuena (1964 eta 1965).

Bizkaierari buruzko argibide franko eskura ditzakegu 1975az geroztik plazara-

tzen den *Etniker* aldizkarian. Juan Manuel Etxebarriak Zeberio-Orozko-Arratian bildutako etnotestu ugariez gain, Ajangizen (1982) eta Zornotzan (1987) bildutakoak ere baditugu ikusgai.

Labayru Ikastegiak berak argitaratzen du *Euskeraren Iker Atalak* aldizkaria. Bada hemen ere dialektologiaren aldetik nabarmendu beharreko ekarpenik: Gernikaldean (1983), Dima (1985) eta Zeanurin (1991) jasotako gaiak esate baterako. Baita J. M. Etxebarriaren "Materiales para un diccionario vasco dialectal" (1988) ere.

Honekin guztionekin batera ezin inolaz ere aipatzeke utzi José Miguel Barandiaranen *El mundo en la mente popular del País Vasco* (orain *Obras Completas*, LGEV, 1972 hh). Euskal Herri gehieneko hizkerak daude jasota bertan, Ataungoak badira ere ziurtasunik handienaz transkribatutakoak.

3.7. Dialektologia eta soziolinguistika

Geroz eta estuago ari da azaltzen dialektologia eta soziolinguistikaren arteko lotura. Euskal Herriari gagozkiola, aspaldi ikusi zuen lotura hori eta, salatu ere, aspaldi salatu zuen J. M. Sánchez Carriónek "La aportación vasca al Atlas Lingüístico de Europa" (*FLV* 1974) txostenean.

Atzerrira (Parisa, Ameriketara...) joandako euskaldunen euskararen bilakaera, Euskal Herri barruan izandako migrazio joeren ondorioz (Hegoaldetik Iparraldera, baserritik hirira...) sortutako hizkera aldaketak, soziolektoak, iragan mendeetan garatutako pidginak... aztertu beharraz mintzatu zen Sánchez Carrión. Nolanahi ere, ez da urrats nabarmenagirik egin bide honetan, sail batzuk aurreratua dauden arren besteen aldean.

3.7.1. Behin erdarak euskara ordezkatu ondoren, nagusitutako erdara horretan geratu diren euskal aztarnak bilatzeari ekin dio zenbait ikertzailek. Emiliano de Arriagaren *Lexicón etimológico, naturalista y popular del bilbaíno neto* [1896, 2. arg., osatua, 1960] da denetan aspaldikoena. Bilbo eta Bilbo inguruko erdaraz dihardute, era berean, Mikel Zarateren *Influencias del vascuence en la lengua castellana a través de un estudio del elemento vasco en el habla coloquial del Chorierrri* (1976) eta Maitena Etxebarriaren doktorego tesiak, *Sociolingüística urbana. El habla de Bilbao* (1985), azterbideen aldetik aurreratua eta edukiaren aldetik Euskal Herrian egin den osoena dena.

Arabari dagokionez, Federico Baraibarren *Vocabulario de palabras usadas en Alava...* (1903) da denetan aitzindari. Beronena da, halaber, "Palabras alavesas" (*RIEV* 1907). Baraibarren zerrenda osatzera etorri zen G. López de Gereñuren "Voces alavesas" (*Euskera* 1958, 1973 eta 1982).

Iparraldea alde batera utzita, Gipuzkoa da era honetako ikerketa gutxien daukana, euskara bertan erabat galdu ez delako beharbada. Ana M. Echaideren *Castellano y vasco en el habla de Orío* (1968) da lekuko bakarra, baina maila handiko lana eta, azterbideei dagokienez, gaurkotasunik galdu ez duena dugu honako hau.

Eta atzeratuen Gipuzkoa baldin badabil, Nafarroa dugu, berriz, denetan aurreratuen. Ezinezkoa zaigu lan guzti-guztiak banan-banan aipatzea⁶ eta, beraz, euskal

(6) Carmen Saralegui "Los estudios sobre el dialecto navarro desde 1970 y su aportación al conocimiento del mismo" [*FLV*, 9 (1977), 403-417] txostenean osatu zuen mota honetako lanen zerrenda bat.

dialektologiagintzarekin loturarik estuena dutenak eta mailarik handienekoak direnak gogora ekartzera mugatuko gara. Eta hauen artean aintzakotzat hartu beharrekoa da M. Alvar, T. Buesa eta A. Llorentek burutu zuten *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja* (1979-1983).

Aintzakotzat hartu beharrekoak, era berean, José M. Iribarrenen *Vocabulario navarro* (1952) eta, batez ere, *Adiciones al vocabulario navarro* (1958), euskal eremuko hitzei (Erronkari, Zaraitzu eta Bertizaranakoei) leku zabala egin zitzaielako bertan. Iribarren hil ostean, hark utzitako lanabesez osatu zuen Ricardo Ollaquindiak bigarren eranskina: “Nuevas adiciones al vocabulario navarro de J. M. Iribarren” (PV 1978 eta 1979) eta Ollaquindiak berak paratu zuen urte batzuk geroago *Vocabulario navarro* osoaren argitalpena (1984), zuzenketa eta hobekuntza zenbait dituena. Ollaquindiarena da, bestalde, “Tres estudios sobre diccionarios navarros” (FLV 1980). Fernando González Ollé-ren lanetatik, besterik ez bada ere *Vascuence y romance en la historia lingüística de Navarra* (1970) eta “El romance navarro” (1970) nabarmenduko ditut eta baita, jakina, Alfonso Reta Janariz-en *El habla de la zona de Eslava (Navarra)* (1976) doktorego tesia ere.

Egun bizkaierak baizik bizirik irauten ez duen mendebaleko euskalki-multzo horren berri osoagoa izan dezagun, azkenik, ezinbestekoa dugu, Arabako hizkerez landara, Burgos eta Errioxako hizkuntza hondakin guztiak ere arretaz arakatzea. Alde honetatik, J. J. B. Merino Urrutiaren *La lengua vasca en la Rioja y Burgos* (1978) eta C. Goicoechearen *Vocabulario riojano* (1961) dira ekarpenik oinarritzko eta orokorrenak.

3.7.2. 1937an eman zen argitara Nicolaas G. H. Deen-ek bildutako *Glossaria duo Vasco-Islandica* [orain ASJU 1991]. XVII. mendean, islandiera eta euskara —lapurtera, zehatzago— oinarritzat zituela, sortutako pidginaren aztarnak jaso zituen bertan. Pidgin honi buruzko albiste eta argibide zenbait plazaratu ditu José Ignacio Hualdek: “Euskararen ume ezezaguna: Euskal Herriko bale arrantzaleen truke-hizkuntza” (*Jakin* 1988) eta, aipatu berri dugun ASJU 1991 alean, “Foreword to *Glossaria duo Vasco- Islandica*” eta “Icelandic Basque pidgin”.

Askozaz gutxiago da euskaldunen eta kanadarren artean sortu zen pidginaz daki-guna. Beronen oihartzuna, ostera, oso aspaldikoa da, honela mintzo baitzen bere *Compendio Historial*-ean XVI. mendeko Garibay arrasatearra: “los navegantes de la Provincia de Guipúzcoa y Señorío de Vizcaya, y Tierra de Bascos, yendo cada año una vez a Terranova a la pesquería de los bacallaos y ballenas, vienen a deprender esta lengua —euskara, alegia— los salvajes de aquella región, con harta poca comunicación de tiempo breue, que con las gentes de aquí tienen una vez al año, en espacio de menos de dos meses”.⁷

Petter Bakker-i zor dizkiogu pidgin honi buruzko argibide urriak, beronen lanik eskuragarrienak “Basque as an Atlantic contact language” (*II. Euskal Mundu-Biltzarrara* II, 1988), “Europa-Algonkiar merkatalgo harremanetako euskal mordoilo hiztegia” (*Tantak* 1989) eta, batez ere, “Un pidgin vasco y amerindio utilizado por europeos y nativos americanos en Norteamérica, h. 1540-h. 1640” (ASJU 1991).

(7) Apud J. R. Zubiaur, *Las ideas lingüísticas en el s. XVI*, Donostia, EUTG-Mundaiz, 1990, 135-136. or.

Honen osagarri dugu M. Egañaren “XVI eta XVII mendeetako Canadako Ternua eta Labrador-eko euskal leku-izenen zenbait berri” (*AEF* 1984).

3.7.3. Dialektologiarekiko lotura estuagoa du Ameriketako euskaraz izan denak eta izango denak. Harrigarria badirudi ere, gutxi da, ordea, hangoaz dakiguna. Lehen urratsa, eta eman den bakanetakoa, T. H. Wilbur-en “The Phonemes of the Basque of Bakersfield, California” (*Anthropological Linguistics* 1961) izan zen. Geroagokoa da J. J. Etxabe Jauregiren “Estatu Batuetako Idaho estatuko euskararen azterketa” (*Euskera* 1985). Ameriketako euskaraz iritsi zaizkigun idatzizko albisteak bildu dira, azkenik, “Ameriketako euskararen lekukoak” [orain *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, 1991] txostenean.

Dialektologia eta soziolinguistikaren arteko harremani egin diegun tarteari amaiera emateko, aipa dezadan mendeen joan-etorrian euskaldunok norbere eta besteren euskalkiez erakutsi ditugun eritziak bilduz osatutako lan bat: “Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerrez” (*Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak* 1992).

3.8. Dialektologia eta toponimia

Irakurle zuhurra ohartu bide denez, leku zabala egin diegu honainokoa toponimia lanei zein han-hemen jasotako lexiko bildumei. Dialektologiarendako ezezik, euskalaritzarendako oro har ere landu beharreko harrobitzat dauzkagu bi hauek, nahiz eta gurean, dialektologia bera bezalaxe, euskaltzale amateurren esku utziak ditugun.

Toponimiaz den bezainbatean, badirudi konponbidean sartua dela dagoeneko auzia. Eragin zuzena izan du honetan Euskaltzaindiaren esku hartzeak. Bere baitan onomastika batzorde bat osatzeaz gainera, lau jardunaldi ere antolatu ditu azken urteotan: Gasteizen lehena (1986), Urduñan ondoren (1987), Lizarran gero (1990) eta Renon orain arteko azkena (1992).

Egiten diren ekarpenak zabaltzeko asmotan, *Onomasticon Vasconiae* liburu saila ere jarri zuen abian 1986an. Sei dira bertan plazaratutako lanak. Iruñerriari dagozkio lau: Zizur, Galar, Oltza eta Itza zendeei. Lauron egilea, berriz, José M. Jimeno Jurío. Gerardo López de Gereñuren *Toponimia alavesa, Mortuorios o despoblados* eta *Pueblos alaveses* bildu ziren beste liburuki batean eta Gasteizko I. Onomastika Jardunaldieta-ko agiriak seigarrenean.

Euskaltzaindiaren babesetik kanpo ere egin dira aintzakotzat hartu beharreko ekarpenak. Euren orokortasunagatik, J. A. González Salazar Araban egiten ari den bilkera lana, L. M. Mujikak Gipuzkoan egiten diharduena eta, jakina, J. M. Jimeno Juríoren zuzendaritzapean Nafarroan egiten dihardutena dira denetan nabarmenenak.

3.9. Euskalki-sailkapena gaur

Ia mende eta laurden iragana da Bonapartek bere euskalki-sailkapena burutu zuenetik (1869). Harrez geroko euskal dialektologiagintzan jauzi handiegirik egin ez bada ere, urrats txikiak eman dira behinik behin eta, ondorioz, Bonaparteren oinarritzko sailkapen hirukoitza da, nire ustetan, oraindik ere zutik dirauen gauza bakarra.

Larramendi bera ere, gogora dezagun, oinarrizko sailkapen hirukoitzaz mintzatu zen *El Impossible vencido*-n hasi (1729) eta ondorengo lan guztietan, baina bada Bonaparte eta Larramendiren artean ezberdintasunik. Larramendik bizkaiera, gipuzkera eta nafar-lapurtera izendatu zituenak, A (bizk.), B (gip., iparraldeko g-naf., lap. eta hegoaldeko g-naf.) eta C (zub., ekialdeko b-naf. eta mendebaleko b-naf.) deitu zituen Bonapartek. Bonaparteren oinarrizko sailkapen hirukoitz horretatik, izanik ez duten izenak (A-B-C) aldatuko nituzke soil-soilik eta izanaren berri ere zertxobait ematen duten beste izen hauek proposatuko: Mendebaleko, Erdialdeko eta Ekialdeko euskalki-multzoak.

Baina behin hortik aurrera, badu zer zuzendu eta zer aldatu Bonaparteren sailkapenak. Alde batetik, hark ezarritako 8 euskalkiei hiru gehitu zaizkie gerora (erron., zaraitz. eta aezk.) eta hildako laugarren bat berpiztu (Arabakoa). Eskura ditugun Errioxa eta Burgosko argibide apurrek ez digute oraingoz han antzina mintzatzen zen euskararen nortasunaz ezer ziurrik esateko aukerarik ematen, baina nolana ere, hamabira igo zaigu euskalkien kopurua.

Euskalkien kokaguneaz ere izan liteke aldaketaren bat edo beste egin beharra. Bizkaierak osatzen du Mendebaleko multzoa, Printzeak ere esan bezala, baina, honi, Burgos, Errioxa eta Arabako hizkerak erantsi behar zaizkiola dirudi. Hau, jakina, ez da Bonaparteri lepora dakiokkeen hutsa, bere garaian bizirik zeuden euskalkiekin ziharduen eta hark lanean. Ekialde eta Erdialdeko multzoetan, ostera, zuzenketa txiki batzuk egitea proposatuko nuke. “Zubereraren sailkapenerako” lanean (ASJU 1989), zub., erron., zaraitz. eta ekialdeko behenafarreraren artean batasun estua zegoela erakutsi zen. Lau hauek osatzen dutela dirudi Ekialdeko euskalki-multzoa. Erdialdeko multzoak, aldiz, lapurtera, iparraldeko goinafarrera eta gipuzkera biltzen dituela esan liteke.

Erdialde eta Ekialdeko euskalki-multzoen arteko “zubi” dela ematen du mendebaleko behenafarrerak. Aezkerak eta hegoaldeko goinafarrerak ere badaukate eduki ekialderako isuririk, baina Erdialdekoan biltzea dirudi oraingoz aukerarik zuhurrena. Hiru hauek dira, hain zuzen, euskalkirik ezezagunenak eta hiru hauek, horrenbestez, etorkizunean aztertu eta egoki kokatu beharko ditugunak. Erdialde eta Mendebaleko euskalki-multzoen arteko “zubi” direla ematen du, bestalde, aspaldiko Arabakoa eta gaurregungo Burundakoa (ikus honetaz “Burundako hizkera” txostenaren amaieran erakusten den grafikoa).

Euskalkien eta, batez ere, azpieuskalkien mugei dagokienez, izan liteke, halaber, aldaketen beharrik. Gorago (2.3.2. eta 2.5.) aipatu dira Mitxelena eta Yrizarrek, esate baterako, proposatutakoak. Pagolak berak ere (1992: 285) proposatu ditu iparraldeko g-naf. eremurako aldaketa zenbait.

Bonapartek oro har zuzen asmatu bazuen ere bere sailkapenean, garbi dago eskualdez eskualdeko eta herriz herriko ikerketa sakonik ezaren ondorio dela haren sailkapenak ia gaur arte bere hartan iraun izana. Baita, jakina, eginkizun horretarako Bonapartek baliatu zituenak baino erizpide egokiagorik asmatu eta garatu ez izana. Euskararen hizkuntza atlasak eta abian diren lan monografikoez batetik eta dialektologia alorrean nabari diren aurrerapenek bestetik ekarriko al digute zehaztasun berririk!

Euskal Herriko Atlas Etnolinguistikoaz

JAKES ALLIÈRES "BARATXURIETA"

(Ipar-Tolosako "Le Mirail" Unibertsitatekoa)

0. Duela lau urte, hemen berean, Donostian, egungoa bezalako lan bat aurkeztu nahi izan nuen, aurtengoa bezalako euskal-kongresoan edo biltzarrean. Baina, Espainian nire familiarekin egin nuen ibilaldi pollit baten burutzera ginoatzilarik, mintzatu behar nuen egunaren biharamunean, ez dakit nola, etorri ginen... eta ez dut inoiz nire txostena egin; geroago, maparik gabe ager-arazi zen testua, eta ez du segurki inork irakurri... Beraz, uste dut gauza guztiak denentzat oso berriak izango direla!

Egia esan, hizkuntzalari guztiok badakigu euskarak ere atlas bat behar duela; eta horra non, kasik tenore berean, mota hortako bi lan desberdin egiten ari diren; bata, garrantzitsuena noski, Euskaltzaindiaren menean egiten da, hego ta iparraldeko hizkuntzalariekin —ez da oraino ezer agertu—, bestea, aldiz, txikiagoa, Donostiako "Arantzadi" elkarteak berak, kanpotikako laguntzarik gabe, ager-arazi du egungo egunean bi zatitan. Mapa bakoitzeko erantzunak oro beti emaiten dira lerroka, eta kasu aintzetan ere mapa egokia marraztua. Heietarik hogeita-hamar aintzineko biltzarren erakutsi nahi izan nituen, eta aldi hontakoan berrogeita-hamar berri inguratu ditut. Kasu guztietan, nihaurek isoglosak marraztuak ditut, gauzak hobeki ager daitezten.

Gauza jakina da hitz bakoitzak bere historia duela. Euskara bezalako hitzkuntzetan, bere euskalkiekin, badu ere hitz bakoitzak bere eremua, esan nahi du erabiltzen den tokiak. Alta hizkuntzaren nabardura osoa jakin behar dugu, bai ta ere nola haren egitura, lekuz leku, denborarekin eratu zen. Baina ez da aski jakitea nola, non eta zertaz zehatz-mehatz banatzen diren euskalkiak: euskara batuaren eraikitzeke ikusi behar da zein diren alde batetik hitz naharoenak, eta bestetik jatorrizkoenak, eta azkenik ere, beharbada, zaharrenak. Hortakotz beharrezkoak dira euskaldunentzat, eta bereziki euskaltzaintzat beraz, holako mapak eta atlasak, nahiz bakoitzak holako berriak jadanik gutxi gora behera dakizkien.

1. Hasteko, ikusiko dugu nola Bizkaia beste probintziatarik banatzen den. Nire lehen txostenean hamabi hitz-mapa elgarrekin bildu nituen, eta hitz-mugak ala Bizkaiaren eta Gipuzkoaren arteko mugak ados zeuden, ala kilometro batzuek ekialdetik hari jarraituz zitazkion —eta orduan "Bizkaia haundia", alemanieraz "Groß-Berlin"— bezala, deitzen nuen!

[I] Lehen multzoan sartzen dira: (151) erakusle batzuen erabilera: bizk. *(h)au gizon* [(hau)]/ gip. eta abar *(h)au*; (238) *bi* zenbakiaren posposizioa: bizk. *gizon bi* (*gizon bat bezala*) / gip. eta abar *bi gizon*; (271) *-gaz* atzizkia *-kin* orde soziatibotzat: bizk. *gizonagaz*, *-nakaz* / gip. eta abar *gizonarekin*, *gizonekin*; hiru ezaugarri gramatikalk horiek ikusi-eta, baditugu beste anitz bigarren mugari jarraikitzen zaizkionak, ala zeharka joaiten direnak: (219) bizk. *baltz*, beste euskalkietan *beltz*, eta modu beraz (246 bis) *nire* ta *nere* (edo *ene*), (75) *bedar* (*bear* B17-G20) eta *bel(h)ar*, (79) *ki(n)pula* ta *tipula*, aditz-morfologian (269) *eustan* eta *zidan* haren aldaerekin (*zautan*, *zeitan* eta ab.) azkenekotz izen-eremuan (7) *(ha)agin* eta *bortz*, (293) *gura* ta *nabi*, ta erderismotzat (40) *abade* ta *apaiz* / *apez*, hiruak bederen iturri beretik etorriak, baina lehenengoa gazteleraren bidetik, eta (247) *kaza* ta *ebiz* edo *ibizi*. Horra beraz, *nire* lehen lanean aipatu nituen adibideak; alta aldi hontan [I bis] beste hamar aipatuko ditut, gehienak bigarren mugari segitzen zaizkiolarik: fonetikan, (353) *asur* eta *bezur*, (395) *idar* eta *il(h)ar* (ikus *bedar-bear* eta *bel(h)ar* lehen sailean), (353) *suiñ* eta *subi*, (311) *eroan* eta *ereman* ere —itxuraren kontra erro beretik sortuak bait dira, Mitxelenak dionez—, izenen artean (279) *sama* (eta ab.) eta *lepo*, (400), *madari* edo *makatz* eta *udare*, (314) *jausi* ta *erori*, (381) *batu* ta *bildu*, azkenik erderismotzat (379) *pregunta* ta *galde*, ez dakigu zer pentsa hitz batez, (402) *iko* ta *piko* / *fiko*: bizkaierazko formak baditu elgarrekin *-k* latinezkoak bezala ta hasieran “zero” latinezko *F-* fonemaren orde, oso bakana dena, Mitxelenaren arabera berriz, ez baitu bakarrik *iru* latinezko *FILU* etimotik sorturik, orobat aipatzen.

Ikusi dugunaz, ohartzen gara badirela bizkaiera ta beste euskalkien artean anitz ezberdintasun, batak soinuaren eremuan, beste batzu forma ala joskerarenean, azkenak —eta gehienak noski— lexemenean. Ezberdintasun horiek nolakoak diren, aise epai daiteke: *pregunta* ta *abade* erderismo soilak diren bitartean, badirudi *(h)au gizon* *(h)au* delako esaera ere erdaratik etortzen dela, ezen sartaldeko Bizkaian beste esaera bat agertzen baita, *(h)au gizon*, erdiko esaera *(h)au gizon* *(h)au* sartaldeko erderismo ta ekialdeko esaeraren arteko gurutzamendua izanik. Ez dakigu *eustan* forma ala *zidan* zaharrena denetz, ala biak —dirudien bezala!— berdin jatorrizkoak diren. Azkenik, beste ezberdintasunak oro beharbada euskararen sortzetik han daude, hitz eta esaera guztiak egiazko euskarazkoak direnez gero: agian euskalkien historiak erakats diezagun egun batez argi ta garbi hitz eta usaia berak beti toki beretan erabili izan diren! Lehen ikuspegi hori bukatu aintzin, beste mapa bat aipatuko dugu —edo hobeki esateko bi mapa, elgarrekin doartzinak—: sartaldeko bazter gehienetan, (347-348) “bikote” baten deitzeko deplauki esaten dute *gizon eta andrea*, beste euskalkietan aldiz *senar eta emaztea*, ez balinbada *andrea*-ren orde Bizkaian *embrea* esaten (ikus gatzel. *hembra*!!!), eta biak Iparraldean, batzuetan, *espo* / *-puz* eta *espusa* (!).

[II] Beste ikuspegi bat hartuko dugu orain. Gure mapei so eginez, alabaina, ohartu ginen anitz hizkuntza-muga, aurrikustekoa zen bezala, mendi-mugari jarraikitzen zaizkiola, Baztango herriak Iparraldekoarekin eta muga horren inguruetako beste batzu bai Iparraldekoekin, Nafarroako hiru mendi-mintzaerak bezala —aezkerara, Zaraitzukoa ta erronkaria bereziki—, bai Hegoaldekoarekin ados zegozen denboran. Gure lehengo adibideak: (85) Hegoaldean *txarri* / *txerri*, Iparraldean *urde*, hala nola (246 bis) *nire* / *nere* ta *ene*, (192) *gaur* eta *egun*; modu berean, gure bigarren

adibideak: (368) *jai*o ta *sortu*, (394) *babarruna* (eta beste) ta *il(h)ar*, (380) *gorde* ta *ebatsi*, (397) *patata* ta *lur-sagar*, (374) *gerra* ta *gerla*, (363) *lengusu* ta *kusi*, (299) *giltzurri*n / *-rdin* eta *errain*, (313) *saltatu* (edo *saltoka*) ta *jauzi*, (76) *gari* ta *ogi*, (379) *bialdu* ta *igorri*; soinuaren eremuan (322) *negar* eta *nigar*, (315) *igari* ta *igeri*, maileguen artean (296) *estomago* (edo *urdail*) eta *estomalur-sagar*-frantsesezko “pomme-de-terre” hitzaren kalkoa dela, ta ez dakigu zer den *lengusu*, baina *lengusi* aldaerak pentsarazten digu hitzaren lehengo zatia *leben* balinbada, gaztelerazko *primo* hitzaren itzulpena, *-gusi* bigarren zatia kaskoinezko *kusi* (fr. “cousin”) delakoaren kalkoa dela (**nk-* > *-ng*, ohizko erregelaren arabera).

[III] Zuberoak, ekialdeko azken probintziak, erdiko auskalkiekin erakusten dituen ezberdintasunak ez dira Bizkaiaian atxematen ditugunak bezain garrantzitsuak. Hemen ez ditugu sei adibide baizik aipatuko, gure bi sailetarik ateratuak: Zubereran (332) *xabutu* edo (bospasei sartaldeko puntuekin) *iku*zi, beste lekuetan *garbitu*, (287) *iizku* ta beste euskalkietan *ipurdi* / *eperdi*, Zuberoan (284) *azpi* ta beste tokietan *izter*, (116) *ekhi* zaharra eta *iguzki* / *eguzki*, (335) *bera* edo *bera solo* ta *bakarrik*, eta azkenean (79) kaskoineratik (eta, bukaeran, frantsesetik, kaskoinerak *ceba* ohi bait dio) heldu *uñhu* (fr. “oignon”) eta beste lekuetan *tipula* edo *ki(n)pula*, jadanik esan dugun bezala.

[IV] Datorren sailak erakutsiko digu nola ekialdeko erdia ta sartaldekoka kontrajartzen diren; baina ez dugu hemen muga bat bakarrik, kasik bera hitz guztientzat, baina bai muga-bilduma edo -bilketa bat, Getaria ta Ataunetik Bera ta Oltzaraino. Aipa ditzakegu: (305) sartaldean *txitxa* ta ekialdean *pixa* —barka, otoi!—, hala nola (292) *azal* edo *narru* ta *larru*, (312) *korri* edo *ariñeketan* eta *laster*, (323) *diar*, *otsa* edo *sokorru* ta *ohiu*, (337) *ezer* edo *ezebe* ta *deus*, (321) *barrel parrel farre* ta *irri*, (377) *agindu* ta *manatu*, azkenean (367) *izango (da)* ta *izanen (da)* —modu beraz lehen sailean atxeman ginituen (239) *joango (da)* ta *joanen (da)*—, (230) *(h)il* ta *bilabete*, (175) *(h)irurogei* ta *(h)irueta*n *(h)ogei* / *-goi*, azkenik (144) *alkandora* ta *atorra*, biak arabieratik etorriak.

[V] Azken sail batean ipiniko ditugu erdiguneko bazterretan agertzen diren hitz bereziak, zaharrak edo berriak, bi aldetarikako mintzaerek hitz bera erabiltzen duten denboran: erdian beraz, esan nahi da Gipuzkoan eta Nafarroako parte batean, (316) *eseri* atxematen dugu, bizkaierak eta Iparraldeko euskalkiek, Nafarroakoek besteekin, *jarri* esaten dutelarik. Modu berean, erdigunean (302) *malko* ta bazterretan *negar* / *nigar*, (324) *aboa zabaldu* ta *aharrausi*, (336) *larrugorri* ta bilus edo *bulusi* (eta Zuberoan *pikarrai*!), (280) *petxo* erderismoa *bularr*-aren kontra. Sartaldean muga beretik, bainan ekialdean Lapurdi ere harturik, erdiko eremuek (18) *aditu* esaten ditu, bazterretako *entzun* zaharraren aintzinean.

2. Oraingoz behatu ditugun mapa sintetikoaren bidez, ikusi dugu nola hitz edo forma-mugak elgarrekin biltzen diren, “muga-multzoka” esan liteke. Multzo haiek bai Bizkaia beste probintzietarik, bai Iparraldea Hegoaldetik, bai Zuberoa beste probintzietarik, bai Ekialdea Sartaldek, eta azkenik Erdialdea bere inguruetatik edo bi aldetarik garbiki bereizten zituzten. Muga-multzo horiek eta haien banatzeko moduak erakusten eta erakasten digute badirela faktore edo indar batzu, bai politiko-historikoak ala etnolinguistikoak, lexemen banatze hori gidatzen edo bideratzen

dutenak. Eta bizkitartean egia da ere, dakigun eta jadanik esan dugun bezala, hitz bakoitzak bere historia berezia duela: gisa hortan aspaldiko hizkuntzalari aipatu batek idatzu zuen “hitzak, gizonak bezala, sortzen, bizitzen eta hiltzen dira”... Orain ikusiko dugu nola hitz edo forma askok beren muga bereziak dituzten, besteekin multzorik egin gabe.

[VI] (300) *Bixika* edo *puxika*-ren deitzeko, ohartzen gara badituztela euskalkiek beste lau hitz; Bizkaiak egiazki *puxika* esaten balin badu, Gipuzkoak eta sartaldeko Nafarroak *maskuria* usatzen duten, ta ekialdeko beste bazterretan hiru hitz erabiltzen dira, *pix(a)* “gernu” sustraitik eratorririk, *pixuntzi* Lapurdin eta Nafarroako beste lekuetan, *pixastre* Benafarroan, eta Zuberoan hitz beraren aldaera *pixastürü*. *Bixika* latinezko VESSICA hitzetik heldu da, ta beharbada *puxika* ere, dirudienez bederen.

[VII] (283) *Ukondo*-aren izendatzeko, erakusten digu mapa honek aipaturako forma leku gehienetan erabilia balin bada, Gipuzkoa ta sartaldeko Nafarroa hemen ere bereizten direla, *ukalondo* aldaerarekin, biak aintzinagoko *uka-ondo formatik jinik. Baina hemen ere Zuberoa are hobeki banatzen da, beste hitz batekin, *besainko*, *beso*-tik eratorririk.

[VIII] Miresgarria da ikustea nola, Bizkaiko hego-erdia ta Iparraldea, ba sartaldeko herri batzuekin, (326) *txu* edo *ttu* onomatopeei atzekiak daudelarik, Nafarroa kasik osoak beste hitz bat *listu*, erabiltzen duen, eta Gipuzkoak Bizkaiko ipar-erdiarekin bi hitz hoik nahastu dituen, *txistu* esanez —kasu hontan, zorigaitzez, musikarik gabe...

[IX] Horra non, orain, Nafarroa bereizten den: lo egiten dugun altzariaren deitzeko, beste probintziek (387) *obe* zaharra, *oge*, *ofe* ta *obe* aldaerekin, erabiltzen dutelarik, Nafarroak *goatze* esaten du, hitz horren lehenagoko formak eiki *ohatze*, gero *ogatze izanik... Aspaldi kartel pollit batek Frantzia herriko ohea —“Le lit français”— gorai patzen zuen bezala, egun batez beharbada, Aezkoatik Arakileraino, holako kartelek “Nafar goatzea” gorai patuko dute, beste lekuestako ohe arrunta baino mardoagoa dela esanik...

[X] Hiru partetan ere zatiturik dago Euskadi “zerbaiten bortxaz partitzeko”: (382) Iparralde ta Nafarroa *bautsi* hitz zaharraz baliatzen direlarik, Bizkai “haundiak” —Gipuzkoako bost herrirekin— *apurtu* hitza *apur* lexematik eratorri du, eta bien artean modu beraz Gipuzkoako erdiguneak *puskatu* esaten du!

[XI]-[XII]- [XIII]-[XIV] Kasik gisa berean zatitzen da euskal-eremua lau kasu berdinetan: (103) *arkakusoak* edo *-kakosoak* Gipuzkoaren aldean bizi dira, ekialdean *kukusoak*, baina Bizkaian, bati bezala berezirik, *ardiak* (!)... Erabilketa harrigarri horrek pentsa-arazten digu probintzia zoriontsu hartan ardiek ez luketela kukusorik... Erdiguneak, dena dela, bere bi auzoekin bakean egoteko, bi hitzak nahasturik abere xoragarri hori *arkakusoa* deitu du. (14) *Behatz*-arekin beste irudi bat badugu: hitz horrek niretzat oinetako erhiak deitzen dituelarik eskuetakoak beraz *erhiak* Iparraldeak ekialdeko Nafarroarekin izendatu ditu, ta Bizkaiak *atzamarrak*, beste probintzien beldurtzekoak. (366) *Morro*-en aldetik, itxura bera badugu sartaldeko Bizkaiak gaztelerari *kriadu* hitza mailegaturak, eta Iparraldeak ekialdeko Nafarroarekin latinari *mutil* (latinezko PUTILLUS hitzak “mutiko gaztea” deitzen du) —Zuberoa ekialde-erdiak badu beste hitz bar ere, *mixkandi*, arabieratik eratorririk noski;

hitz heien aldean, Bizkaian *otsein* hatxematen dugu ere, ta Iparraldean *sebi* zaharra (Urepelen eta Luzaiden da hori izen bakarra!) Azkenekotz, bi buruetako euskalkiek, erdigunaren zati batekin, (16) *oin* (zubereraz *huñ*) lehen bezala erabiltzen dute, Gipuzkoak eta haren auzo-eskualdeek *anka* esaten duten denboran, eta Lapurdik, Benafarroak ekialdeko Nafarroarekin *zango*, Bizkaiko iparraldeak *kadera* gaztelerari mailegutzen diolarik.

Familiako jende zaharrenen deitzeko, lau zatitan berriz bereizten da Euskal-he-rria: [XV] [XVI] Bizkaian esaten dira (355) *attitte* ta (356) *amama*, Gipuzkoan eta sartaldeko Nafarroan aldiz *aitona* ta *amona*, Lapurdin, Benafarroan eta ekialdeko Nafarroan *aitatxi* ta *amatxi*, azkenekotz Zuberoan *aitañi* ta *amañi*; badira noski beste forma batzu, ez baitute itxura orokorra aldatzen.

Geroko maparekin, problema berezi bat agertzen da: [XVII] iparreko Bizkaiaren atal batek (319) *sakatu* esaten balin badu, probintzia bereko beste eskualdeak eta Gipuzkoa osoa *bultzatu* aditzaz baliatzen dira, baina hitz horiek Euskadiren beste erdian oso ezezagunak daude: Nafarroa osoak *bulkatu* esaten du, Iparraldeak aldiz *pusatu*, lehenik aipatutako *bultzatu* hitzaren erro-rik ere eratorria, ezen biak latinezko PULSARE aditz beretik atera dira, *bultzatu* zuzen, *pusatu* aldiz kaskoinezko *possar* aditzaren bidez.

Mapa bat oso interesgarria badugu gorputzeko beste parte batekin, [XVIII] (291) *azkazal*-arekin; Hegoaldeak bat ta ere ekialdean dagoen Iparraldean erdiak hitz hau erabiltzen dute, bi hitzez egina: bai *atz*, denbora zaharretan *behatza* deitzen zuena, eta *azal* edo *larru*: aldaera hoberenak bai *atz-azal* bai *azk-azal*, esan nahi da *atzeko azal*, diren denboran, horra non metatesi baten bidez sortu zen *atzazkal*, Bizkaiaren erdiak Gipuzkoaren herenarekin, eta Benafarroaren eta Nafarroaren bi herenek Zubero osoarekin erabiltzen dutena; Euskaldun gehienak, beraz, hitz batez baliatzen dira ez baitu ezer esan nahi! Dena dela, Lapurdi osoan ta ipar-Benafarroan beste hitz bat usatzen da, *behatz*, Euskadiren erdigunean eri osoa deitzen bait du, aintzinago ikusi dugun bezala.

Bi kasu berdintsutan ikusten dugu nola jatorrizko hitzak eta erromanismoak elgarrekin guduka ari diren: [XIX] (341) *idatzi* bost puntutan bakarrik agertzen delarik —eta beste lekuetan *eskiribitu* Hegoaldean, *izkiriatu* edo, Zuberoan, *iz-ki(vi)bitü* aldiz Iparraldean; [XX] (342) *irakurri* (edo *irakurtu*) eskualde guztietan ezagutua da —egia esan noizik-behin, eta Zuberoan bakarrik eguneroko forma gisa— beste euskalkiek erdaratikako *legidu*, *leidu*, *letu* ta oroz gainetik *leitu* aldaerak erabiltzen dituztelarik.

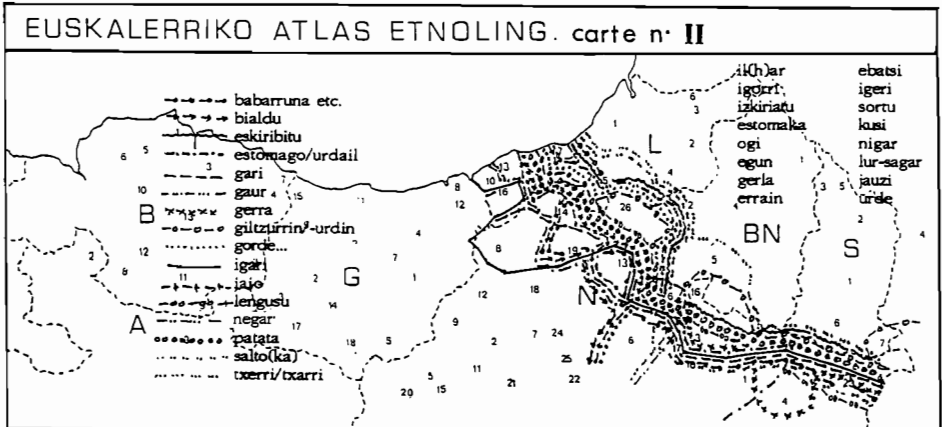
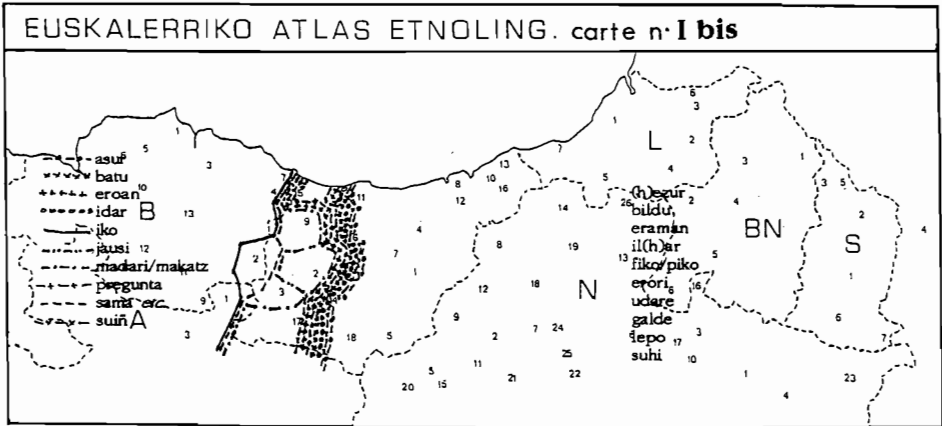
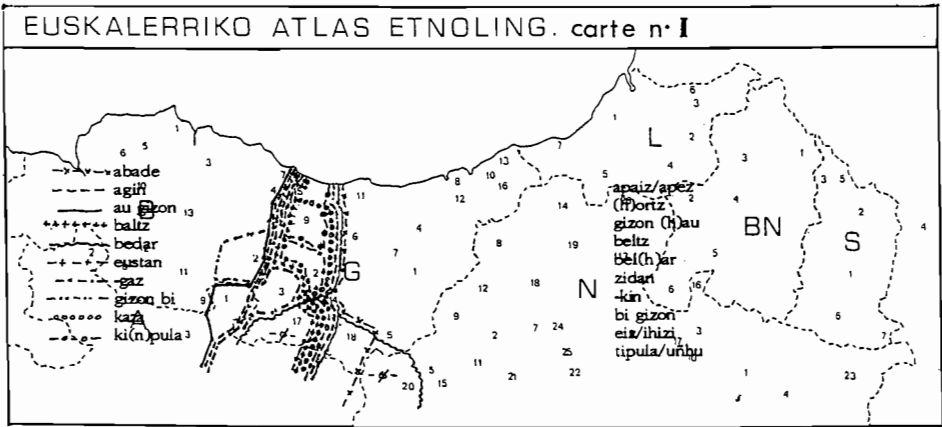
Bi aditz-gaiekin ere amaituko ditugu gure adibideak; lehen mapak, [XXI] (310) *ekarri* aditzaren inguruan marraturik, hiru gauza erakusten dizkigu: bata, Hegoaldeko sei eremu ala tokitan forma tinko zaharra, *dakar*, oraino esaten dela *-ka* edo *-ki* atzizkiekin ala ez; bestea, *ekarri* orde *eragi* erabiltzen dela erronkari-erria ta aezkeran; hirugarrena, azkenik hiru eremutan Bizkaitik Benafarroarat partizipioak laguntzai-learen aintzinean bere amaierako *-i* galtzen duela: *ekar du*, *ekarri du* orde. Bigarren mapak, [XXII] (311), “Bizkai handian” *eroan* eta beste lekuetan *eraman* erabiltzen direla erakusten bait digu, alde batetik zalatzan uzten gaitu, ea egiazki aditz berarekin ari garenetz, hemen berean lehenago — Mitxelenari jarraikiz— adiarazi dugun

bezala: egia esan, erakasten ziguten gramatikek *eraman* aditza *eman*-aren faktitiboa dela, ta *eroan* aldiz *joan*-arena; bi ikuspuntuak nola konpon? Ezen badirudi gure mapa Mitxelenaren “aldekoa” dela, eta ekialdeko hiru eremutan *eraman* formen erdian *joan* eta haren aldaeren hatxematea gehiagoko froga bat liteke; bestalde, ez ditugu hegoaldean baizik, Bizkaian bereziki, bi aditzen forma tinkoak aurkitzen, baina *-ki* edo *-ka* atzizkiekilakoak *eraman* aditzaren eremuan bakarrik.

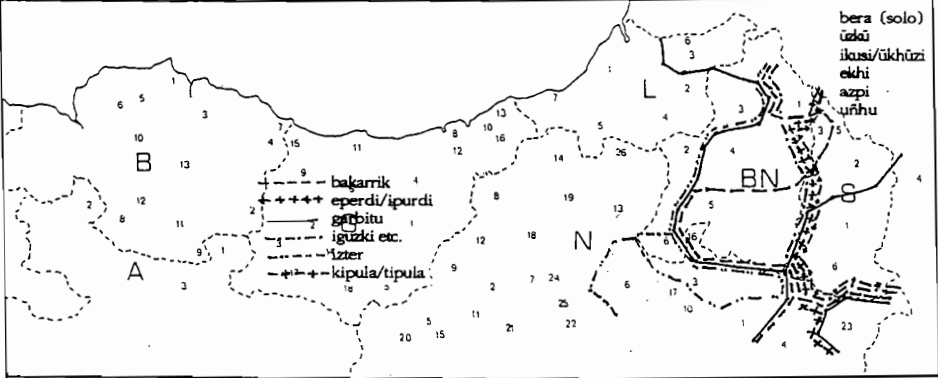
3. Nire mapa guztiak ikusiz, lanaren gaia ikusi duzue.* Holako txostenaren buruan, ez nezakeen nire iruzkinetan gehiago zehetasun eman: ez dut bereziki hitzen jatorri ta bilakatzeaz kasik ezer esan, hitz bakoitzak holako azalpen bereziak merezi bait ditu. Badugu han iturri bat oso joria, ta jadanik haren ur ugarietarik liburu lodi ta balios bat iruzkin egokiez bete liteke; nire gogoan da denbora guti barne liburu horren egitea, asti ta indar aski balin badut, lan handiagoei iguriki gabe: euskal-dialektologiari zor diogu.

(*) Gure mapetan, guhauk marraztu bait ditugu, ohartu gara hitz- edo forma-mugak ez direla beti ongi agertzen, edo kasu anitzetan ez direla elgarretatik ongi bereizten, gune mehe ber batean bildurik direlaketoz: barka diezadala irakurleak! Geroko lanetan egiazko marrazkilari batek egingo du lana.

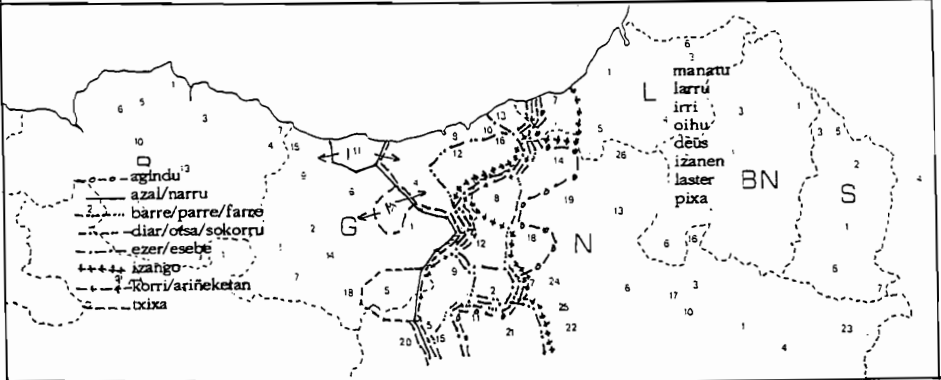

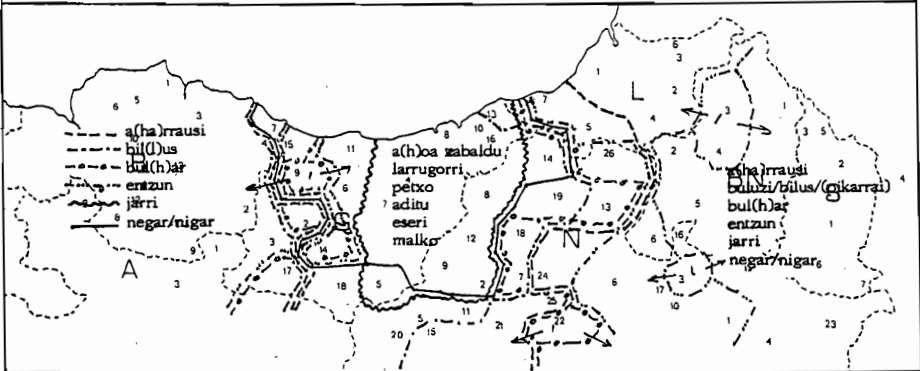
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° III

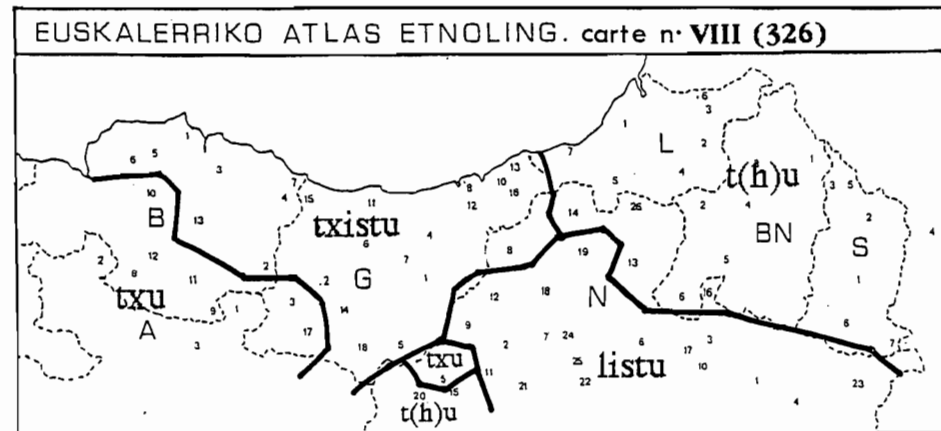
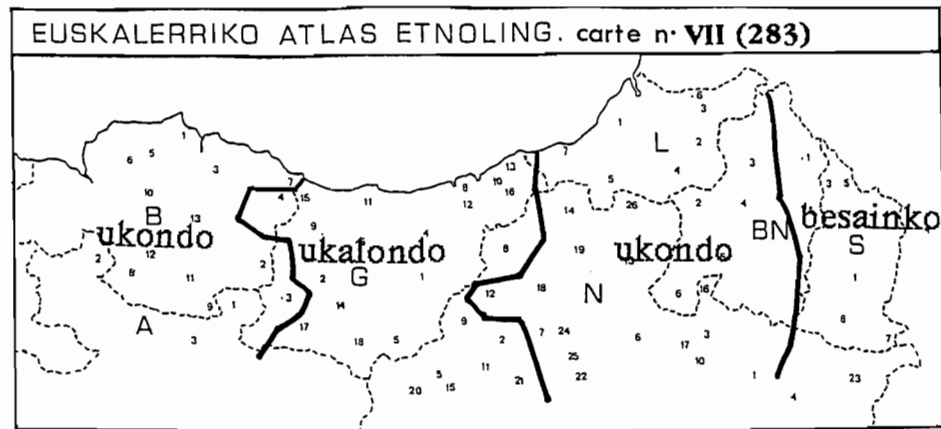
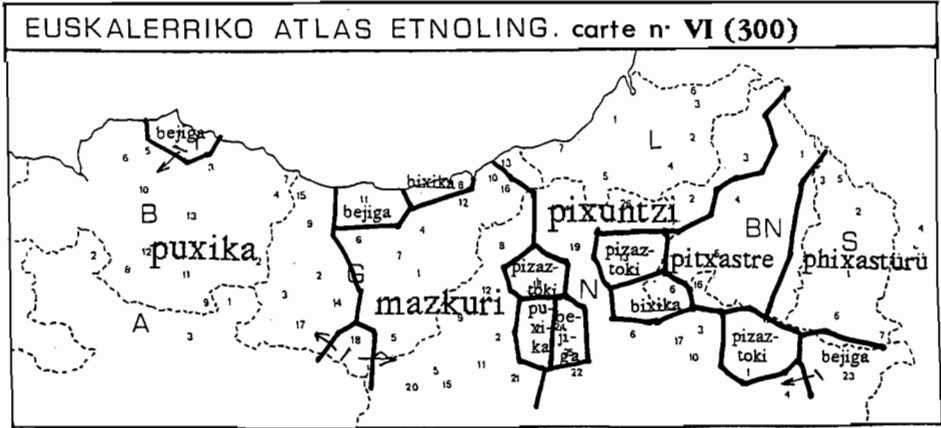

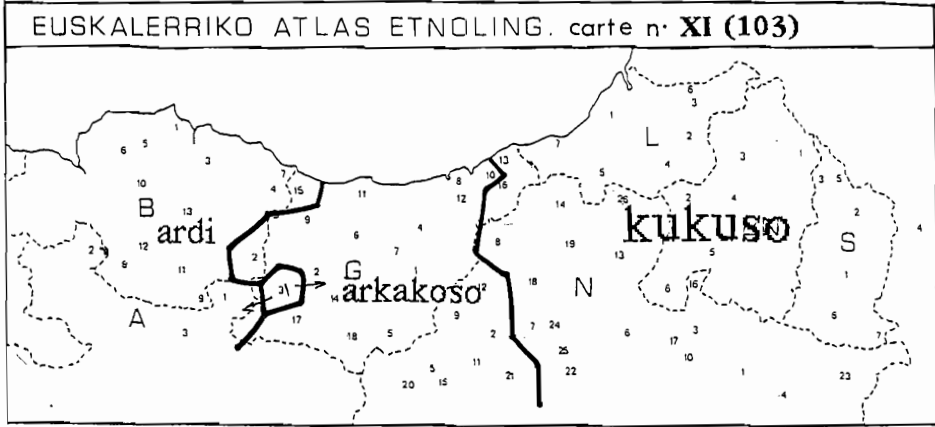
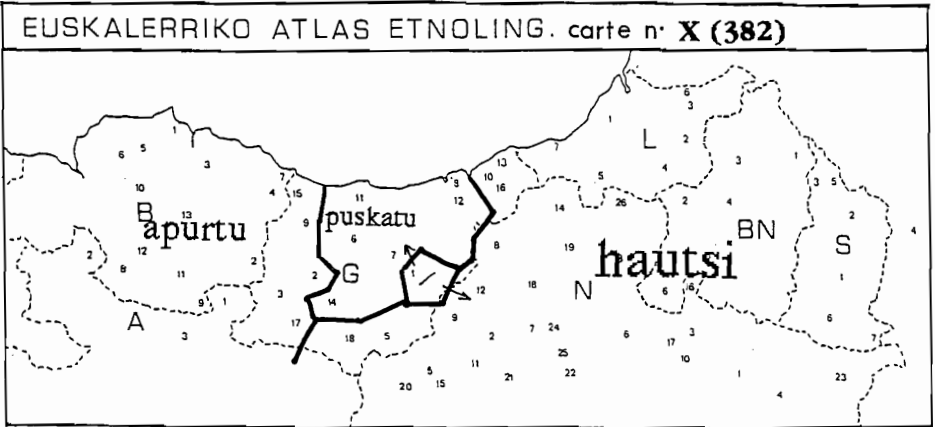
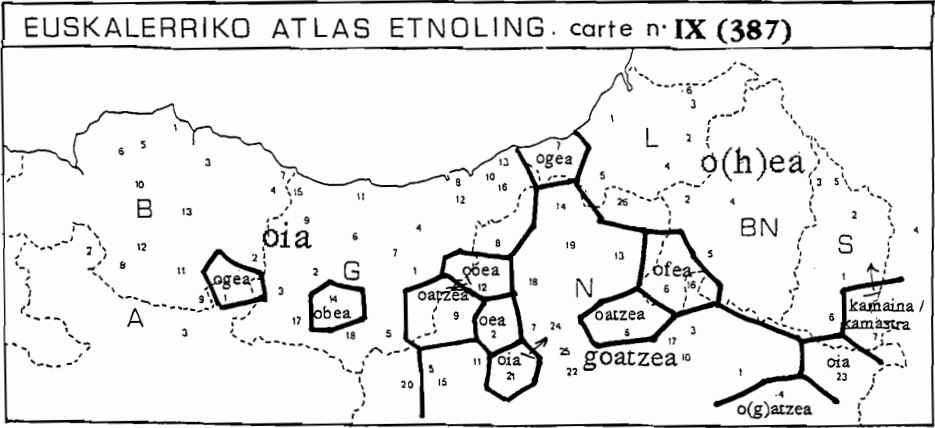
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° IV

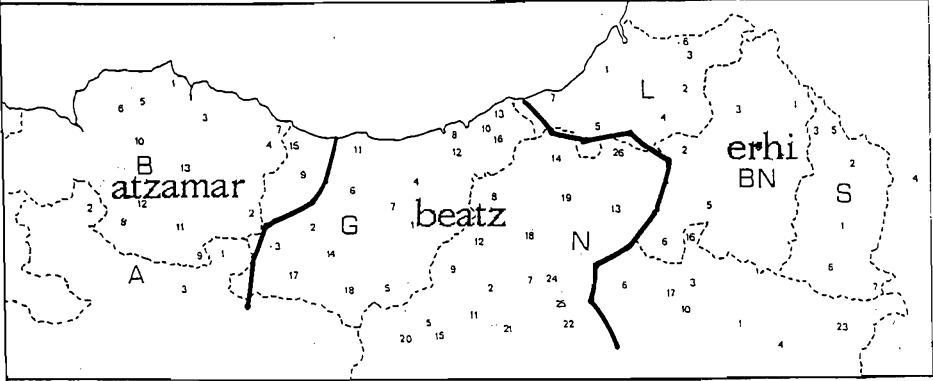
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° V

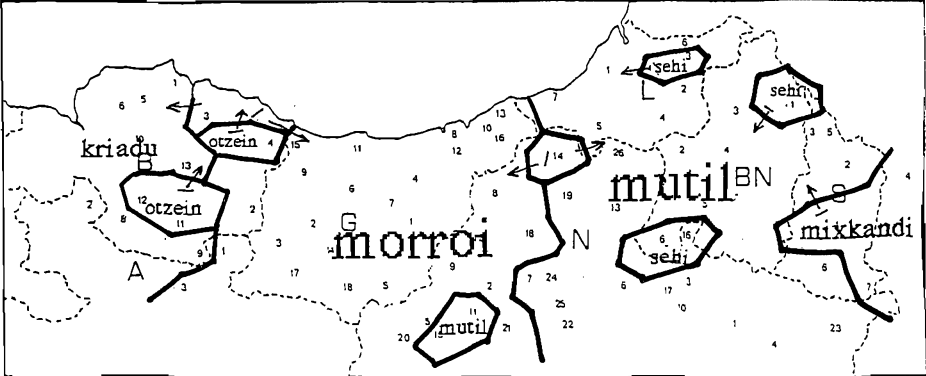

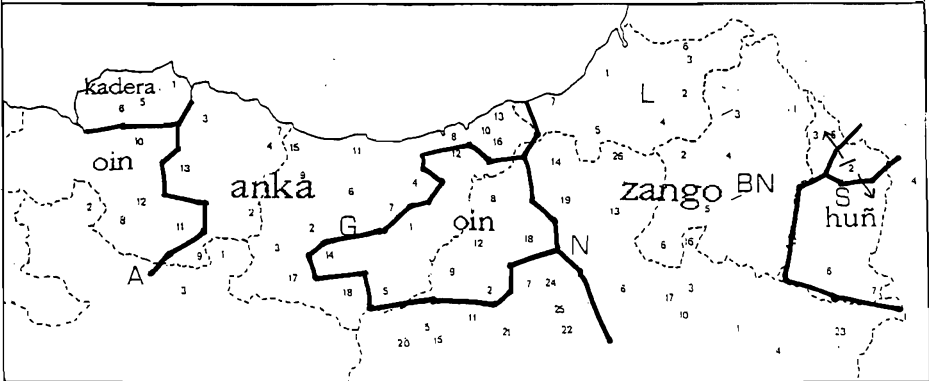
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XII (14)

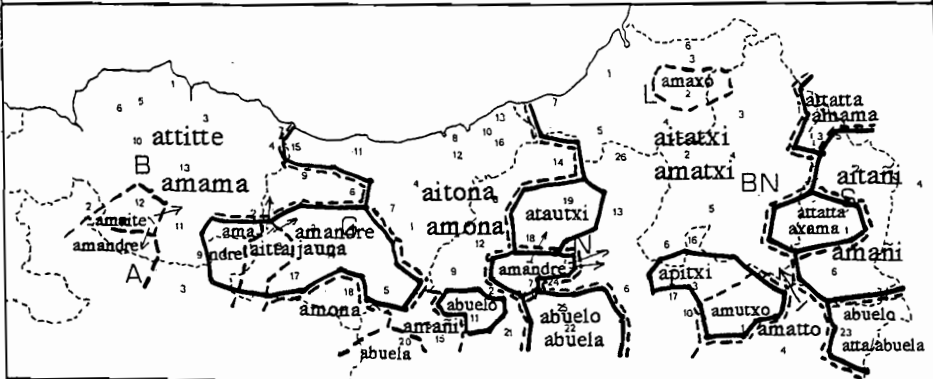
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XIII (366)

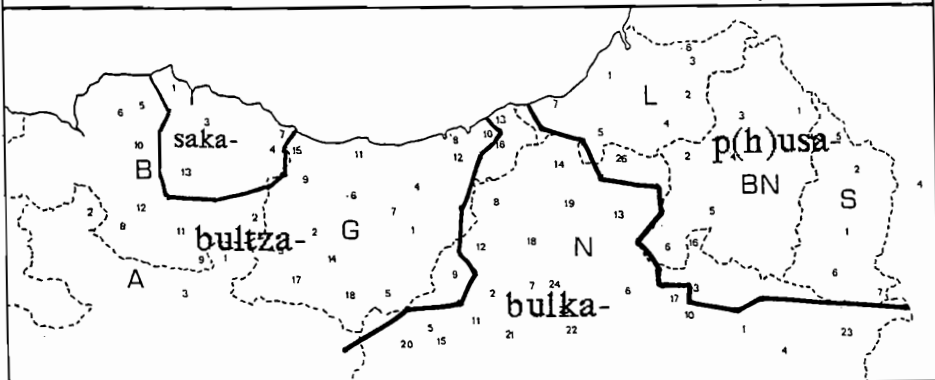
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XIV (16)

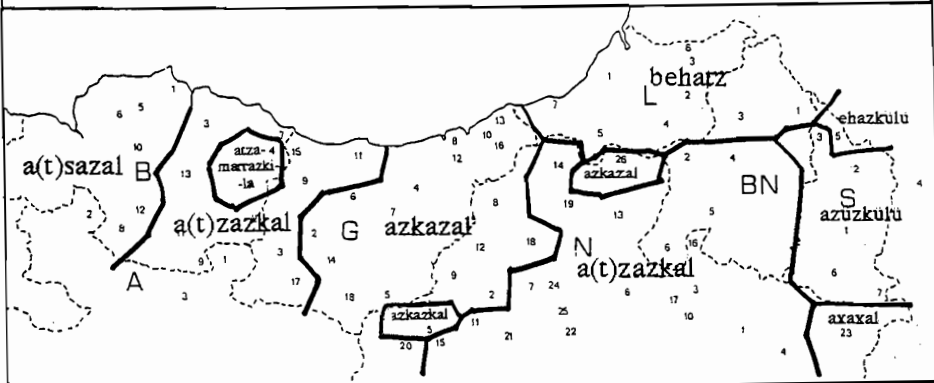
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XV-XVI (355-356)

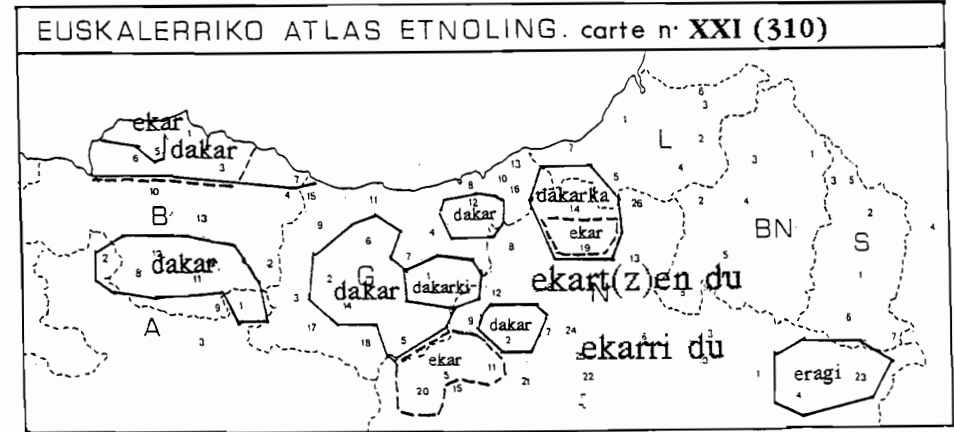
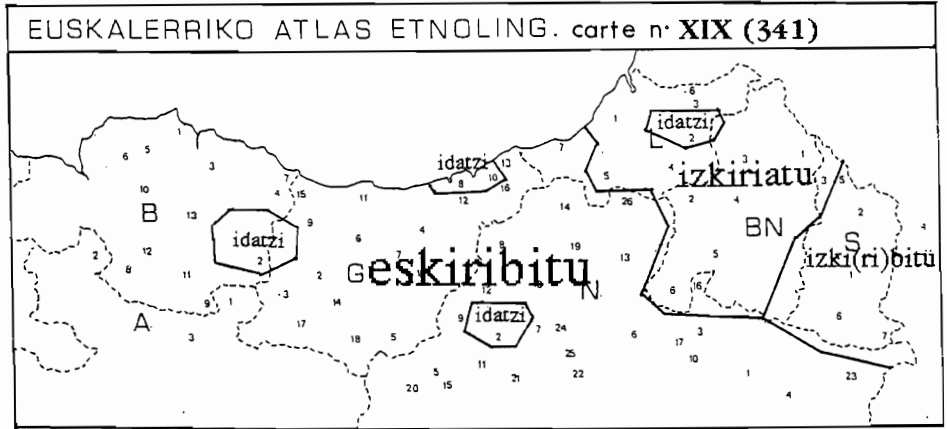
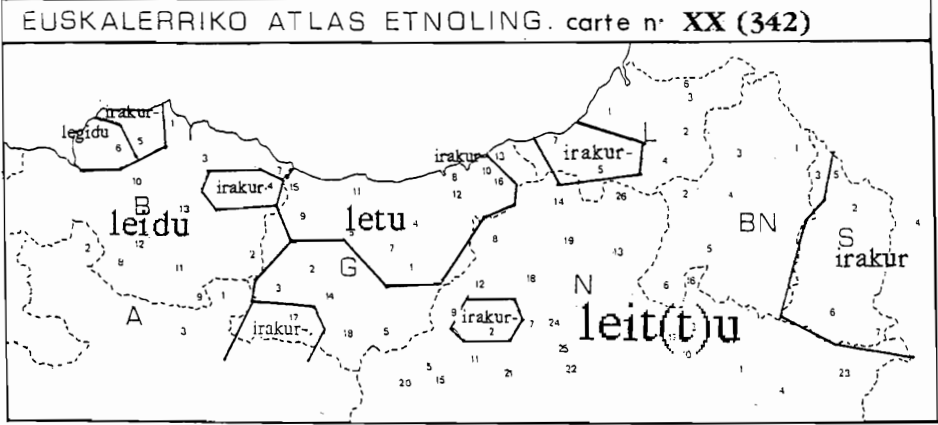

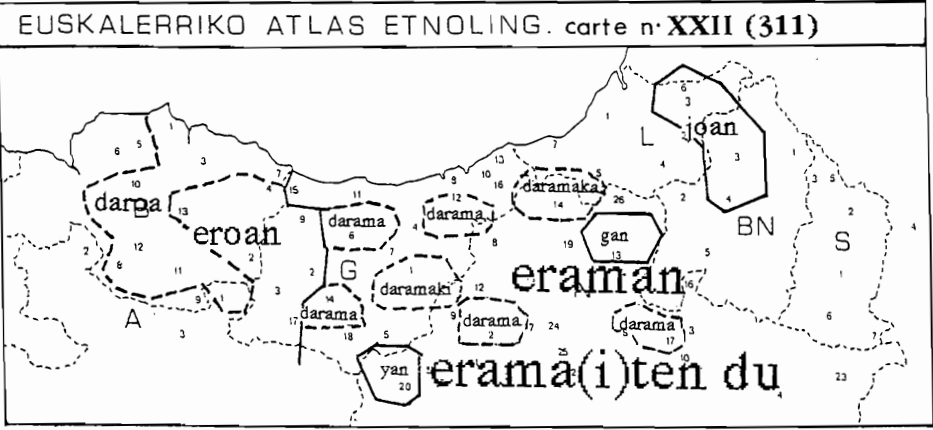
EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XVII (319)

EUSKALERRIKO ATLAS ETNOLING. carte n° XVIII (291)

Abiaburu bat aezkeraren azterketarako

IÑAKI CAMINO

(Euskal Herriko Unibertsitatea)

1. Atarikoa

Lan honetan Nafarroa Garaiko ipar ekialdean dagoen Aezkoa ibarreko hizkera ondoko ibarretakoekin —Garazi, Baigorri, Zaraitzu, Artzibar, Erroibar— alderatzen da. Helburua alderaketa bera izanik, ez da gure xedea aezkeraren deskribapen zabala egitea, kontrastiboa baizik. Alderaketaz gain, honakoak ere ukitu dira: dialektologiari buruzko hainbat ideia, Aezkoako eta ondoko ibarretako historia eta giza jarrera, ibarreko euskararen heriotz egoera eta erabilpena azken bi mendeetan eta aezkerari buruz euskalariak izandako usteak. Horrezaz gain, Aezkoako hitzuneekin egindako oharmentzeko dialektologia saio xumea aipatu nahi dugu, gure kasuan hitzunen ustea eta ofizioko dialektologilariarena batera doazela erakutsi diguna.

Dialektologian, hizkuntz azterketaren ikuspegi diakronikoaren beharra nabarmentzeaz bat, gizataldearen historiak —aezkera gizatalde egonkor batean jendamentz jendamente etengabe helerazitako hizkera da—, giza jarrerak —norbanakoarenak edo taldearenak—, geografi erliebeak eta kultur atalek —etxe izenek, toponimiak, deiturek— hizkuntz gertakizunekin duten lotura ere erakutsi nahi izan da, dialektologia atal hauetaz gabetzea berau herbaltzea dela iruditzen baitzaigu.

Lanaren ondorio nagusi gisa, aezkeraren sailkapen berriaren beharra da aipagarri, behe-nafarrerarekin duen lotura ukatu gabe goi-nafarreraren barrenean sartu baitugu.

2. Teori oinarriak

2.1. Norbaitek, lan honen izenburua ikusirik, lan hau soilik Aezkoako euskararen deskribapena egitera mugatzen dela pentsa lezake. Ez da hori gure asmoa, eta ez dira guti hau hala adierazteko ditugun arrazoiak. Izan ere, orain artean dialektologiaren alorrean aezkerari buruz ihardun denean, esan nahi baita, dialektologi kokapenez edo sailkapenez zerbait idatzi denean —zein hizkerarekin bildu,¹ zein euskal-

Ene eskerrak agertzen dizkiet Ricardo Gómez eta Koldo Zuazo lankideei egin dizkidaten oharrengatik. Xamarren zordun nago irudiengatik eta ohar zenbaitengatik. Eñaut Etxamendiri Ezterenzubiko datu lexikoak zor dizkiot. Halaz guztiz ere, nagusiki-Koldo Artolaren aspaldidanikako lana aipatu beharra naiz, beraren etengabeko ihardun zehatz eta fidagarria gabe ezin izanen bailitzateke enea bezalako lanik burutu.

(1) *Hizkera* erabiltzea hierarkiak ezartzetik ihes egin nahiarri dagokio, eroso aritzeko hitz bat bilatu nahiarri. Euskalki, apzieuskalki edo beheragoko denak dira hizkerak, bakoitzari kualitatiboki dagokion statusa beste gai bat dela.

kitakoa den iradoki e.a.—, aldez aurretik gogoan hartu behar ziren teori atal nagusi ugari alde batera ahazturik gelditu direlakoan gaude. Eta aldiz, beste aldetik, deskribapena egin den aldietan, ustea dugu ez ote diren gauzak arinegi idatzi, aezkeraren zer-nolakoaz gutieneko sakontasunaz jabetzeko baitezpadako zen hainbat eta hainbat argibide gabe.

Hemen aurkeztuko den ikuspegia, ez da, bistan dena, hauta zitekeen eredu bakarra; beharbada ez du lortuko desberdintasun dialektalaren maila era intuitiboan aztertzetik, teknika objektibo bat eta gorputz teoriko sakon bat baliatuz aritzera dagoen urrats kualitatibo garrantzizkoa ematea, baina guztiek dakigun gauza da —etxera sartu berria zaigun dialektometriaren baliabideak eta guzti— oraindik ere ez duela dialektologiak, disziplinatat hartzen den neurrian, lanerako eredu finko homologaturik aurkitu. Dialektologilariak badaki irizpide definitzaileen hautu subjektiboa egiteak dakartzan arazo eta paradoxei aurre egiteko prest egon behar duela.

Hau guti balitz, irudi luke dialektologiaren helburua ere aldatzen hasia dela, hizkuntz geografiatik hirietako hizkuntz desberdintasunetara eta soziolinguistikara —zeina J. J. Montes-ek (1986) berriki dialektologiaren ataltzat jo duen—² jauzia eginga duela ikusten ari baikara azken honetan.

Ereduak eredu, eta ez gatoz polemika bila, bada apaltasunez baina baita seriotasunez ere markatzea atzendu nahi ez genukeen gauzatxo pare bat. Batetik, aezkerari buruz “a priori”-rik gabe iharduteko asmo tinkoa erakutsi nahi dugula, datuek aditzera ematen digutena aintzat hartuz, eta bigarrenik, han eta hemen dialektologiaren idatzi den literaturari —gurean gehienetan kasu izpirik egiten ez zaionari— arreta zertxobait jarrita abiatu nahi genukeela aezkeraren bidean, gurean ere besterenetan bezalakoak gertatzen baitira.

Aezkerak aldameneko edo inguruko hizkerekiko dituen desberdintasunez gain, zinez bakan diren aezkeraren beraren barreneko desberdintasunez aritzeari ekin geniezaioke, baina izanen dugu horretarako parada beste lan luzeago batean. Geldi bedi artikulua hau aezkerari buruzko abiapuntu gisa.

2.2. Dialektologia aspaldi abiatu zen bere bidean historiari begiratzen badiogu. Dialekto kontzeptua eta izena bera —geroagoko polarizazioen ondorioz ukazioraino eramane den entitate— zientzi pentsamenduaren hasieran berean sortua da, Grezia klasikoan, mendebaldeko tradizio greziar-erromatarrera mugatzen bagara. XIX. mendearen bukaera arte itxaron beharra dago dialektologia hizkuntz disziplina beregain izatera hurbiltzen hasteko, hizkuntz geografian sorrerak bultzatu bait zituen dialektologiaren berezko metodoak eta gorputz teoriko erlatiboki espezifiko bat (Montes 1986: 133). Beren hizkuntz fenomenoek behaketa baliaturik hizkuntza indoeuroparrek familia bat osatzen zutela ondorioztatu zuen Bopp filologilari alemaniarrek eta haren ondorengoek landu zuten hizkuntzalaritza historikoari eta alderaketa metodoari zor dio bere hasiera hizkuntz geografiak (Bottigliani 1986 [1954]: 5).

Halaz guztiz ere, hizkuntzalaritzaren arloan ekarpen teoriko finkoetan aurrerapausoak ematea gehien kostatzen zaien disziplinetarik bat dialektologia dela jabetu

(2) Jakina, soziolinguistikaren jatorrizko nozioaz dihardu Montes-ek, Labov-ek eta bestek erakutsitako bidez, ez egun Euskal Herrian eta bertatik kanpo Catalunya, Galiza, Okzitania eta bestetan soziolinguistika izengoitipean egiten den hizkuntzaren soziologiak. Ikus honetaz J. J. Montes 1986.

beharra dago, eta dialektologilariok teori prestakuntza apala erakutsi ohi dugula anitzetan. W. Winter-ek dioenez (1973: 135), ez dago enpirikoki oinarritutako hizkuntzalaritza arealaren teoria koherente bat (ik. Mitxelena 1987 [1971]: 77, 12. oh.), eta dialektologilariak, isoglosa batzuk beste batzuk baino garrantzizkoagoak direla aitortzean, “apparent similarity” delako printzipio azientifikoaren pean diharduela dio L. M. Davis-ek (1977: 25).

Hizkuntzariarentzat, gainera, gertatu ohi diren hizkuntz egoera nahasiak izatea baino gogokoago litzateke, isoglosek, era zehatzean, hizkuntz eremuak hierarkikoki ordenatutako hizkuntza, dialekto eta azpidialekto talde zenbaitetan banatuko balituzte. Ebidentzia ordea bestelakoa da oso. Geografia arruntaren sinpletasunak deformatu duen gure izpirituak desio lukeen banaketa gardenik ez da beti izaten dialektologi arloan (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 72). Isoglosen multzo kapritxozko batek ez du lurraldea argiki moztutako eremuetan banatzen, finki banatutako fragmentuen *continuum* interkonektatu batean baizik (Weinreich, Labov, Herzog 1968: 151).

Badira ordea, eta ugari, gertakari historikoen edo orografi baldintzen ondorio diren neurrian, bi hizkeraren arteko eten garbiak, hizkera bakoitzaren kokapena eta bere mugak nabarmen bihurtzen dituztenak. Espainian, esaterako, *bable* edo *asturian*-tik Asturiasko ekialdean mintzatzen den *cántabro* edo *montañés* izenekora dagoen iragatea bapateko jauzia da, ezaugarri dibergenteen muga marrak praktikan bata besteari gainjartzen zaizkiola, hizkuntz eremu bi garbiki osatuz.³

Hizkuntz eremu bat mugatzeko, hizkuntz ezaugarrien edo formen sail bat erabiltzen den geografi eskualdea inguratzen duen marra baliatzen da; inoizka ezaugarri edo forma bakar bat ere aski izan ohi da. Herri nahiz edozein bizigunetan zehar doan marra horri, dialektologiaren arloan muga statusa ematen zaio hurrengo baldintzokin:

- a) Herri edo bizigune horietatik kanpo hizkuntz fenomeno —edo fenomeno talde— hori ageri ez bada.
- b) Herri edo bizigune horietatik kanpo hizkuntz fenomeno —edo fenomeno talde— horrek eremu koherente bat osatzen ez badu.
- c) Herri edo bizigune horietatik kanpo beste hizkuntz fenomeno batek eremu koherente —edo ez koherente— bat osatzen badu.
- d) Herri edo bizigune horietatik kanpo beste herri edo bizigunerik ez baldin bada.

Horra isoglosaren definizio bat (Speitel 1969: 52).

Marra edo isoglosa horrek eskualde hori beste isoglosa gehiagorekin batera inguratzen badu, konbentzios, isoglosa multzo edo *bundle* horri, isoglosen kopuruaren arabera, dialektologian honelako edo halako statusa eman ohi zaio. Isoglosa bat edo pare bat aski izan daiteke gainera, aitortzen zaion kualitatea edo statusa medio,

(3) “...hemos podido comprobar que corren juntas o muy próximas las fronteras de varios fenómenos lingüísticos. En el levante de nuestra región se localiza un haz de isoglosas muy apretado y abundante que sigue, de norte a sur, la línea del río Purón y el límite administrativo de Cabrales y Peñamellera Alta. A la izquierda quedan los resultados del tipo *muyer, xatu, cansada, jueya, molín, no i (-yas) dixo la verdá, la mió casa*; y hacia oriente tenemos ya las realizaciones *mujer, jatu, cansá, boja, molinu, no li (-lis) dijo la verdá, la mi casa*, propias del dialecto cántabro o montañés (y en parte también del castellano). En las tierras junto al mar, las varias isoglosas hacen frontera común; sólo en las comarcas del interior se apartan ligeramente en algunos puntos de su trazado.” (García González 1982: 173).

hizkera edo hizkera multzo bat beste batetik edo beste batzuetatik berezteko. Esaterako, *ou* eta *ei* diptongo beheranzkoen kontserbazioa da “leonés occidental”-tzat hartzen diren Espainiako hizkeren tasun berezgarria (Catalán 1989 [1956-57]: 37), eta katalunierarako ondokoa diosku Veny-k:

el «xipella», com el «salat», també només comprèn una isoglossa, de caràcter regressiu i d'extensió no compacta (1985: 32).

Isoglosen kantitateaz gain kalitatea ere garrantzi handikoa da. Antzinako banaketa dialektalaren ondorioak islatzen dituzten isoglosei berebiziko garrantzia eman ohi zaie (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 71). Eta, esate batera, garrantzizkoagoa ote da hizkuntz eremu bat baino gehiago harrapatzen duen isoglosa, bakar bat besarkatzen duena baino, maparen atal edo eremu bati ezaugarri lokala eman diezaiokeen isoglosa baino? (Speitel 1969: 65).

Jakina denez, isoglosen arteko bat etortze edo adostasunak partziala izateko joera du. Isoglosak loturik joan daitezke bertako kultur formekin, leku izenen hautapen moduekin, eskualde bakoitzaren historiarekin e.a., baina askotan gauzak ez dira honela gertatzen, eta itxuraz, zein bere bidetik doaz. Banaketaren oinarri izateko hautatu ahal izan den fonologiako, morfologiako edo sintaxiko fenomeno bakoitza bere bidetik joateak edo bere geografia berezia izateak zailtzenago du egitekoa. P. Derynck-ek morfologiaz egindako oraintsuko lana duela hogeita hamasei urte Atwood-ek fonologiaz eta duela hamasei Remacle-k lexikoaz egindakoarekin alderatzen ditu P. Derynck-ek berak, wallo-picarderez hiru sistema horiek geografi hedadura bera ez dutela ondorioztatuz (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 118). Haensch-ek ondorio bera ateratzen du aditz morfologiaz diharduela aragoeraren eta katalunieraren muga-mugan dagoen Espés-eko hizkera dela eta (1962: 89), eta guri dagokigunerako, aezkerak ere antzera jokatzen duela ikusiko dugu aurrerago.

Hizkuntz eremu baten hedadura ezaugarri edo ezaugarri multzo konpartitu baten presentziak determinatzen badu, horretatik, hizkuntza bat edo dialekto bat, aldi berean hizkuntz eremu bat baino gehiagoko partaide izan daitekeela jarraitzen da (Winter 1973: 140). P. Derynck-ek ondorioztatzen du Belgikan morfologiaz egindako dialektologi lan batean, badirela aztertutako puntuen artean bi hizkera, berak “pivot” deitzen dituenak, status anbigua dutenak, nahiz *namurois* taldekotzat nahiz *wallo-picard* taldekotzat har daitezkeenak (1989: 116). Bestalde, dialekto baloiak pikardoetarik berezten dituen geografi eremua, isoglosa multzoak kokatzen direna alegia, 35 kilometroko zabalerakoa da (Borodina 1961: 282).

Berriki aezkerarako idatzi den zerbait, arestikoaren ildoan dago, ekialdeko eta erdialdeko euskalkien arteko “zubi euskalki”-tzat hartu izan baita (Zuazo 1989: 646).

Gure lan honek ordea, hizkera baten edo dialekto baten errealitate askoitz edo askotarikorantz abiatzeko arealitatea edo hizkuntz geografia baino zerbait gehixeago behar dela inplikatzeko duen alde zuzena finkatzeko ahalegin gisa baliagarri izan nahi du. Helburua ez da inolaz ere dialektologia sinkronikoaren bidea gutiesteria eta beraren emaitzei muzin egitea; nekez egin dezake hori norbaitek, hizkera baten deskribapenerako baliatzen ahal dituen testurik zaharrenak XVIII. mendearen azken

hamarkadari eta nagusiki XIX.ari dagozkionean.⁴ Halaz guztiz ere, eta iraganeko hizkuntz gertakariei dagozkien erantzunak eskaintzea zaila dela jabeturik, mapetan kokaturik ager daitezkeen hizkuntz fenomenoei buruz zer nolako galderak egitea interesgarri litzatekeen azaltzea da gure xedea, izan ere isoglosek hizkuntz aldaketa-rekin duten erlazioa, isoglosa horiek beren hizkuntz sistemarekin eta hizkuntz komunitate horren historiarekin duten erlazioaren menpe bait dago.

2.3. Gertakari historikoek hizkuntz geografiarekin eta banaketa dialektalarekin duten lotura zuzenaz era guztietako adibideak ditugu literaturan.

Portugesaren banaketa dialektala histori gertakizunekin erlazio estuan dagoela gardenki ageri zaigu. Soziologia eta historia gogoan harturik, honako banaketa egin daiteke: guti gora behera egonkorra den komunitate baten barrenean jendamedez jendamende etengabeko transmisioa izan duten hizkerak batetik, eta kreolaide direnak bestetik. Irizpide historiko-kronologikoaren arabera, lau eremu ikusten dira:

- 1) Eremu zaharrena, Duero ibaiaren iparraldean, Iberiar Penintsularen erromani-zatze garaiari dagokiona.
- 2) Arestikoaren aldameneko trantsizio eremua, beraren hizkuntz egokitzapena Errekonkistaren lehen mendeetako garaian burutu zela.
- 3) Erdialdeko-Hegoaldeko eremua, Mondego ibaitik beheiti, XII-XIII. mendeetan birpopulatu eta errekonkistaturako lurraldeak osatua.
- 4) Itsasoaz haratagoko hizkerak, Portugalen XV. mendeko kolonizaketan ondorioz kokatuak.

Geografi hadadura zabalak banaketa dialektala eragin du XIII-XVIII. mendeen artean, Iraultza Industrialarekin prozesua irauli arte, baina haatik, Brasil eta Portugalen arteko hizkuntz desberdintasunak areagotuz joan dira, espero zitekeenez (Lüdtke 1977: 153-54).

Nabarmenki gardena da Estatu Batuetako New England-en —Connecticut, Maine, New Hampshire, Massachusetts, Rhode Island— banaketa dialektalak bertako populazio guneen historiarekin duen erlazio zuzena ere: demografi pilaketa kolonizaketako lehen urteekin erlazioan dago, bi populaketa gune nagusien artean lehen uneetan erlazorik ez zen izan, ekonomi guneen hedapenaren ondorio den komunikabide sareen hedapen eremua ere gogoan hartzekoa da, eta baita isoglosen iraupenean bi populaketaren arteko hartu-emanak ekidin dituen mendikateen kokapenak izan duena ere (Kurath 1986 [1972]: 98-103).

Mende honen erdialdeko interes beteko lan batean, hitz bukaerako *-a* bokalak *-a-*, *-e-* edo *-o-* bokal azentudunetan Santander herrialdeko. Pas ibarreko hizkeran duen eragina, kolonizazio batean oinarritzen du Menéndez Pidal handiak. Errekonkista garaian, artzain asturiestarrak Gaztela Zaharreko goi mendietara abiatu ziren birpopulatzera, eta Paseko hizkerak aldamenekoeekin dituen desberdintasunen giltza Paseko ibarrekoen Asturiestiko etorkian datza. Berebat, Asturias aldeko hizkera batzuek Italiako Hegoaldeko beste batzuekin kontsonante erretroflexu edo kakumi-

(4) Guk dakigula Aezkoako lehen hizkuntz formak 1626ko ezkontagiri batekoak dira, Orreagan bizi zen Maria Necoiz emaztekiak esanak: «Bay, naycen dizuz» erantzuna hain zuzen (Sarasola 1983: 105).

nalen arloan duten erlazio fonologikoa ere erromatarren kolonizazio garaiarekin lotzen du (1954: 18-19 eta 37).

Ez da, haatik, lan guztietan ohiko gertatzen lotura honen berri esplizituak ematea. Asturiasko hizkuntzaren ekialdeko mugan gertatzen den isoglosa pilatze gerdena ongi deskribatu arren, honek historiarekin duen edo eduki lezakeen loturaz ez zaigu deus adierazten arestian aipatu García Gonzálezen lanean (1982: 188).

2.4. Ez da erabat literatura modernoa duen euskararen kasua, Erdi Arokoa dургuntzua testu aloglotan ageri item lexikoak baitira, baina beste hizkuntza batzuez arduratzen diren dialektologilariak badituzte garai haietako testu luzexkoak. Gai dira, van Reenen-ek (1989) XIII eta XIV. mendeetako frantsesaren lekukotasunekin egin duen bezala, orduko bi punturen artean isoglosak sortzen edo galtzen ari ote ziren postulatzeko, edota puntu bi horien arteko hizkuntz desberdintasuna graduala edo bapatekoa ote zen iradokitzeko.

Horrezaz gain, uste dugu garrantzi betekoa dela aipatzen diren hizkuntz ezaugarrien dialektologi statusaz esplizituki ihardutea. Ez da soilik hizkera batek izan ditzakeen ezaugarri eksklusiboez aritu behar, zernahi muga edo desberdintasun markatzen dutenak ere gogoan hartu behar dira, nahiz ez izan denak neurri berean berezgarri. Drettas-ek dioen bezala (1990: 263), gure eremu dialektala banatzea lortzen duten ezaugarriak zein diren ikusi beharra dago. Irazkintzen den hizkuntz forma zergatik eta zertarako aipatzen den argi eta garbi utzi behar da, soilik honela bereiz baitaiteke dialektologia —hizkera baten kokapenaz, sailkapenaz, konparaketaz, beraren besterekiko konbergentzia eta dibergentzia mailaz diharduena— gurean ohiko bihurtu den hizkera edo dialekto baten besterik gabeko deskribapenetik edo formen paradigma luzeak biltzea beste helbururik ez duten lanetarik.⁵

Eskertzekoa da isoglosen kopuruaz bakarrik mintzatu beharrean, kopuruaz eta hauen dialektologi garrantziaz ere aritzea, gero garrantzizkoenak zein diren erabakitzea —egile estrukturalisten eta gainontzekoen arteko iritzi aurkajarriak lekuko— hain erraza gertatzen ez bada ere (Ivić 1962: 48).

Behin hizkuntz ezaugarriak aipatuz gero, gogora eraztekoa da Bonaparteren garrantitik gaurko egunak artean aditzaren flexioari behar baino garrantzi handiagoa eman zaiola aezkeraren sailkapena egiterakoan. Ikuspegi hau ez da metonimikoa fonologi nahiz sintaxi gaiak edota izenaren morfologia merezi zuten neurrian aintzat hartuak izan ez direlako soilik, bai baitira aditzaren flexioari dagozkion beste zenbait atal —beharbada garbitasun nabarmenekotzat jotzen zen sailkapena arront zailtzen zutelako edo— aintzat hartu ez zirenak. Bonapartek 1866.ean morfologi, sintaxi nahiz fonologi ezaugarriak erabili zituen aezkera ekialdeko behe-nafarreratik eta mendebaldeko behe-nafarrerako gainerako bi hizkeretarik berezteko. 1865.ean berriez, goi-nafarreratik, gipuzkeratik, zubereratik edo Otsagabiako hizkeratik berezten zela idatzi zuen. Muga dialektalaren gairako, edo nahiago bada, dibergentzia edo integrazio dialektalaren dentsitatearen gairako benetan baitezpadako den erlazioaren

(5) Geu ere azalpenak eman beharrak gara, *Euskal dialektologiaren hastapenak* lanean duela urte multzo bat hegoaldeko goi-nafarreraz [1983] eta gerorxeago hegoaldeko goi-nafarreraz nahiz behe-nafarreraz [1987], aipatu modu murriztean aritu bait ginen.

berri ematea ordea —aezkerak eta hegoaldeko goi-nafarrerak dutena alegia—⁶ modurik ilunenean egin zuen 1866.ean, soilik batera zituzten hiru ezaugarriren berri eman baitzuen, desberdintasunak ezertarako aipatu gabe.⁷

Aezkeraz ezer esatekotan, ez dirudi sobera denik osotasunean aritzeko eskatzea, morfologia, fonologia, sintaxia eta lexikoa ukituaz, nahiz askotan honek ez ohi duen ziurtatu —hor barrena egin den dialektologia lekuko— sailkapena erabat argia eta koxkarik gabea gertatzea. Lehengo eta oraingo dialektologi teorizazioak erakutsi digunez, dialektologiaren arazorik larriena honako galdera honek planteatzen duela esatea ez da agian gehiegi xinpletzea: zer da muga dialektal bat? (L. M. Davis 1977: 24). Areago zihuan Tuailleon duela urte batzuk honakoa idaztean: “dialekto baten muga zehatza, maizenik, atxitu ezin den edo pertzibitu ezin den kimeria da... baina halaz ere, eremu dialektala, izatez bada” (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 72).

Ez da hau atzo goizeko eztabaida erromanisten artean. 1878.ean Ascoli-k dialekto kontzeptuaren definigarritasuna aipatu zuen, entitate hori hizkuntz ezaugarri edo tasun nahiko eta beharrezkoen konbinaketa batek definitzen zuela, tasun edo ezaugarri horiek, banaka harturik horretarako aski ez zirela. Meyer-ek (1875) eta Paris-ek (1888) berriz, hizkuntzalariak tasun horiek taldekatzearen objektibotasuna eta zientifikotasuna zalantzan jarri zuten, aukera, ikuskatzailearen eraikuntza erotsotzat joaz. Beren argumentazioan, hizkuntz tasunen geografi banaketak ezaugarri hauek elkarri gainjartzea ezinezko egiten zuela zegoen batetik, eta bestalde, dialektologilariak egiten duen tasun definitzaileen aukera, tasun hauen berezko propietateetan ez oinarritzea (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 70).

Muga dialektal gardenak ezartzeko isoglosen desadostasunak direla bide, aurkako bideetarik abiatu dira hizkuntzalariak inoiz, lurralde jakin bateko dialektoak —*territorial dialects*— fikziozko entitateak direla aitortzeraino edo lurralde jakin bateko dialektoaren kontzeptuak balio erlatiboa duela esateraino. Ondorioz, ikerlari batzuentzat dialektologiaren funtsezko kontzeptua isoglosarena litzateke. Erraz da ikusten ordea, bide horrek ez garamatzala inora ere. Gainera, hala eta guztiz ere, siziliarra, gaskoina edo New Englandeko ingelesa bezalako entitateei buruz mintzatzaren segitu da.

Estrukturalismoak berriz, muga dialektalak ezar zitzaketan hizkuntz ezaugarriak, soilik garrantzi estrukturala zutenak zirelako ideia hedatu zuen (Ivić 1962: 49). Halaz ere, hizkuntzalaria noraezean gerta zitekeen honen aurrean, asko izan baitaitetzeke garrantzi estrukturala duten isoglosak, baina batzuek eta besteek oso norantza

(6) Erosotasunari zor zaio «hegoaldeko goi-nafarrera» bezalako izena hemen erabiltzea; aurrerago arituko gara afera honetaz ere.

(7) Bonapartek Etxenike bere laguntzaileari igorri zizkion gutunetarik atera dezakegunez —1864/1/9-ko gutunaz dihardugu, (ikus Camino 1989: 804)—, aezkera ezagutu ere baino lehen, Bonapartek susmoa zuen ez ote zen aezkera zubereraren edo behintzat Garaziko hizkeraren kide izanen: “Quant à Garralda j'ai quelque léger soupçon sur sa nature. Je ne serais pas étonné que l'on ne dût le rapporter aussi, si non au souletin, du moins au bas-navarrais français de Cize, mais toujours comme sous-dialecte distinct. Je suis dans l'obscurité, qui va se dissiper, grâce à vous, par le catéchisme de Garralda, qui je l'espère représentera bien *linguistiquement* le basque d'Aezcoa”. Alderdi honetatik ikusita izanen luke “a priori”-tik zerbait aezkera behe-nafarrerarekin batera sailkatze horrek. Halaz ere, printzeak dialektologi arloan oneskari jokatzaren zuela erakusten digu, urte baten buruan aezkera ordezkatzaren zuten Garraldako dotrina bildu zuenean, Garaziko behe-nafarrerarekin ez, Lapurdiko eta Baigorrikoarekin batera sailkatu izanak.

geografiko diferentea hartu. Beste aldetik gainera, isoglosa “ez estrukturalen” artean, banaketa dialektalaren konturako baliagarri gerta daitekeen bat baino gehiago egon daiteke, areago agerpen maiztasun handikoa izanik (Ivić 1962: 34).

Muga dialektalen tipologia egiteko saioak ez dira atzo goizekoak. Erarik ingenuoenean esateko, elkarren aldakan dauden dialekto biren arteko mugak gradualak nahiz bapatekoak gerta daitezke. Trantsizio dialektalerako eragile extralinguistiko objektiboen garrantzia ezin ukatuzkoa da; interkomunikazioen dentsitatea ez da bazter guztietan berdina gertatzen, trafikoa supralokala ekiditen duen muga naturalen bat dagoenean, dialekto trantsizio bapateko edo lineala topa dezakegu seguruenik, eta halaxe da aezkeraren kasuan ere, Aezkoa gora eta menditsua baino apalago dauden herrietan egiten den behe-nafarrerarekin alderatzen baldin badugu.

Edozein dialektotatik beste batera interferentziak ageri dira anitzetan ordea; usu, dialekto batetik besterako iragatea era gradualean gertatzen da, muga-marra bat ez dagoela esan daitekeela, dialektoen arteko muga-eremu bat baizik; Goebl-ek esango lukeen bezala, hizkuntz interakzio mailarik handiena duen eremu bat. Waloiaren eta pikardoaren artean, esaterako, ez dago morfologi sistemari dagokionez muga zurrun eta higiezin bat, bi hizkerak bata bestearen eremuan sartzen dira (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 101).

Dialektoak ongi mugatutako multzoak zirelako ideia zurruna —oroit Bonaparten banaketari Menéndez Pidalek egindako kritika (cfr. Mitxelena 1964: 26)— gaintzera dator trantsizio eremu edo trantsizio hizkeraren kontzeptua. Trantsizioaren teoria argi bat bilatzea eta dialekto banaketarako irizpideetan aurrera egitea da Ludo Melis-ek dioen legez dialektologiak urratu behar duen bidea (1989: 71).

Jakina denez desberdintasun dialektalaren egitura aztertzeako asmoak eragin du azken hogeitaka urte hauetan, dialektologi status kualitatiboko datuak —neurri erlatiboan— eta hauen zenbatasuna eredu baten arabera uztartu nahi lituzkeen dialektometria Frantzia, Belgika edo Alemania alde horretako erromanisten artean (Goebl 1992: 430). Euskal Herrira ere iritsi da eredu hau —oraingoan, eta Hegoaldeari dagokionez, ez da, bestetan hala izan arren, Espainian barrena sartu— eta eman ditzakeen fruituak ikuskizun daude oraingoz bederen.⁸ Dialektometriaren ereduak asebate ez duen bat baino gehiago bada gaurgero gure artean.

Aitortu behar da datu kuantitatiboen aldeko aldarrikapenak XX. mendeko zazpigarren hamarkadaren aurrekoak direla, eta lehenbizikoetarik ez bada ere, hona Ivić-en 1962ko hitzak: “zenbakizko indizeek behin betiko askabideak eman litzakete banaketa dialektaleko kontrobertsia kasuetan” (1962: 35). 1937.eraiko estatistika ereduak erabilirik zeuden (Mitxelena 1985: 81).

Melis-ek dialektometria kokatzen duela, ohiko dialektologia erromanikoan sailkaketa monotetikoa egin dela dio, eta definizioetarako irizpide gisa nahikoak eta beharrezkoak diren ezaugarriak erabili direla (1989: 72). Irtenbide moduan definitzeko modu politetikoa aurkezten du, definizioak antzekotasunaren eta propietate berezien bidez lortuaz, ez dutela propietate hauek zertan beharrezkoak eta nahikoak izan hizkera bat talde bateko partaide izateko. Dialektometriaren ihardun kuantitatiboa, antzekotasun edo desberdintasun maila zein den erabakitze tasun kualitati-

(8) Ikus, Ana María Echaidek argitarara eman inkesta batean oinarrituaz, Udako Euskal Unibertsitatearen *Uztaro* aldizkarian (5, 1992) Gotzon Aurrekoetxeak egin duen lexikometria saioa.

boak ez dira aintzat hartzen beste ereduetan hainbat, tasunak ez dira beharrezkoak eta nahikoak diren propietate definitzaileak, erlatiboak diren antzekotasunari edo desberdintasunari buruzko juzkuaren oinarri baizik. Juzkua eduki daitezkeen datu guztiak ebaluatuaz egiten da, tasun sailkatzaileen aukeraren arazoa saihestuz.

Honela, antzekotasun indizearen balioek funtsatzen edo gauzatzen duten eremuan kokatzen diren hizkera multzoari «dialekto supralokala» deitzen zaio. Prozedura honen arabera, antzekotasun indizearen aldaketaren mailan egonkortasun eza ageri duten eremuak dira trantsizioko hizkerak kokatzen diren gunek. Melis-ek dialektometriaren ahuldadeen artean, egitura geolinguistikokoaren dinamikotasunaren berri —egitura dialektalaren sorreran gune aitzindari edo zuzendariak eduki dezaketen pizua— emanen duen teoria argi eta zehatzaren eskasa kokatzen du.

2.5. Gatozen dialektoa definitze arloari dagokionez berriz ere aezkeraren kasura. Aezkeraren sailkapenean, hizkuntz tasunek behar dute nagusitasuna izan, eta garrantziko deritzogu berek bakarrik behar dutela aitortzeari. Ibar edo komunitate batek izakera berezia —edota kasua balitz eskusiboa— izateak ez dakar beti zuzenki eta nahitaez berarekin, bertako hitzunek erabiltzen duten edo erabili duten hizkera, berezia edo besteren oso desberdina izatea. Gauza bat da ibarra, jende komunitatea, nolazpait ekonomi, lurjabetza eta geografi erlazio batzuen ondorioz sortutako gizataldea —dela endozentrikoa dela exozentrikoa gizatalde hori jarrerari dagokionez (Andersen 1988)—, eta gizatalde horrek bere buruaz egin dezakeen diskurtsoa nahiz bere batasunaz eduki dezakeen sena. Oso bestelakoa da ordea ibar horrek beste hizkeretik berezgarri diren hizkuntz ezaugarriak dituen berezko hizkera erabiltzea:

considering the multitude of isoglosses crossing one another in all possible directions, territorial dialects have often proved to be fictitious entities, established on the basis of arbitrarily chosen features, or on the basis of extralinguistic criteria (Ivić 1962: 34).

Etno-demarkazio linguistikokoaren gaiak izan dezake lotura zuzenik gure kasuan, eta lan honetan entseiatuko gara hau aditzera ematen. Gizatalde batek bere buruaz egiten duen diskurtsoan beste gizatalde batzuetarik berezia dela eta nortasun handikoa dela sentitzen duela sumatzen badugu, pentsa dezakegu, gizatalde horrek berdintsu pentsa dezakeela darabilen hizkera edo dialektoari dagokionez, nahiz hori horrela dela adierazten duen hizkuntz tasun berezien multzo nabarmenik izan ez. Séguy-k eta Fossat-ek erakutsi bezala, dialektoaren funtzioa bikoitza da: gizataldeen arteko komunikazioa ziurtatzea bata, eta talde horiei elkarrengandik berezteko aukera ematea bestea.

Hiztun arruntak, hizkuntz tasunen benetako geografi hedadurarekin egin beharrean, bizi komunitatearekin identifikatu ohi du maiz alderdi bateko hizkera, eta oharmentzeko dialektologia eta ofizioko dialektologiararena ez doaz beti batera.

Aezkoari dagokionez, Aragoa, Errioxa eta Nafarroako gaztelaren hizkuntz-etnografi atlaserako egin inkestetan, Garaioako berriemakak 1967an esandakoa gogorra heldu zaigu. “Nombre del habla local” da Tomás Buesak egin zion galdera, inkesta guztiko bostgarren mapan ageri dena, eta eman zuen erantzuna *azcuano* da, erabat argigarria guk uste. Beste herri batzuek ordea *vasco* edo *euskera* erantzun zuten (Egozkue, Alkatz, Lekarotz...). Besteren batek *uskara*. Erronkari herrian ordea *roncalés*, eta Otsagabian *montañés*, baina azken honetan erantzuleak behar bada gaztelera

aditzera eman nahi zuela pentsa daiteke. Garaioatarrak bere euskara “azcuano”-tzat kontsideratzen zuen: horrek zerbait aitortzen digula ohartu behar dugu.

Onartu xamar dago bestalde, dialektoak, entitate supralokala den neurrian, bere baitan biltzen dituela hainbat eskualde hizkera. Esan ohi da hizkera batek —edo batek baino gehiagok— ez duela, dituen berezgarri desberdinak nahiz barne aldakortasuna medio, dialektoa osatzen duten hizkeren talde homogeneitatea hausten edo lainotzen, baldin hizkerok batzen dituzten ezaugarriak hauekin batera baditu, beste dialekto bateko hizkeren taldetik bereziaz.⁹ Beranduago mintzatuko gara ordea hizkuntz etno-demarkazioak eta egitura geolinguistikoak agerian izan ditzaketen erlazio eta kontraesanak.

2.6. Hizkuntz berrikuntzak, beraz hizkuntz formak, geografian zehar eremu batetik beste batera hedatzen dira (Trudgill 1986: 39). Hizkuntz tasunek geografi eremuetan —bestela esan, arealtasunean— duten kokapena banaketa dialektalerako irizpide ezin utzizkoa da, beti ere hizkuntz aldaketa deitzen dugun atal horrek historiarekin —dialektologia diakronikoa egiteko saioak eta historiaren beraren emaitza litezkeenak barne— eta gizarteko fenomenoekin duen lotura hertsia ahantzi gabe: giza jokabidearen eta giza izatearen ezaugarrietarik bat, aurrez aurre gaude-nean elkarri eragiteko eta bata bestea kutsatzeko dugun gaitasuna da; esaterako, bakoitzaren hizkerari edo dialektoari dagokionez, bereziki hizkera bietako hitzunen arteko elkar-ulergarritasunerako oztopo handirik ageri ez denean. Ez da beharrezkoa gainera elkar-ulergarritasuna erabatekoa izan dadin.

Interes handiko gaia da hitzun indibidualen mailan geografi ingurune batetik bestera —gehien bat elkarren aldamenean dauden ingurunez dihardugu— hizkuntz formak zehazki nola hedatzen diren jakin ahal izatea, noizbait hasiko baita norbanakoren bat —hizkuntz misiolari izena eman izan zaio honi (Trudgill 1986: 56)— aldameneko hizkera baliatzen dutenei oharkabea edo nahitara ikasi edo kopiatu hizkuntz forma edo ezaugarri bat, jatorrizko beraren hizkerakoen aurrean ere erabiltzen. Komunitate bateko kulturarekin lotura hertsia duten hizkuntz formei dagokienez erraz asmatzekoa da. Ezin ahantzi da gainera, dialekto bateko hitzun guztien giza jarrera ez dela beti berdina: batzuek hizkuntz intuizio handiagoa dute besteek baino, beste batzuek aldameneko hizkerako hitzunekin denbora gehiago pasatu dute besteek baino, eta hobeki ezagutzen —eta kontrolatzen— dute. Beste batzuek ordea, jarrera polarizatzailea har dezakete beren hizkerari hertsiki atxikiz eta aldamenekoena neurri batean edo bestean arbuatuz, bi komunitate horien arteko hartu-emanen kalitatearen arabera. Hizkuntz aldaketak aldakortasun maila batez hasten dira, eta adinaren, sexuaren, gizarte mailaren eta espazioaren muga artetik iragazten dira (Bailey 1973: 36).

Hitzun arrunta ohartzten da komunzki hizkeren arteko desberdintasunez, eta anitzetan aipatu den bezala, iduri luke areago gertatzen dela hori hemen, euskararen batasun prozesua hain berankor izateak dialektalizazioaren bidea libre utzi duen Euskal Herrian. Zer esanik ez, badira talde baten markatzaile gisa jokatzen duten hizkuntz ezaugarriak, *shibboleth* izena hartzen dutenak.¹⁰ Egun, esaterako, euskaldun

(9) Hizkuntza/dialektoa binomiorako berdina balio du adierazpen ximple eta hedagarri honek.

(10) Jordan ibaiaren inguruko aspaldiko efrimiten eta gileaditen arteko guda batean, nor zein talderako zen segurantziazirik ez zegoen uneetan, “shibboleth” ahoska erazten zuten gileaditek. Efrimitetik, lehen txistukari hori ez

batentzat zuberotarren [i] horrek shibboleth gisa jokatzeko du; aetz batentzat zarai-tzuarren xuketak eta erakusleetak k- hotsak berdin, eta antzera madrildarren -s inposiboaren aspirazio bereziak gaztelera egiten duenarentzat.

Ordea, ez da gutiago egia hiztuna ez dela desberdintasun guztiez ohartzen, batipat gradualak direnez. Erlatiboki homogeneous diren *kernal landscape* delakoetan —komunikazioak beti faktore bateratzaile eta berdintzaile gisa jokatzeko joera duela onartzen baldin bada—, hiztunak dialekto bateko edo besteko partaide izateko duen sena eta desberdintasun dialektalez ohartzeko duena erlatiboki mugatua izan ohi da, halako eremuetan trantsizio gradualek eragin duten mailakatze edo berdintzea litekeena baita.

Hiztun oro bere hizkuntz ohiturei leialki loturik ari daiteke bizitzan zehar, baina baita bere interlokutoreenei etengabe egokitzen ere. Azken kasu honetan, ordura arte zerabiltzan hizkuntz forma batzuk utzi egiten ditu, beste berri batzuk bereganatzen ditu, eta ondorioz, hizkuntz forma batzuen erabileraren maiztasuna aldatzen du, forma zaharrak osoki alde batera utzi gabe edota berarentzat berria den formaren bat osoki onartu gabe (Bloomfield 1933: 327-328).¹¹ Lexikoa da, hor barrena egin diren ikerketak lekuko, honelako aldaketak jasaten dituen lehen atala hizkuntzaren barrenean.

Dialektoaren ikuskera monolitikoa alde batera uztea komeni dela aspaldi esana digute, eta hizkuntz eredu gisa idiolekto indibidual homogeneousaren ordez hizkuntz transferentzia mekanismo ulergarriagoa iradoki behar da. Bárzci-k dioen bezala, “les dialectes étaient constamment exposés à s’interpénétrer à fondre ensemble.” (1963: 149). Hizkuntz erregela baten transferentzia edota forma soil batena pertsona baten-gandik beste batengana, edo era espezifikoko batean esanik, hizkuntz sistema —dialekto nahiz hizkera— batetik bestera gertatzen da. Ikerketarako bi-idiolektalismoaren propietate sinkronikoak —sikologikoak eta sozialak— behar dira proposatu, sinkronian gure begien bistan gertatzen ari diren aldakuntza errealtate horiek bestelako kasuen argibidea bidera bait dezakete atzera begira. Bata bestearen aldan-dauden eskualdeetako dialektoen kontaktuaren kasuan honakoa gertatu ohi da: bere dialektoa egiten duen gehiengoak pasiboki ezagutzen du aldamenekoen dialektoa, baina aktiboki soilik berea. Badira ordea zenbait hiztun berenean eta ondo-koen dialektoan mintzatzeko gai direnak. Idiolekto homogeneousaren kontzeptzio sinplistik ez du aintzat hartu idiolekto bat baino gehiago erabil dezakeen hiztun indibidualaren papera. Idiolektoei dagozkienak geroko utzirik, goazen orain bestetara.

2.7. Hizkuntzaren historia, arealtasuna eta hizkuntzaren giza izaera, dialektologiari ezinbesteko zaizkion hiru ikerbide direla aipatua dugu jadanik. Oraingoan hemen azaldu nahi dugun aezerari buruzko ikuspegi berriak badu zerikustekorik arealtasunarekin. Ez diegu halaz ere hizkuntzaren historia nahiz giza izaerari begia galduko. Aipatu arealtasun gai horrek erabat baldintzatu du orain arteko aezeraren sailkapena, eta behe-nafarrera kideztat hautatu bazaio ere, ez du inortxok ere, guk dakigula, aezerak hegoaldeko goi-nafarrera deituarekin dituen dibergentzien berri

zuten gileaditek bezala ahoskatzen. Testamentu Zaharreko testuak dioenez, egun haietan hil zituzten 42.000 efraimitak beren ahoskerak saldu zituen, ikus van Reenen 1989: 137-8.

(11) Aipua Weinreich, Labov, Herzog 1968: 156-tik hartua.

zehatzik eman. Honetan, gainera, hizkuntz ezaugarriei buruzko ñabardura historikoen pizua erabakigarria izanen zatekeen. Dibergentzien aipatze edo aditzera emate hori ezinbestekoa da baldin arestian aipatu aezkera/behe-nafarrera kidetasuna serioki hartuko badugu. Banaketa egiterakoan, aezkerak behe-nafarrerarekin eta hegoaldeko goi-nafarrerarekin duen erlazioa edo parekotasuna konparatu egin behar da: batarekiko duen antzekotasuna/desberdintasuna bestearekiko duenarekin erlazioan ezarri behar du aintzat hartua izan nahi duen dialektologilariak, eta erlazioen joko honek bakarrik zilegi egingo du hor hiru hizkera diferente ditugun, bi ditugun edo bakarra dugun iradokitzea.

Gure asmoa gai honi buruz abiapuntu bat bilatzea da, aezkera, behe-nafarrera, goi-nafarrera, zaraitzua, erdialdeko euskalkiak edo ekialdeko euskalkiak bezalako kontzeptuak baliatuz, eta berezgarri gerta daitezkeen hainbat hizkuntz ezaugarriren arabera, zeinek nora jotzen duen esplizituki aipatzea. Honen harian, historiari berea zor zaiola gogora ekarri beharra dago. Izan ere, bi hizkeraren —nahiz bi hizkera multzoren— arteko eragina ikuspegi diakronikoaren arabera norabide bakarrekola dela baldin badirudi ere —H. Paul-ek “shifts to other dialects” aipatzen du, ez ordea “switching between idiolects” (Weinreich, Labov, Herzog 1968: 156)— ezin ahan-tzi da egoera sinkronikoan eragina norabide bikoia izan daitekeela aise egiaztatzen dela, beti ere hizkera edo dialekto bakoitzaren hitzun kopurua, erabilpen maila, geografi hedadura edo bakoitzaren erabiltzaileen botere ekonomiko-politikoak faktore baldintzatzaile direla aitorturik.

Bestalde, eta aezkerak behe-nafarrerarekiko, zaraitzuerarekiko eta hegoaldeko goi-nafarrerarekiko dituen erlazio eta desberdintasunei dagokienez, historian zehar gertaturikako eraginen, maileguen eta aldakuntzen berri eman diezaguketen lekukotasun testualik ezean, gogoan hartzekoa da guk beste hizkuntz mailetara ere heda genezakeela Fries eta Pike-k fonologia oinarri harturik diotena:

In the process of change from one phonemic system to a different phonemic system of the same language, there may be a time during which parts of the two systems exist simultaneously and in conflict within the speech of single individuals... It is impossible to give a purely synchronic description of a complex mixed system, at one point of time, which shows the pertinent facts of that system; direction of change is a pertinent characteristic of the system and must also be known if one wishes to have a complete description of the language as it is structurally constituted.¹²

2.8. Aezkeraren sailkapenean nagusitasuna hizkuntz tasunek behar dutela aitortzean ez gara oharmenezko dialektologia —*perceptual dialectology*— antzua dela aditzera ematen ari. Trantsizionalak izan daitezkeen eremuetan, ikerlariak edo biltzailak ez dute soilik datu dialektal primarioez galdegin behar, baita konszientzia lektikalaz eta informanteen gutzizko hizkuntz jarrerez ere. Informazio subjektibo hori maiz ezinbestekoa gerta daiteke ingurune dialektal berezi baten egoera azaltzeko (Taeldeman 1989). Balio bezate Dennis R. Preston-en hitzek dialektologia egiteko modu honen —edota dialektologiaren azpisail honen— aurkezpen gisa:

(12) “Co-existent Phonemic Systems”, *Language* 25, 1949, 41-42. Aipua Weinreich, Labov, Herzog 1969: 161-tik hartua.

A small number of studies have, however, looked at respondents' beliefs about language variety rather than at actual performance or attitudes towards it. The study of non-linguist's perceptions of language variety permits a fuller understanding of the role of language awareness in a speech community and supplements attitude and production studies in a number of ways... Studies of perceptual dialectology have so far included the following techniques: 1) How different from (or similar to) their own do respondents find the speech of other areas?... The data collected from such studies have been used to construct maps of perceptual dialect regions... or, more straightforwardly, to represent zones of difference from the point of view of one site... 2) What do respondents believe the dialect areas of a region to be?... 3) What do respondents believe about characteristics of regional speech?... 4) Where do respondents believe taped voices are from?... 5) What anecdotal evidence do respondents provide concerning their perceptions of language variety? (1988: 475-476).

Ezin dialektologiaren adar hori gaitzetsi dugu, nahiz aetzek edo aldameneko ibarrekoek aezkeraz duten ustea dialektologiariek eduki dutenarekin bat ez etorri. Halaz ere ezin atzendu daiteke oharmenezko dialektologia maiz —Grootaers-ek Japoniako hizkeren kasuan aditzera ematen duen bezala— bizi komunitatean oinarritzen dela eta ez hizkuntz ezaugarrietan:

Il faut bien remarquer que les trois enquêtes décrites ci-dessus permettent de conclure que c'est la communauté de vie du groupe humain qui joue le rôle principal pour déterminer les frontières subjectives dialectales: communauté de vie, donc facteur extra-linguistique (1964: 396).

2.9. Jakina da H. Paul eta F. Saussureren usterako aldakortasunak eta sistematizitateak elkar baztertzen zutela. Geroko hizkuntzalariak bezala, gu ere hizkuntzalari-tza historikoaren arloan hainbeste oztopo ekarri duten egitura homogeneousaren teoriakin kritiko gara dialektologiaz den bezainbatean. Gure alderaketarako, teoriok eragin dituzten paradoxa antzuak ekidin nahi dituen hizkuntz ereduari jarraituko gatzazkio. Hizkuntzaren edo hizkeraren barrenean, badira elementu periferikoak, interpretazio sistematiko zaila dutenak. Hitzun bakoitzaren hizkeran badira Mathesius-ek «oszilazio» deitzen zituenak, eta horien alderdi sistematikoari «potentzialtasun» deitu zion. “Code switching” delakoaren aldamenetik kendu ezin ditugun “frequently, occasionally” edota “sometimes apply” bezalakoak aipatu beste erremediorik ez dugu izango geuk ere erregelez edo joerez aritzean.¹³

Ameriketako ikerketetan ohiko bilakatu den kobariazioaren ebidentzia koantitatibo zehatza bilatzea ez da gure helburu izango, determinatzea zail den kasu batzuetan, aldakuntza mailak gertatzen direla aditzera ematea baizik. Guzti honen harian zioen Mathesius-ek H. Paul-en lanaz ziharduenean, homogeneousitatea metodologiari zegokiola eta ez datuei (Weinreich, Labov, Herzog: 167).

Hizkuntz forma baten aldaketa dela eta, ezin berdin aritu gara heriotze egoeran dagoen hizkera batez —hona aezkeraren kasua— nola gizartean indarra eta erabilpen maila handia duen batez. Halaz ere, aezkeraren oraingo egoera den bezain ahula izanik ere, beti izanen da aukera, egun aezkeran suma daitezkeen hizkuntz formen

(13) Nabarmena da hau aezkerazko *aj* > *ei* edo *au* > *ou* fenomenoetan.

aldaketetarik, lehenagoko hizkuntz egoera normalago hartako gertakariekin erlazioa eduki dezaketen kasu erakusgarri zenbait atera ahal izateko, non eta ez duen norbaitek erakusten zergatik ezin ziren gertatu lehenagoko denboretan oraintsu gertatzen ari diren hizkuntz aldaketa modu batzuk, edo segurik hauen antzeko izan zitezkeen beste batzuk. Zoritxarrez, historiak itzalean eta are ezkutuan utzi dituen prozesu anitz gure ulermenetik kanpo geldituko dira:

Principles for historical linguistics can not be proposed with data from languages without records from the past through which we might identify patterns that may have been borrowed (Lehmann 1982: 8).

Aldakera baten edo berrikuntza baten kasuan, gerta zitezkeen posibilitateetarik zergatik nagusitu zen bat eta ez bestea edo besteak, aldaketa hartan parte hartu izanak edo ez izanak, hizkuntz formei dagokienez gizatalde edo komunitate batzuekiko batera etortzeak eta besteekiko etena edukitzeak giza harremani buruz zer erakuts diezagukeen, eta gerora horrek hizkera nola irudikatu duen, eta ondorioz hizkera hori zein beste hizkerarekin sailkatu den, dialektologiaren funts funtsean dauden ohiko galderak ditugu.

Gure kasuan arazo hau zailtzenago du arestian aipatu testu faltak, eta honi hizkera honetaz egin diren lehen deskribapenen berankortasuna —Bonaparterena XIX. mendearen bigarren erditsuan eta Azkuerena mende honen hasieran— erantsi behar zaio.

2.10. Dialektologia historikoaz ihardun dutenek erakutsi bezala dialekto modernoak kontu handiz ikertu behar dira: gerta daiteke mendeetan zehar hizkuntz formen geografi banaketa aldatu izana, isoglosa zenbait hainbat norabidetan mugitu izana, edota, zergatik ez, isoglosa berriak sortu ahal izan dira erreferentzi puntu gisa har dezakegun garaiaren ondoren —Bonaparterena nahiz Azkuerena gure kasuan— (Fisiak 1985: 260).

Halarik ere, aipatu beharra da zoritxarrez, isoglosen sorrerak eta/edo aldaketak gora-behera, bi biltzaile horien denboratik hona bitarteko gertakari nagusia hizkuntz galera dugula, honek dialektologiari berari —aezkeraren izakerari— ezartzen dizkion ñabardura berriak eta guzti. *Dialect death situation* delakoan dugin aezkeraren hiztun asko eta asko, gazteenak, esan nahi baita hirurogei urtetik beherakoak, hizkuntz aldaketak ekarri beharrak dira, batzuk euskararen kalitatea fierki mindu dezaketenak. Berrikuntzei dagokienez iduri luke aezkeran berean sortu beharrean, bestelako hizkeren ereduak —euskara standardari, behe-nafarrerari edota nafarrera komuneari— jarraiki gertatuko direla, Aezkoan guti baita mintzatzen den euskara, Trudgill-ek dioen bezala “with a consequent loss of knowledge by local people of how exactly the local dialect is spoken” (1988: 560). Hizkuntz laketze edo egokitze mailak areagotu daitezke, norberaren hizkerako ahoskatze ezaugarriak zeharo aldatuaz eta beste berri batzuk hartuaz (Trudgill 1986: 12). Esate baterako, Orbaizetako gizonezko guti dira aezkeraz mintzatzen direnak. Egiten duten euskara erabat garzatarra da, artzantzak hara edo bortuetara behartu bait ditu aldi luzeetarako nahiz eguneroko bizimodurako. Gainerateko aetzekin edo beren emazteekin gaztelera baliatzen dutenez, erabat etena dute aezkerarekiko lokarria.

Ez dira ahanztekoak bestalde, etorkizunean nahitaez gertatuko diren delako *inter-dialect* fenomenoak:

The term “interdialect” is intended to refer to situations where contact between two or more dialects leads to the development of forms that occurred in none of the original dialects. We use the term interdialect in the manner of the label “interlanguage” (Selinker 1972) which is now used widely in second-language acquisition studies. Obvious examples of interdialect forms are provided by pronunciations which arise in dialect-contact situations that are phonetically intermediate between forms that occur in the two dialects in contact... (Trudgill 1988: 547).

Aldez aurretik ezagutzea komenigarri diren teori atal hauek ikusita, joan gaitzen egungo aezkera modernoa den bezalakoa izatea eragin ahal izan duten historia-ko hainbat eragile aipatzeraz.

3. Historia, geografia, aetzen talde sena eta gizataldeen erlazioak

3.1. Ohikoa da hizkera bat aztertzen denean, hizkera hori darabilen gizataldeak historian zehar izanikako bizikizunen berri ematea, eta guk ere halaxe egiten dugu bigarren atal honetan. Egungo aezkera modernoaren ezaugarrien berri eman aurretik arrazoizkoa litzateke gauzak diren bezala izatea eragin duten hainbat faktore bilatzen saiatzea.

Datu diatopikoak lagun, bereziki datu diakronikoak falta dituzten hizkerekin aritzean, egungo isoglosen itxuran eta beren egituraketan oinarriturik aspaldiko denborako hizkuntz bilakaeren berri jakin nahi duenak, gogoan izan behar du orduan gauzak hala gertatzea eragin zuten indar anitz aldatu edo galdurik direla orain, ingurune horretan aspaldiko denboran giza espazioa modu desberdinean antolatuz egon izana espero daitekeela. Esate batera, ezin oinarritu dezakegu gure azterketa egungo errepide sareak ematen digun ikuspegian. Gogoan izan behar da oraino 1878.ean Zubiritik Aurizberrira doan errepidea eta Ibañetan beheiti Luzaidera doana egiten ari zirela (Urabayen 1926: 534). Aezkoa barrenean, mende hasieran errepiderik gabe zeuden oraino bederatzi herrietarik batzuk: Orbaizeta, Orbara, Aria, Abaurregaina, Abaurrepea eta Hiriberri. Kamioak ordea baziren. Beribilik gabeko eta errepiderik gabeko errealitate hartaz jabetu beharra dago. Beste gisan, ezin itsutu gaitzake egungo Frantzia eta Espainia arteko muga politiko-administratiboak, gure gaiarekin erlazioa duten errealitate anitz gertatu zirenean, Ingalaterrak Lapurdin nahiz Zuberoan eragina baitzuen, eta Nafarroa Beherea Nafarroa Garaia-ri loturik baitzegoen Nafarroako Erreinuan sarturik.

Hizkuntzaren sistemari berari dagozkion aferak ez, bestelako eragile batzuk nabarmendu nahi ditugu atal honetan: nondipait hasteagatik, eragile ekonomikoak eta beren ondorio gerta daitekeen bizimoldea. Beste aldetik eragile gizartezkoak: gizataldearen egonkortasunari eta mugikortasunari dagozkionak; gizatalde batek ondoko besteez egiten duen balorazioa; gizataldearen barreneko batasuna norainokoa den; bere izanaz eta izaeraz —jakina, eta bere nahiz besteren hizkeraz— egiten duen diskurtsoa; gizatalde bat edo gizatalde bateko hainbat kide beste gizatalde batekin edo beste bateko kideekin non, noiz, zertarako eta zenbatero elkartzen den/diren...

Honekin batera, komeni da komunikazio sareen dentsitatea eta norabidea eza-
gutzea, kultur zabalkundea eta prestigiduntzat jotzen diren hizkuntz formen heda-

dura zein gunetatik abiatzen den jakitea, eta aztergai dugun eremutik gune horretara edo horietara zenbat distantzia dagoen ohartzea. Berdin inguruko gizataldeekin salerosgoaren, erlijio bilguneen edota inoizka ezkontzen araberako hartu-emanik baden e.a. Hauekin batean gizataldeko kideen kopurua da gogoan hartzekoa, eta baita merkatu gunea non kokatua den edota gure eremutik haraino dagoen distantzia.

Aztartzen ari gaitzkeen hizkera erabilpen egoera jakina duen hizkuntza bati dagokio. Erabilpen mailak ere —hala hizkuntzarenak nola honen partaide den hizkerarenak— zerikusia du hizkeraren ezaugarri zenbaitekin.

Bestalde, baldintza geografikoak eragile objektibo gisa jo ditzakegu, besteren artean, ibaiaren artoa, mendixka eta mendikateak, lautada edo basoa garrantzi handikoak direla. Ikergai dugun hizkera erabiltzen den geografi eremuaren hedadura ere ez da ahanztekoa (ikus dakartzagun hiru mapak).

Hauek guztiek eragina dute hizkuntzan, zeharbidez edo zuzenki, gehiago edo gutiago, baina eragiten dute.

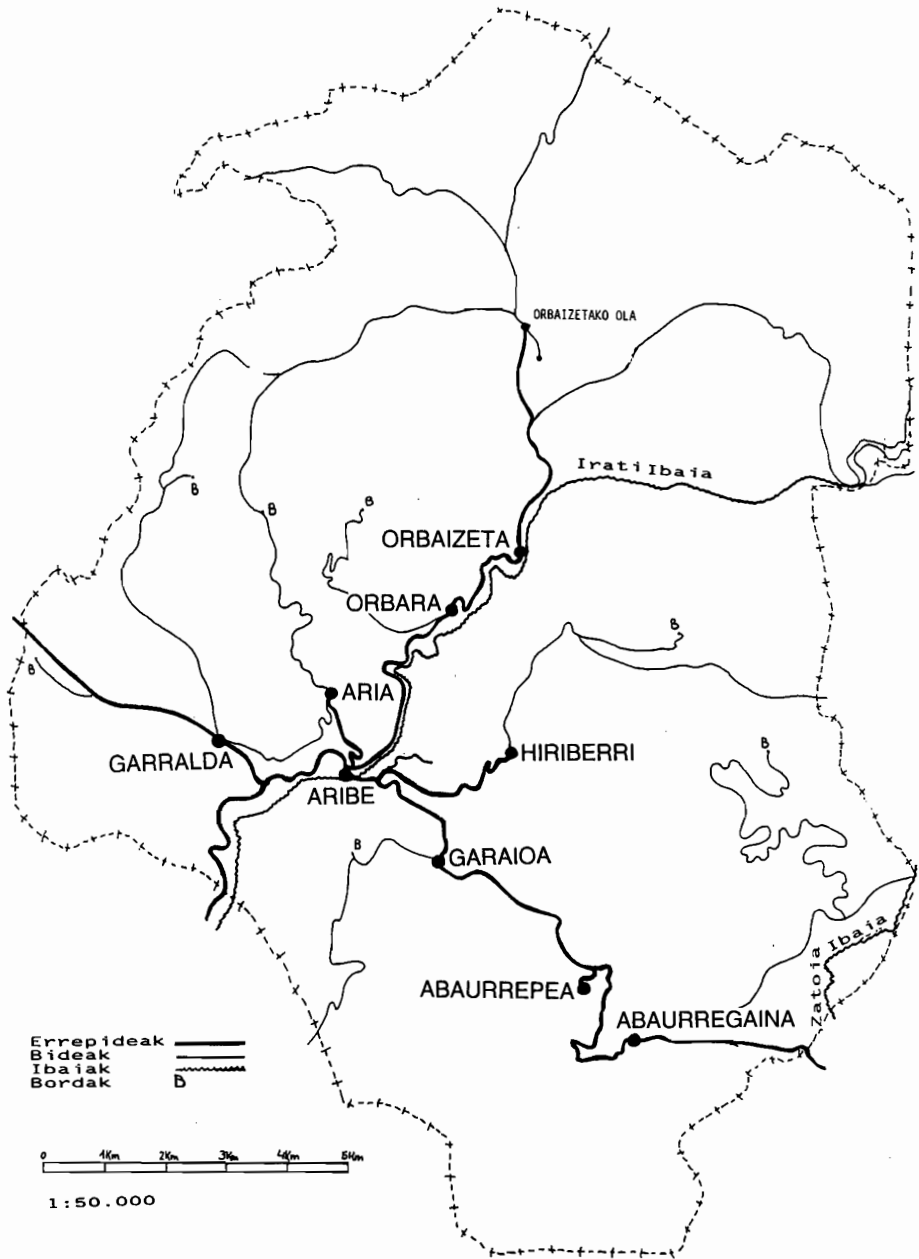

Tinta beltzez emana da Aezkoako ibarra.

Nafarroa Garaiko ipar ekialdera hurbil, Nafarroa Behereko muga-mugan dago.

Ezin espero dugu bestalde, eragile hauek guztiek eta hizkuntz datu guztiek, hizkerari buruz irudikatzen ari garen teoriarekiko norabide bererantz jotzea, esan nahi baita, gerta daitekeela hizkuntz datuen eta hizkuntzaz kanpoko eragile historikoen arteko harreman sotiletan kontraesanak diruditen gertakizunak agertzea, kasuren batean era antagonikoan. Giza jakitatea —hemen axaletik baizik ikusiko ez den giza geografia— edo hizkuntzari dagokiona —dialektologia barne— bilakabide historikoaren ikuspegitik aztertu beharko genituzke, elkarren arteko hartu-eman dialektiko guztiak besarkatzen saiatuz. Argibide edo gertakizun bat baino gehiago ezagupen ezaren itzalpean betiko gelditzera kondenaturik dagoen arren —gure baldartasun zientifikoa tarteko—, honek guztiak puskan ere erakargarriagoa eta xarmaz beteagoa bilakatzen du dialektologia disziplina gisa. Norbaiti burura dakiok ez zuzen osoz antropologia kultural edo etnografiako erkaketa saio bat ere egin litekeela, eta geuk ere begi onez ikusiko genuke hori Aezkoa eta inguruko eremuetarako. Gogoan izan behar da Alemaniako tradizioan oinarritu lan bat badela Manuel Alvar-ek egina “Palabras y cosas en la Aézcoa” (1947b), baina ez duela inguruko herri edo ibarreko alderaketarik egiten. Berdin gisaz, Miren de Ynchaustiren “Etnografía de Aria” (1971) eta Mari Carmen Munárrizen “Estudio etnográfico de Orbaiceta” (1990) lanetan alderaketarik ez da egin.

Historiari eduki behar diogun begiruneaz jabeturik gaude. Arazo anitz etor dakiguke alderdi honetatik, hain baita ibar honen historia gaizki eta guti ezagutua. Ez dago Aezkoako historia osotasunean ukitzen duen oinarritzko lanik, eta dagoen apurra hamaika artikulua eta oharretan barreiaturik ageri zaio ikerlariari. Zaraitzu-Erronkariak zehazki ikertu baldin badira ere, Aezkoari buruzko oharñoak bidena-barkoan egin dira, ia beti Aezkoaz landako xedea zuten lanetan. Ikerlarien arreta bereganatu ez duen ibar honi buruzko berrien hustuketa lan gaitza dago egiteko, eta lekukotasun idatzi ugari XVIII-XIX. mendeetako Aezkoako eraikuntzen erreketetan galdu da.

Gure hipotesiak Aezkoak menderen mende ondoko ibar eta eremuekin izandako gizarte eta gizatalde hartu-emanen ditugun berriak, eta aezkera modernoaren datuak uztartu nahi ditu. Hurrengo lau azpiataletan, historiaren berri emanen dugu.

Geografi arloa erdiz erdi ukitzen duen atal honen lehen azpiatalean, Aezkoa ibarreko bizilagunen gizatalde senaz, nortasunaz eta isolamendu erlatiboaz arituko gara. Bigarrenean, mugaz beste aldeko barride behe-nafartarrekin izandako hartu-emanen. Hirugarrenean, ekialdeko barride zaraitzuarrekin izandakoez, eta laugarrenean, ibarreko hegoaldeko nahiz hego-mendebaldeko barride goi-nafartarrekin izandakoez.

3.2. *Geografi baldintzak eta talde sena Aezkoan.*

Hizkuntzaren arloan eragin zuzena du geografi kokapenak. Errealitate honi beste adar bat lotu ohi zaio dialektologian, gure kasuan «aetzen gizatalde sena» deituko duguna. Sen horren ondorioz etor daitekeen hizkuntz jokabideak dialektologian duen lekuari buruzko ideiak H. Andersen (1988)-n aurki daitezke.

Aezkoako historiari behako bat eman behar diogu aetzek duten eta izan duten gizatalde sen nabarmena menderen mende sortuaz nola joan den ikusteko. Aezkoa,

—Erronkari, Zaraitzu edo Baztanen moduan— administraritzaz erakunde edo barruti berezia da, beste herri eta ibar anitzek ez dituzten eskumen eta aginpideak dituena. Agoitzen esaterako, XIV. mendean 63 familietarik soilik 19 ziren aitorenseme (Jimeno Jurio 1992a: 77). Aezkoa dela eta, Antso Jakitunak 1159.ean eman eta Antso Azkarrak 1229.ean hobetu foruak dira aipagarri (Idoate 1966), edota Aezkoak bere armada berezia hainbat mendetan eduki izana, Espainia eta Frantzia arteko mugan baitago ibarra, batez ere Nafarroako Erreinuak “Ultrapuertos” izeneko eremua galzten duenetik. Aetzek zaraitzuar nahiz erronkariarrek bezala Nafarroako muga zaintzen zuten. Aezkoako armada hau ez zen behartua ibarretik kanpo aritzera, eta ez zuten aetzek soldadogoia egiteko Aezkoa utzi beharrik. XVIII eta XIX. mendeetan pribilegio hau aldarrikatzen jarraitzen zuten aetzek (Idoate 1966: 377).

XV. mendearen erdialdean Juan II.a erregeak ibarreko biztanle guztiak aitorenseme izendatu zituen, ordura arteko hainbat zerga ordaindu beharretik geldituaz. Garazi ondoko bortuak baliatzeko eskubidea ere eman zion ibarrari, bi mende lehenago Antso Azkarrak egin bezalaxe. Beranduxeago, XV. mendearen bukaeran, Juan III eta Catalina errege-erreginek hainbat leku eta zubitatik pasatzeagatik Nafarroan ordaindu beharreko zergez libratu zituzten aetzak. Ibarreko guztiak sortzez aetz izate hutsagatik aitorenseme izateak —odolaren garbitasuna eta...— garrantzia du etorkinekin izanen den jarrerarekiko eta ibarreko guztien berdintasun sentimendua bultzatzeko. Badakigu Erronkari-Zaraitzuetan ez zela nolana onartzen kanpotik ibarrera bizitzera etorritakoa, eta ongi desberdintzen zela “vecino” eta “residente” kontzeptuen artean, horri buruzko auziak eta guzti (Idoate 1951: 81 eta Alli 1989: 58). Zaraitzuko ibarreko araudiak, esate baterako, zehazki zioen kanpotarrek ez zutela biztanle eskubiderik. Badakigu, bestalde, Zaraitzutik kanpora jaurtikitako agoteak Aezkoako Abaurregainan gelditu zirela bizitzera.

J.M. Font Rius-ek *Orígenes del régimen municipal en Cataluña* lanean dioenez, leku menditsuak dira talde nortasun definitua duten gizatalde nekazari-abeltzainak nabarmen ageri zaizkigun eremua, batez ere Pirinioetako ibarrak. Berak Kataluniarako dioenak balio du Nafarroako Pirinioetako ibarretarako ere:

... Su configuración geográfica en valles cerrados se desdoblará... en un sentido político-administrativo; y el *valle* constituirá, por encima de los poblados y parroquias, o absorbiendo la personalidad de éstos, una entidad popular con órganos de representación pública (*apud* Martín Duque 1963: 27-28).

Administraritzaz barrutiaren oinarrian bada ekonomi arrazoi bat, interes eta ihar-dunaldi berdinak dituen gizarte edo gizataldea irudikatu duena, eta gizataldeari indarra ematen diona batasuna da. Ibarra ez da soilik geografi errealitate bat, bazkaleku batzuk gobernatu behar dituen administraritzaz baizik, lehenagoko denboretan eta orain ere, Aezkoa nagusiki abeltzainen gizataldea baita. Gizarte abeltzainarekin lotzen ditu Blot-ek Euskal Herriko erakunde batzuen hasikinak, azienda saldo handiak bazkaleku bila batetik bestera mugitzeak ibar eta herri desberdinek osatu beharreko araudiak ekarri behar izan baititu. Honela sortuak dira “Vallée”, “Université” edo “Pays” (Garazi eta Zuberoa) direlakoak (1991: 59).

Arestian genioenaren harian, aetz izatea ez da soilik Aezkoa ibarreko biztanle izatea, ibarrak dituen ondasun, eskubide eta beharretan partaide izatea baizik. Ez da ahanztekoa ibarrak duen azaleraren erdia baino gehixeago komunala dela, egun Aezkoako Batzorde Nagusiak gobernaturia.

Zer jana eskas eta populaketa soberakina izan duen gizataldea da Aezkoa, historian barrena beti txiro eta lander bizi behar izan duena. Hona 1428ko bi Abaurreei buruzko ekonomi berriak:

Interrogados de que viven dixieron que viven sobre la labranza de pan tan solamente et que no han vinas et pan cugen para la mitat del aino et viven sobre los pocos ganados que han levando aquellos a erbajar a la Ribera con grandes expensas...¹⁴

Honelako ekonomi baldintzek, berea zer duen eta ondoko ibarrarena zer den oso ongi eta zehatz bereztera eraman behar izan dute Aezkoa, eta beharbada etorkin kanpotarra aise ez onartzera. Mugen kontzeptuak berebiziko garrantzia hartzen du, Aezkoan bezala nekazari eta abeltzain gizarte guztietan. Badakigu bazkalekuen mugak zaintzea, batzuetan armen bidez eta beste batzuetan armarik gabe, egiteko arrunta izan dela Aezkoan eta ondoko inguruetan. Bazkalekuen jabetza gizataldearena izanik, komunitate sena indartu du, aetzak bere burua garaztarrarengandik —egun *francés*-tzat hartzen badu ere—, zaraitzuarrengandik nahiz pardixarengandik ongi bereziaz.¹⁵ Oraindik orain erabat erroturik dirau kanpotarra aise ez onartze horrek Aezkoan, eta historian zehar ere hala izan da, Zaraitzun eta Erronkarin gertatu bezala. Ibar berekoa hobesten da zernahitarako aldamenekoan sortua baino: “las salacencas nunca han dado buen resultado en Orbaiceta” entzun daiteke ezkontza gaiak ukituz gero. Oraindik ere badira ezkontidea ibarrekoa izatea oso garrantzitsutzat jotzen duten gazteak Aezkoan.

Berdin gisaz, ezaguna da gizarte hertsietan endogamiak historikoki izan duen presentzia, eta baita ahaide hurbilenen arteko ezkontzak ekiditeko gune horietan izanikako interesa. Pirinioetako hiru ibarretako XX. mendeko odolkidetasunari buruzko azterketa batean, 1918-1965 urteen bitarteko mailak aztertzen dira, Aezkoa gertatu dela lehena —ezkontzen kopuru guztiaren %10,2 odolkidetasunekoak— Erronkari eta Zaraitzuren aurretik —%8,8, bi ibarretan berdín—. Herriei dagokienez Abaurregaina da maila gorena ematen duena (Zudaire Huarte 1984).

Historiak berak garbi erakusten digu ibarraren kontzeptua pizu handikoa gertatu dela, zenbait ondasunen erabilpenerako ibarra eta bere administrarritza, herri edo kontzejuak eta beren administrarritza baino lehen egon baita, bakoitzaren araudien arteko desadostasunak medio, ibarraren eta herri zenbaiten arteko interes desberdintasunak usu sortuaz, oraindik ere gertatzen den bezala.¹⁶ Gizataldea gainera, kontzejuen aurretikoa da, Koroa Nafarraren mesedeak ibarreko biztanle guztiei ematen

(14) *Libro de fuegos de la ciudad y merindad de Sangüesa*, 1428.

(15) Urraul Goiti eta Artzibar «Pardixerria» dira aetzendako. Erroibar ordea ez. Urraul Goitikoak zaraitzuarrendako ere pardixak dira (Peña Santiago & San Martín 1966: 118). Ikus orain honetaz Salaberri (1989: 58). Juan San Martínen ustez «pardix» hitza beharbada hizkuntz desberdintasunagatik zerabilten aetz eta zaraitzuarrek: “probablemente utilizaban el gentilicio *pardix* por la diferencia dialectal” (1985: 240).

(16) Ibarrenenak diren lur komunalen kokapena medio, herri istilutsuak gertatu dira Orbaizeta Aezkoan,

zitzaizkiela, eta ez herri bateko edo bestekoei. Aezkoako bederatzir herrien beregain-tze eta munizipalizatzea oso berankorra da gainera, 1844-45. urtekoa. Ordura arte «Almiradio» gisa, Aezkoako Udalak bederatzir kontzejuak biltzen zituen bere baitan, eta antolaketa supramunizipalaren izpiritua betikoa da Aezkoan, bertako Baztorde Nagusiak nortasun juridikoa eta araudi berezi bat dituela.

Orain artean eman datuekin aetz izateko sena handia dela erakutsi nahi da.

Geografiari dagokionez, Irati ibaiak zeharkatzen duen Aezkoa, ibar erlatiboki isolatutzat har dezakegu, eta "erlatiboki" hori nabarmendu nahi dugu. Nafarroako mapan Aezkoa hegian ageri zaigu, aski bazterturik, nahiz, Erronkari bat ez bezala, Iruñerriko isuri zuzen xamarra duen ibarra izan. Bortu goren artean kokaturik (*Gran Enciclopedia Navarra*, I, 94. or.), ezkutuxean dago, mendiek inguratuta, eta ia leku guztietatik kamio malkarrak ibili behar izan dira beti Aezkoara igotzeko. Oroit, esate batera, Nafarroako —eta Euskal Herriko— herririk gorena Aezkoako Abaurregaina dugula. Herri hau, Abaurrepea, Garaioa, Hiriberri, Aria eta Garralda bezala, ez dago Irati ibaiaren bazterrean kokaturik, honetan Aezkoa eta Zaraitzú ibarra desberdinak direla. Aezkoa borobilagoa da, mendiek inguratuago dago, herriak mendi mazeletan dituela —Hiriberri, Aria, Abaurrepea— edota goi ordekan, Abaurregaina bezala. Zaraitzun bezala ibaiaren ertzean daudenak, hiru besterik ez dira: Orbaizeta, Orbara eta Arike. Aezkoak aldameneko ibarrekin dituen hartu-eman-enez aritzean ukituko dugu topografia arloa zehazkiago.

Gizataldeen arteko hartu-emanak direla eta, aitortu behar da, eremua menditsua izanagatik ere, orografiak ez duela aski indar giza erlazioak eteteko, nahiz eragina baduen isolamendu mailan, hala izakeran nola laneko moldeetan, eta baita inoiz pentsakeran ere. Arlo materialari dagokion adibide bat ematekotan, R. Violant y Simorra-k idatzia ekarriko genuke:

Y el carro chillón que se usa en todo el país vasconavarro no llega a los valles orientales de Navarra; pues hasta hace muy pocos años, no solamente éste, sino ninguna clase de carro, llegaba a la Aézcoa; así como tampoco llegan allí los arados usuales en el Valle del Baztán y en Vasconia... (1952: 10).

Historiak ere ematen dizkigu Aezkoaren isolamenduaren adibideak. 1348. urteko ekainean Nafarroako populaketa bortizki zafratu zuen Europatik iritsi zen izurriteak. Nafarroako biztanlegoaren % 50a hil bazuen ere, Aezkoara ez zen iritsi izurrite haren eragina.¹⁷

Otsagabia Zaraitzun eta Izaba Erronkarin. Baita Eiaurrieta ere Zaraitzun sesesio borondateagatik. Interesgarri gertatzen da Eiaurrieta dialektologi alderditik. Batetik, geografikoki ibarretik baztertuxe dagoelako, Salazar ibaitik urrunsko, eta bestetik, Aezkoako Abaurregaina herriarekin mugakide hurbil delako. Otsagabiako Teofilo Eseberriren arabera, eiaurrietarrek badute halako zera berezi bat beren hizkeran, baina ez da gai adierazteko zertan den hori. Guk 1982. urtean Eiaurrietan bildu datuek aditzera ematen digutenez, badira Eiaurrietan hizkuntz forma barzuk ikusi batera aezkerari legozkiokoenak, Zaraitzuko gainerako herrietan ageri ez direnak. Dena den, Eparztan ere badira zenbait forma orain artean aezkerazkotzat jo direnak. Dialektologiaren eta hizkuntzaren alderdi dinamikoak, polimorfismoari dagozkionak zehazki esateko, aurrera ikusiko ditugu, aezkera ondoko hizkerekin alderatzen dugun lan honen seigarren atalean.

Zaraitzuko hizkera oraintxe ari da galtzen, eta bertako azken euskaldunak bakan dira, geroago eta bakanago.

(17) Fermín Miranda García doktoreak "Aézcoa en la historia de Navarra" izeneko hitzaldia eman zuen Abaurre-

Compostelako Jakako bidea edo Santio-bidea, Orreagan barrena Bordeletik Astorgara zihoana, keltarrek, erromatarrek, frankoek, bisigotuek, arabiarrek eta ondoren Compostelara erromes zihoazenek erabilia garrantzi handikoa da, hala salerosgo nola gizarte, sinesmen nahiz kultura aldetik. Ibañetako bortutik pasatu dira beti Frantziara zihoazen merkatal gai anitz. Bide hau Aezkoa aldakan dauden Auritz eta Aurizberri herrietan barrena pasatu da beti. Kamio honek Aezkoan zer eragin izan duen, eta guri interesatzen zaiguna, inguru horretako euskararen bilakaeran zer eragin izan duen erlazionatzea ez dirudi bat ere erraza.¹⁸

Isolamenduaren erlatibotasunerako badira beste adibide batzuk, baina berankorrrak dira guri interesatzen zaigunerako. Arma ola dela eta, XVIII. mendetik aitzinera ofizioko langile kanpotar anitz bizi izan da Orbaizetan, batez ere Larraka auzoan. Frantsesen aurkako gerra denboran ere, soldaduz betea egoten zen arma ola. Hau dena modernoegia da ordea guri dagokigun hizkuntz konturako, eta ez da aise asmatzen ahal Aezkoako hizkeran izan dukeen eragina. Mende honen hasieran Orbaizetan Irabiako urtegia eraiki zenean, kanpotar andana egon zen lanean, herria 700 bizilagunetara iritsiaz. Horrek eta goardia zibilen koartelak azal dezakete Orbaizetan euskara hain indarge gelditzea. Halaz ere, basomutil gisa aritutako baztandarrak eta bestelako euskaldunak anitz izan dira, eta horrek utzi du arrastorik gizaseme aetz gutxi batzuen hizkeran.

Merkatua ere izan da Aezkoan, eskualderako, Ariben hain zuzen ere. Merkatu hau egun ez da egiten. Bere denboran Auritzekoa atzean utzi zuen. Mende honetan galdu da Aribeko merkatua. Aribera Aezkoa, Orotz-Betelu, Eiaurrieta, Artzibar, Erroibar, Esteribar eta Otsagabiako jendea joaten zen.¹⁹

Isolamendu erlatiboan bizi izan den gizataldea, oihanez eta mendiz inguratutik, Nafarroako hegian Iruñetik urrunsko dagoen ibarra da Aezkoa. Luzaide herriaz landa, bera da eremu horretan euskarari gehien eutsi dion ibarra gainera. Ikusi dugu arestian gizatalde sen handikoa dela aetz jendea.

Dialektologi lanen funts funtsa ukitzen duten kontzeptuak erabili ditugu atal honetan orain artean. Ohiturazkoa da geografikoki isolatuxea den gizatalde bati dialekto/hizkera hertsia edo endozentrikoa dagokiola pentsatzea, Saussurek esango lukeen bezala, indar zentripetoek zentrifugoek baino indar handiagoa dukete hizkera horretan. Henning Andersen-en arabera berriz, dialekto zentralak eta periferikoak bereztea, hizkera erlatiboki irekia edo erlatiboki hertsia dela esatea, ez da aski, eta Jakobson-ek nahi bezala, "erdiguneko" eta "periferiko" adjektiboak funtzio sozio-espazialaren arabera juzkatu behar dira, ez soilik ikuspegi espazialaren arabera. Bestela esan, komunikabide sareen norabidearekin eta dentsitatearekin erlazionatu behar dira. Dialekto periferikoaren ezaugarri gisa, gizataldeen arteko komunikabide ma-

pean «Aezkoako Eguna» izenekoaren karietara. Han jasoa da informazio hau. Bestalde, Marseillatik etorri 1720ko izurritea dela eta, badakigu Zaraitzuko Ibarreko Batzordeak zaindari bat ezarri zuela ibarreko muga arriskua bukatu artean (Idoate 1951: 94).

(18) Tobie-k dioenez (1991: 73), erromatarrek Pirinioetarako hasieran erabili iraganbidea ez da Orreagan barrena zihoana, Irupile/Idopil, Organbide eta Azpegin barrena —bertan da Urkulu dorre erromatarra— Orbaizetara zihoana baizik, hemendik Garraldan gaindi Aurizberrira —bertan da Iturissa egoitza erromatarra— iristeko.

(19) Casas Torres & Abascal Garayoa-k diotenez (1948: 30), Abaurregainak ere izan zuen merkatua, baina abaurrearrek ez dute halakorik gogoan.

rrren dentsitate txikiagoa ezartzen du Andersen-ek. Bestalde, aipatu marra horiek argiago definitua dute norabidea dialekto periferikoetan erdigunekoetan baino.

Beste alde batetik, hizkera erlatiboki hertsiez eta irekiez mintzatzeaz landa, gizataldeak bere hizkeraren —eta aldameneko gizataldearen hizkeraren— erregela edo ezaugarriei buruz duen jokabideaz mintzatzea komeni da ere, baina ezin ahantzi da honi buruzko egungo joera eta iritziek ez dutela aspaldiagokoekin zertan bat etorri. Gainera, jarrera dela eta, talde guztiaren, partaide multzo baten eta lagun bakar zenbaiten jokabidea da gogoan hartu beharra.

Hau guztia aezkera modernoaren hizkuntz ezaugarriak seigarren atalean aztertzean ikusiko dugu xehekiago.

3.3. *Aezkoa eta Nafarroa Beherearen arteko hartu-emanak.*

Aski berri dugu atal honi dagokionez.

Geografiari dagokionez lehen lehenik aipatu behar dena, Aezkoa eta ondoan duen Garazi ibarren artean dagoen goratasun desberdina da, Aezkoatik ibar horretara jaitsi egin behar baita, eta ez guti gainera. Oraindik ere, 50 bat minutuko bidea dago Orbaizetatik Donibanera beribilean bortutik, Idopil/Irupilen barrena. Antzera aritu zen Lafon hegoaldeko goi-nafarrera eta baztanerari buruz:

Le baztanais, bien qu'il ait pour voisin le haut-navarrais méridional, en est séparé par une zone montagnaise assez large et où il n'existe aucune localité (1955: 129).

Egungo egunean “español” eta “frants” diren sena arront hedatua da mugaz bi aldeetako nafarrengan (Gómez Ibáñez 1975: 127, *apud* Douglass 1977: 135-136), eta hala sentitzen dira gauzak Aezkoan ere, azken hamarkadetako euskal abertzaletasunak sentipen hori zenbaitengan pixkatto bat aldarazi badu ere. Nafartar sena ere arras hedatua da bi alderdietan.

Etnia eta hizkuntza bereko gizataldeak banatzen zituen Pirinioetan oinarriturik, Erromak Galia eta Hispania berezi zituen, eta errealitate hori menderik mende gorpuztuaz joan da, bortuez bi alderdietako jendeen arteko banaketa neurri batean benetakoa bihurtzeraino. XVI. mendeko Otsagabiako lekukotasun hau aski argigarria da, zaraitzuarren eta zuberotar nahiz behe nafartarren arteko kultur desberdintasuna ageri baitu:

...por la misericordia de Dios y la mucha cristiandad tan antigua que ay en la dicha valle [Zaraitzun], por contratar ultra los montes en Sola y Bascos, no han contraido ninguna mala opinion... si se continuase la contraracion podria haber perjuicios [erlijioarentzat] y daño en algunos ignorantes del Valle... no ay el recato de las platicas y conversaciones que ay en este Reino, aunque en general son católicos [mugaz bestaldekoak].²⁰

Historiaren hari sotilez jabetzeko ez letorkiguke gaizki XVI. mende hasiera arte Nafarroa Beherea (“Ultrapuertos”, “Tierra de Bascos”, “tellus Basclorum” e.a.) Goi Nafarroako Koroari atxekia zela oroitzea, eta horrek Pirinioez bi aldeetako nafarren

(20) Idoate 1951: 19. or., 38. oh. Herri literaturak ere bildu ditu bi alderdietakoen gora-beherak, Barbier donibandarraren ipuinak lekuko, “Tabako-belhar tizana” izenekoa hain zuzen (1987 [1924]: 112-113). Ipar Euskal Herriko batek “Otxagabiako Español begitarte beltza” deitzen du adiskide bat.

artean orain baino hartu-eman tinkoagoak eragin zituela. Esaterako, XIII. menderako aetz zatekeen «Abad de Abaurrea» bat dugu erregeren eskubideak Nafarroa Beherean kobratzen (Munárriz 1984: 8).

XVI. mendetik aitzinera administraritza hartu-emanen gainbehera badator ere, inertziak ez bada ere, ez da erlazioa galtzen. Orreagako abatetxearen menpe zeuden hainbat eliza izanik, Garazin mugaz bestaldeko eragina sentitzen jarraitu zen. Nafarroa Beherean XVII. mendean parrokia anitzetan zenbait lekukotasun gaztelera idazten zen; Eiheralarrekoan XVIII.a arte (Saroihandy 1924: 608).

Nafarroa Gaztelari atxeki eta Nafarroa Beheretik banandu zenetik, aduana berrikuntzak konplexu bilakatu ziren, Gaztelako eta Frantziako monarkien interesak baitziren jokoan. Goi Nafarroak muga berriaz bestaldeko gaien inportazioa bultzatzen zuen, bere artilea edo burdina hara eraman ahal izateko. Esaterako, XVI. mendeko aduana edo "tabla" izenekoak aipa daitezke ardo exportaziorako Otsagabia, Izaba, Orbaizeta eta Auritzen. Gaztelari berriz Nafarroetako mugako kontrabandoa galeraztea interesatzen zitzaion. Frantzia eta Espainia arteko XVII. mendeko gerra garaian salerosgoa erabat zaildu zen mugaren inguruan. XVIII. mende hasieran Frantziarekiko salerosgo librearen alde segitzen zuten Iruñeko Gorteek, baina mende hartan eta XIX.ean Nafarroako merkatalgoari ezarritako oztupoak areagotu ziren, honi buruz Erriberak eta Mendialdeak zituzten interes desberdinak nabarmen gelditu zirela (*Gran Enciclopedia Navarra*, I, 87-88. or.). Eman ditzagun bi adibide: XVI. mendean, esaterako, arrazako zaldi, pottoka eta behorrak mugaz bestaldera pasatzea eragotzi zen, gaulanean hirugarren aldiz harrapatzen zutena heriotzera kondenatuaz. 1604.ean berriz, Donibane-Lohizune eta Baionara artilea eramatea eten zen, 300.000 ardi buru zituzten Erronkari eta Zaraitzuri kalte handia eraginez (Idoate 1960: 85 eta 92).

Mugaz bi aldeetako gizataldeen arteko hartu-emanak ordea ez dira soilik salerosgo arlokoak izan. Horrezaz gain, mendi hustiraketa eta bazkatoki bateratuak, bortuetako fazeriak —muga, pentze eta iturri aferetan bakea lortzeko sortuak—, oso aspaldikoak dira, Erdi Aroa baino lehenagokoak. Ardia heztearekin, artaldean ibilerek Garona eta Ebro ibaiaren arteko gizataldeen hartu-emanak biderkatu egiten dute (Narbaitz 1979: 16). Fazeriak direla eta, bortuetan Pirinioez bi alderdietako gizataldeen azienda saldoak elkarrekin ibili dira, giza harremanak eraginez. Hartu-emanak gainera, Nafarroa Beherea, Lapurdi eta Zuberoarekiko izan dituzte Nafarroa Garaiko mugako ibarrek.

Hartu-emanak etengabeak izan badira ere, ez dira beti onak izan, Frantzia eta Espainia arteko gerrek nahiz auzokotasunak eragin eremuengatik burrukak arrunt bilakaturik, bi estatuen mugaren finkatze zehatza ez baita gertatu 1856. urtea arte. Goazen ordea hartu-emanen adibide zenbait ematera.

Orreagak XIII. mendean Aturriz haratago bazkaleku eskubideak zituen, eta hori baliatuaz honakoa idatzi du Jose María Lacarrak:

Las analogías entre el vascuence de Burguete-Roncesvalles con el Bajo Navarra occidental irían muy acordes con esta vinculación que vemos en los documentos (1957: 19).

Yanguas y Mirandak dioenez, Hendaiairaino iristen ziren «Bordeleko Landak» izenekoetara zeramatzaten beren behi saldoak XIV. mendean Erronkarik eta Zarai-

tzuk, eta baita Zuberoak ere (Barandiaran 1953-57: 9). Zaraitzuk, esate baterako, bazkaleku hartu-emanan izan du Garazi, Aezkoa, Zuberoa eta Erronkarirekin. Garazirekiko fazeria 1445. urtean sinatu zela jakina da (Idoate 1951: 87). Zuberoarekin Malgorra Txikina deitzen den lekuan du fazeria, eta Erronkarik Zuberoarekin Eraizeko bortuan (Fairén Guillén 1955: 521). Zuberoak berriz hartu-eman estuak izan ditu Nafarroako erreinuarekin, Leireko monastegiarekin edota Zaraitzu eta Erronkarirekin. 1125.ean Santa-Graziko eta Leireko monastegiaren arteko itun bat sinatu zenean, lekuko gisa zuberotarrak, erronkariarrak eta zaraitzuarrak ageri zaizkigu. Santa-Graziko monastegia Leirerena zen 1085.etik (Barandiaran 1953-57: 15). Mendebalderago berriz, Baigorritik Kintoarainoko mendiak oihanez estaliak dira, hauek baliatzeko Baigorri-Luzaide-Erroibar-Baztan partzuer zirela. Harantzago oraino, Etxalarrek eta Sara lapurtarrak duten fazeria aipa daiteke (Douglass 1977: 141).

Beranduxeagoko lekukotasunen artean ere Pirinioetako bi alderdietako jendeak batetik bestera dabiltzala ageri zaigu gardenki. Erronkari-Zaraitzuetara Zuberoatik eta Nafarroa Beheretik ezkontzaz etorritako anitzen berri dugu XV-XVII. mendeetan, tartean agoteak ere bazirela (Idoate 1973: 45-53). Arestian aipatu salerosgoari dago-kionez, XVI-XVII. mendeetan Lapurdi, Nafarroa Beherea, Zuberoa eta Biarnora Nafarroatik eramaten ziren artilea, ardoa, olio, garia, labore e.a. aipa daitezke (Idoate 1960: 86). Otsagabiako Abodiko ferietara mugaz eskuinaldekoak zetozela dioskute ere lekukotasunek (Idoate 1979: 440), eta behe nafartarrak XVII. mendean oraino Otsagabiako Muskildako Ama Birjinaren beilara Mendibean barrena joaten zirela (Arbelbide 1987: 144).

Bestalde, mugaz bestaldetik Nafarroa Garaira zuberotarrak lanera nola etortzen ziren aipatzen digu Peillenek: "Hamasei hamazazpigarren mendeetan zuberotarrak Nafarroa erdalduneko Erriberarat, «jornaletor» uzta egitera joaiten ziren geroztik Erronkari ta Saraitzu ibarretarat gazta egitera «quesero» bezala, gure egunetaraino... horregatik Basabürrian bereziki gaztelaniak gure euskalkia aintz kutsatu du" (1981: 406). Gaztelearen maileguak aipatzen ditu Baigorriako ere Haritschelharrek, Erfoibar eta Baztanekin izandako hartu-emanen ondorioz bilduak. Idazle berak dioenez, Baigorri eta Baztan arteko ezkontza ugariak ere jendea hartu-emanetan ezarri bide dute (1958: 61), eta berdin Urepele edo Aldudeko jendea Erroibarkoarekin. Xalbador bertsolariaren amona, esaterako, aurizberritarra zen. Lacombe Alduden bildu ipuinetan bada Aurizberrin gertatutakotzat jotzen denik, e.a. (1971-72: 34).

Mende honetako artzainen arteko loturei dagokienez, Perpetua Saragüeta mezkiriztarraren lekukotasuna dugu, Mezkiritz eta Gerendiain herrien ondoan dagoen Sorogain lekuaz diharduela: "Urepelgo artzaiek etxola berean egiten zuzte gaztak", hau da, artzain erroibartarrek zerabiltzaten etxola beretan (1984: 117). Ezkontzekin segituaz, esan dezagun zenbait zaraitzuarrak Maulen ahaideak dituztela.

Mende honetako merkatuetara mugatuaz, Hendaia-kora bortziritarrak, Donibane-Lohizunekora donezteberrak eta Baionakora baztandarrak joan direla esan daiteke, eta Elizondokora ezpeletarrak, ainhoarrak, aldudarrak, baigorriarrak eta urepeldarrak. Beste aldetik, badakigu Erronkaritik Zuberoako merkatuetara joatea ez dela arrunta izan (Casas Torres & Abascal Garayoa 1948: 20 eta 21).

Aezkoa ibarrari dagozkion berrietan ere, abeltzantzaren ingurukoak dira ditugun zaharrenak. XIV. mendean, ibarreko behiak Bordeleko Landak deituetara zihoazen bazkatzera, Amikuze eta Oztibarreko lurretarik iragateagatik zergak ordainduaz (Munárriz 1984: 3).²¹ Barandiaranek dioenez berriz, Aezkoako saldoak Armendaritze eta Uztaritzera zihoazen neguko aldian, Goi Zuberoakoak Maule eta Oloroe aldera, eta Erronkari-Zaraitzuetakoak berriz, Erriberara eta Aragoa Beherera (1953-57: 9). Aezkoako oraintsuko artaldean maiatza bitarteko bazkaleku gisa, Nafarroa Behereko Donostiri eta Mithiriña eta Lapurdiko Hazparne ematen ditu 1986.ean 75 urteko ezterenzubiar batek inkesta batean, eta Garazira ez direla joaten gaineratzen (Aranzadi zientzia elkarte 1990, 261. elkar hizketa). Egun Aezkoatik neguan Nafarroa Beherera artzain doazen ia denak orbaizetarrak dira. Artzain orbaizetarrek dioskuteenez ordea, mende honetan zehar artaldeak neguan Garazin bazkatzea gauza arrunta izan da.

Muga kontuei dagokienez, 1401eko Baigorrirekiko gora-behera bat badugu bazkalekuen gainekoa (*Gran Enciclopedia Navarra I*, 96. or.). Bereziki aipatu beharra da Aezkoa eta Garazi ibarrek oso aspalditik elkarren artean bortuan duten fazeria. Lehen sinadura 1556. urtekoa bada ere (Fairén Guillén 1955: 518), badakigu 1445.ean eta 1507an ere itunak izan zirela (Arbelbide 1987: 189). Blot-en ustez Erdi Aroa baino aintzinakoagoak dira fazeria hauek (1991: 59). Fazeriak gaur egun jarraitzen du, artzain garaztar eta aetzak bortuan eta Aezkoako Batzorde Nagusiko eta Garaziko Sindikatuko kideak urteoro mahaiaren jiran biltzen direla. Bestalde, ezin utzi da aipatu gabe 1536. urteko fazeria itun bat badela Aezkoa eta Zuberoaren artean (Fairén Guillén 1955: 518).

Abeltzantzaz landako berrien arteko beste batzuk ematekotan, Erdi Aroko Ezterenzubiko paperen artean Orbara izeneko etxea (Arbelbide 1987: 101), eta 1413ko Donibaneko Garhaut 'Garralda' ostatu izena aipa daitezke (Arbelbide 1987: 79). Beilei dagokienez, Salbatoreko kaperan gaindi, Oztibarretik heldu zirenak Behorlegi eta Mendibe herrietan barrena Orbaizetara joaten zirela aipa daiteke (Arbelbide 1987: 144). Merkatuei dagokienez, esan, Donibaneko astelehenerokoak aetzentzat izan duen erakarpenak jarraitzen duela egun ere. Bigarren Mundu Gerra bukatu

(21) Bardeetara ere badirudi jaisten zirela, nahiz lekukotasun guti dagoen honi buruz. Idoatek 1567ko Bardeetako zerga batez aetz, zaraitzuar eta erronkariarrak kexatu zirela dio (1960: 285). 1428ko "Libro de fuegos" delakoak, Abaurreetako, Ariako eta Garaioko abereak "a ervajar a la Rivera" zihoazela dio. Ezin ahanzi da bestalde Milagro herriatik Aezkoaraino doan 135 km.ko kañada, Funes, Azkoién, Berbintzana, Larraga, Mendigorria, Gares, Noain, Taxoare, Urrotz, Agoitz, Artzibar eta Abaurreetan gaindi hain zuzen.

Jon Andoni Fernández de Larrea Rojas EHUKo Gasteizko Filologia eta Geografia-Historia fakultateko historia-ko irakasleak diostanez, gerraren arabera gerra zitekeen Pirinioez bestaldera edota Nafarroako Erriberara joate hori. Ingalaterra eta Frantziaren arteko gerra denboran Gaskuña arriskugarria izanik, Erriberara joatea hobe zuketzen, eta Gaztela eta Aragoaren arteko gerra izanik, Erribera ez zatekeen leku aproposa izanen abereekin egoteko. Bi bazkalekuetan gerra gertatu zen urte batez abereak hil eta Bernedota joan ziren unai aetzak armadan sartzera soldata bila. Aipatu behar da bestalde, Erdi Aroan Zuberoa-Biarnea alderdia arrisksua zela gerrengatik.

Bestalde, dialektologiari dagokionez, negua Bardeetan iragateak izan duke eraginik zaraitzuerari eta erronkariari dagokienez, bai behintzat artzain zaraitzuar eta kallesak han elkarrekin gertatzen baziren. Nolanahi den ere, hartu-emanen dentsitateari dagokio afera, artzantzaren berezitasunei. Halaz ere, zail da zaraitzuerari eta erronkariaren gertatu berrikuntza zenbait Bardeetako egonaldietan —gaztelerak eraginik edo— burutu ahal izan dela ukatzea. Aezkerari buruz zerbait esateko bi ibar hauetako artzainekiko aetzen hartu-emanen buruzko berriak beharko genituzke.

ondoren ere, astero joaten zen Aezkoako “La Montañesa” izeneko autobusa Donibanera.²² Santiago Elizondo Aribeko azken euskaldunak, salerosgo afera gaitzat dugula Garaziko Donibanez dioskunez, “La Pamplona de antes era San Juan”.

Herri literaturak ere gorde ditu hainbat gertakizun aetz eta behe nafartarren artean gertatuak; besteren artean, fazeria sinatzean papera alderantziz irakurtzen duen aetzarena (Lacombe 1971-72: 39), edota Donibanera lur itzultzera doazen hiru aetzei egin makurkeriarena: “Ahetxak mahasti haitzurren” ipuina (Barbier 1984 [1926]: 13-14). Ezterenzubiarrek, bestalde, ortotsa «Iriberriko mandazaina» deitzen dute, beti birao eta oihu aritzen bait zen aetz hiriberriar bat denboraz.²³ Ibarrolako Salaberry hiztegiak *Ahetz*: ‘habitant d’Ahescoa’ dakar 1856koan. Bada Nafarroa Beherean “aetz” hitza “español”-ekin identifikatzen duenik ere.

Lur lanei dagokienez, Baigorriin ongi gogoan dute oraino aetzak eramaten zituztela luberritzera: “lanarekin borrokan bethi bizi diren jendeen begitarte ona” dute aetzak Jean Barbier idazle donibandarraren luman (1984 [1926]: 13). Jean Etcheparek berriz: “espainol ahetxer bezala lurrarekin borroka laket zakon bat sos biltzea gatik, ez bada hetaz nihoiz gozaturen ere!” (Charriton 1988: 47). Emile Larre euskaltzainak zioenez, agian Baigorri Garazi baino menditsuago denez, Baigorri-rako joera izan dute aetzak, lan dorpeetara usatuak izanik. Jean-Baptiste Orpustanek dioenez: “lehenago gure amabitxiek aipatzen zituztenean haurzaroan oraino hemen udalanetan (egiazki arto-jorran, zuzen orroit baniz) ikusi zituzten hortik jin langileak (emazteak, uste dut), “Ahetxak” deitzen zituztenak”. Baigorriko adineko emaztekiek ere gogoan dute denboraz han bazirela neskame joandako aetzak, eta adineko emazteki heletar batek ere gogoan du Orbaizetako gizon bat lanera joaten zela denboraz haren etxera.²⁴

Ezkontzak ere hartu-eman sortzaile dira eta izan dira. Ezagutu ditugu eta oraino ere ezagutzen Ezterenzubitik edo Luzaidetik Orbaizetara nahiz Iholditik Hiriberrira ezkondu direnak, hala nola Orbaizetatik Zuberoako Sarrikota-piara esposatuak.

Bukatu aurretik, hartu emanen ondoriotzat jo behar den kulturaren atal bat aurkeztu nahi dugu, etxe izenena. Barandiaranek Urepelen eta Lacombe Alduden bilduetarik sail ttiki bat dakargu hona. Berehala ikusiko ditugun Iruñerriko edo Zaraitzuko etxe izenek antza handiagoa dute Aezkoakoekin Urepele eta Aldudekoek baino. *B* letraz hasitakoan artean —letra bat aukeratu beharrez horixe aukeratu dugu itsura—, guti dira Aezkoakoekin antza dutenak. Urepelen *Batixtainea*, *Baxtandarainea*, *Begixiloinea*, *Berterretxe*, *Biburritabuxtanenea*, *Bipherrenea*, *Bordaluzea*, *Bottueña*, *Burubeltxainea* *Buruxurinea* eta *Buxtanenborda* (Barandiaran 1982-3: 10). Hauek bezalakorik ez dago Aezkoan bakar bat ere. Urepelen berriz *Ballea*, *Barberainea*, *Barberxuri*, *Barberxuribeherea*, *Baxteroina*, *Baztanxuri*, *Beberainborda*, *Beberainea*, *Bernardoinea*, *Bernetxea*, *Bettienea*, *Bidartea*, *Bidondoa* eta *Bordazahar*. *Baxteroina* eta *Bidondoa* ezik, gaineratekoak ez dira Aezkoan erabiltzen etxeetarako.

Luzaideko toponimian berriz, ez dira guti Aezkoako toponimia edo etxe izen

(22) “Azken gerla ondoan oraino, aste guzietz «La Montañesa» otokar bat jiten zen Aezkoatik, jendez beterik, merkatu eta feria egun guzietz” (Arbelbide 1983: 11-12).

(23) Xarles Videgainek 1991.eko irailean kontatua.

(24) Erramun Martikorena baigorriarraren eta Xipri Arbelbide heletarraren ama zirenak.

zenbait gogora dakarkiguten izenak, desberdinek ere multso handia egiten dutela: *Agerre, Arburua, Aristoy, Arrataka, Arrigorriondo, Asketako malda, Bexin 'etxea', Elutse, Garaikoa, Hugaldea, Kontrasaro, Lapitzenia 'etxea', Orbaizune, Patxaranberro, Sabardeiko arteka, Saizabarre, Sasaldea, Tellarizar, Urrutia, <Vaga olla>, Xangoko kaskua.* (Satrustegi 1969-70: 129-158).

Honenbestez, aetzek mugaz beste aldeko behe nafatarrekin aspalditik hona izan duten hartu-emanaren berri aski zabal emanik dagoela deritzogu.

3.4. *Aezkoa eta Zaraitzuren arteko hartu-emaña.*

Auzokotasuna berez da eragile objektiboa, hizkuntz desberdintasunak berdintzeko joera eragin dezakeena, hori ekiditeko giza joerak tartean ez badira bederen. Aezkoa eta Zaraitzu bata bestearen ondoan daude. Abaurregainatik Eiaurrietara 6 km. dago eta aldapa behera da nagusiki. Aezkoako mugatik Salazar ibaira, Ezkarozera, 10-12 bat kilometro, beti aldapan behera.

Zaraitzu eta Aezkoa ibarren arteko hartu-emanek nahitaez behar dute zaharrak, biak baitira nagusiki gizatalde abeltzainak, eta mugakide izateak bitara egin behar izan du historian zehar hizkuntzari dagokionez, hala batasunaren nola berezketaren alde egiten duten joerak eraginez.

Iturri zaharrek dioskutenez, XI. menderako erlazioan ageri zaizkigu bi ibarrak, 1069-1080 urteen bitartean Eximino Garceiz «tenente» edo «senior»-aren mende ageri baitzaizkigu Zaraitzu eta Aezkoa, eta XII.era, 1137-1138 bitarterako Lope Exemenons-en mende (Martín Duque 1963: 37-38). Erronkari eta Zaraitzu batera gobernatu zituzten «tenente»-ak ere izan ziren (Martín Duque 1963: 37-38). Teobaldo I.a errege zela, XIII. menderako bi ibarren arteko liskarrak azaltzen zaizkigu, amaiezinak ziruditen azienden heriotze eta ebasgoak tarteko (Idoate 1951: 96 eta Munárriz 1984: 4). Halaz ere, dena ez da berezketa, eta bi ibarren arteko hartu-emanen sustatzaile gisa jo ditzakegu batera dituzten aziendarentzako bazkalekuak. Esate baterako, zaraitzuarrek beti izan dute, Bardeetara jaisteko eta artaldeentzako erretkañada erabiltzeko bezala, Aezkoa ere partaide den Irati oihanean bazkatzeko eskubidea. Oraingo denboretan, Abodi mendikatearen altzoan, Aezkoa ibarraren muga dagoen Abodipekoa izeneko eremuan bazkatzen dira Otsagabiako aziendak (Artoleta & Berrade 1955: 13). Abaurregaina eta Eiaurrieta herrien artean dago berriz Erramendia —gatzeleraz Remendía—, Zaraitzuko herri guztiek sindikatuan duten eremua. Otsagabiarrak ez dira ia hara joaten aziendarekin, Abodi baino urrunago gelditzen baitzaie (Artoleta & Berrade 1955: 16), baina urteetan zehar aetz eta zaraitzuarren arteko hartu-emaña behar izan du inguru horretan.

Bestalde, Aezkoako Hiriberri eta Abaurregaina herrietako adinekoak oroitzen dira, unai zebiltzalarik, bi ibarren arteko muga zaraitzuarrekin elkartzen zirela, hartu-emanak batzuetan onak eta besteetan ez hain onak izanik.²⁵ Bestalde, egun Abaurregaina eta Eiaurrietaren artean errepidea baldin badago ere, mende honen hasieran eraikia, ezin da ahantzi badela kamio zahar bat Abaurregaina baino mende-

(25) Aezkoako Hiriberriko Arotxarrareneko eta Buruskoreneko amonek nahiz Abaurregainako Kixketeneko etxeoandreak 1980. hamarkadaren bukaeran kontatua.

balderago dagoen Hiriberri herriaren eta Eiaurrietaren artean, egun ia erabiltzen ez dena, Otsagabiaraino iristen dena.²⁶

Gizataldeen arteko hartu-emanak sustatzen dituen bestelako eragilea feria edo merkatuena dugu. Aspaldiko denboretarik feria egin da Abodiko bortuan, 1656 (Martín Duque 1963: 55) eta 1738-1739. urteetako lekukotasunak gutienez badirela (Idoate 1979: 439). Gorreen bilkuraren karietara, Zaraitzu ibarrak eskaera egin zuen 1829. urtean aspaldiko bere feriak berreskuratzeko, gune berria Otsagabia izan zedin proposatuaz, merkatu egunetarako irailaren 12, 13 eta 14a hobetsirik. Mugaz bestaldeko euskaldunak Otsagabiako merkatura joaten zirela badakigu (Idoate 1979: 439-40). Pentsatzekoa da abeltzantzatik bizi ziren aetzak Zaraitzuko feria hartara maiz joanen zirela.

Iduriz, aspaldiko denboretarik heldu den hartu-emanen ondorio gisa har daiteke Zaraitzuko eta Aezkoako etxe anitzen izena berbera izatea. Leoncio Urabayenek Eiaurrietako etxe izenak bildu zituen (1948: 49-52), eta berak bilduetarik anitz Aezkoako oraingoek ere badituzte. Irizpide zabala izan nahi dugu, ez ditugu soilik dialektologi balioa duten adibide kontrastiboak sartu nahi, horregatik kulturaren eta hartu-emanen adierazgarri diren etxe izen ugari dakartzagu, ez soilik dialektologi aldetik esanguratsu direnak. Hona zehaztasun gehiegirik gabeko adibide batzuk, Urabayenen argitalpen hartan gaztelera-zko forman direnak eta guk, grafia arazorik ez bada, euskaraz ematen ditugunak: *Agerre* (Hiriberri, Orbara, Orbaizeta), *Anton* (Garaioa, Garralda), *Arana* (Abaurregaina), *Arotx* (Garaioa), *Aroztegi* (Abaurregaina, Garaioan *Arostegi*), *Arrese* (Hiriberri, Garaioa), *Bidondo* (Garralda, Hiriberri; Abaurrepean deitura), *Elizari* (Garaioa), *Enkaje* (Abaurregainan deitura), *Eseberri* (Aria, Abaurregaina eta Garaioan *Etseberri*), *Fraidearena* (Abaurregaina), *Gillen* (Orbaizeta), *Irabarren* (Abaurrepea, Garralda, Hiriberri), *Iturralde* (Orbara, Aria, Garaioa), *Iturri* (Aria, Orbara; Garraldan deitura), *Juanto* (Garraldan *Juantolanda*), *Landa* (Hiriberri, Orbara, Garaioa), *Lorentzena* (Orbaizetan, Arian eta Garraldan *Laurentzena*), *Morea* (Garaioako Herriko Etxea), *Perotx* (Orbara), *Rekalde* (Aria, Garralda), *Sagardoi* (Arian *Xardoï*), *Torrea* (Abaurrepea, Abaurregaina), *Txapar* (Hiriberri, Abaurrepea, Abaurregaina; Orbaizetan deitura), *Txikirrin* (Abaurregaina, Hiriberri), *Ugalde* (Aribe), *Xakue* (Garralda, Orbaizeta), *Xilko* (Hiriberri), *Xolix* (Abaurregaina, Orbaizeta), *Zabala* (Orbaizeta), *Zubialde* (Abaurrepea, Garralda), *Zubiri* (Garraldan eta Orbaizetan *Xubroina*, Garaioan *Xubiena*).

Aezkoan ageri ez direnen artean, guk dakigula bederen, bada sail ederra ere Eiaurrietan.²⁷

Alderaketa Otsagabiako etxeekin egitera ordea, gauzak nahikoa aldatzen dira, eta guti dira Otsagabian eta Aezkoan ageri diren etxe izen berdinak. Espero izatekoa zen

(26) *Navarra desde el aire*, Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea, 1988, 21. lamina: "camino viejo a Villanueva de Aezcoa".

(27) *Aiarra*, *Aldau*, *Almeria*, *Allabe*, *Apeztegi*, *Arano*, *Arias*, *Arizpeleta*, *Arregi*, *Bandera*, *Barber*, *Beltza*, *Bilbao*, *<Chorro>*, *<Chorro chilo>*, *Eladiorena*, *Esandi*, *Esarte*, *<Eskujuri>*, *Etxau*, *Etxeto*, *Ezker*, *Ezpeleta*, *Feliziana*, *<Ginda>*, *Goiena*, *Gora*, *Iturburu*, *<Jabarde>*, *<Jandua>*, *<Jauregi>*, *Juanzar*, *Kamilo*, *Karrika*, *Killiri*, *Kontin*, *Landarriba*, *Laurendi*, *<Lojanz>*, *Legarra*, *<Lukuj>*, *Lus*, *Mamia*, *Mariko*, *Migelena*, *Morrón*, *Palazio*, *<Pechomorea>*, *San Juan*, *Tainta*, *Ugarte*, *Urdin*, *Urralburu*, *Zapatera*, *Zarklo*, *Zearbide*, *Zubiar*. Grafiazen ikur artean daudenak, <j> dutenak, ziur aski /x/ izanen dira euskaraz, eta <ch> horiek hala /x/ nola /tx/ izan daitezke.

Eiaurrietan Otsagabian baino gehiago agertzea, eta ziur aski hizkuntz aldetik ere gauzak paretsu izanen dira. Ezin ahantzi da dena den Mitxelenak zioena: nahiz zaraitzuerak erronkarierak ez bezala aski batasun izan hizkeraren aldetik, badirudi lexikoaren arloan badirela desberdintasun batzuk, Otsagabia dela nortasunik handiena duena (1967: 164). Hona Aezkoan ere badiren Otsagabiako etxe izenak: *Buruzko* (Hiriberrin *Burusko*; Orbaran deitura), *Etxeberz* (Orbaizeta), *Etxetxikin* (Hiriberrin *Etxetxiki*=*Txitxiki*), *Ilintxeta* (Abaurregainan deitura), *Koixta* (Abaurrepean *Koxtaro* = *Koxtabaro*), *Mendi* (Garaioan *Mendia* deitura), *Osaba* (Hiriberrin *Oxaba*), *Pardix* (Orbaizeta), *Peloko* (Orbaizeta), *Perotx* (Orbara), *Xabat* (Orbara), *Xardoi* (Aria), *Xinto* (Hiriberri, Garralda), *Zerrajero* (Garralda), *Zubiri* (Garraldan *Xubro*).

Aezkoako eta Otsagabiako etxe izenak ez dira zaku berean sartzekoak. Otsagabiako etxeen izenen artean nabarmenen gertatzen dena Aezkoan ezezagun direnen kopurua eta forma da, mugaz eskuinaldeko forma ugari baita tartean.²⁸

Honenbestez aetz eta zaraitzuarren arteko hartu-emanen berri emanda gaudela uste dugu. Norbaiti iruditut dakiok hartu-eman handiegirik ez dela erakutsi; beharbada literaturaren urritasuna da arrazoa, eta historigileen esku dago auzia. Ez da ahantzi behar bestalde, hala zaraitzuarrek nola aetzek elkarrengandik bereziak direla sentitzen dutela egun, eta aspaldiko denboretan ere gizatalde bakoitzak bere nortasunaren sentikera nabarmena zukeela eta horri tinko eutsi diotela.

3.5. Aezkoa eta hegoaldeko eta hegomendebaldeko eremuekiko hartu-emanak.

Zinez Pernandoren egia frogatzen aritzea dirudi azpiatal honen xedea, baina orain artean egin bezala datu bat edo beste emanen dugu. Badu, halaz guztiz ere muntarik egiteko honek, orain artean aezkerari buruz idatzi den gehienak ez baitu gogoan izan Aezkoak bere hegoaldean eta hegomendebaldean dauden ibar eta eremuekin izandako gizarte harremana.

Lehen lehenik Iruñearen buruzagi papera da aipatu beharra, administrazio arloko guztirako nahiz salerosgo afera anitzetarako hara joan behar baitzen; bestalde, orografiaren egituraketa egokia lagun, hara bideratzen dira xuxen-xuxena Nafarroa Garaiko iparreko ibar gehienak. Garaioako emazteki zahar batek zioskunez, mende honetan berean Iruñera asto batekin oinez joaten omen zen merkatura, joanerako egun osoa behar zuela. Iruñera joateko, bide bat baino gehiago zegoen; batetik Irati ibaiaren arroari jarraiki Agoitz eta Eguesibarren gaindi, Irunberritik Uharteko ondora doan ibarra aprobetxatuaz (Urabayen 1926: 300). Bestetik Artzibarren barrena joan zitekeen Agoitzeraino, eta handik eskuinera jo, edota zuzenean Artzibartik

(28) Aetza, Aixeko, Algarra, Alitativa, Allaman, Arbe, Aretxe, Argontx, Artaxio, Artxanko, Arroza, Axa, Aztal, Ballent, Ballero, Berrade, Bezunarte, Bornas, Boronddo, Botin, Burugorri, Burret, Elarre, Eloiko, Etxako, Etxandi, Ezkarai, Ezker, Fabre, Fortiño, Gallant, Garax, Garralda, Gaztanbide, Gortxo, Gorriola, Idiart, Ilarrog, Istoban, Jaunxeberradre, <Jelai>, Jordua, Juanesgoena, Kaia, Kallerin, Kambra, Katalajandua, Kaxeta, Kautibar, Krutzaga, Kuzkullu, Labari, Lafon, Larranbe, Larrat, Lautre, Liboria, Liria, Loperkari, Lorenex, Lorenzo, Mantxo, Mantxotxo, Mañolanda, Markilame, Martinbeltz, Martinsker, Martiñabarro, Matto Bentxura, Motzale, Narbaiz, Oronzar, Ottxoa, Palaxo, Pette, Ponpoxio, Portal, Rehari, Remigio, Salme, Sandalio, Sanguesino, Sanzet, Sarbide, Sigani, Siron, Soliman, Tanbo, Trastetxorro, Ttrikiño, Txalastaso, Txapau, Txarandel, Txiki, Tximitxo, Txipotax, Xalbo, Xenbro, Xinko, Xinxuan, Xoro, Zangotxikin, Zazon, Zubiat... «Grupo de recopilación de la toponimia de Otsagi»-k 1990.ean egin mapa, laguntzaile Otsagabiako gau eskola, Gartxot elkarte eta Otsagabiako Herriko Etxea zirela.

Arriasgoitira sartu handik Eguesibarrera iristeko. Beste bide bat, Erroibarren barrena zihoana zen, Erro bortua iragan, eta Zubiri eta Uharten gaindi zuzenean Iruñera joanez.

Jimeno Jurioren lanetan ageri diren Iruñerriko etxe izen eta toponimoak (Itza, Oltza, Galarre eta Zizurrekoak esaterako), erabat arruntak dira Aezkoan deituretan, etxe izenetan edo toponimian. Hona sorta bat: *Arburua, Arlekoa, Bastero, Berokia, Bidondoa, Bizkai, Danbolinarena, Eguzpegi, Erramendia, Errotazai, Etxe txiki, Golde-rrandia, Guñube, Iturri, Izurarena, Jilkorena, Juan Perizena, Kixo, Mendikoa, Mokarte, Nagorerena, Ostatukoa, Perotxena, Sario, Sariozar, Subingua, Tendero, Tufarra, Txastrea-ren, Txorrotagaña, Ugaldepea, Urrutikoa, Xabalxa, Xamarrena, Zubipunta.*

Iruñeaz landa, Urraul Goiti, Artzibar eta Erroibar ditugu aipagai, Aezkoa ondo ibarrak guztiak.

Aezkoatik Urraul Goitira Abaurretarik jaits daiteke Aretako pausua gaindituz gero. Ardo bila Irunberrira joaten zirenean —Aragoatik ekartzea merkeago ateratzen zitzaien Erronkari, Zaraitzuri eta Aezkoari, geroago galerazi bazitzaien ere (Idoate 1960)—, Urraul Goitin gaindi zihoazela kontatua digute abaurrear zaharrek. Irunberriko merkatua eta feria aspalditik da famatua. Esate batera, 1512. urtean Irunberriko merkatu eta feria eskubiderik ken ez zekion eskatu zuen, eta geroago ere garrantzi handia izan du Irunberriko, batez ere merkatu bigarrenkari eta feria gisa (Casas Torres & Abascal Garayoa 1948).

Abeltzantzaren bidezko hartu-emanik ere izanen zen segurki Urraul Goitikoan eta aetzen artean.

Artzibar berriz, gehiena Urrobi ibaiaren arroan dago. Herri ttikiak, oraintxe euskara galtzen ari direnak, nahiz azken euskaldunek dioskutenez, aetzekin mintzatu izan duten euskara hauek beren ibarrera etortzean.

Agoitz da Aezkoarekin hartu-emana eduki duen beste gunea, eta garrantzizkoa, aspaldidanik inguruko herrietan handiena bera izaki. Agoitzera jaisteko Artzibarko Orotz-Betelun barrena joan behar zen, Irati ibaiari jarraituaz. Administrarritza aldetik 1845. urtea arte Orotz-Betelu Artzibar zen, geroztik beregain baldin badago ere, Herriko Etxe eta guzti duela.

Agoitzek, demografikoki besteen gainetik egonik, aukera gehiago eskainiko zuen edozertarako eskualdeko beste herrixkek baino. Deus baino lehen gauza bat oso argi utzi beharra dago Agoitzi dagokionez. Aezkoatik Donibanera dagoen distantzia ez da Agoitzera dagoena baino laburragoa; gogoan izan behar da gainera, Donibaneko bideak askozaz gora-behera eta aldapa gehiago dituela Agoitzekoak baino. Aribetik Agoitza gutiago dago Donibanera baino. Orbaizetatik, kilometrotan, pixkatto bat gehiago bakarrik. Hori distantziari dagokionez. Besterik da merkatu bakoitzean lehenagoko denboretan zer nolako gaia aurki zitekeen, zer eros zitekeen, non eta noiz, salneurrien dinamika zein zen e.a.

Bestalde, Agoitz hiri elebiduna zen, XIX. mende hasieran hasten baita euskararen gainbehera Agoitzen. Mendiburu bera aritu zen euskaraz predikatzen 1759.ean (Jimeno Jurio 1992b: 476 eta 479). Hara lanera zihoazen menditarrak euskaldun elebakarrak zirela dakigu (Jimeno Jurio 1992a: 59 eta 95), eta XX. mendea arte erdararatu ez diren aetzek Agoitzen ez zuten erdaraz eginen, gehienek bederen.

Merkatu gunea zen Agoitz. Lekukotasunek dioskutenez, XIV. mendearen bigarren erdian inguruko administrazio eta merkatu gunea zen. Doña Margarita erreginak berriz, 1479an hilabeteoroko lehen asteazkenean merkatua egiteko ahala eman zion. XIX. mendean, 1820.ean Agoitzek asteoroko merkatuaren eskaera egin zuen (Idoate 1979: 440).

Garrantzi handiko beste feria bat aipatu behar da, Urrotzekoa. Agoitzetik behe-raxeago dagoen herri honetara zaldi jendea erostera joan izan dira duela guti arte aetzak. Bada honen berri Casas Torres eta Abascal Garayoaren lanean (1948: 35).

Erroibar dugu Aezkoa ondoan den beste ibarra. Auritz, lehengo denboretan Erroibarren barrenean egon zena, Garraldako mugan dago, eta hartu-eman izan du aetzekin. Egun, XX. mendearen bukaeran Erroibarrek hartu-eman handia du Aezkoarekin, baina lehen gauzak horrela ote ziren esan diezagukeen lekukotasunik ez dugu biltzea lortu ia. Bildu dugu Auriztik kilometro pare batera dagoen Orreagan egiten zen merkatuaren berri (Humboldt 1923: 245), eta Auritzen ere egin da merkatua. Egun urtean behin egiten da. Dena den, Aezkoa eta Erroibar ibar auzoak izanik, harritzekoa litzateke hartu-emanik ez izana. Bada ezaugarri bat Auritzez aritzean ahantzi ezin dena: bertan salerosgoa eta arrotzak ostatatzea arrunta izan da aspalditik, Jakobe-bidea edo Santio-bidea herritik beretik iragaten baita, hartu-emanetarako eta bereziki hizkuntz hartu-emanetarako honek suposatzen duenarekin.

Aurizberri eta Mezkiritz herrietako etxe izenen zerrendei so bat eginez aise da ohartzea ez dutela Aezkoakoekin parekotasun handirik, nagusiki jabearen izena baitaramate bi herri hauetako etxeek.

Hona Aurizberriko etxe izenak (Barandiaran 1926: 3), parentesi artean Aezkoako kidea ezartzen dugula: *Agedarenea*, *Alkatezar*, *Anainea*, *Alonsoenea*, *Androtonea*, *Antorenea*, *Antton* = *Kaxton* (Garaioa *Anton*), *Antxandonea*, *Apatenea* (Garralda *Apatena*, *Aria Apatekoa*), *Apezenea* (Orbaizeta, *Aria Apexena*), *Beltrarenea*, *Beraizenea*, *Beretxenea*, *Berrotenea*, *Botaxkolenea*, *Buruzenea*, *Ddanbonenea* (Garraldan *Danborinena*), *Elizaldea* (Hiriberri, *Aria Elizaldekoa*), *Elizondo* (Hiriberrin *Elixondokoa*), *Enoko*, *Ernautenea* (Garralda *Ernaut*), *Errebesenea*, *Errekaldea* (*Aria*, Garralda *Erkaldekoa*), *Etxarren*, *Etxeberri* (*Aria*, *Abaurregaina*, *Garaioa Etxeberrikoa*), *Etxetxikia* (Hiriberri *Txitxiki*), *Ibañezenea* = *Santxezenea*, *Irisarrienea*, *Iturralde* (Orbara, *Aria*, *Garaioa Iturraldekoa*), *Joainzenea*, *Jose Manuelenea*, *Jose Migelenea*, *Juanarenea*, *Juanenea*, *Juan Bernardorenea*, *Juan Simoneña*, *Kondearenea* = *Erburunea* (Hiriberri *Kondeina*), *Kristobalenea*, *Lallanea*, *Larrañeta* (Orbaizeta), *Manezenea*, *Mantxinkonea*, *Mari Antoninea*, *Martiazena*, *Martineña*, *Montañenea*, *Pedroizenea*, *Pedro Martineña*, *Pedronea*, *Sastrerenea* (Orbaizeta, Garralda *Sastrerenea*), *Tornarenea*, *Xokonea*, *Xubirinea* (Garralda eta Orbaizetan *Xubroina*, *Garaioan Xubiena*), *Zaterenea* = *Zaterena* = *Zatanea*, *Ziburnea*, *Zuriko* = *Pedro Anjelenea* (Orbaizetan *Xuriko*).

Neurri handi batean Aezkoakoen desberdin xamarrek dira, eta gainera ia denek hartzen duten atzizkia *-nea* da, ez Aezkoako *-ena* = *-eina* edo *-koa*.

Mezkirizkoak berriz (Saragüeta 1979c: 10-11): *Adamenea*, *Alfontxoña*, *Antoreña*, *Apesui*, *Apeztegia*, *Arabeña*, *Arakiñena*, *Artegia*, *Artzai aundienea*, *Bentarraña*, *Berñardaña*, *Estankoa*, *Etxeberria*, *Etxetxipia*, *Fermin Errearena*, *Gartxotena*, *Juan Ferminena*,

Juan Martinena, Juan Migelena, Juanikotena, Kanutoña, Kondearena, Kolixena, Lallarena, Maistrozarraña = Migelitoña, Manuelaiña, Manuel Antonioña, Marterena, Monjelo = Mondolos, Moñaña, Patxikoña, Paxkualena, Pedro Ferminena, Sotoña = Buruzuriña, Txantxikoña, Txokolateroña, Zizilieña, Zirkutuña, Zurienea.

-Ña atzizkiko sabaikariak eta -enea atzizkiak Aezkoatik urruntzen gaitu, eta -ena-k hurbiltzen, baina etxe izenak jabearen arabera ezarriak baitira, ez dute antzik Aezkoakoekin. Toponimiari dagokionez, antz handia dute Mezkirizko izenek Aezkoakoekin, dudarik gabe etxe izenak baino zaharragoak izaki. Hona Mezkirizko izen sail bat Aezkoan ere (etxe izenetan nahiz toponimian) badena: *Arburua, Arrataka, Askazarreta, Asketa, Etxeberri, Etxetxikia, Errotaburua, Ezpelondo, Ipete, Kiñota, Kondia* (etxea), *Landabarren, Lapitz, Larrañeta, Legarre, Mendikoin, Rekaldekoa, Txasperro, Zidrain* (Ibarra 1991: 301-357). Ordea, Mezkiritzen berean ageri diren *Eskorteadena* edo *Eskorteadeneko* bezalakoak, erlatiboko atzizkia daramatenak, Txulapainen eta mendebalderago dagoen Amezkoan, Sakanan nahiz Arabako Kontrastan ezagunak direnak, ez dira Aezkoan ageri.

Hona beraz Aezkoak hegoaldeko nahiz hego-mendebaldeko gizataldeekin historian zehar izandako hartu-emanen berri kultur izenen bidez emanik.

4. Euskararen egoera Aezkoan

Egun Euskal Herritzat jotzen dugun eremuak administraritza batu bat sekula ez izanak eta euskara maila ofizialean erabili ez izanak hizkuntzaren galerarako izan duten eraginaz nonahiko bibliografiatan aurki daitezke berri ugariak, bereziki Nafarroari dagozkionak. Administrazioak, eskolak eta boterean zeudenek lazki baztertu eta estigmatizatu dute euskara, baina gatozen horren ondoriora, Aezkoan euskarak orain duen egoera zerik den aipatzera.

Euskararen galera gertakizun modernoa da Aezkoan Nafarroako beste eskualde batzuen aldean. Esan beharrik ez dago, aetzen gaztelera, erronkariarrena ez bezala, modernoa eta traketsa dela. Euskaratikako kalko semantiko eta sintaktikoak nabarmenak dira, eta euskal fonemen agerpena eta distribuzioa gazteleraizko hitzetan gertatzen da oraino ere: esaterako, “yo, otra vez”, euskal “nik berriz” adbertsatiboaren itzulpena nornahik darabil Aezkoan egun, are euskara ez dakitenek ere. “Es igual que vengas a cenar” bezalakoek, euskal “aski duzu afaltzera etortzea” aginduzko esaldi motaren itzulpena dirudite, eta hotsen mailan *tzucarran* ‘lehortua edo tzizpildua’, *tzirriau* ‘busti busti eginda’ dira aipatzekoak, eta baita *patzorra* ‘patxada gaitza’, bezalakoak ere. Era berean, *parecido* [paresiðo] bezalakoak, euskal txistukari bizkarkari garbiaz emanak, Bortzirin eta anitzek egiten duten bezala.

Gatozen ordea Aezkoako hizkuntz gibelamenduaren gaira. Orokorrean esan daiteke, euskara hizkuntza heteronoma izanik espero izatekoa dela “ideal de lengua”-tzat jo daitekeen gaztelaniatik harturikako mailegu multzo handia izatea. Nafarroan nabarmena da hau, eta Aezkoan ere berdin gertatzen da.

XIX. mendearen bigarren erdialdean Bonaparte Aezkoan ibili zen, 1866. urtean hain zuzen (Camino 1989: 805), eta zioenez ibarreko herri guztietan euskararen egoera arrunta zen, herriak euskara baitzerabilen eguneroko hizkuntza gisa. Egun

arras erdaldundua den Garaioako Herriko Etxeak 1807. urtean atera agiri batean kristau ikasbidea erakusteko euskararen beharra aipatzen da:

Cuando quedase vacante la maestría se pondrán carteles en los pueblos del Valle y también en Ochagavía, Jaurrieta y Escároz, advirtiéndose que es preciso el idioma vascongado, en el que se enseñará la Doctrina Cristiana... (Sagarna 1984: 49).

Aipatu beharra da ordurako euskara galerazia zegoela eskolan. Dotrinari dagokionez, Abaurregainako adineko emaztekiek esan digutenez, berek ez dute dotrina euskaraz ikasi, baina beren aiton-amonek ezagutu zutela entzunda daude. Aldameneko Eiaurrietan Bonaparteren berriemate zen «Don Pedro José Samper eta Elizari Eaurtaco Apez Ssaunac» neska gazteei XIX. mendearen bigarren erdian dotrina euskaraz ematen ziela jakina da Bonaparteri esker.

XX. mende hasieran hasten dira euskaraz gain gaztelera ere ongi ikasten duten aetz elebidunak ugaltzen. Badira ordea, eta ez guti, euskara besterik ez dakiten lagunak. 1904/XII/21eko *El Pensamiento Navarro* egunkariak dakarren berria adierazgarria da:

En la escuela de la Casa de la Misericordia de Pamplona ingresó un niño desvalido, natural de Aezkoa, y no sabía una palabra en castellano, pero habla el vascuence admirablemente... ¡Qué lástima, qué pena y qué amargura produce en los que aún conservamos el vascuence ver que a un chico que no sabe castellano se le tiene por extranjero en la capital de Navarra!

Elebitasuna ordea, ez da euskara harrak jota egotearen adierazgarria baizik, gaztelera behetik gora eta euskara gainbehera doazen seinale. 1907an Abaurrepeako Arozarenekoan sortu zen Maria Juandeaburrek zioskunez, Abaurrepean etxeetan aiton-amonek egiten zuten beti euskaraz, aitetamek batzuetan, bereziki zertaz ari ziren haurrek jakin ez zezaten nahi zutenean. Abaurregainako Kixketeneko Maria Arozarenak zioenez gerra aurretik Abaurrepean gazteek ez zuten euskaraz egiten:

Baze uskaldun Aburrepean, orduan etxe guziak uskaldunak zire, gerra denbora beino lenago zarrek denek bazakite, baia gaztek ez, gutti, etzute elekatzen orduan eta xakin eztare, konprenditu akaso, baia etzute elekatzen iorkek. Guk aburrearrek uskaras guzia eta aek pizkik ere, ta etzitzee gustatzen, irri iten'tzougute, gu gazte gineleik gure adineko aburrepetarrek irri iten'tzougute (guk geuk 1991 urtean egin grabaketa).

“Chapurreo” egiten omen zutela ziotseten karabineroek Abaurregainako emaztekiei gerra aurretik, eta aski zutela erdaraz egitea.

1935ean, Aingeru Irigarayren datuen arabera (1956: 44), Abaurregaina, Abaurrepea, Aria, Orbara eta Hiriberri herri arras uskaldunak ziren.²⁹ Garraldan, 30 urtetik goitikoek zerabilten, Garaioa eta Orbaizetan 50etik goitikoek, eta Ariben, 50etik goitikoek bazekiten arren ez zerabilten.

Pedro de Yrizarren 1972ko inkestako datuak dira ditugun hurrengoak (1981, 1. liburukia: 213). Ageri diren bi zenbakietarik lehenak zenbat bizilagun diren aditzera

(29) Abaurrepeako euskararen egoeraz ez zen behar bezala ohartu Irigaray.

ematen du, eta bigarrenak horietarik zenbat diren euskaldunak: Arike (106/2); Abaurregaina (262/200); Abaurrepea (80/8); Aria (106/90); Garaioa (204/10); Garralda (317/58); Orbaizeta (366/7); Orbara (94/40); Hiriberri (221/120). Funtsean aski zuzenak dirudite Orbaizetakoek salbu, herri horretan anitzez euskaldun gehiago baitzen 1972.ean. Goazen orain 1992ko egoeraren berri ematera.

1972ko datuen arabera 535 dira Aezkoan bertako hizkera egiten duten euskaldunak. Hogei urteren buruan anitzez gutiago dira, eta funtsean Aria, Hiriberri eta Abaurregainan aurki ditzakegu.

Abaurregainan badira zenbait etxetan 30 urte inguruko euskaldunak ibarreko hizkeraz mintzatzen direnak, eta ez du aspaldi, erdara oso makeski eta trakets ematen zuten azken emaztekiak hil dira.³⁰

Mito bihurtu da Arian jende guztiak euskaraz egiten duela eta herri hori ibarrekoen artean euskaldunena dela esatea. "Príncipe de Viana" erakundeak bertako haur euskaldunei sariak eman baitzizkien gerra ondorean, ideia hori arras hedatua dago, baina errealitatea oso bestelakoa da, eta gaztelera jaun eta jabe dago egun Arian. 35-40 urtetik goitiko euskaldunak badira halaz ere.

Hiriberrin berriz, anitz etxetan badira 40 urtetik goitiko euskaldunak.

Hiru horiez landa Garralda da aipatzekoa, etxe anitzetan adineko euskaldunak baitaude. Garraldar zenbaitek dioenez, Yrizarren datuek ziren baino euskaldun gutiago ageri dituzte. Orbaran ere etxe anitzetan ditugu adineko euskaldunak, baina ez guztietan.

Orbaizetan berriz, euskara galzorian da. Artzain gehienak dira euskaldunak, baina hauek adinean goiti joaki. Orbaizetan, gainera, Aezkoako euskara egiten dutenak gutienak dira.³¹ Euskaldun gehienek euskara garaztarra egiten dute, eta bakan zenbaitek zuberotarra. Iratin baztandarrekin nahiz gipuzkoarrekin egurgile lanetan aritu izanak bertako euskara kutsatuxe utzi du, horregatik emaztekiak ziren bertako hizkera ezagutzeko egokienak.³² Orbaizeta, gainera, aspalditik dago erdaldundurik, bertan Irabiako urtegia eraikitzen langile kanpotar ausarki izan zen, eta goardia zibil espainolek beren lekua izan zuten 80ko hamarkada bitarte. Dakigunez, Garraldan ere kanpotar jende franko ibili zen gerra denbora eta gero, makien denboran ugari baitziren soldadoak. Soldado hauek, gainera, herriko etxeetan ostatatzea arrunta zen.

Orbaizetako euskararen galerak ez du lekukotasun eskasik. Gerra aurretik Irati oihanean lanean aritu zen J. M. Arrizabalo debarrak idatzi duenez (1979: 126 eta 132. or.):

(30) Margarita Iriarte Iltinxeta abaurrearrak, Euskal Herriko Unibertsitateko Zorroagako Fakultateko Txillardegi irakaslearen ikasgairako 1985/86 ikasturtean, "Aburre Geineko euskeraren erabilpena" izeneko lana burutu zuen. Honako zifrak ageri dira bertan: 89 dira erdaldunak herrian, 28 euskara ulertzen dutenak eta 97 euskaldun elebidunak, 50 urtetik gorako gizon erdaldun guztiak kanpotik etorriak direla.

(31) Menddikoa auzoko Laurentzeneko eta Nikasioreneko nagusiak hilik, esku bietako eriekin konta daitezke Orbaizetan Aezkoako bereko euskara egiten dutenak.

(32) Hizkuntz aldetik emaztekiekin kontserbatzaile izateaz anitz idatzi da. Kontserbatzailetzat jo dute Merlo, Badía, Salvador, Capidan, Récatas edo Puscariu-k esaterako. Emaztekie bere lanbideagatik edo bere bizitzeko moldeagatik da kontserbatzaile, baina aldi berean, berritzaile gerta daitezke ere beste hizkuntz ezaugarri batzuetan (Alvar 1973: 74). Bada berririk honetaz Hungariako Hunedoaroko Meria herrian Popovici-k eta Cazacu-k egin lanetan (Cazacu 1957: 81).

...ondo entenitzen genduan danok. Erderaz ere bazekiten; nai bazan euskeraz eta nai bazan erderaz egiten zuten aiek [orbaizetarrek]... Orbaizeta'ko ta orko jendea ere, dezente zegoan, baiña bi aldetara berdin egiten aiek. Aiek bat euskeraz ta bestea erderaz, askotan jarduten ziran. Batek euskeraz zer edo zer galdetu, besteak, erderaz erantzun, da ondo entenitzen ziran.

Ezterenzubiarrek ere iritzi berdintsua dute orbaizetarren hizkuntz ihardunaz (Aranzadi zientzi elkarte 1990: 261. etnotestua):

Bai, án mintzá ute eskuara. Orbáizetá(n) e(u)skuára... arrúnt gáldia da. Badíra artzáinak, yitén dirá hóla, bazkétáa, négian; bueno, hóríek e kásik ez dákite eskuáiraik... e? izígarrí dá eskuára nòla galdú den hor.

Osoki erdaldundutako herriak Garaioa, Abaurrepea eta Aribe³³ dira. Hauetan guztietan eskuko eriak aski dira euskaldunak zenbatzeko. Bestalde, Garaioako eta Abaurrepeako euskaldunak emaztekiak dira, adin handikoak, Abaurregainan neskato egonik euskara ongi ikasi zutenak. Gizonezkoek arras makestua dute haur denborako euskara.³⁴

Orain aurkeztu egoera Nafarroan euskarak aspalditik pairatzen duen hondamena- ren ondorioa bada ere, ezin ahaztu daiteke 1936-39ko gerra zibilaren irabazleek Nafarroan hedaturikako ideologia politikoak azkarki bultzatu duela asma litekeen glotozidio kanpainarik emankorrena, administrazioa, neurri batean Eliza, komunika- bideak eta hezkuntza sistema lagun zituela. Errepresiorik gogorrena jasan dute euskaldunak Nafarroan, eta Aezkoa ez da inola ere salbuespen gertatu. Euskaldun izatearen konplexua eta lotsa, euskarak Tafallarako ere balio ez duela sinestea, zigor ankerren eta *Diario de Navarra* bezalako egunkarien eguneroko ihardunak hedatu ikusmolde sozial eta politikoaren ondorioa dira. Nafarroako beste bazter batzuetan bezala, honek denak Aezkoako euskaldun anitz beren hizkuntza gorrotatzeraino eta seme-alabei ez erakusteko neurriera eramán ditu.³⁵

Zifra hutsez gain errealtate hau aitezek nola sentitzen duten ohartze aldera, eten izpiritualaren bi adibide gehiago eman nahi ditugu beren adierazgarritasuna dela kaso. Abaurregainako beste bizikizun bat ere bada argu bukatzeko.

Hona lehenik Ariako adineko gizon baten iritzia. Honen ustez, euskara leku batetik bestera aldatzen baita, guztiak berdín mintzatzeko eta elkar ulertzeko euskal jendeak beti gazteleraz ihardun baleza eta euskara gal baledi, hobe litzateke. Ez da zertan esanik Euskal Herrian halako ideiak ez direla guztiz ezezagunak izan aurreko jendamenteetan, nahiz honelakoak Nafarroan topa daitezkeen aiseenik.

Gizonezko abaurrepetar adineko batek oraintsu esan dizkigunak ere ez dira nola- nahikoak. Uste duenez euskara atzerapena besterik ez da, eta “como una tontería”

(33) Bada oraindik ibarreko euskara triskun-traskun egiten duen euskaldun bat, Santiago Elizondo beribil konpontzaila.

(34) Asteleheneroko Garaziko Donibaneke merkatara doan garaioatarraren erdalduntasunak eragin gora-behe- rak kontatzen ditu herri literaturak (Arbelbide 1983: 12).

(35) Aezkoako Ibarreko Batzorde Nagusian euskararen aurkako jokabide eragingarria urtetan zehar izandako garraldar batez esaten da, haur denboran gaztelera ez jakiteagatik eskolan bildu astinaldi eta jipioiek bideratu zutela euskararen aurkako sentimendurantz.

dakusa, “como algo que no tiene importancia, que sólo vale para la muga de Francia”. Dioenez, Nafarroako Gobernuaren euskararen aldeko saio epelez diharduela, nahiz orain garrantzia eman nahi diotela dirudien, “de aquí a unos años volverán a dejarlo de lado”. Irri zuri batekin kontatu digu: “nosotros dicen que lo sabíamos antes de ir a la escuela”, eta doinu erabakigarriaz Abaurrepea dela eta “aquí vasco no” aipatu digu.

Azken adibidea Abaurregainako Kixketeneko Maria Arozarenari dagokio. Irriz zioskun gerra ondoren eta baita aurretik ere apezak, militarrek eta maisu-maistrak beti ari zitzaizkiela euskara alde batera utzi behar zutela esaka, horrek ez zuela balio, hizkuntza trakets eta antzua zela. Herriko jendea etxeetan euskara emeki-emeki uzten hasitakoan aldiz, berriz “aparezitu” zirela apezak eta maisu-maistra batzuk, euskara beren ondasunik handiena zela, eutsi egin behar zitzaiola, eta beren euskara zoragarria zela esaka. Azkenean zer egin ez zekitela zeudela zioskun irriz Abaurregainako emazteki honek.

Gai hau bukatu aurretik hona bi hitz etorkizunaz. Hirurogeiko hamarkadaz geroztik euskal abertzaletasunaren eskutik heldu den euskaltasunak, Nafarroako hainbat leku bezala, Aezkoa ere harrapatu du, eta fruituak emeki-emeki agertuz doaz. Aetz anitz dira sentimenduei nahiz iharduera praktikoari dagozkien arrazoiengatik beren haur denborako euskarari balioa ematen diotenak eta berreuskalduntze mugimendua begi onez dakusatenak. Erdaldunik ere bada sail honetan. Gazte erdaldun batzuk berriz, Alfabetatze Euskalduntze Koordinakundearen (AEK) lanari esker —bere ihardunean 1986-1990 aldian Aezkoako bereko hizkera ere Abaurregaina, Hiriberri eta Garraldako gaeko eskoletan txertatu duena—, bidean abiatuak dira, anitzetan nahi baino emaitza ahulagoak lortuz bada ere. Garraldako 35 urte inguruko neska multzo batek egiten du salbuespena, anitz baitira euskara ongi ikasi eta gero erabilpenean eta hedapenean nabarmendu direnak.³⁶

1990 inguruan euskal adarra ezarri duen Garraldako «Concentración Escolar» delakoaren lana erantsi behar dugu ere. Azken urteetan Hiriberri eta Abaurregaina herrietako eskolek euskal adarra hautatu dute. Orbaizetako aitetamek ez, eta litekeena da horren ondorioz sarri eskola hertsu beharra gertatzea. Aezkoako Ibarreko Bartzorde Nagusiaren lana ere aipagarria da, batez ere buruzagitza «Asociación Cultural Aezkoa/Aezkoa Kultur Elkartea»-ren eskuetan denetik. Orbaizetako Herriko Etxearen iharduna ere aipatzekoa da.

Funtsean, oso ahots goraz haizatzea komeni ez bada ere, Aezkoan euskararen aldeko jarrera gazterian aitzinera doala esan daiteke, eta egitekoa zaila eta luzea den arren, prozesuaren norabideak egun bederen ez dirudiela euskararen aurkakoa. Gerraondoko urteetan euskarak jasan dituen estigmez eta bide meharrez gain desideologizazioa dateke egun gazte anitzengan sumatzen den axolagabekeriaren zioa. Halaz guztiz ere, adar euskalduna hautatzen duketen aitetamen haur aetzak bederen euskaldunak dirateke. Gerraondoko egoera ezagutu duenak badaki hau ez dela huskeria.

Honaino beraz Aezkoako euskararen egoeraz aipatu nahi genituenak.

(36) Garraldaren aldakan dago Auritz. Irigaraytarren etxea Auritzen egoki, badu Joxe Anjel Irigarayek zerikusirik horretan. Ikus honetarako Larxagaren “Garralda ta euskeraren berpiztea Añamendi'n” atala, (1973: 217-222).

5. Aezkeraren statusa orain arteko Euskal Dialektologian

5.1. Zeresan zenbait eman badu ere, ez da aezkera Euskal Dialektologian eztabaida eta gora-behera gehien eragin duten hizkeretarik —Baztan, Burunda edo Erronkarikoak ditugu orain gogoan— nahiz, guk uste, euskalkien banaketa eta sailkaketa aezkera arazo zenbait sor dezakeen hizkera izan. Badira zenbait arrazoi eztabaidarik eza zergatik izan den azaltzeko:

- Ez da ongi ezagutzen den hizkera, bere ezaugarriak ez dira ez ongi ez aski ezagutuak; agerian dago hori aezkerari buruz ihardun duten ikerlari batzuen lanetan.
- Badu berezle —eta beraz garrantzizko— den dialektologi ezaugarririk, baina ez da ezaugarri eksklusibo edo espezifikoa dituen hizkera, eta hauexek izan ohi dira ikerlariak gehien kilikatzen dituzten ezaugarriak. Beraren berrikuntzak, edota ez dira espezifikoa, edota baldin badira, ez dute aparteko garrantzirik hizkuntzaren sistematan.
- Dituen arkaismo original edo bereziak aldameneko hizkerek ere badituzte.
- Ez du aezkerak beste hizkeretarik banatzen duten edo bere barruko eremu desberdinak banatzen dituen isoglosen egituratze berezirik.
- Dozena erdi bat dotrinaz landa, ez dago ia ezer aezkeraz idatzirik. Ez dago aezkeraz idatzi duen idazle ezagunik Euskal Literaturan. Ahozko literaturan ere —bertsolaria, kantaria...— ez da ibar emankorra gertatu.
- Hitzun guti ditu aezkerak.

Ikus dezagun orain aezkeraren statusari buruz aritu direnek zer nola kokatu duten Irati ibaiaren lehenbiziko ibarreko hizkera.

5.2. *Bonaparte* 1865, 1869:

Bera da funtsean lehena —*aezcoan* deituko duelarik—, ezaugarrirei dagokienez Aezkoako euskararen aipamena egiten eta hizkera «berezizat» jotzen.³⁷ Printzea aezkera ezagutu aurretik ausartu zen berau kokatzera, eta 1864ko urtarilaren 9an Etxenike lankideari ziotson ez litzatekeela harrituko Garaziko behe-nafarrerarekin erlazionatzeko modukoa izatea:

Quant à Garralda j'ai quelque léger soupçon sur sa nature. Je ne serais pas étonné que l'on ne dût le rapporter aussi, si non au souletin, du moins au bas-navarrais français de Cize, mais toujours comme sous-dialecte distinct. Je suis dans l'obscurité, qui va se dissiper, grâce à vous, par le catéchisme de Garralda, qui je l'espère représentera bien *linguistiquement* le basque d'Aezcoa (Urquijo 1910: 271).

1865.ean berriz, testu aezkerazko baten jabe zela, honela zioen:

Ce sous-dialecte est réellement un des plus intéressants pour la science linguistique. Ce n'est pas du navarrais espagnol, comme celui d'Elizondo, Vera, Lizaso et Araiz; ce n'est pas du guipuscoan, comme celui d'Urdiaïn et de Huarte-Araquil; ce n'est pas du souletin, comme celui de Roncal et Ochagavia, mais c'est un sous-dialecte distinct du bas-navarrais de France. Il a pour frère le bas-navarrais de Baïgorry et le bas-navarrais du Labourd depuis St Pierre d'Irube jusqu'à

(37) «Aezkera» izena berriz, oker ez bagaude Azkueri zor zaio (1927: 182).

Hasparren et Briscous. Je puis prouver scientifiquement toutes ces assertions [...] Ces assert[i]ons étonneront bien des Basques; mais je ne me préoccupe que de la méthode scientifique (Urquijo 1910: 286).

Printzeak gutun berean banaketarako gehienik aditzean eta neurri apalagoan hiztegiaren oinarritu dela aitortzen dio Etxenikeri. Esaten dio Garraldako dotrinako hizkerak —aetzera ulertu behar da— aditza zubererarena duela baina hiztegia lapurterarena, eta horregatik kokatzen duela behe-nafarreraren barrenean.

Ohartzekoa da aezkeraren dialektologi kokapenean ez duela Bonapartek gora-beherarik. Aezkera —Baigorrikoarekin eta Lapurdi barnekaldeko hizkerekin batean— behe-nafarreraren kokatzen du hasiera hasieratik printzeak, aezkera ezagun duenetik behinik behin.³⁸

Azkenik, behin betikotzat jotzen den 1869ko bere banaketan, printzeak bi behe-nafarrera berezi zituen, ekialdekoa eta mendebaldekoa, bigarren honek besteak bezainbat batasun eta nortasun ez zuela gaineratuz. Aezkera bigarren honetan kokatu zuen, Baigorriko hizkerarekin eta Lapurdiko behe-nafarrera deituarekin —Uztari-zeko eta Lekorneko aldakiak dituen—.

5.3. *Azkue* 1905, 1927:

Bere hiztegi ezagunaren hitzaurrean dialektoez diharduenean behe-nafarreraren barrenean sartzen du aezkera (1969a [1905-6]: XIX). Bereziki aezkeraz diharduen lanean —eta lanaren atal batzuk aezkeraz izkribatu zituen gainera— ez du ordea hizkera honi buruzko statusaz hau baizik aipatzen:

1902-gaŕen urteko uda Zuberon Iztegirako gaitetan nindäileläik, Lapurdi ta Benapaŕoa ta Zuberoko mintzalariz gäinera, Efonkari ta Zaraitzukoak ere banitue. Norbäiti (Ezteribarko seme, nere irakasle izan nuen bat eztaŕit otezen), napar bati beintzat, galde gau ein nako: *Aetz bat ezotenuke egoki izäin nire ikastaldi ta bilketa gartan?* —Ez, erantzun zaden; Aetzen ta Zaraitzuaŕen mintzoa berdin edo berdintsu dira.

Sineskor izan niz beti; orduan izan ezpanintz, obe nue. Gan Aetziŕ etze ene aldamenean ta Iztegia argitaratu-ondoan, ordurartio ein enuena, urte anitz geroago ein bear izan nue: naure asti ta aizinaldi batzuk euskeraren alde Petiribeŕo-inguruetan igaro (1927: 181).

5.4. *Irigaray* 1945:

Aingeru Irigarayek Caro Barojari esandakoak dakartzagu orain:

He aquí, por ejemplo, las observaciones a este cuadro [Bonaparteren dialekto sailkaketa] que hace un conoedor tan práctico del vascuence como Irigaray. El

(38) Ponentzia hau irakurri ondoan Rosa Miren Pagola dialektologilariaren *Dialektologiaren atarian* argitaratu da (1991). Bertan honakoa irakur daiteke 158. orrialdean: "Printzeak berak ere hainbat hizketa —Burunda-koa, Baztan-goa, Aezkoa-koa edo Erronkari-koa, ezagunenak baizik ez aipatzeko— euskalki baten edo bestean sailkatzeko izan zituen arazo larriak aipaturiko zailtasun horren adierazgarriak dira. Bazterretako hizketak izanik, euskalkien arteko mugetan kokaturik daude, eta euskalki bien ezaugarriak hartzen edo nahasten dituzte, bien eragina bait dute."

Lapsus garbia dirudi Aezkoaren aipamenak eta zaraitzua beharko du izan ziur aski, Garaziko, Oztibarreko eta Amikuzeko hizkerekin batean zubererarekin erlazioztatzen bait zuen printzeak zaraitzua 1864tik 1868 bitartean. Bonapartek ez zuen zailtasunik izan aezkera kokatzeko, izan ere, nahitara nahiz oharkabea, arazoak sor zitzaizketen kontuak estali egin bait zituen.

aezcoano le parece, en efecto, rama de origen vasco-francés bajo-navarro, pero el salacenco estima que es variedad del suletino. En cambio, el roncalés cree que es autónomo y que se emparentaría más que con los de Soule con subdialectos vasco-aragoneses (Caro Baroja 1945: 21-22).

5.5. Lafon 1955:

Ikerlari gaskoiak "Sur la place de l'aezcoan, du salazarais et du roncalais dans la classification des dialectes basques" lanaren bidez berrikuntza pixka bat ekarri zuen aezkeraren eta beste hizkera batzuen arteko erlazioen berri azaltzean:

Bien que d'étroites affinités les rattachent à des parlars basques nord-pyrénéens, l'aezcoan, le salazarais et le roncalais s'en séparent sur certains points, et présentent des traits qui se retrouvent exclusivement ou presque exclusivement dans un dialecte du sud des Pyrénées, le haut-navarrais méridional (1955: 121).

5.6. Mitxelena 1961:

Fonética Histórica Vasca lan gaitz eta apartekoan ihardun zuen maisu errenteriarak aezkeraren statusaz. Esan behar da ordea, ez zuela ezagutzen aezkera aldame-neko zaraitzuerara edo erronkaria bezain ongi: "no tengo ningún conocimiento directo del aezcoano" (1958: 356). Uste dugu 1961erako ere ez zuela datu askorik, ez bait du aipatzen 1976an hegoaldeko goi-nafarreraren azentuaketari eskaini zion lanean.³⁹ Erronkariaren berri zuzena 1953. urteko irailean izan zuen (Mitxelena et alia 1953: 500), eta zaraitzuerarena 1958ko maiatzean (1982: 21).

Aezkerari buruz, eta lanaren fonologi helburua gogoan izanik, honela dio 1961ean:

Como en adelante se va a hacer uso de su clasificación [Bonaparterena], conviene advertir que aquí incluimos en el alto-navarro (septentrional) la variedad del valle del Baztán, a pesar de su innegable afinidad con el labortano; el llamado por Bonaparte guipuzcoano de Navarra (Burunda, Echarri-Aranaz) se considera aquí también como guipuzcoano. Se citan, en cambio, como dialectos aparte el aezcoano, el salacenco y el roncalés: a pesar de su evidente proximidad al bajo-navarro occidental, al oriental y al suletino respectivamente, difieren tanto fonológicamente de las variedades habladas en territorio francés que resulta preferible considerarlos por separado en una obra en que se atiende sobre todo a los sonidos (1977 [1961]: 41-42).

Idea bera azaldu zuen Gironan 1958an irakurritako komunikazio batean, argitaratu 1967an egin bazuen ere:

El príncipe Bonaparte consideró el habla del valle navarro de Salazar, que en su tiempo se hablaba también en una localidad situada fuera de los límites del valle, como una variedad del dialecto bajo-navarro oriental. Sin embargo, al igual que sus vecinos occidental y oriental, el aezcoano y el roncalés, se aparta de las hablas

(39) "Se trata del tipo III de mi artículo ["A note on Old Labourdin Accentuation", *ASJU* VI, 1972, 110-120, orain *PT*, 235-244], donde lo estimaba, un tanto a ojo de buen cubero, propio del llamado por Bonaparte alto-navarro meridional, con inclusión del salacenco, considerado como una variedad bajo-navarra". Ohar ez duela deusetarako aezkera aipatzen. (Mitxelena 1976b: 151, ikus orain *PT*, 248 eta 249).

francesas incluidas dentro del mismo grupo dialectal por importantes particularidades, referentes sobre todo a los sonidos. No hay que olvidar, en efecto, que la clasificación de los dialectos vascos hecha por Bonaparte, que en la práctica seguimos utilizando todos con algunas modificaciones, está fundada ante todo en criterios morfológicos. Incluso la sintaxis pesó más en ella que la fonología (1967: 163).

Fonologiaz dihardu 1964ko pasarte honetan ere:

Todos estos rasgos caracterizan al ronc., para decirlo de una manera gráfica, como dialecto hispánico, análogo al sal., al aezcoano o al alto-navarro, mientras el sul., como dialecto galo, se emparenta con su vecino, el bajo-navarro oriental hablado en territorio francés. Y al decirse hispánico o galo no se alude exclusivamente a la situación geográfica respectiva, sino que se desea subrayar que tales rasgos le son comunes al sul. con los romances franceses vecinos y al ronc. con los españoles (1964a: 47).

Beranduago ere badu aetzen aditzaz egin aipamentxo bat, baina ezer berezirik esan gabe (Altuna 1972: 122).

5.7. *Moutard 1975:*

Lafonen eta Mitxelenaren ideiak gogoan, euskal hizkeren fonologiaz arduratu zen Nicole Moutard urte multso bat beranduago:

La classification de Bonaparte est toujours en vigueur de nos jours, et c'est sur elle que nous avons basé notre plan de travail et notre division en chapitres.

Les quatre dialectes français ont chacun un sous-dialecte en territoire espagnol. Le baztanais, l'aezcoan, le salazarais, le roncalais (celui-ci presque complètement éteint) se rattachent respectivement au labourdinois, au bas-navarrais occidental, au bas-navarrais oriental, au souletin. D'autre part, le baztanais est très proche du haut-navarrais septentrional, et l'aezcoan, le salazarais, le roncalais présentent des affinités entre eux et avec le haut-navarrais méridional.

Nous traiterons ces quatre sous-dialectes dans des chapitres à part, car ils diffèrent sur beaucoup de points de phonologie des variétés parlées en territoire français (1975: 14).

5.8. *Yrizar 1973, 1981:*

Inolako dudarik gabe Bonapartek eraginik eta haren banaketarekin bat datorrela, mendebaldeko behe-nafarreran sartzen du aezkera aditzaren morfologian oinarriturik 1973.ean. 1981ean, eta behe-nafarreraren barrenean Baigorriko hizkerak duen kokapenaz argudiatzen duenak eraginik, aezkera ekialdeko behe-nafarreratzat ere jo daitekeela dio, proposamen gisa baizik ez bada ere:

De lo anterior se deduce que tal vez fuera procedente desglosar la variedad baigorriana del dialecto bajo-navarro occidental e incluirlo en el oriental. En este caso quedaría aislada la variedad de Aézcoa respecto a las restantes del grupo occidental. Por sus características lingüísticas creemos que no habría inconveniente en pasar también el aezcoano al grupo oriental. Pero, en este caso, el occidental quedaría reducido sólo a las variedades de Ustaritz y Mendionde, con características lingüísticas mixtas y, a nuestro juicio, sin entidad para constituir por sí solas un dialecto independiente.

A la vista de todo lo anterior, cabe pensar si será preciso considerar la existencia de un solo dialecto bajo-navarro que englobe a los dos de la clasificación bonapartiana, como preconizaba Azkue, quien tenía a estos dos por simples subdialectos, cuyos límites -agregamos nosotros- habría probablemente que retocar, especialmente por la consideración de la semejanza de la variedad de Baigorri con las incluidas por Bonaparte en su dialecto bajo-navarro oriental (1981, II: 329).

Guzti hau ordea, ez du proposamen gisa baizik aipatzen, azterketa sakonagoen beharra adierazten duela.

5.9. *Allières* 1981:

Banaketa edo kokapenaz deus esaten ez badu ere, arkaismoek aezkerari ematen dioten izakera berezia aipatzen du:

quant à la Basse et à la Haute Navarre, tandis que la première ne se différencie, du point de vue dialectal, que de façon graduelle du Labourd voisin, la Haute Navarre est presque entièrement débasquisée aujourd'hui, son parler central ne différant d'ailleurs pas gravement du bas-navarrais; seules les variétés montagnardes, telles celles d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, s'individualisent fortement avec leurs archaïsmes, mais il ne s'agit plus là de «dialectes littéraires» (1981: 107-108).

5.10. *Ondarra* 1981:

Argitara eman sermoi batean Ondarraren iritzi edo uste inplizitua ageri zaigu; argibide edo arrazoirik aipatzen ez bada ere, hegoaldeko goi-nafarrerak aezkeran eragina izan duela aditzera ematen da, gaia horrexetan utzirik:

Cierto que en el subdialecto de *Aezcoa* se suprime la -n final del pasado de los verbos y la -n final del caso sociativo de los nombres, y la -z final se cambia en -s. Todos estos fenómenos son característicos del alto navarro meridional -ANM-, pero hay documentos en aezcoano que los realizan con más fidelidad que otros escritos en ANM. Así, la traducción de *Astete* a los subdialectos de *Aezcoa*, *Salazar* y *Roncal*, realizada por encargo del Príncipe *Luis Luciano Bonaparte* y publicada por él en *Londres* el año 1869: en ella es constante la observancia de esos rasgos, que podemos considerar como influjo del ANM sobre el aezcoano (1981a: 147-48).

5.11. *Zuazo* 1989:

Mitxelenarentzat bezala, euskalki hierarkia hartzen du aezkerak Zuazoren ustez, eta erdialdeko eta ekialdeko euskal hizkeren arteko zubi lana betetzen duela deritzo:

Guk geuk, aitzitik, Bonapartek bete-betean asmatu zuela esango genuke 1869an euskalkiak hiru multzo nagusitan banatzearekin. Bizkaiera, erdialdeko euskalkiak (gip., lap., eta g-naf.) eta ekialdekoak (zub., b-naf., erron., zaraitz. eta aezk.) izan zen berak ezarritako sailkapena eta sailkapen horixe egiaztatzeraz datoz, ñabardurak ñabardura, guk bildutako emaitzak. Batasun estua somatzen da zuberera, erronkariara, amikuzera eta bardozeraren artean. Batasun hori ekialdeko nafarrera beheara osatzen duten gainerako hizkeretara eta zaraitzuerara ere hedatzen da sarri askotan. Hauexek dira, gure aburuz, ekialdeko euskalki multzoa osatzen duten hizkerak.

Mendebaleko nafarrera beheara, hegoaldeko g-nafarrera eta aezkera, berriz, ekialdeko eta erdialdeko multzoen arteko euskalki «zubi» begitantzaren zaizkigu guri geuri.

Lapurtera, gipuzkera eta iparraldeko g-nafarrera izango lirateke erdialdeko multzoaren zutabe eta ardatz (1989: 646).

5.12. Jansen 1990:

Lexikoari eta hotsen arloari dagokion dialektometria saioa egiten du Wim Jansen-ek aezkeraren, zaraitzueraren eta erronkariaren artean. Aezkera azpieuskalkitzat hartzen du, zaraitzuera bezala, eta erronkariara euskalkitzat. Ikus dezagun aukeratu duen metodologiak darabilen diskurtsoa:

The subset of 436 lexical items (ASR)L is taken as the corpus of a hypothetical ASR supradialectal variety, from which Aezcoan, Salazarese and Roncalese are supposed to have developed (1990: 893).

5.13. *Laburpen gisa:*

Hona laburki emanda aezkeraren sailkapenaz idatzi dena. Deus baino lehen, aezkera zuzenean ezagutu dutenak Bonaparte eta Azkue direla aipatu behar da. Yrizarrek ere ezagutzen du, aditzaren flexioari dagokionez.

Hiru dira funtsean agertu zaizkigun joera nagusiak:

a) Lehenbizikoak aezkera behe-nafarreraren parte edo azpieuskalki dela dio. Bonaparte eta Yrizar dira uste honen defendatzaileetarik bi, oinarri esplizitu gisa aditzaren morfologia harturik. Ustearan aldeko arrazoirik eman ez zuen Azkue ere joera honetan sar dezakegu. Irigaray ere iritzi berekoa zen, aezkera «de origen vasco-francés bajo-navarro»-tzat zuela.

b) Behe-nafarrerarekin duen lotura ukatu gabe, aezkerak zaraitzuerarekin eta erronkariarekin dituen antzekotasunak —fonologiari dagokionez bederen— aipatu dituzten ikerlarien artean Lafon, Mitxelena, Moutard eta Jansen ditugu gutienez. Hegoaldeko goi-nafarrerarekin duen hartu-emana nabarmentzen duen lehena Lafon da, honetarako fonologian eta izenaren nahiz aditzaren morfologian oinarrituaz.

c) Bi izen dira aipatzekoak aezkerari ematen dioten statusagatik, Mitxelena eta Zuazo. Lehenak, hotsen arloari eskaini lanean diharduelako, metodologikoki egoki ikusten du aezkera dialekto gisa aipatzea eta tratatzea.⁴⁰ Bigarrenak aezkera euskalkitzat jotzen du, ekialdeko eta erdialdeko euskalki multzoen «zubi» begitantzen zaiola, mendebaldeko behe-nafarrera edo hegoaldeko goi-nafarrera bezala.

Hauek dira, ñabardurak ñabardura, ikusten diren joerak.⁴¹

(40) Idatzi zenez, hotsen arloa zen dialektologi banaketetarako ohikoena leku gehienetan. Bera soilik irizpide horri makurtu balitzaio, ordea, ez da ikusten zertan berez daitezkeen aezkera eta zaraitzuera. Mitxelenaren hitzak interpretatzeko (1977 [1961]: 41-42) irizpide bar baino gehiago egon daitekeela —bakoitza arrazoi diferenteekin— ohartzten gara. Guk ez dugu uste ordea Mitxelenak Euskal Dialektologiaren nahiz Euskal Hizkuntzalaritzaren eremuaren barranean ziharduenean aezkera oro har euskalkitzat hartu zuenik. *FHV*-n, esaterako, aipu urriak egin zituen aezkeraren gainean, bai baitirudi ez zuela ezagutzen. Ez da dudarik, dituen baino dialektologi berezgarri gehiago izan balitu, hobeki ezagutuko zuela aezkera Mitxelenak.

(41) Gure hau moldaturik zegoela, gai hau ukitzen duten hiru lan atera dira. Rosa Miren Pagolak aezkerak behe-nafarrerarekin eta hegoaldeko goi-nafarrerarekin duen lotura aipatzen du: "Eragotzi ahal izanen da Aezkoa-ko hizkera Iparraldeko Behe-Nafarrerarena ala Hegoaldeko Goi-Nafarrerarena ote den [Bonaparteren banaketaz dihardu], edo mugako herriguneren bar euskalki batean edo bestean kokatu beharko den; baina guztiok ezagutzen dugu zein erlatiboak eta aldakorak gertatzen diren hizkelkien arteko mugak, hartzen diren erizpideen arauera." (1991: 153).

6. Aezkera eta ondoko hizkera batzuk

6.1. *Aldez aurretik*

Artikulu honen helburua ez da aezkeraren deskribapen osoa ezta beraren ondoko hizkeretik alderaketa sakona egitea. Aezkeraren kokapen dialektal desberdin bat aurkeztera gatoz, horretarako abiaburu bat eskaintzera. Aezkera modernotzat aurkeztuko ditugun datuak 1982. urtetik hona guk geuk Aezkoako ibarreko herrietan bilduak dira. Datu horiek juzkatzean, Aezkoan euskarak duen egoera, «dialect death situation» gisa ezagutzen dena, gogoan izan behar da, eta baita datu bilketan hizkuntz egoerak duen eragina, gure kasuan erabatekoa gertatu dena (cfr. Rischel 1985: 715). Gure hiztun gehienak, adineko nekazari edo abeltzainak dira, haurrean euskara zerabiltenak, eta orain, senarra edo emaztea euskalduna izan arren, etxean erdaraz egiten dutenak (cfr. P. W. Thomas 1988: 520).

Aezkeraren berri ia izan ez delako edota apriorismo zenbaiten pean jokatu delako orain artean egin ez den alderatze lanean abiatzea komeni da. Metodologiaren mesedetan, lehen pauso gisa aezkera eta zaraitzua alderatuko ditugu, bien arteko alde nabarmena agerian uzteko. Bi ibarretako hiztunak berak ohartzin dira desberdintasun batzuez, eta ikerlariak ere onartzen dute aezkera eta zaraitzua bi hizkera desberdin direla; cfr. orain J. M. Etxebarriaren uste harrigarria (1992: 176). Dena den, bi hizkeren arteko antzekotasuna ez da ukatzen ahal zenbait alderdiri dago-kionez.

Errealitatearen alderdiren bat ilunxe geldi daiteke aezkera zaraitzua, goi-nafarrera eta behe-nafarrerarekin era bateratuan ez alderatzean. Halaz ere, aezkerari buruz orain artean izan den iritzia pixkatto bat aldatzera gatozenez, gauzak argitasun apur batez azaldu nahi ditugu. Alderaketa mailaka egiteari komenigarri iritzi diogu, eta batez ere behe-nafarrerarekin eta hegoaldeko goi-nafarrerarekin alderatuko dugu aezkera. Ikuspegi zinezkoagoa lor liteke alderaketa berean zaraitzua ere sar bagenez, baina oraingo gure asmoa aezkeraren eta hegoaldeko goi-nafarreraren uka ezinezko loturaren berri ematea baita, beste lan osoago baterako uzten dugu lau hizkeren arteko alderaketa.

Honek, jakina, hegoaldeko goi-nafarrera deitzen den hori ba ote den eztabaidatzea loturik dakar berarekin. Esan ote daiteke iparraldeko eta hegoaldeko goi-nafarrera bi euskalki desberdin direla? Hala baldin bada, zein dira euskalki desberdintasuna ezartzeko bezainbat status dialektologiko duten hizkuntz tasun horiek? Azkueren denborako gaia da hau eta aspaldi du Mitxelenak mendebaldeko eta ekialdeko goi-nafarrera kontzeptuen erabilgarritasuna —neurri batean bederen— aipatu zuela:

Ibon Sarasolak (1991: 315), hiztegirako metodologian oinarriturik, euskalki berezitat hartzen du: "Ondoren, aldaera bakoitzari dagozkion euskalki markak ezarri ditugu. Aldaera bakoitza ahoz, non erabiltzen den. Eta hortarako, berriro ere, Nafarroako berezitasuna bat (sic) du. Aurreko hiztegitan ez bezala, guretzat, Baztango euskara, Zaraitzuko euskara eta Aezkoako euskara, euskalki berezi bezala hartu ditugu... zeren, guretzat, interes handia zuten, bere nortasun horretan, eta ez zeuden ongi goi-nafarreraren barruan, hor galduek".

Hirugarrenik Jose Maria Etxebarriaren aipua dakargu (1992: 176). Bertan, aezkerak zaraitzuerarekin eta erronkarierarekin duen loturaz mintzatzen zaigu: "Hizkuntza egiturak begiratuz, erronkaria, saraitzua eta aezkeraren artean, ez dut uste horrenbeste desberdintasunik dagoenik. Horregatik ba, ez litzake izango oker handieg[i]a hauek denak Nafarroako Ekialdeko hizkerak bezala hartzea. Eta gero aipamenak egiteko orain arteko bidea jarraitu: Aez, Sal eta Er[r]on erabiliz".

Prince Bonaparte's "Southern" (and "Northern" for that matter), as applied to High Navarrese, is a misnomer. It would be more adequate, albeit not quite exact, to speak of Eastern vs. Western High-Navarrese (1972: 113, 7. oharra).

Antzera gertatzen da behe-nafarrerari dagokionez ere. Azkuek gaitzetsi zuen arren, Lacombe onesten zuen behe-nafarreraren ekialde/mendebalde banaketa; Bonapartek agindurik Iribarnégarayk 1868an egin Baigorriko itzulpenaz honela dio:

Sensiblement différente, quant à la phonétique, au verbe, à la déclinaison et au vocabulaire de la version bas-navarraise orientale cizaine de Casenave, elle nous aide à comprendre le bien-fondé de la division bonapartienne du bas-navarrais en deux dialectes, légitimité à laquelle ne semblent pas avoir assez pris garde certains bascoques récents (1921: 204).

Honetaz gain badira bestelako era batzuk gauzak egiteko. Allières batek, esaterako, *Basse-Navarre occidentale* eta *Basse-Navarre orientale* ohikoez gain, *Basse-Navarre méridionale* edota *Basse-Navarre nord-orientale* ñabarduraz beteagoak darabiltza (1986: 10-13). H. Guiter-ek, triangulazioa erabiliaz, ekialdeko eta mendebaldeko behe-nafarreraren arteko muga dialektala aurkitzea ezina dela erakutsi duela diosku Videgainek (1987: 147). Aditzaren morfologian oinarritzen den Yrizarrek berriz, ekialdeko behe-nafarrerako hizkeren arteko batasuna mendebaldekoena baino handiagoa dela aipatzen du. Zuketa eta xuketa ekialdeko eta mendebaldeko behe-nafarrera banatzeko irizpide gisa onartzen baditu ere, mendebaldekoari dagokion Baigorriko hizkerak ekialdekoari atxeki Garazikoarekin antzekotasun nabarmenak dituela dio, eta, Bonaparteren banaketa bitarra zalantzan jartzen ahal dela.

Gu ez gara sartuko orain hizkera horiek euskalki statusa duten aztertzerara. Aski dugu aezkerari dagozkionekin. Aurrerantzean, hala ere, «goi-nafarrera» eta «behe-nafarrera» izenak baliatuko ditugu, bestelako xehetasunak beharrezkoak diren unerako utziaz. Halaz ere, lan honetan «goi-nafarrera» diogunean, orain arte hegoaldeko goi-nafarreratzat ulertu den horretaz ari garela aditzera eman nahi dugu, eta bereziki Aezkoa ondoko ibarretako hizkeraz dihardugula ulertu behar da.

6.2. *Aezkera/Zaraitzuerara: isoglosen mugez*

Alderaketak erakutsiko digunez bi hizkera hauen arteko alderik handiena morfologian —aditzarenean nabarmenki— gertatzen da. Fonologiaren arloan dituzten desberdintasunak gradualak dira askotan, berrikuntza ttikiren bat gehienez ere; bestela esan, ez dira fonemen distribuzioari edo inbentarioari dagozkionak. Fonologiaren arloan bi hizkeretan gauzak antzeratsu doazela jakinak ginen lehen ere (Mixelena 1964: 47).

Artikuluaren helburua gogoan izanik, batera dituzten ezaugarri berezien berri ez dugu emanen, eta nahiz aezkeraren dialektologi azterketarako garrantzi handiko atala izan, hurrengo baterako utzi dugu.

Azalduko diren desberdintasunen artean ohartuko gara zaraitzuerak badituela ekialdeko hizkerak dituzten ezaugarri batzuk aezkerak falta dituenak, Erronkarin, Zuberoan, Amikuzen edota Nafarroa Behereko beste leku batzuetan ageri direnak.

Bestalde, errealitatea beti da berau formalizatzeko saioak baino aberatsagoa, eta

halaxe gertatzen zaigu guri kasu honetan ere. Zaraitzuera eta aezkera ongi berezten diren arren, hizkerok berezteko orain artean erabili diren ezaugarri batzuen hedadurak hizkeren arteko elkar ukipena —lan honen lehen atalean aipatzen genuena— badela erakusten digu, herri batzuetan dimorfismo edo polimorfismo deritzan fenomenoa gertatzen baita, batez ere hizkeraren muga dauden herrietan. Aezkera eta zaraitzuera bi errealtate garden diren arrèn, isoglosa guztiak ez dira bata besteari gardenki gainjartzen. Adibide batzuk emanen ditugu. Aezkeraren ezaugarriak dira *ai* diptongoak *ei*-ranzko joera izatea, erakusle eta aditzondoetako *g*-kontsonantea nahiz kasu instrumentalean *-s* txistukari apikaria agertzea. Berdin gisaz, zaraitzueraren ezaugarria da *n* kontsonante sudurkariaren asimilazio automatikoa, aurretik diptongoko *i* dagoenean. Ikus ditzagun ordea Zaraitzuko Espartzta eta Eiaurrieta herrietan 1982ko udaberrian geuk bildu hizkuntz datu batzuk,⁴² bertan dimorfismoaren indar nabarmena ageri baita, aezkeraren eta zaraitzueraren arteko mugen gardentasuna apur bat arretuaz. Behar izanez gero, 1982ko udan Otsagabian bildu datuak ere baliatuko ditugu.

Eiaurrietan, *baita* 'bait da' formaz gain, *geinbera* 'gainbehera' *zérbeit* eta *Otsei* 'Otsagi' bildu genituen. Otsagabiako Zoilo Mosok *gainbera* idazten du (Estornés Lasa 1985: 34). Otsagabian berriz, *zaida* 'zait' nahiz *zeida* bildu genituen, eta *xei* 'festa', Erronkarin bezala. Diptongo honi buruz ikus Mitxelena (1954: 34) erronkarierarako. Zaraitzuerarako ere Mitxelena bera dugu (1967: 169), baina 1958ko haren datuetan ez da aipatu fenomenoaren arrastorik:

En general los diptongos se han conservado bien. No se da *ai*, *ei* de *au*, *eu* como en R y S, ni la tendencia a confundir *au* y *eu*, *ai* y *ei* que se nota al parecer en A.

Espartzan bilduak ditugu bestalde, *nai* 'nahi', *orai* eta *artzai*.

Erakusleen alorrean, aezkerazkotzat jotzen ditugun formak azaldu zitzaizkigun Espartzan: *denbora gau* jaso genuen, eta baita *gan* 'han' forma ere. Instrumentalerako, Espartzan, aezkera gogora dakarkiguten *artsalde bates*, *uskaras*, *bi urteres*, *irur ilabeteres* eta *bi ilabeteres*.⁴³ Hauekin batean *erdaraz* eta *eunaz* 'egunaz', txistukari bizkarkariarekin.

Palatalizazioa dela eta, *gañan* zaraitzuera arruntarekin bat, *gainean* ere bildu genuen Espartzan, *korren gainean miseriarik ez ginixun igari* adibidean. Azken adibide bat ematekotan, Eiaurrietan bildu *kou* 'hau' dugu. Aezkeraz bereziki Hiriberrin gertatzen da fenomeno hau (*gou* 'hau', *gouza* 'gauza', *outsu* 'hautsi') nahiz baldintzak herri batetik bestera aldatzen diren (Camino 1991: 439).

Zaraitzueraren harian, ibarrean apalago dauden herrietako euskaratik ondoko Urraul Goitiko ekialdeko herrietakora zegokeen jauzi nabarmena da aipagarri. Bonaparteren arabera, zaraitzuera Zaraitzuko ibar guztian eta are Nabaskozera hurbil dagoen Arrakas Goitin egiten zen. Printzearen berrien arabera, Urraul Goitin hego goi-nafarrera egiten zen. Zaraitzueratik goi-nafarrerara jauzi dialektal nabarmena dago, iparralderago, aezkeraren bitartez gradualagoa gertatzen dena. Neurri batean,

(42) Espartzakoak Dionisia Garate Otxoa emaztekiari bilduak dira eta Eiaurrietakoak Sebastian Karrika «Eskuxuri» artzainari.

(43) Iduri luke genitiboa, datiboa, soziatiboa e.a. analogiaren sorgunean daudela. Argibide hau ematen du Schuchardt-ek Etxepareren "Eguiara vaciniaqui" pasartearen aurrean (Altuna 1980: 188).

bizkaieraren eta gipuzkeraren artean gertatzen denaren antzekoa zatekeen egoera, baina alderdi geografikoari dagokionez alderantzizkoa:

...no parece que se diera al sur el mismo salto brusco que estimamos se da al norte entre gipuzcoano y vizcaíno. (Mitxelena 1981: 299).

Nolanahi ere den, Adoain, Gindano edota Zerrenkano Urraul Goitikoetako euskara, eta baita 1845.a arte Urraul Goitiri atxekia zegoen Arrakas Goitiko eta beste aldetik Zaraitzuko Itzalle edota Galozekoa aztertu eta bildu izana interesgarri izanen zatekeen, zaraitzueraren eta goi-nafarreraren arteko ukipen gunean hizkera bakoitzaren ezaugarriak herri horietan nola betetzen ziren ikusteko. Ez jakin ordea, egun ez baita euskaldunik herri horietan. Bada ordea XVIII. mende hasierako lekukotasun bat, Itzalleko dotrina hain zuzen: «Doctrina uscaras D.n Benito Gil escrituric vere governuaren daco. Yzallen Avenduaren amalaugarrenean, urte mila zazpitan eun eta ogei eta zazpitan».⁴⁴

Dotrina honetan ageri diren formak zaraitzuerari dagozkio garbiki: <cala>, <deago> 'gehiago', <begar[r]i> 'belarri', <diozu> 'diagozu', <dave> 'die', <igari> 'iragan', <basona> 'bai xauna', <oroitric>, <semearnean>, <soñeguiala> 'soinegira', <zoin>, <esperanzara> (kasu absolutoa), <ezul> 'itzuli', <sin> 'etorri', <guitiener> (datibo plurala), <arima justo curac>, <parcatren> 'barkatuko' <zraya> 'zara?', <Credoan contenen drena vezala>.

Badira dena den Itzalleko dotrina honetan, goi-nafarreraren ezaugarritzat jo daitezkeen forma batzuk. Ikus ditzagun batzuk: <uscaras>, <obras> txistukari apikaria-gatik. Dotrinan, halaz ere, nagusi dira instrumentalean txistukari bizkarkaria dutenak. Bestalde, fonologiari loturik, herskari aurrean berriz <emastea> eta <guerostic> ditugu hitz barrenean. Diptongoen sailean <Ez daustaric> adibidea ugari dugu, non *ey* > *ay* fenomenoak goi-nafarrera (eta aezkera) gogora erazten digun. Badu <deus> ere. Hiztegiaren alorrean <zein> dugu, nahiz <zoin> ere baden. Zaraitzueraz ohikoa ez den <aurpegui> dugu ere.

Aktualismo faltsuak eman diezagukeen ikuspegi zurruna alde batera utzi eta euskalkiak historikoki aldatu direla garbi jabetu beharra dago. Zaraitzueraren eta goi-nafarreraren arteko muga dialektala funtsatzen duten hizkuntz formen kokapen moderno gauza bat da. Orain arteko egoera ez dela oraingo bera izan espero daitezkeen gauzarik arruntena da. Honela, egun goi-nafarreraren ezaugarritzat jotzen dugun zerbait XVIII. mendeko hasierako Zaraitzuko testu batean azaltzeak ez dakar nahitaez zaraitzuerazko testu horrek goi-nafarreraren eragina jasan zuela pentsatzea. Garai hartan forma hori Zaraitzun erabiltzen ez zela pentsatzea arriskugarri gerta daiteke. Esate baterako: *zein* forma zaraitzueraz zaharra izan daiteke, *zoin* forma berriarekin ibarrean batera zebilena. Izan daiteke ere goi-nafarreratik Itzallera sartua, *zoin* ordezkatu duena. Biak erabiltzen dira 1727ko testuan, aldizka. Goi-nafarrera egiten zutenekin hartu-eman zukeen Itzalleko jendeak, eta *zein* nahiz *zoin* erabiltzeak ez gintuzke harritu behar.

(44) Bonaparteren euskal eskuizkribuen arteko 110.a da dotrina hau, 2 C 9 mikrofilmean dagoena (González Echeagaray-Arana Martija 1989: 59).

Instrumentalaren formari dagokionez ere bi hitz: txistukari bizkarkaria da nagusi testuan, zaraitzueraz bezala. Badira hala ere apikari batzuk. Zaraitzuko dotrina zaharretan bizkarkaria agertzeak, apikaria Itzalle muga herriko dotrinan agertzeak eta geografi hedadurak (-z Erronkari-Zaraitzuetan) pentsaerazten digu, litekeena dela goi-nafarreraren -s berrikuntza Aezkoaraino iristea baina ez Zaraitzuraino. Zaraitzun, mugako herrietan -z formarekin batera -s ere erabiltzea ez da bat ere harritzekoa. Jakina da gainera berrikuntza guztiek ez dutela beti aurreko formak baino erabilpen handiagoa, eta anitz kasutan bi formek luzaz irauten dutela hizkera desberdinen ukipen gunean, forma batek besteak baino maiztasun handiagoa duela. Antzekoa pentsa daiteke Itzalleko testu honetarako *eu* > *au* diptongo berrikuntza dela ta.

Arestian aipatu dugun guzti honekin pareka daiteke Bernardo Estornés Lasaren ustea. Dioenez,⁴⁵ Erronkariko mendebaldean dagoen Bidankozeko euskarak ba omen zuen erlaziorik Zaraitzuko hizkerarekin, eta baita goi-nafarrerarekin ere.

Eman ditzagun llabur xehetasun eta argibide gehiegitan sartu gabe aezkeraren eta zaraitzueraren arteko desberdintasun batzuk.

6.3. Zaraitzueraz/Aezkera: desberdintasunak.

6.3.1. Fonetika/Fonologia

1) Zaraitzuerak ez du egiten aezkerak eta goi-nafarrerak *eu* diptongoan duten berrikuntza: *auri*, *eulli* 'euli', *eultzi* | *auri*, *auri*, *aultzi*.

2) Aezkera despalatalizatzaile dela esana da ozenei dagokienez —aurrerago zehazkiago ihardungo dugu honetaz—. Zaraitzuerak berriz, palatalizazio automatikoa du diptongoaren osagai den *i*-ren ondoan: *egundaño*, *gañan* 'gainean', *tallu*, *otsalla*, *ezpaña* | *eundeino*, *geinean*, *teilu*, *otxeila*, *ezpeina* aezkeraz. Bada ordea Espartzan guk bildutako *gainean* palatalizaziorik gabekoa ere.

3) Laburdura edo sinkopari dagokionez desberdintasuna graduala da aezkeraren eta zaraitzueraren artean, zaraitzuerak joera handiagoa baitu: *burña*, *tipla*, *zenbrona*, *txamarta*, *tenbra*, *ongi izatra*, eta *gra*, *zra*, *zren* adizkiak esate baterako. Aezkerak berriz, *burdina*, *tipula*, *zenboróna* = *zenberóna*, *txamarréta*, *denbóra*, *ongi izatéra* eta *gíra*, *zíra* eta *zíre* ditu. Aezkeraz ere bada laburdurarik: *giblétik*, *alorréttra*, *Artsékoa* 'Arresekoa', *berendútra* 'merendu gaitza', atzizkia *-tara* dela.

4) Badira kontsonante bigarrenkari batzuk, lehenagoko beste hots zenbaiten ordezkari direnak, Iparraldean *b* fonemak ordezkatzeko dituenak, bi bokalen artean kokatuak. Zenbait kasutan aezkeraz nahiz zaraitzueraz gertatzen da fenomenoak: *ago* 'aho', *lego* 'leiho', *egun* 'ehun'. Zaraitzueraz hedadura handiagoa du ordea: *xagu* 'xahu', *begi* 'behi', *begarri* 'belarri', *logi* = *lodi* 'lohi', *eregin* 'erein', *zagi* 'eho den gari bikorren azal xehatua', *begin* 'behin' | *xau*, *bei*, *biarri*, *loi*, *erein*, *zai*, *bein*. Diptongoen aurkako joerari dagozkio ere zaraitzuerazko <*deguicen*> (Mitxelena 1982: 33), *iragun* bezalakoak, aezkeraz *deitzen*, *iraun* = *iroun* direnak.

5) Jakina da bokal arteko *j bat galdu dela zaraitzueraz hitz barrenean: *anae*, *batea*, *ear*, *leo*, *maetza*, *oeski* 'oiheski, laiotz', *gea(g)o* 'gehiago', *saets*, *daela* 'dadiela, cfr.

(45) 1992ko hasiera aldean *Euskaldunon Egunkaria*-n egin elkar hizketa bateko adierazpenak.

dadien'(Itzalleko testuan), nahiz, Mitxelenaen arabera (1967: 172), *anaye* eta *mayatza* arruntago izan *anae* eta *maetza* baino. Goi-nafarreraz ere badira halako adibide batzuk. Aezkeraz fenomeno hau bada, baina maiztasun handiagoa du, mugatzailearen eremuan ere gertatzen baita, komunzki silaba bakarreko hitzetan ohikoa ez den arren: *olabéa* 'bahe', *béa* 'behia', *ukárea* 'ukaraia', *artzéa* 'artzaiia', zeinak zaraitzueraz <*olabaia*> (Azkue 1989: 216. or., 2671. atsotitza), *béiak*, *ukáraia*, *ártzaia* (Espartza) diren. Azentuaren alorrean aztertu beharko litzateke gai hau poliki, silabei dagokiez kokapen desberdina gertatzen baita hizkera batetik bestera gure adibide hauetan bederen. Badira ordea Otsagabian Mitxelena bildutako *izea* eta Bonapartek bildu *odeak* (Mitxelena 1967: 172).

6) Desberdin jokatzan dute aezkerak eta zaraitzuerak *r* bakunaren erorketari dagokionez maiztasun handiko hiru atzizkitan: *-turik*, *-etarik* eta *-elarik* atzizkiez dihardugu. Zaraitzuerak *-'trik*, *-étarik* eta *-élarik* baliatzen ditu, eta aezkerak *-'tuik*, *-étaik* eta *-éleik*. Samperrek *Salmo quincuagésimo* delakoan *garbítric*, *zuríttric*, *justificátric*, *juzgátric* dakartza. Ablatiboari dagokionez, testu berean *becatuétaric* dugu, eta Espartzan guk bildurako *guziétarik*. *-Elarik* atzizkiari dagokionez: *zuélarik* (Espartza), *gintzálarik* (Eiaurrieta). Aezkerak berriz *sártuik*, *ekénduik* eta bestalde *guziéteik*, *etxéteik*. Denborazko atzizkirako berriz: *zuéleik*, *ginéleik*.

7) Aezkeraz *-rd-* eta *-rg-* bilakatu dira goi-nafarrerako nahiz behe-nafarrerako hizkera batzuetan bezala *-rt-* eta *-rk-* zenbait morfologi kontestutan. Zaraitzueraz berriz ez: *kortik*. Aezkoan *gordik*, *gorgo*. Baina Eiaurrietan *korgo*.

8) Zaraitzueraz *-rz-* kontsonante taldeari eutsi zaio zubereraz, amikuzeraz eta erronkarieraz bezala. Aezkeraz ezin esan daiteke *-rz-* talderik entzun ezin denik (cfr. Camino 1991: 442), baina *-rtz-* da nagusi. Beste kasu batzuetan *s* dagokio aezkeraz zaraitzueraren *-rz-*ri: <*arguitarzun*> (Satrustegi 1992: 464), <*ontarzun*>, (Otsagabianko Zoilo Mosorena). Samper eiaurrietarrak berriz: <*gaistotarzúna*>, <*chiquintarzunari*> eta <*aniztarzúna*>. *-Tarzun-*ez gain, *berze*, *aitaborze*, 'aita ponteko', *amaborze*, 'amandre', *erze* 'este', *borz*, *orzegun*, *orzilare*, *urzo* = *urso* ditu zaraitzuerak. Aezkeraz berriz *ontasun*, *goratasun* batetik, eta bestetik *bertze*, *ertze*, *bortz*, *ortzegun*, *ortzilare*, *uso*.

6.3.2. Izenaren morfologia

1) Erakusle eta aditzondoan hitz hasierako herskari belare ahoskabea du zaraitzuerak, aezkerak ahostuna duela: *kau*, *kori*, *kura*, *kek*, *kebek*, *kemen*, *kan*, *kala* / *gau*, *gori*, *gura*, *gek*, *gebek*, *gemen* = *gen*, *gan*, *gala*.

2) Absolutiboko atzizkia berezko *-a* duten hitzei lotzean sortzen den *-ara* analogikoa du zaraitzuerak, aezkerak ez: *atorrara*, *gartzara*, *mezara*, *makillara*. Etxeparek ere badu honelako adibide bat: *Eguiara baciniaqui vrricari nanguidiçu* (Lafon 1951: 318).⁴⁶

3) Genitiboan *nore* (Samperrek Bonaparteri igorri gutuna) edo <*sore*> (1780ko dotrina) bezalako izenordainak ditu zaraitzuerak, aezkerak ez. Izenordain indartueta-rako berriz, *ñaurek* 'nihaurek' (Eiaurrieta) nahiz *niaurek* (Espartza). Aezkerak berriz *nauronek* sailekoak.

(46) Joseba Andoni Lakarrak dioen bezala, sobera guti da adibide bakar bat bere obra osoan, eta *-ra* hori direktiboko atzizkitzat har liteke ere (ahozko komunikazioa).

4) Zubereraz, erronkarieraz eta behe-nafarreraz bezala (Luzaide barne), *-er* du zaraitzuerak datibo pluraleko atzizkia: *úmer* (Eiaurrieta), <*gáistoer*> (Samper, *Salmo*), *sandu eta sanda gucier* dotrina batean (Mitxelena 1982: 28). Aezkerak, goi-nafarrerak eta behe-nafarrerako zenbait hizkerak bezala, *-ei* du.

5) Ez du aezkerak izen berezietarako ablatiboaren kasuan *-rik* erabiltzen. Zaraitzuerak bai: *Esparzarik geinbera* (Eiaurrieta), *Iruñarik, Aezkoarik* (Esparza). Federiko Garralda otsagabiarrarenak dira berriz *Otiagarik* eta *Iruñarik*. Baina bildu dugu *-tik* ere izen berezi baterako: *Esparzatik* (Espartza). Bildua dugu gainera Espartzan *etserik alorriála ta alorrétik etxéra*, non *-rik* eta *-ra* formen agerpena etxea norberarena delako izaten ahal baita. Horregatik dio beharbada gero *etxera* eta ez *etseala* edo *etxeala*. Nolazpait esan, Zuberoako eta Nafarroa Behereko leku batzuetako *etxen* eta *etxean* formen desberdintasunaren antzekoa litzateke. Eiaurrietan gainera, *étsen* forma bildua dugu, Bonapartek bezala: “*etsen= en casa*”⁴⁷ (cfr. Larrasquet 1939: sarrera, Zuazo 1989: 633). Federiko Garraldaren testu batean ere *etserik* dugu honako esanetan: *Kalles ardi gabe dun, zoarak lez etserik utun*. (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985: 89). Ohar gainera, *lez* ‘legez’ forma ageri dela mende honetako zaraitzueran, *legez* egungo bizkaieraz, Ziburuko Etxeberriren lanean eta Oihenarten neurtitzetan agertzen den bezala. Ablatiboaren arloan Aezkoan *Iruñetik, Garraldatik* bezalakoak ditugu, nahiz baden *-rik* pluraleko *-etarik* atzizkian eta baita *aspaldirik, goitirik*, eta *alík eta* bezalako formetan ere. Goi-nafarreraz ere antzera, *-tik* da nagusi, baina badira <*lombicicorik*> edo <*ariqueta*> bezalakoak (Berriain 1980 [1621]: 18 eta 32).

6) Adlatiboan, lekua adierazteko, zaraitzuerak *-ra* du izen berezietarako: *Otxaíra, Aburréra* (Eiaurrieta) / *Otxaíra, Aburréra* aurkituko ditugu ere Aezkoan nonahi. *-Ara* du ere beste zenbait kasutarako zaraitzuerak: *ilunbiara* ‘ilunpean’, Zoilo Mosoren adibidea. Aezkerak ere berdin: *itzalara gaude, auriara* ‘european’, *iduzkiára* ‘eguzkipean’.

Desberdintasuna leku izen arruntetan dago, zaraitzuerak kasu horretan aezkerak ez duen *-ála* baitarabil: *etserik alorriála* ‘alorrera’, *urte batetik bertzeala* (Espartza), *erriko etsiala* Federiko Garraldarena (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985: 72). Otsagabiako Zoilo Mosok ere: *faten dra anitz Arague aldeala edota eldu zen... bazterriala* (Estornés Lasa 1985: 38 eta 41). Aezkerak kasu horietan *bertzéra, erriko etxéra, aldéra* e.a. darabiltza.

7) Kasu instrumentalari dagokion hitz bukaerako txistukari bizkarkaria apikari gertatzen da aezkeraz Nafarroako eremu zabal handi batean bezala. Zaraitzueraz ez: Zoilo Moso Otsagabiakoak *gabaz* nahiz *miriginez* ‘begiratzuz’ formak ematen dizkigu (Estornés Lasa 1985: 36 eta 34). Eiaurrietako iragan mendeko Samperrek *alimentuaz* (Camino & Gómez 1992: 499), eta Zaraitzuko bi testu zaharretan ere bizkarkaria ageri da: *erranez* (Satrustegi 1992: 465) eta *nearrez* (Satrustegi 1987: 162). Aezkeraz berriz: *gabas, bizis, miratus*... Ikus ordea honetarako arestian genioena.

6.3.3. Aditzaren morfologia

1) Zuketa eta xuketa alokutiboaren erabilera da zaraitzuerak eta aezkerak erabat banatzen dituen ezaugarria, horretaz aetzak bederen ederki jabeturik daudela. Diote-

(47) *Cuestionarios y notas lingüísticas sobre los dialectos de Arike, Jaurrieta, Roncal, Roncesvalles y Vidangoz*, 29. eskuizkribua, 13. orrialdea, 2 C 2 mikrofilma (González Echegaray-Arana Martija 1989: 41).

nez zaraitzuarrak beti «txu-txu-txu»-ka ari dira. Alokutibotasunari dagokionerako, ikus Alberdi (1986: 435), non Azkueri egiten dion kritika zuzena den. Aezkerazko xuketako *xira*, *xine* edo *duxu*, *xindue* forma ez alokutiboan ondoan, Zaraitzuko zuketako XVIII. mendeko <*diatazu*> 'dit', <*diaitequezu*> 'daiteke', <*diaucazugu*> 'dauka-gu' forma alokutiboak ditugu (Satrustegi 1985: 1039), eta baita XX. mendeko xuketako alokutiboak ere: *nixu* 'naiz', *gitxu* 'gara', *txu* 'dira', *xut* 'dut' *xugu* 'dugu', guk Espartzan bilduak.

2) Nor sailean laburduradun formak ditu zaraitzuerak: *gra*, *zra*, *zren*. Aezkerak laburdurarik gabeak: *gira*, *zira*, *zire*.

3) Pluraleko 3. pertsonaren atzizkia *-e* da zaraitzueraz forma iragankorretarako: *nie*, *die*, *zien* 'naute, dute, zuten'. Aezkeraz berriz *-te*: *nute*, *dute*, *zute*. Nor sailekoetan pluraleko 2. pertsonan ere desberdintasuna: *zradie* 'zarete', *zintzayen* 'zinteten', eta aezkeraz berriz *zirate*, *zinate*.

4) Analogiak eragindako berrikuntzak diruditen *gintzan*, *zintzan*, *zintzayen* ditu zaraitzuerak, aezkerak *gine*, *zine*, *zinate* dituen bitartean.

5) Lehen aldiko formetan *-n* galdu du aezkerak Nafarroako beste hizkera batzuek bezala. Zaraitzuerazko formak egoera zaharrari dagozkio: *nuen*, *zuen*, *ginuen* / *nue*, *zue*, *gindue*. Hiketako formak ere, erronkarietaz ez bezala *zaikiua*, *-n*-dunak dira zaraitzueraz: *ziaukukan*. Aezkeraz *-n* gabeak dira hiketako formak: *xauguta*.

6) Hiketako formen *y-* morfema ez da ageri zaraitzueraz aurretik *ba-* forma ez baldin badago (cfr. Lafon 1955: 126). Bonapartek (1872) *bayu*, *bayako*, *bayabe*, *bayauku* eta beste dakartza. Aezkerak era erregularra goan jokutzen du morfemari dagokionez, hizkera honetan *ba-* gabekoetan ere bai baita. Hona adibide batzuk: *uen/yue*, *okel/yuke*, *ituen/yitue*, *ozkel/yuzke*, *ut/yut*, *intzan/yindue*, *okel/yinduke*, *akon/yako*, *adan/yade*.

7) Pluraleko datiboko 1. pertsonaren morfema *-ku* da zaraitzueraz, eta *-gu* aezkeraz: *zaiku*, *zaizku*, *dauku*, *dauzku*, *zaukun*, *diaukuk* / *zeigu*, *zeizkigu*, *daugu*, *dauzkigu*, *zaugu*, *xauguk*.

8) Singularreko datiboan, 3. pertsonan, forma bat baino gehiago dugu zaraitzueraz. Bonapartek (1872: 4) orainerako *zayo* eta lehenerako *zizayon* dakartza. Testuetan berriz <*zaico*> eta <*zizaicon*> ditugu (Satrustegi 1985: 1030 eta 1031), eta Federiko Garraldak *zayon* 'zitzaion' dakar ere (Larrea & Diez de Ultzurrun: 84). Aezkeraz *zitzaio* eta beraren aldaki den *zitzéio* besterik ez dago egun.

9) Pluraleko datiboko lehen pertsonan aukera desberdina egina dute: zaraitzuerak *-z-* eta aezkerak *-zki-*. Zu-niri eta haiek-niri *zaizta* da zaraitzueraz eta *zaizkida* aezkeraz.

10) Hiketa alokutiboko formetan *di-* edo *ni-* zaharrei eutsi die zaraitzuerak aezkerak *x-* edo *ñ-* bilakatuagoak dituela: *diok* 'diagok', *diadak* 'hark niri', *niakokan* 'nik hari' / *xaok*, *xadak*, *ñakota*.

11) Hiketa alokutiboaren lehen aldian gizezkoaren forman *-k-* du zaraitzuerak eta *-t-* aezkerak: *niakokan*, *niabekan*, *giniakokan*, *giniabekan*, *ziadakan*, *ziakokan* / *ñakota*, *ñaeta*, *ginddakota*, *ginddaeta*, *xadeta*, *xakota*.

12) Iparraldeko zenbait lekutan bezala, orainari dagokion aditz trinkoaren orde, erdialdeko eta mendebaldeko Euskal Herrian maiztasuna adierazteko erabiltzen diren forma perifrastikoak aurki ditzakegu Zaraitzun: *zer fate iz alorriála?* 'zer hoa,

alorrera?' (Espartza). Samperrek berriz *Faten dena se\u00f1alatric asteriscoz z\u00fa a\u00f1adicio...* (Camino & G\u00f3mez 1992: 479), eta Campionen *Orreaga* baladaren Otsagabiako itzulpenean *Irabazirik Karlomano iyesi faten da*. Gisa berean Federiko Garraldaren adibide honetan: *Sar adi sukaldiala tsukatza. \u00c7Zer iz tsitsikatrik \u00f5iten?* Ez dira falta hala ere *noaie*, *zoaza* edo *doaie* bezalakoak. Aezkoan forma trinkoak erabiltzen dira.

13) Aditz nagusiari eransten zaion etorkizuneko *-(r)en* forma ez da zaraitzueraz *-n-z* amaitutako partizipioetara mugatzen. Aezkeraz bai. Hona zaraitzuerazko formak: *ibilien* 'ibiliren', *oritren* 'oroituren', edota Samperrek Bonaparteri igorri gutunean *icusienzu*, *egorrienzut*. Dotrina batean berriz *ilunduren*, *galduren* (Satrustegi 1992: 464). Aezkeraz berriz *ibilko*, *i(g)orriko*, *oreituko* e.a. ditugu.

14) Aditz izenak inesiboko atzizkia hartzean erdialdeko hizkerekin batera doa aezkera *-rri* formaz bukatzen direnetan: *igortzen*, *ekartzen*... Zaraitzueraz *egorten* bezalakoak ditugu (Estorn\u00e9s Lasa 1985: 36), baina ez da falta *-tzen* modukorik: *egorcen* (Satrustegi 1987: 167).

15) *Jaugin* aditzaren sintetikoak ditu zaraitzuerak, Etxeparek bezala. Aezkerak ez: *nagi kona!* 'etorri hona!' (Espartza) adibidea esate baterako, edota Azkuek (1989: 153) dakarren *Aurten autak andi, dagun urtean lanak egin*.

16) Nabarmena da ekialdeko hizkeretan aditz oina erabiltzeko joera, are adizki jokatu gabeetan ere. Eiaurrietan *\u00e9bil* eta *ikus* bilduak gara eta Otsagabian berriz *l\u00e9i ta eskribi*. Aezkoan ez da arrunta halakoak entzutea, baina Zaraitzuko muga dagoen Abaurregainan *nik balak lot; moz; arkan sar; bil...* bezalako adibideak bilduak ditugu, guztiak adizki jokaturik gabeak.

6.3.4. Sintaxia

1) Bai-ez galderetan *-a* morfema darabil zaraitzuerak ekialdeko eta Aturri aldeko hizkerak bezala. Aezkeraz ez dago horrelakorik. Hona Eiaurrietako Samperren adibide batzuk: *Zradea cristio? Badua Jangoicoac figura corporal\u00edc g\u00fc bezala? Privatcen daya zomait gauza mandamentu contan?* (Camino & G\u00f3mez 1992: 481, 483 eta 488).

2) Aezkerak ez bezala, *-nez* atzizkia du zaraitzuerak zehargalderetarako: *Gero Aezkoan eztakixut badaonez* (Espartza), *G\u00e1ldegin emen zuen erria andi zenez* eta *Erran ginakon nay ginuela zerbait xan ya emanen zaukienez* Zoilo Moso otsagabiarrarenak (Estorn\u00e9s Lasa 1985: 47 eta 42).

3) Alderaketa esaldietan, beste hizkera batzuek bezala, eta aezkerak egiten duenetik desberdin, *-ena bezala* du zaraitzuerak: <*Zure Altezarari erranecona bezala nic*>, <*icusien duena bezala*> biak Samperrek Bonaparteri idatzi gutunean. Guk bildua berriz *denboras faten gintzana bezala* (Espartza). Aezkerak honelakoetan *-(e)n bezala* du.

6.3.5. Lexikoa

Aurreko ataletan bezala, desberdintasun nabarmenak aurkitzen ditugu bi hizkera hauen artean lexikoaren alorrean. Adibide sail ttiki bat baizik ez dugu emanen, lehena zaraitzuerari eta bigarrena aezkerari dagozkiola: *zomait/zemeit*, *zoin/zein*, *oro* (hitz beregain gisa)/*guzi*, *ekusi/ikusi*, *bukatu/akatu*, *egorri/igorri*, *eb(i)lilibili*, *askarial/berendua*, *a\u00f1aborma/armamil* 'armiarma', *askazi/aide*, *aitaborze/aitautxi* 'aita ponteko', *xatandre/armindderi* 'erbinude', *xin/etorri* (cfr. aez. *fantxinak*), *gerla/gerra*, *etse/etxe*, *boronde/kopeta*, *kotta* 'gona'/*larrepa*, *atze/latzendu*, *ordoki/zelai*, *gendu/ekendu*, *oron* (hitz be-

regain gisa: “bi oron bide”)/*ordu* (“bi ordu bide”), *elki/atra*, *arren/beras*, *belli/iratzarri*, *igari/pas(a)tu*, *arres/azienda*, *xallaretze*, *eserilezarri*, *bedatsel/primadra*, *beitartel/aurpegi*, *on-kitu/ukitu*, *eraugi/ekarri*, *irurogei/iruetanogei*, *laurogei/lauetanoi*, *edoki/iduki*, *eutzi/utzi*.⁴⁸ Hiztegiko adibide hauei dagokienez bederen, zaraitzuerak ekialdeko eta Iparraldeko hizkerekin batera doa, aezkera erdialdekoei eta batez ere Nafarroakoei hurbiltzen zaiela. Dena den, gure oraingo asmoa gauzak axal ikustea besterik ez da, eta ez dugu baieztapen atsolutu eta sakonetan murgildu nahi. Aurkeztu ditugun hitzen geografi hedadurak ez du horregatik adierazgarritasunik galtzen.

Hauek dira aezkeraren eta zaraitzueraren arteko desberdintasunetarik batzuk, eta gauzak argiturik daudelakoan alde batera uzten dugu gai hau.

6.4. Aezkera/Goi-nafarrera/Behe-nafarrera: alderaketa.

6.4.1. Fonetika/Fonologia

KONTSERBAZIO FENOMENOAK

A) Aezkeraz eta goi-nafarreraz kontserbazio egoera:

- 1) Sudurkariaren aitzinean *o* bokalari eutsi zaio: *ontzi*, *ondar*, *gonek*, *gonen*...
- 2) Ez da galdu bokal arteko dardarkari bakuna: *iretsi*, *biramun*...
- 3) Ez da palatalizatzen bokal aurreko *u*: *duen*, *nue*, *zue*... Badira zantzuak ordea: *dúzie*.

B) Aezkeraz kontserbazio egoera:

- 1) Goiko bokalen ondoren *a* bokala ez da ez hitz barrenean eta ez determinatzaile denean palatalizatzen: *lékua*, *négua*, *bérria*, *itzál*...
- 2) Determinatzailearen aitzinean *e* bokala ez da hersten: *étxea*, *sémea*...

C) Aezkeraz eta behe-nafarreraz kontserbazio egoera:

- 1) Ez da *a* bokala palatalizatzen *i* goiko bokalaren ondoren ez hitz barrenean eta ez determinatzaile denean: *egia*, *berria*, *(b)erria*, *zil(b)ar*...

D) Goi-nafarreraz kontserbazio egoera:

- 1) Kontsonante palatalak kontserbatzen dira: *peña* 'haitz'.

E) Behe-nafarreraz kontserbazio egoera:

- 1) /H/ fonemari eutsi zaio behe-nafarreraz Iparraldeko ekialdean bezala: *hau*, *aiber*, *leibo*...
- 2) Hitz bukaerako *-n* etimologikoari eusten zaio: *arrain*, *mandazain*...
- 3) Beste bi hizkeretan laburdura jasaten duten kasuetan behe-nafarreraz bokala ez da galtzen: *ereman*, *athe(r)a*.

(48) Aitortu behar dugu ordea Aezkoan behin *eutzi* forma entzunda gaudela Zaraitzuekin muga egiten duen Abaurregainan: Feliziana Zelai zitzaion emazteki batek *ewkizu gor* 'utz itzazu hor' zioskun 1982an. Aribeko dotrina batean ere bada *eutzi* forma, baina dotrinako hizkerak arazoak ageri ditu dialektologi aldetik. Fisiak-ek dioen bezala (1985: 263), garrantzizkoa da dialektologilariak unitate sinkroniko gisa denbora aldi egoki bat hautatzea, desberdintasun historikoak geografikotzat ez hartzeko, maiz hori gertatzen baita. Dena den, bada beste arazo bat forma hau dela eta : *auri*, *auli*, *aultzi*, *aurri* darabiltzan hizkera batez *autzi* espero litzateke, Altsasun bezala (Izagirre 1967: 54), ez *eutzi*, non eta ez duten hiztunek *e-* hori morfologi markatzen jotzen.

BERRIKUNTZA FENOMENOAK

A) Aezkerak eta goi-nafarrerak berrikuntza bateratuak:

1) Nafarroa Garaiko leku anitzetan (Artzibar, Eguesibar —Bonaparteren datuen arabera—, Oibarre aldeko Aiesa eta Ezporogi (Ruiz de Larrínaga 1954: 268), Ezkabarte, Izarbeibar, Oltza, Goñerri, Burunda eta Gesalitzen bederen) eta Aezkoan *eu* diptongoak *au* eman du: *auri, auli...*

2) Hitz bukaerako *-n* etimologikoaren galera: *arrai, mandazai, artzai...*

3) Gazteleratikako [x] hots frikari belarea ageri da hitz bakan zenbaitetan: *jende, jaun, Jangoiko*. Goi-nafarreraz *joan* ere entzun daiteke leku anitzetan, aezkeraz egun *fan* dela nagusi, nahiz Aezkoan inoizka *yoan* entzun daitekeen, gizoni batez ere. XIX. mendeko kristau ikasbideetan <*joan*> ageri zaigu kasu batzuetan aezkeraz.

4) Sinkopak eta aferesiak: *átra, lembíxko, kórlea*, nahiz *maztéki, txamaxtér* 'etxe-maizter'.

5) *G* dute bi hizkerok, Iparraldeko hizkeretan, behe-nafarrera barne, *b* fonemari dagokion kontestu batzuetan: *ago* 'aho', *lego* 'leiho'...

6) Yod zaharraren ordez txistukari frikari sabaiaurreko ahoskabea: *xan, xo, xakin...* Testu zaharretako lekukotasunetan (Camino 1991b: 935) <*j*> grafia ageri da maiz aezkeraz: <*jarriric*>, <*jaquinen*>. Goi-nafarrerari dagokionez Artzibar, Eguesibar, Oltza, Goñerri eta Arakil aldean ere txistukari frikari sabaiaurrekoa. Behe-nafarreraz: *yan, yo, yakin*. Behe-nafarreraren antzera edo beharbada soinu goxoagoz goi-nafarrerari dagokion Erroibarren. Esteribarren ere antzera.

7) Hitz hasierako txistukari afrikariak: *txuri, txorta* 'ttantta', *txitxi* 'okela'. Behe-nafarreraz *xuri, xorta, xitxi*.

8) Zaraitzueraz bezala, zenbait kasutan hitz hasieran afrikari bizkarkaria ageri da: *tzorroztu, tzukatu, tzukarratu, tziztatu, tzotz*. Ez gara gai goi-nafarrerazko xehetasun handirik emateko, nahiz Aezkoa ondoko ibarretan baden fenomeno hau.

B) Aezkeraren berrikuntzak:

1) Erabat arrunta da *ai* diptongoaren lehen bokala herstea: *beino, eitu* 'aditu', *ei* 'ari', *beita* 'baita', *zeida* 'zait', baina berrikuntza hau ez da erabat gailentzen. Mailegu batzuetan ez da halakorik: *aisa, airegexto* 'tximist', *baineta* 'leka'. Euskaraz ez dakitenek ere aldaketa eta guzti darabilte *Arlagéin* toponimoa Orbaizetan.⁴⁹ Iragan mendeko dotrinetan azaltzen da fenomeno, baina baita fenomeno hori gabeko formak ere. *Veretercogaina* dugu Orbaizetako 1613ko udal ordenantzetan. Aipatu asimilazio atzerakaria Aezkoa guztian oso hedatua da, baina ez da erabat gailentzen, bi formen txandaketak gertatzen baitira.

Zergatik ez dakigula, *aita* hitzak ere ez du jasaten aezkeraz hain arrunta den asimilazio atzerakari hau, eta erdara mixtoa egiten denean, «el aita y el ama» entzuten da *Arlagéin* erdaraz esaten duenarengandik, lehengo egoerarekiko toponimia hitz arruntak baino leialagoa dela dioen errealitatea gaingituz. Goi-nafarrerari dagokionez, Oltzako Ororbiako testuan ordea (1758), *eite* dugu, baina baita *Aite* ere (Satrustegi 1987: 104).

(49) «Arriola Gain» behar du forma horrek jatorria, euskaraz *Arlákoa* deitzen dena erdaraz «Casa Arriola» baita.

Bada fenomeno honen arrastorik XIX. mendeko Aezkoako dotrinetan. Orbaizetan sortu Loperena Garraldako apezaren dotrinan <guireleic> eta <vecatueteic> bezalakoen ondoan <cinturaraño> edo <gonarañoico> bezalakoak agertzeak iradokitzen digu itxuraz ez dagoela lotura zuzenik ozenen despalatalizazio prozesuaren eta diptongoaren hersketa honen artean, ez dela nahitaez ondorengoa diptongoaren hersketa. Gerta liteke halaz ere lotura zuzena izatea eta despalatalizaziotik sortu diptongoek *ej*-rantz jotzea, eta gainerateko *aj*-ak, despalatalizazio kontestuan ez zeudenak, erakartzea. Ez jakin ordea.

2) Disimilazio atzerakariak eragindako palatalizazioa *oj* diptongoan, erronkarieraz inoiz gertatzen den bezala: *eino* 'oraino', *oino*-ren bidez. *Ordeikoa* 'Ordokikoa', *Jangeikoa*.

3) Zenbait kontestutan *au* diptongoak *ou* ematen du: *gouza*, *goude*, *gou* 'hau'. Fenomeno hau nagusiki Hiriberrin gertatzen da, baina ibarreko herri anitzetara dago hedatua, batez ere adizkietan. Bilduak ditugu *pousatu* hitza Orbaizetan edo *ezoutu* hitza Arian. Adizkietan *douka* dugu bildua Orbaizetan, besteren artean.

4) Argi ez dagoen kontestu batean *o* eta *u* txandakatzen dira: *laronbata* Abaurregaina, Orbaizeta, Hiriberri / *larunbata* Hiriberri, Abaurregaina eta Garaioa. Baita *burtzinda* ere 'eguzki izpi' Abaurregaina / *bortzinda* Hiriberri, Abaurregaina. Bestalde, erronkarieraz *xardoki*, *eroki* 'eduki' eta beste dauden arren (Mitxelena 1954: 130), aezkeraz ez da aldaketarik hitz hauetan: *xardukitu*, *xarduki* edo *txarduki*, nahiz *iduki*.

5) Mugatzailea eranstea, diptongoko *i*-z bukatzen diren hitzetan hiatusa gertatzen da bokal arteko kontsonanterdia galduaz: *zeléa* 'zelaia', *artzéa*, *unéa* 'unaia'. Silaba bakarreko hitzetan ez da hain arrunta gertatzea *báia* 'bahea', baina *olabéa*, nahiz *séak* 'seiak' *béa* 'behia' bezalakoak ere entzuten diren. Fenomeno honek eragin ditu zalantzarik gabe Aria herrixkan bildu ditugun hiperzuzenketa kasuok: *sugéa* 'sugea', *sugéi bat* 'suge bat', *iztartéa* 'iztartea', *asarréa*... Ariaz landa ez da aurkitzen fenomeno honen arrastorik Aezkoan, baina Arian hiperzuzenketa kasu hau, kide bakar batena ez, hiztun gehiagorena dela ziurta dezakegu. Goñerriko testu batean *andreiak* 'andereak' ageri da, baina ez dakigu guk aipatu fenomenoarekin loturarik izan dezakeen (Ondarra 1992: 305); halaz ere, agian ez da halabeharra Goñerritik urrun ez dagoen Ergoienako Lizarragan *baia*-tik 'baina' datorkeen *bea* aurkitzea (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 37).

C) Aezkerak eta behe-nafarrerak berrikuntza bateratuak:

1) Ozenen despalatalizazioa: *oilo*, *peina* (aldiz goi-nafarreraz *peña*, Campionen *Orreaga* baladaren Bizkarreta-Gerendiaingo itzulpenean)... Ordea bada asimilaziozko bustidura behe-nafarreraz diptongoko *i*-ren ondoren Garazin (*artzaña*, *gañian*), baina ez Baigorriin. Honetan, Baigorri Aezkoarekin batera doa, auzo ibarra ez izanik ere, eta Aezkoaren auzo den Garazi berriz ekialdekoagoak diren Zaraitzu eta Zuberoarekin (cfr. Oñederra 1990: 28-30).

2) Hitzaren mugako hainbat kontestutako afrikazioa. Honakoak Aezkoan bilduak: *sorginatziirela*, *onaktziirenak*, eta hurrengoa Heletan: "sinesten duzia sorginetantzuk?"

D) Goi-nafarreraren berrikuntzak:

1) Goiko bokalen ondoko *a* bokalaren palatalizazioa: *egie*, *burue*, *gezurre*. Baita hitz barrenean, morfemaren muga ez den kontestuan: *aixkidentza*.

2) Zenbait adizkitan bokal palatalaren ondorengo afrikari bizkarkariaren asimilazio bustidura: *gatxan* < *gaitzan*. Esaterako Iruñe ondoko Ezkabarteko Makirriaingo *libragachala*, (Díez de Ulzurrun 1960: 394), edo Zildoeko testuko (1773) < *decbagun* > (Irigaray 1932: 565), nahiz Goñerriko < *decbagun* > eta < *zachtaten* > (Ondarra 1981b: 352). Ultzaman ere gertatzen da, baina hau ez da guk uste goi-nafarrerara egiten den Aezkoa ondoko ibarretan gertatzen. Zaraitzun berriz *zetatxu* dugu, aezkeraz *zetaitzu* dagoela.

E) Behe-nafarreraren berrikuntzak:

1) *O* bokala hersten du zenbait kasutan sudurkariaren aitzinean: *untsa*, *buntan*, *undar*.

2) *U* bokala palatalizatzen da ondoan *a* eta *e* bokalak direnean: *ostatia*, *lekia*, *dien*. Honekin lotzen da hiatusaren lehen atala *u* den kasuetan *i* bat tartekatzea: *hauiek*, *duien*... Oroit ere *e + e* hiatusetan gertatzen dela, Etxepareren < *nuqueyen* >, < *duqueyen* > lekuko (Lafon 1951: 315).

Aezkeraz bada *u* bokalaren palatalizazioa, Bonapartek aipatzen zuen delako *ü* hura, *u* arruntaren eta *ü*-ren artean dagoena. Honi segituz Broussainek aipatzen zuen “sons rares, comme l’*u* ahezcoan” (Charriton 1986: 251). Fenomeno hau oso kasu bakanetan gertatzen da aezkeraz; guk honako adibideak bildu ditugu: *köntüak*, *ordüa* eta *basagatiüa*. Fenomeno beraren zakuan sartuko ditugu *i* garbiarekiko hurrengo palatalizazio kasuak: *sartiko*, *pastiko*, *-tuko* etorkizuneko morfemarekin, Arian bilduak, eta Hiriberrin hain ugariak diren *sartiar dut*, edo *zikindiar’ tut* ‘sartu behar dut, zikindu behar ditut’ (Camino 1991: 438). Halaz ere gure kasuan bi hizkerak bata bestetik berezteko moduko ezaugarri era desberdina dago behe-nafarreraz eta aezkeraz. Zaraitzueraz eta baztaneraz ere bakan gertatzen da aezkerazko fenomeno hau, eta ez hain bakan goi-nafarrerara egiten zen Longida, Urraul Goiti, Artzibar,⁵⁰ Auritz eta Erroibarren nahiz Erronkariko Uztarrozen (Bonaparte 1869, «Observations», xiv-xv). Halaz ere, Bonapartek Eiaurrietan bildu datu batzuetan *burua* (no *burüa*) ageri da.⁵¹

3) *-Ie-* eta *-ue-* hiatusen bokal asimilazioak: Heleta aldean *boriik*, *boriin*, *boriikin*, *ziik*, *ziiri*, *ziin*... Baigorriko Alduden *ziin* (‘zuen’ adizkia); Garaziko Ezterenzubin *ziikilan*.

4) Bokal arteko dardarkari bakunaren galera kasu anitzetan: *ibetsi*, *bibamun*.

F) Goi-nafarreraren eta behe-nafarreraren berrikuntza bateratuak:

1) Zenbait herskariren aitzinean txistukari frikari bizkarkaria apikari bihurtzea: *maste* ‘emazte’, *moskortu* (cfr. Lafitte 1981: 404). Beste hizkera batzuetan ere gertatzen da, eta zaharra da gainera: Betolaza...

2) Erdiko bokalak herstea *-a* determinatzailea ondoan dutenean, Euskal Herriko hizkera anitzetan usu baina ez sistematikoki gertatzen dena: *etxian*, *auzuan*...

G) Hiru hizkerek batera dituzten berrikuntzak

1) Aditz nagusiari etorkizuneko atzikia lotzean bokalarteko *-n-* bat gal daiteke behe-nafarreraz (Ezterenzubi), aezkeraz eta goi-nafarreraz bezala: *jiën* ‘jinen’. Aezkeraz *fein*, *errein*, *emein*... Baigorri aldean *eremain* (Lacombe 1971-72: 36).

(50) Orotz-Beteluko Campionen *Orreaga* baladaren itzulpenean < *oyuba* >, < *mugitubak* > edo < *zerubetan* > dugu ordea, ez jakin baina fidartzekoa ote den.

(51) Bonaparteren 29. eskuizkribua, 4. or., (González Echegaray-Arana Martija 1989: 41).

2) Aditzondoen sailean dardarkariaren ondorengo herskari ahoskabe horzkaria eta belarea ahostuntzea, Erroibarren, Esteribarren, Sakanan eta bezala: *hordik* (Gara-zi) *hordikan* (Salaberry). Aezkoan berriz *gordik*, *gorgo*. Ikusi dugu Zaraitzun ere badela honen arrastorik.

IRUZKINA

Artikuluaren helburua gogoan izanik, aezkeraren eta goi-nafarreraren arteko muga dialektal nabarmen bat irudikatzea biziki zail gertatzen dela erakutsi nahi dugu. Taula pare baten laguntza baliatuko dugu fonologiari dagozkion fenomenoe-tarako, eta desberdintasun apurrek muga dialektal batez mintzatu ahal izateko aski statusik ez dutela argi geldituko da. Taulok osatzeko datuak Koldo Artolaren 1992ko eta EAEL (II) *Euskalerriko atlas etnolinguistiko*-ko (1990) kontaerretarik eta Ana María Echaideren 1965-67ko inkestatik —1989an argitara emana— eta J. C. Elizalderen Uritzeko dotrinatik atereak dira. Lehen taulan Aezkoa ondoko Artzi-barko sei herritako berri dakargu —tar-tean Hiriberri, baina ez Aezkoakoa, Artzi-barkoa baizik—, eta bigarrenean berriz, Auritzez gain, Erroibarko sei herriren eta Esteribarko bi herriren berri. Ukitu ditugun puntuak honakoak dira: 1) goiko bokalen ondoko erdiko bokalaren asimilazio kasurik baden; 2) *u* bokalaren palatalizazio-rik baden; 3) aferesirik baden; 4) *ai* diptongoak *ei* diptongorantz hersketarik baduen; 5) *eu* diptongoak *au* ematen ote duen; 6) *au* diptongoa *ou* diptongora aldatzen ote den; 7) bi bokalen arteko *i* bat galtzen den; 8) hitz hasierako *j- zaharraren emaitza; 9) palatalizazio automatikorik baden; 10) *fan/yoan/joan* ahoskatzen den; 11) hitz hasieran txistukari afrikari bizkarkaririk baden; 12) lekuzko aditzondo batzuetan dardarkariaren ondoko herskari ahoskabeak ahostuntzen diren; 13) herskariaren aitzi-nea txistukari frikari bizkarkariaren ordeztapen apikaria ageri ote den.

	Orotz-Betelu	Azparren	Arrieta	Hiriberri	Uritz	Espotz
1) -a/-e:	-a	-a	-a	-a	-a	-a
2) u:			-tiko	-tiko		
3) +/- aferesia:		(+)	(+,-)	(+,-)		(+)
4) ai / ei:	ai		ai	ai	ai	
5) eu / au:	au	au	eu		au	eu
6) au/ou:	au	au	ou	au	au	
7) viw/vv:	viw	vv	vv	viw	vv	vv
8) x-/y-:	x-		y-	y-	x-	
9) +/- palatalizazioa:	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)
10) fan/yoan=joan:	fan	fan	joan	yoan=joan	juan	fan
11) +/- tz-	(+)		(+)	(+)		
12) -rd-/-rt-:			-rd-			
13) s hersk./z hersk.:	z hers.		s hers.	z hers.	s hers.	

	Auritz	Aurizberri	Mezkiritz	Orondritz	Aintzioa	Urniza	Ardaitz	Inbuluzketa	Ilurdotz
1) -a/-e:	-a	-a	-e	-e	-a	-e	-e	-e	-e
2) u:					(+)			(+)	(+)
3) +/- aferesia:	(+)	(+)	(+)	(+)		(+)		(+)	(+)
4) a ₁ / e ₁ :	a ₁	e ₁	e ₁	a ₁	a ₁	e ₁		e ₁	
5) e ₁ /a ₁ :	e ₁	a ₁	e ₁		e ₁	e ₁		e ₁	e ₁
6) a ₁ /o ₁ :	a ₁	a ₁	a ₁	a ₁	a ₁			a ₁	a ₁
7) vi/vv:	vi	vv	vv	vv	vv	vv	vv	vi	vv
8) x/-y-:	y-	y-	y-	y-			y-	y-	y-
9) +/- palatalizazioa:	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)		(+)	(+)
10) fan/yoan=joan:	joan	yoan	joan	yoan	joan	fan		joan	joan/fuan
11) +/- tz-			(+)					(+)	
12) -rd-/-rt-:			-rd-						
13) s hersk./z hersk.:									

Guk uste hauek dira aezkeraren eta goi-nafarreraren arteko isoglosak finkatzeko atalik egokienak. Gure alderaketarako, funtsean, goi-nafarrera eta aezkera izaki monolitiko gisa hartu baino, nahiago izan dugu Aezkoaren ondoko ibarretako fonologi fenomenoak Aezkoa berekoekin alderatu, inolako muga dialektalik ba ote den ikus-teko.

Taulen irakurkera egitekotan honakoa esan daiteke: lehenik argi utzi behar da gure taulek bete gabeko lauki anitz dutela, ezin izan baitugu hainbat lekutako berririk bildu fenomeno horretarako. Bestalde, laukian letra etzanean ageri diren zeiniek aurkitu ditugun datuak argitasun gutikoak direla aditzera ematen dute. Bestalde, gure taulan forma bakarra ageri den kasu batzuetan, ez da ulertu behar beste bigarren bat erabiltzen ez denik, aipatzen ari garen joera badela baizik; honela, gure taulan *e₁* ageri denean, *a₁*>*e₁* joeraren aztarrenik herri horretan badela ulertu behar da, ez *a₁* diptongorik ez dela.

Ezin dugu Urraul Goiti ibarreko euskara baliatu alderaketan, arrastorik utzi gabe itzalia baita. 1916, 1945 eta 1950. urteetan Elkoatz herrian hildako euskaldun elebidunen berri badugu, eta baita Ozkoidin 1936 inguruan hildako 103 urteko emakume batena ere (Peña Santiago & San Martín 1966: 118). Elkoatz ibarraren iparrean badago ere, Ozkoidi franko hegoaldean da. Ikus orain honetarako San Martín beraren datuak (1985: 240). Lagun bakar bat eman du inguru honek Euskal Literaturarako, Esteban de Adoain XIX. mendeko idazlea, baina gaztean herritik kanpora joan zenez eta biziaren zati handi bat Lapurdin eman zuenez, haren predikuek ez dute balio gure iharduerarako, funtsean Lapurdiko hizkera erabiltzen baitzuen (Ondarra 1985: 353-354).

Urraul Goitiko utzi eta gatozen taulari so egitera. Lehen puntuari dagokionez, garbi ikusten da isoglosa Erroibarren gertatzen dela, Artzibarren ez baita asimilazio-

rik gertatzen (cfr. hala ere Yrizar, Hiriberriko erantzunaz diharduela (1992: 120), eta baita *Erizkizundi Irukoitz*-ean Arrieta herrirako ageri den *eskue* eta *eskuen* (Echaide 1984: 95). Bestalde, Orotz-Betelun, nahiz *ongárriá* eta *aitzúrria* bildu zituen, *lixtué* ageri da Echaideren inkestetan (1989: 172). Bonapartek zioenez, Auritz eta Orreagan ez zen halako asimilaziorik (1881: 164), eta Erroibar den Aurizberrin ere ez da asimilaziorik gertatzen,⁵² beraz Mezkirizko gaina gaintitu ondoko Erroibarren gertatzen da. Beheitiagorako, Eguesibarreko Elkanoko Lizarragaren testuak ditugu, hauek ere asimilaziorik gabeak.

Aezkoan ez dela gertatzen esan dugu. Aita Intzak Aezkoan bildu esaerei erreparatuz gero ordea, alerik badela ohartzen gara: “Ez auts eta ez iketz”, “bakoitzek”, “Esker mille”, “lurrek”, “Murruxketuko”... (1974: 151-152). Horrezaz gain, badira Aezkoan gizon guti batzuk fonologi erregela hori ezagutzen dutenak, Janda-k esango lukeen bezala (1982: 159), dialektoen arteko egokitzapen erregela hori ezagutzen dutenak, eta gizon hauek “egie”, “burue” bezalakoak esaten dituzte inoizka gure aurrean, inkestalari garenon aurrean.⁵³ Arrunta da inkestalariaren aurrean herrian erabiltzen ez den forma bat ematea (Jordan 1977: 88). Multi-dialektala izatea ez da hain erraza, eta hiperkorrekzio inter-dialektalak salatzen du hori. Hiztunak bere gaitasun bidialekolean zenbat dakien da kontua.⁵⁴ Hizkuntz ukipena, lagun batzuek dialekto bat hitz egiten duten eta beste bat ezagutzen duten kasuetan gertatzen da (Zawadowsky 1961: 293). Ongi berezi behar dira desberdintasunak norbanakoari edo taldeari dagozkion, norbanako horren txandaketan, forma baten erabilpen etengabea egiten den edota inoizka egiten den, zein egoeratan e.a. Arian, esaterako, gizon batek *náurri* eman zigun, eta berehala, zuzenduz bezala *néurri*. Geroxeago *euri* hitzaz galdetzean, herrian ez zela erabiltzen aitortu zigun, *euri* nonbait entzuna zuela. Gizon horrek berak *yarri*, *yan* eta *naiz* adizkia eman zizkigun. Ariako emaztekiei forma horiez galdetzean, herrian ez zirela erabiltzen zioskuten garbiki.

U bokalaren palatalizazioa dela eta Artzibar, Erroibar nahiz Esteribarko eta baita Ultzamako lekukotasunek badela dioskute, nahiz herri gutitako adibideak ditugun. Artzibarko Arrietan *diábriekín*, *diabrién* ageri zaigu (EAEL II, 215. kontatera). Ezin ahantz gainera Bonaparteren datuak baiesten dituztela gureek.

Aferesia ere hiru ibarretan ageri zaigu.

Ai diptongoaren hersketa ere ageri da Aezkoa ondoko ibar zenbaitetan, nahiz aezkeraz joera anitzez handiagoa den. Arrasto guti aurkitu dugu Erroibarren: Mezkiritz herriko Ureta etxaldean, *bezein* ageri da (EAEL II, 209. kontatera). Guk Mezkiritzzen *baitzen* eta *zerbait* ditugu bilduak, baina baita *zeigu* ‘zaigu’ ere. Uretan berriz *zenbait* dugu bildua. Koldo Artolak berriz, *eiten tzeléi(k)* bildu du Urnizan (1992: 219), eta Esteribarko Inbuluzketan *aurtzéi* (EAEL II, 204. kontatera). Ultzaman ere

(52) Vienako fonotekan gordetzen diren Trebitsch-en 1913ko bandetan Aurizberriko bat dago, Presentación Urtaşuni grabatua. Transkribapenean ez da asimilaziorik ageri.

(53) Abaurregainako, Orbaizetako eta Ariako gizon euskaldun oso bana dugu gogoan.

(54) Orbaizetan bada aita orbaizetarra eta ama ezterenzubierra duen artzainik. Nahiz artzain orbaizetarrek hizkera garaztar garbia egiten duten, ez dute /b/-rik ahoskatzen, baina bai ama ezterenzubierra duten horiek. Bestalde, eta Luzaideri dagokionez, /b/-a ahoskatzen dela aipatu behar da, eta halaxe ageri da Moutard-en lanean ere (1975: 27).

bada arrastorik: *zenbeitzuk* (Izagirre 1966: 421), eta Utergako katiximan ere badira: *ezbeizaquegu*, *beitode* (Ondarra 1980: 176). Oroitu behar da fenomeno honen arrastorik sartzten dela Zaraitzura, eta Erronkarin ere ezaguna dela zenbait kontestutan (Mitxelena 1954: 134 eta 1967: 169). Ipar Euskal Herriari dagokionez, Ezterenzubin ez da gertatzen, baina emaztekiek erabiltzen dute hersketa hau inoizka, beren hizketari halako zera berezi bat emateko.⁵⁵ Goi Nafarroan mendebaldean bada, esaterako Goñerriko testuetan: <*neiz*> ‘naiz’, <*geisto*>... (Ondarra 1981b: 352). Ultzamako Larraintzarko testu zahar batean ere ageri zaigu *neiz* (Satrustegi 1988: 277).

Bestalde, aipatzekoa da aezkeraz ez dagoela *eĭ* > *aiĭ* fenomenorik Iruñe ondoko Oltza zendeako Ibero herrian bezala: *ogai* ‘hogei’, *zaiñ* ‘zein’, *saigarren* ‘seigarren’, *oraitu*, “oreitu” forman oinarriturik (Arraiza Frauca 1988: 147, 148, 149...). Berdin zendea bereko Ororbiako testuan ere (1758). Honen parean Gesalatzeko Muzkiko testuetan *daitu* ‘deitu’, *zain* ‘zein’ (Lecuona 1973: 372 eta 378), eta baita Altsasun ere: *sai*, *gaiyenak* (Izagirre 1967: 47).

Eu diptongoa dela eta, garbi ikusten da Artzibar dela honetan Aezkoarekin batera doana, Erroibar guztian, Aurizberrin ezik, *eu* formakoak agertu baitzaizkigu.

Aezkoan erabat zabaldurik ez dagoen *au* > *ou* fenomenoa, Zaraitzuko Eiaurrietan ere bildu duguna, Artzibarko Arrietan bildu dugu soilik, *sóutsi* nahiz *saútsi* ‘jaitsi’ ageri baitira *EAEL II* 215. kontaezan. Goi-nafarreraz Goñerriko testuetan ageri da: *goude*, *zoude* (Ondarra 1981b: 353), eta Altsasun *noun* ‘naun’ bildu zuen Izagirrek (1967: 47). Bestalde Ultzamako Larraintzarko testu batean *doude* ageri zaigu (Satrustegi 1988: 275). Lapurdiko Bardozen ere bada honelako zerbait (Zuazo 1989: 622), baina anitzez indar gutiagorekin, eta gainera gurerako Bardozekoak ez du inolako garrantzirik ez zerikusirik behe-nafarreraren geografi eremuan fenomenoak segidarik ez baldin badu.

Bi bokalen arteko *i*-ri dagokionez, garbi ikusten da Aezkoan nabarmena den fenomeno aski hedatua dela aldameneko hiru ibarretara ere, sail bateko formak bestekoei gailentzen ez bazaizkie ere. Mezkitritzen, esate baterako, *amorraia* eta *artzaiia* bildu baditugu ere, *unéa*, eta *auntzéa* eman dizkigute, eta toponimian *Zelaetas* formaz gain, *Ipenezelaia* dago, eta *Berreguzelaeta* formaz gain *Etxegaraieta* (Ibarra 1991: 319, 324, 332, 355). Esteribarko Eugin, Iragin eta Inbuluzketan ere badirudi badela halako zerbait, *ítéa* = *igitéya*, *iíteá* eta *iyetéa* baitatuz “igitai” formarako Echaideren inkestetan (1989: 178). *I* galdu gabe baina aldaketa jasanik, *oeánetik* ‘oihanetik’ Orondritzen (*EAEL II*, 206. kontaeza), edo Aurizberriko *urdéa* (*EAEL II*, 211. kont.). Mezkitritzen guk *anaea* dugu bildurik.

Jatorrizko **j*- hotsaren emaitza dela eta, ezaguna zen bezala, Artzibar doa Aezkoarekin batera, Erroibarren hots sabaikaria dagoela —Mezkitritzen bederen oso goxoa, herskaria baino bokala zirudiela (cfr. Saragüeta 1979: 6)—, isoglosa nabarmena eratuz. Oroit ordea Eguesibarreko Elkanoko Lizarragak *xakin*, *xan*, *xarri*, *xasi*, *xito*, *xosi* formok zerabiltzala. Erroibarren guk hots sabaikari ez txistukaria entzun badugu ere, Saragüeta mezkitritzarrak badu <*xorratzea*> idatzirik: *Pataiak ereim eta xorratzea andre lana ze* (Saragüeta 1979c: 34), nahiz bere idazkietan <*ian*>, <*iakin*> bezalakoak orokorrak izan.

(55) Eñaur Etxamendi euskaltzain urgazleak kontatua.

Asimilaziozko ozenen palatalizazioa berriz herri guztietan ageri zaigu. Honek Aezkoarekin muga egiten duen erabakitzeke, ikuspegi sinkronikoa gaudituz beharra dago. Gauza jakina da Aezkoan despalatalizazioa gertatu dela, esaterako, erdal *peña* hitzak *peina* eman du euskaraz.⁵⁶ Oraindik orain, ordea, eta lehen ere idatzita gauden bezala, entzun daitezke palatalizazio automatikoko kasuak aezkeraz, nahiz arkaismo gisa ageri diren, ez baitute berrikuntzak ohi duen sistematikotasuna eta ugaritasuna ageri. Inoizka ageri dira, despalatalizazio kasu andanaren erdian galdurik bezala (cfr. Camino 1991: 441). Adibidez: *bertzeiñatiko* ‘bertze gaineratiko’ (Garralda), *illik* ‘hilik’ (Hiriberri), *gidella* (Abaurregaina) e.a. Etxe izenetan ere bada, *Larraintákoa* euskal formaren erdal ordaina den *casa Larrañéta* kasuan adibidez. Honez gain, XIX. mendeko testu idatziak ditugu, non honelakoak ageri diren: <*baño*> ‘baino’, <*ceñac*> ‘zeinak’ Orbarakoetan, <*bularretaraño*> Ariakoan, <*gañeraco*> Orbaizetan sortu Loperenak idatzi dotrinan e.a. Toponimia da halako hotsen bilgune ere: *Ollokia* Arian, *Alliria* Orbaran, *Illarraketa* Abaurregainan, *Ellorrieta/Ellorrietas* Orbaizetan edo *Lauzamuñoa* Abaurrepean (cfr. orain Salaberri 1992: 626).

Honek guztiak garbi erakusten digu, nahiz orain despalatalizazioaren kontuan aezkera behe-nafarrerarekin doan —Baigorri aldekoarekin—, duela guti arte aezkera, honi dagokionez ere, goi-nafarrerarekin batera zihoala.

“Joan” aditzaren forma dela eta, ikusten da Artzibar dela, zenbait herritan bederen, Aezkoa bezala “fan” darabilena. Ordea, Aezkoako dotrina zaharretan ez da ezezaguna <*joan*> forma. Oharmenezko dialektologian garrantzi handiko forma da hau, baina berez ez du deus frogatzen. Gogoan izan behar da gauza pare bat dena den: Zaraitzu eta Erronkariko Bidankozerekin batera doa Aezkoa *fan* formari dagokionez —Izaban *xuán* eta *juán* (Mitxelena 1988 [1954]: 286)—, eta bestetik, *j-hotsaren ordain gisa soinu sabaikari ez txistukaria duten hizkeretan, Erroibarren esaterako, nahiz *yan*, *yokatu* e.a. ahoskatu, arrunta da forma honetarako *joan* ahoskatzeara, hots belarez.

Hitz hasierako txistukari afrikari bizkarkariaren adibideak badira Artzibarren nahiz Erroibarren, eta ezin ahortzi da Eguesibarko Elkanoko Lizarragaren testuetan *tzakur*, *tzar*, *tzerrí*, *tzorrotz*, *tzorrostu*, *tzut* ageri zaizkigula. Ultzaman ere badira hala-koak: *tzerríe*, *tzakúurre*, *tzikíro* (Izagirre 1966: 451-452).

Gordik, *gorgo* eta antzeko formetarako adibide guti bildu dugu, Artzibarko Arrietakoa eta Erroibarko Mezkirizkoa soilik, baina uste izatekoa da gainerateko herrietan ere izanen dela honelakorik. Fenomeno hau, gainera, ez da muga politiko administratiboan eteten, behe-nafarreraz ere gertatzen baita. Garaziko eta mendebalderagoko adibideez gain, Urte lapurtarraren *hordax* dugu (Azkue 1969b: 341), zeinak Artzibarko Arrietako *ardán* ‘hartan’ gogora dakarkigun (Artola 1992: 223). Nafarroa Garaian jakina da Sakanan ere fenomeno hau badela.

Azken adibidea garrantzizkoa iruditzen zaigu, nahiz adibide guti ekartzeko gai garen. Arlo hau da goi-nafarrera aezkeratik berezteko gai den bakarrenetarik fonologiaren arloan: Elkanoko Lizarragak <*gaste*>, <*emaste*> edo <*emastequi*> bezalakoak ematen ditu (Iráizoz 1977: 496). Artzibarko Uritzeko dotrinan <*citusten*>, <*estue-*

(56) Lourdes Oñederrak honetaz dihardu (1990: 181-182).

nac>, <*vistutce*>, <*ustentustenac*>, <*esdausetaic*> eta badira, eta Arrietan *Askenekó* (EAEL II, 215. kontatera) edo *estáike* (Artola 1992: 224) bezalakoak ditugu. Fenomenoa aski hedatzen da mendebalderantz, Iruñerriaz gain Gesalatzeko testuetan ageri baita.

Honelakorik ez da entzuten Aezkoan. Bada *erdous* ordea Hiriberrin, zeinak *ezdeus* hitzean behar duen jatorria, diptongoen fenomenoak eta errotazismoa jasanik. Asimilazioa dirudi, lehenik *ezdous* > *esdous*, eta disimilazio itxurako errotazismoa gero: *esdous* > *erdous*.

Guzti honetaz gain sinkopa ere aipa liteke, zaraitzueraz aezkeraz baino ugariagoa den bezala, aezkeraz goi-nafarreraz baino ugariagoa baita. Esaterako, *-etara* bukaera *-étra* da Aezkoan, eta goi-nafarreraz bildu ditugun adibideetan *zàkuétara* dugu Aurizberrin (EAEL II), *bi aldetara* Artzibarko Hiriberrin (EAEL II), *aziéndetará* Arrietan (EAEL II), eta <*Bietara*> Urizko dotrinan. Goi-nafarreraz bada sinkoparik hala ere, beraz gradualtasun neurri bat dago guzti honetan. Auritzen esate baterako, *amárretrà* bildu du Artolak *erri otara*-rekin batean (1992: 220).

Fonologiaren saila bukatzeko aditz nagusia eta adizkia elkarturik doazenetan sortzen diren metatesiak aipa daitezke. Goi-nafarreraz arruntak dira: *itéunte* Mezkirizko Uretan, *emáteunken* 'ematen duken' eta *erráteunté* 'erraten dute' Artzibarko Arrietan, *-tzeunte* bukaera Eguesibarreko Elkanoko Lizarragaren lanetan, nahiz Garesko eta Oltzako Bonaparteren inkestetan: *ikustont* eta *ikustaunt* 'ikusten dut'. Aezkeraz ez da arrunta fenomeno hau: *erratóugu* 'erraten dugu' Hiriberrin, *ematouxu* 'ematen duxu' Abaurregainan, *matoute* 'ematen dute' Arian. Ordea, goi-nafarrera egiten den herrien aldakan dagoen Garraldan hitzetik hortzera erabiltzen dira honakoak: *mozto(u)nte* 'mozten dute', *erratounte*... Honetan ere desberdintasun zerbait dago aezkeraren eta goi-nafarreraren artean Garraldako kasua salbu.

6.4.2. Izenaren morfologia

1) Erakusleak aezkeraz: (g)au, (g)ori, (g)ura, (g)ebek = gek, (g)oek, (g)aeek/bau, hori, bura, book = bok = bauiek, horiik, heek = bek. Goi-nafarrerazkoak berriz, Lizarragaren lanetik Ondarrak bilduak ematen ditugu (1984: 41): (g)au, (g)o(r)i, (g)ura, (g)ebek, goiek, (g)aiék. Bestalde, Irurozkiko apezak Bonaparteri ziotsoz, Urraul Goitin gau, gura e.a. baziren, eta Longidan —Agoitz barne— eta Artzibarren ere erabiltzen zirela ziotson (Rodríguez Ferrer 1873 : 75). Ez goaz orain forma herskaridunak eta gabeak *goek/oeék* e.a., noiz eta nola erabiltzen diren aipatzera (cfr. Bonaparte 1972, Lafon 1955 eta Mitxelena 1954).

Zuberoan *burak* eta Erronkari-Zaraitzuetan *kurak* absoluto plurala badira. Aezkoako jatorrizko testuetan ez da inon ageri, eta azken hamar urteotan ez dugu sekula *gurak* edo *urak* bezalakorik entzun. Bada *urak* Bonapartek berak aezkeraz moldatu kristau ikasbide batean: *Bienaventuratuac dira nigar eitaunenac, ceren urac icein beitira consolatuac* (Camino & Gómez 1992: 572), baina Bonapartek baliatu zuen orijinalak honela dio: *Bienaventuratuac nigar eintzaleac, ceregatic ayec icein baitira consolatuac*. Beldur gara Zaraitzuko testuarekin eta Erronkarikoarekin berdindu nahiak eraman zuela oharkabean hori idaztera, Aezkoako inkestetan bildu materiale guztiaren artean ez baita sekula *gurak* edo *urak*-en berri ageri. Ezin ukatu da ordea Bonapartek forma

hau egiazki entzun izana, baina ez zuen bere inkesten emaitzetan inoiz idatzi. Goi-nafarreraz eta behe-nafarreraz ez da halako formarik.

2) Izenorde indartuei dagokienez hona behe-nafarrerazko eta aezkerazko adibideak:

nibaur, nibor, nibau, neroni / naurou
ibaur, biaur, iboni / aurou
bera / bera
gubaur, gu(b)au / gaurok
zubau / zauro(r)i, xaori
zibaurek, zibauk, ziauriek / zaurek
berak / berak

3) Izenordain zehaztugabeak behe-nafarreraz: *nebor, zonbeit, nebon, neboiz, nebola*. Aezkeraz berriz: *ior, zemeit, ion, ø, iola*. Aezkera zaraitzuerarekin eta goi-nafarrerarekin batean doa honi dagokionez. Ordea, desberdintasun apur bat dago aezkeraren eta goi-nafarreraren artean, azken honek, behe-nafarreraren moduan *nior*-en saillekoak ere egiten baititu: Erroibarko Mezkitritzen, Artzibarko Urizko dotrinan, Ezkabarteko Makirriaingo kristau ikasbidean, Elkanoko Lizarragarengan. Idazle honek, esaterako, *nioiz, niola, nion* ditu. Elkanoko Bonaparteren datuetan ordea *nigor* ageri zaigu (Ondarra 1982: 170). Erro herrian agertu XIX.eko testu batean *iñor* forma dugu ere (Satrustegi 1987: 266), eta Esteribarko Usetxin *iñorek* edo *iñon* ere bezalakoak (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 53 eta 57). Ordea beheitiago Izarbeibarko Utergako kristau ikasbidean *ior* formaren pareko *igor* ageri zaigu (Ondarra 1980: 204 eta 219), eta *ior* berriz Goñerriko testuetan (Ondarra 1981b: 358). Elizaldeek ere *ior* darabil eta Beriainek *yor*.

4) Ergatibo pluralaren marka *-ek* da ekialdeko hizkeretan. Forma honek bete batean harrapatzen ditu behe-nafarrera eta aezkera. *-Ek* eta *-ak*, biak ageri dira goi-nafarreraz. Artzibarren *-ek* dugu Urizko kristau ikasbideak erakusten duenez: *erreverenciacen tusteneç*, baina baita *-ak* ere: *izan beaute guizonac juzgatuac?* German Garmendiak Campionen «Orreaga» baladaren itzulpena egin zuen Orotz-Betelurako, eta bertan *Euskaldunak zorrozten dituzte bitartean beren dardo ta aizkorak* dugu, baina testuko beste ezaugarri batzuek itzulpenaren fidagarritasuna oso hala-holakoa dela erakusten digute. Ana María Echaideren inkestetan (1989: 316) berriz *-ak* ageri zaigu hala Orotz-Betelun nola Auritzen: *lapésak eran dütel* eta *lelisa in duté apésakel*. Mendebalderagoko Oltza eta Goñin, Bonaparteren arabera, *gizonak* zen ergatibo plurala. *-Ak* eta *-ek* ageri dira ordea Goñerri Ondarraren datuen arabera: *eritasunec, oñeacac, afrentec, desbondrec... estzaquete iñ* (1981b: 358). Elkanon eta Garesen *gizonek* zela zioen Bonapartek, eta Lizarragaren lanean ere *-ek* ageri zaigu. Gesalatzeko Muzkin *<-ac>* dugu. Erroibar dela eta zalantza dugu. Erroko testu zahar batean *-ak* ageri zaigu: *gure obra onac... inder andia dute...* (Satrustegi 1987: 272). Mezkitrizko Uretan ere *-ak* jaso dugu geure egunotan: *yan dute otsoak*. XIX. mendeko Erroko testu batean *sorrac aitceutela* dugu (Satrustegi 1987: 272). Perpetua Saragüeta mezkitriztarrak berriz *-ek* nahiz *-ak* darabiltza *bere bi alabek negar anitz egin omen zute* (Satrustegi 1985b: 139), eta *Apezak ere hala iten dine!* (Saragüeta 1979c: 16); ez bedi ahantz Saragüetaren lanak ezagun duela anitzetan Erroibarkoak ez diren formen agerpena. Bestalde, senarra

baztandarra zuen idazle honek. Litekeena da ere Erroibarren bi formen txandaketa gertatzea, bapateko mugarik gabe, horra beraz gure zalantza. Esteribarko Eugin berriz *-ak* ageri zaigu ondoko adibidean: *baztandarrak aprobeztatzen zuten* (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 31).

5) Datibo pluralean *-er* (besteren artean Amikuze, Garazi, Baigorri) eta *-eri* (Ur-keta, Beskoitze, Hazparne, Heleta...) bukaera dugu behe-nafarreraz bakanagoa den *-ei-z* gain (Donostirin esate baterako). Aezkeraz berriz *-ei* dugu, goi-nafarreraz beza-la. Artzibarren ageri zaigun *-eri* aipatu behar da, —Urizko dotrinan—, baina Artzi-bar berean *-ei* dago ere, esaterako Arrietako *aziéndei* (EAEL II, 215. kontatera). Elizalde berak *-er* du: *Bienabenturatueri* (1735: 18), eta Ondarrak (1981) argitaran eman 1729ko sermoian ere *-ei* eta *-eri* ageri zaizkigu, XIX. mendeko Erroko testuan bezala. Zugarramurdiko testu batean ere *guratsoeri* dugu (Satrustegi 1987b: 92). Goi-nafarrerazko testu zaharretan *-egi*, *-ogi* bukaerak ditugu ere, Goñerrin, Izarbei-barko Utergan eta Oltzako zendeako Ororbiako (1758) testuan esaterako, eta Orreagarako *gizoner* ematen du Bonapartek.⁵⁷

6) Destinatiborako *-takol-dako* ditugu aezkeraz, eta prolatiboan beti *-tako*. Goi-nafarreraz ere gauzak horrela dira, bai behintzat Bonapartek Elkano, Gares, Oltza eta Goñin bilduaren arabera. Testu zaharretan ordea, <*senarçat*> prolatiboa dugu Galarreko Espartzako 1557ko ezkontagirian edo Beriainen *Tratado*-an: <*Iaũgoicozat dauz-quitenedy*> (1621: 16). 1729ko sermoian berriz destinatiborako *-tzat* ageri da *-tako* formarekin batean: *estuena eguiten ongui Jangoicarenzat* (Ondarra 1981: 172). Erroibarren *-tako* ageri da nagusiki, baina *denentzat* ageri zaigu Perpetua Saragüeta mezkiriztarraren idazkietan. Aezkoan hamar urtetan behin bakarrik entzun dugu *-tzat* forma, Abaurregainako emazteki bati: *bertzentzat uztougu karga* 'besteentzat=bestereentzat? uzten dugu karga'.⁵⁸ Honek erakusten digu lehenago *-tzat* atzizkia ere erabiliko zela, eta egun erabat galdua dela. XIX. mendeko testuetan ordea, ez da *-tzat* ageri, non eta ez den Abaurrepeako kristau ikasbidean (1794), baina ez da hizkera fidagarria bertakoa. Berdintsu gertatzen da *-larikel/-nean* denborazko atzizkiekin. Egun *-leik* da jaun eta jabe aezkeraz, baina oso noizik eta behin *-nean* entzun daiteke. XIX. mendeko testuetan arrunta da *-nean* forma.

-Tzat eta *-tako* erabiltzen dira prolatiborako behe-nafarreraz, eta destinatiborako *-takol-dako* nahiz *-tzat*:

“nola hartu duzue zozo hau barrandari batentzat?” (Lapitze 1867: 66).

“Hortakotz hartu zien bere espusatzat” (Cerquand 1985: 93), Oragarre.

“Eman behar dautak alhaba bat emaztetako” (Cerquand 1985: 75), Arhantsusi.

“Baa, bana egun pare’atee zeait duk ardiendako, jan gabe” (Etxamendi 1982: 26).

“etzintaizkela enea izan, bertze batentzat zinela” (Xalbador urepeldarraren kantu batean).

(57) 29. eskuizkribua, 21. orria, ikus González Echegaray & Arana Martija (1989: 41).

(58) Ohar, Jean Hiriart Urrutyk idatzi “bihar nere lana bertzentzat utz baneza” esaldiak (Charritton 1982: 62), aukera ematen duela pentsatzeko, agian atzizki honek ingurune horretan irauten duela; dena den, hau ez dugu aztertu.

7) Aezkeraz eta goi-nafarreraz kasu soziatiborako *-ki* eta *-kin* badirela ezaguna da. Behe-nafarreraz ere berdin. Ordea, ez dago aezkeraz *-kilan* atzizkia, Garazi aldean eta Orzaizen bederen erabiltzen dena. Lafittek Gramatikan (1979: 60) *-kilan* enfati-koa dela diosku baina euskaldun anitzek bestela ere badarabiltela. Atzizki honek denbora aditzera ematen duen kasuan ere *-kilan* forma ageri da:

“Bazuzun andere bat, bazitien hiru etxalde, hiru etxalde elgarrekilan, hiru etxezainekin”.⁵⁹

“Hunek, ikhustearrekilan pentsaketa, erran zakon...” (Cerquand 1985: 21), Ilharre.

8) Inesibo zaharra daramaten *etxen* bezalako adibideak behe-nafarreraz aurkitzen ditugu, zubereraz edo zaraitzueraz bezala. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez:

“Badakizu, jaun erretorra, senarra hila eta fres handiak ba ditudala etxen” (Arbelbide 1983: 24).

9) Kasu instrumentalean txistukari apikaria darabilte aezkerak eta goi-nafarre-rak bizkarkaria beharrea: *agos*, *gogos*. Behin soilik entzun dugu bizkarkaria, Zaraitzu ondoko Abaurregainan, *patakaz* forman, baina aezkeraz beti apikaria egiten da. Goi-nafarreraz apikaria nagusi da Artzibarren eta beheitiagoko Elkanoko Lizarraga-ren lanetan, nahiz honek bizkarkaria ere badarabilen. Biak batera erabiltze hori aspaldikoa da, Beriainen lanetan eta 1609 eta 1610eko Iruñeko olerki sarituetan biak ageri dira nahaska idazle berak erabilirik. Erroibarren berriz, bizkarkaria da nagusi, baina apikaria ere entzuten da. Esteribarko Ilurdotzen, esaterako, *ónes* nahiz *nére ustéz* ditugu (Artola 1992: 223).

Behe-nafarrerak bizkarkaria darabil, eta soilik herskari aurreko kontestuan bi-hurtzen da bizkarkaria apikari, *begistatu*, *airstatu* bezalakoetan (Lafitte 1981: 404).

10) Adlatiboan *-ra* eta *-rat* dituzte aezkerak, goi-nafarrerak eta behe-nafarrerak, nahiz aezkeraz *-rat* bakan ageri den. Behe-nafarrerak badu *-lat/-la* ere. Lehena *Erizki-zundi Irukoitz*-ean dugu Urketa eta Lartzabalerako, eta heletarra zen Etienne Salaberryren lanetan, esate baterako, *gisala* eta bestelakoak ditugu:

“Gure lana, Juduek Izraeleko kafiralat bilduz geroztik duten lana” (Salaberry 1978: 27).

“ez zitakela batere gaizki izanen Etxepareko alaba jin zadin Garralat etxeko-andere gisa” (Salaberry 1978: 27).

11) Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez bezala, *-raino* formaz gain *-radino/-draino* ageri zaigu behe-nafarreraz:

“aski duzu basoa gaineradino betetzea!” (Arbelbide 1983: 42).

“aitatxitik hasiz seigarren haurreradino” (Arbelbide 1983: 6).

“itzulika juaiten erreka bateradraino” (Cerquand 1985: 50) Buztintze-Iri-berri.

“juaiten da bera hirur astoak aitzinean elizaradraino” (Cerquand 1985: 36), Arhantsusi.

(59) Jatsun 1883.ean sortu Ama Gaudentzia mojarri egin elkar hizketatik bildua, *Otoizlari* aldizkaria, 1983ko ekaina, 108. zenbakia, 11. or.

12) *-(n)ol-ino* atzizkia erabiltzen da behe-nafarreraz denbora muga zehatz bat adierazteko. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez:

“Juan behar diat tenore deno!” (Etxamendi 1982: 26).

“Pariseko edo Madrileko irrati-telebixtaren menpeko izanen giraino, itoko ditie gure hiri, herri, bas-herriak...” (Salaberry 1981: 17).

13) Aezkeraz eta goi-nafarreraz denbora muga adierazteko *artio* erabiltzen da, behe-nafarreraz honezaz gain *artino* ere badela:

“Noiz artino bada hartuko dugu gure orena duela mende bat gelditu erlojiaren gainean...” (Salaberry 1981: 37).

14) *-A-z* bukatu aditzetan, determinatzailea eranstea, hautsi egiten du hiatusa behe-nafarrerak *ateraia*, *botaiak* bezalakoetan. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez da halako atzizkirik eransten eta, ez da halakorik gertatzen, *átraik*, *botátuik* bezalakoak baizik. Ohar Ezterenzubini *botaiak* dugula (Etxamendi 1983: 21). Zugarramurdiko XIX.eko testu batean ere bada halakorik: *gostayac* (Satrustegi 1987b: 94).

15) *Nun*, *hemen* aditzondoei leku genitiboko edo adlatiboko atzizkia eranstea, *-nt-*, *-nk-* kontsonante taldea sortzen da behe-nafarreraz, aezkeraz eta goi-nafarreraz ez bezala: *nuntik*, *hantik* Ezterenzubi (Etxamendi 1982: 28). *Hemenko* forma ematen du Etxamendik ere. Bada ordea testu berean *nundik* ere.

IRUZKINA

Orain artekotik garbi ageri zaigu izenaren morfologiari dagokionez aezkera lotuago ageri dela goi-nafarrerarekin behe-nafarrerarekin baino, baina horretatik ez da jarraitzen aezkerak eta behe-nafarrerak atal honi dagokionez lotura esturik ez dutenik. Hona deklinabideko atzizkiak lekuko.

Destinatiboko atzizkiek bi hizkeretan dute adiera kausatiboa —*dobatsu onguia-anticat persecucionia jasaten dutenac* Hazparneko dotrinan behe-nafarreraz eta *beldur niz etxaminaindako* Aezkoako Orbaran bildua, nahiz bi hizkerak *-gatiq* modukoak ere badarabiltzaten—. ⁶⁰ *Hurbil, ondo, gaindi, landa, goiti*, edo *gora* bezalako posposizioek goberna ditzaketen atzizkiak berdinak edo berdintsuak dira aezkeraz nahiz behe-nafarreraz. Bestalde, *-kotz/-kos* atzizkien baldintza balioa dugu: *Laborantzari ez lotzekotz, gelditzen zitzaidan bide bakarra: etxetik joatea zen* behe-nafarreraz (Landart 1978: 130), eta aezkeraz berriz *izatekos ere* Orbaran eta Orbaizetan bildua, baldintza balioa duena. Berdin soziatiboko atzizkiak duen denbora zentzua, beste euskalki batzuetan ere hala dena (Burunda, Lardizabal idazlea, Bizkaia, Baztan...), konparazioetan izenondoak *-ko* hartzeko aukera, ⁶¹ *-ko* atzizkiak aurretik *-ta-* hartzeko duen joera —*jende adinetá-koei* Aezkoako Orbaran, *beriotcea ayn dolore anditacoa* Beriainek, *gende vicitze gaichtotaco*

(60) Esaldi xedezkoetan ere destinatiboko eta kausatiboko atzizkia zentzu berean erabili dira. Leizarragak *gal ezitragunçat eguin ditugun gauçac dakar* (1571: 427), baztaneraz badira honelakoak: *oroit gaitecinçat* (Salaburu 1987: 467), eta baita *-gatiq* atzizkiak ere: *compli daitecin gatiq* (Ondarra 1982c: 393). Aezkeraz berriz *tzuka ditengatik* 'lehor daitezen' bildu dugu Abaurregainan, eta goi-nafarreraz berriz, *-a* dutenak nahiz gabeak ditugu: Erroko testu batean *aprovecha dezanagatic zuen baitan cerbait* (Satrustegi 1987: 262), eta gabea *vici gayten gatic* Iruñeko 1609ko olerkietan (Kerejeta 1991: 165).

(61) Hautazkoa da joera hau Elkanoko Lizarragaren adibideak erakusten digunez: “Estire otsoac ta tigreac alácoac, dire gaistoagócoac, dire Herodésac; gaistoágo dire, ezi aiéc cuidaceuneláic berén entrañétácoes” (Apecechea 1979: 82-83).

guciac Leizarragak edota Orzaizen bildu dugun *adinetakoak*, eta baita zaraitzueraz ere: *ontarzun anditaco guizon bat* (Satrustegi 1987: 162)—. Hemen ematekotan gure lana sobera luzatuko luketen beste hainbeste ezaugarrik ere, arras hurbiltzen dituzte aezkera eta behe-nafarrera. Hauen berri ematea beste lan baterako uzten dugu beraz.

Bukatzeko, aezkeraren eta goi-nafarreraren arteko alderaketaren arazoa aipa daiteke. Goi-nafarreraz testu zahar anitz baitago, neurri batean alderaketa aski zabalak egin daitezke, baina euskararen egoera hain izanik beltza Erroibarren eta Artzibarren, litezkeen alderaketak ia ezinak dira. Esate baterako, komeni litzateke Aezkoan entzuten diren “itzalara gaude” edo “iduzkiara zaude” nahiz “auriara e(g)on” bezalakoak, “itzalera gaza” modukoetarik berezten direnak, goi-nafarreraz ba ote diren jakitea e.a., ez baita gogokoa *ex silentio* ihardun beharra, forma baten agerpenik eza nola baloratu eta juzkatu jakin gabe. Bestalde, plural hurbilaren erabilera aipa daiteke, aezkeraz egun arras murriztua dagoena. Elkanoko Lizarragak honako adibidea du: *Artu ur bedeicátu, ceñátu goátzea ta bere búruo* (Apecechea 1975: 102), eta zaraitzueraz ere nabarmena da Aezkoan baino ugariago erabiltzen dela: *orayko aldeon* eta *Aezkoa'ko mugatik karabimeroen txabola lartion* (Estornés Lasa 1985: 84 eta 34).

6.4.3. Aditzaren morfologia

1) Aditz nagusiari eransten zaion geroaldiaren *-(r)en* forma ez da behe-nafarreraz *-n-z* amaitutako partizipioetara mugatzen. Aezkeraz eta goi-nafarreraz bai: *aipaturen* (Salaberry), *adituren*, Aldudeko testu batean.

2) Aditz izenetako *-te* darabil aezkerak *-n-z* bukatutako aditzetarako, behe-nafarrerak, R. Trask-en arabera (1990: 122) zaharragoa den *-ite* duela: *iragaiten, egoiten, emaiten...* Ordea Aldudeko testu batean *egoten* (Lacombe 1971-72: 33).

Honelako formak, Bortzirin eta egun erabiltzen direnak, badira nafarrera zaharrean, esaterako Estellerriko Bakedanoko 1550ko ezkontagirian: <*emayten*>, <*yçaiteco*> (Satrustegi 1991: 100), eta hona Arbizun bildu kantu zahar bateko adibidea: *Egun onak emaitera* (Satrustegi 1971: 40).

3) “Uk(h)an”-en erabilpenak banatzen du aezkera behe-nafarreratik, ez baita aezkeraz halakorik, beti “izan” forma darabil honek:

“Bulta bat eztabaidan ari izanik, azkenean amor eman behar ukan nuen” (Landart 1978: 44).

“Beti uste ukan dut haurraren lanetan, erakasleak behar duela agerian ezarri huts-eginarekin kausitua” (Salaberry 1978: 112).

Luzaide-Arnegietan, “izan” aditz arruntaren balioa hartu du “uk(h)an”-ek: *ukaiten al da ‘izan daiteke’*.

Goi-nafarrerari dagokionez, eta kronologia gora behera nahiz Aezkoatik oso urru-neko eremua izan, Goñerriko idazkietan agertzen den *iken* ‘izan’ aipa liteke (Ondarra 1981b: 363), agian *uk(h)an* formarekin lotura izan dezakeena.

4) Badira behe-nafarreraz puntukaritasun balioa duten forma perifrastikoak *-ki* dutenak: “ohartzen da suge bipera bat joanki zela ihes” (Etchebarne 1989: 59). Goi-nafarreraz eta aezkeraz ez da honelako formarik, badira ordea aditz laguntzaile-rik gabeko egiturak Aezkoan, zentzu modala edo dutenak: “nik erran fateko ta gonek guziak xakinki”, “ongi eoki ta orai au pastu zeigu”, biak Abaurregainan bilduak.

Bide beretik, badira esaldi batzuk adieraz puntukari direnak baina behe-nafarreraz *-t(z)en* marka eraman dezaketenak. Aezkeraz nahiz goi-nafarreraz ez da honelakorik:

“Ahatsako anaia hil zela. Eta orduan bagoazi berehala hilaren ikustera. Haurrideak denak penatuak han egoiten gira bildurik” (Etchebarne 1989: 148).

5) Baldintzazko esaldietan, protasia bi modutara egiten da behe-nafarreraz, “-t(z)en balitz” moduko bidez nahiz “ø+ baledi” modukoenez (*edin / *ezan edo *izan* / *edun duten baldintzazko formen desberdintasuna literaturan zehar ikusteko, beha Piedra 1990). Aezkeraz nagusiki “ø+ baledi” moduko bidez egiten da:

“Etxekandreak ikhusten balu nik egun ikhusi dutana” (Cerquand 1985: 45), Oragarre.

Aezkoan berriz:

“obe lizateke ezpaleza batre in” (Hiriberri) nahiz “etor baledi” (Hiriberri) bezalakoak ditugu.

Bestalde, apodosian etorkizuneko forma baliatzen da aezkeraz. Behe-nafarreraz gerta daiteke *-t(z)en* izatea ere:

“Doi-doia bihurtu bahintz, jausten ninduan eta emaiten nauzkan bi mazelako” (Salaberry 1978: 112).

Goi-nafarreraz badira aipatu behe-nafarrerazko egiturak ere, esaterako, baztaneraz (N'Diaye 1970: 66) eta Bertizaranan (Ondarra 1989: 708). Lizarragak ere badu halakorik. Gure adibidea Erroko dotrinari dagokio ordea:

“ezpalu Jangoicoac zautcen becatue... ezpalu aborreciten”.

Arabako Langarikan sortu apez batena hurrengoa: “nai nuque arguicen balituque zuen entendamentuec” (Satrustegi 1987: 141).

6) Ahaleko formetarako *dauket*, *dauke*, *daukegu* bezalakoak ditu aezkerak, dotrinetan *liroque* bezalakorik falta ez dela. Zaraitzuerak berriz *doket*, *doke*, *dokegu* bezalakoak, itxuraz monoptongatuak. Ikus Azkueren (1935: 76) eta Mitxelenaen iritziak (1954: 130). Zoilo Moso otsagabiarraren idazkietan ageri da ordea Aezkoakoak bezalakorik: *eztaukezia idiki edo zer!* (Estornés Lasa 1985: 44). Baditu zaraitzuerak *droket* sinkopatuaren sailekoak ere, eta testu zaharretan *dezaket* sailekorik ez da falta (cfr. Satrustegi 1987: 162): “eztezaquet eman calaco consentimenturic”. Zubereraz ere badira *dükie* bezalakoak, eta erronkarieraz *doke*, *dozke*, *ginokezu* modukoak. Goi-nafarreraz honako leheneko formak bildu zituen Bonapartek Elkanon: *nuke*, *zinduke*, *zuke*, *ginduke*. Erroibarko Mezkitritzen ere badira: *enukela in, ya utzi nuela lana* (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 67). Behe-nafarreraz ez dugu uste honelako formarik denik ahaleko adizkietarako.

7) “Nahi” eta “behar” perifrasi multzoekin Nor saileko adizki laguntzailea ager daiteke behe-nafarreraz hainbat lekutan. Aezkeraz eta goi-nafarreraz beti Nor-Nork sailekoa:

“Kukuiak umeak xilo ttipian haritz gainean ama, ni ere nahi niz ezkondu adinak ditudanian” herri kantua.

“nola bici behar guiin bee etsempluiaz eacusteco”, *Guiichtino Dotrina Abazparneco lengoyan* izenekoan.

8) Aezkeraz eta goi-nafarreraz, “ari izan” perifrasi multzoa ez doa Nor-Nork saileko adizkiekin, behe-nafarreraz joan daiteke:

“Egun batez kafia barnetik eskuetan ateratzen ari nuelarik bat hegaldaka eskapatu zitzautan” (Etxamendi 1984: 45).

“Jaten ari dik goibeldurak jendea” (Salaberry 1981: 41).

9) Nor saileko aditz laguntzailea daramate zenbait lekutan “bazkaldu” edo “afaldu” aditzek behe-nafarreraz. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez:

“laster bazkalduko ginela” (Landart 1978: 90).

10) Etxeparengandik hasirik ikus daiteke behe-nafarreraz “joan” aditzak “eraman” aditzaren adiera duela. Gisa berean, “jin” aditzak “ekarri” aditzaren zentzua hartzen du. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez da halakorik:

“Ioan duçuna eqhardaçu ezpa eman ordayna”, Etxepareren “Amorez errequericia” poeman.

“Ori, azkena, zure aintzinean den horrek joana du” (Arbelbide 1983: 26).

ADIZKIEN MORFOLOGIA

Bonapartek banaketa dialektala egiteko baliatu sistemen artean erosotasuna eskaintzen duen adizkierna hobetsi zuela ez dago esan beharrik. Esan dugun moduan, aezkeraren sailkapena “aski eta beharrezko” ziren ezaugarrien arabera gertatu zen, guk uste *niz/naiz* edo *zira/zara* eta *dauzut/dizut* formen arabera.⁶² Zinez diogu ez dugula uste aezkeraz *naiz*, *zara* e.a. esango balitz printzeak hizkera hau behe-nafarretzat hartuko zuenik. Adizkien morfologiari so eginik, ohartzen gara iraganeko *-n* morfemaren galera, datiboko lehen eta hirugarren pertsonaren morfema, hikako formen hasierako *y-* morfema, baldintzazko perpausen apodosiko adizkien forma, edota ahaleko forma batzuk gogoan izanez gero, aezkera goi-nafarrerarekin sailkatzekoa dela.

Aezkoa ondoko ibarretako hizkeretan (Garazi: Ezterenzubi, Arnegi/Luzaide; Zairaitzu) xuketa alokutiboa erabiltzen da. Garazin xuketa alokutiboa ere bada.⁶³ Emile Larre euskaltzain eta Baigorriko semeak diostanez, Baigorri aldean (Urepele, Al-dude, Banka, Baigorri...) ez da xuketarik, ez alokutiborik ez bestelakorik. Berrogoingo lepoak egiten du muga, Irulegitik Garazi aldera xuketa egiten dela eta Baigorri aldera berriz ez (cfr. Yrizar 1981 2. libur.: 386). Heleta, Hazparne, Aiherra aldera jo

(62) *Dakot/diot* formen arabera gauzak ez dira hain erraz gertatzen, *dakot* bezalakoak barnasko sartzen baitira goi-nafarreran. Yrizarren arabera (1985) forma horiek ez dira aspaldikoak Nafarroa Garaiko Artzibarren eta Erroibarren. Hori litekeena da, baina ezin aiantzi da Nafarroa Garaiko XVI eta XVII. mendeetako testu zaharretan <*drauzut*>, <*draue*>, <*draco*> modukoak ageri zaizkigula (Kerejeta 1991: 168); berdin gisaz, *diro* edo *diroke* formak ageri dira nafarrera zaharraz, Beriain barne, mende eta erdiren buruan Elkanoko Lizarragak ez darabiltzala (Kerejeta 1991: 170-71).

Bestalde, Yrizarrek aipatzen duen “irrupción de dichas formas verbales desde el vecino dialecto bajo-navarro occidental” (1985: 287) bezalako planteamenduz oso kritikoa den Werner Winter-en 1988ko lana aipa daiteke. Honen ustez, egiletasunaren papera forma bereganatzen duten hiztunei dagokie, ez bazerabiltenei, horregatik “propagating” baino, “extracting” erako terminologia hobesten du (1988: 684).

(63) Trataera alokutibo hauen sorrerak gizarteko balioen aldakuntzekin duen lotura ez du inork ukatzen. Lafonen ustez (1951: 334), Etxeparek xuketa alokutiboa sistematikoki ez erabiltzea, oraindik osoki gailendu gabeko berrikuntza izatearen ondorio gisa uler daiteke.

behar da berriz xuketa aurkitzeko, nahiz Larrek diostanez ez den arras Garaziko xuketa: "bada xu aire bat, ez arras Garazikoa". Aezkoan ere bada xuketarik, baina ez da alokutiboa, esan nahi baita, *xu*, *xira* edo *xuk duxu* dauden arren, *diagoxu* edo *nixu* bezalakorik ez dela. Azkuek Bonaparte zuzendu nahi izan zuen Aezkoako xuketa alokutiboa zela esanez (Yrizar 1981 2. libur.: 380-381), baina ez dago halakorik. Badakigu, Bonaparte lekuko, goi-nafarreraz ez dela inolako xuketarik.

Gatozen orain adizkiak ikustera: adizkien morfologia aurkezteko bi taula dakartzagu. Lehen taulan lau hizkera ageri dira, bi behe-nafarrerak, aezkera eta goi-nafarrera gisa izendatu duguna. Taula honetako bi behe-nafarreretako datuak Bonaparterenak dira. Orain artean bi behe-nafarrereren banaketa aintzat hartu ez badugu ere, aezkerarekin alderatzeko bata edo bestea hautatzeko dugun zalantzak eta formen hedaturaren berri osoagoa eman nahi izateak eragin du gure erabakia. Aezkerari dagozkion datuak geuk bilduak dira, eta goi-nafarrerari buruzkoak Aezkoa ondoko Artzibarko Arrietakoak dira, XX. mendean Koldo Artolak bilduak (Yrizar 1992). Taula osatzeko ordea Esteribarko forma pare bat sartu dugu —letra etzanean ageri dira— (Gaminde 1986), eta baita Bonapartek Elkanon bildu formak ere, lau hain zuzen, komatxo artean doazenak (Ondarra 1982). Azkenik, parentesi artean doan forma Mezkirizkoa da (Yrizar 1992).

Bigarren taulan aezkerazko formak goi-nafarrerari dagozkion bost leku zehatzetako adizkiekin alderatu ditugu: Aezkoa ondoko Arrieta (Artzibar) eta Aurizko datuekin, eta Erroibarko Aurizberri, Mezkiritz eta Lintzoaingoekin. Bigarren taula honetan hiketari dagozkion adizkiak letra etzanean ageri dira. Nabarmen gelditzen da Aurizberriko adizkiek Aezkoakoekin duten lotura estua, jadanik gerra aurretik aita Damaso Intzak aipatua (Yrizar 1992: 191).

	Mendebaldeko b. naf.	Ekialdeko b. naf.	Aezkera	Goi nafarrera
1) nintzen	nintzan	nintzan	nintze	nitze
2) nintzateke	nindake	nitaike	nintzateke	'nitzake'
3) naiteke	nitake	naiteke	neike	'naike'
4) zait	zaut	zaat	zeida	zaira/-da
5) zaio	zako	zako	zeo	zaio
6) zitzalon	zitzakon	zitzakon	zitzeo	zekio
7) zuen	ziin	zien	zue	zue/-n
8) huen	hiin	hiin	yue	yue
9) genituen	ginitiin	gintien	ginduze	gindue/-n
10) dezake	dezake	dezake	zake/dauke	'zake'
11) diot	dakot	dakot	dakot	dakot
12) dit	daut	daat	dada	dira
13) diabilek		diaillek	xeilak	ziabilek
14) diaklat		diaklat	xitat	ziakit
15) diagu (N.N.)		diaguk	diagu	'diagu'
16) zioat	zakoat	diakoat	xakotat	(diakotat)
17) naiz	niz	niz	niz	naiz
18) zara	zira	zira	zira	zara
19) daitezen	diften	diften	diften	'daitzen/daitzen'
20) nauzu	nuzu	nuzu	nuzu	dirazu
21) zaitut	zitut	zitut	zitut	zaitut
22) dizut	dauzut	dauzut	dauzut	dizut
23) zarete	ziizte	ziizezte	ziizate	zate
24) diat (N.N.N.)	deat	dauiat	dautat	dlat

	Aezkoa	Arrieta	Auritz	Aurizberri	Mezkirtz	Lintzoain
1)nalz	niz	naiz	naiz	naiz	naiz/neiz/neis	nalz
2)zara/xara	zira/xira	zara	zara	zara	zara/zera	zara/zera
3) zen	ze	ze	zen	ze/zen/za	ze/zen	ze
4)ginen	gine/ginde	gine	ginen/ginden	gina	gine/ginen	gine
5)zaitut	zitut/dauzut	dizut/zaitut	zaitut/dizut	zaitut/dauzut	dizut	dizut
6)huen	yue	yue		yue	yue/yuen	yue
7)zait/zaidak	zeida/xeidak	zaira/zaida	zait/zaida	zaida	zaiđe/ziaidek	zalde/zaidėk
8)zitzaldan	zitzejda	zeikira	zi(t)zaldan	zizalda	zitzaiden/zaikiran	zakire/zekide
zitzaldan	xitxeidata				zitzaideta	zekireta
9)zaltzal	zitzeo	zeklo	zitzalon	zizalo	zizalao/zekion	zekio
zitzalao	xitxeota		zalkion		zitzeota	zekiota
10)dit / zidak	dada/xadak	dira	dira/dit/nau	dara	dire/zirek	dire/zirek
11)dlot/zloat	dakot/xakotat	dakot	diot/dakot/dekot	dakot	dakot/diakotat	dakot/zlakotat
12)dizut	dauzut	dizut	dizut/daizut	dauzut	dizut	dizut
13)Nik-Hiri	dautat/nauta	dlat		daut/nauta	dlet/nie/-n	diet/nia/nie
14)nion/nioan	nako/neko/nakota	neko/-n	nion/nako/-n	neko	neko/-n/nekota	neko/nekota
15)nzun	nauzu	nizu	nizun/naizu	nauzu/neuzu	nizu/-n	nizu
16)zietek	xaetek	ziakote(k)			diakotek	ziakotek
17)zidatean	xadateata	txidaten			zireteta	zireteta
18)zlean	xaeta	txekoten			ziakoteta/-tea	zekoteta

Lehen taulak lehen 10 adizkietan aezkera goi-nafarrerarekin doala erakusten digu. 4. laukiko datua kontuz hartu beharra da ordea; Orpustanek dioskunez, Orzainen *zata* da forma, aezkerazko *zaida*-ri hurbiltzen zaiona. 6.ean, “zitzaion”-en kasuan, goi-nafarreraz *zekio* ageri zaigu Arrietako herrian, baina Nor Nori-ko *-ki*-erroko formekin batean, (Sakanan edo Goñerrin aurkitzen ditugunak), badira “zitzaion” modukoak ere goi-nafarreraz. 10.ean ikusten da aezkeraz *zake*-z gain *dauke* dagoela. Goi-nafarrerazko testu zaharretan nahiz egun Mezkiritzen badira ordea halakoak ere: *ez zuqueten utci* ahaleko forma dugu “Admirabantur dicentes: bene omnia fecit” izenburua duen San Mateoren testu batean.⁶⁴ Elkanoko Lizarragak ere baditu honelakoak: *Eta norc inzúque deusetic, baicic Jangoicoac gucién Criadóreac?* (1979: 127). Bonapartek Elkano, Gares, Oltza eta Goñin bildu zituen honelakoak, “neza-keen” formari dagokionerako *nuke* edo *nukea* bilduz (Ondarra 1982: 206). 11.ean lauretan “dakot” dugun arren, esan behar da goi-nafarreraz nagusiagoa dela “diot” forma, Arrietako hau baino. 12.etik 16.era bitarteko adibideek erakusten digute aezkerak desberdin jokatzen duela hala behe-nafarrerarekiko nola goi-nafarrerarekiko. 17.etik 22.era bitartekoek berriz aezkera behe-nafarreraren lerroan sartzen dute, eta 23 eta 24.ak berriz ere zalantzan uzten dute aezkeraren lekua zein den.

Bigarren taulan besteren artean honakoa ikus daiteke: Aurizberriko formak erabat hurbiltzen zaizkiola aezkerari *naiz*, *zara*, *zaitut* indikatiboko oraineko horiek salbu. Aurizkoek berriz goi-nafarreraren statusa hobeki gordetzen dute. Arrietako formak goi-nafarrerari segitzen zaizkio *naiz*, *zara*, *dizut* bezalakoetan. Iraganeko Nor Nori formetan *-ki*- erroa gordetzen dute aezkeratik aldenduz. Hiketako formetan ordea, aezkerazko *x*- (sudurkari ondoren *tx*-) bera dute, besteek ez bezala. Mezkirtz

(64) Testua Pedro Diez de Ulzurrun Iruñeko mediku eta euskaltzain urgazleak utzi digu, hori da dugun erreferentzia.

eta Lintzoaingo formak dira goi-nafarrera arrunta hobekien ordezkatzan dutenak. Bi hauetan *neiz*, *zera* bezalakoak aurreko aditz nagusia *-i-z* bukatzen den kasuetakoak ditugu, asimilazioa jasanik alegia. Asimilazio bera gertatzen da *zaide* bezalakoetan ere.

Guk uste bi taula hauen bidez aezkerazko adizkiak behe-nafarrerazkoekin doazela dioen orain arteko baieztapen *naive-a* zuzentzen da, eta gauzak konplexuago direla aise ikusten, neurri handi batean aezkera eta goi-nafarrera batera baitoaz.

Atal hau bukatu aurretik bada polimorfismoaz aipatu nahi dugun zerbait. Joe Larochette-k Manuel Alvar-en lan bat irazkintzen duela (1970: 237-241), J. Allières-en banaketa hirukoitza gogorarazten digu: a) bertako eta kanpotikako formak batera; b) forma zaharragoa eta berriagoa batera; c) bi forma garaikide batera. Aezkerazko aditz sistemak banaketa hau bermatzeko adibideak ematen dizkigu.

1) *Zen/ze*, *zuen/zue* bezalako dimorfismoak arruntak dira Aezkoan, batez ere gizonetzkoengan. Kasu honetan, itxuraz, *zuen* edo *zen* bezalakoak zaharragotzat joko genituzke, iraganeko *-n* morfemaren galera osoki gailendu gabeko joeratzat harturik. Ezin da ukatu ordea, iraganeko morfemaren galera erabatekoa gertatu eta gero, Nafarroa Garaiko edo beharbada Iparraldeko forma *-n*-dunak aezkerara berriz ere sartu izana, mugikortasun handiko gizonen ekarriak edo. Halaz ere dimorfismo hau zaharra da, eta ez dago zertan honelakoetara jo. Beriainek, esate baterako, forma *n*-dunak eta *-n* gabeak zerabiltzan *ciol/cen* (1621: 70), nahiz mende bat beranduago, Lizarragak eta Elizalde gabeak erabili (Kerejeta 1991: 168-69).

2) *Niz/naiz* dimorfismoa gertatzen da Arian gizonetzko anitzengan. Kasu honetan ere *naiz* zaharragotzat joko genuke lehen kolpean, eta gainera bi hizkeraren muga dagoen eremu batean bi formak agertzea ez da bat ere harritzekoa, espero beharko litzatekeena baizik, baina ezin ahantz dezakegu *zeida* 'zait', *beita*, *geizki* bezalakoak egiten dituen hizkera batek ezin gorde dezakeela *naiz* bezalakorik, *neiz* beharko lukeela, Goñerriko edo Oltzako Ororbiako testuetan bezala. Emaztekiak baitira beti *niz* darabiltenak, uste dugu gizonetzkoen berrikuntza dela *naiz*, baztandarrei edota goi-nafarrera egiten duten beste jendeei ikasia edo. Adierazgarria da gainera *yaiz* ez, *yiz* erabiltzea gizon ariatar hauek berek. Aezkoan ez da beste inon aurkitzen *naiz* forma.⁶⁵ Oraingo Ariako gizonetzkoen *naiz niz*-en aldaki jatorrizkoa izatera berriz, ez dugu uste zalantzarik legokeenik aezkera goi-nafarreran sartzeko. Arazo enpirikoa da gurea, ez baitakigu noiztik diren aezkerazko indikatiboko oraineko forma horiek behe-nafarrerazkoak bezalakoak, edota hobeki esan, ez dakigu aspaldian aezkera eta behe-nafarrera nolakoak ziren, ez zertan berezten ziren, ez berezten ziren ez honelako ezer.

3) Hurrengoak ere forma garaikideak ditugu: *zakoe/zako* 'zion', *zogue/zougu* 'zigin', *nekoel/neko* 'nion', *nauzuel/nauzu* 'nizun'. Formok, lehen parean Orbaizetakoak, eta gaineratekoak Abaurregainakoak dira. Hauek argi darakuskigute, iraganeko *-n* morfema galduenez, eta iraganeko *z-* morfema unibokoa ez izanik —*zeo* 'zaio' oraineko forma da—, hiztunak premiazko dakusala iraganerako forma espezifiko bat, eta analogiaz *-e* hautatu duela funtzio horretarako, *zue*, *nue*, *ni(n)tze* e.a. gogoan. Honelako formak ongi hedatuak dira Aezkoan, baina ez dakigu Aezkoako mugak gaindizten ote dituzten.

(65) Ana María Echaideren inkestetan *naiz* bat azaltzen da Garraldako erantzule batek emanda (1989: 215). Guk Garraldan *niz* entzun dugu beti.

4) Forma garaikideak dira hurrengoak ere, bigarren kasuetan femeninoko 2. pertsonaren morfemaren lerradura gertatu dela (cfr. Ros 1986: 14, non esaten baita guk aipatzen dugun lerradurarik ez dela aezkeraz): *tine/tinen, tinagu/tinoun = ditinoun, daune/daunen*. Goi-nafarreraz halakorik ba ote den edo ba ote zen ez dakigu, baina zaraitzueraz bada arrastorik: *orai iorc ecusten ezquituen lecuan erori bear nagun lujuriazco becatuan* (Satrustegi 1987: 166), eta Zoilo Moso otsagabiarrak *xardokiren nagun emaro xago* (Estornés Lasa 1985: 42).

6.4.4. Sintaxia

1) Balio enfatikoko esaldietan galdegaia aditz laguntzailearen aitzinean joan daiteke behe-nafarreraz. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez. Hona hiru adibide:

“hortako dauzut erten ene arbasoen denborakoa zela”, Heletan Xipri Arbelbideren ama zenari 1985ean bildua.

“haren ustez, etxeko segida, geroa, nik nuen segurtatu behar” (Landart 1978: 47).

“berhala dinat edan” (Etxamendi 1975: 58).

2) Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez da ezagutzen behe-nafarrerako zehargalderetako *-nez* atzizkia:

“galdeka hea Alemanian apeza ez denez herriko-mutil” (Salaberry 1978: 142).

“ikusteko hea bere semia jinen denez”, Donibane Garaziko ipuin batean, (Etxebarria 1983: 262).

3) Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez dago galdera perpausetan behe-nafarreraz dagoen *-a* morfema:

“Ikusterat jiten ahalko nintekeia?” (Etxamendi 1984b: 8).

“Bihotzetik erten daazia, Maattipi?” Lacombe Alduden bildu ipuinean (1971-72: 36).

4) Xedezko esaldiei dagokienez, aezkeraz eta goi-nafarreraz ez dagoen “amorekatik (eta)” bidezko egitura ageri zaigu baztaneraz bezala behe-nafarreraz. Baztango adibidea 1722ko Erratzuko gutun batekoa da: *Guerta Estadien amoreac gatic* (Satrustegi 1986: 128). Behe-nafarrerazko lehen adibidea Aldudekoa da eta Izpurakoa bigarrena:

“Othoizten zaitugu ardiets dauzkigutzun lau gauza gu guzien nagusiaren-ganik, amorekatik eta izan dadin gure erresuma bethikotz uros” (Cerquand 1985: 19).

“Jaik hadi, espaka gaiten argia gabe, amoreagatik atso hori gutaz trufa ez dadin” (Cerquand 1985: 33).

5) Kausaletan *-lakoan* atzizkia aurkitzen dugu behe-nafarreraz, aezkeraz eta goi-nafarreraz berriz ez:

“-Bainan zuk nolaz ez duzu pentsione gehiago hunkitzen? -Ba, alta, ez, ez dutalakoan galdegin.” (Etchebarne 1989: 141).

“Certaco deitcen ducu mortala? Arima hiltcen diilacuan”, Hazparneko kristau ikasbide batetik hartua.

Ezaugarri hau ez dagokio soilik behe-nafarrerari, badira adibideak gipuzkeraz (Alzo 1961: 76).

- 6) Ezezakako adbertsatiboetan bada behe-nafarreraz aezkeraz ez den “baina/bainan”:
 “Mintzaira ez duk egina lehenik bere buruarekin har-emanka artzeko, bainan bertzeekin solastatzeko...” (Salaberry 1981: 14).
 “ez han egoiteko zilintzan loheriaz hartuak, bainan oldar gehiago papoan, uda berria jin ber, hegaldatzeko, aro berri bat haste” (Salaberry 1978: 176).

7) *Baizen* forma duten esaldiak ageri dira behe-nafarreraz aezkeraz *bezik* baizik ez dela:

“ez diat profiturik erretirutzen esne xorta bat baizen” (Cerquand 1985: 48), Buztintze-Iriberry.
 “sekulan ez nintzen etchetik atherako, nere Aingeru begiraleari othoitz bat eginik baizen” (Etxebarria 1983: 252), Orzaize.

Hona orain Aezkoako adibide pare bat:

“ezkira bizi irur bezik” Aria.
 “ez da kotxea bezik bazterretan” Orbara.

Ordea, goi-nafarrera zaharrean badugu Utergako ezkontagirian adibide hau: “ez verçe emazteric eguiteco y vayçen” (Satrustegi 1977: 113), zeinak pentsarazten digun aezkeraz ere lehen bazirela honelakoak.

8) Desberdintasun ñimiñoa izanagatik ere komeni da aipatzea, ondoriozko esaldietan, aezkerak *bai(t)*- hutsa darabilela, behe-nafarrerak *nun bai(t)*- osoagoa duen bitartean:

“Neskato gazte hura hoin izan zen alferra bere bizi guzian nun ez bait zien ikhasi orratzean hariaren iragaiten” (Cerquand 1985: 44), Oragarreko ipuinean.

9) Ez dute aezkerak eta goi-nafarrerak behe-nafarrerak duen *(-en) ber* egitura moduzkoa baliatzen:

“Hemen sartu gogo nizin. Espainiarat joan balira Beneditinak, joanen nintzen, serora nintzen ber”.⁶⁶

10) Arrunta den “nahiz” adbertsatiboa, aezkera inguratzen duten hizkerek dute-na (Baztan, Erroibar, Eguesibar...), ez da ageri aezkera modernoan. Behe-nafarreraz bada:

“Jaun aberats bat zagon oraino ezkontzeko, nahiz berrogai eta hamar urtherat hurbildia zen” (Cerquand 1985: 92), Oragarreko ipuinean.

11) Zehaztugabeetarako *zemeit* edo *zerbeit* darabil aezkerak, eta ez dago goi-nafarreraz aurki daitekeen *-aren bat/-ren bat*: *Elizaren Mandamentuaren bat* (Elizalde 1735: 83). Gesalazko Muzkin berriz *verce viderenbat* (Lecuona 1973: 377), eta Oltzako Ororbian *hume gueistorem bat* (Satrustegi 1987: 107). Elkanoko Lizarragak berriz: *passioco bérc instrumenturenbat* (1979: 83). Zaraitzueraz ere aurkitu dugu egitura hori Samper-en 1866ko dotrinan: *ceren cometitcen baitu becatu gravisimo edo andien bat* (Camino & Gómez 1992: 495). Baztanerazko testuetan ere ageri da: *becatu mortalen batez oroitzen denac* (Salaburu 1986: 836), eta baita Ultzamakoetan ere: *gauzarem bat* (Sa-

(66) Jatsun 1883.ean sortu Ama Gaudentzia mojari egin elkar hizketatik bildua, *Otoizlari* aldizkaria, 1983ko ekaina, 108. zenbakia, 13. or.

trustegi 1988: 283). Ez da falta Bertizaranako testuetan: *beren humeren bati* (Ondarra 1989: 709). Pentsa liteke aezkeraz ere bazela lehen honelakorik.

IRUZKINA

Ez ditugu sintaxiaren atal guztiak ukitu, lanaren xedea ez baita sistematikotasuna. Ezin gainera, oraindik ere datu gehiago behar baitira alderaketa osoagoa lortzeko. Esate baterako, hainbat fenomeno honako edo halako hizkeran gertatzen ote den jakin beharko genuke: erlatiboko esaldietan arrunta da aezkeraz nahiz goi-nafarreraz izena aurretik doan egitura luzexkoa: *ogui beti dirauena* Iruñeko 1609ko olerkietan, *çure odol enegatic yxuri cinduenas* Beriainek, *crístio adimentura alegatu diren gutciei* Urizko dotrinan, eta aezkeraz Abaurregainan bildu *ele (h)artzen diren geek*. Ba ote halakorik behe-nafarreraz? Zaraitzueraz bederen badira: *ele falta dren koyetarik* (Estornés Lasa 1985: 84), eta hona Donibane-Lohizungo alkateak XVIII. mendeko gutun batean dakarrena: *Emastequi hemen presso dugun bunec* (Satrustegi 1986: 141).

Beste adibide bat ematearren. Esaldi inpersonaletan Nor-Nork saileko adizkiak erabiltzen dira “behar” aditzarekin aezkeraz eta behe-nafarreraz Nor sailekoen ordez: “Gaixua, ezkalda zizpita ba’uxu barnian! horrek kendu beha’ixi”, ‘hori kendu behar da’ zentzuan (Etxamendi 1985: 17). Aezkerazko dotrinetan “¿Anitz bear du apreciatu cristioaïn dignidade gonec?” ageri zaigu Loperena orbaizetarraren dotrinan, eta aezkera modernoan “eztu bota biar sobra papel” bildua dugu Orbaizetan ‘ez da sobera paper bota behar’ adieran. Goi-nafarreraz ere ematen du badela antzekorik: “Hobe du ez oroitu denbora (h)aetaik (h)emen pasatu tugun klasian” bildua da Usetxin (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 53). Norainoko hedadura du fenomeno honek? Bada oraindik ere lanik hiru hizkeren arteko sintaxi alderaketan aurrera egiteko.

6.4.5. Lexikoa

6.4.5.1. Dialektologiaren arloan lexikoaren sailak duen garrantzia zenbaterainokoa den erabakitzean joera aurkakoak ikusi ohi dira. Zenbait dialektologi azterketatan hutsaren hurrengoa da lexikoari eman zaion pizua, horretarako arrazoi bat baino gehiago emanez:

...uno tiene la impresión de que los componentes del léxico se distribuyen dentro de una familia de dialectos como los genes de una población: a veces se tiene la impresión de que se están extrayendo bolas de una urna.

Y, aunque las coincidencias de vocabulario den testimonio de contacto entre dialectos, estas coincidencias, lo mismo que las divergencias, no tienen por qué ser antiguas. (Mitxelena 1985 [1976]: 84).

Errealitatearen beste edozein atal gisa —etxe izenak, deiturak, toponimia...—, hizkuntzalaritzaren parte ere badenez, egitura geolinguistikoaren islada garbia da lexikoa, eta gogoan hartzekoa.

6.4.5.2. Ohiko dialektologiaren barrenean lexikoaren alorrean egindako azterketei estrukturalismoak egin zizkien kritikak ezagunak dira, ekarri dizkion onura eta teori aurrerapenak bezain ezagunak. Funtsean, lexikologiaren eta semantikaren arteko eredu zorrotz bat bilatu nahi zen, konparagarritasuna bideratuko zuten egitu-

rak lortzeko; bestela esan, arazo semasiologikoak eta onomasiologikoak gaintituz, egituraturik zeuden alor semantikoak alderatzera jo nahi zen, egitura kontzeptualak eta egituron atal lexikoak alderatzera, ohiko lexikologiatik eta betiko ordena alfabetikoaren tranpatik ihes egin nahian. Asmoaren zuzentasuna gora-behera, honek Euskal Dialektologiaren ihardunbidean eman dituen ukitzeko moduko emaitzak, gure euskalki banaketa eta sailkaketarako arlo lexikoak eskaintzen dizkigun baliabideak, inon ikusten ez direla aitortu behar da, edota behinik behin, oso nekeza bihurtzen dela iharduna halako parametro teorikoetarik abiatuz gero, alderaketa egiteko eragozpenak dozenaka ugaltzen baitira, dialektologiaren eta semantikaren arteko muga ezabatuz gainera.

Oposaketa desberdinetan funtzionatzeagatik, ikuspegi funtzionaletik begiraturik desberdinak izan daitezke materialki berdinak diren zenbait hizkuntz forma. Alderaketaren beraren metodologia eta xedea dira zalantzan gelditzen zaizkigunak. Dialektologilariak badaki ez dela hitzaren existentzia edo inexistentzia material hutsa alderatu behar dena, hizkuntzaren egiturak emandako baloreak baizik, baina ez da erraz gertatzen datuen eta teoriaren arteko leze sakona gaintitzea, sobera eta modu askotarikoak dira dialektologiaren —eta baita lexikoaren— esparruan biltzen diren datu heterogeneoak eredu teoriko hertsu baten barrenean egokitzeke. Estrukturalismoaren ahaleginaren balioa ukatu gabe, ohiko dialektologiaren biderei jarraiki arituko gara.

6.4.5.3. Lanaren mugak gogoan izanik, hainbat item alderatuko dugu. Bonaparteren inkestetako datuetan oinarrituko gara aezkerarako eta goi-nafarrerarako. Aezkerari dagozkionak Mitxelenak argitara emanak dira (1958), eta goi-nafarrerari dagokionerako, Erroibarko edo Artzibarko materialerik ezean, Elkanoko datuak baliatu ditugu, Ondarrak 1982an argitara emanak. Elkanoko inkestako datuak Aezkoakoak baino ugariagoak baitira, aezkera modernoko datuak ere baliatuko ditugu Bonaparterenean falta direnak ere izateko. Behe-nafarrerazkoak mende bat beranduagoko datuak dira, Eñaut Etxamendi euskaltzain urgazle ezterenzubiarrak guri adeitasunez emanak, zehatzak, fidagarriak eta xuxenak.

6.4.5.4. Mugaz bi aldeetako hizkerak alderatzean ezin ahortzi da erdaren eragina. Gaztelerak, bere aldetik, aezkera eta goi-nafarrera lexikoaren alorrean batzea eragin ahal izan du, aldi berean lehenago kaskoinaren eta orain frantsesaren eragin lexikoa bildu duen behe-nafarreratik aldeniduz.

Alderaketan berean pizua —eta ez nolana hikoia— duen bestelako eragilea Nafarroako eskualde hauetako euskararen diglosi egoera da. Bonapartek bere garaian inkestak egin zituenean behearako abidan zihoan euskara Eguesibar guztian eta berdin Elkano herrian, eta ezagun du hori hitzen zerrendak, erdarakada nabarmenak ageri baitira bertan: *graziak eman, mantxatu, permititu, pintxatu, ofrezitu, arraskatu, prinzipio, eslejitu, apartatu*.⁶⁷ Inkesta egin zen garaian euskara nagusi zen Aezkoan herriaren ahoan, eta horrek ere alderatzerakoan bere eragina du.

Erdara distortsioen iturri gertatu ahal izan da Elkanoko berriemateak euskara behar bezala ez menderatzeagatik bertako euskal forma gogoan izan ez eta erdal

(67) Litekeena da ere neurriren batean inkestaren beraren eragina izatea hizkeraren itxura erdaldundu hori, batez ere gazteleratik abiatutik egina izatean.

forma eman baldin bazuen. Latinetikako maileguk garai batean euskal lexikoa batu ahal izan zuten bezala, euskal forma desberdin bana zuten bi hizkerari gertatu ahal izan zaie erdal forma bakar batek biak ordezkatzea, hizkera biak hurbilduaz. Baita alderantziz ere. Lehen bi hizkerek euskal forma bera zerabilten adibide batzuetan, bietarik batean euskal formari eutsi baldin bazaio eta bestean erdal formak euskalduna ordezkatu baldin badu, hitz horretan batasuna zuten bi hizkerak bata bestetik aldendu dira. Bigarren kasu honen adibideak erruz ikusi ditugu gure alderaketan: Aezkoan euskal forma ageri duen adibide batzuetan, ordain erdalduna dakar Elkano-ko inkestak kasu horretarako. Mezkitritzen guk 1990. urtearen inguruan egin inkestetan ordea, aezkerazko euskal forma bera aurkitu dugu goi-nafarreraz. Antzera, orain aezkeraz erabiltzen ez diren hitzak, edo erabilpen berezia dutenak, lehenago arruntak ziren. Esaterako, 1253ko idazki batzuetan «Miguel Argala de Garralda», «Orti Landerco de Garayoa» eta «Sancho L. Macua de Garayoa» ageri zaizkigu. Hiru izenondo horietarik bakarra erabiltzen da egun aezkeraz, “argal”, eta ez da jendearendako esaten, ilearendako baizik.

6.4.5.5. Nafarroako eremu anitzetan azken mendeetarik hona —Beriainen tes-tuak berak lekuko— euskaraz erabiltzen diren gazteleratikako maileguen kopurua nabarmena da, eta honetan antzera jokatzeko dute hala goi-nafarrerak nola aezkerak. Honatx bi hizkeretan erabiltzen diren gazteleratikako formak. Goi-nafarrerazkoak Joakin Lizarragaren lanen hiztegiatarik bilduak dira, eta aezkerazkoak berriz egungo gure inkestetan: *aborrezitu, abuela, abuelo, afizione, akabatu, akuditu, a(k)zione, aldarmortzatu, alubia, apart, arka, arrojatu, azotatu, balsatu, balle, bengatu, beztitu = bestitu, bolatu, debalde, despe(d)itu, ellegatu, errenditu, erreposatu = erreposki, eskapatu, eslejitu, espalda, esperatu, espostu, etxaperro, fin gaizto, fuerte, gana, golpatu, igualki, inport izan, junto, kalbo, kontent, kostunbre, kueba, kuidatu, kuna, ladron, manera, medianoki, montiatu, montio, orazio, pasagarri, peña = peina, pikatu, plantatu, presente, prezisoki & prezeski, primabera = primadera, sopra, solo, soñatu = sonatu, temple, tia, tio, txastre, unitu...*

6.4.5.6. Inkesta guztietan bezala, hau bat egin beharra izan zuen Bonapartek. Gaur egungo dialektologiatik abiatuak guk beste moduko galdetegia prestatuko genuke, inguruko kulturari gehixeago atxekituz, *arkanjel, kamello, leon, tigre, ballena* bezalakoak ekidinez. Aldiz, oso aspaldiko izan daitezkeen hitz gehiago komeni litzateke, orain arte ibar hauen bizimoduaren eta errealitatearen funts izan den natura-ekin lotuak direnak, behe-nafarrerarekiko alderaketa lexikorako izugarritzko argitasuna ekar lezaketenak. Aezkoan nahiz behe-nafarreraz erabiltzen diren *tirra* (lehen *Sastreaarena* zeritzon Garraldako etxe bati hala esaten zaio orain, Ezterenzubiko iturri bati bezala), *darte* (zaraka), *(h)ibi, marro* bezalako hitzei lotuxeagoko inkesta beharko genuke ere. Izan ere, Manuel Alvar-ek dioen bezala:

...el mundo de los *Animales salvajes*, de las *Plantas* y del *Folklore*, contenido muy rico y de gran utilidad para el comparatista, porque, justamente, en este dominio habitualmente ignorado se refugian los restos de un vocabulario que no se rinde a los asaltos de la lengua oficial y en el que perduran las más viejas reliquias de estructuras lingüísticas prelatinas (Alvar 1956-57b: 261).

6.4.5.7. Ikus ditzagun orain aezkera eta behe-nafarrera banatzen dituzten hainbat hitz; tartean banatzen ez dituen hitzik ere bada. Lehena beti goi-nafarrerari dagokio, bigarrena aezkerari eta hirugarrena behe-nafarrerari:

Jangoiko/Jangoiko/Jeinko; garagartzarol/garagartzarolekain; garilla/garil/uztail; agostu/abuztu/agorri; urri/urri/buruill 'irail'; lastalla/azarol/urri(l); azarol/abendul/azaro 'azaro'; lagumbat/larumbat/liakoitz; lañul/goibell/hodei 'hodei'; oñestur/oinaztura/ximixta; txindil/txinar/pindar; tizon/eiletil/txindu; urgunel/lintsa, urgunel/liska, ihiztoka; ugaldel/ugaldel/erreka, ibai, erroitz; balle/balle/baran; ugazanaya/ugazanaya/esneanaia; amabutxal/amutxil/gazama, gaxama; aurpegi/aurpegi/begitarte; listul/lixtul/thu, elder, aboazi; lepazakile/lepazokil/garkola; beatz/eribeatz/bebatz; eskugar/eskuar/abur-mazela; bular/bular/papo; alu/alu, motz/potxotxa, pottoloa; txongolozangoxuntal/aztalbebarri; kalentural/berotasun/sukar; argizaril/argizarilezko; zirikul/zirikul/zeta; monal/monol/zimino; kalfor/kalfor/buzoka; karatxoril/garaitxoril/etxoril; otsorrai/erroil/bele; galeper/galliper/kalla; amurrail/arrail/amarraiñ; armimaul/armamilllipu; ipurtargil/ipurtargil/barrargi; saltarin/saltarin/otte; puntx/puntza, puntxa/ziztaka; txipol/txipul/busuntsa; ezkil/ezkilurki; xunkal/xunkal/ibi; erromerol/erromerol/itsalahar; buruka/kalpitzar/ogiburu; garil/garilogi; gasatal/gaztal/gasna; amets/amets/aments; giltza/giltza/gako; goatzel/goatzel/obe, obantze; ataril/atari/borta, athea; zartagi/kaxol/zartaiñ; orantzal/orantza/altxaarria; ezkil/eskila = ezkila/zeiñu; kurexal/kuraxel/aixtur; ardol/ardol/ano; muskon/muzikon/paso; tellatu/etxein/teillatu; sor/sor/elkor; atral/atral/jalgi; listatul/listatul/dirdiratu; osatu/osatul/xikitatu; bilatul/bilatul/xekatu; prinzipliol/astel/bastapen; atija in/atija in/urtzintz in; akabatul/akatul/finitu, bururatu; zapatu/zapakatul/ixtikatu; naurritul/naurtul/izartu; ukitu/ukitul/hunki; bolatul/bolatul/airatu; etorri/etorri/jin.

Sail hau ugaldu liteke, baina gure oraingo xedea aurkezpen apal bat egitea da, ez hiru hizkeretako lexikoaren analisisa. Geografikoki alde batera nahiz bestera jokutzen duten hitz multzoak berez litezke, aezkera goi-nafarrerarekin edota behe-nafarrerarekin ez doanetan zaraitzuerarekin eta erronkarierarekin ote doan begiratu; eremu gutzia (behe-nafarrera, aezkera, goi-nafarrera) harrapatzen duten hitzak harrapatzen ez dutenetatik berezi, goi-nafarrera eta behe-nafarrera aezkeratik bereziaz batera doanetan; aezkerazko forma berrikuntza edo forma zaharra ote den edota zaraitzueira eta erronkarierarekin ote doan ikus liteke, e.a. Geolinguistikoki adierazgarri diren hitz multzoen arabera aezkeraren lexikoak zer jokabide duen ikustea ere interesgarria litzateke, eta baita estatistika egitea ere. Bonaparteren eta gure datuetan oinarriturik, aezkerazko eta goi-nafarrerazko datuak alderatu ditugu (Elkanoko nahiz Aezkoako XIX.eko datuak, eta Aezkoako eta Mezkirizko XX.ekoak), emaitzetan bi hizkeren arteko batasuna nabarmen gelditu dela. Alderaturako 1181 hitzetarik, 1046 berdinak atera zaizkigu (%88'57), 86 desberdinak (%7'28) eta 49 kasutan alderaketak arazoa ageri zuen (%4'14). Behe-nafarrerarekiko alderaketarik egin ez badugu ere, garbi ikusten da, erdaren eraginaz landa ere, desberdintasunak handiagoak direla aezkeraren eta behe-nafarreraren artean, eta behe-nafarreran Iparraldeko lexikoa nabarmen ageri dela, horretan aezkeratik eta goi-nafarreratik aldeniduz. Guzti hau arreta gehiagoz aztertzea da, baina gure lanean orain artean datuek erakutsitakoarekin bat dator orohar.

6.4.5.8. Aezkeraz hitz sail berezi eta "berezkorik" ba ote den galdetzea dagokigu ere. Alvar-ek Eska ibarreko hizkeran berezko hiztegi berezirik ez zuen aurkitu (1956-57a: 31). Aezkoarako guri berdin gertatzen zaigu, ez baita ondoko hizkeraren

batean erabiltzen ez den hitzik, guk dakigula bederen, joera lexikoak ezker eskuin eta goiti beheiti doaz Aezkoan.

6.4.5.9. Bukatzeko, Aezkoa eta ondoko herrien artean ikus daitezkeen desberdintasun batzuk aipatu nahi ditugu. Zorritzarrez, Aurizberri eta Aurizko euskara aztertu gabe daude eta kasik itzalia da herri horietako euskara. Ikusiak gara Aurizberriko euskara adizkien aldetik aezkeraren iduria dela. Lexikoaz dakigun apurrak honakoa erakusten digu: Aurizberrin, *estrabilia*, *tellatua*, *belar zilo*, *atsalaskaria*, *tximindegia* edo *erte* erabiltzen ziren (Barandiaran 1926). Aezkoan guk hauek bildu ditugu: *artégia*, *etxéina*, *kúpua* = *kúkuu*, *beréndua*, *etxamína* = *etxabína*, *arte*. *Erte* berrikuntza dela eta, esan behar da Aezkoa guztia inguratzen duela salbu Luzaide, Garazi eta Zaraitzu aldetik, baina bertan ez dela. Bada Artzibarko Arrietan, Uritzen, Erroibarko Mezkiritzen eta Aurizberrin, eta Beriainek, batzuetan, eta Elizalde bazerabilten. Garbi dago goi-nafarreraz hedatu dela, muga Aezkoan aurkiturik.

7. Oharmenezko dialektologia

Teori oinarriez iharduki dugunean aipatu dugu zerbaitxo dialektologiaren sail honetaz. Ameriketara arras erabilia izan da, Dennis R. Preston-en eta besteren lanak lekuko, eta hiztunek beren hizkeraz eta aldamenekoez dituzten balorazioak (estigmak, zaletasunak, usteak) ezagutzeko eta beren ustez hizkeren mugak nondik nora doazen jakiteko balio du. Guzti honetan kulturak eta hiztunaren bizikizunak —beste hizkeretako hiztunekiko izandako hartu-emanek— eta aprioriek eragina izan ohi dute, azken finean euskararik hoberena Tolosakoa, Arratiakoa edo Lapurdiko itsasaldekoa dela esaten “ikasi” egiten baita (cfr. Zuazo 1987: 934 eta Urquijo 1923), horregatik datu biltzaileak erne ibili beharra du.

Guk gehien bat hiztun aetzek beren eta aldamenekoen hizkeren mugez duten iritzia ezagutzeko baliatuko dugu. Aldameneko hizkeretako hiztun bakarren baten iritzia ere badakargu, ustearen bi norabideak elkarri egokitzen ote zaizkion ikusteko, nahiz badakigun elkarren arteko hizkuntz berdintasun eta desberdintasunen oharrenak ez duela nahitaez zertan simetrikoko gertatu. Inkestarako nagusiki zortzi lagun erabili ditugu, lau aetz, zaraitzuar bat eta hiru erroibartar.⁶⁸ Horiezaz gain badira garaztarrak ere —luzaidarrak barne —,⁶⁹ eta aetz gehiago, agertu arau aurkeztuko ditugunak. Ezinezkoa zaigu Artzibarko, Aurizberriko nahiz Aurizko euskaldun zenbaiten iritzia ekartzea. Inkesta zabalagoa eskaintzea gogokoago genuke, baina besterik ezean, bego oraingoz honetan. Mase-ren arabera bestalde (1964: 360), hiztunen erantzunen 2/3ak bederen bat etorri behar du tajuzko ondorioak atera ahal izateko. Gure lanean, gero ikusiko denez, lortzen da maila hau, nahiz hiztun gutirekin aritu garen.

(68) Aetzen artean, Abaurregainako Segundo Arostegi Kixketenekoa, 75 urtekoa; Hiriberriko Julian Arrese, Alkezarenekoa, 84 urtekoa; Orbaizetako Valeriano Zabaltza, Juanpritzenekoa, 82 urtekoa eta Garraldatik Anjela Iriarte Urrutiakoa, 81 urtekoa. Zaraitzutik Otsagabiako Teofilo Eseberri, 77 urtekoa. Erroibartik Mezkirizko Markos Saragueta, adinez nagusia eta Juan Ernaga, hau ere nagusia. Hirugarren erroibartarra Santiago Agorreta, 70 urtekoa, Mezkirizko Ureta etxaldekoa.

(69) Kultura aldetik garaztar dira luzaidarrak. Mugaz eskuinaldean dagoen Arnegi herria, aspaldian Luzaideko auzoa zen, Uhaldea, Ondarla, Kafaritze eta Ontzorone bezala (Arbelbide 1987: 133).

Hona lagun hauei gutxi gora behera galdetu geniena:

- 1) Bada hizkera bat Aezkoakoa berekoa, Aezkoako berezia?
- 2) Bada desberdintasunik Aezkoako hizkeratik Zaraitzukora, edota Zaraitzuko-
tik Aezkoakora?
- 3) Bada hizkera bat mugaz eskuinaldeko euskaldunena, bestela esan, bada
«frants euskara» deitzen den hori?
- 4) Aezkoako hizkera zeini hurbiltzen zaio gehien, Zaraitzukoari, Urraul Goiti-
koari, Artzibarkoari, Erroibarkoari, Garazikoari edo Baigorrikoari?

Lehen galderari eman erantzunean, lau aetzen artetik hiruk zioten Aezkoako euskara berezi bat badela. Abaurrearrak zioen badela “Aezkoa balleko uskara auten-
tikoia”. Hiriberrikoak ere badela zioen. Orbaizetakoak berdin esan zigun, badela, Ariakoa dela hori, “Euskalerriko euskara garbiena”, ariatarrak beren artean ezkondu direnez, ez dela kanpotik aldaketarik sartu Ariako euskarara. Garraldako emaztekiak berriz, ez zuen garbi kontua.

Aho batekoa da aetzek bigarren galderari eman erantzuna. Emaztekiari ez genion galdetu, baina hiru gizon aetzek berdina esan ziguten. Hiriberriarrarendako “dife-
renteo” da Zaraitzukoak, abaurrearrarendako “distinto” eta orbaizetarrarendako “ez iduria ere”. Zaraitzuarrak berriz, Aezkoakora desberdintasunik baden galderzean, erantzun zuen aspaldian ez zela Aezkoan ibilia, gaztezututik, baina “bazen diferen-
tzia, ez sobera, zomait [h]itz”.

Hirugarren galderak ere ez du zalantzarako aukerarik ematen. Ia ia mito bihurtua da Aezkoan aetzen eta “frantsen” —esan nahi baita garaztarren— hizkera berdina dela esatea, edo oso iduria bederen. Hori diote, ez bakarrik euskaldunek, euskara ez dakiten aetzek ere hala diote, are Garaziko hizkera ezagutu gabe ere. Horregatik, uste orokor honek gauzak ilunsko ikustera eramanezake oharmenezko dialektologia axaletik egiten duena, baldin bestelako galdera zehatzagoetara —gure laugarren-
nera, esate baterako— jauzia egiten ez badu. “Frantsek” beren euskara berezia dutela, eta beren artean ulertzeko zailena zuberotarrena dela gauza ezaguna da Aezkoan. Luzaide herrian “frants uskara” egiten dela, eta Orbaizetako artzainek ere euskara hori egiten dutela ezaguna da ere.

Laugarren galderaren erantzuna konplexua gerta liteke, baina halaz guztiz ere, gure ustez garrantzizkoena dena, Aezkoako euskara Erroibarkoarekin eta Donibane-Garazikoarekin alderatzea, neurri handi batean argitasunez ageri da iritziei dagokienez. Ez dute aetz guztiek euskarazko hartu-emanak izan Urraul Goitiko, Artzibarko, Aurizko, Aurizberriko (administraritzaz Erroibar, baina geografik aldetik Aezkoaren aldaka aldakan) edota Erroibarko (Mezkiritz, Bizkarreta-Gerendiain, Lintzoain) euskaldunekin, horiekiko hartu-emanak erdaraz egina espero izatekoa da, nagusi baitago erdara herri horietan azken hamarkadetan. Halaz ere, bakarren batzuek ezagutu dute bazter horietako euskara, bai azienda tratuak egitean eta bai Aribeko merkaturan, ibar horietako jendea joaten baitzen Aribera. Kontrabandoak berriz, garrantzi handia du mugaz bestaldeko hizkeraren ezagupenerako, eta berdin Donibaneko asteleheneroko merkatuak nahiz artzantzak. Gauzak aurkezteko erarik errazena Aezkoako euskara Donibanekoarekin eta Mezkiritzkoarekin alderatzeko eskatzea gertatu zaigu, oraindik orain Mezkiritzen bai baitira euskaldunak.

Berriemale orbaizetarrak zioskunez, Aezkoakoarekin alderatuz, “Mezkirizkoa iduria da Donianekoa beino”. Bestalde, Mezkirizkoa “ongi biziki konpreintzen da, Zaraitzuko beino obeki”. Mezkirizko euskaraz galdetzean “Banka eta Baigorri iduria” dela zioskun. Aezkoakoa, Zaraitzuko eta Donibanekoa alderatzean, Zaraitzuko baina, “iduriao Aezkoakei Luzaide eta Doniane”, eta “etzeike konprenditu Otxagabiakoa”; Aezkoako hizkeratik urrun zekusan Zaraitzukoa: “ez iduria ere”.

Hiriberriarraren ustez, Mezkiritzen eta Aurizberrin “airera” mintzatzen zen euskara. Aezkoakoa Mezkiritz eta Zaraitzurekin alderatzean, Aezkoakoa Mezkirizkoarekin iduriagoa dela, Zaraitzuko urrunago zekusan Aezkoakotik Mezkirizkoa baina. Zaraitzuko, Garazikoa eta Aezkoakoa alderatzean, “Zaraitzun diferenteao gengora [hemengora], iduriao Frantziakoa”. Eta Aezkoakoa, Mezkirizkoa eta Garazikoa alderatzean berriz, “Mezkiritz eta Aezkoa iduriao Frantziakoa beino”.

Berriemale abaurrarrak ere aurreko bien moduko ustea zuen. Zioenez, Auritz, Aurizberri eta Mezkiritzen “klase berean” mintzatzen ziren. Aezkoakotik Mezkirizkora bazela “diferentzia pixka bat”, Aezkoakoa dela “pixka bat distinto pronunziazioan”. Aezkoaren aldean zaraitzuarrak “distinto, beren tierrako estiloan” elekatzen direla. Mezkirizkoa eta Zaraitzuko alderatzean: “Mezkiritz igualao gureari ez ik Ezkarozekoa [Zaraitzu]”. Urraul Goitikoaz galdegin genionean, horiek euskara dela eta “deskartatuik, Elkoatx, Aristu eta, deskartatuik” daudela, berak han beti erdara egin duela. Artzibarkoaz berriz, “pixkat distintoxaotto gureari” zela, eta Erroibarko Mezkiritz eta Artzibarko Arrieta eta Hiriberri, “oek airera”, hau da, beren artean oso iduriak zirela. Irati ibaiaren harroan eta Aezkoaren muga dagoen Orotz-Betelu, eta baita Azparren ere, euskara aldetik Aezkoakoarekin alderatzean, “distinto guretik” zirela, eta bi herri horietako hizkerak Artzibar aldekoa jotzen zuela “bertze ballera, ez gurera, Orotzek eta Azparrenek ere Arrietako berera”.

Azkenik, Aezkoakoa Garazikoarekin eta Mezkirizkoarekin alderatzean, aurrekoen uste berekoa ageri zitzaigun: “Mezkirizkoak geao emate’ik gengoari ez ik frantsean, diferenteao frants uskara”. Garazikoa eta Zaraitzuko Aezkoakoarekin erkatzeko eskatzean, Garazikoa hurbilago sentitzen zuela: “frants uskara igualao gurera”.

Garraldako emaztekiaren erantzuna aurreko hiru gizonezkoenetik aldentzen da. Honen ustez, “Mezkirizkoa da [h]obeki konprenditzeko baztandarrena beino”; Aezkoakoarekin alderaturik “berdinak”. Halaz ere Aezkoakotik Mezkirizkora badela “kanbioa” zioskun, eta Aezkoakoarekin erkatuz “Frantziakoa kasi iguala” dela, Mezkirizkoa “diferenteao” zela. Gazte denboran bere etxean izaten zela urteoro norbait, bere ustez Baigorrikoa edo, eta harekin euskaraz egiten zuela eta “gengoa [hemengoa] bezala ze”, “aisa” konprenditzen zuela. Auriztarrak eta aurizberriarrak beti erdaraz ezagutu dituela zioskun: “uskara aendako guti ze, pantalon zuria eta zapeta txarolaskoak” jazen zituztela Garraldako jaietara etortzean, “eta inteligentzia” gehiago zuten ustekoak zirela aetzen aldean.⁷⁰

Aezkera eta behe-nafarrera alderatu ditugunean atera ondorioetarik batekin hitz egin aetzen ustea konparatu nahian, Aezkoako bere hizkera Baigorri aldeko eta Gara-

(70) Aurizberrira ezkondu otsagabiar bati “aezcuanos burros” esaera maiz entzun diotela esan izan digute. Bestalde, Zoilo Moso otsagabiarraren esaldien artean honakoa dugu: “aetza bere tentuari” (Estornés Lasa 1985: 64).

zi aldeko hizkerekin alderatzeko eskaru diogu hiztun bati.⁷¹ Hasieran, beharbada Garazikoarekin iduriagoa dela erantzun digu, baina gero hain ziur ez dagoela, azken finean baigorriarrekin hartu-eman guti izan duela, ia beti Garazi aldean ibili baita lanean. Erantzun digu ez duela ia desberdintasunik ikusten Baigorriko eta Garaziko hizkeren artean, eta orokorrean esan digu Aezkoako eta mugaz haraindiko euskara berdintsu direla. Bestalde, Baigorri nahiz Garazin urte luzez barne ibili den beste artzain bati galdegin diogu, eta honen ustez, batetik bestera ez da bat ere desberdintasunik hizkeraren aldetik.⁷²

Goazen orain erroibartarrekin laugarren galderari erantzundakora. Mezkirizko Ernagaren ustez beren euskara eta Aezkoakoa berdina da: “no cambia a la Aézcoa, el vasco igual que nosotros”. Saraguetak berriz Aezkoakotik Mezkirizkora “diferenzia guti” hautematen du, “pixket kanbiatzen dela” aitorturik ere. Agorreta berriemaleak diosku ez dakiela desberdintasunik baden edo ez den.

Erroibarkoaz berekoaz, Saraguetak dio Aurizberrin xuketan egiten zela, Aezkoako Orbaran bezala, eta horretaz landa Mezkirizkoa eta Aurizberrikoa berdinak zirela. Aurizkoa ere berdina zela, “Auritzen gure gise”. Mezkirizkotik Urepelekora ere ez dela diferentziarik dio, eta Mezkiritz, Urepele eta Aezkoan berdín mintzatzen dela; Baztanen ere “gutis gora bera gure gise”.

Ernaga mezkiriztarrak berriz, Aurizberri, Mezkiritz eta Lintzoaingo euskara “igual igual” dela dio, Aurizberriko xuketaren kontuaren berri ez duela eta Aurizko euskararen berri ere ez duela. Berdin gisaz, Zaraitzuko euskaraz dio ez dakiela ezer. Aezkoako euskara berezirik ba ote den galdetzean honela diosku: “todo es igual”, alegia, Aezkoan eta inguruko herrietan, Mezkiritz barne, berdín mintzatzen dela, eta Mezkiritzen eta Luzaiden berdín mintzatzen dela: “en Mezquíriz igual que en Valcarlos, el vasco francés que le llaman en todos estos pueblos”. Esaten ere digu Mezkiritzen badela luzaidar bat eta horrekin euskaraz mintzatzen dela eta ongi ulertzen duela, berdina dela. Herri bereko Ureta etxaldeko Agorreta gazteagoak berriz, zuzen osoz, “Luzaidera badela kanbio zerbait” diosku. Hiztun honek ere ez du Aurizberriko xuketaren kontuaren berri, baina garbi aitortzen du ez duela Aurizko eta Aurizberriko euskararen berririk.

Garaztarrek gaia nola hautematen duten ikusteko bi lekukotasun emanen ditugu. Lehenik artzain ezterenzubiar batek aetzen euskaraz dioena (*EAEL II*: 261. kontatera, Mañez Ithurbide 75 urtekoak 1986an Koldo Artola eta Josu Tellabideri kontatua): “ez ar[r]jas gure eskuara bera bana... elgar aixa aitzen giñen”. Beste garaztar batek berriz, beren euskararen iduriarena edo parekoena Otsagabiakoa zela zioen.⁷³ Zaraitzuarren ustearen berri emateko pare bat lekukotasun. Teofilo Eseberri otsagabiarrak zioskunez bere herriko hizkera eta Zuberoako Larrañekoa “idurixka” dira, nahiz ohartzen zen “iduariago” direla Otsagabiakoa eta Donibanekoa, Otsagabiakoa

(71) Irene Txapar Hiriberriko Dabidenean sortua eta Orbaizetara ezkondua, 62 urtekoa, artzantzan eta etxeko lanetan aritzen dena.

(72) Nicanor Erro, Orbaizetako Larraka auzoko Zabalarenekoa, Garazi aldera hurbilen dagoen auzokoa, 61 urtekoa. Lapurdiko Hazparden eta Mugarren, Zuberoan eta Nafarroa Behereko leku anitzetan (Azkarate, Baigorri, Heleta...) ibilia.

(73) Eñaut Etxamendi ezterenzubiartaren aitak honela sentitzen zuen. 1985.ean zioskun hori Etxamendi euskaltzain urgazleak.

eta Larrañekoa baino. 1970ean hil zen Zoilo Moso otsagabiarrak berriz honela zioen: “Ni gazte nintzalarik faten nintzan uda oro artzay Ori’ra eta ardura ele egiten nuen *Frantzia’ko artzayekin eta enetako aizago zen ayen uskara ezik Gipuzkoakoa*” (Estornés Lasa 1985: 80).

Desberdintasunena utzirik, hizkerai buruzko balorazioetan sartzen gara. Aezkoako orbaizetarrak Ariako euskara goosten du, “biziki garbi ta ongi” mintzatzen direla, “Euskalerriko euskara garbiena” egiten dutela derizkio. Aipatzekoa da arras hedatua dela Aezkoan, are erdaldunen artean ere, Aezkoako euskara dela Euskal Herriko berezkoena, zaharrena eta batez ere garbiena: “el más puro”. Uste hori noiztikoa ote den ez dakigu, baina gaude ez ote den azken hamarkadetan ibili diren apez gipuzkoar zenbaitek edo jende ikasiren batek, aetzek galbidean duten euskara maitarazteko erabilitako ideia modernoren bat, aetzek nolazpait sinetsi edo dutena.

Honekin batean aurkakoa dirudien beste iritzi bat ere bada euskal hiztun aetzen artean, Lizarraga Elkanokoak zioen “euskara gaizkara” hari hurbil dagoena. Aetzek diotenez, beren euskara “ez da konpletoa, babeititu ler [h]itz erdera beitira”, eta berenaren aldean “Frantziakoa” garbiagoa dela diote, nahiz haiek ere frantsesetikako hitzak ere badituztela ohartzen diren. Entzunda gaude, halako erdizkako euskara egitea baino, hobe litzatekeela gazteleraz egitea. Balorazioen harian jarraituz, Abaurregainako Arostegirena dakargu orain. Honendako, “frants uskara suabeakoa da gurea beino”, eta Ameriketara egiten dena “frants uskara” dela dio.

Eseberri otsagabiarrarendako berriz, bere herriko hizkera “goxoao” da Abaurregainakoa baino, eta Donibane-Garazikoa berriz, Otsagabiakoa baino goxoagoa. Berriemale hau ez baita Mezkitritz aldean ibili, ez du esaten ahal Aezkoakotik Mezkitritz-kora desberdintasunik baden edo ez den.

Halako lanetan, iritziaren sendogarri berriemaleei datuak eskatzea izaten da hobereana, hizkuntz desberdintasunak zertan hautematen dituzten ikusteko. Ez da lan erraza izaten, gainera, hiztun arruntaren eta dialektologilariaren hizkuntz oharrena ez dira bat eta bera. Hurrengo lerroetan Aezkoako eta inguruko hiztunek hautematen dituzten hizkuntz desberdintasunak zeri dagozkion aipatuko dugu, besterik ezean, inolako orokortasunik ez sistematikotasunik duten datuak eskainiz.

Aetzekin hasirik, berriemale hiriberriarrak xuketa zekusan Zaraitzuko hizkeraren ezaugarri gisa. Mugaz bestaldeko euskaldunen hizkeraz berriz, abereen munduko ohar lexiko batzuk egin zizkigun soilik. Hiriberriko beste berriemale batek,⁷⁴ erakusleetako herskaria —*kau, kori, kura*— zekusan Zaraitzuko hizkeraren ezaugarri gisa. Orbaizetako Zabaltza berriemaleak aldiz, Donibanen “sobra zaloi” mintzatzen direla hauteman zuen, eta Mezkitritzen “pausao”. Zaraitzuko euskaraz beti “*rik, rik, rik*” ari direla zuen gogoan, zeina, guk uste, *-étarik* nahiz *-’trik [-turik]* atzizkien oroitzapena izan daitekeen, ez baita Aezkoan honelakorik, *-étaik* eta *-’tuik* baizik. Garraldako emaztekiak Mezkitritzen *baino* konparatiboa *baño* esaten dela aipatu zigun, agian bustiduraz oharturik edo? Orbaizetako beste berriemale batek,⁷⁵ “frantsen” euskararen ezaugarri gisa *-zii, -zii* bukaera ematen zigun, adizkietako bigarren pertsona pluraleko *-zie* atzizkiaren asimilazioa gogoan.

(74) Mariatoreneko Xerapio Juango artzaina zenak, 1990. urtearen aldera 83 bat urterekin hila.

(75) Larrañetakoan sortu eta bertan bizi den Akilino Goikoa, 63 urtekoa.

Aezkoako euskararen hautemate kontura pasatuz, Baztango lekukotasun bat dakargu, Lekarotzen hiketan mintzatzen entzunez gero “aietz” deitzen bait zituzten hala ari zirenak: “Gu haurrek ginenean aitek hikaz solasean aitzen bazakun, *aietzak* deitzen gintuen eta haserre maten zakun”.⁷⁶

Jadanik aipatua dugu Aezkoan Orbaizetako gizasemeen hizkera desberdina hautematen dela. Artzantzak mugaz eskuineko ibarretara eraman baititu ogi bila, harako tresna gisa euskara garaztarraz behartu dira. Artzain orbaizetar bati 1987an hartuak dira ondoko formak, Aezkoan beste edozein herritako inork, “frants” batekin izan ezik, sekula erabiliko ez lituzkeenak: *baño*, *bat* hitzari -ño atzizkia erantsita, Luzaideko eta Donibaneko gisan; *baia*? “bai ote?” moduan, *promenada*, —Aezkoan *pásean* edo *páseara* entzuten da beti—, eta baita *eskuára* hitza ere.⁷⁷

Interes betekoa litzateke sikolinguistikaren aldetik Garazi aldean, Baigorriin, Nafarroa Behereko barreneko aldean, Hazparne inguruan edo Zuberoan artzain ibili diren orbaizetar sortzez euskaldunen hizkera aztertzea, behin herrira itzultzean, euskaraz egiten jarraituz gero, beren artean nola egiten duten ikusteko. Beren ama hizkeratik zer gorde duten eta lanean baliatutakotik zer hartu duten aztertzeak aski argi eman diezaguke estrategia dialektalei buruz. Bestalde, fonologiaren (inbentarioari dagokionez *b* fonemaren ahoskatzea), morfologiaren (zuketari nahiz xuketari dagokionez), sintaxiaren eta lexikoaren atalean (*otoa* ‘beribila’ eta abar) mekanismoak berdin eta sakontasun berdinez erabiltzen diren aztertzea ere interesgarri litzateke, lagun bidialektalaren jokamolde gizartezkoaz nahiz bakarkakoaz zerbait ezagutzeko aukera emanen bailuke.

Taldeko jokabideari dagokionez, aezkeran mugaz bestaldeko euskarak izan duen eragina ikusirik, aurkako gertakizunik izan ote den aztertzea ere interesgarri dateke. Esaten den bezala, hizkuntz elkarreragina sinkronikoki norabide bikoa dela nabarmena baldin bada ere, diakronikoki norabide bakarrekoa gertatu dela dirudi askotan (Goddard 1988: 206 eta Hock 1988). Gure kasuan aezkerak Garaziko hizkeran, eta zehazkiago mugatik eskuinaldera lehen herrira den Ezterenzubikoan eraginik izan ote duen ikusteko, komeni litzateke Garaziko Hergaraiko (Ahatsa, Behorlegi, Mendibe, Buzunaritze, Lekunberri, Bazkazane, Sarrasketa, Aintzile...) euskara Ezterenzubikoarekin alderatzea, espero izatekoa baita datu aberatsak ateratzea muga dialektala dagoen gunen bateko herrian.⁷⁸

Inguru horretako behe-nafarreraren banaketaz bi hitz esan beharrak gara orain. Bonapartek Luzaideko euskara mendebaldeko behe-nafarreraren barrenean sartu zuen, Arnegikoarekin eta Lasakoarekin batera Baigorriko aldakian. Guk uste herri horietako euskara Baigorrikoarekin baino, Garazikoarekin da sartzekoa. Esate baterako, xuketaren eta palatalizazioaren erabilera aipa daitezke, baina ez goaz hemen horretaz aritzera, beude horiei buruzkoak beste lan baterako (cfr. Yrizar 1981 2.

(76) Lekukotasuna Lekarozko M. J. Perurenak kontatua da, Itziar Irigoien Perurena Euskal Herriko Unibertsitateko Gasteizko Filologia Fakultateko ikasleak 1991n burutu “Tratamenduak Baztanen” lanean datorrena.

(77) Bixente Almirantearena, mugaz beste aldean artzain ibilia, 84 urtekoa.

(78) Eñaut Etxamendik dioskunez, berak *aurra* ‘ahurtara’ bezalakoetan edota emaztekiek darabilten *batre* ‘bat ere’ formetan sumatzen du Hegoaldeko eragina Ezterenzubiko euskararen. Poliki aztertzekoa litzateke hau, eta ondoko herrietan datuak biltzea on litzateke.

liburuk.: 387). Oharmenezko dialektologiaren barrenean ari gara eta, geure buruari ere aipatu uste hau izateko eskubidea eman nahi diogu. Halaz ere, 1881.ean Bonapartek "Observaciones acerca del vascuence de Valcarlos" idatzi zuenean, ez zuen Luzaideko euskara Garazikoarekin erkatu, Orreaga eta Baigorrikoarekin alderatu zuen bakarrik; Garazi ere erkaketan sartu balu, ziur aski honekin batera sailkatuko zukeen Luzaidekoa. Ez zuen honakoa besterik idatzi Garaziri dagokionez:

Este pronombre personal de segunda persona del plural, en Valcarlos se reemplaza con *ziik* y á veces también con *ziek*, lo cual probablemente se debe á la influencia de San Juan Pié de Puerto (1881: 165).

Roberto Boloki eta Battitta Indart luzaidarren iritziz berriz,⁷⁹ Baigorriko hizkerari baino, Garazikoari lotzen zaio Luzaideko eta Arnegiko hizkera, eta baita Lasakoa ere. Bolokiren ustez gainera, Baigorrikoa Banka, Urepele eta horiekin doa, eta Baztangoaren iduria da.

Bide beretik, artzain garaztar gazte biri inkesta egitean, Baigorriko eta Garaziko euskararen arteko muga Irulegin zela erantzun zitzaigun, Lasa, Arnegi eta Luzaide garbiki Garazikoan sartzen zituztela. Bat dator honekin Emile Larre euskaltzain Baigorriin sortuak duen ustea ere.

Beste aldetik, zenbait esateran, Ezterenzubi eta Eiheralarrek lehenagoko hizkuntz egoerari eusten ziotela zioskuten aipatu bi garaztarrek, Garazi aldean arrunta den *ihilki biz* 'ihilki haiz' zentzuz puntukariaren ordeztu, Ezterenzubi-Eiheralarreetan *zabiltza* erabiltzen zela, era trinko zaharra. Bi herri horietan ere, egun galdua den arren, lehenagoko zaharrek oraingo *kendu*-ren ordeztu *ekendu* esaten zutela zioskuten, hain zuzen ere Aezkoan eta Nafarroa Garaian bezala.⁸⁰

Bestalde, aipatu bi artzainek, Luzaide-Arnegietako ezaugarri gisa "izan" zentzuan *ukan* erabiltzea aipatzen zuten, "izan nuk" beharrean "ukan nuk" darabiltela. Hau luzaidar gazteei entzuna diegu geuk ere, nahiz egun gazteek Luzaiden euskara oso guti egiten duten. *Bestelbertze* hitzak Garazi eta Baigorri bereziten dituela zeritzoten bi artzain garaztar hauek, lehen forma Garazikotzat joz, eta bigarrena Baigorrikotzat; ordea, Garazi-Baigorrietan, bietan *erran* eta *ertze* erabiltzen dira.

Aipatu Indart informatzaile luzaidarrak berriz, Luzaide-Arnegietan xuketa alokutiboa eta Garazi aldean berriz zuketa alokutiboa egiten dela aipatu digu.

Aski bedi honekin oharmenezko dialektologiari dagokionez. Gauzak hobeki, hiztun gehiago erabiliz eta galdera zehatzagoak eginez aurkez daitezkeela jabetzen gara. Ordea, beude datu hauek oraingoz ondorengo beste batzuren abiaburu gisa. Gogoan hartzekoa da gainera berriemalen kalitateari dagokionez, ez dela aisa inguruko hizkerak eta aezkera bera ongisko ezagutzen dituen hiztun aetzik aurkitzea, Aezkoako euskara eta ingurukoa egun hiltorian baitaude. Oharmenezko dialektologiaren

(79) Lehena Orbaizetara ezkondua eta Luzaideko Gaiñdola auzoan sortua, 45 bat urtekoa, eta bestea, Orbaizetan mutil urte anitz daramatzana, 55 urtekoa.

(80) Xalbador bertsolari urepeldarrak, XIX. mendeko Laphitz irisartarrak eta Narbaitzek erabilia. Nafarroa Garaiko testuetan berriz, Ororbia, Zugarramurdi, Erro eta Baztangoetan. Larrekok ere bazerabilen, eta Gipuzkoan Toribio Altzagak.

datuez sintesi gisa esan daitekeena llabur eta garbi aurkeztu nahi dugu. Hona laburbilduz guzti honetatik garbi atera daitekeena:

1) Berau bermatzeko hizkuntz daturik emateko gai ez badira ere, hiztun aetzek uste dute "badela" Aezkoako hizkera berezko bat. Erakutsi dugu lehen demarkazio etno-linguistiko hau, hizkuntz ezaugarrien oharrenaz gain, Aezkoako gizatalde senak eta ibarraren statusak eragina izan daitekeela. Aezkoako eta Artzibar-Erroibarretako hizkerak alderatzean isoglosa nabarmenak aurkitzeko zailtasunaz ere mintzatu gara aitzineko atalean. Bide beretik, erroibartarrek berek berenetik Aezkoako hizkerara desberdintasun dialektalik ez aurkitzea adierazgarri da guk uste.

2) Hiztun aetzek desberdintasun nabarmena hautematen dute Aezkoako hizkeratik Zaraitzukora. Egungo egunean gizatalde gisa aetzak eta zaraitzuarrak desberdinak diren ideiarekin bat dator hizkuntzaren inguruko aetzen uste hori, eta ez doa inola ere bi gizataldeen historiari dakigun apurretik atera daitezkeen datu eta ondorioen kontra.

3) Garrantziki emaztekiak ezik, hizkuntz berdintasunaren balorazio mailan, Aezkoako hizkera Artzibarko eta Erroibarkoarekin sailkatzen dute lehenik aetzek, Aezkoakoaren eta bi horien artean desberdintasuna badela aipatuaz, nahiz ez diguten esaten zertan.

Ondoren "frantsen" euskara da berdintasun mailari dagokionez, nahiz ez dugun lortu desberdintasun eta berdintasun maila hori Baigorriko eta Garaziko hizkeren arabera juzkarazterik.

Hirugarren mailan Zaraitzuko euskara dakusate, Donibanekoa eta baino urrunagoa zaiena. Honi dagokionez, aitor dugu hiztunen ustea eta dialektologilariarena juzkatzeko, konparazio eredu oso findu eta zehaztua beharko genukeela aezkera zaraitzuearekin eta Garazi eta Baigorriko hizkerekin alderatzeko, ez baitago erraza ikusi batera Aezkoako euskaratik hurbilagokoa Zaraitzuko edota mugaz bestaldekoa ote den jakitea. Aipatu dugu ezterenzubiar batek Otsagabiako euskara biziki hurbil sentitzen zuela —agian xuketagatik—, nahiz ez dakigun aezkerarekiko hainbesteko hurbiltasunik sentitzen ote zuten.

8. Ondorioak eta galderak

8.1. Lanaren bukaerara iritsirik, ondorio zenbait ateratzeko garaia dugu. Aezkeraren deskribapena egitea ez, hizkera honen eta aldamenekoen desberdintasunak azalera za zen helburua. Jakina, lan sistematikoago batek ezaugarri desberdin gehiagoren berri emanen luke, baina gure lanak muga baten beharra ere bazuen: Muga horri men egin beharrek estalugunean utzi dizkigu aezkeran eta aldameneko hizkeretan berdín gertatzen diren hainbat eta hainbat ezaugarri, konbergentzia eta berdintasun eremu daitezkeenak ilunbean utzirik. Bereziki aezkerak eta behe-nafarrerak batera dituzten ezaugarriak ditugu gogoan, inoiz honen berri eman beharko baita ere; baztanera, goi-nafarrerako hizkera gehiago, eta Iparraldeko beste batzuk ditugu ere gogoan.

Aezkeraren barreneko desberdintasunak agertzeko asmorik ere ez genuen, eta aldizka erakutsi baldin baditugu, dialektologiaren norabideen berri emateko izan da.

Giza jokabideak —lagun batenak nahiz gizataldearenak— hizkuntz aldaketan duen garrantzia, testuen kronologia, dialektologia diakronikoaren premia hamaika

aldiz agertu dira gurean, eta ez oharkabeen gainera, abiaburu gisa baitezpadakotzat baititugu. Janda-k (1982: 150 eta 155) fikzio sinkronista kritikatzear bat, erabakietan diakronia nagusitu beharra dela dio. Hainbat galderari erantzuteko testu zaharagoen beharraz aritu gara, lantu joka aritu ere. XIX. mendetik atzerako testurik ez baita, aezkera modernoaren alderaketak erakusten diguna laburtzeko unea dugu.

8.2. Hizkuntz komunitate baten barrenean zein balizko hizkuntz aldaketa gertatzen den eragile anitzen araberakoa da (Phillips 1984: 322-323). Ikusi dugu historiak eta aetzen talde senak, isolamendu geografiko eta gizartezkoak bezala, aezkera autonomia maila handixkoko hizkera gerta litekeela iradokitzen zigula. Ordea, ez da aberatsa aezkera bere bereak dituen eta besterenak ez diren ezaugarrietan; dituen honelako apurrak berriak edo muntarik gabeak dira. Bere ezaugarriak ez dira eksklusiboak. Badira ezaugarri batzuk aezkera goi-nafarreratik berezten dutenak, baina ez dira aezkeraren ezaugarri espezifikokoak, zaraitzuerarekin edota behe-nafarrerarekin batean dituenak baizik; beste dialektoko batzuekiko erlazio estuan garatu den itxura guztia da aezkerak. Ez du bere berea den eta besterena ez den berrikuntza espezifikoko zahar eta muntakorik. Bestalde, ekialdeko hizkerak dituzten ezaugarri anitz falta ditu, eta nabarmen jotzen du erdialdeko hizkeretara, bestela esan, ez da goi-nafarreraren joera nagusietarik baztertu, ezaugarri gehienak halakoak baititu. Martinet-ek esango lukeen bezala (1954: 11), ez da dialektok dibergentea; ez da aezkera dibergentea, erdialdeko euskalkietarik hainbat ezaugarri berezten dituzten "ekialdeko" hizkerak erdialdekoekiko dibergenteak diren modu horretan. Dena den, gogoan izan behar da goi-nafarreraren ertzeko hizkera dela.

8.3. Dialektologilari ofiziokoari hizkera "berezia" ez iruditu arren, aetzek "beren hizkera berezi" gisa dakusate aezkera, eta honen arrazoia, hizkuntz ezaugarrienaz gain, ibarraren status administratiboan, aetzen talde senean eta historian bilatu beharra dagoke, beste leku batzuetan bezala, hiztuna, gizatalde berezi bateko partaide sentitzen den neurrian, berezko hizkera bat dagokion ustekoa baita. Baina egia izan arren, ez du aetzen usteak, zaraitzuerarekiko eta behe-nafarrerarekiko desberdina baita aezkera. Esan liteke, aetzak hautematen duen hizkuntz desberdintasuna ez dela zaraitzuerak eta behe-nafarrerak aezkerarekiko dutena, goi-nafarrerarekiko dutena baizik, aezkera ere goi-nafarreraren atala izaki. Arrazoi osoa dute aetzek beren hizkera berezia dela diotenean, bi hizkera horiekiko alderaketak hala erakusten baitu.

Egitura geolinguistikoa kontuan hartuz, isoglosa nabarmenak, bortitzak, bapatekoak, Orbaizetatik Ezterenzubira eta Luzaidera nahiz Abaurregaina eta Hiriberritik Eiaurrietara gertatzen dira. Hegoaldera dituen ibarretako hizkerarekiko alderaketak erakusten digu hor ez dagoela ia isoglosarik. Fonetika-fonologiaren arloan batasuna izugarria da, eta gainerako arloetan ez da kasik jauzirik ikusten, dauden isoglosa apurrak gradualak dira, ia sentitzen ez direnak, eta aezkera nabarmen loturik datusagu ezagutzen dugun Artzibarko hizkerarekin, eta ziur aski lehengo Urraul Goitikoarekin. Bonapartek Urraul Goitiko Adoain eta Aietxu herrietako euskara Elkanoko aldakian sartzen zuen Agoitzekoarekin batean (Yrizar 1981, 1. libur.: 115). Dena den, aztertu beharko litzateke aetzek hizkuntz intuizioa baliatuz "beren" doinu berezkoa goi-nafarrera darabilten hiztunenetik desberdintzen ote duten, entonazioak balio identifikatzaile-ernikoa eduki baitezake. Nabarmena da esaterako Aezkoako Hiriberriko batzuek mintzoari ematen dioten doinu goranzkoa, esaldia zintzilik

utziz bezala. Ondoko herrietakoek berehala berezten dute ezaugarri hori. Doinu hori, ordea, bakar batzuek ematen diote hizketari, ez da talde, sexu eta adin guztietako kideengan aurkitzen dena, kontuz aztertzea beraz. Ikus honen antzeko zerbaitez Texas-eko hizkuntz identifikazio neurrien gaia (Underwood 1988: 411).

Aezkoatik Garazi aldera dagoen jauzi geografikoa eta distantzia gogoan hartzeoak dira gainera, eta hizkuntzak ezagun du: fonologi aldetik ez dago gradualtasunik, desberdintasun nabarmenak baizik. Bestalde, ezin ahantzi da Aezkoatik Agoitza bidean dauden herrietara ez dagoela halako erliebe jausirik eta distantziarik. Oharmenezko dialektologiak, bestalde, halaxe diosku ere. Zailagoa gertatzen da ordea aezkeraren zaraitzuerarekiko eta behe-nafarrerarekiko alderaketan hierarkia bat ezartzea desberdintasun dialektalei dagokienez.

Niz, eta honen analogiaz sortu diren *gira*, *zira* formetan oinarriturik, hauek behe-nafarreraren ezaugarri beharrezko eta nahikoak zirela *petitio principii* gisa harturik, aezkera behe-nafarreran sartu zuen Bonapartek. Banaketa horri dagokionerako honakoa aitor genezake: dialektologiaren ohiko tresnak erabiliz atera zaizkigun ondorioek, aezkera, behe-nafarrerarekiko lotura ukazina badu ere, goi-nafarrera dela dioskute. Hitzunen ustea ondorio honekin batera doa. Ondorioz, banaketa dialektalari dagokionez, aezkerari buruzko ikuspegi berriaren beharra nabarmena dela iruditzen zaigu guri bederen.

8.4. Aezkeraren statusaz bada zerbait gehiago esateko. Ohiko dialektologian erabiltzen diren metaforek badute egiatik zerbait. Aezkera "zubi" gisa edo hor zehar esaten den bezala "bridge dialect" gisa ikuste hori zehaztu beharra dagoela iruditzen zaigu. Ez da bi hizkeraren erdian ageri den eta berezko nortasuna duen hizkera bat. Nahiz behe-nafarreraren ezaugarri guti batzuek aezkera goi-nafarreratik saihesten duten, aezkera goi-nafarrera da garbi, goi-nafarreraren barrenean sartzen dena, ezaugarri ia guztiak honenak dituen. Ez ditugu beraz behe-nafarrera, goi-nafarrera eta aezkera, funtsean behe-nafarrera eta goi-nafarrera ditugu. Antzeko analisisa egiten du Haensch-ek Ribagorzako hiru hizkerarentzat katalunierarekin batean edo aragoerarekin batean sailkatzeko orduan. Garbi dakusa Bisaurri-ko hizkera aragoeran sartzen dela eta Espés eta Bonansakoak berriz katalunieran:

Así pues, no existe -a pesar de las muchas influencias mutuas, interferencias, formas híbridas, etc.- un «dialecto de transición» en sentido estricto, el cual tendría personalidad propia al lado del aragonés y del catalán, sino una separación neta, una frontera bien delimitada entre el catalán y el aragonés (1962: 94).

Fossat-ek eta esan bezala,⁸¹ errealitateari modu askotarikoagoan so egin dakioke, eta hizkera batek sailkapen bat baino gehiago onar dezakeela pentsatzea zilegi gerta daiteke, gure lan honen teori oinarrietan aipatu Winter-en harako hitzek diotena hain juxtu (1973: 140). Bi hizkeren arteko desberdintasunak desberdintasun, aipatu hitzek balio lukete abiapuntu gisa aezkeraren eta behe-nafarreraren morfologi eta sintaxi ezaugarriak alderatzeko.

Aezkerak goi-nafarreran zein status duen ikusteko aurreratuxeago beharko luke

(81) Ahozko komunikazioan.

egon goi-nafarrerari buruzko eztabaidak. Garbi dagoena da aezkera ez dela inolaz ere, hor zehar esan den bezala, euskalki bat, eta ziur aski, dialektologia orokorrak baino, dialektologilariaren aurreiritziek eta ezagupenek garrantzi handiagoa lukete azpieuskalki bat edo hizkera bat den erabakitzean, ez hainbeste isoglosen multzoak. Arazoa, berriz ere, dialektologiari buruzko teorizazioan eta isoglosen kategorizazioan datza, desberdintasun dialektologikoa neurtzeko alde aurretik erabiltzen diren irizpideetan, funtsean ereduari datza. Orain arteko tesiei jarraiki indikatiboko Nor eta Nor-Nori-Nork saileko adizkiei garrantzi handia ematera, aezkera goi-nafarreraren azpieuskalki bat litzateke nabarmen, ez hizkera bat.

Guk aezkera hizkera bat dela diogunean, ez dugu azpieuskalki bat baino status gutiagokoa denik esan nahi, hizkera hitza neutraltasunaren izenean darabilgu. Behe-nafarreraren mugan egoteak, espero zen bezala, honen ezaugarri batzuk izatea eragin du, eta beharbada horrexek egiten du aezkera goi-nafarreraren barrenean bereziagoa beste batzuk baino. Aezkerak Artzibarko euskararekin eta Eguesibarko Elkanoko Lizarragaren testuetakoarekin duen loturak, Urraul Goiti, Artzibar, Longida eta Eguesibarko hizkerak aezkerarekin zuketuen batasuna iradokitzen digu, ezagutzen genuen euskal dialektoen bertikaltasuna berriz ere nabarmen gelditzen dela. Bestalde, Aezkoako hizkerak Auritz eta Aurizberrikoekin zuen lotura ere nabarmena da, eta baita Erroibarkoarekin duena ere. Halaz ere Erroibarkoa desberdinexa iruditzen zaigu: jatorrizko euskal *j-ren hots ez txistukaria, instrumentalerako -*z* bizkarkaria nagusi gertatzea, goiko bokalaren ondoko *a*-ren asimilazioa nahiz *ej* diptongoaren jokabidea ditugu desberdintasun garbiak, aezkeratik Erroibarko hizkera berezten dutenak. A bokalaren hersketaren fenomenoak noizkoa den ez dakigu, orokorrean berrikuntza ez zahartzat jo ohi da eta ez zaio status dialektologikoa handirik onartzen, baina entzumenaren aldetik bederen garrantzi handikoa iruditzen zaigu guri.

8.5. Gauza jakina da dialektologilariak azalpen historikoak ematean eta isoglosen kokapenez aritzean argi eta kontu handiz ihardun beharra duela (cfr. Meeussen 1962: 383 eta Fisiak 1985: 268). Egun baden isoglosa bat lehen ba ote zen ez jakiteak, orain honako hedadura duen fenomeno bat aspaldian noraino heltzen zen ez ezagutzeak, edo forma honetaz gain lehen beste hura hizkera berean ere bazela ez jabetzeak, oker nabarmenetara eramanez dezake soilik hizkeraren oraingo tankeran onarriturik juzkuak egiten hasten dena. Bestela esan, gizatalde espezifikoen hizkeran ageri diren fenomenoaren sorgunea eta hedadura historian zehar zein izan den jakitea, berrikuntza diruditen fenomenoak hainbat lekutan agertzea elkarren arteko hartu-emanen zor zaien edo arrazoiz nahiz kronologia desberdinen emaitza den frogatzea, gauza nekeza dateke, aspaldia goko berri eman diezaguketen lekukotasun zaharrenak XIX. mendekoak baldin badira. Ez da aski izanen XVI. mendeko behe-nafarreraren lekuko den Etxepare edo XVIII. mendeko goi-nafarrerarako horren baliagarri zaigun Lizarraga ezagutzea, non eta ez dugun Aezkoako taxuzko testu garaikiderik atzematen.

Bestalde, bada beste abiaburu bat dialektologian gogoan izan beharrekoa: ukipen egoeran dialektoek elkarri eragiten diote, kide bidialektalak lagun, eta baita kide horiek gabe ere. Giza jokabidearen ezaugarri unibertsalatarik bat konbergentzia da; Trudgillek «accommodation theory» deitzen duena (1986: 2); hiztunak, noren aurrean dagoen, egokitu egiten du bere hizkera.

Luzazko ukipen dialektaleko egoeran, geografi nahiz demografi eragileak ga-

rrantzi handikoak dira. Kide mugikorrek nahiz gizatalde handiago baten barrenean aldika bizitzea gertatzen zaien talde murriztagoetako kideak dira egokitzapena burutzen dutenak. Kide batetik bestera desberdintasunak izanen dira egokitzapen erritmoan, mailan, egokitzen dituen hizkuntz atalen zenbatasunean eta sakontasunean. Jarrera kontua ere badago tartean. Badira bestalde egokitzen ez diren formak, nahiz ez dagoen teorian muga jakinik. Egokitzapena —norbanakoarena, talde bate-na, gizatalde gehienarena— noiz gertatzen den zehazki jakitea ez da erraza. Hizkuntz forma ikasia eta berria baliatzen duenak, hasieran jatorrizko erabiltzaileen aurrean darabil. Gero agian jatorrizko erabiltzaile ez diren beraren gizatalde berekoen aurrean erabiltzen hasiko da, eta forma gizatalde honetan kokatzen bada, gizatalde guztia bilakatuko da forma berri horren erabiltzaile. Esan daiteke erabiltzaile berri den gizatalde horren barrenean bi forma erabiltzen direla orain, hizkuntz aldaketa gertatu dela, berrikuntza bat onartu dela, eta forma zaharra galtzen bada, isoglosa bat ezabatu dela.

Onartzen da hizkuntz formak eta berrikuntzak geografi eremu batetik bestera mugitzen edo hedatzen direla. Demografi eta geografi eragileak munta handikoak dira honetan. Forma baten entzute maiztasunaren aldetik, nabarmena da gizatalde murriztagoko kideak maizago entzuten duela ukipen egoera batean gizatalde ugariagoko kideen forma alderantziz baino, matematikak hala agintzen du, nahiz hizkuntz kontuetan jarrerak ez diren beti kontzeptu matematiko hutsetan oinarritzen. Euskararen eta hizkuntza erromanikoen artean gertatu bezala, espetan izatekoa da maizago entzun izana aetzek forma garaztarrak, garaztarrek Aezkoako formak baino, areago hartu emana gehien bat Garazin, eta ez Aezkoan, gertatu bada, baina honetarako «giza geografia» hobeki ezagutu beharko genuke historiari dagokionez. Edozein kasutan ere, demografiari dagokionez, eragin dialektalaren gairako ondorioak begien bistakoak dira.

Hizkuntz aldaketen abiaburuez eta garaiak ez dakigu anitz, «dialektoen arteko lotura hasikin»-ak zergatik gune batzuetan kokatu ziren eta beste batzuetan ez, zail da jakiten. Enpirikoki ikusirik, berrikuntzatat jo ditzakegun eta Aezkoan ageri diren ezaugarri batzuk behe-nafarreratik eta honen eraginez «ekarriak» direla pentsatzea, espekulatzaila gerta daiteke. Badakigu orain hor daudela, ez ordea noiztik dauden, non sortu diren berrikuntza horiek, egia ote den handik etorriak direla e.a. Aezkoako testu zaharragoak beharko genituzke adizkien forma historikoaren berri izateko. Ez dago pentsatzerik aezkerak goi-nafarrerarekin eta behe-nafarrerarekin orain duen erlazio dialektala beti halakoa izan denik. Neurri batean goi-nafarrera, behe-nafarrera eta aezkera kontzeptu modernoak dira eta goi-nafarrerazko eta behe-nafarrerazko testuak ez doaz XVI. mendetik atzerago. Aezkera "rama de origen vasco-francés bajo navarro" gisa jo izan bada ere, aezkera modernoa XVI. mendeko Etxepareekin eta XVIIIko Lizarragarekin alderatzean, garbi ikusten da hurbiltasun handiagoa duela Eguesibarrekoarekin garaztarrarekin baino. Zergatik pentsatu behar dugu lehenagoko denboran alderantziz zela? Erronkarieraren eta zubereraren kasurako pentsatu da hori, baina erronkarierak erdara zuen hegotik eta ekialdetik, ez euskalki "erdigunekorik", eta iparretik zuberera:

el roncalés y el suletino fueron un dialecto único en tiempos no demasiado lejanos (Mítxelena 1985 [1961-62]: 457).

Ozenen bustidura automatikorik gabeko hizkera da Baigorrikoa. Aezkoan duela ez hainbeste gertatu den despalatalizazio prozesua, aezkeraren beregaina da, edo badu zer ikusterik Baigorriko hizkera hor ondoan egoteak? Kronologikoki bateratua ote da prozesua? Olatu berak eraman ote ditu bi hizkerak? Xuketa alokutiborik ezak eta despalatalizazioak aezkera Baigorriko hizkerarekin bateratzen du, Garazikotik aldentuz. Bi ezaugarri horiezaz landa, zein hizkerarekin lotzen da gehiago aezkera, Garazikoarekin edo Baigorrikoarekin? Pentsa ote daiteke aezkera eta Baigorriko hizkera zenbait kasutan batera modu pasiboan doazela Garazikotik bereziz, Garazin sortu berrikuntza bat bi hauetara iritsi ez delako? Izan ote da bestelako berrikuntzarik, aetzek behe-nafarrerako formak kopiaturik, hondarrean Aezkoan gailendu ez denik, Urraul Goitiño, Artzibarko, Erröibarko nahiz Iruñerriko euskaldunekiko aetzen hartu-emanek sendotutako hizkuntz ohiturek neutralizatu dutenik?

8.6. Zaraitzu eta Erronkariko hizkerak Aezkoakoak baino lotura estuagoa dute Iparraldekoekin, eta historian zehar bi ibar horiek mugaz bestaldekoekin izan duten loturaren berri aski ugari dugu, esaterako mugaz eskuinaldetik Erronkari eta Zaraitzura bizitzera etortzen zirenak eta. Aezkoarako ez dago bi ibar horietarako bezainbat berririk honi buruz, eta ikerketen eza nagusi da. Ikusi batera badirudi baztanera ere lotuago ageri dela aezkera baino Iparraldeko hizkerari. Baztan, esaterako, 1567 arte Baionako elizbarrutiaren barrenean egon da. Nabarmena da Luzaide herriaren kasua ere; Garaziko muga-mugan eta Donibanetik sei bat kilometrotara egonik, hizkera osoki garaztarra egiten da.

Elkarrengandik hain hurbil dauden Aezkoa eta Zaraitzuko hizkuntz desberdintasuna harrigarria da. Zaraitzu ekialderago dago, Zuberoa eta Erronkari ditu parean, eta esan daiteke Iruñeritik eta Agoitz aldetik Aezkoa baino isolatuago dagoela. Zaraitzuerak, aezkerak ez bezala, Euskal Dialektologian «ekialdeko» deitzen ditugun hizkuntz ezaugarri anitz ditu, aezkera «erdigunekoagoa» dela.

Zaraitzu ondoko Urraul Goitin euskara egin da duela guti arte, eta Bonapartek zioenez goi-nafarrera egiten zen ibar horretan. Irunberri aldean ere euskara egin da, 1662.ean, esaterako, “connatural y hordinaria” zen, egunerokoa (Jimeno Jurio 1992a: 87), eta zaraitzuarrek nahitanahiezko hartu-emana behar izan dute hangoekin. Nolakoa ote zen Irunberriko hizkera? Ibaiaren arroari segika joaten da Irunberrira; Bonaparteren arabera Nabaskoze ondoko Arrakas Goitin zaraitzuerak egiten zen, baina Irunberrin goi-nafarrera egiten zatekeela pentsa dezakegu, ez jakin ordea. Aezkerari begiratzen badiogu, berarekiko berdintasun maila handiena duen hizkera pean duen Artzibarren gertatzen dela ohartzen gara.

Ez da erraza aezkeraren eta zaraitzueraren arteko desberdintasun nabarmenaren giltza aurkitzea. Geografi aldetik bi ibar dira, eta gizatalde bezala ere desberdindurik egon dira historian zehar, baina distantzia aldetik onddo-onddoan daude. Abaurregainatik Eiaurrietara sei kilometroko aldea dago, baina hizkuntz aldetik jauzi handia. Giza jarrerak eduki dukete garrantzirik bi hizkeren arteko aldea hainbestekoa izateko. Gure ustea bermatzeko ordea, Chambers-ek eta Trudgill-ek dioten bezala (1980) «human geography»-ri buruzko ikerketak beharko genituzke, eta bide batez, Aezkoako gizataldearen historiaz berri ugariagoak eta zehatzagoak.

Bibliografía

1. *Dialektologia orokorra*

- Alvar, M., 1956-57a, "Notas lingüísticas sobre Salvatierra y Sigüés (Valle del Esca, Zaragoza)", *Archivo de Filología Aragonesa* VIII-IX, 9-61.
- , 1956-57b, "Reseñas", *Archivo de Filología Aragonesa* VIII-IX, 260-261.
- , 1973, *Estructuralismo, geografía lingüística y dialectología actual*, 2. ed., Gredos, Madrid, 1973.
- , 1979, *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja (ALEANR)*. La Muralla, Madrid.
- Allen, H. B. & Linn, M. D., (ed.), 1986, *Dialect and Language Variation*, Academic Press, INC., San Diego.
- Andersen, H., 1988, "Center and periphery: adoption, diffusion, and spread", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 39-83.
- Bailey, Ch-J. N., 1973, *Variation and linguistic theory*, Center for applied linguistics, Arlington (Virginia).
- Bárcki, G., 1963, "Les recherches dialectologiques en Hongrie", *Orbis* XII, 141-156.
- Bloomfield, L., 1933, *Language*, Holt, New York.
- Borodina, M. A., 1961, "Sur la notion de dialecte (d'après les données des dialectes français) (I)", *Orbis* X, 281-292.
- Bottiglioni, G., 1954, "Linguistic Geography: Achievements, Methods, and Orientations", *Word* 10, 357-387. Ikus orain Allen, H. B. & Linn, M. D. (ed.) *Dialect and Language Variation*, Academic Press, Inc., San Diego, 1986, 5-19.
- Catalán, D., 1989, *Las lenguas circunvecinas del castellano*, Paraninfo, Madrid.
- Cazacu, B., 1957, "Sur le processus de différenciation dans le parler d'un village (Meria, Hunedoara)", *RRL* II, 81-103.
- Chambers, J. K., & Trudgill, P., 1980, *Dialectology*, Cambridge University Press.
- Davis, L. M., 1977, "Dialectology and Linguistics", *Orbis* XXVI, 24-30.
- Drettas, G., 1990, "Le dialecte bulgaro-macédonien de XR. (Edhessa, Grèce). Questions de typologie", *BSL* 85, 227-265.
- Fernández Rei, F., 1991, *Dialectoloxía da lingua galega*, Xerais, Vigo.
- Fisiak, J. 1985, "Middle English dialectology today: some issues", (Ursula Pieper & Gerhard Sticke ed.), *Studia Linguistica Diachronica et Synchronica. Werner Winter Sexagenario*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York-Amsterdam, 257-280.
- , (ed.), 1988, *Historical Dialectology. Regional and Social*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York-Amsterdam.
- García González, F., 1982, "La frontera oriental del asturiano", *Boletín de la Real Academia Española* 225, 173-191.
- Goddard, I., 1988, "Stylistic dialects in Fox linguistic change", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 193-209.
- Goebel, H., 1992, "Problèmes et méthodes de la dialectométrie actuelle (avec application à l' AIS)", in *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak*, Iker 7, Euskaltzaindia, Bilbo, 429-475.
- Grootaers, W. A., 1964, "La discussion autour des frontières dialectales subjectives", *Orbis* XIII, 380-398.
- Haensch, G., 1962, "Algunos caracteres de las hablas fronterizas catalano-aragonesas del Pirineo (Alta Ribagorza) — Contribución al estudio del problema de los dialectos llamados de transición", *Orbis* XI, 75-110.
- Hock, H. H., 1988, "Historical implications of a dialectological approach to convergence", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 283-328.

- Hoenigswald, H. M., 1964, "Graduality, Sporadicity, and the Minor Sound Change Processes", *Phonetica* 11, 202-215.
- Jordan, I., 1977, "Atlas ou glossaires?", in Manuel Alvar (ed.), *Atlas plurilingües. Metodología*, Madrid, 87-91.
- Ivić, P., 1962, "On the Structure of Dialect Differentiation", *Word* XVIII, 33-53.
- Janda, R. D., 1982, "Diachronic fact vs. synchronic fiction: historical-linguistic evidence against assuming underlying grammatical uniformity for contemporary dialects of the same language", Anders Ahlqvist (ed.), *Papers from the 5th International Conference on Historical Linguistics*, John Benjamins, 149-162.
- Kay, P., & Mc Daniel, Ch. K., 1979, "On the logic of variable rules", *Language in Society* 8, 151-187.
- Kurath, H., 1972, "The Sociocultural Background of Dialect Areas in American English", *Studies in Area Linguistics*, Indiana University Press, 39-53. Ikus orain Allen, H. B. & Linn, M. D. (ed.), 1986, 98-116.
- Larochette, J., 1970, "Bibliographie", *Orbis* XIX, 237-241.
- Lehmann, W. P., 1982, "Introduction: Diachronic Linguistics", in Winfred P. Lehmann & Yakov Malkiel (ed.), *Perspectives on historical linguistics*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1-16.
- Lüdtke, H., 1977, "Isoglosas atlánticas en la geografía fonética del portugués: apuntes de teoría dialectológica", in Manuel Alvar (ed.), *Atlas Plurilingües. Metodología*, Madrid, 152-156.
- Martinet, A., 1954, "Dialect", *Romance Philology* VIII, 1-11.
- Mase, Y., 1964, "Une nouvelle tentative pour tracer les frontières subjectives des dialectes", *Orbis* XIII, 357-379.
- Meeussen, A. E., 1962, "Bibliographie", *Orbis* XI, 383-384.
- Melis, L., Verlinde, S., Derynck, P., 1989, "La notion de dialecte supralocal: essai de définition dialectométrique", *Orbis* XXXIII, 70-132.
- Menéndez Pidal, R., 1954, *Pasiegos y vaqueiros. Dos cuestiones de Geografía Lingüística*, Universidad de Oviedo.
- Montes, J. J., 1982. *Dialectología general e hispanoamericana*, Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo, Bogotá.
- , 1986, "Dialectología y sociolingüística: algunas ideas sobre sus interrelaciones", *Lingüística española actual* VIII-1, 133-141.
- Phillips, B. S., 1984, "Word frequency and the actuation of sound change", *Language* 60, 320-342.
- Preston, D. R., 1988, *Perceptual Dialectology: Nonlinguists' Views of Areal Linguistics*, Foris, Dordrecht.
- Reenen, P. Th. van, 1989, "Isoglosses and gradual differences across dialects in Medieval French", in Schouten, M. E. H. & Reenen P. Th. van (ed.), *New Methods in Dialectology*, Foris, Dordrecht, 135-153.
- Rischel, J., 1985, "Fieldwork data as input to instrumental analysis — a dilemma", in Pieper, U. & Stickel, G. (ed.), *Studia Linguistica Diachronica et Synchronica. Werner Winter sexagenario*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York-Amsterdam, 709-722.
- Séguy, J., 1972, "La fonction minimale du dialecte", in Straka, G. (éd.), *Les dialectes romans de France à la lumière des Atlas régionaux*, Paris (C.N.R.S.), 27-42.
- Schouten, M. E. H. & Reenen, P. Th. van (ed.) 1989, *New Methods in Dialectology*, Foris, Dordrecht - Holland/Providence RI - U.S.A.
- Speitel, H. H., 1969, "An areal typology of isoglosses: isoglosses near the scottish-english border", *Zeitschrift für Dialectologie und Linguistik* 36, 49-66.

- Taeldeman, J., 1989, "Typology of dialect transitions in Flanders", in M. E. H. Schouten and P. Th. van Reenen (edit.) 1989, 155-163.
- Thomas, A. R. (ed.), 1988, *Methods in Dialectology*, Multilingual Matters LTD, Clevedon, Philadelphia.
- Thomas, P. W., 1988, "Locating minority language informants: a network approach to fieldwork", in Thomas, A. R. (ed.), 1988, 510-522.
- Trudgill, P., 1986, *Dialects in contact*, Language in society 10, Oxford.
- , 1988, "On the role of dialect contact and interdialect in linguistic change", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 547-563.
- Underwood, G. N., 1988, "Accent and Identity", in Thomas, A. R. (ed.), 1988, 406-427.
- Veñy, J., 1985, *Introduccio a la dialectologia catalana*, Encic. Cat., Barcelona.
- Viereck, W., 1988, "The Computerisation and Quantification of Linguistic Data: Dialectometrical Methods", in Thomas, A. R. (ed.), 1988, 524-550.
- Weinreich, U., Labov, U., Herzog, M. I., 1975 [1968], "Empirical foundations for a Theory of Language Change", in Lehmann & Malkiel (ed.), *Directions for Historical Linguistics*, University of Texas Press, Austin & London, 95-195.
- Winter, W., 1973, "Areal Linguistics: some general considerations", in Sebeok, Th. A. (ed.), *Current trends in Linguistics*, volume XI, Mouton, The Hague-Paris, 135-147.
- , 1988, "Metaphors in dialectological diction. A critical note", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 679-685.
- Zawadowsky, L., 1961, "Les dialectes d'origine différente en contact", *Orbis* X, 293-307.

2. Euskal dialektologia eta euskal testuak

- Alberdi, J., 1986, "Alokutibotasuna eta tratamenduak: II. Markinaldeko kasua", *ASJU* XX-2, 419-486.
- Altuna, P., 1972, *Mitxelena-ren idazlan hautatuak*, Mensajero, Bilbo.
- , 1980, *Linguae vasconum primitiae. Edizio kritikoa*, Mensajero, Bilbo.
- Alvar, M., 1947, "El habla de Oroz-Betelu", *RDTP* 3, 447-490.
- , 1947b, "Palabras y cosas en la Aézcoa", *Estación de Estudios Pirenaicos eta Pirineos*, Zaragoza.
- Alzo, Fr. D. de, 1961, *Estudio sobre el euskera hablado*, Donostia.
- Alzola Gerediaga, N., 1958, "Una carta de D. Pedro José Samper, Vicario de Jaurrieta, dirigida al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *PV* 70-71, 165-167.
- Allières, J., 1960, "Petit atlas linguistique basque français «Sacaze» I", *Via Domitia* VII, 205-221.
- , 1961, "Petit atlas linguistique basque français «Sacaze» II", *Via Domitia* VIII, 81-126.
- , 1977, "Petit atlas linguistique basque français «Bourciez» (I)", *FLV* 27, 353-386.
- , 1981, "La dialectologie basque", in *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Universidad de Deusto, Bilbo, 103-113.
- , 1986, "Petit atlas linguistique basque français «Bourciez» (II). Cartes 21 à 50", *FLV* 47, 5-45.
- Apecechea, J., 1975, "Programa de vida cristiana en una aldea de la zona de Pamplona en el siglo XVIII. (Tres sermones inéditos de Joaquín de Lizarraga en euskara)", *FLV* 19, 89-127.
- , 1978, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín de Lizarraga (año 1782). (I)", *FLV* 29, 339-359.
- , 1979, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín de Lizarraga (año 1782). (II)", *FLV* 31, 71-90.

- , 1981, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín de Lizarraga (año 1782). (III)", *FLV* 37, 215-231.
- , 1982, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga (año 1782). (IV)", *FLV* 40, 523-538.
- , 1985, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga (año 1782) V", *FLV* 46, 283-304.
- , 1987, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga (año 1782) VI", *FLV* 50, 251-279.
- , 1990, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga VII", *FLV* 56, 277-301.
- Aranzadi zientzia elkarte, 1983; *Euskalerriko atlas etnolinguistikoa [EAEL I]*, Aranzadi, Donostia.
- , 1990, *Euskalerriko atlas etnolinguistikoa [EAEL II]*, Aranzadi, Donostia.
- Arbelbide, X., 1983, *Irri solas*, Iruñeko Udal Aurrezki Kutxa, Iruñea.
- Arradoi, P., 1966, *San Frantses Jatsukoa*, Donostia.
- Arraiza, J., 1988, "Ibero. Viacrucis en bascuence del siglo XIX", *FLV* 51, 143-154.
- Artola, K., 1992, "Hegoaldeko goi-nafarreraren azentua dela ta (hurbiltze-saiakera)", *FLV* 60, 187-227.
- Askoren artean, 1987, *Euskal Dialektologiaren Hastapenak*, UEU, Iruñea.
- Azkue, R. M., 1969 [1905-6], *Diccionario vasco-español-francés*, La gran enciclopedia vasca, Bilbo.
- , 1969b [1923], *Morfología vasca*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo.
- , 1927, "Aezkera edo Petiribefo inguruetako mintzaera", *Euskera* VIII, 179-300.
- , 1935, "Evolución de la lengua vasca", *Euskera* XVI, 61-120.
- , 1989 [1945], *Euskaleñaren yakintza III*, 3. argitalpena, Espasa Calpe & Euskaltzaindia, Madril.
- Barbier, J., 1984 [1926], "Ahetxak mahasti haitzurren", *Maiatz* 6, 13-14.
- , 1987 [1924], *Supazter xokoan*, Eusko Jaurlaritz, Gasteiz.
- Berriain, J. de, 1980 [1621], *Tratado de como se ha de oyr missa*, Hordago, Donostia.
- Bonaparte, L. L., 1869, *Le verbe basque en tableaux...*, Londres.
- , 1872, *Études sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal*, Londres.
- , 1881, "Observaciones acerca del vascuence de Valcarlos", *Revista Euskara* IV, 38, 161-166.
- Cabodevilla, J., 1991, *Aetzen uskara*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Camino, I., 1987, "Goi nafarrera", in *Euskal Dialektologiaren Hastapenak* (2. ed.), UEU, Iruñea, 189-263.
- , 1987b, "Behe nafarrera", in *Euskal Dialektologiaren Hastapenak* (2. ed.), UEU, Iruñea, 313-424.
- , 1989, "Argitasun zenbait Aezkoako dotrinei buruz", *ASJU* XXIII-3, 801-807.
- , 1990, "Euskalki batzu hiltorian", *Argia* 1275, urtarrilaren 14koa, 19-26.
- , 1991, "Aezkerazko testuak I: Ariako dotrina", in *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak XIV, Donostia, 427-457.
- , 1991b, "Aezkerazko testuak II: Orbarako dotrinak", *ASJU* XXV-3, 929-960.
- Camino, I. & Gómez, R., 1992, "Bonaparteren argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko dotrinak (I)", *ASJU* XXVI-2, 453-582.
- Campion, A., 1880, *Orreaga. Balada escrita en el dialecto guipuzcoano, acompañada de versiones a los dialectos bizcaino, labortano y suletino y de diez y ocho variedades de la región bascongada de Nabarra desde Olazagutia hasta Roncal*, Librería de Joaquín Lorda, Iruñea.

- Caro Baroja, J., 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, Salamanca.
- Cerquand, J. F., 1985, *Ipar Euskal Herriko legenda eta ipuinak*, Anuntxi Aranaren edizioa, Txertoa, Donostia.
- Charritton, P., 1982, "Manex Hiriart-Urruty apezaren lau gutun Piarres Broussain adiskideari", *Maiatz* 2, 61-66.
- , 1986, *Resurrección María de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarrizketa*. *Iker* 4, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1988, *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak*. III *Kazetaritza* (A). (1903-1915), Elkar, Donostia.
- Darricarrère, J. B., 1911, "Le libre basque intitulé: *Onsa bilceco bidea*", *RIEV* 5, 14-46.
- Díez de Ulzurrun, P., 1960, "El catecismo manuscrito de Maquirriain de 1828", *Euskera* V, 377-403.
- Echaide, A. M., 1984, *Erizkizundi Irukoitza*. *Iker* 3, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1989, *El euskera en Navarra: encuestas lingüísticas (1965-1967)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- Egile ezezaguna, *Pequeña oración en bascuence para recibir la Santa Unción*, 12 orri, B-18.
- Elizalde, F., 1735, *Apezendaco Doctrina Christiana Uscaras*, Iruñea.
- Elizalde, J. C., *Catecismo en vascuence, dialecto de Uriz (valle de Arce)*, 54 orri eskuizkribuan.
- Estornés Lasa, J., 1985, "Zoilo'ren uzta. La cosecha de Zoilo", *FLV* 45, 31-93.
- Etchebarne, E., 1989, *Erramun barginaren oroitzapenak*, Auspoa, Donostia.
- Etxamendi, E., 1975, *Azken elurra*, Egia, Baiona.
- , 1982, "Gizonak", *Maiatz* 2, 26-29.
- , 1983, "Artoak", *Maiatz* 3, 20-28.
- , 1984, "Urtzoak", *Maiatz* 5, 45-51.
- , 1984b, "Frantxix", *Maiatz* 7, 7-8.
- , 1985, *Aurora*, *Maiatz*, Baiona.
- , 1988, *Gilentegiko Gilen*, Gipuzkoako Kutxa, Donostia.
- Etxebarria, J. M., 1983, *Euskal dialektologiarako testo eta ariketak*, El Carmen, Gasteiz.
- , 1992, "1913ko Vienako euskal grabaketak, III. Erronkariera", in *Luis Villasanteri omenaldia*. *Iker* 6, Euskaltzaindia, Bilbo, 161-176.
- Euskalerría irratia & Múgica, M., 1990, *Nafarroako euskaldunen mintzoak*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Gaminde, I., 1986, "Esteribarreko aditzak", *FLV* 48, 183-203.
- Gavel, H., 1920, *Eléments de Phonétique Basque*, *RIEV* 12.
- Gómez, R., 1991, "Erronkarierazko dotrina argitaragabe bat: edizioa eta azterketa", in *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak XIV, Donostia, 375-426.
- González Echegaray, C. & Arana Martija, J. A., 1989, *L.L. Bonaparte. Eskuizkribuak-Argitarapenak*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Haritschelhar, J., "Textes folkloriques de la vallée de Baigorri", in *Actas del tercer congreso internacional de estudios pirenaicos*, Gerona, 1958, Instituto de Estudios Pirenaicos & CSIC, 51-73.
- Hualde, J. I., 1987, "Proto-Basque Yod", *FLV* 49, 29-40.
- , 1989, "Fonología léxica y postléxica, con especial referencia a la lengua vasca", *ASJU* XXIII-2, 651-662.
- , 1991, *Basque Phonology*, Routledge, London-New York.
- Ibarra, O., 1991, "Mezkirizko toponimiaz", *FLV* 58, 301-357.
- Intza'r D., 1974, *Nafarroa-ko euskal-esaera zarrak*, Diputación Foral de Navarra, Iruñea.
- Iráizoz, P. de, 1977, "Documento de Joaquín Lizarraga sobre bailes publicado por José María Sarrústegi en *FLV*", *FLV* 27, 495-498.

- Irigaray, A., 1932, "Un acta de Ayuntamiento en Lengua Vasca", *RIEV XXIII*, 565-568.
- , 1956, "Noticia del estado lingüístico de Navarra en 1935", *Euskera I*, 41-46.
- Itzalleko dotrina [1727]: *Doctrina Uscaras D. Benito Gil escrituric vere governuaren daco*, González Echegaray eta Arana Martijaren katalogoan 110.a.
- Izagirre, K., 1966, "Ultzamako euskeraren gai batzuk", *BAP XXII*, 403-467.
- , 1967, "Altsasuko euskeraren gai batzuk", *ASJU I*, 45-97.
- Jansen, W., 1990, "A numerical review of three Basque dialects", *ASJU XXIV-3*, 889-894.
- Jimeno Jurío, J.M., 1986, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Cizur*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1987, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Galar*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1989, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Olza*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1990, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Iza*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1991, "El vascuence en Urraul Alto (1785)", *FLV 58*, 227-245.
- , 1992a, "El vascuence en Aoiz (siglo XVII)", *FLV 59*, 71-96.
- , 1992b, "El vascuence en Aoiz, (siglos XVIII y XIX)", *FLV 61*, 457-480.
- Kerejeta, M. J., 1991, "Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610", in *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak XIV, Donostia, 161-183.
- Lacarra, J. M., 1957, *Vasconia medieval. Historia y filología*, *ASJU*-ren gehigarriak II, Donostia.
- Lacombe, G., 1921, "Quelques mots sur les versions basques du Cantique des Cantiques", *RIEV XV*, 197-208.
- , 1971-72, "Notes sur le basque des Aldudes. Noms de maisons, mots et récits populaires", *AEF XXIV*, 25-44.
- Lafitte, P., 1979, *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire). Édition revue et corrigée*, Elkar, Donostia.
- , 1981, "Joakin Lizarragaren euskalkiak Ipar-Euskadikoekin dituen kidesun zenbaitz", in *Euskalarien Nazioarteko Jardunaldiak*, Iker 1, Euskaltzaindia, Bilbo, 403-404.
- Lafon, R., 1951, "La langue de Bernard Dechepare", *BAP VII*, 309-338.
- , 1955, "Sur la place de l'aezcoan, du salazarais et du roncalais dans la classification des dialectes basques", *Pirineos XI*, 109-133.
- Landart, D., 1978, *Aihen abula*, Elkar, Donostia.
- Lapitze, F., 1978 [1867], *Bi saindu hescualdunen bizia: San Inazio Loiolacoarena eta San Franzizcô Zabierecoarena*, Hordago, Donostia.
- Larrasquet, J., 1939, *Le basque de la Basse-Soule orientale*, Klincksieck, Paris.
- Larrea, J. M. & Diez de Ultzurrun, P., 1985, *Nafarroako euskal idazleak (I)*, Pamiela, Iruñea.
- Lecuona, M. de, 1973, "Textos vascos del siglo XVIII, en Tierra de Estella", *FLV 15*, 369-390.
- Leizarraga, J., 1979 [1571], *Iesus Christ gure Iaunaren Testamentu berria*, Hordago, Donostia.
- Lizarraga, J., 1979, *Doctrina christioarén cathechima*, Juan Apecechea Perurenaren edizioa, Diputación Foral de Navarra & Euskaltzaindia, Iruñea.
- , 1984, *Ongui iltzen laguntzeco itzgaiaic*, Frantzisko Ondarraren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1990, *Urteko igande guzietarako prediku laburrak*, Frantzisko Ondarraren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Mitxelena, L. & Beloqui, J. J. & Elosegui, J. & Sansinenea, P., 1953, "Contribución al conocimiento del dialecto roncalés", *BAP IX*, 499-536 [= *SHLV I*, 246-272].
- Mitxelena, L., 1954, "La posición fonética del dialecto vasco del Roncal", *Via Domitia I*, 123-157. Orain *SHLV*, 273-297.
- , 1958, "Un vocabulario aezcoano, salacencó y roncalés preparado por el príncipe Bonaparte", *BAP XIV*, 335-364 [= *SHLV I*, 298-319].

- , 1964a, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Auñamendi, Donostia. Ikus orain SHLV, 1-73.
- , 1964b, *Textos arcaicos vascos [TAV]*, Minotauro, Madril. Ikus orain ASJU-ren gehigarriak 11, Donostia, 1990.
- , 1967, "Notas fonológicas sobre el salacenco", ASJU I, 163-177. Orain LH, 221-234.
- , 1971, "Notas sobre las lenguas de la Navarra Medieval", in *Homenaje a Don José Esteban Uranga*, Pamplona, 199-214. Ikus orain PT, 73-85.
- , 1972, "A note on Old Labourdin Accentuation", ASJU 6, 110-120. Ikus orain PT, 235-244.
- , 1976, "La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas", *Revista Española de Lingüística* VI, 309-324. Ikus orain LH, 73-85.
- , 1976b, "Acentuación alto-navarra", FLV 23, 147-162. Ikus orain PT, 245-260.
- , 1977 [1961], *Fonética histórica vasca*, 2. ed., Gipuzkoako Diputazioa, Donostia.
- , 1981, "Lengua común y dialectos vascos", ASJU XV, 289-313.
- , 1982, "Un catecismo salacenco", FLV 39, 21-42.
- , 1985, *Lengua e Historia [LH]*, Paraninfo, Madrid.
- , 1987, *Palabras y textos [PT]*, EHU, Leioa.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, 2 liburuki, [SHLV], ASJU-ren gehigarriak 10, Donostia.
- , 1991, "De dialectología vasca", FLV 58, 179-203.
- , 1992, "Fenómenos de convergencia en la historia de los dialectos vascos", FLV 61, 355-366.
- Moutard, N., 1975, "Étude Phonologique sur les Dialectes Basques", FLV 19, 5-42 eta 20, 141-189.
- N'Diaye, G., 1970, *Structure du dialecte basque de Maya*, Mouton, The Hague-Paris.
- Ondarra, F., 1980, "Catecismo del siglo XVIII en vascuence de Uterga (Valdizarbe)", FLV 35-36, 173-221.
- , 1980b, "Joaquín Lizarraga en el Diccionario de Azkue", FLV 34, 107-141.
- , 1981a, "Primer sermón en vascuence navarro (1729)", FLV 38, 147-173.
- , 1981b "Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan", *Euskera* XXVI, 349-365.
- , 1982, "Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi", FLV 39, 133-228.
- , 1982b, "Garesko euskarari buruz zerbait", *Euskera* XXVII, 647-653.
- , 1982c, "Textos en vascuence navarro de Baztán, Nuin y Urdazubi", FLV 40, 387-401.
- , 1985, "Escritos en vascuence del P. Esteban de Adoáin", FLV 46, 343-405.
- , 1989, "Nafarroako Bertitzaranean aurkitutako euskal testuak", ASJU XXIII-3, 701-755.
- , 1991, "Amoresco eta doloresco Jesu Christoren pausoac", in *Memoriae L. Mixxelenae magistri sacrum*, ASJU-ren gehigarriak XIV, Donostia, 301-313.
- , 1992, "Goñerrin aurkitutako testuak (IV)", FLV 60, 297-333.
- Oñederra, M. L., 1990, *Euskal fonologia: palatalizazioa. Asimilazioa eta bots simbolismoa*, EHU-ren argitalpen zerbitzua, Leioa.
- Pagola, R. M., 1991, *Dialektologiaren atarian*, Gero, Bilbo.
- Peillen, Tx., 1981, "Zuberoako Gobernu hizkuntza eta gure herri hortako euskalkiaren erdal maileguak", in *Euskalarien nazioarteko jardunaldiak. Iker 1*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Piedra, G., 1990, "Alegiazko baldintza: errealak eta irrealak. Balitz/baledi, balu/baleza. Ezberdintasunez eta erabilerez", *Ele* 7, 57-70.

- Rodríguez Ferrer, M., 1873, *Los vascongados: su país, su lengua y el Príncipe Luis Luciano Bonaparte*, Madrid.
- Ros, A., 1986, "Aditz morfologia historikorako ohar kritikoak: alokuzioa", *Enseiucarrean* 2, 5-54.
- Ruiz de Larrinaga, J., 1954, "Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *BAP* X, 231-302.
- Sagarna, A., 1984, "Euskara XVIII. mendean", *Cuadernos de Sección. Hizkuntza eta Literatura* 3, Eusko Ikaskuntza, 17-114.
- Salaberri, P., 1989, "Nafarroan erabiltzen diren zenbait toki-izenenez", *FLV* 53, 55-59.
- , 1992, "Toponimia dialektologiaren ikerbide", in *Nazioarteko Dialektologia Biltzarrak. Agiriak, Iker* 7, Euskaltzaindia, Bilbo, 619-645.
- Salaberry, M., 1856, *Vocabulaire de mots basques bas-navarrais, traduits en langue française*, Veuve Lamaignère née teulières, Baiona.
- Salaberry, E., 1978, *Ene sinestea. Iragan biziari gibeletik beba*, Zabal, Baiona.
- , 1981, *Beñat adiskidea agur!*, Zabal, Baiona.
- Salaburu, P., 1986, "Baztango Euskalkiaz: Elizondoko Doktrina bat", *ASJU* XX-3, 817-844.
- , 1987, "Baztango euskalkiaz: Elizondoko beste doktrina bat", *ASJU* XXI-2, 453-473.
- Samper, P. J., 1866, *Catecismo Doctrina Cristianarna*. Ikus orain Camino & Gómez (1992), 479-500.
- San Martín, J., 1977, "Vocabulario euskaro adicional del Padre Esteban de Adoain", *FLV* 26, 271-280.
- , 1985, "Puntualizaciones sobre el euskara de Urraul Alto (Navarra)", *Hizkuntza eta literatura* 4, Eusko Ikaskuntza, 237-243.
- Saragüeta, P., 1979, "Nere oroimenak", *FLV* 31, 171-175.
- , 1979b, "Trinidad Urtaşun, Bertsolaria (1894-1978)", *FLV* 32, 333-338.
- , 1979c, "Mezkiritz (Erroibar)", *CEEN* 31, 5-36.
- , 1982-3, "Mezkirizko etxe barnea", *AEF* 31, 31-48.
- , 1984, "Mezkirizko langintza", *AEF* 32, 115-134.
- Sarasola, I., 1983, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* XVII, 69-212.
- , 1991, "Orotariko Euskal Hiztegia/Diccionario General Vasco", *Euskera* 36, 313-317.
- Saroihandy, J., 1924, "El vascuence en el «Collège de France»", *RIEV* XV, 502-504 eta 601-609.
- Satrustegi, J.M., 1969-70, "Toponimia de Valcarlos", *AEF* XIII, 129-158.
- , 1971, "Canto ritual del agua en Año Nuevo", *FLV* 7, 35-73.
- , 1971b, "Correspondencia familiar vasca del siglo XIX", *FLV* 9, 291-306.
- , 1976, "Nuevo documento no catalogado de Joaquín Lizarraga sobre los bailes", *FLV* 23, 205-236.
- , 1977, "Promesa matrimonial del año 1547 en euskera de Uterga", *FLV* 25, 109-114.
- , 1978, "Adoain-go Esteban agurgarriaren esku-iskribu bat", *FLV* 29, 299-306.
- , 1983, "Xukako aditz joskera Luzaideko mintzairan", in *Piarres Lafitteri omenaldia, Iker* 2, Euskaltzaindia, Bilbo, 343-354.
- , 1984, "El edicto eclesiástico de 1750 en versión vasca de la cuenca de Pamplona", *ASJU* XVIII-1, 41-51.
- , 1985, "Textos salacencos del año 1780", in *Symbolae*, 1023-1043.
- , 1985b, "Perpetua Saragueta anderearen euskal ipuiak", *Egan* 5-6, 131-139.
- , 1986, "Correspondencia oficial vasca del siglo XVIII", *FLV* 47, 125-149.

- , 1986b, "Luzaideko euskara Nikolas Polit zenaren izkribuetan", *ASJU* XX-3, 787-809.
- , 1987, *Euskal Testu Zabarrak I*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- , 1987b, "Zugarramurdiko euskararen lekukoak XIX. mendean", *ASJU* XXI-1, 81-104.
- , 1988, "Textos dialectales en documentos religiosos vascos", *FLV* 52, 267-289.
- , 1991, "El euskera en Tierra Estella. Evolución histórica", *Euskera* 36, 93-124.
- , 1992, "Zaraitzuko euskararen lekukoak", in *Luis Villasanteri omenaldia*, *Iker* 6, Euskaltzaindia, Bilbo, 459-472.
- , 1992b, "Cuatro promesas matrimoniales inéditas en euskera del siglo XVI", *FLV* 59, 55-69.
- Trask, R. L., 1990, "The -n class of verbs in basque", *Transactions of the Philological Society* 88-1, 111-128.
- Urquijo, J. de, 1910, "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV* IV, 233-297.
- , 1923, "El vascuence de San Juan de Luz", *RIEV* XIV, 153-158.
- Videgain, X., 1987, "Mitraxelenaz eta dialektologiaz", *Egan* 3-6, 141-153.
- Yrizar, P., 1973, "Los dialectos y variedades de la lengua vasca. Variedades desaparecidas y variedades amenazadas de rápida extinción. Su evolución en el transcurso de un siglo", *ASJU* VII, 3-36.
- , 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, 2 liburuki, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia.
- , 1985, "Aparición y desaparición de las formas verbales en -ako-, -eko-, en el alto-navarro meridional", *Hizkuntza eta literatura* 4, Eusko Ikaskuntza, 257-290.
- , 1992, *Morfología del verbo auxiliar alto navarro meridional (estudio dialectológico)*, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia, Iruñea.
- Zuazo, K., 1987, "Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerak", *ASJU* XXI-3, 927-950.
- , 1989, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU* XXIII-2, 609-650.

3. Denetarik

- Alli Aranguren, J. C., 1989, *La mancomunidad del valle de Roncal*, Gobierno de Navarra, Iruñea.
- Arbelbide, X., 1987, *Garazi*, Elkar, Donostia-Baiona.
- Artoléta, S., & Berrade, F., 1955, "El pastoreo en Ochagavía (Salazar)", *AEF* XV, 9-29.
- Arrizabalo, J. M., 1979, *Baso-mutillak*, Auspoa liburutegia 125, Tolosa.
- Askoren artean, 1986, *Navarra, guía y mapa*. Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea.
- , 1990, *Gran Enciclopedia Navarra*, Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea.
- , 1991, *Le pays de Cize*, Editions Izpegi.
- Barandiaran, J. M., 1926, "Pueblo de Aurizperri (Espinal)", *AEF* 6, 1-18.
- , 1953-57, "Aspectos sociográficos de la población del Pirineo vasco", *EJ* VII, 3-26.
- , 1982-83, "Materiales para un estudio del pueblo vasco en Urepel. Año 1948", *AEF* 31, 9-30.
- Blot, J., 1991, "Dolmens, cromlechs, tumuli: naissance du pastoralisme", in *Le pays de Cize*, 45-62.
- Casas Torres, J.M., & Abascal Garayoa, A., 1948, *Mercados geográficos y ferias de Navarra*, Zaragoza.
- Douglass, W.A., 1977, "Borderland Influences in a Navarrese Village", in Douglass, Etu-

- lain, Jacobsen (ed.), *Anglo-american contributions to basque studies: essays in honor of Jon Bilbao*, Reno, 135-144.
- Fairén Guillén, V., 1955, "Sobre las facerías internacionales en Navarra", *PV* 61, 507-524.
- Font Rius, J. M., 1946, *Orígenes del régimen municipal en Cataluña*, Madrid.
- Gómez-Ibáñez, D., 1975, *The Western Pyrenees, Differential Evolution of the French and Spanish Borderland*, Clarendon, Oxford.
- Humboldt, G., 1923, "Diario del Viaje Vasco, 1801", *RIEV* XIV, 205-250.
- Idoate, F., 1951, "Un valle navarro y una institución. El alcalde mayor y capitán de guerra del valle de Salazar", *Príncipe de Viana* 42-43, 83-117.
- , 1966, "Los aezcoanos y su fuero", in *Rincones de la Historia de Navarra* III, Príncipe de Viana, Iruñea, 376-378.
- , 1960, "Notas para el estudio de la economía navarra y su contribución a la Real Hacienda (1500-1650)", *PV* 78, 77-131 eta 79, 275-318.
- , 1973, *Documentos sobre agotes y afines en Navarra*, Diputación Foral, Pamplona.
- , 1979, *Rincones de la historia de Navarra* II, Príncipe de Viana, Pamplona.
- Larayoz Lezaun, M. A., 1986, *La comunidad del Valle Aezcoa*, tesis presentada para la obtención del grado de doctor, Universidad de Navarra, Iruñea.
- Latzaga, 1973, *Naparroa euskal arrobia*, Edili, Donostia.
- , 1976, "Aezkoa'ko ibarra basoz josia", in *Jaka'ra oñez Naparroa'n zear*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo, 165-177.
- Martín Duque, A. J., 1963, *La comunidad del Valle de Salazar. Orígenes y evolución histórica*, Junta General del Valle de Salazar, Iruñea.
- Martinena, J. J., 1979, *Catálogo Documental de la Real Colegiata de Roncesvalles (1301-1500)*, Diputación Foral de Navarra, Iruñea.
- Munárriz, C., 1984, "Abaurrea en la Edad Media", *Aezkoa Kultur Elkarte*.
- , 1990, "Estudio etnográfico de Orbaiceta", in *Contribución al Atlas Etnográfico de Vasconia. Investigaciones en Alava y Navarra*, Jose Miguel de Barandiaran fundazioa, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 605-633.
- Narbaiz, P., 1979, "Euzkadi Norte hasta el siglo XVI", in *Historia del Pueblo Vasco* 2, Erein, Donostia, 5-30.
- Peña Santiago, L. P. & San Martín, J., 1966, "Estudio etnográfico del valle de Urraul Alto (Navarra)", *Munibe* XVIII, 69-160.
- Rabanal Yus, A., 1987, *Las reales fábricas de Eugui y Orbaiceta*, Gobierno de Navarra, Iruñea.
- Tobie, J. L., 1991, "La présence romaine", in *Le pays de Cize*, 65-88.
- Urabayen, L. de, 1926, "Una interpretación de las comunicaciones en Navarra", *RIEV* XVII, 289-328 eta 529-564.
- , 1948, *Jaurrieta*, *Estudios Geográficos* 32, CSIC.
- Violant y Simorra, R., 1952, "Síntesis etnográfica del Pirineo español y problemas que suscitan sus áreas y elementos culturales", in *Actas del primer congreso internacional de estudios pirenaicos*, San Sebastian 1950, tomo IV, Prehistoria, antropología y etnología, Zaragoza, 9-65.
- Ynchausti, M. de, 1971, "Etnografía de Aria", *CEEN* 9, 323-362.
- Zudaire Huarte, C., 1984, "Consanguinidad en los valles de Roncal, Aézcoa y Salazar", *CEEN* 44, 107-127.

Vascorrománica: el romance autóctono del País Vasco

M^o TERESA ECHENIQUE
(Universitat de València)

Para hablar de las relaciones entre euskera y romance debemos situarnos en una perspectiva histórica que nos obligará a no perder de vista la dualidad lengua hablada / lengua escrita sobre la que viene insistiendo una corriente filológica que tiene como representante más destacado a P. Zumthor. Gracias a sus trabajos sabemos que la escritura en época pasada mantenía una relación muy estrecha con la voz y que el modo de codificación de las grafías antiguas (las medievales, desde luego, pero también las de cualquier período anterior a un proceso de normalización lingüística) convertía a éstas en una base de oralización (según ha estudiado Schlieben-Lange 1983). Lo cierto es que el área geográfica sobre la que vamos a fijarnos no parece corresponder tanto, dentro de la tipología que puede describirse en esta clase de contextos, a los casos en que una oralidad funciona en una zona de escritura (podría ser el caso, aunque con matices, de ciertos documentos medievales de Guipúzcoa, etc.), cuanto (y esto sucederá cuando el euskera comience a ser puesto por escrito) al hecho de que una escritura viva y se desarrolle en una zona de oralidad.¹ Parece claro, en todo caso, que la existencia de más de una lengua con funciones diferentes desborda las situaciones que se han descrito hasta el momento actual.

I. Algunas precisiones metodológicas

0. Hay una cuestión previa y es la de delimitar el alcance del término "vascorrománico". Antes de comenzar mi exposición debo aclarar que utilizo el término "vascorrománico" en la acepción que le otorgó Hugo Schuchardt, a saber, la relación habida durante siglos entre los dos sistemas lingüísticos convivientes, lengua vasca o euskera y romance con el que ha estado en contacto (principalmente castellano). Quiero decir que el término "vascorrománico" en modo alguno quiere denotar una variedad de lengua "mixta" que habría surgido como pidgin del contacto entre ambas, como ha expuesto Angel López y ha sido rebatido por R. Wright y Trask. Creo, pues, que la larga andadura conjunta que han conocido euskera y latino-románico se ha visto caracterizada por la influencia mutua y el trasvase de elementos de una lengua a otra, aunque manteniendo siempre ambas su personalidad. Ni el

(1) La oralización no se refiere sólo al hecho de hablar, sino también a la acción de leer en voz alta. Sabemos que la lectura conllevaba ordinariamente vocalización; se leía en voz alta, incluso cuando se trataba de lectura individual.

castellano en su origen, ni el euskera en momentos en los que parece haber sufrido una influencia notable del castellano (como puede ser la situación que dibuja Emiliano de Arriaga para el Bilbao del siglo pasado, quien llega a definir como "casi dialecto" el castellano hablado por bilbaínos) han perdido su propia identidad.

1. Fragmentación del latín de Hispania-Occitania

La latinización peninsular comienza con el sobradamente conocido desembarco de los Escipiones en Ampurias. Por otro lado, la latinización del Sur de la Galia tiene lugar en época distinta a la del Norte, y presenta características así mismo diversas, lo que explica el surgimiento románico posterior de dos lenguas bien diferenciadas: francés y occitano, cada una de ellas con sus propias variedades. Por lo que se refiere al latín de Hispania, es conocido el hecho de que hubo diferentes grados de romanización y que el área vasca está situada en uno de los focos en que la romanización fue menos intensa. Digamos, en cualquier caso, que tanto el latín llevado a Occitania como el hispánico se enmarcan en lo que tradicionalmente se ha denominado Romania occidental o, posteriormente, Romania continua. El territorio euskaldun ha sido tratado algunas veces como Romania submersa, como he señalado en diferentes ocasiones (cf. Echenique 1987: 18), e incluso en manuales recientes de Filología Románica, aparece como si solamente se hablase en él euskera, cosa que, deseable o no, no deja de ser falsa (v. p. e. Tagliavini 1973: 571).

2. Dialectalización latina y dialectalización romance

Todavía hoy es un punto oscuro para la Filología Románica determinar el momento en que los dialectos latinos se convirtieron en dialectos románicos. Las opiniones, muy divergentes (oscilan entre quienes creen que había ya dialectos románicos en el siglo I d. C. y quienes consideran que la diversificación románica no se produjo hasta el siglo X) se explican por el hecho de que los testimonios documentales están redactados en latín. Claro, están redactados en latín hasta el siglo XIII, pero gracias a Menéndez Pidal sabemos que, al menos desde el siglo X, el latín en que están escritos esconde una realidad románica. Si aceptáramos la tesis propuesta por R. Wright en 1982 y reforzada sucesivamente (cf. Wright 1991; reciente exposición de conjunto en Quilis 1991), podríamos incluso pensar que, a partir de los siglos VI-VII, el latín que los textos presentan no es sino la forma escrita del romance hablado. De suerte que la diversificación románica pudo ser un hecho ya desde esos siglos VI-VII y de esa diversificación habrían surgido los primitivos dialectos románicos peninsulares. Entre ellos cabe contar al gallego (después gallego-portugués, que encierra aún la polémica de determinar si gallego y portugués son dos sistemas lingüísticos autónomos, y desde cuándo, o si han constituido siempre y constituyen aún un tronco único), el astur-leonés (hoy bable, para algunos plenamente desarrollado como lengua estándar, para otros variedad románica que no ha alcanzado tal rango), el castellano, el navarro (aislado como tal en origen por González Ollé, mientras para otros sigue siendo variedad inseparable del aragonés), el aragonés antiguo (del que hay restos vivos que algunos reclaman como lengua autónoma, quizá más propiamente englobable en la denominación de "pirenaico") y el catalán (que conoce hoy, así

mismo, la polémica sobre si el valenciano es modalidad derivada de la expansión catalana o estaba ya constituido como dialecto románico antes de que tal expansión se produjera). No hay que olvidar, además, que hubo hablas mozárabes que terminaron desapareciendo por la superposición de los dialectos que fueron propagándose de Norte a Sur (el valenciano y el portugués actuales serían, en opinión de algunos, descendientes mozárabes directos).

II. Romance en zona vasca

Así, pues, la emergencia de los dialectos románicos primitivos encierra dificultades aún no solucionadas definitivamente en torno a su fecha de aparición, así como sobre su distribución. No debe causar sorpresa, por lo tanto, que exista alguna dificultad para determinar el origen y filiación del romance que se habla en la actual zona vasca. De hecho, está aún sin determinar cuándo y qué tipo de romance aparece aquí.

1. Lengua hablada

Suponer que ese romance haya surgido *in situ* implica aceptar que existió romanización y, sobre todo, latinización en grado suficiente para dar lugar al descendiente románico. Negar de plano esta posibilidad exige explicar en qué momento y por quién ha sido traído aquí el romance. Y, si bien es cierto que no hay evidencias documentales para apoyar la primera posibilidad, tampoco las hay para defender la posible alternativa. Así que yo voy a tratar de exponer lo que puede inferirse de los pobres datos que poseemos y ello de la forma más razonable posible.

El contacto vasco-latino es innegable a través de los préstamos al euskera, como es bien sabido desde hace tiempo. En el espléndido estudio de Milagros Esteban (1990) sobre la romanización en el área guipuzcoana (la más problemática del área vascófona, según parece), se ve que la incidencia de la romanización no fue todo lo extensa que conocieron otras áreas peninsulares, pero, aunque escasa, fue un hecho. Tanto que, en el prólogo que Martín Bueno ha puesto a la obra, llega a decir que:

Baste con analizar algunos de los centros más relevantes excavados hasta el presente, como Juncal o Santa Elena en Irún. Estos centros o el barco hundido en Higuer son la prueba palpable no solo de una relaciones sino de la existencia de comercio y de la presencia de grupos muy romanizados, que se entierran como los romanos, que utilizan sus productos venidos por el comercio y que hasta escriben sus epitafios en unas rústicas estelas en las que el latín es la lengua empleada (Esteban 1990: 16).

De hecho, agrego yo, parte del contingente de préstamos latinos tomados por el euskera se corresponde con la actividad comercial, por lo que hay concordancia entre los testimonios romanos conservados y lo sucedido en el ámbito de la lengua.

2. Lengua escrita

Elena Barrena (Barrena 1989) ha estudiado con mucha seriedad la formación histórica de Guipúzcoa. En su libro se subraya, una vez más, la "lejanía de la cultura escrita" de toda esta área geográfica, que ya no nos sorprende. Pero, en los datos históricos que Barrena ha manejado, hay ciertos ribetes filológicos que no han sido tenidos en cuenta. Barrena sólo habla de lengua vasca como trasfondo de los hechos

históricos, como si no existiera latín o romance ni en época alto- ni bajomedieval, pero es fácil inferir que el romance es una realidad desde el momento en que Guipúzcoa aparece en la historia. Los escasos documentos (que existen) están redactados EN LATÍN, que denotan algún que otro romanismo, es decir, que dejan entrever la posibilidad de que ese latín fuera la forma escrita de un romance hablado, como ha defendido Wright y he mencionado antes. Así, por ejemplo, en el documento de donación de Ollazabal de 1025, pretendidamente escrito en latín, aparece en repetidas ocasiones la palabra *mazaneto* (procedente de *pomma mattiana* > *mazana*, derivado románico *mazaneto*), que, para no dejar lugar a dudas, está escrito en una ocasión < manzaneto, con infijo nasal plenamente románico (como ya señalé antes de ahora (Echenique 1991); luego el latín escrito deja asomar, con cierta claridad, una realidad románica de fondo. Por otro lado, Barrena, basándose en datos y trabajos filológicos, subraya el aislamiento del dialecto vasco vizcaíno, que constituye un bloque frente a todos los demás (es decir, frente a todos los demás dialectos), aislamiento que sería tanto más explicable si pensáramos en la existencia de otra lengua (romance) que se iba superponiendo como código común y, al mismo tiempo, iba provocando el distanciamiento del vizcaíno frente a los demás dialectos (que han conocido una erosión interna menor y / o más tardía).²

En cualquier caso, y aunque Barrena no repara en ello, está claro que hay algún indicio de romanceamiento en alguno de los patronímicos que aparecen en los textos estudiados. En 1025 se lee: *García Azenariz* / *Garcia Azenariç* / *Garsia Azenariz*, *señor de Guipúzcoa*.³ En un documento emilianense de 1049 se menciona a "Senior Garçia Azanarez de Auca" y en 1056-1064 tenemos *Garcia Azenarez*. Lástima que el segundo señor de Guipúzcoa, Orbita Aznarez no aparezca así escrito en el documento original (la lectura *Aznarez* es una licencia que se permite quien edita el texto), sino como *Orbita Acenariz*. Después, claro está, hay ya un *Jerónimo Aznar*, que fue obispo entre 1238 y 1257. Está claro que el progresivo romanceamiento en el patronímico *Azenariz* > *Azenarez* > *Aznarez*, evolución acorde con las reglas romances, según expone Michelena (1989), no se ha producido aún en los documentos a los que me refiero. Pero el hecho de que no se haya impuesto en la lengua escrita la variante romance evolucionada es natural y se corresponde con lo que sucede en otros textos romances de esa misma época, en que las vocales intertónicas están aún representadas.⁴ No debemos olvidar que la lengua escrita va siempre a la zaga de la lengua hablada. Pero, y esto es lo que quiero señalar, lo que sí documentan estos textos es la inmatización de la vocal átona, que representa la etapa inmediatamente anterior a la de pérdida de la vocal y tiene correspondencia exacta, por ejemplo, en la glosa emilianense *non se cuempetet elo uamne en sibi* 'no se confíe el hombre en sí', donde *cuempetet* es forma semi-románica (pre-románica, en realidad, o a punto de hacerse románica) de *computet*, en la que la vocal *u* ha sufrido el mismo proceso de relajación y

(2) No faltan estudios elaborados desde el ámbito lingüístico sobre la situación del vizcaíno (véase, p.e. Lakarra 1986) pero la reconstrucción de la cronología absoluta de los dialectos vascos es una meta aún no alcanzada, por lo que no podemos servirnos de ellos para referirnos a un momento histórico concreto.

(3) Es irrelevante que esté escrito con <z> o con <ç>, pues en esta época las dos grafías son modos distintos de escribir la misma letra, como es o debiera ser bien conocido; cosa distinta es el valor que ambos grafos adquieren a partir del siglo XIII.

(4) Recuérdense ejemplos como *semedario*, *laboranza*, para lo que después será *sendero*, *labranza*, con conservación de intertónicas en época inmediatamente anterior a la de emergencia de la apócope, según han estudiado Lapesa (1985a, b, c) y Catalán (1989a).

aparece representada gráficamente como <e>, evolución fonéticamente imposible desde cualquier otro punto de vista.⁵

Por otro lado, y enlazando con lo anterior, Barrena habla de “escasísima incidencia de la romanización en la vertiente cantábrica del Aizgorri”, pero no dice que no hubiera romanización. Ya he mencionado lo que, por su parte, nos revela el trabajo de Milagros Esteban. Pues bien, el período medieval comprendido entre la escasa incidencia de la cultura romana y la formación de Guipúzcoa (más tardía que sus provincias hermanas) es, justamente, el de emergencia del romance como registro escrito en otros puntos peninsulares y extrapeninsulares. Así que me sigue pareciendo válido lo que escribí hace ya algunos años:

Aunque pensemos que, en la época de latinización, el latín no pasase de ser una lengua franca o pidgin y quizá, por lo tanto, no materna (en terminología de Stewart, es decir, que no se transmitía de una generación a otra en el seno familiar, sino que era aprendida con fines comerciales o de otra índole por hablantes de lengua vasca), en un momento dado tuvo que convertirse en tal, ya que el romance de toda esa zona es lengua de la que tenemos noticia desde tiempos lejanos. Es posible que existiera en época latina un bilingüismo del que surgiera después el romance: la comunidad bilingüe vasco-latina pudo ser en un principio pequeña y seguramente caracterizaría a los grupos dominantes del país, a través de los cuales se iría extendiendo a otras capas de la población. Esta hipótesis es perfectamente admisible, ya que el contacto vasco-latino es un hecho unánimemente aceptado; más aún, según se deduce de investigaciones muy recientes, la presencia romana en territorio vasco debió ser mayor de lo que se había venido creyendo, por lo que no cabe hablar de ausencia de romanización. A todo ello hay que añadir que la latinización pudo llegar por vía de cristianización. Pues bien, todo ello nos induce a pensar que del contacto vasco-latino surgió un derivado románico, cuya consolidación debió tener lugar a través del contacto con los demás romances circundantes (Echenique 1987: 74).

3. Algún caso de interferencia léxica

Sabemos, por otra parte, que el contacto vascorrománico existió en época antigua, una vez que el castellano ya se había constituido como lengua de cultura autónoma: hay muestras abundantes de castellano antiguo que están hoy vivas en euskera⁶ y que en algún caso han conocido una evolución peculiar y propia. Me voy a detener en un ejemplo concreto. Hoy existe *aumentar* por ‘mentar’ en castellano de zona vasca (al menos en Guipúzcoa), que puede escucharse incluso en boca de personas cultas: “He visto a Julián y no me ha aumentado nada sobre ese asunto”. (Por cierto, ningún hablante medio diría “no me ha mentado nada”; sí, en cambio, “no me ha dicho nada sobre este asunto”, etc., de forma que el cruce de *mentar* y *aumentar* no es reciente, sino que procede de tiempo atrás). El castellano antiguo, además de *mentar*, conocía la variante *amentar*; es verdad que esta variante no está citada en el DCECH de Corominas y Pascual (quienes dicen que *mentar* era *ementar*, esto es, venir *emientes*, de

(5) Incidentalmente, lo de menos ahora es determinar si *Azenariz* procede del latín *asinarius* o *asenarius* o del vasco *azeari*, aunque, dicho sea de paso, me inclino por esta última posibilidad.

(6) Tales como *asma(tu)* / cast. ant. *asmar*, *mandatu* / cast. ant. *mandado*, hoy *mandadera*, con el mismo valor, en Aragón y español de América (obsérvese que la forma vasca no ha sonorizado la /-t-/, lo que seguramente quiere decir, entre otras cosas, que el euskera lo tomó del latín en época aún latina) y un largo etcétera.

donde saldría el asturiano *amentación*), pero yo he podido registrarla sobradamente en textos antiguos; sirva como ejemplo el siguiente pasaje del *Caballero del Cisne*:

E la condesa, desde lo vido al escudero dormido, fue a él e furtóle las cartas de la sellera do las tenía, e leyó las e mandó fazer otras contrarias de aquéllas, commo deximos, para el conde su fijo, en que dezía que le fazía saber que su muger encaesçiera e pariera syete podencos, todos de vn parto, e cada podenco que naçiera de oro fres al cuello; e non quiso y amentar ninguna cosa de los collares de plata... (*La Leyenda del Caballero del Cisne*, ed. Mª Teresa Echenique, Valladolid 1970, p. 36)

Me parece fácil llegar al eusquérico *aumentar* a través de *amentar*, sobre todo teniendo en cuenta que tanto *mentar* como *aumentar* tienen relación con *mente*, *mientes*, tal como observa Corominas. De otro lado, el hecho de que Corominas no documente la forma *aumentar* del castellano antiguo no tiene nada de particular, ya que no es el suyo un diccionario histórico, sino etimológico. Nosotros podemos completar algo más su información. Veamos. Dice Corominas que *aumentar* es un derivado de *aumento*, tomado del latín *augmentum*, derivado de *augere*, y da como primera documentación de *augmento* (sic) el 2° cuarto del siglo XV en Santillana (después documentado ya abundantemente bajo la forma *aumento* a partir de 1500). Según estos datos, resultaría difícil suponer, como yo he hecho, que *amentar* haya podido cruzarse con *aumentar*, dado que este último no aparece en área hispánica hasta fines del siglo XV, y los casos de *amentar* que yo documento son anteriores en dos siglos. La casualidad viene en nuestra ayuda, y es que la reconstrucción tiene también en ocasiones su recompensa en los textos escritos (por lo que no habría por qué desecharla cuando así no fuera). Sucede en este caso que, en un texto de San Juan de la Peña del año 1048, en el que se habla de la donación por parte de Doña Galga⁷ de Ippuçha a San Juan de la Peña del monasterio de Santiago de Luquedeng, se documenta la forma tardolatina *augmentare* que necesitamos como antecedente del castellano común *aumentar*, de tal forma que no hay que esperar hasta el siglo xv. El texto dice: SIC EGO NUNC CUM TOTO ILLO QUOD IPSI EUM MICH I DEDERUNT, SIVE CUM OMNI QUOD EGO USQUE HODIE AUGMENTARE IBI DEO DONANTE POTUI... <Augmentare> está aquí, además, en construcción transitiva, como corresponde a su uso etimológico, ya que es galicismo la intransitiva que se hace general en castellano de Moratín en adelante. El texto, pues, nos permite apoyar fehacientemente que las dos formas, *amentar* y *augmentar*, coincidían en el tiempo y que de un cruce de ambas pudo originarse el "guipuzcoano" *aumentar* 'mentar'. (La reducción *au* > *o* no se produjo aquí porque, o bien ya había pasado el momento de vitalidad de tal proceso, bien por "semicultismo" o por cualquier otra razón que frenó el proceso más general *au* > *o*.⁸)

4. Interferencias gráficas: la scripta vascónica

Continuando el recorrido histórico podemos fijarnos ahora en algunos hechos vascorrománicos posteriores. En otro lugar (Echenique 1989a) he señalado ya que, en el momento en que el euskera comienza a ponerse por escrito, al carecer de alfabeto propio, utiliza la scripta romanica. Tal scripta revestía caracteres diferentes según

(7) Léase [gála], dicho sea de paso.

(8) Tal proceso se vio frenado en casos como *autorizar*, *autor*, *autoridad*, *auxilio*, etc. Además *amentar* < *augmentare* es el paralelo de cast. ant. *atorgar* < *auctoricare*, finalmente normalizado en *otorgar*.

áreas, cosa que me ha permitido defender en alguna ocasión que, por poner un ejemplo, la scripta romanica que Etxepare tenía como trasfondo era navarra (tal como ha sido delimitada por González Ollé, Saralegui y otros) y no gascona (Echenique 1989b). Pues bien, están aún sin extraer todas las consecuencias a las que nos permitiría llegar la consideración conjunta vascorrománica, teniendo en cuenta — una vez más — la perspectiva confrontada lengua hablada / lengua escrita, que, dicho sea de paso, existe incluso allí donde la normalización lingüística tiene una historia dilatada (como sucede en castellano, por poner un ejemplo) y no sólo donde la normalización es un hecho reciente (como es el caso del euskera). Quiero decir con ello que también el castellano, pongo por caso, conoce el polimorfismo gráfico en época anterior a la de institucionalización de la Real Academia Española, ya que dicho polimorfismo no es sino la situación normal de la lengua escrita, en su relación con la hablada (cf. el comienzo de la ponencia), hasta que llega la normalización acorde con la fonémica del español en época moderna (que tiene como finalidad, no uniformar la lengua hablada, sino, sencillamente, regularizar la escrita). Hasta el prólogo del *Diccionario de Autoridades* podemos encontrar *abuelo* escrito <abuelo>, <avuelo>, <auelo>, etc.; hasta un topónimo como Burgos se escribe en su misma demarcación <Vurgos>; después, hay ya normalización). No es casual, pues, que las dificultades gráficas de Tartas o de Etxeberri de Ziburu se manifiesten precisamente a la hora de representar gráficamente consonantes africadas, sibilantes o simplemente algunas vocales (<y>, <i> para / i /, pongo por caso). Lo mismo sucedía en aquel momento con quienes escribían en castellano o romance, pues no tenían aún un sistema de escritura normalizada de acuerdo con su sistema fonológico moderno. No hay, pues, por qué considerar “faltas” o extrañarse de la pretendida inconsecuencia de grafías que presentan los escritores vascos de esta época: me refiero, por ejemplo, a afirmaciones como las que hace Altuna (1987: 8-9) en su, por otra parte, magnífica edición de Tartas.

Por otro lado (y no me resisto a señalarlo) Tartas, en el capítulo 1 de *Onsa bilceco bidia*, comienza así su disertación:

Solinus Erromeko istoriano batec dio bere libruan bertçe ordus Erromen bertçé gauça ederren artian bi templa edo bi eliča cirela, çointaric bata baitçen *TEMPLUM VIRTUTIS*, bertutiaren templa (según reconstrucción espléndida de P. Altuna; el texto original dice “templum vortalis, bertatiaren templa”), eta bertçia *TEMPLUM HONORIS*, ohoriaren templa.⁹

No es la primera vez que llamo la atención sobre este pasaje de Tartas, que hoy considero muy apropiado para el tema que nos ocupa. Cuando Tartas publicó en 1666 *Onsa bilceco bidia*, sintió la necesidad de traducir al euskera los sintagmas *TEMPLUM VIRTUTIS* y *TEMPLUM HONORIS*, y los tradujo como *bertutiaren templa* y *ohoriaren templa*. No hay nada paradójico en el hecho de que el latín se traduzca a sí mismo por latín, sólo que por latín euskerizado y hecho euskera, pues, desde el momento en que el latín llega a la Península Ibérica y se expande por ella, es también el momento en que ambos sistemas lingüísticos se ponen en contacto. Traducir *TEMPLUM VIRTUTIS*

(9) *Templa* debe responder a *templua*, de la misma manera que el propio Tartas escribe *deabria* por *deabrua*, seguramente por labialización deudora del romance galo.

por *bertutiaren templia* y *TEMPLUM HONORIS* por *oboriaren templia* no supone simple sustitución de significantes (que no la hay realmente), sino adaptación léxica con ampliación creadora que utiliza procedimientos gramaticales (cambio del orden de palabras, actualización mediante el artículo que es necesario en euskera en tanto que el latín no lo conocía), que es, en definitiva, cuestión de adaptación de la sintaxis latina a la vasca, para lo cual ha tenido que producirse previamente un contacto lingüístico profundo. Por otro lado, es evidente que los primeros escritores en euskera utilizan el latín como fuente de enriquecimiento de la lengua con absoluta naturalidad, repitiendo, aunque en distinto plano, lo que la propia lengua vasca había hecho siglos atrás al producirse el contacto vasco-latino.

5. Interferencias gramaticales

No hay que imaginar en ningún caso que el contacto vasco-románico, especialmente el vasco-castellano, haya tenido lugar en una atmósfera de exclusividad de ambos sistemas. Michelena y González Ollé, han subrayado la complejidad de la situación lingüística de tal contacto en otras épocas, muy especialmente en la medieval. Como ha descrito muy bien A. Vârvaro (1973: 511), en cualquier punto del centro-norte peninsular debía haber hacia el siglo XII realidades lingüísticas diversas y variadas: junto al dialecto local (que hablaría la mayor parte de la población) estaría el castellano (variedad de lengua alta, que tendría sus propias normas; habría un castellano koiné y una koiné castellana, tal como caracterizaba a la contienda medieval (Lapesa 1985a, entre otros y Echenique, en prensa), el latín (lengua del culto cristiano y de los documentos oficiales), el occitano de los comerciantes (con una variedad marcada y empleada en documentos oficiales junto a la koiné occitana general, a saber, el gascón), la lengua religiosa de la judería, el árabe coránico y el hablado (esto es, el hispanoárabe), el mozárabe de los inmigrados del Sur y, además, el euskera de los vascos inmigrados del Norte.

Cae de su peso que, para poner cierto orden en esta complejidad e interpretar debidamente los hechos, así como para emitir juicios científicamente honestos, hay que partir de una formación sólida en varios campos. Para poder discernir lo que es originario y propio del vascuence de lo que procede de otro u otros sistemas lingüísticos, es necesario conocer uno y otros. Así se explica que el estudio vasco-románico nos llegara de la mano de un gran romanista, magnífico conocedor también de la lengua vasca y preocupado por las consecuencias del contacto lingüístico entre sistemas tipológicamente distantes. Y es que Hugo Schuchardt dedicó una centena de trabajos a la influencia latino-románica en el euskera, dando comienzo a un campo de trabajo que ha contado después con continuadores varios. La concepción schuchardtiana del lenguaje se asentaba sobre el principio de que "es gibt keine völlig ungemischte Sprache" y, como muy bien expresó Michelena (1960: 20), "Vasconia, como área marginal, constituye una zona de refugio de prácticas, creencias, costumbres y técnicas de fecha muy diversa, como su lengua es puerto donde se han cobijado tantas palabras y expresiones latinas y romances caídas en desuso en los lugares de procedencia". La huella del elemento latino y románico en la lengua vasca que, por lo tanto, es tan sólo una de las dos caras de dicho intercambio lingüístico,

pues puede servirnos simultáneamente para reconstruir la historia del propio latín o de las lenguas románicas circundantes, ha contado después con una serie de autores y títulos bien conocidos, siendo las referencias esporádicas también numerosas. Por lo general, tales referencias proceden de la conjunción de los métodos de la Historia lingüística y de la Lingüística histórica, aunque ha habido también algún intento de relacionar ambos sistemas desde una concepción ucrónica, buscando semejanzas gramaticales fuera del tiempo histórico (cf. López 1985). No hace falta decir que ambos enfoques son perfectamente válidos, y que lo único que varía o los distingue es la perspectiva del investigador.

Todo intento de situar en el eje temporal los hechos de lengua implica reconstrucción, basada en la documentación o en la comparación interna. En el caso vasco-románico, la finalidad perseguida es la de obtener la reconstrucción histórica (de los cuatro tipos de reconstrucción: interna, comparativa, diacrónica e histórica; las tres primeras conducen a resultados ahistóricos, y sólo la cuarta permite la reconstrucción histórica), que facilita, en definitiva, la posibilidad de alcanzar el conocimiento histórico de los hechos (interés del historiador de la lengua).

Hay una serie de hechos fonéticos, morfológicos y sintácticos que configuran la evolución de los romances colindantes al vascuence y son, por otra parte, característicos de la misma lengua vasca. Hablamos, en estos casos, de interferencias gramaticales.

En el terreno fonético, además de fenómenos que remontan a épocas pasadas, como es la coincidencia en la simplicidad del vocalismo, la aspiración o sustitución por consonante labial de la /f-/ inicial latina o el tratamiento de ciertas consonantes nasales, resulta fácil observar otros hechos; es el caso de los márgenes silábicos implosivos, mal integrados en general en el sistema castellano por imposición culta a partir del siglo XVIII (Catalán 1989), que no tienen articulación alguna, ni siquiera en hablantes cultos. Emiliano de Arriaga documenta este hecho para el Bilbao del siglo pasado. Nos dice:

OSERVASIÓN. Hago ésta con el objeto de hacer notar que el bilbaíno que conserva reminiscencias del modo euskérico en su habla (casi dialecto), rechaza la gesticulación y violencia que hay que hacer con la boca para pronunciar algunas consonantes que por su colocación resultan duras. Así, oíamos no hace mucho a uno que leía en un periódico noticias del teatro de la guerra: Se oserbó que el ejérsito marchaba en colunas con-patas... allí donde decía: Se observó que el ejército marchaba en columnas compactas (Arriaga 1960: 131).

Hoy es habitual escuchar “eso hace mal efeto”, “véte todo reto por ahí” o “un partido de fúbol”, e incluso en algún caso se documenta como cacografía en la prensa: “En la fotografía, un aspeto del interior del tren” (tomado de *El Diario Vasco*, 24 de julio de 1984). Hay que decir que, en cualquier caso, esto último no es exclusivo del área vasca, sino que se documenta en la lengua hablada desde el Golfo de Vizcaya hasta el Noroeste peninsular y hunde sus raíces en la reforma ortográfica emprendida por la Real Academia Española en el siglo XVIII.

Por lo que a la sintaxis se refiere, en los últimos años han proliferado trabajos en los que se trata de relacionar vascuence y romance (cf. Echenique 1990). En algunos casos, se parte de la idea de influjo vasco sobre la lengua castellana, más perceptible

en época antigua. Es cierto que en castellano antiguo están documentados usos de sustantivo sin actualizador: “mio alhabib est ad yana”, “fezist estrellas e luna, e el sol para escalar”, que hoy podemos encontrar en castellano de zona vasca (recuerda Lapesa certeramente que hoy podemos elegir en castellano entre “extendió la mano” o “extendió una mano”, pero no es posible “extendió mano”. Tirso pone en boca del vizcaíno Juancho: “Señor, el que está agraviado no tiene que hacer más que, en llegando, metes mano, y de un antuvión el diablo llevas”; en cambio, en castellano de zona vasca podemos escuchar “¿te gustan fresas?”). Como ya he expuesto en otro lugar (Echenique 1990), sin duda las semejanzas en el plano sintáctico entre vasco y castellano medieval se deben a que el tipo de lengua era más próximo en ambos casos, lo que se concretaba en ausencia de empleo de actualizadores, orden SOV, abundancia de pronombre pleonástico, empleo de construcciones absolutas. A partir del Siglo de Oro, en cambio, el castellano, convertido en español, ha cambiado de tipo lingüístico, se ha alejado (por un proceso de divergencia) del tipo representado por la lengua vasca, de ahí que ahora el castellano hablado por labios vascos resulte idóneo para la ridiculización (como sucede con la figura del vizcaíno en el teatro clásico). Esta divergencia entre castellano y vascuence en el paso de la lengua medieval a la clásica se vio favorecida, claro está, por el alejamiento geográfico, que distorsionó la contigüidad de origen. Y, a partir de este momento, el castellano de zona vasca sólo tiene importancia como capítulo dialectal, pues ya no habrá influjo vasco en la norma general castellana, como había sucedido en etapas anteriores. De este modo, hay interferencia en casos de orden peculiar de las palabras, como “Tanto Herrera como Hinault se espera que tomen la salida hoy”, “La ayuda internacional ha llegado de 21 países en 70 aviones, pero ni las medicinas ni los alimentos han tenido tiempo de abrir” (ambos ejemplos están tomados de la prensa local), orden de palabras que guarda estrecha relación con el euskera, que sitúa inmediatamente antes del verbo aquello que se quiere destacar (lo que Severo Altube denominó “elemento inquirido”).

El capítulo de los clíticos merece atención y estudio especiales. Si bien es cierto que, de un lado, se encuentran abundantes casos de reduplicación pronominal (“Asimismo, manifiestas que la violencia tiene unas causas que hay que debilitarlas para poder extinguir a ETA”, *Egin*, 14 de julio de 1985; y es frecuente escuchar ejemplos como “ya les han cogido a los que han robado el banco”, etc.), de otro, lo que verdaderamente caracteriza a los vascos a la hora de hablar castellano es la omisión de clíticos allí donde serían imprescindibles en castellano general (“¿Has cogido el jersey? –Sí, ya he cogido”, “¿Ya (te) has puesto la chaqueta? –Sí, ya he puesto”), hecho que se explica por la ausencia de análisis, en el hablante, de elementos que en la lengua vasca están integrados en las formas verbales como consecuencia de ser el euskera una lengua aglutinante.

Es, así mismo, sabido que en zona euskaldun se produce intensificación del adjetivo, adverbio u otras formas mediante su reiteración (“eran grandes, grandes”, “allí, allí mismo”), como bien ha señalado Urrutia (1988), si bien es preciso añadir que tales reiteraciones van acompañadas de una entonación especial, sin la cual no se

produciría el efecto intensificador. En otras ocasiones, la reiteración tiene una causa muy diferente, como lo muestra el ejemplo que proporciona Arriaga:

A-VESES-A-VESES: (c) Locución para indicar que se propone el hacer tal o cual cosa alternando, o sea primero uno y después el otro. (loc.) Fumaremos este cigarro a-veses-a-veses (una chupada tú y otra yo) -A-veses-a-veses anda el partido conservador y el fusionista en el teje maneje de las cosas de España... Así marchan ellas! (Arriaga 1960: 28).

Son clara transposición de la sintaxis vasca al castellano estructuras como “estoy de hambre”, “estoy de frío”. El euskera utiliza, en estos casos, el ergativo o el partitivo, que se traduce regularmente por *de* al castellano (o al francés): *goseak nago*, *hotzik* (*hotzikan*) *nago*.

De algún modo, aunque no —evidentemente— en el sentido recto, el romance que ahí se habla constituye un capítulo de la Dialectología en el País Vasco. Me parece cada vez más claro que este romance surgió allí mismo como continuación de la labor romanizadora, de manera que, al igual que sucede con todas las demás lenguas románicas peninsulares, hubo aquí un dialecto latino (consecuencia de la fragmentación latina, concretamente del latín de Occidente) que pasó a ser un dialecto románico autóctono. Seguramente ese dialecto románico forma parte del castellano general y no debe ser entendido como modalidad independiente ni siquiera en su origen,¹⁰ pero no hay duda de su carácter peculiar, que a veces ha llegado a ser muy marcado (como testimonia Arriaga, quizá con exageración), todo lo cual no ha sido estudiado hasta el presente con la exhaustividad que sería necesaria. En la gramática de ese romance hay incrustados elementos vascos, que incluso podrían ser analizados desde la propia Dialectología vasca. Quiero decir que hay varios estratos: de un lado, existe una variación dialectal exclusivamente románica, que no es en absoluto dependiente del contacto vascorrománico. Sería lo sucedido con *aumentar* o con creaciones propias del castellano de zona vasca, tal como nos es dado observar en la creación de voces como *linternero* (‘fontanero’) o *interina* ‘asistentá’, o bien la permanencia de hechos románicos que en época antigua eran generáles (“pensar entre mí”); de otro lado, hay características que sí son consecuencia del contacto vascorrománico, y éstas tienen una importancia doble: desde la perspectiva castellana, que es la mía, está aún por elaborar el estudio global del romance generado de esta situación (sí hay estudios de aspectos parciales, como el léxico y otros), y, desde la perspectiva del euskera, la Dialectología vasca podría tal vez rastrear indicios de variación dialectal trasladados desde el euskera al castellano (“estoy de frío”, “todo era quién poner mayores”). No es necesario aclarar, pienso, que lo que interesa es fijarse en aquellos usos lingüísticos que traspasan la mera individualidad y constituyen patrones lingüísticos de la comunidad, no así del sujeto aislado.

Es claro que cuanto acabo de exponer no es sino el resultado de un análisis parcial, en el que aparecen tan sólo unas pocas ideas de lo que podría ser un estudio más completo, que debería ser abordado antes de que la uniformación lingüística que

(10) Aunque mis reflexiones sobre este asunto no son ni mucho menos definitivas, no me parece tan claro lo que yo misma he afirmado en otro momento y lugar (cf. Echenique 1987).

nos invade acabe con las peculiaridades más marcadas de la zona de contacto vasco-románico. Tomaré prestadas unas palabras de nuestro Michelena para expresar, con mayor propiedad de la que yo sería capaz, el resumen y consecuencia final de todo cuanto he dicho. Michelena, atento siempre al contacto lingüístico y sus consecuencias, escribía hace más de 30 años en el prólogo a la 2ª edición de Arriaga: "En Vasconia y zonas vecinas el contacto entre romanistas y vascólogos puede ser tan fecundo como es estéril su alejamiento, fundado en prejuicios y limitaciones subjetivas y no en la realidad de los hechos que han de ser estudiados". No me resta sino agradecer la posibilidad que se me ha brindado de establecer ese contacto.

Bibliografía

- Altuna, P. (ed.), 1987, *Onsa bilceco bidia*, Bilbao.
- Arriaga, E. de, 1960, *Lexicon bilbatno*, Madrid, 2ª ed.
- Barrena, E., 1989, *La formación histórica de Guipúzcoa*, San Sebastián.
- Catalán, D., 1989, «En torno a la estructura silábica del español de ayer y del español de mañana», ahora en *El español. Orígenes de su diversidad*, 77-104, Madrid.
- Echenique, Mª T. (ed.), 1979, *La Leyenda del Caballero del Cisne*, Valladolid.
- , 1987, *Historia lingüística vasco-románica*, Madrid, 2ª ed.
- , 1989a, «El latinismo en los escritores vascos de los siglos XVI y XVII», en *Actas del XIX Congreso de Lingüística y Filología Románicas*, Santiago de Compostela.
- , 1989b, «Grafémica vasco-románica. Implicaciones mutuas», *Caplletra* 6. 89-93.
- , 1990, «Vascos y vascuence en textos españoles», en *Homenaje a Rafael Lapesa*, 121-126, Murcia.
- , 1991, «¿Romance autóctono en zona vasca?», in *Actes del XVIII Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Trier, 1987)*, 246-257, Tübingen.
- , en prensa, «La Koiné castellana», en *Lexicon der Romanistischen Linguistik*, IV, Tübingen.
- Esteban, M., 1990, *El País Vasco atlántico en época romana*, San Sebastián.
- Lakarra, J. A., 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20:3. 639-682.
- Lapesa, R., 1985a, «Contienda de normas lingüísticas en el castellano alfonsí», recogido en *Estudios de Historia lingüística española*, Madrid.
- , 1985b, «De nuevo sobre la apócope vocálica en castellano medieval», *ibidem*.
- , 1985c, «La apócope de la vocal en castellano antiguo. Intento de explicación histórica», *ibidem*.
- López, A., 1985, «Concordancias gramaticales entre el castellano y el euskera», en *Philologica Hispaniensia in Honorem Manuel Alvar*, II, 391-405, Madrid.
- Michelena, L., 1960, *Historia de la Literatura Vasca*, Madrid.
- , 1989, *Apellidos Vascos*, San Sebastián, 3ª ed., 2ª reimpr.
- Quilis, M., 1991, «Más sobre latín tardío y romance temprano», *ASJU* 25:3. 797-803.
- Schlieben-Lange, B., 1983, *Traditionen des Sprechens*, Maguncia.
- Tagliavini, C., 1973, *Orígenes de las lenguas neolatinas*, México.
- Urrutia, H., 1988, «El español en el País Vasco: peculiaridades morfosintácticas», *Letras de Deusto* 40. 33-46.
- Várvaro, A., 1973, «Storia della lingua: passato e prospettive di una categoria controversa (II)», *Romanische Philologie* 26. 511.
- Wright, R. (ed.), 1989, *Latín tardío y romance temprano en España y la Francia carolingia*, Madrid (ed. original inglesa, Liverpool, 1982)
- , 1991, *Late Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, London-New York.

Amikuzera

MARTIN HAASE

(Hamburg / Universität Osnabrück)

Txosten honetan, amikuzera aurkezten dut euskalki baten adibide bezala. Euskalki hori hautatu dut, orain arte ongi ikertua ez delako, nahiz eta bere egoera mugakidearengatik oso interesgarria den. Dialektologoez askotan nahiago zituzten barneko dialektuak aztertu, hizkuntza garbien bila. Bi edo hiru hizkuntzaren hunkitzeaz orain bakarrik interesatzen hasten dira.¹

Amikuzen grabatutako adibide batzu aurkeztuko ditut. Dialektologia tradizionala ez bezala, adibide horiek oroz gainera morfologikoak edo morfo-sintaktikoak dira; gaurko dialektologian, nire ustez, gero eta garrantzitsuago bilakatzen baita morfo-sintaxia.

Duela gutxi pentsatzen zen bi hizkuntza desberdinen artean hizkuntza batek ez lezakeela eraginik besteari gramatikan. Horregatik Meilletek pentsatzen zuen (1914: 82):

un Breton qui pratique le français et le breton [...] ne mélange pas l'un des systèmes avec l'autre; car les systèmes grammaticaux de deux langues sont, on le verra, impénétrables l'un à l'autre.

Edo gero, berak (1914: 87):

Ainsi l'on est toujours ramené à la même conclusion: ce qui s'emprunte, ce sont essentiellement des éléments de vocabulaire. [...] Les choses se présentent autrement si l'on envisage des parlers divers appartenant à un même groupe dialectal ou des patois employés par des gens qui ont par ailleurs une grande langue commune de civilisation de type voisin de leur parler local.

Artikulu txipi batean Boudak (1948) eragin sintaktikoak aurkitu zituen euskaraz, baina ez zituen jakilego diakronikoa eta diatopikoa erabiltzen. Beraz, bere lana espekulatiboa iruditzen da.

Argi ta garbi agertzen da, deskribapenaren egitea ez dela nire xede bakarra, alegia ez dela nire xede nagusia ere ez. Erakutsi nahi nuke, dialektologian ere, datuen azaltzeko hipotesiak aurkitu eta eztabaidatu beharko ditugula, dialektografia

(1) Euskal Herrian lehenak Séguy (1952) eta Allières (1975) ziren. Lexikoari buruz, Peillenen lana (agertzeko) oso aipagarria iruditzen zait.

baino gehiago iritsi nahi badugu. Bereziki, lauki soziolinguistikoa garrantzitsua da, edo hobeki esateko lotura datu linguistikoen eta soziolinguistikoen artean.² Beraz, egoera soziolinguistikoaz has gaitezten.

1. Egoera soziolinguistikoa

Euskal Herriaren mapa begiraturaz, Hegoalde eta Iparraldearen arteko desberdintasunaz erraz konturatzeko gara: Hegoaldean, euskara gaztelerak baztertzen zuelarrik, Ipar Euskal Herrian hizkuntzen muga egonkorra zen. Hor gaskoina (edo biarnesa) estalkitza ibiltzen zen maila soziolinguistikoa. Hizkuntzen muga jarraituz, gaskoin eta euskararen elebitasunak hunkitzen dituen herri asko aurkitzen ditugu; eranskinean zerrendatzen ditut.

Zein hizlari mota topatzen ditugun, hizlarien profilua deitu dudana taulak erakusten digu.

(1) Hizlarien profilua	eusk.	gask.
a. hizkuntzen mugaren inguruan, zerrategietan ³ (Eskiula, Ihasi, Jeztaze? etab.): zaharrak ⁴	+	+
b. pasatzeko lekuetan (Garruze, Ospitale-Pia, Santa Grazi, etab.): zaharrak ⁵	+	+
c. Ipar Euskal Herriaren erdigunean: zaharrak, partez gazteak ere	+	-
d. Biarnoan (Euskal zerrategirik gabe): zaharrak (Euskal zerrategietan: ikus (a))	-	+
e. gazte militanteak (Euskal Herriaren inguruan partez ere) ⁶	+	-
f. gazte ez-militanteak ("hiztun erdiak") ⁷	-	-
g. Euskal Herriko zerrategi gaskoinetan (Bastida, Muntori):		
- "Xarnegu" tipoa: (a) bezala	+	+
- "gaskoin" tipoa: (d) bezala	-	+
- gazteak: (e) edo (f) bezala		

Guretzat interesgarrienak dira (a) egoera eta Euskal Herriko zerrategi gaskoinen (g) egoera: zerrategi horiek Baxenafarroan Bastida eta Labetze dira (agian Garruze ere zerrategia zen, orain Donapaleuren auzoa da) eta Zuberoan Muntori zerrategi famatua da.

Beti bereizi behar ditugu gazteak eta zaharrak. Bigarren taulan "Sü Azia"-ren estatistika berremaiten dut. Estatistika hori Ipar Euskal Herri osoari buruz egin dute; Baxenafarroan halere zaharretan kasik denak euskaraz mintzatzen dira.

(2) Lotura hori benetan garrantzitsua dela frogatzen du Sasse-k (1990).

(3) Inguru desberdinean (lurralde gaskoian, adibidez) kokatu den lurraldea.

(4) Elebidunak *xarnegua*k deitzen dira. Ez da ziur zer esan nahi duen hitz horrek ('sasikume'?).

(5) Askotan gaztelerak ere erabiltzen dute.

(6) Nabari da euskarak balore militantea baduela (gaskoinak ez duen identifikazioaren balorea).

(7) *Hiztun erdiak* = 'semispeaker' (ingelesez).

(2) "Sü Azia"-ren estatistika (1989: 52):

Ipar Euskal Herri osoa:

adina	Euskaraz (oso) ongi mintzatzen direnak
10 - 14	% 33,9
20 - 24	% 60,5
40 - 44	% 73,0
65 - 69	% 79,2
85 - 89	% 85,7

Elebitasunari buruz ez da estatistikarik, baina nire Amikuzeko lekuko guztiak (hots, zaharrak direnak, noski) elebidunak ziren, alegia euskaraz eta gaskoinez mintzatzen dira, batzuk gaskoina ez ongi, baina hitzun erdiak ("semispeaker") dira bederen.

Beraz, hau da nire hipotesia: Amikuzeraren berezitasuna hango egoera soziolinguistikoak esplikatzen ahal dituela.

2. Amikuzeraren berezitasunak

Garrantzitsuak iruditzen zaizkidan lau berezitasun zehatz-mehatz aurkeztuko ditut, hots /ü/-ren erabiltzea, aditz morfologiaren eta deklinabidearen berezitasunak eta ezeztapena. Gero, besteak aipatuko ditut azalpen luzerik gabe. Xehetasunak aurkituko dira nire tesian (Haase 1991, argitaratzeko).

2.1. Fonologia: /ü/

Fonologian, /ü/ erabiltzea aipatu behar da. Zubereratik desberdina du, eta Amikuzen barnean ere desberdintasunak aurkituko ditugu. Dena dela, Amikuzeko /ü/ fonema itxiago ahoskatzen da, pausaren aintzinean, /ö/ antzekoa (*testamendü*).

Amikuzen barnean badugu isoglosa bat, /u/ eta /ü/ erabiltzea hegirtzen duena. Ikus (3) taula.

(3)	Zub.	BN ₁	BN ₂	ondorioko Ipar EH
I. mailegu berrietan	ü	ü	ü	ü
II. mailegu zaharretan (<i>usu/üsiü</i>)	ü	ü	ü/u	u
III. partizipio-atzizkietan (<i>-tu/tü</i>)	ü	ü	ü/u	u
IV. hitz zaharretan (a./b. gabe)	ü	ü/u	u	u
- a. konsonante belareekin	ü	u	u	u
- b. /nk/ aurrean	u	u	u	u

BN₁: Domintxine, Gabadi, Arrüta, Bardoze, partez Oragarre.

BN₂: partez Oragarre, Amorotze, Bastida, Aiherra etab. (Hego Amikuzeko herriak).

I. Mailegu berrietan normalki /ü/ erabiltzen da (adibidez: *fusée* 'bolandera').

II./III. Mailegu zaharretan Amikuzeko zati bat (BN₂ deitzen dut) batzuk askotan /u/ erabiltzen dute, partizipio-atzizkietan ere bai.

IV. /u/ hitz zaharretan agertzen da BN₁ delako lurraldean ere, bi kasuetan beharrez: konsonante belareekin (*ukhan, gu*) eta /nk/ multzoaren aintzinean (*bunki*). Lurralde horretan, /r/-rekin baditugu biak /u/ edo /ü/ (*zure, züre*). /a/ eta /e/ ondoan, beti topatzen dugu /u/, beste bokalarekin diptongo bihurtzen delako.⁸

Geografikoki, BN₁ hizkuntzen mugatik hurbil dago. Bereziki, Oragarren ikusten dugu: /ü/ lurraldea auzo mugakidea dela ("Les Barthes" deitzen dena). Bastidan halere kasu berezia badugu: Bastidako euskaldunek Hazparneko lantegietan lan egiten dutelako, hango ahoskatzeko moldea hartu dute. Hazparnetik etorri diren beste fenomeno batzuk ere aurkitzen ditugu Bastidan.

Dena dela, /u/-/ü/ banaketa dialektalak edo diatopikoak pentsarazi nau /ü/ gaskoinetik etor litekeela.

2.2. Aditz morfologia

Euskal dialektologian, aditzen formak beti garrantzitsuak ziren, zatiketa egiteko; zenbait ohar egingo dut horiei buruz nik ere.

2.2.1. Aditz laguntzaileen formak (alokutiboa).

Jakina den bezala, Amikuzen badugu (Zuberoan bezala) *zu* alokutiboa. Bereziki, /ü/ lurraldean (BN₁ delakoan) perpaus nagusi guztietan erabiltzen da. Beraz, alokutiboa perpaus nagusiaren eta indikatiboaren marka bilakatzen da. Amikuzetar batzuk ezin erabili zituzten alokutiborik gabeko formak perpaus nagusietan. Laugarren taulan forma batzuk zerrandatu ditut:

Taula honetan agertzen dira hamazortzigarren mendean erabiltzen ziren forma batzuk, aldaketa gutxi dela erakutsi nahi dudalako.

(4) gaurko euskalkian

Lopez (1782)⁹ (ikus Videgain 1982: II)

a. NOR

ABS	<i>oraina</i>	<i>iragana</i>	<i>oraina</i>	<i>iragana</i>
1S	nüzü naiz	nintzün nintzen	nuçu ¹⁰	ninduçun
3S	(u/t)zü ¹¹ da	(t)zün zen	duçu	çuçun
1P	gitzü gara	gintzün giñen	guituçu	[ez erabilia]
3P	tzü dira	((t)zi(n)tzün ziren	(di)tuçu	cituçun

(8) Aldi batzutan *eü* ere agertzen da: Adibidez *deus* batzutan *deüs* ahoskatzen da. Beste adibide bat Amikuzeko hiriaren izena da, hots, *Donapaleu* edo *Donapaleü*.

(9) Bere ortografia ez dut aldatu, ulergarria baita.

(10) Lopez-engan /ü/-k ez zuen balio fonologikorik, zeren eta ez baita markatua; ez dugu jakiten ahal, [ü] alofono bezala erabiltzen zenez.

(11) -N ondoan: *-zü* (adib.: *jüten zü* horrek 'doa' esan nahi du); *-a* ondoan: *-zü* (adib.: *ina zü* 'egina da, eginda dago'); bestenez: *zü*.

b. NOR-NORK

	<i>oraina</i>	<i>oraina</i>	<i>oraina</i>	<i>oraina</i>
ERG	3S.ABS	3P.ABS	3S.ABS	3P.ABS
1S	(i/t)zit ¹²	tzit	dicit	ticit
	dut	ditut		
3S	(i/t)zi	tzi	(di)ci	tici
	du			
1P	gi(t)zi	gitzie	guitici	[ez erabilia]
	dugu			
3P	(t)zie/a	tzie/a	dicie	ticie
	dute	dituzte		
	<i>iragana</i>	<i>iragana</i>	<i>iragana</i>	<i>iragana</i>
ERG	3S.ABS	3P.ABS	3S.ABS	3P.ABS
1S	nizin	ni(n)tz(e)n	nicin	niticin
	nuen			
3S	(t)zin	tzin	cicin	citicin
	zuen			
1P	gintzin	gintzin	[ez erabilia]	
	genuen			
3P	(t)zitzi(n)	(t)zitzi(e/a)n	cicien	cititicien
	zuten	zituzten		

Bi sinkretismoz konturatzten gara: *gintzin* eta *zitzin* biek plurala eta singularra adierazten dituzte, eta *gi(t)zi* 'dugu' edo 'gaitu' euskara batuan. *Nor-nork* eskema erromanikoan ez dagoelako, agian kontaktuarengatik agertu dira sinkretismo horiek.

2.2.2. *Trinkoak*.

Amikuzen aditz morfologiaren ezaugarri nagusia ikusiko duzue (5) taulan, hots, aditz trinkoen desagertzea.

(5)		aditz trinkoak
	XVI. mendean:	60
	(Etxepare 1545, ikus Lafon 1943)	
	XVIII. mendean:	10 + 8 inperatibo
	(Lopez 1782, ikus Videgain 1982)	
	XX. mendean (gaurko amikuzera):	<i>jakin</i> (oraina, iragana) <i>joan</i> (oraina) <i>eduki</i> (oraina) <i>egon</i> (inperatiboa) <i>jaugin</i> (inperatiboa)

Iraganeko denboran ez dut topatu *jakin* aditz trinkoa baizik, bestenez erabiltzen da *joan* oraineko denboran; *eduki* behin aurkitu dut (*hapax*), eta beste trinkoak inperatiboz bakarrik erabiltzen dira (*baugi hunat*).

(12) -N ondoan: *tzit* (*in tzit* 'egin dut'); -a ondoan: *izit* (*ina izit* 'egina dut').

Zerengatik trinkoak ez dira agertzen iraganean? Hizkuntza erromanikoetan, iraganean aspektu inperfektiboa eta perfektiboa bereizi behar dira. Diferentzia hori Amikuzetarrek euskaraz ere egin nahi badute, aditz perifrastikoak erabili beharko dituzte. Zein garrantzitsua den aspektuen bereizketa hori, ikusiko dugu (6) adibidean.

2.2.3. behar *modu-gailua*.

Amikuzen, *behar* modu-gailuaren ordez, askotan *behartzen* erabiltzen da, baina iraganean bakarrik. Holako perpausa oraineko denborara itzuliz, berriz *behar* agertzen da. Kasu honetan ere, lekukoak iraganean aspektuak bereizi nahi lituzke.

- (6) Biharmonian behartzen bitzen urdia h[a]jutsi (Gabadi, M. E.).

2.3. Deklinabideen morfologia: prolatiboa (“destinatiboa”)

Amikuzen *-tzat* prolatiboaren (edo destinatiboaren) atzizkia ez da erabiltzen. Horren ordez, *-ko* genitiboa (edo, hobeki, delimitatiboa) mugagabeko formaz erabiltzen da, *-en* genitiboarekin: *-endako* forma (7, 8):

- (7) osarria[r]endako (Gabadi, M. E.)

ondoko honen ordez:

- (8) osarriarentzat

Agian sinkretismo hori esplikatzen ahal dugu elebitasunaren bidez: *-ko* eta *-tzat* kasuak askotan preposizio beraz itzultzen dira, hots, *(en)tà* gaskoinez. Horregatik, funtzio bereziak nahasiz, gutxiago erabiltzen dena (*tzat*) desagertzen da.

Deklinabidearen morfologian beste aurkitzen ditugun fenomenoak gero aipatuko ditut. Hauek dira:

<i>-ekilan</i> instrumentalaren ordez (23)	-	-	-	+
partitiboa = ablatiboa (25-26)	-	+	+	+
leku-kasuen ordezko posposiz. (27-29)	-	-	-	+
bizidunezko hizkia ez behar (33)	-	-	-	+
<i>-ekilan -ekin</i> ordez (23)	-	(-)	(+)	+

2.4. Perpausaren barnegitura: ezeztapena

Perpausaren barnegiturari buruz, ezeztapenaren adibidea aurkeztu nahi dizuet. Baxenafarroan eta bereziki Amikuzen, (9)-n zerrendatzen ditudan ezeztapen-izen ezaugarriak erabiltzen dira.¹³

(13) Noizean behin beste euskalki batzutan ere agertzen dira.

- (9) ezoin → bihi(r)ik
 ezer → deus(ik), fitxik
 nehoiz → sekula(n)

Euskal eskuliburuek errepikatzen ohi dute *deus* izen famatua latinetik etorri zaigula (*deus*-ek latinez 'jainkoa' adierazten baitu). Hobeki ez dezagun sinets. (10) adibidean aipatutako etimologia sinesgarriago iruditzen zait, *deguns* izenordea negazioan erabiltzen baita gaskoinez ere.

- (10) gask.: *deguns*

Simin Palay-ek bildu duen hiztegi gaskoinean beste ezeztapen-izenen ereduak aurkezten ditugu, alegia *sekula* eta *bri(e)*; ikus (11) eta (12):

- (11) Ez tinat bihi bat ikusten. (Oragarre, M. P.-k bere alabari)
 (12) Non n'i a pas ua bria. (Palay 1980: 164)
 = 'Ez bada bihi bat.'

Hizkuntz-kontaktuen eremuan, askotan elementu espresiboak mailegutzen dira (ezeztapen-izenak bezala).

- (13) Nahi zi oro edo bate[r]e. (Gabadi, M. E.)
 [=du+ALO]

(13) adibideak erakusten du gutxitan *ez* hizkirik gabeko ezeztapena ahalezkoa dela Amikuzen (frantsesaren eraginarengatik?).

2.5. Beste fenomenoak

Hemen beste berezitasunak aipatuko ditut. Partez, beste euskalki batean gauza berak gertatzen dira, erromanikoarekilako kontaktua fenomeno orokorra baita.

2.5.1. bat artikulua.

Kasu batzutan *bat* artikulua bezala erabiltzen da, alegia predikatiboaren tokian ere badugu:

- (14) Labastie, ... familia handi bat zen hori. (Bastida, H. E.)

Kontestu horretan *bat*-sintagma ez da erreferentziala (predikatiboaren funtzioa bete baitu). Kontestu erreferentzialean *bat* aspalditik agertzen ahal da:

- (15) Fraide seindu çahar batec ikussi ciela Ainguru bat çoinhec [...] (Lopez
 [= zuela] 1782: 17, 11)

2.5.2. Adberbioak.

Adberbioek *-ki* hartzen dute ia beti, eta atzizki-gabeko adberbioak desagertzen dira.

- (16) segurki, ongi

2.5.3. pertsonarentzako izenordea.

Ber aurrizki eta izenordea bezala erabiltzen da:

- (17) Pierre heldü zün beti bertenorian. (Gabadi, M. E.)
 [=zen+ALO]
 (18) Bera han egoiten tzü. (Gabadi, M. E.)
 [=da+ALO]

Kasu honetan 3. pertsona bakarrik adierazten du (ez "bertasuna"):

- (19) Pierrak gald[eg]in gitzi bereganat. (Gabadi, M. E.)
 [=gaitu+ALO]

Holako garaipena Hego Euskal Herrian arrunt gertatu zen, baina Iparraldean berezia da.

2.5.4. *Komitatiboa* ("Soziatiboa") *instrumentalaren orde*z.

- (20) koller batekilan (Gabadi, M. E.)
 ondoko honen ordez:
 (21) goilare batez / goilarez

2.5.5. *Partitiboa* = *Ablatiboa*.

Beste euskalki batzutan partitiboa eta ablatiboa nahasten dira:

- (22) horrat heldu di[r]a leku frangota[r]ik (Bastida, H. E.)
 ondoko honen ordez:
 (23) frangotatik

2.5.6. *Posposizioak* (*leku-kasuen orde*z).

- (24) Joaiten dira Donapale[u][r] at bu[r]uz (Domintxine, H. D.)
 ondoko honen ordez:

- (25) ... Donapaleu-rantz/-runtz

Atzizki horiek ezezagunak dira. Posposizioaren eredia gaskoinean aurkitzen dugu:

- (26) gask.?'(de) cap a
 buru
 → ri/-ra(t) buruz (cap = 'buru')

-*Raino* ere ez da erabiltzen:

- (27) elizaren artio / elizartio (Oragarre, M. P.)
 (28) elizala artio (Domintxine, H. D.)

ondoko honen ordez:

- (29) elizaraino

2.5.7. *Bizidunentzako bizkia* (-en-ga-).

Bizidunentzako hizkia ez da beharrezkoa, 'medikuarenganar' ordez normalki honako hau esaten da:

(30) medik[u]a[r]e nat (Gabadi, M. E.)

Hau da horretako eredia:

(31) en çò de (Hourcade 1986: 105, 190, Rohlfs 1970: 200)
hori

(32) (en)tà çò de (Rohlfs 1970: 200)

Genitiborik gabeko esamoldea bakana da:

(33) kuafürrat (fr. *coiffeur* 'ileapaintzaile') (Gabadi, M. E.)

2.5.8. -egi.

-Egi atzizkia ez da erabiltzen:

(34) sobera haundi

ondoko honen ordez:

(35) haundiegi

Aldi batzutan ongi mintzatu nahi dutenek *gebiagi haundi* esaten dute, zeren eta *sobera* dialektismotzat hartzen baita, baina esamolde analitiko hori gordetzen da.

2.5.9. Plurala behin markatua.

Jadanik ikusi ditugun aditz formetan ez dira ongi bereizten plurala eta singularra:

	(36) gaurko euskalkian		Lopez (1782)
	iraganeko denboran		iraganeko denboran
ERG	3S.ABS	3P.ABS	3S.ABS 3P.ABS
1P	gintzin	gintzin	[ez erabiliak]
3P	(t)zitzin	(t)zitzin ¹⁴	cicien cititcien

2.5.10. Pasiboa.

Ipar Euskal Herrian gero eta gehiago agertzen da erromanikoan kalkatzen den pasiboa:

(37) Aita salbatüa izana da. (Bastida, H. E.)

2.5.11. Potenziala.

-Ke atzizkia oraineko denboran urria da, adibide bat bakarrik aurkitu dut (forma lexikalizatua?):

(38) ba[d]ukezü (Gabadi, M. E.)

2.5.12. Ezinezkoarentzako iraganeko denbora.

Iraganeko denborak ezinezkoa adierazten du (beste euskalki batzutan bezala):

(14) Aldi batez *zitzién* (edo *zitzián*) ere bai.

- (39) Izan banintzan züre plazan, [...] (Gabadi, M. E.)

2.5.13. Proximatiboa.

Proximatibo hau desagertzen ari da:

- (40) Xakur batek ausiter du. (Bardoze, E. D.)

Horren ordez normalki adberbioa erabiltzen da:

- (41) Zakür batek a[b]antxüño ausiki [d]ik. (Domintxine, H. D.)

2.5.14. Kausatibo erromanikoa.

Ondoko perpausean kausatibo erromanikoa aurkitzen dugu:

- (42) xakurrek ardiak han sarra[ra]zi behar eta ge[r]o berek lei[h]o bateta[r]at
jautzi [eg]in (Oragarre, M. P.)

Perpaus horrek 'jautz arazi' esan nahi du.

2.5.15. Menpeko perpaus erromanikoa.

Menpeko perpausen egiteko *bait* erabiltzen da askotan:

- (43) Bazian herri bat, ez pitzen eliza [b]at e[re] (Domintxine, H. D.)

Erlatiboetan idaztez bakarrik esamolde erromanikoa agertzen da:

- (44) hiri bat bazen, zointan ez baitzen elizarik (Lafitte 1979: 407)
(45) Jauna bici da, çoinhen presencian bainis (Lopez 1782: 69, 25)

Holako perpaus erlatiboak ez dira erabiltzen eguneroko hizkuntzan.

3. Jakilego diakronikoak eta kontrastiboak

Esana dudan bezala, ez da aski oharremaitea zer diren berezitasunak. Bestenez, "dialektografia" baizik ez dugu egiten. Jakin nahi genuke berezitasunak aldaketa baten ondorioak direnez eta zergatik horrela aldatua den hango euskalkia. Hori jakiteko, gonbaraketa diakronikoa proposatzen dut.¹⁵ Gainera, egitura bereziak gaskoinarekin gonbaratzen ditut, hipotesiarengatik, bi hizkuntzen arteko elebitasun egonkorrak eragin bat ukan lezakeela. (46) taulan aurkituko dira aldaketa fonologiko baten jakilego diakronikoa. Gaskoin mugakidean fenomeno bera topatzen dugu.

- (46) /aj/ > /ej/ > /i/

Etxepare (1545)	Lopez (1782)	gaurko amikuzeraz
bait	bait	beit/bit
Sayndu	Seint/Saint	seindu
Ieyncoa	Gincoa	jinkoa (jeinkoa)

(15) Holako gonbaraketa ez da hain erraza, gonbaratzeko testuak falta zaizkigulako kasu batzutan. Baxenafarroan badugu testu zahar bat (Lopez 1782), Oztibarrekkoa, nahiz eta Oztibarre Amikuzeko hizkuntzen kontaktu-eremutik landa kokatzen den, agian.

(47) taulan simbolikoki adierazten dut emaitza; parentesiek tendentzia edo zailtasuneko kasua adierazten dute:

(47)	*aintzin	XVI	XVIII	XX. mendea
/aj/ > /ej/ > /i/	—	(—)	(+)	+

Euskalkien arteko gonbaraketak eta holako gonbaraketa diakronikoak aintzineko euskara berreraikitzen laguntzen digute. Nire adibidean: beste euskalkiek /aj/ ahoskatzea badute eta /ej/ edo /i/ ahoskatze berria bada, aintzineko ahoskatzea /aj/ izan beharko da.

Jarraitzen zaion (48) taulan, ikertzen ditudan fenomeno guztientzat gonbaraketa diakronikoa giten dut.

(48)	fenomenoak	*aintzin	XVI	XVIII	XX. mendea
	/f/	—	+	+	+
	aspiragabeko leherkariak (ptk)	—	(+)	(+)	+
	/ü/	—	—	—	+
	/aj/ > /ej/ > /i/	—	(—)	(+)	+
	/dj/ ¹⁶	—	(+)	+	+
	asimilatze atzerakaria	—	(—)	(+)	+
	<i>bat</i> artikulua	(—)	(+)	(+)	+
	(14)				
	adberbio-atzizkia beharrezkoa	—	—	—	(+)
	(16)				
	<i>-ekilan</i> instrumentalaren ordez	—	—	—	+
	(20)				
	<i>-entzat</i> desagertzea	—	(—)	+	+
	(7hh)				
	partitiboa = ablatiboa	—	+	+	+
	(22hh)				
	leku-kasuen ordezko posposiz.	—	—	—	+
	(24hh)				
	bizidunezko hizkia ez behar	—	—	—	+
	(30hh)				
	<i>-ekilan</i>	—	(—)	(+)	+
	(20)				
	posposizio konplexuak	(—)	(+)	(+)	+
	(24hh)				
	<i>-egi</i> -desagertzea	—	(—)	(—)	+
	(34hh)				
	trinkoak > perifrastikoak (irg.)	—	—	—	(+)
	(5)				

(16) Etxeparengan (1545) baditugu bi grafema (*leyncoa* eta *gende*), Lopezengan (1782) bat bakarrik (*Gincoa* eta *gende*); horregatik iger dezakegu bi fonema bat bilakatu zirela.

fenomenoak	*aintzin	XVI	XVIII	XX.mendea
plurala behin markatua (36)	-	-	-	(+)
pasiboa (37)	-	-	-	+
potenz. kondizionala bakarrik (38)	-	-	-	+
ezinezkoarendako iragana (39)	-	-	-	+
proximatiboaren desagertzea (40hh)	-	-	-	(+)
modu-gailuak aditzak (6)	-	-	-	+
kausatibo erromanikoa (42)	-	-	-	+
3.pertsonaren izenordea (17hh)	-	-	-	+
negazio-izen erromanikoak (9hh)	-	(+)	+	+
menpeko perpaus erromanikoa (43hh)	(-)	+	+	+

4. Ondorioak

Bukatzeko, hona nire lanean erabiltzen dudan metodoaren laburpena:

1. Lehenik, Amikuzeraren berezitasunak bilatu ditut (urrats hori "gonbaraketa dialektala" deitzen ahal dugu).

2. Gero, auzoko hizkuntzarekin, hots, gaskoinarekin gonbaratu ditut ("gonbaraketa kontrastiboa").

3. Azkenik, gonbaraketa diakronikoa egin dut.

Hiru jakilego horiek, hots, dialektalak, kontrastiboak eta diakronikoak elgarrekin hartuek erakusten dute Amikuzeko euskalkiaren sistema linguistikoa gaskoinak eragin duela. Taula begiraturaz, esaten ahal dugu fonologian eta syntaxian eragina lehenik agertzen dela, eta duela denbora gutxi morfologian iritsi.

Dena dela, gramatikaren sisteman azkenik aldaketak agertu dira. Meilleten hipotesiak (1914) baino beste modelu batek hobeki ihardesten dio errealitateari. Hori da "gramatikalizatzearen" kontzeptuan¹⁷ oinarritzen den modelua: Lexikoaren eremuan hasten da kontaktuaren eragina eta gero eta gehiago lortzen du gramatikaren eremua. Fonema berriak hitzen bidez sartzen dira hizkuntzan. Ezeztapenak hitz espresiboak bezala mailegutzen dira (*bibi* adibidez) eta gero bere funtzio gramatikala hartzen dute, gramatikalizatzeaz bere balio semantikoa galduz.

Soziolinguistikoki, gaskoinak estalkia dirudi, Iparraldeko hizkuntzen muga iraunkorra baita. Frantseslea barnetik badator.¹⁸ Sistemaren mailan, halere, gaskoi-

(17) Kontzeptu hori zehatz-mehatz deskribatzen du Lehmannek (1982, 1985).

naren eraginak frantsesetik mailegatzean eta elementu berriagoak integratzean laguntzen du. Funtsean, bere funtzioa eskusaren irudian deskriba liteke. Hitzen mailegatzeari buruz erakutsi nuen beste leku batean (Haase 1990). Gramatikan gauza bera ikusten dugu adibidez pasiboaren kasuan, erromanikoarekilako kontaktuan agertutako erresultatiboa garaipenaren oinarria da (ikus Haase 1991).

Dialektologia eta linguistika historikoa aspalditik elgarrekin badabiltza. Nire ustez, linguistika kontrastiboa eta soziolinguistika ere dialektologiaren bidekide garrantzitsuak dira, bereziki aldaketa morfosintaktikoak azaltzeko.

Bibliografia

- Allières, J., 1975, «Les versions basque, gasconne et française d'un même dialogue à Labastide-Clairence (Pyrénées-Atlantiques), point 691-0 de l'ALG» in *Hommage à Jean Séguéy, Via Domitia* (omenaldiaren zenbaki berezia) 2. 3-19.
- Bouda, K., 1948, «Romanische syntaktische Einflüsse im Baskischen», *IF* 59. 186-204.
- Etxepare, B., [1545] 1987, *Linguae Vasconum Primitiae* (Edizio kritikoa). P. Altuna (arg.), Mensajero, Bilbo.
- Gomez Piñeiro F. J. et al., s. a. [1980?], *Pays basque. La terre, les hommes. Labourd, Basse Navarre, Soule*, Elkar-Haranburu, Donostia-Baiona.
- Goyheneche, E., 1979, *Le pays basque: Soule - Labourd - Basse Navarre*, Société nouvelle d'éditions régionales et de diffusion, Pau.
- Haase, M., 1990, «Erdal hitzen mailegatzea iparraldeko euskaraz», *Euskera* 35:2. 405-415.
- , 1991, «Resultatives in Basque», in *Arbeiten des Kölner Universalienprojekts (AKUP)* 83, Institut für Sprachwissenschaft, Köln. Berrarg. *ASJU* 26:2 (1992), 441-452.
- , agertzeko, *Sprachkontakt und Sprachwandel in den Pyrenäen: Die Einflüsse des Gasognischen und Französischen auf das Baskische* (doktorego tesia), Buske, Hamburg.
- Hourcade, A., 1986, *Grammaire béarnaise*, Los Caminaires, Pau (?).
- Lafitte, P., 1979, *Grammaire Basque (Navarro-Labourdin Littéraire)*. 3. arg. Elkar, Donostia.
- Lehmann, C., 1982, *Grammaticalization: A programmatic sketch. Arbeiten des Kölner Universalienprojekts (AKUP)* 48, Institut für Sprachwissenschaft, Köln.
- , 1985, «Grammaticalization: Synchronic Variation and Diachronic Change», *Lingua e Stile* 20. 303- 318.
- Lopez, 1782, *Alphonsa Rodriguez, Jesusen Compagnhaco Aitaren Guiristhinbo Perfeccioniaren praticaren pparte bat Heuzcarala itzulia, Heuzcara becic extakitenen daco*, Avignon.
- Meillet, A., 1914, «Le Problème de la parenté des langues», *Scientia (Rivista die scienza)* 15: XXXV-3; bildua in: Meillet, A., 1948, *Linguistique historique et linguistique générale*, 76-101, Champion, Paris.
- Palay, S., 1980, *Dictionnaire du Béarnais et du Gascon modernes*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
- Peillen, Tx., agertzeko, *Les emprunts de la langue basque à l'occitan de Gascogne (Étude du dialecte souletin de l'euskara)*, "Vasconiana" ikertaldearen lana 2 (eskuizkribua).
- Rohlf, G., 1970, *Le gascon. Études de philologie pyrénéenne*. 2. arg. berria (= Beihefte zur *Zeitschrift für Romanische Philologie* 85), Niemeyer, Tübingen.

(18) Frantziako Iraultzaren ondoan burgesia txipia hasten zen frantsesez mintzatzen, horrela gero eta gehiago frantsesur da Ipar Euskal Herria.

- Sasse, H.-J., 1990, *Theory of language death eta Language decay and contact-induced change: similarities and differences*. Arbeitspapier 12 (Neue Folge), Institut für Sprachwissenschaft der Universität zu Köln, Köln.
- Séguy, J., 1952, «Basque et gascon dans l'Atlas linguistique de la Gascogne», *Orbis* 1. 385-391.
- Sü Azia, 1989, *Enquête socio-linguistique sur l'état de la langue basque 1987 - 1988*, "Sü Azia" (Association de promotion de la langue basque en Soule), [s. l.].
- Thomason, S. G. & T. Kaufman, 1988, *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, University of California Press, Berkeley etc.
- Txillardegi et al., 1987, *Euskal dialektologiaren hastapenak*, Udako Euskal Unibertsitatea, [s. l.].
- Videgain, Ch., 1982, *La morphologie verbale dans 'Alphonsa Rodriguez, ...' (Lopez 1782)*. 2 zati (Mémoire de Maîtrise), Université Toulouse-Le Mirail, Toulouse (eskuizkribua).
- , 1989, *Le Vocabulaire de l'élevage en Pays d'Oziabarre. Contribution aux archives de l'oralité basque*. 4 zati (doktorego-tesia), Université de Bordeaux III, Bordele.
- Weinreich, U., 1977, *Sprachen in Kontakt. Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeitsforschung*, Beck, München.
- Yrizar, P. de, 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*. 2 zati, Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa, Donostia.

Eranskina

Amikuzetar herri elebidunak (gaskoin/euskara):

[zenbakiak: Gomez-Piñeiro et al. (u.f.: 293-297), Goyeneche (1979), Yrizar (1981: I, 209)]
 ["kasik denak" = 40 urte baino gehiago dituztenak]

<i>herria</i>	<i>izen frantsesa</i>	<i>biztanleak (euskaldunak)</i>
Aiziritze-Gamue- -Zohazti	Aicirits-Camou- -Suhaste	219 (170)
Amendüze-Unaso	Amendeuix-Oneix	329 (270)
Amorotze-Zokotze	Amorots-Succos	249 (2 familia ez)
Arberatze-Zilhekoa	Arberats-Sillègue	177 (kasik denak)
Arboti-Zohota	Arbouet-Sussaute	293 (kasik denak)
Arrüta-Sarrikota	Arraute-Charitte	418 (kasik denak)
Bardoze	Bardos	1005 (200)
Bastida	Labastide-Clairance <i>gask.:</i> Bastida de Clarença	884 (%40?)
Behaskane-Laphizketa	Béhasque-Lapiste	428 (350)
Behauze	Béguios	344 (kasik denak)
Domintx(a)ine- -Berrueta (Zuberoan)	Domezain-Berraute	519 (?)
Donapaleu	St.Palais	2128 (1350)
Gabadi	Gabat	199 (152)
Ilharre	Ilharre	157 (kasik denak)
Jetzaze (Zuberoan)	Gestas	93 (15?)
Labetze-Bizkai	Labets-Biscay	226 (176)
Lukuze-Altzumarta	Luxe-Sumberraute	190 (kasik denak)
Martxüta	Masparraute	268 (kasik denak)
Oragarre	Orègue	523 (kasik denak)

Ozeraiñe-Erribareita <i>edo</i> -Arribareita (Zuberoan)	Osserain-Rivareyte	256 (30)
--	--------------------	----------

Xiberotar herri elebidunak:

Barkoxe	Barcus	957 (%85)
Eskiula	Esquiule	497 (?)
I(n)hasi	Féas	
Jeruntze	Géronce	367 (70)
Lexoze	Lichos	
Muntori	Montory	398 (?)
Ospitale-Pia	L'Hôpital-St.Blaise	74 (?)
Santa-Grazi	Ste. Engrâce	510 (kasik denak)
Ürrüstoi-Larrebila	Arrast-Larrebieu	128 (kasik denak)

Elebidunak beste Zuberoko herrietan ere, adib.: Sohüta (Chéraute), Sarrikota-Pia (Charritte-de-Bas).

Euskal azentuen sailkapenaz eta historiaz

JOSÉ IGNACIO HUALDE
(University of Illinois)

0. Sarrera

Lan honek bi atal nagusi ditu. Lehendabiziko partean, euskal azentu ereduen sailkapen bat proposatzen dut gaurregun dauzkagun datuen arabera eta arau sistema sinkronikoak kontuan hartuz. Bigarren partean, euskal azentu eredu nagusien garapen diakronikoa aztertzen dut.

1. Euskal azentu ereduen sailkapenerako*

Euskal azentuaren ikerketan, Mitxelenak (1972) egin zuen sailkapena oinarritzkoa izan da. Ordutik hona, azentuari buruzko lan gehienetan abiapuntutzat hartu da (cf. Txillardegi 1985, Salaburu 1984, Ibarra 1994, beste askoren artean). Mitxelenak, hala ere, ez zuen sailkapen hori behin-betikotzat hartu. Hain zuzen, ondoko hitz hauekin bukatzen du bere artikulua: "Almost everything remains to be done".

Oraindik ere, asko gelditzen bada egiteko, 1972 urtetik hona, bai azentuzko datuen ezagutzaren aldetik eta baita analisiaren aldetik ere, zertxobait aurreratu dugula ezin dezakegu ukatu. Ene ustez, bada, Mitxelenak 1972 urtean egin zuen euskal azentu ereduen sailkapena gainditzeko garaia heldu da. Orain dakiguna kontuan hartuz egin dezakegun sailkapena ere, dena den, behin-behinekoa izango da, oraindik hutsune handiak gelditzen baitira gure ezagutzan.

Euskal azentuari buruz daukagun lehen lan sakona Larramendirena (1729) da. Larramendik azaltzen duen eredia Bizkai-Gipuzkoetako delatua dio, eta honetatik Irun eta Hondarribiakoa beriezten du. Azkuek, bere aldetik, bai Bidasoako azentu eredia eta bai zubererarena bereizten ditu berak orokortzat hartzen duen azentubidetik (funtsean, Lekeitiokoa, nahiz eta berak bestela pentsatu, cf. Hualde 1990). Mitxelenak (1972) Azkueren sailkapen hirukoitzari, beste azentubide bat eranstean dio, lau azentubide bereiztuz: mendebalde-erdialdekoa (edo bizkaiera eta gipuzkerarena), Bidasoakoa, Nafarroa Garaikoa eta Zuberoa-Erronkarietakoa. Artikulu berean, Pierre d'Urte idazle lapurtarrak erabili zuen azentua aztertzen du, eta azentubide bereiztatzat hartzen du. Hau bostgarren azentu-mota izango litzateke, beraz. Sailkapen honetatik at, gaurko lapurtera eta behenafarrera gelditzen dira. Oraindik ere, lapurtera eta behenafarreraren azentuari buruz oso gutti dakigu, tamalez. Orain

(*) Atal honetako zenbait pasarte 1994ko irailean Euskaltzaindiaren Leioako Biltzarrean irakurri ziren.

dakigunaren arabera, hala ere, nik bi zuzenketa nagusi proposatuko nituzke Mitxelena-ren sailkapenean.

Lehenengo eta behin, gipuzkera eta bizkaieraren eremuan bi azentubide nagusi bereiz ditzakegu, Mendebaldekoa eta Erdialdekoa; nahiz eta biak historikoki loturik egon. Funtsean, Erdialdeko ereduan, azentu nagusia hitzaren bigarren silaban erortzen da kasu markatugabeen. Mendebaldeko sisteman, aldiz, eskuinaldetik, edo bukaeratik, kontatuz sartzen da azentua hitz markatugabeetan.

Bigarrenik, Erdialdeko ereduan Bidasoakoa ere sartuko nuke (Txillardegik 1985 egiten duen moduan), sistema honetan ere azentu nagusia bigarren silaban erortzen baita kasu normalean.

Bi zuzenketa hauek, beraz, erlazionatuta daude. Horretaz gain, gaurregun dauz-kagun datuekin, azpieredu batzuk bereiz ditzakegu eredu nagusietan. Eredu nagusietatik kanpo geratzen diren hizkerak ere badira.

Euskal Herriko mendebalde-erdialdeko eskualdeetan hiru sistema nagusi bereiz ditzakegu: 1. Mendebaldekoa, 2. Erdialdekoa eta 3. Hondarribikoa eta lapurtera zaharrarena. Hiru sistema hauek lotura historiko garbia erakusten dute eta proto-eredu bakar baten barruan kokatu beharko genituzke, nahiz nahiko arau desberdinak izan (cf. Mitxelena 1985: 587). Esan bezala, nire Mendebaldeko sistema, Mitxelena-ren Lehen Saila baino askoz murriztuagoa da. Honen barnean, bi azpi-eredu bereizten ditut: 1.1. Iparraldeko bizkaierarena (Gernika/Gerxo eta Lekeitikoko azpi-azpi-ereduekin) eta 1.2. Zeberio/Azpeitikoa. Nire Erdialdeko eredu, berriz, nahiko zabala da eremu geografikoaren aldetik, Bizkai, Gipuzkoa eta Nafarroako hizkera batzuk hor sartzen direlarik. Lan honetan, hiru azpi-eredu kontuan hartzen ditut: 2.1. Oñatikoa, 2.2. Ekialdeko gipuzkerarena eta 2.3. Bortzerrietakoa. Esan dudanez, eredu honen ezaugarri nagusia azentua kasu normalean bigarren silaban jartzea da. Beraz, Elorrioko azentubidea ere azentu-eredu honen barnean kokatzen da, adibidez (cf. Jansen 1992). Hondarribiko sistema Erdialdeko eredutik bereizten dut eta lapurtera zaharraren azentubidearekin batu, azentua hitz-erroaren eskuinaldetik kontatuz ezartzen baita hizkera hauetan.

Ekialderantzago, azentu bereizgarririk gabeko bi eredu nagusi aurkitzen ditugu: hegoaldean, goinafarrerarena eta iparraldean, lapurtera/behenafarrerarena. Berrero, Lapurdi-Behenafarroetako eskualdeetan erabiltzen den azentubideei buruz ez dakigu gauza handirik. Goinafarreraren eremuan, aldiz (eta Bortzerrietako sistema alde batera utziz), eredu orokorretik aldentzen diren bi sistema aurkitzen ditugu, behintzat: Sakanako zenbait herritan erabiltzen dena eta Imoz eta Basaburuan Ibarrek (1994) aurkitu berri duena.

Azkenik, zubererak duen eta erronkarierak izan zuen azentubideak aurkitzen ditugu, Ekialdeko saila osatuz.

Goazen, beraz, eredu eta azpi-eredu bakoitzaren ezaugarri nagusiak ikustera.

1.1. Mendebaldeko azentu-eredua

1.1.1. Iparraldeko bizkaiera

Ikertzaile askok ikusi duten moduan (Azkue 1923, 1931-32; Basterrechea 1974; Rotaetxe 1978a, 1978b; Hualde 1989, 1991; Gaminde 1992, 1993), Bizkaiko ipa-

rraldean doinu-azentuzko sistema bat aurkitzen dugu. Azentu-eredu honetan badago oinarritzko bereizketa bat hitz azentudun eta azentugabeen artean. Hitz azentugabeek ez daukate silaba azentudunik. Normalean, hitz azentugabeek osatutako hitz-andanetan badago goiko tonu bat bigarren silabatik azken silabaraino (edo azkenaurreko silabaraino, Markinaldeko hizkeretan), eremu honen azken silaba pixkat altuagoa izan badaiteke ere. Hitz azentudunek, aldiz, silaba jakin batean azentu lexikala daramate (tonu gorakada-beherakada garbi batez gauzatzen dena). Azentu-eredu hau, Getxo eta Sopelatik Mutrikuraino hedatzen da, Bizkaiko iparraldetik (Gaminde 1993). Azentu lexikalak morfemei dagozkie. Azentu hauek ezartzeko erabiltzen den araua kontuan hartuz, bi azpi-eredu bereiz ditzakegu, Gernika/Getxokoa, edo orokorra, eta Lekeitiokoa.

1.1.1.1. *Gernika/Getxo*

Azpi-eredu honetan, erro azentudunek, azken silaban ezezik, beste edozein silabatan eraman dezakete azentua: /dénbora/, /eskóla/. Atzizki azentudun gehienak aurreazentuatzailak dira; hau da, aurreko silabari ematen diote azentua: /gixon-’ari/ *gixónari* ‘gizonei’, /on-’en-a/ *ónena*. Hizkera batzuetan, atzizki azentudunek bi silaba aurrerago ezartzen dute azentua: /esan-’go/ *ésango*, baina bakarrik testuinguru jakin batzuetan. Hitzak azentu lexikal bat baino gehiago badauzka, lehenengoa bakarrik gauzatzen da: /kánpo-’tarr-’ak/ *kánpotarrak*, /gixon-’an-’ari/ *gixónanari* ‘gizonenei’ (cf. Hualde 1990, 1991; Hualde eta Bilbao 1992, 1993).

1.1.1.2. *Lekeitio*

Nahiz eta beste aspektu guztietan, Lekeitioko sistemak Gernika/Getxoko azentu-ereduaren ezaugarri berberak izan, azentu lexikalak kokatzeko araua zeharo desberdina da. Lekeitioan, hitz azentudun guztiek azkenaurreko silaban daramate azentua. Hau da, azentu lexikalak azkenaurreko silabara mugitzen dira. Arau hau Lekeitioan eta Ondarroan aurkitzen da (cf. Hualde, Elordieta eta Elordieta 1994).

1.1.2. *Zeberio/Azpeitia*

Zeberioan erabiltzen den azentu sistemak orain arte ikusitako beste azentu-ereduekin antzekotasun nabaria du (cf. Erxebarria 1991, Hualde 1992). Badira, hala ere, desberdintasun garrantzitsuak ere. Hasteko, azentuaren gauzatze fonetikoa desberdina da. Bizkaiko iparraldeko hizkeretan ez bezala, ez dago tonu hedatzerik.

Morfema azentudun eta azentugabeen banaketa Gernikan edo Lekeitioan aurkitzen duguna da. Gainera, Zeberioko ereduak Gernika/Getxoko arau berbera du hitz azentudunetan; hots, lehen azentu lexikalak irabazten du. Diferentziarik nagusia flexiozko morfemen azentuzko ezaugarrietan aurkitzen dugu. Bizkaiko iparraldeko sistemetan ez bezala, hitz mugatu (flexiodun) guztiak azentudunak dira; hau da, hitz mailako azentua jasotzen dute. Zehazkiago, flexiozko morfemek azentu eremuaren muga markatzen dute. Azentua ez da inoiz lehen mugatzailetik eskuinaldera pasatzen. Hitz-erro azentugabeekin, azentuaren kokagunea silaba kopuruaren arauera determinatzen da: *gixonári* (sg), *gixónari* (pl), baina *mamarróari* (sg) *mamárroari* (pl). Oso antzeko sistemak Gipuzkoako mendebaldean aurkitzen dira (Hualde 1993b).

1.2. Erdialdeko azentu-eredua

Gipuzkoako eskualde handi batean, eta baita Bizkaiko eta Nafarroa Garaiko zenbait tokitan, azentu nagusia hitzaren bigarren silaban kokatzen da kasu norma-lean. Kasu batzuetan, aldiz, lehenbiziko silaban erortzen da. Patroi markatua sortarazten duten kasuak ez dira berdinak mota honetako hizkera guztietan. Hemen hiru azpi-eredu kontuan hartuko ditugu, aurkitzen den aniztasuna agortu gabe, Oñatiko, ekialdeko gipuzkera deitu dezakeguna eta Bortzerrietakoa.

1.2.1. Oñati

Oñatin, kasu markatugabeen azentua bigarren silaban erortzen da: *argála, alákia, burdíña*. Atzizkiek ez dute inolako eraginik azentuaren kokagunea determinatzeko: *abáde, abádia, abádiak*. Hitz batzuk, bestaldetik, azentua lehenbiziko silaban hartzen dute. Patroi markatu hau hurrengo kasuetan agertzen da: (a) Hitz-erroa silababakarrakoa denean: *lúrrera, bálizagua* (hau da, azentu eremua erroa da). (b) Hitz-erro markatuekin (salbuespen lexikalak): *ántzar, ántzarra, séme, sémia, éguen, éguena, ídola, ídolia, dénpora, dénporia*. (c) Hitz bisilabaduna denean: *lau bába* baina *babía, babáak; gérrí, gerríxa; áize, aizía; ágiñ, agíña* (hau da, hitzaren azken silabak ezin du azentua eraman).

1.2.2. Ekialdeko gipuzkera

Gipuzkoako ekialdeko hizkera gehieneran Oñatiko sistemarekin antzekotasun handia duten sistemak aurkitzen ditugu. Hizkera hauetariko askotan, dena den, azentu eremua hitz osoa da, eta ez hitz-erroa. Horregatik, azentua bigarren silaban ager daiteke hitz-erroa silababakarra denean ere: *lurrían*. Bestaldetik, eskualde honetako hizkera askotan, hitz-erro silababakar eta bisilabadunen pluralean patroi markatua (lehenbiziko silaban) erabiltzen da: *gizóna* baina *gízonak, lurrétik* baina *lúrretatik*. Datu honek Mendebaldeko sistemarekiko lotura diakronikoa erakusten du argi eta garbi. Izan ere, leku batzuetan arau-aldaketa oso berria izan daiteke; azken belaunaldiotan gertatu den aldaketa bat.

1.2.3. Bortzerrieta

Bortzerrietako hizkerak azentuari lotutako fenomeno bereziak ditu; alegia, bokal neutralizazio eta galketa gogorrak. Agian, arrazoi honetatik aparteko sistema bezala ikusia izan da. Dena den, fenomeno hauek "epifenomenoak" dira, Mitxelena (1972) hitzetan esateko. Azentu nagusia ezartzeko erabiltzen diren arauak kontuan hartzen baditugu, erdialdeko patroi berberak aurkitzen ditugu; hots, kasu orokorrean azentu nagusia bigarren silaban: *mendía, inpórtantzi, armónirik, madárikatu*; eta kasu markatuan azentu nagusia lehenbiziko silaban: *búeltaka, bésta*. Oñatin bezala, azentu eremua hitz-erroa da: *mendítik* baina *lúrretik*. Oñatin ez bezala, aldiz, azentua hitzaren azken silaban ager daiteke: *lau mendí, lau zakúr*.

1.3. Hondarribia /lapurtera zaharra

Hondarribiko sisteman, azentu eremua hitz-erroa da, Bortzerrietan eta Oñatin bezala. Bortzerrietako sisteman ez bezala, azentua hitz-erroaren eskuinaldetik konta-

tuz ezartzen da. Hitz-erroak hiru silaba edo gehiago dituenean, erroaren azken silaba astuna bada azentua erroaren azken silaban ezartzen da, eta arina bada, erroaren azkenaurrekoan: *euskaldún.a, txistuláři.ya, txistuláři.yakentzat*. Hitz-erroa bisilabaduna bada, azentua bigarren silaban (erroaren azkenean) erortzen da kasu markatugabeen: *mendí.ya, txakúrr.akin, lau mendí*. Silababakarra bada, eremuak duen silaba bakarrean erortzen da azentua: *lúrr.etikan, árr.akentzat* (Hualde eta Sagarzazu 1991).

Pierre d'Urteren izkribuetan Mitxelenak (1972) aurkitu zuen azentu sistema berdintsua zen. Beraz, Mitxelenak Lapurtera zaharra deitzen duen azentu-eredua, funtsean gaurregun Hondarribian erabiltzen dena da.

Orain arte ikusi ditugun hiru azentu-eredu nagusiek (Mendebaldekoa, Erdialdekoa eta Hondarribia/lapurtera zaharra) ezaugarri garrantzisu bat dute amankomunean; hots, hitz markatu eta markatugabeen arteko bereizkuntza. Are gehiago, neurri handi batean, hitz markatuak edo azentuzko salbuespen lexikalak berdinak dira eremu honetako hizkeretan, Mitxelenak (1985: 588) ohartu zuen moduan. Ezaugarri hau erabil dezakegu sail zabalago bat definitzeko.

1.4. Goinafarreraren azentu-eredua

Nafarroa Garaiko zati handi batean, azentua ez da bereizgarria eta normalean azkenaurreko silaban ezartzen da, Mitxelenak (1972) esaten digun moduan. Era honetako sistema baten deskribapena Salabururen (1984) Baztango hizkeraren ikerketan aurkitzen dugu. Ibarrek (1994) sistema berbera deskribatzen du Ultzamako hizkerarako. Goinafarreraren eremuan ezezik, aezkeran (I. Camino, ahozko komunikazioa) eta zaraitzueran (Mitxelena 1967, 1976) ere aurkitzen dugu sistema hau.

1.5. Sakana

Arbizun eta Sakanako beste herri batzuetan, azentua ez da bereizgarria. Hala ere, azentu-patroia ez da aurreko atalean aipatu duguna. Normalean badago azentu bat hitzaren edo hitz andanaren lehenbiziko edo bigarren silaban eta beste bat azken silaban: *árbizuarrá* edo *arbízuarrá*.

1.6. Basaburua/Imoz

Guttien espero genuenean, edo, hobe esan, guttien espero genuen lekuan, Ibarrek (1994) azentu bereizgarria duen hizkera bat aurkitu du, non eta goinafarreraren eremuan; Basaburua eta Imozeko hizkeran, hain zuzen. Bizkai-Gipuzkoetako hizkera askotan bezala, hemen ere singularra eta plurala bereizten dira azentuaren bidez. Baina, bereizkuntza erabat bestelakoa da. Nafarroako Basaburua eta Imozen “[s]ingularrean, azentu nagusia joaten da ezkerretik hasita, lehenengo edo bigarren silaban, eta azentu birrenkari bat badago azken silaban” (Ibarra 1994: 402). Pluralean, aldiz, azentu nagusia pluralaren morfema daukan silaban erortzen da; hau da, azken silaban absolutibo eta ergatiboan, baina azkenaurrekoan datibo, soziatibo edo benefaktiboan, adibidez. Bereizketa hau deklinabidean zehar egiten da, Ibarrek datu akustikoen laguntzaz erakusten duen moduan. Era honetan, hurrengo singular/plural pareak bereizten dira: *gizonák/gizonák, emákumèk/emákumèk, emákumiri/emákumiri, emákumèekìn/emákumèkin, emákumeentzàt/emákuméntzat*. Ibarrek ez digu esaten hitz markatu edo berezirik dagoen, Mendebaldeko eta Erdialdeko eredueta bezala.

Kointzidentzia hori aurkituko bagenu, horrek zerbait esango liguke sistema honen jatorri historikoaz. Nire susmoa, hala ere, horrelakorik ez dagoela da. Aldiz, zubererak eta erronkarierak duten sistemarekin antza handiagoa ikusten dut, Mendebaldeko/Ekialdeko sistemekin baino. Lotura historiko bat bilatzekotan, nik, beraz, ekialderantz begiratuko nuke.

1.7. Lapurtera/behenafarrera

Gaurko lapurtera eta behenafarreraren azentuari buruz ezin esan gauza handirik. Dakigunaren arabera, euskalki hauetan azentua ez da bereizgarria eta esaldi-mailako fenomeno da, frantsesez bezala edo Mendebaldeko sisteman bezala, hitz azentugabeek osatutako esaldietan, eta ez hitz-mailakoa. Gauzak horrela badira ere, egoera honek nahiko berria izan behar du leku askotan. Lehen esan bezala, XVIII. mende arte guttienez gaurko Hondarribiko azentuarekin zerikusi estua zeukan sistema bat erabiltzen zen Lapurdiko kostaldean (Mixelena 1972). Bestaldetik, Leizarragak (Bersakoitzen sortua) gaurko zubereraren azentubidearekin erlazionaturako sistema bat erabili zuen (Lafon 1935).

1.8. Ekialdeko azentu-eredua (zuberera/erronkaria)

1.8.1. Zuberera

Gaurko lapurtera eta behenafarrerarekin gertatzen zaigun ez bezala, zubereraren azentua nahiko ondo ezagutzen dugu, bai fonologia eta baita fonetikaren aldetik ere, batez ere Larrasqueten (1928, 1931, 1934, 1939) lanari esker (cf. baita Gavel 1920, 1960; Hualde 1993a; Gaminde 1994b). Jakina den moduan, euskalki honetan azentua bereizgarria da. Gehienetan azentua azkenaurreko silaban ezartzen da; baina kasu jakin batzutan azken silaban kokatzen da: *lau gízun, gízúna, gízúnak* baina *gizunék; alhába*, mugagabea, baina *albabá*, singularra, etab.

1.8.2. Erronkaria

Mixelenak (1954) erakutsi zuen moduan, erronkarian erabiltzen zen azentu-ereduak antzekotasun handia zuen zubererarenarekin, nahiz eta konplexuagoa izan. Deklinabide-atzizkirik gabeko hitz gehienak paroxitonoak dira, baina badira oxitonoak eta proparoxitonoak. Kasu orokorrean, hitz-erroaren azentua ez da mugitzen deklinabide-atzizkiak erroari eransten zaizkionean: *gízon, gízona, gízonak; morrói, morróia, morróiak, morróiari; bézino, bézina; orrátz, orrátza, orrátzareki; méndi, méndia, ménditik, méndiara; lúr, lúrriara; maiorál, maiorála, maiorálentàko; gúzu, gúzia, gúziak, gúzietarik*. Hala ere, bi kasutan, atzizkiak hartzen du azentua. Lehen eta behin, absolutibo plurala izan ezik, pluraleko beste atzizki guztiek erakartzen dute azentua: *gízon* baina *gizonék, gizonéntako; artzái* baina *artzayéki*. Bigarrenik, /a/-z bukatzen diren hitz-erroekin, azentua kontrazioa gertatzen den silabara mugitzen da: /alaba-a/ *alabá, arropák, karrikán, /azienda-a-ra/ aziendára, aziendáreki*. Bi salbuespen hauek, noski, zubereran ere ematen dira eta batasun historikoa erakusten dute.

Esan bezala, sailkapen hau ez da behin-betikoa. Alderantziz, dauzkagun hutsu-neak betetzen diren neurrian, sailkapena zuzendu eta aldatu beharrean aurkituko gara. Zorionez, hizkera jakin bati buruzko ikerketa monografikoak gero eta ugaria-
goak dira eta hauetan ikertzaileek, garai batean ez bezala, azentuzko fenomenoak

kontuan hartzen dituzte gaurregun. Mitxelenak (1972) markatu nahi zuen ikerkerta bidetik ibiltzen hasiak gara, bada. Dena den, azentuera eta intonazioa euskal fonologiako alderdirik ezezagunenak dira, oraindik ere.

2. Euskal azentuen historiaz¹

2.0. Lehen atalean ikusi dugun bezala, euskal hizkerak konparatzen ditugunean, agian desberdintasunik nabarmenenak azentuaren arloan agertzen dira, hau beti aitortu ez bada ere. Euskalki batzuetan azentuak ez dauka funtzio bereizgarririk. Beste batzuetan, bai ekialdean eta bai mendebaldean, alderantziz, azentua bereizgarria da. Mendebaldeko hizkera batzuetan bereziki, oso azentu sistema konplexuak aurkitzen ditugu. Problema ez da soilik oso sistema desberdinak aurkitzen direla, ekialdeko eta mendebaldeko ereduaren arteko lotura historikoak ez daudela batere begien bistan baizik. Euskal dialekto guztien antzinako batasuna egiazat hartzen badugu, azentua dugu behaztopagarri.

Atal honetan, euskal azentu aniztasunaren jatorria eta garapena hartzen dut aztergai, hain zuzen. Ezer baino lehen, ikerketa honen mugak argi utzi nahi ditut. Soilik eta bakarrik azentu-eredu historikoen garapena izango dut kontuan. Aldiz, hasperenketaren kokaguneak eta beste kontsonantezko fenomeno batzuk azentu zaharrari buruz ematen diguten lekukotasuna ez dut kontsideratuko hemen (ikus Michelena 1958, 1985; Martinet 1955). Nire berreraiketa ez da Mitxelenak hasperenketa azaltzeko proposatzen duena bezain zaharra izango, beraz. Ikusiko dugunez, gaurko sistema guztientzat edo gehienentzat azentu bereizgarririk gabeko etapa bat berreraiki daiteke. Hau frogatzeko azentu bereizgarritzko sistema desberdinak nola garatu ziren azaldu beharko dut.

2.1. Zubereraren azentu ereduaren kasuan, azentu bereizgarria nola sortu zen ikustea ez da batere zaila. Lehen esan bezala, goinafarreraren eskualde handi batean azentua ez da bereizgarria eta azkenaurreko silaban erortzen da besterik gabe. Zubereraz ere, azentua hitzaren azkenaurreko silaban erortzen da komunzki; baina badira salbuespenak eta salbuespen hauek azentua bereizgarri egiten dute. Hala eta guztiz, salbuespen hauen jatorria argi eta garbi dago. Azentu paroxitonoaren arauaren bi salbuespen nabarienak bokal kontrakzio baten ondorioak dira. Alde batetik, beti aipatzen da *alhabá* absolutibo singularra *alhába* mugagabearekin kontrastatzen dela. Noski, lehen kasuan /alhaba-/ daukagu eta azkenaurreko azentuaren arauaren arabera *alhabáa* izango genuke garai batean. Bigarrenik, pluraleko formetan, absolutiboan ez ezik, beste formetan azentua azken silaban erortzen da: *gizúnak* baina *gizunék*, *gizunér*, *gizunén*, etab. Mitxelenak erakusten duen bezala, lehenagoko garai batean **gizoná(g)ek* bezalako formak suposa ditzakegu. Kontrakzio berriagoek ere patroio oxitonoa eragiten dute: *mendíak* > *mendík* (baita diptongoak ere: *err[óí]* > *err[ój]*). Horrezaz gain, hitz elkartu eta eratorri batzuek azentu oxitonoa daukate bigarren osagaia silababakarrekoea denean (*aitañí*, *bazter-só*). Hauek azaltzen dira osagai bakoi-tzak azentu eremu bat osatzen badu eta bigarren osagaiari ezartzen zaion azentua nagusia bada. Mailegu berri batzuek ere azentua azken silaban daramate (*desgantzól*,

(1) Atal honetan egiten ditudan proposamen gehienak *Diachronica* aldizkarian argitaratu artikuluen batean agertu dira (Hualde 1993c).

benüisê). Badirudi, beraz, garai bateko zubereraren azentua ez zela bereizgarria eta salbuespenik gabe azkenurreko silaban erortzen zela konkluditu dezakegula.²

2.2. Mendebaldera mugituz, lehen esan bezala, eta Mitxelenak (1985) ikusi zenez, mendebaldeko hizkeretan erabiltzen diren azentu-ereduek (gure Mendebaldeko, Erdialdeko eta Hondarribiko/antzinako Lapurdiko kostaldeko ereduek) lotura historiko garbiak erakusten dituzte. Eredu hauen artean, konplexuena Mendebaldekoa da, besteek baino azentu bereizkuntza gehiago erakusten baititu. Azentubide honetan kontzentratuko gara, bada, neurri handi batean. Datu zehatzak ematearren, Getxoko hizkera erabiliko dugu adibideen iturri (cf. Hualde eta Bilbao 1992, 1993).

Lehen atalean aipatu bezala, Gernika/Getxoko azentu sisteman, kasu markatugabeen azentua talde fonologikoaren azken silaban erortzen da. Esaldi-mailako azentu hau, azentu grabee baten bidez adieraziko dut:

- (1) *lau txakür, gure txakurrè, gure txakurrerì, gure txakur ederrà, gure txakur ederrarì, gure lagunen txakurrè 'gure lagunaren txakurra', gure lagunen txakurrerì*

(1)ean agertzen diren hitz guztiak berez azentugabeak dira. Adibide bakoitzaren azken silaban agertzen den azentua esaldi-mailako fenomeno bat da. Konkretuki, galdegaiguneari daudenean edo isolatuki ahoskatzen direnean, hitz hauek azentua har dezakete beren azken silaban (esan bezala, silaba azentudunak hartzen duen goiko tonua ezkeralderantz hedatzen da). Hitz gehienak talde honetan sartzen dira, hain zuzen.

Beste hitz batzuk, aldiz, azentu fixoa daukate silaba jakin batean. Zehazkiago, morfema batzuk azentu lexikala daukate. Baina azentu lexikal edo morfologiko hau askotan ez da gauzatzen lexikoki dagokion morfeman. Atzizki batzuk aurreazentuatzailleak dira; hau da, azentua aurreko silaban ezartzen dute. Adibidez, pluralizko atzizki guztiak aurreazentuatzailleak dira:

- (2) *gure txakúrrek, txakúrreri 'txakurrei', gure lagunen txakúrreri 'gure lagun-en txakurrei', mendi edérratara*

Singularrean agertzen diren pare bat atzizki ere aurreazentuatzailleak dira: /-'tik/ ablatibo eta /-'gas/ komitatibo. Azken hau forma mugatuari eransten zaio:

- (3) *mendítik* (cf. *mendirè*) *txakurré(g)as* (cf. pl. *txakúrrekas*)

Eratorpen atzizkien artean ere batzuk aurreazentuatzailleak dira:

- (4) *bígarren* *saspígarren*
edérrena *báltzena*
edérregi *báltzegi*
ibílkera *asíkera*
negárta *moskórti*
getxótar *gerníkar*

(2) Mitxelenak (1958, 1985) erakusten duen bezala, oraindik lehenago azentua bigarren silaban (eta kasu markatuan lehendabizikoan) erortzen zela suposatu behar dugu, hasperenketaren ezarketa azaltzeko.

Hala ere, beste batzuk azentugabeak dira:

(5)	<i>argitasun</i>	<i>gogortasun</i>
	<i>ederto</i>	<i>txarto</i>
	<i>lotzagarri</i>	<i>penagarri</i>

Bestaldetik, erro batzuk azentu fixoa daukate (azentudunak dira):

(6)	<i>mugagabe</i>	<i>datibo sing</i>
	<i>órrotz</i>	<i>órrotzari</i>
	<i>éuskera</i>	<i>éuskerari</i>
	<i>iséra</i>	<i>isérari</i>
	<i>iñusénte</i>	<i>iñusénteri</i>

Hitz elkartuetan, normalean, azentua lehen osagaiaren azken silaban erortzen da:

(7)	<i>sagúsarra</i>
	<i>burúandi</i>
	<i>negárrin</i> (negar egin)

Hitz batek morfema markatu (azentudun/aurreazentuatzaile) bat baino gehiago eduki dezake. Kasu honetan, lehen morfema markatuak determinatzen du azentuaren kokagunea:

(8)	/on-'en-a/	<i>ónena</i>
	/sagarr-'ak/	<i>sagárrak</i>
	/on-'en-'ak/	<i>ónenak</i>
	/ederr-'en-a/	<i>edérrena</i>
	/saspi-'garren-a/	<i>saspígarrena</i>
	/saspi-'garren-'ak/	<i>saspígarrenak</i>
	/kókolo-'en-'ak/	<i>kókoloenak</i>
	/txakurr-'an-'ari/	<i>txakúrrenari</i> 'txakurrenei'
	/bílbo-'tarr-'ak/	<i>bílbotarrak</i>
	/kánpo-'tarr-'ak/	<i>kánpotarrak</i>

Hitz elkartu askok azentu markatua dute, osagaiak markatugabeak izan arren. Salbuespenak salbuespen, hitz konposatuetan azentua lehen osagaiaren azken silaban jartzen da Getxon:

(9)	Hitz elkartuak (Getxo): <i>burúandi, burúgogor, elísate, elísaurre, ilgora, ilbera, sagúsar, seméalabak, artósati, atzósar, mutílsar, bisímodu, óllar, báserrri, itaurre, étzondo, ámama, áitite, úrdai, afáloste, itúrondo, artágaro, léngusu.</i>

Konposatuaren azentuazio berezia Mendebaldeko ereduaren eremuan zehar zabalduko dago. Beste adibide hauek Bergarakoak dira, bizkaieraren beste muturrean (UNED-Bergara 1988):

(10)	Hitz elkartuak (Bergara): <i>ardíerren, aóbero, burúandi, eskúluze, kakámütiko, odólbako, ipúrterre, txoríburu, babábeltz, gibélurdin</i>

Fonologia sinkronikoaren aldetik konkluditu behar dugu hitz konposatuen azentua jartzeko arau berezi bat dagoela. Arau honek azentu bat sartzen du hitz elkartu baten lehen osagaiaren azken silaban. Orduan, azentu markatua *bi* arrazoirengatik sortzen da. Alde batetik morfema batzuek azentu lexikala daukate. Beste aldetik, konposatuen araua daukagu.

Historikoki morfema markatuen azentu lexikalak eta hitz elkartuen azentuak neurri handi batean jatorri bera daukatela erakusten saiatuko naiz orain. Bereziki, atzizki markatuen aurrezentuatzailetasunak sorrera konposatuen arauan daukala erakutsiko dut.

Hitz konposatuen azentuazio markatua fenomeno zaharra da. Hau bere hedadura geografikoak erakusten du, alde batetik. Gainera, goiko adibideetan ikus daitekeenez, araua beste prozesu fonologiko zaharrak erakusten dituzten konposatueta aplikatzen da. Proposatu nahi dudana da, hain zuzen, hitz konposatuen azentuazio berezian mendebaldeko euskal azentuaren jatorriaren giltza aurkitzen dela.

Nire proposamena hauxe da. Mendebaldeko euskara zaharrak ez zeukan azentu berezizgarririk. Azentu sistema gaurregungo frantsesarena bezalakoa zen; hau da, azentu eremuaren azken silabak nagusitasun prosodikoa hartzen zuen sistematikoki. Berdin zaigu azentu eremua hitza edo perpausa izatea. Baina azentu eremua hitza bazen, orduan perpausaren azken azentuak besteak baino nagusiagoa izan behar zuen, normala den bezala.

Azentu berrizgarririk gabeko sistema hau hitz konposatuetarako arau berezi bat sortu zenean hasi zen aldatzen. Hizkuntza askotan hitz elkartuak modu berezi batean azentuatzen dira. Nahikoa da ingelesez aurkitzen ditugun bereizketak aipatzea; adibidez, *black bird* 'txori beltza' eta *blackbird* 'zozoa' edo *black board* 'ohol beltza' eta *blackboard* 'arbela' (azentu akutua nagusia da eta grabea bigarren mailakoa). Ingelesez hitz elkartuetan Compound Rule deitzen dena aplikatzen da. Arau honen ondorioz hitz elkartuaren lehen osagaiak hartzen du azentu nagusia. Gussenhovenek (1991) modu honetan formalizatzen du Compound Rule delakoa:

(11) Compound Rule (hitz elkartuen araua):

* → Ø / [*] [___] (Stratum 2)

Adibideak:

*   *   *
 [High] [Street] → [High] [Street]
 *   *   *   *   *   *
 [[light] [house]] [keeper] → [[light][house]] [keeper] → [[light] [house]][keeper]

Arau honek dioenez, egitura morfologiko jakin batean (konposatu eta antzekoetan) azentu bat (izartxo bat) kentzen da beste azentu baten atzetik doanean. Hau da, konposatuaren lehen osagaiak daraman azentuari ematen zaio lehentasuna, beste osagaien azentuak kenduz (edo guttiagotuz).

Mendebaldeko euskaraz horrelako arau bat sortu zen garai batean. Esan bezala, kasu orokorrean azentua talde prosodikoaren azken silaban kokatzen zen eta oraindik kokatzen da. Konposatueta aldiz, ingelesez bezala, hitz elkartuen arauaren ondorioz, lehen osagaiak hartzen zuen azentu nagusia. Adibide bat ematearren, *sagu*

zabarra bezalako perpausa batean, azentu nagusia azken silaban eroriko litzateke (eta erortzen da gaurregun Mendebaldeko hizkera gehienetan): *sagu zabarrà* perpausa hau hitz konposatua balitz, aldiz, konposatuen arau bereziak azentua lehen osagaiaren azken silaban jarriko luke: *sagú-zabarrà*. Argi dago, besterik gabe, hitz elkartuen arau honekin azentuaren kokagunea esanguratsu bihurtuko litzatekeela.

Azentu bereizgarriaren sorkuntzan bigarren faktore bat latinetiko maileguak izan ziren. Antzin Mendebaldeko euskaraz azentua azken silaban erortzen zenez, latinezko mailegu guztiak hitz markatuak izango lirateke azentuaren aldetik; hizkuntza honetan, bukaeratik hasi eta bigarren edo hirugarren silaban erortzen bait zen azentua. Maileguak gero eta gehiago ziren eta kasu askotan beren jatorrizko azentua gorde zuten mendebaldeko euskalkietan. Getxoko hizkeran, eta mendebaldeko beste hizkeretan, mailegu zahar askotan jatorrizko azentua aurkitzen dugu. Hurrengo hitzak mailegu zaharrak dira, batzuk erromatarren denboretan mailegatuak izan ziren, beste batzuk Ertaroan, antza denez:

- (12) Mailegu zahar markatuak (Getxo): *akúllu, alkóndara, iséra, ántzar, apóstolu, autóno, askóra, dénda, dénpóra, doméka, titéra, erregiña, eskóla, espíllu, estárta, gastélu, géla, góna, górta, gúre, kerísa, ki(n)púlla, kollára, léku, makílla, puxíka, sékula, txásta, yántza*

Mailegu modernoago edo adin ezezegunekoetan ere, askok eta askok jatorrizko azentua mantentzen dute Getxoko euskaraz:

- (13) Mailegu markatu modernoak (Getxo): *abárka, ajéntzi, akába, akórda, alégre, amáta, antipátiku, apárte, auménta, aparátu, árbol, arránke, artésa, asúkre, baliénte, bandéra, barrúnta, bentána, errosário, itxúre, iñusénte, fábrica, errepublíka, karretéra, miskiñu, paréja, bóta, botilla, botíka, buélta, lib(u)ru.*

Beste mailegu batzuk, zaharrak zein berriak, azentuzko markatutasuna galdu dute eta gehiengoari asimilatu egin zaizkio:

- (14) Mailegu markatugabeak (Getxo): *abade, abendu, abilidoso, alkate, armosu, angeru, arrakade, bake, bentaja, ermite, lora, parte, prise, pisu 'peso' (baina písu 'piso'), posture 'apuesta' (baina postúre 'postura'), yoko*

Gure hipotesia da, orduan, hitz elkartuen araua eta maileguen azentua mantentzea Mendebaldeko euskararen azentu bereizgarriaren bi oinarriak izan zirela.

Hipotesi honetan, hitz markatu guztiak maileguak dira eta jatorrizko azentua gordetzen dute edo hitz elkartuen egitura daukate edo izan dute eta hitz elkartuen arauaren bidez azaltzen dira. Orain, hipotesi bikoitz honen bidez hitz markatu guztien edo gehienen azentua azaltzea posible ote den ikusi behar dugu.

Eratorpen atzizkien markatutasuna ez dago azaldu beharrik, hitz eratorri eta elkartuen antzekotasuna nabaria baita. Beste gauza askotan ere hitz elkartuak eta eratorriak modu berean portatzen dira. Prozesu moderno bat aipatzeko, /a/ bokalaren igoera goiko bokal baten atzetik, /txakurr-a/ *txakurre*, ez da hitz elkartu baten osagaien artean aplikatzen, *mutílsar (mutilzabar)* eta ez **mutílsar*, era berean *saspíga-*

rren, *gerníkar* esaten da eta ez *saspígerren, *gerníker. Eratorpen atzizki markatuak aurreazentuatzailerak dira hitz elkartuen antzeko muga morfologiko gogor bat sartzen dutelako. Historikoki, hitz eratorrietan hitz elkartuen araua aplikatuko litzateke. Gure galdera izango litzateke zergatik ez diren aurreazentuatzailerak eratorpen atzizki guztiak.

Kasu interesgarri bat pluralaren azentu markatua da. Azentuak oposaketa garbi eta orokor bat sartzen du deklinabidean. Plurala azentuaren bidez bereizten da singularretik eta mugagabetik. Arratzun, adibidez, hurrengo paradigma aurkitzen dugu:³

(15) Singular/mugagabe eta pluralaren arteko oposaketa (Arratzu)⁴

	mugagabea	singularra	plufala	pl hurbila
abs	<i>sagar</i>	<i>sagarra</i>	~~<i>sagárrak</i>~~	<i>sagárrok</i>
erg	<i>sagarrek</i>	<i>sagarrak</i>	<i>sagárrak</i>	<i>sagárrok</i>
dat	<i>sagarrerri</i>	<i>sagarrari</i>	<i>sagárrari</i>	<i>sagárrori</i>
gen	<i>sagarren</i>	<i>sagarran</i>	<i>sagárran</i>	<i>sagárron</i>

Beste hurrengo forma hauek Larramendik (1729) ematen dizkigu (cf. Hualde 1991b):

(16) Larramendi

sing	pl
<i>guizoná</i>	<i>guizónac</i>
<i>guizonác</i>	<i>guizónac</i>
<i>guizonarí</i>	<i>guizónai</i>
<i>guizonarén</i>	<i>guizónen(a)</i>

Azentuzko oposaketa hau nola sortu zen galdetzen badugu, hipotesia honako hau litzateke: pluralaren egitura morfologikoa, alde batetik, eta singular eta mugagabearena, beste aldetik, garai batean desberdinak zirela. Momentu historiko jakin batean pluralaren egitura konposatu edo talde klitikoen antzekoa baldin bazen eta singularreko morfemak, aldiz, erroarekin lotuagoak bazeuden, azentuazio desberdinak sortuko lirateke gure hipotesian. Pluraleko morfemak klitikoak edo baldin baziren, hitz elkartuen arauak azentua erroaren azken silaban jarriko luke: *sagárr#ak*. Morfemen lotura singularrean estuagoa bazen, hitz elkartuen araua ez litzateke aplikatuko eta azentu arau orokorrak talde prosodikoaren (edo hitzaren) azken silabari emango lioke azentua: *sagarr+á*. Hau da gaurko egoera azaltzeko proposatu behar duguna.

Gaurregun ez dago diferentzia morfologikorik singularreko eta pluraleko morfemen artean; denak atzizki hutsak dira. Alabaina, hipotesizatu dugun bereizketa morfologikoa garai batean esistitzen zela frogatzen duen ebidentziarik ote dagoen galdetu egin behar dugu. Eta erantzuna baiezkoa da.

(3) Hemen Arratzuko datuak ematen ditugu paradigma morfologikoa osoago mantentzen delako hizkera honetan Gexon baino. Getxoko datuak berdinak dira azentuaren aldetik, baina plural hurbila galdu da eta mugagabea ere ez da hain ondo bereizten.

(4) Azentu markarik gabe agertzen diren hitzek azken silaban hartzen dute azentua talde prosodiko baten bukaeran daudenean.

Bai singularreko eta bai pluraleko atzizkiak erakusle askeetatik datoz historikoki (ikus Mitxelena 1981, Irigoien 1985). Esan bezala, gaurregun biak mota bereko atzizkiak dira. Hala ere, Mitxelenak (1981), azentuarekin zerikusirik ez duen ebidentzia erabiliz, konkluditu zuen singularreko morfemak atzizki bihurtu zirela pluralekoak baino lehenago. Mitxelenak erabiltzen dituen datuak hauexek dira. Bizkaieraz arau bat dago erro-bukaerako /a/ beste bokal baten aurrean /e/-z aldatzen duena. Arau hau singularrean aplikatzen da /alaba-a/ *alabea* eginez (eta handik *alabía, alabie, alabi*, beste arau batzuk aplikatuz hizkera desberdinetan). Pluralean, aldiz, arau hau ez da inon aplikatzen. Absolutibo plurala /alaba-ak/ *alábak*, da eta inola ez **alabeak*. Mitxelenak konkluditzen du arau hau sortu zen garaian singularra atzizki lotua zela baina plurala ez (agian klitiko bat zen). Arrazonamendu honek singular eta pluraleko mugatzaileek /a/-z bukatzen diren erroekin erakusten duten portaera desberdina azaltzen du.

Hain zuzen, hau da gure hipotesiari indarra emateko behar genuen ebidentzia. Guk, orduan, konkluditzen dugu, gure aldetik, gaurregun pluraleko atzizkiak aurrezuentatzaileak direla hitz elkartuen azentu araua sortu zenean neurri batean morfema askeak zirelako.

Lehen esan bezala /-’gaz/ eta /-’ti(k)/ atzizkiak ere aurrezuentatzaileak dira. Komitatiboaren “atzizkitasuna” oso berria da, dudarik gabe, absolutiboari eransten baitzaio, eta ez hitz-erroari: /alaba-a-’gaz/ *alabeágaz*, /alaba-’ak-’gaz/ *alábakaz*. Ablatiboaren atzizkia aurrezuentatzailea da Bizkaiko hizkeretan, baina ez Gipuzkoakotan. Agian azentua lortu du /-’ti/ eratorpenezko atzizkiarekiko analogiaz (*bildúrri*), edo agian atzizki bera da etimologikoki (cf. Mitxelena 1985: 236). Edozein kasutan, bizkaiera zaharrean ablatiboaren atzizkia - *rean* zen.

Oraindik euskal jatorrizko hitz monomorfemiko markatuak gelditzen zaizkigu azaltzeko; hau da, maileguak izan gabe eta sinkronikoki egitura morfologiko konplexua eduki gabe markatuak diren hitzak. Badirudi hemen ere azalpen bat aurki dezakegula arlo lexikal batzuetan.

Hasteko, arlo semantiko pare batean hitz markatu asko sartzen dira. Getxon eta beste leku askotan, asteke zazpi egunak markatuak dira: *illéna, martítzena, egústena, éguena, baríku, sapátu* eta *doméke*. Azken bi hitzen azentu markatua, *sapátu* eta *doméke*, beren kanpoko jatorriagatik azaltzen dira; nahiz eta agian **sapátu* espero genukeen. Lehen lau egunak direla eta, Mitxelenak (1971), azentua batere kontutan hartu gabe, hitz hauek konposatuak direla eta bigarren osagaia *egun* hitza dela proposatu zuen. *Illéna*, Mitxelenarentzat *dies lunae* latinezko izenaren itzulpen literala da: **il-eguna*. Hau hola bada, azentua lehen silaban egotea espero genuke. Baina hau ez da problema handirik, hitz markatuetan azentu aldaketak ez baitira arraroak. Adibide garbi bat emateko, Getxon *pátata* esaten da, jatorrizko *patáta*-ren azentua lekuz aldatuz. Hitza markatua izatea da garrantzia duena. *Martítzena* hitzak azalpen berbera dauka Mitxelenaren aburuz: *dies Martis* latinezko deitura **Marti(t)z-eguna* bezala itzuli zen, hitzez hitz, eta handik *martítzena*. Hemen azentua guk espero genukeen lekuan agertzen da: lehen osagaiaren azken silaban. Salto bat eginik, laugarren egunaren izenean Mitxelenak jatorrizko **egu-eguna* ikusten du; hortik **égúena* lortuko genuke hitz elkartuen araua aplikatuz eta, azentua atzeratuz, gaurko Getxoko *éguena* (Arra-

tzun *egúena*). *Egústena* izenaren etimologiaz Mitxelenak ez digu ezer esaten. Etimologiak nire ofizioa ez izan arren, nik **egu-aztena* proposatuko nuke, hedatuagoa den *asteazkena*-ren parekoa (**azten* hitza *azken* hitzaren kidea omen zen, ikus Agud eta Tovar-en hiztegi etimologikoa 1989: 463-532, *azken* eta *azten* hitzen pean). Dena den, *egústena*-aren lehen osagaia *egu(n)* hitza da, zalantzarik gabe. Hau honela, azentua hitzaren bigarren silaban espero genuke, eta hortxe aurkitzen dugu: *egústena*. Bide batez *egúski* ere azentuduna da, hitz konplexua dela erakutsiz, < **egú(n)-zki*.⁵ *Baríku* azaltzeko Mitxelenak latinezko *dies sine cena* espresioaren itzulpena dela proposatzen du; hau da **abari bagako eguna*. Horrela bada, gure hipotesiaren arabera azentuak lehen osagaiaren azken silaban erori beharko luke. Eta hola da. Mitxelenak proposatutako deribazioa hauxe izango litzateke (azentuak nik ipintzen ditut): **abari bagako egun* > **(a)bari-bako-eun* > **bari-(b)ako-un* > **bariakun* > *bariaku* > *baríku*. Hemen azentuaren kokagunea Mitxelenak proposatzen duen etimologiarekin bat dator zehazki. Honekin, asteko egun guztien azentu markatua azaldu dugu. Bukatzeko, Getxon *astelehen* hitza ere ezaguna dela esan nahi dut. Hitz hau ere markatua da: *astélena*. Hemen azentuazioaren azalpena argi eta garbi dago, hitz hau konposatu nabaria baita: *asté-lehen*.

Askotan aipatzen den azentuazio markatuzko kasu bat lekuzko hitzena da. Kasu honetan azentuazio markatua mendebaldeko azentuzko eskualde osoan zehar aurkitzen dugu eta baita Bidasoako sisteman ere. Getxon lekuzko hitzen artean hurrengoak markatuak dira: *áurre*, *árte*, *óndo*, *árte*, *óste*, *ásau* (ziur asko konparatibo zaharra), *gáne*, *kámpo*, *léku*, *tóki*, *áspi* (edo *aspi*). Hala ere, lekuzko hitz guztiak ez dira markatuak; batzuk markatugabeak dira: *alde*, *albo*, *barru*. Lekuzko hitzen markatutasun prosodikoa azaltzeko, hitz hauek postposizio bezala erabiltzen direla eta hitz elkartu askotan agertzen direla aipatzen du Mitxelenak (1972). Mitxelenak ere esaten digu *áurre*, *árte* eta agian talde bereko beste hitz batzutan, antza denez, azken bokala historikoki epentetikoa dela. Mitxelenak aipatzen dituen azalpen hauek nahiko dira gure hipotesian azentuazio markatua sor arazteko. Dena den, hitz elkartuetan gure arauak lehen osagaiaren azken silaban jartzen du azentua eta ez bigarren osagaiaren lehen silaban. Getxoko adibideak erabiltzeko: *étzondo*, *étzaurre*, *étzatze* eta baita *etzépe* (azken honetan azentua bigarren silaban dago hau erroaren azkena delako). Modu batean edo bestean, hitz hauek forma aske bihurtu zirenean, hasierako azentua hartu zuten, hitz markatu askorekin asoziatuak zeudenez gero.⁶ Bestaldetik, *kámpo* eta *léku* maileguak dira eta jatorrizko azentua mantentzen dute.

Hitz markatu morfemabakarreko batzuk atzizki fosilizaturen bat daukate. Haien artean *éuskera* eta *érdera*; *báskari*, *gósari*, *yánari*, *édari* (baina *afari*, markatugabea Getxon eta, nik dakidanez, leku guztietan) sartu behar dira. Beste adibide bat *bákarrik* hitza da. Hitz honen etimologia *bat-garr* da, dudarik gabe; bigarren elementua *-garren* atzizkiarena delarik.

Kasu batean aurrizki fosilizatu bat aurkitzen dugu. Euskara zaharrean, kausati-

(5) Joseba Lakarrak (ahozko komunikazioa) **egu(n)-z+eki* proposatu du. Azken osagaia (*eki*) sortaldeko forma da, noski.

(6) Hizkera batzuetan hitz elkartuen azentua bigarren osagaiaren lehen silaban erortzen da gehienetan. Gure hipotesiaren arabera patroï honek berriagoa izan behar du.

boak sortzeko *-ra-* aurrizkia erabiltzen zen. Aurrizki fosilizatu hau daukaten aditz guztiak markatuak dira:

(17) Aditz kausatiboak (Getxo)

<i>erábilli</i>	< <i>e-ra-bil-i</i>
<i>erákatzi</i>	< <i>e-ra-ka(t)s-i</i>
<i>erákutzi</i>	< <i>e-ra-ku(t)s-i</i>
<i>érol(a)n</i>	< <i>e-ra-ol-a-n</i>
<i>érel(g)in</i>	< <i>e-ra-gi-n</i>
<i>érontzi</i>	< <i>e-ra-antz-i</i>

Larramendik (1729) ere *eráman*, *eróan*, *erázo*, *eráci* ematen dizkigu.

*/e/-*bokalaz bukatzen diren hitz markatu batzuetan, beharbada azken bokala epentetikoa da; haien artean: *árte* 'encina', *béste*,⁷ *bárre*.

Egia esan, azaldugabeko hitzak gelditzen dira, baina zerrenda ez da oso luzea. X. Bilbaoren (Hualde eta Bilbao 1992) hiztegian agertzen direnak hauexek dira:

- (18) *ágirin*, *artési*, *áusi*, *bélarri*, *bille*, *Bískai*, *dándarres*, *égi* 'verdad', *gángil*, *gánora*, *gárico* ' restante', *iñúrri*, *iríbiotu* (agian kausatibo zaharra?), *itxédon*, *kankárro*, *karrámarro*, *káskagarra*, *lapíko*, *lápótzara* 'tipo de cesto', *mallúki*, *mámarro*, *matrálla*, *órrotz* 'aguja', *osála*, *otzára*, *perretxíko*, *sábor*, *sarrántza*, *súnde*, *txístu*, *úkondo*, *úsaba* (ugazaba).

Agian hauetariko batzuk atzizki fosilizaturen bat daukate; batez ere hiru eta lau silabadunak, hipotesi nahiko orokor batean euskara zaharrean morfemek ez bait zeuzkaten bi silaba baino gehiago, J. Lakarrak gogora ekartzen didanez (cf. Lakarra, prestatzen). Bestaldetik jakin behar da hitz hauen azentuketa markatua arrunta den ala ez beste hizkeretan. Dena den, onddarra ez da handiegia.

Laburbilduz, garai bateko mendebaldeko euskarak ez zeukala azentu bereizgarririk eta azentua talde prosodikoaren azken silaban erortzen zela beti proposatu dugu. Gaurko azentu bereizgarriak bi iturburu ditu. Lehenik, hitz elkartuetan eta antzeko egituretan azentu nagusia lehen osagaiaren azken silaban jartzen zuen arau bat sortu zen: *itúr#buru*, *sagárr#ak*, adibidez. Bigarrenik, latinezko eta erromantzezko mailegu askok beren jatorrizko azentua gorde zuten: *sékula*, *aizkóra*, adibidez.

Orain, beste hizkeren datuak hipotesi honekin elkargarriak diren ikusi behar dugu.

Hasteko, Mendebaldeko azentuaren eremuan aurkitzen ditugun diferentzia nabari batzuk berrikuntzat har ditzakegu. Mendebaldeko hizkera batzuetan, azentua atzizki jakin batzuk baino bi silaba lehenago agertzen da: *gíxonak*, *apúrtuteko*, adibidez, eta ez *gíxonak*, *apurtúteko*, beste leketan bezala. Hau da, atzizki aurreazentuatzaile batzuek azentua beste silaba bat ezkerralderantz mugitzen dute. Fenomeno honetan askotan silaba kopurua kontutan hartzen da eta gainera bakarrik testuinguru morfoloikiko jakin batzuetan gertatzen da mugimendu hau. Adibidez, Markinan ezkerraldeko mugimendua absolutibo plurallean gertatzen da: *gíxonak*, baina ez ge-

(7) J. Lakarrak (a.k.) *ber-*eze-de(na) > berzte > beste, bertze proposatu du.

nitibo pluralean: *gixónen* eta ez **gíxonen*. Gainera hizkera honetan araua ez da aplikatzen erroa hirusilabadura denean: *alábak* eta ez **álabak*. Getxon pluralean ez dago azentu mugimendurik eta *gisónak* esaten da, baina partizipio inperfektiboan badago mugimendua: *apúrutuen* edo *ápurtzen*, *ibílliten* edo *íbiltzen*. Zeberion eta Arratian /tu/-z bukatzen diren partizipioek jasotzen dute mugimendua baina beste partizipioek ez, etabar. Prozesu honen baldintzak tokitik tokira hain desberdinak izanik, berrikuntza bat dela ematen du. Arau honek gehigarriko konplexutasun bat sartzen du fonologian. Gainera ezkeralderanzko lerraketa honek ahalezko bereizketa kopurua murrizten du. Hizkera jakin batean *méndirik* eta *lékutik* (eta *méndirik* azentugabea) bereizten badira azentuaren aldetik, eta beste batean *ménditik* eta *lékutik* aurkitzen baditugu, patroï berberarekin, bigarren egoera honek berriagoa izan behar du.

Aldakuntza radikalago bat Lekeitioko hizkeran sortu zen. Hizkera honetan morfema markatu guztiek, erroek nahiz atzizkiek, azentuazio paroxitonoa eragiten dute; hau da, azentua hitzaren azkenurreko silaban jartzen dute (kasu ez markatuan perpaus fonologikoaren azken silaban erortzen da). Morfema markatuak Gernikan markatuak direnak dira gehien batean, baina beren efektuak guztiz ezberdinak dira (ikus Hualde 1990; Hualde, Elordieta eta Elordieta 1993, 1994):

(19) Lekeitio

/on-'en-a/	<i>onéna</i> ('hoberena' edo 'hauena')
/on-'en-ari/	<i>onenári</i>
/sagarr-'ak/	<i>sagárrak</i>
/on-'en-'ak/	<i>onénak</i>
/ederr-'en-a/	<i>ederréna</i>
/ederr-'en-a-ri/	<i>ederrenári</i>
/saspi-'garren-a/	<i>saspi-garréna</i>
/saspi-'garren-'ak/	<i>saspi-garrénak</i>
/txakurr-'en-'ari/	<i>txakurrenári</i>
/bílbo-'tarr-'ak/	<i>bilbotárrak</i>
/kánpo-'tarr-'ak/	<i>kanpotárrak</i>

Hitz elkartuetan ere, azentua azkenurreko silaban aurkitzen dugu eta ez bi osagaien muga: *buruandíža*, *buruandížári*, etab.

Modu honetan Gernika/Getxoko sisteman egiten diren bereizketa asko Leketion galtzen dira. Esate baterako Gernika/Getxoko *txakúrrenari* 'al de los perros' edo 'a los de los perros' eta *txakurrenari* 'a los del perro', berdinak dira Lekeition: biak *txakurrenári*. Beste hizkeratan ere erro markatuetan azentua azkenekoan ezezik, beste edozein silabatan eror daiteke: *sékula*, *doméka*. Lekeition oposaketa hau ez da posible. Dударik gabe Lekeitiokoa berriagoa da Gernika/Getxoko sistema baino. Hori garbi dago maileguen tratamendua kontsideratzen badugu. Getxon azentua askotan jatorrizko lekuan mantentzen den bitartean, Lekeition hau ez da gertatzen. Aldakuntza historiko baten ondorioz, azentu markatu guztiak azkenurreko silabara mugitu egin dira eta azentuazio araua aldatu egin da, modu honetan esistitzen ziren oposaketa batzuk neutralduz.

Eskualde askotan (Markinaldean, Bergaran, Zeberion, etab.), azentu ez-markatua

azkenaurreko silabara mugitu da. Badira beste diferentzia batzuk mendebaldeko hizkeren artean, baina hemen ezin ditzakegu denak kontsideratu. Nolanahi ere, aurkitzen diren diferentziak problema handirik gabe esplikatu daitezke, nahiz eta batzutan garrantzizkoak izan fonologia sinkronikoaren aldetik.

2.3. Ikuspuntu sinkronikoaren aldetik, gure Mendebaldeko eta Erdialdeko ereduak eredu desberdinak dira, azentu arau arras desberdinak batituzte. Diakroniaren aldetik, aldiz, bi eredu arteko lotura ezin garbiagoa izan liteke zenbait kasutan, aldakuntza gure begien bistan gertatzen ari baita. Hizkera batzuetan (Azpeitian, adibidez), gaurregun hitzun zaharrek mendebaldeko tipoko azentu sistema bat erabili arren, hitzun gazteek azentua bigarren silaban jeneralizatu dute (edo jeneralizatzen ari dira). Dena den, beste zenbait lekutan azentua bigarren silaban jartzen duen araua zaharra izan daiteke. Bidasoako hizkeretan zaharra da, dudarik gabe. Azentu markatugabea paroxitonoa den hizkeretan, horrelako aldaketa bat nola gerta daitekeen ikustea ez da zaila, hitz hirusilabadunak (arruntenak: *gízóna, txakúrva*) ambiguoak baitira arauaren norabidearen aldetik. Noski, norabide aldaketa honen ondorioa azentu bereizketa askoren galera da. Hala ere, hitz-erroa markatua bazen eta azentua lehen silaban bazeraman, bere markatutasuna mantentzea posible da. Halaber, atzizki aurreazentuatzaileen azentuzko ezaugarrien berrinterpretapena gerta daiteke. Adibidez, Mendebaldeko ereduaren /-en/ superlatiboa aurreazentuatzailea da eta *ónena, edérrena* eta *ikusgarriena* hitz markatuak dira. Azentu araua aldatzen bada, azentua bigarren silaban finkatuz, *ikusgarriena* > *ikúsgarriena* aldaketa espero dugu. Aldiz, *ónena* hitzak bere azentua mantentzeko, baina sistema berrian honen azalpena izango da /-en/ atzizkia azentu eremutik at geratzen dela. Hizkeran atzizki batzuekin azentua atzeratzen bazen (adibidez, *gízonak*) fenomeno honen berrinterpretapena gerta izan daiteke, Gipuzkoako ekialdeko hizkera batzuetan gertatu den moduan.

Oñatiko hizkerarako badaukagu hiztegi azentudun bat, Izaguirrerena (1970). Hiztegi honetako datuen arabera, badirudi Mendebaldeko sisteman aurreazentuatzaile diren atzizki batzuek Oñatin azentuera markatua (lehen silaban) eragiten dutela erroa silababakarra denean: *báltzegixa, mótzexixa; báltzagua, mótzaua; báltzena, mótzena; bigarrena*. Hitz markatuen artean mailegu asko ere aurkitzen ditugu: *áingeru; ánima, ánimia; árbola, árbolia; ántzar, ántzarra; bíbora; báke, bákia; dénporia; kále, kália; lége, légia; séru, sérna, síku, síkua; sóka, sókia; médikua; sékula*.⁸ Noski, maileguen "markatutasuna" galdu da azentua hitzaren lehendabiziko silaban erortzen ez bazen. Mendebaldeko hizkeretan azentua lehen silaban daukaten beste zenbait hitz Oñatin ere markatu bezala agertzen dira. Adibidez, /átze/, /áurre/ eta beste lekuzko hitz batzuk markatuak dira: *átzia, átzekalde, átzerá, átzerabide; áurria, áurratziak, áurrekalde; gáinberia, gáinítikuak; gáinítetik*. Egun-izen batzuk ere markatuak dira: *ástelena, mártisena, éguena, zápatua* (baina *eguástena, doméeka*, markatugabeak Oñatiko sisteman). Datu hauek Mendebaldeko sistemarekiko lotura erakusten dute. Ez dut uste datuen aldetik problema haundirik dagoenik proposatu dudana garapen diakronikoa onartzeko lotura historiko bezala.

(8) Mailegu zahar hauetariko batzuek azentua galdu dute Mendebaldeko hizkeretan, aldiz.

2.4. Hondarribian, Oñatin bezala, azentua ez da inoiz zenbaki/kasuzko atzizkietan erortzen, azentu eremutik kanpo gelditzen baitira. Azentua erroaren azken silaban erortzen da kasu markatugabeen; baina, erroak hiru silaba edo gehiago baldin badauzka eta bokalez bukatzen baldin bada, azentua erroaren azkenaurreko silaban erortzen da. Hurrengo adibideak Hondarribikoak dira (ikus Hualde eta Sagarzazu 1991): *árrari* (sg), *árrakeri* ('pl), a los gusanos', *katúari* (sg), *katúakeri* (pl), *lagúnari* (sg), *lagúnakeri* (pl), *txistuláriyakeri* (pl), *belárriya*, *matxapéta*, *giltzurdíña*, *ostegún*, *kazkalabárria*. Ikusi dugunez, Bidasoako hibai-arroaren beste lekuetan, aldiz, azentua bigarren silaban jartzen da. Noski bi sistema hauen arteko diferentzia erro luze samarrekin ikus daiteke bakarrik.

Eman ditugunak arau orokorrak dira, baina badira arau hauetaz landa geratzen diren hitzak; hau da, salbuespen lexikalak. Salbuespenetan, Mendebaldeko hizkeretik bat-etortzea nabaria da. Ondoko hitzek azentu markatua dute bai Hondarribian eta bai Gernikaldeko eta Mendebaldeko beste hizkeretan ere:

(20) Erro markatuak

Hondarribia	Arratzu (Gernika)
<i>básua</i>	<i>básoa</i> ('vaso')
<i>tókiya</i>	<i>tókiže</i>
<i>béstia</i>	<i>béste</i>
<i>líbrua</i>	<i>líbrue</i>
<i>áurrera</i>	<i>éurrera</i>
<i>átzera</i>	<i>átzera</i>
<i>jéndia</i>	<i>jéntie</i>
<i>kánpora</i>	<i>kánpora</i>

Mendebaldeko eta Oñatiko sistemetan bezala, Hondarribian oso itxura zaharreko maileguak aurkitzen ditugu hitz markatuen artean:

Hondarribia	Oñati	
<i>dénbora</i>	<i>dénpora, dénporia</i>	< <i>témpora</i>
<i>múskillu</i>		< <i>músculu(m)</i>
<i>lóre, lória</i>	<i>lóra, lória</i>	< <i>flóre(m)</i>
<i>jóku, jókua</i>	<i>jóku, jókua</i>	< <i>jócu(m)</i>

Zoritzarrez, ez daukagu oraindik hizkera honen hiztegi azentudunik, baina dakidanez mailegu askok gorde egin dute jatorrizko azentukera.

Mendebaldean eta Oñatin bezala ere, atzizki batzuk azentu eremutik kanpo gelditzen dira; haien artean, konparatiboak:

Hondarribia	Arratzu
<i>béltzagua</i>	<i>báltzawa</i>
<i>garbíyagua</i>	<i>garbížawa</i>
<i>béltzena</i>	<i>báltzena</i>

Dena kontutan hartzen dugunean, garbi dago gure Mendebaldeko, Ekialdeko eta Hondarribiko/antzineko Lapurdiko kostaldeko azentubideek funtsezko batasun historiko bat erakusten dutela, nahiz eta gero arau sistema desberdinak garatu. Hala

ere, lotura historiko zehatzak ez daude beti garbi. Mendebaldeko azentubidetik Erdialdeko sistemara (hots, azentua bigarren silaban) nola iragan daitekeen ikusi dugu. Dударик gabe, aldakuntza hori nahiko berria da Gipuzkoako leku askotan. Baina Bidasoako eskualdean azentua bigarren silaban jartzen duen arau oso zaharra izan daiteke. Hain zuzen, aipatu bezala, Mitxelenak (1958, 1985) arau berau proposatzen du antzineko euskararako, hasperenketaren datuak azaltzeko. Azentubide berdintsuak dauzkaten hizkeren arteko harremanak historikoki nahiko korapilatsuak izan daitezke, beraz.

Aipamenak

- Agud, M. eta A. Tovar, 1989, "Materiales para un Diccionario Etimológico de la Lengua Vasca (V)", *ASJU* 23:2, 463-532.
- Azkue, R. M., 1923, *Morfología Vasca* [Berrarg. 1969, Bilbo, La Gran Enciclopedia Vasca, 3 lib.].
- , 1931-1932, "Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos", *Euskera* 4, 282-318 eta 6, 3-50.
- Basterrechea, J., 1974-1975, "Estudios sobre entonación vasca según el habla de Guernica", *FLV* 18, 353-393 eta 21, 289-338.
- Etxebarría Ayesta, J. M., 1991, *Zeberio haraneko euskararen azterketa etno-linguistikoa*, Bilbo, I.K.A.
- Gaminde, I., 1992, "Elantxobeko azentuaz", *Ele* 14 (agertzeko).
- , 1993, "Bizkaiko azentu ereduez". Eskuizkribua.
- , 1994a, "Euskal Herriko azentu ereduez (bizkaiera eta gipuzkera)". Eskuizkribua.
- , 1994b, "Zubereraren azentuaz". Eskuizkribua.
- Gavel, H., 1920, *Éléments de phonétique Basque*, Paris, Edouard Champion.
- , 1960, "Réponses souletins à un questionnaire linguistique", *Euskera* 5, 293-316.
- Gussenhoven, C., 1991, "The English Rhythm Rule as an accent deletion rule", *Phonology* 8:1, 1-35.
- Hualde, J. I., 1990, "Euskal azentuaren inguruan", *ASJU* 24, 699-720.
- , 1989, "Acentos vizcaínos", *ASJU* 23, 275-325.
- , 1991a, *Basque Phonology*, London eta New York, Routledge.
- , 1991b, "Manuel de Larramendi y el acento vasco", *ASJU* 25, 737-749.
- , 1992, "Notas sobre el sistema acentual de Zeberio", *ASJU* 26, 767-776.
- , 1993a, "Topics in Souletin Phonology", in J. I. Hualde eta J. Ortiz de Urbina (arg.), *Generative Studies in Basque Linguistics*, 289-327, Amsterdam eta Philadelphia, Benjamins.
- , 1993b, "Observaciones acerca de los sistemas acentuales de la zona occidental de Gipuzkoa", *ASJU* 27, 241-263.
- , 1993c, "On the historical origin of Basque accentuation", *Diachronica* 10, 13-50.
- eta X. Bilbao, 1992, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, *ASJU*-ren gehigarriak, 29. Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- eta ———, 1993, "The prosodic system of the Basque dialect of Getxo: A metrical analysis", *Linguistics* 31, 59-85.
- , G. Elordieta eta A. Elordieta, 1993, "Focalización y prosodia en vascuence vizcaíno", *ASJU* 27, 731-749.
- , ——— eta ———, 1994, *The Basque dialect of Lekeitio*, *ASJU*-ren gehigarriak. Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia (agertzeko).

- eta Tx. Sagarzazu, 1991, "Acentos del Bidasoa: Hondarribia", *ASJU* 25, 139-152.
- Ibarra, O., 1994, *Ultzamako euskararen azterketa*, argitaragabeko doktoradutza tesia, Euskal Herriko Unibertsitatea, Gasteiz.
- Irigoin, A., 1985, "Euskarazko izen sintagma mugatzailerik gabekoez", *Euskera* 30, 129-139.
- Izaguirre, C., 1970, "El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes", *ASJU* 4.
- Jansen, W., 1992, "Acento y entonación en Elorrio", *ASJU* 26, 391-440.
- Lafon, R., 1935, "Observations sur la place de l'accent dans quelques formes basques des parlers souletins", *Mélanges de Littérature, d'Historie et de Philologie offerts à Paul Laumonier par ses élèves et ses amis*, 635-643, Paris, Librairie E. Droz.
- Lakarra, J. A., prestatzen, "Proto-Basque Syllable and Morpheme Structure", in J. I. Hualde, J. A. Lakarra eta R. L. Trask (arg.), *Studies in the History of Basque*, Amsterdam and Philadelphia, Benjamins.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*, Salamanca.
- Larrasquet, J., 1928, *Action de l'accent dans l'évolution des consonnes étudiée dans le basque souletin*, Paris, Vrin.
- , 1931, "Beñát: Larrajáko belhagilii", *RIEV* 22, 229-32.
- , 1934, *Le basque souletin nord-oriental*, Paris, Maisonneuve.
- , 1939, *Le basque de la Basse-Soule orientale* (Collection Linguistique, 46), Paris, Société de Linguistique de Paris.
- Martinet, A., 1955, *Économie des changements phonétiques*, Bern, A. Francke.
- Michelena, L., 1958, "Apropos de l'accent Basque", *Bulletin de la Société de Linguistique* 53, 204-233 [Berrarg. Michelena 1988, I, 220-239].
- , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia, Auñamendi [Berrarg. Michelena 1988, I, 1-84].
- , 1967, "Notas fonológicas sobre el salacenco", *ASJU* 1, 163-177 [Berrarg. Michelena 1987, 221-234].
- , 1972, "A Note on Old Labourdin Accentuation", *ASJU* 6, 110-120 [Berrarg. Michelena 1987, 235-244].
- , 1976, "Acentuación alto-navarra", *FLV* 23, 147-162 [Berrarg. Michelena 1987, 245-260].
- , 1981, "Lengua común y dialectos vascos", *ASJU* 15, 291-313 [Berrarg. Michelena 1987, 35-55].
- , 1985, *Fonética histórica vasca*, 3. arg., Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1987, *Palabras y textos*, Leioa, EHU.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, 2 lib., *ASJU*-ren gehigarriak, 10. Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Rotaetxe, K., 1978a, "L'accent Basque: Observations et hypothèses", *La Linguistique* 14, 55-77.
- , 1978b, *Estudio estructural del euskara de Ondárroa*, Durango, L. Zugaza.
- Salaburu, P., 1984, *Aráu fonologikoak*, Leioa, EHU.
- Txillardegi [Alvarez Enparantza, J. L.], 1985, *Euskal Azentuaz*, Donostia, Elkar.
- UNED-Bergara, 1988, *Bergarako euskera*, Bergara.

Euskal toponymia eta dialektologia

ALFONSO IRIGOYEN

(Deustuko Unibertsitatea)

Agur jaunandre bihotzekook:

Duela zenbait denbora egun hemen zuen aurrean aurkeztatzen dudan ponentziaren hurrengo laburpen hau igorri nuen neure parte hartzea baieztatu ondorik:

«Euskal Toponymia eta Dialektologiaz mintza nadin eskatu zaidanez gero aurretik oharren bat edo beste egin beharrean aurkitzen naiz:

»a) Euskal Toponymiaz hitz egiterakoan, beste edonongo Toponymiaz hitz egin denean bezala, beharrezkoa da kontuan har dezagun hura garai desberdinetako stratifikazioz osaturik dagoela, eta horrezaz gainera lekuizenak berak era bat baino gehiagoko iturrietan sorturikoak izaiten direla, eta, orokorki ikertzen hasten garenean inoiz argitasunen bat erdiets badezagu pozik geldi gaitzkeela, zeren arlo honetan ilunguneak gehiago izaiten baitira argiguneak baino. Hala ere, Toponymiak, Anthroponymian edo antzeko den beste iturriren baten oinarriturik ez dagoenean, badu arlo bat deskriptiboa dena, eta izan ere, berezkoa denez, holakoetan leku-izenak hiztunen berbetamodua erabilirik formatu izan ziren, eta arrazoi horretatik berberetatik transparentzia handiagoa edo tipiagoa erakus dezakete, batzutan, evoluzio fonetikoagatik ilungunez beterik gelditu izan direnean, haien iturria deskubritzea zuzen eginiko lanaren ondorio besterik izaiten ez dela. Batez ere horri diogu hemen kasu egingo, eta besteari fonetikaren aldetik baizik ez zaio helduko, hala behar denean.

»b) Guzti honek, ene eritzian bederen, ez du erran nahi euskarak garai zaharretan zukeen oinarritzko batasun gero neurri baten bereiztera makurtu dena gogoan hartu behar ez denik, eta bere neurri egokian ikertu behar ez denik, hain zuzen ere ikuspegi orokor hori beharrezkoa baita beste arloa behar den moduan tratatzeko. Ezaguna da, alabaina, eritzi desberdinak korritu izan dutela orain baino lehen, eta delako batasuna zalantzan jarri izan duen ikertzailerik ere ez dela falta izan. Ene ustez, ostera, orain baino lehen borogu zehatzak emanik izkribatu izan dudanez, euskararen oinarritzko batasun zaharra ezin ipin daiteke zalantzan. Toponymia zaharreko zenbait datu ere uste dut ez daudela horren kontra. *Bizkai(a)* toponymoaren hedadura bera, konparazio baterako, egungo eguneko Euskal Herria baino eremu askozaz zabalagokoa da. Berdin gertatzen da *Arbe* toponymoarekin ere, bigarren elementu den *-be* lurrari dagokiola, —posizio enklitikoan ez dagoenean *bebe*.—

»Zertan erranik ez dago badirela aspaldidaniko bereizkuntzak ere. Baina lan honetan, bereziki, euskaldunen arteko hizkuntzan historian zehar garaturiko Toponymia gardenaren zenbait bereizkuntza geographian zehar sortu izan direnak iker-tuko dira, batzutan bereizkuntza horiek berriago direla borogaturik.

»Toponymia ondorio historikoa denez gero, dimensio geographikoaz gainera historikoa ere kontuan hartzea ezinbestekoa da».

Euskararen batasun jatorrizkoa

Goazen bada aipaturiko guzti hori garatzen:

1. Laburpeneko b) puntuan aipatu den bezala, euskararen batasun jatorrizkoa dudatan jarri izan duen bat baino gehiago izan da orain baino lehen. G. Lacombe izan zen gaiari abiada eman ziona, zeren hurrengo hau baitio: "Il suffirait peut-être de distinguer deux grands groupes dialectaux: le biscayen (que l'on pourrait appeler aussi basque occidental) d'un côté, et de l'autre côté tous les autres dialectes (guipuzcoan, dialectes de la Haute et de la Basse-Navarre, labourdin, souletin)".¹ C. C. Uhlenbeck urrunago joan zen, ordea, zeren Bizkaiko euskara beste hizkuntza bat izan ote zitekeen, denboraren buruan bereizkuntzak gutitu eta ezabatu ahala bestetara hurbildu dena adieraztera heldu baitzen. Mixelena bat besterik ez dela pentsatzearen alde agertzen da, ordea: "El vizcaino es, por lo tanto, un dialecto vasco a secas, es una entre varias ramas, por usar la imagen arboriforme familiar, no una entre dos".²

2. Ni neuror ere "Algunas cuestiones relacionadas con la [j] en lengua vasca" delako artikuluan, 18-19. or.,³ hurrengo ondoriootara heldu nintzen Euskal Herri osoari zegozkion zenbait puntu ikertu ondoan: "En lab. *fedea dukeien arren*, 'a pesar de que tenga fe', cfr. Etcheberry, *Test. zaharr.*, 1874, p. 263, no es plural, es decir, que estamos ante la flexión verbal *duke* más el elemento nominalizador *-en*, usada de la misma manera que Dechepare en 1545, pues en tal supuesto recibiría el pluralizador *-te*, cuyo uso, normal también en b.-nav., llegaba hasta el área de influencia de la tierra de Pamplona, pero que no existe ni en suletino ni en roncalés, y con el lapsus de la franja que en un sentido general llamaremos navarra, la cual se introduce en Guipúzcoa, pero que no ocupa la parte occidental de Navarra, tampoco en las hablas propiamente guipuzcoanas, —salvo algunas interferencias—, ni en vizc., en las cuales reaparece más o menos la situación oriental en cuanto a este uso se refiere, —el vizc., como el sul., ronc. y algunas hablas navarras, no emplea normalmente *-te*—, es decir, que, hay áreas laterales coincidentes que se ven cortadas por un gran pasillo que va de norte a sur".

(1) "La langue basque", cfr. A. Meillet et Marcel Cohen, *Les langues du monde*, Paris 1924, 319-326. or., ikus 320. or. Bada 1952 urteko edizioa ere.

Rosa Miren Pagola bere tesiaren lehenengo tomoaren parte baten Euskal dialektologiaren historiaz mintzatzen da, eta honezaz hainbat gai biltzen du. Tesia 1990-garreneko urtarrilaren 25-ean irakurri zen Deustu-ko Unibertsitatean ni ere tribunalarren artekoa nintzela, eta bere titulua da: *Euskal Atlas lingüistikorako ekarria: Fonetika galdekezuna eta haren erabilpena: Datu bilketa eta kartografiaketa Nafarroa-ko zenbait lekutan*.

(2) L. Michelena, "Lengua común y dialectos vascos", *ASJU*, XV, 299. or.

(3) Ikus ene *De re philologica linguae nasconicae II*, Bilbao 1987, 1-38. or. (II. Euskal mundu biltzarra / II Congreso mundial vasco, "Lengua vasca", del 31 de agosto al 4 de septiembre de 1987 en Estudios Universitarios y Técnicos de Guipúzcoa (E.U.T.G.), Donostia-San Sebastián).

Eta aurrerago, Ifarraldetik Hegoaldera Nafarroa zeharkatzen duen gunea salbu utzirik, Zuberoa-ko muturrean hasi eta Bizkaiko beste muturreraino doan morfologiako fenomeno zahar bat aipatzen dut, beste puntu batzuren artean, 27. or.: “El plural del sul. *zira*, ‘eres, vos sois’, —se prescinde aquí de *zirade*—, hizo *ziraie*, ‘vosotros sois’, reducido después a *zirie*, lo que se corresponde con el vizc. común y de Echarri Aranaz *zarie*, retrotrayéndose obviamente a *zaraie, cuya forma es, además, necesaria para explicar *zarai*, de Oñate, —*zadai* en Olazagutia y Ciordia—, pasando a *zai*, por caída de *-r-* intervocálica y reducción de vocales del mismo timbre, en Burunda y Larraun. Moguel en Peru Abarca tiene *zaree*: *ni baño obiac zaree*, ‘sois mejor que yo’, sin [j], p. 56”.

Horri eraskin gisa hurrengo hau ipini nion argitaratzerakoan, 30 or.: “En relación con el epígrafe §2 debo añadir que, según información que he recogido de la joven Yolanda Olasagarre, en la localidad navarra de Arbizu dicen *zubwek etor zaaie*, ‘vosotros habeis venido’, cuya flexión verbal, *zaaie*, supone un *zaraie* con caída de *-r-* intervocálica, lo que confirma la existencia de un prototipo semejante al de la forma *ziraie*, no necesitando asterisco. Asimismo emplean *ekarri* [d]uzubie, ‘lo habeis traído’, junto a *ekarri* [d]ubie’, véase §17”.

Guzti honek erran nahi du oinarrioinarrizko morfologiari dagozkion zenbait isoglosa Zuberoatik Bizkai ta Gipuzkoa-raino datozela, Eguzkialdetik Mendebaldera, Nafarroa-ko erresumaren gunean Ifarraldetik hasirik, Lapurdi barne, Hegoalderaino, Iruñe inguruetaraino bertaraino heltzen den ardatzean duen etena gora behera.

Euskal toponymiako stratifikazio zaharrak: *Arbe*-ren kasua

3. Beraz, euskarak, denboraren buruan bereiztenbereizten joan den jatorrizko egoitza komuna izan baldin badu, eta hala dela uste izaiteko ez dut uste kontrako arrazoirik dagoenik, Toponymian ere horren ondorioa aurkitu beharko genduke. Ikus dezagun: Duela bost urte lan bat aurkeztatu nuen Rikardo Zierbidek eskaturik Donostian Euskal Herriko Unibertsitatea-Universidad del País Vasco delakoak presaturiko V Udako kursuetara hurrengo titulua daramana: “Cuestiones de Toponimia vasca circumpirenaica”, eta bertan Pyrenneo hegal bietako Toponymia deskriptivo euskal jatorrikoa datekeena ere ikertzen dut, nahi-ta-nahi-ez normalean oso zaharra. Han, egungo Euskal Herritik kanpora, honelako ereduak ditugu:

Arbe toponymoa Huescan eta Gaskoinian agertzen da, eta behin bederen *Arbea* artikuluduna ere bai, Bizkaiko, Araba-ko, Gipuzkoa-ko eta Nafarroa-ko hainbat eta hainbat *Arbe* eta *Arbea* formen erara, eta Ifarraldean ere *Urdirarbe* delakoak —*Urdiarue* 1072 urtean—, *arbe* du bigarren elementutzat. Hara nola: *Sierra de Arbe*, ‘Arbe mendi-serra’, Torla Boltaña-koan; *Planas d’Arbes*, Torla Boltaña-koan, agian plural romanikoa duela; *Campodarbe*, Boltaña-n, hau da, ‘Arbe zelaia’; *Molino de Arbea*, ‘Arbe errota’, Bolea Huesca-koan; eta bada Historiaren aldetik oso ezaguna den *Sobrarbe* ere, XI mendean *Superarbe* modura agertzen dena, *Supercesaraugusta* bezalatsu, hau da, ‘Arbe gainekoa’;⁴ *Castétarbe*, ‘Arbe gaztelua’, Orthez inguruan;⁵ *Arbes*, Sevig-

(4) Ikus ene liburu *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, “Cuestiones de Toponimia vasca circumpirenaica”, 173-306. or., § 33, 201. or.

(5) Ikus hurrengo mapa: “Pau-Bayonne, 1: 100.000”, Institut Géographique National, Paris 1984.

nacq-Meyracq-en ifar eta este aldera,⁶ agian Huesca-koaren typokoa; *Arbéost*, (HP, arr. Argelès, ct. Aucun), ene eritziaren arauetzko hypothesisian lehenengo elementua *Arbe* baitateke, toponymoaren etymologia ez baita inola ere explikatzen behar, Rohlfsek egiten duen bezala, *Arvenius* pertsona-izen erromatarren denborakoa oinarritzat harturik, eta *-ós* suposatuz berrekailutzat, amaiera *-ost* baita, eta ez *-os* —beherago *ost(e)*-rena ere aipatzen da, eta baita “1547 est, Laruns, Parc national des Pyrénées” delako mapan agertzen diren euskal toponymo batzuren berri eman ere, bertan *Arbéost* ere agertzen baita—;⁷ eta abar. Ezaguna denez Leire-ko dokumentazioan 1104 urtean horren etymologia emaiten da latinez: ‘petra super petram’ —*In termino de uestra Uillatorta, in loco qui dicitur Arbea, id est petra super petram* (1104, *Leire*, dok. 208)—,⁸ hau da, literalki ‘harria harriaren gainean’, eta kontuan izanik toponymia zaharrean zeharo normala dela *-be* azken elementua ager dadin gaztelaniazko ‘suelo’ adierazteko, ‘suelo pedregoso’ modura itzul genezake egungo egunean. Horretara *Sagarbe*, “labrantío de Franco”, Araban, cfr. *Top. alav.*,⁹ gaztelaniaz ‘suelo del manzano o de los manzanos’ da, eta Ifarraldeko *Harizpe*, edo Bizkaiko *Arespe*, ‘suelo del roble o de los robles’, eta *Inchaurbe*, “1724, barrio de Ibarra”, *Top. alav.*, Araban, ‘suelo del nogal o de los nogales’, eta *Artabe*, Bizkaiko eta Gipuzkoa-ko baserri batzuren izen moduan agertzen dena, ‘suelo de la encina o de las encinas’. *Madari*-ren kasuan konposizioko erregelen araura *Madalbe* egiten du, ikus baserri-izena Busturian, *Fog.* 1704.¹⁰

4. Leire-ko dokumentazioan bertan bada Nafarroa-rako *et in Arrigu de Arbe, unam uinean* (1032, dok. 23); *Senior Sancii Fortunii de Arue* (1091, dok. 135), eta abar. Bizkairako ikus: *Arbe*, baserriak Busturian eta Bermeon, *Fog.* 1796; *Arbea*, Arrazolan, *Fog.* 1798. Gipuzkoa-rako ikus *Nom. Guip.*:¹¹ *Arbea*, baserria Aian; *Arbea*, *Arbeazpicóa*, eta *Arbe-garaicoa*, Zestoan; *Arbe*, baserriak Aretxabaletan, Azpeitian eta Mondragoen; *Arbelus*, Abaltzisketan, bigarren elementuzat *eluts* duela, gaztelaniaz ‘umbría’. Araba-rako ikus *Top. alav.*: *Arbe* “término de Vicuña”; *Arbea*, “1735, labrantío de Peñacerrada, 1566, peña en mojonera Marquinez, 1700, labrantío en Ciriano y Mendiguren”; *Arbia*, “arroyo de Arlucea”; eta bada *Arbetegui* ere, “1849, término de Marquinez”, *-tegi* ondorik duela. Nafarroa-rako *Arbea*, Iza: 1625 urt., Ochobi, 246. or.; *Arbea*, Iza: 1599 urt., Erice, 149. or.;¹² *Arbea*, Galar: 1628 urt., 137. or.; *Arbe*, *Arbecoa*, ermita, Galar: 137. or.¹³ Rikardo Zierbide-k *Arbea* biltzen du Ega ibarrerako, “facero de Legaria y Piedramillera, sito bajo una gran roca”, baina ez

(6) Ikus hurrengo mapa: “1546 est, Arudy, 1:25000”, Institut Géographique National, Paris 1986.

(7) Gerhard Rohlf, “Sur une couche prerromane dans la toponymie de Gascogne et de l’Espagne du Nord”, *RFE*, XXXVI (1952), eta gero hurrengo honetan bildu dena: *Studien zur romanischen Namenkunde*, (Studia Onomastica Monacensia), Band I, München 1956, § 30, 56. or. “*Béost* (BP, arr. Oloron, ct. Laruns)” ere, § 74, 60. or., zaku berean sartzen du. Ikus baitaere ene lan aipatuberrian § 34, 202. or.

(8) Angel J. Martín Duque, *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Pamplona 1983.

(9) Gerardo López de Guereñu, *Toponimia alavesa, seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, Bilbao 1989.

(10) *Libro que comprende la Fogueración antigua del año 1704. Extractada del registro de su razón, y la nueva executada en virtud del Decreto de Junta Xral. de 19 de julio del año pasado de 1798*. Biblioteca de la Diputación de Vizcaya. Baina hemen zuzenean Gernikan dagoen garaiko dokumentazio-tik aterak dira emaiten diren datuak.

(11) *Nomenclátor de la provincia de Guipúzcoa*, después del año 1857.

(12) José María Jimeno Jurio, *Toponimia de la Cuenca de Pamplona, Cendea de Iza*, Bilbao 1990.

(13) José María Jimeno Jurio, *Toponimia de la Cuenca de Pamplona, Cendea de Galar*, Bilbao 1987.

dut uste “bajo la piedra” denik haren itzulpen zehatza, hala baitio, eta 1784 urterako “otra pieza en Arbea” jasotzen du, “Libro de apeo y fundaciones de Legaria”.¹⁴

Ikusten denez isoglosak Bizkaiko punta baten hasirik Huesca-n zehar beste aldeko muturreraino heltzen dira, Gaskoinian ere sarturik.

Hemen ez dira azaltzen *barri* hitza duten bestelako toponymo ugari agertzen direnak.

Euskal toponymiako stratifikazio desberdin *baitz* hitza daramatenak

5. Jakina, *-be* elementua euskarazko *bebe* zaharragotik heldu da, ikusten denez posizio enklitikoan dagoenean edonon era berean laburtu dela, eta laburtu ere franko goiz. Hala ere Bizkaian batzutan zeharo laburtu gabeko bat edo beste ere agertzen da, ikus zenbait *Axpee*, *Fog.* 1704, egungo egunean *Axpe* direnak, eta *Uribei*, Muniti-bar-ko baserri-izen forma mantendurikoa, baina hala ere Igorren *Uribi*, *Fog.* 1798, *Uribi*-ren antzera,¹⁵ *Uribasterra* ere agertzen dela herri berean, *Fog.* 1704. Era berean badira *la calle de Zaldubey* / *la casa de Zaldubey* Natxituan, *Fog.* 1704; eta *Urtubey*, baserria Arratzun, eta *Urtubey*, baserria Kortezubin, *Fog.* 1704, egungo egunean *Urtubi* moduan ezagutzen direla biak, eta erdarara itzulirik honelatsu lirateke: ‘(el) suelo, (la) tierra de Fortun’; eta laburturiko gehiago ere agertzen dira, hala nola, *Urtubiaga* eta *Urtubiaga de abajo*, azkenengook *-aga* berrekailu toponymikoz horniturik, Ea aldean; eta baita ere *Chertubi*, Arratzun, *Fog.* 1704, *txertu* + *-b[e]i*, gaztelaniaz ‘terreno de árboles injertados’; eta *Loybe* eta *Loybegana*, Mendexan, *Fog.* 1704; *Loibe*, “1652 *Loybea*”, Araunen,¹⁶ *lohi* + *-be*, alde batetik, baina *Loibi la de aca*, eta *Loibi la de alla*, auzoa Barakaldon, *Fog.* 1796, *-bi* laburtua duela eta ez *-be*. Azkenengo typokook, alabaina, stratifikazio berriagokoak lirateke, [j] eta artikuludun *bebea* > *beiea-tik erakarririkoak, itxura guztien araura, kontuan hartzen baldin badugu *Arbe* typokoak, isoglosetarik ikus daitekeenez, oso zaharrak direla,¹⁷ —*Axpee* ere bai,

(14) Ricardo Ciénfide, “Notas de Toponimia comparada: El valle de Ega y la comarca de la Oliva”, *I Onomastika jardunaldien agiria*, *Toponimia*, (Gasteiz, 1986-ko apirila), Bilbao 1991, 123-127. or., nota 111.

(15) Rikardo Zierbide-k Ega ibarrerako *Iribia* emaiten du hurrengo hau dioela: “*Iribia* (Leg.). Término extenso que comprende desde el núcleo de población hasta la muga con Ancin. Tratándose de la terminación *-bia* señala Michelena que puede ser ‘una adaptación del latín *via*, del cual *bide* sería un derivado’ [Apell. vasc., nº 160, (Vinson, RIEV III, 354) aipatzen duela]. Pero en este caso la forma *Yribea* [1599] documentada con anterioridad a *Iribia* [1633] descarta esa posibilidad”, cfr. Ricardo Ciénfide, “Notas de Toponimia comparada: El valle de Ega y la comarca de la Oliva”, *I Onomastika jardunaldien agiria*, *Toponimia*, (Gasteiz, 1986-ko apirila), Bilbao 1991, 123. or., eta 115-116-117 notak. Ikus baita-ere Luis Michelena, *Apellidos vascos*, 3ª edizioa, San Sebastián 1973.

(16) Juan de Arin Dorronsoro, “Contribución al estudio de la toponimia (Ataun)”, *BAP*, XXV (1969), 471-516. or., 494. or.

(17) *Bee* + *a* > *beia*, *bide* + *-a* > *bidia* bezalatsu. Ez da ahantzi behar, hala ere, *beiti(a)* formaren kasuan *-ti* berrekailua *bei-* oinarrian dagoenari itsasten zaiola. Bereziki Orozko eta ingurueterako toponymian *bebe* formak, posizio enklitikoan ez dagoela, *bieko(a)* egiten du baserri-izenari eransten zaionean, beste alderdi batzutatako *beko(a)*-ren ordez, agian *bebe* delakoa, *-b-* galdu ondoan *-ee* bien artean [j] bat garaturik, ondorio horretara heldu zelako. Horren antzeko zerbatu gertatu zatekeen, noski, *bidea* / *bideetan* erako formen ordez *bidia* / *bidietan* erakoak erabiltzen dituztenen arteko aurreko hiztunetan, *-e-* eta *-a-* ren artean [j] bat garatu baitzatekeen. Orozkon bertan, ordea, berbertan *biekoa* emaiten bada ere —< *beiekoa dela prototipoa—, *bidea* erraiten dute, eta beste leku batzutan *bidia* egiten badute ere denbora berean *bekua*.

Mallabia toponimo ezagunean ere, azkenengo *-a* artikulua izanik *Mallabiko*, *Mallabira*, eta abar, erara deklinatzen dela, eta ez *Mallabeko*, *Mallabera*, eta abar, gauza bera dugu, zeren herri berean *Mallagaray*, *Mallagaray de suso*, *Mallagaray Vidarte*, *Mallagoia*, eta *Mallea*, < *malla* izen arrunt terrenearen formarekin zer ikusia duena + *-a*, baserriak agertzen baitira, *Mallavia*, *Mallavia alde*, eta *Mallavia barrena* —1796-koan *Mallabi varrena*— direlakoetz

baina honezaz geroago mintzatuko naiz—, eta *-pe* berrekailuduna ere, txistukari baten ondorik agertzen ez baldin bada, berriagokoa litzateke, ikus *Arrupe*, 'suelo del barranco', Ereño-ko baserria, Bizkaian, *Fog.* 1704, izan ere zulo antzeko baten erakia, eta badira izen berekoak Gipuzkoan ere, bat Abaltzisketan, eta beste bat Tolosan,¹⁸ edo *Sarrikota-pia* Ifarraldeko herri ezaguna.

6. Busturian ere bada *Axpe* bat, *Fog.* 1704, San Millan-go kartularioan XI mendean *Izpea* erara agertzen den berbera: *cui vocabulum est Sancte Marie de Izpea, subtus penna, in territorio Busturi* (1051, *San Millan*, dok. 151), latinezko itzulpen eta guzti. Argi dagoela dirudi Bizkaiko euskaraz ere garai zaharretan Euskal Herri osoko *baitz* forma zahar bakarrak korritzen zuela, eta geroagoko momentu baten *atx* izaitera heldu zela, hasierako *b-* aspiratua desagerturik eta aurreko *i-*ren eraginez txistukaria busti-palatal bihurturik, *bareitz* > *aretx* delakoan ere gertatzen den bezala, —beste leku batzutan (*b*)*aritz*—, edo *leizar* > *lexar* delakoan, —beste leku batzutan *lizar*—, eta abar. Dirudenez XI mendean *Haizpea* > *Izpea* bihurturik zegoen, baina hala ere geroago era berria nagusituko zen, *Axpe* berriztatua garaile aterarik, egungo egunean, despalatalizazioaren eraginez, *Aspe* dela ahoskatzerakoan zabal dabilen forma. Phenomeno berbera ageri da Errioxa-n Ojacastror aldeko *Ezcaray* forma oso ezagunean, lehenago *Izcarai* dokumentatzen baita.¹⁹ Argi dago azkenengo formaren iturriari dagoena *Haizkarai*, 'Peñalta', dela. Arrazoi berberagatik Bizkaiko *Ispaster* forma ezagunean, *Fog.* 1798, egoitza zaharra gorde dela pentsa daiteke,²⁰ eta jatorriz *baitz* + *baster* dukegula, ikus Bizkaian bertan typo bereko *Larrabaster*,²¹ *Fog.* 1704, Gamiz-Fika-ko baserria, *Fog.* 1798, *Axpe*-koa, *Fog.* 1796, Sopela-koa, eta egungo egunean kanpora begira ezagunago da azkenengo herri honetan dagoen *Larrabastera* izeneko hondartza, *-a* artikulua daramala. G. López de Guereñu-k Araba-ri dagokiola dio gainera: *Larrabaster*, "términos de Oreitia y Erenchun", *Larrabastera*, "muy abundante, sobre todo en la Llanada".²²

gainera, *Fog.* 1704. Bada, ordea, Araun Gipuzkoa-koan *Mallabe* ere, cfr. Juan de Arin, *BAP*, XXV (1969), 476. or. Nota bi gorago ikusi dugunez hau ez dator bat Mitxelena-k defenditzen duenarekin, eta konkretuki *Mallabia* n° 160, "bi suf. que aparece en ubi 'vado' y quizá en ubi 'puente', *Ibarbia*, *Iturbi*", —jarraian nota bi gorago ikusi dugun *via* latinezkoaren hypothesis azaltzen duela—, eta n° 312, "(b)ibi 'vado'", formatara igortzen du. Hala ere ene ustez *Ibarbia* eta *Iturbi*, '(el) suelo, (el) terreno del valle o de la vega', eta 'suelo, terreno de la fuente' modura ezer bortxatu behar ez dela erraz-erraz explika daitezke.

Oñatibia '(el) vado de Oñati' moduan explikatzen izan dut orain baino lehen, eta Mitxelena-k ere "312.— (b)ibi vado" epigraphean sarturik zuen *Apellidos vascos* delakoan, baina formari dagokionez '(el) suelo, (el) terreno de Oñati' moduan ere berdin-berdin explika daitekeela uste dut orain, cfr. ene *Sobre Toponimia del País Vasco norpirenaico*, Bilbao 1990, 14.9, 47. or., eta *La lengua vasca en relación con la Antroponimia y otras cuestiones medievales*, 1983 urteko abenduaren 7-an Gasteizen irakurririko tesi doktoralaren laburpen Euskal Herriko Unibertsitateak argitaratu emani-koa, 33. or.

(18) *Nomenclátor de la provincia de Guipúzcoa*, después del año 1857.

(19) Ikus I. Rodríguez de Lama, *Colección Diplomática Medieval de la Rioja (documentos: 923-1168)*, Logroño 1976, (1110, dok. 50): *super uillam que uocitant Izcarai*.

(20) Egungo egunean *Ipazter* forman korritzen du euskaraz, lehenengo txistukariaren disimilazioarena legekotzat hartu baitzen normalizazio egiterakoan eta bide-seinaleetan ere hala erabiltzen baita.

(21) *Larre*, konposizio edo derivazioko lehenengo elementua denean *larra-* + *baster*. Bizkaiko euskaraz, gainera, —eta badirudi Araba-koan ere hala zela—, azken posizioiko *-e* vokala *-a*-rekin nahasten baita, *larra* erraiten da, *labe* eta *laba* formen artean gertatzen den bezala.

(22) Gerardo López de Guereñu, *Toponimia alavesa, seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, Bilbao 1989.

Badugu, gainera, Bizkaian bertan, *Yzcoitia* izeneko baserria ere, *Fog.* 1796, Di-man, eta baita ere *Yscoa de abajo* eta *Yscoa de arriba*, Mungian, *Fog.* 1704, *Yzcoa* izkribatzen dela 1796-koan, *haizko* diminotivotik heldu dena. Beste alde batetik bada, ostera, *Ascoytia* ere Markina-Xemein-en, *Fog.* 1704, beranduagoko stratifika-ziokoa: *atx* + *goitia* > *Axkoitia* > *Askoitia*. Araban ere *Ispea* biltzen du López de Guereñu-k "(Iglesia de ...), término de Tortura-Sierra de Badaya", baina baditu hala ere *e* hasieradunak: *Espe*, "1426, monte de San Vicente Arana, barranco de Sabando, 1703, labrantío de Marquina"; *Espea*, "montes de Catadiano y Lubiano, barranco de Sabando, labrantíos de Gamarra Mayor, Alecha, Yurre, Landa, Otaza y Audicana"; *Espeea*, "1519, labrantío de Betolaza", gorago ikusi ditugun Bizkaiko *Axpe* erakoak bezala *-pee* duela berrekailutzat, *-ee* bikoitza laburtu gabe gorderik.

7. Geographian zehar, alabaina, (H)*aitz*(-), (H)*azt*- / (H)*aiz*-, (H)*az*- erakoak ere, bere aldagarri ta guzti, agertzen dira txandaka, —Zuberoa aldean Bizkai eta inguruetako palatalizazio berbera duela ere bai, beherago ikusiko dugunez—, eta abar, eta egungo eguneko Euskal Herritik kanpo Huescan eta Gaskoinian *As-* edo *Az-* konsonante oklusivo baten aurrean, zeren hainbat toponymo *Aspe* eta *Azpe* formako aurkitzen baita, *Barranco de Aspe*, Ansó Jaca-koan, eta *Nevero de Aspe*, Aisa Jaca-koan, *Azpe*, Secorún Boltaña-koan, eta Gaskoinia-n *Aspe*, Lahourcade-ko sudoestean, *Gave d'Aspe*, *Pas d'Aspe*, eta abar.²³

Araba: *Haitz* duten toponymoak

8. Araban ere Bizkaia bezalatsu *Axpe* eta *Axpea* erara agertzen da hainbat aldiz G. López de Guereñu-ren listetan, eta inoiz despalatalizaturik *Aspe* eta *Aspea* ere bai: *Axpe*, "1600, labrantío en Izarra, 1703, labrantío en Ondátegui"; *El Axpe*, "término de Arceniega, 1694, heredad de Elburgo", erdal kontextuan emanikoa; *Axpea*, "1476, labrantío de Yurre", *-a* artikulua duela; *Axpeta*, "1587, término de Los Huetos", *-eta* pluralgilea duela; *Aspe*, "término de Nafarrate, id. de Letona, monte de Zárate, caserío de Barambio, 1717, labrantío de Ondategui"; *Aspea*, "1716, labrantío en Villoidas, 1740, labrantío de Payueta, 1830, labrantío de Betolaza, monte de Artaza de Foronda, término de Ullibarri Gamboa, camino y labrantío de Apodaca, molino y término de Trespuentes", *-a* artikulua duela; *Aspebea*, "1823, labrantío de Yurre", *-be* eta *-a* artikulua dituela; *Aspeta*, "siglo XVIII, término mojonera de Los Huetos-Mendoza, *-eta* pluralgilea duela; *Aitzpeco-zumarra*, "mojonera Salvatierra-Alzania"; fonetikaren aldetik gutienez *Aizpeko zumarra* izan behar lukeela. Era berean *Axcana*, "1702, labrantío en Amézaga de Zuya", *gain* > *gan* duela bigarren elementutzat; *Axcarate*, "1702, labrantío de Zárate", *garate* duela; *Aspiribil*, "1591, término de Atauri"; *Aspiribil*, "1698, labrantío de Maestu, 1771, id. de Atauri"; *Aspiribila*, "1607, peña de Marquinez"; *Espribila*, "monte de Salinillas de Buradón", aurrekoa bezalakoa, ikus hurrengo datorren *Espribilza*; *Espribil*, "1696, labrantío de Quejo", berdin; *Aspiribilza*, "1705, majada de Apellániz", *-tza* berrekailu kolektivoa daramala, eta *Espribilza* erara ere agertzen da, "monte de Apellániz"; *Aispilpe*, "1722, labran-

(23) Cfr. Alfonso Irigoyen, "Cuestiones de Toponimia vasca circumpirenaica", *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, § 38, 206. or. Cfr. baita-ere Luis Ariño Rico, *Repertorio de nombres geográficos. Huesca*, Zaragoza 1980.

tío de Roitegui”; *Aspilpe*, “labrantío de Roitegui”, *-pe* ezaguna itsatsirik daramala, eta *-bil-* nonbaitere *bilibil* > *biribil*-ekin zer ikusia dukeena; *Axpuru*, “1710, labrantío de Vitoriano, 1717, término de Abecia, 1787, camino de Cicujano-Leorza, barrio de Retes de Llanteno”, *buru* duela; *Axpururabidea*, “1711, término de Larrea”, *Axpuru-ra bidea* syntagma eginik; *Axpuro*, “1495, término de Arceniega”, “1587, labrantío en Zuazo Cuartango”, *-o* joera romanikokoa dutela; *Axpuru*, “1728, barrio de Yurre, 1734, labrantío en Miñano Mayor”; *Axpurubea*, “1803, labrantío en Ullibbarri Gamboa”; *Axpurueta*, “1714, labrantío en Vállodas”; *Axpuru*, “1849, caserío de Larrimbe, 1709, heredad en Uribarri, 1763, labrantío en Santa Eulalia, pueblo del ayuntamiento de San Millán, término de Leorza, Monte de Lecamaña, caserío de Izoria, caserío de Oquendo, 1776, labrantío de Corres”; *Axpuro*, “término de Arceniega, labrantío de Oquina, término en Huetto Arriba”, ikus *Axpuro*; *Aspuru*, “1835, heredad de Estarrona, 1822, término de Yurre, 1558, labrantío de Miñano”; *Aspurueta*, “1712, labrantío en Vállodas”; *Aspurugorta*, “1570, monte de Amurrio”; *Azpuru*, “1757, término en Miñano Mayor”; *Azpurubea*, “labrantío de Ullibbarri Gamboa”, *-be* eta *-a* artikulua dituela; *Axquoeta*, “XIII, término en Cuartango”; *Azcueta*, “término en monte Encia”; *Ascoa*, “despoblado, cueva, de Apodaca”, gogora ekar bedi beherago Bizkaiko *Axcoeta*, *Aizcoeta*, *Azcoeta*, *Azcueta* aldagarriak aipatzen direla, eta baita *Aizcoeta* Gipuzkoa-koa ere, eta gainera 1025-garren urterako Done Miliaga Kukullako kartularioan *Haizcoeta* agertzen dela;²⁴ *Ascomendia*, “1667, término mojonera Alda-San Vicente de Arana”; *Aitzcomendi*, “montículo dolmen de Eguilaz”, fonetikaren aldetik gutienez *Aizkomendi* izan behar lukeela;²⁵ *Aitzlucie*, “término en las peñas de Ispitze”, *luzia* > *luzie* adjektivoa daramala; *Azpacochoa*, “1566, peña de Marquinez”, bigarren elementutzat *bakotx* eta *-a* artikulua dituela, gaztelaniaz ‘(la peña) única’; *Azpacochea*, “1607, labrantío de Marquinez”, aurreko berbera, *Azpakotxean* inesivoko formatik erakarria; eta bada *Azpicocha* ere, “labrantío de Apellániz”, *bikotx* + *-a* dituela, hau da, ‘(la peña) doble’; *Azbarrena*, “término de Ganzaga”, *barren*, ‘beheko parte’, eta *-a* artikulua dituela, txistukariaren ondorik *-b-* oklusivo ozena gor bihurtu gabe hala ere.

9. *Acha*, “labrantío y peña de Gobeo, (Peña de...) monte de Maroño, término de Amurrio, arroyo de Llanteno”; *Ache*, “caserío de Llodio, labrantío de Garayo”, zeharkako deklinaziotik erakarria, hau da, *Atxetik*, *Atxera*, *Atxeko* direlakoetarik, *Zabale*, eta abar, formetan gertatzen den erara, *Zabala* nominativoko artikuluduna bazterturik gelditzen dela ahozko hizkuntzan; *Achaga*, “1636, labrantío de Ascarza de Treviño”, *-aga* berrekailu toponymikoa duela; *Achabal*, “monte de Montoria”, *atx* + *zabal*, ikus beherago izen bera duen Bizkaiko baserria eta Gipuzkoa-ko *Achabaleta* ere; *Aitzabalgaña*, “término mojonera Salvatierra-Urbía”, *gain* eta *-a* artikulua itsatsirik dituela; *Achalde*, “término de Labastida”, *alde* duela itsatsirik; *Achandi*, “1800, labrantío de Musitu”, *atx* + *andi* adjektivoa, ikus Bizkaiko *Achandiaga* baserria; *Acha-*

(24) D. Luciano Serrano, O.S.B., *Cartulario de San Millán de la Cogolla*, Madrid 1930, dok. 91.

(25) Antza denez *haizko* forma diminutivotzat hartu behar da, *-ko* berrekailua duela biziduna izan ezarren. Ikus Mitxelena-k zer dioen *Mendico zorroza* formaz (1213, *El gran Pr. de Nav.*, dok. 148), *et alia terra in uia de Espinosa sub Mendico Zorroza* (1090, *San Millán*, dok. 278), *nineam qui est in loco quem bascones uocant Ygurai Mendico* (1085, Lizasoain), Leire-koa, *Gonsalu Mendicoco* (1140 ing., *El gran Pr. de Nav.*, dok. 139), *Mendiko* formak genitibo lekuzkoa harturik, “Notas lingüísticas a ‘Colección diplomática de Irache’”, *FLV*, 1 (1969), 10 or., eta 35. nota.

rrate, “1681, labrantío de Azua”, bigarren elementutzat *arrate* duela, —Aita Villasantek Aitz *arrate* toponymoa aipatzen du Arantzazu Gipuzkoa-korako—,²⁶ eta *Aztarrate*, “siglo XVII, camino a Galarreta”, gauza bera dateke, (*b*)aitz jatorrizkoak Azt- eginik konposizioko lehenengo elementurako txistukari afrikatuaren interverzioz, eta stratifikazio zaharragokoa dateke; *Acharte*, “término de Llodio, 1733; labrantío de Cicujano, 1762, labrantío de Sabando”, *arte* duela bigarren elementutzat; *Achartea*, “puerto de Apellániz, 1699, labrantío en Sabando”, *-a* artikulua duela; *Achartegaña*, “1694, labrantío de Apellániz”, *gain* + *-a* artikulua duela; *Los Achartes*, “paso en camino Antoñana-Corres, 1693, labrantío de Arieta de Treviño”, erdal kontextuan emanik; *Achartia*, “labrantío de Marquinez”, *-ea* > *ia* egin dela; *Achinguiru*, “término de Laminoria”, bigarren elementutzat *ingiru* duela, *inguru*-ren aldagarria, eta “labrantío de Roitegui” delakorako modu bitara agertzen da, *Achinguiru* eta *Achinguiru*, batak *-o* bokal joera romanikokoa duela, eta besteak *-gui-* syllabaren ordeztasun *-qui-* duela izkribaturik; *Achipi*, “peña de Araya”, seguru asko *atx* + *txipi*; *Achiquiturri*, “1600, labrantío de Atauri”, *atx* + *txiki* + *iturri*; *Achiturri*, “fuente de Alda, labrantío de Onraitia, término comunal de Estibaliz”, *atx* + *iturri*, eta Aulesti Bizkaikoan ere bada izen bereko baserri bat haitz ondoan; *Achiturria*, “1596, término de Onraitia”, *-a* artikuluduna; *Acharbin*, “término en Albaina”, *arbin* duela bigarren elementutzat, ‘leku hestua’, gaztelaniaz *angosto* dena; *Acharmin*, “labrantío de Villareal”, *armin* daramala, hain zuzen ere aurrekoaren aldagarri nasalaren asimilazioa duena, ‘arbina, leku hestua’;²⁷ *Acharraquea*, “1831, labrantío de Aranguiz”, *arraka* daramala bigarren elementutzat, erdaraz ‘hendidura, raja’, eta *a* artikulua, *-aa* > *-ea* bihurturik; *Achurte*, “1827, labrantío de Marieta”, (*a*)urte dukeela bigarren elementutzat, gaztelaniaz ‘erdi inguruko lekua’;²⁸ *Achobiaga*, “1828, término montuoso en Izarra”, *atx* + *obi*, eta *-aga* berrekailu toponymikoa; *Achondo*, “término de Lezama”,

(26) Fr. Luis Villasante, “Toponimia-jardunaldiak”, *I Onomastika jardunaldien agiriak*, *Toponimia*, (Gasteiz, 1986-ko apirila), Bilbao 1991, 22. or.

(27) Bizkaiko *Armintza* ezaguna ere hortik sorturikoa dateke *-za* berrekailu kolektiboa harturik. López de Guereñu-k Araba-rako ere biltzen du: *Arminza*, “labrantío de Zuaza”, eta baita ere *Armin*, “1714, término de Argómaniz”; *Arminagueta*, “labrantío de Lermanda”, *-aga* berrekailu toponymikoa duela eta gero *-eta* pluralgilea. *Arbin* aldagarritik sorturikoak ere mordoa biltzen ditu autore berak Araba-rako: *Arbin*, *Arbina*, *Arbinaga*, *Arbinagueta*, *Arbinalde*, *Arbinarratea*, *Arbinbea*, eta abar, eta abar. Bada Araban bertan erdaraz zentzu berbera duen izena daraman Saindutegia: *Angosto*. Bizkaian ere bada halako toponimo gehiago: *Armina*, baserria Amoroton, *Fog.* 1796; *Arbina*, baserriak Zeaurin, *Fog.* 1704, Gatikan eta Gernika-Lumon, *Fog.* 1796.

(28) Ziortza-ko gorta 1388 urtean aipatzen direnen artean bada bat *Ochaurteaga* izenekoa, < *otso* + *aurte* + *aga*, seguru asko erdarazko testuan “la parada que llaman de los lobos” deitzen den berbera, —bada *Oxaurteaurra* ere 1398 urterako, *aurra* duela referentzia moduan—, eta *aurte* elementuz osaturik daude, eta geroago *Aurtenetxea* eta halakoe-tan *aurten* moduan agertzen da, seguru asko *-n* inesivoaren marka fosilizarua duela, agian superlatiboen *-en* berrekailua dela itsasten dena pentsatzea baino hobeto, zeren *harik* eta *handi(k)* ablatiboko formetan ere, bigarrena formazio berriagokoa dela, beste horrenbeste gertatzen baita inesivo- marka itsatsirik *han* sortu zenez geroztik, —superlatibo forma duela bada *Aurtenengoa* baserriizena Galdakaon, *Fog.* 1796—, eta denborari dagokiola ere badute bere lekua formok: *urte* eta *aurten*, ikus *aurtenisu* ere, ‘egun asko ez dela’, cfr. neure lan “La Colegiata de Cenarrua y sus seles”, *La Sociedad Vasca Rural y Urbana en el marco de la crisis de los siglos XIV y XV*, II Simposio sobre Historia del Señorío de Vizcaya celebrado los días 23, 24 y 25 de marzo de 1973, Bilbao 1975, 88, 92, 99, 100 eta 104. or. Ikus baita ere Luis Michelena, *Apellidos vascos*, 3ª edizioa, San Sebastián 1973, n° 96.

Otsaurte erako toponimoak hainbat lekutan direnez gero komeniko litzateke mapa baten jartzea isoglosak markatu ahal izaiteko. Berdin gertatzen da *Urte* erako toponimoekin, ene ustez ez baita hor “avenida, inundación?” delako baten pentsatu behar “acaso” bat jarritik ere, *Apell. vasc.*, n° 582., delakoan pentsatzen den moduan, nahiz-eta Zuberoan *uribe*, ‘uriola, uholdea’ izan.

atx + ondo, ikus Bizkaian izen bereko baserriak; *Achondoa*, “1543, labrantío de Betolaza”, *-a* artikulua duela; *Achorroz*, “término de Llodío”, *atx + zorrotz* adjektiboa; *Achorroza*, “1722, labrantío de Roitegui”, *-a* artikulua duela; *Achostea*, “siglo XVII, término de Guereñu”, *atx + oste*, eta *-a* artikulua, beherago agertzen den *Asquibela* formaren zentzu berekoa; *Achostecolanda*, “1787, labrantío de Virgala Mayor”, *Atxoste*ko landa syntagma eginik; *Achtontor*, “1724, robledal en Aramayona”, *Astontor* 1709-garren urtean; *Achurdin*, “término montuoso en Gorbea, 1735, labrantío de Onraita, monte de Gomecha”, *atx + urdin* adjektiboa; *Achurdina*, “labrantío y monte de Apellániz, 1635, mojonera Sabando y San Vicente de Arana”, *-a* artikulua daramala; *Achurdinbe*, “término de Letona”, *-be* duela; *Achurdineta*, “labrantío de Onraita”, *-eta* pluralgilea duela; *Achurdinzar*, “término en la Sierra de Elguea”, *zahar* hitzak izen bereko leku konkretu berria ere badela edo izan dela adierazten du; *Achuri*, “altozano de Letona, (Peña de...) término de Ullibarri Arrazua, monte de Onraita, fuente de Espejo, cabañas en Gorbea”, *atx + zuri* adjektiboa, erdarazko *Peñalba* bezalatsu, ikus beherago Bizkaiko eta Gipuzkoa-ko zenbait toponimo izen bereko; *Achuriaga*, “término de Arlucea” *-aga* berrekailu toponimikoa duela; *Achuriaga-Arrate*, “1733, labrantío en Arlucea”, eta 1727-garrenean *Achuriaga-Arratia* erara agertzen da, *-a* artikulua hartu ta gero *-ea > -ia* bihurturik; *Achuribea*, “1774, labrantío de Berricano” *-be* eta *-a* artikulua dituela;

10. *Ascain*, “término montuoso de Izarza, labrantío de Cucujano”; *Ascaña*, “1768, labrantío de Cicujano, 1776, id. de Azaceta”; baina *gain* formatik heldu den *-n* busti-palatalik ez duela, hau da, *gan* forma monotongatuan oinarriturik, *Ascana*, “1829, peña de Marquínez, 1703, labrantío de Amézaga de Zuya”, ikus *Axcana* gorago; *Asgana*, “1750, labrantío en Betolaza”, *-g* oklusiboa txistukariaren ondorik gor bihurtu gabe; *Ascaneta*, “peñas, cueva, de Manurga”, *-eta* pluralekoa duela; *Ascan*, “1780, comunal Vitoriano-Amézaga”, *-a* artikulurik gabekoa; *Ascambe*, “1780, término de la mojonera de Los Huetos-Mártioda-Mendoza”, *-be* duela; *Ascambeoarri*, “término mojonera de Salvatierra en Alzania”, aurrekoaren forma berberetako izen-sintagma baten kokaturik; *Ascaistu*, “barranco de la Sierra de Elguea”, *gaistu* adjektiboa duela, *gáizto* bezalakoa; *Azcaiztu*, “camino en monte de Larrea”, gauza bera; *Ascacha*, “término común de Monasterioguren-Mendiola”, adjektivotzat *gatx- < gaitz-* eta *-a* artikulua dituela; *Ascachaga*, “término de Armentia”, aurreko berbera eta *-aga* berrekailu toponimikoa; *Ascorri*, “monte de Mártioda-Los Huetos, término de Baroja, 1600, labrantío de Atauri, término de Eguileta, Peñas de Peñacerrada-Ribas, 1764, monte de Marquínez”, *gorri* adjektiboa daramala, ikus *Aizcorri* beherago; *Azcorri*, “altura de los Montes de Vitoria, término de Subijana de Alava, id. de Atauri, altura de la Sierra de Toloño, peña de los Montes de Izqui, monte de Artaza de Lacoymonte”, aurrekoa bezalakoa; *Ascorriarana*, “1724, término de Marquínez-Urarte”, *aran* eta *-a* artikulua dituela forma generikotzat; *Ascorribea*, “1668, labrantío de Corres”; baina *Ascorribea* ere bai, “monte de Apodaca”; *Ascorrigana*, “término de Badaya”; *Ascorta*, “casa de Ordoñana”, *gorta* edo *korta* duela konposizioko bigarren elementutzat; *Asmendia*, “monte de Alaiza”; *Asmendi*, “1717, río de Zuazo de Gamboa”, *mendi* duela; *Azmendi*, “labrantío en Ullibarri Jauregui”; *Asnabarza*, “altura de la Sierra de Elguea”, *nabar* kolore-izena daramala adjektivotzat, eta *-iza* berrekailu kolektiboa, ikus *Aiznabarreta* beherago; *Aspillaga*, “1839, labrantío de Erife, labran-

tío de Manurga”, *-aga* berrekailu toponymikoa daramala, eta baita *-bil-*, nonbaitere *bilibil* > biribil delakoarekin zer ikusia dukeena, ikus *Aspiribil* eta *Aspiribil* gorago, eta baita *A(i)spilpe* ere, —nolanahi dela 1025-garren urterako Done Miliaga Kukulako kartularioan *Haizpilleta* agertzen da,²⁹ ikus hurrengo datorrena—; *Azpileta*, “término de Araya; *Aspularra*, “1805, labrantío en Betolaza”, itxura guztien araura *bularra* daramala, artikulua ta guzti, bigarren elementutzat, hau da, gizonaren gorputzeko atal bati dagokion izena, baina toponymian ere ager daite'eena, *bizkarra*, *lepoa*, *musua*, *aboa*, *belarra*, *surra*, *sabela*, *burua*, *zila*, *gerrikoa*, *galbarra*, *eztarria*, eta abar, formatan gertatzen den bezala; *Asqueta*, “1849, término de Llodio”, *-eta* pluralgilea daramala, *-keta* txistukariaren ondorik; *Asquibela*, “término de la mojonera de Iturrieta”, *gibel* forma zaharkitua daramala atzean, eta ez *oste*, Bizkaian ere gertatzen den antzera, ikus *Elesostea*, “no se citan particularmente por ser muy numerosos”, eta gorago *Achostea*, eta *Aizquibel* beheago; *Astuya*, “1728, término de Ullibarri Gamboa, labrantío de Oquina”, *-dui* berrekailu kolektiboa eta *-a* artikulua daramala;

11. Badira, ordea, batzu *Ais-* edo *Aiz-* dutenak: *Aiscaña*, “1732, labrantío de Cicujano”; *Aiscor*, “labrantío de Landa”, bigarren elementutzat *gogor* adjektivo laburtua duela; *Ascor*, “término de Echagüen de Cigoitia”, aurrekoaren aldagarria; *Aispea*, “1723, labrantío de Alecha”; *Aisperde*, “1720, labrantío de Ullibarri Arana”, *berde* kolore-izena duela adjektivotzat; *Aisperdea*, “1687, labrantío de Ullibarri Arana”, horrenbaten toponimo berbera artikuluekin, eta *Aizperdea* forman ere agertzen da 1647-garren urterako; *Aizcorri*, “monte de la sierra de Elguea, monte de Eguileta”; *Aizgorri*, “1751, monte de San Vicente Arana”; *Aizcorribe* “1784, labrantío de Contrasta”; *Aizcorribea*, “1799, labrantío de Contrasta”, *-a* artikuluduna; *Aizluceadana*, “1787, monte de Contrasta”, *luzea* adjektivo artikuluduna eta *dana* joko verbal nominalizatu artikuluduna daramatzala; *Aiznabarreta*, “peña de Araya”, *nabar* kolore-izena adjektivotzat eta pluralgile den *-eta* daramatzala, ikus gorago *Asnabarza*, —uste dut *Ariznabarreta*, “labrantío de Vitoria”, formatik, (*h*)*aritz* baitu, bereizi behar dela—; *Aznabarreta*, “monte de la Sierra de Encia”; *Aizquibel*, 1548, monte de San Vicente Arana, ikus *Asquibela* gorago; *Aizulo*, “1600, monte de Atauri”, *zulo* daramala bigarren elementutzat; *Azteguibelarra*, “1607, término de Marquinez”, *belar* eta *-a* artikulua dituela bigarren elementutzat, eta *belar* hitzak ‘aurea’ erako zentzua duela,³⁰ eta, beste alde batetik, lehenengo elementuaren formazioan (*h*)*aitz* + (*h*)*egi* dukegu, *Arregi-* ren kasuan bezalatsu,³¹ (*h*)*aitz* formak (*H*)*azt-* eginik konposizioko lehenengo elementurako txistukari afrikatuaren interversioz, ikus *Haztegieta* 1025-

(29) D. Luciano Serrano, O.S.B., *Cartulario de San Millán de la Cogolla*, Madrid 1930, dok. 91.

(30) Hona hemen Luis Michelena, *Apellidos vascos*, San Sebastián 1973, n° 146, delakoan zer erraiten den *belar* hitzaz: “Como me indica Dassance, *belar*, sobre todo como último miembro, es probablemente el término que, tanto en Landucci como en Leizarraga, significa ‘frente’ (en éste *belar* ‘frente’ se distingue de *belbar* ‘hierba’): *Elissabelar*, top. *Iguzkibelar*, etc.”.

(31) *Harbegi*, 1053 urt., Elorrio-ri dagokion dokumentu zahar baten, “de *harri*, ‘piedra’, en composición *har-*, con *-h* aspirada etimológica, + *-begi*”, cfr. Alfonso Irigoyen, “Las lenguas de los vizcainos: Antroponimia y Toponimia medievales”, *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, § 19 eta § 44, 25 eta 50. or.

Egungo egunean Aulestin bertako euskaldunen artean *atxégil[đž]* < *atxegia* typoko izen aruntak korritzen du Malas-tik gora Santa Euphemia inguruetan dagoen erako hegia adierazteko. Lehenago, aipaturiko toponymoon stratifikazioa gerta zedin baino lehen, (*h*)*aztegia* forma erabiltzen zen batera dudarik gabe, hau da, ‘haitzez osaturiko hegia’. Ez bata eta ez bestea ez daude hiztegietan bildurik, ezta Orotarikoan ere.

garren urtean Araba-rako Done Miliaga Kukullako kartularioan;³² *Astegui*, “1826, monte de Argomaniz, 1826, término de Artaza de Foronda”; *Astegui*, “1607, término de Marquinez”; *Asteguieta*, “1709, labrantío en *Azcoaga*, pueblo del ayuntamiento de Foronda, monte de Monasterioguren”; eta agian *Aztederra* ere bai, “barranco de Apodaca”, bigarren elementutzat *eder* adjektiboa eta *-a* artikulua dituela.

12. Badira beste alde batetik *Espitarte*, “labrantíos de Aramayona, Guereñu, Marquina y Ullibarri Arana”, eta *Espitarte*, “1687, labrantío de Ullibarri Arana”, beherago Gipuzkoa-rako emaiten den *Azpitarte*-ren erakoak; *Esquibel*, “pueblo del ayuntamiento de Vitoria, 1695, labrantío de Vitoriano”; *Esquibela*, “monte de Iturrieta, camino de Contrasta”, —gogora ekar bedi gorago aipaturiko *Asquibela* eta abar, eta Nafarroa-rako beherago emaiten den *Ayzguibela* eta *Ezquibel* bere aldagarria—; *Esquibilondo*, “término de Vitoriano”, *ondo* harturik eta *-e* vokala *>* *-i* zaitera etorri dela; *Esquibiloste*, “monte de Castillo”, *gibel* eta *oste* zentzu bereko hitzak agertzen direla, *gibel* arkaikoaren gainean *oste* itsatsi baitzen.

Bizkaia: *Haitz* duten toponimoak

13. Bizkaiko Fogerazioaren arauetzko datuak ikus ditzakegu hemen: *Axpee*, *Fog.* 1704, baserriak Ipazterren eta Markina-Xemein-en, *Axpee* izeneko herriaz gainera; *Axpee*, *Fog.* 1796, baserri bi, *Goicoa*³³ eta *Goxeascoa*, eta bat *Axpezarra*, eta beste bat *Palacio de Axpe*, Zeanurin; *Axpe*, *Fog.* 1704, errota Mungian, baserria Diman; *Axpe*, *Fog.* 1796, Markina-Xemein-en,³⁴ sei Ipazterren, *Arguiñena*, *Calzada*, *Echebarri*, *Erdicoa*, *Errota*, eta *Guiliz*; *Aspe*, *Fog.* 1796, lehen aipaturiko errota *-s*-rekin emanik Mungian, baserriak Garain eta Getxon; *Axcaray*, *Fog.* 1704, baserriak Bilbon; *Axcoeta*, *Fog.* 1704, baserria Ean, 1796-garrenekoan *Azcueta* izkribatzen dela; *Azcoeta*, *Fog.* 1704, baserria Gernika-Lumon,³⁵ 1796-garrenekoan *Aizcoeta* erara emaiten dela, ikus gorago *Haizcoeta*, *Axquoeta*, eta *Ascoa* Araba-rako, eta beherago *Aizcoeta* Gipuzkoa-rako; *Azcoeta*, “lugar y mojón jurisdiccional de Bilbao, en el camino que va para Baracaldo”,³⁶ *Axpelar*, basoa Aulestin Diputazioko mendi-liburuaren araura, —eta hala dela erran dezaket neurorrek ere—, *belar* hitzak ‘aurrea’ erako zentzua duela; *Axpuru*, *Fog.* 1704, baserria Larrabetzun; *Aspurua*, *Fog.* 1796, baserria Erandion, *-a* artikulua duela; *Axmendia*, *Fog.* 1796, baserria Ibarrangeluan; *Ascunaga*, *Fog.* 1704, *Axcunaga* dela 1796-koan, baserria Diman, *-aga* berrekailu toponymikoa eta agian *goen > guen* daramala, *gune* ez paldin bada, *Axkuneaga alegia, —beherago *Azcoen* emaiten da Gipuzkoa-rako, *goien* laburturikoa daramakeela—; *Ascune*, *Fog.* 1796, baserria Getxon, *gune* duela itsatsirik; eta badira *Ascunaga*, *Fog.* 1704, eta *Ascunagachu* ere, *Fog.* 1796, Foruan; *Acha*, *Fog.* 1704, baserriak Ipazterren, *goicoa* bar; *Acha*, *Fog.* 1796, baserriak Urdulizen eta Erandion; *Acha*, *Fog.* 1798, baserria *Atxondo*-n, eta *Acha Barca*, Gernika-Lumon; *Achea*, *Fog.* 1796, baserria Getxon, inesivo artiku-

(32) D. Luciano Serrano, O.S.B., *Cartulario de San Millán de la Cogolla*, Madrid 1930, dok. 91.

(33) 1704-garren urteko Fogerazioan, ordea, *Axpe Goicoa* forman agertzen da.

(34) 1704-garren urteko Fogerazioan, ordea, *Aspe* forman agertzen da.

(35) Adierazi beharrekoa da Fogerazioa egin zuten eskribaurik gehienek gaztelaniaz izkribatzerakoan *s* ta *z* nahasian emaiten dituztela eta maiz deitura edo leku-izen bera modu desberdinez azaltzen dutela.

(36) Teófilo Guiard, *Toponimia de Bilbao*, (Biblioteca Vascongada Villar), Bilbao 1966, 118. or.

ludunetik erakarria; *Acheta*, Fog. 1704, baserria Arrankudiagan, *-eta* pluralgilea duela; *Achecoa*, Fog. 1796, Gernika-Lumon, *-ko* genitiboa duela formak; *Achabal*, baserria Ipazterren, *atx + zabal*; *Achandiaga*, baserria Gautezig-Arteagan, *andi* adjektiboa eta *-aga* berrekailu toponymikoa dituela; *Achuri*, Fog. 1704, Bilbon, *Cofradia de Achuri* Mungian, ikus Araba-ko eta Gipuzkoa-ko zenbait toponimo izen bereko; *Achuri arte*, Fog. 1796, baserria Amoroton; *Achuri Cearreta goicoa*, baserria Kortezubin; *Achurdiñeta*, basoa Arrankudiagan, Diputazioko mendi-liburuaren araura, *atx + urdin*, + *-eta* pluralgilea; *Achondo*, Fog. 1796, baserriak Berriatuan eta Sopelan, *atx + ondo*, ikus Araban izen bereko toponimoak; *Achondoa*, Fog. 1796, baserria Markina-Xemein-en, *-a* artikulua duela; *Achondope*, Diputazioko mendi-liburuan badira izen hau daramaten basoak Markina-Xemein eta Etxebarrian, toponimoak *-pe* duela erantsirik; *Achulo*, Fog. 1796, baserria Bermeon, *atx + zulo*; *Monte de Acherrea*, Diputazioko mendi-liburuan Gautezig-Arteagarako, *atx + erre*, eta *-a* artikulua;³⁷ *Asparrru*, Diputazioko mendi-liburuan basoa Muxikan, *barru* daramala bigarren elementutzat;

14. *Asmendi*, Fog. 1798, baserria Loiun; *Ascutia*, Fog. 1704, hiru baserri Mañarian, *de abaxo*, *de medio*, eta *goxeascoa*, *guti* adjektiboa eta *-a* artikulua itsatsirik dituela, baina Diputazioko mendi-liburuan bertako baso bat *Azcutiaga* da, *-aga* berrekailu toponymikoa daramala;³⁸ *Ascutia*, Fog. 1798, baserri bi Nabarnizen, *de abajo* eta *de arriba*; *Ascorra*, baserriak Laukizen, Fog. 1704, Zaldibarren eta Erandion, Fog. 1796, bigarren elementutzat *gogor* adjektibo laburtua duela; *Ascoytia*, Fog. 1704, baserria Markina-Xemein-en, *goitia* duela, gorago *Yzcoitia* Dima-koarekin batera ikusi dugunez; *Asqueta*, Fog. 1704, baserria Foruan, ikus gorago Araba-ko toponimo berdina; *Azqueta*, Fog. 1796, baserriak Foruan eta Gernika-Lumon, azkenengo honetan bat *Echevarria* dela; *Azqueta*, Fog. 1798, baserriak Gautezig-Arteagan eta Sukarrietan; *Azpilza*, Fog. 1796, Markina-Xemein-en, gogora ekar bedi Nafarroa-rako behe-rago emaiten den *Ayzpilçe / Yzpilçe / Espilçe*; *Aspiribil*, Fog. 1796, baserria Sopelan, ikus gorago Araba-ko toponymimo berdintsuak; *Asquibel* Berriatuko basoa da Diputazioko mendi-liburuaren araura, Ondarroa-rako *Azquibel* erara agertzen dena³⁹ —gogora ekar bedi gorago ikusi ditugun *Asquibela* eta *Aizquibel* Araba-koak—; liburu berean bada *Azquinarreta* basoa ere Gizaburuaga-rako, *ginarra* duela bigarrengotzat, eta *-eta* pluralgilea; *Astuy*, Fog. 1704, baserria Mungian, formazioan *-dui* berrekailu kolektiboa duela; *Astui*, Fog. 1796, baserriak Galdakaon eta Bedian;⁴⁰ *Astuyeta*, Fog. 1704, Berriatuan, *-eta* pluralgilea daramala, *Azteguia*, Fog. 1798, baserria Etxebarrian, ikus Araba-koak ere, *(H)azt-* dutela vokalaren aurrean, gero txistukaria *-s*-rekin nahasi bada ere; *Astegui*, Fog. 1798, baserriak *Atxondo*-n; *Astegui goxeascoa*, Fog. 1796, Ipazterren; *Astegua*, Fog. 1796, baserria Ean; eta agian *Aztoimeta* ere bai, Fog. 1798,

(37) Mendi ezaguna da, eta nik neurorrek *Atxerre* entzun izan dut aspaldidanik, batere artikulurik gabe.

(38) *Axcuria* Ziortza-ko gorta modura dokumentatu nuen 1398 urterako neure lan "La Colegiata de Cenarruza y sus seles", *La Sociedad Vasca Rural y Urbana en el marco de la crisis de los siglos XIV y XV*, II Simposio sobre Historia del Señorío de Vizcaya celebrado los días 23, 24 y 25 de marzo de 1973, Bilbao 1975, 90. or.

(39) Bizkaian *gibel* baserri izenetan ere agertzen da: *Uriguibel*, Fog. 1704, Zeberion, eta abar.

(40) R. Mª Azkuek *astui* 'peñascal' moduan itzultzen du gaztelaniara, eta ene ustez horretan bide zuzenetik dabil, ikus *Morfología vasca*, Bilbao 1925, § 100, 81. or., ikus baita ere ene liburu *Sobre Toponimia del País Vasco norpirenaico*, Bilbao 1990, § 13.1, 33. or.

baserria Berriatuan; *Astondoa*, *Fog.* 1704, baserria Zeanurin; *Astarloa*, baserria Markina-Xemein-en, *Fog.* 1704, *ar*lo bigarren elementutzat eta *-a* artikulua dituela.⁴¹

15. Badira baita-ere *Eizcoa*, baserria Berrizen, *Fog.* 1798, —gogora ekar bedi *Eyçcoa*, *Eizburu* eta *Eyzcue* Nafarroa-rako emaiten direnak—; *Espilaga*, Mallabian, *Fog.* 1704; *Espilla*, baserriak Aulestin,⁴² Ermuan, Barinagan, eta Busturian —gogora ekar bedi *Aspillaga* / *Aspillaga* Gipuzkoa-Araba-koetakoak, Ataun-go *Aspildi*, “año 1404 *Aizpildi*”, “1675 *Aspildi*”, Ega ibarreko *Espildoya*, eta *Ayzpilçe* / *Yzpilce* / *Espilçe*⁴³ toponymo beraren aldagarriak Nafarroan, eta abar—; *Esquibel*, baserriak Busturian, *Fog.* 1704, *Ezquibel* ere izkribatzen dela 1796-koan, —gogora ekar bedi gorago aipaturiko *Asquibel* eta abar, eta Nafarroa-rako beherago emaiten den *Ayzguibela* eta *Ezquibel* bere aldagarria—.

Gipuzkoa: *Haitz* duten toponimoak

16. Gipuzkoa-ko Nomenklatorrari bagagozkio hona hemen zer aurkitzen dugun:⁴⁴ *Aizpuru*, auzoa Zegaman, baserriak Astigarretan, Zestoan —hemen bigarrena *Aizpuru-berri*—, Getarian, eta Zumarragan; *Aizpurua*, baserriak Azkoitian —hemen bigarrena *Aizpurucho*, hau da *Aizpuru* tipia—, Azepeitian —hemen bi, *de abajo* eta *de arriba*—, Altzon, eta errota Donostian; *Aizcoeta*, baserriak Seguran, Bidanian, eta Idiazabalen —azken honetan bi, *-arrese*a eta *-barrena*—; *Aizpea*, baserriak Altzon, Adunan —azken honetan bigarrena *de Villabona*—, Lizartzan eta Legorretan; *Aizcorbe-azpicoa*, eta *-goitikoa*, baserriak Oñatin, agian *aizkorri* (< (*h*)*aitz* + *gorri*) + *be*, baina zigurrago (*h*)*aitz* + *gogor* > *aizkor* + *-be*, zeren *Ascorra* baserri izenak ere dokumentzen baitira Bizkairako, eta *Aiscor* / *Ascor* Araba-rako; *Aizperro*, baserria Orion, *berro* duela

(41) *Astarloa* 1388 urtean Ziortza-ko gorta da, cfr. ene lan “La Colegiata de Cenarruza y sus seles”, *op. cit.*, 86-88. or., non gorten artean *Axpee* —1388 urterako— eta *Astbeguieta* ere —1398 urterako— dokumentatzen baitira. Bada *Astobiça* ere 1388-rako, Berriatuan kokaturikoa, baserria egin baitzen 1409 urtean. Oraitu bota da. Izena beherago aipatzen da.

(42) Aulesti-ko Malats-en ahoz berba egiterakoan *Ispillandi* eta *Ispillè* derizte elkarren ondoan dauden bertako baserri biri, izkribuz *Espilla* moduan agertuarren. *Ispillandi*-ren ondo-ondoan *haitz*-tontorxo bat dago, eta kamioa doan sakonxo baten ondorik *haitzezko* tontor baten San Martin-go ermita, eskilara tipi batzu daudela bertara igaiteko. *Haitz*-motari *káraxà* deitzen diote bertan. Malas-tik gora Santa Euphemia inguruetako haztegia dago. Barinaga-ko baserriari ere *ispillè* deitzen zaio, eta Mallabi-ko *Espilaga*-ri *Ispillà*.

(43) Mitxelena-k, *Apell. vasc.*, n° 229, *Espil*, *Espilla*, *Echpiltreguia* formak “(*h*)*espil* ‘prado cerca de la casa’ ‘cercado de seto’ ‘bosque’” multzoan biltzen ditu, eta “*Martino de Espilce* (Nav., 1277)” ere toki berean sartzen du. “(*H*)*esi* ‘seto, valla’” multzoan, ordea, *Espuru*, *Estarte*, *Esquibel* —azkenengo hau dudak dituela, zeren beste leku baten, n° 21, “(*h*)*aitz*, (*h*)*atx* ‘peña’” epigraphean biltzen baitu—. *Espilce*-ren kasuan badakigu *Ayzpilçe* / *Yzpilce* formen aldagarria dela, Galar Nafarroa-koan kokaturik baitzegoen izen berekoa, eta leku berean bazen *Ayzguibela* ere, egungo egunean *Ezquibel* deriztana, ikus beherago. Nolanahi dela ez dut uste erran gabe uzteko denik (*h*)*espil* *hitz* Baztan eta Ifarralderako bildurikoak, —Larramendi-ren hiztegian *espilla* ere biltzen da—, beste alderdi batzutan zentzu berdintsuko aldagarriak ere badituela, hala nola *esparru*, *eskorta*, —azkenengo hau Larramendi-k ere *escorte*a forman dakar beste batzurekin batera—, eta abar, (*h*)*esi* daramatela lehenengo elementutzat. Egungo egunean Bizkaian behintzat *espil* behi barek, zaldi barek, eta abar, kolore desberdinez duen uneari deitzen zaio, eta ez Txorierrin bakarrik, Azkue-k bere hiztegian, “pinta” zentzua emaiten diola, harako baino jasotzen ez baitu. Edozein modutan ere ikus aurreko notan Aulestiko *ispillè* formaz erraiten dena, *haitz* hitzari loturik dagoela uste izaitzea baita zentzuzkoena. Hori berori pentsatu behar da Zuberoa-ko Santa-Grazi-n *Espildoi* edo *Aspildoi* deitzen zaien leku-izen herria baino lauhun bat metro gorago *haitz* artean dagoenaz, Txomin Peillen-ek diostanez. Baomendira *Atxáste* eta *Axkorriága* ere, eta baita *Azkañe* ere, *-z-* duela, eta Larrañe-n *Axkarái*, denak inolako *h*-rik gabe stratifikatuak. Gogora ekar bedi, baita-ere, Rikardo Zierbide-k *Espildoya* emaiten duela Nafarroa-ko Ega ibarrerako, ene eritziz *ezpel* hitzarekin zer ikusirik ez dukeela.

(44) *Nomenclátor de la provincia de Guipúzcoa*, después del año 1857.

ondorik; *Aizquibel*, hiru baserri Zumarragan, *Aguirrebengoa*, *Artiz* eta *Jauregui*, ikus Araba-ko *Aizquibel* eta Araba-ko eta Bizkaiko *Asquibel(a)* direlakoak; *Aizparrene*, baserria Urnietan, *barren* eta *-e* paragogikoa dituela; *Aizbelz*, baserria Zestoan; *Aitza*, baserria Zarautzen; *Aitzarte*, hiru baserri Errezilen, *-aruzcoa*, *-bedama*, eta *onuzcoa*, *arte* hartzen dutela; *Aizarte*, baserria Oiartzunen, eta auzoa Ataunen; *Aitzalde*, baserria Beizaman, *alde* hartzen duela; *Aizmurguil*, baserria Usurbilen, *murgil* duela bigarren elementutzat; *Aizpilleta*, baserria Oñatin, ikus 1025 urteari dagokiola Araba-rako bildu den *Haizpilleta*, eta baita *Azpileta* ere;

17. *Azpilleta*, baserria Bergaran; eta era berean *Azpillaga* baserria Azpeitian, eta *Aspillaga* Andoainen, ikus *Aspillaga* eta *A(i)spilpe* Araba-koan, *Astuizabal*, baserria Zestoan, *zabal* duela ondorik, eta *-dui* berrekailu kolektiboa, —Bizkairako ere ikusi ditugu *Astuy(a)* eta *Astuyeta*—, eta jakina, *Azpeitia* eta *Azkoitia* herri ezagunak, —Aretxabaletan bada *Azcoitiaga* izeneko baserria ere, *-aga* berrekailu toponymikoaz horniturik—, batzuek eta besteek *Az-* dutela, eta ez *Aiz-*; *Azpilcoeta*, baserriak Aian, Adunan eta Irunen, eta *Azpilgoeta de Mendaro*, Mutrikun, dirudienez *-ko* berrekailu hypokoristikoa dutela *-eta* pluralgileaz gainera, ikus *Haizcoeta* erakoak;⁴⁵ *Aztarain*, baserria Billabonan, *-arain* duela ondorik, agian *(b)araindi(a)* forma *-ti* itsatsirik duenaren lehenengo elementua, gaztelaniaz 'allende', *(b)onaindi(a)* 'aquende' den bezala;⁴⁶ *Azcarate*, baserriak Urnietan, bat *chiqui*, Zumaian, Zizurkilen, Antzuolan, Elgoibarren, eta Aian, bigarren elementutzat *garate* duela; *Azpitarte*, baserri bi Aian, bat *-berri*, bigarren elementutzat *bitarte* duela, eta Erreterian *Aizbitarte* formakoa dugu; *Azkune*, baserri bi Azpeitian, *de abajo* eta *de arriba*, bigarren elementutzat *gune* duela; *Azcue*, baserriak Oiartzunen, Elgoibarren eta Ibarra, lehenengo bietakoak azentua *-üren* gainean daramatela hiru syllabako direla markatzeko, eta seguru asko

(45) *Ayzpilcoeta* dokumentatzen du Mitxelena-k 1330 urterako iturririk aipatu gabe, cfr. Luis Michelena, *Apellidos vascos*, San Sebastian 1973, n° 524. Bada *Ayizpilcoeta et Vrrassum* [sic] (1366, PN-XIV, F.Pamp.Mont., 531. or.) Nafarroa-ko Baztanen, egungo egunean *Azpilcoeta*, cfr. Juan Carrasco Pérez, *La población de Navarra en el siglo XIV*, Pamplona 1973.

(46) Hiztegietan ez da biltzen **(b)arain* formatik, baina edozein modutan ere *(b)araindi(a)* delakoak *-ti* berrekailu zentzurik aldatzen ez diona du, *Urrundi* typoko toponimo arabarrek ere duten bezala, < *urrun* + *-ti*, "términos en Betoño, Urrunaga, Garayo y Azua", eta abar, *urruti*, *urrun*, eta haiek dituzten aldagarrien pareko forma dela, cfr. Gerardo López de Guereñu, *Toponimia alavesa, seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, Bilbao 1989.

Beste alde batetik Nafarroan bada *Azterain* ere, (1350, PN-XIV, L. mon., 391 or.), *Val de Echaury*, *Azterayn* izkribaturik 1366 urtean (F. Pamp.-Mont., 522 or.), eta *Jaun Aceari de Azterain* (1162, *El gran Pr. Nav.*, dok 28), egungo egunean *Astrain*. Beste alde batetik badugu *Paschal de Arayna* ere *-a* artikulua daramakeela **(b)arain* delakoak (1283, *El gran Pr. Nav.*, dok. 473), Santos A. García Larragueta, *El gran Priorado de Navarra de la Orden de San Juan de Jerusalem, siglos XII-XIII*, t. II, Pamplona 1957. Era berean orain Ataunen Arin moduan ezagutzen den auzoa xv mendean, "año 1488, *Arayn*" da, eta geroago, "1500, *Ariyn*", Juan de Arin Dorronsoro, "Contribución al estudio de la toponimia (Ataun)", BAP, XXV (1969), 471-516. or., 486. or.

Bide beretik hypothesis moduan, etorkizunearn egiazko informazio berria bil baledi konfirmatzeko edo infirmatzeko litzatekeena noski, bazatekeela **(b)arain*-en zentzu beretsuko **(b)arainaz* ere pentsa dezakegu, kontuan hartzen baldin badugu Nafarroan badirela *Etxarri Aranatz* eta *Aranaz* toponimoak, —bigarrena erdal graphiaz izkribaturik, egungo egunean euskaldunen artean *Aranitza* baita—, dokumentazio zaharrean bata *Echerry d'Araynaz* erara agertzen dena (1350, PN-XIV, Mon, 384. or.), eta bestea *Aranaz* (1350, 401. or., 1366, 536. orr.), eta *Araynaz* erara (1366, 570 or.), cfr. PN-XIV. Izan ere Jesús María Sasía-k Enkartzazioetarako biltzen ditu "*Aranaz*, térm. de Carranza, 1860", "*Arañaz*, térm. de Carranza, 1860", *Toponimia euskérica de Las Encartaciones de Vizcaya*, Bilbao 1966, eta aspaldidanik bertako toponymian stratifikaturik agertzen datekeen arkaismoa dukegu, Burgos-ko Mena aranean *Egaña* toponymoarekin gertatzen datekeen bezala, —ikus beherago azkenengo honezaz erraiten dena—, cfr. "Las lenguas de los vizcainos: Antroponimia y Toponimia medievales", *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, § 57, 60. or.

formaz *Azkune* bera da *-n-* vokal artekorik gabe, eta *Ascube-becoa* eta *-goicoa* formetan, baserriak Irunen, *-b-* bat garatu da syllabak bereizteko;⁴⁷ bada *Jazcue-azpikoa* ere Tolosan, agian *b-* aspiratu zaharrak *j-* arrastoa utzi duela, ezaguna den *Jaizkibel* mendi Hondarribi inguruan dagoenean bezala; *Azcoin-berri* eta *Azcoin-zar*, Zumaian, *goien* laburturikoa duketela; *Azqueta*, baserria Deban;

18. *Aizuriaga*, hiru Azpeitian, bi *-barrena* eta *-errot*a direla, eta gainera beste bat gehiago *Aizuriagatxo* izena daramala, hau da, 'tipia';⁴⁸ baina, hala ere, *Achuri*, Bizkaian eta Araban bezala, baserriak Elgoibarren —hemen bigarrena *Achuricho*—; eta *Achuriondo* Bergaran; *Achabaleta-berri* eta *Achabaleta-zar*, baserriak Azpeitian, itxura guztien araura (*h*)aitz + *zabal*, herri bereko *Acharam-azpicoa*, *-gañecoa* izenekoetan bezalatsu, (*h*)aitz + *aran*, ikus Bizkaiko eta Araba-ko *Achabal* direlakoak, nahiz-eta, etsenplu bat emaitarren, Azpeiti-rako gorago ezarri ditugun *Aizpuru*, eta *Aizuriaga*, — azkenengo hau, herrian bertan egungo egunean palatalizatu gabe mantentzen baldin bada, *Aizuriaga* erara ahoskatzeko litzateke—, alde batetik, *Aiz-* dutela, eta bestetik *Azpillaga*, *Azkune* eta *Azpeitia*, herriaren izena bera, *Az-* dutela, eta bada *Ispillaga* ere, Zumarraga-ko baserria, *Iz-* duela. Desberdintasun hauek ezerekin zer ikusirik izaitekotan garai desberdinetan finkaturiko stratifikazioekin dute zer ikusi. Honen araura berriena *Achabaleta* litzateke, noski, Ataunen ere, dokumentazio zaharrak erakusten duenez, *Atxuri* forma berriagoa litzatekeen bezala. Beste alde batetik *Haz-* oso zaharra da, zeren 1025-garren urtean Araba-rako *Hazpurua* agertzen baita Done Miliaga Kukullako kartularioan,⁴⁹ eta gorago *Azpurua* eta *Azpurubea* ere bildu dira bertarako era berriagoko formen artean. Lehenengo elementu moduan (*h*)aitz hitzak *aizt-* agerian erakutsirik hona hemen *Aiztarri*, baserria Azpeitian, eta *Aistarri* [sic] Azkoitian, (*h*)arri dutela bigarren elementutzat; *Aizterrazu*, baserria Aian, *erratzu* duela ondorik, *erratz* + *zu* kolektiboa. Eta *azt-* erakutsirik *Aztarbe-azpicoa* eta *-garaicoa*, baserriak Azkoitian, hau da, *Aiztarri* + *-be*, herri bererako aipatu-berri dugun toponymo berdinarean gainean eraikia; *Aztegui*, baserriak Bidanian eta Be-lautzan, (*h*)egi dela ondorik doana.

19. Badira Gipuzkoan ere, beste Euskal herrietan bezala, *e-* hasierakoa dutenak: *Espilla-salechea*, baserria Amezketan, eta *Espilla* Plaentzian, gogora ekar bedi Bizkaiko *Espilaga* eta *Espilla* / *Ispilla*-ri egin zaizkien oharrak; *Ezterain*, baserria Zarautzen, gorago Billabona-rako ikusi den *Aztarain* bezala; *Ezquibelea*, baserria Legazpian, *-eta* pluralgilea duela, —gogora ekar bedi gorago aipaturiko *Aizquibel* eta abar, eta Nafarroa-rako beherago emaiten den *Ayzquibela* eta *Ezquibel* aldagarria—; *Eizcoaga*, baserria Eibarren, *-aga* berrekailuduna, beherago Nafarroa-rako *Eyçcoa* eta *Ayzcoa* aldagarriak biltzen dira; hor sartu behar dela uste dut *Eizmendi*, baserriak Bergaran,

(47) Ikus *Echassagubecoa*, *Bela Ola Echassagubecoa*, eta *Echassague* (1284, *Roncesvalles*, dok. 291), *gube* itsatsirik daramatela, eta lehenengo biak *ko* genitibozkoa ere bai, cfr. M. I. Ostolaza, *Colección Diplomática de Santa María de Roncesvalles, 1127-1300*, Pamplona 1978.

Egokia dela uste dur Mitxelena-k gai honezaz dioena bere *Fonética histórica vasca*, San Sebastián 1977, 3ⁿ edizioa, delakoan § 15.5, 11. nota, 305. or.

(48) Hala ere, Juan de Arin Dorronsoro-k, 473. or., "1404, *Ayçuria*", "1507, *Ayçuri*", xv eta xvi mendekoak aipatzen ditu egungo egunean Ataunen *Atxuri* moduan ezagutzen den toponymorako. Ikus baita ere *Lope d'Ayçuriaga* xiv mendeko Nafarroan, (1366, *F. Pamp.-Mont.*, 542. or.), *en el Burgo de Sant Cernin*.

(49) D. Luciano Serrano, O.S.B., *Cartulario de San Millán de la Cogolla*, Madrid 1930, dok. 91.

Azpeitian, Gabirian, ikus zenbait *Asmendi(a)* Bizkairako eta Araba-rako; *Eitzaga*, baserriak Getarian, *-aga* berrekailuduna; *Eizaga*, auzoa Zumarragan, baina herri berean *Aizaga-torrea* dugu, eta *Aizaga* baserria Bergaran; *Escorri*, baserria Oiartzunen, *Aizkorri* bezala; *Escorza*, eta *Escorza de Magdalena*, baserriak Irunen, *-tza* berrekailuduna, agian *eskorri* (< (*h*)aitz + *gorri*) + *tza*, baina zigurrago (*h*)aitz + *gogor* > *eskor* + *-tza*, zeren *Ascorra* baserri-izenak ere dokumentzen baitira Bizkairako, eta *Aiscor* / *Ascor* Araba-rako.

20. Ataunen hurrengokook ditugu:⁵⁰ *Aiznabardi*, “año 1707 Monte Aiznabardi”, adjektivotzat *nabar* eta berrekailutzat *-di* duela;⁵¹ *Aizbiurreta*, bigarren elementutzat *bibur* duela *-eta* pluralgileaz gainera; *Aiz zabal*, bigarrengotzat *zabal* duela, —*Achabal* direlakoak bezalakoa—, 473. or.; *Azpildi*, “año 1404 Aizpildi”, “1675 Azpildi”, berrekailutzat *-di* kolektivoa duela, eta ez *-tza* / *-tze*, eta ezta ere *-eta*, beste zenbait kasutan bezala; *Ascoa*, “año 1616 Asqua”, “1666 Ascoa”, 474. or., baina *Aiz-dun* forma ere bai, *Aizkoi*, “1619 Aizcoegui”, diminutivo den (*h*)aitzko delakoak bigarrengotzat *begi* duela, 492. or.;⁵² *Aiztondo baso*, baso-izenak *ondo* duela, 474. or.; *Aiztondo*, “año 1619 Aiztondoa”, 507. or.; *Aizparren*, bigarrengotzat *barren* duela, 495. or.; *Aiz musu*, aurpegiari dagokien *musu* duela; *Aizkibel*, “año 1831 Aizquibel”, bigarrengotzat *gibel* duela, 506 or.; *Aizkerriko*, “año 1655 Aizquerrico de Arrano atea”, “año 1684 Aizguerrico”, bigarrengotzat gerria lotzeko balio duena adierazteko erabiltzen den *gerriko* hitzaz baliaturik, gaztelaniaz ‘faja’, 507. or.; *Aizkorriondo*, 1603 “Ayzcorriondo”, adjektivotzat *gorri* duela, eta gero *ondo*, 515. or.

Nafarroa: *Haitz* duten toponymoak

21. Gai berari datxekala ikus dezagun hemen zer gertatzen den Iruñeko isuriguan Jimeno Jurio-k argitara eman dituen liburuetako bilduma toponymikoetan oinarriturik:⁵³ *Aizpea*, Zizur: 1837 urt., 214. or., Oltza: 1591 urt., 30. or., 1599 urt., 1903 urtean *Ízpea* duela, 122. or., 1815 urt., 281. or., Galar: 1666 urt., egungo egunean *Peñape*, *peña* erdaratiko hitzaren bidez geroago berreraikia, 376-7. or.; *Aizpiribilla*, Itza: 1577 urt., 114. or., ikus gorago Bizkaiko ta Araba-ko *Axpiribil* eta *Aspiribil*; *Aizpiribillaldea*, Itza: 1575 urt., 115. or.; *Ayzpilçe* / *Yzpilçe*, Galar: 1593 urt. forma bientzat, *Espilz*, 1651 urt., 224. or., *-tze* berrekailu kolektivoa daramala, ikus goian Bizkairako eman den *Azpilza*, eta 1025 urteari dagokiola Araba-rako bildu den *Haizpilleta*, eta baita *Azpileta* ere, eta abar, baina XIII mendean *Espilçe*, 1252 urt., *e-* hasierakoa duela, XIV-ean *Yzpilçe*, 1378, 1379 urt., eta abar, “despoblado”, 201. or.; *Ayzpilçe gayna* / *Yzpilçe gaña*, Galar: 1593 urt. forma bientzat, 225. or.; *Ezpilgaña*, Galar: 1837 urt., —*Aspilagagaña* bezalakoa omen da, Iruñean—, 218. or.; *Yzpilçeal-*

(50) Juan de Arin Dorronsoro, “Contribución al estudio de la toponimia (Araun)”, BAP, XXV (1969), 471-516. or.

(51) Kasurik gehienetan *-doi* > *-dai* > *-di* berrekailua sustantivoi itsastean zaie —hain zuzen ere semantikaren aldetik bizidun zentzua ez dutenei, hau da, multzoa osatzen duten zuhaitz-izen edo bestelako izenei—, baina hemen sustantivoa adjektivo ta guzti agertzen da berrekailua hartzerakoan, apur bat aurrerago datorren *Azpildi* / *Aizpildi* toponymoen ere gertatzen den bezala. Ikus baita-ere *Espildo* eta *Espildoya*. Berdintsu gertatzen da *-tza* berrekailu kolektivoarekin, zeren *Aspiribilza*, *Azpilza* eta *Ayzpilçe* ere dokumentatzen baitira.

(52) Gipuzkoa-ko Nomenklatorrean *Aizcoy* baserri-izena biltzen da Bergara-rako.

(53) José María Jimeno Jurio, *Toponimia de la Cuenca de Pamplona, Cendea de Cizur*, Bilbao 1986, *Toponimia de la Cuenca de Pamplona, Cendea de Galar*, Bilbao 1987, *Toponimia de la Cuenca de Pamplona, Cendea de Olza*, Bilbao 1989, *Toponimia de la Cuenca de Pamplona, Cendea de Iza*, Bilbao 1990.

gina, Galar: 1593 urt., 224. or., Nafarroan korritzen duen *alçina* hitza duela, < *antzina < *aintzina* < *aitzina*, 'aurrea'; *Yzpilz unçea*, Galar: 1674 urt., *untze* < *euntze*, 'pentze', egungo egunean *Espicúnce*, 225. or.; *Ezpilaldea*, Galar: 1711 urt., 218. or.; *Yzpilz aldapa*, Galar, 1600 urt., 224. or.; *Ayz çabala*, Oltza: 1503 urt., 90. or., *Aizabala*, 1756 urt., 122. or., ikus gorago Bizkaiko eta Araba-ko *Achabal* direlakoak eta baita *Aitzabalgaña* ere, eta *Achabaleta* Gipuzkoa-koa; *Aizcainpe*, Oltza: 1642 urt., 155. or., ikus gorago Araba-rako *Ascambe*; *Ayz urdineta*, Oltza: 1687 urt., 187. or.; *Ayzguibela*, Zizur: 1603 urt., 429. or., Galar: 1754 urt., 376. or., eta azkenengokoan dagoenari egungo egunean *Ezquibel* deitzen omen zaio; *Ayzcorria*, Galar: 1581 urt., 376. or., ikus gorago *Ascorri* eta *Aizcorri*, eta abar, Araba-koak; *Ayzcorrigança*, Galar: 1666 urt., 376. or., ikus gorago *Ascorrigana* Araba-koa; *Aychulooa*, Galar: 1581 eta 1691 urt., baina 1581-koan *Ayçulooa*, egungo egunean ahoz *Achúlba*, erdaraz noski, 377. or., ikus gorago *Achulo* Bizkairako; *Ail çbulora bidea*, [Aiz çulora bidea], Galar: 1677 urt., 376. or.; *Ayzpurua*, Itza: 1629 urt., 115. or., ikus gorago *Axpuru* / *Aspuru* Bizkai eta Araba-rako, eta baita *Azpurua* ere azkenekorako, eta *Aizpuru* Gipuzkoa-rako; *Ayzburua*, Oltza: 1590 urt., 281. or.; *Aizpurueta*, Zizur: 1678 urt., 429. or.; *Aizcondoa*, Oltza: 60 or., *ondoa* duela bigarren elementutzat, gogora ekar bedi gorago aipatu diren Bizkaiko *Axcoeta*, *Aizcoeta*, *Azcoeta*, *Azcueta* aldagarriak, Araba-ko *Haizcoeta*, *Axquoeta*, eta *Ascoa*, eta *Aizcoeta* Gipuzkoa-koa; *Ayzondoa*, Galar: 1598 urt., 376. or.; *Ayz gaiña*, Itza: 1617 urt., 362. or., ikus gorago Araba-rako *Axcana*, *Ascain*, *Ascaña*, eta abar; *Ayzgaña*, Galar: 1592 urt., 327. or.; *Ayzgaña*, Oltza: 1594 urt., 122. or., 1595 urt., 125. or., id. 281. or.; *Aizgaña*, Oltza: 60. or.; *Ayzgayna*, Zizur: 1578 urt., geroago *Peña gaña*, 1837 urt., 180. or., eta baita-ere *Ascayn*, 1605 urt., 164. or.

22. Rikardo Zierbide-k *Espildoya* emaiten du Ega ibarrerako, *-doi* berrekailua duela.⁵⁴ Gogora ekar bedi Ataun-go *Azpildi*, "año 1404 *Aizpildi*", "1675 *Azpildi*", alde batetik, eta bestetik Bizkaiko ta Gipuzkoa-ko *Espilla* / *Ispilla* erako formez erraiten dena.

Nafarroa-rako badira beste batzu ere: *Domingo d'Aiztegui* (1260, *El gran Pr. Nav.*, dok. 386),⁵⁵ gogora ekar bedi Bizkaiko ta Araba-ko *Haztegui* typokoak, kasu hone-tan, gainera *Aizt-* hasiera duela; *Aztegui* (1284, *Roncesvalles*, dok. 290);⁵⁶ *en Astegui* (1283, *Cirauqui*, 171 orr.);⁵⁷ *Sancius Ayzpurucoa* (1226, *El gran Pr. Nav.*, dok. 197), nongoa den adierazirik; *Dota Lopeiz Aizburu*, baina ... *Lopeiz d'Eizburu* (XIII mendea, *El gran Pr. Nav.*, dok. 105); *Ayzburu*, "bustalizas de Luçayde" direlakoan artean dago (1284, *Roncesvalles*, dok. 290).⁵⁸

23. Nafarroa Behererako XIV mendeko Fogerazioan, hau da, "La tierra d'aquient puertos" delakorako *R. Aizcarat* dugu < *Aizkarate* dela forma gaskoindu gabekoa,

(54) Ricardo Ciérbide, "Notas de Toponimia comparada: El valle de Ega y la comarca de la Oliva", *I Onomastika jardunaldien agiriak*, *Toponimia*, (Gasteiz, 1986-ko apirila), Bilbao 1991, 119. or. Edozein modutan ere ez dirudi *Espildoya* delakoan Zierbide-k proposatzen duen *ezpel* hitza ikusi behar litzarekeenik.

(55) Santos A. García Larraqueta, *El gran Priorado de Navarra de la Orden de San Juan de Jerusalem, siglos XII- XIII*, t. II, Pamplona 1957.

(56) M. I. Ostolaza, *Colección Diplomática de Santa María de Roncesvalles, 1127-1300*, Pamplona 1978.

(57) J. M. Lacarra, "Documento de Irache (1283) referente a Cirauqui", *FLV*, (1974), 165-182. or.

(58) Mª Isabel Ostolaza, *Colección Diplomática de Santa María de Roncesvalles (1127-1300)*, Pamplona 1978. Ikus baita ere Luis Michelena, *Textos arcaicos vascos*, Madrid 1964, § 2.1.8, 37. or., eta José María Lacarra, *Vasconia medieval. Historia y filología*, San Sebastian 1957, 44. or.

(1366, PN-XIV, 681. or.).⁵⁹ Nafarroa Garairako aipa ditzagun *Ayzpe* (1366, PN-XIV, *F. Sang.*, 461. orr.), *Val d'Uncit*;⁶⁰ *Ayzpun* (1350, PN-XIV, *L. mon.*, 370. or.), *Val de Deyerri*, agian *une* datekeela azken elementua *Aizpe* baten ondorik;⁶¹ *Ayzcorbe* (1366, PN-XIV, *F. Pamp.-Mont.*, 563. or.), *Val d'Araquil*, agian *aizkorri* (< (*h*)*aitz* + *gorri*) + *be*, baina zigurrago (*h*)*aitz* + *gogor* > *aizkor* + *-be*, zeren *Ascorra* baserri-izenak ere dokumentatzen baitira Bizkairako, eta *Aiscor* / *Ascor* Araba-rako; *Azcarat* / *Ascarat* (1366, PN-XIV, *M. Mont.* / *F. Pamp.-Mont.*, 402 / 566. or.), *Val d'Araiz*, *garate* duela; *Azparren* (1366, PN-XIV, *F. Sang.*, 470), *Val d'Arcy*, *barren* duela; *Ayizpilcoeta* [sic] (1366, PN-XIV, *F. Pamp.-Mont.*, 531. or.), *Baztan*, ikus gorago Gipuzkoa-ko izen berdinekoak; *Azqueta* (1330, PN-XIV, *F. Est.*, 362. or.), *Val de Sant Esteuan*, *-keta* pluralgilea duela;⁶² *Azterain* (1350, PN-XIV, *Mon.*, 391. or.), *Val de Echaury*, ikus gorago *(*h*)*arain* formari dagokion nota; *Eyzcue* (1350, PN-XIV, *Mon.*, 390. or.), *La Cuenca de Pamplona*, —egungo egunean *Izcue* da, eta *Azkue* eta *Azkune* formekin pareka daiteke—;⁶³ *Yzco* (1366, PN-XIV, *F. Sang.*, 453. or.), *Val d'Ayuarr*, XIII mendean *Eyçcoa* eta *Ayzcoa* biltzen direla; eta bada *Espilce* ere,⁶⁴ —ikus gorago *Ayzipilçe* / *Yzpilce* / *Espilçe*—.

Haitz hitza duten toponymoez oharrak

24. Apur bat luze izan bada ere hemen *haitz* berba Euskal Herri osoan, oraingoan eta lehenagoko zabalagoan, aspaldidanik toponymo moduan hedaturik izan denak utzi dituen stratifikazio batzu bildu dira, baina, edonori berehala otuko zaioenez, errealitate osoan existitu izan diren eta existitzen diren halako toponymoen datuak oro lista baten jartzea posible balitz, eta posible den neurrian, askozaz eta askozaz gehiago genituzke bildurik, eta gauza nabarmena da, gainera, hau saio bat besterik ez denez gero, argitara emanik dauden lista gutzietz ere lan honetan baliatu ez gara. Eta jakina, mapa baten jarritz gero, zenbait isoglosa geographiari dagozkionak, eta ahal den neurrian, hypothesi zuzen ondo oinarritu eta ahal dela konfirmaturikoak eginik, stratifikazio historikoari dagozkionak bilduko genituzke. Mapa hauek, ordea, berezkoa denez, ez dirateke, ohizko Atlas Linguistikoetan bezala, sinkroniazko begiekin irakurtzekoak, nahi-ta-nahi-ez diakroniazko ezagupide minimo batzu ere kontuan izan beharko bailirateke, ondo ulertu nahi baldin balira.⁶⁵

(59) Juan Carrasco Pérez, *La población de Navarra en el siglo XIV*, Pamplona 1973.

(60) XII mendean Leire-ko kartularioan *Ayzpe* eta *Azpe* ditugu: *ecclesiam parrochiale de Ayzpe / uilla que dicitur Ayzpe* (1150, *Leire*, dok. 322), eta *senior Sanzio Ennecons de Azpe* (1121, *Leire*, dok. 274), cfr. Angel J. Martín Duque, *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Pamplona 1983.

(61) Ikus *Maria Aizpungo* eta *Pero Aizpungo* XIII mendean (1282, *El gran Pr. Nav.*, dok. 462).

(62) Ikus *Ochando de Azqueta* XII mendean (1196, *El gran Pr. Nav.*, dok. 81). Leire-ko kartularioan bada XII menderako beste bat Ibargoiti ibarrean: *aliud monasterium Sancti Saluatoris de Aizketa* [sic], *quod est in Iuargoiti* (1105/1109, *Leire*, dok. 229), *Aizketa* irakurri behar dela.

(63) Ikus *Domingo Eizcue* XII mendean (1164, *Roncesvalles*, dok. 9).

(64) *Pero Marco de Eyçcoa* (1284, *El gran Pr. Nav.*, dok. 479), eta *Pero Periz d'Ayzcoa* (1293, *El gran Pr. Nav.*, dok. 533.); *Miguel d'Espilce mercadero* (1289, *El gran Pr. Nav.*, dok. 503).

(65) Ahoz herririk herri erraiten diren formak bildurik ere egin liteke nahi izanez gero, baina orduan toponymo asko desitxuraturik agertuko litzateke, eta interes mugatuagoa luke historiaren aldetik. *Arespakotxaga* > *Aspotxa*, *Beaskoa* > *Biskue*, eta abar, *Ibarrola* > *Iborla*, *Ibarla*, *Uparan* > *Upan*, ..., eta antzekoak agertuko lirateke, leku-izenak irauten baldin balu. Baina beste batzutan *Arbe* > *Arbe*, eta abar. Ikus ene lan "Problemas de nomenclatura en la elaboración de mapas topográficos en áreas vascófonas de administración romanizante hasta el presente", *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, 141-172. or. Phenomeno fonetikoak berak ere ohizko hizkeretan gertatzen direnak baino handiagoak dirateke sarri-askotan, toponymoak hitz libro erran-nahiaren zentzua uler dadin beharrezko ez dutenak bilakatzen baitira.

Zertan erranik ez dago, beste alde batetik, biltzen diren daturik gehienak izkribuetarik jasorik daudela, eta haietan erabiltzen den hizkuntza euskara ez denez gero, graphia bera ere erdarazko ahoskatzei dagokiela. Baina bereziki gauza historikoak direnean uste dut nolabait aski informazio dugula zenbait bereizketa egin ahal izateko, besterik ezean.

25. Gorago ikusi dugunez, *haitz* formari dagokiola, Az- dute batzu oklusibo baten aurrean, edo *Haz-*, eta ez beti *Aiz-*, edo *Haiz-*, eta jakina, Ax- / As-, batez ere Bizkaiko eta Araba-ko hainbat kasutan, eta neurri baten baita Gipuzkoa-koetan ere bai, baina, forma zahar batzu badute, ordea, vokal baten aurrean gertatuz gero, *Azt-* ere, kontextu horretan txistukariaren interversioa sortzen baitzen konposatuaren lehenengo elementua finkatzerakoan, eta txistukari afrikatuak interversiorik egiten ez baldin badu, eta egungo eguneko formazio berrietan ez du egiten, (*H*)*aitz-* zaharra, edo berriagoa den (*H*)*atx-* ditugu. *Haz-* oso zaharra da, eta *Hazt-* ere bai, edo (*H*)*aitz-*,⁶⁶ zeren 1025-garren urtean Araba-rako *Hazpurua* agertzen baita Done Mi-liaga Kukullako kartularioan,⁶⁷ *Haizcoeta* eta *Haizpilleta* formen ondoan, eta baita *Haztegieta* ere. *Iz-* ere zaharra da, ordea, gorago ikusi dugunez Bizkairako *Izpea*, 1051 urtea daramala, aipatzerakoan, eta baita *Izcarai* bera ere, eta abar. San Millan-go kartularioan, gainera, *Iobannes de Izlavarra* ere biltzen da (1022, dok. 175),⁶⁸ *labar*, 'alderdi ebakia', eta -a artikulua daramatzala bigarren elementutzat.

26. Ikusi dugunez, gainera, *haitz* hitzaren inguruan beste berba asko azaldu zaizkigu. Konparazio baterako *gibel* hitza euskalki guztietan agertzen da, baina Bizkaian eta Araban *oste* ere stratifikaturik aurki dezakegu, Bizkaian *ostai* / *ostei* / *osten-* (*koa*) ere bai, *ostendu* hitz arrunt partizipio dena ere berbetan erabilirik, latin berandukoa datekeela bere iturria.⁶⁹ Alabaina, hypothesis gisa baizik ez bada ere, nik neurorrek Gaskoinia eta Huesca-ko toponymian ere nolabait ikusi izan dudala uste dut, hau da, bazterreko eremuetan aspaldiko denboretarik irauniko moda bezala, formarik zaharrena ez bada ere, halakoak agertzen baitira: *Arbéost*, (HP, arr. Argelès, ct. Aucun), gorago aipaturikoa, eta Aragoiko *Araoste* (1108, *Rep. Ebro III*, dok. 297),⁷⁰ *villa Arabost* (1099, *Pedro I*, dok. 69),⁷¹ eta diphthongazio romanikoarekin *Araguaste* (1087, *Pedro I*, dok. 5), eta toponimo gehiagoz ere mintzatzen naiz.⁷² Nolanahi dela ondorio modura atera daitekeena da *gibel* zela Euskal Herri osoko forma zahar bakarra, eta gero momenturen baten latin berandukotik sarturikoa joan dela leku hartzen zeharo nagusitu ez bada ere. Egia erraiteko, gainera, berbeta arruntean *gibel* egungo egunean Ifarraldeko euskaraz besterik ez da erabiltzen, bes-

(66) Gorago Nafarroa-rako aipatu den *Aiztegui* eta Ataun-go *Aiztondo* formez gainera, bada *Alcaldia de Aiztondo* ere 1382 urterako, J. A. García de Cortazar, B. Arizaga, R. M. Martínez, M. L. Ríos, *Introducción a la Historia Medieval de Alava, Guipúzcoa y Vizcaya en sus textos*, San Sebastián 1979, dok. 35, 123. or., dokumentuak Astigarragarekin zerikusia duela. Zeanuri Bizkaikorako *Astondoa* bildu da bere lekuan.

(67) D. Luciano Serrano, O.S.B., *Cartulario de San Millán de la Cogolla*, Madrid 1930, dok. 91.

(68) Antonio Ubieto Arteta, *Cartulario de San Millán de la Cogolla (759-1076)*, Valencia 1976.

(69) Gai honi dagokiola ikus ene lan "Sobre el origen de las palabras vascas *alde*, *oste*, *garai* y *usa*", *De re philologica linguae nasconicae II*, Bilbao 1987, 156 hh.

(70) José María Lacarra, *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro*, III, Zaragoza 1952, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. V, delakoaren separata.

(71) Antonio Ubieto Arteta, *Colección diplomática de Pedro I de Aragón y de Navarra*, Zaragoza 1951.

(72) Alfonso Irigoien, "Cuestiones de Toponimia vasca circumpirenaica", *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, § 34, 202. or.

teetan *atze* atera baita garaile, eta *oste* ez da hautatzen zenbait kontextutarako baizik, erabiltzen den lekuetan. Bizkaian badira *Achirica atzecoa* typokoak ere, *Fog.* 1796, Busturian.⁷³

27. Beste hitz nabarmen bat *gain* / *gan* da. Ikusi dugunez Araban *gan* agertzen da, Mendebaldean bezalatsu, baina baita ere *gain*, Eguzkialdean bezalatsu, eta hor isoglosa moduko bat finka daiteke. Hala ere ene “Las lenguas de los vizcainos: Antroponimia y Toponimia medievales” delakoan Mena aranean erabiltzen den *Egaña* toponymoa ikertu nuen: “la cordillera de *Ulia a Egaña*”,⁷⁴ Sasiak, ordea, “*Igaña*, peña del Valle de Mena” emaiten duela, eta bigarren elementua *-gaña* da, nahiz-eta kokagunea zeharo mendebaldekoa izan.⁷⁵ Honek erran nahi duke *gain* forma zaharrrak hor bazterrean evoluziorik egin gabe iraun duela, lekuizena toponymia nagusiarri baitagokio. *Egaña*, bestalde, < *egi-gaiña* delakoaren haplogiaz sorturikoa da. Araban ere bada beste *Egaña* bat, “término de Monasterioguren”.⁷⁶

28. Haitzak, beste alde batetik, zenbait kolore-izen hartzen ditu: *beltza*, *zuria*, *urdina*, *nabarra*, *berdea*, *gorria*: *Aizbelz*, *Aizuriaga* / *Achuri*, *Achurdin* / *Ayz urdineta*, *Asnabarza* / *Aiznabardi* / *Aiznabarreta*, *Aizperdea*, *Ascorri* / *Aizcorri*, eta abar.

Eta *biribila* izan daiteke, edo *biribil tipia*, edo *luzea*, edo *handia*, edo *garaia*, edo *zabala*, edo *txikia* / *txipia* edota *gutia*, edo *bakotxa* —*bakarra* hitzak duen zentzu berberean—,⁷⁷ edo *bikotxa*, edo *haizkoa*, berrekailu diminutivotzat *-ko* duela, edo *zorrotza*, edo *biburra*, edo *errea*, edo *gaiztoa*, edo *gaitza*, edo *ederra*, edo *gogorra*, edo bat baino gehiago: *Azqueta*, *Astuaia*, edo *tontorrezkoa*, edo *harri* erakoa, edo *mendia* bera haitzekoa izan daiteke, edo haitza bera *gaina*, edo *pea*, edo *arloa*, edo *garatea*, edo *arratea*, edo *arana*, edo *arbina* / *armina*, edo *hegia*, edo *oina*, edo *bularra*, edo *musua*, edo *gunea*, edo *obia*, edo *arrakea*, edo *murgila*, edo *gerrikoa*, edo *labarra*, edo *barrua*, edo *gorta*, edo *berroz* inguratua, edo *ginarraz* betea, edo *erratzez* betea, edo *zuloduna* izan daiteke, edo lekua bera egon daiteke haitzaren *ingiruan*, *aldean*, *ondoan*, *artean*, *aurtean*, *gibelean* edo *ostean*, *goitian*, *beitian*, *barreanean*, *bitartean*, *buruan*, *belarrean*, **(h)arainean*, edo *goinean*, —ikusi ditudanetan ez zait ez aitzinean eta ez aurrean atera, *belarrean*, egungo egunean zaharkiturik dagoena baizik—. Eta ez zait atera, gainera, *irian* forma zahar lehenago Euskal Herri osokoa zenik ere, hain zuzen ere egungo egunean *Goiri* eta horrelakoetan ugari agertzen dena, nahiz-eta berbetan aritzerakoan hitza bera galdurik dagoen lekuetan izan, *ingiruan* berriagoa baizik.⁷⁸ Ba ote da, ordea, halakorik? Ikertu ditudanetan ez dut ikusi. Baina begira-begira *Aztiria* aurkitu dut Eleizalde-ren listetan, “vega de Gabiria (Gip.)”.⁷⁹ Ba ote da bestalde haitzeko *obirik*, Errezilgo *Arrobieta* baserri-izenekoaren erara harrizkoetan

(73) Mitxelena-ren eritziz “es razonablemente seguro que *atze* no es sino *batz* ‘huella’ que, en su empleo local, adquirió no sólo un nuevo valor, sino además, una -e adventicia”, “Toponimia, léxico y gramática”, *FLV*, 9 (1971), 248.

(74) A. N. G., *El valle de Mena y sus pueblos*, Santoña 1925, 620. or.

(75) Jesús María Sasía, O.S.B., *Toponimia euskérica en Las Encartaciones de Vizcaya*, Bilbao 1966.

(76) Gerardo López de Guereñu, *Toponimia alavesa, seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, Bilbao 1989.

(77) Gogoan har bedi Elorrio-ko *Arespakotxaga*, < *aretx* + *bakotx* + *-aga*, ‘roble único’. Ikusten denez toponymian *bakotx* normalki agertzen da aipaturiko zentzuan. Bizkaian bada *Artebakarra* ere, ‘(el) encino único’.

(78) Ezaguna denez *in gyro* latinez erabiltzen zen forma grekozko jatorrizkotik heldu da azkenengo hau, euskaraz Araba-ko toponymian agertzen den *ingiru* baino ezagunagoa *inguru* dela.

(79) Luis de Eleizalde, “Listas alfabéticas de voces toponomásticas vascas”, *RIEV*, XIV (1923), 133. or.

gertatzen den bezalatsu? Izan ere tentaturik nagoko hor sartzera zenbait *Aztobieta* / *Astobieta* eta *Astobiza* zahar, ikus *Aztobieta* (1035, *S. Juan de la Peña*, dok. 66),⁸⁰ eta izan ere Araba-ri dagokiola *Achobiaga* ikusi dugu gorago, < *atx* + *obi* + *-aga*. Ba ote da, halaber, haitz inguruetakoa *olarik*, harri inguruetakoa bederen badukegula *Arrola* ezagunean? Horretara *Aztola genduke,⁸¹ edo *Astola*, eta gorago ikusi dugunez bada *Ascorta* ere Araban. Baina horiei dagokiela, *Astobieta* eta *Astobiza* barne, astoetan pentsatu izan da, eta izan ere, gutienez obien kasuan badirudi bazirela paraleloki usoenak eta azkoinenak, *Usabiaga* / *Usobiaga*, eta *Azkonobieta* formen araura,⁸² eta horiei otsoena, eta abar, gaineratu beharko litzaieke, noski, cfr. en *Ochoui* (1258, *Iranzu*, dok. 47),⁸³ eta *Lupu obia*, “año 1410 *Lupu ovyá*”,⁸⁴ *Otsozulo*, *Azarizulo*, “año 1619 *Axariçulo*”, “1733 *Azarichuloeta*”, *Pistizulo*, *Putrezulo*, *Azkonarzuloeta*, “año 1746 *Azkonarzuloeta*”, Ataunen, BAP, XXV (1969), 497 or.,⁸⁵ eta Bizkairako *Luquisuloetas*, Arrankudiaga eta Berangon Diputazioko mendi-liburuaren araura, erdarazko -s pluralgilea eskribauak erantsirik. Otso-lupuen, azeri-lukien, piztien, putreen eta azkoin-azkonarren eta agian basausoen obizale eta zulozale izaitea edonork erraz ulertzen duena da, baina basastoena astoetan aditua denen batek nolako ohiturak dituzten explikatuko beharko liguke. Agian sinesgarriagoa litzateke *Astobi-* delakoa artzena izaitea, hau da, *artztobia* > *astobia. Beude hemen gogoeta hauek argibideren baten zain. Eta abar.

Honekin erakutsi nahi dudana da geographian eta historian zehar bil litezkeen hainbat toponimo garden eta formazio bereko sailean ipiniz gero mapa baten haiezaz buruan ditugun zenbait ilungune ere maiz argitzeko bidean sar daitezkeela, panorama osoa begien aurrean erraz atxikitzeko posibilitatea emaiten baitu.

***Bizkaia* / *Bizkai* stratifikazio zaharreko toponymian**

29. *Bizkaia* edo *Bizkai* toponimo euskal jatorrizkoari dagokiola erran behar da Euskal Herri osoan agertzen dela, eta baita egungo eguneko Euskal Herritik kanpo ere, neure lan “Cuestiones de Toponimia vasca circumpirenaica” delakoan erakutsi nuenez.⁸⁶ Han kanpoko bi bederen aipatu gabe utzi nituen, hain zuzen ere Lourdes

(80) Antonio Ubieto Arteta, *Cartulario de San Juan de la Peña*, I eta II, Valencia 1962 eta 1963.

(81) Hala emaiten du Luis Eleizalde-k bere listetan, ez dakit zertan oinarriturik. Bizkaiko Fogerazioak 1704-an dakarrena behintzat *Astola* eta *Astolaga* da, Abadiñon eta *Astola* Durangon, *-aga* berrekailu toponymikoa ere hartzen duela.

(82) Luis Michelena, *Apellidos vascos*, San Sebastián 1973, nº 104. Autoreak azkenengo edizioan dio: “Para *Astobiaga*, *Astobizaga*, cf. *Usabiaga* de uso ‘paloma’, *Azkonobieta*, de azko(i)n ‘teñón’, etc.”.

(83) José Mª Jimeno Jurio, “El libro Rubro de Iranzu”, PV, XXXI (1970), 221-269. or.

(84) *Lupu*, ‘otsoa’, latinezko mailegu zaharra, < *lupu(m)* dela jatorrizkoa. Arratian umetan *txarri-lupue*, < *txarri-lupua*, pertsona bati zuzendurik irain moduan konnotazioz beterik erraiten entzun izan dut, eta ohituraz erraiten ez den *txarri-otsoa*-ren parekoa da formaren aldetik.

Gipuzkoan badira *Azkonobieta*, Amezketako baserria, *Azkonovieta*, Urnieta-koa, *Azconoyeta* [sic], *-b-* bokal artekoa eroririk, Asteasu-koa, *Azconar-zuloeta*, Deba-koa, *Nom. Guip.*, eta beste Euskal herrietan ere ez da falta era honetako toponymorik.

(85) Juan de Arin Dorronsoro, “Contribución al estudio de la toponimia (Ataun)”, BAP, XXV (1969), 471-516. or., eta XXVI (1970), 163-204. or. Badira *Belatxinga leizea*, *Azari kobatxo*, eta *Tsapelari zulo* ere, 188. or. Ataun-go dokumentazio honetan *obi* hitza zuhaitz-izenekin ere agertzen da: *Urrizti obia*, “año 1410, *Urristovya*”, 498. or. Ezaguna da *Esquisabel* deituraren araura *ezki* zuhaitz-izenak *sabel* hitza zentzu beretsuan hartzen duela.

(86) Cfr. *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986.

inguruan lakutik hurbil dagoen *Biscaye*,⁸⁷ alde batetik, eta Pabe-tik este aldera dagoen *Biscaye*, bestetik, hain zuzen ere Ousse-tik zerbaiska ifarraldera.⁸⁸ Guzti honek erran nahi du leku-izen hain hedatu honen stratifikazioa oso zaharra dela, eta, gainera, ez duela aldakuntza nabarmenik erakusten alderdi guztietako formetan, artikulua eramaitean edo ez eramaitean izan ezik. Erdaraz *Monte Igueldo* izenez ezagutzen den berbera ere, hor aurrean baitugu, *Iheldo Bizchaya* moduan agertzen da 1141-garren urteko dokumentu baten, euskaldunak erabiltzen zuten erara.⁸⁹

Ene aipaturiko lanean halakoak agertzen dira: *Biscay*, “al sureste de Bidache”, “en una altura”, § 18, 190. or.;⁹⁰ *Cr. de Biscay*, “en plena alta montaña y a cierta distancia del Gave d’Aspe hacia el Oeste”, § 19, 191. or.;⁹¹ *Biscaye*, “al oeste de Geüs d’Oloron”, § 17, 189. or.;⁹² eta agian *Biscam* ere bai, “pequeño montículo al sudeste de St-Jean-de-Marsacq”, § 15, 185. or.⁹³

30. Gipuzkoan bada *Vizcaya* baserria Asteasun, *Urretavizcaya-aruzcoa* eta *onuzcoa* Gaintzan, *Echeberri de Vizcaya*, baserria Gabirian —ikus *Etxeberri-bizkai* beherago—, *Nom. Guip.*, eta *Vizcaya* auzoa Pasaian.⁹⁴ Araban *Bizcaisolo*, “heredad de Amárita”, *Viscayun*, “monte de Villarreal”, bigarren elementu bat duela, *une* agian, *Vizcaidea* [sic], “1620, heredad en Asteguieta”, *Bizkaibidea behar-bada, *Vizcaya*, “1876, labrantío en San Román de Salviatierra”, *Top. alav.*⁹⁵ Bizkaian bertan *Vizcaygana*, Errigoitiko baserria, *Fog. 1704*, — hain zuzen ere aspaldidanik behin baino sarriago aipaturikoa: “*hermita de Santa Cruz, llamada Vizcaigana*”, Iturriza,⁹⁶ eta abar—, eta Jesús María Sasia-k “*Bizkaia*, caserío de Ranero (Carranza), 1671, *Bizcaya*” biltzen du bere *Toponimia euskérica de Las Encartaciones de Vizcaya* liburuan, Bilbao 1966.

XII mendean agertzen dira jadanik, beste alde batetik, *Baigorrvizcay* eta *Garavizcay* (1193, *Roncesvalles*, dok. 17).⁹⁷

31. Bonifacio de Echegarayren lan aipatuberrri *Bizkaia* hitzaz eginikoan, 3289 or., hurrengo hau dio:

De que *bizkai* es loma estaba convencido Arana-Goiri, —sostengatzen zituen hypothesisiak egungo egunean bazterturik badaude ere—, y precisamente por la existencia de nombres de lugar que lo prueban, si bien las circunscriben al País Vasco de Francia, donde registra los casos siguientes por él conocidos, en que juega el vocablo

(87) Ikus hurrengo mapa: “1646 est, Lourdes, serie bleue, 1:25000”, Institut Géographique National, Paris 1986.

Ezaguna denez Bizkaiko herriari dagokiola X eta XI mendeetan *Bizkaibia* dokumentatzen da, ikus ene “Las lenguas de los vizcainos: Antroponimia y Toponimia medievales”, *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, § 6, 12. or., § 9, 14. or., eta baita ere § 60, 61-62. or., eta liburu bereko “Cuestiones de Toponimia vasca circumpirenaica”, § 15, 185-186. or., §§ 17-19, 188-190. or., §§ 81, 238. or.

(88) Ikus hurrengo mapa: “1645 ouest, Pau est, Morlaàs, 1:25000”, Institut Géographique National, Paris 1983.

(89) José M^o Lacarra, “Tres documentos del siglo XII referentes a Guipúzcoa”, *BAP*, V (1949), 321325 or., 423 or. Ikus ene lan “Las lenguas de los vizcainos”, *op. cit.*, § 60, 62. or.

(90) Ikus hurrengo mapa: “1344 est, Peyrehorade, 1:25000”, Institut Géographique National, Paris 1981.

(91) Ikus hurrengo mapa: “1546 ouest, Oloron-Ste-Marie, 1:25000”, Institut Géographique National, Paris 1986.

(92) Ikus hurrengo mapa: “1545 ouest, Mourenx, 1:25000”, Institut Géographique National, Paris 1984.

(93) Ikus hurrengo mapa: “1343 est, St-Geours-de-Maremne, 1:25000”, Institut Géographique National, Paris 1981.

(94) Angel Maria Elortegi-k laster argitaratzeko den *Pasaiaiko Toponimia* liburuan biltzen du 1555 eta geroagoko dokumentazioa aipaturik. Ahoz [biskaià].

(95) Gerardo López de Guereñu, *Toponimia alavesa, seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, Bilbao 1989.

(96) Bonifacio de Echegaray, “Origen de la voz ‘Vizcaya’ y ámbito de su difusión” titulupean, *BAP*, VIII (1952), 323-343. or., 326. or., Iturriza-ren *Historia General de Vizcaya* aipatzen duela.

(97) M^o Isabel Ostolaza, *Colección Diplomática de Santa María de Roncesvalles (1127-1300)*, Pamplona 1978.

Bizkai: caseríos así llamados en Espelette, Arhansus,⁹⁸ Arraute-Charritte, Barcus y Sorholuz; el pueblo de Baja Navarra conocido con igual denominación y en cuyo ámbito jurisdiccional radican *Bizkayeta*, que es un grupo de casas, el bosque de *Bizkai* y el *Chateau de Bizkai*; *Bizkai-luze*, pico entre Ainhoa y Bidarray, y *Bizkai'ko Eybera* (Molino de Bizkai), sobre el arroyo Latsako, que de aquél desciende; *Bizkeya*, *Bizkeis*, *Bizkaiburu*, caseríos de Larribarre, Xarre y Saint-Etienne, y la cumbre de *Bizkayagaña*, en Licq.⁹⁹

Autore berak dio, 329. or.: “Campión cita una *Vizcaya*, que es la parte montuosa del valle navarro de Aibar, y otra que se llamó así durante la Edad Media en las tierras altas de Baztán”.¹⁰⁰

Dio halaber, 329. or.: “Eleizalde suma a los hechos que ya quedan anotados algunos más: *Bizkai*, *Bizkaibürü*, *Bizkaizakü*, casas de Sauguis; *Bizkaya*, término de Nardues-Aldunate, en Urraul-bajo; *Bizkai-ateka*, término de Valcarlos”.¹⁰¹ Eta era berean dio, 330. or.: El P. Juan Ruiz de Larrinaga exhuma, entre otros nombres vascos, el de *Bizcayazpia*, correspondiente a un lugar de San Román (Alava), que según un manuscrito del Archivo del Convento de Clarisas de Salvatierra, se remonta a mediados del siglo XVIII”, eta honi jarririko notan haren artikuluaen berri emaiten du, eta gainera bere oharra egiten du: “*El idioma en Alava.—Algo más de Toponimia alabesa.—Rev. Eusk-Esn.*, t. XIX [1929], p. 171. Según pude comprobar *in situ*, en San Román se llama hoy *Biskai* a lo que antaño fué *Bizkaiazpia*, y que es un terreno enclavado entre aquella localidad y la de Urabain, bajo la loma cubierta de arbolado de la sierra de Encía”.

Dio, gainera, 330. or.: “Don Odon de Apraiz resumió estos datos y añadió los relativos a los apellidos *Biscaylus* (*Bizkailuz*) y *Vizcai* que lleva el escritor del siglo XVIII don Martín”.¹⁰² Gure aldetik erran behar dugu *Biscaylus* deitura *Bizkai-eluts* modura ulertu behar dela, hau da, ‘umbría de la loma, del monte’, *Bizkailuze* ez baldin bada, gero azkenengo vokala galdurik, toponymoa non kokaturik zegoen ez badakigu ere, eta, baldin jarraipiderik badu, ezta non dagokeen ere.

32. Eta oraindik gehiago emaiten du, 330-331. or.: “Y ni aun con estas aportaciones de datos queda completa la relación de los sitios y de las personas que ostentan en su apellido el tema *bizkai*, pues sé de más casos que he de referir, seguro de que a muchos otros no ha alcanzado mi investigación. Se llaman: *Vizcaya*, montes de Aibar, Roncal y Atondo, un barranco de Guetadar, un arroyo que es afluente del río Aragón, parajes de Garde (Roncal) y Echarri-Aranaz, todos ellos en Navarra, y un barrio de Pasajes, en Guipúzcoa, —azkenengo hau lehen aipatu da—; *Lehenbizkai*, barrio de Sara, en Labourd; *Bizkailuze*, paraje fronterizo, según se revela en el Acta de amojonamiento entre España y Francia de 28 de diciembre de 1858, en la que consta

(98) B. de Echegaray-k nota bat jartzen du dioena: “Colas (*La Tombe basque*, Bayonne 1923, p. 226) dice que no existe en Arhansus la casa de Biscay, aun cuando en su cementerio hay una estela discoidea con esta inscripción: IHS MARIA ICI A ETE ENSEVELI LE COR(P)S DE GRASITANE DE BISCAÏE”.

(99) Ikus baita-ere *Obras completas de Arana-Goiri'tarr Sabin (Sabino de Arana-Goiri)*, Buenos Aires 1965, “Euzko”, 1809. or. Artikulua bera *Euzkadi* aldizkarian argitaratu zen, “año I, núm. 1, Bilbao, Marzo de 1901”.

(100) Ikus baita-ere Arturo Campión, “Defensa del nombre antiguo, castizo y legítimo de la lengua de los Bascos contra el soñado *euzkera*”, *RIEV*, I (1907), 215-241. or., 238. or.

(101) Ikus baita-ere Luis de Eleizalde, “Listas alfabéticas de voces toponomásticas vascas”, *RIEV*, XIV (1923), 444-445. or.

(102) Eta haren artikulua aipatzen du: “El idioma en Alaba. Toponimia alabesa”, *Euskal Eснаlea*, XX [1930], 16. or.

que los hitos números 55 y 56 están enclavados en los lugares llamados *Bizkailuzeko-mugarria* y *Bizkailuzeko-egia* respectivamente, conocido también este último por *Irumuga*, en la confluencia de las jurisdicciones de Sara, Baztán y Echalar; *Etxeberribizkai*, caserío de Gaviria (Guipúzcoa) —azkenengo hau lehen aipatu da—; *Odriabizkaya*, término de Azpeitia, en Guipúzcoa asimismo, que figura con ese nombre en documentos del siglo XV, y que hoy suele denominarse *Arauntz-atzie*; *Bizkai*, casas de Ordarp, Troisvilles y Tardets, en la Soule y de Viellenave, Gamarthe, Orsanco, Gabat y Çaro en la Baja Navarra, *Bisquey*, casa de Moncayolle, en la Soule; debió existir otra de este nombre en Cheraute, en la Soule también, donde hubo una familia de ese apellido, en la que abundaron los notarios y a la que acaso perteneció un Bisquey que fué Prior de Béhaune, en 1698; *Bisqueys*, casa de Nabas, del Béarn, fuera del País Vasco; *Landebizkay*, en Laruns; *Arcabisquey*, en Larrebieu; *Biskayburu*, en Viodos, y *Biskaiborde* y *Biskaizarria*¹⁰³ en Ganguis, todos en la Soule; *Biskaienia*¹⁰⁴ en Hendaya (Labourd)”.

Bizkar hitza duten toponymoak

33. *Bizkar* hitzez osaturik agertzen diren toponymoak ere ugari dira Euskal Herri osoan, baina ezagutzen ditugunak hemen ez ditugu banan-banan ezarriko, zerrenda luzeegia bailitzateke ponentzia baten sartzeko. Baina hala ere Euskal Herri-tik kanpoko zenbait aipatuko ditugu neure lan “Cuestiones de Toponimia vasca circumpirenaica” delakoan bildurikoetarik isoglossen hedadura norainokoa den begien aurrera ekartzeko asmoz:¹⁰⁵

Biscarce, “pico de 1032 m.”, eta *Col de Biscarce*, biak “al este del *Gave d'Aspe*, bastante más hacia el sur”, -tze berrekailua duela, § 19, 191. or.;¹⁰⁶ *Casa Vizcarra*, “en Rasal”, *Tocal de Vizcarra*, “en Javierrelatre”, “ambos del p. j. de Jaca”, § 81, 238. or.;¹⁰⁷ *Biscargis* erromatarren garaikoaz § 93, 248 orrialdean diot: “*Biscargis* aparece en Ptolomeo, Biskargi —βισκαργίς—, II, 6, 63, y *Biscargitani civ. Rom.* en Plinio, III, 23, ciudad de los Ilercavones en la Hispania Tarraconense, perteneciente al convento de Tarraco, no estando localizada, si bien por las distancias y por cierta similitud fónica muy lejana estaría por Berrus, según Hübner.¹⁰⁸ Berrus es hoy un despoblado de Tarragona, p. j. de Gandesa. *Biscargui*, por otra parte, es el nombre de un importante monte de Vizcaya”.

Joan Corominasek aipaturikoak, § 81, 239. or.: “J. Corominas, *Est. top. catal.*, I,¹⁰⁹ “Mapa I: Noms pre-romans”, pp. 222 y 223, incluye *Biscarri*, t. Benavent, en Pallars Jussà, y *Biscarbó*, t. Castellàs, en Pallars Sobirà, que compara con *bizkargune* ‘coline, hauteur’, “Elements preromans del domini català”, p. 85”.

34. Honako hauek ez nituen, ordea, neure liburuan bildu: *Biscarette*, la Dordogne

(103) Hau da, itxura guztien araura, *Bizkai zaharrea(n)* formatik erakarrria.

(104) Hau da *Bizkai* deitzen zaion baten etxea.

(105) Cfr. *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986.

(106) Ikus hurrengo mapa: “1546 ouest, Oloron-St-Marie, 1:25000”, Institut Géographique National, Paris 1986.

(107) Cfr. Luis Ariño Rico, *Repertorio de nombres geográficos*. Huesca, Zaragoza 1980.

(108) Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der classischen altertumswissenschaft*, 1897: “Stadt der Ilercavonen in Hispania Tarraconensis, zum Conventus von Tarraco gehörig. Die Lage ist unbekannt; der Entfernungen wegen und nach einer ganz entfernten Klangähnlichkeit setz man es an die Stelle des heutigen Berrus”.

(109) Joan Corominas, *Estudis de toponimia catalana*, I- II, Barcelona 1965.

ibaiaren hegoaldean, Commune de Mouliets et Villemartin delakoan, eta *le Biscarlat*, Bossuet eta Goujon bitartean, bata diminutivo formakoa, eta bestea, baldin lehenengo elementuak *bizkar* euskarazkoarekin zer ikusirik badu, beste elementu bat ondorik dukeela;¹¹⁰ *Biscar*, Arbus-etik hegoaldera, Pabe-ren mendebaldean;¹¹¹ *le Biscardoun*, Arrien izeneko hiriaren mendebaldean;¹¹² *Pic Biscan*, 2064 m., *Bois de Biscan*, Gabas-tik mendebaldera, zein hemen ipintzen baitira duten itxuragatik euskarazkoarekin zer ikusirik duketen azter dadin —bertan dira gainera *Lacarra*, 1686 metroko mendia, Laruns eta Béost alde batetik eta Arbéost bestetik dauden tokitik ifarraldera, euskarazko *lakar* 'áspero, escabroso, grijo', eta *-a* artikulua dituela,¹¹³ *Lacarret* eta *Cabane de Lacarret*, Laruns-tik hegoaldera les Eaux-Chaudesen parean gutigoitibeheiti, diminutivo itxura duela aspaldidanik bederen, jatorriz *-eta* pluralgile euskarazkoaren ondorioz sorturikoa izan baitaiteke, *Pic Esquerre*, 2453 m., *Breche d'Esquerre*, azkenengo biok Gourette-ren hegoaldean este alderantz, euskarazko *ezker* eta, aurrekoan bezala, *-a* artikulua dituela, eta, ikusi-berri dugunez, baita *Béost* eta *Arbéost* hiriak ere, eta, gainera, *Laruns* berak ere forma berbereko toponymoa du Zuberoan, euskaraz *Lahiüntze* deitzen dena, J.-B. Orpustan-ek dioenez—;¹¹⁴ *Visker*, hiri luzanga bidean zehar kokaturikoa, *Biscarmiau* —beste elementu bat itsatsirik dukeela *bizkar* delakoak— eta *Bois de Visker*, Visker hiriaren ifarraldean.¹¹⁵

35. Ez dira beste alde batetik ahantzi behar, *bizkar* hitzarekin zer ikusia baitute, orain baino lehen tratatu izan diren Huesca-ko *Biscarrués*, "p. j. de Huesca, documentado por A. Ubieto desde el s. XI como *Biscarrues*, *Biscarrose*, *Biscarruesse*, *Biscarra*, *Biscarret*, etc., existiendo también *Biscarrués*, *Huega*, en Ayerbe, p. j. de Huesca",¹¹⁶ § 81, 238. or., eta ezta ere Gaskoiniako *Biscarros*, "hay dos, uno al sureste de Monein", "y otro al oeste de Cardesse",¹¹⁷ eta *Biscarrosse*, "del cantón de Parentis-en-Born, Mont-de-Marsan, Landes", § 16, 187. or.

Aiber hitza duten toponymoa: Aierbe eta abar

36. Eta *Aierbe* eta antzekoak ere oso zaharrak dirateke, zeren *Ayerbe* eta *Ayerbe de Broto* Huesca-n agertzen baitira, bata Jaca aldeko udala eta bestea Boltaña aldean, XI mendeko dokumentazioa ere badela, eta bada gainera *Los Ayerbes* ere Bierge-n, Bar-

(110) Ikus hurrengo mapa: "1636 est, Castillon-la-Bataille, St-Émilion, 1:25000", Institut Géographique National, Paris 1982.

(111) Ikus hurrengo mapa: "1545 est, Pau, 1:25000", Institut Géographique National, Paris 1984.

(112) Ikus hurrengo mapa: "1645 est, Ger, 1:25000", Institut Géographique National, Paris 1983. Tarbes-tik mendebaldera. *Arrien* Bizkaiko baserri baten izena ere bada, Errigoitin kokaturikoa, *Fog*, 1704, eta aipatu den hiri-izenaren forma berbera du.

(113) Dialektologiako kongresu honen beronen promotoreari ere *Joseba Lakarra* deritza. Ezaguna da, beste alde batetik, Nafarroa Behereko *Lacarre* hiria ere, euskaraz *Lakarra*. Ikus baita-ere Araba-rako *Lacarra*, "1591, labrantío de Larrea", *Lacarzulo*, "labrantío de Cerio", bigarren elementua *zulo* dela, cfr. Gerardo López de Guereñu, *Toponimia alavesa, seguido de mortuorios o despoblados y pueblos alaveses*, Bilbao 1989.

(114) Ikus hurrengo mapa: "1547 est, Laruns, Parc national des Pyrénées, 1:25000", Institut Géographique National, Paris 1987. Jean-Baptiste Orpustan, *Toponymie basque*, Bordeaux 1990, § 232, 177. or.

(115) Ikus hurrengo mapa: "Carte topographique, 1746 ouest, Bagnères-de-Bigorre, 1:25000", Institut Géographique National, Paris 1982.

(116) Cfr. Luis Ariño Rico, *Repertorio de nombres geográficos. Huesca*, Zaragoza 1980. Agustín Ubieto, *Toponimia aragonesa medieval*, Valencia 1972.

(117) Ikus hurrengo mapa: "1545 ouest, Murenx, 1:25000", Institut Géographique National, Paris 1984.

bastro aldean, eta baita ere *Gerbe* y *Griebal*, Ainsa-ri lotua, eta *Gerbe*, *Sierra*, Muro-n, biak Boltaña aldean, azkenengook agian apheresia jasan dutela.¹¹⁸ Gipuzkoan bertan ere bada *Ayerbe* izeneko baserria Idiazabalen, *Nom. Guip.*, eta formazioaren aldetik *ai(b)er*, 'leku aldapatsua' —egungo egunean hitza sustantivo moduan erabiltzen ez bada ere *aiber izan* verbo multzoan gordetzen da, *Apell. vascos*, n° 17—,¹¹⁹ eta posizio enklitikoan *-be*, beraz, 'leku aldapatsuko lurra'. Hitz horrekin formaturiko beste toponymo batzuren stratifikazioa ere Euskal Herri osoan zehar agertzen da. Hara nola:

a) Ezaguna da Ifarraldeko *Aiberra* herria Nafarroa Beherean, formak *-a* artikulua itsatsirik duela, *-aga* berrekailuaren laburpena ez baldin bada, eta frantsesez *Ayberre* erara legeztaua.

b) Bizkaian hurrengook ditugu: *Ayarza*, Derioko baserria, eta *Aiarza*, eta *Aiarza goitia*, Garaikoak, *Fog. 1704*, *Ayarza*, Meñaka eta Mungian baserri bana, *Fog. 1796*, Bizkaiko beste kasu batzutan bezala *-r* baten aurreko *-e* > *-a*- bilakaturik, eta *-tza* berrekailu kolektiboa itsatsirik daramatela. Bada *-di* berrekailua eta *-a* artikulua daramanik ere: *Ayardia*, Berriatu-ko baserria, *Fog. 1704*.

c) Gipuzkoan *Ayerza* eta *Ayerdi* erara agertzen dira: *Ayerza-goicoa* eta *Ayerza-becoa* Beizaman, *Ayerza Zerainen*, *Ayerdi Zarautzen*, *Zaldibian* eta *Urnietan* —azkenengo honetan bada *Yerdi* ere, apheresiduna agian—, *Ayerdi* eta *Ayerdi-borda* Oiartzunen, *Ayerdi de abajo* eta *Ayerdi de arriba* [sic] Legazpian, *Ayerdi-azpicoa*, *-gañecoa* eta *zakona* [sic], Bergaran, eta bada *Ayerola* ere [sic], *Aian*, *ola*, 'gorra', duela bigarren elementuzat, cfr. *Nom. Guip.*¹²⁰ Eta *Ayestaran* ere bada Alegrian, eta *Ayestaran-barrena*, *-erdicoa*, eta *-goena*, *Zaldibian*, *Aiest-* hasierako batek *aran* ondorik duela, eta bada *Ayastuy* ere, Oñatin, azkenengo honek *-dui* berrekailu kolektiboa harturik, dirudie-nez pleonastikoki,¹²¹ eta *-a*- vokalismoa duela, Bizkaiko *-r*-dunen aurrekoetan gertatzen den bezalatsu, eta badira Elgoibarren *Ayastia-chiqui* eta *Ayastiantia* ere, *-di* laburtua dutela, eta deitura moduan bada *Ayestuy* ere. Beste alde batetik *Ayesta-belza*

(118) Neure "Cuestiones de Toponimia vasca circumpirenaica", *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, § 38, 205-6. or., delakoan gutienez beste bat *Gerb* formakoa ere aipatzen dut Katalunia-rako J. Corominas-en bidetik.

(119) Luis Michelena, *Apellidos vascos*, San Sebastián 1973.

(120) Beste alde batetik Nomenklator berean *Ayesu-baso* baserria Zumarragan, eta *Ayesua* eta *Ayesua-errota* Villarreal-en, ditugu, agian *Aiertza* edo *Aiarza* formen erakoak diratekeenak jatorrizko zentzuz, zigor ezin egon bagaitzek ere, *ai(b)er* + *-zu* berrekailu kolektibo txistukari frikaridunaren bidez *Aiesu moduko forma sor baitzitekeen, *Elosu* ugari < [elorri] elorr- + *-zu* erara expikatzen den bezala, gaztelaniaz 'Espinal', edota *Legasua* eta *Legasugoitia*, baserriak Zamudion, < *legar* + *-zu* erara —bertakoek *Legasu* ahoskatzen dute, cfr. Beatriz Madariaga, *Euskera*, XXXIII (1988), 250. or.—, *Legarza* bezalatsu, baserriak Ean, < *legar* + *-tza*. Juan de Arin Dorronsoro-k, ordea, ahoz *Aitsuko txarakadie* biltzen du Ataun-erako, izkribuz "año 1748 *Ayesuco characadi*" dena, eta bertakoek *-ts*-emaiten dute, eta ez *-r*- frikaria, eta hori dela-ta hura ez da *Elosu* eta *Legasu* formen aitzinean simetrikoa, cfr. "Contribución al estudio de la toponimia (Ataun)", *BAP*, XXVI (1970), 163-204. or., 190. or. Berdin gertatzen da Leire-ko dokumentazioko *ualle de Agessu* (1063, dok. 69), *in ualle de Agexsu* (1056, dok. 50), XI mendeko formekin ere, zeren egungo egunean *Ayechu* baita, eta ez *Aiesu, cfr. Angel J. Martín Duque, *Documentación medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Pamplona 1983. Dudak agertuarren nahiago dut hemen problema planteaturik uztea. Edozein modutan ere posible da kasuren baten *-tsu* berriagoa kutsatu izaitea *-zu* berrekailuari, *hartsu* hitzean gertatzen den bezalatsu, Azkue-ren hiztegiaren araura 'lugar pedregoso', Lapurdi-ko Ainhoa-ri dagokiola, *harrizu* forma zabalaren ondoan.

(121) Agian *Aiertza* > *Aiarza* forman, *-tza* berrekailu kolektibo zahararen azkenengo *-aa* vokalak laburturik zeudela pentsatu beharko litzateke *-dui* hartzerakoan, zeren horrela posible baitzatekeen hitz berriaren lehenengo elementuak **aiertz-* edo **aiarzt-* egitea, + *-dui*, eta gero *Aiestui / *Aiast(u)i*.

eta *Ayesta-zuri* ere baditugu,¹²² Araman. *Ayesta* forma, *mutatis mutandis*, *Sagasta*-ren paretsukoa dateke. Araban bada *Sáseta* ere, cfr. *Sagassabeta* (1025, *San Millan*, dok. 91), Mitxelena-k *sabats*, *sagats* + *-tza(a)* + *-eta* moduan expikatzeko duena, Nafarroako 1099 urteko *Sagasseta* bezala,¹²³ eta ez *sagar* hitzaren bidez, aspaldidanik erran izan denez, Mitxelena bera Gavel-en bidetik duda batzu aipaturik barne dela, *Apell. vascos*, nº 532. *Sagar* + *-tza(ba)* + *-eta* multzoaz ari dela ondorik datorren hau dio: “de *-r-tz-* en sutura de morfemas se esperaría la conservación del grupo (véase *Hascarza-ha* en la nota anterior) o, en todo caso, su interversión en *-st-*. Sólo de *r* más *z* fricativa sale *s* en la mayor parte del país”.¹²⁴ Beste alde batetik Gipuzkoan badira *Sagatzeta* eta *Sagaceta* baserriak Errezilen eta Azpeitian, itxura guztien araura jatorriz *Sagatzeta* erara ahoskatzekoak, eta biak dirateke deitura moduan *Sagaseta* forman agertzen denaren pareko, erdaraz ari ziren eskribau zaharrek *-ts-* transkribitzerakoan sorturiko arazoakatik *s*-dun bilakatu baitzen, noski. *Sagasta*, Araba-rako gorago ikusi dugun *Sáseta*-ren antzera, ez da agian *Sagatzeta* edo *Sagaseta*-ren laburpena besterik, *Sagastietta*-rena ez baldin bada.¹²⁵ Forma laburtuaren dokumentazioa: Bizkaian *Sagastaveitia*, *Fog.* 1704, eta 1796-koan *Sagastagoytia*, *Sagastasola* eta *Sagastagoia*, eta Gipuzkoan *Sagasta* baserria Elgetan, *Nom. Guip.*,¹²⁶ Ikus, ordea, beste alde batetik, honen jarraian doan Nafarroako atalean *Aiertza* / *Aiesa*-ren kasu bakana.

d) Nafarroan *Ayerça* 1350-garren urterako, (*PN-XIV, L. Mon.*, 392 or.), hamasei urte geroago *Ayessa* moduan agertzen da, (1366, *PN-XIV, F.Sang.*, 453 or.), baina hala ere XI menderako *terras et vineas in Aiessa* ([1059], *Leire*, dok. 60), eta *Blasco Blascoiz de Agessa* (1087, *Leire*, dok. 124). *Aierza* / *Aiesa* formen txandakatzeko historian zehar egiazkoa izan baldin bada eta huts baten aurrean ez baldin bagaude, horren expikazioa hurrengo honetan bilatu beharko litzateke agian: azkenengo *-tza*

(122) Mitxelena-k *Ayesta* eta *Ayestaran* deiturak *Ayerbe*, *Ayerdi*, eta abar, taldean sartzen ditu inolako expikaziorik eman gabe bere *Apellidos vascos* delakoan, 3ª edizioa, San Sebastián 1973, nº 17. *Ayerceta* deitura biltzen duenez gero *Aiertza* + *eta* ere existitu izan zela pentsa liteke. *Aiertza* + *-dui* > **Aiarzt-* + *-dui* > *Aiastui* > *Aiasti* litzateke. *Aiertza* formatik **Aierzt-* + *aran* > *Aiestaran* sortzea zeharo normala baldin bazen, **Aiestieta* > *Aiesta* haplogogiaz bihurtzea ere posible da. Izan ere Bizkaiko *Zugastietta*, egungo egunean Muxika-ri loturikoa, bertako inguruetan ahoz *Suasta* moduan emaiten da.

(123) Ikus Leire-ko kartularioan 1099 urterako: *in ulla que dicitur Sagasseta*, dok. 173.

(124) Luis Michelena, “Toponimia, léxico y gramática”, *FLV*, nº 9 (1971), 244 or., eta 248 or.

(125) Gipuzkorako bada Antzuolan *Sagasqueta-berri* eta *Sagasqueta-zar* ere, *Nom. Guip.*, pluralgiletzat *-keta* duela *-s-*-ren ondorik, *Sarasqueta* deitura ezaguna bezalakoa. Bizkairako bada *Sagasola* ere Artean, *Fog.* 1704, *Sarasola* ezaguna bezalakoa, < *sagats* + *ola*.

(126) *Sagast(u)i* eta *intxhaust(u)i* expikatzeko, zein *sagard(u)i* eta *intxaurd(u)i* erako formekin txandakatu izan diren, toponymiatik ere erraz atera daitekeenez, *sagartzte* (Nafarroa Beherea eta Zuberoan) eta *intxaurtzte* (Zuberoan) ipini izan dira oinarritzat, zuhaitzaren beraren izena horrela agertzen baita, *-tze* amaierakoa bere duela. Horretara *-doi* > *-dui* berrekailua hartzerakoan lehenengo elementuak *sargarzt-* egin zezakeen, *Sagarzttegui* “bustaliza”-izenen bezala (1284, *Roncesvalles*, dok. 291), itxura guztien araura < *sagartzte* + *egi*, eta ondorik *sagastui sagasti*, alde batetik, eta bestetik *intxaurzt-* eta ondorik *intxhaustui* > *intxhausti*. Azkue-ren eritziz Errokarin baizik gordetzen ez zen *atze*, ‘zuhaitza’, da bigarren elementutzat hartzen dutena, eta *urratze*, Errokariko Uztarroze-koa, hasierako vokala nasala dela, ‘urretxa, urritza, < *ur* + *haritz*’, eta *lerratze*, Errokarikoa, ‘pinua’, aipatzen ditu, eta beste leku batzutan, dioenez, *sagartzte*, ‘sagar-zuhaitza’, Nafarroa Behere eta Zuberoan, eta, *gerezitze*, ‘gerezi-zuhaitza’, formetan *a-* galdurik agertzen omen da, cfr. *Morfología vasca*, Bilbao 1925, § 12.o), 11. or. Mitxelena, ordea, *-tze* berrekailuaz mintzo da, cfr. *Fonética histórica vasca*, San Sebastián 1977, 3ª edizioa, § 14.4c, 285-6. or., § 4.13, 107-8. or., *ynhausti* ‘nogal’ dela, hala ere, *RS* 1596 urtekoan, nº 487. Mª Isabel Ostolaza, *Colección Diplomática de Santa María de Roncesvalles* (1127- 1300), Pamplona 1978. Edozein modutan ere Bizkaiko Fogeraioan, 1704, bada *Sagarçeta* baserria Ibarregeluan, eta baita *Sagarzola* ere Gernika-Lumon. Jakina, *Sagasti* izenekorik ere ez da falta, hainbar lekuran sakabanaturik baitaude. Bada *Insaurza* ere, *Fog.* 1704, Zornotza aldean, seguru asko kolektivotzat hartzeko litzatekeena.

frikari moduan franko goiz tratatu izan zutela hitzunen batzu, ez guztiak, hau da, *-za* bailitz bezala.

e) Araban *Ayerza*, “monte de Llodio”, eta agian *Ayasa* ere hemen sartu beharko litzateke, “1833, fuente y término de San Vicente de Arana”, cfr. *Top. alav.*

Ibarra hitza duten toponymoak

37. Badira Euskal Herri osoan aldakuntza handirik gabe berdintsu azaltzen diren beste zenbait ere. Bat oso zaharra *Ibarra* da, beste elementu batzurekin baturik ere ugari agertzen dena edonon. Erromatarren denborarako artikulu ta guzti dokumentaturik dago, gainera, hain zuzen ere mendearen hasieran Cáceres-ko Plasenzuela-n agertu baitzen inskripzio bat, zeinetan letra oso argiz hurrengo hau irakurtzen baita: *D[is] M[anibus] S[acrum] / L[ucius] Iulius Lasci/vi Ibarra an[norum] / XXXIII, ...*¹²⁷

Toponymo hau hutsik ager daiteke, artikulua daramala, *Ibarra* erara, nahiz adjektivo batekin, *guren*, *luze*, *gutxi*, *zabal*, eta abar, edo konposizioko lehenengo elementu moduan, *Ibarerrota*, *Ibarretxe*, *Ibarrola*, *Ibarrangelu(a)*, *Ibarruri*, *Ibarraran*, *Ibarbia*, edo baita-ere *Ibarrondo*, *Ibarguen*, *Ibargoitia*, *Ibargoikoa*, *Ibargarai*, *Ibarbengoa*, *Ibarbekoa*, *Ibarroste*, edota bigarren elementu moduan, *Zaldibar* < *zaldu* + *ibar*, *Eibar* < (*b*)egi + *ibar*, *Elgoibar* < *elhorr[i]*- + *ibar*, lehenengo *-rr-*aren disimilazio osoa duela, eta *-h-*aspiratuaren ordez *-g-*, eta abar, eta abar. *Bolibar* typoko toponymoa mendebaldekoa da, < *molin[u]*- + *ibar*, nasalizazioaren disimilazior eta *-n-* vokalarterkoa eroririk, nolnahi dela goian aipaturiko *Ibarerrota* baino stratifikazio zaharragokoa, cfr. azkenengo honi dagokiola baserria Laukizen, *Fog.* 1796. Baina hemen ez gara toponymoen zerrenda zehatz eta mehatz azaltzen hasiko, zeren luzeegi joko bailuke gaia agortzen ez bagendu ere.

Eta beste

38. Hemen guztiak aipatzeko tokirik ez dugunez gero, zehaztasunetan sartu gabe bat edo beste baino ez dugu aipatuko:

a) *Etxaberi* / *Etxabarri*. R. Menéndez Pidal-ek bere eritzia azaldu zuen, mapa ta guzti, *berri* eta *barri* formez,¹²⁸ uste baitzuen hizkuntza iberikoko aldagarri bi zirela. Horien isoglosak Bizkaitik Nafarroa-ko Hegoaldera doaz gutienez, ez itsasaldetik, hegoalderagotik baizik. Baina ez zegokeen halako bereizkuntzarik protoeuskaran. Nafarroan (La Solana) *Echabarri* (1350 urtea, *PN-XIV*)¹²⁹ agertzen da, baina baita-ere *Echauerri* 1350 eta 1366 urtean. Gainera *etxe* / *etse*-k beste isoglosa bat egiten du, eta Eguzkialdean, Huescan ere bai, badirudi bazela **exe* ere. Agian zaharrena *etse* da, eta besteak forma hypokoristikoak ziratekeen sortzerakoan, gero zentzu hori galdurik.

b) (*H*)*iri* / (*b*)*uri*. Horien isoglosak Bizkaitik Nafarroa-ko Hegoaldera doaz gutienez, ez itsasaldetik hegoalderagotik baizik. Nafarroan, Val de Lana-n, bada *Vrribarri Mayor* [sic] (1350 urtea, *PN-XIV*), baina 1366 urtean *Yriuerrri Mayor* erara agertzen da, egungo egunean *Ulibarri*, ordea, *-barri* nagusi atera dela.

(127) Mª Lourdes Albertos, “Los nombres éuskaros de las inscripciones hispano-romanas y un *Ibarra* entre los vettones”, *EAA*, V (1972), 213-8. or.

(128) Cfr. Ramón Menéndez Pidal, *Toponimia prerrománica hispana*, (reimpresión), Madrid 1968, ikus “*Javier-Chabarri*, dos dialectos ibéricos”, 233-250, eta dakarren mapa.

(129) Juan Carrasco Pérez, *La población de Navarra en el siglo XIV*, Pamplona 1973.

c) *Lo(h)iola* toponymoa hainbat lekutan agertzen da, — Ifarraldean *-h-* ta guzti dokumentaturik dago—:¹³⁰ *lobi* + *ol(h)a* > *Lobiola* > *Loiola*. Era berekoa da *Loibe*, < *lobi* + *bebe*, edo *Loidi*, < *lobi* + *-d(u)i*, eta abar; d) *Arriaga*, < *harri* + *-aga*. Huescan ere agertzen da, Jabarrella-n, “unido a Sabiñánigo, p. j. de Jaca, *Arria* en Larué, p. j. de Jaca”, cfr. ene liburu *En torno a la Top. vasca y circump.*, § 35, 203. or.;¹³¹ e) (*H*)*aran* hitza ere zabal dabil baita egungo Euskal Herria baino eremu zabalagoan ere; f) (*H*)*orbe* ere zabal dabil: ikus *Amezorbe*, basoa Zaldibarren, Bizkaiko Diputazioko mendi-liburuaren araura, < *ametz* + *orbe*, hau da, ‘ametzak dauden *orbea*’, eta abar, eta Huescan ere *Camino Orbea* agertzen da, “en Bolea, p. j. de Huesca” cfr. ene liburua, § 58, 221. or., seguru asko *orube* hitzaren zentzu berdintsua duela, —Larramendi- ren hiztegian beste berba batzuren artean *urubea* eta *orúea* ere biltzen dira ‘corral’ hitza dutela sarrera moduan—;¹³² g) *Garate* ere Euskal Herri osoan berdintsu da, zenbait *Garat* gaskoindurikoak gora behera; h) *Garai* ere Euskal Herri osoan berdintsu da, zenbait *Garaio* ere badirela, forma zaharragoa baita; *Garai*, ordea, egungo Euskal Herritik kanpo ere aurki daiteke neurri baten bederen; i) *Izar* ere denean da, eta Huescan ere *Izarbe* agertzen da, “en término de Arzánigo, p. j. de Jaca, documentado por A Ubieto desde el siglo XI como *Içarbe*, etc.”,¹³³ cfr. ene liburua, § 49, 214. or.; j) *Landa* ere zabal dabil bazterretan zehar, Gaskoinian eta Huescan *lana* tipokoa dela ugariago, bertako erromantzeetan *-nd-* > *-n-* egin izan baita, baina bestea ere txi-tean-pitean agertzen da; k) *Labar* hitzak ere utzi ditu ondorengoak egungo Euskal Herritik kanpo ere *Larraga* tipoko formetan. Eta abar, eta abar.

Zuhaitz eta landaraizenak toponymoiturri

39. Zuhaitz-izenak ere toponymo ugari sortu dute. Badira *haritzak* (*bareitz* forma zaharrak eman ditu (*h*)*aritz*, *areitz* eta *aretx* gutienez), *lizarrak* (*leizar*, *lizar*, *lexar*, eta *elexar*),¹³⁴ *saratsak*, *arteak* (*arte* eta Bizkairako *arta*, baina derivatuetan berdintsu), *pag oak* (*bagu* zaharretan maiz, *fago*, < lat. *fagu(m)*), *urkiak*, *urritzak* (*urreitz* eta *urretx*), *intxaurrak* | *iltzaurrak* | *eltzaurrak*, *el(h)orriak* (*Elosu* hortik heldu da < *elor-* + *-zu*), *ezkiak*, *azkarrak*, *altzak*, *ametzak*, *gaztaiñak*, *gorostiak*, *lertsunak*, *astigarrak*, *ezpelak*, *izeiak*, *aginak*, *kereizak*, *madariak*, *sagarrak*, *aranak*, *okaranak*, *makatzak*, *asunak*, *arantzak*, *isatsa* | edo *gisatsa*, *erratza*, *iñarra* | *giñarra*, *aiñarra*, *ereñotza* eta *erramua*, *ibia*, *otea*, *zuzuna*, *untza*, *zumela*, *txertua*, —*Chertud(u)i*, baserria Arrietan, *Fog.* 1796 | 1798, *-di* berrekailu kolektiboa duela—, eta *ezkurak*¹³⁵ eta *zuhaitzak* berak.

Ikus baita-ere beste alde batetik *ilar*, *i(t)suski* | *itxuski*, *ota*, *dipula*, *olo*, *arbi*, *albitz*,

(130) *Lobiolle lo Vieyl* eta *Lobiolle lo nau*, (1366, *labrad.*, *Ultrapuertos*, 678 or.), *Çibe-n*, gaskoinez izkribaturik.

(131) Cfr. baita-ere Luis Ariño Rico, *Repertorio de nombres geográficos*. Huesca, Zaragoza 1980.

(132) Manuel de Larramendi, *Diccionario trilingüe del castellano, basconce, y latín*, tomo bi, San Sebastián 1745. Edizio faksimilezkoa: San Sebastián 1984.

(133) Cfr. Luis Ariño Rico, *Repertorio de nombres geográficos*. Huesca, Zaragoza 1980. Agustín Ubieto, *Toponimia aragonesa medieval*, Valencia 1972.

(134) Zuhaitz mota biren izenak juxtaposizioan elkarturik ere sor zitezkeen toponymoak, cfr. Ataunen *Lizarrusti*, “año 1528 *Liça burresti*”, hau da, *lizar* + *urresti*, lehenengo *-r-*ren disimilazioa duela, eta *urusti* aldagarri vokalen asimilazioa duena nagusiturik, Bizkaiko *Urrutzu* toponymoan gertatzen den bezala, cfr. Juan de Arin, *BAP*, XXV (1969), 499. or.

(135) Durangon bada *Ezkeurdi* leku-izena, *Escurdy* erara dokumentatzen dena, *Fog.* 1796.

merellu, garagar, ira, iratze, mibura, ibi, zumetz / zumitz, mimen, mizpira,¹³⁶ *piko / iko / biku, malluki, labar, labarbera*, —*Larberadi*, basoak Etxebarrian eta Markina-Xemeinen—,¹³⁷ *astalabar, txara(ka), masusta, ardantze / ardantza, mahats, gurbitx, sasi, azki, astorki, landara*, eta abar.

40. Zuhaitzik nabarmenenak bederen berrekailu kolektibo bat baino gehiago hartzen dute: *-zu, -doi > -dui > -di, -tza / -tze*, eta baita *-eta* pluralgilea ere, *-aga* berrekailu toponymikoaz gainera, eta maiz *-ola* ere bai, 'gorta, ...', eta *-be*, 'lurra', beste elementu batzuren artean.

Horretara arteak badu: *Artazu, Artad(u)i, Artatza, Arteta*, eta *Arteaga, Artabe*. Ez dakigu *Artola* hor sartu behar den. Mitxelena-k behintzat *ardi*, konposizioko lehenengo elementu moduan *art-*, duela uste du, *Apell. vasc.*, n° 19, eta izan ere halako proposamen bati ezetza emaiteko ez dugu arrazoirik nahikoa. Beste alde batetik bada *arte* ere, cfr. *Arteetxe, Arte kale*.

Urkiak du: *Urkiizu, Urkid(u)i, Urkitza, Urkieta*,¹³⁸ eta *Urkiaga, Urkiola, *Urkiye*.¹³⁹

Gorostiak du: *Gorostizu, Gorostid(u)i, Gorostitza (Gorostitzaga* ere bai, *-aga* ere denbora berean duela), *Gorostieta, Gorostiaga, Gorost(i)ola, Gorospe > Gorosti + -be*, laburpenaren eraginez.

Elorriak du: *Elosu < *Elor- + -zu, Elord(u)i, Elortza / Elortze, Elorrieta, Elorriaga, *Elorribe*,¹⁴⁰ (*Elorgorta*, forma berriagokoa).

Eta abar, eta abar.

41. Galdera da zentzu kolektiboa dutenen artean zein diren stratifikazioaren aldetik zaharrenak, *-zu*, ala *tza / -tze*, ala *-doi > -dui > -di*, ala *-eta*, kontuan izanik denak franko goiz dokumentatzen direla, ala barrekailu bat baino gehiago erabiltzen zen momentu berean? ala bata ta bestea gertatu izan da? Egungo egunean behintzat franko zaharkiturik aurkitzen da *-zu*, eremu zabal baten bederen, ez horrenbeste agian besteak. Mapetan jarritz gero badirudi oro nahasian azalduko liratekeela, zeren bat dagoen eremu berean besteak ere agertzen baitirateke. Hala ta guztiz ere egokia litzateke frogia egitea, eta agian argitasunen bat etorriko litzateke.

Etxeizen eta abarren argigarri toponymikoak

42. Berdintsu gertatzen da etxe-izenetan toponymo berak hurrengo argigarriren bat daramanean —gorago etxe-izen ez direnetan ere ikusi dugu—: *Goitia / Beitia, Goikoa (Goikoetxea) / Bekoa, Goieaskoa (Goieaskoetxea) / Beaskoa (Beaskoetxea), Go(i)ena (Go(i)enetxea) / Barrena (Barrenetxea), Go(i)enengoa / Barrenengoa (Barrenengoetxea), Onaindia / Araindia, Aruzkoa / Onuzkoa, Garaia / Beherea, Ga(i)nekoa eta Goitikoa / Azpikoa (Azpitikoa) (Azpikoetxea), Garaikoa (Garaikoetxea) / Beherekoa, Aurrekoa (Au-*

(136) Bada *Mizpiradi* izeneko baserria Andoainean, *Nom. Guip.*, eta baita ere *Merdilladi* herri berean, baina Zaldibian *Berdelladi*. Zer da *merdilla* edo *berdella*? *Merellu*-ren antzeko zerbait? Hiztegietan ez da biltzen ez bata eta ez bestea, bai, ordea, *merellu* Azkue-renean, 'hinojo', eta bada *Merelludi* leku-izena Berriatuan, egungo egunean *Milloi* forman ezagutzen dena inguruetan. *Mizpildi* ere irakurri-berri dut Bergara-ko leku-izen bati dagokiola, eta forma bereko *Mizpildi* bada Ataunen ere, *Mizpiradi*-ren aldagarri baita, cfr. Juan de Arin Dorronsoro, *BAP*, XXV (1969), 474 or.

(137) Bizkaiko Diputaziooko mendi-liburuaren araura.

(138) *Urquieta*, Fog. 1704, baserriak Muxikan eta Foruan, Fog. 1796, Gernika-Lumon.

(139) *Urquibi*, zentzu bera duena, gorago ikusi dugunez, dokumentatzen da Bizkaian, Fog. 1704, baserria Etxebarrian.

(140) Billaron baserri bat dago *Elorribi* izenekoa. Ene aitita zen bertakoa. Guk *Elorbi* erraiten dugu.

rrekoetxea) / Ostekoa (Osteikoa, Ostaikoa, Ostenkoa, Ostaikoetxea)¹⁴¹ eta Atzekoa (Atzekoetxea), Emetikoa (Emendikoa) / Andikoa (Andikoetxea), Zabarr(a) / Berri(a) (Barria), Erdikoa, Aurtena (Aurtenetxea), Aurtenekoa, Aurtengoa, Auzokoa (Auzokoetxea), Urrutia (Urrutikoetxea, Urritikoetxea), Bengoa (Bengoetxea / Beingoetxea) (Beingoa), Goia, Ga(i)na, Bein, Beina (Beiña),¹⁴² Azpia, Aurre, Aldea, Aldekoa, Basterra (Basterretxea), Zearra, Etxenagusia, Urrengoa, Errota, Etxaun, Soloa, Zelaia, Buru, Arte, Ondo, Uriarte, Arteetxe, Saletxe, Abeletxe, Jauregi, Torre(a) (Torretxea), Etxabarria, Etxatxua, Ormaetxea, Nagusia (Etxenagusia), Andia (Etxeandia) / Txiki(a), Txikerra, eta baita -txu edo -txo berrekailu diminutivoa ere bestea baino tipiagoa dela adierazteko, eta horren ondorik Txikerrena, eta abar. Badira Urazurrutia eta Urazandi ere, bigarrenak kasuren baten Urazemendi ere izan dezakeela, uren nongo aldetik begiratzen den.¹⁴³ Batzutan dokumentazioan ikusten da Goitia bat Goikoa bihurtu dela, eta Beitia berriz Bekoa. Dokumentazioa mapetan jarririk agian zerbait argituko litzateke khronologiari dagokion arazoa. Horretarako gai asko bildu beharko litzateke aurretik.

Bestelako toponymia deskriptivo ez dena

43. Beste problema bat planteatzen da toponymia deskriptivoaren aurrean aurkitzen ez garenean eta iturrian anthroponymia edo beste zerbait dugunean. Orduan ere ager daitezke inoiz edo behin isoglosak, izen bakarrak ez baldin badira, baina haiek ez dute nahi-ta-nahi-ez beti Euskal Herriaren barruan amaitu beharrik. Konparazio baterako, hartzen baldin badugu *Baiona* toponymoa eta Euskal Herri barruan dauden guztiak biltzen baldin baditugu mapan, Euskal Herriko isoglosak genituzke, baina hor ez litzateke amaituko kontua, zeren Galizian ere beste *Baiona* bat baitago forma berberekoa, gehienez ere fonetikazko aldakuntza tipiren bat duela galegoz mintzatzerakoan, eta badira gehiago ere beste leku batzutan, oraintsu argitara den Ifarraldeko toponymiazko liburuan azaltzen dudanez.¹⁴⁴ Berdin gertatzen da *Arbona*-rekin, lehenago *Narbona* baitzen, eta Frantzian beste *Narbona* bat ezagutzen baita Mediterraneo aldean, eta Espainian *Narboneta* (Cuenca), diminutiboa. Edo *Gernika*-rekin, Bizkaiko nahiz Araba-koarekin, zeren beste *Guernica* bat ezagutu izan baita Frantzian, Rodano ibaiaren amaierako isla baten izenari dagokio-l.¹⁴⁵ Edo Gipuzkoa-ko *Marin* herri-izenarekin, zeren Galizian bederen zenbait *Marin* baitago, azken finean Euskal Herrikora eta hangoetara pertsona-izen berberetik heldu baita, latinez *Marinus*, -i, zenaren ondokotik. Edo *Gamiz* Bizkaiko ta Araba-koarekin, zeren Galizia-ko Lugo-n beste *Gamiz* bat baitago, eta denak pertsona-izen berberetik heldu baitira, cfr. *Las leng. de los vizc., op. cit.,* § 46, 52 orr., Edo *Herrame lluri*, eta bere aldagarriak, Errioxa eta Araban, *Villarramiel* dela Palentzian, edo *Zeanuri* Bizkaikoa, *Villacián* dela Burgos-en, —azkenengo biok hizkuntza desberdinetan bakoitzak bere forma generikoa ere baduela—. Eta abar, eta abar.

(141) Eta baita *Osteingoecha* ere, *Fog.* 1704, Gatican.

(142) Bada *Beinacoa* baserria Ipazterren, *Fog.* 1796, aurretik finkaturiko *Beina* formari artikulurik kendu gabe sorrurikoa, agian pertsona bati hala deitzen zitzaiolako, gaztelaniaz '(la) casa de Beina' litzateke formazio derivatuaren itzulpen jatorrizkoa.

(143) Hori gertatzen da Deban, uraz bestaldean dagoen etxeari *Urazandi* deitu izan baitzaio, baina Mutrikuarrek *Urazemendi*. Hala erran zidan Gerardo Elortza irakasle eta ene adiskide on denak.

(144) Alfonso Irigoyen, *Sobre Toponimia del País Vasco norpirenaico*, Bilbao 1990.

(145) Alfonso Irigoyen, "Las lenguas de los vizcainos: Antroponimia y Toponimia medievales", *En torno a la Toponimia vasca y circumpirenaica*, Bilbao 1986, § 32, 38. or.

Euskararen mugak hego aldean 1807.ean: Eugène Coquebert de Montbret-en artxiboetan gelditu dokumentuak

BEÑAT OYHARÇABAL
(CNRS-URA1055)

Euskal Herrian egin lehenbizikiko inkesta geo-linguistikoak 1806.etik 1811.a arteko urteetan obratu ziren,¹ karia horretara bi dokumentu mota bildu baitziren: euskararen nolokotasunaren itxuratzeke balia zitezkeenak, alde batetik, eta euskararen mugen finkatzeko on zirenak, beste aldetik. Lehenbizikoak direnaz bezainbatean, gauza guti bildu zen oro-har, eta poxi hura kasik osorik ipar aldean: San Luken araberako haur ontasun barreiatzailearen parabolaren bi itzulpen, hitz laxozko le-roaldi labur bat, eta bi bertsu andana, denak jadanik argitaratuak (Oyharçabal 1992b). Bigarren motako dokumentuei dagokienaz, berriz, euskararen mugez egin lehen mapak aipatzekoak dira (Oyharçabal 1992a), bai eta hemen argitaratzen ditugun gutunak, hain zuzen ere erran mapak berak ere dokumentu horien arabera eratuak izan baitziren.

Eugène Coquebert de Montbret-en inkesta

Ez daiteke 1806-1812.eko inkesta hori aipa, lehenik haren egileaz, edo, hobeki errateko, haren eragileaz edo kudeatzaileaz bi hitz erran gabe.

(1) Zehazkiago mintza gaitzen. Coquebert-ek bere inkesta bidean eman baino hogei eta bost bat urte lehenago, Grégoire apez iraultzaile famatuak ere beste bat egin zuen Frantzia. Parte handienean publikatuak izan dira Grégoirek bildu dokumentuak (Gazier 1880; de Certeau, Julia eta Revel 1975), baina liburu horien arabera deus ez baitzen agertzen Euskal Herriko hizkuntza egoerari zegokionik, berrikitan hurbil-hurbiletik miatu ditut Grégoire-ren paperak, bai Pariseko Biblioteka Nazionalekoak, bai eta Société de Port-Royal delakoaren bibliotekakoak ere. Itxura guztien arabera ez zuen Grégoirek erantzunik hartu Euskal Herritik. Haren paperetan agertzen den Euskal Herriari buruzko dokumentu bakarra, 1794ean Dichurbidek hari igorri gutun bat da, interesanta segurki, baina inkestari ez zegokiona; Gazier-k argitara eman zuen gutun hura (1880: 158-161).

Eugène Coquebert de Montbret (1785-1849) Hamburg-en sortua zen, haren aita (1755-1831), Charles, gizon jakintsuna, fisika eta ekonomiako gaietan bereziki ikasia, hiri hartan kontsul egon zelarik. Vinson-ek (1891: 104) utzi digun lekukotasunaren arabera, bost urte zituelarik mutu eta gor gelditu izanagatik, arrotz hizkuntzen ikasteko erraztasun berezia erakutsi zuen Eugène Coquebert-ek, eta gisa horretara famatu ere omen zen. Barneko Ministerioan eta gero Laborantzako Ministerioan lan egin ondoan, azkenean, Arrotz Aferetako Ministerioan idazkari-itzultzaile gisa lanean ari izan zen. Malaiera eta arabea ba omen zekizkien besteak beste.²

Doi-doia hogeitaz urte zituela, Eugène Coquebert Inperioko Barneko Ministerioko Estatistikagintza Bulegoan lanean hasi zen bere aitaren gerizapean. Bulego hori 1800.ean sortarazia izan zen, eta ahal bezainbat estatistika biltzen zuten hor, laborantzaren, industriaren eta jendetzaren arloan bereziki, ezagutzen aitzinarazteko. 1805.ean Charles Coquebert izendatu zuten bulego horretako buru.

Mintzairaren aldera zeukan interes bereziak bulkaturik, eta de Champigny, orduko ministroaren babesaz, bai eta aitarenaz ere, baliatuz, Eugène Coquebert-ek 1806an harrigarriko inkesta linguistikoko bat bidean eman zuen, bospasei urte iraun zuena, baina sekula argitara eman izan ez dena. 1812an aita-emeak beste kargu batzuetan, Merkataritza eta Manufakturetako Ministerioan, izendatuak izan zirelarik, lan hori utzi behar izan zuen Eugènek.³

Lanaren helburua hauxe zen: Inperioko hizkuntza nagusien eta haien dialektoen eremuaren eta mintzatzaile-kopuruaren finkatzea. Ondotik, hizkuntza datu horietan finkaturik, gramatika orokorraz eta, halaber, mintzaira horien historiaz, bai eta populuen migrazioez eta harremanez ere anitz gauza berri ikasten ahalko zela zioen E. Coquebert-ek; ik. 1812.eko haren txostena (Brunot 1927: 526-8, Oyharçabal 1992 b).

Inkestaren egiteko, lehenik ministroaren izenean prefet guziei gutun bat igorri zitzaion, non nola mintzatzen zen finka zezaten, hizkuntza eta dialektoen mugak ongi agerian eman. Inkesta aitzina joan arau, eta Inperioko besoak auzo erresumetara zabaldu arau, beste laguntzaile batzuen laguntza ere xerkatu zuen E. Coquebert-ek, edo frantses administrazioko kargudunen artean arrotz herrietan, edo tokiko zenbait jakintsunen edo herri gizonen artean ere. Mintzaira eta dialekto horietan idatzi testu batzuk, eta deskripzio batzuk ere galdatu zizkien bereziki horiei.

Inkesta hori, Frantzia eta Frantziaren ondoko beste erresumetan bezala, Euskal Herrian ere egin zen, beraz; ipar aldean lehenik, departamenduko administrazioak kudeaturik (1806), eta hego aldean ondotik, Madrilgo frantses enbaxadak bideraturik (1807).

(2) Vinson-ek hemen solasgai dugun inkestaren berri ez bide zuen izan, nik dakidala bederen, nehon ez baitu aipatzen. Coquebert-ek euskal gaietan egin beste bi lanen berri izan zuen ordean: Rouen-eko Bibliotekan den, Oihenarten atsoitzen eta hitz neurtuen kopia, bai eta Pouvreau-ren hiztegiarena ere (Vinson 1891: 104 eta 118).

(3) Ministerio berrian ere, Eugène-k inkesta aitzina segitu nahi izan zuen. Laborantzako Ministroari lan horretan jarraitzeko baimena galdegin zion, baina honek, iduriz, ukatu. 1812.etik aitzina, bakarrik eta bere baitarik ariko da lanean E. Coquebert. 1831.ean bere *Essai d'un travail sur la géographie de la langue française* delakoa argitara eman du.

Euskara Coquebert de Montbret-ek utzi dokumentuetan

Bi tokitan aurkitu ditugu Coquebert-en inkestaren kariaz bildu euskarari buruzko dokumentuak: Pariseko Biblioteka Nazionalean, eta Rouen-eko Hiri Bibliotekan, horra bildu baitzituzten, hil zelarik, Eugène Coquebert-en artxi-boak eta liburutegia.

Parisen, mapak (NAF 5913, Fº 15 eta 16), eta Madrildik François de Beauharnais enbaxadoreak igorri haur prodigoaren parabolaren itzulpena (NAF 5912, 351-2) bereziki kausi daitezke; ikus Oyharçabal 1992a.

Rouen-en, berriz, beste dokumentu batzuk gelditu dira:

- alde batetik euskarazko eskuizkribuak, inkestaren karietara bilduak, edo hartaz geroztik zenbait euskal liburutarik, edo gramatikatarik kopiatuak (Coquebert de Montbret-en funtsa, 183, 433, 489); ikus, dokumentu haietaz berri gehiago izateko, Oyharçabal 1992b;
- beste aldetik Coquebert-i Madrildik bidali zizkioten gutunak, haietan informatzaileek euskararen hego aldeko muga nontsutik iragaiten zen erratan baitzuten (Coquebert de Montbret-en funtsa, 721).

Azken dokumentu hauek argitaratzen ditugu hemen lehenik. Ondotik, W. von Humboldt-i egin gutun bat eta ipar Euskal Herritik jaso beste dokumentu batzuk ere laburzki aurkezten ditugu.

Hego Euskal Herrian euskararen mugez bildu dokumentuak

Rouen-en, lau dokumentu aurkitzen dira egun Coquebert-en artxi-boetan, hego aldean euskarak garai hartan zituen mugak finkatzen dituztenak:

- Lehena, Coquebert-ek berak kopiatua du, eta Ranchoup, Santanderreko frantses kontsularen informari dagokio; segurenaz ere inkesta ofizialari dagokiona da.

Beste hiru dokumentuak, Ch. Desjobert, Madrileko kontsul-ordeak bildu zituen, eta geroxeago Coquebert-i igorri (1808.eko otsailaren 26an):⁴

- Manuel de Llano merkatariak Gasteiztik 1807.eko uztailearen 18an Desjobert-i bidali argitasunak.
- Santanderreko frantses kontsulatuak Donostian zuen ordezkariak eman xehetasunak.
- Santanderreko frantses kontsulatuak Bilbon zuen ordezkariaren informea.

(4) Desjobert jaun hori Charles Coquebert-en adiskidea zatekeen. Hala ageri da dokumentuekin batera igorri zuen gutunean. Hari esker, enbaxadoreak ofizialki bidali xehetasunez gain, beste informazio batzuk eskuratu ahal izan zituen inkesta kudeatzaileak. Noski mapa enbaxadan egin izan baitzen, haren eratzeko bide ofizialekin bildu informazioak bakarrik baliatu zituzten (Ranchoup jaunaren informea).

1. Ranchoup, Santanderreko frantses kontsulak eman argitasunak

Hona zer dioen Coquebert-en artxiboetan gelditu den eskuizkribuak, itxura guzien arabera Coquebert-ek berak kopiaua, Santanderreko kontsulak eman argitasunen arabera:

Basque. Limite de cet idiome sur le territoire Espagnol suivant M. Ranchoup consul à S † ander.

en dedans	en dehors
ochagavía en navarre	
iriberri	
aoiz	
sarauen	pampelune
larraona	
salvatierra	
la puebla	viana
	miranda
orduna	
salcedo	

Tout le guipuscoa est Basque.

Itxura guzien arabera, inkesta ofizialaren bidez erdietsi izan zen dokumentu honen arabera moldatu zuten Madrilen euskararen mugez egin mapa (1807).

Ohart La Puebla herria (Araban) aipatzen dela zerrenda honetan, besterik gabe. La Puebla de Labarka ulertu zuketzen Madrilen maparen eratzeko tenorean, hala agertzen baita mapako mugalerroa, baina Arabako beste La Puebla bat gogoan zukeen informazio emaeleak, Arganzungo herria, menturaz, (nahiz hau ere hegoaldean franko aitzinatua den).

Bestalde, azpimarratzeko da nola Iruñea erdal eremuan sartua den Ranchoup kontsularen informean. Gero ikusiko dugun bezala, Donostiako ordezkariaren arabera berriz, euskararen eremuan sartzan zen Iruñea garai hartan (ikus beherago).

• Erran gabe doa hala-holakoa dela hor ematen den informazioa.

2. Manuel de Llano merkatariak Gasteiztik Madrilgo frantses kontsul-ordeari igorri xehetasunak

Dokumentu hau espainolez idatzia da, eta merkatal arazoak aipatzen zituen beste gutun batekin batean 1807.eko uztailaren 18an igorri zuen Manuel de Llanok Madrilerara, Charles Coquebert-en adiskide zen Desjobert izeneko kontsul-ordeari hain zuzen.

Aski informazio zehatza ematen du de Llanok Arabako egoeraz: ipar / hego bereizketa egiten du, Arabako hego aldean —ipar aldean ez bezala— euskara ez dela batere erabiltzen erranez. Iparraldeko partean, auzo herrialdeen araberako partikamena egiten du, aldi bakoitz euskararen eta gazteleraren tokia zer bait gisaz zehaztuz:

— Nafarroaren ondoko aurkientzetan (egia erran, hor sailkatzen dituen herri edo herrialde horietarik batzuk Gipuzkoatik hurbilago dira, bidez Nafa-

- rroari lotuak badira ere) euskara erabilia dela dio; espainola ez baitu aipatzen, erran nahi ote zuen euskara bakarrik erabilia zela herri horietan guzietan? Harrigarria litzateke, zeren Bonaparteren garaian Iruraiz edo Agurain bezalako herrietan euskara guziz galdua zela baitakigu (Zuazo 1991);
- Gipuzkoaren ondokoetan (Aramaio eta Legutioko herrialdeak baizik ez sartuz hemen), euskara nagusi izanagatik, espainolari ere tokiño bat ematen dio;
  - Bizkaiaren ondokoetan berriz, bai euskara eta bai espainola erabiliak direla dio (Artziniega ere aipatuz, hori sinesgaitz bazaigu ere).
  - Gasteizen euskarak toki arras murrizta duela erranagatik, euskararen eremuan sartzen du, beharbada Gasteizko inguruko zenbait herritan oraindik euskara erabilia zelakotz (gogoan eduki berri emailea Gasteiztik beretik idazten duela).

Xehetasun horiek guziak, bistan dena, bestalde bilduak izan diren elementuak kontuan harturik erabiltzeko dira; ikus bereziki Barandiaran (1926) eta Apraiz (1976). Iduri luke, de Llanok lehenik auzoko probintzien arabera bildu duela informazioa, eta gero zerrendatu dituela herriak eta herrialdeak, herri bakoitzean hizkuntza egoera zioen bezalakoa zenetz egiaztatu gabe.

El círculo o hueco donde esta colocada la letra A comprende las hermandades de la probinzia de Alaba siguientes:

Asparrena
Salvatierra
Iruraiz
Guebara
Larrinzar
Barrundia
Ubarrundia

Estas hermandades son confinantes con el Reyno de Navarra en las cuales se habla el bascuense, y como no ay en ellas Pueblo ninguno de consideración, se anotan por hermandades.

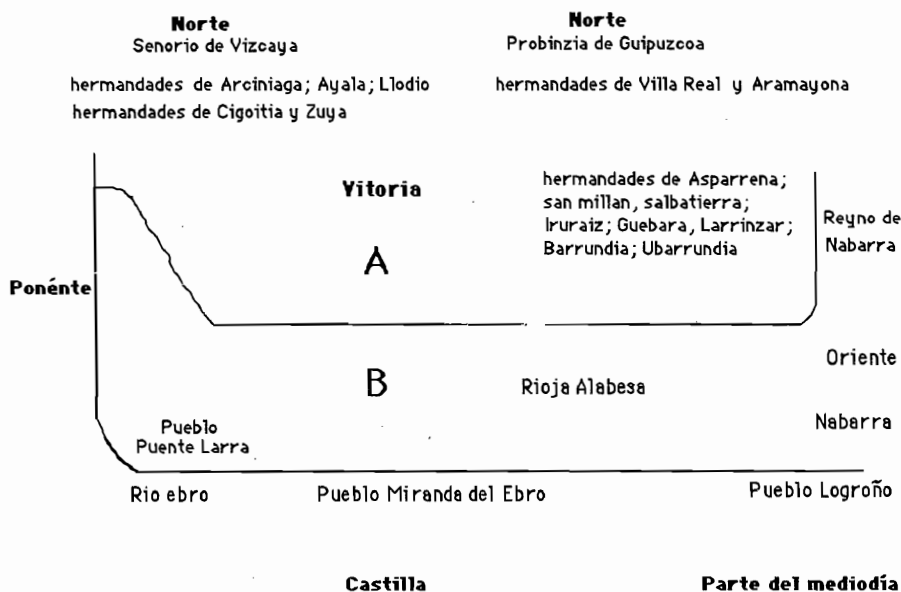
Villa Real
Aramayona

Estas dos hermandades confinan con la Probinzia de Guipuzcoa en las cuales todo lo que se habla es bascuense y algo de Castellano.

Cigoitia
Zuya
Llodio
Ayala
Arceniaga

De estas cinco hermandades las tres ultimas son confinantes con el senorio de Vízcaya, y las dos Primeras confinan con las tres ultimas, en todas hablan el bascuense, y tambien el castellano, en (*sic*, = aun) que tengan Pueblo de gran Poblacion.

Las demas hermandades donde ocupa el hueco la letra B se usa el Castellano sin mezcla de Bascuense. Se advierte que no obstante de estar incluido Vitoria en la letra A por ser el unico y Principal de la Probinzia de Alaba lo mas que se habla en el es castellano, y muy poco bascuense;

3. Donostiako frantses kontsuladoko ordezkariak egin informea

Dokumentu hau ere kopia da. Testua, J. P. Rastier, frantses kontsuladoko Santanderreko kargudunari (*Chargé du Consulat de France à Santander*) Donostiatik bidalia izan zitzaion, eta honek, kopiaturik, C. Desjobert-i igorri zion 1807.eko abuztuaren 7an. Kopia frantsesez idatzia da, eta ez dakigu Donostiako informazio emaileak (*l'agent à Saint Sébastien* dio gutunak, izenik eman gabe) berak ere frantsesez idatzi zuenetz. Badirudi baietz, halere, itzulia izan dela ez baita erraten. Ez litzateke harrigarri, beraz, aurrekoa ez bezala, informe hau frantses batek egina izatea. Hemen gutun osoa argitaratzen dugu.

Dakarren informazioa zenbatetaraino fidagarria den eztabaidagarria da. Ohart, hemen, Ranchoup delakoaren informean ez bezala, Iruñea euskararen eremuan sartua dela, bai eta Gasteiz ere. Bestalde, Nafarroan hego aldeko euskararen muga oso hegoan emana da: Zangozatik Bianaraino (!), Gares, eta Lizarran gaindi. Konparazioz, Irigarayk (1935) honela markatzen zuen 1778.eko muga: Orradre - Irunberri-Tafalla - Lizarra - Eulate.

Ez ahantz Donostian zela informazio emailea, ez baitakigu Nafarroako eremuak ere kurritu zituen. Zorigaitzez, ez da informerik aurkitu Coquebert-en paperetan, Nafarroatik beretik igorria izan zenik.

Santander, le 7 Août 1807

Monsieur

En conséquence de la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire le 16 du mois passé. J'ai celui de vous remettre, ci-joint, copie de la réponse que je viens de recevoir de l'Agent à Saint Sébastien:

“La langue Basque se parle non seulement dans le territoire de toute la Province du Guipuscoa, mais encore dans la Navarre depuis les confins du Baygorry français jusqu’à Zanguesa dans toutes les montagnes de la Navarre qui sont attenantes au territoire de la Province du Guipuscoa et de celle de Alava; ce dialecte se parle à Pampelune, Estella, Punta (sic) de la Reyna, Cizauqui (sic), Arios (sic) et Viana, qui sont situés en deça des plaines avoisinantes les montagnes de son territoire. Ensuite elle continue à se parler dans la Province de Alava depuis Salvatierra, par l’extrémité de son territoire, dans le District de Ayala, jusqu’à Orduña et par Zalzedo, et finit à Somorrostro, un village de Biscaye sur la côte. Tout ce qui est en dedans des points désignés parle le basque, même la Ville de Vitoria, capitale de Alava. est sensée (?) comprise dans le territoire Basque, suivant les principes établis”.

J’ai également demandé ce même renseignement à l’Agent à Bilbao, et je m’empresse de vous les transmettre, soudain qu’ils me sont parvenus.

Agréez, Monsieur,...

Izenpedura: J.P. Rastier

Destinataire: Desjobert, Elève (?) vice-consul à Madrid.⁵

4. Bilboko frantses kontsuladoko ordezkariak egin mugaztapena

Aitzineko gutunean irakur daitekeen bezala, informe hau Bilboko frantses agenteak egin da (izenik ez da ematen). Santanderreko kontsulatuko kargudunari igorria izan zitzaion, eta honek gero Madrilera Desjobert kontsul-ordeari hel arazi zion. Honen bidez erdietsi zuen ondotik Coquebert-ek. Frantsesez idatzia da.

Bilbo inguruan garai hartan euskarak non zituen mugak aski ongi adierazia da, baina Nafarroa ez du aipatzen ere.

Limites approximatives jusqu’où on parle la langue basque.

L’intérieur de la Bizcaye entourée par les villes & villages suivans.

La côte de Bizcaye depuis ondarroa en longeant vers l’ouest par Sta Catalina, San francisco Izaro, le cap machichaco, les pointes de machilando, de lagalea & Algorta; puis entrant dans le nervion-Ibaichalval (sic) ou rivière de Bilbao, toutes les paroisses qui se trouvent à la gauche de ladte rivière en la montant, passant ensuite à sa droite à Baracaldo suivant le bord de la rivière, jusqu’au couvent de St mamez, décrire une ligne en zig zag vers albia, abando, laventa, alonsotegui, arrigorriaga, miravalles, Arrancudiaga, Areta, Llodio, Oquendo, Luyando, le pont de marquijana, amurrio, ici on doit décrire une autre ligne inclinée vers les monts d’Altube, suivre ensuite à Ubidea & partie du nord de la province d’Alava puis à

(5) Badirudi Desjobert diplomatiko gaztea zela, Madrilera ikastera bidalia izan zena, (horrela ulertu behar litzateke gutunean (dudaño batekin halere lehen hitzean) irakurtzen den *élève vice-consul* hori). Madrilen enbaxadorean ondoan merkatal arazoz arduratzeko kargua eman zioten. Coquebert-i igotri zion gutunaren arabera (1808.02.18koa), zerbitzu egiteko, eta bere laneko karguetarik kanpo, bildu zituen euskarari buruzko informazioak. Berak, aski murrizak zirela ohartu bide zen, honela baitzioen gutun horretan: «Vous verrez, Monsieur, par la date des lettres ci-jointes que je n’avois pas oublié les informations que vous m’aviez demandées sur la circonscription du Pays Basque. Si je ne vous ai pas transmis plutot les renseignements que je m’étois procurés, c’est parce que je les ai trouvés peu satisfaisans et que j’en attends d’autres qui ne m’ont pas été envoyés. Je vous adresse ceux-ci tout incomplets qu’ils sont». Ez du iduri, igurikatzen zituen beste dokumentu horiek sekula Coquebert-ek eskuratu zituela.

Ochandiano, Arrazola & le mont de Campanzar dans la province du Guipuzcoa, où l'on parle généralement le Basque dans toutes les villes & villages.

Horra beraz, zein diren hegoaldean Coquebert de Montbret-ek bildu ahal izan zituen dokumentuak. Ikusten denaz, ez zuten frantses ordezkariak laguntzaile eus-kaltzalerik (ez euskaldunik ere, itxura guzien arabera) aurkitu —ez xerkatu ere—, hain segur. Segurenaz ere, eginbide administratiboak balira bezala egin zituzketen beren informeak Bilboko, Donostiako, eta Gasteizko frantses agente komertzialek, erantzunak labur-laburrak eta xehetasunik gabekoak —salbu neurri batean Gasteizkoak— igorri baitzituzten. Kontuz erabiltzekoak dira, beraz, dokumentuok, guziz informazioa ez doakiolarik informatzailea bera dagoen herrialde bati (orduan, neurri batean bederen, zekienaz edo gutienetik errazki zekikeenez mintza baitzitekeen frantses agentea).

Bestalde, euskararen eremua finkatzeaz aparte, deus besterik ez da aipatzen gutun horietan: ez da, beraz, euskarazko dokumenturik, ez mintzaira horren gainean informazio bihirik ere. Bizkitartean badakigu Coquebert-ek holako dokumentuak ere eskatzen zituela.

Ez da harritzeko gisa horretan, Coquebert beste informazio iturri batzuen ondoktik ibili baitzen Parisetik. Horren lekukotasuna aurki dezakegu oraino haren eskuizkribuen artean, Humboldt-i idatzi zion gutun baten kopia dela bide.

Humboldt-i egin gutuna

Kopia hori, Coquebert-ek 1811.eko martxoaren 23an W. de Humboldt-i bidali gutun batena da (Coquebert de Montbret-en funtsa, 433).

Erran bezala, euskal mintzairaz berri gehiago bildu nahiz idatzi zuen Coquebert-ek gutun hori, gauza guti eskuratu baitzuen ordu arte Euskal Herritik. Ez dakigu Humboldt-ek sekula ihardetsi zionetz, baina ez du iduri, artxiboetan horren hartzik ez baita ageri.

Gutun hori ikusiz, ohargarri da franko ikuspegi modernoa zuela Coquebert-ek. Hizkuntzaren beraren nolakotasuna ezagutu nahi baitzuen, hitzez-hitzeako itzulpenak eskatzen zituen. Bestalde ongi azpimarratzen zuen mintzaira herrikoia bereziki kontuan hartzekoa zela, bai eta alderdi etnografikoa ere.⁶ Oso adierazgarria da gutun hori, Coquebert-en lanean aritzeko moldearen ulertzeko.

à Monsieur le Baron Guillaume de Humboldt, Ministre plénipotentiaire de Sa Majesté le Roi de Prusse à Paris.

Expédié 23 mars 1811.

Monsieur le Baron

Parmi les travaux relatifs à la statistique de la France qui se suivent dans mon ministère, il en est qui ont pour but de recueillir des éclaircissements authentiques et détaillés sur les divers idiomes usités dans l'étendue de l'Empire et sur les

(6) Xehetasun tiki bat, Coquebert hori ideietan zein aitzinatua zen erakustera ematen duena. Gutun horretan *ethnographique* hitza jadanik erabiltzen zuela ikusten da. Robert-en arabera 1823.ean agertzen da lehen aldikotz hitza frantsesez inprimaturik.

limites du territoire où chacun d'entr'eux se parle. On est déjà parvenu à rassembler des renseignements nombreux et précieux sur les différens dialectes des langues française, italienne, allemande, hollandaise et bretonne qui sont d'un usage vulgaire parmi les habitants soit de l'ancienne France, soit des pays réunis depuis la révolution, mais jusqu'ici il ne m'a pas été possible d'obtenir des détails assez précis ni assez complets relativement à la langue basque ou escuare qui se parle sur le territoire français dans les arrondissements de Bayonne et de Mauléon et sur le territoire espagnol dans le Guipuscoa, l'Alava, une partie de la Biscaye, de la Navarre et des montagnes de S † ander.

Sachant que pendant votre séjour en Espagne vous vous êtes livré à des recherches approfondies sur l'origine, les m † urs et le langage du peuple basque, j'ai pensé Monsieur le Baron que personne ne serait plus en état que vous de remplir la lacune qui se fait remarquer dans les notions ethnographiques et glossographiques que possède mon ministère. L'intérêt que vous portez à l'avancement de tous les genres de connaissance utiles et celui que vous inspirent en particulier les travaux historiques et géographiques me persuadent que vous ne vous refuseriez pas à me faire part des informations qui se trouvent entre vos mains.

Je souhaiterais en particulier obtenir de vous quelquequelques échantillons de la langue basque accompagnés d'une interprétation interlinéaire absolument littérale dans laquelle sans s'attacher en aucune manière, à l'élégance du stile, on s'appliquat seulement à donner une juste idée de la construction des phrases et à bien rendre l'exacte valeur de chaque mot. Il serait à souhaiter que vous voulussiez faire de préférence choix de quelques morceaux qui pussent en même temps donner une idée des usages du pays ou de quelques chants populaires bien connus.

L'usage généralement adopté jusqu'ici par les auteurs qui ont écrit sur les analogies des langues étant de donner pour exemple l'oraison dominicale, je vous aurais obligation de me procurer cette prière traduite en basque, mais comme elle n'est pas d'une longueur suffisante pour faire connaitre cet idiome et qu'elle renferme d'ailleurs plusieurs expressions inusités dans l'usage ordinaire de la vie, je désirerais que vous voulussiez y joindre une version de la parabole de l'Enfant Prodigue telle qu'elle se trouve dans l'Evanlige selon S † Luc chapitre XV.

J'accueillerais également avec intérêt les développemens dans lesquels vous voudriez entrer sur les caractères qui distinguent la langue basque de toutes les autres connues en Europe.

Euskararen muga ipar aldean Rouen-eko artxiboatian

Lehenago erran bezala, ipar aldean ere garai bertsuan hizkuntz inkesta bera egin zen. Euskararen mugez egin mapa Castellane prefetak egin zuen 1806.ean, eta Chegaray, Baionako auzapezak igorri zituen Parisera euskarazko idazki batzuk 1811.ean.

Hala ere Rouen-eko artxiboatian ere, maparen eratzeko baliatu zen dokumentuaren kopia eta Coquebert-ek han hemenka bildu zenbait ohar aurki daitezke *Limites du français et du basque* izena duen paper multzo batean (Coquebert de Montbret-en funtsa, 721, 250-259. or.). Dokumentu horietarik gehienak Brunot-ek (1927) argitarara eman bazituen ere, euskalariak ez dute haien berri izan. Egoki iduritu zaigu gisa horretan haien hemen osorik publikatzea.

250. or.

on ne parle pas basque à Bayonne. on n'y entend meme pas cet idiome, mais à S † Jean de Luz le basque est la langue vulgaire (Br † me l'a dit)

Il paroît qu'on parle basque non seulement dans le labourt mais aussi dans la basse navarre et le pays de Soule.

251. or.

Martori. Ce village parle Indifferemment Basque et Béarnais, mais appartient au district Basque (De Candolle - 1807).

252. or.

Bayonne. à bayonne le petit peuple parle souvent Basque. On assure qu'il y a une telle différence entre les dialectes des basques français et espagnols que les habitants de ces 2 contrées ne se comprennent pas les uns les autres (Linck).

253. Or.

basses-Pyrénées. la limite occid^{le} de l'Arrond † de Mauléon est Aussi celle de la Langue Basque excepté qu'on y a réuni les villages de gestas et de... qui déjà en étaient séparés par la rivière qui sert général † de limite (De Candolle - 1807).

254. or.

Dép † des basses Pyrénées. on parle basque dans la commune d'Esquiule qui appartenait au bearn et qui fait partie de l'arrond † d'oloron.

l'idiome béarnais n'est presque pas usité dans cette commune.

dans les communes de montory, rivareite & gestas qui sont de l'arrond † de mauléon et faisaient partie autrefois de la Soule, on parle indistinctement Béarnais et Basque.

on croit que la Bastide de Clairence a été formée par une colonie venue de Bigorre et que c'est par cette raison que le gascon y est la langue dominante. Le basque n'est entendu que par un petit nombre d'hab^s de cette commune qui est cependant fort avancée dans le pays Basque.

dans bp de communes de langue francaise une partie des hab^s entend le Basque (Castellanne - 1806).

255. or.

Dép † des Basses Pyrénées. le Pays Basque renferme :

1°. tout l'arrond † de Bayonne excepté Bayonne, anglet, biarits, monerau, S † pierre Dirubé, urt, la bastide de clerence, guiche, guiche comté, bidache

2°. tout l'arrond † de mauléon excepté Sames, arthous, ardios, Came, arancou.

3°. Esquiulequi est de l'arrond † d'oloron (sic)

(Castellanne - 1806).

la ligne se termine au mont arlas sur la frontière d'Espagne

256-8. or.

Dep † des basses Pyrénées. limite des 2 Langues.

(basque)

(français)

bidart

biarits

arbonne

monerau

arcangue

anglet

bassussarry

Bayonne

arrauntz

S † pierre Dirubé

villefranque

petit mouguerre

S † jean le vieux mouguerre
ici l'adour sert de limite

la honce
urcuit
briscous
bardos

Haran
ayherre
oregue
isturits
charville
bergoney (sic)
viellenave
biscay
arraute
ilharre
arbouet
camou
osserin
gestas
arberats
Silleque
domenzain
etcharry

aroue
othaybi
charitte inferieur
andurein
araste

larrebieu
larrey
moncayou (sic)
mendibien
l'hospital
les arembeaux
barcux

esquieulle
paradis
roquiague

S † etienne
Sauguis
trois ville

urt
la bastide de clerence

guiche
bidache

came
arancon
la bastide de Bearn

escos
oras
abitain
notivos
haute vielle
bideren
guinarthe
parenties
S † Gladie
camu
munein
arrive
espinte
tabaille
campagne
usquain
monfort
nabas
charre
Lichos
angous
sus
gurs
dognen
orognen
prechacq de navarreins
prechacq dejosbaig
geus
S † goen
geronce
dous
orin
moumour
Leguignon
S † pé
feas

tardets	ance
restoue	lanne
laguinge	aramits
montori	arrete
haux	issor
S † engrace	Lourdios
Larrau	Sarrance
etchabar	N. D. de Sarrance
	osse
	atas
	Lées
	Lescun

(Castellanne - 1806)

258. or.

Bayonne. On n'y parle pas Basque mais gascon.
Le Basque commence à 1/2 lieue de la ville vers le midi.
(dit par M. Davallon)

259. or.

Parle t-on Basque à Bayonne même ?
Non. On parle gascon.
à une demie lieu de Bayonne on parle Basque la plupart des habitans ne comprennent pas le français.

Bi hitz erran ditzagun lehenik hor ematen zaigun mugako herrien zerrendaz (256-8. or.), ez baita dudarik haren arabera moldatu zela ondotik euskararen mugaren marra (departamenduan).

Bonaparte (1863/9) eta Brocak (1874/5) Coquebert-en inkesta egin zen baino hiruetan hogeit urte geroago, beren mapak eginen dituztelarik emaitza berak eskainiko dizkigute. Arras mugatze zehatza egin zuen beraz Castellanne prefetak.

Gora-behera bakarra, Hiribururen kasuan agertzen da. Coquebert-en artxiboetako zerrendaren arabera ez zen euskararen eremuan sartzen, bai ordean Bonaparteren mapan. Baina hautu bera egin zuen Broca-k, bai eta halaber Archuk (cf. Bladé, 1869: 246) eta Francisque Michel-ek ere (1857:2). Duvoisinek Bonaparteri egin gutunetan, bazioen, ordean, Hiriburu partez kaskoin eta partez euskaldun izanagatik, euskara nagusi zela herri hartan, Angelun ez bezala, adibidez, azken herri honetan, euskaldunak baziren ere, jende gehiago kaskoina baitzen (ik. Zuazo, 1991). Funtsean, ildo beretik, zerrendaren ondoan egin oharretan, Coquebert-ek ere Castellane eman beste xehetasun bat ekartzen du, haren arabera "frantsesdun herri anitzetan jende parte batek euskara ere ezagutzen du" erranez (254. orr.). Azken pondu hau Castellane maparekin batean igorri zuen gutunean agertzen da (Oyharçabal 1992a).⁷

Ohar tiki horietarik batzuk Baionako mintzaira egoerari dagozkio. Iduri luke Castellane elkarren aurkako informazioak bildu zituela pondu horretaz: 252. orrial-

(7) Honela dio prefetak: «Je n'ai pas besoin de faire remarquer à votre Excellence que l'extrême voisinage ou de rapports d'intérêt font, que dans beaucoup de communes de la langue française une grande partie d'habitans savent le basque. C'est là un effet naturel des relations qu'ont entr'eux ces peuples voisins et qu'ont aperçoit dans toutes les frontières».

dean badio Baionan jende xumeak maiz euskaraz aritzen direla, Linck izeneko baten lekukotasuna ekarririk; 250. eta 258. orrialdeetan, berriz, Baionan euskara ez dela ezagutzen eta kaskoina erabiltzen dela erraten du, Br † batez izendatzen duen baten eta Davallon jaunaren erranei jarraikiz; gauza bera dio 259. orrialdean; Azken ohar horren arabera, Baionatik bi kilometrotan-edo hasten zen eremu euskalduna, eta hortik aitzina jendeek ez zuten frantsesa konprenitzen.

Datu horietan fidaturik, eta urte haietan herri guzietan egin zen jende zenbaketa baliatuz ere, finkatu zukeen Coquebert-ek orduko euskaldunen kopurua (iparraldean): 108.000.⁸ Segurenaz ere zenbaki hau aski zuzena da, eta gisa guzietz garai hartako bakarra. Mende erdi baten buruan F. Michel-ek (1857: 2) iparraldean 140.000 euskaldun baziratekeela erranen du: 60.000 Lapurdin, 30.000 Zuberoan, eta 45.000 Nafarroa behean. Brocaren (1875: 38) arabera, E. Reclus-ek 120.000 euskaldun bazirela ba omen zioen garai bertsean.

Bibliografia

- Apraiz, O., 1976, *El vascuence en Vitoria y Alava en la última centuria*, Consejo de Cultura de la Ecma. Diputación Foral de Alava.
- Barandiarán, J. M., 1926. «El euskera en Alava a fines del siglo XVIII», *RIEV* 17, 464-467.
- Bladé, J.-F., 1869, *Études sur l'origine des Basques*, Paris.
- Bonaparte, L. L., 1863-9, *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes et variétés, par le prince Louis Lucien Bonaparte*, Londres.
- Broca, P., 1874-5, *Sur l'origine et la répartition de la langue basque*, Paris, Ernest Leroux, 1875; ikus, halaber, *Mémoires d'Anthropologie* II, 1874.
- Brunot, F., 1927, *Histoire de la langue française des origines à nos jours*, Tome IX, *La Révolution et l'Empire*; 2ème édit. Paris, A. Colin, 1967.
- Bureau des Longitudes, 1807, eta ondokoak. *Annuaire présenté à S. M. l'Empereur et Roi par le Bureau des Longitudes*, Paris, Imprimerie Nationale.
- Coquebert de Montbret, E., 1831. «Essai d'un travail sur la géographie de la langue française», in *Mélanges sur les langues, dialectes et patois*, Paris, Bureau de l'*Almanach du Commerce*.
- Irigaray, A., 1935, «Documentos para la geografía lingüística de Navarra», *RIEV* 26, 601-623.
- Michel, F., 1857, *Le Pays Basque*, Paris; berrargitarapena: Donostia, Elkar, 1983.
- Oyharçabal, B., 1992a, «Euskararen mugez egin lehen mapak (1806-1807)», in *Luis Villasanteri Omenaldia. Iker-6*, Bilbo, Euskaltzaindia, 349-366.
- , 1992b, «Lehenbiziko inkesta geo-linguistikoak Euskal Herrian frantses lehen Inperioaren denboran: ipar aldean bildu dokumentuak», in *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak. Iker 7*, Bilbo, Euskaltzaindia, 285-298.
- Simoni-Aurembou, M.-R., 1989, «La couverture géolinguistique de l'Empire français: l'enquête de la parabole de l'enfant prodigue», in *Études de dialectologie et de géolinguistique offertes à Gaston Tuaille*, vol. 2, Ellug, Université Stendhal-Grenoble 3, 114-139.
- Vinson, J., 1991, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Paris, Maisonneuve; 2. argitarapena: (ASJU-ren gehigarriak, 9), Donostia, 1984.
- Zuazo, K., 1991, «Euskararen egoera Bonaparte-ren garaian», *Jakin* 66, Iraila-Urria, 11-43.

(8) Zenbaki hori *Annuaire présenté à S.M. l'Empereur et Roi par le Bureau des Longitudes* delako liburuan agertu zen 1808.ean; ik. Oyharçabal 1992b: 4. oharra.

Nafarroako hizkerak

ROSA MIREN PAGOLA
(Deustuko Unibertsitatea)

0. Sarrera¹

XX. mendearen bukaeran bizitzeak, beste abantailen artean, hizkuntzalaritza mailan egin diren lan sistematizatu eta aintzinduak ezagutzeko aukera ere eskaini digu. Hizkuntzalaritza zientzia zientifiko-teorikoa bihurtzen zen heinean, alderdi praktikoren beharra ere agertzen zen, teoria hutsezko sistema kulunkan gelditzen zelarik. Horrekin bikoteak sortu ziren: estrukturalismoa, generatibismoa, testuen hizkuntzalaritza alde batetik, eta horien parean, soziolinguistika, hizkuntzaren soziologia, hizkuntzaren geografia edo dialektologia bera ere bestetik. Ez dira, halere, elkarren aurka ibili, alderantziz baizik: bata bertzearen beharraz ohartu bezain laster, elkar osatu eta aberastu egin dute.²

Horren arrazoia denentzat ezaguna da. Hizkuntza bat aztertzeke faktore aunitz behar dira kontuan hartu eta, batez ere hizketa mailan, hizkuntzaren batasun falta litzateke nagusiena. Leizarraga zaharrak hain egoki XVI. menderako euskararen barruan gertatzen zena azaldu zuena, XIX. mendean Rousselot-ek (1891) Frantziako *patois* bat aztertzerakoan, datuz eta zehatz frogatu zuen: tokitik tokira eta etxetik etxera hizkuntza aldatu egiten dela eta batasun falta izugarria gertatzen dela, alegia.³ Izan ere, hizketa mailan, norbanakoaren arrazoiek eraginik badute, zer erran hizkuntzaren historiari buruz. Geografiak, arrazoi politikoak, erligioak, giza-harremanak, denak dira harria zulatzen duten ur tantoak. Horregatik, bada, hinbeste mila urteren buruan iraun duen hizkuntzaz hitz egiterakoan, edo Nafarroan egiten den euskal hizkuntzaz mintzatzerakoan ezin inola ere ahantz eta aztertu gabe utz hainbeste eragin izan duten hizkuntzaren kanpo-arrazoiak.

1. Euskararen hedadura Nafarroan

1.1. Aintzin Aroa

Hizkuntzaren egoera bat hasierakotzat jotzen baldin bada ere, ez da horrela komeni izaten delako bakarrik gertatzen, Mitxelena (1981: 292) erran zuen bezala,

(1) P. Altuna eta A. Irigoyeni nire eskerrik bizienak egin dizkidaten ohar aberatsengatik.

(2) Aspaldi ohartu zen horrekin Coseriu (1978: 25, 35, 124).

(3) *Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefruin* lanari buruz ari gara, jakina.

ezin bestez baizik: "sino por triste necesidad, ya que siempre habrá que empezar el relato si no *ab ovo*, sí al menos a partir de algún estado de cosas que se elige para que haga de punto fijo en el océano del devenir universal". Gure muga historikoak, ezinbestean, geografo grekoek eta idazle klasikoek markatu zituzten, ordukoa bait da, orain arte behintzat, lehenengo erreferente historikoa. Erromatarren presentziarekin hasten da, nolabait errateko, gure herriaren historia, garai hartan ematen delako Nafarroaren berri. Estrabonek, Pliniok eta Ptolomeok utzitako lekukotasun idatziei esker jakin badakigu, neurri batean behintzat, baskoien leinua Nafarroako lurraldean kokatzen zela erromatarrak iritsi zirenean, Xto. a. II mendearen hasieran,⁴ eta nola bizi ziren eta hizkuntza berezia zutela ere, euskara, alegia, badakigu.⁵ Mugen aldetik, berriz, gaurko Nafarroako lurraldeenak baino zabalagoak ziren.

Ordurako idazle klasikoek lurraldearen zatiketa zehatza egiten zuten, beren interes ekonomikoen eta sozialen arauera. *Vasconum Ager* Tito Liviok aipaturikoa eta *Saltus Vasconum* Plinioren lanean agertzen dena eta gero San Paulino de Nola-ren eta Ausonio-ren gutunetan ere azalduko dena. Zatiketa hau geografian oinarritzen zen batez ere, bata zati laua eta lehorra eta bestea menditsua eta umela zirelarik, baina ez zuen garrantzi berdina erromatarren interesetarako eta, beraz, horren ezarketa ere ezberdina izan zen. Honek denak eragin handia izanen du euskararen etorkizunean, eta garbi agertzen du zeinen garrantzitsuak diren hizkuntzaren historian goian aipaturiko hizkuntzaren inguruko arrazoiak.

Hegoaldeko lurraldeetan, batez ere Ebro ibaiaren erriberetan, aurretik zeuden kokatuak keltiberiar jendeak, eta hauen aurka egiten agertzen dira erromatarrak baskoien lurraldeetara lehenbizikoz etorri zirenean. Baskoiak, aldiz, ez zuten aurkako indarririk egin, utzi egin zituzten, nonbait, eta mende horretan bertan, Xto. a. II.rako, alegia, Iruñeraino iritsiak zirela badakigu, erromatarrak eta baskoiak elkarren artean aski armonia onean bizi zirelarik dirudienez.⁶

Nafarroako beheko partea, erdi-hegoaldekoa, alegia, gehien latinizatu eta erromanizatu zena izan zen, *civitas* zeritzan hiriak ere sortuz: Cascante, Santacara edo *Pompaelo* bera. Eskabazioek biztanlego autoktonoa bazegoela agertzen dute, eta erromatarrekin bat egin zela jende hori. Bestalde, ekonomiaren aldetik, laborantza bulkatu bidenabar, erromatarrek bertan bizitzeko beren *villae*-ak ere sortu zituzten: Falces, Villafranca, Tuter, esaterako. Honek denak, oso erromanizazio bortitza eragin zuen lurralde hauetan. Iparraldean, berriz, ez da horrelakorik gertatzen, egoera geografikoa, klima bera eta ingurune eta bertze zertzeladak ez bide zituzten erromatarrek atsegin eta, beraz, erromanizazioa ez da inola ere behean bezala nabarituriko.⁷

(4) Ebro bailaratik sartu ziren erromatarrak, hegoaldeetik, hortaz, eta 179. urtean Xto. a. sortu zuten *Gracurris* zeritzan herria izango zen lehena.

(5) Estrabonek kontatzen ditu ohiturak eta bizierak. Tito Liviok Sertorioren bidea deskribatzen du, eta gertakizun honetaz, eta baskoiei buruz, Juvenalek, Florok, Orosiok eta Valerio Máximok ere hitz egiten dute.

(6) J. Caro Barojaren eritziz: "La Vasconia de la zona del Ebro fue intensamente romanizada desde las guerras celtibéricas" (1973: 97) *Los pueblos del Norte de la Península Ibérica*, (2. arg.), San Sebastián.

(7) Ikus gai honi buruz, besteak beste, Fatas, G.: 1972, "Aproximación al estudio de la expansión vascona en los siglos II y I antes de Cristo", *Estudios de Deusto* 20, 382-390. or. Sayas, J. J.: 1984, "El poblamiento romano en el área de los vascones", *Veleia* I, 289-310. or.

Honen eragina hizkuntzan agudo igarriko da. Ebro ibai ingurua keltiberiar hizkuntzaren presentziak, eta aurretik iberotarrenak, lurralde elebiduna bihurtzen dute.⁸ Gero, keltiberiarra lekutuz, erromatarren latina inposatuko da eta bertako hizkerak, euskara eta gainerakoak, suntsitu egingo ditu.

Aipaturiko iturri klasikoei esker baskoien leinuen muga mendebal aldean ondo finkatzen da: *Calagurris* herria, egun, Errioxako Calahorra deritzana, baskoiena zela aipaturiko hiru geografoek erraten dute. Astorgatik Bordelera zihoan erromar errepi-de ospetsuan (*Ab Asturica Burdigalam* Bivriesca eta Iruñetik igarotzen zena), *Araceli* herria kokatzen zen. *Cesaraugusta* zeritzan konbentu juridikoan zegoen aracelitarren hiriburua zen, eta, Pliniok dioenez, baskoiak ziren. Beraz, ordurako komunikagune korapilatsua zen Uharte-Arakil herria. Azkenik, eta alde honetako muga hertsiz, *Olarso* edo *Oiarso*, bietara aipatzen bait dute Pliniok eta Tolomeok, aurkitzen dugu, Kantauri itsasorako baskoiek zuten irteera zen, eta egun zehatz kokatu ezin bada ere, gaurko Oiartzun inguruan kokatzen zen, Pasai edo Hondarribiako itsas-portuarekin. Hara, bada, garbi mendebaldeko muga: Behealdeko Errioxatik, Calahorratik, hain zuzen, hasi eta Alfaroraino, eta Ega bailara hartuz, Andia, Urbasa, Aralar mendi zerrak igaroz, Urumea bailaran barduliarrekin muga eginez, Bizkaiko Golforaino (Sánchez Albornoz 1974: 20-21).

Beste mugak ez dira hain tinko agertzen. Pliniok mendebaldeko Piriniotaraino iristen zirela erraten du eta Ptolomeok baskoien hamasei hirien izenak ematen ditue- nez, suessiarren leinuekin muga egingo zutela, pentsa daiteke, Cinco Villas bas- koiena izango zelarik, Zaragozako zati bat hartuz, Alagón-eraino. Ekialdean, berriz, Huescan sartuko ziren bertan, egungo Canal de Verdún eta Jaka bera baskoienak zelarik.

Iparraldeko datuak oraindik urriagoak dira. Estrabonek akitaniarrez mintzatzen denean, haien hizkuntza, jatzera eta ohiturak hegoaldekoekin erkatzen ditu eta hauen muga behealdean Piriniotan jartzen duenez pentsatu beharko da garai hartan ere leinuen muga Piriniotan izan arren, ez zela baskoiekin bereizketa ez linguistikori- rik ez eta kulturalik ere izanen.

Garai hartako euskararen lekukotasunak arrot murriztak dira. Antroponimian eta toponimian baizik ez. Lehenengoari buruz zera erran behar da, gaurko izenetatik aski urruti gelditzen direla orduko izenak. Oiartzungo hilarrian *Val(erius) Beltesonis* izena *beltz* formarekin erka daiteke. Lerga-koan, berriz, *Ummesabar*, *Narhunges* eta *Abisunbar* irakurketak ontzat ematen baditugu, *zabar* eta *-bar* atzizkia agertzen dira, azken hau Contebria-ko brontzean ere agertzen dena, osatu gabe dagoen *-eibar* izenean. Sofuentes-ko iskrizioan ere *Fabia Ederetta* irakur daiteke euskararen aldera

(8) Hona hemen, honi buruz, lekuko zaharrenetakoen testigantza eta ikerketa batzu: Echenique, M^o T.: 1985, "Lenguas y pueblos de la antigua Hispania: lo que sabemos de nuestros pasados protohistóricos", *Actas del IV Coloquio Internacional de Lenguas y Culturas paleohispánicas*, Veleia II, Vitoria, 1988, "Vasco y románico", *Euskara Biltzarra-II. Euskal Mundu-Biltzarra* (1. alea), Gasteiz, 193-203. Hoz, J. de: 1981, "El euskera y las lenguas vecinas antes de la romanización", *Euskal Linguistika eta literatura: bide berriak*, Universidad de Deusto, Bilbao, 44-45. Mitxelena, K.: 1966, "La lengua vasca y la prehistoria", *IV Simposium de Prehistoria Peninsular*, Príncipe de Viana, Pamplona, 271-285. Tovar, A.: 1979, "Notas lingüísticas sobre monedas ibéricas", *Actas II Coloquio sobre lenguas y culturas prehistóricas*, 473-489. Untermann, J.: 1972-74: "Zu Keltiberischen Münzlegenden", *Archivo Español de Arqueología* 45-47, 469-476.

eramanez.⁹ Toponimiaren aldetik, euskal toponimia, orohar, aski hedatua agertzen da ekialdeko lurraldeetan ere, Leidaraino iritsiz,¹⁰ baina, indoeuroparraren lekukotasunak ere ageri dira hegoaldeetik hasi eta Ultzamako bailararaino behintzat.

Hauxe litzateke, beraz, guk ezagutzen dugun neurrian, euskarak izan duen hedadura handieneko garaia. Esan dugu euskararen muga hegoaldean erromatarren garaian hasten zaigula murrizten. Mitxelenaren hitzetan

... es seguro que la romanización lingüística (la latinización) en zonas éuskaras de lengua tuvo que suponer, como ya con anterioridad la indoeuropeización prelatina, una reducción drástica del área de habla vasca que, como foco de adaptación de gentes inadaptadas, tuvo que recibir sobre todo en épocas de violencia y de inseguridad población de zonas separadas del núcleo central, con el inevitable brassage de hablantes de dialectos y variedades muy diversas (1981: 311).

Alabaina, garai hartan bi indar kontrajartzen dira. Latinizazioa bata, baina euskarekiko permitsibitatea, edo nolabait esateko, lehen aipatu dugun baskoien eta erromatarren arteko elkarren arteko komunikazio horretatik euskarari sortzen zaion *modus vivendi* berezia. Areago, badirudi baskoiak keltarrekin baino egoera hobegoan aurkitzen direla erromatarrekin, latinaren indarra, ez bait zen alferrik ospe handiko hizkuntza, bortitza eta eraginorra bazen ere.

Erromatarren inperioa suntsituz gero, erromanizazioaren eragina galduz joan da, eta, galera horren ondorioz, jendearen nortasuna berreskuratuz joaten da. Euskararen gotorketa sortzen da laborantza indartuz doan neurrian eta, lekuko erabakiorrik ez badugu ere, gure ustez, hainbeste lekukotasun erromano aurkitzen den Nafarroa Erdia, euskaldun agertzen bazaigu hurrengo mendeetan, horri esker litzateke, leinuak boterea berreskatatu eta berriro ere agintzera pasatzen direlako.¹¹ Ez da errekuperatzen, aldiz, Hegoaldeko erdi partea, ordurako biztanlegoa elebakarra izanzen zelako, latinizatu, jakina.

Bada, halere, garai honetan hizkuntzarentzat desorekagarri gertatzen den fenomeno: kristautzea, alegia. Nafarroan, Euskal Herri guztian bezala, latinaren bitartez sartu zen, eta lexikoak berak ere baieztatzen du hori.¹² Fedea hedatzea toki hizkuntzetan egitea agintzen bazen ere, latina gertatu zitzaizen biderik bikainena lehen bait lehen erligioa hedatzeko, mendebaldean, batez ere. Tradizioak dioenez, San Saturni-

(9) Beri bezala, Nafarroako euskalkien mugara lotuz, aipatuko genituzke: Albertos, Mª L.: 1976, "La antroponimia prerromana de la Península Ibérica", *Actas I Congreso sobre lengua y cultura Prerromana de la Península Ibérica*, Salamanca, 37-69. or. Mitxelena, L.: 1961, "Los nombres indígenas de la inscripción hispanorromana de Lerga", *PV* 82-83, 65-74. Pamplona, G. de: 1961, "De nuevo sobre la lápida hispano-romana de Lerga (Navarra)", *PV* 84-85, 213-216.

(10) Ikus J. Corominas: 1965, *Estudios de Toponimia Catalana I*, Barcelona eta Menéndez Pidal, R.: 1968, *Toponimia Prerrománica Hispánica*, Madrid.

(11) Aski erranguratsua da J. M. Lacarra-k (1972: 21) dioena: "No cabe duda que para estas fechas ningún indicio de autoridad romana quedaba en los territorios de la antigua Vasconia, se apagan las formas de vida urbana traídas por el mundo romano, y huidos o muertos muchos de los propietarios rurales, las villas y las estructuras creadas a su alrededor, desaparecen. Podemos deducir que el elemento rural vasco se ha impuesto a la superestructura latina. Durante el resto del siglo V y gran parte del VI las crónicas dejan de hablar de los vascones, y cuando algo dicen es para presentarlos como pueblos independientes, no sometidos ni a francos ni a visigodos".

(12) Interesgarria gertatzen da, orohar, S. Mariner-en artikulua, 1976, "La difusión del cristianismo como factor de latinización", *Assimilation et Résistance à la culture gréco-romane dans le monde ancien, XIe. Congrès Int. d'Études Classiques*, Madrid, Bucarest, 271-281.

no izan zen V. mendean Iruñera, eta Nafarroara bide batez, etorri zen lehenengo apezpikua. Edozein gisatan, orohar, kristautza erran izan den baino lehenago sartu zen Euskal Herriko Araba, Bizkaia eta Gipuzkoan Mañaricuak (1963) probatzen duen bezala, eta Nafarroa ere ez zela gibelean geldituko pentsatu beharko da. Bestalde, Iruñean sortu zen apezpikutegia lehenengo garaietakoa izan zela ere badakigu.¹³

1.2. Erdi Aroa

Elizak euskara edo erromantzea erabiltzen zuela zenbait eginkizunetarako agertzen duten lehenengo lekukoak Erdi Aro Beherekoak dira,¹⁴ baina Kontraerreformaraino itxaron beharko da zenbait elizkizunetan erabiltzen dela erran ahal izateko; halere, elizari esker ditugula euskarazko eta euskarari buruzko testigantzarik nagusienak ere baieztatu egin behar da.

Hizkuntzaren hedadura eta presentzia Nafarroan ez da aunitz aldatzen Goi Erdi Aroan. Sueboak, bandaloak, alanoak eta frankoak denak izanen dira bortxaz kanporatuak Nafarroatik. Zoritxarrez ez dago garai horri buruzko dokumentaziorik eta kanpokoek, frankoek, godoek eta arabiarrek, errandakoa dugu testigantza bakarra. Egitura politiko berriak sortuko ziren ziurrenez, baina ez dugu horien berri. VIII. mendean, kronista frankoek *navarros* hitza erabiltzen dute lehenengo aldiz nafar euskaldunak adierazteko, eta Iruñea izango da nafarren gotorleku.

Buruzagi bat baino gehiago egongo ziren bailaraka bananduak lurraldearen defentsarako sortuak eta harreman estuetan egongo ziren Iparraldeko biztanleekin:

la identidad de lengua y de modos de vida ha permitido mantener estos lazos hasta tiempos relativamente modernos, y es de pensar que ante la identidad de peligros, fuesen más frecuentes en los tiempos a que nos estamos refiriendo (Lacarra 1972: 30).

IX. mendean egoera berdintsuak irauten du. Presioa, frankoena iparraldetik eta arabiarrena hegoaldeetik, handia da. Badirudi Iruñeko Erresuma sortzeko zorian aurkitzen dela eta banandurik zeuden bailarak batzen joaten direla. Berriz ere Lacarra (1972: 49) aipatuz esan behar da: “El grado de romanización de todos ellos es, sin duda, muy diverso, pero en todos subsiste un aglutinante común, el uso de la lengua vasca, que a la vez les sirve de elemento diferenciador”. Honek denak eramaten du Arista deitzen zen sendia dinastia bihurtzera eta honekin Iruñeko erresuma sortzera, Iñigo Arista lehenengo buruzagia izan zelarik (851).

Garai honetakoa da arabiarrek Iruñea inguruei buruz ziotena: “es tierra poco favorecida por la naturaleza; sus habitantes son pobres, no comen lo suficiente y se dedican al bandidaje. La mayor parte hablan el vasco (*al-baskiya*), lo que les hace incomprensibles”.¹⁵ Ezaguna da, bestalde, garai hartan arabiarrek errege euskaldunen alabekin ezkontzen zirela, baina emakumeak bere kulturari eusten omen zioten:

(13) J. M. Lacarra zen Euskal Herrian kristautzea berandu sortu zelaren eritzikoa (1957: 51-70).

(14) Honela jasotzen da 1276an Beriain herrian gertatutakoa: “Aillegados los vezinos ante la iglesia de Beriayn mostróles el deán por palabra en lengua romana o en bascuenz...” S.A. García Larragueta: 1957, *El gran priorado de Navarra de la orden de San Juan de Jerusalem II*, Pamplona.

(15) Ikus, E. Levi-Provençal: 1938, *La Péninsule Ibérique au moyen Age d'après le Kitab al-Rawd al-mitar d'Ibn Abd al-Munin al-Himyari*, Leiden, 70. or.

La "arabización" de estas familias sería muy superficial; el romance, y tal vez el vascuence, sería su lengua del hogar en un principio. No olvidemos que sus mujeres solían tomarlas de familias de estirpe vasca, y que hasta la tercera generación, tras la conversión del conde Casius, se conserva en el primogénito la onomástica vasca (Lacarra 1973: 88).¹⁶

Euskara da, bada, mende hauetan lagunarteko hizkuntza, baina beharrezkoa gertatzen zaie beste bat, hizkuntza franko bat bertze herriekin, hala karolingioetarrekin nola Ebro bailarako muladitarrekin zituzten harremanetarako. Hizkuntza franko hau, erromantze bat izanen da eta aktibitate politiko handiena dagoen tokietan garatuko da, bertan sortuko direlarik hurrengo mendeetako kultura gidariak izanen direnak, monastegiak, alegia. Halere, dinastiaren aldaketak nafar erromantzearen gotorketa ekarriko du. Sancho Garces Iak (905) hartuko du erreleboa eta Zangotza inguruetakoa sendi honek Leiren jarri zuen bere egoitza. X. mendean, beraz, hasten da Erdi Aroko euskararen gibelatzea,¹⁷ eta Leireko Monastegitik seinalaruko dira kultura, eta, hizkuntzaren bideak. XI. mendean latina hartzen da "Foru Orokorrean" hizkuntza ofizialtzat eta XIII. ean erromantzea.

XI-XII. mendeetan sortzen dira aldaketarik nagusienak maila ekonomikoan, gizar-tekoan eta baita kulturean ere. Santso Nagusiak XI. mendean hasieran Orreagako bidea lekuz aldatzen du eta Errioxatik pasarazten.¹⁸ Iruñean sortzen da burgo berezi bat kanpotarrentzat eta Jakako Forua ematen zaie bertze pribilegio ekonomiko eta linguistikoekin batera. Egoera hau beste herri haundietara ere eramanen da eta bertako biztanle euskaldunak "naparrak" eta kanpotarren artean ikusezin gaitza sortzen da.

Hizkuntzari dagokionez, berriz, hemendik aurrera, XV. menderaino, Nafarroako hizkuntz egoera aldatu egingo da. Nafar erromantzea,¹⁹ arabiera, hebraiera, okzitanoa eta frantsesa bera ere mintzatzen ziren.²⁰ Hala ere, hizkuntza hauek biztanlego marjinalak erabiliak ziren. Erromantzea kenduta, besteek ez dute ia aztarnarik ere

(16) Garai honetako ikuspegi historikorako, Lacarra, J. M.: 1976, "Cristiandad e Islam", *Historia del reino de Navarra en la Edad Media*, 21-49.

(17) Inguru horietan kokatzen da *Romanzado* deritzan lurraldea. Bederatzi herri txikik osatzen dute udalerrri hau eta Goi Urraul eta Behe Urraul, Nabaskotze, Yesa eta Irunberri ditu mugetan. Izenei buruz, berriz, "se ha asociado con una posible implantación temprana de la lengua romance, en contraste con el vascuence de los vecinos núcleos navarros", J. F. Elizari: 1990, *Gran enciclopedia navarra*, X. alea, Iruñea.

(18) Bi bide ezberdin zeuden Penintsulan sartzeko Garesen batzen zirenak. Bata, Erromatik edo Arles, Saint Gilles eta Montpellier-etik zetozen erromesena, Tolosa eta Oloron-etik Somport, Jaca, Tiermas, Zankotza, Monreal eta Gares egiten zuten. Besteek, Paris aldetik zetozenek, Tours, Poitiers, Bordele, Ostabat eta Orreagatik Iruñea eta Gares egiten zuten. Hortik aurrera bide bakarra zuten, Lizarra, Los Arcos, Logroño, Nájera, Santo Domingo de la Calzada, Belorado eta Burgos.

(19) Nafar erromantze honek eta erromatarren garaitik gorde zen latinetik sortutako erromantzeak, Nafarroako Hegoaldeko, Ebro inguruak, alegia, ez zituzten, ziurrenez, ezaugarri berdinak izanen. Aztertu beharko litzatekeen arazoa dela hau, uste dut.

(20) Gero eta gehiago ari da hizkuntza hauen egoera ezagutzen. Ikus Mixelena 1971. Nafar erromantzerako: González Ollé, F.: 1970, "Vascuence y romance en la historia lingüística de Navarra", *BRAE* 50, 31-76. or.; 1970, *Textos lingüísticos navarros*, Pamplona. Okzitanorako: González Ollé, F.: 1969, "La lengua occitana en Navarra", *RDTP* 25, 285-300. or. Bertzalde, hona R. Cierbidek (1989: 30) laburkiro dioena: "Como es sabido en la Navarra medieval convivieron a nivel de lengua escrita y oral diversas variantes románicas —romance de Navarra, occitano-languedociano, occitano-gascón y acaso castellano, sin olvidar el francés particularmente a partir de 1234 y durante el reinado de las dinastías de las casas de Champagne y de Evreux. siglos XIII-XV—, junto con el euskera y, acaso, el hispanoárabe dialectal de las minorías moriscas de la Mejana tudelana".

utzi: dokumentu idatziak eta lexikoan mailegu batzu eta toponimian arabiarrek utzi duena besterik ez da agertzen. Bertzalde, historiagileek erraten duten bezala, Nafarroan zeuden beste etnien eta euskaldunen artean ez zen inoiz batasunik lortu, aitzitik, irmotasun handiz eutsi diote nafarrek bereari.

Honek denak euskara zela hizkuntza nagusia eta gehiengoak erabiltzen zuena agertzen digu.²¹ Horrela ikusi zuen XII. mendean Aimeri Picaud erromes frantsesak Nafarroako bidea egin zuenean,²² eta berdin bertze erromes alemaniarrek, Arnold von Harff-ek, hiruehun urte beranduago, XV. mendearen hondarrean, Donapaleu, Ostabat, Donibane Garazi, Auritze, Larrasoaña, Iruñea, Gares, Los Arcos eta Biana nafar herriak pasatu zituenean, biek jaso eta paratu bait zuten hiztegi bat bertze erromesen lagungarri (ik. Mitxelena 1964: 59-61 eta 63-65). Erraten ari garenaren frogarik garbiena beste hizkuntzetan, erromantzez, idatziriko dokumentuetan, batez ere, agertzen diren toponimia eta antroponimiako euskal izenak dira eta, horiekin batera, Foru Orokorrean agertzen diren petxen edo zergen izenak: *opil arinçada, on bazendu avaria, açaguerrico, ozterate*, e.a.²³

Alabaina, bada ikuspegi sozialetik datu bat azaldu nahi dudana, hizkuntzari buruzko tratamenduarena hain zuzen. XI. mendean hasten zaizkigun lehenengo lekukoetatik, “basconea lingua” (Leire, 1060), “bascones vocant” (Leire, 1085), “lingua navarrorum” (Leire, 1167) eta horiekin batera, “rustico vocabulo” (Leire, 1045), “antiquis vulgalibus” (Leire, 1051), “vocabulum sortitum” (Leire, 1058) irakurtzen dira (Lacarra 1957: 12-13). Hau, izan ere, garai hartan herri hizkuntza guztiekin gertatzen zen, baina hauetan erabilera garaitzen eta hizkuntzak prestijiatzen joan ziren eta euskararen kasuan, aldiz, alderantzizko prozesua gertatu zen.

XIV. mendean, Carlos II-aren garaian, Huescako *Ordenanzas Municipales*-eko aginduan ona zer zioen: “Ytem nuyl corredor nonsia usado que faga mercaderia ninguna que compre ni venda entre ningunas personas, faulando en algaravia ni en abraych nin en basqueng; et qui lo fara pague por coto XXX sol”.²⁴ Botere publikoetatik euskara baztertua zegoen hizkuntza zen, baztertua ezezik, debekatua ere bai. Edozein gisatan, den gutxienean ere, euskal hizkuntzaren presentzia azaleratzen da. XIV. mendetik aurrera testigantzek itxura berria hartzen dute. Ahozko tradizioz gaur arte iritsi zaigun otoitz profanoa, *Pater noster chiquia*, alegia, XIV. mendetik Iruñeko katedralean idatzirik gordetzen zen. XV. mendean, herriaren erabilera gero eta gehiago paperen bitartez ixurtzen da. 1415. urtean, Carlos III, aren idazkariaren gutuna eta urte bereko “Peregrinus dat gaudium apeçari ez oroc axeguín” (Mitxelena 1964: 58-60), mezuek euskara hizkuntza kriptikoa bezala erabiltzea adierazten dute, bai,

(21) Hemen ere geure egiten ditugu Lacarraren hitzak: “Al historiari la Edad Media del País Vasco, nos asalta constantemente la preocupación de estar reconstruyendo el pasado de un pueblo que se expresa por escrito en un idioma que no es el que se habla, y que el suyo se le escapa a través de los documentos” (1957: 9).

(22) Erromes honek Baschi —Saltus aldekoak eta Iparaldekoak, Akitania-koak, alegia, direlarik—, eta Navarriren arteko ezberdintasuna egiten du: “sed Baschi facie candidores Navarris aprobantur”. Ikus, J. Viellard: 1963, *Le guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIe. siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll*, 3. ed., Macon.

(23) *Fuero General de Navarra* deritzana, hizkuntzaren aldetik ikusteko: Menéndez Pidal, R. *En torno a la lengua vasca*, 37, Mitxelena, K.: 1964: 33-36.

(24) Lacarra, J. M. 1913, *Revista de Archivos y Bibliotecas*, XXIX, 433. or.; Apat-Echebarne 1957: 12-13.

baina hainbeste urtetan euskal hizkuntzari eusteak suposatzen duen kemena eta maitasuna ere adierazi nahi dute. Nafarroako Condestableari egiten zaion kantak ere, 1494.ean, bertze botere eta indarren gainera gordetzen zela euskara agertzen du.

Ezinezkoa da, bada, hainbeste mende hartzen duen Aro luze honetan euskarari muga geografikorik ezarri. Caro Barojak (1945) 1587. urtean zituenen antzerakoak izanen zirela dio. Gutxienez badakigu horiek behintzat izango zituela, baina Behe Erdi Aroan Ekialdetik agertu izanen zen erromantzea taket bat bezala izanen zen euskararentzat, eta aurrerantz, Nafarroa Erdia guztian joanen zen hedatuz. Ez zen, bestalde, gizarte elebiduna sortuko, mintzaleek bi hizkuntzak erabiliz. Nire ustez, euskaldunek elebakarrak izaten jarraitzen zuten, eta gaztelera sartzen zen tokietan hizkuntzaz aldatzen zen, Iruñea eta bertze herri handiak —Lizarra, Tafalla bera, Gares, Zangoza ziuurrenez— herri elebidunak gertatuko ziren, baina banaketa linguistikorekin, hau da, euskaldunak batetik eta erdaldunak bertzetik, gizarte elebiduna, hain zuzen, baina ez norbanako elebiduna, elebakarra baizik, behe-rago frogatu eta zehatzago ikusiko den bezala. Nolabait azaltzeko, gizarte bakarrean, edo, bertzela erran, herri berean jende kopuru txiki bat erdalduna zen, bakarren batek euskaraz ere jakinen zuelarik, eta bertze talde handiena euskalduna, hauek erdara fitsik ere ez zekitelarik.

1.3. XVI eta XVII. mendeak

XVI. mendean bi ardatz nagusi ditugu nafar erresumaren galera, Seigarren Merin-datean mantentzen bada ere, eta euskal literatura idatziaren sorrera. Bi gertakizun hauek zuzenean ez badute ere loturarik, zeharbidez badute zerikusirik elkarrekin.²⁵ Edozein gisatan, euskararako nolabaiteko errenazimendua sortzen da eta euskal egorearen lekukoak zehatzago agertzen hasten dira.

Gasteizko Seminarioan dagoen koaderno batek, 1587. urtekoa, euskararen garai hartako geografi mugak zehatzeko daturik garrantzitsuenak eskaintzen ditu.²⁶ Es-kuizkribu honi esker, Nafarroako euskararen lehenengo muga linguistikoa ezar dai-teke, Nafarroako Apezpikute-giko herrien zerrenda ia osoa hizkuntzaren arauera sail-katurik ematen bait da. Nafarroako 536 herri agertzen dira. Zerrenda honetatik Agilar bailara falta da, eta bailara honetako herri nagusienak aipatuz, zerrendatik kanpo gelditzen dira Zuñiga, Marañon, Biana, Los Arcos eta hego-mendebal her-tzean daudenak. Honen arrazoa argia da, herri hauek Calahorrako Elizbarrutikoak bait ziren. Edozein modutan, Zuñiga, esaterako, euskalduna izanen zela erran daite-ke, alboko herriak Galbarra, Gastain eta Bitoria ere euskaldunak zirelako.²⁷

Agertzen diren horietatik, 58tan gaztelera egiten zen eta 451tan euskaraz. Az-ken hauek gehiago ziren oraindik, batzutan bi herri batera aipatzen direlako: "Urru-gula y echarry, Licasso y gorranz (sic), Oderiz y Amadoz...". Horrez gainera, erdaldu-

(25) Badirudi Etxepare nafarra esperteraturik egon zela gaztelar erresumaren alde ateratzeagatik eta, bestalde, Leizarragak nafar erreginarenekin aginduz itzuli zuen euskarara Testamentu Berria.

(26) Lehenengo aldiz M. Lekuonak argitaratzen du: 1933, "El euskera en Navarra a fines del siglo XVI", *RIEV* XXIV, 365-374. or.; gero berrargitaratua (Zenbaitek 1966: I, 127-137).

(27) Lan hau bukatu ondoren J. M. Satrusteguiaren lan interesgarri eta zehatza argitaratu da, non lurralde honen bilakabide linguistikoa azaltzen den: 1991,1, "Euskeraren eboluzioa Lizarrerrian", *Euskera* 36, 93-124.

nak bezala aipatzen direnen artean euskaraz ere egiten zenaren ziurtasuna dago. Esaterako, Lizarraldeko Lizarra bera, Oteiza, Ayegi, Morentin, Muniain, Arroniz, Anzin, Azedo, ekialderantz eginez, Mendigorria, Artaxona, Tafalla. Iruñea bera ere talde honetan sartzen delarik.

Zerrenda honetan arazo bat sortzen da, berriz ere euskararen egoera soziolinguistikoarena. Zein zen biztanleen egoera linguistikoa erdaldun bezala ezartzen diren lekuetan: Iruñea, Tafalla, Lizarra, nagusienak bertzerik ez aipatzeko. Elebakarrak —erdaldunak edo euskaldunak— ala elebidunak ote ziren? Zerrenda oso erizpide soilez egina dago, hizkuntza batera edo bestera banatuz herriak eta tartean egon daitezkeen aldaki guztiak baztertuz. Bertzalde, informazioa esku ezberdinez jasoa egonen zenez, ez da erizpide bera jarraitu toki guztietan. Kasu batzutan, errateko, Lizarra, Tafalla, Iruñea, elebidunak ziren herriak, erdaldunak bezala hartuak daude baina badira eta XVI. eta XVII. mendeko idazkietan aztarnak hori baieztatzen dutenak. Bertzalde, elebidunak euskaldun bezala agertzen direnak ere badira: Zangoza, Nabaskotze, Nardues, Romanzadua bera. Azkenik, elebakar euskaldunak euskaldun bezala agertzen direnak lirake, horietan goi-mailako jauntxoak, apeza, albaitea, sendagilea izanen zirela bakarrik elebidunak, beste mendeetan ikusiko den bezala.

Hortaz, XVI. mendeko Nafarroako mapa linguistikoak, orohar, hiru zati nagusi ditu, bata euskaldun hutsa, bestea erromantzedun hutsa eta zati elebiduna bien tartean. Hona ekialdetik mendebalderantz listan erdaldun bezala agertzen direnak eta elebidun bezala hartzen ditugunak: Zarrakastelu, Murillo el Fruto, Santakara, Pitillas, Beire, Olite eta Tafallatik igaroz, Artaxona, Mendigorria, Oteiza, Lizarra, Nazar eta Azedo, muga honetatik iparrerantz Iruñea, jakina.

Badira lekukotasunak apezpikategiko dokumentuan erdaldun bezala agertzen diren herrietan euskaraz ere egiten zela agertzen dutenak. Hona garrantzitsuenak. 1539. urtean, Iruñeko apezpikua izendatzeko, katedraleko kabiloak —euskaltzalea zena, bertzalde—, apezpikua Nafarroatik bertatik hautatzeko eskubidea errebindikatuz batera, nafarra eta euskalduna behar zuela izan eskatzen zuen (Apat-Echebarne 1974: 102-3). Garrantzitsua gertatzen da ere Iruñerako, 1586. urtean, hiri honetan sortu nahi zuten karmeldarren konbentuan, Aita Gracian-en lekukotza, non agertzen den jende elebakarren egoera; ikus Apat-Echebarne 1974: 100. Barbarin-en, (1576) sorginkeri-auzian, bertakoa zen andre baten hitzak honako hauek izan ziren: “Ay hene alaua herraz galdua”. Lizarran (1592) Nafarroan zehar Felipe II-k egin zuen bidaiaren lekukotasunak daude, herri honi buruzko informazio interesgarria azalduz:

Esta ciudad es una de las tres capitales del Reino y la menor de ellas, pues sólo tiene unos 2.000 habitantes, cuya parte más humilde (*menu*) habla la lengua vizcaína que ellos llaman vascongada, la cual nos pareció muy extraña, no entendiendo de la misma ni una sola palabra (Ondarra 1980: 372).²⁸

Artaxona (1512). Herri honetako zen Joango Lasterra-k 1512. urtean, Leringo kontearekin euskaraz mintzatzen zela zioen. J. M. Recondo-k.²⁹

(28) J. Garatek ere ematen du bidaia honi buruz informazioa: 1979, “Viaje de Felipe II por la Rioja y Navarra en 1589”, PV 429-443. Erran dezagun, bidenabar, Enrique Cock-ek dioenez bidai bertan Lizarrarantz zihoaztela galdu eta Abartzuzara iritsi zirela, hango jendea “razonable, aunque de diferente lengua, vascoñada, que no se entendía” omen zelarik (Ondarra 1980-1: 372); 1587.eko dokumentuan euskalduna bezala agertzen da.

Kontserbatzen den euskara idatziz, Satrustegui (1990a eta 1990b) argitaratu dituen Areson aurkitutako "Aita gurea" eta "Kredo" zatia aipatu behar dira. "Juan de Amendux"-en Eresia (1564);³⁰ beste gutun kriptiko bat ere badugu, 1549. urtean, Erromatik Juan de Irañeta-k Saldias-eko erretorea zen Pedro de Itero-ri bidaltzen diona: "eta Jaincoac parcaderozola Migueli, çerren ni emen nayzala eçuen esribatu bear berçeri" (Mitxelena 1964: 60).

Baina mende honetan, batez ere auzietara joaten ziren lekukoek testigantza euskalduna agertzen zaigu, elebakarrak izanik, euskaraz egin behar izaten bait zuten beren aitormena.

1. Ezkontz-auziak, Zufian (1552) herrikoak ziren Diego eta Maria Miguel bikote gazteak ezkontzeko zin-hitzak euskaraz ematen dituztela agertzen du egiten den ezkontz-auzian. Utergan (1547), (Sarasola 1983: 103-4).

2. Sorginkeri-auziak, lehen aipaturikoa Barbaringoaz gain, Burgin (1569), Zenozen eta Urrizola-Galain-en (1576), Orikain-en, Ostiz-en (1576) (Sarasola 1983: 105-9).

3. Elizako prelatzioaz egiten den auzian (1597) euskararako lekukotasun garrantzitsua dago (Sarasola 1983: 113). Bestalde, agoteei buruz dauden erreferentzien artean bat dugu mende hartakoa, Monreal (1597), (Sarasola 1983: 109).

XVII. mendean egoera linguistikoa aski tinko gordetzen da. Iruñean mende hasieran (1604ko maiatzaren 15ean), Udaletxeko aktan agertzen da garbi:

Los Rexidores [...] dixeron que considerando que el lenguaje primero y natural de la dicha ciudad y sus montañas de donde por la mayor heran los moços y moças de servicio hera el bascuence y que assi como otros muchos vecinos y habitantes no sabían ni entendía otra lengua que el dicho bascuence... (Irigaray 1966: 68-9).

Lau urte beranduago, "Carpinterias" zeritzan auzoan, 1608ko abuztuaren 31an jasotako akta batean hona zer adierazten den:

... habiéndose juntado en el lugar acostumbrado el Prior y vecinos y moradores siendo llamados por los dichos mayores y estando juntos el dicho prior que es Martín de Lecaun leyó la cédula rectro escripto y en bascuence les dió a entender lo contenido en ella.³¹

1610. urtean Iruñean jaio eta San Cerningo elizan Aita J. Moret bataiatua izan zen. Berak *Anales del Reyno de Navarra*-n (1684) dioenez euskara ezagutu eta maite bide zuen. 1660an, Iruñean ere, ospatu ziren misioen artean bat berezia urtarrilaren 25ean ospatu zen. Horri buruz ematen duen informazioak hona zer dioen: "El domingo a la tarde [...] hubo plática en vascuence, a que acudió innumerable gente, por ser mucha la vascongada que hay en esta tierra y entenderla casi todos" (Fagoaga 1962: 210).

Bost urte beranduago, 1665ean, auzi interesgarri bat gertatzen da. San Cernin

(29) 1951, "La lengua vernácula en S. Francisco Javier", *BAP* 17, 119-144.

(30) Satrustegui, J. M.: 1963, "Hallazgo de una elegía vasca del año 1564", *BAP* 19, 63-65. or. Irigaray, A.: 1963, "Sobre la elegía vasca de 1564", *BAP* 19, 217. or.

(31) Arazuri, J. J.: 1970/V/31, "Historia chica de Pamplona. (Epoca de Felipe II)", *Diario de Navarra*, 35. Apat-Echebarne (1974: 77).

elizarako “Servidor del plato” zeritzan kargua, purgatorioko arimen aldeko meza guztietan egin behar zen diru bilketaren urteko arduraduna, Josef Salcedo-ri eskaintzen diote. Hau, beste arrazoien artean, euskaraz ez zekiela, Burgostarra zela eta kargua hartzera ukatzen da. Bikario Jeneralak zin hartu ondoren hara zer erabakitzen duen: “Habiendo visto la petición presentada por [...] y constar en ella ignorar la lengua vascongada, y ser necesario saberla, para que pueda pedir limosna ...” (Fagoaga 1962: 206).

J. de Beriaynek (1621, Al lector), erabiltzen duen euskara motari buruz dio: “yo escriuo el que se habla en Pamplona, Cabeça deste Reyno, y Obispado de Navarra, que es el que se habla en la mayor parte del, donde se habla bascuence, y el que mejor se entiende en todas las partes,...”. Eta Nafarroako Erresumako zen Konseju Real-eko idazkariak, Martin de Alcoz, eta Iruñeko Cabildoaren izenean Echalaz Doktoreak idazten dituzten baimenetan euskara eta erromantzea direla Elizbarrutiko hizkuntzak aitortzen dute. Eta hau gutxi bailitz, Beriaynek berak *Doctrina*-n euskarari buruz mintzatzen denean “... acá hasta el día de oy, se ha conseruado en la muy noble ciudad de Pamplona y en toda la tierra Bascongada”. Eta Dotrinaren zentso-reak ere, Alonso Maço-k: “... para esta Diocesi, por ser la mayor parte tierra de Bascongados” (Apat-Echebarne 1974: 93-94).

Lizarrako San Juan Bautista elizarako, 1607. urtean, hautatzen den bikarioaren aurka egiten den idazkian birritan ere agertzen dute egoera linguistikoa: “Itten entienden probar que la elección de Vicario que an echo los mayordomos y diputados de la dicha parrochia la an echo no mirando a la necesidad de la parrochia porque en ella de las tres partes la una es vascongada” (Irigaray 1966: 70). Eta beste pasarte batean arrazoi berdinarekin jarraituz: “... por haber más de la tercera parte meramente vascongado y no saber romanz y el dicho cura no saber bascuenz” (Apat-Echebarne 1974: 79).

XVI. mendean elebidunak ziren herriekin jarraituz, Tafallarako dagoen testigantza dakargu. Aita Arezzo kaputxino italiarrak eginiko bidaiaren azalpenean zioen: “Da Tafalla in qua comíncia il linguaggio Biscaglino, che è difficile d'intendersi per ser diverso dallo Spagnola, in modo que tra di loro ne meno s'intendono...” (Legarda 1966: 140, 2. oh.).³²

XVI. mendean muga gelditzen diren ekialdeko herrietan oraindik mende hone-tan euskaldunak direla ageri da gutxienez: Usue (1611), Lumbier (1629) eta Zangozako Sada (1605) 62 urteko biztanle baten aitormenak agertzen du elebakar euskalduna zela: “... habiéndosele leído y dado a entender en vascuence los bienes expresados en la declaración...” (Apat-Echebarne 1974: 95). Testigantza euskaldunak agertzen dira baita ere Bigurian, Salinas de Oron, Artazun, Legardan, Utergan edo Lizarraldeko, Lezaunen, Iturgoienen, besteren artean. Tokia ezezik, egoera elebarkarra ere adierazten dute, Santiago Ordenako Zaldunak izendatzeko, testigantza bila Madrildik datozen jaunak itzultzaile beharrean agertzen bait dira. Balio bezate honako lekukotasun hauek:

(32) Zita Fr. Filippo de Fiorenza-k, 1704. urtean idatzirik lanean agertzen da: *Relazione del Viaggio fatto dal M.R.P. Bernardino d'Arezzo a suoi compagni*, 563-64. or.

En el lugar de Leçaun dicho día mes y año (1643 / 6 / 16) abiendo llegado a nuestra notizia que muchas de las personas que hemos de examinar para estas ynformaciones son bascongados cuya lengua nosotros no la entendemos como niellos la nuestra castellana,... (Munarriz Urtasun 1966: 104).

Artazu-n (1672) "... nos aseguraron que todos hablaban en vascuence y que ninguno sabia castellano sino es el Cura..." (Munarriz Urtasun 1966: 119).

Ikusi dugunetik zera jarraitzen da: 1. "bascongado" azeptzioak euskaldun elebakarra adierazten duela; 2. Herri elebidunak izan arren batzuk, biztanle euskaldunak euskaldun direla bakarrik, gazteleraz ez dakitelarik; 3. Oraindik euskaldun hutsak diren herriak gelditzen direla, errateko Lizarraldean; 4. Beste kasu batzutan, aldiz, Erdi Arotik elebidunak zirenak, elebidun izaten jarraitzen dutela, baina goian aipaturiko norbanakako banaketa linguistikoarekin.³³

1.4. XVIII. mendea

Mende honetako azken laurdenean (1778) amaiera garbirik izan ez zuen auzi baten berri daukagu.³⁴ Gertatzen ziren delitu, salaketa eta auzietarako frogak batzen "errezeptore" deitzen ziren pertsonak ibiltzen ziren herriz herri, eta "errezeptoreen" hautaketarako "hizkuntz perfilak" hagitz kontuan behar zen hartu, eta garai hartan ere arazo honek eztabaidak sortzen zituen. Toki euskaldunetarako, euskaldun hutsetarako erran nahi bait da, "errezeptore" euskaldunak ezinbertzekoak izaten ziren; ez, ordea, gazteleraz ere bazekiten herrietarako. Auzi luze honek, orrien aldetik behintzat luzea, euskararen egoera geografikoa azaltzeko balio du, erizpideak kontrajarriak gertatzen badira ere lekukoaren arauera. Errezeptore erdaldunek beren alde jokatzeko dute, eta, zuzenean edo zeharbidez, euskararen aurka egiten dute. Horrekin batera, eta batez ere, egoera soziolinguistikoa eta hizkuntzarekiko jarrerak ikusteko ere balio bikaina du, askotan gaurkoak diruditelarik. Euskararen hedadura gehiengoarena izanik ere "...ocupa de tres partes del Obispado las dos y más";³⁵ eta bertze batek: "...la tierra vascongada que ocupa más de la mitad de este Reino...", errezeptore euskaldunak oso gutxi ziren: "de los veinte y quatro receptores solo son nueve vascongados y los restantes romanizados", eta horiek ere eztabaidatuak erdaldunen aldetik.

Aurreko mendetik hona bitartean euskararen galera ere nabari omen da:

... asi como el empleo y cargas son iguales (vascongados y castellanos) lo sean también en las utilidades, haciéndose común el turno, como lo estubo como hasta aora veinte y cuatro años, aun habiendo mas numero de vascongados que al presente.

(33) Juan de Beriayn-ek euskaraz eta erromantzez idaztea erabakitzen du bi hizkuntzak erabiltzen zirelako, baina XIII. menderako ere bi hizkuntzak erabiltzen zirela Beiaín herrian badakigu, 1276. urteko agiriak agertzen duenez bi hizkuntzez baliatzen baitziren arazo garrantzitsuak herriari azaltzeko; Mitxelena (1958: 263-264).

(34) Bi zati ditu auzi honek, lehenengoa elizako epaimahaletakoa eta bertzea herrikoa. Guri ez digute ardura auziaren xehetasunak, hizkuntzari dagozkion aztarnak eta erizpideak baizik, eta, beraz, nahiz batera nahiz bertzera bereizketarik gabe joko dugu.

(35) Azaltzen diren zitak Irigaray 1966a-tik jasoak dira.

Galera horren arrazoietakoa bat “romanzadoa”-koa den errezeptore batek azaltzen du, gazteleraren presentzia, herri euskaldunetan, maisuei eskertzen bait die:

... porque es bien notorio y público que en la llamada tierra vascongada los mas saben y todos entienden el castellano, especialmente en los pueblos crecidos, por haverse introducido este idioma generalmente, con la plausible providencia de enseñarlo los Maestros, no sólo a los niños prohibiéndoles el bascuenz si no es a todo el pueblo...³⁶

Eritzi eta azalpen hauekin batera, lehen euskaldunak eta orain “romanzadoak” direnen herri zerrenda luzea ematen dute. Bertan, ia Nafarroa Erdi guztia sartzen da: Cuenca de Pamplona, Egues bailara, Aranguren bailara, Cendea de Galar, Elortz bailara, Cendea de Cizur, Etxauri bailara, Cendea de Olza, Cendea de Ansoain, Goñi bailara, Ezkabarte bailara, Longida bailara, Artzibar bailara, Linzoain bailara, Unziti bailara, Ibargoiti bailara eta, horiez gain, “Villas solas que por su gran población saben romance: Echarri-Aranaz, Huarte-Araquil, Lacunza, Arbizu, Burguete”.

Halere, datu hauek ez dira hain zuzenak, Nicolás de Alzaga-k, erregearen eskribau eta apezpikute giko epaimahaiko errezeptore eta Iruñeko notarioak, berak bisitatu eta ikusitako herri zerrenda luze bat, ez goian azal dutako osoa baina bai gehiena, eman ondoren, honela dio: “... y por lo común los demás la lengua vascongada que es la mas usada y corriente”. Eta beste pasai batean: “... aunque entienden parte del castellano no se acomodan sino en el curso del vascuence, pidiendome les explique las diligencias en dicha lengua”. Eta horiek denak gehiago indartzeko, herriko mezetan erretoreek sermoiak eta gainerakoak euskaraz egiten zituztela: “en vascuence como más común y comprensivo a todos”.

Bertzalde, aipaturiko herri handiei buruz, Etxarri-Aranatz, Lakuntza, Arbizu eta Uharte-Arakilgo eskribauak lekukotzat hartuz, herri horietan erromantzez zekiten pertsona bakarrak honako hauek omen ziren: “sacerdotes, escribanos, médicos, boticarios, cirujano, estudiantes, ministros de la renta real del tabaco, maestros de primeras letras y algún que otro guarda, labrador o trajinero”. Eta eskribauak horiekin bakarrik eta ez bertekin, hau da, ez herri guztiarekin, “han ejercido en romance, con todos los demás han ejercido sus funciones en vascuence”. Lekukotasun horren alde dago Irisarri prokuradorearen testigantza:

... porque a excepción de los Sacerdotes, estudiantes, etc., etc., todos los demás comunmente son bascongados líquidos, y aun algunos de dichos oficiales, después que se han restituido a sus países, estableciendo en ellos su residencia, dejan a olvidar por falta de curso i ejercicio lo que aprendieron de romance y para su mayor satisfacción, y seguridad de sus conciencias regularmente se examinan las pruebas en vascuence.

Auzi honetan, lehen erran bezala, hizkuntzarekiko jarrera ere jasotzen da. Ezta-

(36) Badira maisuen lanari buruzko lekukotasun gehiago. Eraul-era, Lizarraldean, 1722. urtean euskaraz ez zekien apeza igortzen dute. Herria aurka agertzen da nonbait, eta apezaren burua zurituz han jarri duenak dio: “todos los naturales de dicho lugar saben tambien como el vascuence, el castellano o romance; pues educando a los niños en escuelas donde no se permite hablar vascuence...” Ros Galbete, R.: 1977, “Proscripción de la enseñanza escolar del vascuence en Eraul en 1722”, *FLV* 26, 311-313. or.

baida guztian, erromantzadoek jarrera bortitz eta oldartsua dute, eta ez dute momentu batean ere errezeptoreak elebidunak izan beharra onartzen; euskaldunak, berriz, alderantziz, euskaldunen beharra defenditu arren, apalagoak ageri dira, eta gutxi izan arren, ez dute errezeptore gehiago izendatzea eskatzen, daudenak mantentzea baizik. Erdaldunek, gainera, herri euskaldunetan erdaraz ez egitea edo erdaldun gehiago ez egotea “general desgracia” bezala hartzen dute eta euskaldunak adierazpen horren aurka ateratzen direnean, zuzentzen dute erranez ez zirela ongi ulertuak izan eta errate horrekin zera adierazi nahi zutela: “...que no sería tan desgraciado el pueblo que dejase de tener alguna persona castellana a mas de su Párroco...”.

Badugu, bertze lekukotasunik ere mende honetarako. Herriak, agian, kantitatean ez baina kalitatean galdu duela erran behar, elebitasuna bortitzagoa ageri bait da. Mugak ez dira asko aldatu. Tafallan mendearen bukaeran baziren oraindik euskaldunak, Azparrengoa zen apezak bere eginkizunetako bat zuen: “dar catequesis a algunos niños del idioma vascongado” (Cierbide 1979: 516).

Gallipienzo, Monreal, Garinoain, Barasoain, Mendibil eta Artaxona bera euskaldunak dira. Larragan, euskararen presentzia bada, baina badirudi euskara ahultzen hasia dela. Lizarraldean, Dicastillo eta Eraul herriak ere, hegomendebaldeko heretzean, euskaldunak direla agertzen da.

1.5. XIX. mendea

Añibarrok mende honen lehen herenean eginiko herri euskaldunen zerrenda Villasantek (1966: 44-60) argitaratu zuen. Begirada batez interesgarria dirudien dokumentua den arren, azterketa zehatzagoz fidagarritasun handia galtzen du. Herri euskaldunen zerrenda bera ez da ez osoa ez bermea, eta kontserbakorra agertzen da. Mendebaldeko bailaretatik: Arakil, Sakana, Ergoiena, Larraundik hasi eta Ekialdeko Erroibar, Artzibar eta Zaraitzuraino, egun ere euskaldunak diren herriak aipatzen ditu, eta horiek ere ez denak. Ultzaman, Iraizoz eta Larraintzar besterik ez, eta Aezkoa bailararen berri ere ez du ematen. Iruñea inguruko herriak, Cuenca de Pamplona deituko genukeena, euskalduntzat jotzen ditu eta Iruñetik hegoalderantz joz, Ibargoiti bailara, Izagaondoa eta Lizarraldetik Goñibar. Besterik ez. Añibarroren zerrendak, bada, ez du ekarri garrantzitsurik euskararen mugak ezartzeko, han euskaldun bezala ematen dituen herri gehienetan XX. mendean ere euskaraz egiten bait zen. Erronkariko bailarari buruz, aldiz, “ya no se predica en bascuence” (Villasante 1966: 58); fraseak, agian, adierazi nahi du zein erizpidez eginiko zerrenda den. Gehiengoa euskalduna izatea, euskaldun hutsa, alegia, sermoiak euskaraz ematea premiazkoa bihurtzen zelako herri horietan. Ez bait dugu ahantzi behar Añibarroren xedea misioak ematekoa zela eta fraile eta misiolariet beren lana nola egin behar zuten erakustea.

Edozein modutan, beste lekukotasunetik kanpo, garrantzitsuena, L. L. Bonaparte Printzeak eginiko mapa da.³⁷ Mapa linguistiko honetan, XIX. mendeko azken laurdeneko Nafarroako euskararen mugen informazioa ezin zehatzagoa eta garrantzitsu-

(37) *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara, et sa division en dialectes, sousdialectes, et variétés, par le prince Louis-Lucien Bonaparte, Londres, 1863.*

goa eskaintzen da, batez ere euskararen egoera demografikoa azaltzen duelako. Horretarako, koloreen bizitasunez baliatzen da, edozein tokitako mintzaleen kopuru maila adierazteko. Eta, egia errateko, Iruñetik hegoalderantz agertzen dena oso margo ahulean agertzen da. Edo, alderantziz, muga linguistikoa, beti bezala, eritzien arauera jarri behar da, mapa horretan margo ahulean egon arren, zenbait lekutan, ez ziren zaharrak bertzerik, eta horien artean ere ez denak, euskaraz mintzatzen. Dena dela, muga hori, mendebalde ekialderantz eginez honako tokietan gelditzen zen: Ziordia, Iturgoien, Gesalazen Estenoz, Iltzarben Artazu, Gares, Barasoain Orban, Ibargoitin Izko, Urraulen Artajo, Mugeta, eta, azkenik, Burgi herria.

1.6. XX. mendea

Berriz ere lekukotasun eliztiarra dugu mende honen hasieran: *Guía eclesiástica y estado personal del Obispado de Pamplona en 1 de septiembre de 1904* bildu zen (Fagoaga 1966: 210). Herri bakoitzeko apezak emandako informazioaren bitartez eginiko zerrenda honen aurrean, ordurako mugak erabat aldatuak daudela esan behar da, batez ere hitzez hitz jarraitzen bada hemen esaten dena. Muga, beti bezala, Ziordia eta Urbasatik hasi, Andia mendizerratik igaro, bertan Goñi eta Urdanoz sartzen direlarik (Goñibarrerako ik. Ondarra 1987: 117-121), Ultzurrun, Olo, Saldise, Iruñea inguruan, Olzan ageri dira herri euskaldunak, Untzu, Orrio, Makirriain, Aderiz, Ezkabarte, Juslapain, Atez, Odieta, Olaibar eta, ekialderantz, Esteribar, Erroibar, Auritze, Orreaga, Aezkoa, Zaraitzu. Erronkarin Isaba, Uztarroz eta Bidankotze euskaldunak bezala aipatzen dira. Kasu honetan ere ageri da erizpideak ez direla ez oso koherenteak ez eta berdinak ere. Gainera kanpoan utzi ditu geroago euskaldun agertzen diren herriak. Urraulgo Adoain eta Ayetxu garai hartan euskaldunak ziren, hemen aipatzen ez direnak. Hortaz, aurreko menderako Añibarroentzat errandakoak hemen ere balio du.

Hemendik aurrera ez dugu muga berririk seinalatuko. Laburbilduz, zera errango genuke, XIX. mendetik hasita galera etengabea izan dela, batez ere azken ehun urte hauetan. Dena den, euskararen berreskuratzeko daramagun bilakabidean, mugek ez dute balio handirik, eta egoera linguistikoa ikuspegi bertikalez beharko litzateke begiratu, erizpide soziolinguistikoak nagusitzen bait dira.³⁸

2. Nafarroako euskalkien sailkapena

... todos siguen aceptando, con retoques mínimos, la clasificación de los dialectos vascos establecida por Bonaparte, [...], y no precisamente con los mismos criterios que luego se han empleado en dialectología románica o germánica (Mixelena 1976: 319).

Tamalez, adierazgarriak eta oraindik baliagarriak gertatzen dira hitz hauek, euskalki guztietarako orohar eta Nafarroakoetarako bereziki. Egia erran, oraindik kontrastatzeke dago sailkapen hori hizkuntzalaritzako erizpide tinkoz.

(38) Irigarayk 1935. urteko muga zehatza jarri zuen eta Sánchez Carrión Txepetxek 1970. urtean jasotako datuekin, betze muga bat gugandik hurbilago gelditzen dena. Ikus Apar-Echebarne (1977). Baita, aipaturiko datan herriz herri euskararen egoera ikusteko, Sánchez Carrión (1972).

2.1. Sailkapenak

Hainbeste gauzatan aintzindaria zen Oihenartek³⁹ erizpide historikoz Nafarroa gehianean hizketa berezia erabiltzen zela (1926: 168-9, 353) erran zuen eta, bera nafarra izanik ere, "Vascitania" deitzen zuen Iparralde guztirako euskalki bakarria berezi izan zuen, aldenuz linguistikoki ordurako muga politikoak ezberdintzen zituen lurraldeak.

Zorrotzago jokatu zuen hurrengo mendean Larramendik. Literaturarik gabeko euskalkiak libururik gabe ezin zituela ezagutu eta herriz herri ibiliz jaso zuen beharrezkoa zuen informazioa.⁴⁰ Ez dut uste, halere, toki batzuetan eta Nafarroan bereziki aunitz ibiliko zenik, eta literatura idatziaz erran zuena baino gehiago baliatu zen.⁴¹ Ikuspeirik helduena agertzen duen lanean *Corografía*-n hain zuzen, Nafarroarako euskalki bat bakarria bereizten du, ezberdintasun handiak dituela euskalki honek erraten duen arren. Batzutan, lapurterarekin bat egiten duela dio, eta Gipuzkoako Irun eta Oiartzungo mintzairak ere lapurterarekin erkatzen zituen; bertze batzutan, ezaugarri bereziren bat ere seinalatzen du Beriaynen eta Elizalderen lanak irakurri eta aztertu ondoren, baina beti lurralde geografikoaren eraginez euskalki bakarria azalduz.

Larramendik ere Piriniotako hizkerari buruz ez du inoiz ezer agertzen. Izan ere, goian azaldu den bezala, erronkariara Añibarrok aipatzen du lehenengoz, eta Araquistainek Gipuzkoako eta Nafarroako zenbait hitzekin batera erronkarierako "algunos términos vascongados bien extraordinarios" jaso zituen Larramendiren hiztegia osatzeko.⁴² Baina L. L. Bonaparte Printzeari zor diogu hizkera hau buruz egiten den lehenengo azterketa zorrotza eta sailkapena, eta, denera zabalduz, euskalki guztiei buruz egin dena. Edozein gisatan, derragun Nafarroako lurraldeak eman ziola lanik handiena sailkapena egiteko, eta horren arrazoia begi bistakoa da, ordurarte ez bait zituen inortxok ere hizkera horiek aztertu edo eurretaz hitz egin edo zerbait azaldu. Literatura mailan agudo egin zen zegoen literatura apurrekin, baina dena eskas eta mugatua gertatuko zitzaion.⁴³ Hiru sailkapen baino gehiago behar izan zituen egin, eta laugarrena, eta azkena, burutu ondoren ere, Nafarroakoarekin aski buruko min izaten jarraitu zuen.

(39) *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, Paris. (Gorosterratzu-ren argiltapena jarraitu dugu: RIEV 17 (1926), 18 (1927), 19 (1928).

(40) "Para saber sus voces no hay recurso á los libros, sino á los pocos que he citado, y esos en un solo dialecto —lapurteraz ari da— y se hizo preciso recurrir a todas las provincias y adquirirlas de viva voz" (1843 [1745], XLVI), *Diccionario trilingüe del Castellano, Bascence y Latin* Pio Zuaza, San Sebastián.

(41) Zuberera, errateko, liburuen bitartez ezaguru zuela baieztatu daiteke, alperrikakoa jotzen baitzuen *ou* eta *uren* artean egiten zuten bereizketa: "sin necesidad alguna, pues en vascuence no hay diferencias de pronunciación en *u* que siempre suena a la española" (1969: 296). Beste horrenbeste erran daiteke Nafarroako hizkerari buruz. *Corografía de Guipuzcoa*, (I. Tellechea Idigorasen edizioa), 1969, San Sebastián.

(42) A. Fidel Fitak argitaratu zuen hiztegi hau: "Suplementos al *Diccionario trilingüe* de Larramendi, escritos en 1746", *Revista de Ciencias Históricas*, II, 1881, Barcelona.

(43) Hutsune hori betetzeko laister eman zion itzulpenak egiteari, nolabaiteko literaturarik gabeko euskalkiak, Nafarrerak batez ere, hornitzeko: "Tandis que le Guipuscoan, le Biscayen, le Labourdin et le Souletin existent comme des dialectes littéraires ayant une petite littérature imprimée, le Haut-Navarrais et le Bas-Navarrais, qui sont tout aussi bien des dialectes que les premières, ne possèdent pas de livres. Je ne suis pas obligé, pour ce dialecte, d'inventer un basque théorique qui ne se trouve nulle part..." Urquijo (1908: 650-657).

Hagitz begi zolia izan zuen Bonapartek lehenengo sailkapena egiterakoan, dagoeneko Nafarroako euskal hizketak sei euskalkietara hedatzen zirela hartaratu baitzen: “On peut dire jusqu’à un certain point, que la Haute-Navarre et par conséquent l’Espagne, renferme les six dialectes: Burunda, Lecumberri, Elizondo, Urdax, Valcarlos, Roncal”. (Urquijo 1908: 219). Bizkaiera, gipuzkera, nafarrera, lapurtera, behenafarrera eta erronkaria euskalkietara, alegia. Miragarria gertatzen da, batez ere kontuan hartzen baldin bada, erran bezala, ia hutsetik jaso behar izan zituela lurralde honetako mintzaira guztiak. Bere gutunketari jarraituz banan banan hainbeste lurralderen informazio linguistikoa jasoaren beharra agertzen da. Iruñea ingurukoa: Burlata, Arre, Billaba, Berrioplano; Lizarraldekoa, Amezkoa Goikoa eta Behekoa, Arakil, Burunda, Aezkoa, Araitz, Basaburu, Larraun, e.a.ekoa.

Bigarren sailkapenean (1864-65) ez du aldaketa handirik egiten, lehenengoan osatzen joaten bada ere. Zuberera euskalkiaren azpieuskalki bezala erronkaria eta zaraitzera kokatzen ditu. Gipuzkeran Urdiain eta Etxarri-Aranatz, Urdiangoan bizkaieraren ezaugarriak ere badituela konturatuz. Nafarreran, Elizondo, Bera eta Liza-so; eta ez daki non kokatu gainerakoak (Urquijo 1910: 282-3).

Horiek idatzi eta hilabete gutxitara aezkerara itzultitako dotrina jasotzen du, eta hona zein eritzi ateratzen duen hizkera honi buruz: “Ce sous-dialecte est réellement un des plus intéressants pour la science linguistique”. Ez dela nafarrera, ez gipuzkera, ez zaraitzera, baizik eta: “... mais c’est un sous-dialecte distinct du Bas-navarrais de France. Il a pour frère le bas-navarrais de Baïgorry et le bas-navarrais du Labourd depuis St. Pierre d’Irube jusqu’à Hasparren et Briscous” (Urquijo 1910: 289).

Kasu guztietan, aditz laguntzailean oinarritzen da batez ere. Iragangaitz eta iragankorretako indikatiboko formetan eta baita aditzaren tratamenduan ere. Hala ere, ideien aldetik hirugarren sailkapena (1866) da interesgarriena. Aezkoako, Zaraitzuko eta Erronkariko haranak miaztu zituen eta hegoalderantz eginik, Luzaide, Orreaga, Auritze, Artze, Esteribar, Oltza lurraldeak bisitatu bidenabar, hango hizkerak aztertu zituen. Eta interesgarriena edo bereziena dela sailkapen hau diot, Nafarroako lurraldeari ez bait dio berea duen euskalki bat bera ere ematen. Lurralde honek badu beste guztietatik, bizkaieratik izan ezik, baina ez bide du bere euskalkirik. Edo bertze aldetik begiraturik, Nafarroak euskalki guztiak ditu ordezkaturik, bizkaiera izan ezik. Gipuzkera, nafar-lapurtera, behenafarrera eta nafar-zuberera dira bereizten dituen euskalkiak eta horietan sartuak daude Nafarroako hizkera guztiak (Bonaparte 1866: 27).

Badu argitara gabeko lan bat,⁴⁴ hirugarrenaren irudikoa dena ez baitio aldaketa handirik eransten. Izenen zerrenda, ordea, berri eta zehatzagoa da, eta bertan agertzen den banaketa honako hau da: Gipuzkeraren hirugarren azpieuskalkia bitan banatzen du, lehenengoan Urdiain, Bakaikoa, Iturmendi, Alsatsu, Olazagutia eta Ziordia sartuz eta bigarreanean Etxarri-Aranatz. Nafar-lapurterak dituen hiru azpieuskalkietatik, bat bakarra da lapurterra. Beste biei honako banaketa egiten die:

(44) *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes [...], et précédée d’une nouvelle classification des dialectes, sous-dialectes et variétés de l’euscara,...*, Londres (datarik gabea).

II.

1. Lizaso: Arraiz, Olague. Olabe, Sorauren.
2. Elizondo, Errazu: Irurita, Ziga, Aniz, Almandoz. Arraioz.
3. Bera, Igantzi, Sunbilla, Doneztebe, NARBARTE: Oieregi, Oronoz, Beinza-Labaien, Saldias. Erasun, Ezkurra.
4. Uharte-Arakil: Arruazu, Lakuntza, Arbizu, Irañeta, Murgindeta, Iabar, Hiriberri, Satrustegi, Zuazu, Ekai, Etxarren, Egiarreta, Etxaberri, Irurzun. Erize, Sarasa, Añezkar.
5. Inza, Leiza, Areso.
6. Irun: Hondarrabia, Oihartzun. Lezo. Goizueta, Arano.

III.

1. Elkano: Aoiz, Mugeta, Adoain, Aietxu.
2. Uriz.
3. Aurizperri
4. Auritze
5. Gares
6. Oltza

Behenafarreraren hiru azpieuskaltitik, hirugarrena da aezkerari eskaintzen diona. Azkenik, napar-zuberera deitzen duena bost azpieuskaltitan banatzen du, bigarrenean Erronkariko eta hirugarrenean Zaraitzuko herriak sartuz.

Gainbegiratu batez, hegoaldeko hizketak sailkatzerakoan ahultasun bat agertzen du. Halere, ordurako, ezaugarri morfologikoetan oinarritu zen dauden bezala sailkatzeko, baina oraindik zail gertatzen zaio Gares, Longida, Olza eta Aezkoa beraren arteko ezberdintasunak finkatzea eta sailkatzea.

Laugarren sailkapena, Bonaparte (1869), izan zuen, edonola ere, sailkapen erabakiorra. Izan, ez zen, funtsean, hirugarrenetik hainbertze aldentzen, baina filosofia aldatu egin zuen. Berezkoa den nafarrera, behenafarrera alde batera uzten badugu, bi euskaltitan banatu zuen:

III. Iparraldeko Goinafarrera:

7. Ultzama - Lizaso
8. Baztangoa - Elizondo
9. Bortzirietakoa - Bera
10. Arakilgoa - Uharte-Arakil
11. Araizkoa - Intza
12. Gipuzkoakoa - Irun

V. Hegoaldeko Goinafarrera:

15. Ekialdekoa - Egues, Olaibar, Artzibar, Erroibar, Auritze
16. Iltzabekoa - Gares
17. Mendebaldekoa - Oltza, Zizur, Gulina.

Horiez gain, bertze euskalki guztietan, bizkaieran izan ezik, sartzen dira Nafarroako lurraldeko hizketak.

II. Gipuzkera:

6. Nafarroakoa: Burunda, Etxarri-Aranatz

IV. Lapurtera:

13. Bertakoa: azpieuskalki honetan Urdazubi eta Zugarramurdi sartzen ditu.

VI. Zuberera:

19. Erronkarikoa: Bidankotze, Urzainki, Uztarroze.

VII. Ekialdeko Behenafarrera:

22. Zaraitzukoa: Zaraitzu.

VIII. Mendebaldeko Behenafarrera:

23. Baigorrikoa: hemen Luzaide sartzen du.

25. Erronkarikoa: Erronkari.

Sailkapen hau osaturik gelditzen da gero eginiko lanekin. 1872. urtean Pirinio aldeko nafar hizkerak aztertzen ditu.⁴⁵ Lurralde hauen egoera larria azaldu ondoren, Erronkarikoa batez ere, deskribapen linguistiko zehatza egiten du eta eritzia aldatzen du, erronkariara euskalki berezizat har zitekeela erranez.

Baztangoarekin ere nahasi xamar ibili zen, ez bait zekien garbi non koka garbi hizkera hori. Laugarren sailkapenean egiten dituen oharren artean, bat hizkera honi zuzentzen dio, lapurteraren hirugarren azpieuskalkia izan zitekeela erranez. A. Aranari idatzitako gutunean (Altuna 1985: 316), aldaki bakartzat har daitekeela dio, eta lapurteratik eta Ip(GN)-tik bereizten dela. Aski adierazgarria gertatzen da Aranari jarraian diotsona: “Dans la carte litographique il est classé avec le haut-navarrais septentrional, tandis que dans la carte en taille douce je le range avec le labourdin”. Bertzalde, Luzaideko hizkerari buruz egiten duen lanean, Baztango hizkera Lapurteran kokatzen du:

... el valle de Valcarlos, de igual manera que el país de Quinto, los valles de Aezcoa, de Salazar, y de Baztán mismo, con Urdax, Alquerdi y Zugarramurdi, deben ser considerados como países que lingüísticamente pertenecen a Francia, es decir, a los dialectos: 1° Labortano (Urdax, Alquerdi, Zugarramurdi, Valle de Baztán, excepto Oronoz y Zozaga (sic) (Bonaparte 1881: 161-2).

Azkenik, bi goinafarrerekin eta bi behenafarrerekin bana egiteari bidezkoa zeri-tzon. Heg (GN) eta Ek (GN) azpieuskalki bezala sailka zitezkeela zioen sailkapen berari egiten dizkion oharretan. Halere, biak euskalki bezala eusteari ongi erizten dio berak.

2.2. Sailkapen dialektalak eta leinuen banaketa

Bonaparte Printzeak eginiko sailkapenak urteetako lanaren ondoko heldutasun handia ageri du.⁴⁶ Pentsa ezinekoa gertatzen da zenbat datu, ñabardura eta ezaugarri

(45) *Études sur le trois dialectes basques des Vallées d'Aezkoa, de Salazar et de Roncal*, Londres.

(46) Aspaldikoak dira Caro Barojaren (1945: 10) hitzok: “Aludo al admirable plano en el que marcó, no sólo los límites del vascuence, sino también los de las divisiones dialectales de este idioma”.

jaso eta sakontasunez aztertu behar izan zituen hain sailkapen zehatz eta borobil horretara iristeko. Hori dela eta, aldaketaren bat gurtxi gora behera, berak ere ikusten zuena bertzalde, ontzat ematen dugun sailkapena da, zegoen zegoenean mantentzen baitugu.

Badu sailkapen honek, bertze ikuspuntu batetik aztertuz, bertze arlo bat komen-tagarria gertatzen dena. Bonapartek ez du erreferentzia historikorik egiten sailkape-na azaltzerakoan. Ez dakigu, hortaz, erizpide horiek kontuan hartu ote zituen edo ez. Bere lanaren metodologia arretaz miatuz, ezetz erran beharko litzateke. Hori dela eta, harrigarriagoa gertatzen da oraindik sailkapenak duen antz handia, bere alderdi nagusietan, historiak suposatzen duen leinuen banaketekin.

Caro Barojak (1945: 34), berriz, bai, datuak hartuz, euskalki eta leinuen arteko lotura tinkoa finkatu zuen, hemen aztertzen ari garen lurraldera mugatuz hain zuzen: "El límite N. de los vascos coincide con el del dialecto llamado alto navarro septentrional en su variedad de Guipúzcoa y no con los límites actuales de Navarra". Eta hegoaldeetik begiratuz: "El límite del alto navarro meridional, en 1552, iba por las fronteras de los vascos, asimismo por su lado SW".⁴⁷

Horrek eta Bonaparteren sailkapenak, beraz, Gipuzkoako Ekialdeko kostaldea, Hondarrabiatik hasi eta Errenderiraino, hizkeraz goi-nafarrerakoa dena, arestian baskoien leinuari ipintzen genion mendebaldeko mugarekin bat egitera eramaten gaitu.

Dena den, ondorio eta erkaketa hauek aski mugatuak gertatzen dira: euskararen lekukotasun murrizteak ez bide dute informazio gehiago eman erkaketa historikoak egiteko. Aipatu den Caro Barojaren hitzetan, Heg (GN)ren muga bat egiten zen baskoien mendebaldeko mugarekin. Baina, zer gertatzen da baskoiek hartzen zuten eta Errioxaraino zabaltzen zen Mendebal-Hegoaldeko lurraldeekin? Zein motatako mintzaira ote zen han erabilirikoa? Heg (GN), agian? Ez dut uste hortik joanen zenik. Bizkaiko Hegoaldeetik hasi eta, Arabako lurralde nagusi batetik pasatuz, Nafarroaraino⁴⁸ sartzen zen eta Mitxelenak (1976: 65-6) *Meridional* deitzen zuen galdutako euskalkiak, ziurrenez, eremu handiagoa hartuko zuen⁴⁹ eta zerikusirik izanen zuen horrekin. Edo, agian, K. Zuazok (1989: 43) Arabako lurralderako seinatzen duen azpieuskalki baten luzapena izan zitekeen. Baina, erran den bezala, lekukotasun faltak, gaurkoz, bere horretan gelditzera behartzen gaitu.

Edozein modutan, Bonaparteren sailkapenetik Burunda eta Etxarri-Aranatzko

(47) Mitxelenak (1964: 117) euskalki honen eremua "parte central de Navarra"n kokatzen du.

(48) Lekukotasun historikoz ari naiz, alegia, Landuccio-ren hiztegiak, erraterako, eta gugandik hurbilago eta bizirik diraute Zigoitiako hizkera eta Burunda bailarako mintzaira.

(49) Ikus zer dioen Mitxelenak (1976b: 65-66): "La muestra que poseemos, por exigua que sea, permite afirmar sin lugar a dudas que el vascuence de la Rioja y Burgos nada tenía de navarro, si entendemos por tal el navarro por antonomasia, el de las zonas centrales de Navarra, documentado con abundancia más que suficiente".

Eta jarraitzen du: "La lengua meridional no coincide sólo con la alavesa y con la de los testimonios vizcaínos no demasiado copiosos, en la conservación de arcaísmos, que faltan en Navarra, pero no en la inscripción de Lerga, ya en la documentación medieval más antigua: la conservación de la aspiración y las consonantes (-ll-, -mm-) geminadas o fuertes, que en territorio navarro son excepcionales. También aquí, como en Alava y en Vizcaya, tenemos *huri* 'villa' o *baltz* 'negro', no *iri* o *beltz*".

hizkeren kokapena eztabaidatua izan da, gipuzkeran sartuak izatea, hain zuzen, eta ez, erraterako, bizkaieran edo nafarreran.⁵⁰

2.3. Elizbarrutiak eta zatiketa dialektalak

Elizbarrutien aintzinako zatiketaren eta dialektoen banaketaren arteko loturak estuak direla aspalditik erran izan da.⁵¹ Jung-ek⁵² frogatu zuen Elizak bere barruti handiak Dioklezianoren organizazio muga zaharrak gordez finkatu zituela. Sánchez Albornozek (1974: 39) ideia hau bera baieztatzen zuen Espainiako Iparralde guztira-ko: “cada obispado abarcaba la comarca habitada por una gran tribu o grupo de tribus menores o afines”. Eta Menéndez Pidalek (1962: 48), gure ingurura etorriz, hona zer zioen: “No se ha de entender que la división eclesiástica influyó en la dialectal, sino algo más interesante: que las viejas diócesis reflejan muy antiguas divisiones del país y éstas acaso sean de los antiguos pueblos”.

Baskoien leinuari begiratuz, aldaketarik nagusia edo nabarigarriena Gipuzkoako Ipar-ekialdean eta Nafarroako Mendebal-Iparraldeko zatian gertatzen da, hauek Baionako elizbarrutira eramanez bait zituzten. Elizbarruti honek bere barrutian Lapurdi osoa eta Behe-Nafarroako lurraldea —Amikutze eta Ostibarre izan ezik—, eta egun Hegoaldekoak diren lurraldeak ere bere baitan hartzen zituen. Erran bezala, Hondarribia, Oiartzun, Errenderi baskoien leinukoak ziren, baina gero, ordea, Akitaniako lurraldearen Hego-Ekialdean kokatzen zen Baionako Elizbarrutiaren pean sartu ziren. Eta berdin gertatu zen Baztango Bailara, Bertizarana, Basaburua Txikia eta Bortzirietarekin, Baionako Elizbarrutian kokatuak izan bait ziren. Ez, ordea, Ultzama, Basaburua Haundia, Araiz, edo Arakil, Ip(GN)-n kokatzen diren beste azpieuskalkiak, alegia, hauek Iruñeko Elizbarrutiaren menpe egon bait ziren. Baina elizbarrutiaren mugak, ekialderantz eginez, baskoien lurraldean sartzen jarraitzen du, bertan Luzaide bera ere hartzen bait zuen. Bada beste aldaketa nagusi bat ere: “Cuando ya entrada la Edad Media, hasta el siglo XI inclusive, conocemos mejor la geografía eclesiástica, vemos reaparecer la división que apuntamos. El antiguo territorio várdulo pertenecerá a Pamplona...” (Mañaricua 1963: 13); bertze ikuspuntu batetik begiratuz, gipuzkeraz egiten zen lurraldea Iruñeko Elizbarrutian kokaturik egonen da, lehen aipaturiko Ip(GN)ko azpieuskalkian mintzatzen ziren lurraldeekin eta baita Hg(GN)koekin ere, besteren artean.

Zer erran daiteke, beraz, honen ondorioz? Lehenengo eta behin, elizbarrutien banaketak ez datozela hain bat leinu zaharrekin eta, bertzalde eta batez ere, arrazoi

(50) D. Inzak zehaztasun handiz aztertu zituen herri hauetako hizketak eta, gipuzkera ote ziren egiaztatze-ko, Gipuzkoako herrigune hurbilenetakoekin, Idiazabalgo Ursua eta Zegamako Otzaurte auzoetako hizkerekin erkatu zituen. Eta ondorio hauxe atera zuen, oso antzerakoak izan arren elkarren artean erabiltzen ziren hizketak, ez zegoela bateratzerik eta Burundakoa askoz ere hobeki lotzen dela Nafarroako euskalkiarekin. Ikus Inza, 1922. Cf. orain K. Zuazoren liburu honetako lana.

(51) Mitxelena behin baino gehiagotan mintzatu da leinu eta Elizbarrutiek egindako zatiketaz. Ikus, besteren artean: 1961, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Zarautz (85. or.) eta, 1978, “Euskararen bide luze bezain malkarrak”, *Euskararen liburu zuria*, Bilbo (16. or.). Behin baino gehiagotan aipatu izan dugu Caro Baroja, J. ere: 1973, “Los estudios geográfico-históricos sobre el País Vasco y la dialectología”, *Estudios Vascos* 7, San Sebastián eta Caro Baroja (1945): 1. eta 2. kapituluak.

(52) *Die römischen Landschaften des römischen Rechtes*, Innsbruck. Sanchez Albornoz (1974: 38)-tik jasoa.

erligiosoak edo elizarekikoak ez direla izan, inola ere, eraginkorrak euskalkien banaketan. Alderantziz, berriz, badirudi egokiago aintzinako leinuek eta hauek zituzten bereizketa dialektalak, baldin bazituzten ere, gorde egin zirela elizbarrutien zatiketaren gainera. Izatekotan, bi salbuespen lirateke, Baztan bailara eta Luzaideko lurraldearena. Baina kasu hauetan gehiago izanen da ukipen linguistikoak duen eragina elizbarrutiarena baino. Eta, bertzalde, jakin, badakigu, historikoki zeinen harreman estuak izan dituzten lurralde hauek egun Iparraldekoak direnekin.

Azkenik, banaketa hauek ere ez digute laguntzen Pirinioko bailaretako hizkerarena finkatzeko. Erronkari eta Zaraitzu eta Huescako lurraldea bera batez ere, "Summo Pirineo" deitzen zuten lurraldean kokatuak zirenak eta baskoien leinukoak izan arren, Akitaniako lurraldekoekin harreman estuak, eta hortaz, lotura linguistikoak izanen zituztela pentsatzera eramaten gaitu.

Azken ondorioz, bada, zera erranen genuke: gehien ere, leinuen banaketekin loturik egon daitekeela euskalkien sailkapena; ez dirudiela elizbarrutien banaketak eraginik izan duenik euskalkien eta azpieuskalkien bereizketan. Eta, azkenik, ez dagoela jakiterik, aipatu diren sail linguistikotik kanpo, Nafarroako beste bereizketa dialektalek oinarri historikorik duten ala ez. Batez ere Hg(GN)-ri dagokionez, euskalki honen muga linguistikoa garai zaharreen zein ote zen, historian zehar zein bilakabide eta banaketa izan ote dituen, hori iluntasunean eta garbitu gabe utzi behar gaur-gaurkoz.

Oroz gain, ondorio bat eta ia bakarra atera nahi genuke: euskalkien zatiketa zehatza egitea metodologia mailan komenigarria eta beharrezkoa gertatzen bada ere, zein zaila eta arriskutsua gertatzen den azaldu. Campiónek eta Broussainek (1920) erran zuten ordurako: "Las clasificaciones de cosas naturales, rara vez son encasillado fiel de la realidad, la cual suele romper las casillas y mezclar las etiquetas".⁵³

Eta zenbat eta hizkuntzatik atago gertatzen diren arrazoietan oinarritu, hainbat eta aldakorrago eta eztabaidagarriago gertatuko da egiten den sailkapena. Nolanahi ere, dialektoek hizkuntz erizpidetan oinarritu eta bereizi behar direnez gero, dialektoen sailkapenak ere, hizkuntzaren errealtatean oinarritu beharko du; bertzela erran, sailkapen trinkoa lortzeko eta mugak ezartzeko hizkuntzazko bereizgarriak erabili behar dira. Hori horrela izanik, eta Nafarroako hizkerez ikusi dugunarekin eta historiak ere eskaintzen duen laguntza murriztarekin, ezinbertzeko bihurtzen da hutsune horiek bete nahi badira hizkuntza beraren azterketaz baliatzea.

3. Nafarroako hizkerak eta euskara idatzia

Bonapartek eta, haren eraginez, gainerako guztiek —Campiónek, Azkuek, e.a.-ek— ez zuten nafar euskalki literariorik zenik onartzen. Ez gara gu hortan sartuko, neurri batean hagitz eztabaidagarria bada ere. Bertzalde, atal honen izenburuan ez dugu "literatura" hitza sartu nahi izan, berez kontzeptua ere eztabaidagarria delako eta guretzat murrizkorra gerta daitekeelako. Erdi Aroan eta XV. eta XVI. mendeetan lehen aipaturiko hitz solte, izen, antroponimo, toponimo, gutun, ezkon-

(53) *Informe a la Academia de la lengua vasca sobre la unificación del euskera*, Bilbao, (Separata)-tik aipatua, 1922, *Euskera* 3, Bilbo, 4-17.

auzi edo Amendeux gaztearen eresiaz gain, Aita Gurea eta Kredoaren zenbait zati besterik ez dago.⁵⁴ XVII. mendean hasten dira lehenengo liburuak argitaratzen eta ordurarte eskuizkribuak ziren neurri bateko testuak ere argitaratzen dira, gehientsuak erligio gaiaren ingurukoak.

Argitaratuak:⁵⁵ Juan de Beriayn, 1621, *Tratado de como se ha de oyr Missa, Pamplona, eta 1626 Doctrina Christiana en Romance y Bascuence*, Pamplona.

Mende honen hasieran, 1609-10. urteetan, Iruñean saritutako olerkiak ditugu,⁵⁶ "Gorputz sanduari" zuzenduak. Lehenengo urtean hiru izan ziren sarituak eta bakarra bigarrenean (cf. Mitxelena 1964: 111-122). J. M. Satrustegui (1987: 52) ere bertze bat argitaratu du gai berdinekoa eta mende berekoa, eta, agian, lehiaketa horietarako gertatua izan zitekeena. Dialektologiaren aldetik interesgarriak diren mende hasieran (1619) Orreagako Andreari zuzendutako bertsoak ere aipatu behar dira (Mitxelena 1964: 125) eta mendearen erditik aurrera (1666) "Gure Erregue Philippe Andiaren heriotzean euscarazco coplac", (Mitxelena 1964: 136-7), A. Aleson-enak. Satrustegui berak, (1987: 45-47), auzi-agiri bat, Leitzza⁵⁷ (1626), eta, Urdanoz (1687), bertze idazki bat argitaratzen ditu.

XVIII. mendean bi liburu argitaratzen dira, bata Aita Francisco Elizalde, 1735, *Apendado doctrina christiana uscaras*, Iruñea, eta, Miquelestorenarena, 1751, *Ceruvana i duenac ar dezaquean vide erraza*, Pamplona, bertzea. Ezin daiteke ahanztz Aita Sebastian Mendiburu oiartzuarraren lana ere, euskalkiz Ip(GN) bait da.

Mende honetan argitaratzen diren eskuizkribuak ugariagoak dira. Ondarrak (1981) "Primer sermón en vascuence navarro (1729)" deitzen duena argitaratu du eta Utergako dotrina bat ere bai (Ondarra 1980b). Satrustegui (1987) Hg(GN)-ko euskalkia kokatzen den herrietan aurkitutako sermoi hauek argitaratzen ditu: Muruzabal;⁵⁸ Larrasoaña; Orrio (1750, 50-81. or.); Ororbia I, II, III;⁵⁹ Goñeri (1743-53; cf. Ondarra 1981a, 1981b, 1989, 1990); Goñi (data gabea; Ondarra 1987b), Ezkabarte (d.g.; Irigaray 1966b). Baita, Iruñerria (1750; Satrustegui 1984). Ip(GH)-ko euskalkia kokatzen den herrietan aurkitutakoak: Etxalar (1749; Satrustegui 1987);

(54) Jakina, hemen Sancho de Elsoren dotrina (1561), *Doctrina christiana y pasto espiritual del alma para los que tienen cargo de almas y para todos estados, en castellano y vascuence*, Iruñean argitaratua, aipatu beharko litzateke, baina ezin dugu besterik gehiago esan honi buruz. Ikus Mitxelena (1958: 264-265), "Catecismos vascos en la diócesis de Pamplona", BAP XIV; XVI. mendeko Aitagurea eta Kredo, Satrustegui (1990a, 1990b). Eta, noski, Etxepare bera ere nafarra baina Ultrabortuetakoa.

(55) Alde batera uzten dugu P. Axularen *Gero* liburua, Urdazubiarra izanik, nafarra beraz, lapurteraz idatzirik bait dago.

(56) Antonio Venegas Figueroa Iruñeko Gotzaina izan zen olerki lehiaketaren eratzaila. Gotzain benetan jatorra, non berak ere euskal dotrina bat egitea eskatu zuen: "... el Obispo de Pamplona D. Antonio de Venegas mandó hacer un catecismo ó cartilla de la doctrina cristiana en bascuence, que anda impreso" Isasti (1972 [1625]: 164). Zoritzarrez, gaur egun, dotrina honen arrastorik ere ez dago.

(57) Hemendik aintzina agertzen diren toki izenek ez dute adierazten toki horren hizkera, eskuizkribua leku horretan aurkitutakoa dela baizik.

(58) Muruzabal I: (Datarik gabekoa), *Pasce oves meas*, (70-73. or.); II: (1743), *Domingo Tercero de Cuaresma*, (74-75. or.); III (1743), *Dominica 3. quadragesimalis*, (76-78. or.); IV (1751), *Tulerunt illum in Jerusalem*, (82-85. or.); V (1756), *Assumpsit Jesus Petrum*, (85-91). (Azken bi hauen datak paperenak dira). Bertze bi ere baditu, baina (G)-rarekin nahastuak daudela uste dugu.

(59) I (1756), *Domingo primero de Cuaresma*, (92-96. or.); II (1758), *Dominica Resurrectionis*, (96-104); III (1769), *Quarto mandamiento*, (104-111. or.).

Etxarri (Larraun; Satrustegui 1984); Intza (ibid, 131-2. or.); Irun (1781?; Ondarra 1987); Ondarribia (1778; Satrustegui 1987); Arruitz (Larraun) (d.g. Satrustegui 1987). Azkenik, Satrusteguiak jasotzen duen bilduman Zaraitzuko testu bat ere argitaratzen du (1780; Satrustegui 1987).

XIX. mendean ez dago literatura idatzi askorik, baina idazle baten emaitza opa-roak hutsune hori betetzen du, J. Lizarragaren lanak, hain zuzen.⁶⁰ Mende honetakoak dira baita ere Bonaparte Printzeak gertarazi eta argitaratu zituen itzulpenak.⁶¹ Dámaso Legazek *Cristauaren Ikasbidea* (1880), itzuli zuen Ip(GN) euskalkira. Lacoizquetak landareen hiztegia egin zuen.⁶²

Argitaratu diren eskuizkribuak, berriz, honako hauek dira: Heg (GN) euskalkian: Ibero (d.g. Arraiza 1988); Nuin (1826; Ondarra 1982); Gerendain (1888; Satrustegui 1977); Erro (d.g.; Satrustegui 1987), Ezkabarte (1826-1878; Irigaray 1966b). Ip(GN) euskalkian: Intza (1801; Satrustegui 1987); Aralar (1833; Satrustegui 1987); Arruazu;⁶³ Lakuntza (1838; Satrustegui 1987); Irun (1854; Satrustegui 1987); Sunbilla (d.g.; Satrustegui 1987); Lesaka (1857; Satrustegui 1957). Bertzeren artean ere aipagarriak dira Nafarroako lurraldean beste euskalki batzutan idatzi izan diren testuak. Hala nola, Mend (BN)z (Luzaide), N. Polit-enak (Satrustegui 1987); (G)z (Lakuntza) eta (L)z (Zugarramurdi) (1838; Satrustegui 1987).

4. Azterketa linguistikoa

Nafarroako euskalkiak aztertzeke, ikusi den bezala euskararen euskalkiak oro aztertu beharko lirateke, bizkaiera izan ezik. Euskalki horietako batzuk, haatik, geografi hedaturari dagokionez, bertze lurraldeetan dute ordezkartzarik behinena, hala nola gipuzkerak, lapurterak eta bi behenafarrerek ere. Bertzela errateko, euskalki horiek Nafarroako hizkeren artean mintzatzen badira ere, ez dira, hizkuntzaren aldetik, lurralde honen nortasuna bereziki mamitzen dutenak. Pirinio aldeko hizketak, berriz, (R), (Zar) eta (Aezk), ber-bertakoak izanik ere, hiztunen kopuru urriagatik baztertuxe gelditzen dira, beti ere, jakina, Nafarroako hizketa nagusia edo garrantzitsuena bilatzen ari garelarik.

Horrenbestez, goinafarrera euskalki biak gelditzen zaizkigu, bakoitza bere banaketa geografiko eta historikoarekin, Nafarroako hizkerak ordezkatzan dituzten euskalkiak bezala. Alabaina, badute bi hauek ere ikuspegi desberdinik. Ip(GN) bizkorrena da une honetan, eta eremurik handiena hartzen duena; gainera mendeetan zehar ixiltasunean gorde den euskalkia izanik ere, azken mendeotan nortasun berezia

(60) Hainbat dira, dagoeneko, argitaratu diren lanak. *Ongui iltzen laguntzeco. Itzgiaic*, (Ondarraren edizioa), Euskararen Lekukoak-9, Bilbo, 1984. *Urteko igande guzietarako prediku laburrak*, Euskararen Lekukoak-16, Bilbo, 1990. J. Apecheak ere hainbeste material argitaratu ditu, ikus besteak beste, *Lizarraga Elkanokoa. Koplak*, Euskararen Lekukoak-9, Bilbo, 1983.

(61) Ikus, Bonaparte beraren lanekin batera bere laguntzaileak euskaratutako testuak eta Printzeak argitaratuak, Euskaltzaindiak egin duen edizio faksimila eta orain argitaru berria, *Opera omnia vasconice*, Bilbo, 1991.

(62) 1888, *Diccionario de los nombres Eúsharos de las plantas (en correspondencia con los vulgares, castellanos y franceses y científicos latinos)*, Pamplona.

(63) Hiru sermoi dira, lehenengo biak *Goldaraz* izena daramate eta 1833, 1834ko datak daramatzate, hirugarrenak, berriz, *Eguileta* (1839) dio, Satrusteguiak (1987: 207-229) dioen bezala.

eta propioa hartuz joan da. Guzti honek bihurtzen du euskalki hau, nire ustez, egun Nafarroako euskalkirik ordezkatzailena.

Hg(GN) dugu, historiari begiratzuz gero, dokumentatzen den heinean Nafarroako euskalki lehena eta nagusia. Euskalki hau Nafarroako historiarekin batera joan da eta dokumentazioa ere, ofiziosoa edo izanik ere, euskalki honetan agertu izan da. Bertzalde, uste dut euskalki honetan pentsatuko zuela Mitxelena (1976: 65) ere zioenean: "... el navarro por antonomasia, el de las zonas centrales de Navarra, documentado con abundancia más que suficiente".

Azterketa diakronikoa egitera goazen une honetan, bada, Hg(GN)-rekin hasiko gara. Handizka hartuz, Lizarraldetik hasi eta Orreagaraino doan lurraldea eta Iruñean erdigune geografiko duen Hg(GN) horrek, zein ezaugarri izan ditu? Bonapartek euskalki horretan bereizten dituen hiru azpieuskalkiek badute, diakroniaren aldetik, arrazoirik? Horretaz arituko gara hemendik aintzinerara.

Aztertu behar diren testuen aldetik oharren bat egin beharrean nago. Azken urteotan, erran den bezala, ari dira Hg(GN) eta Ip(GN) euskalkietako testu aunitz argia ikusten, gehienak sermoiak (ikus Ondarra eta Satrustegui). Lehen begiratu batez, hagituz interesgarriak gertatzen dira dialektologiarako, eta, izan ere, hala direnik ezin uka. Halere, aztertzen hasi orduko hartaritzen da bat zein nahastua eta zenbat interferentziaz josiak gertatzen diren testuok. Hona diogunaren adibideren bat. Ondarrak (1989-90), Goñerriko Munarriz herrian aurkitutako 54 sermioen berri eman eta zenbait argitaratu ere egiten ditu. Sermoi horien egileaz mintzatzerakoan, hamabi bat idazle badirela erraten du eta "esku bakoitzak euskara berezia du, zenbat esku hainbat euskara" dio (1981: 350). Batzutan, esku batekoa izan arren ere oso hizkera nahastua, Hg(GN) eta Ip(GN), agertuz:

Cergatic usten duzue emen ez tirela aurrac minzazen frances? Cergatic vere Aytac ezpaitaquite frances, eta arla ezpaitabeti iracusten; eta cergatic mintzatzen dire guciac uscaras; cergatic vere Gurasoec eztaquite vertze lengujeric; eta arla icasten dute lengaje au vere gurasoenganic (Ondarra 1981: 644).

Berdintsu gertatzen da Satrustegui argitaratuekin ere. Ikus, adibide moduan, Muruzabalen aurkitutako eta Hg(GN)-ren ezaugarriak dituen testuaren honako parsarte hau: "Oa emendica Sathanas gaistoa, vada adoratuco dec eta servituco dec ire Jauna eta Jangoicoa" (1987: 65).

Arazoi hauek direla eta, testu hauen azterketa filologiko sakonarekin hasi behar da eta, kopia bat edo gehiago dituzten sermioen kasuan, elkarrekin erkatu. Hurrengo pausuan, ezaugarri linguistikoeak, bakoitzarenak ondo ezagutu ondoren, eta dituzten aldaerek ondorio dialektologikoak ateratzeko biderik eskainiko dituztela pentsatu behar da, edo, bertzela erranez, kokapen geografiko eta dialektala egiteko bideak zabalduko dituztela. Horiek direla eta, baztertu egin ditugu testu horiek gure analsietatik.

Bertzalde, ez dugu euskalki honen ezaugarrien deskribapenik eginen, hemen aurkezten dena baino lan luzeagoa eta sakonagoa eskatuko bailuke. Gehien ere, gertatzen diren berezitasun nagusienak edo adierazgarrienak azalduko dira; ez hainbeste ezagunak ez direlako, benetan bereizgarriak gertatzen direlako baizik. Testu

zaharrenetatik hasi eta, euskalki honek hartzen duen hedadura geografikoan, adierazgarrienak hautatuko dira. Hizkuntzaren mailen aldetik, berriz, morfologian oinarrituko gara, honi ematen baitiogu garrantzirik nagusia azterketa diakronikoaren aldetik. Haatik, fenomeno fonetiko bi ekarri nahi genituzke, badutelako nolabaiteko adierazgarritasunik euskalki honetan, armonia bokalikoa eta “yod” deritzagun hotsaren ebakera, alegia.

4.1. Aztertu diren testuak, laburdurak eta iturriak

XVII. mendea:

Toki ezezaguna: *Poesías premiadas en Pamplona*: PPP-1, -2, -3 eta PPP-4 (sartuak izan ziren arauera). (TAV) Mitxelena (1974).

Uterga: Juan de Beriayn, 1621, *Tratado de como se ha de oyr Missa*: Ber-Tom.; 1626, *Doctrina Christiana*: Ber.Doc. Irigaray (1966).

XVIII. mendea:

Uterga: Egile ezezaguna, 1729, “Dotrina”: Uterga. Ondarra (1980).

Muzki: Francisco Elizalde, 1735, *Apecendaco dotrina christiana uscaras*: Eliz.; Martinez de Morentin, “Sermoiak”: Mor. Lecuona (1973).

Toki ezezaguna: Egile ezezaguna: “Sermoiak”: I.S. Ondarra (1981).

XIX. mendea:

Goñi bailara: Egile ezezaguna: “Sermoiak”: Goñi. Ondarra (1990).

Ibero: Egile ezezaguna: “Via Crucis”: Ibero. Arraiza Frauca (1988).

Nuin: Egile ezezaguna: “Sermoiak”: Nuin. Ondarra (1982)

Elkano: Joaquin Lizarraga: *Doctrina Christioarén catechima*: Liz-Cat. Apecechea (1979).

XX. mendea:

Mezkiritz: P. Saragueta, 1979, “Nere oroimenak”: Mez.

4.2. Zenbait fenomenoren azalpena

A. Fonetikoak.

4.2.1. Armonia bokalikoa

Fenomeno aldakorra izan arren armoniarena, aski esanguratsua gertatzen da. Bokal irekiena, *a* gradu batean isten da, *e* eginez, goiko bokalen —*i* eta *u*— ondoren joaten denean. Orohar, armonia hau gertatzen den testuetan, erregresiboa ere gerta daiteke, *ez neiz*. Aztertu ditugun testuetatik, armonia egiten dute: Uterga, Mor, Goñi, Nuin, Mez. Ez da armoniarik ageri testu zaharrenetan, Amend, ez PPP.1. Beriaynek ez du armoniarik egiten, Utergako bertze dotrinak mende bat beranduago agertzen duelarik, eta Elizalde ere ez du egiten, Muzkikoa izan arren Morentin bezala. Ez du Lizarragak ere eta I.S. ere ez da ageri, eta Lizarragak ere ez du egiten. Erran daiteke, beraz, armonia mota hau gertatu arren, batez ere azken mendeetan gertatzen dela, eta testu literario edo zainduagoetan ez dela agertzen, salbuespenen bat izan ezik: Ber.Tom: *eskuyan* (8, 9, 10), *juateco* (77). Eliz *il biardugu* (3). Salbuespenak ez direnak goian emandako legearekin, bertzalde.

4.2.2. "Yod" botsa

Hiru hots desberdin bereizi izan dira, lekuen arauera, euskalki honetarako. Orokorrena, sabai-aurreko igurzkari ahoskabea [s].⁶⁴ Garesen, Bonapartek zioenez, belare igurzkari ahoskabea [x] eta Ekialdeko azpieuskalkian sabaiko igurzkari ahostuna [j]. Horiez kanpo, Nafarroa guztian gertatzen den bezala, zenbait hitz, *Jauna*, *Jaungoikoa*, eta gutxi gehiago, igurzkari belare ahoskabeaz ebakitzen dira. Salbuespen bezala ere aipatu behar dira Bonapartek jaso zituen *joan*, *jaso* Elkānon eta Oltza (Goñi) bailaran (Ondarra 1982: 172-3), belare igurzkari ahoskabea, alegia.

Nire ustez, sabai-aurreko igurzkari ahoskabearen lehenengo testigantza oso aldatua egon arren, XV. mendeko azken urteetako (1496-99) izan daiteke. Arnold Von Harff-ek Nafarroako lurraldeetan jasotako *Hiztegia*-n agertzen den *bytzokosanma* 'eyn wirt' edo 'etxeke jauna', 'huésped' (TAV 64), grafia horrek, ziurrenez, gaurko sabai-aurreko igurzkaria estaliko du.

XVII. mendean, PPP.1-k (TAV 112-3), alternantzia ortografikoa azaltzen du: *Iaquiteã yçâmbânu* / *jaten duêna*, *janegâçu*, eta hauen parean, *Jayncoa* beti alternantziarik gabe. Baina, berezkoa den [ʃ-] hotsean: *Ongui jauturic nigarrês* (47. b.). Hortaz, <j> ortografikoa bi baliorekin azaltzen da, sabai-aurreko igurzkari ahoskabea eta sabaiko igurzkari ahostunaren balioz. Garbiagoa dirudi erabilera PPP.2-n (TAV, 114-5), txandaketa ortografikoa agertzen badu ere: *Iaincoa* (4 aldiz), *Jaten* (eta eratorriak) (8 aldiz), *Ian* (behin), *jan* beti, eta 63. b.: *Eta xauro jaten dela*, agertzen digu besteen ahoskera sabaiko igurzkari ahostuna zela. Bertze horrenbertze ere PPP.3 olerkian ere (TAV 116): *Jauna* / *Iayetan*, baina *beregitçean* sabai-aurrekoan. Hamar urte beranduago, Orreagako olerkian (TAV 125), sabai-aurreko igurzkariaren presentzia argia da: *Orierriagan xarriric*. Honek olerkiaren egilea ez zela inguru horietakoa adierazi nahi du.

Berriaynek, Tom, sabaiko igurzkari ahostuna ebakiko zuela dirudi: *Ioancen vere errira* (114), *Iaungoycoaren Semea* (7), *Christo gure Iaunas* (7), *Iaquin*, *yzandu çuen* (114), *Iay egunbates* (111) eta *jancicenbaytu* (10), *beardu jaquin* (6), *jayocena* (7). Horien parean: *veztidura çhuria* (10), *odolic yxuribage* (9), *verac laxacen* (114); eta *horduan cinduen condicioa axuriarena* (94). Txandaketa ortografikoa azken hots honetan agertzen du *aparejua* eta *meregia* hitzekin, azken hau, grafia honekin berarekin beste idazleengan ere agertzen delarik: *baya çure fauorearequi aparejatuco nayz* (95), *ece nic ez meregia gatic* (98). Hurrengo mendean, Utergan sabai-aurreko igurzkaria da: *saio*, *saquitea*, *çhaichiçela*, *seyec*, zenbait txandaketa ortografiko baditu ere: *jarriric*, *jaiozela*.

XVIII. mendeko 1.S *izandaien cer xan ene eçbean* (171), *ene esçuian xarribearduenac* (169), ez du zalantzarik agertzen.

Muzkitar idazleen testuak ikusiz, sabaiko ahostuna ebakitzen zutela dirudi: Mor-ek *juan* eta horrelakoak eta Eliz-k *jarriric*, *jaiac*, *Jayoce* eta *ariman Iarcera* (99). Sabai-aurrekoa, aldiz, ondo bereizten du Eliz-k ortografian: *eguinzazu onelasse* (4), *baña eguia issil daiteque* (58), *nic eguinendut berlasse* (4) eta *Cergatic diren choil importunoac* (59).

(64) Euskalki honen alboan gelditzen den Arakil bailaran ere, mende honen erdian sabai-aurreko igurzkari ahoskabea zaharrek ahoskatzen zuten, Mitxelena (1977: 170).

Badu, halere, maileguetan nahasketa ortografikorik: *Seygarrena, luxuria* (13), *Lujuria-
nena contra, castidadea* (14).

Hurrengo mendean Goñi-k sabai-aurreko igurzkaria du: *Phariseoac chutituric egui-
ten zue* (129), *eta mutuec iz eguin, edo ssarduqui* (130), *Erraten dicet: chaichicela Publica-
noau* (129). Eta horiekin batera: *Ematen tut chussen* (129), *issuricen zuelaric olioa, eta
ardo* (131). Bertze mailan gelditzen dira, *Jaungoicoa, Jaun eta Leguean jaquinsue*
(130). Ibero-k ere, *andre piadosa arrec chucatu* (149), *ez cindue mocadoreric zeure izardi
andiai*en chucazeco (149), *aurpeiguie ver chaisten cen odola* (149) eta berezkoa zuten:
intencio chusenarequi (148), *mocadore churi* (149). Baina, aldiz, *bide seguruc juateco*
(148), *ilces josiric* (149). Nuingo testua laburra da eta ez digu adibide askorik ematen,
halaz ere, *Jaquin bear ducie* (395).

Liz-Cat: *ecin jásis gueurén cárga própíoa* (29), *janes* (43), *jaustea bere Magestadea, ta
jaintsitztea gure guizontasunas* (44). Eta, *gaichsto* (39), *berechsbát* (39). Azkenik, Mez-ek
orai ioka nezake (173) idazten du, baina *joan* eta beste alternantzia batzu ere bai,
ortografiakoak diruditenak.

Dauzkagun datuetatik ezin daiteke ondorio zehatzik jaso. Agian, XV. mendeko
azken urteetan *xauna* ahoskeraren alde agertzeak, gauzak sobera aintzintzea lirudike.
Baina, bertzalde, lekukoa ezin hobea dugu, hizkuntza ezagutu gabe herriarengandik
entzumen hutsez jasotako hotsa traskribatzen bait du. Gainera, XVII. menderako
Moretek⁶⁵ belare ahoskabearen berri ematen digu, eta mende bat behintzat beharrez-
koa dirudi hots baten bilakaera sisteman gertatzeko. *Yod* hotsaren bilakabidea, bert-
zalde, Hg(GN) euskalkian, nahiko desberdina gertatu dela erran daiteke. Ekialdean
jatorrizko hotsa gertatu den neurrian, Mendebaldean badirudi XVIII. mendea ongi
sartu arte ez zela aldatu eta baita Iruñea eta bere inguruan ere, Beriaynen hitzak
entzat ematen baditugu. Horrez gain, sabai-aurreko izatek belare izatera aldaketa
gertatu zen denboran, badirudi ez zela sistema mantentitu. Hau da, *yod* zaharretik
zetozenak ez ziren denak belare ahoskatzera aldatu, hauetako batzu jatorrizko sabai-
aurreko igurzkarietara nahastu eta bertan gelditu bait ziren, horrela azaldu behar da
adibide hau: *joan, jaso* batetik eta *xaitsi* bestetik. Edozein modutan, hau ondo aztertu
behar den puntua da. Azkenik, bilakabide arinena euskalki honen ezagutzen dugun
hegoaldea litzateke bertan Gares dugularik lekukoa, belarea soilik ebakitzen bai-
tzuten.

B. Morfologia.

4.2.3. Ergatibo plurala

Iparraldeko euskalkiekin eta Baztango hizkerarekin batera euskalki honek ere,
orohar, *-ek* marka erabiltzen du ergatibo pluralean nominatibo pluraletik bereiziz.
Lehenengo testigantzak XV. mende hasierakoak ditugu: *Et jaquicu, done Jobane gara-
cicoec dute gracia...* zioen Carlos III. ren idazkaria zen Machin de Çalba-ren gutunean.
Gero, XVII. mendetik aintzina ugaritasunez ageri da: PPP.2, *Gure begui becatorec*
(75. b.). Utergatarrek, bai XVIII. *Doctrina*-n bai Beriaynen bi lanetan bereizten da: *eta
comunquiro sacerdote sanduec laungoycoaren adisquidec, eta ceruigaric ofrecendutela* (9).

(65) 1665, *Investigaciones históricas de las antigüedades del reino de Navarra*, Pamplona. Ikus Mitxelena (1977: 172).

Eliz-k ere beti bereizten du: *Apecec, eta leitcen daquitenec eracusteco* (azala), *Cergatic dembora gucietan gure etsaiec persegucen gaitusten* (54). XVIII. mendeko 1.S, *votoec vadute dispensaceco igual dificultadere* (170), *erraten dutena apecec* (171).

Beste kasuak ez dira hain garbiak. Batzutan, armonia bokalikoa dela bide ez da agertzen erabilera. Mor: *concediduco ditu Jaungoicuec, baina baliezala arracioec*. Baina ikusten dira ere erabilera erratuak nominatiboan: *veren concienec eguin arteño calloec* (389). Gofñi-k ez du ergatiborako *-ek* erabiltzen, *-ak* baizik. Bai, aldiz, bereizten ditu absolutua eta ergatiboa Liz-k: *berceec eguines ere izáqui parte* (215).

4.2.4.1. Ablatiboa

XVI. mendeko *Aita Gurea* batean *-rica* atzikia agertzen da: *libra gaiçacu gaiçetarica*, (Satrustegui 1990: 40). Eta hurrengo mendean, PPP-4, *Pobregarica yrtenica / Mendico hermitañuac* (67-68. bb.). Ez da, dena den, erabilera hau normala ablatiboan. XVII. eta XVIII. mendeko testuak erkatuz, *-ric* eta *-tic*-en arteko txandaketak ageri dira: Ber-Doc: *ceyn concebitu baytçen Espiritu Sanduaren obras eta Jayoçen Virgina Mariaren baytatic*: [...] *irurgarren egunean illetaric resuscitatu çen* (268); Utergakoan: *cein concebitu baize espiritu Sanduaren obras Jayoze Andre Marie Virgineren gandic*. [...] *irugarren egunean resucitetuce ertetic* (Irigaray 268); Eliz-k: *cein concebitubaize Espiritu Sanduaren obras. Jayoce Andre Maria Virginarenganic*. [...], *eta irurgarren egunean erresucitatuçe ilen ertetic* (6).

Beriayn-ek alternantzia agertzen badu ere: *...animale garvietatic* (17), ugariagoa da bertzea: *... eta ofñetan eguicisquioten çaurietaric yxurcençuela, eta trabajuobec errecibicen cituela, munduan ciraden guiçon gaystoeneraric* (9). *Mezan daucagu presentean yrurgarren egunean yletaric resuscitatuçen Jauna* (9). *Abel justoac laungoycoaren cerviçariac ganado çuen obereneraric escogituric* (17). Berdin Eliz-k ere: *apartaceco pensamentu gaistoetatic* (3), *gure etsayetatic* (4), baina, *cergatic deuseric eguincitien gauza guciac* (35), *Bada berce asgueros ez bereala joan Elizaric* (99). Bertze muzkiarrak, aldiz, *-ganik* agentearen funtzioan, baina *-ti* ablatiboan: *... eta apartatucela zureganic eta zure arimeti* (388). 1-S-an, *ezuen nai eman amartaric bat* (172). Hurrengo mendean, Azkuek gipuzkera eta Ip(GN)ko eta lapurteraz ere gertatzen den *sonsonete* eranskina deitzen zuen atzizki zatiarekin agertzen da Gofñi-n: *...eta arrepacen zuelaric tropaticquen veres...* (130).

4.2.4.2. Esaldi adberbialak

Ezin daiteke aipatu gabe utzi, partitiboan, eta ablatiboan ere, erabiltzen den atzikia, eta partizipioek ere hartzen dutena esaldi adberbialak egiteko. PPP-4 olerkian, agertzen dena komentatzen du Mitxelenak (TAV 122): “Llama la atención la frecuencia con que aparece —en parte, acaso, metri causa— la desinencia *-(r)ica* de partitivo”. Ikus, adibidez, *Alegreerica egongo da / Martiri glorioso, / Ceruco sillan jarririca / Cumplituric desseoa* (57-60. bb.).⁶⁶ Ez da dena den, kasu bakarra. Mende berean,

(66) Ziurrenez, fenomeno honek, bertze batzuen artean, eraginen zion Mitxelenari olerki honi buruz zuen erizpidea aldatzera. (TAV, 121) liburuan, olerkiaren idazlea Sakanakoa, Ameskoetakoa edo Lana Bailarakoa zela erraten baitzuen. Azken urteetan, aldiz, Gamizen bertsoak ikusi ondoren erizpidea aldatu zuen. Olerki horren egilea nafarra ere ez zela pentsatzera iritsi zen, Gamizenaren hizkerarekin hertsiki lotuz. Jakina, honek: *jarririca, yrtenica* eta horrelakoak ugariak ditu. Ikus azken honi buruz: Goikoetxea Maiza, I.:1984, J. B. Gamiz Ruiz de Oteo poeta bilingüe alavés del s. XVIII, Euskaltzaindia, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz (Sarrera).

Ber-Tom: *irudiric haricela guizon heroa eta juyzio baguea ceren galdeguinica anniz gauça* (11), *jaquinica ongui Elizac, laungoycoaren condicioa dela misericordias usacea* (41). Eta Ber-Doc-n ere: *Nola laungoicoaren Semea, yçanica laungoycoa, eguinçe guizon* (107), Inza (1921: 12). Hurrengo mendean aldatua egonen da. Mor: *badago arrazionik egonican ya infernuco Atarien...* (379), eta horren parean: ... *eta noiz eta emanzuetiquen guartu faltazuela dirura* (384). Eta XIX. mendean Goñi-k: *Eta Publicanoa cegolariquen urruti elicetic...* (129), ... *erraten zuelariquen*. Aurrerantzean aipatu ditugun bertze euskalkiekin bat eginez.

4.2.5. Mugatzaile hurbila

Garai batean hedadura handia zuen fenomeno honek bazuen Hg(GN) euskalkian ere presentzia, ugaria ez bazen ere. Juan de Amendux-en Eresian (TAV 108): *çarrayz-quidate guci bertan yçoc ongi notaturic*, eta singularrean *Bitarteo lo dagigun* adizki laguntzaileak ere Mendebaldeko euskalkien aldera garamatzalarik.

Utergan ugaria da mugatzaile hurbila, datiboaren atzizkiarekin batera erabiliz: *Juzguecera, onogui mancodiotea* [...] eta gaistoegui... Baita Mor: *Gucioc erresucitatu veardugu bañe ez gucioc guisabatera, Gorazaizte illic zaudetenoc...* Eliz-k, *Evaren Seme desterratuoc* (7) edo, Iltzarbeko aldakian, XIX. mendean, Liz-Cat: *eta gu gucioc* (44).

4.2.6. Datiboa

Euskalki honen datiboaren atzizkirik hedatuena eta zaharrena *-ei* da. XVII. mendean, PPP-1: *Gênde guztiêy ôngui eguiçu* (TAV 113). PPP-2, (119. b.): *Jayncoaren itçac deçaque / Guizon gustiei viçi eman*. Beriayn-Tom: *eracusten guciçy ceruco bidea* (7). Hurrengo mendean, XVIII.ean, Gesalaz Bailaran Eliz: *-ei, onei emateco Gloria* [...] eta *gastoei ifernua* (12). XIX. mendean ere, Ibero: *neure vicioei* eta Liz-Cat: *aiei* (40), *purgatoriocoei* (214).

Alabaina, ez da hau beti horrela. XVIII. mendean, egile ezezaguneko I.S., *-ei* atzizkiaren parean, *Peregrinoei* (170), *-eri* atzizkia ere erabiltzen da: *solo daudeneri* (171). Baina, XVI. mendean ere dokumentatzen da, datibo plurala bezala hartzen badugu *-ari* atzizkia, erabat nafarreraz Juan de Irañeta-k Pedro de Itero-ri idazten dion gutunean: *eta Jaincoac parcaderozola Migueli, çerren ni emen nyzala eguen scribatu bear berçeri* (Fagoaga 1961: 29). Txandaketa berdina hurrengo mendean, Nuinen: *ellegatcen zaratenei* (395) baina: *ematen ducieralaric exemplo ona Mundu guciçeri* (396), azken hau, singularra ere izan daitekeelarik.

Halere, berezienak Mendebaldean eta Iltzarben bertan gertatzen direnak lirateke. Muzkiko Mor: *-eri, -egui* eta *-ogui* atzizkiak erabiltzen ditu: ...*publicatuco dituela Jangoycuçegun artan mundu guciçeri* (375); *emateco tormentu desdichatu aiegui* (374), *evegui zorko diotegula gure salvacioa* (377); *nai nuke egungo egunean predikatu penitencie Christo fielogui* (376). Zein den kasu batean eta bestean eduki dezakeen banaketa ez da erraza jakitea, ez baitu beti jokabide berdina eramaten: *erran cioten vere discipuloeri, gauza pertencienteac fedeari eta costumbregui*. XIX. mendean, alboko bailarako Goñi-k: *-egui* eta *-eri*, armoniaz, singularrean: ... *errancio Jesusegui...* (130-131), ... *eta emancitue ostatarieri* (131). Pluralerako, berriz, *-i* atzizkia agertzen da: ... *eta confiacen zuten persona bazui...* (129). Utergakoak epentesi kontsonantikoarekin darabil, *Apostoloegui*,

hurbila ere sartzen duelarik: *Juzgucera, onogui mancodiotela* [...] eta *gaistoegui, onegui* ere bertze testuinguru batzutan erabiliz.

4.2.7. Komitatiboa

Kasu honetan garbia da bereizgarritasun hau, ez baita, hainbertze dokumentatzen den atzizki honetan, salbuespenen bat kanpo, batere txandaketarik agertzen. *-ki* da atzizki orokorra eta zalantzarik gabe ia testu guztietan darabiltena: XVI. mendean: J. de Amendeux: *beldurrequi partituric, baturen gara judizion elcarrequi, baquea dela gusiequi* (TAV 108); XVII. mendean: PPP.1: *becatuên urriquirêqui* (TAV 113), PPP-2: *Eta guero berequi / çeruan, biçî luçea* (TAV 115), PPP-3: *Yguita deçanarequi* (TAV115). Ber-Tom: *Meza enzutenduenac gucis cines esperança andiarequi, eta desseorequi erdesteco escacenduena* (41); XVIII. mendean: Eliz: *eramatea pacienciarequi lagunaren flaquezac* (13), *igual gloria duela Aitarequi* (40). Mor: *oñequi ivilcegedelaric pausu onetan, escuqui iteintugularic obra onac* (376); XIX. mendean: Goñi-k zure biotz gucierequi, *arime gucierequi, zure inder gucierequi* (130). Ibero: *nolaco crueldadearequi* (149); *ene anima zurearequi batean* (149). Nuin: *Jesuchristoren presencierequi* (395). Liz-Cat: *iragaztenbaita ayéqui yago gracia* (215).

Salbuespenak, berriz, egile ezezaguneko XVIII. mendeko 1.S-an: *neure obligacioarequin* (168), *eta ene osasunaren firmezagutiarequin* (168). Txandaketak ere baditu, baina kasu gutxi dira *-ki* atzizkia dutenak. Mende honetako Ekialdeko, Mez-k ere *-kin* darabil: *amarekin* (173), baina kasu honetan interferentzia izan daiteke.

4.2.8. Instrumentala

Komitatiboarekin batera, instrumentalaren *-s* atzizkia da Hg(GN)-ren ezaugarriarik tinko eta berezietakoa.⁶⁷ Mitxelenarekin (TAV 55) bat etorri behar da dioenean: "Este es el testimonio más antiguo del instrumental en -(e)s...", *Fuero General de Navarra*-n agertzen den *Gayces berme* eta *ones berme* formei buruz duenean. XVI. mendean ere Amendeux-ek *urte gutis acenduric, bere aldias oroyturic* (TAV 108). XVII.lean PPP-1-ek (TAV 112-3) badu txandaketarik: *gogos jausten çaiguna, ongui jauturic nigarres*, baina: *Eri çîran âmenbatez*. Orreagakoan ere: *Gloria guztiz veteric* eta *Gozo andis veteric* (TAV 125). Bertzeetan beti *-s*: PPP-2 (TAV114), *Gracias Jayncoa datela*. Esparza de Galar-en (TAV 153): *...Erromeco elîça sanduac birute duenas, sanduaren birtuteas*.

Berriaynek beti apikala darabil: *non vras eguin yzandu bayçuen ardoa* Ber-Tom (8). Bere herrikideak hurrengo mendean: *negarresco, laugarrena agus gustecæa*. Bi muzkiarrek ere: *eguin eta eguin extugun gucies* Mor (372); *seme desterratuoc suspiros, ayes, eta negarres negarresco valle ontan* Eliz (7). 1.S-an ere: *eta acienda xe gucies, acienabalces* (171). Hurrengo mendeko denek ere, *veren burues presumitu* Goñi (129); *eta mocadore churi bates* Ibero (149); *eman biarduciela contu Jaungoicoari zeren burues* Nuin (396), *bat cantus irris alégre, bércea triste negárres lamentus* Liz (49). Ez du horrelakorik, ordea, XX. mendeko Mez-ek < guziz > idazten bait du.

(67) Dena den, nik fenomeno hau ez nuke (B) euskaltitik hasi eta, egun, Nafarroaraino zabaldu den "z" > "s" xistukarien nahasketarekin eta, hörren ondorioz, sortu den desfonologizazioarekin erkatuko. Hg (GN)-ko testuetan ongi gordetzen baita, orohar, eta grafiak irakurtzen laguntzen duten neurrian, xistukarien arteko oposaketa.

4.2.9.1. Genitibo edutezkoa

Ez badu ere berezitasun handirik, mendeetan zehar ikusten den *-aren* atzizkiaren laburtzeko joera aipatu nahi dugu. XIII. mendeko San Juan-eko petxeroen sailean *Sanso Urraquarena* (TAV 33) atzizkiak, jatorria adieraztearekin batera, forma osoa agertzen du. XIV. mendeko *Pater noster chiquito* deritzan otoitzean: ... *dauilça Jangoicoaren apostru...* (TAV 55). Osorik darabil atzizkia Ber-Tom-ek: *çauce cernan ceure Ayta eternoaren escuyan* (43). Eta Elizaldek ere osorik erabiltzen du *-aren* atzizkia, baina herrikide zituenek laburtuak azaltzen dituzte: *eternoan* Uterga, *Jaungycuen* Mor (372).

Ekialderantz eginez, XIX. mendean Ip(GN)-z egiten den laburdura bera ageri da: *-aren* > *-aen* > *-ain*. Liz-ek *consejuain* erakoak egiten ditu genitiboan, eta Mez-ek *alabain senarrain izenean* (173).

4.2.9.2. Genitibo objetiboa

Morfologiari baino sintaxiari lotzen bazaio ere gehiago fenomeno hau, infinitiboan doan aditz iragankorraren osagarriaren genitibatze fenomeno genitiboarekin bat egiten den neurrian, aipatu egin nahi nuke. Berriz ere, fenomeno honek uste baino hedadura handiagoa hartzen duela azaltzen du ohizko euskalkietatik zabalduz. Hg(GN)-k erabiltzen du konstrukzio hau, baina erran behar da baita ere, honen erabilera ez dela oso ugaria eta, kasu batzutan, testuen laburtasunagatik ezin izan dugu dokumentatu. Hona hemen adibide batzu:

. Ber-Doc: *berien bisitatcea, illen orcicea*, Ber-Tom: ugaria honen erabilera eta, kasu batzuetan, testuen *Iauna nic naynuque yduqui sanduec duten garvitasuna çure errecibiceco* (95); *çaradela poderoso ene arima onen sendaceco* (95). Eliz: *nondic etorrico baita ilen eta vicien juzgacera* (6); *laugarrena, injurien barcacera* (13); *ilce gure salvaceco*. 1.S-ak ere badu bateren bat: *emandaquioten beren necesarioa viciaren passaceco...* (171). Mor: *iaqueta etorri vearduen Christoren Magestadea, munduen Juzguacera...* (383).

XIX. mendean: *zeure izardi andiaien chucazeco* Ibero (149). Liz-Cat: *Onén icustecó, goácen irúzqui divinoaren auroragána* (44). Azken egile honen erabilera, aldiz, ugaria da, neurri batean, honetan ere, ekialderanzko hizkerekin lotzen delarik Ekialdeko azpieuskalkiaz idazten duen Lizarragaren hizkera.

4.2.10. Erakusleak

Aztertzen ari garen euskalki honetan erakusleen itxura ezberdina da egileen arauera eta ez da beti bilakabide geografiko edo azpieuskalkiena azaltzen. Gertaerarik ezagunena, Hg(GN)-ko izen laguna denean eta loturik joaten denean izenarekin, hasierako posizioan gertatzen den belare ahostuna da, aezkeraren gertakizunekin bat egiten duelarik, baina ez da horrela beti izaten. Arestian aipatu dugun XIV. mendeko *Pater noster chiquito* otoitzean hirugarren gradutakoa den *gau* erakuslea lehenengo aldiz dokumentatzen dela dio Mitxelenak (TAV 57-58): *gura jruretan d<ionak> arima salvatu*.

Guk azertu ditugun testuetatik, XVIII. mendeko 1.S testuraino ez dugu forma hori aurkitu, honetan izenari atxikia batzutan eta bertze batzutan askea dagoelarik: *nic ustes estut gauzagortan deusere* (172), *eta obequi entendazacien predicugau adizacie*

exemplogau (173), *edo verce cembait Sandurena dela conseju gau edo vercea* (168). Baina arautik kanpo gelditzen da: *imbentatuac direla gauzaeuec* (171). *Gau, ori, gura, guebec, goiec, gaiec* dira formarik erabilienak.

Elkanoko Lizarragak ere sistema berdina darabil, Liz-Cat: *Nor dá bercegáu?* (44), *lurgontan* (43), *erremedioguébec* (41). Izenordeak direnean, aldiz, belarerik gabekoak dira, 1.S-n gertatzen den bezala, Liz-Cat: *Au dá bigarren Adam* (44), *ebec dire sacrament-uac* (40), *naibadú valiátu cerbáit ebéas* (29).

Beste idazleek belarerik gabe idazten dute, batzu kontsonante biezpainkaria egiten dutelarik *u* bokala, gehienak, baina ez denak. Hona bietariko adibideak: Ber-Tom, ... *bayta desseos errecebicea Iaun hau* (90), *eta Erregue Magobec adoratu templora eramo çutena* (7), *Gauza obec eguiten eztituenac* (92), *eta ala egunoros yzanendu parte Sacramentu sanduonen prouechu* (90), *lembicico yzrac oracio onetan ezarricituen* (91). Gaine-ko idazleen sistema, orohar, *au, ura / ure, abec / obec, ebec* gertatzen da. Eliz: *Sustentatu: dotrina eracusi, eta obec naidunten estadoa eman* (11), *Amar Mandamentu ebec* (9), izenordean ere, *Dibinidadearenac dire ebec* (10). Ibero-ren erabilera aldutzen da: *ondasun aubec guciac* (152), *badá auben cargac macurtu zue...* (147), *eta aubengatic* (146). Baita XX. mendeko Mez-ek ere: *ez du deus egitekoik ebekin* (173).

Hirugarren gradurako dardarkari anitza agertzen da XVII. mendetik hasita, ia kasu guztietan eta deklinabideko kasu guztietan ere: Uterga: *eta Jesucristo arren seme bacar* (Irigaray 1966: 268). Elizalde txandaketaz: *il biardugu arren fedean* (3) baina, *eta atracituela aren beyra ceuden Arima...* (11). Mor: *cergatic ze andi emacumearren errecogimentue, trataceco libertadearequi Caballero arrequi, eta ebcicera arrec...* (389). Goñi: *uguituzue arren mie* (130), *Bañe naizuela guizon arrec...* (130), ... *icen ducela arrendaco lagu(n) proximoa* (131). Liz-Cat: *Beras vicitzea honratuqui dá arren fina* (45).

4.2.11. Biburkariak

Goian ikusi ditugun ezkon-auzietan *neure* forma beti agertzen da, zeremoniako formula baita. Singularrekoa den lehenengo forma hau mantenduko da testu guztietan, aski ongi bereizten baitituzte idazle gehienek, ondo erabiltzen dituztelarik. Baina bigarren pertsonako pluraleko *geure* formak, badu, euskalki honetan eratorri bat *geuren*, alegia. Sarasolak, A. Irigaray (1963) aurkitutako XVI. mendeko dotrinaren zatian agertzen den: *eta gueuren proximo laguna gueuren buruac bezala* lehenengo testigantza idatzia dela dio (1983: 122). Aunitzetan dokumentatzen zaigu forma hau aztertu ditugun idazkietan. Ber-Tom: *alchadeçagun gueuren pensamentua lurrecogauzetatic* (90). Eliz: *eta proximo laguna gueuren burua becala* (9), *Geurenbaytan [...] itsucen gaitustenac* (81), baina: *Emandazaguzu egun geure egunerusco oguia* (5). Mor: ...*evitatu dezazquigun gauren pasione...* (386) eta horren parean, *convencituric zaure experientzi propiorequi* (379), ez ditu, dena den, beti ondo erabiltzen. Ibero-k: *Valdin isurcen baditugu gauren becatuen ...* (150). Lizarragak ere, Liz-Cat: *gaudéneç jásis gueurén cárga própioa* (29).

4.2.12. Indefinidoak

Oinarri fonetikoa badu ere indefinidoen artean agertzen den alternantziak, interesgarria iduritzen zait duten erabilera desberdina azaltzea. XVI. mendean Juan de Amendeux-ek *Niorc ere isanen estu...* (TAV 108) forma ez dugu XIX. menderarte

aurkitzen, Nuin: *Jaungoicoas landara ezduzie nior maitetuco* (396). Liz-Cat : *ezpaitaique segúra niór bucátzeas óngui...* (46). Eta, XX. mendean oraindik gordetzen delarik forma zahar hau Ekialdean, Mez: *iakin gabe niorek ze izen...* (172). Beste kasu guztiak bigarren mailakoak dira, erabateko edo bestelako bustidura aurkezten dutelarik, egile batzuek alternantziak badutela.

Hara hemen, kronologia segituz, emaitzak: Beñ-Tom: *Eta eztededila, yore re atra mezatic* (98). ...*joancen leenic yonere guelditu bague* (111). Elizalde, *ior / yor / ñorequi txandaketa du: Borzgarrena, ez ior ilcea* (8), *ezi ayen Fedea bague, ezin yor salbadaique* (28), *Jangoycoaren gana: ñorequi berac juntacen gaituen* (88). Morentinek tarteko formak ditu: *apenas arquicenda inior ere, Juicioco eguna iorquere ezluque casoric eguinen*. 1.S: *eztaiteque comeca iolatrecomaneras* (172). Emaitza berdinak ere XIX. mendeko, Goñi: *Eta manatu ciote, iori dausere errateco* (130). Ibero: *ez nadiela izuli ioren contra* (159).

C. Aditza

4.2.13. Iragana

Bertze zenbait euskalkitan ere hedatua edo agertzen den fenomeno bada ere, iraganeko adizkietan *-n* marka ez izatea, bereziki, Hg(GN)-ren ezaugarria dela, aezkerarenarekin batera, sistematikoki gertatzen dena aditz paradigma osoan, erranen nuke.⁶⁸

PPP olerkiek sudurkari gabeko forma aurkezten dute. PPP-1 *chipitûçe, gure artean gelditu ce, êne anâya, erranen nîçu* (TAV, 112). PPP-2: *Ala, jatean yl baçe, (TAV 113), PPP Uliçituric eman çigu* (TAV 115).

Berriaynek alternantzia handiak ditu, hala ere gehienetan *-ndun* formak ditu: Doc. *ceyn concebitu baitçen Espiritu Sanduaren obras eta Jayoçen Virgina Mariaren Baytatic: passatu çuen Pasio Dolorescoa... crucificatu yçandu cen ilcen eta orciçuten* (Irigaray 1966: 268). Berdin Tom liburuan ere: *Ioancen vere errira, eta ygorricion* (114). Eta horien parean: *Da ayn gaystoa, ece andic gu libracea costaciçayo Christo gure launari vere vicia* (94). Elizalde ez dio inoiz *-n* delako hori jarriko iraganeko aditzari, eta Larramendi ohartu zen horretaz, *Hiztegia-n* esaten duen bezala, *ilce gure salvaceco* (3). Morentinek, alternantziaren bat salbu, sudurkari gabeko formak ditu: *zer estadoan arquicencen eta esancio...* (390), *bana Demonioc erchicencio estarie eta lotucencio vere mingaña* (390). 1.S: *asi ce orai laur mila urte* (171).

Hurrengo mendean, Goñi-k ere berdin: *ezue nei alchatu beguic* (129); Ibero-k: *ain gogorki quendu baicizute vicia* (150). Nuin-ek, aldiz, alternantziak ditu: *cergatic izence formatue izeteco sucesioa* (396), baina, *Izancen formatue Munduontan* (396). Liz-Cat-ek: *publicatubaizute* (209), *ezi despedidan erránzue* (209). Baita Mez-ek ere: *ez nue entzuten batre asotsik* (173). Erran daiteke, beraz, tinko eusten zaiola fenomeno honi.

4.2.14. Geroaldiko partizipioa

-en ala -ko 3. edo geroaldiko partizipioa egiteko hartzen den atzizkiari Bonapartek euskalki honetan garrantzi handia eman zion, eta bion arteko txandaketa Gares-

(68) Ikus honi buruz (B) zaharretako: P. de Yrizar, "Sobre las formas verbales alocutivas de pretérito desprovistas de *-n* final", *O.Apraizi Omenaldia*, Gasteiz, 1981: 407-412, J. Lakarra (1986: 662) eta K. Zuazo 1988: 562.

ko ezaugarria bezala ezarri zuen.⁶⁹ J. de Amendeux-ek *Niorc ere isanen estu... , ...baturen gara judision elcarrequi* (TAV 108). PPP-1: *ene anâya, erranen niçu, baina eta baqueac eguiteco* (TAV 112-113). PPP-3 *Do:n gustiari emanen çayo* (TAV 115).

Orohar, *-nez* amaitzen diren partizipioek *-en* atzizkiaz eginen dute geroaldia. Ber-Tom: *eguinen, içanen*, baina Utergako Dotrinak, XVIII. mendean: *emanen, saquinen, izein / emanco* eta aferesiarekin *manco*. Gainerakoetan ez da txandaketarik gertatzen. Eliz: *eguinen dut* (4), *cer eyen du* (52). Mor: *onac juain dira* (374), *egonen dire* (383), e. a.

4.2.15. Aditz laguntzaile iragankorra: *edun, *eradun; *ezan, *erazan

XVI. mendean *eradun* aditzetik hartutako erroa duten aditz laguntzaileak agertzen dira Hg(GN)z idatziriko testuetan. XVI. mendean gertatzen diren ezkontz-auzietan badugu horren lekukotasunik: Zufian *ematen drauzut*, eta formula horren parean, bertze lekukoak, gizonaren arreba zenak hain zuzen, *emaiten dizut* dio (TAV 150). Espartza de Galar herrian ere: *P(ro)metatçen drauçut* (Satrustegui 1977: 265).

Kronologiari jarraituz, PPP-1 *êta egun eman draue* (TAV 112) eta PPP-2 (TAV 113), aditz nagusi edo bere eskuko den adizkia eginez: *Jatean drauco viçia*⁷⁰ eta *era berdinekoa* ere Espazakoan, XVI. mendekoa hau ere: *Nic draudaçut fede*, (Satrustegui 1977: 262) azken biak *eman* balioaren zentzuaz.⁷¹

Beriaynek ere erabiltzen du aditz laguntzaile bezala *eradun* forma: *onec adicera ematendraugu vestidura churia* (11), eta horren parean, *edun* formaz ere baliatzen da. Txandaketa horrek, ordea, ez diola inongo banaketari erantzuten erran behar da, ikus bertzela: *onec adicera ematendigu cuerda ayec ceñes orzegun...* (11), *eta contentu errecebicen baytu, igorcendigu Ayta eternoac* (Tom, 18).

Horien parean baditugu bertze adizki batzu ere subjuntiboan, agintera eta ahale-ran erabiltzen zituztenak, eta hauek ere XVI. mendetik hasita agertzen direnak. *Aita Gurea* zahar-rean, XVI.ekoan, alegia, *emandraçaguçu egun* (Irigaray 1963: 249-53 eta Sarasola 1983: 117). Baita, Hervasenean ere *eman daçaguçu eguneroco oguia egun; eta barcadrazquiguzu* (Oroz Arizcuren 1980: 22). Ez da agertzen, ordea, aditz iragankor laguntzaile hau, ezta bertze taldekorik ere Satrustegui (1990: 37-43) argitaraturiko Aresoko *Aita Gurea*-n. Agian, garai horretako beste testurik agertzen ez den bitartean, euskalkiaren desberdintasunean egon daiteke arrazoia, Ip(GN) baita Aresoko hizkera. Testigantza zahar hauetatik bertze bat 1549ko Juan de Irañeta-ren gutunekoak litzateke: *Eta Jaincoac parca derozola Migueli* (TAV 59-60) bertze bilakaera fonetikoarekin; eta PPP-3 olerkian ere (TAV 115): *Eta eros draçogun gatic*. Inzak Beriaynen *Doctrina Christiana*-tik jasotako adizki zerrenda bat ematen du non bertze askoren artean, honelako formak agertzen diren: *drazadazu* 'dezadazu', *drazaguzu* 'dezaguzu', *draçaquet* 'dezaket', *draçaquegu* 'dezakegu', *drazaquegute* 'dezakegute'. Tom-en ere erabiltzen ditu: *guc ygordraçogun ofrecendiogula Mezacoan sacrificioan*.

Erran daiteke, beraz, indikatiborako *eradun*-eko formak *edun* duten formekin

(69) *Le verbe basque en tableaux* liburuan.

(70) Ikus beherago "-i-" erroa duten adizkiak.

(71) Lafonek *-i- eta *-ngu- erroekin batera hau ere hartzen zuen *-rau- alegia, "Racines suppletives de *eman*" deitzen zituztelarik, (1980 [1943]), *Le système du verbe basque au XVIe. siècle*, Elkar, Donostia.

txandakutzen dituela, goian erran bezala. Ez du, ordea, *ezan* soila duten adizki errodonak erabiltzen, bertze mota horietakoak baizik. Zein dute erroa? Badirudi, indikatiboko formetan *edun*-en parean horren faktitiboa den *eradun*-en erroa duten adizkiak erabiltzen dituela, eta, era berean, *ezan*-en faktitiboa eginez, *erazan* formaren gainean bertze eratako adizkiak darabiltzala baina, kasu honetan, *ezan* / *erazan* formen artean batere txandaketarik gabe hau da, denak proposatzen dugun *erazan* formatik jasoak.⁷²

Garbi agertzen ez den arren, txandaketa egon daiteke, beharbada, zenbait kasutan *eradun* eta *erazan*-en formen artean, lehenengoak bigarrenaren lekua hartuz: "Argatic becataria naybaduçu becatuetatic atra, eta laungoicoac *barcadrazquiçun*, eta diçun bere gracia..." Tom (108), eta, agian, gauza bera esan beharko litzateke Inzak goian aipaturiko zerrendan ematen duen *drazkiguzu* 'dezazkiguzu' formaz ere (1921: 14), eta berdin Hervasen goiko *barcadrazquiçu* adizkiak. Beste azalpenik ere izan dezakeenez erizpide denak zalantzazkoak gertatzen dira, eta, Alfonso Irigoyenek esan zidanez, forma horiek *erazan*-en bidez ere sortuak izan litezke: *barca drazquiçun barca derazazkizun* formatik, alegia.

Adibide apurak dira ondoriorik ateratzeko eta hemen aurre-hipotesi baino ez dugu aurkezten azterketa sakonaren zai gelditzen delarik. Dena den, erran daiteke, ikuspegi orokorrean ere, badirudiela garai honetarako galduz zihoala adizki laguntzailer hauen eremua, aztertu ditudan XVII. mendeko testuetan ez baita gehiago agertzen. Atzera doan fenomenoaren aztarna izan daiteke Beriaynen txandaketa eta halaber XVI. mendean Zufian ikusi dugun alternantzia. Beharbada, ez da Irigarayk zioen bezala (1933: 35-36), eskribauaren aldaketa, Ip(GN)-z mintzatzen zen eskribauarena, alegia, ordurako gizartean sartua zegoen txandaketa bat baizik.⁷³ Beti ere, kontuan hartuz formula klitxatua zela eta horrelakoen jokabidea desberdina izaten dela ere.

4.2.16. -I- 'eman'

'Eman' erran nahi duen erro honek badu presentzia aski ugaria Hg(GN)-z ere. Lekukotasunen arauera, batek pentsa dezake adizki fosilduak direla, alegia, erro azpikoak ez duela bizitasunik bertze formatik sortzeko, eta, batez ere, *Aita Gurea* otoitzetan klitxatuta gelditu den formula dela. Baina, hori dena baino bizitza bizkorragoa izanen zuela pentsatu behar da emaitza hauen aintzinean. Edozein modutan, aipatu behar ditugun adibideetan agertuko den bezala, beste euskalkietan ere hedatua zegoela, Hg(GN)-koan beste edo gehiago agian, erran behar da.

Erro hau duten adizkiak ez dira agertzen *Aita Gurea* zahar guztietan. Irigarayk

(72) Ez da, halere, forma hau proposatzen den lehenengo aldia. Joseba Lakarrak, Barrutiaren *Acto para la Noche Buena* antzerkiaren edizioan, 165. bertsoko *bioz garbierazazus* adizkiari honako ohar hau ezartzen dio: "Forma iluna; agian *garbierazazus* irakurri beharko litzateke. Horrela *garbi(tu)* + *erazan*, genuke Mitxelenaren ustez. Cf. *edun* / *eradun*, *eman* / *eraman*, *ikusi* / *erakutsi*, etab. Dena den *Acto*-tik kanpo ez duela beste horrelakorik aurkitu esaten dit. Cf. *Biurrerazazus* 184. bertsuan" Lakarra (1981: 136). Edozein modutan, badirudi Guerrak eginiko irakurketa txarra zela eta horrelakotara jo beharrik ez dagoela (J. Lakarrari zor diot aipamen hau).

(73) Ez da kasu bakarra. Txandaketa hau Iparraldeko hizkeretan ere agertzen da eta, dagoeneko, Etxeparek agertzen du bere liburuan eta Ziburuko Etxeberrik XVII. mendean, egun lapurteran erabilera arrunta dena, 3. pertsonarako *dio* adizkia zerabilen.

aurkitutakoan *eman* da (Sarasola 1983: 117) eta baita Hervasenean (Oroz Arizcuren 1980: 22). Aldiz, Satrustegui argitaratutakoan (1990: 43), Aresokoan, *yguzu egun dio*.

Baita *-I-* erroaz agertzen da Ondarrak (1990: 94) Goñerrin aurkitutako XVIII. mendeko sermoian *indazu contua* ('eman iezadazu kontua'), baina sermoi honen euskalkia gipuzkerari begira gehiago dago Hg(GN)ri baino.

1629. urtean Irunberrin: *Indac onat maquil ori...* XVII. mendean Iruñean saritutako olerkietan PPP-1 *ôray dîgun jateân* agertzen da. Beriaynek ere baditu horrelakoak: *Argatic becataria naybaduçu becatuetatic atra, eta laungoicoac barcadrazquîçun, eta diçun vere gracia...* Tom (108).

Elizalde ere, fosildua erabiltzen duela dirudi *Aita Gurea* formulan: *Cer escacen da: Iguzu egun gure egunerusco oguia?* (44), baina: *Eman dazaguzu egun geure egunerusco oguia* (5). Duda horretatik ateratzen gaitu, aldiz, irakurtzen denean: *Gueldidadila gure baitan aren gracia: eta guero digula gloria* (44). Bere herrikideak, gainera, erabiltzen du baita ere: *iguzu siquiera zure vedicioa despeiceco seculaco* (375-6) eta *iguzu siquiera zure misericordiegatic descansaturic gaudequen lecubat* (376). 1.S-an ere: *Jangoicoac iduquidezala misericordia nitas, eta didala bere gracia atraceco faltac emendic alcina* (168) eta *Espiritualac ematen badiciegu, esta maravilla ciec digucien guri gauza carnaleac, gutiigo valio dutenac* (171).

4.2.17. *IRO

"Ahal izatea" adierazteko adizki hau laguntzaile gisa, gehienetan edo baita soilik edo *ezin*-ekin erabilia izan dena, ekialdeko euskalkietan erabiltzen zela uste izan da. Hori pentsatu zuen ere A. Damaso Inzak (1921: 10) Iruñean saritutako olerkian PPP-2 behin baino gehiagotan agertzen zelako, behinafarraz idatzirik zegoela uste zuen: 65.b. *Alaber eman diroque*, 93.b. *Guiçonac boçic jan diro*. Lehenengo forma erredundantea edo pleonastikoa izan daitekeelarik.

Dena den, ez da olerki horretakoa kasu bakarra. Beriaynen Tom liburuan aditz erro hau erabiltzen du erredundantziak ere: *erratenc<iote>la, ecin ciroquetat, ceren ençun...* Eta XVIII. mendeko 1.S.: *Zatoste cer caso eguiñ guindiro orai emen xaribaledi* (168) eta aditz trinkoak: *Ezta dudaric atencio andiarequin adiguindirola* (168).

4.2.18. Aditz nahasketak

Ez dira, izan, aditzean gertatzen diren nahasketak euskalki baten ezaugarriak edo ez da inola ere euskalki bat bertzeengandik oker edo erabilera erratuak darabiltzala bereizten; halere, askotan uste izaten da nahasketa konkretu bat lurralde batean kokatzen dela bereziki, lurralde horretan hedadura zabalagoa, gehienetan, hartzen duelarik, eta, azken buruan, gaurko ikuspegiz okerrak deitzen ditugunak, beste aditz eta perpaus osoaren sistematizatze desberdinak baino ez direnak, bestalde.

Morentinek badaki subjuntiboa erabiltzen indikatiboaren ordean, edo subjuntiboaren eta indikatiboaren bereizketa, orohar egin arren, iragangaitzekoaren eta iragankorrekoaren arteko nahasketa ere egiten. Hona adibideren bat: *cergatic cumplituco daquiotte [...] Jaungoycuen amenaza terrible au* (372). *Eta cer guertatu cequio?* (381), *emen cirudienac Santa Catalina bazuec cidala eta ya ezcequiotela falta verceric...* (375); *suceditucequiotte arequi eta suceditudizakezu zuri* (381). Edo 1.S: *Eta arratioac ematendu, eman daquiten beren necesarioa viciaren passaceco* (171).

Halere, kasu usuenak datiboaren komunztadurarik gabekoak dira. Iparraldeko idazleen artean batez ere, gertatzen den fenomenoak izanik: Etxeparek, Tartasek, Duvoisinek eta Manezaundik berak esaterako, hegoaldeko idazleen artean ere aurkitzen da eta, bereziki, Hg(GN)-z idazten dutenen artean. Batzutan, bi balioak har ditzake eta honelako esaldiek nahasketarako bideak irekitzen dituzte, esaterako hainbertzetan aipatu dugun Juan de Irañeta-ren (1549) gutunean: *çerren ni emen nayzala eçuen scribatu bear berçeri*. PPP-4: *Fantasia estaguiçula / Seraphin escogituac* (TAV 119).

Aleson-ek ere, XVII. mendean, (TAV, 137) honela dio: *Pheliperi certaco, / Viotz amoltsu zuenac, / Berzec baño gueiago / Vici mereci zuenac?*. Ber. Tom Meza *ençutenduenac beardu acabadedinean Meza, Iaungoycoari graciac eman* (98).

Morentinek ere, hurrengo mendean, baditu trukaketa batzu, aunitz ez badira ere: *eta suceditu dizakezu zuri* (381). Edo Goñi-k, XIX. mendean: *Eta berce egunean atracitue bi er(re)al, eta emancitue ostatarieri* (131). Egun arte zabaltzen da fenomeno hau, azkenik datiboaren erabilera ere nahastu arte. Mez: *arrapa zezeten nere aitari* (173). Nik *erran dezaket, arrapatu zekoten gibeletik, urte batean gure azienda jua zen, eta deus gabe gelditu ginela* (173).

Bertze batzutan komunztadura ondo eginik, objetoaren numeroan ez du komunztadurarik egiten, hau ere bertze euskalkietan gertatzen dena (ik. Lakarra 1986: 622 eta Zuazo 1989: 30): 1.S: *ontas ematen diciet graciac*. Goñi (130): *sartucio bere eri edo beazac arren biarretan*.

4.2.19. *Laburdurak eta aferesiak*

Ez dago Beriaynen edo Elizalderen hizkera entzuterik, baina egun gelditzen diren aztarnetatik kontu atereaz gero, ezaugarri suprasegmentalen garrantziaz ohartzen gara. Aski da Eugi, Erro, Mezkiritz edo Iragi herrietako norbaitekin mintzatzea, azentuaren bizkortasunaz konturatzeko. Bide batez eta horren ondorioz, agian, sortzen diren murrizketak, hala lexikoan nola adizkietan agertzen dira.

Aditzaren laburduretan geldituz, aferesia agertzen da XVI. menderako, J. de Amendeux-ek (TAV 108) dioenean: *Ycusetut ysuriric...*, asko edo gutxi ia denetan agertzen da. Uterga: *man, zautu, cusi, raten*. 1.S: *zazie* ('ezazue'), *zazien* ('dezazuen'), *zazkizie* ('itzazue'), *zazun* ('dezazun'). Mor: *Sonatuco du SnMiguel Aingueruec trompeta formidablebat daizentuela difuntu guztieç* (374). Goñi: *ez utela icusi* (130), *ematen-tiot* (129), *ematen iut chussen* (129). Nuin: *Garaizentu ezconduen erlean izeten diren dificultade* (396). Liz-Cat: *baute* (212), *erosituéna* (29), *escribitutút* (29), *edo cer imbeardút* (96). Mez: *nik zautzen nue mendia* (174), *intzuen* (173).

Laburdurak edo aditzaren sinkopak ere ez dira gutxiago. Utergako Dotrinan ugariak dira: *beitode bait daude, doquet dauket, inzaten egin dezaten, ezbeizaquegu ez bait dezakegu*. Mor: *illic zaustenak* (374), *eramocoituzte* (374), *einzaze* (375), *atra arazteintu* (375), Lizarragak ere berdin erabiltzen du. *Ill veazutela guizon poderosoat Archias zaizona* (381), *juain* (374).

Elizaldek ere, hizkera zainduagoa erabili arren, baditu tarteka: *dramanari* (96), *erranzquizu Articulo fedescoa* (29), *atracen* (34), *eman batbedrari* (87). Ibero: *zeiñetas baicin dramazquite loturic* (151).

Alferrik ez luzatzeko adibideen zerrenda, erran dezagun Beriayn dela kontserbadoreena edo zainduena, besteetan bezala, baita laburduretan ere. Baina, orohar, ezau-

garri berezi bat da zabal daitekeena leksikora eta baita syntaxira ere, zenbait junta-gailu edo atzizki murrizturik agertzen bait dira. Jar dezagun, adibide moduan, Beriaynen *ecen ez-ekin* egiten duen laburdurau: ... *ece Meza dela gauçabat ceñetan honrra gueyago ematen bayçayo laungoicoari, eta gueyago agradacen çayona eces berce gauça guciac* Tom: (18).

4.2.20. Hiztegia

Ez da izaten erraza lexikoari buruz ondoriorik ateratzea, batez ere ikusten denean hainbat lexema Ip(GN)-n ere berdin erabiltzen direla. Aipa ditzagun, bertzeak bertze, *guti, erran, fite, tipi, andi, oroitu, bertze, aniz, deus*, e. ab. luze bat. Baditu, halere, bereagoak gertatzen diren hitzak: *ecusi, eramo, irigi* ('izan'), *veigiak, bekala, alzina*, eta bereziak gertatzen diren sinkopak: *yago* ('gehiago'), *atra, erman*.

Alabaina, txandaketak ugariak dira. *Bekala*-ren parean Beriaynek, Morentinek, Elizaldek, Goñi-k *bezela* ere duelarik, I.S-n, Nuinek *bezala* idazten dute. *Ainguru*, baina *aingeru* eta *ainguru* ere agertzen dira txandakatuz: Ibero-k, Morentinek. Eta horrela jarrai daiteke zerrenda asko luzatuz.

Mitxelenak (TAV 121-2) PPP-4 olerkiari buruz esaten du Sakana edo Burunda, edo Ameskoetako edo Lana Bailarako hizkera izan daitekeela, mendebaldeko hizkerekin, gipuzkerarekin eta baita bizkaierarekin ere, antza duelako. Hori baieztatzeko olerkian agertzen diren zenbait kasutan oinarritzen da: aditz laguntzaile *deu, deçu, digus, neuan, eguin eguiçu, efeñi, echi-* ('cerrado'), *yrten, aytea*, eta abar.

Horrela izanik, ohartu gara fenomeno horiek hedatuak daudela, gutxi edo asko, testu guztietan edo gehienetan. Horrek erran nahi du, dialektologiaren aldetik, fenomenoak ez direla kokatu behar leku zehatz eta estu batean bakarrik, hedadura zabalagoa izaten dutela jarri ohi zaiena baino, batez ere gertaera diakronikoetan oinarritzen garenean. Guk ez dugu lan honetan ikuspegi hori kontuan hartu, baina beharrezkoa gertatzen da sistematizazioz jasotzea eta nola eta non agertzen diren horrelako fenomenoak, eta, batez ere, zein den maiztasuna ondoriozik ateratzeko.

Erran dezagun, oraingoz, *efeñi / imini, irten, bage, aurrera, mia, istu, ertean* ('artean'), adizkiak (ikus goiko ataletan), mugatu singularra: *eriozea, itzea* ('la palabra'), besteren artean aurkitu ditugula Hg(GN)-z idatzirik dauden hautaturiko testuetan. Dena den, Ip(GN)rekin eta, orohar, Ekialdeko hizkerekin lotzen diren hitz aunitz gertatzen dira eta, batez ere, deigarriena dena, zein handia zen gazteleraren eragina XVIII. mendetik hasi eta euskalkia desagertu arte dauden testu idatzietan. Ez daiteke inola ere erran, horrek errepresentatzen duenik hizkera bat, baina hizkera horren egoeraren erretratua ematen digunik ezin uka.

5. Ondorioak

Roncesvalles está al punto de perder su vascuence (AN) Mer., pues en 1866, el (BN) Occ. principiaba ya a reemplazarlo. A pesar de todo, el habla de Roncesvalles primitivamente considerado es casi el de Burguete (Bonaparte 1881: 162).

Burutapen orokor bat egin nahirik, Bonaparteren hitzok hartzen ditut lagungarri. Zer erran nahi dute hitz horiek galtzear zegoenean Orreagako hizkera? Eta, ez

galdu arren, zein erizpideetan oinarritzen zen euskalkiaren aldaketa gertatzeko zorian zegoela errateko?

Gu, Hg(GN)-ren ezaugarri nagusiak sailkatzen ahalegindu ondoren, ezaugarri horiek bertze euskalkiekin ere zein amankomunak diren erran beharrean aurkitzen gara. Eta ez dut hori esaten aezkeran soilik pentsatzen dudalako, azken buruan, aezkeraren posizioa oso eztabaidagarria gerta daitekeelako.⁷⁴ Alegia, adizki laguntzailearen paradigma batengatik Mend (BN)-n sartzea diskutigarria delako eta, aldiz, Hg(GN)-rekin hainbat gauzatan bat datorrelako.

Ekarri dugu Mendebaldeko euskalkiekin zenbait gauzatan duen harremanena, baina bada aipagarririk gehiago ere. Iraganeko -nren ausentzia bera bat eta garrantzitsua. Ip(GN)-rekin ere hainbat gauzatan bat egiten du, baina Iparraldekoekin? Goian aipatuez gain, komitatiboa, instrumentala apikalez ahoskatzea, genitiboaren laburketak, 3. partizipioarena, hirugarren graduko erakuslearen dardarkari anitzeko ahoskera, aditz iraganarena, aferesiena, lexikoa bera eta abar luze bat. Ezin ekar P. Lafitterena baino erizpide kualifikatuagoarik (1981: 403): "Joaquin Lizarragaren (1748-1835) "Cathéchima" irakurritz ohar daiteke Elkanoko euskalkiak kidesetasunak badituela Lapurdin, Xuberoan eta Baxenabarren oraino ala diren euskalkiekin".⁷⁵

Hori onartuz gauzak argiago gelditzen dira. Alegia, G eta B zaharren artean kidesetasunak eta elkarketak ugariak baziren, zer ez zen izanen Nafarroako eta Iparraldeko hizkeren artean? Hitz batez, erranen nuke, Hg(GN) euskalkian gazteleraren mendeetako presentziak eta harekin izandako harremanek izan zutela zatiketa edo bereizketa bilakabidean eraginik bortitzena, neurri batean (R) berarekin ere gertatu zen bezala.

Erran den bezala, azentu bortitzak eta, horren ondorioz, gertatu ziren sinkopak eta hiztegi erdaldunduak nabarmenduko nituzke lehenbiziko begirada batean. Baina horiek azaleko ezaugarriak izaki eta barnerago begiratuz, euskalki honen aberastasuna agerian gelditzen da eta, horrekin batera, ez zela bertze euskalkietatik hain urruti gelditzen zen hizkera mota.

Gilliéron eta bertze mende hasierako dialektologo zaharrek ongi zioten, dialektoen, gure kasuan euskalkien, mugak eta zedarrak ezartzea baino, fenomenoak zeintzu diren eta non eta nola gertatzen diren eta zein bilakabidez hobetoago eta erosoago gerta litekeela. Haatik, Bonapartek izan zituen larrialdiak Nafarroako hizkerak sailkatzean, beti lagungarri eta probetxugarri gertatuko zaizkigu.

Badago, lan hau isteko, ondorio sistematizaturik ateratzeko biderik? Agian ez dago bertzerik, horretarako lan handiagoaren eta sakonagoaren beharraz ohartzearena baizik. Arazo honetan zehaztasunez ez dakigu deus, baina ongi bereizi beharko lirakeke garaiei, tokiei eta hizkuntzaren mailei dagozkien datuak, egiteko zaila bada ere. Dena den, horretarako bideen nondik norakoa erakusten saiatu gara.

Bibliografia

- Altuna, P., 1985, «Bonapartek eta Aita Aranak elkarri egin kartak», *FLV* 46. 305-342.
 Apat-Echebarne, A., 1974, ikus Irigaray (1974).

(74) Ikus orain liburu honetan I. Caminoren lana.

(75) "Joaquin Lizarragaren euskalkiak ipar-euskadikoekin dituen kidesetasun zenbaitz", *Iker-1*, 403-404. or.

- Arraiza Frauca, J., 1988, «Ibero. Viacrucis en bascuence de comienzos del siglo XIX», *FLV* 51. 143-152.
- Beriayn, I. de, 1621, *Tratado de como se ha de oyr missa*. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1980.
- Bonaparte, L. L., 1866, *Formulaire de Prône en Langue Basque, conservé naguère dans l'Eglise d'Arbonne*, Londres.
- , 1881, «Observaciones acerca del vascuence de Valcarlos», *Revista Euskara*.
- Caro Baroja, J., 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en relación con la latina*, Filosofía y Letras, 3. zenb., Salamanca.
- Cierbide, R., 1979, «Léxico vasco en la Navarra romance», *FLV* 33. 515-528.
- , 1989, «Confusión grafemático-fonológica en las sibilantes, según documentación inédita de la Baja-Navarra (siglos XIV-XVI)», *FLV* 53. 27-35.
- Coseriu, E., 1978, *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*, Gredos, Madrid.
- Diez de Ulzurrun, P., 1960, «El catecismo manuscrito de Maquirriain de 1828», *Euskera* 5. 376-403.
- Elizalde, F., 1735, *Doctrina christiana uscaras*, Alfonso Burguete Alargunaren Echean, Iruña.
- Fagoaga, B., 1961, «Algunas frases inéditas del euskera antiguo», *Euskera* 6. 27-29.
- , 1962, «Datos para la geografía histórica del euskera en Navarra», *Euskera* 7. 205-213.
- Inza, D. de, 1921-22, «Naparro'ko aditz-laguntzailea zuketazko esakeran», *Euskera* 2. 4-35; 3. 65-92.
- , 1922, «Burundako euskalkia», *Euskera* 3. 3-42.
- Irigaray, A., 1963, «¿Se trata de la Doctrina de Sancho de Elso?», *PV* 92-93. 249-253.
- , 1966a, ikus Zenbaitek (1966).
- , 1966b, «Nuevos documentos para el estudio del vascuence alto navarro meridional», in *Problemas de la Prehistoria y de la Etnología vasca*, 261-269, Pamplona.
- , 1974, *Una geografía diacrónica del euskera en Navarra*, Col. Diario de Navarra 10, Pamplona.
- Isasti, 1972, *Compendio historial de Guipúzcoa* (F. Arocenaren arg.), La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao.
- Lacarra, J. M., 1957, *Vasconia medieval, historia y filología*, San Sebastián.
- , 1972, *Historia política del reino de Navarra*, (1. alea), Aranzadi-C.A.N., Pamplona.
- Lacarra, J. A., 1981, «Barrutiaren edizio kritiko baterako», *ASJU* 15. 121-126.
- , 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20:3. 639-681.
- Lecuona, M. de, 1973, «Textos vascos del s. XVIII en tierra de Estella», *FLV* 15. 369-390.
- Legarda, A. de, «El vascuence en Uterga», ikus Zenbaitek (1966), 108-126.
- Lizarraga, J., 1979, *Doctrina christioarén cathechima*, J. Apecechearen arg., Príncipe de Viana, Pamplona.
- Mañaricua, A. de, 1963, *Obispos de Alava, Guipúzcoa y Vizcaya hasta fines del XI*, Seminario Diocesano, Vitoria.
- Menéndez Pidal, R., 1962, *En torno a la lengua vasca*. Austral, Buenos Aires.
- Mezkiritz Saragüeta, P., 1979, «Nere oroimenak», *FLV* 31. 171-176.
- Mitxelena, K., 1958, «El vascuence en Beriayn», *BAP* 14. 263-264.
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madrid.
- , 1971, «Notas sobre las lenguas de la Navarra Medieval», in *Homenaje a D. J. Esteban Uranga*, 201-214, Ed. Aranzadi, Pamplona.

- , 1976a, «La fragmentación dialectal, conocimientos y conjeturas», *RSEL* 6:2. 309-326.
- , 1976b, «Onomástica y población en el antiguo reino de Navarra: la documentación de San Millán», in *XII Semana de Estudios Medievales*, 51-71, Pamplona.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*, Julio Urquijo, San Sebastián (2. arg.).
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15. 289-311.
- , 1982, «Sobre la historia de la lengua vasca», *ASJU* 26. 141-156.
- Munarriz Urtasun, E. de, 1966, «El vascuence en la vieja Navarra», *ikus Zenbaitek* (1966), 108-126.
- Ondarra, F., 1980a, «Las vascongadas de Barbarin y Corres, Navarra y Alava», *FLV* 35-36. 371-372.
- , 1980b, «Catecismo del siglo XVIII en vasco de Uterga (Valdizarbe)», *FLV* 35-36. 173-222.
- , 1981a, «Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan», *Euskera* 26. 349-366.
- , 1981b, «Polikarpo Aitak zituen euskal esku-idatzi zaharren aurkezpena», *Euskera* 27. 633-649.
- , 1981c, «Primer sermón en vascuence navarro (1729)», *FLV* 38. 147-173.
- , 1982, «Textos en vascuence navarro de Baztán, Nuín y Urdazubi», *FLV* 40. 387-401.
- , 1987a, «Textos en vascuence en el pueblo de Goñi», *FLV* 49. 117-140.
- , 1987b, «Dos pláticas en vascuence del siglo XVIII», *FLV* 50. 281-316.
- , 1989, «Goñerrin aurkitutako sei euskal testu (1743-1753)», *FLV* 53. 97-144.
- , 1990, «Goñerrin aurkitutako lau euskal testu (XVIII. m.)», *FLV* 55. 73-121.
- Oroz Arizcuren, F. J., «Vicisitudes de un Padrenuestro en vasco en el siglo XVII», *ASJU* 14. 3-23.
- Sánchez Albornoz, C., 1974, *Vascos y navarros en su primera historia*, Ed. del Centro, Madrid.
- Sánchez Carrión, J. M. [“Txepetx”], 1972, *Estado actual del vascuence en la provincia de Navarra*, Príncipe de Viana, Pamplona.
- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17. 69-211.
- Satrustegui, J. M., 1977, «Anotaciones al proceso matrimonial vasco de Esparza de Galar (1557)», *FLV* 26. 259-269.
- , 1984, «El edicto eclesiástico de 1750 en versión vasca de la Cuenca de Pamplona», *ASJU* 18:1. 39-51.
- , 1987, *Euskal testu zaharrak*, Euskararen lekukoak, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1990a, «Texto vasco del Padrenuestro en versión del s. XVI», *FLV* 55. 37-48.
- , 1990b, «El Credo en versión vasca del siglo XVI», *FLV* 56. 205-227.
- Urquijo, J. de, 1908, «Cartas escritas por L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV* 2. 215hh. eta 655hh.
- , 1910, «Cartas escritas por L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV* 4. 233-297.
- Villasante, L., (P. A. Añibarro), 1966, «Una lista de pueblos vascongados de Vizcaya, Guipúzcoa y Navarra de principios del siglo XIX», *ikus Zenbaitek* (1966), 44-60.
- Zenbaitek, 1966, *Geografía histórica de la lengua vasca (s. XVI al XIX)*, Auñamendi, San Sebastián.
- Zuazo, K., 1988, «El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino gramatikaren ekarriez», *ASJU* 20:2. 547-568.
- , 1989, «Arabako euskara», *ASJU* 23:1. 3-48.

Burundako hizkera

KOLDO ZUAZO
(UPV-EHU)

Atarikoa

Izenburuak izenburu, ez da Burundako hizkera zehatz-mehatz aztertzea lan honen helburu. Ez, bederen, helburu nagusi eta lehen, horretaz ere jardungo dugun arren ezinbestez eta zeharbidez. Eta, merezi, merezi luke azterketa sakonagoa egitea, zinez eta benetan delako interesgarria eta, sarritan, harrigarria Burundako hizkera.

Arabarekin duen hurbiltasuna da, ostera, gu geu erakarri gaituena. Urrats esanguratsuak egin dira 1958an Landuchioren *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* (DLC aurrerantzean) argitaratu zenetik hona Araban behiala mintzo zen euskara ezagutzeko bidean, baina ez aurrera ez atzera bezala gaudela dirudi azkenaldi honetan: Arabako iturri eta lekuko en urritasuna da, jakina, aurrera egiteko dugun eragozpena eta horma. Hori dela eta jarri gara, bada, Araba ondoko herrietara, oraindik ere euskara bizirik dagoen lekuetara, begira. Baliteke hizkera horien ikerketa Arabakoaz dauzka-gun ilungune zenbait argitzeko lagungarri gertatzea. Eta horixe izan da Burundakoaz aritzera eroan gaituen arrazoi nagusi eta lehena.

1958an Arabako euskararen berri izanak, bestalde, ordura arte zabal zebilen uste baten ustelkeria ekarri zuen agerira. Gainerako euskalkiekiko zerikusirik gabea josten zuen artean zenbaitek bizkaiera, baina behin harrez gero, bizkaieraren berezitasuntzat geneuzkan ezaugarri asko eta asko Araban ere ezagunak eta erabiliak zirela frogatu eta egiaztatu ahal izan zen. Baliteke Araban ezezik Burundan bertan ere bizirik irautea ezaugarri horien oihartzuna, Arabarekin muga egiteaz gain, bizkaieraren eremutik ere (Leintz-Oñati) ez dagoelako guztiz aparte mendiz eta bide zuzenez Burundako ibarra. Bizkaierarekiko eta, zehatzago esateko, mendebaleko hizkeramultzo horrekiko kidesetasunak azaleratzea eta erakustea da, beraz, gure bigarren jomuga.

Baina gure alde aurretiko helburuak aipatutako biok ziren arren, behin lanari ekin ondoren ezin izan dugu aspaldiko eztabaida saihestu eta alde batera utzi: gipuzkera ala goinafarrera ote da, gero, Burundako hizkera? Ezingo diogu galdera horri behin-betiko eta erabateko erantzunik eman beharbada, ikerlan sakonagoa eta zabalagoa —inguruko hizkerak ere aintzakotzat hartuz— burutu beharko litzatekeelako horretarako, baina eztabaida orain artean baino artezago bideratzen ahaleginduko gara horratik. Honek, bide batez, Bonapartek bere euskalki-sailkapena

tajutzerakoan izan zituen erizpideei buruzko ohar batzuk plazaratzeko aukera eman digu. Eta haxe da Burundako hizkera aztertzerakoan izan dugun hirugarren eta azken ardura.

Ardura hau dela eta, hain zuzen, behin baino gehiagotan erakutsi ditugu Ergoiena ibarreko (Lizarraga, Dorrao eta Unanu herrixkek osatua) eta Etxarri Aranazko argibideak. Burundakoarekin batasun estua dute hizkera hauek eta, Burundakoa bezala, gipuzkera barruan sartu zituen Ergoiena eta Etxarri Aranazkoak ere Bonaparte printzeak. Aztergai izan dugu, halaber, Arbizuko hizkera. Administrazioz, Etxarri eta Ergoienarekin batera, 1882 arte Arañaz Elkartea osatu zuen arren (Karasatorre, s. u. *Arbizu*), Arakilgo azpieuskalkian— eta goinafarrean, horrenbestez— sailkatu zuen Arbizuko berbera Bonapartek. Printzea horretara eroan zuten arrazoiak ulertzeko nahiz haren sailkapena aldatu eta berregin beharrik balego zuzenago eta ziurrago jokatzeko, egoki eritzi diogu hizkera horren berri ere izateari.

Orain arte esandakoa laburbilduz, araberekin, eta mendebaleko hizkera-multzoarekin oro har, dituen kiderasunak batetik, gipuzkerarekin dituenak bigarrenik, goinafarrera eta ekialdeko hizkera-multzoarekin dituenak hirugarrenik eta, jakina, Burundako berbetaren berezko ezaugarriak aipagarrienak zehaztea izan dira, laugarrenik eta azkenik, guk geure lanari ezarri dizkiogun helburu eta muga jakinak. Lau ardatz horien inguruan batu ditugu han-hemen aurkitutako hari galduak, lau ardatz horiek eraikitzeke beharrezko genituen hariak biltzen eta beharrezko ez genituenak alde batera uzten ere ahalegindu gara eta lau ardatz horiek baldintzatu dute, era berean, hain izaera nabarreakoa den Burundako hizkera hau aztertzeko metodologia.

Burundako ibarra. Ezaugarri zenbait

Sei herrik osatzen dute Burunda: Ziordia, Olatzagutia, Altsasu —ibarreko hiri-burua—, Urdiain, Iturmendi eta Bakaikuk hurrenez hurren mendebaletik ekialdera goazela. Nafarroako mendebaleko muturrean dago, Araba eta Gipuzkoarekin mugan eta bizkaieraz mintzo den eremutik (Oñati) oso gertuan (ikus mapan).

Komunikabide nagusien ondo-ondoan ere badago Burunda. Irun-Madril errepide ertzean daude Altsasu, Olatzagutia eta Ziordia eta Gasteiz Iruñearekin lotzen duen errepide ertzean, berriz, Urdiain, Iturmendi eta Bakaiku. Burunda zeharkatzen du, era berean, Irun-Madril trenbideak eta Altsasukoa da sare honetako geltokietako bat.

Lau euskalkiren (bizk., arabera, gip. eta g-naf.) bidegurutze izatean eta bateko nahiz besteko euskaldunen mendez mendeko iraganbide izatean egon liteke, behar bada, Burundako hizkerak erakusten duen itxura nabarraren giltza.

Altsasuko tren-geltokia eraiki izanak (1863) ekarri zuen, bestalde, Burundaren eta, batez ere, bere hiriburuaren hazkundera, baina baita, aldi berean, erdaldu jendearen etorrera eta, horrenbestez, euskararen galera.

Sánchez Carrión (1972: 33 hh), Yrizar (1981: I, 190) eta Elgoibarren (1987: 31-32) emaitzei so eginez, galdutzat jo dezakegu Ziordiko bertako euskara. Zaharrak dira Olatzagutia, Altsasu eta Iturmendin gelditzen diren hiztun apurrak eta zaharrak edo helduak, era berean, Bakaikukoak. Ostera, euskaldun dirau Urdiainek eta haxe da, hain zuzen, bere burua euskaldun elebakartzat aldarrikatu duen udalerririk gaxietako bat.

Guk, jakina, ezin ditugu geure lan honetan ikastola eta gau-eskoletan euskaldundu diren eta euskalduntzen diharduten hiztunak aintzakotzat hartu ez eta beste herri batzuetatik bertaratutako euskaldunak ere, euskara batua edo beste hizkeraren bat delako hiztun horien mintzabide eta ez guri orain ardura digun Burunda bertako hizkera jatorra.

Lanabes eta iturri bibliografikoak

Beste hizkera eta euskalki zenbait bezala, Bonaparte printzeak ekarri zuen Burundakoa ere agerira. Ez da ezagutzen Bonaparte aurretik Burundako hizkeraz egindako izkriburik, Satrustegik (1981) argitara eman zuen 1548ko Olatzagutiako auziarena izan ezik.

1864an eskuratu zituen printzeak Urdiain eta Etxarriko hizkeretara eginarazitako kristau-ikasbideen itzulpenak. Itzulpen horietan eta Bonapartek berak 1857ko urriaren 21ean Bakaikuko sei hiztunengandik zuzen-zuzenean jasotako argibideetan oinarrituta, plazaratu zuen, 1881ean, "Observaciones sobre el vascuence de algunos pueblos del valle de la Burunda" txostena. Adizki batzuk eta hizkera horren inguru-ko ohar eta iruzkin zenbait azaldu zituen bertan.

Arturo Campiónek 1880an argitaratutako *Orreaga* balada ere izan zuen Bonapartek albiste-iturri. Bilduma horretan, dakigunez, lau literatura euskalkietara eta Nafarroa Garaiko hamazortzi hizkeretara itzularazitako *Orreaga* baladaren bertsioak aurkeztu zituen Campiónek eta lanaren amaieran gramatika ohar batzuk erantsi. Bertsio horien artean daude Olatzagutia, Dorrao eta Arbizukoak, besteak beste.

Bonaparteren eskuizkribuen artean badira, gainera, Urdiaingo hizkerara itzularazitako *Aita Gurea* eta Altsasuko hizkerara itzularazitako *Canticum trium puerorum* eta, azkenik, *Contestaciones a cuestionarios en dialectos del vascuence de Guipúzcoa y Navarra* delakoan ere badira Urdiainen eta Etxarrin jasotako erantzunak.

1921ean, Euskaltzaindirako sarrera-hitzaldian, "Naparro'ko aditz-laguntzalea zuketazko esakeran" izeneko txostena irakurri zuen Damaso Intzak eta izan zuen Burundakoak ere bere lekua bertan. Baina bete-betean lotu zitzaion ibar honetako hizkerari hurrengo urtean argitaratutako "Burunda'ko euskalkia" izenekoan. Aditza jasotzera mugatu zen, baina, hori bai, bilketa zabala eta zehatz samarra eskaini zigan Damaso Intzak.

Handik lasterrera ekin zion Euskaltzaindiak bere *Erizkizundi Irukoitza*-ri (*EI* aurrerantzean). Burundari dagokionez, Ziordia izan ezik gainerako bost herrietan burutu zen eta emaitzak *Euskera* agerkarian plazaratu 1927-28 bitarteko aleetan. Ana M. Echaidek 1984an berrargitaratu zituenerako, ostera, galduta zeuden Olatzagutiakoak ez beste guztiak eta gauza bera jazo zen Lizarragabengokoarekin eta Etxarri Aranatzen egin ziren bietako batekin.

Galera hori nolabait ere konpondu egin zen A. M. Echaide beraren *El euskera en Navarra: Encuestas lingüísticas* lanari esker. Argitaratu 1989an egin bazuen ere, 1965-67 bitartean bildutako emaitzak plazaratu zituen Echaidek. 301 galdera egin zituen Nafarroa Garaiko hirurogei herritan eta tartean daude guri zuzenean ardura diguten Ziordia, Bakaiku eta Unanukoak.

Inkestekin dihardugula, ezin aipatzeke utzi Aranzadi Zientzia Elkartek burutu-

tako *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa* (EAEL aurrerantzean). 569 galderaren erantzunak jaso ziren bertan, Urdiain, Etxarri Aranatz eta Lizarragako emaitzak horien tartean. Etnotestu labur batzuk ere badira bigarren liburukiaren amaieran: Altsasuko bi eta Ziordia, Urdiain, Etxarri eta Lizarragako bana.

Jon Garbizu "Zubigar" lezotarrak bildutako hitz zerrendatxo bat argitaratu zuen V. Berriotxoak 1962an, Garbizu bera hil eta geroagora. Lezo eta inguruetan jasotakoak ziren hitzik gehienak, baina tartean zeuden jatorriz Bakaikukoak ziren berrogeita bat. Urria da, pentsatzekoa denez, hiztegi horren balioa, baina Francisco Ondarra bakaikuarra akuilatzeko ahalmena izan zuen hala ere. Garbizuren hiztegiak berak baino gehiago, egia esan, Mitxelenaren iruzkinak izan zuen Ondarrarengan eragina. Eta aldatu egingo ditut hona Mitxelenaren (1962: 58) hitzak, bazuelako bere esanetan arrazoiak: "Valdría la pena de comprobar la exactitud de algunos términos de interés muy especial recogidos en Bacaicoa (...). Cada vez tengo más motivos para pensar que, en materia de léxico vasco, son ciertas zonas del oeste de Navarra, mal estudiadas, las que nos pueden deparar mayores sorpresas". Laburra da Ondarraren hitz bilduma ere, 475 sarrera dira eta guztira. Badira, horietaz gain, asteko egun, hilabete, urtaro eta tresna-izen zenbait eta baita Bakaikuko toponimo sorta bat ere. Baina bere laburrera gorabehera, ziurra eta zehatza da Ondarraren lana.

60ko hamarkada hasieran bildutako emaitzak dira, era berean, Kandido Izagirre-ren "Altsasuko hizkeraren gai batzuk" artikuluan plazaratu zirenak. Lan bikaina benetan eta berau da, hain zuzen, gure honen abiaburu eta ardatz nagusi bilakatu dena. Aski corpus zabala eta Izagirrek ohizkoa zuen zehaztasunaz ondua izatea dira erabaki hori hartzera eroan gaituzten arrazoi nagusiak.

Corpus zabala osatzen dute, halaber, José María Satrustegik Urdiainen bildutako lanabesek. Ez ditugu erabilitako guztiak banan-banan aipatuko, baina bai, horratik, geure lanerako lagungarrien gertatu zaizkigunak: "Versión popular vasca de un cuento de Grimm", "Estudio etnográfico de Urdiain", batez ere amaieran dakarren hiztegiagatik interesekoa, "Aspecto práctico del agua", "Personajes populares relacionados con la brujería en Navarra", "La leyenda del dragón en las tradiciones de Urdiain" eta, oroz gain, bere *Euskaldunen seksu bideak*.

Ekarpen larria, esan bezala, Urdiaingo hizkera erakuste aldera Satrustegik burutu duena, baina, damurik, oso neurri txikian baliatu ahal izan duguna. Batez ere helburu etnografikoen bila jardun duenez, ez du Satrustegik hizkuntz-ezaugarriak, ñabardura fonetikoak batipat, zuzen eta artez adierazteko behar bezalako arretarik ipini. Edota, beharbada, horrela jokatzera testuen ulergarritasuna ilundu eta zailduko zela pentsatuz, nahiago izan du fonetismo horiek baztertu eta urdiaindarrek eguneroko jardunean darabiltena baino hizkera jasoagoa eta jantziagoa aurkeztu. Nolanahi ere den, alde zuretik genituen uste eta eritziak sendotzeko eta baieztatzeko bederen lagungarri izan ditugu haren lanabesok.

Urdiaingo gaiak aberastera etorri da, era berean, Matías Mugicak Iruñeko *Euskalerria Irratia*-ren laguntzarekin plazaratutako *Nafarroako Euskaldunen Mintzoak* bildumaren lehen liburukia. Urdiaingo transkripzioaz gain, Etxarri eta Lizarragakoak ere badira bertan. Baita hizketaldion grabazioak ere transkripzioen osagarri.

Sakonki aztertu du Pedro Yrizarrek euskal aditza eta *Morfología del verbo auxiliar*

gipuzcoano-n (1991) aurkeztu dizkigu gipuzkerazko indikatibokoari dagozkionak. Hor azaltzen dira, jakina, Burunda, Ergoiena eta Etxarrikoak eta *Morfología del verbo auxiliar alto navarro septentrional*-en (1992), berriz, Arbizukoa. Lan hauexei lotu gatzazkie geu ere aditzaz den bezainbatean.

Toponimia lanabesei dagokienez, Nicolás Arbizuk (1990) argitaratu zuen Iturmendikoa eta argitaratu berri daude (1992) J. M. Jimeno Juríok zuzentzen duen taldeak, Burunda eta Ergoienako toponimia bilduz, osatu dituen hiru liburukiak, *Nafarroako toponimia eta mapagintza (NTM aurrerantzean)*.

Inguruko hizkerai dagokienez, bada 1899an Victoriano Huici Etxarriko semeak atondutako *Manual de Gramática Bascongada* bat. Egilea Etxarriko semea izateak ez du esan nahi, ordea, bere gramatikak ere Etxarriko hizkera nahitaez jaso behar duenik eta, ohartu ere, aspaldi ohartu zen Intza (1920-1922: 32) guztiz bestelakoa zela han islatzen zen berbeta: “Bere idazti onetan garai askotan nasten du ango [Etxarriko] euskalkitxoaren bukaera, naiz geienez gipuzkoerazkoa erakutsi”. Baita beherago ere (35): “Garai guzi auek (...) gipuzkoerazko bukaera emateagatik asko aldatu daude. Argatik ez alde batekoak eta ez bestekoak gelditu dira”. Esan nahi baita, gramatika horretan agertzen den guztia ez dela ez Etxarrin esaten dena ez, ziurrenera, Etxarrin inoiz esan izan dena. Hiztegiaren atala da, izatekotan, gure helburuetarako baliagarriena, egilearen beraren esanetan “Etxarri Aranatz eta bere eskualdean erabilienak” bildu zirelako bertan.

Oraindik orain (1991), oster, nolabait ere hutsune hori betetzera etorri da Rafael Karasatorrek, José Luis Erdoziak eta Eugenio Ulaiarrek elkarlanean burututako *Etxarri Aranatzko Euskara eta Arañaz Elkarteko Hiztegia (EA aurrerantzean)*. Gure helburuei begira, lexikoaz diharduen atala da oraingoan ere baliagarriena. Rafael Karasatorrek berak plazaratu berri du (1993) *Barranca-Burunda* liburu mardula, aurrekoaren osagarri eta aberasgarri dena.

Ergoienako hizkerez den bezainbatean, azkenik, Lizarragakoari buruzko zertzelada batzuk plazaratu berri ditu Gregoria Solisek: “Lizarragako euskararen azterketa”.

Feli Arbizu Bakaikoa, Mikel Galartza Mendia, Marixele Huizi Mendiola eta Bartolomé Goikoetxea Lasa izan ditut zuzen-zuzeneko berriemate, baina, oroz gain, Josemari Arakama Imaz altsasuarra nahiko nuke nabarmendu. Bere herriko argibideak ezezik, inguruetakoak ere eskatu ahala eskuratu dizkit Arakama Imazek. Zuzenak eta ziurrak ere izan dira, gainera, argibideok eta bere laguntza, azken batean, ezinbestekoa gerratu da lan honen garabidean. Bihoakie hauei guztioi eta lan hau hobetzen lagundu didaten Iñaki Camino, Andoni Elordui eta Txomin Sagarazuri nire eskerrik beroena.

Hizkuntz-ezaugarriak

Hasieran aurreratu bezala, lau multzo nagusitan bilduko dira aipatuko ditugun ezaugarriak: a) Altsasu —eta oro har Burunda— bertako ezaugarriak, b) mendebaleko euskalki-multzora (bizk., arabera) hurbiltzen dutenak, c) goinafarrerara eta ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen dutenak eta d) gipuzkerara hurbiltzen dutenak.

1. Bokalak

1.1. Altsasu eta Burunda bertako ezaugarriak

1.1.1. Izagirrek Altsasun bildutako lanabesei begiratuz gero, bokal luzeak ugari samarrak direla ohartuko gara. Baina ugaritasun horretaz gain, hautazkoak direla batetik eta berrikitan sortuak direla ere bestetik, ohartuko gara. Hitz berbera bokal luzez nahiz laburrez (*neen / nen* 'nuen', *ondúun / ondun* 'ondoan'...) ager dakigukeelako direla diogu hautazkoak eta berrikitan sortuak direla, aldiz, hizkuntzaren historian oraindik orain garatutako bilakaeren emaitza direlako diogu. Lau dira nagusiki bokal luzean jatorriak:

a) Bokal arteko /b, d, g, r/ kontsonanteen galerá da bata. Kontsonante hauek banatzen zituzten bokal berdin bi elkarren ondoan gertatu dira kontsonanteok gal-tzeratzean eta ondorioz bokal luzeak sortu. Bilakaera honen adibide ditugu *agaat* 'haga bat', *puxkáat* 'puxka bat', *baézpaa* 'badaezpada', *tuu* 'ditugu', *nee* 'nere', *ee* 'ere', *gaa* 'gara', *zaa* 'zara', *eskaatza*, *udáakó*... Erabatekoa da bokal luzeen ebakera *-a* batez amaitutako hitzen adlatibo singularrean: *arrantzaa*, *auritaa* 'euritara', *bertaa*, *gambá-raa*, *láiyaa*, *txabolaá*... Orobat *-i* batez amaitutako aditzen partizipioan: *áusiik* 'hautsirik', *jantzíik*, *josiik*...

b) Bokalez amaitutako hitz-oinak bere ondorengo mugatzailea asimilatu ostean sortutakoek osatzen dute bigarren multzoa: *arrontzií* 'arraultzea', *gaixuu* 'gaixoa', *ganbelii* 'ganbelia (ganbela + *-a*)', *láukuú* 'laukoa', *soruu* 'soroa', *frailiik* 'fraileak', *lenguun* 'lehengoan', *luzín* 'luzean', *ondúun* 'ondoan', *diríuz* 'diruaz'...

c) Bokal ezberdin biren arteko kontsonantea galdu ostean ere gerta daiteke asimilazioa eta, ondorioz, bokal luzea ebaki; baina horrelakoetan bigarrenak asimilatu ohi du eskuarki lehena, hots, $V_1V_2 > V_2V_2$ betetzen da Altsasun: *ataa* 'atera', *beé* 'bage (gabe)', *bestaat* 'beste bat', *onoón* 'ona don (dun)', *noo* 'nago', *yoo* 'hago', *doo* 'dago', *gee* 'gaude', *dee* 'daude', *báloó* 'balego', *zoon* 'zegoen', *zeen* 'zeuden'... Erabatekoa da bilakaera hau konparatibo markan, *-ago > -oo*: *arinoó*, *aundiyoó*, *gaiyoó* 'gehiago', *lenoó*, *obetoó*, *sekuoo*... Orobat *-ero > -oo* atzizkian: *egúnoo* 'egunero', *gáuboo* 'gauero'...

d) Bokal artean kontsonanterik ez zenean ere bete ohi da inoiz $V_1V_2 > V_2V_2$ asimilazioa: *fáan* 'joan', *neen* 'nuen', *zeen* 'zuen'... bezalako aldaeretan, esate baterako.

e) Baina ikusten denez, berrikitan sortuak dira bokal luze guzti hauek. Honen sendogarri esan dezakegu etimologikoki aspirazioak banatzen zituen bokal berdin bik osatutako multzoak bokal labur bilakatu direla Altsasun, h. d., $VhV > VV > V$ bilakaera bete dela: *matsa* 'mahatsa', *mea* 'mehea', *mi* 'mihi', *nastu* 'nahastu', *ostu* 'ohostu', *zagiya* 'zahagia', *zarra* 'zaharra', *zurra* 'zuhurra'... Salbuespen bakarra aurkitu dugu Izagirrerren lanabesetan: *ool* 'ohol'. Antzinagoko bokal elkarketen aztarna diruditen adibide gutxi hauek ere badira, dena dela, Izagirrerren lanean: *izéraak* 'izara (maindire)' eta *kapaák* abs. pluralak, *mugáan* inesibo singularra, *garráaxiz* hitz eratorria eta, lanabesotan aurkitu ez dugun *beera* 'behera' aldaeraren ereduari jarraituz, analogiaz sortua izan daitekeen *goora* 'gora'.

Ikusi batera, badirudi berdintsu direla gauzak ikergai genuen eremu osoan, baina azterketa sakonagoa egin beharko litzateke behin-betiko ondorioak atera ahal izateko. Arbizurako, ostera, bada gai honetaz zuzen-zuzenean diharduen J. I. Hualderen (1991) txosten bat. Ingurune berdintsuetan sortzen dira hizkera horretako bokal

luzeak ere, baina Altsasun ez bezala, badira han $V_1V_2 > V_1V_1$ bilakaera bete ohi den adibideak: *ezaatu* 'ezagutu', *illaate* 'hilabete', *koopillo* 'korapilo', *lendaazi* 'lehendabizi', *paate* 'parete'... Orobat -n batez amaitzen diren aditzen geroaldietan: *emaan* 'emanen', *esaan* 'esanen', *faan* 'joanen'... Ingurune honetan sortutako bokal luzerik ez dugu guk behintzat Burundako hizkeran aurkitu, baina bai Etxarrin eta Ergoienan. Orobat Basaburuan, Orreaga Ibarraren (1994: 409) arabera.

Bilakaera hori ez da, dena dela, Arbizun betetzen den bakarra eta han ere badira $V_1V_2 > V_2V_2$ egin duten adibideak: *allaatu* 'ailegatu', *aundiyo* 'haundiago', *egunoo* 'egunero', *oon* 'egon', *oosi* 'egosi / erosi'... Arbizun azkenik, eta beti ere Hualderen arabera, badira beste bokal luze batzuen adibideak: *laaun* 'lagun', *zuui* 'zuri', *erooi* 'erori', *ebaai* 'ebagi (ebaki)', *marruui* 'marrubi'... Tankera honetako bokal luzerik ere (hots, $V_1CV_2 > V_1V_1V_2$) ez dugu Burundan aurkitu, baina ezagunak dira hala Etxarrin nola Ergoienan.

Gure emaitzak zuzenak izatera —eta ikerketa xeheagoak erabakiko luke zuzentasuna—, bokal luzeen jatorriari dagozkion bi hauek (hots, $V_1CV_2 > V_1V_1$, cf. *ezaatu*, *emaan* eta $V_1CV_2 > V_1V_1V_2$, cf. *laaun* bilakaerek) ezarriko lituzkete aztergai dugun eremu barruko lehenbiziko isoglosak, Burunda alde batera eta handik ekialderagoko hizkerak bestera ezartzen dituztenak. O. Ibarak (1994: 190 hh) zehaztu duenez, antzeko inguruneetan azaltzen dira bokal luzeak iparrekialderago, Basaburuan eta Imotzen.

1.1.2. Altsasun, gorago ere (1.1.1.b.) nolabait aditzera eman denez, maiztasun handi samarrez betetzen da mugatzailearen asimilazioa hitz-oina bokalez amaitzen denean, baina hautazkoa da oraingoa ere bilakaera. Guztiz ohizkoa da, izan ere, *basun* / *basuan* / *basuen* 'basoan', *etxín* / *etxien* 'etxean', *gauzi* / *gauzia* 'gauza + -a', *gindanin* / *gindanién* 'ginenean', *sorun* / *soruun* / *soruan* / *soruen* 'soroan', *zanín* 'zenean' / *zienién* 'zirenean'... bezalako bikote, hirukote eta are laukoteen arteko lehia Izagirrek plazaratutako lanabesetan. Asimilazioa betetzen denean, berriz, ingurune hauetan beteko da:

a) abs. sg.: *aitapuntakú*, *amapuntaku*, *aizkeneku*, *alabi*, *aldapi*, *amarretaku*, *anri* 'andrea', *antxumi*, *arranzali*, *arropi*, *astiarí*, *besótakú* 'besoetakoa'... Baita, jakina, abs. sg. dauden aditz-izenetan ere: *eiti* 'egitea', *jaztí* 'janztea', *kántatzi* 'kantatzea'...

b) erg. sg. nahiz pl. eta abs. pl.: *aintzinekuk*, *batekuk*, *belarrítakúk*, *elizakuk*, *fumazailík*, *gaztejeñdík*, *Jangoikuk*, *oiluk*, *pelegrinaziyúk*... Hiru kasu hauen arteko sinkretismoa gertatzen da beraz eta ez dirudi azentuak erabateko balio bereizgarriarik daukanik. Aditz-izenen artean, era berean, *erregatzik* 'erregatzeak (ura egiteak)' aurkitu dugu.

c) inesiboan: *aitzin* 'haitzean', *aruzkun* 'haranzkoan', *bakin* 'bakean', *batin* 'batean', *bitartín*, *egunin*, *gainin*, *gaubin*, *goizin*, *itsasun*, *ondun*... Orobat adizkietan: *gendubenin* 'genuenean', *gindanin* 'ginenean', *nítzanin* 'nintzenean', *zanín* 'zenean', *zenín* 'zue-nean'...

d) osterantzeko inguruneren batean ere bete ohi da noizbehinka, *oilukin* 'oiloe-kin', *umikin* 'umee-kin' aldaeretan, esate baterako.

Burundako gainerako hizkeretan ere badira, eta aipatutako ingurune berberetan gainera, era honetako asimilazioak, baina badirudi maiztasun txikiagoz ageri direla

hauetan. Etxarri, Ergoiena eta Arbizun, ostera, ez du ematen ohizkoak direnik asimilazio horiek; bai, aitzitik, Burundaren iparraldeko mugan dagoen Goierri eskualdean. Baita iparrekialderagoko zenbait hizkeratan, Larraunen eta Basaburuan (Intza 1957: 92; Pagola 1992: I, 136 hh eta Ibarra 1994: 384 hh), esate baterako. Baina badira hizkera hauen artean ere aldeak. Goierriin, adibidez, ez da asimilaziorik gertatzen abs. sg. Bai, ostera, Burundan eta Basaburuan.

1.1.3. Bonapartek, dakigunez, arreta handiz jaso zituen hiatuetan gertatzen diren bokal elkarketan emaitzak. Zabal jardun zuen gai horretaz *Langue basque et langues finnoises* txostenean eta aldaera hauek eman zituen Burundakotzat bertan: *alabia, semia, begiya, ollua, buruba*. Aldaera berberak aipatu zituen *Phonologie de la langue basque*-n eta Burundako hizkeraz berariaz ziharduen 1881eko txostenean.

Urdiaingo hizkeraz eginarazitako *Aita Gurea*-n ere *geuria, borondatia, lurrian; zeruban, zerubetan, santifikatuba, erreinuba; ogiya, tentaziyuan* irakur ditzakegu eta berdin Altsasuko hizkeraz eginarazitako *Canticum trium puerorum*-en: *lanchurdia* 'lantxurda + -a', *gañian, semiac; Jangoicuaeren, berua, ichasuac* (baina *lañoac*); *guciyac, iguzquiya, ilarguiya, arguiya...*; *Ainguerubac, cerubac, gogortuba, suba....* (baina *gauac*).

Zuzenak dira oro har Bonapartek jasotako aldaerak, baina zehaztasun batzuk egin nahiko nizkieke hala eta guztiz ere:

a) Bereziki nabarmendu beharrekoa da *-a + a (> -ea) > -ia* disimilazioa. Disimilazio hau, dagoeneko ere bagenekienez, bizk. eta Arabako eremu osoan eta Urola eta Goierriko zenbait hizkeratan —mendebalekoetan— betetzen da, baina baita Burundan ere jarraian ikusiko dugun bezala. Deklinabide singularreko kasu guztietan betetzen da, leku-denborazko jakinetan izan ezik. Hona hemen Izagirrek Altsasun jasotako adibide batzuk: *alabi, aldapi, arrebi, arropi, bueltie, dómeki, gáuzi; aizpik, arrébiak, difuntik, neskik; Ama Berjiniái, denboriaí, neskiaí; alábian, Ama Bérjinián, pertikién, sekurian; eskueriakin 'euskararekin', lantxurdiakin, mangiekin 'mangarekin', pertikiekin, púntiakín, sekuriakin; Ama Berjiniándako...* Mugatzailearekiko loturetan ezezik, erakusleekikoetan ere betetzen da disimilazioa: *mangioi* 'manga hori', *geliura* 'gela hura', *neskiura, arróporrek, neskiorrek, mangiarrek 'manga hark', pinturiarrek, arróporrekín...*

Toponimiari dagokionez, *Saldospitiko entrada* (< *entrada* + *-a*) bildu zuen Arbizuk Iturmendin eta adibide ugari dago, halaber, NTM-en: *Alduiko errotea, Bargea Olatzagutian; Aldeko sarrerria, Auzbideko kanteria, Bordaldeko errekoa, Galtzamusuko langia, Migelramonen txozia...* Bakaikun; *Sanmigel gaztainia* Iturmendin eta *Buztintza puntia, Portuko aldapia, Txorroko gerbia, Ubarkia...* Urdiainen eta adibide gehiago ere aurki daitezke Karasatorreren zerrendetan.

Disimilazio honek, dakigunez, beste ondorio bi ekarri ohi ditu berarekin batera: Hitzunak nahasi egiten ditu alde batetik *-e / -a* amaiera duten hitzak, lehenbizikoan ordeztu bigarrenak erabiliz. Bada Izagirreraren lanabesetan diogunaren adibiderik: *anra* 'andre', *antxuma* (eta *arkumak, otsokuma, txorikuma* bide beretik), *arruntza* 'arraultze', *bara* 'limaco', *basurda, batza* 'baratze', *bela, eriotza, golda, ila* 'pelo', *kurutza, langila, lorak* 'loreak', *ota* 'argoma', *sutaila* 'herrero', *bizkunda* (< *-kunde?*), *zimurguna* eta *zulanguna* (< *-gune*)... Burundako toponimian ere badira *-e / -a* nahasketa salatzen duten adibideak: *Artzanbaratza, Samielkurutza...* Altsasun; *kipularra* Ziordian; *Otsa-*

kumasoroak Urdiainen... NTM-en bildutako lanabesen arabera. Badirudi, gainera, *-i / -a* artean ere gauzatu dela inoiz nahasketa, Izagirrek Altsasun jasotako *irrintza* eta *jakindura* (baita *jakindui* ere) horren ondorio baldin badira behinik behin.

Disimilazio hau (*-a + a > -ia*) gertatzearen bigarren ondorioa, berriz, *-a* berezkoari zuzen eustea izan ohi da, eta ez dira Burundan gip. —aipatutako Urola eta Goierriko hizkeretan ez besteetan— hain zabal dabiltzan *eliz bat*, *gauz bat*, *makilkada*... tankerakoak batere ohizko. Nabarmendu, azkenik, Burundaraino, Bakaikuraino zehatzago nahi bada, iristen dela disimilazio honen isoglosa, eta ez dugu beronen aztarnarik behin Etxarriraz gero aurkitu.

b) *e > i* betetzen zela Burundan zioen Bonapartek, baina Altsasun behinik behin *e / i* arteko hotsa entzun uste zuen Izagirrek (47) eta bikote hauek jarri zalantza horren lekuko: *geo / gio* 'gero', *artzeaiti / artzieiti* 'hartzeagatik', *goitibea / goitibia* 'goitik behera', *umeok / umiok*... Betetzen den inguruneei bagagozkie, mugatzailearekiko ohizko loturetan ezezik, erakusleekikoetan ere gauzatzen da: *bestiura* 'beste hura', *bidiura*, *larriura* 'larre hura', *emakumiarrek*, *eltziarri* 'eltze hari', *urtiartan*... Morfema mugetan ere bai inoiz: *astiarbí*, *astiaizkená*...

Baina aztergai izan dugun eremuko hizkerok honako aldaera hauei zor diete euren nortasun berezia (Izagirrerren lanabesetatik hartuak dira adibideak): *yaili* 'erabili' (cf. *lurra yailtzea*), *yakusi* 'erakutsi' (cf. *yakusi laitzen*), *yan* 'edan / eroan' (cf. balio biak biltzen dituen Izagirrerren esaldi hau (79): *yan* ['edan'] *ee in zeen dá geo kontubek*, *gero gauzéz goiko ganbáraa agótza yateko* ['eroateko'] edota *jan / yan* desberdintzen dituen beste hau (83): *guk-e etxeti yan* ['eroan'] *genduen jan* ['janari'] *ura*), *yaztun* 'eraztun', *yalki* 'eralki', *yantzi* 'erantzi' (baina *yantzi* 'vestirse'), *yon* 'egon'. Ondarrak, gainera, *yaneun* 'herenegun', *yosi* 'egosi / erosi' ere jaso zituen Bakaikun. Ibarrek (1994) erakutsi duenez, Sakanako mendebalean gertatu den bilakaera bitxi honek gutxienez ere Imotzen eta batik bat Basaburuan dauka jarraipena. Hona hemen bere lanean ageri diren zenbait adibide: *yakutsi*, *yaman*, *yondu*, *yosi* 'erosi', *yozin* 'edozein', *yun* 'ehun', *yurii* 'euria', *yuska* 'euskara'...

Burunda osoan betetzen da *e > i* aipatutako inguruneetan eta baita Etxarrin eta Ergoianan ere. Azken hizkera hauetan azkarragoa dela bilakaera ematen du gainera. Izagirrerren lanabesen arabera, bokal arteko /r/ galdu ostean, esate baterako, *e-ri* eutsi zaio gehienetan: *abeatsa*, *beak*, *beandutxo*, *beotu*, *geatu*... Orobat adlatiboetan: *atzea*, *Eibárrea*; *etxeako*, *oneakó*; *biltzea*, *eitea*, *ikestea*, *lagúntzea*... Guk ikusi dugunez, *barridia* 'barridera (auzora)', *gio* (baina eskuarki *ge(r)o*), *úrrió* 'urtero' dira salbuespen bakarrak.

Etxarri, Arbizu eta Ergoianan, ostera, *e > i* bilakatu da ingurune guzti horietan eta baita bokal arteko /b/ galdu den beste hauetan ere: *bestiatzuk* 'beste batzuk', *urtiatien* 'urte batean'... Arbizuko hizkerak badu oraingoan ere besteen aldean berezitasun bat. $V_1V_2 > V_2V_2$ asimilazioa gauzatzen da bertan hitz hasieretan: *aan* 'edan', *aanion* 'herenegun', *aantzi* 'erantzi', *aaztuna* 'eraztuna', *aakusi* 'erakutsi', *oon* 'egon', *oosi* 'egosi / erosi', *oozin* 'edozein' (*yozein* Urdiainen, Etxarrin...). Dorraon ere, azkenik, *eman* 'eraman' (*yaman* Etxarrin, Lizarragan...), *eran* 'edan', *eranaun* 'herenegun'... izan dira guk geuk behinik behin jaso ahal izan ditugun aldaera bakarrak.

c) *o > u* ixteaz den bezainbatean, erabatekoa da mugatzailearekiko loturetan (Izagirrerren lanabesetatik hartu dira adibideak): *aintzinekuk*, *aizkeneku*, *batekuk*, *emé-*

kua 'hemengoa', *ofiziýú*, *pelegrinaziýú*, *suegruak*... Orobat erakusleekikoetan: *gozúra* 'gozo hura', *gozuoíyek*, *atsuarrek* 'atsó hark', *lainuarrekin*... Osterantzeko sandhietan ere bai lantzean behin, *ereitekuasmu* 'ereiteko asmoa' adibidean, esate baterako.

Altsasun bokal arteko /r/ galdu ostean ez da gehienetan *o > u* aldaketarik betetzen, adlatiboko adibideak lekuko: *basoá*, *soroá*, *San Inaziyoa*..., nahiz salbuespen gutxi batzuk —ingurune berean (*goa-* > *gua-*) denak— badiren: *guatu* 'goratu', *guai* 'orain', *guaindo* 'oraindik'. Badirudi oraingo honetan ere Burundatik ekialdera, Etxarri, Arbizu eta Ergoienako hizkeretan, ez dela eragozpen hori, Dorraon jasotako *basua*, *kanpua* adlatiboak edota *geldittukuakigu* 'geldituko dakigu (zaigu)' tankerako sandhiak lekuko.

d) *-j-* epentesia ere erabatekoa da mugatzailearekiko loturetan guk aztertutako eremu osoan, hots, Burunda eta Arbizu bitartean. Altsasuko ebakerari dagokionez, *mai-ya*, *anai-ya*, *bai-ya* egiten zela, silaba bitan alegia, esan zuen Izagirrek (47) "arduraz itz egiten dutenean beññipeññ". Izagirreran lanabesen artean *afaiya*, *aguerdiya* 'eguerdia', *biyok*, *biziya*, *txerriyek*... ageri dira. Erakusleekiko loturetan, berriz, *gurdíyurá*, *zuríyura*, *txisteraziyoíyek*, *nagosiyarri* 'nagusi hari', *auriyarrekin* 'euri harekin', *aundíyarrengana*, *iturriyartaa*, *merkánziyartan*... Morfema barruan ere badugu inoiz epentesia: *biyor* 'behor', *eriyotzi* 'la muerte', *estaziyo*, *fyetú*, *jaiyotzeti*... Baina bokal arteko /b, d, g, r/ galdu ostean sortutako hiatoetan, aldiz, ez da oraingo honetan ere epentesirik, *Etxarria*, *sagardia*... adlatiboak lekuko.

e) *-b-* epentesia ere erabatekoa da eremu honetan. Izagirreran lanabesetan *aingéru-ba*, *bildubak*, *bizímoduba*, *nituben*... tankerakoak aurkitu ditugu, hala bokal silabikoaren nola —eta, euskaran hain ohizkoa ez denez, bereziki nabarmendu beharrekoa da hau¹— diptongoaren ostean: *ganaubak*, *gauba*, *gaubin*, *kristaubak*, *laubak*... Ebakera oraingoan ere *gau-ba* zela aditzera eman zuen Izagirrek (47).

Erakusleekiko loturetan ere bada epentesia: *bizímodubure* 'bizimodu hura', *gaubúra* 'gau hura', *subura* 'su hura', *santubeik* 'saindu haiek', *soinúbeik* 'soinu haiek', *portubau* 'portu hau', *portubarrek* 'portu hark', *gaubartan*, *lekubartan*, *momentubartan*... Baita osterantzeko sandhi banaka batzuetan ere: *dirubasko* 'diru asko', *gáuboo* 'gauero', *portubere* 'portua ere'... Jatorrizko bokala *o* izan arren ere bada inoiz epentesia: *lubak artu nau* 'loak...', *txintxuba* 'txintxoa', *uba* 'hoa', *zegúban* 'zegoen'..., baina epentesi gabeak dira Altsasun ohizkoenak: *basuan* / *basuen*, *gizaaajuek*, *gizajuarrek*, *Jangoikuen*, *suegrua*...

Adibide banaka batzuetan, bokalak banatzen zituen kontsonantea galdu ostean ere garatu ahal izan da epentesia, baina ingurune jakin bati —konparatibo markari— dagozkio adibide guztiak: *gertubo* 'gertuago', *lotubo* 'lotuago', *zintzubo* 'zintzoago'...

Azpirarratzekoa, azkenik, *-b-* horrek Arbizun hartzen duen ebakera herskari garbia, mendebaleragoko beste hizkeretatik nabarmen bereizten duena. Arakama Imazek dioskunez, ebakera bera omen dago Lakuntzan eta baita Arruazun ere noiz-behinka.

(1) Letamendia-Sagarzazuk (1992: 509) adierazi legez, eurek erabilitako lanabesen arabera, Muruzabalgo izkribuetan, Aralarko predikuan eta Lakuntzako dotrinan betetzen da soil-soilik diptongo osteko (*gauba*, *laubak*...) bilakaera hau. Baita J. A. Moguel eta Fr. Bartolome XIX. m. hasierako idazle markinarren lanetan ere.

f) Bada dialektologiaren ikuspegitik esanguratsua den beste hiato mota bat: aditzetan gertatu ohi den *a + *e* elkarketa, alegia. Mendebaleko euskalki-multzoarekin bat dator Burundako hizkera, *a* da eta bertan ageri zaiguna. Izagirreren lanabesetan *dan* 'den', *zan* 'zen' tankerakoak aurkitzen ditugu beti eta, *e* agertzen bada inoiz, aurreko silaban egon ohi diren *u* / *i* bokalen eraginez gertatzen da hori (ikus behegero 1.1.4.)

Jatorriz *izan* aditzaren 3. perts. sg. den zenbatzaile orokorra ere *a*-duna da Burundan: *dana*, *danak*, *danok*... Eta badira isoglosa garbi bi auzi honetan. Alde batetik, Etxarrin nahiz Ergoienan *a* ageri dute aditzek, baina *e*, ostera, zenbatzaile orokorrak. Behin Arbizuraz gero, berriz, *e* dugu beti, are *den*, *zen*... adizkietan.

1.1.4. Hiatoetako emaitzekin batera, *u* / *i* bokalen eraginez ondorengo silabako *a* > *e* ixtea ere arreta biziz aztertu zuen Bonapartek. Berak (1862: 53) jarritako adibideen arabera, *a* zen Burundako emaitza: *alabia*, *semia*, *begiya*, *ollua*, *buruba*, *aita*, *luma*, *izar*, *bular*, *etorri da*, *jaun bat*. Urdiaingo hizkeran eginarazi zuen *Aita Guvea*-n ere *a* dugu beti: *ogiya*, *erreinuba*... Orobat Altsasuko hizkeran eginarazitako *Canticum trium puerorum*-en: *guciyac*, *Jauna*, *ura*, *izarrac*, *intza*... Bat datoz honetan *EI*-ko emaitzak (cf. Echaide 1984). Olatzagutian, esate baterako, aldaera hauek jaso ziren: *arrebía*, *luzia*, *foruak*, *garrafoia*, *egiya*, *zila*, *il da*, *indar*, *besua*, *eskuba*, *aita*, *gaitza*, *argina*, *ozpina*, *loiya*, *egunian* (baina *egunien* Altsasun), *maira*, *jaian*...

Altsasuko hizkeran, Izagirrek jaso zuenean bederen, sarritan betetzen da, ostera, *a* > *e* bilakaera. Izagirrek berak (46) hitzez hitz zioenez, "*i* ta *u*-ren ondoren datorren *a* ia beti aldatzen da, gutxi edo asko, *e*-ren aldera; geienetan bide-erdian gelditzen da. Batzutan *e* idatzi dut, baiña badu orduan ere *a*-ren antza pixka bat. Ortara artu bear dira: *neskiai* (-*kiei*), *gutxitán* (-*txitén*), *ogiyakin* (*ogiyé*-), *dakiau* (-*kieu*), *gaztiak* (-*tiék*), *aitek* (*aitak*), *guziyen* (-*ziyan*), *ardiyek* (-*diyák*), *gauba* (*gaube*), *itxura* (*itxure*), *sukalde* (*sukel*-), *udáako* (*udé*-), *mundubán* (-*dubén*), *soruen* (-*ruan*), etabar, etabar".

Transkribatzeko zeuzkan zailtasunak eraginda beharbada, edota Altsasuko hizkeran *a* > *e* ixtea hautazkoa ere izan daitekeelako beharbada, kontua da Izagirreren lanabesetan era bietara ager dakigukeela hitz bera. Hona hemen, diodanaren sendogarri, hiltun berberak pasarte berberean egiten duen erabilera bikoitzaren adibidea: *Eúnnn* guziyen *aurrekalde* guziye *mustiék* (...) *erláinuarrek sereno* aundiýa eta *aurrekalde* guziýa (...) *mustiék* (72).

Izagirrek Altsasun jasotako lanabesak aztertzera mugatuko gara gu geu eta aditzera emango ditugun arauak ere, beraz, Altsasurako baizik ez dute balio, badakigulako auzi honetan aldeak egon daitezkeela Burunda bertako herri batzuetatik bes-teetara. Aldeak alde eta ñabardurak ñabardura, badirudi, hala ere, berdintsuak direla asimilazioaren ardatz nagusiak.

a) Hitz-oina *-i* / *-u* batez amaitu ohi denean gerta daiteke inoiz *a* > *e* bilakaera: *kontube*, *ardiyek*, *guziek*, *istoiyek*, *ataiyen*, *biziyén*, *guziyén*, *ikusiyéz*... Baita diptongoa osatzen dutenean ere: *jáiyé*, *garaiyen*... Gainera *-i* / *-u* horiek jatorriz *-e* / *-o* direnean ere bete daiteke bilakaera: *aizíe*, *txokolatie*, *gaiztuek*, *gizáaajuek*, *gosiek*, *semíek*, *basúen*, *etxíen*... Baina nolana ere, *a* ageri da ingurune honetan nagusi: *abidiya*, *afaiya*, *aguerdiya*, *aingéruba*, *bizimodubá*, *lekubá*... Berdin *-e* / *-o* direnean jatorrizkoak: *basuak*, *suegruak*...

b) '-i / -u + C + a' ingurunean ez da aldaketarik burutu: *agina* 'el tejo', *aginak* 'las muelas', *egúrra*, *erdealduna* 'erdalduna', *eztula*, *ikezkinak*, *mila*, *zila*, *zurgina*... tankera-koak dira Izagirrek dakartzan adibide guzti-guztiak.

c) Morfema barruan, ostera, maiz betetzen da *a > e* ixtea: *animeliyeindako*, *beintzet*, *bieje* 'viaje', *bieldu*, *biyer*, *bizer*, *itzei* 'itzain', *buztena*, *duken* 'daukagu', *egueldiya* 'eguraldia', *guesuk* 'gurasoak', *jitunet* 'jitunat (dizkinat)', *pixketxutekin* 'pixkatxo batekin', *txargure*, *uzterriya*... Erabatekoa eta salbuespenik gabea da partitibo eta partizipioetako -rikan > -riken bilakaera: *arropaiken*, *berriken* 'bharrikan', *bezelakoiken*, *oiléskoiken*; *arrituikén*, *naistuiken*, *nekatuiken*... Orobat -garren > -gerren : *bigerrena*, *irugerréna* (baina baita behin *iruarren* ere)... Baina multzo honetan ere ugari dira kontrako adibideak, goiko zerrendan aipatu diren berberak, gainera, batzuetan: *alfergura*, *bizargili* (eta *bizartaiyan*), *dukau* 'daukagu', *itzaiya*...

d) 'Izena + zenbatzailea' ingurunean ere bete daiteke aldaketa: *durotxuét* 'durotxo bat', *fín bét* 'fin bat', *lau bet*, *txiki bet*, *zuri betin* 'zuri batean'... Baina *a*-dunak dira, hala ere, ohizkoagoak: *adin batekuk* 'de una misma edad', *agin bat*, *alargun bat*, *aundi bat*, *belaun bat*, *katilu bat*...

e) 'Aditz nagusia + laguntzailea' ingurunean *ilundu zen* aurkitu dugu behin, baina *a*-dunak dira nagusi: *agertu a*, *ailatu a*, *asarratu zan*, *in da*, *ín zan*...

f) Sandhietan ere badira izan adibide gutxi batzuk: *bieliz* 'bi aldiz', *lixiberri* 'lixiba harri', *mugerrriya* 'muga harria', *suertzen* 'su hartzen' eta, beharbada, *eskueldiyya* 'el manajo' (< *esku aldia*?).

Behin Etxarri eta Ergoienaraz gero, argiagoa eta ugariagoa dirudi *a > e* bilakaerak eta urriagoa, aldiz, Arbizun (hitz-oina -i / -u batez amaitu ohi denean edota '-i / -u + C + a' ingurunean, adibidez, *a* dagoela dirudi abs. singularrean hemen), baina ingurunez ingurune egiaztatu beharko litzateke susmoa baizik ez den hori.

1.1.5. Diptongoetan hiru aldaketa nagusi nabari dira Altsasun; *ei > ai* da bata. Hona hemen Izagirrerren lanabesetatik jasotako adibideak: *aize* 'ehize' (eta *aiztaiyak*), *araitz* 'roble / árbol' (eta *araisdiyya*), *bain* 'behin', *estráinako* 'estreneko', *eztai*, *ódaiyá* 'hodeia'... Bilakaera honek daukan indarrak jabetuko bagara, bokal arteko kontsonantea galdu ostean ere burutu egin dela esan behar: *aiya* 'pocilga' (eta *artaiyya*, *bizartaiyya*... < -tegia), *bairatzeko* 'begiratzeko', *erakaiyya* 'erokeria', *maikuba* 'medikua'... lekuko.

Baina beste askotan legez, hautazkoa da bilakaera hau ere Altsasun. Horren berme dira Izagirrerren lanabesetan ageri diren bikote ugariak: *arainun* / *ereinun* 'herenegun', *axai* / *axei* 'azeri', *bai* / *bei* 'behi', *edozainek* / *edozeinek*, *erain* / *erein*, *eraitzi zait* / *eréitzen zait* 'eritzi', *erlataiyya* / *erlatei*, *gaiyo* 'gehiago' (eta *gaienak*, *gaixo* 'gehixea-go') / *geiyoo*, *láitzen* / *leitzen*, *laiyo* / *leiyo*, *nafarraiyya* / *nafarreirik* 'viruela', *ogai* / *ogéi* eta *-airi* / *-etri* dat. pl. markan.

Toponimian ere bada bilakaera honen oihartzuna. NTM-ek bildutako lanabesetan Urdiaingo *Axaizulota* eta *Jentilen laioa* 'leihoa', Lizarragako *Baizain txabola* (< *behizain*), Iturmendiko *Tailalde* eta Bakaikuko *Tailayako zulo* (< *teileria*) edota -tegi > -tei > -tai bilakaera izan duten adibide ugariak: *Buztindai*, *Erlatai*, *Txoritai* Altsasun; *Otadaya*, *Otadayta* Olatzagutian; *Mirutai* Iturmendin; *Txikilantai* Ziordian; *Azkondaita*, *Baztarrikan tai zar*, *Larratzen tai zar*, *Mintai* Bakaikun... aurkitu

ditugu besteak beste. Burundan ezezik, aztergai genuen eremu osoan ere jaso ditugu *ei* > *ai* bilakaera honen adibideak. Baina hegoaldeko g-naf. eremuko beste hizkera batzuetan ere bada ezaguna, Oltzan (Knörr 1992: 225) eta Goñerrin (Ondarra 1991: 134), esate baterako.

1.1.6. *ai* > *ei*, aurrekoaren alderantzizko bilakaera horrenbestez, da Altsasun betetzen den bigarren aldaketa. Honako adibide hauek bildu ditugu Izagirrerren lanabesetan: *erleino* 'niebla', *gerrieino* 'gerriraino', *izein* 'izanen', *nóizbeit*. Baina hautazkoa dugu bilakaera hau ere, ondorengo bikoteok salatzen dutenez: *argizei* / *argizai*, *beiko* / *baiko* 'bageko (gabeko)', *beya* / *baya* 'baina', *dukei* / *dukai* 'daukate', *eien* 'haien' (eta *porrubéik* 'porru haiek') *laik* (eta *aiyetan*), *geimin* / *gainin* 'gainean', *igurei* / *igurai* 'guarda de campos', *itzei* / *itzai* 'itzain', *neiz* / *naiz*, *senargeia* (eta *andrageia*, *izenigeitiré* 'izanagaitik ere', *zengeiti*) / *senárgai* (eta *zengaiti*). Aldaera hauetako batzuetan, dena dela, aurreko silabako *u* / *i* ere izan litezke aldaketaren eragile: *argizei*, *dukei*, *igurei*, *itzei*, *izein*... bezalakoetan adibidez.

Aztergai izan dugun eremu osoan, eta baita handik ekialderago ere Sakanan barrena, betetzen da *ai* > *ei* bilakaera eta, dirudienez, Burundan bertan baino maiztasun handiagoz gainera. Sakanako hizkeren ezaugarri honek hegoaldeko g-naf. eremuko zenbait hizkera, hala nola Goñerrikoa (cf. Ondarra 1987: 124 eta 1991: 133-4) eta aezkera (cf. Azkue 1927: 261 eta Camino 1991: 438) dauzka bide-lagun. Izabako hizkera ere bai zenbait ingurune jakinetan. Ip. g-naf. eremuari dagokionez, gutxienez Ultzaman ere bada ezaguna (Ibarra 1994: 166).

1.1.7. *eu* > *au* da Burundan eta aztergai genuen eremu osoan betetzen den hirugarren aldaketa. Honako aldaera hauek ditugu Izagirrerren lanabesetan: *arainaun* 'herenegun', *auli* 'mosca' (eta *itauli*), *auri* 'lluvia', *autsi* 'ten' (eta *autsiya* 'tacaño'), *autzi* 'utzi' (< *eutzi*), *balau* 'balu' (cf. bizk. *baleu*), *naurriya* (eta *naurritu*, baina baita *neurritu* ere). Izenordainetan *eure* beti, baina *naure*, *nauri*, *gaure*, *gáurok* hala ere. Altsasun *egun* 'ehun' beti, baina *bérráun*, *íruráun*, *láuráun*, *bóstáun*... osterantzekoetan. Iturmendiko toponimian bilakaera honen adibide izan daitekeen *Behiauztekolekua* 'paraje de Galarza donde se ponía el vaquero para detener las vacas' (< *bebi* + *auzteko* ?) jaso zuen Arbizuk.

Sakana osoan betetzen da bilakaera hau. Handik kanpo, guxienez ere ultzamera (cf. Ibarra 1994: 171), aezkera (cf. Azkue 1927: 261 eta Camino 1991: 438), hegoaldeko g-naf. eremuko zenbait hizkera —Oltza, Izarbeibar, Ezkabarte eta Artzibar, I. Caminok dioskunez eta baita Goñibar ere, Ondarrak (1991: 134) aditzera eman legez— eta bizk. eremuko hegomendebaleko beste zenbait hizkera —Arratia eta Mungialdekoak, Azkueren arabera— ditu oraingoan bide-lagun.

Etxebarria Ayestak (1991: 82) Zeberion jasotako adibideen artean *nau* 'neu', *naurri*, *auskera* 'euskara', *daust* 'deust (dit)', *auki* 'eduki', *aun* 'ehun', *aulea* 'ehulea' datoz honen sendogarri. EAEL-ko emaitzen arabera, Sakanako hizkeretan ezezik, Aezkoako Abaurregainan, Bizkaiko Mungian (Atxuri auzoan) eta Zeberion eta Arabako Muruan jaso zen *auli* 'euli' aldaera (99. galdera). Antzeko eremua dute *gau* 'geu' (148), *aun* 'ehun' (179), *berraun* (180) eta *auri* 'euri' (224) aldaerek eta azken biok Zeberiotik gertu dagoen Zeanurin ere (Arratia haranean) bildu ziren. Nabarmentzekoa Muruako lekukotasuna, Bizkaiko hegomendebaleko eta Sakanako hizkeren arte-

ko lotura izan zitekeelako Araba behiala, edo Arabako iparraldeko zenbait hizkera behinik behin.

1.1.8. Izagirrek (47) nabarmendu zuenez, *a* > *o* gertatzen da inoiz Altsasuko hizkeran eta, dirudienez, *u* baten hurbiltasunak eragin ohi du aldaketa: *noun* 'naun', *duozu* / *duazu* 'didazu'... Batez ere Etxarri, Arbizu eta Ergoienan bildu ditugu guk geuk —baita G. Solisek (101) ere— era honetako adibideak, baina betiere *au* > *ou* diptongora mugatzen direla: *erountsi* 'erauntsi', *oundi* 'haundi', *oungi* 'ongi' (cf. *aungi* Etxarrin eta Ergoienan), *goubien* 'gauean', *gour* 'gaur', *gouza* 'gauza', *lou* 'lau', *goude* / *gore* 'gaude', *zoude* 'zaude'...

Arakama Imazek dioskunez, Sakanako ekialderagoko hizkeretan ere ba omen da bilakaera hau ezaguna. Handik kanpo, Aezkoan, hegoaldeko g-naf. eremuko zenbait hizkeretan —Goñibarren, esate baterako, Ondarrak (1991: 134) salatu bezala— eta bizk. hegomendebalean dugu atzera berriro gertaera honen oihartzuna. Mitxelena (FHV: 87) Nabarrizen —eta Navarro Tomásék Gernikan— jaso zituen, era berean, bilakaera honen adibideak, bizk. erdialdean alegia. Azkuek (1927: 260) *doukat* (eta *douzkizut*), *mouka* 'manga', *ezondu* 'ezagundu'... jaso zituen Aezkoan eta, bere esanetan, Hiriberrin omen zegoen bizien bilakaera (cf., halaber, Camino 1991: 439). Yrizarrek (1981: II, 22), berriz, *nou* 'nau', *doust* 'deust (dit)', *noue* 'naute', *doustie* 'deustee (didate)', *youstek* 'deust (dit), toka', *doudie* 'daudee (dute)'... jaso zituen Bizkaiko hegomendebalean dagoen Arrankudiagako hizkeran.

1.1.9. Gorago (1.1.1.d.) aurreratu denez, $V_1V_2 > V_2V_2$ bilakaera nagusitzen da Altsasuko bokal asimilazioetan eta horren adibide jarri ditugu *neen* / *nen* 'nuen', *zeen* / *zen* 'zuen' (azken honek adiera bi dituela: 'du' iraganean nahiz 2. perts. pluraleko izenordain posesiboa) eta *fáan* 'joan'. Tankera honetako adibide gehiago ere bada Izagirrek Altsasun jasotako lanabesetan: *zek* 'zuek', *zela* 'zuela' (baina *zala*, 'da' iraganean), *dena* 'duena' (baina *dana*, 'da' erlatiboan nahiz zenbatzaile orokorrean)... Baita bokal arteko kontsonantea galdu ostean sortu direnak ere: *beé* 'bage (gabe)', *bestaat* 'beste bat', *bestatzueingana* 'beste batzueingana', *fáltoon* 'falta don (dun)', *onoón* 'ona don'... Aztergai genuen eremu osoan jaso ditugu *ue* > *ee* asimilazioaren adibideak.

Izagirrerren lanabesetan ikus dezakegunez, bilakaera bera bete dela dirudi Altsasun *eduki* aditzean, *au* > *uu > *u* alegia: *duka* 'dauka', *dukaú* / *dukeu* 'daukagu', *dukai* / *dukéi* 'daukate', *dukazkizu* 'dauzkazu', *nukala* 'neukala', *zukan* 'zeukan'... Ez dirudi Burundako herri guztiak bat datozenik azken bilakaera honetan: -*u*- ageri da Altsasun eta Urdiainen (eta baita, antza denez, Olatzagutian eta Ziordian ere, nahiz eta -*u*- / -*au*- lehia dagoen herri bi hauetan, cf. Echaide 1989: 1, 2, 52, 97 eta 161 galderak), baina *dekat*, *dekatzat* 'dauzkat'..., -*e*-dunak horrenbestez, Iturmendin eta Bakaikun. Etxarri, Ergoiena eta Arbizun, aldiz, *a* azaltzen da, *dakat*, *dakazu*, *dakabie* 'daukate'.... tankerakoak, alegia.

Burundan, gainera, bilakaera bera betetzen dela ikusi dugu (1.1.1.c.) *egon* aditzean. Izagirrek dakartzan *noo* 'nago', *yoo* 'hago', *doo* 'dago', *gee* 'gaude', *dee* 'daude', *báloó* 'balego', *zoon* 'zegoen', *zeen* 'zeuden'... ditugu horren berme. Burundan eta Etxarrin jaso ditugu guk geuk horrelako adibideak. Ergoienan (Dorraon eta Unanun behinik behin) *no*, *do*... / *nau*, *dau*... arteko lehia sumatu dugu eta bigarrenak (*nau*, *dau*...) dira Arbizun eta handik ekialderagoko hizkeretan erabiltzen direnak.

Antzeko bilakaera dugu, azkenik, *emen* 'omen' aldaeran. Hauxe da guk aztertutako eremu osoan, eta baita Sakanako ekialderagoko hizkeretan ere, ageri dena. Ergoienan eta Arbizun *men* aferesiduna jaso dugu hala ere sarri. Zabalagoa da, jakina, azken aldaera honen (*emen*) eremua, gutxienez ere gip. —hegoaldeko zenbait hizkeratan behinik behin— eta-ip. g-naf. eremuko beste zenbaitetan ere badelako ezaguna eta erabilia.

1.1.10. Arkaismoa dirudien (cf. *FHV*: 67 eta 100) *autzi* 'utzi' (< *eutzi*) jaso dugu Burunda, Etxarri eta Ergoienan, cf. Echaidek (1989: 202) *autzi*, *autziya* 'holgazán' Unanun. Arbizun eta handik ekialderagoko hizkeretan, ostera, *utzi* jaso dugu beti eta salbuespenik gabe.

1.1.11. Mitxelenak (*FHV*: 79 hh) zuzen zioenez, hiru silabatik gorako hitzetan *i-u* bokalen arteko asimilazio / desasimilazio bilakaerak nabari dira Euskal Herri osoan. Izagirrearen lanabesetan *irruiti* 'urruiti', *biliskorrian* (cf. *bilutsik*), *bultzurrun* 'giltzurrun', *buluntzarriya* (cf. *burni*, *burdina*), *ikutu*, *ukus* (baina maizenik *ikus*) eta *unide* aurkitu ditugu.

Aztergai genuen eremu osoan jaso dugu *irruiti*, baina ez dirudi hemendik kanpo beste inon ezaguna eta erabilia denik. *NTM*-ek *Urrutia* / *Irruti*, *Urrutizabal* / *Irrutizabal* toponimo bikoteak jaso zituen Olatzagutian. Aztergai genuen eremutik kanpo ere ezaguna eta erabilia da, ostera, *biliskorri* aldaera. Echaidek (1989: 206), esate baterako, Ziordia, Bakaiku, Unanu eta Lakuntzan jaso zuen eta Lakuntza baino ekialderago ere izan dugu beronen berri (cf. *EABL*: 336). Baina, nolnahi ere, Sakanara mugatzen da, antza, aldaera honen esparrua.

Bultzurrun tankerakoak, aldiz, Burundan —baina Ziordian *giltzurdin* (Echaide 1989: 107)—, Ergoienan eta Etxarrin (*giltzurriñek* hemen) jaso ditugu. Behin Arbizuraz gero *giltzurrun* erakoak ageri dira. *EABL*-k (299) erakusten duenez, bizk., Goierri eta Urolaldeko zenbait hizkeretan —mendebalean horrenbestez— betetzen da soil-soilik *i-u* > *u-u* asimilazioa hitz honetan. Interesgarria, era berean, Echaidek (1989: 116) *ikutu* aldaera jaso zuen esparruari so egitea: Ziordia (baita *ukutu* ere), Bakaiku, Unanu eta Lakuntza. Sakanako hizkerak dira —Araitz ibarreko Azkaratekoarekin batera— Nafarroako gainontzekoetatik (*ukitu* / *unkitu* hauetan) aldendu eta mendebaleko euskalki-multzora atzera berriz hurbiltzen direnak. *Ikutu* da, jakina, geuk ere aztergai genuen eremu osoan jaso duguna. Bizk. eta gip. (*inude* hauetan) aldendu eta ekialdeko hizkeretara hurbiltzen du, ostera, *unide* 'nodriza' aldaerak. Hauxe da aztergai genuen eremu osoan jaso duguna eta hauxe, era berean, *DLC*-k ere dakarrena: 'ama que cria, *unidea*'.

1.2. Mendebaleko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

Dagoeneko ere aipatu dira Burundako hizkerak —eta baita, inoiz, Sakanako beste batzuek ere— mendebalekoekin (bizk., arabera, mend. gip.) dituzten kidesasun zenbait. Kidesasunoi atera genieziaiekeen etekina aintzakotzat hartuz, *-a + a > -ia* disimilazioa (cf. 1.1.3.a.) eta aditzetan bete ohi den **a + e > a* (cf. 1.1.3.f.) dira nabarmenenak, baina hor dira, era berean, *bultzurrun* eta *ikutu* bezalako aldaerak (cf. 1.1.11.). Ez dira, ostera, dauden bakarrak, ondorengo lerroetan luzaz erakutsiko denez.

1.2.1. Bizk. eta, neurri apalagoan, *DLC*-k islatzen duen hizkeran ageri diren *u-* (orok. *i-*) bokaldun aldaerarik ez zaigu aztertutako eremuan azaldu (cf. Izagirrek Altsasun bildutako *ile, iltze, ina* 'irina', *itein / itain* 'sanguiuela'...). Alabaina horren aztarna izan daitekeena daukagu Altsasuko *uberaxa* 'igela' aldaeran eta honen antzekoak jaso zituen, halaber, *EI*-k (1928: 122) Burunda osoan, baina *igualaiza*, hala ere, Ondarrak eta Echaidek (1989: 87) Bakaikun, Burunda ibarreko ekialdeko muturrean.

1.2.2. Bizk. eta *DLC*-k islatzen duen hizkeran / $\bar{e}$ / aurrean bete ohi den *e > a* bilakaera ere ez da Burundan nabari (cf. Izagirrek bildutako *berdin, berri, txerri*...). Baina badirudi berrikitan bilakaera hori berori izan duela beste zenbait hitzek, Izagirrek berak Altsasun jasotako hauek esate baterako: *aguardi* (eta *eguerdi*), *eskarrrik askó* (eta *eskerrrik ásko*), *maiztarra* 'el inquilino'. Aztergai genuen eremu osoan jaso dugu, bestalde, *baztar* aldaera.

EAEL-k *izardi* (303) eta *muskarra* (447) jaso zituen Urdiainen eta azken aldaera hau baita Echaidek ere (1989: 87) Ziordian. Toponimian ere badira *e > a* bilakaeraren adibideak. Honako hauek dauzkagu *NTM*-en bildutakoen artean: *Infarnuerreka* Olatzagutian eta Ziordian edota *baztarra* aldaeraz osatutako konposatu ugariak, Urdiainen bildutako *Amonizetabaztarra, Axkardibaztarra, Basobidebaztarra, Dermiyo-txikibaztarra*... esate baterako.

1.2.3. Bizk., mend. gip. eta *DLC*-n bezalatsu (cf. 'queso, *gaztea*' [sic]), *gaztaiyá* jaso zuen Izagirrek ere Altsasun (*gazta* ere bai horratik behin). Hauxe da Burundako gainerako herrietan ere jaso dugun aldaera, baina ez handik ekialdera, *gazta* da eta behin Etxarriraz gero erabiltzen dena.

1.2.4. Zabalagoa da *alkar* 'elkar' aldaerak Euskal Herrian duen esparrua, bizk. ezezik gip. gehienez ere —baina baita zub.!— berau delako erabiltzen dena. Esparru horren barruan dago, halaber, guk aztergai genuena.

1.2.5. Zabalagoa da oraindik *bildur* aldaerak duena, Nafarroa Garaiko mendebale osora hedatzen delako honena. Berau da, jakina, aztergai genuen eremuan ere bildu duguna.

1.2.6. Aldendu egiten zen bizkaieratik *DLC*-k islatzen zuen hizkera *-ain* diptongoaren bilakaeran (bizk., batez ere mendebalean, *-ain > -an*) eta aldendu egiten da, era berean, Burundakoa. Izagirreren lanabesetan *erraina* 'la nuera', *ezpain, gain, zain*... dauzkagu diogunaren lekuko. Toponimian ere (cf. *NTM*) *-gain* osagaia duten konposatuak aurkitu ditugu beti eta salbuespenik gabe, Arabako ekialdean bezalaxe.

Ostera, *-uin > -un* bilakaera salatzen duten *asuna, biguna, munak* 'los sesos' dakartzza Izagirrek, *DLC*-ko *barçuyña, lurrñña, muyn eguin, uña* 'meollo', *yluña* 'iluna', *ypuña*... haietatik aldenduz, baina bizk. eta Gamizen *bigundu, mun* beste haiekin bat eginez. Echaidek ere (1989: 95) *munak* jaso zuen Ziordian eta Bakaikun eta herri bi hauek izan ziren Nafarroa Garai osoan *mu(i)ñ* eman ez zuten bakarrak.

Echaidek berak (101) *lurruna* jaso zuen Ziordian eta *axuna*, berriz, Bakaiku, Ziordia eta Unanun, Nafarroan barrera nagusi zebiltzan *asuñña / ausina*... tankera-koetarik aldenduz (Echaide 1989: 56). Baina Mitxelenak (*FHV*: 140) erakutsi legez, zabala da *asuna* horren eremua, bizk. gainera, gip., b-naf., zub. eta Nafarroa Garaian bertan ere (erron., zaraitz...) erabiltzen delako aldaera hau. Baina aztergai genuen

eremura mugatuz, badirudi Burunda dela *-uin* > *-un* bete den gunea, behin Etxarri-raz gero *axuña*, *biguña*, *lurriñe*, *muña* tankerakoak azaltzen zaizkigu eta.

1.3. Nafarroara eta ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

1.3.1. Aferesia da iparraldeko g-naf. ezaugarriarik nabarmenenetakoa eta, Burundan horrelakorik ez dagoen arren (*jituk* 'los gitanos' da Izagirrek jaso zuen adibide bakarra), behin Ergoiena eta Arbizuraz gero badira, dagoeneko, aztarna zenbait: *men* 'omen' edota Solisek Lizarragan jasotako *karri* 'ekarri', *makomie* 'emakumea'... horren lekuko.

1.3.2. Sinkopa da hizkera nafarren beste ezaugarrietako bat. Honen adibiderik ere ez dugu Burundan jaso, baina bai banaka batzuk Etxarrin eta Ergoienan: *barne* (eta *barneko*, *barna* 'barrena'), *-garrena* > *-garna* (*bigerna*, *irugerna*, *laugerna*...). Dorraoko etxe-izenen artean honako hauek jaso ziren EA-n: *Apezarnekua*, *Arozarnekoa*, *Lixernekua* (dok. zah. *Lizarranecoa*). Unanun berriz: *Dorrobarnekua*, *Edronekua* (dok. zah. *Erderonecoa*), *Lixernekua*, *Pilpenekua* (dok. zah. *Pilipanecoa* / *Pilipenecua*). Lizarragan, azkenik, *Agernekua* (dok. zah. *Aguirrenecoa* / *Aguerrenecoa*).

NTM-en ere badira sinkopa adibideak, Ergoienan bilduak denak: *Koosobarne*, *Lapatzabarne*, *Nenaubarna* Dorraon eta *Arbaldabarna*, *Utsetabarna*, *Kosteibarna*, *Iberbarna*, *Mundañubarna* Unanun. Burundan *barrena* daukagu *barna* horren orde.

1.4. Gipuzkerara hurbiltzen duten ezaugarriak

Ez dugu bokalen sailean Burundako hizkera gipuzkerarekin berariaz lotuko lukeen ezaugarri bat bera ere aurkitu.

1.5. Burundako hizkera: zubi-hizkera

Bereziki nabarmendu beharrekoa da ondorengo gertaera: Burunda eta Sakanako hizkeretan azaltzen zaizkigun ekialdeko ezaugarri zenbait Araban behiala mintzo zen euskaran ere azaltzen zirela eta, inoiz, geure egunok arte ere irauñ dutela bizk. eremuko hegoalde eta ekialdeko hizkeretan edota Gipuzkoako mendebalekoetan. Diogunaren adibide dugu gorago (1.1.11.) ikusitako *unide* aldaera, egun ekialdekoztzat daukaguna, baina *DLC*-n ere ageri zena. Baita bizk. eremuko hegomendebaleko hizkera batzuetan betetzen diren *eu* > *au* (cf. 1.1.7.) eta *au* > *ou* (cf. 1.1.8.) bilakaerak ere. Badira, gainera, joera horren sendogarri datozen beste adibide bi.

1.5.1. Ekialdeko hizkeretan *iguzki* / *iduzki* / *iruzki* tankerako aldaerak oso zabalduak dauden arren, *eguzki* gisakoak dira mendebalean ezagunak. Izagirrek, ostera, *iruzki* jaso zuen Altsasun eta horixe bildu dugu guk geuk ere aztertu dugun eremu osoan. *EAEL*-en arabera (116), lap., b-naf. eta g-naf. gehienak —gip. ondoko hizkerak izan ezik— osatzen du *i-* aldaeradunen esparrua. Esparru horretatik kanpo, Arabako Muruan ageri da eta nabarmendu beharrekoa da Arabako lekukotasuna, *iguzki* delako *DLC*-n ere beti eta salbuespenik gabe azaltzen zaiguna. Orobat Gami-zen bertsoetan. Arabako mugan, *iguski* bildu zuen Etxebarria Ayestak ere (1991: 78) Zeberion.

1.5.2. Azkueren arabera (*DVEF*, s. u. *etzin*), Nafarroa Garaian da *etzin* 'etzan' aldaera ezaguna (baina *etçin* / *etçan* Urte lapurtarrak ere bere gramatikan) eta aldaera horixe da geuk ere aztergai genuen eremuan aurkitu duguna. Baina nabarmentzekoa atzera berriro *essin* / *eşin* dakarrela *DLC*-k eta Mitxelena (*FHV*: 81 eta *DLC*: 24) erakutsi legez, baita Capanagak eta Oñatiko eskuizkribuak ere. *EAEL*-k (309), era berean, Nafarroa Garaiko zenbait hizkeratan jaso zuen *etzin* aldaera. Handik kanpo, Errenteria, Zegama (eta *etzan*), Arrasate eta Ondarroan (eta *etzun*) bildu zen soil-soilik. Toribio Etxebarriak ere *etzin* (eta *etzinaldixa*, *etzindu*, *etzindutzia*, *etzingarrixa*, *etzintzia*, *etziña*) jaso zuen Eibarren. Ikus daitekeenez, bada, bizk. eremuko ekialdeko hizkerekin (Deba arrokoak gehienbat), gip. hegomendebalekoekin (Zegama) eta behialako Arabakoarekin egiten du Sakanakoak lotura.

2. Kontsonanteak

2.1. Altsasu eta Burunda bertako ezaugarriak

2.1.1. Asimilazio-bustidurarik eza da Burundako hizkeraren ezaugarriarik nabarmentetako. Behin eta berriro azpimarratu dute bereizgarri hau hizkera honetaz jardun dutenek; cf. Intza (1920-22: 66), Ondarra (1965), Izagirre (1967: 45) eta Yrizar (1991: II, 209 hh).

M. Lourdes Oñederra (1990: 167 hh), Izagirreraren lanabesetan oinarrituz, Altsasuko bustidura gertaerez arduratu da oraindik orain. Argi eta garbi erakusten du ingurunerik egokienetan ere ez dela gauzatzen bustidura: *arainaun* 'herenegun', *binepín* 'behinik behin', *erleino* 'niebla', *ézpainák*, *gaineako*, *larraina*, *oinez*, *soinu*, *zainak*, *arrraila* 'raja', *mailúbakin*, *otsailá*... Ostera, despalatalizatze bilakaera bete ohi da maiz mailegutan: *botilioi* 'botila hori', *dainuba* 'el daño', *gargandila* 'bolitas carnosas que algunas ovejas llevan pendientes de la garganta' (cf. Iribarren, s. u. *Gargantillas*: "Nombre que dan a los apéndices que tienen las cabras en el cuello" [Améscoa]), *gaztaina*, *goinata* / *goinatuba* 'cuñada /-o', *kainuba* 'el caño', *kuadrila*, *kutxilo*, *óilo* (eta *oilanda*, *oilarra*, *oilésko*), *pastila*, *teila*...

Despalatalizatze hau ez da, jakina, erabatekoa eta batez ere mailegu sartu berrietan gordetzen da jatorrizko bustidura: *kurrillo* 'grulla', *manilla*, *muéllia*, *órnulluák*, *señaletako*, *trilladora*... Hauei guztioi beste hizkera askotan ere (cf. Oñederra 1990: 192) erabilia den *eskillera* 'escalera' erantsi behar zaie. Transkripzio hutsak izan daitezke osterantzeko asimilazio-bustiduraren adibide urriak: *kántσαιñik* (baina *inik* 'eginik' eskuarki), *giñanin* (baina *ginan* / *gindan* eskuarki), *zittubein* (baina *zitubein* eskuarki).

'V + i + txistukari afrikatua' inguruneak ere bere horretan dirau, txetxekari bilakatu gabe, alegia: *aitz*, *bakoitzák*... *Aitxur* da jaso dugun salbuespen bakarra.

Badira, aitzitik, bustidura adierazkorraren adibideak Izagirreraren lanabesotan: *attuna* 'aitona', *bixi-bixi ein* 'hacer cosquillas', *Maluxa* 'María Luisa', *muttiko*, *txintxuba* (eta *zintzubo* 'zintzoago'), *xakarra* 'lo feíto'. Jatorriz adierazkorra izan daitezke *subandilla* 'lagartija' aldaeran daukaguna ere.

Egoera berbera islatzen du Ondarrak Bakaikun bildutako hiztegiak: *ailatu* 'llegar', *dainuba*, *erlaino*, *errainu* 'sombra proyectada por un objeto', *gaztaina*, *goinata*, *goinatu*, *oilua*, *oinetakoak*... Garbizuk Bakaikukotzat zekarren '*murrillu*, cerrojo' zela

eta, adierazpen argia egin zuen, gainera, Ondarrak (405): “Se dice *murrilu*, pues en Bac. no hay *ll* ni *ñ*”. Orobat ‘*billabarkina*, berbiqui’ zela eta: “Debe de ser muy reciente, pues lleva *ll*, que en Bac. no existe”.

Asimilazio-bustiduraren eremuari dagokionez, nahitaez zuzendu beharrekoa da Oñederrak (24 eta 28) aipatzen duena, Sakanako gipuzkera osora hedatzen du eta berak ezaugarri honen esparrua. Aitzitik, Burundako sei herrietara mugatzen da soil-soilik beraren benetako eremua, Intzak ere (1920-22) aspaldi iragarri zuen bezala. Ohizkoa eta ugaria da, ostera, Etxarri, Ergoiena, Arbizu eta Sakanaldeko beste hizkera guztietan.

Gutziz berezia da, horrenbestez, Burundako egoera, asimilazio-bustidura eurrez egiten duten hizkerek inguratua: Goierri —eta gip. oro har— iparraldetik eta Etxarri-Ergoiena ekialdetik. Ez dugu Arabako iparrekialdean behiala mintzo zen hizkeren berririk, baina *DLC*-k islatzen duenean behinik behin, bada asimilazio-bustiduraren oihartzuna: ‘ayudador, *lagunçallea*’, ‘baho, *lurruña*’, ‘cada mes, *ille guztietan*’, ‘gallina, *olloa*’, ‘gallo, *ollarra*’, ‘pie, *oyña*’, ‘puño cerrado, *ucabillea*’, ‘reino, *erreyñua*’, ‘robador, *oña*’, ‘ruin, *dollorra*’...

2.1.2. Aspaldidanik da eztabaida-iturri Burundan azaltzen den *-nd-* kontsonante-multzoa. Beronen antzinatasuna edo berritasuna da zalantzan jarri ohi dena (ikus honetarako *FHV*: 306, 308, 359-360 eta, berrikitan, de Rijk 1992: 706-707).

Arkaismo edo berrikuntza, honako adibide hauek jaso zituen Izagirrek Altsasun: *baindo* ‘baino’, *gindan* / *ginden* ‘ginen’, *zindain* ‘zineten’, *-aindo* muga adlatiboaren marka: *Aráyaindo*, *datorren urteraindo*, *Oñátiaindo*, *onútzaindo*, *Uberteaindo* ‘Uharteraino’, *zuiraindo* ‘zubiraino’ (baina baita inoiz *-aino* orokorra ere: *Uberteaino*, *Uerte Arakileaino*, *gerrietno* ‘gerriraino’). Adibide hauekin batera, Euskal Herrian barrena hedadura zabala duen *oindo* / *guaindo* (cf. *oraindik* orokorra) jaso zuen Izagirrek. Burunda osoan jaso ditugu tankera honetako kontsonante-multzoak. Burundatik kanpo, Etxarriko *beindik bein* ‘behinik behin’ (cf. Huici eta *EA*) da aipatu beharreko.

2.1.3. Nabarmendu beharrekoa, halaber, hitz hasierako herskariaren banaketa, *DLC*-ko egoera gogora ekartzen diguna. Izagirreren lanabesetan oinarrituz, ahostuna dugu batzuetan: *bake* (berdin *DLC*, bizk., baina *pake* Etxarrin eta gip.), *barkatu* (berdin *DLC*), *barre* (berdin *DLC*, bizk. eta mend. gip., baina *farre* / *farra* Etxarri, Ergoiena eta Arbizun), *bekatú* (berdin *DLC*, baina *pekatu* Etxarrin), *bizkorra* (eta *pizkorra*), *galteiten* ‘kalte egiten’ (cf. Izagirre (51): *oinez obetoó*, *automobilak galteiten*. *DLC*-n ere berdin), *gate* (berdin *DLC*, baina *kate* Etxarrin), *gaztaina* (*DLC castañea*), *girtená*, *gorputza*... Berriagoak diruditen maileguetan ere ahostuna ageri da inoiz: *dánbolina*, *danbora*, *Galbaiyu* ‘Calvario’ (eta *Kalbáiyuk*), *gárzela*, *goinata*, *goinatuba*...

NTM-en bildutako toponimoen artean, *balanka* (*Balankaleku* Altsasun), *gaztaina*, *galtzada*, *bekatu* (*Bekatularre* Ziordian), *Galbario* (*Kalbario* ere bai Karasatorreren zerrendetan), *danbolin* (*Danbolinsoota* Bakaikun) dira herskari ahostuna ageri duten aldaerak.

Izagirreren lanabesetan hauek dira ahoskabea duten aldaerak: *kastátzeko* (eta *gastatzeik*), *katilu* (berdin bizk., baina *DLC gatilua*), *kear* / *kéarri* ‘hollín’, *koilera* (*DLC goylarea*), *koipe* (berdin bizk., baina *DLC goypea*), *kolko*, *korotza* (*DLC coroça*, (B) gorozza), *korostiya*, *kurrillo* ‘grulla’, *kurutza* (*DLC crusça*, baina *gurutze* Etxarrin),

pagadiya (eta *págaxiyá*, *pagaxibikorrak* 'los hayucos'. *DLC paguoa* / *vagussoa*, baina *fago* Etxarrin hasi eta handik ekialdera. Bakaikun bertan ere *fago*, baina *páxiyá*), *partz* 'liendre' (*DLC barçac*), *pertza* 'la caldera', *pitsa* 'la espuma' (berdin *DLC*), *piztu*, *titera* 'dedal' (*DLC ditarea*), *titiya* (berdin bizk., baina *DLC ditia*)... Haei guztioi *EDEL*-k (400) Urdiainen —baita geuk ere Iturmendin— jasotako *kaixie* 'gerezia' (berdin bizk., *DLC* eta mend. gip.) erantsiko diegu.

NTM-en bildutako toponimoen artean, *ko(r)osti* eta *kurutza* dira herskari ahoska-bea duten aldaerak. Azken honi dagokionez, *gurutza* / *kurutza* lehia nabari da Iturmendin: *Kutzamendiazpi* / *Gurutzamendiazpi*, *Kutzamendigaña* / *Gurutzamendigaña*, *Errekurutza* / *Erreingurutza* eta *Diegomigelen gurutza* jaso ditugu *NTM*-en nahiz Arbizuren bilduman. Lehia bera nabari da Bakaikun, Karasatorreren zerrendetan ikus daitekeenez.

Hitz hasierako herskariei gagozkiela, bada nabarmendu beharreko beste zenbait gertaera:

a) Echaidek (1989: 246) *gendu* 'kendu' jaso zuen Bakaikun eta *jendu* Unanun (*kendu*, berriz, Ziordian eta berdin Izagirrek ere Altsasun). Guk geuk ere *gendu* / *jendu* jaso ditugu Etxarrin eta *jendu* Ergoiena, Arbizu eta Sakanako beste hizkera batzuetan. Aski zabaldurik daude aldaera hauek Nafarroako hizkeretan barrena, Hondarribian hasi (cf. Letamendia-Sagarzazu 1992: 514) eta Erronkari bitartean, baina ez handik kanpo guk dakigula.

b) Izagirrek arkaismoa dirudien (cf. *FHV*: 500) *musti* 'busti' jaso zuen Altsasun eta Burundako hizkeren ezaugarria dirudi honek, ez baitugu handik kanpo beste inon aurkitu.

c) Alderantzizko txandakatzea (*m*- > *b*-) burutu da *benduba* 'la merienda' aldaeran. Aztergai genuen eremu osoan aurkitu dugu aldaera hau (*b*- + bokalen bilakaera berezi hori duena) eta ezaguna dirudi handik kanpo ere, gutxienez Nafarroan barrena (baina 'merendar', *merendadu*, 'merienda', *merendea* *DLC*-n).

d) Nabarmendu beharrekoa, halaber, Burundan eta Ergoienan —Lizarragan eta Dorraon, behinik behin— jaso ditugun *bultzurrun* / *buntzurrun* 'giltzurdin' aldaerak. Ostera, belaredunak (*gultzurrun*, *giltzurrun* tankerakoak) jaso ditugu Etxarri, Arbizu eta handik ekialderagoko Sakanako hizkeretan.

e) Fonema bi horien arteko lehia (*b*- / *g*-) azaltzen zaigu, era berean, Izagirrek Altsasun jasotako *burzil* 'eje de carro' (baina *gurzil* Ondarrak Bakaikun eta *gurrzila* *DLC*-n) eta *burziriya* aldaerak alde batetik eta nagusi dabiltzan *gurdi*, *gurziri*, *gurtol*, *gurmurturrak*, *gurtera* 'dos aros de cuero para meter el timón del carro' aldaeren artean bestetik. Txandakatze berau (*gurdi* / *burdi*) jaso zuen Pagolak (1992: I, 161) iparre-ekialderago: Etxalar, Ituren, Larraintzar eta Oieregiko hizkeretan. Cf., era berean, bizk. *burdi*.

f) Altsasun, bestalde, *kipula* aldaera jaso zuen Izagirrek. Mendebaleko hizkeretara (baina *DLC guipullea*) hurbiltzen duen ezaugarri hau Burundan bakarrik da Nafarroa osoan ezaguna. Burundan bertan ere, dena dela, *k*- / *t*- arteko lehia nabari da behin ekialdera joan ahal. Arbizuk *Quipulasoroeta* / *Tipulasoro* toponimoak jaso zituen Iturmendin eta *típulía* Echaidek (1989: 58) Bakaikun. *NTM*-ek *kipularra* (Ziordia)

eta *Kipulasorobarrena*, *Kipulasoroeta* (Urdiain) bildu zituen Burundako mendebale eta erdialdean. Behin Etxarriraz gero, ostera, *tipula* baizik ez da ageri.

g) Zerrenda honi amaiera emateko, aztergai genuen eremu osoan —eta baita ekialderago ere Sakanan barrena— jaso dugun *bee* ‘bage (gabe)’ (*bai* Ergoienan) eta, jakina, *baiko* ‘gabeko’ nabarmendu nahi genuke, cf. Izagirrek Altsasun bildutako *afolabaiku* ‘ajolagabeko’, *jabebeikú* ‘lo que no tiene dueño’... Bazter-hizkeretan (erron., Etxepare —eta *gabe*—, bizk., mend. gip., behialako Arabakoan, hegoaldeko g-naf...) atxiki den aldaera zaharrari eutsi zaio, beraz, Sakanako mendebalean: erdialdeko euskalkietan (gip. horien artean) nagusitu den *gabe* berria ez da bertora hedatu.

2.1.4. Hitz barruko herskariak bilakaeraz ere bada Burundako hizkeran zer aipatu. Bokal arteko herskari ahostunak galtzea guztiz ohizkoa bada ere Euskal Herri osoan zehar, ingurune jakin batzuetan galdu izanak nortasun berezia eman ohi dio hizkera bati edo besteri. Ikus ditzagun Burundakoaren bereizgarri diren galera batzuk.

a) *zubi* > *zui*. Burunda, Etxarri eta Arbizon jaso ditugu *zui* aldaeraren aztarnak, baina, hemendik kanpo, Arabako *zufi* / *zui* aldaeretan du oraingoan ere jarraipena (eta hegoaldera dagoen Ameskoan). Aztergai genuen eremu osoko toponimian ere maiz ageri dira *zui* aldaera daramaten konposatuak. Urdiangoan, esate baterako, *Arratako zuiya*, *Zamarretako zuiya*, *Zuiberrialdea* eta Iturmendikoan *Zuimakur*, *Zuizar*, *Zuikan* eta *Zuikoadana* jaso zituen NTM-ek. Bakaikukoan, berriz, *Galtzateneko zuia* eta *Ubarkatxoko zuia* Ondarrak. Etxarrikoan, *Urbijotzendentzuie* ‘puente de encuentro de dos regatas’ eta *Zuialde* jaso ziren EA-n eta *Arriscozua*, *Zuyarte*, *Zuiarte-coiturrirabidea*, azkenik, Arbizon. Baina behin Arbizutik ekialdera *zubi* da ageri dena, Karasatorreren zerrenden arabera.

b) *-tegi* > *-tei* / *-tai*. Izagirrek Altsasun bildutako *artaiya*, *bizartaiya*, *erlataiya* / *erlatei*, *lastateiyya*, *suteiyya* ‘el crisol’... dira bilakaera horren adibide. Aztergai genuen eremu osoan betetzen da eta, Mitxelena (DLC: 26) jabetu zenez, gauza bera jazotzen da Landuchiok bildutako hiztegian: *arteya*, *errlateya*... Toponimian ere erabatekoa da *-tegi* > *-tei* / *-tai* bilakaera, NTM-en bildutako hauek lekuko: *Antxumatei*, *Buztindai* / *Buztindei*, *Erlatai*, *Txoritai* / *Txoritei* Altsasun; *Txikilantai* / *Txikilantei* Ziordian; *Baztarrikan tai zar*, *Mintai* / *Mintei* Bakaikun; *Mirutai* Iturmendin...

c) Nabarmendu beharrekoa, halaber, *iruzki* aldaeran gertatu den *g* > *r* bilakaera. Aldaera hauxe da aztergai genuen eremu osoan betiere jaso duguna.

d) Aztergai genuen eremu osoan bildu dugun *zakar* ‘feo’ aldaera aipatuko dugu hitz barruko herskariak gorabeheren zerrenda labor honi amaiera emate alde. Hitza bera ezaguna da adiera horrekin ek. bizk. eta gip. (ikus beherago 6.2.2.), baina *zatar*, *-t-duna*, da hauetan erabiltzen den aldaera. *Zakar* da, ostera, Sakanan eta Nafarroako mendebaleko beste zenbait hizkeratan erabiltzen dena.

2.1.5. Zuzen bereizten dira txistukariak sail biak Burundan, bizk. osoan eta Gipuzkoako iparraldeko zenbait hizkeratan ez bezala. Arabako lanabesei dagokienez, gogora dezagun eskuarki zuzen bereizten zirela DLC-n. Herskari aurrean neutralizatzen ziren Betolaza eta Portalen izkribuetan eta erabatekoa zen nahasketa Gamizen bertsoetan.

Izagirreraren lanabesen arabera, herskari aurrean gertatu dira gertatu diren neutralizazio adibide apurrak: *biliskorrian*, *moskortuik*, *ustaiya* ‘uztaia’, *onéskeo* (baina *arrezkeo*,

asárratuzkéó, lizunduezkeo... tankerakoak beti). Baina badira atal honen barruan, dialektologiaren ikuspegitik eta hizkera hauen sailkapen egokia egitekotan, nahitaez azpimarratu beharreko hiru ezaugarri, gipuzkeratik nabarmen aldentzen dutenak lehenbiziko biak.

a) Instrumentalaren markari so eginez, -z dago Burundan, baina -s, aitzitik, Etxarrin hasi eta handik ekialdera eta hau, dakigunez, Nafarroa Garaiko hizkeren —heg. g-naf., ip. g-naf. eremuko zenbait eta aezk.— ezaugarria da. Ez dezagun hala ere ahaztu, Portalen poesian ere -s zela instrumentalaren ezaugarria: *deyes, guças, arrosas*.²

b) Inon baino indartsuagoa da gipuzkeraz /r, l, n/ kontsonante ozenen ostean txistukari afrikatuaren aldeko neutralizazioa, baina ez horrenbeste aztergai genuen eremuan. Kanpo sandhietan nabari da ondoen alde hori. Izagirrek Altsasun bildutako lanabesetan ebakera frikaria dugu beti: *in ber zán* ‘egin behar zen’, *ekar zegubein* ‘ekarri ziguten’, *fan zan* ‘joan zen’, *esan zuan* ‘esan zidan’, *eman zegún* ‘eman zigun’, *an zoon* ‘han zegoen’, *ézin zan, il zazu...* Aspaldi honetan euskara jatorraren eredu bezala zenbaitek aurkeztu duen ebakera afrikatua, aldiz, birritan bakarrik agertu zaigu: *esantzak, eintzein* ‘egin zuten’. Aldeak alde, egoera berdintsua sumatu dugu aztergai genuen eremu osoan.

Morfema mugetan ere frikaria ebakitzen da lantzean behin, baina oso ingurune zehatzak dira hauek. Izagirrek Altsasun jasotako lanabesetan *bizersuba, jakinsuba, jansua* (baina *iletsuba*), *mársubá* ‘marzo’, *zarzaro* eta *arranzalí* (baina *arrantzaa, arrantzua*) aurkitu ditugu. Baita, azkenik, *umezurzak* ere. Aztergai genuen eremu osoan bildu ditugu *marsuba* erdal maileguaren tankerakoak eta mailegu izatean egon daiteke, hain zuzen, frikaria ebakitzearren arrazioa. Aztergai genuen eremu osoan aurkitu ditugu, era berean, -zu, -zale, -zaro atzizkien bidez sortutako hitz eratorrien adibideak, hizkera horietan ere ebakera frikaria zutela maiz. Garbi dago Altsasuko *arranzali*, esate baterako, Izagirrek berak jasotako *ferrazaile, fumazailik, serbizailiai...* tankerakoen eratorpen-arauei jarraitzen zaiela. *Bizersuba, jakinsuba...* gisakoak, edo EA-k Etxarrin jasotako *txalzube* ‘vaca que pare bien’, aldiz, EA-k berak dakartzan *umezube* ‘de buen parto, que pare bien, que pare mucho’, *zorrizu* ‘piojoso’... tankera-koei eta berdin, ziurrenera, beste guztiak. Azpimarra dezagun, bide batez, frikariak genituela ozenen ostean DLC-n (*abelçaya, arça, ençun...*) nahiz Betolazaren kristau-ikasbidean (*enzutea, zençuna, izançan...*)

c) Aztergai genuen eremuan, hirugarrenik, ‘ez + z- adizkiak’ sortutako ingurunean ebakera frikaria da nagusi, afrikatuarekin lehian bada ere sarri. Izagirreran lanabesetan afrikatuaren aldekoa da, dena dela, joera: *etzait* (eta *ezait*), *etzain* ‘ez zuten’ (eta *ezein*), *etzan* (eta *ezán, ezala*), *etzakiyein* ‘ez zekiten’, *etzakien* ‘ez zekien’, *etzon* ‘ez zegoen’, *étzukein* ‘ez zeukaten’, *etzuben* ‘ez zuen’, *etzitzaiyon* ‘ez zitzaion’...

2.1.6. Gorago (2.1.1.) aipatu denez, ez da Burundan asimilazio-bustidurarik. Nekez betetzen da, era berean, ozenen osteko txistukari afrikatuaren aldeko neutraliza-

(2) Floristán Imízcozek berrikitan argitaratu ditu (1993) xvi. mende hondarreko gutun interesgarri zenbait. Urubiko andereak lapurteraz idaztitakoetan ia erabatekoa da -s marka instrumentalean, osterantzeko inguruneetan —herskari aurrean izan ezik— txistukarien bereizketa guztiz zuzena den bitartean.

zioa kanpo-sandhietan (2.1.5.b.). Aldendu egiten zuten gipuzkeratik ezaugarri hauek eta aldendu egiten du, halaber, Burundan /f/ fonemak daukan maiztasunak.

Gipuzkeran eta Gipuzkoa ondoan dauden Bizkaiko zein Nafarroako zenbait hizkeratan izan da indartsuen $f > p$ bilakaera. Ez da, ostera, bilakaera horren aztarnarik Burundan ez aztergai genuen eremu osoan nabari. Aitzitik, badira /f/ ageri den ingurune berezi zenbait, fonema horrek hizkera hauetan daukan indarra bermatzen eta gipuzkerarekiko aldeak sakontzen eta zabaltzen dituztenak aldi berean. Hona hemen gertakari horietako zenbait:

a) VbV > VfV bilakaera bete da Izagirrek Altsasun jasotako *afaiya* (eta *afaldu*), *nafarraiya* 'viruela', *kafiya* 'habia' (eta metatesidun *txofrakiya* 'txori habia') eta *safai* 'sabai' aldaeretan. Baita Ondarrak Bakaikun jasotako *kurkufita* 'calabaza (< lat. *cucurbita*)' eta *nafargorri* 'sarampión' adibideetan ere. Ostera, *iperraize* jaso dugu beti eta f / p arteko lehia sumatu dugu *alfer / alper*, *nafar / napar* aldaeretan. *Napartontor* bildu zuen NTM-ek Ziordiko toponimian, baina *nafar / nabar* Karasatorrek Bakaikun eta *Nafarbide* Olatzagutian eta Ziordian bertan.

Aztergai genuen eremu osoan jaso dugu *kafi* aldaera eta, EAEL-en arabera (457), b-naf. eta g-naf. eremuko hizkera askotan da ezaguna. Baina Arabako euskara zahar-rean dauka atzera berriz jarraipena, cf. *DLC* 'nidale de aves, *pistian afia*'. Badirudi VbV > VfV bilakaera bete dela, halaber, Karasatorrek bildutako toponimo hauetan: *Iturfe* (Iturmendi eta Urdiain), *Erdofo* (?) (Urdiain) eta *Mendife* (Altsasu eta Ziordia). Burundan jasoak dira, ikusten denez, adibide guztiak.

b) Aurreko bilakaerarekin batera, $*jo > f(o)$ gertatu da beste zenbait adibide jakinetan: *fan* 'joan', *fari* 'joarea' (eta *faramiya* 'el badajo del cencerro'), *afolabaiku* 'ajolagabeko' bildu zituen Izagirrek Altsasun. Ondarrak *otafaki* 'instrumento para desmenuzar ciertos alimentos (nabos, ortigas...), que se dan al ganado. Consta de un palo largo, que hace de mango, y un hierro cortante incrustado en él' (< *ota* + *joiki*) eta, beharbada bilakaera bera izan duen *itufara* 'gotera' (eta *itujara / itajura*), bildu zituen Bakaikun. Herri horretan bertan *fostai* 'trueno' jaso zuen Garbizuk, baina *jostai* Ondarrak (*jostaiya*, era berean, Izagirrek Altsasun).

Iturmendi, Bakaiku eta Etxarrin, gainera, *forratu* (eta *artaforran*) jaso dugu, baina *jorratu* Urdiainen; cf. Satrustegi 1967, *jorrayua* 'escardillo', *jorrako aitzurra* 'azada para la escarda'. Izagirrek, era berean, *jorrau* 'escardar', *jorraitxo bat* 'una azadilla de escardar', *nabojorran* 'escardando nabo' jaso zituen Altsasun. Bilakaera berbera izan du *Juan(a)* pertsona-izenak, han-hemen bildu ditugun *Maya Fana* 'María Juana', *Fananospa* 'Juana Josefa', *Fanixidro* 'Juan Isidro', *Famigel*, *Famanuel*, *Fanbesta* 'Juan Bautista'... horren lekuko. Olatzagutiako toponimian *Joanikoiturri / Fanaikoiturri* bildu zuen NTM-ek.

Aldaera hauen esparruaz den bezainbatean, aztergai genuen eremu osoan —eta baita ekialderago ere Sakanan barrena— jaso ditugu *fare / fale* eta *fan* aldaerak, baina zabalagoa da bigarren honena (cf. *FHV*: 173). Nafarroako ekialdeko muturrean ageri da: erron. (Bidankoze), zaraitz. eta aezkeraz. Orotz-Betelu eta Esteribarren ere jaso zuen Echaidek (1989: 250 eta 295). Echaidek Gipuzkoako hizkera nafarrak aztergai izan ez zituenez, ez da ageri, jakina, Hondarribiko lekukotasuna beste horietakoarekin batera. Ibarrek (1994: 288) Imotz ibarrean ere jaso ditu ebakera honen aztarnak.

Baina mendebaleko hizkerekin egiten dute Sakanakoek lotura. Deba arrokoekin: Leintz ibarra, Oñati eta Bergara aldekoekin. Eibarraino iristen da ebakera horren esparrua, baina adin handi samarreko hiztunen artean baizik ez dago herri honetan gaurregun bizirik. *Fare* aldaeraz den bezainbatean, gutxienez aezk. ere bada ezaguna. Muzkitzen (Imotz) ere bai Ibarren (1994: 288) arabera.

c) Beste adibide hauek ere baditugu hitz hasieran: *falso, farol, fede, feriyék, ferra* ‘herradura’ (eta *ferrazaille* ‘herrador’) jaso zituen Izagirrek Altsasun. Ondarrak, gainera, *tiaferra* ‘tiradera, txinga de forma de herradura’ (baina *perreta* ‘cuenco, herrada’ ere bai aldi berean; *fearra*, ostera, Etxarrin), *festetan, formalak, fosforuakin, fraile, franko, fundiziyo...*, baina *pikua* ‘higo’, azken hau aztergai genuen eremu osoan. Dokumentu zaharretan, ostera, *Ficudigaña* Uharten, *Ficudia* Ihabarren eta *Ficubea* Unanun bildu zituen Karasatorrek (*ficua*, era berean, DLC-n). Satrustegik (1967), gainera, *paxia* ‘fajita con amuletos y símbolos religiosos. Se ponía antiguamente a los niños para llevarlos a bautizar’ ere bai Urdiainen. Azpimarratzekoa, bide batez, Burundan jaso dugun *fistu* ‘txistu’ aldaera, itxuraz behintzat onomatopeikoa dena.

d) Hitz barruan, halaber, *iférnukú, konfesatu, konfiantza, konformatu...* tankerakoak ageri dira beti Izagirreren lanabesetan. Olatzagutia eta Ziordiko toponimian ere *Infarnuerreka* bildu zuen NTM-ek.

Ñabardurak ñabardura, bateratsu datoz aztergai genuen eremuko hizkerak honetan. Badirudi, gainera, Burundan bertan baino ugariagoa dela /f/ handik ekialdera. Gorago (2.1.3.) aurreratu dugunez, *pago* dugu Burundan eta *fago*, ostera, Etxarri, Ergoiena eta Arbizun. Erdibidean dago Bakaiku (*fago / páxiyá*). Etxarriko toponimian, esaterako, *Faga(d)ieder, Fagamendi, Fagatzabal, Iruerrocogagoa* bildu zituen EA-k. NTM-ek jaso zituenen artean, era berean, *Faeditxiki, Famotxeta* (Dorrao), *Faatxabal* (Lizarraga) eta *Elorriyagoako faadiya* (Unanu) aurkitu ditugu. Ostera, *pago* tankera-koak jaso ziren Burunda osoan. Bakaikun bertan ere *Pagoazpikoiturri* bildu zuen Karasatorrek.

Era berean, *farra / farre* Etxarri, Ergoiena eta Arbizun (baina *barre* Burundan), *fake* Ergoienan eta Arbizun (baina *bake* Burundan, *pake* Etxarrin), *flatera* ‘plato’ Ergoienan eta Arbizun (baina *patera, patia* Burundan)... bildu ditugu geure uste honen sendogarri.

2.1.7. Aztergai izan ditugun hizkeretako aldaera berezi bi aipatuko ditugu ondoren.

a) Izagirrek *itein / itain* ‘1. caparra de vacas, 2. sanguijuela’ jaso zuen Altsasun eta horixe da guk geuk ere ‘sanguijuela’ adierarekin Burundan bildu duguna,³ baina ez handik kanpo beste inon: *izeña* orokorra dago Etxarritik ekialdera (cf., era berean, Echaide 1989: 82).

b) Bonaparte (1991: 240) aspaldi jabetu zenez, bazen Etxarri, Lizarraga eta Arbizun guztiz ebakera berezia *udza* ‘ura’ hitzean. Bonapartek aipatutako eremua baino zabalagoa dute, hala ere, aldaera horrek eta berorren antzekoek, Arakama Imazek

(3) *Ikeña* ‘sanguijuela’ aldaera dakar Mitxelenak (FHV: 292, (21) oinoharrean) Burundakotzat. Bere ustez *akaiñ* ‘garrapata’ hitzarekiko nahasketaren ondorio izan liteke herskaria. Karasatorrek Etxarrin eta Arbizun ere jaso zuen *ikeña*, baina ‘insectos negros del vacuno’ zela bere adiera zehaztuz. Ostera, *izeña* jaso zuen ‘sanguijuela’-ren ordaintzat. Burundan, esan bezala, *itein / itain* dira —ez Mitxelenak zioen *ikeña*— ‘sanguijuela’-ren ordainak.

dioskunez, Uharte Arakilaino hedatzen delako euren esparrua. Burundan, ostera, *ura* orokorra da erabili ohi dena.

2.2. Mendebaleko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

Aurkeztu dugu dagoeneko Burundako hizkera mendebalera begira jartzen duten zenbait aldaera: *bake*, *barre*, *kaixie* 'gerezi', *kipula*, *koilera*, *kurutza*, *pago*... Araban behiala mintzo ziren hizkerekkin erakusten dute beste batzuek kidetasan estua: *galte* 'kalte', *gate* 'katea', *pits* 'bits' eta *-tegi* > *-tei* / *-tai*, *zubi* > *zufi* / *zui* bilakaerek... Baina bada zerrenda hau zabaltzera datorren aldaera gehiago.

2.2.1. Izagirrek *arruntza* / *arrontzi* 'arraultze' jaso zituen Altsasun. Aztergai genuen eremu osoan jaso ditugu guk geuk ere *-n-dun* aldaerak eta, Arakama Imazek dioskunez, Lakuntzaraino hedatzen da euron esparrua (*arrutziek* Arruazun eta Uhartan). Mendebalean, ostera, *arraunça* zen *DLC*-k zekarrena eta *-n-dunak* dira, era berean, Araban eta Bizkaiko hegomendebaleko zenbait hizkeratan —Murua, Laudio, Orozko eta Zeberio— *EAEL*-k (243 eta 249) bildu zituenak.

2.2.2. Izagirrek *txindurriya* 'inurria' jaso zuen Altsasun. Zabala da hitz hasierako *tx-dun* aldaeren esparrua: erdialde eta ekialdeko bizk., Gipuzkoa osoa eta Nafarroa Garaia, *EAEL*-en (98 eta 98bis) arabera. *DLC*-ri dagokionez, 'hormiga, *ynurria*, (B) *chinurria*' bikotea daukagu bertan. Txetxekaridunak dira guk geuk ere aztergai genuen eremu osoan bildu ditugunak.

Murrutzagoa da, eta dialektologiaren aldetik, hortaz, interes handiagokoa, *-nd-*kontsonante-multzoaren esparrua: Arabako iparraldean (Aramaio eta Murua), ekialdeko bizk. (Elorrio, Otxandio, Antzuola eta Arrasate), mend. gip. (Azpeitia, Elgoibar, Getaria, Legazpi eta Zegama) eta Burundan (Urdiain) jaso zuen soil-soilik *EAEL*-k. Etxarri, Arbizu eta Ergoienan *-ng-* kontsonante-multzodunak jaso ditugu, *txingurri* tankerakoak alegia.

2.2.3. Izagirrek, era berean, *anria* (baina *andrageiya*) jaso zuen Altsasun eta aztergai genuen eremu osoan nabari da *anra* / *andra* aldaeren arteko lehia. Mitxelena (FHV: 366) esan bezala, Bizkaiko hizkeretan ere behinik behin ezaguna da *anra* aldaera eta, antzinatasunari dagokionez, XVIII. mende hasierako Arrasateko izkribu batean (cf. Ozaeta 1992) badugu, dagoeneko, beraren lekukotasuna.

2.2.4. Orokorra da mendebalean (bizk. eta mend. gip.) *tx-* txetxekaria *txixa* 'pisa' aldaeran, cf. *DLC* 'mear, *chixa eguin*', 'meados, *chixac*'. Txetxekaridun aldaerak dira Burundan ere jaso ditugunak, baina Burunda eta Etxarri artean dago ostera ere isoglosa. Behin Etxarriraz gero *pixa* tankerakoak dira aurkitu ditugun bakarrak.

2.2.5. Izagirrek *eskutur* 'eskumutur' aldaera jaso zuen Altsasun eta mendebaleko hizkeretara begira jartzen gaitu honek ere, cf. *DLC* 'muñeca, *escuturra*'. Aldaera hau berau jaso dugu Burunda osoan, Etxarri eta Ergoienan (*eskum(u)turra* aldaerekin lehian hemen). Orokorra den *eskumuturra*, aldiz, Arbizun.

2.2.6. Mitxelena (*DLC*: 43) jabetu zenez, Landuchioren hiztegian ageri den 'caualgar, *isçego*' (eta 'caualgadura, *ysçegaytauered*', 'caullero a cauallo, *ysçegozcoa*') aldaerak Sakanako zenbait hizkeratan ditu kideak. *EI*-ko emaitzetan oinarrituz, Etxarri, Arbizu eta Arruazun jasotako aldaerak aipatu zituen horren berme. Izagirrek, ostera, *iyo* 'igo' bildu zuen Altsasun eta horixe da geuk ere Burunda osoan aurkitu

duguna. Burunda eta Etxarri artean dago atzera berriz isoglosa. Behin Etxarriraz gero *itzo* tankerakoak azaltzen zaizkigu, Ergoiena (hemen *itzo* / *itza* lehian), Arbizu, Lakuntza eta Arruazuko hizkeretan behinik behin.

2.2.7. Aztergai genuen eremu osoan jaso dugun *girtena* / *kirtena* aldaeretan ageri den *-rt-* multzoa ere mendebalekotzat jo dezakegu, baina zentzu zabalean hartu behar "mendebala" horretarako. Echaidek (1989: 142) erakutsi bezala, Nafarroara bertara iristen da kontsonante-multzo horren esparrua: Basaburua, Larraun, Araitz... Behin ekialderago joanez (Ergoienan bertan ere bai), *giderra* / *kiderra* tankerakoak ditugu horien lekuan.

2.3. Nafarroara eta ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

Eman dugu dagoeneko Nafarroa Garaiko hizkerekiko kidesan batzuen berri: *bendube* 'askaria', *gendu* / *jendu* 'kendu', *goinatu* / *-a*, *kafia* 'habia' (hau DLC-n ere bai), *zakar* 'itsusi'... Kidesan atera genieziaiekeen etekina aintzakotzat hartuz, behin Etxarriraz gero aurkitu dugun *-s* instrumentaleko marka nabarmendu behar hala ere. Zerrenda hau aberastera datozen beste ezaugarri bi aipatuko ditugu ondoren.

2.3.1. Nafarroako zenbait hizkeratan baizik ez dira ezagunak Izagirrek Altsasun bildutako *esene* 'esne' (eta *ardiesent*), *esenatu* 'esnatu' aldaerak.

EI-k (Echaide 1984: 294) Burundan (baina *esne* Olatzagutian), Larraunen (Azpirotz eta Uitz) eta Esteribarren (Iragi) jaso zituen *esene* bezalakoak. Echaide 1989 lanean, ostera, Burunda (baina *ézneá* Ziordian), Ergoiena (Unanu), Arakil (Murgindueta), Esteribar, Atetz eta Larraunen jaso ziren *esene* tankerakoak (120 galdera) eta Bakaikun (baina *eznatu* Ziordian) eta Larraunen (Uitz), soil-soilik, *esenatu* gisakoak (237). Pagolak (1992: I, 225) Ultzaman (Larrainzar), Imotzen (Goldaratz) eta Baztanen (Amaiur) ere bildu zituen, gainera, *esene* tankerako aldaerak. Ibarrek ere (1994: 298) Imotzen eta Atetzen (Beratsain) jaso zuen *esene* aldaera. Sakana osoan bildu du Arakama Imazek *esene*, baina zenbait herritan (Ziordia, Olatzagutia, Etxarri, Lizarraga, Dorrao eta Arbizu) *esne* jaso dugu beti eta salbuespenik gabe.

2.3.2. Nafarroara hurbiltzen duen ezaugarrien artean, *oa-* (> *ua-*) bokal multzoaren aurrean inoiz garatu ohi den *g-* da, halaber, aipatu beharrekoa. Izagirrek *guai* 'orain', *guaindo* 'oraindik' jaso zituen Altsasun eta ohizkoak dira tankera honetakoak Burundan (baina Echaide 1989, *oaindik* (294) eta *órayarté* (298) Ziordian), Etxarrin (cf. EA: *guai*, *guaño*, *guañik*...), Ergoienan eta Arbizun. Burundan jaso ez ditugun adibideetan ere garatu ahal izan da, gainera *g-* hori handik ekialderagoko hizkeretan: *guatze* 'ohe' (*oea* tankerakoak Burundan), *guartu* 'ohartu', *gua* 'hoa'... dira denetan erabilienak. Ezagunak dira aldaera hauek Nafarroako beste hizkera batzuetan ere (cf. Imotz, Basaburua eta Ultzamarako Ibarra 1994: 181).

2.3.3. Harrigarriak dira benetan Echaidek (1989) Ziordian jasotako *órtzeguná* (25. galdera), *órtzieliá* (26) eta *amabórtz* (278) aldaerak. Gaurregun behintzat, askozaz ere ekialderago jo behar dugu Sakanan barrena baldin eta horrelakoak entzungo baditugu. Arakama Imazek dioskunez, Uhartan hasten dira azaltzen *ortotsa* (*ostotsa* Etxarri, Lizarraga...), *orzillerie* 'ostiralea', *ertxi* 'itxi'... bezalakoak. Baina mendeetan

gora eginez, *DLC*-ko 'saçerdote, meçarralea' edota Gamizek behin idatzi zuen *verce* (baina *veste* gehienetan) ez lirateke horrela hain bakarti eta umezurtz agertuko.

2.4. Gipuzkerara hurbiltzen duten ezaugarriak

Ezaugarri bat bakarrik aurkitu dugu kontsonante sailean Burunda, Etxarri eta Ergoienako hizkerak gipuzkerara hurbiltzen dituen eta bakar hau ere ez, gainera, arras erabatekoa.

Gipuzkoan eta hemendik gertuko Bizkaiko nahiz Nafarroako hizkeretan dago gehienbat [x] ebakera (cf. *FHV*: 169-170). Ebakera horixe azpimarratu zuen Bonapartek berak (1881: 145) Burundako hizkeran eta [x] da guk geuk ere aztergai genuen eremu osoan jaso duguna. Sakanan barrena, gutxienez ere Uharteraino hedatzen da ebakera horren esparrua. Ez da, beraz, gipuzkerarena soil-soilik den ezaugarria eta gogora dezagun, gainera, Garesko hizkeran, euskararen hegoaldeko muga zena XIX. mende erdialdera, [x] jaso zuela, era berean, Bonaparte printzeak (1991: 258).

Nabarmentzekoa, nolana ere, Izagirrek Altsasun jaso zuen *sagona* 'el jabón' aldaera (gazt. zah. *xabón*), Burundako gainontzeko hizkeretan ere jaso ahal izan duguna, baina *jabona*, ostera, Etxarri, Ergoiena, Arbizu eta handik ekialdera. Nabarmentzekoak, era berean, aztergai genuen eremuko toponimian bildu ditugun *txara* 'jara' eta *txunka* 'junco' hitzen konposatuak. *NTM*-en jasoak dira, esate baterako, *Txara(d)igorri*, *Txunka(d)i* Altsasun; *Txara botatzeko gaña* Lizarragan eta *Txunketako itturria* Unanun.

2.5. Burundako hizkera: zubi-hizkera

Kontsonante sail honetan ere aldaera ezberdinen arteko lehia da Burundan sarritan sumatzen dena. Mendebaleko eta erdialdeko aldaerak dira batzuetan lehiakide, gorago (2.1.3.f.) ikusi dugun *kipula* / *tipula* aldaerek eta ondoren datozen adibideok erakusten dutenez.

2.5.1. Izagirrek *guzi* ekialdekoa jaso zuen gehienetan Altsasun, baina baita *guzti* mendebalekoa ere bizpahiru bider. Aldaera biok dira ezagunak aztergai genituen gainerako hizkera guztietan ere —nahiz *guzi* izan bietan erabiliena— eta biak ageri ziren, halaber, Gamizen bertsoetan (baina *guzti DLC*-n eta Portalen poesian).

2.5.2. Izagirreraren lanabesetan *narruba*, *naurriya* (eta *naurritu* / *neurritu*) ageri dira alde batetik, baina *lasai* (eta *lasu* 'lo flojo', *lasa* 'flojamente, holgadamente', *lasatu*, *ogi laso bat* 'un pan fofo'), berriz, bestetik. Baita, jakina, *lapur*, *larra* 'la zarza' orokorra-goak ere.

Mendebaleko hizkeretan (bizk., mend. gip. eta *DLC*) ageri zaigu *narru* aldaera eta Burunda ere hartzen du beronen isoglosak, baina *larru* daukagu behin Bakaikun hasi eta handik ekialdera. Mendebalean ezezik Euskal Herri osoan ere zabal dabilen *neurri* aldaera daukagu Burunda gehienean, baina Nafarroako hizkeretako *laurri* atzera berriz Bakaikun hasi eta handik ekialdera. Bakaikuko toponimian, hain zuzen, *Soldaulaurri* bildu zuen *NTM*-ek, ondoren iruzkin hau egin zuela: "Es una pequeña peña donde de manera informal se solía medir la estatura, como si fuera la talla del servicio militar".

L-duna da, orobat, behin Bakaikuraz gero bildu dugun *lazka* 'nazka' (eta *lazkatu*, *lazka(ga)rrri*). Aldaera honetaz den bezainbatean, erdibidean dago Urdiaingo hizkera: *nazka* alde batetik, baina *lazkaarriya* bestetik jaso ditugu bertan.

2.5.3. Mendebaleko *bearra* 'belarra' (eta *txalbearra*) eta *idergiya* 'ilargia' aldaerekin batera, *elurra* jaso zuen Izagirrek Altsasun. Mendebaleko (bizk., mend. gip., DLC) *berar* (> *bedar*) aldaera Burundara ere iristen da beraz, baina *belar* jaso dugu Bakaikun hasi eta handik ekialdera. Altsasuko toponimian *Rubion beardi* jaso zuen Karasatorrek.

Zabalagoa da *idergi* tankerakoen esparrua, aztergai genuen eremu osoan jaso dugu eta beronen lekukotasuna (*illargi* ere bai Arbizun). Mendebaleko hizkerekin bat datorren aldaera gehiago ere jaso dugu eremu honetan: *iderra* (*ilar* aldaerarekin lehian inoiz) eta *ziderra* 'zilarra', aztergai genuen eremutik ekialdera ere Sakanan barrena hedatzen direnak biak (erron. bertan ere bai *zider*).

Aitzitik, mendebaleko hizkeretatik aldentzen duen *elurra* baizik ez dugu jaso aztergai genituen hizkerotan (DLC *erurra*, baina *elurrezco* Gamizen bertsoetan).

2.5.4. Ondoren erakutsiko dugun lehiak, ostera, eremu honetako hizkerak Nafarroakoekin dauzkaten kidetasunak dakartza agerira. *Bezela* jaso zuen Izagirrek gehienetan Altsasun, baina badira *bekela* aldaeraren hiru agerraldi ere beste haiekin batera. Burundan eta Ergoienan jaso dugu guk geuk *bekela* aldaeraren oihartzuna, maiztasun biziagoa duen arren *bezela* orokorrak. Antzinatasunari dagokionez, berriz, *veqala* / *vecala* dira Olatzagutiako 1548ko auzian ageri direnak eta honako hau Satrustegik (1981: 88) egin zuen iruzkina: "El término *veqala* / *vecala*, en vez de *bezala*, recoge la tradición fonética de la Burunda que ha conservado el sonido fuerte hasta nuestros días. Más frecuente, *bekela*".

2.5.5. "Zubi-hizkera" izaera hori mendebaleko eta ekialdeko hizkeren arteko lotura egitean ere nabari da. Horrelako zerbait jazotzen zen gorago ikusitako *bee* 'gabe' edo *fan* 'joan' aldaerekin eta horren sendogarri datoz ondorengo beste ezaugarriok ere.

Mitxelenak (FHV: 143-4) erakutsi legez, gip. eta Nafarroa Garaiko hizkeretan (erron., zaraitz., aezk... barne) bete ohi da *-ani > -ai bilakaera. Baita, antza, behialako Arabakoan ere, cf. DLC-ko *arçaya*, *ussaya*, *arçaya* (eta *abelçaya*, *çamalçaya*, *yşçaya*, *mandaçaya*, *urdaçaya*...), baina *orayn*, hala ere, horien ondoan. Hizkera guzti horiekin bat datoz Izagirrek Altsasun jasotako aldaerak: *arrai* (eta *amurrai*), *zaitu* 'zaindu' (eta *errotazai*, *itzaiya* / *itzei*), *usai*. Orobat aztergai genuen eremu osoa. Altsasuko adibideez gain, *artzai* / *artzei*, *auntzai*, *aurtzeiya*, *beizeiya*, *mandazei*, *txertxai* 'txerrixain'... jaso ditugu bertan. Behin Burundaz gero, gainera, ekialdekotzat jo ohi den *guai* 'orain' (eta *guaike*) aldaera daukagu.

Bide beretik, *-uni > -ui izan da eremu honetako bilakaera, Altsasuko *ipuya* 'ipuiña', *suya* 'suhia' lekuko (cf. *suya*, baina *ypuña* DLC-n).

2.5.6. Izagirrek *baiya* 'baina' (eta *beya* / *baie* / *bea* / *be*...) aldaera jaso zuen Altsasun eta tankera honetakoak bildu ditugu geuk ere aztergai genuen eremu osoan. Badirudi, hain zuzen, eremu horren ekialdera, Lakuntza eta Arruazu aldera, datorrela *beño* tankerakoen isoglosa (Arakama Imazen lekukotasuna). Aitzitik, *baia* gisakoak dira

Nafarroako ekialdean (erron., zaraitz. eta aezk.), baina baita bizk. eremuko hegoaldeko hizkeretan, orobat Betolaza eta Portalen izkribuetan, ageri zaizkigunak.

2.5.7. Antzeko gertaera islatzen du Izagirrek Altsasun bildutako *burni* 'burdina' (eta *burnindai* 'pala de hierro para meter el pan en el horno', *burnisarda* 'horca de hierro', *talaburniya*) aldaerak. Hauxe da guk geuk ere aztergai genuen eremu osoan —eta baita ekialderago ere Sakanan barrena— jaso duguna eta hauxe, era berean, erdialdeko hizkeretan (gip. eta g-naf.) eta mendebaleko batzuetan (bizk. eremuko hegomendebalekoetan, Garibay, *DLC*) ezagutzen eta erabiltzen dena. Toponimian, *Burnikurutza* jaso zuen *NTM*-k Bakaikun.

3. Izenaren morfologia

3.1. Altsasu eta Burunda bertako ezaugarriak

3.1.1. Genitiboaren marka. Izagirreren lanabesen arabera, *-an* da genitibo singularraren marka Altsasun: *abeatsan* 'aberatsaren', *anrian* 'andreaken', *iloban*, *Jangoikuan*, *kamionan*... Bizk. eta gip. behinik behin zabal dabilen marka dugu hau eta hauxe berau ageri zen, era berean, *DLC*-n eta Gamizen bertsoetan (*-a(r)en*, ostera, Portalek eta Betolazak).

Bereziagoa da pluralekoa, *-ein* da eta Izagirreren lanabesetan ageri zaiguna: *ebein* 'euren', *ganaubein* 'ganaduen', *txerriyein* 'txerrien', *Tertziariueina* 'Tertziarioena'... Orobat genitiboaren gainean eraikitakoetan: *bestatzueingana* 'beste batzueingana', *biyóingana* 'biogana', *animeliyeindako* 'animaliendako', *danoindako* 'denondako', *ebeindako* 'eurendako', *ganauieindakó*, *umieindakó*...

Behin Burundatik ekialdera ezberdin dira gauzak: *-a(a)n* sg. eta *-en* pl. dira Etxarri, Ergoiena eta Arbizuko markak. Basaburuan, Imotzen eta, antza denez, baita Araitzen ere *-aan* da sg. marka, Ibarren (1994: 411) arabera. Dorraon, ostera, Nafarroako hainbat hizkeratan bete ohi den *-aren* > *-ain* / *-ein* bilakaera jaso dugu singularreko zenbait adibidetan: *amain* 'amaren', *gizonain* 'gizonaren', *lagunein* 'lagunaren', *noin* 'noren', *tratorain* 'traktoraren'... Genitiboaren gainean eraikitakoetan, era berean, *amaingandi*, *apezaingana*, *laguneingati*, *andregiyeindako*...

EA-k Dorraon bildutako etxe-izenetan ere bilakaera bera nabari da: *Agotzaina*, *Antonieina*, *Erreroina*, *Juanbinitoina*, *Kisuskilleina*, *Kristojoseina*, *Matiesaina*, *Pedromarieina*, *Pepeina*, *Zezilioina*, *Zurgiñeina*. Orobat Unanukoetan: *Milikoina* (dok. zah. *Milicorena*), *Nabarroina* (dok. zah. *Nabarrorena*), *Pilipeina* (dok. zah. *Pilipenecua* / *Pilipanecoa*), *Zaldubeina* (dok. zah. *Zalduanecoa*).

Aztergai genuen eremuan *-n* batez amaitutako aditzen geroaldian ere *-anen* > *-ain* / *-ein* bilakaera bete ohi da: *esain* 'esanen', *fain* 'fanen', *izein* 'izanen'... (honetaz ikus beharago 4.3.2.)

3.1.2. Datiboaren marka. Guztiz antzekoa da sail honetan gertatzen dena. Izagirreren arabera, *-ai* da singularreko marka Altsasun: *aitai*, *aminai* 'aminari (amonari)', *bestiai*, *neskiai*, *serbizaiailai*, *zanai* 'zenari'... eta *-airi* (> *-eiri*), aldiz, pluralekoa: *dianairi* 'direnei', *ganaubeiri*, *guziyeiri*, *mutilairi*, *oilúeiri*, *zarráiri*...

Pluraleko marka dugu oraingoan ere berezia. Ez dugu honen aztarnarik Burundatik ekialderako Nafarroako hizkeretan aurkitu, baina bai, ostera, mendebalera, hegoaldeko bizk. eta Arabako hizkera batzuetan: Arrankudiaga, Orozko, Zeanuri eta

Oñati bizk. eremuan eta Laudio, Legutio, Akozta eta Nafarrete Araban, beti ere *EI*-ren arabera (Echaide 1984: 201-202).

Eremu horretatik urrun, Andoain, Hernani, Lasarte eta Urnietan jaso zuen *EI*-k berak (Donostian bertan ere bai gaurregun, *-ai* markarekin lehian, I. Caminok).

3.1.3. Ablatiboaren marka. Izagirrek Altsasun jasotako adibideetan *-ti* da beti ere ageri dena: *aurreti*, *baserriti*, *bateti*, *bertati*, *emeti* 'hemendik', *guziti*, *nundi* 'nondik', *ondoti*... Berdin izen berezietan: *Aizkorriti*, *Donostiyati*, *Kaláorrati*, *Panplónati*... Baita pluralean ere: *guzitati*, *oiyetati*... Marka bera dugu denbora balioa duenean: *arainaun-etziti* 'herenegun-etzitik', *bezperati*, *gindaneti* 'ginenetik', *jaiotzeti*, *zazpitati*... Orobat motibatiboan: *artziati* 'hartzeagatik', *bieltzeati* 'bidaltzeagatik', *etortzeati*, *ikusteiti*, *jataiti* 'jateagatik', *lizuntzeiti*, *salbatzaiti*, *orregaiti*, *umiengati*, *zengaiti* 'zerengatik (zergatik)' (eta beronen aldaeretan: *zengeiti*, *zengiti*, *zeinti*, *zenti*...). Baita, azkenik, *zuti* aditzondoan ere. Altsasuko lanabesotan *-rik* zaharraren agerraldi bakarra aurkitu dugu *etxeik etxe* (54) esapidean.

Bazter-hizkeretan (bizk. eremuko batzuetan, behialako Arabakoan, Goierriko gip., zub., erron...) atxiki den *-ti* markari eutsi dio, beraz, Altsasuko hizkerak. Marka bera daukagu aztergai genuen eremu osoan eta handik ekialderago ere ez da zeharo arrotza. Nolanahi ere, *-tik* du noizbehinka lehiakide eta, ekialdera egin ahala, sarriago ageri da, gainera, bigarrena.

3.1.4. Partitiboaren marka. Izagirreren lanabesen arabera, *-(r)ik* da Altsasuko aukerarik ohizkoena: *árdoik*, *árgiik*, *aurik* 'euririk', *besteik*, *biyorrik* 'behorrik', *diyunik* 'doanik', *eskueldunik* 'euskaldunik', *fundiziyoik*, *patataik*... Baina *-rikan* (> *-(r)iken*) ere ageri da lantzean behin: *arrópaiken*, *basoberriken* 'baso beharrikan', *bezelakoiken*, *fameliyaiken*, *oiléskoiken* izan dira guk aurkitu ditugunak.

Bikoitzasun berbera nabari da partizipioetan. Hauetan ere *-(r)ik* da ugariena: *abeastuik*, *aztuik*, *jantziik*, *járruik*, *penatuik*..., baina *-(r)iken* du noizbehinka bere aldamenean: *arrituikén*, *ikusiken*, *jantzikén*, *nastuiken*, *nekatuiken*, *patuikén* 'paraturrikan' izan dira guk aurkitutako adibideak. Egoera berdintsua sumatu dugu aztergai genuen eremuko gainerako hizkeretan.

3.1.5. Destinatiboaren marka. Aztergai genuen eremu osoan eta baita ekialdera ere Sakanan barrena, *-endako* da azaltzen zaigun marka bakarra. Izagirrek, esate baterako, *Ama Berjiniandako*, *bakiandako* 'bakearendako', *gutako*, *seiréndako*... singularreran eta *animeliyeindako*, *danoindako*, *ebeindako* 'eurendako', *umiendako*... pluralean bildu zituen Altsasun. Echaidek (1989: 292) erakutsi legez, *-endako* da Nafarroan nagusi. Gipuzkoa ondoko hizkeretan (Basaburua, Larraun eta Bortziriak) azaltzen da soil-soilik *-entzat* marka. Arabako lekukoei dagokienez, *-enzat* erabili zuen Portalek eta *-enzat* nahiz *-endako* Gamizek.

3.1.6. Hurbiltze adlatiboaren marka. Izagirreren lanabesetan *arutza*, *aruzkun*, *onutz(a)* adizlagunetan baizik ez da ageri *-rutz* marka. Gauza bera jazotzen da aztergai genuen eremu osoan. Osterantzean *aldera* posposizioa erabiltzen da: *etxe aldera*, *zazpiyek aldera*... Honetan, bada, aldendu egiten da bizk., ipar-mendebaleko gip. eta *DLC*-k ordezkatzen zuen hizkeratik, cf. azken honetan eurrez ageri diren *asseruz* 'atzerantz', *barrurusç*, *escubirusç*, *esquerrerusç*... tankerakoak.

3.1.7. Soziatiboaren marka. Izagirreren lanabesek erakusten dutenez, *-ekin* da

Altsasuko marka, baina bada, hala ere, *-eki* daraman adibide bat: *esenieki* 'esnearekin'. Burunda osoan *-ekin* da, era berean, sozietiboaren ohizko marka. Etxarrin ere *-ekin* dabil nagusi, nahiz *-eki* ekialdekoa ere erabat ezezaguna ez den. Izkribu zaharrei begiratzen badiegu ere, biak azaltzen dira Bonapartek Etxarriko hizkeraz eginarazitako kristau-ikasbidean eta Huiciren gramatikan (*-eki* da, gainera, nabarmen nagusi azken honetan). Behin Ergoiena eta Arbizuraz gero, ostera, *-eki* da bietan lehena, *-ekin* ere jaso izan dugun arren noizbehinka.

3.1.8. *-kan* atzizkia. Izagirreren lanabesetan eurrez ageri dira *-kan* atzizki bidez sortutako aditzondoak: *aizkan* 'a pedradas', *arrikan* 'harrika', *askan* 'rascándose', *azterrikan* 'escarbando', *bánakán*, *buéltakan*, *ibaikan* 'nadando', *inbuluskan* 'a vueltas', *irristakan*, *kantakan*, *korrikan*, *oyukan*, *pilotakan*, *taltalkan* 'temblando', *tokan* 'tratando de tú', *zukan* 'trat. de usted'... Bada *kartakan* 'kartatan (jokatu)' dioen aditzondo bat, Izagirrek (55), bere urretxuar senari jarraituz, *kartatan* zuzendu nahi izan zuena, baina Altsasuko arau jatorrari jarraituz, *kartakan* zen, jakina, benetako zuzena.

Lantzean behin, baina oso gutxitan, *-ka* ere ageri da: *beireka* 'begiraka' (baina baita *beirekán* ere), *jaunka* 'ladrido', *ozka in* 'morder' dira aurkitu ditugun salbuespenak. Ondarrak ere jaso zituen Bakaikun *-kan* atzizkidun adibideak: *furrutakan yan* 'beber a sorbos interrumpidos', *korrokan* 'en corros', *mutxikan* 'jugando'...

Aztergai genuen eremu osoan, eta baita ekialderago ere Sakanan barrena, bildu dugu *-kan* atzizkia, baina beti ere *-ka* zeukala bere aldamenean.

3.1.9. *-Di* atzizkia. Atzizki hauxe daramate Izagirrek Altsasun bildutako adibideek: *abidiya* 'el arandanedo', *araizdiya* 'el robledal / el arbolado', *gaztáinadiya*, *intxordiya*, *irediya* 'el helechal', *lizerdi*, *masdiyak* 'las viñas', *pagadiya*, *sagardi*, *sasidiya* 'el matorral'... Baita Ondarrak Bakaikun bildutakoek ere: *ilardi*, *lardi* 'zarzal', *pinudi*, *sasidi*, *txipudi* 'chopera', *urrezti*. Ondarrak, dena dela, *-aldi* atzizkia ere ezaguna zela balio horrekin adierazi zuen eta *Ilarraldi*, *Errementai-gaztainaldi*, *Erron-gaztainaldi* toponimoak horren lekuko jarri.

Ergoienan eta Arbizun ere *-di* jaso dugu guk beti, baina, *EA*-n bildutako adibideen arabera, *-dei* (< *-degi*) dela dirudi Etxarrin nagusi: *piñodei*, *sagardei*, *txipodeeye*, *zumedei* 'sitio de mimbres'.

NTM-ek batutako toponimoetan ere *-di* / *-ti* ageri dira gehienbat: *Ameztiá*, *Intxostia* (dok. zah. *Insausti*), *Martinsagasti*, *Otadia*, *Rubion belardi*, *Txaraigorri*, *Txunkai* Altsasun; *Pinadia* Olatzagutian; *Aizti*, *Buztindia*, *Lizardiá*, *Malkordi*, *Urkidiya* Bakaikun; *Elordi*, *Iradi* Iturmendin; *Askardi*, *Gaztañadibarrena* Urdiainen; *Faeditxiki* Dorraon; *Koostidiya* Lizarragan; *Laardiya*, *Urrizdiya* Unanun... Behin Urdiaindik ekialdera badira, halaber, *-aldi* duten eratorriak: *Aizkibelgo gaztinaldia*, *Otaldeko gaztinaldia* Urdiainen bertan; *Erbiteko gaztinaldia*, *Ilarraldi* (baina dok. zah. *Ilarradi*) Iturmendin; *Joxeparen gaztinaldia*, *Ilarraldi* Bakaikun... *-Dei* (> *-dai*) atzizkia azaltzen zaigu, azkenik, Olatzagutiako *Otadaya* / *Otadeya*, *Otadaita* toponimoetan.

Bere mendebaleko hizkeretatik, beraz, urrundu egiten du Burundakoa erdialdeko euskalkietan garatu den *-di* aldaerak: *-dui* / *-doi* dago Oñati, Araba eta Ameskoan, nahiz eta Araban bertan ere *-di* ez den zeharo arrotza (ikus honetaz Zuazo 1989a: 40-41).

3.1.10. Izagirrek *eben* 'euren' (eta *ebéik* / *ebaik*, *ebein*, *ebeindako*) jaso zuen Altsasun.

Hau, edo oso honen antzekoak, jaso ditugu geuk ere aztergai genuen eremuan, Arbizura bitartekoan behinik behin: *yak / erak* 'eurak', *eren / een / ein* 'euren'... Ergoienan *b-dun* aldaerak ere ezagunak dira dena dela eta, horiexek, Arbizun erabiltzen diren bakarrak.

3.2. Nafarroara eta ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

Goraxeago (2.1.5.a., 3.1.1., 3.1.5. eta 3.1.7.) aipatu dira aztergai genuen eremuko hizkera batzuk Nafarroako beste batzuekin uztartzen zituzten lau ezaugarri: destinatiboko *-endako* marka, Etxarritik ekialdera ageri diren instrumentaleko *-s* eta soziatiboko *-eki* markak eta Ergoienako hizkera batzuetako gen. sg. *-aren* > *-ain* bilakaera. Uztardura hau sendotzera datorren beste ezaugarri pare bat aipatuko dut ondoren.

3.2.1. Prolatiboaren marka. Izagirrek Altsasun bildutako lanabesetan *-tako* azaltzen da beti prolatiboan: *txikitxotako ezgenden gu* (58); *gaure burubak ezgendukazkiela txikitxotako* (58); *aitek kapotia patzen zeen señaletakó* (72). Aztergai genuen eremu osoan jaso dugu geuk ere *-tako*, bizk. eta gip. aldenaz eta ekialdeko hizkeretara hurbilduz.

3.2.2. Aditzondoak absolutu singularrean. Izagirreraren lanabesetan ageri diren adibide guztietan abs. sg. daude aditzondo balioa duten izenkiak: *geldi-geldiya iyo naiz* 'he subido muy despacio' (64); *gaztejedik badernitei pálo matiala zuri-zuriya bidé luzín datózilá* (56); *garbi-garbiya* [jarri eta gero] *errée* (76); *garbi-garbiyá in* (76). Lizarragan ere *neonek ataa dot bakar-bakarra, naiz bi seme ion da gizona; ao ixil-ixilla* bildu zituen NEM-k. J. Pikabeak (1993: 123 hh) uste baino zabalagoa da, hortaz, erabilera horren eremua, behenafarreraren ezaugarritzat jo zuen eta nonbait berak. Cf., gainera, EGLU: I, 467-468.

3.2.3. Mailegu berrietako erdal *-on* bere horretan hartu da aztergai genuen eremuan. Izagirrek *kajona, kamiona, montona, piona* 'el peón', *sagona* 'el jabón' jaso zituen Altsasun. Echaidek (1989), berriz, *riñona* Ziordian (107) eta *rekesona* Unanun (124). Mailegu zaharretan, ostera, *arrazoiya, arratoiya* jaso zituen (52 eta 86) Ziordian eta Bakaikun. Guk geuk ere *-on* amaiera jaso dugu hizkera guzti hauetan: (*a*) *kordiona, algodona, balkona, balona, fanfarrona, jergona, kartona, koltxona, leona* 'el león', *limona, pantalona, patrona, sasofona, sermona*...

NTM-ek batutako toponimo zerrendan *Iturrtarteko frontona* (Bakaiku) eta *Balkona* (Lizarraga) aurkitu ditugu. *Balkona* horretaz ohar hau erantsi zuten: "Se trata de una elevación situada encima de un pequeño cortado desde el que se domina gran extensión de terreno, incluidas las cimas de Puttari y Mandueta". Tankera honetako aldaerak ez dira arrotzak Euskal Herriko beste hizkera batzuetan ere, baina goinafarreran dute antzintasunik eta maiztasunik handiena (cf. FHV: 143, 8. oinoharra).

3.3. Gipuzkerara hurbiltzen duten ezaugarriak

Ez dugu izen morfologiaren sailean Burundako hizkera gipuzkerarekin berariaz lotuko lukeen ezaugarri bat bera ere aurkitu.

3.4. Burundako hizkera: zubi-hizkera

Goraxeago (3.1.3.) ikusi dugunez, ekialdeko eta mendebaleko hizkeretan atxiki den ablatiboko *-ti* markari eutsi dio Burunda eta Sakana osoak. Burundako berbetak daukan “zubi” izaera hori salatzen dute, era berean, ondoren datozen ezaugarriok.

3.4.1. Izagirrek *nie* ‘nire’ mendebalekoa hiru bider eta *nee* bost bider jaso zituen Altsasun. Datiboan, ostera, *niri* azaltzen da beti. Echaidek (1989) ere *niré* jaso zuen Ziordian (189) eta *nerí*, berriz, Bakaikun (296). Etxarrin eta handik ekialdera *ne(e)*, *nei* / *nai*... tankerakoak jaso ditugu beti.

3.4.2. Izagirrek Altsasun bildutako hiru erakusleen lehiak ere (*arek* / *ark* / *arrek*) argi erakusten du hizkera honen izaera nabarra. Guztiz ohizkoak dira *arrek* (eta *arri*, *arren*, *arrekin*, *arregana*...) tankerakoak, batez ere Nafarroako hizkeretan —baina baita gutxienez gip. eta lap. ere— ezagunak direnak. *DLC*-n ageri zen *arc* erakuslearen parekoak ere badira Izagirrearen lanabesotan eta baita, azkenik, *arek* aldaeraren agerraldi zenbait ere. Etxarri, Ergoiena eta Arbizun *arrek*, *arri*, *arren*... tankerakoak jaso ditugu guk behintzat beti.

3.4.3. Izagirrearen lanabesetan *gaizki*, *poliki* aldaeren ondoan mendebaleko *ondó*, *obeto* (eta *obetoó* ‘hobetoago’) ageri zaizkigu. Behin Burundatik ekialdera, aitzitik, *-ki* / *-gi* atzizkiak dira nagusi: *ongi* / *aungi* / *oungi*, *obeki* (eta *obekiyoo*) eta, jakina, *gaizki*, *ederki* / *earki*, *poliki* / *poleki*... Nolanahi ere, *ondo* aldaera ez da zeharo arrotza hizkera hauetan, *ongi* / *aungi* / *oungi* izan arren ohizkoenak.

4. Aditzaren morfologia

4.1. Altsasu eta Burunda bertako ezaugarriak

4.1.1. Aditzetako 2. eta 3. perts. pl. *-ei* amaiera. Aditza aztertuzaleak hain ugarriak izanik gurean, ezin geratu ezaugarri hau isilpean eta oharkabean eta Bonaparte bera (1991: 246 eta 248) izan genuen honetaz jabetzen aurrena: *dei* ‘dute’, *nindukei* ‘nindukete’, *detzain* ‘ditzaten’ jarri zituen horren adibide. Huicik (16) aztergai ditugun hizkeren arteko honako banaketa hau egin zuen: Burundakoa zen *-ei* amaiera (*dezei* ‘duzue’), Ergoienakoa *-ie* (*dezie*) eta Etxarri-Arbizu-Lakuntzakoa *-bie* (*dezubie*), oro har zuzena dena. Intzak ere (1920-22: 71-72) aipatu zuen ezaugarri hau, hizkera batzuetatik besteetara zeuden aldeak aditzera emanaz eta bere esparruaz ere zehaztasun batzuk eginez. Burundatik Arbizura bitartekoa zeukan Intzak ezaugarriaren esparrutzat.

Era honetakoak dira, jakina, Izagirrek Altsasun jaso zituenak ere: *dezubei* ‘duzue’, *dei* / *dai* ‘dute’, *tuzubei* ‘dituzue’, *tubei* ‘dituzte’, *zeín* / *zain* ‘zuten’, *zitubein* ‘zituzten’, *zazubéi* ‘ezazue’, *zai* ‘zarete’, *zindain* ‘zineten’, *zaitzei* ‘zaitzte’, *duei* ‘didate’, *zezubein* ‘zizuen’, *zeguzkiyein* ‘zizkiguten’, *jegubei* ‘zigutek’, *dukai* / *dukéi* ‘daukate’, *zukein* ‘zeukaten’, *daukazkizubei* ‘daukazue’, *zeduzkiyein* ‘zeuzkaten’, *derubei* ‘daroe (daramate)’, *deruzkiei* ‘daroez (daramatzate)’, *deruitei* ‘dirudite’, *zakiyein* ‘zekiten’, *zazei* ‘zoazte’, *zei* ‘zaudete’... Aditzen pluraletako *-ei* amaiera hau eta gen. pl. *-ein* nahiz dat. pl. *-eiri* markak ez dirudi, bide batez esateko, oso jatorri ezberdinekoak direnik.

Bereziki nabarmendu beharrekoak begitantzen zaizkit Ergoienan 2. perts. pl. azaltzen diren *dezie* ‘duzue’, *doruezie* / *doozie* ‘diezue’, *dakizie* ‘dakizue / zaizue’, *zazie*

'ezazue', *dakazie* 'daukazue', *dazkazie* 'dauzkazue', *dezakezie* 'dezakezue'... tankera-koak, ekialdeko hizkeretan legez, Ergoienan ere $u + V > i$ bilakaera bete dela salatzen dutenak.

Ekialdeko hizkeretan ezezik (ikus honen esparruaz Zuazo 1989b: 621), Nafarroa Garaian barrena ere oso mendebalera hedatzen dira bilakaera honen aztarnak. Iparraldetik Hondarribiraino iristen dira, Letamendia-Sagarzazuk (1992: 524 hh) oraindik orain gogora ekarri digutenez eta lehendik ere bagenekienez. Hegoaldetik, berriz, Irigoyenek (1987: 21) uste baino mendebalerago ikus dezakegu orain isoglosa. Iruñea inguruetaraino hedatzen zela esan bazuen ere hark, Ergoienan ezarri beharko dugu aurrerantzean esparru horren muturra. Erdialdean, azkenik, Ultzama-Atetz (honetan *duzie*, *zaizie*) eta Basaburua-Imotz (hauetan *duzue*, *zaizue*) artean omen dago isoglosa (Ibarra 1994: 88). Ibarrek berak (447 hh eta 537) erakutsi duenez, bestalde, *duzui* 'duzue' *dui* 'dute', *zai* 'zarete' bezalako adizkiak daude Larraun-Basaburuan eta Imotzen bertan ere.

4.1.2. Aditzen pluralgileak. Euskarak aditzen pluralgileak eratzeko eskaintzen duen aukera zabaletik Burundako hizkerak ere egin ditu bere hautuak, orokortzat jo ditzakegunen alde batzuetan eta berezi samarragoen alde besteetan. Azken hauek izango ditugu, jakina, mintzagai.

a) Izagirrereren lanabesei so eginez, *-zki-* da *eduki* aditzaren pluralgile: *dukazki* 'dauzka', *dukazkiaú* 'dauzkagu', *dukazkizu* 'dauzkazu', *dukazkizubei* 'dauzkazue', *bagendukazki* 'bageneuzka', *jukázkinaú* 'dauzkagu, noka'... Baina ez datoz Burundako hizkera guztiak honetan bat: *-tzi-* da Ziordia, Olatzagutia eta Urdiaingo pluralgilea (*duketzit* 'dauzkat', *duketzi* 'dauzka', *jukatzik* 'dauzka, toka', *zukatzien* 'zeuzkaten'..., esate baterako, Urdiainen) eta *-tza-*, oster, Iturmendi eta Bakaikukoa (*dekatzat* 'dauzkat', *dekatza*...). Behin Etxarriraz gero *-z-* orokorra izan da guk jaso duguna: *dazkat*, *dazkazu*, *dazkazubei*...

b) N-N-N sailean *-zki-* / *-tzi-* ari dira lehian Ziordian hasi eta Urdiain bitarteko hizkeretan. Yrizarrek (1991: II, IV taula) Urdiainen jasotako aldaerei begiraturaz, badirudi datiboa 1. eta 3. perts. denean erabiltzen dela *-tzi-* eta *-zki-*, berriz, osterantzekoetan: *deatzit* 'dizkiot', *duatzizu* 'dizkidazu', *deatzi* 'dizkie', *deatziyei* 'dizkiote'..., baina *dezkizut*, *dezkinat*, *dezkizait* 'dizkizuet', *dezkiuzu*, *dezkizu*, *dezkizubai* 'dizki-gute'... Iturmendin, Bakaikun eta, indar ahulagoz izan arren, baita Etxarrin ere, *-zki-* / *-tza-* dira lehiakideak. Yrizarrek Bakaikun jasoak dira *datzat* 'dizkiot', *datza* 'dizkit', *datzai* 'dizkiote', *datzau* 'dizkiogu', *zindatzan* 'zenizkigun', *zindatzain* 'zenizki-guten'...

Badirudi urteen joan-etorrian *-zki-* pluralgilea nagusitu egin zaiela *-tzi-* / *-tza-* tankerakoei. Horixe ematen du behintzat, Intzak 1920 inguruan eta Yrizarrek menderdi beranduago jasotako adibideak alderaturaz gero: ugariagoak dira *-tzi-* / *-tza-* harengan beste honengan baino. Etxarrin azaltzen da bilakaera hau aurreratu. Yrizarrek (1991: II, IV eta VII taulak) Etxarrin bildutako adizkiei so eginez, datiboa 3. perts. denean agertzen da soil-soilik *-tza-* pluralgilea, baina orduan ere *-zki-* lehiakide duela: *dootza(g)u* / *doozkiyogu* 'dizkiogu', *nootzabien* / *noozkiyobien* 'nizkien'...

c) Ekialdeko euskalkien oihartzuna dakarkigute gogora Izagirrek Altsasun bildutako *-zi* pluralgiledun hauek: *bágoazí* 'bagoaz', *badazi* 'badoaz', *gatozi* 'gatoz', *datózilá*...

d) Mendebalera begira jartzen gaitu, ostera, adizki banaka batzuetan ageri den -z pluralgileak: *genduzen* 'genituen', *zenduzen* 'zenituen', *zenduzein* 'zenituzten' (eta *ba-genduz*, *bazenduz*...) bezalako adizkietan ageri denak. Yrizarren tauletan ikusten denez, Burundan bakarrik aurki daitezke honelakoak. Behin Etxarriraz gero, *giñuzkiyen*, *ziñuzkiyen*, *ziñuzkibien*..., -zki- pluralgiledunak horrenbestez, azaltzen dira. Nolanahi ere, Nafarroan hedadura zabala dute *giñuzen*, *ziñuzen* bezalako adizkiek, cf. Ultzamarako Ibarra 1994: 480.

4.1.3. Partizipioetako sinkopak. Honako hauek dira Izagirrek Altsasun bildurakoak:

- Etorri: *etor da*, *etor zian*, *etor zaiyó*, *etor gindán*, *etorko*..., baina *etorri gindan*, *etorri ber* ere bai.
- Ekarri: *ekar ber zeen* 'ekarri behar zuen', *ekar niken* 'ekarri nuen, toka', *ekar zegubein* 'ekarri ziguten', *ekar genduzen* 'ekarri genituen', *ekar zitubela*..., baina baita *ekarri zen* ere.
- Ikusi: *ikusko*, *ikus banau*, *ikus gendunén*, *ikus genduzen*, *ikus nikén*, *ikus nai* 'ikus nahi', *ikúseztuun* 'ikus ez dugun', *ikus tuu* 'ikus ditugu', *ikus dot*, *ikusta* 'ikusita'..., baina baita *ikusita*, *ikusi zitunein* ere.
- Ikasi: *ikesko*, *ikes neen*, *ikes zein* 'ikasi zuten', *ikes nuben*..., baina baita *ikesi nubén*, *eztot ikesi-tá* ere.
- Yakusi / Eakusi 'erakutsi': *yakus zeguzkiyen* 'erakutsi zizkiguten', *eakus nuan* 'erakutsi nion', *yakus zegun*, *eakus ber dezkiúz*, baina baita *yakusi laitzen* ere.
- Egosi 'erosi': *egos tut* 'erosi ditut', *egos genduben*.
- Irabazi: *iyez tut* 'irabazi ditut'.
- Ibili: *ibil nauk*, *ibil zan*, *ibil zianin*, baina baita *ibili gindan*, *ibili gaituk*, *ibili ber* ere.
- Yail 'erabili': *yail zen* 'erabili zuen'.

Adibideetatik atera daitekeenez, -i da beti sinkopatu ohi dena. Hautazkoa da, bestalde, sinkopa, nahiz egitearen aldekoa izan joera. Partizipioaren luzeran dagoela dirudi mugetako bat; ez da betetzen hiru silabatik beherakoetan: *asi* 'hasi' (*asi gindan*, *asi zian*...), *ausi* 'hautsi' (*ausi zan*), *autzi* 'utzi' (azken honetan -i aurretik txistukari afrikatua egotea ere bazen, gainera, eragozpena)... Sinkopa bera gertatzen da, gainera, Altsasun *alkar* 'elkar' datiboan dagoenean: *alkar* ['elkarri'] *lau muturko jo*; *alkar* ['elkarri'] *lotuta*; *esan genduan alkar* 'esan genion elkarri'... bezalako adibi-deak jaso zituen Izagirrek bertan.

Eremuaz den bezainbatean, Sakana osoan ageri dira sinkopak. Sakanatik kanpo, berriz, bizk. eremuko erdialde eta mendebaleko zenbait hizkeratan eta hala heg. g-naf. nola ip. g-naf. eremuko beste zenbaitetan ere behintzat badira ezagunak aspektu bukatuko sinkopak. Baita Gamizen bertsoetan ere.

4.1.4. Partizipio analogikoak. Erdialdeko zenbait hizkeratan (gutxienez ere lap., g-naf., iparrekialdeko gip.) garatu diren partizipio analogikoek ez dirudite ohizkoak Burundan (*eroitu* 'erori' da Izagirren lanabesetan aurkitu dugun adibide bakarra). Bai, ostera, Etxarrin hasi eta handik ekialdera. Hizkera guzti hauetan jaso ahal izan ditugu *gordetu*, *ibildu*, *izendu* 'izan', *jakindu*, *yoondu* / *oondu* / *eondu* 'egon'... tankerakoak.

Burundako ustezko salbuespena gorabehera, gogora dezagun *DLC*-n ere bazirela era honetako partizipioak: *assitu* 'hasi', *erabildu*, *viçitu*, *yldu* / *iltu*. Portalek, era berean, *egondu* erabili zuen.

4.1.5. N-N erroa. Izagirrek Euskal Herri gehiengan orokorrak diren *zizaiten* 'zitzaidan', *zi(t)zaiyon*, *zitzaigun*... tankerakoak jaso zituen Altsasun. Baina jakina ere badenez, behin Etxarriraz gero *dakit* 'zait', *dakiyo* 'zaio', *zakiten* 'zitzaidan', *zakiyon* 'zitzaion', *zazkiten* 'zitzaizkidan'... dauzkagu haien ordez.

Sakanako hizkeren ezaugarritzat jotzen da gaurregun N-N saileko *daki*- erroa eta Bakaiku-Etxarri artean ezarri ohi da beronen isoglosa. Alabaina Burundan bertan ere bada *-ki*- erroa iraganaldian. Baliteke oraingo honetan ere *daki*- / *za*- erroen arteko lehia izana historian barrena, *daki*- galtzaile eta *za*- irabazle gertatuz urteen joan-etorrian. Diodanaren sendogarri aipa litezke Intzak (1922: 4 eta 10) 1920 aldera Urdiain, Iturmendi eta Bakaikun jasotako *zekidan* 'zitzaidan', *zekizun* 'zitzaizun', *zekion* 'zitzaion', *zezkidan* 'zitzaizkidan', *zezkiun*, *zekion*... edota Olatzagutian eta Ziordian bildutako *zaikiran*, *zaikizun*, *zaikiyon*, *zaizkiran*, *zaizkizun*, *zaizkiyon*... 1920 aldera bildutako horiek ezezik, erro berekoak dira geure egunotan Yrizarrek (1991) bildu dituenak ere. Baina, hori bai, beti ere iraganaldira mugatzen da euron erabilera.

Nonbait ere Altsasu eta Urdiaingo hizkerak dira gainontzekoetatik aldentzen direnak. Urdiainen, esate baterako, *zizaidan* / *zezaidan*, *zizaizun* / *zezaizun*, *zizaion* / *zezayon*... jaso zituen Yrizarrek (1991: II, I taula). Intzak, ostera, *zekidan*, *zekizun*, *zekion*... batu zituen horien ordez. Beste ezaugarri batek ere aldentzen ditu, gainera, Altsasu eta Urdiaingo hizkerok Sakanako besteetarik. Bi hizkera horiek dira iraganaldian Euskal Herri gehiengan ezaguna den *zit*- eransten duten bakarrak, nahiz ez den erabatekoa eransketa, cf., esaterako, Izagirrek (s. u. *jarri*) jasotako adibide hauek: *jartzen ziten aurreti* 'se me ponía delante'; *zennbat kostatze zaigun ontziyeik eiti!* *Ataiyan iten zan ontziya* (78). Gainontzekoetan nahikoa da orainaldikoari *-n* eranstea, *dakit*: *zakiten*, *dakiyo*: *zakiyon*..., bizk., esate baterako, egin ohi den bezala.

N-N saileko *daki*- erroa itzuliz, bizk. eremuko mendebaleko hizkera gutxi batzuetan —Bakio, Lemoiz eta Barrika— jaso zituen Azkuek (*MV* 1925: 575) tankera honetako adizkiak. Geure egunotara etorri, esparru zabalxeagoan ere bildu ditu Gamindek (1984: 197 hh) *daki*- erroedunok —Armintza, Sopela, Barrika, Leioa eta Erandio—, baina hemen ere iraganaldira mugatzen da euren erabilera. Gamindek berak (1986: 186-7) hegoaldeko g-naf. eremuko hizkera batzuetan ere —Eugi, Egozkue, Usetxi, Urtasun eta Lintzoain— jaso ahal izan du, era berean, erro horren oihartzuna. Baita Ibarrek ere (1994: 468) Imotz, Anue, Atetz eta Ultzaman, baina iraganaldira mugatzen dela beti euren erabilera.

4.2. Mendebaleko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

4.2.1. Hitano alokutiboetako *j*-. Multzo nagusi bitan banatzen ditu euskalkiak hitano alokutiboen itxurak: bizk. bera bakarrik dago multzo batean eta gainontzeko guztiak bestean. Banaketaren arrazoia, berriz, bizk. *j*- izatea (hots ugari estaltzen ditugu grafia honen azpian), gainontzeko euskalkietan *d*- / *z*- diren bitartean. Eta, beraz, dialektologiaren aldetik hain nabarmena den auzi honetan, bizkaierarekin bat egiten du —nahiz ez zeharo eta erabat— Burundako hizkerak. Hona hemen Izagi-

rrek Altsasun jasotako ale batzuk: *jitun* 'ditu, noka', *jitunet* 'ditut, noka', *juak* / *juek* 'dit, toka', *juenei* 'diegu / diete, noka',⁴ *jegunei* 'digute, noka', *jegubeik* 'digute, toka', *jatón* 'dator, noka', *jatozik* 'datoz, toka', *jok* 'dago, toka', *jo(o)n* 'dago, noka', *jeek* 'daude, toka', *jeén* 'daude, noka', *jakik* 'daki, toka', *jukak* 'dauka, toka', *jukán* 'dauka, noka', *jukazkiyu* 'dauzkagu, toka', *jukázkinaú* 'dauzkagu, noka'...

Bizk. bezalaxe, gainera, adizkioi *ez* adberbioa lotzerakoan txetxekaria ebakitzen da eta ez gainontzeko euskalki guztietako txistukari afrikatua: *etxuon* 'ez dio, noka', *etxukak* 'ez dauka, toka', *etxukán* 'ez dauka, noka', *etxukat* 'ez daukat, toka', *etxak* 'ez daude (?)', toka' (75), *etxekiat* 'ez dakit, toka', *etxakinet* 'ez dakit, noka'... dira Izagirrrek Altsasun barutako adibide batzuk. Nolanahi ere, badira bizk. eta Burundako hizkeraren artean aldeak eta ezberdintasunak. Ondorengo hirurok gutxien-gutxienez:

a) N-N saileko alokutiboetan ez da Burundan *j-*, orokorra den *z-* baizik.

b) *Edun aditzean objektu pluralekoetan bakarrik ageri da *j-* eta *z-*, aldiz, singularrekoetan. Yrizarren (1991) taulei begiratuz, *diat* / *dinat*, *dik* / *din*, *diu* / *dinu* 'di(n)agu', *diai* / *dinai* 'di(n)ate' ageri dira, esate baterako, Ziordia-Olatzagutian, baina *jituat* / *jitunat* 'dizki(n)at', *jituk* / *jitun* 'dizkik / -n', *jitugu* / *jitunu* 'dizki(n)agu', *jituai* / *jitunai* 'dizki(n)ate' plurala denean objektua.

c) Iraganaldian, halaber, orokorra den *z-* daukagu Burundan. Berrito ere Yrizarren taulei begiratuz, honako hauexek ditugu, esate baterako, Ziordia-Olatzagutiako N-N-N saileko alokutiboak orainaldian: *jerot* / *jeronat* 'diot / diet-en alokutiboak', *jurak* / *jurán* 'dit / digu-renak', *jerok* / *jeron* 'dio / die-renak', *jerogu* / *jeronu* 'diogu / diegu-renak', *juraik* / *jurain* 'didate / digute-renak', *jeroi* / *jeronai* 'diote / diete-renak'... Iraganaldikoei begiratzen badiegu, ostera, bizkaieratik aldentzen diren beste hauek ikusiko ditugu: *zuraken* / *zuranen* 'zidan-en alokutiboak', *zukain* / *zunain* 'zioten / zieten-enak', *zeroken* / *zeronen* 'zidon / zien-enak', *zurakain* / *zurainain* 'zigun / ziguten-enak'...

Hitano alokutiboetako *j-* honen esparruari dagokionez, azkenik, Burundako sei herrietara mugatzen da soil-soilik eta behin Etxarriraz gero ez dugu batere beronen aztarnarik. Erabilerari dagokionez, aipatu berri ditugun hiru mugak ere guztiz berberak dira Burundako sei herrietan.

Burundan daukan [x] ebakera, berriz, bizk. eremuko ekialdeko hizkeretan aurkitzen dugu gaurregun. Yrizarrek (1981: II, 46) zehaztu zuenez, Markinaldeko zenbait hizkeratan (Markina bera, Bolibar, Etxebarri, Mallabia, Ermua, Amoroto eta Berriatua), Bergaraldekoetan (Oñatin izan ezik⁵ beste denetan eta, azpimarratu beharrekoa da hau, Oñati bera dagoelako gertuen Burundatik), Leintzaldekoetan eta Elgoibarren.

4.2.2. *Ari izan* / *Egon*, *Ibili*. Bada bizk. gainontzeko euskalkietarik aldentzen duen beste ezaugarri bat. Euskalki horretan ez da *ari izan* ezaguna, beronen ordez

(4) Burundan, eta aztergai genuen eremu osoan, sarri samar jazotzen da aditz forma batek —N-N-N sailekoek gehienbat— adiera bi edo gehiago bere baitan biltzea (cf. *juenei* 'diegu' eta 'diete' aldi berean). Euskarak herri hauetan jasan duen higaduraren ondoriozta jo beharko dugu gertaera hau.

(5) Oñatiko berezitasuntzat jo izan den arren [ʃ] (cf., besteak beste, *FLV*: 174), ebakera bera entzun uste dut ingurumari horretako beste zenbait hizkeratan, hala nola Elorrio (cf. Yrizar 1981: II, 336, (3) oinoharra) eta Berrizkoetan.

jardun, egon, ibili eta, zenbait hizkeratan eta zenbait esapidetan, *erago(n)* erabiltzen baitira eta badu honetan ere bizkaierarekin nolabaiteko antza Burundako hizkerak.

Behin bakarrik jaso zuen Izagirrek Altsasun *ari izan* horren lekukotasuna: *baia eroitzen ai tuk sekurian pasioz* (75) esaldian. Gainerakoetan *egon* eta *ibili* dira beraren ordeze ageri direnak: *aizkan dailtzá* 'andan tirándose piedras', *arrikan dailtza, azkan dail* 'está rascando', *azterrikan dail* 'está escarbando', *jolasin dailtza, ontzitan dailtza* 'están trillando', *ibaikan dail* 'está nadando', *auritan doo* 'euria ari du', *errendaketan doo* 'está vomitando', *magitiekán doo* 'está desperezándose', *albajaiketan doó* 'está jadeante', *auznartzen dee* 'están rumiando', *jamaz doo ardiya* 'está balando la oveja', *kantakan doo* 'está cantando', *lanbroketan doo* 'está lloviznando', *orroz doo baiya* 'está mugiendo la vaca'... Baita *ekarri* ere oso esapide jakin batean: *auriya dakar guái* 'está lloviendo'. Aztergai genuen eremu osoan jaso dugu, zenbat eta ekialderago orduan eta maizago gainera, *ari izan*, baina baita *egon / ibili* ere berarekin lehian.

4.2.3. *Egin* erroa. Gutxienez ere Etxarrira bitarteko eremuan bizirik dago *egin* erroa. Beronen erabilera aginte erara eta datiboarekin komunztadura egiten den esapideetara dago, hala ere, mugatua. Izagirrek Altsasun jasotakoak dira ondoko hauek: *aginduyozubei katilu-gariya; eskauyozubei Santatriai; galdaiyóla bérai* 'que se lo pregunte'; *autziyozu bákin*. Tankera honetakoak ziren Portalek eta Gamizek erabili zituztenak eta gaurregun bertan ere ez dira batere arrotzak Gipuzkoan barrena oso eremu zabalean.

4.2.4. Partizipioetako *-gi*. Izagirrek Altsasun jasotako lanabesetan *jagi* 'jaiki', *ebai* 'ebaki' (eta *ebaiyak, ebaitzen*), *irei* 'ireki', *isegi* 'eseki' (eta *isegikan, iseriik*) ageri zaizkigu. Aztergai genuen eremu osoan, eta baita ekialderago ere Sakanan barrena, jaso ahal izan ditugu era honetako partizipioak. Baita, gainera, *erabai* 'erabaki' eta *edugi* 'eduki' zaharraren aztarna diruditenak ere: *idugi / irugi / irudi / udigi / uui / urei*... (cf. aldaera hauetaz 6.1.). Tankera berekoak ageri dira, jakina, *DLC*-n eta Portalen poesian.

Gogora dezagun, dena dela, bizk. eremutik kanpo ere badirela *-gi* horren aztarnak. *EI*-k (1928: 119) *xagi / xaigi* bildu zuen Erronkarin eta *aurthiqui / aurdigi* arteko lehia Lafonek (1980: II, 18) Leizarragaren izkribuetan.

4.2.5. Partizipioetako *-atu > -au* bilakaera. Ugariak dira *-au* partizipioak Izagirreren lanabesetan. Bilakaeraren baldintzetan, baina, ez dator bat bizk. eta *DLC*-ko arauarekin eta bai, ostera, mend. gip. gaurregun indarrean dagoenarekin. Altsasun ere noiznahi bete baitaiteke *-atu > -au* bilakaera eta ez soil-soilik mailegu berrietan, bizk. eta *DLC*-n gertatzen den bezala. Altsasun, bestalde, hautazkoa ere bada bilakaera. Ikus dezagun jarraian, Izagirreren lanabesetan oinarrituta beti ere, nola gauzatzzen diren aipatu ditugun gertaerak:

a) Mailegu berri dira ondoko hauek: *buéltau, enbarkau, enkóntrau, errégau* 'erregatu (ura egin)', *faltau, gustáu, juntau, kargau, kobrau, kostau, kuidáu*...

b) Euskal hitzkat edo mailegu zahartzat jo litezke beste hauek: *asarrau, eskau, goldau, izerrauta* 'estrellado', *jorrau*... Nekez aurki liteke honelako adibiderik gaurregungo bizk. ez behialako *DLC*-n.

c) Bilakaerak Altsasun daukan hautazkotasuna islatzen dute hurrengo bikote hauek: *ailatu / ailau, arrapatu / arrapau, asarratu / asarrau, bilatu / bilau, eskatu /*

eskau, jorratu / jorrau, konfesatu / konfesau, moldatu / moldau, muberratu / muberrai, pasatu / pasau, trangatu / trangau...

Bilakaeraren esparruari dagokionez, ez dugu ez Burundan ez aztergai genuen eremu osoan beraren aztarnarik beste inon aurkitu, Portalen eta Gamizen izkribuetan ere aurkitu ez genuen bezalaxe. Iparraldera dagoen Goierri eskualdearekin egiten du bat, beraz, Altsasuko hizkerak.

Ostera, *-itu* > *-idu* bilakaera ez da Altsasun —ezta Goierri ere— burutu, cf. Izagirrek bertan jasotako *kaitu* ‘kabitu’, *korritu, leitu, mobitu, sentitu, sufritu...* Bizk. eta *DLC*-tik aldentu egiten da honetan.

4.2.6. Aditz-izenak. Bizk. eta *DLC*-n aditz-izenak eratzeko dagoen aukera zabalik ez da Altsasun nabari, *-ten / -tzen* orokorrak dira eta bertan dauden marka bakarrak, Gamizen eta Portalen izkribuetan zeuden berberak.

Badira, hala ere, aukera zabal horren aztarna diruditen batzuk. Behialako *DLC*-n eta gaurrengungo Oñati-Leintzaldean bizi-bizirik dirauen *-ketan* markaren adibide hauek jaso ahal izan ditugu Izagirreraren lanabesetan: *ardazketan, errendaketan doo* ‘está vomitando’, *lanbroketan doo* ‘está lloviznando’, *plantxaketakó* (baita *plantxatzeko* ere). Bitxia eritzi diogu *albajaiketan* ‘está jadeante’ aditz-izenari. Baldin eta **albo + jo* balitz beronen jatorria, *albajaiten* antzeko zerbeit izan beharko zukeen emaitza. Egitura pleonastiko baten aurrean geundeke horrenbestez.

Behialako *DLC*-n eta gaurrengungo Oñatiko hizkeran bizirik dirauen *-itan* markaren adibide bakar bat ere jaso dugu Izagirreraren lanabesetan: *kantaitan / kántaitén* (baita *kantatzen* ere). Burunda osoan jaso ahal izan ditugu era honetako adibideak. Ondarrak berak ere, esate baterako, *botaketan ibili* ‘andar con náuseas’ (Iturmendin eta Altsasun *errendaketan ibili* esaten zela azpimarratu zuen Ondarrak bide batez), *irrinkaxketan* ‘columpiarse’, *jostaiketan* ‘tronando’ jaso zituen Bakaikun.

4.3. Nafarroara eta ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

4.3.1. N-N-N saileko erroa. Ez dugu Burundan bizk. edota Betolazaren eta Gamizen izkribuetan ageri den *eutsi* ez eta gip. eta erdialdeko hizkeretan nagusitu den *-i-* erroen aztarnarik. Aitzitik, ekialdeko hizkeretan atxiki den *erau* erroaren eratorri diruditenak ditugu beti. Bonapartek berak ere (1881: 149) Urdiaingo kristau-ikasbideko *dozkei* ‘dizkiete’ eta *zozkoron* ‘zizkion’ azpimarratu zituen. Intzak (1922: 66-7), berriz, *-ura-* erroa azaltzen zela Olatzagutian, *-ua-* Urdiainen eta Altsasun eta *-a-* Bakaikun aditzera eman zuen.

Hona hemen Izagirrek Altsasun jasotako adibide batzuk: *duaa* ‘dit’, *duai* ‘diogu’, *duá* ‘dio’, *duazu / duozu* ‘didazu’, *duai* ‘diote’, *duei* ‘didate’, *dane* ‘die’, *zuan* ‘zidan / zion’, *nuan* ‘nion’, *genduan* ‘genion’ (baina *genduben* ‘genuen’), *zuein* ‘zidaten’, *zuain* ‘zioten’, *zegubein* ‘ziguten’, *zeguzkiyein* ‘zizkiguten’... Itxura berezixeagokoak eta Burundako hizkeraren nortasunaren adierazgarri direnak ere badira tartean: *geru* ‘digu’, *gerubei* ‘digute’ tankerakoak, alegia. Adibide hauek aurkitu ditugu Izagirreraren lanabesetan: *Jangoikuk bota berko gerun auriya goitíbea* (66); *arék iréiko geru guri atáiya* (68); *dana jain jegubeik* ‘digute, toka’ (54); *galzélaa* [‘gartzelara’] *sartu ber jegunei* (86); *guk uste gárzelaa sartu ber gerubelá* (86). Azken adibide bi hauetan N-N sailekoen orde

ageri dira N-N-N sailekoak. Erabilera oker hau ia erabatekoa da aztergai genuen eremu osoan.

Aldeak alde, eta lehengo harira etorritz, *erau* erroaren eratorriak jaso ditugu Burunda osoan. Baita Etxarrin eta Ergoienan ere, nahiz eta hemengoak nabarmen itxura —baina “itxura” diogu, ez “egitura”— ezberdinekoak diren. Behin Arbizuraz gero, ostera, erdialdeko *-i-* da nagusi (cf. Yrizar 1992: II, III hh taulak). Isoglosa garbia, hortaz, Burunda-Etxarri-Ergoiena alde batetik eta Arbizu artean, bestetik, dagoena.

4.3.2. Geroaldia. Aldendu egiten da bizk. eta gipuzkeratik Burundako hizkera. Euskalki horietan geroaldia osatzeko dagoen aukera bakarraren (*-ko* / *-go*) ordez, bikoitza dago Burundan: *-ko* / *-en*, bigarren hau, jakina, aditza *-n* batez amaitu ohi denean erabilia. Bestalde, Nafarroako hizkera askotan gertatu ohi den bilakaera fonetiko bera (*-anen* > *-ain*) gertatu ohi da Burundan ere. Izagirrek, esate baterako, *esain* ‘esanen’, *fain* ‘joanen’, *izein* ‘izanen’, *jain* ‘janen’, *yain* ‘edanen / eroanen’ jaso zituen Altsasun.

Aztergai genuen eremu osoan jaso ditugu tankera honetako geroaldiak, baina baita *-ko* markadunak ere euron aldamenen. Ikusi batera, Bakaikutik ekialdera dauka *-ko* markak Burundan baino maiztasun larriagoa. Nolanahi ere, Urdiainen bertan jaso ditugu *fanko*, *inko*, *jakinko* tankerakoak *fain*, *inen*... bezalakoekin lehian. EA-k (41-42), era berean, *einko*, *esanko*, *fanko*, *yaamanko* ‘eramango’, *yoonko* ‘egongo’... jaso zituen Etxarrin, baina baita *einen*, *esanen*, *fanen*, *yaamanen*, *yoonen* ere eurokin batera.

Baliteke berriak eta prestigiodun euskalkien eraginez —gipuzkeraren eraginez, nahiago bada— sartuak izana *-ko* markadun hauek. Markaren itxura bera (*-ko*, eta ez *-go*) eta hizkera guztietan neurri berean hedatu ez izana (Altsasun, esate baterako, ez dugu *-ko* horren adibiderik aurkitu; Lizarragan eta Unanun ugariago ematen du Dorraon baino...) dira uste hori izateko dauzkagun arrazoiak. Baita —baina ez da hau oso oinarri ziurra— hizkera hauetan eginda “omen” dauden izkribu zaharrak ere. Hain zuzen, *-en* tankerakoak baizik ez dira ageri Urdiain, Etxarri eta Uharteko kristau-ikasbideetan eta Huiciren gramatikan. Baina ez dezagun dena dela ahaztu *emanko*, *janko*, *juanko* jaso zituela, era berean, Bonapartek (1991: 247) Garesen. Lehia bera (*errain* / *erranko*) gertatzen da Ultzaman eta Anuen, Ibarrek (1994: 226) dioenaren arabera. Baita, baina maiztasun txikiagoz, Basaburuan eta Imotzen ere.

4.3.3. Iraganaldiko *-e-* / *-i-*. Bisk. eta gipuzkerarekin bat dator Burunda gehiena, *genduben* ‘genuen’, *zenduben* ‘zenuen’, *zendubain* ‘zenuten’, *genduzen* ‘genituen’, *zenduzen* ‘zenituen’, *gendukatzien* ‘geneuzkan’... tankerakoak erabiltzerakoan. Behin Iturmendin hasi eta Sakana osoan barrena, ostera, ekialdeko hizkeretako *-i-* ageri da, Yrizarrek (1991: II, V taula) Etxarrin bildutako *ziñuben* ‘zenuen’, *giñuben* ‘genuen’, *ziñubien* ‘zenuten’, *ziñuzkiyen* ‘zenituen’, *giñuzkiyen* ‘genituen’... lekuko.

4.3.4. Trinkoen iraganaldiko *-a-*. Izagirreraren lanabesetan *zagón* ‘zegoen’, *nakiyen* ‘nekien’ (eta *enákin*), *zakiyén* ‘zekien’ (eta *etzakien*), *etzakiyeín* ‘ez zekiten’, *zatozin* ‘zetozen’, *zakarren* ‘zekarren’... ageri dira trinkoen iraganaldian. Berez, Euskal Herri osoan ager dakizkiguke *-a-* dun adizki trinko hauek, baina ekialdeko hizkeretan daukate, hala ere, maiztasunik biziena, mendebalekoetan *-e-* nagusitzen da eta gehienetan. Izagirreraren lanabesetan *-e-* dun hiru adibide aurkitu ditugu soil-soilik: *zegúban*

'zegoen', *zekiela*, *zeilén* 'zebilen'. Aztergai genuen eremuko gainontzeko hizkeretan ere *-a-dun* aldaerak jaso ditugu iraganaldian.

4.3.5. 2. perts. sg. *y-* marka. Nafarroa Garaiko hizkera gehienetan (Hondarribia, Erronkari... bi muturretako hizkerak aipatzearen. Cf., era berean, Pagola 1992: I, 210-211; Ibarra 1994: 529) *y-* marka izan ohi da aditzen 2. perts. sg. eta bada horrelakorik Izagirrek Altsasun bildutako lanabesetan: *yaiz*, *eyiz* 'ez haiz' (nabarmendu bide batez azken adizki honetan ekialdeko hizkeren ezaugarria den *ai* > *i* monoptongaketa), *yitzan* 'hintzen' (eta *eyintzan*), *yoo* 'hago' eta *yí*, *yik* izenordainak. Hautazkoa da, dena dela, *y-* marka eta aipatu berri ditugunekin batera *i*, *ik*, *aiz*, *ago* ere badatuz Izagirreran lanabesetan.

Yrizarrek (1991) jasotako taulei begiraturuz, Burunda osoan ageri dira *ye(e)n* 'huen', *yituben* 'hituen' (eta *ituben*), *yu(r)an* 'hidan', *yeron* / *yeon* / *yan* 'hion'... tankera-koak eta Burundan ezezik, aztergai genuen eremuko gainerako hizkeretan ere jaso dugu *y-* marka.

4.4. Gipuzkerara hurbiltzen duten ezaugarriak

Joan-en adizki trinkoak. Izagirrek *niyú* 'noa', *diyu* 'doa', *ziyula* 'zihoala'... tankera-koak jaso zituen Altsasun eta horien antzekoak jaso ditugu guk geuk ere Burundan barrena. Etxarri, Arbizu eta Ergoienan, ostera, *nua* / *niyue* arteko lehia nabari da eta lehia horren lekuko *EA-k* ere (64) Etxarrikotzat dakartzan adibideak: *nue*, *gue* 'hoa', *due*, *gueze* 'goaz'... / *niyue*, *yue*, *diyue*, *giyueze*... Baina behin Arbizutik ekialdera *nua* tankerakoek dirudite ezagunak diren bakarrak.

4.5. Burundako hizkera: zubi-hizkera

4.5.1. *Edun aditz laguntzailea. Honetantxe ikusten da agian argien Burundako hizkeraren "zubi" izaera. Izagirrek bizkaierara hurbiltzen zuten *dot* (eta *doten* 'dudan'), *dok* / *don*, *dau* 'du' jaso zituen alde batetik eta gipuzkerara hurbiltzen zuten *dezu*, *dezubei* 'duzue' ere bai bestetik. Bizk. hurbiltzen dute, era berean, *banau* 'banu', *balau* 'balu' tankerakoek. Antzeko egoera nabari da Burunda osoan eta Ergoienan.

Etxarri Aranatzen *-e-* da nagusi: *det*, *dek* / *den*, *deu* 'dugu', *dezu*, *dezubie*, baina *dau* 'du', *banau*, *bayau* 'bahu', *balau*, *nauke*, *yauke* 'huke', *lauke*, *laukie* 'lukete'... hala ere (cf. *EA*: 50). Behin Arbizuraz gero, ostera, *-u-* da ageri zaigun bakarra: *dut*, *duk* / *dun*, *du*, *dugu*, *duzu*...

Gauzak horrela, litekeena da Bonaparte printzea aditz laguntzailearen banaketa honetan oinarritu izana bere euskalki-sailkapena egiteko orduan: gip. barruan *-e-* zeukan Etxarriko hizkera (eta, *-o-dun* adizkiak gorabehera, baita Burunda eta Ergoienakoak ere) eta *g-naf.* barruan, berriz, *-u-* zeukan Arbizukoak.

Bonapartek berak (1881: 146) zioen, bestalde, "zubi" izaera hori berori islatzen zuela *izan* aditzak: *gara* alde batetik eta gip. hurbiltzen zuten *geranian*, *zera* bestetik, Urdiango kristau-ikasbidearen bertsioan jasoak hauek. Izagirrek, ostera, *gaa*, *zaa*, *zai* 'zarete' jaso zituen Altsasun eta era honetakoak izan dira guk geuk ere aztergai genuen eremu osoan, eta baita ekialderago ere Sakanan barrena, bildu ahal izan ditugun bakarrak. Urdiango kristau-ikasbidean gipuzkerara hurbiltzearen hain nabarmena den joeraren ondorio da, ziurrenera, *gera*, *zera* bezalakoan arrazoa.

Gogora dezagun amaitzeko, eta *edun aditzaz den bezainbatean, aniztasun bera azaltzen zela Arabako izkribu zaharretan (cf. Zuazo 1989a: 29-30). Aniztasun horren arrazoia, berriz, jatorrizko *dadu orokorretik sortu diren aukeretatik (*det*, *dot*, *dut*, *dau*...) horietako bata besteei erabat nagusitu ez izana Araban, Burundan, Etxarrin eta Ergoienan, Arbizuko hizkerak *-u-* erroaren aldeko erabaki garbia hartu duen bitartean.

4.5.2. *-Ta* / *-Rik* partizipioetan. Maiztasun berdintsua dute batzuek zein besteek Izagirreran lanabesetan. Sarritan ageri da mendebaleko hizkeretan nagusitu den *-ta*: *artuta*, *asíta*, *aspertuta*, *bordátutá*, *errégauta* 'erregatuta (ura eginda)', (*etxa*)*torrita*, *fanda*, *gizenduta*, *iréita* 'irekita', *karrita* 'ekarrita', *kuzkurtuta*, *lotuta*, *pasáuta*, *yanda* 'eroanda', *zorrozututa*... Baina hau bezain sarri ageri da *-(r)ik*: *afilatuik*, *aztuik*, *ereinik*, *erréik*, *ilik*, *itsetsiik*, *jaiuik*, *jantziik*, *konfesatuik*, *lotsatuik*, *makituik*, *oituik*, *penatuik*, *sinistatuik*...

Ugariak dira, era berean, hautazkotasuna salatzen duten bikoteak: *abeastuta* / *abeastuik*, *inda* / *inik* 'egin', *jarrítá* / *járritk*, *josita* / *josiik*, *yondako* / *yoník* / *yonítako* 'egon'... Aztergai genuen eremu osoan dira ezagunak aukera biok, baina ekialderago egin ahala ugariagoa dela dirudi *-(r)ik* marka.

5. Sintaxia

5.1. Altsasu eta Burunda bertako ezaugarriak

5.1.1. Apurra da sintaxia sailean Burundakoa bakarrik dena, baina badira, hala ere, aipatu beharreko zenbait gertaera. Batez ere hizkera honen sailkapenari begira dira aipatu beharreko eta, alde honetatik, kausazko perpausak ikusiko ditugu lehenbiziko. Hona hemen perpaus hauek egiteko Burundan dauden aukerak.

a) *Zengaiti... -en*. Adibide hauek bildu ditugu Izagirreran lanabesetan: *zeinti gelditu dién txikiyak* (53); *zengiti ber deín Jangoikuk botatzen deín auri gozúra* (53); *zengiti guaiko lan klasik ematen den diru geiyó* (76); *zengaiti diruba eka[r]tzen den árek* (76)...

b) *Zengaiti... eta*. Adibide bakarra aurkitu dugu eta ez da, horrenbestez, batere ziurra: *zeinti etxe aundiya zan da* (76).

c) *Zengaiti... -Ø*. Adizki soila, inolako atzizkirik gabea, ageri da sarritan: *zengaiti frailieik praperakin yaten dei txitxiya* (63); *zengaiti guk eskuez Jesukriston kantak dakizkiú lagúndubez liburutí* (63)... Tankera honetakoak dira, era berean, Gamizen bertsoetan ageri diren adibideak.

d) Adizkia + *eta*. Mendebaleko hizkeretan legez, guztiz ohizkoak dira Altsasun era honetako perpausak: *eztait guáindo bríska zer dán ee, eztoz ikesi-tá* (55); *zortzko gutxi zeenda, diru gutxi zoondá ézin ján* (63); *pozéz, indíyabaik etzanen izen urtiartan-da* (65); *konfiantzazkuak ero uriko zituen-da* (71)...

e) *Nolabai(t)...* *-en*. Egitura honexek dirudi aztergai genuen eremuko hizkeren bereizgarria. Izagirrek Altsasun batutakoak dira adibide hauek: *baya nolabait ótu in naun lanén fuerte, ni ezinaiz geldi yóon* (49); *eta nolabait egún ona izéten dan gaztejedíék baderuíteti pálomatiála zuri-zuriya bidé luztín datózilá* (56); *eta erdealduna nolabai zán, ézin itzik ein an eskuez* (60); *baya nolabait góra zazein lan iten dezubei ta* (63); *kantaitán, nolabai tugú* ['nolabait guk(?)] *dakízkiáun Jesukriston kánták ba ikusten gendubenin pasú*

urá pasioko kántak kántatzen fatén ginden paso bateti besteá (63); *nolabaizan karréterúu ztérriai autsínber* (84); *bijíliya nola baizan, antxúk* (89)...

Echaidek (1989: 301) *nólapait eztakiyén éztik esein eta nolabáitt eztakín eztik esáan* jaso zituen Bakaikun eta Unanun hurrenez hurren eta guk geuk ere eurrez bildu ditugu honelakoak aztergai genuen eremuan. Arbizon, hala ere, maiz samar entzun ditugu orokorrak diren *-nez* tankerakoak: *ez dakiyenez, eztu esanei; basozeya zenez, ongi ezautzen nubien...* gisakoak, alegia. Aipatu berri ditugun egitura hauek guztiok aztergai genuen eremu osoan dira ezagunak eta erabiliak. Murritzagoa da, ostera, ondoren ikusiko ditugun bien esparrua.

f) *-Lakos*. Etxarrin hasi eta handik ekialdera bildu dugu *-lakos* atzizkia (*-lako*-ekin batera). Ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen gaitu amaierako txistukariak (mend. *-lako*)⁶ eta Nafarroako zenbait hizkeratara, berriz, /s/ ebakerak.

g) *Bait-*. Aurrekoak bezala, mendebaleko euskalki-multzotik urrundu eta ekialdekora hurbiltzen du *bait-* aurrizkiak. Ez dugu Izagirreraren lanabesetan honen adibiderik aurkitu, baina bai Etxarrin hasi eta handik ekialdera. Hona hemen EA-n dauden batzuk: *eskertuko zoobiela aungi beizakiyen* (92); *Joxeei ez zoobien ezee esan, ezpeizebien ikusi* (92); *biak ez zittuben ikusi dee ein, ain beizoon, bee pensamentuten sartuik* (92); *dermiyo aldioorri Mubaatsburu otseitten bei dakiyo* (94).

5.1.2. Nabarmendu beharrekoak dira Etxarri Aranatzen Eneka Maiz bertako alabaren bidez jaso ditugun esaldi hauek: *amakin biyok fan ber ga Iruñaa* 'ama eta biok (...)'; *Joxepakin biyok garbittu diau kotxie* 'Joxepa eta biok (...)'; *ellaatu giñuskiyaan Adrianookin biyok* '(...) Adriano eta biok'. Dorraon, era berean, *aittu giñen Patxikon anayeiki biyok* '(...) Patxikoren anaia eta biok' eman ziguten eta Arbizon, azkenik, *aizpaaki biyok prestatu duu afaaiya* 'ahizpak eta biok (...)'. Cf. egitura honetaz Lakarra 1983: 49 hh.

5.2. Mendebaleko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

Ikusi ditugu kausazko perpausen artean mendebalera begira jarri gaituzten ezaugarri batzuk, nahiz eta "mendebala" zentzurik zabalenean hartu beharko den horretarako: *zengaiti ...-en, zengaiti...* -ø, adizkia + *eta*. Bada isuri bera erakusten duen besterik ere.

5.2.1. Aditzaren galdegaitasuna adierazteko, *egin* baliatzen da bizk. eta gip. bezala Altsasun ere. Hona Izagirrek bildutako adibide batzuk: *auts au kentzeko koroztuin ber dezubei larrainau* (54); *fan itén dia* (54); *zárrak ee fan itén dia* (63); *bota iten zian* (63); *sufritu in ber dau* (63); *iyo in ber dinau kotxe ortaa* (63); *jendi póztu inen litzake* (63); *aspartu iten zan* (65); *bideti áta in zan gurdiya* (66); *jendik soruk autzi ín tú* (76)... Altsasun eta Burundan ezezik, aztergai genuen eremu osoan eta baita ekialderago ere Sakanan barrena, ohizkoa da *egin* honen erabilera eta bizk. nahiz gipuzkerazko berberak dirudite erabilera-arauak.

Bada aitzitik Altsasun, bizk. eremuan behinik behin arrotza den *egin* horren beste erabilera bat, baina Izagirreraren lanabesetan lantzean behin ageri dena: *Pédrore ín zan*

(6) Diego de Alzok (1961: 76), dena dela, *enintzen etxetik atera ondo enintzalakoz* jaso omen zuen Gipuzkoako Arroan (I. Carninori zor diot oharra).

konformatu (50); *ataiyen iten zien goizian txisteraziyek muberratú* (74); *munduko ibilerók in día bestaldea buéltau* (75)... Arbizura bitarteko eremuan jaso ditugu egitura honen adibideak, baina askozaz zabalagoa ere izan daiteke (gip., g-naf...) beronen esparrua.

5.2.2. Perpaus kontzesiboetako *baina*. Bizk. eta gip. eremuko hizkeren ezaugarritzat jo izan dira tankera honetako perpausak (cf. *OEH*, s. u. *baina*). M. Mugikak Lizarragan bildu zuen hizketaldian bada, hala ere, honelako adibide bat: *bemen ezan* ['izan'] *zan apez boi de, horra, nik enuen ikusi beia* (41). Baita Urdaingoan ere: *Seriyoa izan dai, serioa bizimodua gure aurreko jendiak, eta geuk e bastante, orai ondo gaude baia* (47). Orobat Solisek Lizarragan bildutakoetan: *garei betien, nik eztoz asko ezautu beia, alai pixkat bei, liyue ittentzan erēñ* (112); *Garei betien, zek eztezie ezautu beia, egosi itten zian lixuek* (112). NTM-en ere (s. u. *Usalto*) bada Unanuko adibide bat: *Goien malkorrien ataatzan da utsa, izugarrizko utsa ataatzan da, oain gutxi etorko da beia*. Dorraon ere eman ziguten mota honetako beste adibide bat: *aztuik e dazkou, len bagiñazkin ongi beya*. Azterketa xeheagoa egin beharko litzateke, jakina, egitura honen maiztasuna, erabilera-arauak eta esparrua zehazteko, baina ezagunak dira behinik behin aztergai genituen hizkeretan.

Perpaus kontzesiboak eta mendebaleko hizkeretikiko kidetasunak ditugula mintzagai, aztergai genituen hizkeretan ez dugula beste haietan hain ezaguna den *arren* (cf. *jakin arren be, eztau orrek ezer esango*) behin ere jaso esan behar. Horren ordeaz, *gaiti* ageri zaigu Izagirreren lanabesetan: *atái txikiya izénigeitiré kaitúko gaa gú* (68), esate baterako. Kausazkoetan ere *-i(z)egaiti* dugu beti, sekula ere ez *-i(z)earren*: *zerbait jataití Olaztía fan da ekarri* (67); *ez lizüntzeiti yaten* ['eroaten'] *ge[n]duben kutxáa* (73); *etautzi zeen guetxin soineku etortzeaiti festetan* (74)...

5.3. Nafarroara eta ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen duten ezaugarriak

Ekialdeko euskalki-multzoarekiko loturak ere azaldu zaizkigu dagoeneko aztergai genuen eremuan: kausazko perpausetako *bait-* aurrizkia eta *-lakos* atzizkia ziren horiek. Badira lotura hori sendotzera datozen beste ezaugarri bi.

5.3.1. *-Tera eman*. Izagirrek *pionai beintzet jatea ónmndo eman* (79) bildu zuen Altsasun. Inesiboaz baliatzea (*jaten eman*) izan ohi da mendebaleko aukera eta adlatiboaz baliatzea, berriz, ekialdekoa. Azken honekin egiten dute bat Sakanako hizkerak.

5.3.2. *-Ago / -Agokoa*. Aukera bikoitza nabari da perpaus konparatiboetan. Orokorra den *-ago* atzizkia ageri da gehienetan, baina baita batipat Nafarroako beste hizkera batzuetan (Imotz, Ultzama, Baztan..., cf. Ibarra 1994: 576) ezaguna den *-agoko* ere noizbehinka. Izagirreren lanabesetan *-ago* aurkitu dugu beti, baina *aundi-yokue* 'haundiagokoa', *txikiyokuek* 'txikiagokoa', *pobriokuek* 'pobreagokoa', *polittokuek* 'politagokoa', *lodiokua* 'lodiagokoa', *meokua* 'meheagokoa', *zarrookue* 'zaharragokoa'... bezalakoak ere jaso ditugu aztergai genuen eremu gehienetan eta baita ekialderago ere Sakanan barrena. Solisek, esaterako, honako perpaus hauek jaso zituen Lizarragan: *nik iru erregioigena, zeñ beño zeñ polittokuek ziana* (115); *beia aundi-yokue emanon nik arri* (120); *opille dee beño txikiyokuek* (122). Egiaztatu egin beharko lirateke oraingo honetan ere egitura hauen maiztasuna, erabilera-arauak eta erabiltzen diren esparrua.

5.4. Gipuzkerara hurbiltzen duten ezaugarriak

Galdera perpausetan erabili ohi den *al* partikula da gipuzkeraren eta bere ondoko beste zenbait hizkeraren ezaugarriarik nabarmenenetakoa. Aztergai genuen eremuko hizkera ere gip. barruan sailkatu den arren, ez da batere ezaguna *al* horren erabilera. Behin bakarrik aurkitu dugu Izagirreraren lanabesetan, baina Euskal Herriko beste bazter askotan daukan balio esklamatibo berbera dauka bertan: *barkatuko al dauzkik Jangoikuk nik barkatzen dauzkiten bezela* (65).

6. Lexikoa

Ez da erraza arau zorrotzak ezartzea lexiko sailean. Bide bihurriak egin ohi dituzte hitzek maiz eta, berezko zailtasun horri, euskal lexikologiaren atzerapena erantsi behar zaio gainera. Erdaren eragina ere, bestalde, lexikoan islatzen da beste inon baino gardenago eta gordinago eta gaurregun eremu jakin bateko hitz jatortzat dauzkagunak antzina eremu zabalagoan ezagun izana gertatzen da sarritan. Bestetan baino behin-behinekotasun handiagokoak izango dira, horrenbestez, aurkeztuko ditugun emaitzak, baina batere beldurrik gabe esan genezake, hala ere, gainontzeko sailetan nabari den joera bera sumatu uste dugula lexikoarenean ere: ekialde, erdialde nahiz mendebaleko aldi bereko eragina.

Badira, eragin hirukoitz horren ondorio zuzen diren hitzekin batera, Burunda eta bere inguruetakoko hizkeren nortasun bereziaren adierazle diruditenak ere. Baina uste hau aldamenetako beste hizkera batzuen berri ez izatearen eta arestian aipatutako euskal lexikologiaren atzerapenaren ondorio ustela ere izan daiteke, jakina. Agortezina ere badenez lexikoaren harrobia, eguneroko jardunean maiztasunik handienekoak direnak erakustera mugatuko gara ezinbestean.

6.1. Burunda eta inguruetakoko lexiko berezia

Orokorrak diren *mutila* / *neski* bikotearekin batera, *mutikiya* / *nesakiya* ere jaso zituen Izagirrek Altsasun. Adinaren arabera zela banaketa zehaztu zuen, 14 urte-tik beherakoak zirela *mutiki* / *nesaki* aditzera emanaz. Aztergai genuen eremuko hizkera gehienetan, bestalde, *neskixa* ere jaso dugu ‘neska hazia / neskamea’ adiera bikoitzarekin hizkeren arabera (cf. Echaide 1989: 186). Burundara mugatzen da, halaber, *mutxika(n)* hitza, behin Etxarriraz gero *jolastu* (ezaguna da Burundan ere hau) eta *olgatu* jaso ditugu eta.

Izagirrek orokorra den *bekaina* jaso zuen Altsasun, baina ‘bekoki / kopeta’ esangura zeukan hemen. Altsasutik kanpo, Urdiainen jaso dugu balio horrekin hitz bera. Gainerakoetan —baita Altsasun eta Urdiainen ere— *kopeta* (*bekokie* ere bai Echaidek (1989: 93) Ziordian) jaso dugu. Aztergai genuen eremu osoan jaso dugu *gilda* ‘cereza’ hitza —*kaixa* ere bai Burundako zenbait hizkeratan—. Ez dugu beronen lekukotasunik handik kanpo beste inon ere aurkitu.

Izagirrek Altsasun jasotako *urei* / *urai* da eremu honetako bereizgarriarik nabarmenenetakoa. Hona hemen adibide zenbait: *eta nóla naizu egúnoo kartakaa faten dan emakumiarrek ureitzi* [‘edukitzea’] *etxien txerri gizenák eta beiyek esenieki?* (55); *egún artakó iten dau jendik, nekázai-jendik, oóilarrá urté guzian oilúkin batea úreín* (59); *guk beti*

ureitzen genduzen iru bei (63); *konfiantzazkuak ero uriko zituen-da* (71); *eta Jesukristo María Santisimak malien urein zen bezelá an urimeen* ['eduki nuen'] *aíta gizajua* (76); *baya georé bakizú momentubartan pena ureineti atzea alégeatu gindén andi ata gindanín* (83)...

Etxarrira bitarteko hizkeretan jaso ditugu *urai* (eta *uraittu*) tankerakoak (baina *irudi*, hala ere, Ziordian, cf. Echaide 1989: 298). Arbizun *irui* / *iruittu*, Lakuntzan *uui* / *uúttu*, Arruazun *udiittu* eta Irañetan *idiitu* ere jaso ditu Arakama Imazek. *EI*-k (1927: 164) duela 70 urte inguru *irugi* Olatzagutian eta Etxarrin, *udigi* Arruazun eta Irañetan eta *uzai* (sic) Lizarragabengoan eta Altsasun jaso zituen era berean. Solisek *idui*, halaber, Lizarragan. Badirudi, azken batean, *edugi*-ren aldaerak direla hauek guztiok. Ezberdina da, itxuraz behintzat, *urai* tankerakoekin batera Ergoienan erabiltzen den *yo(o)n* / *egon* eta zer esanik ez Urdiainen, Iturmendin eta Bakaikun esangura berberarekin jaso dugun *ibili*.

Nabarmenezkoa, azkenik, orokorrak diren *laubak inguruban*, *bostak ingururako* esapideekin batera, Izagirrek Altsasun jaso zituen *bedatzigaraiyan* 'a eso de las nueve', *bosgarairako*, *zazpi-garaiyan*, *amárgaraiyan*..., zenbatzailea beti ere mugagabea zela. Ez dugu egitura honen antzekorik beste inon jaso.

6.2. Mendebaleko euskalki-multzora hurbiltzen dutenak

6.2.1. Badira Burundan eta bere inguruetan mendebalekotzat jo ditzakegun hiztak. Lau azpimultzotan sailkatuko ditugu. Arabako euskararekin —*DLC*-n ageri denarekin, zehatzago— dauzkan kideetasunak aipatuko ditugu lehenbizikoan.

Mitxelena (*DLC*: 43) jabetu zenez, Landuchioren hiztegiko 'mariposa, *achitama-chia*' hitzak Sakanako mendebalean zeukan bere jarraipena. *EI*-ko emaitzen arabera (Echaide 1984: 359-360), *atxitamutxita* jaso zen Iturmendin eta Bakaikun, *atxitamutxitari* Urdiainen eta *atxiyamatxi* Arbizun. *DLC*-ko 'colgajo de uvas, *masç maquia*' horren eratorriak diruditenak ere jaso zituen Echaidek (1989: 62) Sakanan: *máxkillu* Ziordian, *maskílué* Bakaikun, *mátsa akilluá* Unanun eta *mátsakillo* Murginduetan. *DLC*-ko 'desañudar, *orapina quendu*', 'desañudadura, *orapinan quençaytea*' horien jarraitzaile ematen du, era berean, Echaidek (1989: 156) Ziordian jasotako *txorópino bát*. Ostera, *ko(a)pilo* / *tapilo* tankerakoak jaso ditugu ekialderagoko hizkeretan. *DLC*-ko 'menguante de luna, (B) *illondoa*' jaso dugu geuk ere Arbizura bitarteko eremuan. *DLC*-ko 'ganadero de ganado, *almuaçaya*' horrekin izan dezake zerikusirik *EA*-k Etxarrin jasotako *almazie* 'caballo semental' hitzak. *DLC*-ko 'auer gana de mear, *chixacurric nago*', 'auer gana de cagar, *cacacurr nax*' horietako *-kurre* atzizkiak ere badu jarraipena gutxienik ere Arbizura bitarteko eremuan. Berariaz aipatu zuen Ondarrak atzizki hau: "(*Kaka-kur*re: necesidad de..., ganas de...). No sé que se emplee con otras palabras". *EA*-k, era berean, *kakakurrie* 'ganas de cagar, nervioso, impaciente'.

Izagirrek *sagar mina* 'la manzana y el manzano silvestres' jaso zuen Altsasun eta berdin Azkuek ere (*DVEF*, s. u. *sagar min*) Etxarrin. Aztergai genuen eremu osoko toponimian eurrez ageri da *sagarmin* osagaia eta ohar hauxe erantsi zuten *NTM*-en egileek: "*Sagarmin* es palabra vasca, muy común también en castellano, que designa las manzanas silvestres o *manzánicas de pastor*". López de Gereñuk Araban batutakoan artean ere badira honelakoak, Arabako erdialdean eta ekialdean jasoak gehienbat: *Sagarmin*, *Sagarminadana*, *Sagarminalde*, *Sagarmingorri*, *Sagarmiñagua*...

Batez ere Arabako ekialdeko toponimian ageri ziren satznamen antzeko haien kideak ere (honetaz Zuazo 1989a: 35) badira aztergai genuen eremuan. *Urbijotzen-denzuie* / *Urbiak jotzen dubena*, *Lakunzarra galdu zan zulue* Etxarrin eta *Andres bota zan barga* Ergoienan jaso zituen EA-k. NTM-en ere badira tankera honetako adibideak: *Amacoiturriadana* / *Amascoiturridana*, *Andria galdu zan erreka*, *Lezeadana*, *Osoilzana*, *Otsoa il zaneko bidea*, *Salbatorogo iturriadana* Altsasun; *Gizon il zeneko pagua* Ziordian; *Mintegiyadana* Bakaikun; *Diegon karrua bota zana* Lizarragan; *Auntzek jeixten diraneko xelaia* eta *Gatza ematen dakiyon iturriya* Unanun. Nafarroan duen hedadurari buruzko ohar hau ere erantsi zuten bildumaren egileek: "La flexión verbal de relativo *-dana*, con variantes *-dena*, *-danea*, *-denea*, aparece fundamentalmente en la toponimia navarra, especialmente en Améscoa, Barranca y Cuenca de Pamplona (pero también en otras partes)". Sakanari dagokionez, eta Karasatorrek bildutako zerrendei so eginez, Arabatik gertuko mendebaleko hizkeretan ageri dira, dena dela, maiztasunik handienaz era honetako toponimoak.

6.2.2. Ere mu zabalxeagoan (Araba, hegoekialdeko bizk., hegomendebaleko gip. eta mendebaleko g-naf.) ezagunak diruditen hitzak ere badira aztergai genuen eremuan. Mitxelenak (DLC: 46) erakutsi zuenez, Landuchioren hiztegian datorren 'carrambano, carranquea', 'elada, yelo, carranquea', Araba, Arrasate, Oñati eta Otxandion ere jaso zuen Azkuek (DVEF, s. u. *garranga* / *karranga*) eta *garrangla* Ameskoan Iribarrenek. *Garranga* jaso zuen Echaidek (1989: 12) Ziordian eta baita Izagirrek ere Altsasun. Herri honetako gaztelanian ere bizirik omen dago *garranga* hitza, Arakama Imazek dioskunez. Ostera, *lantxurdak* jaso dugu Urdiainen eta *txintxirriñek*, *zintzirriñak*... tankerakoak Etxarririk ekialdera.

Antzekoa da DLC-ko 'araña, amarrasga' hitzaren esparrua. EI-k (Echaide 1984: 361-2) Olatzagutian eta Leintz haranean jaso zuen *amarratza* eta Azkuek (DVEF), berriz, Araba, Arrasate, Otxandio eta are Urdulizen, bizk. eremuaren mendebalean horrenbestez. Echaidek berak (1989: 81) *atzámarrátza* jaso zuen Ziordian eta badirudi, hain zuzen ere, Olatzagutia eta Altsasu artean dagoela hitzaren isoglosa: *armimau* Altsasun, *mirrimau* Urdiainen, *mirrimarrau* / *irrimarrauá* Iturmendin eta Bakaikun, *amimoro* tankerakoak Etxarrin, Ergoienan eta Arbizun... dira ekialderagoko hizkeretan jaso ditugunak.

Burundara mugatzen dela dirudi *jostaiya* 'trueno' hitzaren esparrua, behin Etxarriراز gero *ostotsa* jaso dugu eta beronen orde. EAEL-en arabera (546), Burundako antzeko aldaera (*justoixa*) da Oñatin ere erabiltzen dena eta Azkuek (DVEF) Araban eta Otxandion jaso zuen *justuri* aldaera. Bizkaieraren eremuan barrena baliteke zabalgoa ere izatea hitz honen esparrua, Mundakan eta Berangon jaso baitzuen Azkuek aldaera bera, 'relámpago' esangurarekin Berangon eta 'relámpago / trueno' adiera biekin Mundakan.

Izagirrek Altsasun bildutako *idergiya* 'ilargia' tankerakoak jaso ditugu aztergai genuen eremu osoan. Aldaera bera ageri da bizk. zah. (M. Siculo, Micoleta, Ibarguen-Cachopín...) eta DLC-n. Geure egunotan bertan ere Zeanurin, Otxandion eta Antzuolan jaso du EAEL-k (117). Azkuek (DVEF), era berean, Oñatin, Arrasaten eta Otxandion jaso zituen *idargi* / *irargi* aldaerak. Baliteke iparraldetik Eibarren egotea

beronen isoglosa (cf. T. Etxebarria, s. u. *irargixa*), nahiz eta gaurregun *iratargixa* den maiztasunik handienekoa hizkera honetan.

Bai Izagirrek eta bai Ondarrak *zakar* 'feo' jaso zuten Burundan. Ondarrak ohar hau erantsi zuen gainera: "*zakar*, feo, poco agraciado. No se usa *itsusi*". Aztergai genuen eremu osoan ezezik, ezaguna da Nafarroako mendebaleko beste hizkera batzuetan ere. Nafarroatik kanpo, ek. bizk. eta gutxienez mend. gip. ere hedatzen da hitz honen esparrua, EAEL-en arabera (217). Bisk. eta gip. eremuko hizkeretan, dena dela, *zatar* aldaera ageri zaigu eta Oñatin bakarrik Nafarroa aldeko *zakar*.

Izagirrek Altsasun bildutako *sobrare* 'nonbait (por lo visto)' tankerakoak (*sobree / sobrai*) ezagunak dira gutxienez ere Arbizura bitarteko eremuan. Hemendik kanpo Gipuzkoako Goierriara hedatzen da, dakigula, hitz honen esparrua.

Burundan eta bere inguruetan erabiltzen dira Izagirrek Altsasun jaso zuen *mentzaiya* 'la levadura' tankerakoak, cf. Echaidek (1989: 122) *mentzakie* Ziordian, *bentzaga-gaya* Unanun eta *bentzagi* Azkuek (DVEF) Etxarrin. Baina eremu honetatik kanpo, Zegaman jaso zuen Azkuek berak *berantzagi* hitza. Behin Arbizutik ekialdera *orantza* da honen ordez jaso duguna.

Gorago (1.2.1.) aurreratu legez, *uberaxa* 'igela' tankerakoak erabili ohi dira Burundan (*igualaiza* Bakaikun) mendebaleko hizkeretan bezala. Ostera, *zapittela / zapialá / zapoziyela* (< *zapo* + *igela*) jaso ditugu Etxarri, Arbizu (*zapandurra* 'renacuajo' ere bai hemen), Ergoiena eta Lakuntzan (*zapilixterra / zapilkunkune* ere bai azken herri honetan). Behin Arruazutik ekialdera *igela* orokorraren tankerakoak jaso ditu Arakama Imazek, baina *zapiela*, hala ere, Karasatorrek Izurdiagan. Sakanako mendebaleko hizkerok Goierriin daukate atzera berriz jarraipena, Azkuek (DVEF) Zegaman jasotako *sapaigel* diogunaren berme. Nabarmendu, bide batez, Izagirrek Altsasun jasotako *txapiskol* 'renacuajo'.

Sakanan eta Basaburuan bildu zituen EI-k (Echaide 1984: 366-7) *kunkuna* 'sapo' hitzaren aldaerak. Lizasoko berriemleak, halaber, Eratsun (Basaburua) aldekotzat jo zuen *kunkun* hitza. Iturmendin ere, azkenik, *kunkunberde* jaso zen, baina 'igela' adierazteko hemen. Echaidek berak (1989: 88) Unanun eta Bakaikun jaso zuen hitz hau eta guk geuk ere Burunda, Etxarri, Ergoiena eta baita ekialderago ere Sakanan barrena bildu ahal izan dugu.

Izagirrek *aitajauna / aítájuna* bildu zituen Altsasun *attuna*-rekin batera. EI-ren arabera (Echaide 1984: 351) gip. eremuko hizkera askotan, Araban eta ek. bizk. da hitz hau ezaguna. Euskal Herriko ekialdeko muturrean ere, dena dela, *aitajeina / aítajina* ziren Erronkarin erabili ohi zirenak. Guk geuk, hala ere, ez dugu *aitajauna* horren beste albisterik jaso aztergai genuen eremuan; *attuna* (*aítezarra* ere bai Lizarragan) eman digute beti bere ordez.

6.2.3. Mendebalean barrena eremu zabalagora, bizk. osora edo gehienara behintzat, hedatzen diren hitzak ere badira Burundan. Batzuetan, gainera, Burundaraino bertaraino iristen da hitzon isoglosa, behin Etxarriraz gero erdialde / ekialdeko euskalkietarako isuria nabari da eta. Hona gertaera esanguratsu hau egiaztatzeraz datorren adibide zenbait.

Burundaraino iristen da *izera* hitza eta *maindire* tankerakoak ditugu behin Etxarriraz gero (cf. Karasatorre, s. u. *Aurysarea*). Arestian (6.2.2.) ere ikusi dugunez, *uberaxa* tankerakoak daude Burundan bizk. bezala, baina *zapoziyela / zapandurre*...

tankerakoak behin Etxarritik ekialdera. Burundaraino iristen da, era berean, bizk. eta *DLC*-ko *domeka* hitza, baina *igande* tankerakoak jaso ditugu Etxarrin hasi eta handik ekialdera. Bizk. eta *DLC*-n bezala, *ira* ‘helecho’ jaso dugu Burundan, baina *istoorra*, *isterrua*... tankerakoak behin Etxarriraz gero.

Bizk., *DLC* eta Portalen poesian *er(o)an* ageri da (baita zub. zah.!). Gamizen bertsoetan, berriz, *eroan* / *eraman* arteko lehia nabari da eta lehia hori berori daukagu Burundan, nahiz eta *yan* / *eran* / *ean* diren hemen erabilienak. Behin Etxarriraz gero, ostera, *yaaman* / *eman* da aukera bakarra. Lehiak lehia, Izagirrerren lanabesetan *yan* ‘eroan’ horren adizkiak baizik ez dauzkagu trinkoetan: *iru egun itz in bee bazerutzien* [‘bazeramatzan’] (68); *laguna zerun* [‘zeraman’] *ba arrek* (71); *kotxiortan derubeinoi* [‘daramaten hori’] *naure semí a* (78); *sagar bat derú* [‘darama’] (84); *aik derubei* [‘daramate’] (84); *aik sagarrak deruzkiyei* [‘daramatzate’] (84)...

Bizk. (*bits*) eta *DLC*-n bezala, *pits* daukagu Burundan, baina *aparra* da nagusi behin Bakaikutik ekialdera. Bizk. eta mend. gip. bezala, *orri* jaso dugu Burundan *osto* orokorrarekin batera, baina *osto* bakarrik behin Etxarritik ekialdera. Bizk. eta gip. zenbait hizkeratan erabili ohi den *izeko* daukagu, era berean, Burundan, baina *izeba* orokorra nagusitzen da Etxarritik ekialdera (*izua* Dorraon eta Lizarragan).

Bizk. eta gip. bezalatsu, *biguna* jaso dugu Burundan, *be(r)atza* —baina oso adibide jakinetan— lehiakide duela. Biak dira —cf. mendebalerago ere *beratu* ‘poner a remojo’, esate baterako— ezagunak aztergai genuen eremuan, baina *biguna* da Burundan eta Etxarrin (*biguñe* hemen) erabiliena eta *beratza*, aldiz, Etxarritik ekialdera. Esparru beretsua duen *barru* (eta *barrura*, *barruko*...) hitzaren isoglosak ere Burunda eta Etxarri artean dauka bere kokalekua. *Barne* (eta *barna*, *barneko*...) da nagusi —nahiz *barru* tankerakoak ere ezagunak izan— Etxarrin hasi eta handik ekialdera.

Bizk., gip. eta *DLC*-kin (s. u. *cal*) bat eginez, *karearri* ‘cal’, *kalabe* jaso ditugu Burundan, baina Nafarroako hizkeretan ezagunak diren *galtziñe*, *galtzegiñe*, *galtziñelabe* tankerakoak behin Etxarriraz gero. Toponimian ere *karabide* jaso zuen NTM-ek Ziordian eta *Karalabeak* Arbizuk Iturmendin. Ostera, *Galtzinlabeko zulo* jaso zuen NTM-ek Lizarragan eta *Galtziñelabe* EA-k Lizarragabengoan. Aztergai genuen eremuko hizkeretan ezaguna da, halaber, beste zenbait euskalkitan esangura berbera (gazt. ‘cal’) duen *kisu* hitza, baina ‘yeso’ adiera jatorra dauka hemen. Baita, jakina, *kisugille* / *kisuskilla* ‘albañil’ beronen eratorriak ere. Dorraoko etxe-izenen artean *Kisuskilleina* jaso zuen EA-k eta *Kisuskillana* Lizarragan (1824ko dokumentuan ‘Albañil viejo’ omen zeritzan). Gogora dezagun, bide batez, ‘pedernal, *yşçu arria*’ bildu zela *DLC*-n (cf. honetaz Karasatorre, s. u. *kara*).

Bizk. eta gip. eremuko hizkera askotan legez, *kutxilo* erdal hitza bereganatu du Burundako hizkerak. Erdal mailegu zaharrago bat (*labana*) daukagu, ostera, Etxarrin hasi eta ekialdera. Izagirrerren lanabesetan ere bada, izan, *labaina* hitza, baina ‘la navaja de afeitár’ esangura mugatua dauka Altsasun; bizk. bertan ere, esate baterako, daukan bezala.

Mendebaleko isurira lerratuz, *indiyaba* ‘alubia’ jaso dugu Burundan eta *alobiya* tankerakoak, berriz, ekialderagoko hizkeretan. Orokorra, eta ez soilik mendebalekoa, da Burundan jaso dugun *oea* ‘la cama’ hitza. Burunda eta Etxarri artean dago atzera berriz isoglosa eta *quatze* nafarraren tankerako aldaerak bildu ditugu Etxarrin abiatu eta handik ekialdera.

6.2.4. Burunda bera baino ekialderago ere hedatzen da inoiz mendebaleko hizton esparrua. Hona horren berme diren beste zenbait adibide.

Bizk. eta Araban legez, *okan* 'ciruela' / *aran* 'endrina' bereizten dira aztergai genuen eremuan eta baita ekialderago ere Sakanan barrena. Aztergai genuen eremu osoan jaso dugu bizk., *DLC* eta mend. gip. erabili ohi den *zil* 'omblijo' hitza.

Bizk., *DLC* eta gip. eremuko zenbait hizkeratan legetxe, *aitapunteku* / *amapunteku* 'padrino / madrina de bautismo' jaso zituen Izagirrek Altsasun eta tankera bereko aldaerak bildu ditugu geuk ere aztergai genuen eremu osoan. Arakama Imazek dioskunez, Lakuntzaraino iritsi liteke hitz hauen isoglosa.

Bizk. eta mend. gip. behinik behin oso erabilera zabala du *eduki* aditzak, neurri handi batean **edun*-en esparrua ere bereganatu du eta. Mendebaleko joera horrekin bat dator Burundako hizkera eta baita, ikusi batera, aztergai genuen eremu osoa ere.

Orokorra den *adar* hitzarekin batera, *arrama* mailegua dago bizk. eremuan behintzat berarekin lehian. Lehia hori berori nabari da aztergai genuen eremuan eta baita ekialderago ere Sakanan barrena (cf. Echaide 1989: 204 eta *EAEL*: 409). Izagirrek, gainera, *arrama* 'rama' / *abarrak* 'las ramillas para hacer fuego' bereizketa jaso zuen Altsasun.

Batez ere bizk. eta gip. eremuan ezaguna den *koipe* (*DLC*-n *goype*) jaso dugu aztergai genuen eremuan eta baita ekialderago ere Sakanan barrena, baina *urina* tankerakoak, ostera, behin Uhartetik ekialdera.

Mendebaleko zenbait hizkeratan ezaguna den *jolastu* eta bertakoa dirudien *mutxikan* jaso ditugu Burundako hizkeretan, baina bizk. oso hedatuak dauden *olgotu*, *olgan ibilli* (*olgetan ibili* bizk.) tankerakoak jaso ditu Arakama Imazek Ergoiena (*jolastu* ere bai hemen), Lakuntza, Arruazu, Uharte eta Irañetan.

Bizk., gip. eta *DLC*-n ageri den *ostu* hitza Nafarroa Garaiko mendebalean ere bada ezaguna: Sakana, Araitz, Larraun, Imotz eta Basaburuan, Echaideren (1989: 235) arabera. *Ostu* jaso dugu geuk ere aztergai genuen eremuan.

Mendebaleko hizkerekiko kidesunaren behin-behineko zerrenda honi amaiera emate aldera, Izagirrek Altsasun bildutako *auriya dakar guái* 'está lloviendo', *auri pixkat zakarren* 'estaba lloviznando' horiek nabarmenduko ditugu. Urdiainen, halaber, *yauria jekak* 'euria ari du, toka', *elurra jekak*, *kazkarra jekak* eman dizkigute, baina ezezagunak ziren horrelakoak behin Etxarritik ekialderagoko hizkeretan. Badira tankera honetako esapideak *DLC*-n ('hidiondo, *usaya dacarr*', 'bahear, echar vaho, *lurruña dacarr*') eta baita Mikoleta bilbotarraren elkarrizketetan ere: *se egun dacarr?*; *osic bacarr?*... Mitxelena (*PT*: 166) aspaldi iragarri bezala. Nabarmendu, bide batez, ez dutela esapideok etorkizunean gertatuko den zerbait adierazten gaurregungo bizk., gip... eremuko zenbait hizkeratan bezalaxe, une jakin horretan gertatzen ari den zerbait baizik.

6.3. Nafarroara eta ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen dutenak

6.3.1. Badira aztergai genuen eremuan Nafarroa Garaikotzat jo ditzakegun zenbait hitz, ez baitira gure argibideen arabera handik kanpo beste inon ere jaso eta bildu. Hona jarraian horien adibide batzuk. Izagirrek *amina* 'la abuela' jaso zuen Altsasun eta horixe jaso dugu geuk ere, beste lehiakide batzuekin batera (*amazarra*

Lizarragan, *amandre* Burundan... NTM-ek ere *Amandria*, *Amandresoro* Altsasuko toponimian eta Ihabarren bertan ere bai azken hau Karasatorrek), aztergai genuen eremuan eta baita ekialderago ere Sakanan barrena. Azkueren (*DVEF*) arabera, Etxarrin, zaraitz. eta erron. da hitz hori ezaguna. Baita Aezkoako Hiriberrin ere, I. Caminok dioskunez.

Nafarroako bereizgarria dirudi Echaidek (1989: 136) Unanun jasotako *átixá* 'estornudo' hitzak. Antzeko aldaera (*atije*) jaso dugu geuk ere Etxarri, Ergoiena, Arbizu eta baita ekialderago ere Sakanan barrena, baina *antuxa*, aitzitik, Burunda ibarrean.

Orokorra den *bota* hitzak badu, ohizko esanguraz gain, bigarren bat ere aztergai genuen eremuan: *bota in da* 'se ha caído', *inbuluskan bota zan* 'cayó a vueltas'... tankerakoak bildu zituen Izagirrek Altsasun. *Erori* ordez *bota* erabiltzea Sakana, Eugi, Lekaroz, Mezkiritz, Usi eta Zigandan gertatzen da *EAEL*-en (314) arabera. Baita Ultzama aldean ere, Ibarrek (1994: 684) erakutsi bezala. Ere mu honetako toponimian ere jaso zituen NTM-ek adiera hori duten adibide bi: *Andres bota zaneke barga* Dorraon eta *Diegon karrua bota zana* Lizarragan.

Izagirrek *Jangeikuan gerrikú* 'el arco iris' bildu zuen Altsasun. Horixe da geuk ere Sakanan barrena jaso duguna, baina Echaidek (1989: 16) eta *EAEL*-k (548) erakutsi bezala, Esteribar, Anue, Ultzama, Atetz, Imotz, Basaburua eta Larraun ibarretan ere baziren ezagunak *Jangoikuan gerrikua* / *Jainkoan paxa* tankerakoak.

Sakana gehienez da, era berean, ezaguna Izagirrek Altsasun jaso zuen ondorengo bikotea: *úrriyá* 'septiembre' / *lástailá* 'octubre'. Bigarren honi dagokionez, Nafarroa Garaiko zatirik gehienez bildu zuen Echaidek (1989: 38), ekialdeko muturreko hizkeretan izan ezik. Zabalagoa da (cf. Echaide 1989: 37) *urria* hitzak 'iraila' adierarekin daukan esparrua. Nafarroan ezezik, bizk. eremuko zenbait hizkeretan ere bildu zuen Azkuek (*DVEF*) beraren oihartzuna, baina hemen *urri leneko* 'iraila' / *urri bigarren* 'urria' bereizketa egiten zen.

Nafarroa Garaiko berrikuntza dirudi Izagirrek Altsasun jasotako *barride* 'calle, barrio' hitzak. Azkuek (*DVEF*) baztan., zaraitz. eta erron.— aezk. ere bai Caminok— jaso zuen. Nafarroatik kanpo, beronekin muga egiten duen Ainhoan bildu zuen soil-soilik haren lekukotasuna.

6.3.2. Nafarroa Garaian ezezik, ekialdeko euskalki-multzo osoan ezagunak diren hitzak ere jaso ditugu aztergai genuen eremuan. Baina mendebaleko euskalki-multzoarekiko kideetasunak zehazterakoan ikusi berri dugun bezala, badira oraingo honetan ere Burunda alde batetik eta gainerako hizkerak bestetik banatzen dituzten hitzak. Orokorrek direnak, Burundan ere horrenbestez ezagunak direnak, aipatuko ditugu lehenbizi.

Bizk. eta gip. ez beste euskalki guztietan ezaguna den *arras* 'oso, zeharo...' hitza jaso zuen *Orreaga* baladaren Olatzagutiako bertsioan Arturo Campiónek. Ez dugu guk geuk hori berori jaso, baina bai horren aldaera diruditen *raso* / *arraso* aztergai genituen hizkeretan.

Garai batean Euskal Herri osoan ezaguna zela ematen du *atorra* hitzak. Erdialde eta mendebaleko euskalkietan (bizk., gip., lap. eta g-naf. eremuko zenbait hizkera) andrazkoen jantzia izendatzeko soil-soilik erabiltzen zela zehaztu zuen Azkuek

(DVEF, s. u. *atorra*) eta bizk. den bezainbatean ondoko ohar hau erantsi: “Propiamente hablando *atorra*, en B, es *camisa inferior*”. Badirudi, dena dela, hitz hau galduz eta *alkondara* / *alkandora* nagusituz joan dela bizk. eta gip. eremuan. Uste hau sendotzera datoz EAEL-k (144) jasotako erantzunak, *atorra*-ren lekuko bakarrak Aramaion eta Ataunen —bazter-hizkerak biak— jaso baitziren. Euskalki bi hauekin bat egiten du DLC-k ordezkatzen duenak, ‘camisa, *alcandorea*’ azaltzen da eta bertan. Ostera, ez dugu *alkandora* horren oihartzunik aztergai genuen eremuan jaso; *atorra* bildu dugu beti. Andrazkoen nahiz gizonezkoen jantzia izendatzeko erabiltzen da, gainera, berau, Izagirrek azpimarratu zuenez: *atorra gutxi* ‘pocas camisas (cualesquiera)’.

Azkueren (DVEF) argibideen arabera, erdialde / ekialde gehiengan erabiltzen da aztergai genituen hizkeretako *bulkatu* hitza (*bulkau* Izagirrek Altsasun). Hitz honen beste aldaera bat (*bultzatu*) da bizk., gip. eta g-naf. zenbait hizkeratan ezaguna dena.

Echaidek (1989: 79) agerira ekarri zuenez, (*gau*)*inara* tankerakoak dira Nafarroa Garaian nagusi dabiltzanak. Gipuzkoa ondoko hizkeretan azaltzen dira soil-soilik mendebaleko (bizk. eta gip.) *saguzar* gisakoak. Mendebaleko hizkera horietarik aldentzen direnak jaso ditugu geuk ere aztergai genuen eremuan (cf., bide batez, DLC-ko ‘murçielago, *gau enarea*’), baina *sagu* osagaia (*iñeresagu*) sartzen da, hala ere, Etxarri eta Arbizuko hizkeretan. EAEL-k (448) erakusten duenez, Nafarroa Garaiko hizkeretan ezetik, b-naf., lap. eta zub. ere badira *gauinara* motako aldaerak.

Bizk. eta gip. ez besteetan dirudi *il* ‘apagar el fuego’ hitzak ezaguna (cf. DLC-n ere ‘apagar fuego, *sua iltu*’). Horixe da aztergai genuen eremu osoan geuk ere jaso duguna. Behin Etxarriraz gero *itzeli* ere bada ezaguna, *sua il* / *argie itzeli* ezberdintasuna egin digu eta zenbaitek. Altsasun, baina, *argiya il zazu* ‘apague la luz’ jaso zuen Izagirrek.

Izagirrek *lantxurda* ‘escarcha de árboles’ jaso zuen Altsasun. Horixe da geuk ere aztergai genuen eremuan eta baita ekialderago ere Sakanan barrena jaso duguna eta, adiera ezberdinak gorabehera, horixe da, era berean, Azkuek (DVEF) bizk. eta gip. ez beste euskalkietan bildu zuena.

Oso hedadura zabala dauka Izagirrek Altsasun jaso zuen *sorra* ‘el sordo’ hitzak. Azkueren (DVEF) arabera, lap., b-naf., erron. eta zaraitz. da ezaguna. Aldaera bera jaso zuen EAEL-k (539) Nafarroa Garaiko hizkera gehienetan (baita beronen mugan dagoen Ataunen ere) eta horixe berori da, halaber, DLC-n jaso zena: ‘ensordarse, *sorr eguin*’, ‘ensordamiento, *sorrquetea*’. Aztergai genuen eremu osoan jaso dugu geuk ere *sor* aldaera.

Izagirrek *tuba* ‘la saliva’ jaso zuen Altsasun eta tankera horretakoak bildu ditugu geuk ere Burunda osoan. Baita handik ekialderagoko hizkeretan ere, baina behin Arruazu aldera (cf. EAEL: 326) Nafarroa erdialdean zabal dabilen *listuba* tankera-koak aurkitu ditugu. Aldaera honen aztarnak, dena dela, aztergai genuen eremuan bertan ere nabari dira, cf., esate baterako, Echaidek (1989: 135) Unanun jasotako *léxtubá*.

Orokorra da *tu*, bizk., gip. (*txistua* hauetan) eta Nafarroa erdialdeko aipatu hizkeretan (*listuba* hauetan) ez besteetan erabilia. Araban eta bizk. eremuko hegoaldean ere bizirik dirau itxura guztien arabera zaharrena den *tu* horrek, EAEL-k (326) erakutsi bezala. Bizk. eremuan barrena hedatze hau hobeto ulertzeko, gogora

dezagun horixe berori zela *DLC*-n bildu zen ordainetako bat: 'escopir, *tu eguin*, (B) vel *ystu*'.

Etorri-ren adizki trinkoekin lehian ageri da aztergai genuen eremu gehienez *eldu* ekialdekoa: *eldu neiz*, *eldu an domekan*, *eldu an urtian*... tankerakoak entzun daitezke bertan. Izagirrek, dena dela, *nator*, *datórren urtín*... bezalakoak baizik ez zituen jaso Altsasun. *Eldu*-ren erabilera biziagoa da, jakina, ekialderago joan ahala.

Aztergai genuen eremuko hizkera gehienetan jaso ditugu *irutan ogei*, *irutan ogeita amar*, *lautan ogei*, *lautan ogeita amar*, *bitenaun*, *iruten aun*, *zazpiten aun*... bezalakoan aztarnak. Adin handiko hitzunik darabiltzatela horrelakoak ere jakin dugu eta be-launaldi gazteagoen artean *irurogei*, *laurogei*, *berraun*, *iruraun*... nagusitu direla. Tankera honetakoak dira Izagirrek Altsasun jaso zituen bakarrak.

6.3.3. Baina gorago iragarri legez, ekialdeko isuria erakusten duen zenbait hitzek Etxarri-Ergoiena aldean daukate, gaurregun behinik behin eta eskuratu ditugun argibideen arabera, euren abiagunea eta isuri horretatik at geratzen da Burunda ibarra.

Etxarritik ekialderago bildu ahal izan dirugu *aitsu* (mend. *amaitu*, *bukatu*), *bierrik* (mend. *eskerrak*), *deusez* (mend. *ezer*, baina *deusik* gaurregun ere Orozkon bertan, J. J. Respaldizak bertako semeak dioskunez), *karrika* (mend. *kale*), *sarri* (mend. *bereala*)... gisako hitzak. Ergoienan dagoela ematen du, mend. *barre* / *farre* (baina Arbizun ere *farre*) eta ek. *irri* arteko isoglosa.

Badirudi Azkuek (*DVEF*, s. u. *holtz* / *oltza*) bildu zuen *oltza* 'tabique o muro de madera / cloison ou mur en planches' horrek eremu zabalagoa zeukala antzina. Zaraitz., zub. eta b-naf. izkribu zaharretan jaso zuen Azkuek beraren berri, baita I. Caminok gaurregungo aezkeran ere. Baina *DLC*-ko lekukotasuna da behiala zeukan zabaleraren agiri: 'blanquear pared, *olçac çuritu*'.

Dirudienez, gaurregun arte iraun du bizirik gutxienez ere Nafarroako mendebalean hitz horrek. *EA*-k Etxarrin eta Aspirozek (1967) Leitzan bildutako *oltza* 'tabique de madera / tabique de tablas' dator diogunaren sendogarri. Etxarrin ezagunak diren esaera zahar bi ere jarri zituen, gainera, *EA*-k gehigarri: *sasiyek*, *begiyek*; *oltzak*, *belarriyek*, gaztelaniazko 'las paredes oyen' esaeraren kidea bata (*oltzak*, *begiak*; *sasiak*, *belarriak* jaso zuen, era berean, Azkuek (*DVEF*) b-naf. eskuizkribuan) eta *jozak oltza*, *ta aize sorra* 'aquí *oltza* equivale a *puerta* y la frase indica que uno se hace el sordo' bigarrena.

6.4. Gipuzkerara eta erdialdeko euskalki-multzora hurbiltzen dutenak

Badira Burundan eta aztergai izan dugun eremuan gipuzkerara hurbiltzen duten hitzak. Euskalki horrek egindako berrikuntzen ondorio dira beti ez bada ere gehien-tsuenetan behintzat. Gipuzkeratik abiatu eta bere aldamenetako hizkeretara (ek. bizk., mend. g-naf. eta mend. lap.) hedatu direla gero dirudi. Hona jarraian diogunaren adibide batzuk.

EAEL-k (103) erakusten duenez, gip. eta bere inguruetan atxiki da itxura guztien arabera zaharrena den *arkakuso* hitza (bizk. *ardi* eta *kukuso* eskuarki ekialdeko euskalkietan). Horixe da aztergai genuen eremuan ezagutzen eta erabiltzen dena.

Agudek eta Mitxelenak (1968: 77-78) aditzera eman legez, gip. eta mend. g-naf.

(baita Orozkon ere, bizk. eremuko hegomendebalean) erabiltzen da Izagirrek Altsasun jasotako *ergunera* 'la comadreja' hitza. Antzeko aldaerak (*ergonei*, *ergoniri*, *ergueniri*, *erginurde*...) jaso ditugu geuk ere aztergai genuen eremuan. Gogora dezagun *DLC*-n ere bazela hitz hau 'comadreja, *ogui ta gaztaya* vel *ergunedia*'. Orozkoko lekukotasuna ez da, horrenbestez, hain bakarti geratzen.

Gipuzkera dela ematen du *eskubi* aldaeraren aldeko aukera egin duen euskalkia. Bat datoz berarekin Sakanako hizkerak, cf. *EDEL* (525) eta Echaide 1989: 114. Aukera bera daukagu *DLC*-n. Zabalagoa da *esnatu* (*esenatu* ere bai aztergai genuen eremuan) hitzaren esparrua. Gip. kanpora, hauxe da Echaideren (1989: 237) arabera Nafarroa Garaian zeukan hedadura: mend. Sakana, Basaburua, Larraun, Araitz eta, maiztasun biziagoz, Malerreka eta Bortzirietan. Ostera, ez dirudi Ergoienara iritsi denik, *itzer* da eta guk bertan jaso duguna. Guztiz antzekoa da (cf. Echaide 1989: 29) *ilbeltza* hitzaren esparrua eta hauxe da, era berean, mend. Sakanan bildu duguna.

Gip. eta mend. g-naf. bezala (cf. *EDEL*: 521), *urruti* da aztergai genuen eremuan (*irruiti* aldaera hemen) ageri zaiguna, *urrun* orokorraren orde. *Urruti* daukagu, halaber, *DLC*-n eta *RS*-en (147 eta 327 errefracuetan). Gip. eta bere aldamenetako hizkeretan gertatu da *nor* / *zein* arteko nahasketa: bigarrena nagusitu zaio lehenari. Aztergai genuen eremuko zenbait hizkeretara ere —Burundatik ekialdekoetara gehienbat— zabaldu da, antza, berrikuntza horren oihartzuna. Esan dezagun, bide batez, ez dela aztergai genituen hizkeretan *nor* / *nortzuk*, *zer* / *zertzuk*, *zein* / *zeintzuk* bereizketarik sg. / pl. arabera, mendebalekoetan egin ohi den bezala, *nor*, *zer*, *zein* dira eta balio bietarako erabiltzen diren bakarrak.

Baina gip. burututako berrikuntzak ez dira beti aztergai genuen eremura zabaldu. Berton jaso dugun *mi* (*mingain* gip. eta mend. g-naf.) da, esate baterako, diogunaren adibide gardena.

6.5. Burundako hizkera: zubi-hizkera

Mendebale, erdialde eta ekialdeko aldi bereko eragina da, aurreko lerroetan ere behin eta berriro erakusten ahalegindu garenez, aztergai genuen eremuko hizkeren bereizgarria. Baina eremu ezberdinetan ezagunak diren hitzen aldi bereko lehia ere ikus dezakegu noizbehinka. Horren adibide dira Izagirrek Altsasun bildu eta arestian aipatu diren *aitaj(a)una* / *attuna*, *eroan* / *eraman*, *orri* / *osto* bikoteak. Bada horrelako gehiago ere Izagirreraren lanabesetan: *arxaldo* / *artalde*, *opo* / *aztala*, esate baterako. Izagirrek Altsasun *békainá* 'la frente' jaso zuen arren, *kopeta* / *bekoki* (*bekoski* izkribu zaharretan) ere jaso ditugu guk Burundan barrera. Goragoko lerroetan aipatu dira, era berean, aztergai genuen eremuan lehiakide diren beste zenbait hitz: *barre*, *farre* / *irri*, *biguna* / *beratza*, *esenatu* / *itzerrri*, *etorri* / *eldu*, *il* / *itzali*, *jolastu* / *olgotu* (eta *mutxikan ibili* Burundan), *pitsa* / *aparra*, *tua* / *listua*...

Euskal Herri gehiengan *deitzen da* / *du izena*... tankerako esapideen bidez adierazten dena N-N saileko adizkiak baliatuz egiten da aztergai genuen eremuan. Izagirrek Altsasun bildutako adibide hauek dira diogunaren berme: *aztuik noó nola zaiyon izéna* (51); *nola zeizkiek aiyei?* (79); *Ana zizezkion izena* (85); *Ana zizezkion arrek* 'aquella que se llamaba Ana' (85)...

Behin Etxarriraz gero, jakina, *daki*- errodunak azalduko zaizkigu horien orde

(ikus 4.1.5.). Bonapartek Etxarriko hizkeraz eginarazitako kristau-ikasbidean ere tankera horretakoak dira adibide guztiak (Urdaingoan ere hitzez-hitz errepikatzen direnak!): *ceñi, guizon eguiñic, daizquiyo Jesucristo* (11); *nola daizquiyo gracia oni?* (33); *batari daizquiyo contriciyua* (36). Sakanatik kanpo, Eugi, Mezkiritz, Usi eta Zigandan bildu zituen EAEL-k (371) era honetako egiturak. Baita Imotzen eta Ultzaman (Ibarra 1994: 552) eta aezk. ere, I. Caminoren arabera. Baina Nafarroa Garaian barrena ezezik, ezaguna eta erabilia da egitura hau mendebaleko hizkeretan, Deba arroan (cf. *zela jako orreri*) eta baita bizk. eremuko beste batzuetan ere.

6.6. Lexikoari buruzko beste ohar zenbait

6.6.1. Badira aztergai genuen eremuko izkribu zaharretan ekialdeko isuria erakusten duten hitz ezagun bi. Maiztasun handi samarrez agertzen dira, gainera, izkribu horietan, baina gaurregungo hiztunengandik ezin izan dugu, hala ere, euren lekukotasunik bildu.

Etxarri eta Urdaingo kristau-ikasbideetan eta baita Bonapartek Altsasuko hizkeran eginarazitako *Canticum trium puerorum*-en ere *aunitz* zenbatzailea ageri zaigu behin baino gehiagotan. Bere ekialdekotasunarekin batera, *a* > *au* diptongatzeak salatzen duen nafar kutsua nabarmendu beharko litzateke.

Etxarriko kristau-ikasbidean *erdeitsi* eta herri horretan bertan Bonapartek bildutako “Contestaciones a cuestionarios...”-en *erdeisten due* ‘consiguen’ aurkitu dugu. Lap. eta g-naf. jaso zuen Azkuek (DVEF) Etxarriko honen kide den *erdietsi* aldaera. Altsasuko kristau-ikasbidean, bide batez, guk dakigula beste inon jaso ez den hitza dator: *irutsi*. Orobat herri horretan Bonapartek bildutako “Contestaciones a cuestionarios...”-en: *irusten dei* ‘consiguen’.

Bekoki / kopeta —baita *bekain* ere zenbait hizkeretan— esan dugu erabiltzen direla aztergai genuen eremuko hizkeretan. Baina badirudi, aspaldi, gaurregun ekialdean (b-naf., zaraitz...) atxiki den *belarra* ere ezaguna zela. Hori baieztatzeko bidea ematen dute Karasatorrek (s. u. *belarrac* eta *belarras*) bildutako argibideek. 1701eko dokumentu batean hauxe irakurri omen daiteke Olatzagutiako etxe bateko ondasunen zerrendan: “cuatro fundas de cama de lienzo sin frentes que llaman *belarrac*”. Olatzagutia bertako 1703ko beste ondasunen zerrenda batean, berriz, “un *belar* de funda de cabecera amarilla... tres fundas de camas las dos blancas con sus delanteras bordadas con ilo de algodón que llaman *belarrac* y la otra amarilla”. Berdin Ziordiko 1712ko beste batean: “una delantera pequeña de cama para la cabeza que llaman *belarra* con sus algodones negros”. Eta Altsasuko 1695eko batean: “seis caras para fundas de treveseras de cama nuevas cosidas con algodón azul que en bascuenze llaman *belarres*”.

Burundatik kanpo ere hedatzen zen, nonbait, hitz horren esparrua, 1799an Uharteko Arakilgo beste etxe bateko ondasunen zerrendak erakusten duenez: “cuatro *oazales* con sus *belarras*, todo sin usar, mas otro *oazal* ó *costazal* usado”. Gure uste honen sendogarri, gogora dezagun ‘frente, *velarra*’ dela DLC-n ere bildu zena.

Toponimiak ere eman ohi ditu, jakina, iraganeko hainbat argibide jakingarri. Gaurregun ez bezala, ezaguna zen antzina *gibel* hitza. Honako adibide hauek aurkitu ditugu NTM-en: *Irumendigibel* Altsasun; *Otsaigibel* Iturmendin eta herri gehienetako toponimian ageri den *Aizkibel* (*Izkabel*, *Ezkibel*, *Ezkibil*... itxurapean inoiz). *Arangibel*

eta *Urkidigibela* ere jaso zituen Arbizuk Iturmendin eta *Putarrigibela* EA-k Etxarri Aranatzen. Karasatorrek ere *gibel* horren konposatu ugari bildu zituen Sakana osoan zehar. Arabako ekialdeko toponimian ere bizirik dago *gibel* hau (cf. Zuazo 1989a: 40). Bere aldameneko Nafarroakoari jarraipena ematen dio horrenbestez.

Arabako erdialde eta ekialdeko eremuarekin (cf. Zuazo 1989a: 20) lotura egiten du, era berean, Burundak *txipi* aldaeraren bitartez. *Larratxipi*, *Isasitxipia*, *Soraberritxipia* Olatzagutian eta *Aitzxipi*, *Besaltxipi* Ziordian jaso zituen NTM-ek. Iturmendin *Kaminotxipia* bildu zuen Arbizuk eta Sakanako beste herri batzuetako toponimian ere bildu ahal izan du Karasatorrek aldaera hau.

Araba, Errioxa eta Burgosko toponimia zaharrean (cf. Zuazo 1989a: 12) hain sarri ageri den *guti* osagaiaren aztarnak ere badira gure eremuan. NTM-ek *Euntz guti*, *Iuntzi(gutiko bidia* jaso zituen Urdiainen eta toponimia nagusiko *Olatzagutia* bera ditugu horren berme. Nafarroara begira jartzen gaitu, ostera, aipatu berri dugun *euntze* hitzak. Urdiaingo *Euntz guti*, *Euntzibide entrada*, *Iuntzi(gutiko bidia* horiekin batera, *Elizkuntza* (dok. zah. *Elizeunzeadana*, *Elizeunza*) Altsasun eta *Auntzea*, *Auntzetxiki* Lizarragan jaso zituen NTM-ek. Ohar hau ere erantsi zuen gainera: “*Euntze* es un genérico que explica muchísimos topónimos navarros. Goza de mucha vitalidad en el vascuence de Larraun e Imotz, y significa ‘prado’, pieza destinada específicamente a producir hierba”.

Ekialdeko euskalkietan ezaguna den *gidala* ‘pierna’ ageri da DLC-n eta Barrutia-
ren teatrolanean. Arabako lekuko bi horiekin egiten du lotura Karasatorrek Olatza-
gutiako toponimia zaharrean jasotako ‘*Ynsusidanalaguidula* [sic] ó pierna’ delakoak.

6.6.2. Orain arte aipatutako hitzak gaurregungo hizkeran galduak eta ezezagunak baziren, bada bizirik dirauen eta nabarmendu nahiko genukeen beste zenbait.

Izagirrek Altsasun bildutako *iguraiya* ‘el guarda de campos’ da horietako lehena. Ezaguna da aztergai genuen eremu osoan eta NTM-ek ere *Iguraiaren txabola* jaso zuen Olatzagutiako toponimian. Izagirrek, era berean, *barga* ‘pendiente’, *bargagainin* ‘en lo alto del derrumbadero’ jaso zituen Altsasun. Oso hitz ezaguna da aztergai genuen eremuan, gehienetan *Urbasa* mendia izendatzeko erabiltzen dena.

NTM-ek bildutako toponimoen artean beste adibide hauek ere badauzkagu dena dela: *Bargagorri* Olatzagutian; *Andres bota zaneke barga*, *Aanbuko barga*, *Argilleko barga*, *Kanterako barga* Dorraon; *Aixlunbeko barga*, *Bargalux*, *Bargattente*, *Eltxorrozgo barga* Lizarragan... NTM honen egileek ohar hau egin zuten: “La palabra *barga* o *marga* es común en la toponimia de Barranca y Cuenca de Pamplona, y según los sitios significa ‘peña’, o ‘cuesta muy pendiente’. En toda la Burunda y la Barranca, y parte de Arakil llaman *Barga* a la empinada ladera rocosa del cortado de Urbasa y Andia, lo cual coincide con la segunda acepción. En vascuence de Ergoiena la palabra sigue significando ‘peña’, sentido atestiguado también para el vascuence de Elkano, Puente la Reina, Oltza y Goñi en un glosario preparado por el príncipe Bonaparte (...)”

Bada NTM-en bildutako lanabesetan itxuraz eta esanguraz aurrekoaren kidea dirudien beste hitz bat: *gerba*. Altsasun bildu zen eta honela zehaztu bere adiera: “*Gerba* es una palabra vasca exclusiva de la Burunda que significa ‘acantilado’, y también ‘talud’. En Alsasua llaman *gerba* (cast. *la gerba*) al segundo cortado que hay

en la *Barga*, debajo del farallón de Urbasa". Izagirrek (s. u. *bargi*) balio berekotzat jaso zituen *barga gaiztu* nahiz *gerba gaiztu*. Ziordian ere bildu zen *Gerba* eta honako argibide hau jaso zuten bertako berriemalereengandik: "En Ziordia llaman *gerba* a lo más empinado de la ladera de Urbasa, donde ya no pasan los carros ni los tractores". Aipaturako adibide hauetaz gainera, Olatzagutian jaso zen *Gerba*, Altsasun *Kastejongerba* eta Urdiainen *Txorroko gerbia*, Burundan, beraz, denak.

Haitz / *harkaitz* antzeko balioarekin *malkor* ere ezaguna da aztergai genuen eremuan. NTM-ek, esate baterako, *Malkorpe* / *Markolpe*, *Malkorpeko erreka* jaso zituen Ziordian; *Losadiko malkorra*, *Malkordi* Bakaikun; *Ubezagako malkorra* Lizarragan; *Malkortxui* Unanun... *Aizmaxkar* ere bildu zen Altsasun eta honela azaldu zuten NTM-en egileek: "*Maxkar* se llama en euskera la tierra muy pedregosa. Es término no registrado en diccionarios pero muy común en la toponimia vasca de Navarra".

Toponimo multzo honetan sartu behar dira, era berean, NTM-ek Altsasun bildutako *Arboton*, *Arbotonaundi*, *Arbotontxiki*; Urdiaingo *Arbotonetako aitzak*; Unanuko *Unauieiriko arbotonak*... Ohar hau erantsi zuten bildumaren egileek: "*Arboton* llaman en la zona a pequeñas peñas llamativas entre la vegetación. Es topónimo que no falta en casi ningún pueblo de Barranta y Burunda".

Maiz ageri da eremu honetako toponimian *dermiyo* hitza. Iruzkina hau egin zuten NTM-en egileek beraren argigarri: "*Dermio* (variante burundesa *dermau*)⁷ en la Barranta, es el colectivo de *soro*, o 'labrantío', es decir, *dermau-dermiyo* designa la parte del pueblo que se rotura, opuesto a *basoa* 'bosque'. Según se ve en la documentación de las Améscoas, también allí, al otro lado de Urbasa, la variante usada era *dermau*".⁸

Ezaguna da, halaber, *ubarka* 'presa' aztergai genuen eremuan. NTM-ek ere, esate baterako, *Uberkaburu*, *Uberkazulo* jaso zituen Altsasun; *Ubarkatxo* Bakaikun; *Ubar-*kia**, *Uarkagaina*, *Ubarkaondo*, *Ubarkazar* Urdiainen...

NTM-ek, azkenik, *madura*, *m*-dun aldaera, jaso zuen Altsasu, Iturmendi eta Bakaikun, Arabako erdialde eta ekialdeko bera alegia, cf. *DLC*-n bertan ere 'dehesa, *madurea*'. Karasatorreren zerrendetan ez dugu Burundatik ekialdera honen lekukotasunik jaso eta baliteke ibar honetara mugatuta egotea bere esparrua.

Ondorioak eta sailkapen arazoak

1. Burundako hizkeraren homogeneotasuna

Multzo bitan banatu zuen Intzak (1922: 65) Burundako hizkera: Ziordia eta Olatzagutiako hizkerak batean eta gainontzeko laurak bestean. Aniztasun handiagoa sumatu zuen Yrizarrek (1991: II, 210) eta lau hizkera-multzo ezarri: a) Ziordia-Olatzagutia, b) Altsasu, c) Urdiain eta d) Iturmendi-Bakaiku. Dena dela, ez Intzak ez Yrizarrek ez zuten erakutsi banaketa hori egiteko arrazoi garbirik, euskal dialektologian aztura eta ohitura denez, bestalde. Guri geuri, ostera, aski hizkera homogeneo eta bateratua begitandu zaigu Burunda osokoa. Badira, izan, batzuetarik bestee-tarako aldeak, baina ez, gure eritziz, hizkera honen batasuna hausteko adinakoak.

(7) Guk, dena dela, Altsasun eta Olatzagutian (*dermiyo* ere bai hemen) baizik ez dugu jaso *dermau* aldaera.

(8) P. Salaberri Zaratiegik (1993: 500) dioenez, *dermau* omen da, era berean, Lanako toponimian ageri den aldaera.

Bakaikuko hizkera dirudi batasun horretatik sarrien aldentzen dena, Iturmendikoa ere inoiz bide-lagun duela. Txosten honetan aurkeztu ditugun isoglosen arabera, honako hauek lirateke nabarmenenak: Bur. *ubaraxa* tankerakoak / Bak. *igualaiza*; Bur. *kurutza* / Bak. *gurutza* (baita *kurutza* ere); Bur. *pago* / Bak. *fago* (baina baita *páxiyá* ere); Bur. *kipula* / Bak. *tipula*; Bur. *kendu* / Bak. *gendu*; Bur. *narru*, *nazka*, *neurri* / Bak. *larru*, *lazka*, *laurri*; Bur. *bedar* / Bak. *belar*; Bur. *jorratu* / Bak. *forratu*; Bur. *-tzi-*, *-zki-* eduki aditzaren pluralgileak / Bak. *-tza-*; Bur. N-N-N saileko pluralgilea *-tzi-* (eta *-zki-*) / Bak. *-tza-* (eta *-zki-*); Bur. *-e-* iraganaldian (*genduben*, *zenduben...*) / Bak. *-i-* (*ginduben*, *zinduben...*)

Aldaera fonetiko jakin batzuetan eta, batez ere, lexiko saileko ezberdintasunetan ikusi izan du hiztun arruntak —eta halakoen esku egon ohi da gehienbat euskal dialektologia— hizkera bat besteetatik bereizteko arrazoia. Hizkeraren oinarrian dagoen arau multzoa da, ostera, aintzakotzat hartu beharko litzatekeena eta, alde horretatik —aipatu berri ditugun ezberdintasunen “larritasunari” begiratzea bera da aski—, hizkera bat eta bera iruditzen zaigu Burunda osokoa. Baliteke, dena dela, honako hau baino azterketa xeheagoa egin ondoren gure erabakia zuzendu eta aldatu beharra izatea, baina bego oraingoz horretan auzia.

2. Burundako hizkeraren apartekotasuna

Zeharo gatoz bat Intza (1922: 69 hh) eta Yrizarrekin (1991: II, 209-210) Burundako hizkera bera bakarrik multzo batean eta Etxarri-Ergoienakoak beste batean ezartzeko erabakian. Guztiz antzekoak dira, izan ere, Etxarri eta Ergoienako hizkerak, nahiz eta hauen artean ere badiren, jakina, aldeak eta ezberdintasunak. Asko dira, ostera, Burunda eta Etxarri-Ergoiena banatzen dituzten isoglosak eta hizkera horien oinarrian dauden arauekin zerikusia dutenak sarritan, gainera. Mota honetakoak dira ondoren aipatuko ditugunak: Bur. *-a + a > -ia* / Etx-Erg. *-a + a > -a*; Bur. asimilazio-bustidurarik eza / Etx-Erg. asimilazio-bustidura ugaria; Bur. soziatiboan *-ekin* / Etx-Erg. *-eki* (*-ekin* ere bai Etxarrin); Bur. instrumentalean *-z* / Etx-Erg. *-s*; Bur. hitano alokutiboetan *j-* bizk. bezala / Etx-Erg. *d-*, *z-* orokorrak. Sustrai sakonak dituzte aipatutako ezaugarriok euskal dialektologian eta aintzakotzat hartzekoak dira, horrenbestez, euskalkiak sailkatzeko orduan.

Euskararen historian barrena oraintsuago gertatutako ezberdintasunen emaitza dirudite ondorengo beste hauek: Bur. gen. pl. *-ein* / Etx-Erg. *-en*; Bur. dat. pl. *-airi* / Etx-Erg. *-ei*; Bur. *-e-* erroa iraganaldian (*genduben*) / Etx-Erg. (baita Iturmendi eta Bakai-ku ere) *-i-* (*giñuben*).

Orain arte aurkeztutakoak erabat eta sistematikoki betetzen ziren arauak genituen, baina badira zatika edota aztarna gisa betetzen direnak ere. Hizkera batzuek burututako berrikuntzak —eta besteetara hedatu gabeak— dira zenbaitetan ezaugarriok. Hizkera batzuek atxiki eta besteek galdu dituztenak dira, aldiz, beste batzuetan. Hizkuntza eremu bi banatzen dituzten isoglosa garbiak dirudite, azkenik, hirugarren batzuek. Hona jarraian hauen guztion zerrenda: Bur. *-e* / *-a* nahasketa noizbehinka eta *-a* berezkoari zuzen eustea (*-a + a > -ia* gertatu izanaren ondorioz) / Etx-Erg. *-e* / *-a* bereizketa zuzena, baina *-a* berezkoaren galera noizbehinka (*-a + a > -a* gertatu izanaren ondorioz); Bur. **a + e > a* aditzetan / Etx-Erg. ere bai, baina *-e-*

dagoeneko zenbatzaile orokorrean; Bur. *-uin* > *-un* zenbait aldaeratan / Etx-Erg. *-uin*. Ez da Burundan ez aferesi ez sinkopa adibiderik, baina bai banaka batzuk Etx-Erg. Bokal luzeak azaltzen diren inguruneetan ere badira aldeak Burunda eta bere ekialdeko hizkeren artean eta $V_1V_2 > V_1V_1$ motako asimilazio zenbait ere Burundatik ekialdera betetzen da soil-soilik. Bur. *-nd-* kontsonante-multzoa (*-aindo* muga adlatiboaren marka, *gindan, baindo...*) / Etx-Erg. *-n-*; Bur. *nire, niri* izenordainak (baita *nee* ere) / Etx-Erg. *nee, nei / nai* beti; Bur. *arek, arrek, ark* / Etx-Erg. *arrek* bakarrik; Bur. *-do* markaren aztarnak (*ondo, obeto*) / Etx-Erg. *-ki* nagusi; Bur. N-N sailean *zait* tankerakoak (*-ki-* erroa ere bai iraganaldian) / Etx-Erg. *-ki-* errodunak beti; Bur. *-z* pluralgilearen aztarnak (*genduzen, zenduzen...*) / Etx-Erg. *giñuzkiyen, ziñuzkiyen...* tankerakoak beti; Bur. *-tzi-, -zki-, -tza-* eduki aditzaren pluralgileak / Etx-Erg. *-z-*. Ez dirudi Burundara hedatu direnik Etx-Erg. dauden partizipio analogikoak, *ibildu, izendu, jakindu, yondu...* tankerakoak. Bur. *-lako* / Etx-Erg. *-lakos* (baita *-lako* ere). Etxarritik ekialdera da, azkenik, ezaguna *bait-* aurrizki subordinatzailea.

Maila apalago batera etorritz, ugari dira Burunda batetik eta Etxarri-Ergoiena bestetik banatzen dituzten aldaerak. Aldaeron arabera, mendebaleko euskalki-multzora hurbiltzen da sarritan Burundako hizkera eta handik urruntzen —eta inoiz Nafarroa aldera hurbiltzen— Etxarri-Ergoienakoak. Gertaera honek ere indartu egiten du, jakina, hizkerok multzo banatan ezartzeko erabakia: Bur. *gaztaia* / Etx-Erg. *gazta*; Bur. *bake, barre, gate, kurutza, pagol* Etx-Erg. *pake* (eta *fake*), *farre* (eta *irri* Erg.), *kate, gurutze, fago*; Bur. *musti* / Etx-Erg. *busti*; Bur. *kipula* / Etx-Erg. *tipula*; Bur. *itain* / Etx-Erg. *izeña*; Bur. *txindurri* / Etx-Erg. *txingurri*; Bur. *txixa* / Etx-Erg. *pixa*; Bur. *iyo* / Etx-Erg. *itzo, itzao*; Bur. *ura* / Etx-Erg. *udza* tankerakoak; Bur. *sagona* / Etx-Erg. *jabona*; Bur. *narru, nazka, neurri* / Etx-Erg. *larru, lazka, laurri*; Bur. *bedar* / Etx-Erg. *belar*; Bur. *kendu* / Etx-Erg. *gendu, jendu*.

Lexikoan ere ugari dira Burunda multzo batean —mendebalekoan maiz— eta Etxarri-Ergoiena bestean —erdialde / ekialdekoan eskuarki— ezartzen dituzten adibideak. Hona hemen dagoeneko ere txosten honetan aurkeztu ditugunen bilduma: Bur. *barru* / Etx-Erg. *barne*; Bur. *domeka* / Etx-Erg. *igande*; Bur. *eroan* tankerakoak (baita *eraman* ere) / Etx-Erg. *eraman* tankerakoak bakarrik; Bur. *indiyabia* / Etx-Erg. *alobiya*; Bur. *ira* / Etx-Erg. *istoorra, isterrua...*; Bur. *izeko* / Etx-Erg. *izeba, izua*; Bur. *izera* / Etx-Erg. *maindire*; Bur. *jostaiya* / Etx-Erg. *ostotsa*; Bur. *kare* / Etx-Erg. *galtziñe*; Bur. *kale* / Etx-Erg. *karrika* (baita *kale* ere); Bur. *kutxilo* / Etx-Erg. *labana*; Bur. *mutxikan ibili* (baita *jolastu* ere) / Etx-Erg. *jolastu, olgatu*; Bur. *nesaki, mutiki* / *neska, mutil* / Etx-Erg. *neska, mutil* bakarrik; Bur. *oea* / Etx-Erg. *guatze*; Bur. *orri* (baita *osto* ere) / Etx-Erg. *osto* bakarrik; Bur. *pitsa* / Etx-Erg. *aparra*; Bur. *uberaxa* tankerakoak / Etx-Erg. *zapiyela...*

Isoglosa ugari bezain larri hauen aurrean, garbia eta erabatekoa dirudi Burundako hizkera bere ekialdera dauden besteetatik banatzeko erabakia. Hala ere, eta eritzi okerrik sor ez dadin, Burundako hizkerak Sakanako mendebaleko beste horiekin eta baita, inoiz, Sakana osokoekin ere dauzkan kidetasunak —hizkerok aldi berean bururutako berrikuntzen ondorio gehienak— nahiko genituzke agerira ekarri: hitz hasieran *e + V > i* bilakaeraren ondorioz sortutako *yan* 'edan', *yon* 'egon', *yaztun* 'eraztun'... bezalako aldaerak; diptongoetan burutu diren *ei > ai*, *ai > ei* eta *eu > au*

bilakaerak; $V_1V_2 > V_2V_2$ motako zenbait bokal asimilazio (*neen* ‘nuen’, *zeen* ‘zuen’, *dela* ‘duela’...); *oa-* aurrean garatu den *g-* (*guai*...); *oa-* aurrean garatu den *f-* (*fan*, *fale*...); *-kan* atzizki bidez sortutako aditzondoak; *-kurre* atzizkia; N-N saileko *-ki-* erroa, Burundan —ez herri guztietan— iraganaldian bakarrik atxiki dena; partizipioetako *-i* bokalaren sinkopa; aditzen 2. eta 3. perts. pl. markak (Bur. *-ei*, Erg. *-ie*, Sakanako mend. beste hizkera batzuetan *-bie*); kausazko perpausetako *nolabait ...-en* egitura... Badira, halaber, eremu honetako zenbait aldaera berezi, ohi bezala arkaismoak batzuetan eta berrikuntzak besteetan direnak: *autzi*, *irruiti*, *biliskorri*, *esene*, *esenatu*... Ez dugu uste izan behar, alegia, Sakanako beste hizkerekiko erabat lotura eta harremanik gabea dela Burundakoa.

3. Ba ote dago Nafarroako gipuzkerarik?

3.1. Halaxe uste zuen Bonapartek eta halaxe uste izan dute Bonaparte ondorengo gehienek. Beti izan dira zalantzak ordea eta Bonapartek berak ere izan zituen duda-muda eta buruhaustea hizkera hauek zirela eta. 1861ekoak dira, dakigula, hizkera hauei buruzko Bonaparteren lehen aipamenak. Bruno Echeniqueri egindako gutun batean (Urquijo 1908: 219), Iruñetik mendebalerako hizkerek gipuzkeraren eragina zutela esan zion eta bizkaieraren pixka bat ere bai Burundakoak.

Eraginak eragin, nafarrera zela hemengo hizkera esan zion Echenique berari 1863ko apirilean egindako gutunean, nahiz, hori bai, oso nafarrera berezitzat zeukan berak: “Le dialecte de la Burunda constitue un sous-dialecte distinct du navarrais” (Urquijo 1910: 263). Eritzi berari eutsi zion 1864ko otsailean idatzitakoan. Bizkaierarekin zeuzkan kideetasunak ziren, Bonaparteren ustez, Burundako hizkeraren berezitasunaren arrazoia: “*Alabia* pour *alaba* de même que *dot* rappellent le biscayen. Cependant le burundais est bien du navarrais; mais il forme une variété très distincte” (Urquijo 1910: 276).

Burundako sei herrietan mintzo zen hizkera eta Etxarri Aranazkoa ezberdinak zirela ere erantsi zuen Bonapartek eta Arakilgo azpieuskalkian sailkatu zuen azken hau. Baina oso denbora tarte txikian, 1864ko otsailetik martxora bitartean, zeharo eta erabat aldatu zen Bonaparteren eritzia. Artean artez samarra zena erabat okertu zen ordutik aurrera. Martxoaren 7an Echeniqueri egindako gutunean (Urquijo 1910: 277) Etxarri eta Burundako hizkeren artean batasun estua sumatu zuen eta urte bereko azaroan egindako beste batean, berriz, hizkera bi hauek gip. barruan sailkatu zituela adierazi (Urquijo 1910: 280).

Aurrerantzean ere izango zuen, haatik, zalantza eta buruhausterik. 1864ko abenduan Echeniqueri egindako gutunean (Urquijo 1910: 284), Burundan hasi eta Arakilgo hizkera guztiak gip. barruan sailkatzearen aldeko agertu zen eta Burunda eta Arakilgoen arteko “zubi-hizkera”-tzat jo zuen Etxarrikoa. Baina harrez geroko sailkapen guztietan, *g-naf.* barruan kokatu zuen Arakilgoa eta gip. barruan, berriz, Burunda, Etxarri Aranatz eta Ergoienakoak.

3.2. 1864az geroztiko Bonaparteren eritzi aldaketa ulertzeko, tarte horretan Urdiain eta Etxarriko hizkeretara egokitutako kristau-ikasbideak jaso eta aztertu zituela esan behar da. Oso gustora agertu zen printzea jasotako itzulpenekin, Echeniqueri

1864ko azaroan egindako gutunean aitortu zionez: “J’ai reçu les traductions d’Urdiain et d’Echarri-Aranaz. Elles m’ont fait le plus grand plaisir, car le travail ne peut pas être mieux fait, surtout celui d’Urdiain” (Urquijo 1910: 279).

Txukun eta aratz daude, egon, bi kristau-ikasbideok, baina ez dute inondik inora islatzen herri bi horietako hizkera. Aitzitik, gipuzkerara hurbiltzen ahalegindu zirela itzultzaileak —edo moldatzailea— ematen du, Bonaparteren asmo eta helburuei batere jaramonik egin gabe. Bestelakoa da Uharte-Arakilgoan azaltzen den jarrera, zuzenago islatzen da eta honetan herri horretako hizkera mintzatua.

Bonapartek bere euskalki-sailkapena egiterakoan izan zituen erizpideez ere bada-go zeresanik. Jakina ere badenez, eta batez ere zenbait azpieuskalki eta hizkerari dagokionez, hiatoetako bokal aldaketak hautatu zituen erizpide nagusi eta ia bakarizat. Etxarriko hizkera Arakilgo azpieuskalkitik banatu eta Burundakoarekin batzeko, esate baterako, erizpide horixe aipatu zion Echeniqueri 1864ko martxoan egindako gutunean (Urquijo 1910: 277). Are gehiago: bokal elkarketa horietan tartekatu ohi diren *-j-* eta *-b-* izan zirela hizkera hauek gip. barruan sailkatzeko arrazoi nagusienetakoa esango nuke nik neuk. Epentesi hauek, jakina denez, gip. gehienez eta gip. ondoko zenbait hizkeratan (erd. eta ek. bizk., hegomend. lap. eta iparmend. g-naf.) egin ohi dira soil-soilik, baina ezezagunak dira, aitzitik, Nafarroa Garaiko eremurik gehienez.

Erizpide horrekin batera, aditz laguntzailea ere izan zuen Bonapartek, batez ere zenbait euskalki jakini dagokionez, oinarri eta ardatz nagusi. Gorago ere (4.5.1.) aurreratu dugu *det* / *dut* erabilera izan litekeela Etxarriko hizkera gip. barruan eta Arbizukoa g-naf. barruan sailkatu izanaren arrazoiak. “Observaciones sobre el vascuence de algunos pueblos del valle de la Burunda” txostenari begiratzen badiogu ere, adizki horien erakusketak betetzen duela txostenaren lekurik gehiena ohartuko gara. Erizpide urriegiak, beraz, Bonapartek bere euskalki-sailkapena burutzeko erabili zituenak. Eta urritasun horren frogaz ezin hobea daukagu 1864ko azaroan Echeniqueri egin zion gutunean (Urquijo 1910: 280). Balio bikoitza dauka, gainera, guretzat gutun horrek, Bonapartek erabili ohi zituen erizpideen berri emateaz gain, Burundakoaz izan zuen jokamoldea argitzen ere lagun diezagukeelako hainbatean. Echeniquek, hain zuzen ere, gip. ala g-naf. mintzo ote zen Araitz, Larraun eta Basaburuan erabaki behar zuen eta, hortaz, Burunda-Etxarri-Ergoienak sortzen zuten korapilo berbera askatu beharra zeukan hark ere. Korapiloa askatzeko hiru ezauzgarri soil hauei so egitea gomendatu zion printzeak:

- a) *naiz, zave* / *zara, gare* / *gara, zarate* / *zarete, dire* esaten ote zen Baztanen eta Lapurdin bezala ala, aitzitik, *naiz, zera, gera, zerate, dira* Gipuzkoan bezala.
- b) *dut, duzu, dugu, duzue* / *duzute* esaten ote zen ala *det, dezu, degu, dezute* / *dezue*.
- c) *ceren ona baita* ala *ceren ona dan* esaten ote zen.

Hiru erizpide horiei eta gorago aipatutako bokal eufoniei jarraitu zitzaizkien Bonaparte bera ere, nonbait, Etxarri eta Urdiaingo kristau-ikasbideak aztertzerakoan eta ondorio honetara iritsi zen: “Il est bien vrai que je trouve *baita*, mais rarement, dans les catéchismes d’Urdiain et d’Echarri-Aranaz, mais voilà tout ce que j’y trouve de vraiment navarrais. Le reste, et surtout le verbe, sont du gipuscoan et même du

biscailen plutôt que du navarrais". Hain erizpide urriak erabili izanak batetik eta, okerragoa dena, bere azterketarako Urdiain eta Etxarriko hizkera jatorra islatzen ez zuten lanabesak hautatu izanak bestetik, ekarri zuten ekarri beharrekoa: Bonaparteren sailkapen harrigarria.

Txosten honetan erakutsi denez, oso gutxi dira Burundako hizkera gipuzkerarekin lotzen duten ezaugarriak: hiatotako *-j-* eta *-b-* epentesiak, *joan* aditzaren adizki trinkoak, partitibo eta partizipioetako *-(r)iken*. (baina *-(r)ik* orokorra da erabiliagoa) eta, batez ere, **j-* ren [x] ebakera. Etxarriko hizkerari dagokionez, **edun* adizkietako *-e-* erroa (*det, dezu...*) eta partizipio analogikoak (Ergoienan ere bai hauek) gehitu behar dira. Hauen guztion artean, dena dela, **edun* adizkietako *-e-* erroa baizik ez da gip. bakarrik dagokiona, gainontzekoak gip. ezezik erdialdeko beste hizkera batzuek ere (ek. bizk., lap., mend. g-naf...) egindako aukerak dira eta.

Baina ez datza erizpideen urritasunean Bonaparterekin daukagun desadostasun nagusia. Batez ere hautatu zituen ezaugarrien nolakotasunean egin zuen huts, Mitxelena (1964: 2. atala) aspaldi erakutsi bezala, printze euskaltzaleak. Eufonia bokali-koak eta aditz laguntzailearen aldakiak "oraindik orain" gertatutako emaitzak dira euskararen historia luzean (norbaiten esanetan, hasierarik ere ez omen duen euskararen historia horretan). Zeresanik ere ez partizipio analogikoak. Hizkuntza eremu zehatzak ezartzeko ez, beraz, erizpiderik egokienak, nahiz ezta ere, jakina, zeharo alde batera utzi eta baztertu beharrekoak.

Oinarri sendoagoen bila abiatu ginela, ez dugu aurkitu aztergai genuen eremua- ren eta gipuzkeraren arteko lotura erabat eta ezbairik gabe salatuko lukeen batere arrazoirik. Hori aski gaitz ez balitz, gipuzkerak eta erdialdeko hizkerak oro har egin dituzten zenbait aukera eta berrikuntza nabarmenekin ere ez datoz bat aztergai genituen hizkerak, hala nola N-N-N saileko *-i-* erroa, destinatiboko *-izat* marka, galdera perpausetako *al* partikula, ozenen osteko txistukari afrikatuen aldeko neutralizazioa sandhietan, *f > p* bilakaera...

Ugariagoak eta larriagoak dira, aitzitik, hizkera hauek —eta Etxarritik ekialdera daudenak batez ere— Nafarroakoekin uztartzen dituzten kidesasunak: bokal luzeak sortu dituzten zenbait asimilazio bilakaera, hots, $V_1CV_2 > V_1V_1$ (*ezaatu, emaan* 'ezagutu, emanen') eta $V_1 CV_2 > V_1V_1V_2$ (*laaun* 'lagun'); hitz hasierako *e + V > y-* (*yan, yon* 'edan, egon'); diptongoetako *ai > ei*, *ei > ai* eta *eu > au* bilakaerak (aezk. eta hegoaldeko g-naf. eremuko hizkeretara hurbiltzen dutenak); behin Etxarriraz gero nabari diren aferesi eta sinkopa aztarnak; instrumentaleko *-s* marka; genitibo (Ergoiena) eta geroaldiko *-aren > -ain* bilakaera; *arrek, arri, arren...* tankerako erakusleak; adizkien 2. perts. sg. *y-* (*yaiz...*); kausazko perpausetako *-lako...* Nafarroako aldaera bereziak ere badira, jakina: *bekela, esene* eta *esenatu, goatze, jendu / gendu, laurri, zakar* 'itsusi', mailegu berrietako *-ona* (< gazt. *-ón*) duten aldaerak...

Nafarroara ezezik, ekialdeko euskalki-multzo osora hedatzen diren ezaugarriak ere badira, baina gipuzkeran ezagunak edo ohizkoak behinik behin ez direnak beti ere: *u + V > i* aditzen 2. perts. pl. (Ergoiena); prolatiboko *-tako*; soziatiboko *-eki*; *-en* marka aditzen geroaldian; iraganaldiko *-i-* (*giñuben, ziñuben...*); aditz trinkoen iraganaldiko *-a-* (*zagon, zakarren...*); aditz-izena adlatiboan (*jatera eman*); *-agoko* perpaus konparatiboetan; *bait-* kausazko perpausetan...

Lexikoan ere baziren, ikusi dugunez, Nafarroara eta ekialdeko euskalki-multzora hurbiltzen zituzten hitz ugari: *amina*, *bota* ‘erori’, *bulkatu*, *galtziñe*, *gauinara*, *Jangoikuan gerrikua*, *karrika*, *lantxurda*, *lastaila*, *sarri* ‘berehala’...

4. Gure proposamena

Gauzak horrela, ez dirudi aurrera begira Bonapartek asmatutako “Nafarroako gipuzkera” azpieuskalkiari eutsi dakiokenik. Etxarrin hasi eta handik ekialderako hizkerak “goinafarrera” garbitzat joko genituzke guk geuk. Horretaz gain, ez zaigu oso ziurra iruditzen Etxarri-Ergoiena eta Arbizu arteko muga.

Aipatuko ditu oraingoa ere hitzun arruntak hizkera horietan diren zenbait aldaera fonetiko eta hitz ezberdin, baina sakoneko arauetako bagagozkie, honako hauek baizik ez zaizkigu azaldu geure txosten honetan: Arb. aditzetan $*a + e > e$ / Etx-Erg. *a*; Arb. **edun* aditzaren erroa *-u-* / Etx-Erg. *-e-*, *-o-*, *-au-* arteko lehia; Arb. N-N-N saileko erroa *-i-* / Etx-Erg. *-erau-*. Badira, gainera, Arbizun besteetan ez diren $V_1V_2 > V_2V_2$ asimilazioaren adibideak eta horren ondorioz hitz hasieran *aan* ‘edan’, *oon* ‘egon’, *aakusi* ‘erakutsi’... bezalako aldaerak daude, Bur-Etx-Erg. *yan*, *yon*, *yakusi* ordez. Ezberdinak dira, era berean, *u / i* ondorengo $a > e$ asimilatzen den inguruneak eta *u + V* elkarretetan tartekatu ohi den *-b-* epentetikoak Arbizun daukan ebakera herskariak ere, azkenik, nortasun berezia ematen dio hizkera honi.

Baina ezaugarriaren nolakotasuna da atzera berriro kontuan hartu beharko duguna. Alde horretatik, aditzetan $*a + e > e$ egin izana da Arbizu besteetatik banatzeko arrazoi nagusia. Gainontzekoak nork bere aldetik —eta ez oso aspaldi zurrenena— egindako berrikuntza eta aukera ezberdinen ondorio huts eta soil dira. Aukera ezberdinen ondorio dira **edun* aditzeko eta N-N-N saileko erro ezberdinak. Nork bere aldetik burututako berrikuntzen ondorio dira, aldiz, *aan / yan* bezalako aldaerak (*edan > ean > aan* Arbizun; *edan > ean > yan* Etx-Erg.), *u / i* ondorengo $a > e$ bilakatu izana eta bilakaera horren arau ezberdinak eta baita, azkenik, hiatotako *-b-* epentetikoak har ditzakeen ebakera ezberdinak ere. Guri geuri behinik behin ez zaizkigu begitantzen azpieuskalki bi —are gutxiago “euskalki” bi, Bonapartek nahi bezala— egiteko aski arrazoi. Hizkerok *banatzen* dituzten ezaugarriaren aldamenean *batzen* dituztenak jarriko bagenitu, gainera, are gure aldekoagoa litzateke emaitza. Nolanahi ere, Arbizutik ekialdera dauden gainerako hizkerak (Lakuntza, Arruazu, Uharte...) xehekiago aztertu beharko lirateke behin-behinekoa baizik ez den proposamen hau behin-betiko erabaki bihur ledin.

Zailago eta korapilatsuago begitantzen zaigu Burundako hizkeraren sailkapena. Badu honek Nafarroako hizkeretikiko loturarik. Gipuzkeretikiko kidesan ere nabari zaizkio lantzean behin, baina harrigarria da, era berean, Araba eta bizkaieraren eremuko hizkerekin batzen duen ezaugarri kopuru hazia. Ez zebilen oso oker, beraz, Damaso Intza (1920-22: 66) “bere-berezko euskera dela Burunda guzikoa” zioenean.

Nafarroara eta ekialdeko euskalki-multzora begira jartzen dute destinatibo eta prolatiboko *-tako* markak, aditzen geroaldiko *-en* markak edota adlatiboaren erabilerak *jatera eman* bezalako egituretan. Mendebalera begira jartzen dute, oster, *-a + a > -ia*

disimilazioak, aditzetako $*a + e > a$ emaitzak edota hitano alokutiboetako j - ebake-rak. Baita, jakina, gorago aipatu den hainbat hitz eta aldaera adierazgarrik ere: *uberaxa, gaztaia, barre, kaixie, kipula, txixa, eskuturra, narru, bedar, idergi, iderra, nire...*

Gure uste hau sendotzera dator, era berean, aztergai genuen eremuko hiztunen eritzia. Etxarri Aranatzen hasi eta handik ekialderako euskaldunek aho batez nabar-mendu dute Burundako hizkeraren izaera "berezia". Arbizuar banaka batek, gainera, gaztelaniaz mintzatzeko joera ere bazutela esan ziguten bertako seme-alaben ezkon-tide eta hauen senide urdiaindarrekin. Urdiaindarron hizkera ezberdinean zegokeela, zioten, ohitura horren arrazoa edota arrazoietako bat behinik behin; errazago zi-tzaiela, alegia, gaztelaniaz elkar ulertzea. Ostera, euskara hutsez mintzo ziren arbi-zuar horiek beroriek Etxarri, Ergoiena eta Lakuntzako auzoekin. Etxarritik ekialde-rako hizkeren batasuna eta Burundakoarekiko banatasuna salatzen du, nonbait, gertaera horrek.

Apurra da Arabako euskaraz dakiguna. Are gutxiago Arabako iparrekialdean mintzo zenaz ezagutzen duguna, baina esku artean dauzkagun argibide apur horien arabera, Burundakoaren oso gertukoa izango ote zen susmoa hartzen dugu.

Badirudi, beraz, ez bizk., ez gip. eta ez g-naf. garbi ez den Burundako hizkera, mendebaleko eta erdialdeko euskalki-multzoen arteko "zubi-hizkera" dugula, behiala Araban mintzo zenarekin batera. Hori dela eta, duela zenbait urte (Zuazo 1989b: 648) proposatutako eskema era honetara geldituko litzateke gaurregun.

MENDEBALDEA	ERDIALDEA	EKIALDEA
	Lapurtera	Ekialdeko b.-nafarrera
		Mendebaleko b.-nafarrera
		Zuberera
Bizkaiera (Burgos eta Errioxako hizk.)	Gipuzkera Iparraldeko g.-nafarrera	Zaraitzuera (Erronkaria)
	(Arabako hizkerak)	
	Hegoaldeko g.-nafarrera	
	Burundako hizkera	

Argibide bibliografikoak

- Agud, M. & K. Mitxelena, 1968, «Nombres de la 'comadreja' en el País Vasco», *ASJU* 2. 73-85.
- Alzo, D. J., 1961, *Estudio sobre el euskera hablado*, Donostia.
- Aranzadi Zientzia Elkartea, EAEL, *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa* (2 lib.), Donostia, 1984-1990.
- Arbizu, N., 1990, «Toponimia de Iturmendi», *FLV* 22. 261-275.
- Aspiroz, J. M., 1967, «Azkue jaunaren iztegia osatzeko, Nafarroako Leitze-n bildutako itz-bilduma», *Euskera* 12. 5-24.
- Azkue, R. M., *DVEF, Diccionario Vasco-Español-Francés*, Bilbo, Euskaltzaindia, (3. arg.) 1984.
- _____, *MV, «Morfología Vasca»*, *Euskera* 4 (1923) hh.
- _____, 1927, «Aezkera edo Petiriberro-inguruetakoa mintzaera», *Euskera* 3-4. 179-300.
- Berriotxoa, V., (arg.), 1962, «El vocabulario inédito de Zubigar», *Euskera* 7. 43-54.
- Bonaparte, L-L., 1862, *Langue basque et langues finnoises*, Londres.
- _____, 1881, «Observaciones sobre el vascuence de algunos pueblos del valle de la Burunda», *Euskal-Erria* 2. 145-151.
- _____, 1991 [1869], «Le verbe basque en tableaux», *Opera omnia vasconice* (I), 175-442, Bilbo, Euskaltzaindia.
- _____, «Phonologie de la langue basque...» (eskuizkribu argitaragabea).
- _____, «Le Pater Noster...» (eskuizkribu argitaragabea).
- _____, «Canticum trium puerorum...» (eskuizkribu argitaragabea).
- _____, «Contestación a cuestionarios en dialectos del vascuence de Guipúzcoa y Navarra» (eskuizkribu argitaragabea).
- Camino, I., 1991, «Aezkerazko testuak, I: Ariako dotrina», *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak, 14. zb., 427-457.
- Campión, A., 1971 [1880], *Orreaga*, Bilbo, LGEV.
- Echaide, A. M., 1984, *Erizkizundi Irukoitza, Iker-3*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1989, *El euskera en Navarra: Encuestas lingüísticas (1965-1967)*, Eusko-Ikaskuntza, *Hizkuntza eta Literatura* 8. zb.
- Elgoibar, E. et alii, 1987, *Euskararen galera Nafarroan (1587-1984)*, Iruñea, Pamiela.
- Etxebarria, T., 1965-1966, *Lexicón del euskera dialectal de Eibar*, Euskaltzaindia, *Euskera* 10-11.
- Etxebarria Ayesta, J. M., 1991, *Zeberio haraneko euskararen azterketa etno-linguistikoa*, Zornotza, Ibaizabal.
- Euskaltzaindia, *El*, «Nafarroa'k erizkizundiari erantzun diona», *Euskera* 8 (1927). 164-178; 9 (1928). 35-58, 110-123.
- _____, *OEH, Orotariko Euskal Hiztegia*, Bilbo, 1987 hh.
- _____, *EGLU, Euskal Gramatika. Leben urratsak*, Bilbo, 1985 hh.
- Floristán Imízcoz, J. M., 1993, «Conflictos fronterizos, espionaje y vascuence a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos», *FLV* 25. 177-219.
- Gaminde, I., 1984, *Aditza bizkaieraz* (I), UEU.
- _____, 1986, «Esteribarreko aditzak», *FLV* 18. 183-203.
- Hualde, J. I., 1991, «Sincronía y diacronía de las vocales geminadas vascas», *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak, 14. zb., 615-624.
- Huici, V., 1899, *Manual de Gramática Bascongada*, Iruñea.
- Ibarra, O., 1994, *Ultzamako euskararen azterketa*, Doktorautza-tesi argitaragabea, EHU.

- Intza, D., 1920-1922, «Nabarro'ko aditz-laguntzalea zuketazko esakeran», *Euskera* 2:2. 1-35; 3:2. 65-92.
- _____, 1922, «Burunda'ko euskalkia», *Euskera* 3:3. 3-42.
- _____, 1957, «Larraun eta bere euskalkia», *Euskera* 2. 91-105.
- Iribarren, J. M., 1984, *Vocabulario navarro*, (2. arg.), Iruñea, Institución Príncipe de Viana.
- Irigoyen, A., 1987, «Algunas cuestiones relacionadas con la [j] en lengua vasca», *De re philologica linguae vasconicae* (II), 1-38, Bilbo.
- Izagirre, K., 1967, «Altsasuko euskeraren gai batzuk», *ASJU* 1. 45-97.
- Karasatorre, R. 1993, *Barranca-Burunda*, Iruñea.
- _____, et alii, *EA, Etxarri-Avanatzko Euskera eta Arañaz Elkarteko Hiztegia*, Tafalla, Altaffaylla Kultur Elkartea, 1991.
- Knörr, E., 1992, «Un sermón de Martin Joseph Macotegui...», *Luis Villasanteri omenaldia*, *Iker-6*, 223-242, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Lafon, R., 1980 [1944], *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Donostia, Elkar.
- Lakarra, J. A., 1983, «Oharrak zenbait arkaismoz», *ASJU* 17. 43-68.
- Landuchio, N., *DLC, Dictionarium Linguae Cantabrigicae*, *ASJU*-ren gehigarriak, 3. zb., 1958.
- Letamendia, J. A. & T. Sagarzazu, 1992, «Hondarribiko hizkera R. J. Salazarren predikuan (1778)», *Iker-7*, 497-533, Euskaltzaindia, Bilbo.
- López de Guereñu, G., 1989, *Toponimia alavesa, seguido de Mortuorios o despoblados y Pueblos alaveses*, Euskaltzaindia, *Onomasticon Vasconiae* saila, 5. zb.
- Mitxelena, K., 1962, «Apostillas de un renteriano», *Euskera* 7. 54-58 [orain: *SHLV*, 423-425].
- _____, 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia, Auñamendi [orain: *SHLV*, 1-73].
- _____, *FHV, Fonética Histórica Vasca*, *ASJU*-ren gehigarriak, 4. zb., (2. arg.) 1977.
- _____, *PT, Palabras y textos*, EHU, 1987.
- Mugica, M., 1990, *Nafarroako Euskaldunen Mintzoak* (I), Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- Nafarroako Gobernua, *NTM, Nafarroako toponimia eta mapagintza* (VIII, IX eta X liburukiak), Iruñea, 1992.
- Ondarra, F., 1965, «Voces vascas de Bacaicoa», *BAP* 21. 386-412.
- _____, 1987, «Textos en vascuence en el pueblo de Goñi», *FLV* 19. 117-140.
- _____, 1991, «Goñerrin aurkitutako beste sei testu», *FLV* 23. 131-168.
- Oñederra, M. L., 1990, *Euskal fonologia: palatalizazioa*, Leioa, EHU.
- Ozaeta, A., 1992, «Arrasateko testu zahar bi», *ASJU* 26:3. 793-800.
- Pagola, R. M., 1992, *Euskal fonetika Nafarroan* (2 liburuki), Iruñea, Nafarroako Gobernua.
- Pikabea, J., 1993, *Lapurtera idatzia* (XVII-XIX). *Bilakaera baten urratsak*, Donostia, EHU / Gipuzkoa Donostia Kutxa.
- Rijk, R. P. G. de, 1992, «Nunc Vasconice», *ASJU* 26:3. 695-724.
- Salaberri Zaratiegi, P., 1993, «Iruñeko toponimiaz», *FLV* 25. 477-506.
- Sánchez Carrión, J. M., 1972, *El estado actual del vascuence en la provincia de Navarra* (1970), Iruñea, Diputación Foral de Navarra.
- Satrustegi, J. M., 1965, «Versión popular vasca de un cuento de Grimm», *BAP* 21. 282-291.
- _____, 1967, «Estudio etnográfico de Urdiain», *PV* 28. 97-125.
- _____, 1969, «Aspecto práctico del agua», *CEEN* 1. 67-103.
- _____, 1970, «Personajes populares relacionados con la brujería en Navarra», *FLV* 2. 183-229.
- _____, 1975a, «La leyenda del dragón en las tradiciones de Urdiain», *CEEN* 7. 13-29.

- _____, 1975b, *Euskaldunen seksu bideak*, Oñati, Jakin.
- _____, 1981, «Nueva contribución al fondo de textos antiguos vascos», *ASJU* 15. 77-104.
- Solis, G., 1993, «Lizarragako euskararen azterketa», *FLV* 25. 95-123.
- Urquijo, J. (arg.), 1908-1910, «Cartas escritas por el príncipe L-L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV* 2. 215-221; 4. 233-297.
- Yrizar, P., 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* (2 liburuki), Donostia, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala.
- _____, 1991, *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano* (2 liburuki), Bilbo, Euskaltzaindia.
- _____, 1992, *Morfología del verbo auxiliar alto navarro septentrional* (2 liburuki), Bilbo, Euskaltzaindia.
- Zuazo, K., 1989a, «Arabako euskara», *ASJU* 23:1. 3-48.
- _____, 1989b, «Zubereraren sailkapenerako», *ASJU* 23:2. 609-650.

II. KOMUNIKAZIOAK

Nazio eta herri mailako barietateen erabilera normalizazioranzko prozesuan Arrasaten

JULEN AREXOLA-LEIBA
(O.H.O.eraiko Irakaslegoaren Unibertsitate Eskola, Eskoriatza)

0. Sarrera

Euskal Linguistika eta Filologiako I. Kongresurako, 1991ko irailean euskal dialektologiaz aritu zen kongresurako, ea zerbait gerta nezakeen Arrasaten bariedade estandard eta bertako bariedadearen artean ematen den hierarkizazioaz aipatu zidate-nean, gerora baieztatu egingo zen susmoa izan nuen. Hau da, agertutako lanik gehientsuenak euskalkien edo azpi-euskalkien korpusari dagozkion arlo konkretuez aritu ziren, eta gutxi batzuk baino ez ginen izan hautatu eta kodatu ahala ea zer egin daitekeen bariedade horiekin hausnarketa egitera deituak. Edonola ere, han eta hemen hori izaten denez ohizkoa, eskertzekoa ere bada “Julio Urkixo” Euskal Filologi Mintegiak kongresuaren ia egun oso bat eskaini izana soziolinguistikoagoak diren arloei.

Hasiera beretik, beraz, jakinaren gainean jarri gura dut irakurlea ondoko orriotan aurkitu ahal duenaz. Honela ba, Deba bailarako, eta, bereziki, Arrasateko bariedade linguistikoaren iraganaz, orainaz eta etorkizunerako nondik norakoez aritu gura nuke momentu honetako perspektibatik abiatuta; nire iritzia eman azken aldi honetan aipatu herrian eta eskualdean inoiz baino biziago datorren eztabaida sakonari zertxobait ekarri guran.

Esandakoa bada helburu, pentsatzekoa da hausnarketa hauen irakurleago bertako errealitatea ezagutu eta berorretan eragiteko gertu daudenetara mugatzen dela hasiera batean. Eta ez da gutxi. Bailaran zehar modu koordinatuan bideratzen hasita dagoen prozesurako erabilgarria izango den zerbait ateratzen bada, ni konforme horretxeekin; hots, eztabaidagaiak hobeto kokatzeko lagunduko duen zerbait izatera iristen bada, beteko du bere momentuan dagozkion egitekoa. Helburu curricularretatik urruti, beraz, une eta gune konkretu batean eragiteko ekarpena da.

Esan dezadan, bidenabar, Gerardo Elortza adiskideak I. Kongresu honetara ekarritakoaren osagarri izan gura duela lantxo honek. Bera, edozein estandarizazio prozesutarako hasierako lana denaz aritu da, estandarizatu nahi den bariedadearen datu bilketaz, alegia; nire ekarpena, berriz, hurrengo fase baterako —oraingoxetik bertatik

aurrikusten hasi behar dena—, ea datu horien kodaketarako, hasteko, eta gizartera-tzeari ekiteko, ondoren, kontutan hartzeko moduko aldagai historikoak, demolin-guistikoak eta funtzionalak zeintzuk izan daitezkeen esaten saiatzen da. Bi lan osagarri, elkarren beharrean direnak. Beste hainbat mintzagai izateko sortuak biak; preskriptiboak baino, deskriptibo izan nahi dutenak. Noizbait “erabaki beha-rrekoetara” iritsi ahal izateko lehen pausuak.

Neure aldetik, egin asmo ditudan gogoetak anekdotario itxurarik izan ez deza-ten, nonbait kokatzen hasi behar eta, aipa dezadan Einar Haugen-en planifikazio-eredua suertatuko zaidala baliagarri hasiera batean, eta Txepetx-en teoria sozialaren hariari lotuko natzaiola gero.

Seguru asko, iraganaren apologiatik egungo egoeraren tremendismora bitartean izango da non jokatu. Zer izan zen eta zerk beharko lukeen, kontutan hartzekoak dira, baina ez gaitzabela itsutu oraina desitxuratzearaino. Gauden egoeran gaude eta ez gura izango genukeenean. Edozein barietate linguistiko, komunikaziorako tresna bizi izatekotan, hitzunen egunerokotasunean baden neurrian izango da; errealitatean den hori daukagu gogoan beraz. “Euskera ona egiten dena” esatea gehiegitxo bada ere, ez da hobe txanponaren beste aldea, hizkuntzak papereratuta dena eginda dagoela pentsatzea.

Bi pentsaera kontrajarriren artean, muturretara eroanda elkartezinak diruditenen artean, bidea zabaltzen asmatu behar da. Bidea egiten asmatu baita denboralizazioari dagokionean ere, presaka aritzeagatik ez gara, seguruenera, inora bizkorrago iritsiko eta; jakinaren gainean, gainera, bertako barietate linguistikoaren estandarizazioari buruzko eztabaida soziala, euskaldun kulturizatuen artean ematen dela gehien bat (alfabetatu gabeen noizbehinkako komentarioak gutxietsi gabe, jakina).

Arrasaten, egia esanda, ez gara aurretik ibili gai honi dagokionean, ingurutik (Eibartik 1985ean, “Euskara Euskalkiak” ihardunaldiekin; Bergararik, UNEDeko Euskal Departamentuaren ahaleginei esker) hedatu ohi da gurea kezka. Ez gabiltza-nez, alabaina, aitzindariak eta merituak banatu nahian, bai esan gura nuke somatzen dudala une apropos-aproposa dela lanari behar besteko eraginkortasunaz heltzeko; orain daukagu eta, aukera hobe (tabernako konbertsazioetatik eta ikusmira argirik gabeko bileretatik aldenduta) euskararen normalizazioranzko prozesuan urratzen hasi garen bide berrietan (herri mailako komunikabideak, hitzarmen bidea,...) eragi-teko.

Izan ere, organoak sortzen du funtzioa, edo funtzioak organoa? Bigarrena, duda barik. Honela, gogoeta hauetan funtzioaren gorabeherez arituko naiz, organoaren ezaugarriak taxutzerakoan kontutan hartzeko moduko batzuk zehaztu guran.

1. Atariko historikoak

Ez dugu ezer berririk esango gogora arazi ezkerko XX. mende honetako hasierara arte, Arrasate eta ingurutako elebitasun sozialaren graduazioa, Txepetx-en teoria sozialaren arabera, elebitasun “exterior” eta “interior” arteko zerbait izan dela, hau da, bertako barietatea zen erabiltzen zena nagusiki testuinguru gehientsuenetan, baina erdararen beharra “nor bait izatera ailegatzeko” beti egon ohi zen presente;

Foruen galerak (eskola eta soldadutza) eta industrializazioak areagotu egin zuten elebiduntze prozesua biziro, eta bizpahiru belaunalditan joan da elebitasun sozialaren graduazio horretan aurrera, aldebakarreko elebakartasuna nagusitzeraino gure artean.¹

Mende hasieran ez ziren asko gure eskualdera kanpotik bertaratuak baina ederto integratzea lortzen zuten bertakoekin harremanetan egotearen poderioz, harreman informaletarako hizkuntza euskara baitzen industrializazioaren hasiera hartan baita kaletarren artean ere. Sebero Altubek idatzitakoak dira ondoren datozenak, XX. mende honen hasierako egoeraren berri eman gura duelarik:

Los habitantes de esas comarcas, o sea de los pueblos como Tolosa, Bergara, Mondragón, Durango, Gernika, etc, etc., apenas conocían el erdera, fuera de algunas familias acomodadas que podían darse "el lujo" de trasladarse, para aprenderlo, a pueblos extraños, o costear la enseñanza particular (Altube 1933: 312).

Edonola, txarrerako aldatzen hasita zeuden kontuak ordurako ere —ez baita komeni ahaztea kaletarren artean erderarako joera nahiko zabaldua ei zela gerra aurretik ere—, eta bizkortu egingo ziren 1936ko azarotik aurrera, Arrasatera dikadura militarren zama suntsitzailea iritsi zenetik.

Urte luzeetan intimitate mailako hizkuntza bihurtzen da euskara, etxekoekin eta norberaren buruarekin harremanetan jartzeko hizkuntza —hala izan zedin erabakia hartu zutenen artean, noski, etxeko transmisioa 1936tik aurrera moztu egin baitzen etxe askotan—. Ordukoaren ondorioak ez dira oraindik atzendu bistan denez, genozidioa izan zitekeena (Gernika,...) erabateko etnozidioa izatera ere ez baitzen iritsi,

(1) Hizkuntzei dagokien historia soziala burutu ahal izateko, laguntza handikoa izan daiteke elebitasun sozialaren graduazioaz Txepetxek ematen duen sailkapena:

Modalidades de bilingüismo social

- 1.—Monolingüismo absoluto: la lengua propia del grupo social y el Lenguaje Humano son consideradas una y la misma cosa. La sociedad ridiculiza el conocimiento y uso de la aberrante algarabía de los *bárbaros*.
- 2.—Monolingüismo relativo: Se reconoce la existencia de otra lengua humana. Pero la propia es la única necesaria.
- 3.—Bilingüismo pasivo: Sólo la lengua propia es utilizada en todo contexto. Pero se reconoce la necesidad de que algunos hablantes conozcan, y muchos más sean capaz de entender, la lengua extranjera.
- 4.—Bilingüismo exterior: Dentro del territorio, la lengua propia es la única necesaria. Pero hay necesidad social de conocer bien otra lengua como lengua vehicular de relación con otra(s) comunidades idiomática(s).
- 5.—Bilingüismo interior: Una de las lenguas (la previamente exterior) funciona como código externo que se utiliza con grupos profesionales distintos o clases sociales diferentes a aquella en la que el grupo interno está ubicado. La lengua patrimonial se usa en los casos restantes.
- 6.—Bilingüismo interno: Uno de los sistemas cubre las funciones de la esfera *normal* o *extrema* (= no íntima), el otro las funciones de la intimidad y de los grados más marcados de confianza.
- 7.—Bilingüismo íntimo: Hay dos lenguas para la expresión. Una es socialmente necesaria y la otra socialmente superflua. Pero la segunda (que es la lengua patrimonial) aglutina todavía los procesos mentales más personales, efectivos y creativos, siendo reconocida por ellos como su lengua de identidad.
- 8.—Bilingüismo idéntico: Las dos lenguas organizan ya el pensamiento de los hablantes de la comunidad lingüística de la lengua patrimonial. Al aceptar que cualquiera de ellas les dota igualmente de una identidad social, se abandona aquella que ha llegado a hacerse socialmente innecesaria, considerándose progresivamente ridículo su conocimiento o uso, con lo que la sociedad se desplaza, en el siguiente paso, de nuevo a la situación 1, pero ahora como parte integrante de la comunidad lingüística que la ha asimilado, desnaturalizado y desintegrado. (Sánchez Carrión 1991: 315).

geu eta orain erakusten ari garen bezala. Euskaldun izateko borondatea ez dute behin betirako desagertarazi lortu eta horrexek mantentzen gaitu bizirik gaur eta hemen.

Bertako barietatearen berezko erabilerari buruz zertxobait esan ondoren, jarraitu egingo dugu aurrera bertakoaren erabilera kulturalaz historian zehar esan daitekeena azaleratzen. Ez da asko.

Gaur egun euskara "batua" esaten zaiona oraindik ere hasberritan egin egiten ari den zerbait baldin bada, pentsatzekoa da bertako barietatearen estandarizazioa oraindik ere larrubiziago egongo dela. Ez da komeni ahaztea euskaldungoaren gutxi-gutxiengo kualifikatu bat baino ez dela izan historian zehar euskara erabili izan duena zeregin formal-kulturaletarako.

Gehiengoaren kasuan ez da arazoa mugatzen alfabetatu gabe egotera, hori baino larriagoa da: jakin egin behar dugu eta behar den moduan baloratu oraintsu arte oso euskaldun gutxi zirela imajinatu ahal zezaketenak euskarak zeregin formaletarako balio dezakeela, hau da, ez duela hizkuntzak berezko ezintasunik; aitzitik, hiztunek osatzen duten komunitatearen gaitasun falta hori dela ezintasun horren arrazoi eta ez euskararen ezelako berezko defizitrik.

Honela, bada, gutxi izan badira, orohar, euskaraz idatzitakoak, are bakanagoak izango dira gure bertako barietatean idatzitakoak. Garibai, Juan Carlos Gerra, Sebero Altube edo Jokin Zaitegik, bazuten, nork bere sasoi historikoan, euskararen balio kulturalaren berri, eta saiatu ere egin ziren beren buruak trebatzen euskara papere-ratzeko. Ahalegin konsziente egin zuten gutxi horietakoak izan ziren aipatutakoak, eta ez nolana hiko gizonak gainera. Edozein modutan, ez da sobran egongo gogoratzeko euskaraz alfabetatzera iritsi diren gure aurretiko guztiak, lehenik eta behin gaztelaniaz eta hizkuntza klasikoren batean askotan (Latina, Grekoa) hasi direla alfabetatzen eta beranduago euskararekin hasi. Ez da, beraz, harritzekoa izango, lurralde euskaldunetako idazle gehientsuenek egin ohi zuten eran, gure herrikoek ere euren produkzio idatziaren gehiena erdaraz osatzea eta euskarazko lanak gutxiago izatea; salbuespen eredugarria(k) ere bad(it)ugu, ordea: Jokin Zaitegi, euskarari jakintza-eremu berriak zabaltu guran bidea egiten hasi zena beti euskaraz jokatu. Gogora dezagun *Euzko-Gogoa* aldizkariarekin hasi zitzaigula Zaitegi atzerritik euskarazko aldizkarigintzaren lehen urratsak ematen 50. hamarkadaren hasierarekin batera. Barrutia antzerkigilea eta Loramendi olerkaria bera ere ezin aipatu gabe utzi euskarazko produkzioari bagagozkio.²

Paradoxiko samarra dirudien arren, bertako barietatean jasotakoak dira, dirudie-nez, Garibaik banderizoen arteko gatazkak zirela eta bildutako erromantze epikoak, euskaraz ezagutzen diren testurik zaharrenetarikoa; eta, halaber, dakigularik bederen, pasarte labur bat edo beste ez bada ez da apenas ezer idatzi XX. mendearen bigarren zatira arte "Mundrauko euzkelgian", Barandiaran'dar Salvador S.J.-k *Euzko Gogoaren* orrietatik 1955. urtean "Lurreko piztien etiketak" kaleratu zuen arte. Apenas dago ezer dakigunez, beraz, nahiz eta derrigorrezkoa den miatu beharrekoak

(2) Arrasateartzat ere jo genitzake Loramendi eta Barrutia. Lehena, Bedoña auzoan jaioa, garai hartan Aretxabaleko udalerriri zegokion arren, eskolatu Arrasaten eskolatu zen poeta. Barrutia antzerkigilea, berriz, Aramaiokoa, Arrasaten aritu zen idazkari lanetan urte askotan.

miatu —Jose Letonaren artxibategiak berak eman lezake zerbait— eta dagoentxo hori ezagutzera ematea.

Altubek 1948an Baionan irakurri zuen hitzaldian, bada pasartetxo bat Arrasateko euskarari, erdaraz emandako hitzaldian honako sarrera honen bidez kokatzen duena: “Reproducimos sus palabras en el euskera en él habitual [bere aita-puntakoa, Miguel de Madinabeitia, Arrasateko idazkaria]; así ofreceremos de paso un pequeño espécimen de la variedad vizcaina del habla mondragonesa o arrasatearra”.

Etxattak gustétan, eskuera gora eskuera berako zerok; karlista'pe olaxe así zittuan gerria gertaketan ziarduenian, eta ara zer ekarri uskuen, Euskalerrri guztia galdu ta ondatu. Euskerie bizikok olako zer bare pe, oiñ arte bizi izan dan lez (Altube 1949: 186).

Ez zitzaion seguru asko “pequeño espécimen” espresioa besterik gabe aterako, askorik eginda ez dagoen tokian horixe ari zela egiten ondo zekien eta. Euskaldunen aurreritziari dagokienez ere, badu interesgarritasunik pasartetxoak.

Eta aztarnak aipatzen jarraituta, hunkigarria da benetan, Jokin Zaitegiren ama zenak semeari itsasoaz bestaldera idatzitakoa. Testuaren balio linguistikoa baino deigarriagoa da balio funtzionala: ezin semeari erdaraz zuzendu eta, txarto edo ondo, esatekoak euskaraz esan.³ Ez du gehiengo den euskaldun alfabetatugabeak halako jarrerarik oso sarritan erakutsi; ohizkoa izan da, egoera desorekatuaren islada, ahoz inoiz erabiliko ez zen hizkuntzan idaztea baita oharrik txikiena ere etxekoei eta gertu-gertukoei.

1970. urteaz geroztikoa da idatzi izan den apurra. Ez daukagu, beraz, ezelako eredu “klasiko”rik ezelako literatur-generotan. Negarra baino gehiago konstatazioa da aurreko afirmazioa. Ez dagoen tokitik ezin atera.

2. Bertakoen aurriritzi linguistikoez

Izan dena —eta badena—, zoritxarrez, beste zerbait da, autoestima falta. Nekez entzungo dugu berrogei urtetik gorako baten ahotik Arrasateko “euskerie” ona danik, gehiengo handiak ez du halakorik uste eta. Horrek ere badu bere arrazoiak, antzinatik datorrena, bertan jaiotakook belaunaldiz belaunaldi gureganatu duguna gura barik ia. Argi dagoenak adibide handiren beharrik izaten ez duen arren, bat edo

(3) Arrasate, 24-10-71.

Nere seme maitea maitia Joaquin: Sembat dempora sure eser jakin bare baña tira acordau sara nire egunian. Esker asko ba estakisu se posik artu nuen nik. Estakit sembat urte diran larogeita 11 edo 12 eta emen triste ba S. Andres egunian urte bi daros mesatik natorrela escalleran jausi eta esin calera urten. Enas gausa, batek errekaduak egiten dust. Segundo Plasentziako Ospitalean dago; oso gaiski egonda tension dauco; oiñ obeto dala esan leike.

Nire egunian eruan ninduen Udalara Meza Santua entzutera eta gero Arechabaletara baskaltzera Juan Mari, Segundo, Eduarne bere gisonagas, Arantza bere gisonagas eta nescatilla chikias benetan ederra. Eduarne eskon barri da junio 9 eskondusan. Echean komuneko tuvo goitik bera ipiñi dira ba apurtuta eusen eta oiñ contua pagatzeko falta. Juan Marik 9 milla baña gutzi da eta estakit nora juango nasen ba emen gausia oso garesti dago eta esgata alleguetan iñorabe. Suk eukiko baseu pagatzeko artuko nuke. Bueno Joaquin, esan dutsut dana orain suk erantzun aguro ba desietan nago serbait jakiteko. Negua gañean otzak eta atzera larri emen. Agur Joaquin bestebar arte edo ikusi arte sure amaren lastan aundi bat. Francisca. (Vélez de Mendizabal 1981: 26).

beste jartzen hasita, bada pasarte interesgarri bat 1859koa, Aita Uriarte bizkaitarrak Bonaparte Printzeari idatziriko eskutitz batean agertzen dena. Leintzaldeko egoeraz ari dela horrela diotso:

Sucede en todas estas poblaciones que miran con desdén el vascuence de Vizcaya y son muy apasionados al dialecto del beterri: los sermones y pláticas se predicán en ese dialecto de Beterri, y muchísimas personas hacen estudio de este dialecto, por cuyo motivo hacen una mezcla; pero todavía no han podido "guipuzcoanizar" al vulgo.⁴

Jakinekoa denez, euskalkien mugek erlazio zuzena daukate antzinatean leinu ezberdinek populatzen zituzten lurraldeen banaketarekin. Arrasatekoak karistiarrak ginen Deba bailararen gainerakoak bezalatsu. Karistiarrak ginenez, bizkaieradunak, beraz.

Elizbarrutiari dagokionean XIX. mendera arte Kalagurriko gotzaiaren agindupean egon izan dira karistiarren zonaldeak, mende horretan Gipuzkoa, Bizkaia eta Araba artean Gasteizko elizbarrutia osatu zen arte. Gipuzkoarrak gara administrazioari dagokionez baina ez gara "giputzak" euskalkiari dagokionean. Gure kasuan ere muga administratiboak eta hizkuntzarenak (lurrarenak) ez datoz bat, eta horrek berorrek utzi du aztarnarik gure autoirudian: inorena beti hobea gurea baino. Gipuzkoako beterrikoak, batez ere, eta Markinaldekoak izan dira gure aurrekoen oniritzia jaso izan duten barietate geografikoak, beti ere norberarenaren kaltetan. Izan ere, goraipamenak berarekin ekartzen duenez era bateko edo besteko gaitzespena, gure kasuan geurea izan da atzetik geratu dena, "eibartarrak txarrago eitten juek" batek baino gehiagok benetan sinestu eta esan esaten duen arren oraindik ere autodefentsa mekanismoak martxan jarrita.

Norberaren barietatearekiko autoestima falta horren frogak edonon ikus ditzakegu oraindik ere eguneroko gauza txikietan:⁵ beste eskualde batzuetako jendearekin tratuan, idazkeran bertan,... Zer pentsatuko zuen jendeak, ba, herriko parrokoak berak, "drinbili eta dranbala, burdiña zarra bezala"⁶ egiten zutela berba mondrautarrak esaten bazuen?

Gure eskualdean azken mendeotan jaso izan den euskararen eredu kultu bakarra gipuzkerarena izan da. Idatzi ere, euskaraz aritu direnean, gipuzkera aukeratu dute gehientsuenek. Aita Uriarte bizkaitarrak esan bezala, beraz, "son muy apasionados al dialecto del Beterri".⁷

Sebero Altuberen idatziei esker jakin ahal izan dugu Resurrección Mª de Azkue mende hasieran Arrasatera etorri predikatzeraz eta gertatu zitzaiona. Adierazgarria benetan:

El siguiente sucedido, rigurosamente exacto, revela claramente el prestigio particular que ha alcanzado en los pueblos que nos ocupan, el euskalki extraño considerado como oficial.

(4) Horrela esaten zion Aita Uriartek Bonaparteri 1859ko urtarrilaren 4an idatziriko gurutuan.

(5) Amaia Jauregi-Arraburuk, esate baterako, horrela esaten zuen Arrasate Pressen 18. zenbakian:

(...) beste barzuk (eta hau aitzaki xelebrea benetan) Arrasateko euskera ez dela polita eta ez duela merezi horrela hitz egiterik (...)

(6) Larrañaga, J. *Don Jose Maria Arizmendi-Arrieta*. 61. or. Aipatu parrokoa Don David Esnal irundarra zen.

(7) Aita Uriartek, Bonaparte printzearen laguntzaileak, idatzia 1859an.

Ocurrió también en Arrasate (Mondragón), hace unos 20 años, el día de San Juan, patrono de aquella villa y de la iglesia parroquial del mismo nombre.

Era en aquella sazón Párroco y Arcipreste de Arrasate, el por todos querido y admirado Don Joaquín de Arín; era muy amante del euskera, idioma que lo hablaba, predicaba y escribía con extraordinaria soltura y perfección.

Hacía ya varios años que el Sr. Arín en su afán de dar el mayor realce y solemnidad a las funciones religiosas de los días patronales, invitaba, para predicar en la misa mayor, nada menos que al Presidente de la Academia Vasca, el Sr. Azcue, gran amigo del invitante.

El año en cuestión, el que escribe estas líneas se hallaba, durante el sermón del Sr. Azcue, mezclado con otros fieles, frente al púlpito y cara a cara con el predicador.

Debido sin duda a esta circunstancia, el Sr. Azcue, inconscientemente y obedeciendo a un reflejo instintivo, comenzó a predicar en el habla que empleábamos, tanto él como yo, en nuestras conversaciones corrientes, o sea, en el euskalki vizcaino.

Hacia la mitad de la peroración, cayó en cuenta de lo que creyó imperdonable distracción, por lo que, interrumpiendo el sermón por un momento, se disculpó ante los oyentes y prosiguió su labor en el "lenguaje oficial", en puro guipuzcoano (Altube 1949: 203).

Garrantzikoa den beste datu bat ere jaso dezakegu Altuberen lumatik.

Toda la predicación y demás actos religiosos en las iglesias de los guipuzcoanos de habla vizcaina se efectúan, pues, con pocas excepciones, en el euskalki guipuzcoano, y esto basta para que los habitantes de dichas zonas, como queda dicho, lo entiendan sin dificultades, lo hablen pasablemente y, lo que es más interesante, lo prefieran en los libros de misa, en la Doctrina Cristiana y en toda clase de lecturas (Altube 1949: 203).

Era Altuberekin ari garenez, bere aportaziorik handiena euskararen estandarizazioaren inguruan egin zuen gizontzar handi harekin oroitzean, esatekoa da uxatu egin nahi zituela maileguen erabilera zela-eta sortzen ziren aurriritzi negatiboak. Bizitzaren azkenetan, 1960. urtean "Eibartarrak eta Euskara" izeneko artikuluxkan ezin du garbiago esan:

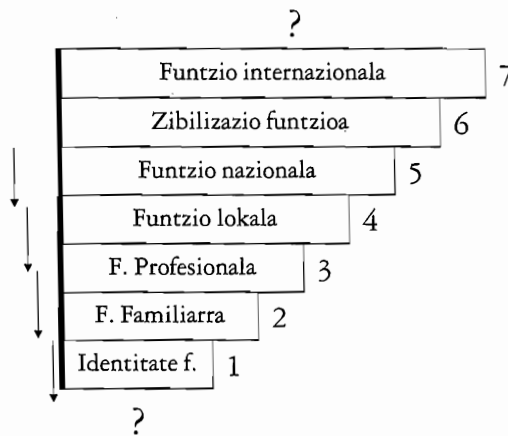
Ez lotsatu, beraz, eibartar maiteok, ezta beste euskaldun guztiok ere, onela edo bestela itz egiten dezuela dirautsuenean (Altube 1960: 63).

Beste euskaldun guzti horien artean bere jaiotterrikoak gogoan izango zituen, jakina.

Esandakoak gogoan hartuta, ondoriozta daiteke, bizkaieraren eredu kulturalak ("bizkaiera batua" esaten jako?) ez digula eskualde honetakooi askorik esaten. Arrazoiak arrazoi, ez dira asko izango bizkaieraz alfabetatuta lehenbizi, gero batuarainoko bidea egin dutenak gure eskualdean; ezin da honetan, gurea, bizkaieraz egiten den beste zonalde batzuekin berdindu. Honela, bat nator ni neu ere Juan Martin Elexpurrekin, zera dioenean dagokigunaz une honetan: "Ez digu askotzarik balio

bizkaiera batuak. Gure eskualdeak harreman gutxi izan du bizkaiera ofizialarekin, lehen gipuzkera eta orain batua izan bait dira gure erreferentzia kulturaak”.⁸

Laburbilduz: Hizkuntzen ordezkapen prozesua erabilera kulturalerako esparruak ez zabaltzetik etorri ohi da. Hasiera batean maioritarioa dena minorizatzen hasten da eta apurka-apurka minoritario bilakatu ... desagertzera. Arlo formaletan moldatu ahal izateko erregistro linguistikoak norberaren berezko hizkuntzan landu ahal ez izatearen ondorioz abiatzen dira ordezkapen prozesuak, gerora lekua jaten jarraitzeko berezko hizkuntzari gero eta gizarte-eremu zabalagotan, gero eta funtzio intimoagoetan, modu honetara transmisioa ukatzeraino iritsiz eta horrela ordezkatzeko-prozesuari amaiera eman (Sánchez Carrión 1991: 97).

1. Kuadroa

Honela, bada, bertako barietatea gaztelerak ordezkatzearen prozesua kualitatiboki mende asko hasia dela esan genezakeen arren, esatekoa da, halaber, kuantitatiboki ez dela bizkortu eta azeleratu mende honen hasierara arte. Zenbateraino ez zen azeleratuko ordea, batez ere gerra ostean, ezen oraindik norabidea aldaraztea ere ez baitute lortu azken bi hamarkadetako ahalegin guztiek geroago ikusiko dugun Kenk indizearen erradiografiak adierazten duen moduan (-1,56).

Honela, bada, gaurko egoera hasiz gero alderatzen iraganekoarekin, bi konstante nabarmentzen dira: berezko erabilera ahulduz doan moduan eta berarekin bertako barietatea desitxuratzen, halaber eta aitzitik, motibazio konszientea hasiz doa eta modu horretara kualitatiboki euskaldungoa askoz ere gaituago dago inoiz egon izan dena baino. Gogora dezagun, bidenabar, bi konstante horien batuketa dela hain zuzen hizkuntz kontzientziaren definizioa Txepetxen eredu teorikoan: berezko erabilera eta motibazio konszientearen batuketa. Lehen bazen lehena baina bigarrena falta zen; gaur, uztartu egin behar ditugu biak bestela herren jarraituko dugu.

(8) Juan Martin Elexpuruk idatzitako *Deba Arrokoko bizkaierazko herri-euskeraren idatz arauak* txostenetik jasoa.

3. Atariko demolinguistikoak eta tipo linguistikoaren optimizaziorako irizpideak

1986ko errolda datuetan oinarrituta argitaraturiko *Soziolinguistikazko mapa*n, honako hauek dira Arrasateri dagozkion zifrak.⁹

Indizeen taula

	Biztanle- kopurua	Euskal- dunen ehunek.	KENK indizea	Gal- -indarra 1	Gal- -indarra 2	Eursi- -indarra	Ahozko erakar- -indarra	Idatziz erakar- -indarra	Gara- -indarra
DEBA BEHERA									
Deba	4.829	78,38	2,34	1,17	3,78	94,63	27,66	16,47	77
Eibar	34.537	44,14	-4,54	2,04	10,33	85,48	4,96	2,93	42,50
Elgoibar	12.346	53,08	-0,59	0,73	3,94	92,87	6,79	4,11	61,17
Mendaro	1.581	71,26	1,28	0,28	0	98,16	8,58	5,79	85,64
Mutriku	4.628	85,68	0,85	0,87	10,28	98	15,89	5,05	85,68
Soraluze	5.277	55,12	0,02	1,27	10,84	93,84	7,75	3,55	62,20
BERA GARAI									
Antzuola	2.130	65,84	2,76	0,39	4	98,15	11,52	4,01	63,81
Aretxabaleta	6.005	56,02	1,21	0,27	1,95	95,83	8,38	3,58	56,35
Arrasate	26.367	42,73	-1,56	4,79	11,84	86,87	7,89	4,58	56,55
Bergara	15.718	65,90	1,82	0,76	6,18	94,82	14,26	7,58	66,54
Elgeta	1.041	85,29	1,30	0,12	2,56	98,94	14,63	5,48	36,35
Eskoriatza	4.004	50,27	-4,42	0,73	17,03	89,55	2,96	1,19	55,88
Leintz-Gatzaga	207	78,67	0,40	0	0	96,77	11,90	2,38	58,70
Oñari	10.884	76,27	1,79	0,23	5,22	97,61	14,48	5,62	50,18

2. Kuadroa

Datuak emanda, berauetan sakontzeko tokirik aproposena ez den arren, begibis-tako ondorio batzuk ateratzea ezinbestekoa da.

— Ehuneko 15etik gora dira Arrasaten jaiotakoak eta ama hizkuntza modura euskara bakarrik izanda (Gal indarra 1) edo euskara eta gaztelera aldiberean izanda (Gal indarra 2) hitz egiteko gaitasuna galtzeraino iritsi direnak.

— Euskara ama hizkuntza modura izan zutenetik %56,55 dira behar den moduan alfabetatuta ikusten dutenak euren burua (Gara indarra) eta %86,87koa da ama-hizkuntza modura izanda 1986an hitz egiteko gauza zirela ziotenen portzentaia (Eutsi indarra).

— Ia-euskaldunen portzentaia benetan da adierazgarria. Bi eratako pertsonak biltzen dira hor: ama-hizkuntza izan gabe ikasten ari direnak eta noizbait hobeto jakin izan dutenak eta galtzen ari direnak. Prozesuaren norabidea markatzen dutenak dira, multzo hauek norantz jo halakoa izango baita hizkuntzaren egoera soziala gerora.

(9) *Soziolinguistikazko mapa* izeneko azterketa demolinguistikotik Deba Bailarako herriez ateratako informazioa. "Adorez eta Atseginez" mintegiaren eskutik 1991n UEUren argitalpen sailerako, "Gazteen euskara: gastu izaterik irabazia izateraino" artikulutik jasoa, nik neuk Txepetxekin batera eginikoa eta "Giro Urbanoko gazteak eta euskera" lanaren post scriptum-a dena.

— Kenk indizea negatiboa izateak (-1,56) adierazten digu, besterik gabe eta begirada batean, norantz doan herria gaitasun linguistikoari dagokionean. Negatiboa izateak adierazten digu, besteak beste, gehiago direla euskara galdu dutenak, haurtzarotik izan gabe ikastera iritsi direnak baino.

— %7,89 dira “euskaldun berriak” izenarekin ezagutzen ditugunak, euskaraz hitzegiteko gauza direnak, eta %4,58ak euskaraz idazten badakiela dio nahiz eta ama hizkuntza euskara izan ez.

Ahalegin bat eginez gero *Soziolinguistikazko mapako* datuak eta Txepetxen teori-zazioaren tipo linguistikoak elkarrekin uzartzzen, honako irakurketa hau egin daiteke, beti ere tipo linguistikoen optimizazioa dugula begibistan.

O pertsonak:

Bi eratakoak izan daitezke: edo etxean jaso gabe eskolaratzean euskara ikasten hasteko moduan direnak, edo, haurtzaroa pasata, ibilbide kulturaletik abiatu behar dutenak motibazio konsziente batek eraginda.¹⁰

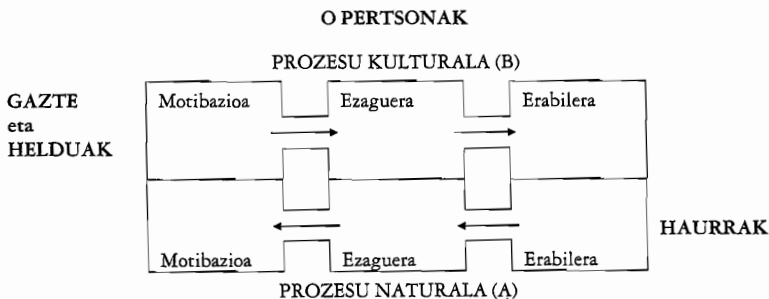
Lehenengoen kasuan herriko barietatea izan behar da euskararako sarrera berezko erabilera nahikoa ziurtatuta; bigarrenen kasuan, berriz, batua da euskarara hurbiltzeko lehen pausua, gerora bertakoa bereganatuz joan ahal izateko.

Arrasaten bizi garenon erdia batzen da multzo honetan: lehenago adierazitako gal-indarra (%15) eta kanpotik herrira etorritakoak batez ere 60. hamarkadan.

Egun, euskarazko irakaskuntzak, kalitate onekoa izango bada, ziurtatu egin behar du haurrek erabili egiten dutela euskara, eta, bistakoa denez, hori ez da eskolak berak bakarrik egin dezakeen zerbait. Era askotako baliabideak jarri behar dira martxan. Denborak esango du ea euskaldun aktiboak atera daitezkeen adinako kalitate-terik izan duen hezkuntza-sistemak eta gizartearen eraginak; edo, aitzitik, euskaldun pasiboak egitera mugatu garen, ulertu bai baina hitz egiteko erosotasunik sekula lortuko ez duen jendea. Euskal komunitate batek bidea zabaltzeko egin behar die non integratu izan dezaten.

Proiektu integratzailea izaki, ez digu batere mesederik egingo geure diskurtsoa erdaldunen eta erdararen kontra altxatzeak, pentsatzea etorkinak direla gure gaitzen eta ezintasunen iturri. Gehientsuenok hori ikasia izateko ordua dela ematen du, baina ez da falta, zoritxarrez, arazoa desbideratu eta hurbil baino urruti gurago

(10) Ikaskuntza faktoreen diagrama erabiliz, honela adieraz liteke:

lituzkeena. Ezin ahaztu, hala ere, badirela bestelako interesatuak ere, erdaldunak xaxatu egiten dituztenak euskaldungoa areriotzat har gaitzaten, diskriminazioaren mamuari bide eginez.

Hobe dugu pentsatzea euskarara inoiz hurbilduko ez direnak ikasteko adina grina izango ez dutelako, horiek ere askozaz lagungarriago izango zaizkigula alde izanda kontra egiten hasita baino. Ez dezagun, behintzat, -0 diren apurtxoak bildu eta erasotzen has daitezen utzi. Geuk ibili behar dugu argi aurrea hartzen utzi barik. Bestalde, gurea bezalako egoera batean, seme-alabek izan behar dute gurasoen motibazioa berritzen eta sendotzen joango direnak aldi oro, baldin eta alderantziz ere gertatuko bada.

(A) *pertsonak*:

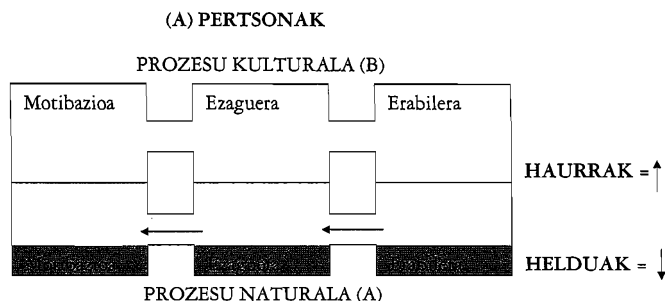
Esan gura da berezko prozesutik euskara ikasten ari diren haurrak direla, edo euskara galtzen ari diren helduak. Azken hauek, herrikoak bai betidanik baina berba euskaraz gustora egitea zer den ezagutu ez dutenak, kostata aritzen direnak derrigor-tuta ikusten dutenean beren buruak.¹¹

Edozertarako askoz ere gaitasun linguistiko hobea daukate erdaraz euskaraz baino. Erdaraz ibilaldi luzeak egiteko gauza dira eta euskaraz, ordea, oztopo-lasterketa moduko batean dabiltzala ematen du. Edozelan ere, motibazio aldetik ez dira euskararen kontrakoak izaten, ezta gutxiago ere: seme-alabentzat gura izaten dute euren-tzat praktikan eskuraezina iruditzen zaiena. Erdararen inertziari ez diote aurre egiten eta, nahi gabe ere, gezur sozialaren transmititzaile izaten dira. Euskara txakurrekin eta umeeekin berba egiteko dela esaten denean era honetako jendearen hizkuntz gaitasunaren irudikapena egiten da.

Euskaldun osoak egon ezinean komunitatearen erdigunean, tipo linguistiko honetakoak izan dira nagusitu direnak herri mailako botereguneetan, eta eurok agertu mondrautasunaren erakusgarri. Esan beharrik ez dago euskal komunitatearen interesetarako oso kaltegarria dela gune sinboliko hori euskara ozta-ozta dakien jendeak betetzea — edo hobeto jakinda ere jakingo ez balu moduan jokatzten duen jendeak betetzea. Gune sinboliko hori da eta, hain zuzen, euskaldun osoei betetzea dagokiena, oraindik ere euskaraz bere gaitasuna osatzeko ahalmena dutenei bideak erreztuz eta horretara bultzatuz.

Izan ere, euskara galduaz joan direnetariko asko, kontrako norabidean, irabazten

(11)

hasteko moduan daude baldin eta erabilera areagotzen saiatzen badira, eta horretan lagundu egingo die euskal komunitatea egituratuta izateak; erreferentzia eurok izan gabe euskaldungo osotua (eta osatua) bihurtzea.

A pertsonak:

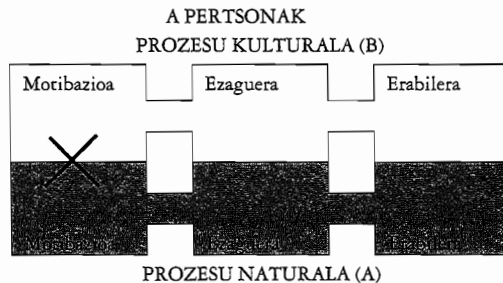
Euskaraz berba egiteko ondo moldatzen direnak baina euskaraz alfabetatu gabe dauden pertsonak. Euskara harreman informaletarako hizkuntza modura erabiltzen dutenak intimitateari dagozkion funtzioetan (senideak, lagunartea,...).¹²

Euskaraz eskolatzen ari diren haurrak, oraindik ere ikaskuntzaren prozesu kulturalari — B — ekin gabe daudenak sartzen dira multzo honetan, eta baita euskaraz eskolatu gabeak izan arren euskaraz hitz egiteko gauza diren gazteak eta helduak.

Azken hauen artean, helduen artean, izango dira nagusi oraindik ere harreman informaletarako euskaraz hobeto moldatzen direnak, barne-pentsamendua euskaraz bideratzen duen populazioaren multzorik adierazgarriena berorien artean baitago. Egun Arrasaten bizi diren hauetariko asko inguruko baserri-auzoetatik kalera etorritakoak dira lehenago edo beranduago.

A multzo honetakoak izango dira, bistakoa denez, herriko barietateari buruzko eredurik fidagarriena emango digutenak, berezkotasun eta etorri gehien daukan jendea berau da eta. Badute zer irakatsi ezelako dudarik gabe, baina ezin dugu gizamultzo hau berau ere komunitate linguistikoaren erdigunean jarri eta euskaldunaren "prototipo"tzat aurkeztu.¹³ Aspaldiko irudiak eguneratuz, gogora dezagun etxeko zapatilak jarrita ibiltzeko euskara baino ez daukana ezin dela XXI. menderako eredu modura hartu eta mitifikatu. Alfabetatu gabeak izanagatik euskaraz, badute, hala ere, egitekorik normalizazio prozesu batean, egiteko berezia, eurok beste inork baino hobeto bete dezaketena.¹⁴

(12)

(13) 1985. urtean Eibarren buruturiko *Euskara Euskalkiak* izeneko jardunaldietan, honakoa esaten zuten Erramun Baxok-ek:

Lehen erdaldunek apaltzen zituzten euskaldunak. Orain euskaldunak ari dira kulpabilizatzen, esanez heien euskera ez dela egiazko euskera. Hala jokaturaz, etnozidio kulturala akulatzen dugu. Behin betikotz jakin dezagula, jatorrizko hiztunek daukatela "konpetentzia" eta euskaldun zaharrak ez badira euskaldun, ez da euskararik, arima gabeko "euskeranto" hil bat baizik (Baxok 1986: 135).

(14) Erramun Baxok-ek berak esaten zuen aipatu jardunaldietan honako hau ere:

Berriz ere azpimarratu nahi nuke hizkuntza naturalaren indarra. Hizkuntza hau da egiazko herri hizkuntza, lurraldeetan barna bere erroak sartua dituen. Familia hizkuntza, hizkuntza afektiboa da, nortasunak eraiki ditu eta familiaren barneko eta familien arteko lotura da (Baxok 1986: 135).

Inertzia guztien kontra eta sasoirik beltzeneran euskarari atxekituta bizi izan direnak eredu imitagarri ditugu, guztiok daukagu berauen berezkotasunetik zer ikasi, eta ez bakarrik hizkuntz-erregistroari dagokionean.

A(B) pertsonak:

Berezkotasuna gordetzen dutelarik euskaraz, kulturizatzen ari direnak izan daitezke, edo, bestalde, zeregin kulturaletarako erabiltzen ez dutelako galtzen ari den jendea. Erdaraz ikasita, edade batetik aurrera alfabetatzen hasten den jendea; edo, euskaraz ikasita, lan munduan euskaraz aritzeko aukerarik ez izateagatik galtzen ari dena gaitasun linguistikoa. Lehenak irabaziak dira eta bigarrenak galerak, nahiz eta bigarren multzokoak gaituago egon.¹⁵

AB izateko erdibidean gera ez dadin giza multzo hau, areagotu egin behar dute euskararen erabilera kulturala, beti ere motibazio pertsonal bati erantzunez; eta badakigunez, ingurugiroak azkartu edo moteldu egin dezake motibazio inteligentea. AB direnak zenbat eta gehiago izan eta zenbat eta elkartuago ibili orduan eta errazagoa izango da A(B) direnak momentu batean hurrengo optimizaziora iristea.

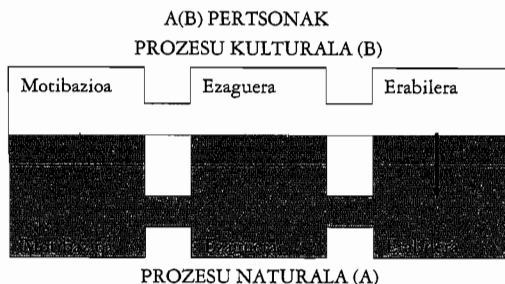
AB pertsonak:

Euskal komunitatearen baitan gaitasun linguistikorik gehien daukatenak, eta hizkuntz kontzientzia garatuen eduki behar dutenak. A direnengandik berezkotasunari dagokionean badutela zerikasi aipatu da lehenago, baina bakoitzari berea emanez, gogoan izan behar dugu askoz ere gehiago dela A multzokoek AB multzokoengandik jaso dezaketena alderantziz baino. Komunitatearen erdigunean ez daude A-koak —ez dute egon behar— AB talde soziolinguistikoak baizik.

AB-ak dira tiratu egin behar dutenak eredu imitagarri bihurtuz; berauei eman behar zaie gizarte mailan euskararentzako daukaten hainbateko garrantzia, onartu eta baloratu egin behar zaie komunitatearen barruan jokatu behar duten espazio nuklearra. Ez dira zorokilo bitxiak, herri honek dauzkan bitxirik preziatuenak baizik.

Berauek dira BA talde soziolinguistikoarekin batera herriko euskaldun osoak. Eta honaino iritsita, ez dago luzatu beharrik esateko euskaldun osoa ez dela kompetentea dena bakarrik. Izan ere, kompetentzia uztartzen ez duena koherentziarekin kon-

(15)

tzientziaren bidez, bankilloaren hiru hanketako bati zati bat apurtuta moduan ibiltzen da: beti loka patxadarik hartu ezinean.¹⁶

Horregatik da horren garrantzitsua AB modura jokatzeko gertu daudenak elkarren inguruan ibiltzeko bideak egitea, tinko jokaruta euskararentzako funtzio berriak (berr)eskuratzen joatea; modu horretara, euskararen alde ezezik geure alde ere jokatzen ari garela somatuko dugu eta (euskararentzako ona dena gutariko bakoitzarentzako ona eta gratifikagarria ez bada, hor zerbait ondo ez dabilen seinale).

Txepetx-en eredu teorikoarekin jarraituz, ikus dezagun, azkenik, ama hizkuntza modura eduki ez eta eskolan ikasteko aukerarik izan gabe, euskararen ikasketa prozesuan abiatu den giza multzoaren graduazioa euskararen baitan.

B pertsonak:

Gaztaroan edo heltzaroan hasita, motibaziotik abiatzen direnak ikasketa prozesuan. Era askotakoak izan daitezkeen arren motibazioak, ikasketa prozesuan aurrera egiteko adina indar daukatenak izango dira balio eta lagunduko dutenak.¹⁷

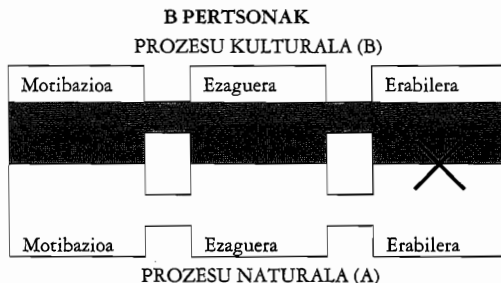
Bideari ekin eta segituan nekatzen direnak askotxo izan ohi direnez azken urteotan, galdetzekoa litzateke ea euskaltegiek ze eratako plangintza duten erata ikaslegoaren motibazioa aktibatzeko, honez gero konturatuta dago jendea gramatika eta klaseko barriketalditxoekin bakarrik ez dagoela hizkuntza bat ikasterik eta. Garrantzi handiko gaia da. Euskararen ikasketa prozesua, interes pertsonala izatetik —edozein dela ere— hasiera batean, ikasketa prozesuan eragin egin behar da dimentsio soziala ere beregana dezan ikasleak, lagundu egin behar zaio hizkuntzaren proiektzio soziala ezagutu, estimatu eta barneratzeko aukera izan dezan. Lehenago eskolaren kasuan bezala, euskaltegien kasuan ere irakaskuntzaren kalitateaz kontuak eman beharra dago, eskola-porrotaz hitz egiten den beste hitz egin behar da euskaltegi-porrotaz eta bideak hartu txikitzen joan dadin.

B pertsonak dira, beraz, euskararen eredu kulturaletik abiatuta erabiltzeko gaituta daudenak maila bateraino; ikasketa prozesuan aurrera egingo badute, berezko tasu-

(16) Hirukiaren bidez adierazi ohi dugu lotura. Kontzientziak motibazioarekin du zerikusia, kompetentzia ezagutzarekin eta erabilera koherentziarekin. Ikusten denez, kompetentziak uztartzen ditu kontzientzia eta koherentzia.

(17)

nera, arlo informaletara, intimoagoetara egin beharko dutenak jauzi, eta prozesu horretan, hain zuzen, aurkituko diote herriko barietateari erabilgarritasuna.

BA pertsonak:

Ibilbide kulturalari berezkoa batu diotenak. Arlo formaletan batuarekin eta informaletan herriko barietatearekin (azpi-euskalkiarekin) moldatzeko gauza izateraino iritsi diren euskaldun bertakotuak.¹⁸

AB pertsonak, lehen esan bezala, baldin badira euskararekiko erabilerari begira eredurik onenak, BA-k dira, halaber, motibazioari dagokionean optimizatuen egoteko moduan dauden euskaldun osoak.

Euskararen ordezkatzeko prozesua horren aurreratua ikusten dugula, ez gara askotan ohartu ere egiten AB-ak izatea bere hiztunak berez edozein hizkuntzaren normaltasuna dela, ez daukala horrek extraordinariotik ezer (nahiz eta gure kasuan hori berori ez izan ohizkoena); horregatik da bereziagoa eta konszienteagoa egoera diglosikoaren lainoak baino harantzero ikusteko gauza izan dena eta BA izateraino bidea burutu duena: irabazia da BA hizkuntzarentzat, berez dagokion zerbait AB.

Honaino iritsita, konturatuta gaude denok AB eta BA direla idiak, gurdian doazen gainerakoak (A, B eta 0) garraiatzen dituztenak. Norantz ote doaz, baina? Zein da idien aurretik doana? Idiak bat datoz ala bakoitzak bere aldetik joan gura du?

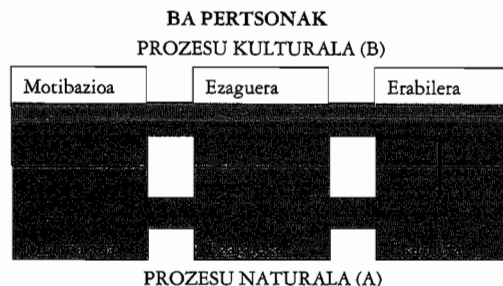
Ahalik eta prisarik txikienaz, arnas estuka ibili barik, tapa-tapa joan doazenak egin ohi dutenez bidea samurren; geu ere, herri bakoitzean gurdian zer daramagun ohartuta eta biderako otorduak ziurtatu ahala, has gaitezen aztertzen ea ze bide daramagun eginda eta has gaitezen erabakiak hartzen hobetu beharrekoak hobetzeko; beti ere martxan goazela, jakina.

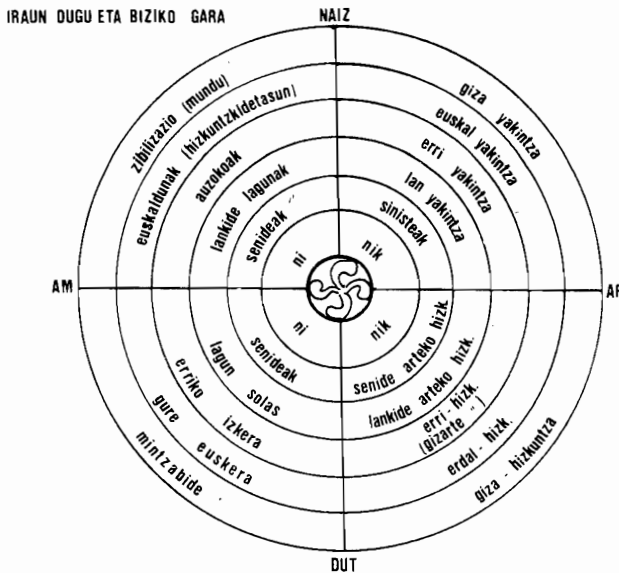
4. Batua ala herrikoa? edo... herrikoa eta batua?

Galderari erantzuten hasi ahal izateko lehenik eta behin saia gaitezen behar den moduan kokatzen. Txepetxan eredu teorikoak lagundu ahal digu berriro ere (Sánchez Carrión 1991: 105).

Diagramari jarraituz, herriko hizkeraren definizioa horrela ematen du autoreak: "el mínimo común divisor entre hablas locales palpables que comparten las suficientes isoglosas comunes como para crear entre sus naturales la sensación de pertenencia a una misma comunidad regional" (Sánchez Carrión 1991: 94).

(18)

3. Kuadroa

Gogoratzekoa da, bizkaieradunak izaki, gipuzkoarrak eta arabarrak izateak administratiboki, eragin egiten duela geure buruari buruzko autopertzeptzioan lehenago ikusi bezala.

Funtzioak teilakatuta daudenez, eredu estandarrak batu egiten ditu bere baitan azpiko guztiak. Ez daude elkarrengandik aparte, bata bestearen barruan baizik. Bakoitzari egiteko bat dagokio berez.

Normalean, paralelismoak egiten hasita, batua idatzizkoarekin lotzen da eta herrikoa ahozkoarekin, batua arlo formaletan erabiltzen dena da eta herrikoa lagunarteko giroan erabiltzen dena. Topiko tipikoak dira, mugatzeko eta zedarritzeko zailak, baina egon daudenak.

Zorioneko euskara batuak bidea aurrera egin ahala, berehala somatzen da hurrengo pausua beheragoko funtzioetarako ere lekuan lekuko estandarizazio-prozesuak burutzen hastearena dela. Baina zergatik eta zertarako?

Batuaren egitekoa inork zalantzan jartzen ez duen bitartean, behin baino gehiagotan entzun izan da atzerapauso bat izango litzatekeela jendea batuara moldatzen hasitakoan herrikoa estandarizatzen hasi eta beste eredu bat proposatzea idatzizkorako.¹⁹ Iritzi sakona izan daiteke baina somatzen dugu ez gaituela asetzen asko eta

(19) Aurretik aipaturiko *Euskara Euskalkiak* jardunaldietan Bittor Kapanaga ere han izan zen, eta horra berak esandakoetatik pasartetxo bat harira datorrena, ustez:

(...) euskalkiak dira *euskera batua* zuhaitzaren sustraiak edo erroak, eta hauetatik hartu behar du bizia, hazteko indarra, joritzeko gaia eta irauan ahal izateko odola. Beraz, argiro dago, gaur euskalkiak galduko balira, ez genukeela lortuko funtsezko euskera baturik, eta euskararenak egingo lukela. Bai, hila litzatekeela (Kapanaga 1986: 82).

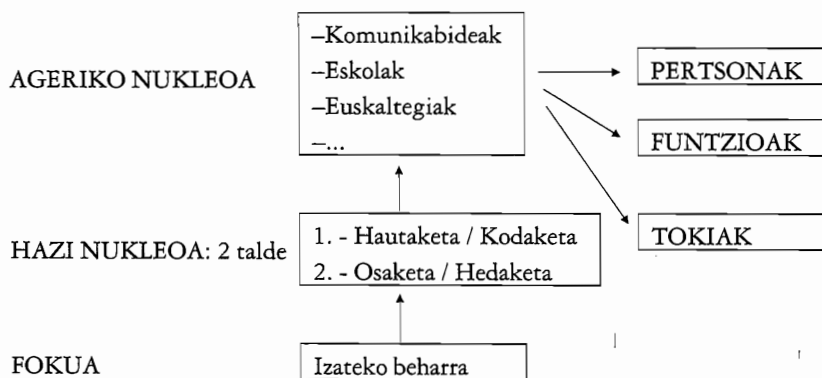
Bihotz beroz, baina buru hotzez ikertu eta erabaki beharreko arazoa" (Kapanaga 1986: 82).

asko; lehenetasunak lehenetasun, ahoz darabilgun hori paperean lasaitasunez jartzeko norma batzuk behar ditugula gero eta hedatuago dago euskaldun gaituenen artean. Ez da esan gura, besterik gabe erredukzionismoan jausiz, herriko gauza guztietarako, ahozkoetarako zein idatzizkoetarako, herrikoa erabili behar denik. Baina ezta kontra-koa ere: herrikoa ezagutu ezean, hori ez balego moduan jokaturata ere nahikoa dela (idatzizkoan eta baita ahozkoan ere) pentsatzea.

Beharraz jabetuta daudenak izango dira, normala denez, lanari ekiteko interes gehien agertzen dutenak, eta horixe da hain zuzen gauden fasearen ezaugarria: ba-koitzak bere aldetik egiten diharduena, eta egin dezakeena, elkarrekin jartzea. Ezelako antsietaterik gabe baina bidea urratzen jarrita.

Batuarekiko AB eta BA direnen artean, bada ezberdintasunik herriko barietatearen ezagutza-mailari dagokionean: batzuk 0 edo (B) baino ez dira (ulertzen dutenak bertakoa) eta batuarekin moldatu ohi dira zeregin guztietarako. Beste AB batzuk, beste zonalde euskaldun batzuetatik etorritakoak, hainbat BA-rekin batera, bertako barietateari dagokionez A izaten ahalegintzen dira herrikoa ikasten saiatuz egunero-ko bizitzan; eta badira, azkenik, bertakoak izan eta bertako barietatea hobeto ezagutu guran dabilzanak, dagoeneko bertako barietatearekiko AB direnak.

Azkenak dira motibazioari, ezagutzari eta erabilerari begira bideak urratzen hasi behar direnak. Horiek osatu behar dute komunitatean gune nuklearra zeregin horri begira. Oraintxe ikusiko dugun eskemaren hazi-nukleoa osatzen dute.²⁰

4. Kuadroa

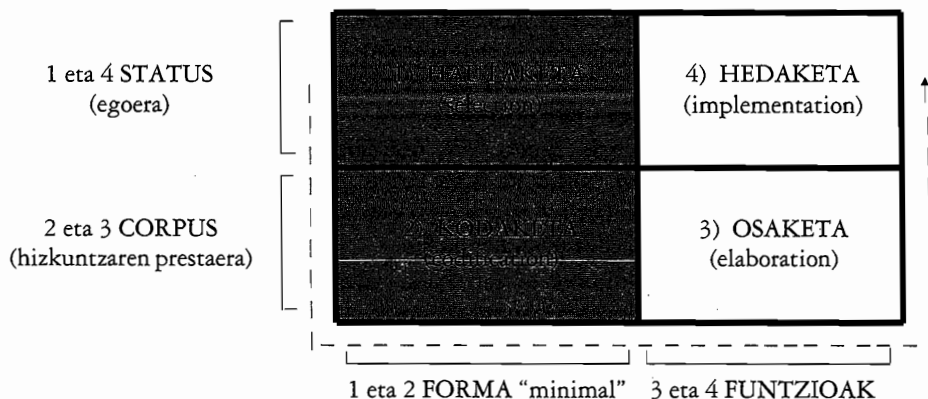
Hazi-nukleorekin partaideak, bertakotasuna eta herri-eskualde mailako berezkotasunak aurrera atera gura izateak elkartzen dituelarik, hasi egiten dira bi arlotan lanean.

Une honetara iritsita, Einar Haugen-en (1977) estandarizazio eskemaz baliatuz, hasi egin gaitezke mugatzen zeintzuk diren bi arlo horiek.²¹

(20) Txepetxek idatzitako *Bilboko euskaldungoa trinkotzeko estrategia konkretuak*, argitaratugabea, izeneko lanean agertzen den diagrama batean oinarrituta.

(21) Txillardegik emana 1988ko uztailen UEUko ikastaldietan Iruñean.

4.1. Hazi-nukleoaren egitekoa

5. Kuadroa

Einar Haugenen eskemako 4 faseak bi taldetan banatuta, honela bana daitezke lanak:

4.1.1. Hautaketa eta kodaketa:

Helburua litzateke, "actividad de preparar un diccionario, ortografía y gramática normativa para guiar a escritores y hablantes de una comunidad de habla no homogénea" (Haugen 1977).

Aukeran dauden formen artean, jaso, aztertu eta aukeratu egin behar da handik edo hemendik. Deba eskualdea bere osotasunean ezin daitekeenez multzo batean sartu, aztertu egin beharko litzateke zein azpisailkapen egiten den eskualdearen barruan. Zenbat multzo? Zeintzuk izan litezke erizpide amankomunak zonalde guztietarako?

Bonaparteren sailkapenean bi multzo bereizten zituen Deba eskualdeari dagokionean (Elortza 1988: 43):

BERGARAKOa: Oñati, Antzuola, Bergara, Elgeta, Eibar, Soraluze eta Elgoibar. (Mendaro, Deba eta Motriku ez dira bizkaieraren eremuan sartzen).

LEINTZOKOa: Gatzaga, Eskoriatza, Aretxabaleta, Arrasate eta Aramaio.

Leintzekoa oso taxuzkoa ikusten dudan eran, eztabaidagarriago litzateke ea Bergarakoen multzoan sartzen diren herri guztientzako bat eta bera izan behar duen normak.

Lanerako faseen denboralizazioari dagokionean, honako hau proposatu ohi da:

- a) Datuak batu.
- b) Egitasmoak proposatu.
- c) Erabakiak hartu egitasmoak direla eta.
- d) Neurri konkretuak gauzatu.

Orain artean, Arrasateri dagokionean bederen, (a) fasean geundeke, azterketarako oinarria izango den datu bilketa egiten.

Formazioz eta bokazioz linguistak direnekin osatu behar da hazi-nukleoaren azpiatal hau. Kontutan hartzekoa da gainera talde honen lana ez dela aldaraztea dagoena, berrian berri zerbait sortzea baizik. Hori dela eta, besteak beste, kontutan hartzeko moduko batzuk honako hauek lirateke Haugen soziolinguistaren hitzetan:

Comunicación, conveniencia general eta estabilidad del grupo (Haugen 1977) dira oinarritzko hiru zurabeak. Zutabe horiek, orobat, beste honako hiru erizpideok hartzen dituzte zimentarri:

—*Eraginkortasuna*: “Ahalik eta errazen ahoskatuta ondoen ulertzen dena” ei da “hizkuntza-on”aren definizioa.

Eraginkorra izango da, beraz, ikasteko samurra eta erabilerreza bada aldi berean. Ze eratako iragazkiak jarri beharko lirateke, bada, egon egongo diren eredu ezberdinen artean zein den eraginkorrena erabakitzen joateko? Planifikatzaile onena, Haugen-en esanetan, kodaketa egiteaz gain testua bera ere produzitu egiten duena omen denez, bidezkoa dirudi puntu honetan erreparatzea geure egitekorako.

Edonola ere, ez da komeni gauzak nahastea eta pentsatzea testugilerik onenak izan behar duela, derrigorrez, aztertzaile onena.

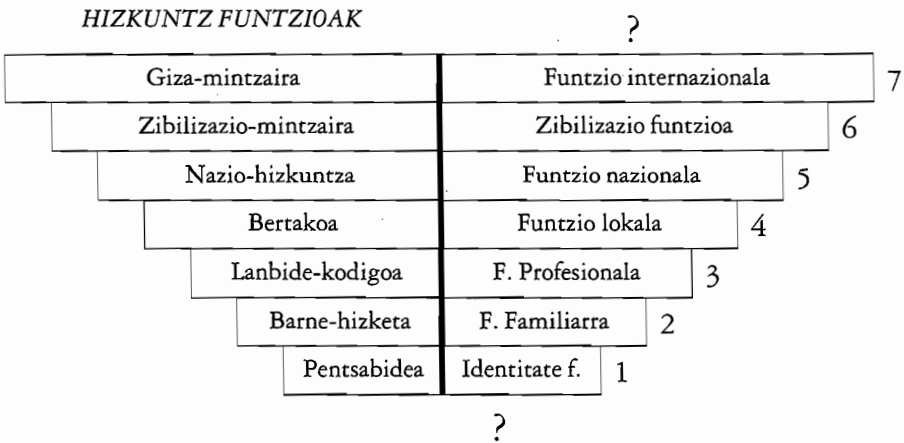
Txarra da, horrela, ondo ulertzen ez dena, edo zailtasunez jasotzen dena; baita ahoskatzeko edo gogoratzeko zaila dena ere, eta behar baino luzeago eta korapilotsuagoa dena; modu berean, berrikuntza dena eta aparteko berezirik ez dakarkiona hizkuntzari. Esaldi borobilean esanda: “Precario balance entre la economía expresiva del hablante y la economía de percepción del oyente” (Haugen 1977). “Las pronunciaciones apegadas a la ortografía disgustan a los lingüistas” irakurri dut nonbaiten (Haugen 1977).

—*Egokitasuna*: Honakoa dio Haugenek: “Una forma debe transmitir información que los hablantes desean con el grado de precisión deseado”.

Definizioari jaramon eginez, aztertu egin behar da ea zein eratako informazioa den herriko barietatearen bidez eman gura dena, zeregin horietarako egokitzen joateko. Biografia baten transkribaketa egitea legoke mutur batean, pertsonaren idiolektoa grafolekto bihurtzea; eta beste muturrean, esate baterako, herriko profesio guztietako teknolektoak herriko barietatean osatu gura izatea. Bada non jokatu!

Eskuarlean dugun egitekoan, mailaketa moduko bat egin daitekeela iruditzen zait. Honela gutxi gora behera: lehenik eta behin maila kolokialerako erdua joan garatzen, lagun arteko korrespondentzian edo aldizkarietako foto-inkesta moduko sailetan gauzatzen joan daitekeena, kasu. Norbanakoaren berbetatik urrats bat gora eman, eta gura beste proposamen konkretu eginez, joan testuak berridazten ahalik eta eredurik onargarriena taxutzen joateko. Has liteke gura beste bustidura eta kontrakzioarekin, eta hortik gora eginez proposamen konkretuak eztabaidatu.

Aurreko puntuan komentatzen zen eraginkortasuna lortzeko, herrikoa denez erdian geratzen dena, funtzio hori betetzeko azpikoa (kolokiala) beteta izatea lagungarri izango dela iruditzen zait.

6. Kuadroa

Goitik, batuaren eredua eta azpitik tokian tokiko barietate kolokialena; biak begien aurrean izanda ez litzateke erdibideko horretan asmatzea errazago izango?

—*Onargarritasuna*: “Se opone a la desunión en el interior y a la absorción por el exterior. Se da cuenta de la importancia de la estructura unitaria para la comunicación eficiente, al mismo tiempo que permite la divergencia individual” (Haugen 1977).

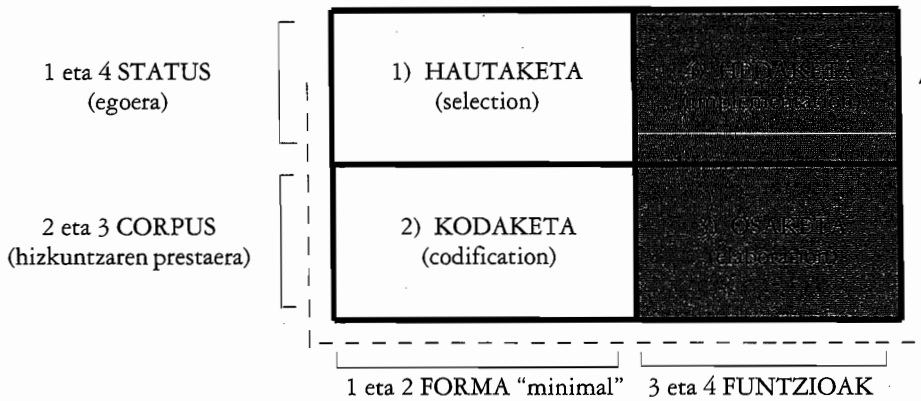
Aurreko bien batuketa denez, eta horren intimoak diren norbanakoaren esperientzietatik gertu ibili behar izateagatik, sarritan entzun behar izaten dira “hori ez da hemengo euskerie!” modukoak batera edo bestera egin.

Batuaren berritasunak berak lagundu edo oztopatu egin lezake prozesu hau. Lagundu, batetik, batua bera ez delako monolitikoegia eta horrek berorrek eklektikotasuna damaigulako euskaldunoi arau zurrunegiekin ibili beharrik ez izateko gauza guztietarako. Oztopatu ere egin lezake, ordea. Batua bera berria dela eta, jendeak batuaz ere irakurtzeko ohitura handirik ez duela eta, prozesuari beste zailtasun bat gehitzea litzatekeela pentsatzen duenik ez da faltako.

Edozein modutan, ez da komeni gauzak nahastea, eta oso gogoan izatekoa da hautaketa eta kodaketa faseak burutu behar direla hasiera batean maila bateraino, aldi berean (baino beranduxeago) Haugen-en diagramako hirugarren eta laugarren faseetara pasatzeko, osaketara eta hedaketara.

4.1.2. Osaketa eta bedaketa.

7. Kuadroa

Hazi-nukleoaren bigarren talde honek, corpora itxuratu ahala estatusen eragiteko eman litezkeen urratsetan erreparatu behar du herrian eredu hedatzen hasi aurretik.

Eredu estandarizatua zabaltzen eta eremu ezberdinetara egokitzen joan dadin, tokian tokiko ageriko-nukleoko pertsonekin egon beharko du etengabeko hartu-emanetan hazi-nukleoko azpitalde honek. Komunikabideak eta irakaskuntzaren eremu zabala (arautua eta ez-arautua) dirateke lehentasunak seguruenik.

Talde honen egitekoa litzateke aurretik aztertu ditugun talde soziolinguistikoen optimizazioari begira eman beharreko urratsak eta ezarri beharreko lehentasunak zeintzuk izan daitezkeen proposatuz joatea. Nola lagundu ibilbide kulturaletik bertakora datozei pausu hori errazago ematen? Nola eragin bertakoek etenik soma ez dezaten, continuuma izan dadin, bertakoaren eta batuaren artean?

Funtzioetan gora nola egin da galdera, nola egin gora hiztunarengandik gero eta urrunago gelditzen diren funtzioen balioa eta intzidentzia beheragokoen kaltetan ezarri gabe; baina ezta alderantziz ere: helburu bakartzat herriko euskararena jartzea eta hortik gora ezer ez balego bezala jokatzeko. Horregatik esaten du Haugenek: "La planificación es el arte de lo que es posible y de los modos de ganar el consentimiento de los gobernados" (Haugen 1977). Esatea samurrago da, seguru asko, praktikan denon gustora benetan ibiltzea baino, baina hori baino ez da sokatira honetako erronka: batetik "impulso de inmanencia" eta bestetik "impulso de extracción" ari dira tiraka eta hor arbitroarena egitea ez da erraza, baina horixe da egin behar dena: sokatira horretan zapia ez dadila erdiko marratik kontrako marrara gehiegi urrundu, pasatzeko arriskurik izan ez dadin eta ekitaldia amaitu (eta ez dadila behintzat arbitro erdara izan!).

Herriko euskaldungoaren gaitzak herriko ereduaren estandarizazioarekin amaitzen direla uste izatea bezain kaltegarria litzaziguke pentsatzea hortik pasatu gabe batuara errazago joango dela euskaldungoaren gehiengo alfabetatugabea.

Onargarritasunari begira garrantzikoa da estandarizatzen hasita dagoen barietate horretan dihardutenen arteko batzuk imitagai izatea ingurukoentzako, prestigioa daukaten izenak eskura izatea; modu horretara, eskuragarria den neurrian aitzindari hauen erabilera, eredia osatuz eta hedatuz joan ahal izango da eta.

Egoera minorizatuaren behe lainotik gora igarota, aitzindari-talde hori gorpuzteko, “garrantzikoa da —diosku Haugenek— aurretik doazen horiek benetazko eragingarri bat izatea egiten duten lana eskertzeko adinakoa. Sendotu egin behar da, besterik ezean, berauenganako autokonfidantza eta sentiarazi egin behar zaie bizi diren tokiko eredu imitagarriak direla, bertakoenak”. Ezelako mistizismotatik urruti, etxean bertan eta etxetik urruti segituan antzematen zaio ingurukoa denari, eta hori ona da berez: entzun, eta... “hori harakue edo honakue izengo dok ba!”, esatea, berez da ederra edonorentzako bere tokian. Orhipetik, Txindokipetik edo Udalaizpetik ikustea Euskal Herria, gauza bat eta bera da, baina,aldi berean, oso gauza ezberdina. Osagarritasuna aurkitzea da oreka ezartzen duena.

4.2. Ageriko-nukleoaren egitekoa

4. kuadroarekin jarraituz, ageriko nukleoaren zeregina litzateke hazi-nukleoko bi azpitaldeen baitatik bateratuta ateratzen diren proposamenei hasiera bateko onargarritasuna ematea; behar beste aztertu eta gero, jakina, tipo linguistikoen optimizatorako eman beharreko urratsak zein tokitan hasi behar diren ematen zein funtziotan eragin gura izateko: zer egin, norengan eragiteko, zein tokitan? izan daitezke galderak eta hortik abiatu interlokutore bila.

Hazi-nukleoaren lana hasi berritan dagoela, Arrasaten behintzat —hala ez dagoen arren eskualdeko herri guztietan—, komeni da dagoeneko pentsatzen hastea denon artean ea herri mailara hedatzen joateko zeintzuk izan litezkeen urrats batzuk.

Irakaskuntzari begira, pertsonen optimizazioa lortu guran, era honetako ikastaroak izan daitezke martxan jartzeko modukoak hurrenez hurren.

A) Talde esplizitoko jendearen gaitasuna lantzeko.

Batuan AB eta BA diren pertsonen zuzendua. Hurrengo fase batean ereduaren osaketaz eta hedaketaz arduratzen hasiko direnak beste batzuei irakatsiz hainbat modutara. Eskualde mailako eta herri-mailako kazetariak, euskaltegietan alfabetatze-lanetan ari direnak, eskolaurrean lanean ari diren irakasleak, idazle eta itzultzaileak... izan daitezke, burua asko nekatu gabe, hartzailagoaren artean lehentasuna eduki dezaketenen arteko batzuk.

B) Herriko biztunen gaitasuna optimizatzeko.

Ageriko nukleoko jendeak emango lituzke. Bi eratakoak izan beharko lirarteke:

b.1. A ibilbidetik datozenak batuarantz abia daitezten, eredu kulturalerantz gertukoenetik abiatuta. Haurrak eta gazte-heldu alfabetatugabeak leudeke interesatuen artean.

b.2. B ibilbidetik datozenen berezotasuna lantzen laguntzeko. Ikastaro honen hartzailagoan, bestalde, beste bi multzo, behintzat, ikusten dira:

—Bertakoa galdu antzean izanda, edo beste zonalderen batetik bertaratuta, ber-

takoa ikasteko gogoia daukan jendeari laguntzeko. Batuaren eredu kulturalaren jabe izatea lagungarri izango da, ezbairik gabe.

—Euskaraz, ezelako barietatetan 0 izatetik datozenak, eta prozesu kulturalen aurrera egin ahala, berezkotasunera, herriko barietatera salto egiteko beharra somatzen dutenei zuzendua.

C) *Funtzioetan eta tokietan eragiteko estrategien artean.*

Ikastaroak eta mintegiak.

c.1. *Didaktikari dagokionez:* Bertako euskararen ezagupidea ikasgelaritzen hasteko, materiala sortu eta frogatu egin beharko da.

c.2. *Estiloari dagokionez:* Bateratu egin beharko dira erizpideak eta zubiak egin herri-mailako komunikabideetako eredia baliagarri izan dakien irakasteko eginkizuna daukatenei.

c.3. (...) Eta beste hainbat eta hainbat behar, somatuz joango garenak aurrera egin ahala.

Garrantzitsua dena, une honetan, makinaria hau martxan jar lezakeen kontaktua arrankatzea da, behingoz baina prisarik gabe, maila sozialean. Eskualdeko herrietako euskara-elkarteak hartuta oinarri modura, bertako hazi-nukleoak izan daitezke, elkarrekin, Bergarako UNEDeko Euskal Kultur Departamentua hartuta bilgune orain arte bezala, lanean aurreratzen hasteko modu koherente bat une honetan; beti ere, Udaletako euskara-zerbitzuetako partaideak oso gertutik jarraitzen dutela dinamika eta ahaztu gabe Deba eskualdeko bi mankomunitateen berezko zeregina izan behar dela, berandu baino lehen, eskuartean daukagun egitekoari azpiegitura eta baliabiak eskaintzen hastearena.

5. Arrasateko azken urteotako ihardueraz: Arrasate Euskaldun Dezagun

Herriko barietatearen eta batuaren arteko hierarkizazioari buruz Arrasateko euskalgintzan aritzeko, helduleku askotatik ebatu ahal zaio gaiari. Oraingo honetan lau arlotaz esan gura nuke bat edo beste, horiek esanda nondik nora ibili diren gauzak laburbildu daitekeelakoan.

5.1. AEDren lehen urteetan (1983-88)

Gure artean sarri aipatzen den gaia den arren, Arrasateetik kanpora jende askok ez daki beste zonalde batzuetatik geure jaioterrira etorritako euskaldunak izan zirela, 1983ko azken hiruhilabeteko hartan hasita, AEDren sorreran eragin zutenen arteko asko eta asko. Izen konkretuetan erreparatzen hasita, gipuzkoarrak ziren gehientsuenak. Datu jakingarria da AEDren sorreratik Elkartek izan dituen 3 lehendakariak ez direla Arrasaten jaiok, Urola eta Goierri aldean baizik. Ziur aski ez ginatete gezurretan arituko esanez gero AEDren proiektu integratzailea lehenik eta behin herrian bertakotuta daukagun kanpoko euskaldungoaren integratzaile bide izan dela.

Jaioterriak jaioterri, kontua da, oso normala den eran, ez zela bertako barietatea ohizkoa izan AEDren zeregin formaletan urte hauetan. Bilerak, idatziak, propaganda... beti euskaraz, bai, eta beti batua zuzenean. Pasartetxo honetan bakarrik esaten denari begiratzen dionak, ez dezala pentsa, hala ere, hau esatean "gaitzerdika" ari garenik, bertako euskaran gutxitxo egin ote dugun arren, batuan bada ere egin egin

dugula aurrera esan gura denik; inondik inora. Ez dago gaitzerdirik, egin ahal izan dena egin da bere momentuan: behar den moduan informatuta, punta ateratzen aspertzen ez direnei segituan erantzun ahal zaie lekutan geundekeela elkartzen hasi ez bagina bertako barietatearen estandarizazioa gauzatzen hasi aurretik. Are gehiago: urteen poderioz bizituz doala bertako barietatearekiko kezka esango nuke, eta horretan badu eraginik egindako bideak berak irakatsi digunak; ur geldia eta iturriak ez dira gauza bera eta.

Gainera, gai honekin ari garela, bada beste arlo bat dialektologiaren sozializatzaileek ahaztu egiten dutena batuaren eta bertako barietatearen arteko eztabaidan: osagarritasunarena. Esan nahi da: bideak eskaini behar dira bertakoa ikasi eta erabili ahal izateko, bai; eta, aldi berean, baita bertakoak batuan trebatu daitezen ere. Gauden egoeran gaudenez, deskonpentsatua dago balantza bertakoaren kaltetan, baina inork ez dezala batua-euskalkia dikotomia ezarri (beste gauza guztien gainetik) erdara-euskara dikotomia nagusitzen den tokian.

Ausartuko nintzateke esatera, AEDk aukera eskaintzen digula bertan gabiltzan bertako eta bertakotu guztiei bai batuan eta bai bertakoan sakontzeko, bakoitzak gehien faltan somatzen duen horretan. Niri bezala beste askori ere lagundu egin die batuan trebatzeko inguruan ibiltzeak.²²

Dinamika ugaritu ahala, 625 bazkide jadanik, AEDko aitzinadarien artean arrastearren proportzioa nagusituz doan neurrian, gero eta arruntagoa da bertako barietatearen presentzia izatea ahozko harremanetan nagusitzen dena, bileretan gero eta gehiago, eta harreman informaletan nagusi.

Urte hauetan eman diren urratsen kualitatibotasunean erreparatuz, batez ere, hiru mugarri jarri gura nituzke eta berorietaz zer edo zer esan: Arrasate Press, Arrasate Telebista eta Hitzarmena.

5.2. Arrasate Press

1988ko abenduan hasi zen herri-aldizkari hau bere bidea egiten; gerora ikusten ari denez, aitzindari-lana euskarazko herri-prentsari dagokionean. Astekaria, doanekoa, buzoian jasotzen dena... eta erabat euskaraz.

Proiektuaren berritasuna kontutan harturik, batetik, eta bertako euskalkiaren estandarizazio prozesuaren gabezia, bestetik, ez da harritzekoa kaleratutako produktua ea erabat batuaz burututakoa izatea. Eta, berriro ere, ez nuke gaitzerdirik jarriko: izatekotan horrela behar zuen.

Edozein modutan, aitzindaria denez Arrasate Press herri mailako prentsari dagokionean, esan beharrekoa da ez duela zertan eredu izan behar baita euskalkiaren erabilerari dagokionean ere beste edonorako; herri bakoitza dagoen tokian dago eta egoera horretatik abiatu behar du euskalkiaren tratamenduari dagokionean. Izan dadila eredu izan behar badu baina ez, inondik inora, erabateko imitagai.

Bertako barietateari dagokionez, hasiera bertatik eta urtebete luzean, astero-astero, bi lagunek, berrian berri ezer ez zegoen tokitik "famauen ahotik" artikulua sorta

(22) Bittor Kapanagaren aipu bat berriro ere harira eror daitekeelakoa:

Arestian ohartzten ari naiz, euskera batua irakasten eta ikasten saiatzen diren lekuetan bertako hizkera ere indartu egiten dela, eta beste batzuetan erdara bakarrik indartzen dela (Kapanaga 1986: 90).

Apalki baina tinkoki, ekin eta saiatu, gorra entzuten ikasiko duten arte (Kapanaga 1986: 90).

ateratzen joan ziren Arrasate Pressen orrietan, eta baita arrakasta lortu ere irakurleen artean.²³ Ezin zen bestela izan eta, txalo beste txistu jasoko zuen ia, edozein modutan, bi lagunen ahaleginak; izan ere, behin baino gehiagotan entzun behar izango baitzuten: “hori ez dok Mondragueko euskerie!” Eta ez da harritzekoa halako iritzia izatea, entrebistetatik jasotakoan transkribaketa izanik argitaratutakoa, inkestatuen grafolektoa gutxitan etor baitaiteke bete-betea bat norberaren idiolektoarekin. Gustora ikusiko genituzke berriro ere denak bildu eta argitaratuta.²⁴

“Famauen ahotik” sailarekin batera, Bergara aldeko euskararen idatzita, “zelebrekeriak” izenburupean txiste-bilduma polita osatu da denboraren joanean. Izan dira, bestalde, bertako euskararen itxura ematen ahalegindu diren noizbehinkako kolaboratzaileak ere: “Txirrindua” eta “Tontorrez tontor” sailak, kasu.

Edonola, ezkutatzea ere ez da zilegi eta, izan dira kritika bat baino gehiago Arrasate Pressi luzatu zaizkionak bertako euskarari ematen dion espazio marginala dela eta. Ez dira ahaztekoak.⁴⁰

Bertakotu beharrean eta kulturizatu beharrean dauden eskariak ez direnez beretsuak, eta bi multzoen beharrak asetzeraz jo behar duenez astekariak, aurretiaz aipatutako hautaketa eta kodaketa lanak egin ahala bertako barietateari dagokionean, hasi egin daiteke Arrasate Press osaketa eta hedaketa faseetarako tresna garrantzitsu bilakatzen. Ez diezaiola inork eskatu herri-aldizkari bati, ordea, berak bete ezin dezakeen lanik, ez dagokion lanik.

Astekariaren ezarpen eta zabalkundeaz egin diren azterketetako emaitzen arabera, “innobazioa eta bezeroari ematen zaion garrantzia” (Bergaretxe) omen dira izandako arrakastaren giltzak.

Azterketaren emaitzen artean bada garrantzi handiko ondorio bat, nire ustez, aitatu barik utzi gura ez nukeena. Azterketaren egilearen ustez:

(23) Jose Manuel Bergaretxe soziologoak egindako *Arrasate Press eta Arrasate Telebistaren ezarpen eta zabalkundeari buruzko azterketa* lanean ageri denez, “Famauen ahotik” saila, Estepan Plazaola eta Jesus Mari Garai adiskideek egiten zutena, arrakasta handikoa izan zen irakurleen artean.

Horrela diote datuek:

%15,98ak ez du ezagutzen.

%70,19ak gustoko du.

%13,90ak ez du gustoko.

Halaber, Lan Kide Aurrezkiko Marketing sailak 1989ko azaroan kaleratutako *Arrasate Press aldizkariaren ezarpen eta zabalkundeari buruzko azterketa* ikerlanean ere, punta-puntan ageri da “Berbaroa” saila adin-talde gehientsuenetan. (Bergaretxe: 41).

16-21	22-31	32-41	42-51	52-65
Kirolak	Hemengo gaiak	Berbaroa	Hemengo gaiak	Hemengo gaiak
Inkestak	Kirolak	Elkarrizketak	Berbaroa	Berbaroa
			Inkestak	

(24) Egileek erdi-agindu bezala Arrasate Pressen 75.zkian “...oñi arte Arrasate Pressen emondako kontuek txukun txukun jarri eta liburuxko batean agertzeko gogoik pe etxaku falta”.

(25) Koldo Zuazok esandakoa, kasu, horrela jaso zen Arrasate Pressen 19. zkian:

Nik Arrasate Pressen ikusten dudak akatsik handiena 32 orrietatik bakarrik bat bertako euskaraz izatea da. Orrialde honetan, gainera, kolumna bat Bergarako euskaraz idatzita dago. Eta tratatzen den gaia ikusten badugu, txisteak dira, honek bertako euskalkia pailazoan hizkuntza bezala identifikatzeko duen arriskuarekin.

(...) euskaraz ez dakitenek edo ikasten ari direnen artean euskera errez baten beharra ikusten dute; hau da, eskolan edo euskaltegian ikasitako euskara praktikara eramateko bide bat eta aukera bat Arrasate Pressekin eskaintzen die. Datu hau aurreko estudioan ere garbi agertzen zen, bertan esaten zenez inkestatuen %81ek positibotzat zuen Arrasate Press euskara ikasten ari zirenentzat eta (Bergaretxe).

Behin baino gehiagotan argitaratu izan diren gutunetan, agertu izan dute hainbategi ardura eta gogoia bertako euskarari leku gehiago egiteko.

Zergatik ez erabaki zer egin daitekeen Arrasate Pressen bertako euskarari? Nire ustez honelako urratsik ez da eman eta badakit oraindik asko zehaztu beharko dela, batez ere, inguruko euskara nola batu eta zein erizpide erabili horretarako.²⁶

Esan egiten da aurreko zitan ez dela urratsik eman Arrasate Pressen bertako euskarari lekua egiteko estrategia aztertzen. Eta ziur aski ez zaio arrazoirik faltako, badelako, hain zuzen ere, horrela pentsatzera eramanez gaitzakeen beste zenbait detaille: orain arte egin diren bi ikerketetan ez da galderarik batera egin bertako euskarari dagokionez irakurlegoaren eritzia jakiteko; bestalde, *Prentsa lokalari buruzko 1. ibardunaldiak* burutzean, Arrasate Pressen zuzendari-oihak aurkezturiko txostenean, "kontuan hartu zuen inguruan erabiltzen den hizkuntza"²⁷ esaten zuen behin bere txosten osoan beste inolako detailletan zehaztu gabe. Hori dela eta, bidezkoa dirudi esatea Arrasate Pressen ez duela lehentasunik izan bertako barietateari eman dakiokeen erabilerari buruzko hausnarketak. Ez da berandu, hala ere, eta martxan dagoena berbideratu egin daitekeela ezin da ahaztu.

Ez litzateke komenigarri, edozein modutan, aldizkariaren orriak probaleku modura erabiltzea. Lehenik eta behin argitaratu asmorik gabe hainbat saio egin behar dira, urrutiko intxaurrak hamalau barik lautuan geratzeko arriskua handia da eta. Berandu baino lehen zerbaitetan hasi beharra badagoela, hala ere, gero eta begibistakoa dirudi, herriko pertsona helduen ezpainetatik jasotako esalditxoak (Foto-inkestatan kasu)²⁸ batuaz ikustea, adibidez, asterokoari sinesgarritasuna kenduz joateko zio izan daiteke eta.

Dagokigun gaiaz eta Arrasate Pressekin lotuz, bukatzeko, ahaztu ezinekkoa da kazetarien gaitasunaren pentzudan egongo dela aurrerantzean ere bertako barietateari emango zaion jitea; horregatik, bidezkoa izan daiteke gai hau kontutan izatea langileak aukeratzekoan.

5.3. Arrasate telebista (ATB)

1990eko otsailaren 13an, astearte batean gainera, ekin zion emisioak emateari. Idatzizkoari ikusentzutezkoa batzen zitzaion, eta modu horretara herri mailako komunikabideetan euskararentzako leku berriak irabazi.

(26) Karmelo Uribarrenek idatzia Arrasate Pressen, 129. zk.

(27) Arrasaten, 1991ko azaroaren 22an eta 23an buruturiko Prentsa lokalari buruzko 1. ibardunaldietan, Jose Aranzabalek, Arrasateko komunikabideen zuzendari izandakoak esandakoak da aipatu pasarteak, berak luzaturiko "Herri aldizkari baten tajuketa" izeneko ponentzia interesgarrian.

(28) Adibide askoren artean, bat hartuko dugu. Patxi Garai izeneko mondrautar ezagunari honakoa galdetzean: "Zer erizten diozu Euskaldunen Egunkariari?", sinesgarria ote da bere ezpainetatik halako erantzuna jasotzea?: "Ikusi egin dut, baina oraindik ez dut hartu, baina hartu behar dut. Mutiko txikiak ginenean inork erderarik ez genekien, eta ez ziguten euskaraz hitz egiten uzten. Orain euskaraz ikasi behar".

Aldizkariaren kasuan bezala, batua izan da orain artean nagusitu dena. ATBn, hori bai, ahozko erregistroa izanik, askoz ere presentzia handiagoa hartzen du bertakoak. Are gehiago, aurreritziak uxatzeko tresna eta baliabide aproposa dela erakusten ari da bi urte hauetan. Bertako barietateaz aurreritziak uxatzeko mesedegarria bada, bada baliagarria, bestalde, esatekorik daukaten herritarrek "euskera ona" izatearen garrantziaz jabetuz joan daitezten; alegia, gazteleraz egingo luketen bezain ondo euskaraz ere egiteko gauza izan behar direla konturatuz joan daitezten.

Herriko informazioa eskaintzea duenez helburu, oso gertukoa egiten zaio arrasatearrari ATB. Ikusleak, ezagutu egiten dituen pertsonak ikusten ditu, gertutik dagozkion gaiez jasotzen du informazioa, eta azken finean "euskara bultzatu baino gehiago, gure bizitzako partaide egiten da".²⁹

Gertutasun hori bideratzen jakin behar du ATBk herriko sektore guztietara, guzti-guztiek ikus dezaten (euskaradunek zein ez- euskaradunek). Egun imajina ezin genezakeen bestekoa izan daiteke ATBren eragina, esate baterako, eskoletan euskalduntzen ari diren etxe erdaldunetako haurrentzako, edo helduak euskara ikasten has daitezten akuilu.

ATB etxeko sukalde eta egongeletan sartzen denez, lagungarri izan daiteke etxeko hizkuntz-ohiturak euskarara lerratzeko, normalago bihurtzeko; hala ere, ez dezala inork bere burua engainatu, ikustea eta gozatzea ATBekin gauza bat delako eta beste bat intimitateko hizkuntz-ohiturak bapatean aldatzea edozein adinetan. Pertsonarenganaino iritsi behar da, azken finean, kontzientziaren eremuraino, eta hori ez da astebetean egiten kontrako eragingarriek ere bizi-bizirik diharduten bitartean: edo eredu kualitatibo hobea eskaintzen da euskal komunitate linguistikoaren interesei erantzunez, edo pentsatzekoa da ezin izango diola aurre egin gainerako kate guztien erasoaldi kuantitatiboari.

Euskararen bidez bideratzen ari den proiektu integratzailean punta-puntako tresnak dira komunikabideak, herriko gauzen berri euskaraz emanda euskararen beharra oso modu erosoan iradokitzen dutenak egunez egun. Ez dira hasiberriak ez Arrasate Press eta ez ATB, ondo errotutako proiektuak direla esan daiteke honez gero. Horregatik daude jada gehiago ematen hasteko moduan.

5.4. Euskararen erabilera sustatzeko hitzarmena

1990eko martxoaren 28an ekinda, hasiera batean 38 entitatek sinatuta, hitzartu egin zuten "Entitateen elkarren arteko harremanak, ahoz nahiz idatzizkoak, beti EUSKARAZ" izatea. Entitateen artean, denetarik ikus zitekeen hasiera beretik, administrazioa (Udala), ikastetxeak (herriko guztiak), enpresak (Lagun-Aro, Hotz-Bero, Anboto,...), talde politikoak, sindikatuak, banketxeak, elkarte kulturalak, euskaltegiak,...

Gerora, beste ekitaldi batean, urte bereko abenduaren 19an, beste 21 entitate atxiki zitzaizkion hitzarmenari, eta jakinarazi zen %80an ari zela betetzen hitzarmena ordura artean.

Hitzarmenaren sinatzaileek zein partikularrek elkarren artean komunikatzeko

(29) Bergaretxe soziologoaren lanetik jasoa.

darabilten hizkuntz barrietatea dela eta, esan beharrik ez dago batua dela nagusi; badira, hala ere, batua oso ondo ezagutu ez arren horregatik erdarara jotzen ez dutenak eta erdi-gipuzkera edo erdi-mondragueraz moldatu egiten direnak.³⁰

Jazten aldizkaritik hona hitz batzuk ekarriz, berriro esan nezake:

Hitzarmenak hedatuko badira, aldi berean hizkuntz komunitateak trinkotzen eta norberak bete beharreko zereginetarako euskaraz hizkuntz gaitasuna lortzen abiatu beharko du populazioak.³¹

Nork bere tokian egiten duen esfortzuaren ezintasunetik, dagoeneko ari garen guztiok elkarrekin bideratzen hasita gauden ahaleginaren atseginenera salto egin ahala, bidea bera zabaldu eta argitu egiten da. Ernegatuta ibiltzea edo gustora ibiltzea egoera beraren aurrean pertsonaren esku egon ohi denez gehientsuenetan, bakoitzak aukera dezala bere bidelaguna, baina aholkutxo bat ematea zilegi bazait, egoeraren gorriari etsipena edo agresibitatea gaineratzean egoera bera okertu egiten dela, gogoratzea, ez da txarto etorriko. Ez da euskara gugandik kanpo dagoen ezer: geu nola gauden, halaxe dago bera.

Apurka-apurka euskararentzako arlo formalak zabaltzen ari dira Arrasaten eta inguruan, euskara eta euskaldunok gero eta funtzio gehiagotan elkartuak egon ahal izateko bideak ugaritzen ari dira, ikusten denez. Zorioneko "prestigioa" irabazten ari dela/garela ematen du. Horrela somatzen dugu.

Azken urte hauetako lanaren emaitzak ikusten hasita gaude euskararen aukera eginda daukagunok; ikusten hasita eta gozatzen ikasita esango nuke, besterik ez bada ere (gertatuko ez den arren) "dantzan egindakoa dantzan eginda dagoela" pentsatzea hobe zaigu eta.

Helburuetan eta baliabideetan euskaldun garenez, geure herrian euskarari ahalik eta funtziorik gehienak zabaltzea izan behar dugu helburu; geu izan geure begiz eta ez inoren begitan ibili beti. Elealbotasuna ziurtatzera jo behar dugu, bideak zabaldu jendeak (batez ere gazteek) euskararen aukera egin ahal izan dezan benetan. Afektiboki eta efektiboki, edo efektiboki lehenago eta afektiboki geroago, atxikitu egin behar zaio Arrasate euskarari, nahiz eta Mondragón-ek aurrera jarraituko duen luzaroan oraindik.

Orain arte esan ahal izan bada, "hori euskaldune da, eta Arrasatekue (Mondraguekue)", horrela jarrai dezan izaten luzaroan, eta askoz ere modu duinagoan, ezin da zentzuzko inor kontra agertu. Lurraren eta hizkuntzaren artean lotura ikusten duenak, beste maila batean ikusi egiten du Udalaitz-Jarindo-Kurtzeberrik besarkatzen duten Leintz bailararen eta bertako euskararen/euskaldunen arteko lotura. Lurretik etorriko da hizkuntzara edo alderantziz, leku ezberdinetik abiatuta ere leku berera (osagarritasunera) iristea da garrantzitsuena eta.

(30) Hona hemen herriko barrietarean saiartzen direnen adibidetxo bat:

Nai dot, lizenzia, anai artean terrenoa banatzeko. Nai dutenak bere escriturak egiteko.

Onen orriekin batera bialtzen dot terrenuen agiria. Ezkerrik azko.

(31) *Jazten* aldizkariaren 3. zenbakian, "Zer da AED? Zer dago bere atzetik?" monografikorako idatzi nuen "Gure lanaren norabidearen teorizazioa" artikulutik jasoa (39.or).

Bibliografia

- Altube, S., 1933, "La vida del euskera", *Euskera* 14.
- , 1949, "La Unificación del Euskera Literario", *EJ* 3: 2-3.
- , 1960, "Eibartarrak eta Euskera", *Euskera* 5.
- Baxok, E., 1986, "Euskalkiak, euskara batua eta Euskal Herriko diglosia", in *Euskara. Euskalkiak*, 125-140, Eibar.
- Elortza, J., 1988, "Bergara eta euskera", in *Bergarako euskera*, 19-53, UNED, Bergara.
- Haugen, E., 1977, "Lingüística y planificación idiomática", in *Lecturas de Sociolingüística*, EDAF, Madrid.
- Kapanaga, B., 1986, "Euskera batua eta euskalkiak", in *Euskara. Euskalkiak*, 77-90, Eibar.
- Sánchez Carrión, J. M. [Txepetx], 1991, *Un futuro para nuestro pasado*, Elkar-Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia.
- Vélez de Mendizábal, 1981, *Jokin Zaitegi*, Arrasate.

Bermioko euskararen ezaugarri morfosintaktiko batzuk

ENEKO BARRUTIA
(Deustuko Unibertsitatea)

0. Bermion ez da euskara bat bakarra mintzatzen, nik esango nuke herrian denek egiten dutela bat baina behin auzuneetan sartuz gero aldaketak nabari daitezkeela. Hemen aipatuko diren ezaugarriak Bermion nagusi den sistemarenak dira, herrian egiten dena izango da hemen aztergai. Kontuan har bedi bermiotarrak asko direla eta beraz soziolinguistikoki Bizkaiko lehenengo euskara dela.

Ikertzeko geratzen da zenbat euskara hitzegiten diren Bermion eta euren azterketa. Sarriegi erabiltzen dira gure dialektologian herri, udal eta auzune kontzeptuak sistema linguistikoen mugak jartzeko, batzutan ondo datorren arren gainditu egin behar litzateke egoera hau.

Hemen aitaruko ditudan deklinabidearen ezaugarriak eta inguruko herrietakoak hoberen Rosario Egeregiren tesian ikusi ahal izango dira.

Behartxu hau egiten lagundu didaten lekukoak hauek izan dira: Begoña Bilbao (B), Francisca Telleria (F), Blanca Hemerit (H), Isabel Mugira (I) eta Txaro Telleria (TX). Hirurogetazak urtekoak dira bataz beste. Eskerrak ematen dizkiet bihotzez.

1. Deklinabidea

Deklinabidean kontuan hartu beharreko aldaketa batzuren berri emanez hasiko naiz:

1.1. e - a:

Bizkaian hitz batzutan nahiko orokorra da deklinabidean *-e* bukaeradunak *-a* izatera ailegatzea: *laba = labe*, *ba(ga)rik = bage, gabe*, *lore = lora*, e. a. Bermion aldaketa honek, artikulua hartzen dutenean *edunekin* ez bereizteagatik etor daitekeena, beste herri askotan baino indar handiagoa hartu du. Adibideak:

abada = abade
alanbra (gazt. 'alambre')
balda (gazt. 'balde')
bekereka (Mundakan *bekereke*)
dxata (gazt. 'yate')
eja (gazt. 'eje')
koeta (gazt. 'cohete')

kofra (Mundakan *kofre*, txori bat)
kotxa (*kotxan gues* = kotxean goaz, autoan goaz)
palangra (gazt. 'palangre')
suerta (gazt. 'suerte')
tanka (gazt. 'tanque')
torra (gazt. 'torre')

1.2. u - o:

Nahiko orokorra den arren aldaketa hau ez da erabatekoa. Adibideak:

aingero = aingeru	leko = leku
amo = amu	lenguso = lehengusu
barroko aixie, mutille = barruko	modo = modu
buro = buru	narro = narru, larru
diro = diru	olato = olatu
erlojo = erloju	ordo = ordu
esko = esku	orto = ortu
espillo = ispilu	telleto = teilatu
gato = karu	txisto = txistu

Badira berba batzuk aldaketa hau jasan ez dutenak: *su* silababakarra, *miñitu*... Berba batzutan argi ikusten da aldaketa bat eman dena: *barroko mutille*, *barrure*; *porto bat*, *porture*, e.a.

1.3. a - Ø:

-a organikoa galtzea Gipuzkoako edo Nafarroako euskara batzurekin lotu ohi den arren Bermioko euskaran sarri ematen da, hala ere ez *gauz* edo *eliz* bezalako adibideetan, gehienetan ez dira izaten hitz arruntak.

Toponimo batzuk ere badira -a bage agertzen direnak. Adibideak:

aberi (gazt. 'avería')	kofrai (gazt. 'cofradía')
bálix e a. (gazt. 'baliza')	lupin (gazt. 'lubina', Ondarrun <i>lupiña</i> , <i>lupiñi</i>)
burbin (Ondarrun <i>burbiña</i> , <i>burbiñi</i>)	marmok (Ondarrun <i>marmoka</i> , <i>marmoki</i>)
Busturi = Busturia	mataputxet (Ondarrun <i>mataputxeta</i> , <i>mataputxeti</i>)
Dolosti = Donostia	parrotx (Ondarrun, Bermion bertan ere bai, <i>parrotxa</i> , <i>parrotxi</i>)
fameli (gazt. 'familia')	plai (gazt. 'playa', <i>plaidxe</i> , <i>plaidxie</i> ere badago Bermion)
Frantzí = Frantzia	Plentzi = Plentzia
gill (gazt. 'quilla', Ondarrun <i>gilla</i> , <i>gilli</i>)	txist (Azkuek <i>txista</i>)

Kontestuaren arabera:

Sarritan morfologia kontestuak baldintzatua agertzen da.

a. *alabié* / *alabí*:

Biak erabiltzen dira Bermion, kontsonante baten aurrean arrunta izaten da -e ez ahoskatzea, ez arin esakeran, normal ebakeran baino: *au de neure alabié* / *neure alabí da yau*.

Mundakan berdin gertatzen da *alabiarekin*.

Astue / *astu*: *Alabiarekin* bezala.

b. *au* / *yau*, *an* / *yan*:

Erakuslea *au* da baina aurretik beste *a* bat badauka ahoskatzerakoan biak bereizteko edo *yau* egin ohi da: *au norena da?* / *norena da yau?*

Baita *mendirentz* / *mendires* (*mendires due*); *aras da onantz* ('harantz da honantz'); *os dau* ('hotz dago').

1.4. Kasu batzuren morfologia berezia

1.4.1. *-tzak*:

Niretzako edo *niretzak*, biak entzuten dira Bermion. Azkuek Gernikakotzat dakar *-tzak* eta zuzena dela esan badezakegu ere batez ere bermiotarrei entzuten zaie.

1.4.2. *alabai* dat. pl.:

Inguruko herrietan *alabari* da datibo plurala. Denak egiten dira horrela: *imiei*, *astuei*, *aurrei*.

1.4.3. *Nogana* kasua *-gaina*-tik dator morfologikoki:

alabiñe - alabakaiñe
semiñe - semikaiñe

txoridxeiñe - txoridxekaiñe
astueiñe - astukaiñe

Izenordainetan genitiboari erantsita agertzen da beste herri batzutan ez bezala:

nireiñe, ez "niaiñe"
sureiñe = zuregana
gureiñe = guregana

1.4.4. *orrenatik*:

NOGANDIK kasuaren ordez *-natik* erabiltzen da: *orrenatik ikasi du* = horrengandik ikasi dogu.

Inguruko herrietan *-netik* da ezagunago.

1.4.5. Inesiboan lotura egiteko litzatekeen bokala maiz kentzen da:

astelenan = astelehenean
batelan = batelean
belaunen = belaunean
kisketan = kisketean

lurren = lurrean
martitzenan = martitzenean
trenan = trenean

Biarren (= ordez) eta *biarrien* (= lanean) bereizten dira.

1.4.6. *Erakusle eta adberbio indartuetan* *-xedunik* ez da erabiltzen Bermion, ezaugarri hau inguruko herrieekin eta auzuneeekin bereizteko garrantzitsua da:

auri, "orixe" ez
aurreitxik, "orreixetxik" ez
aur, "ortxe" ez

Auntxek (= *aontxe*, *auntxe*) da indarra hartu duen bakarra.

2. Aditzki laguntzaileak

Bermioko aditzaren morfologia honelakoa izan liteke:

2.1. NOR

Indikatiboa

Oraina
nai
aix
da
garie(s)

Iragana

naixen B, I, TX / nayen B, TX
san
garixen F, TX / gaiñen I

sara	saiñen B, TX
sarie	sarien F, TX
die(s)	sien B, F, TX

Baldintza

balekinai TX / bánekinai B / báneitxeke AM
baleitxeke I / bálekide F
balekigarie
bálekisara TX, I
balekisarie TX, H
baleitxeke(s) I / balekidie TX

Baldintza aurrekoa *-ko* gabe eratzten da: *dxun baleitxeke, denpora ona ein baleki*.

Baldintza aoristikoa

balei

gusurre balei esan dost ori I = 'me lo ha dicho como si fuese mentira'.

Ondorioa

lekinai TX, I / nekinai B
leitxeke H / lekide F
lekigaries F
lekisara F, TX
lekisarie F, TX
lekidie(s) / leitxeke(s) I

Abalera

neitxeke I, TX, H
leitxeke I / leitxe I, AM / leike H / lei B, F, TX
leikigarie(s) H
leisara B, H
leisarie B
leitxeke(s) TX, I

Subjuntiboa

deidxen, deidxela H 3 sg.
deitxesen, deitxesela H 3 pl.

Agintera

adi I / ari H
saitxes I
saitxesie I
beitxe I

2.2. NOR-NORI

Indikatibo oraina

NI
—B, I
—B, I
—B, I
—B, I

HURA
 dxast F, TX
 dxatzo H, F, I, TX
 dxasku F, TX
 dxatzu F, TX
 dxatzu(y)e
 dxatzoye F, TX

Indikatibo iragana

HURA
 dxasten TX
 dxatzon F, TX
 dxaskun F, TX
 dxatzun F, TX
 dxatzu(y)en
 dxatzoyen

Baldintza

HURA
 bálekidxast TX, I
 bálekidxatzo TX, I
 bálekidxasku TX, I
 balekidxatzu TX
 balekidxatzue TX
 balekidxatzoye TX

Ondorioa

HURA
 lekidxast TX
 lekidxatzo TX
 lekidxasku TX, H
 lekidxatzu TX
 lekidxatzu(e) TX
 lekidxatzoye TX

Ahalera

HURA
 leist B
 leidxatzo B
 leidxasku B
 leidxatzu B
 leidxatzue B
 leidxatzoye B

Ahalerazko hauek dudazkoak dira.

HAIEK
 dxastes F, TX
 dxatzos F, TX
 dxaskus F, TX
 dxatzus F, TX
 dxatzues TX / dxatzue B, H
 dxatzoye B, F, TX

HAIEK
 dxastesen F, TX
 dxatzosen F, TX
 dxaskusen F, TX
 dxatzusen F, TX
 dxatzu(y)en
 dxatzoyen B, F, TX

HAIEK
 balekidxastes TX
 balekidxatzos TX
 balekidxasku TX
 balekidxatzus TX
 balekidxatzues TX
 balekidxatzoye TX

HAIEK
 lekidxastes TX
 lekidxatzos TX
 lekidxasku TX
 lekidxatzus TX
 lekidxatzue TX
 lekidxatzoye TX

HAIEK
 lei B
 leidxatzo B
 leidxasku B
 leidxatzu B
 leidxatzue B
 leidxatzoye B

2.3. NOR-NORK*Indikatibo oraina*

NI
 nau F, TX
 nosu B, F, TX
 nosu(y)e
 nauie

GU
 gaitxus F, I
 su H
 su(y)e
 gaitxus B, TX / gaitxusie B, F, H

HURA
dot F, TX
dau F
du F, TX
su F, TX / dosu H
su(y)e
dauie I

HAIEK
tas TX, H / dotas H
txus TX
dus TX, I
sus F, TX
su(y)e / dosue H
dauie B, F, TX, H / txusie TX

Arruntena *su* da, *dosu* “ona dosu ori” eta “al dosu” adibideetan baino ez zait agertu.

ZU
saitxut F
saitxus F
dxatzu F
saitxusie TX

ZUEK
saitxutie B, F
saitxusie TX
dxatzu(y)e / saitzusie F
saitxusie TX

Indikatibo iragana

NI
nauen F, TX
nosun TX
nosu(y)en
nauien

GU
gaitxusen F, TX
sun TX
suen TX
gaitxusen TX / gaitxusien F

HURA
nauen TX / doten F
sauen F
dun F, TX
sun F, TX
su(y)en
sauien F, TX

HAIEK
nitxusen TX / tasen F / nauen TX / doten F
txusen TX / sauén F
dusen TX / dun F
susen TX / sun F
su(y)en
sauien B, F / txusien TX

ZU
saitxuten B, TX
saitxusen F, TX
saitxusen TX
saitxusien TX

ZUEK
saitxutien TX
saitxusien TX
saitxusien F, TX
saitxusien TX

Baldintza

NI
balekinau TX
balekinosu TX
balekinosue TX
balekinaue TX

GU
balekigaitxus
balekixu TX
balekixu TX
balekigaitxus F, TX

HURA
balekitx TX / banekitx H
bálekidaú TX, I / báleki I
balekidu TX
balekixu TX
balekixue TX
balekidaue TX

HAIEK
balekitas TX
balekix TX
balekidus TX
balekixus TX
balekixues TX
balekidaue TX

ZU
 balekaisaitxut TX
 balekaisaitxus TX
 balekaisaitxu TX
 balekaisaitxusie TX

ZUEK
 balekaisaitxutie TX
 balekaisaitxusie TX
 balekaisaitxusie TX
 balekaisaitxusie TX

Ondorioa

NI
 lekinau TX
 lekinosu TX
 lekinosue TX
 lekinauie TX / nekinauie H

GU
 lekigaitxus TX
 lekixu F, TX
 lekixue F, TX
 lekigaitxusie F / lekigaitxus TX

HURA
 lekitx F, I / lekidot F, TX / nekitx B, TX
 leki F, I / lekidau TX
 lekidu F, TX
 lekixu F, TX
 lekixue F, TX
 lekidauie F, TX

HAIEK
 lekitas TX
 lekitxus TX
 lekidus TX
 lekixus TX
 lekixue TX
 lekidauie TX

ZU
 lekaisaitxut TX
 lekaisaitxus TX
 lekidxatzu TX
 lekaisaitxusie TX

ZUEK
 lekaisaitxutie TX
 lekaisaitxusie F, TX
 lekaisaitxusie (?) TX
 lekaisaitxusie TX

Abalera

NI
 lei B
 leinosu B
 leinosue B
 —

GU
 leigaitxus B
 leixu B
 leixu(y)e B
 leigaitxus B

HURA
 leikidot B, I
 lei B, F, TX
 leikigu H
 leixu B, F, TX
 leixu(y)e
 leikidxie H

HAIEK
 —
 lei B
 —
 leixus TX
 leixue B
 leikidxie

ZU
 lei B
 leisaitxus B
 lei B
 leisaitxusie B

ZUEK
 leisaitxutie TX
 leisaitxusie B
 —
 leisaitxusie B

Subjuntiboa

NI
 —

HURA
 deitela

neixun
neixuen TX
—

deidxela I, H
deigun I
deixun I, H
deixuen I
deidxela / deidxila H

Agintera

NI
—
neixu I
neixu I
—

HURA
eixu I
eixu I
bei I

2.4. NORK-NORI-NOR

Indikatibo oraina (sg.)

NIRI
dost F
stasu F, TX
stasu(y)e
dostie F, TX

HARI
tzat F, TX
tzo F, TX
tzagu F, TX
tzasu B, F, TX
tzasu(y)e
tzoye F, TX

ZURI
tzut F
tzu TX
dxatzu TX
tzu(y)e

GURI
dosku F, TX
su F, TX
sue TX
dosku(y)e

HAIEI
tzatie F, I, TX
tzoye F, TX
tzagu B, TX
tzasu B, TX
tzasu(y)e
tzoye F

ZUEI
tzutie F
tzu(y)e
dxatzuye B
tzu(y)e

Indikatibo oraina (pl.)

NIRI
dostes TX
stasus F
stasu(y)e
dostie F, TX

HARI
tzates TX
tzos TX
tzagu B, TX
tzasus B
tzasu(y)e
tzoye B, TX

GURI
doskus TX
sus TX
su(y)e
doskues TX

HAIEI
tzatie B, TX
tzoye TX
tzagu B, TX
tzasus TX
tzasu(y)e
tzoye B, TX

ZURI
tzutes F, TX
tzus TX
dxatzus TX
tzues B, TX

ZUEI
tzutie TX
tzu(y)e
dxatzues TX
tzue F, TX / tzuye B

Indikatibo iragana (sg.)

NIRI
dosten F, TX
stasun TX
stasuen TX / stasuyen B
dostien F, TX

GURI
doskun F, TX
sun TX
suen TX / suyen B
doskuen F, TX

HARI
tzaten F, TX
tzon F, TX
tzagun F, TX
ztasun F, TX
tzasu(y)en
tzoyen F, TX

HAIEI
tzatien F, TX
tzoyen F
tzagun F, TX
ztasun TX
tzasu(y)en
tzoyen F, TX

ZURI
tzuten F, TX
tzun TX
dxatzun TX
tzuen TX

ZUEI
tzutien F, TX
tzu(y)en
dxatzun B, TX
tzu(y)en

Indikatibo iragana (pl.)

NIRI
dostesen B / dosten B, TX
stasusen B / stasun B, TX
stasuyen B
dostien B, TX

GURI
doskun B, TX
susen B / sun B, TX
su(y)en
doskun B, TX

HARI
tzatesen F, TX
tzon TX
tzagun B, TX
ztasun B, TX
ztasuen TX
tzoyen B, TX

HAIEI
tzatien B, TX
tzoyen TX
tzagun TX
ztasun TX
ztasuen TX
tzoyen TX

ZURI
tzutesen B / tzuten F, TX
tzusen B
dxatzun TX
tzuen B, TX

ZUEI
tzutien B, TX
tzuen TX
dxatzuen TX
tzuen B, TX

Baldintza (sg.)

NIRI
balekidost TX / balekist B
balekistasu TX

GURI
balekidosku TX
balekixu TX

balekistasue TX
balekidostie TX / balekistie B

HARI
balekitzat TX
balekitzo TX
balekitzagu TX
balekitzasu TX
balekitzasue TX
balekitzoye TX

ZURI
balekitzut TX / banekitzu
balekitzu TX
balekidxatzu TX
balekitzue TX

Baldintza (pl.)

NIRI
balekidost TX / balekist B
balekistasu TX / balekistasus B
balekistasuye B
balekidostie TX / balekistie B

HARI
balekitzates TX
balekitzos TX
balekitzagus TX
balekitzasu F, TX
balekitzasue TX
balekitzoye TX

ZURI
balekitzutes TX
balekitzus TX
balekidxatzu TX
balekitzue F

Ondorioa (sg.)

NIRI
lekidost TX
lekistasu TX
lekistasue TX / lekistasuye B
lekidostie TX

HARI
lekitzat F, TX
lekitzo F, TX
lekitzagu F, TX
lekitzasu F, TX
lekitzasue F / lekitzasuye B
lekitzoye TX

balekixue F, TX
balekidoskue TX

HAIEI
balekitzatie TX
balekitzoye F
balekitzagu TX
balekitzasu TX
balekitzasue TX
balekitzoye TX

ZUEI
balekitzutie TX
balekitzue TX
balekidxatzuye B
balekitzue F, TX

GURI
balekidosku TX
balekixus TX
balekixues TX
balekidosku TX

HAIEI
balekitzatie F, TX
balekitzoye F
balekitzagu TX
balekitzasu TX
balekitzasue TX
balekitzoye F, TX

ZUEI
balekitzutie F, TX
balekitzue TX
balekidxatzuye B
balekitzue TX

GURI
lekidosku TX
lekixu TX
lekixue TX
lekidosku F, TX

HAIEI
lekitzatie TX
lekitzoye F, TX
lekitzagu TX
lekitzasu TX
lekitzasu(y)e B
lekitzoye TX

ZURI
lekitzut TX
lekitzu TX
lekidxatzu TX
lekitzue TX

ZUEI
lekitzutie TX
lekitzue TX
lekidxatzue TX
lekitzue TX

Ondorioa (pl.)

NIRI
lekidostes TX
lekistasu TX
lekistasue TX
lekidostie TX

GURI
lekidoskus TX
lekixu F, TX
lekixue TX
lekidoskuye B

HARI
lekitzates TX
lekitzos TX
lekitzagus TX
lekitzasu TX
lekitzasue TX
lekitzoye TX

HAIEI
lekitzatie TX
lekitzoye TX
lekitzagus TX
lekitzasu TX
lekitzasue F
lekitzoye TX

ZURI
lekitzutes TX
lekitzus TX
lekidxatzus TX
lekitzue TX

ZUEI
lekitzutie TX
lekitzue F
lekidxatzues TX
lekitzue TX

Abalera (sg.)

NIRI
leist B
leistasu B, H
leistasuye B
leistie B, TX

GURI
leidosku B / leisku B
leixu TX, B
leixue TX / leixuye B
leidosku B

HARI
leitzat B
leitzo B
leitzagu B
leitzasu B
leitzasuye B
leitzoye B

HAIEI
leitzatie B
leitzoye B
leitzagu B
leitzasu B
leitzasue B
leitzoye B

ZURI
leitzut B, I
leitzu TX, B
—
leitzue B

ZUEI
leitzutie B
leitzue B
lei B, F
leitzue B

Abalera (pl.)

NIRI
leist B

GURI
leidosku B / leisku B

leistasu B, H
leistasuye B
leistie B, TX

HARI
leitzates B / leitzat B
leitzo B
leitzagu B
leitzasu B
leitzasue B
leitzoye B

ZURI
leitzut B
leitzu B
lei B
leitzue B

leixu B
leixu(y)e B
leidosku B

HAIEI
leitzatie B
leitzoye B
leitzagu B
leitzasu B
leitzasue B
leitzoye B

ZUEI
leitzutie B
leitzue B
leitzue B
leitzue B

Subjuntiboa

NIRI
deisten TX
deistien I

HARI
deitzola H
deitzoyela H

ZURI
deitzule H
deitzuen TX, I

GURI
deiskun TX
deiskuen TX, I

HAIEI
deitzoyela H
deitzoyela H

ZUEI
deitzuela H
deitzuen TX

Agintera

NIRI
eistasu TX
eistasue I
beist I

HARI
eixu I, TX
eixu I, TX

GURI
eixu I, TX
eixu I, TX

HAIEI
eixu I, TX
eixu I, TX

3. Adizki trinkoak

3.1. EGON

Oraina
nau F, TX
dau F, TX / deu AM
gaus F, TX
saus F, TX
sausie B, TX
daus TX

Baldintza
bánego I
bálego I
bágengos I
básengos I
básengosie H
bálegos I

3.2. JOAN

3.2.1. NOR

nuen B
 due F
 gues
 sues
 susie F, TX
 dues F

3.2.2. NOR-NORI

NI
 —
 nuetzu TX
 nuetzue TX
 —

HURA
 du(e)st TX, I
 dutzo I, TX
 dusku I, TX, H
 dutzu I, TX
 dutzue I / dutzuye H
 dutzoye TX, I

HAIEK
 dustes TX, I
 dutzos TX, I
 duskus H
 dutzus I
 dutzuye H
 dutzoye TX, I

3.2.3. *Agintera*

gosan! I, E

3.3. ETORRI

3.3.1. NOR

Oraina
 nator F, TX
 dator F, TX
 gator F, TX
 sator F, TX
 satorsie F, TX
 dator F, TX

Baldintza

báletor I

báletos I

3.3.2. NOR-NORI

NI
 —
 —
 —

natortzoye TX

HURA
 datost TX, I
 datortzo TX
 datosku TX, I, H
 datortzu TX
 datortzu H / datortzuye
 datortzoye TX

GU

"gatortzos" ifñoix bes I

"gatortzus" ifñoix bes I

HAIEK
 datost TX
 datortzos TX
 datoskus TX, H
 datortzus TX, I
 datortzu H
 datortzoye H

Baldintza

HURA
báletošt I

3.4. IBILI

3.4.1. NOR

Oraina
nabil I
dabil I
gabiltzes F, TX
sabiltzes F, TX
sabiltzesie B, TX
dabiltzes F, TX

3.4.2. NOR-NORI

NI
—
nabiltzu TX
nabiltzue TX
nabiltzoye TX

HURA
dabixt I
dabiltzo TX, I
dabilsku I
dabiltzu TX, I
dabiltzue I
dabiltzoye I

HAIEK
dabilstes I
dabiltzos I
dabixku I
dabiltzus I
dabiltzue I
dabiltzoye I

3.5. JAKIN

3.5.1. NOR-NORK

Oraina

HURA
dakitx F, TX, I / daitx TX
dakik I
dakigu F, TX, E, H
dakixu F, TX
dakixue B, F / dakixuye B
dakidxie I, H

HAIEK
dakitxes F, I
dakix TX, I
dakigus TX, I
dakixus F, TX, I
dakixuye B
dakidxie H

Baldintza

HURA
bánekitx I
báleki I
bálekidu I
bálekixu I
bálekixue I
bálekidxie I

HAIEK
bánekitxes I
báleki I
bálekidu I
bálekixus I
bálekixue I
bálekidxie I

3.5.2. NORK-NORI-NOR

NIRI
dakist I
dakistasu I
dakistasue I
dakistie TX

GURI
dakisku I

HARI

—

dakitzo TX

—

dakitzasu TX

—

dakitzoye I, B

ZURI

dakitzut I, TX

dakitzu I, TX

—

dakitzue I

HAIEI

dakitzatie TX

dakitzoye TX

ZUEI

dakitzutie I

3.6. EDUKI

3.6.1. NORK-NOR

Oraina

NI

nako I

nakosu I

nakosue I

nakoye I

HURA

dakot TX

dakok I

dako TX

daku TX

dakosu TX

dakosu(y)e

dakoye B, TX

HAIEK

dakotas I, H

dakos TX

dakus TX, I

dakosus TX, I

dakosue F, TX / dakosuye B

dakoye B, TX

Baldintza

HURA

báneko I / bánekot B

báleko I

báleku I

bálekosu I

bálekosuye I

bálekoye I

HAIEK

bánekotas I

bálekos I

báleku I

bálekosu I

bálekosu I

bálekoye I

3.6.2. NORK-NORI-NOR (sg.)

NIRI

dakost I

dakostasu I

dakostasu I

dakostie I

GURI

dakosku I

dakosu I

dakosu I

dakoskue I

HARI

dakotzat I

HAIEI

dakotzatie I

dakotzo I	dakotzoye I
dakotzagu I	dakotzagu I
dakotzasu I	dakotzasu I
dakotzasue I	dakotzasue I
dakotzoye I	dakotzoye I

ZURI	ZUEI
dakotzut I	dakotzutie I
dakotzu I	dakotzu(e)
—	—
dakotzue I	dakotzue I

3.6.3. NORK-NORI-NOR (pl.)

NIRI	GURI
dakostes I	dakoskus I
dakostasus I	—
dakostasue I	—
dakostie I	dakoskue I

HARI	HAIEI
dakotzat I	dakotzatie I
dakotzos I	dakotzoye I
dakotzagu I	dakotzagu I
dakotzasus I	dakotzasu I
dakotzasue I	dakotzasue I
dakotzoye I	dakotzoye I

ZURI	ZUEI
dakotzutes I	dakotzutie I
dakotzus I	dakotzue I
—	—
dakotzu(ye) I	dakotzue I

3.7. EROAN

3.7.1. NORK-NOR

NI	HURA	HAIEK
narue I	daruet F, TX	darutes F
narusu I	darue F, TX	darues F
narusuye I	darugu F, TX	darugus F
naruye I	darusu F, TX	darusus F, TX
	darusue F, TX / darusuye B	darusue H / darusuye B
	daruye B, F	daruye B

3.7.2 NORK-NORI-NOR (sg.)

NIRI	GURI
darust TX	darusku TX
darustasu TX	darusu TX
darustasue TX	darusue TX
darustie TX	darusku TX

HARI
darutzat TX
darutzo TX
darutzagu TX
darutzasu TX
darutzasue TX
darutzoye TX

ZURI
darutzut TX
darutzu TX
—
darutzue TX

HAIEI
darutzatie TX
darutzoye TX
darutzagu TX
darutzasu TX
darutzasue TX
darutzoye TX

ZUEI
darutzutie TX
darutzu(e) TX
—
darutzue TX

3.7.3. NORK-NORI-NOR (pl.)

NIRI
darustes TX
darustasus TX
darustasue TX
darustie(s) TX

HARI
darutzates TX
darutzos TX
darutzagus TX
darutzasus TX
darutzasues TX
darutzoye TX

ZURI
darutzutes TX
darutzus TX
—
darutzues TX

GURI
daruskus TX
darusus TX
darusues TX
daruskues TX

HAIEI
darutzatie TX
darutzoye TX
darutzagus TX
darutzasus TX
darutzasues TX
darutzoye TX

ZUEI
darutzutie TX
darutzue TX
—
darutzue TX

3.8. EKARRI

3.8.1. NORK-NOR

HURA
dakat TX
dakar F, TX
dakagu F, TX
dakasu F, TX
dakasue F / dakasue B
dakardie H / dakarrie B, TX

HAIEK
dakatas TX
dakas F, TX
dakagus F, TX
dakasus TX
dakasue H / dakasue B
dakardie H / dakarrie B, F, TX

3.8.2. NORK-NORI-NOR (sg.)

NIRI
dakast TX, H
dakastasu TX
dakastasu TX
dakastie TX, H

GURI
dakasku TX
dakasu TX
dakasue TX
dakaskue F, TX

HARI
 dakatzat TX
 dakatzo TX
 dakatzagu TX
 dakatzasu TX
 dakatzasue TX
 dakatzoye TX

ZURI
 dakatzut TX
 dakatzu TX
 dakatzu (?) TX
 dakatzue TX

HAIEI
 dakatzatie TX
 dakatzoye TX
 dakatzagu TX
 dakatzasu TX
 dakatzasue TX
 dakatzoye TX

ZUEI
 dakatzutie TX
 dakatzue TX
 —
 dakatzue TX

3.8.3. *NORK-NORI-NOR (pl.)*

NIRI
 dakastes TX
 dakastasu TX
 dakastasue TX
 dakastie TX

HARI
 dakatzates TX
 dakatzos TX
 dakatzagus TX
 dakatzasus TX
 dakatzasues TX
 dakatzoye TX

ZURI
 dakatzutes TX
 dakatzus TX
 —
 dakatzue TX

GURI
 dakaskus TX
 dakasus TX
 dakasues TX
 dakaskues TX

HAIEI
 dakatzatie TX
 dakatzoye TX
 dakatzagus TX
 dakatzasus TX
 dakatzasue TX
 dakatzoye TX

ZUEI
 dakatzutie TX
 dakatzue F
 dakatzue (?) TX
 dakatzue TX

3.9. ERABILI

3.9.1. *NORK-NOR*

HURA
 dabill I, B
 dabill H
 dabilgu H
 dabiltzu I, H
 dabiltzue I
 dabillyie H

HAIEK
 dabiltes H, B
 dabiltzes H
 dabilgu H
 dabiltzu H
 dabiltzu H
 dabillyie H

3.9.2. *NORK-NORI-NOR*

NIRI
 dabist I
 dabistasu I
 dabistasue I
 dabistie I

GURI
 dabisku I
 —
 —
 dabisku I

3.10. ESAN

3.10.1. NORK-NOR

HURA
 diñot TX
 diño TX
 diñu H
 diñosu TX
 diñosue TX / diñosue B
 diñoie TX

HAIEK
 diñotas TX
 diños TX
 diñu H
 diñosus TX
 diñosue B
 diñoie TX

3.10.2. NORK-NORI-NOR (sg.)

NIRI
 diñost I
 diñostasu I
 diñostasue I
 diñostie I

GURI
 diñosku I
 diñosu I
 diñosue I
 diñoskue I

HARI
 diñotzat I
 diñotzo I
 diñotzagu I
 diñotzasu I
 diñotzasue I
 diñotzoye I

HAIEI
 diñotzatie I
 diñotzoye I
 diñotzagu I
 diñotzasu I
 diñotzasue I
 diñotzoye I

ZURI
 diñotzut I
 diñotzu I
 —
 diñotzue I

ZUEI
 diñotzutie I
 diñotzue I
 —
 diñotzu(y)e I

3.10.3. NORK-NORI-NOR (pl.)

NIRI
 diñostes I
 diñostasus I
 diñostasue I
 diñostie I

GURI
 diñosku I
 —
 —
 diñoskue I

HARI
 diñotzates I
 diñotzos I
 diñotzagu I
 diñotzasus I
 diñotzasue I
 diñotzoye I

HAIEI
 diñotzatie I
 diñotzoye I
 diñotzagu I
 diñotzasus I
 diñotzasue I
 diñotzoye I

ZURI
 diñotzut I
 diñotzu I
 diñotzu (?) I
 diñotzue I

ZUEI
 diñotzutie I
 diñotzue I
 —
 diñotzue I

4. Bermioko aditzaren ezaugarri orokor batzuk hauek izan daitezke laburki:

4.1. Komunztadura plurala egin behar denean sarri singularrean ematea.

4.2. Aditz trinkorik ez zaigu agertu iraganean, bere ordezt forma perifrastikoak eman izan dizkirate.

4.3. Ondorioa adierazteko *leki-* / *lei-* / *leiki-* hasieradunen erabilera. Ondorioa egiteko *leki-*-rekin jokatzten da, baita Mundakan eta Elantxoben ere:

lekidot = neuke

lekidaue = leukie

lekitzut = neuskizu

Leki--ren ordezt *neki-* ager daiteke lehenengo pertsonan:

lekinai / nekinai = nintzateke

nekinaue / lekinaue = nindukie

Ahalerarako *lei-* eta *leiki-* erabiltzen dira, badirudi bakoitzak bere pertsonak hartu dituela:

leikidot = neike

lei = leike

leikigu = geinke

leixu = zeinke

leixu(y)e = zeinkie

leikidxie = leikie

Ahalera egiteko beste bide bat *basin-* (*ba-* + *ezin*) erabiltzea da:

basin̄yot = ahal dot

basinbada = ahal bada

4.4. Aditz batzuk orainaldiari *-(e)n* erantsiaz lortzen dira:

dun = gendun

sun = zendun

su(y)en = zenduen

tzaten = neutsan

tzutien = neutsuen

4.5. Adizki batzuk *ez-*ekin ere laburtuta agertzen dira:

etzut = ez deusut

esu = ez dozu

esue = ez dozue

estasu = ez deustazu

4.6. *-Ye* da adizki askotan pluralaren ezaugarria:

tzoye = deusie, deutse

tzu(y)e = deusue

dakoye = daukie

Honi ez zaio gehitu *-z* pluralgilea gure datuetan.

4.7. *Eutsi* aditzean pluralaren ezaugarriak *-t* morfemaren ondoren doaz:

tzat - tzatie = deusiet

tzut - tzutie = deusuet

4.8. Ohar modura erabileraz esatekorik asko dagoen arren morfologia baino ez dut emango oraingoan. Aditz alokutibo batzuk ere erabiltzen dira baina hurrengo baterako utziko dut hau ere.

5. Sintaxia

Sintaxia aitatzeko baino ez bada ere lau ezaugarri ekarriko ditut:

5.1. *-lakon*:

-Lako kausalari *-n* bat eransten zaio; desberdinak dira *-lakuen* modala eta *-lakon*.

5.2. *seitxik / seitxik ese / sein*:

Esan daiteke hirurak sinonimoak direla, aztertu ditudan adibideetan behintzat erabilera hitzunaren ohituren araberakoa da.

Zein-en adibide batzuk:

- «Orain obiau. Seiñ e orain estau alako sarerik eta atrapatzen dan bokarta saritan esta pegaten» H (Lehen dribe-sariek)
- «loidxetakar arra, seiñ e, ustelduten danien igual okelie ero seuser ustelduten danin be, arra eitxen dxatzo» H
- «estakidxinak ikasten, gusta eitxen dxatzoze-ta. Seiñ atxiñe esate-san dauie euskeri dala, gosue» H
- «Bilbon orrek estaus seiñ orrek kanpotitatos eiñye» H
- «atxiñe asko geidxau eruten esan da ori, seiñ orain e orrek saltzak eta gitxiau dxaten die» H (surrukutune)
- «badau kanti Madalenekue. Bai, seiñ e, Madalena dxoten dauenien, be, kantaten oten da jentie» H
- «gaueko amabidxetan, andabidetik es pasa. Seiñ ibiltxen di illek orretan biditan» H
- «estau setan ogon dxun barik. Sein daus klase askoko orduek» H

Zegaitik-enak:

- «a ta gusti be ontxe be desenkarna ingo da seitxik amutan beti etorko da sardiñi imiñyena»
- «por lo regular eitxen da kendu, tripie kendu, seitxik e tripien daueles e ustelta-sune arraiñe itxen dau alperrik-aldu»
- «ondu baiño geidxau esin su imiñi seitxik korrontagas e igual ondun agarraten tzu»

5.3. *-t(x)iarreitxik*:

-Tearren eta *-teagaitik* badirudi biak agertzen zaizkigula baten:

- «porsebi da, etxas gustaten, bera kentzin es ibiltxiarreitxik» H
- «etzera es dxutiarreitxik mantilli bille ba, esin nai dxun» H (elizara lehen)

«gu siñistute, ta arraiñe atrapatiarreitxik, paga dirue, da kalera» H (Mundakako adibinadoreagana)

5.4. *-nentz*:

-Nentz konpletiboaren kontestua hau izango litzateke:

- estako ixenik orrek?
- se-san su?
- (ia) ixenik estakonentz

6. Akabatzeko eta datuen gozagarri Blancari harturiko testu bat eman nahi nuke:

Madalen egunien esaten du "e! Madalen egune da", da, baporak etorten dies, Madalenagas. Dxuen, ta etorri. Madalena esaten da, baporak preparaten dies, Madalenerako. Da, ayu(n)tamientue, beran konsejalakas da dxuten die, or motorrien, motor baten. Da gero beran inbitauek. Da, beste gixon batzuk dxuten die, da jentie kalitakue ta kanpoti datosenak, dxuten dies beste motor batzutan, da, ori, Madalena due, lelau, Ixarora. Da, Ixaron alkatik etxa bi dau, tellie. Da, gero dxuten die, Elantxobera. Elantxoben saltaren dau errire, dxaten dau eguerdidxe, da gero etorten dies Lekeixora, Lekeixotik gero Mundekara. Mundekak omoten tzo alkatiri, alkatien e erriko, bastoye. Mundekak emoten tzo. Da bueltan datorrenien, entregaten tzo berari, alkatiri. Da gero Madalena bueltan etzera datorrenien, ona datorrenien, oten di sirenatxoten, dxaidxe formateko. Sirenatxoten Madalena datorrela, da gero, Madalena erresibiten dau, portuen, bandiek, musikiek. Da gero, orreas musikias dues, ayutamientora, goiko plasara. Da ayuntamientuen plasi daueles gero an dau, ordubetin ero, ordu bidxen, bandie dxoten, da jentie arroskuen. Sabaletara, da arroskuen. Auri de dxaidxe Madalenekue.

—“sabaletara” ser esateko?

sabaletara olan plantata, sabaletara dxaten, dxasten. Jenti aulan korruen da sabaletara dxaten, dxasten. Esaten dxatzo “sabaletara”. Da, sera da, ostantzin agarrata danielen “istutera”, da ostantzien sabaletara, auntxek istutera, auntxe sabaletara. Da gero dabilztes arroskuen dandarres dana(k) gustidxe, abakarketa(k) kendu soñetik eta aidin etxa, da batac atrapa, bestik ostabe etxa ta aulan. Madalena eleganti esaten da.

—dxai politxe

dibertidue, esaten da Madalena egune. Da etorten da jente andidxe kanpotik. Jente andidxe.

—da barkutan

egunes, erridxen esta oten esebe. Astegunekules, baye eguerdiko amaiketarte o amabidxetarte dabil jentie, auntxek ara mollera, beste bueltan aurra mollera, baporak atrapatzen, saltateko baporatara, dxuteko gero itxosuen, bai. D'ote san di, len esate-san da, oiñ estau itxen, bay len eitxen esan dauie, Madalenako motorra datorrenien, alkati ta datosena, motorrak oten esan di amen kanpotxuen. Da agertute-san danin motorrak eitxe-san tzoie Madalenari buelti emon. Berari baporari, buelti emon esta? Alkati ta dauenari, da gero alkatin e a serakuk eitxe-san dauie apunte, sein motorrek omoten dauen bueltie, berari bueltie sein motorrek emon dauen eitxe-san dau apunte. Da gero, Bermion emote-san tzoie, asunberdifie arda baktxari. Semat gixon esan disen barrun dusenak, ardaue.

Mugimendu demografikoen garrantzia euskara eta euskalkien hedapenean

AINHOA BEOLA
(EHU, Gasteiz)

0. Sarrera

Ondoren aurkeztuko den lanean, Euskal Herriko zazpi probintzietan euskarak bizi duen egoeraren berri emango da, halakorik egitean aipamen soilean geldituko banaiz ere. Datu hauen berri sakon eta zehatza, bibliografian aipatzen diren lanetan aurki dezakezue, hau dela eta, gaurkoan planteiatuko direnak erraztasun gehiagoz ulertzeko bide gerta daitezkeen neurrian bakarrik aipatuko dira.

Komunikazio honen helburu nagusia, euskarak eta euskalkiak bizi duen egoera zein den ikusirik, ondorengo urteetan koadro demografikoak aldatuz joan ahala eman daitezkeen aldaketei buruzko gogoeta eta eztabaidagaiei bidea aipostea da. Hizkuntzaren ezagupen-erabilera maila nolakoa den jakinez, eta belaunaldi berriek euskararekiko duten jarrera-jakintza-erabilera mailaren berri izanez, ondorio finkorik lortu ezinean (urte zenbait barru bakarrik izango genukeelako halakorik egiteko aukera), galderarik behintzat planteiatzeko bidea zabalduko duen hainbat hipotesi eskeiniko da; halakorik egiterakoan, egungo egoera mantenduz gero gerta daitezkeenaren eta egungo egoera jadanik aldatzen hastekotan gertatuko denaren arteko beizketa egingo da.

Euskal Herriko probintzia bakoitzean, euskarak bizi duen egoera diferentea da, eta euskara ere jarrera eta hedapen maila ezberdina ari da izaten; ondorengo urteetan jasango duen bilakaeran zerikusi nabarmena dauka ezaugarri demografiko orok, taula demografikoak aldatzen ari direlako urteetan zehar, eta agertuko den adin talde bakoitzaren ezaugarriak, eta beraz euskararekiko jarrera, ezagupen maila eta erabilera bera, ezberdina izango baita adin-talde batetik bestera.

1. Datu zenbait

1.1. Zuberoa, Lapurdi eta Nafarroa Behera, ekialdeko hiru probintzien arteko ezaugarriak ezberdinak diren arren, ezaugarri orokorrak kontuan hartuz mintzatuko naiz.

Honela, adin taldeen arauera euskaldun tasak aldatuz joango dira, adina behera doan neurrian euskaldun tasak baxuagoak izanaz baina alfabetatu kopurua altuagoa

bilakatur; alegia, adinduek euskaldungoaren oinarria osatuko duten arren, ondorengo belaunaldietako euskaldundu berriak jadanik alfabetaturik agertuko zaizkigu, gazte eta haurrak batez ere.

Hiru probintzietan demografiak euskararen kontra jokaten duela nabaria da, adinak behera egitearekin batera euskara mailak ere behera egiten bait du; belaunaldiz belaunaldi euskarak atzera egiten du lurralde hauetan, adinduez osaturik dagoen euskal hitzun talde konpaktoena, desagertuz doalarik.

Zenbaitetan bestalde, euskalduntze prozesu horretan, bertako euskararen ordez batua edo arrotza erabili izan da. Berreuskalduntzeari nahiz alfabetatzeari ekin zitzaionean dituela hamarren bat urte, lurralde hauetan euskara batua irakastera jo zen, euskaldun berri euskara batu hitzunik sortuz (euskara batuzko hitzunik dagoelako pobiltateaz jarduterik baldin badago, ezezkotzat deritzodana, nahiz eta euskara batu eta inguruko nahiz bestelako hizkeren anabasarik izango den), baina bertako euskalkiaren hitzun berriak sortu gabe.

Gaur egun, neurri handi batean behintzat, honek lekarkeen hainbat ondorioz oharturik edo —hala nola euskalki beraren urradura edo galera bera—, bertako euskalkia irakasteari ekin zaio; beste horrenbeste gertatzen da ikastola gehienetan, ahal den neurrian, bertako euskara mintzoko duten inguruko irakasleak ezarriz eta lekuan lekuko euskalkia indartuz.

1.2. Nafarroan beste horrenbeste topatzen dugu, alegia, adindu taldeek osatuko dute euskaldungoaren talde nagusia, tarteko adin-taldeek adierazten duten beherakadaren ondoren, gazteek eta haurrek berriro jasotzen dutelarik hizkuntza. Adinduek osaturiko euskaldungoa alfabetatu gabea den bitartean, euskara jasotzen ari diren adin-taldeetan hizkuntza alfabetatuz bereganatzen dutela ikus dezakegu.

Alfabetatze eta euskalduntzea, maizegi bertako euskara baztertuz egingo da. Belaunaldi berriek argi adierazten digute halakorik gertatzen dela, euskal hitzun alfabetatuak izan arren, euskara “batua” edo euskalkiaren eta euskara batuaren arteko nahasketa gisakoa izango dutelako hizkeratzen.

1.3. Gipuzkoa, Bizkaia eta Arabako kasuak diferentek izan arren beraien artean —zer esanik ez Arabarena beste bi lurraldeekiko—, adinak behera egin ahala, euskararen jakintza maila ere jeisten doa oro har; gazte eta haurren artean berriro euskarari atxikitzen zaiolarik.

Ama-hizkuntza euskara dutenengana jotzen badugu berri, adinduek osatzen dutena izango dugu talde indartsuena, gaztelania bigarren hizkuntzatzen dutelarik (nahiz eta alfabetatuak izatekotan, gaztelaniaz izango dira alfabetatuak eta ez euskaraz).

Nabaria da, Bizkaian eta Gipuzkoan adinduen (65 urtetik gorakoak, eta euskaraz alfabetatu gabeak) artean topatuko dugula euskal hitzunen talde konpaktoena, heldu eta gazte-helduen artean euskaldun kopuruak behera eginez, berriro ere, gazte eta haur adin-taldeetara— alfabetaturik agertzen zaigun taldea, hezketa euskaraz egin ahal izateko aukera izan duelako, besteren artean— iristean euskarak gora egiten duela ohartzeko. Araban, haurrak azaltzen dira ondorengo urteetan euskaldun talde indartsuena osatuko duen sektore moduan.

Herrialdeka aztertuz, gal-indarrak altuena Arabak ematen du, eta Gipuzkoak berriz baxuena; Arabak gal-indarrak altuena ematen duen arren, azken urteotan

euskararen jakintza maila nabarmenki igo da, gazte eta haurren artean batez ere, zaharrek eta helduek ez bait dute euskara ikasteko soberako ahaleginik egin orotara. Araban orain arte agertzen ez zen hainbat motibapen berpiztu da, eta honek euskarekiko jarrera onuragarria ekarri du, zenbaitzutan jakintzaren bitartez garatu dena, azken hau erabileraren bidez gorpuztu den bitartean.

Gipuzkoan berriz, euskararekiko motibapena, bai eta jakintza maila ere indartsu mantendu den arren, nolabaiteko galera nabari da erabilerari dagokionez bereziki.

Kontuan izan beharrekoa da, udalerrria zenbat eta handiagoa eta industrialduagoa izan, orduan eta handiagoa izango dela gal-indarra. Nukleo urbanoetan, euskarak gaztelaniaren eraso jasaten du, bigarren honi garrantzia gehiago ematen zaion neurrian —gaztelaren erabilera gailentzean euskararen kalterako—; herrietan berriz, euskaldungoak bere bizitza herri mailan, euskal hitzun mailan gehien bat egiten duenez, euskarak ere nolabaiteko indarra jasotzen du, bategiteak eta erabilerak beregan dakarren indartzea.

Euskararen galeraren etena gazteen eta haurren artean emango da batez ere, honela, adinduen euskaldun tasetara iritsiko ez bada ere, galera prozesuak etena izango du hauengan. Gazte eta haur hauek bestalde, alfabetatuak agertuko zaizkigu, hizkuntzaren bereganatzea alfabetatzearen bitartez egiten baita.

2. Datuen irakurketatik ateratako ondorioak

2.1. Ondorengo urteetan, adin piramideak aldaketa nabarmenak jasango ditu: gaur egun piramidearen gainekaldean dauden adinduak, desagertu egingo dira, beraien lekua, gaur egungo helduek hartuko dutelarik; egungo haurrek bestalde, piramidearen behekaldean daudenak, gazteek osatzen duten lekua hartuko dute, oraindik sortu ez den haur belaunaldi berri batek osatuko duelarik piramidearen behekaldea.

Adin talde bakoitzaren motibapen, ezaguera eta erabilera maila kontuan hartu beharko da ondorengo urteetan euskararen egoera gizartean nola sailkatuko den aztertzeo garaian, momentuko taldeak abiapuntutzat hartuz.

Gaur egun, euskaldun kopuru handiena adinekoek osatzen duten arren, urte batzuk barru talde hau desagertu egingo da, piramide demografikoaren goikaldea euskaldun talde indartsurik gabe azalduko zaigularik. Egoera honakoa izanik, euskaldun talde nabarmen bakarra gazteek eta haurrek osatzen dutena izango da, egungo gazte, gazte-heldu eta helduek ordurako euskara ikasteari eta erabiltzeari ekiten ez badiote behintzat.

Gizartean, maila anitzeko erabileraren ezaugarriak eta jarraitu beharreko bideak, demografiaren maila nagusietan dauden taldeek zuzentzen, zehazten eta bideratzen dute, hauen atzetik dauden belaunaldi gazteagoek, helduek markaturiko bideak jarraitu besterik ez dituztelarik egiten hainbatetan —gazteek nagusien kontra jotzen duten arren, inkonformitate hau “gaztaroaren gaitza” dela esan ohi da—; zer esanik ez hizkuntzari eta gizarteko hainbat jarrera eta ohiturari dagokionez. Goi mailakoek erdara erabiltzen badute, euskarari garrantzia eskasa emanaz, emaitza diferenteak izan ditzakegu: edo gazte eta haurrek euskara baztertu eta nagusiek darabilten eta azken finean garrantzia, laguntza eta indar gehiago duen erdarari atxikiko diote; edo

piramidearen behe mailako hiztun hauek bestelako motibapen eta arrazoiak bilatu eta aurkituko dituzte euskara erabilgarri gerta dakien; edo goi mailakoek euskara ikasi eta erabiltzeari ekingo diote hiztun mailak parekatuagoak mantentzeko daitezkeen euskara osasuntsu mantentzeko dadin aukera gehiago eskeiniz.

2.2. *Euskararen bedapenari dagokionez*: Egoera honakoa izanik, jadanik talde euskaldun indartsurik gabe, euskaldun talde konpakto bakarra gazteek eta hurrek osatzen dutena izango da, gizarte erdaldun bati aurre egin beharko diotenak. Haur eta gazte hauen esku utzi beharko al da euskalduntasunaren adierazgarri izatearen ardura, gizarteak jakitera emango dien erdararen indarra eta euskararen ahuleziaren aurrean?

Halakorik errealtatean bete dadin galerazteko, gaur egungo gazte, gazte-heldu eta helduak euskaldundu egin beharko dira, urte batzuk barru gizarteko goi maila demografikoetan aurkituko direnak euskaldun izan daitezkeen, edo euskararen berririk nahiz nolabaiteko ezaguerarik (eta erabilerarik, noski!) izan dezaten, era honetara, adin gazteenengan presio gaztelazalerik baxuena eta euskaltzalerik altuena burutu dezaten.

Ez da berdina euskara jakitea edo ezagutzea eta erabiltzea; alegia, euskara jakin arren, askotan ez da berez erabilpen errealek izango bertan; euskararen ezaguerarik izan arren, egungo hainbat gaztek eta hurrek ez du euskararen inolako erabilerarik egiten, beraz, euskaldundurik egoteak ez du erabilerarik dagoenik ziurtatzen; erabilerara, gizartean beharrik dagoela somatzen den unean, euskara edo hizkuntza zerbaitezarako, bizitzeko, erabili ahal izateko *baliagarri* dela ohartzen garen unean garatzen da. Adin-talde hauek euskara ikas dezaten, bere beharra somaerazi behar zaie, euskalduntasun konzientzia sortu behar da, motibapenak bultzatu behar dira, motibazio hau ezagupenaren bitartez eta azken hau erabileraren bitartez gara dadin.

Adinduak desagertu ondoren, gizarte erdaldun baten aurrean, euskaldungoaren zama astunena gaur egungo hurrek izango dute, ordurako gazte izango direnak.

Baina posible al da halako indarraren kontra adin-talde bakar batek borrokatzea? Gizarteak hizkuntzarekiko duen jarrera aldatu egin beharko da hizkuntzak aurrera egin dezan, euskaraz bizi ahal izateko aukerak emanaz, motibazioa indartu ahal izateko aukerak eskeiniz, eta bide batez, euskara indargabetu beharrean erdara bultzatzen eta nabarmentzen, euskararen alde jokatu.

2.3. *Euskalkien bedapenari eta bilakaerari dagokionez*: Zer gertatzen da euskalki, azpieuskalki eta hizkera diferenteekin? Euskaldun zaharrak, adinduak, beren euskara propioaz mintzatzen dira, euskara batuaren ezagupenik gabe oro har; euskaraz alfabetatu gabeak direnez, euskara batuz kasik bizi den alfabetatze munduarekin (irratia, telebista, prentsa, irakurgaiak, etab.) harreman gutxi izango dute. Euskalki hiztunen sektore honek gainera, hainbatetan euskara batuaren kontrako jarrera nabarmena mantenduko du, norberaren euskalki propioa erasotzat edo infrabaloratutzat sentitzen dutelako. Ia guztiak erdaraz alfabetatuak dira, honela, ez dute euskara batuaren eta gainontzeko euskalkien ezagupen gehiegirik, ahozko transmisioz jasotakoa ez bada behintzat.

Euskara batuaren kontrako jarrera hau, Zuberoa aldean eta Bizkaiko parte zenbaitetan argi topa dezakegu, beraien euskalkiaren kontrako erasotzat eta suntsitzailatzat

sentitzean; guztiz erruralak diren sektoreetan gainera, euskalkiaren “pozointzailetzat” jotzen dute euskara batua.

Ikastetxeetan, ikastoletan, euskaltegietan, leku bakoitzeko bertako euskara beharrezko euskara batua irakasten bada, euskal hiztun berri horiek, euskaldun berriak izan arren, beraien inguruko berezko euskalkia dagoeneko galduta izango dute, nolabait jaso ahal izango duten arren gainontzeko euskalki-hiztunekin izan dezaketen harremanen bitartez, baina ez euskalduntzeak eskaini dien jakintza bereizlea dela eta.

Ondorengo urteetan halako dinamika jarraituz gero, ez al da hainbat hizkera galbide zorian? Eta zer egin honen aurrean? Diferentzia nabaria da azken urteetan adin-talde diferentetek duten hizkeraren artean ematen ari dena Euskal Herriko zenbait eskualdetan (Zuberoa kasuko), adinduek bertako euskarari atxikitzen dioten bitartean, gazte eta haurrek askotan besterik ere jaso bait dute eta jasotzen ari direlako.

Zein euskara irakatsi behar zaie euskal hiztun potentzial berriei, euskara batua edo bizi diren inguruneari dagokion euskara? inguruneko hizkera berezia dudarik gabe, euskara batuz osatu beharko den arren alfabetatze prozedura, euskalkia baztertzean euskalkia gutxiesten ari bait gara euskal hiztun berri horiengan, eta ez dugulako euskalki hiztun berririk sortuko gainera (euskalki hiztunekin harremanetan dauden neurrian hizkeraren berri izango den arren); belaunaldi berriek aurreko belaunaldiengatik jasoko badute ere, ez al da urradura zabaltzen ari jadanik euskalkiaren eta euskalkiaren hiztunen artean?

Gaur egun alfabetatze munduak du garrantzia eta indarra; euskalkian alfabetatuak daudenak gutxi dira eta gutxitzen ari dira; alfabetatze prozedura nagusia euskara batuz ematen da; bigarren mailakotzat bilakatzen ari den euskalkia —hiztun berri mailan nabarmenki, alfabetatze munduan ematen zaion garrantzia eta euskalduntze prozeduretan jarraitzen den joera aparte utzita—, zenbait urte barru kolokan jar al daiteke? edo hiztunen indartzearen bitartez indar berritzailea jasoko du —beste hainbat euskalki eta hizkerekin halakorik eman ezean, desagertu ere egin direla jakin badakigun arren—? eskualde, hizkera eta testuinguru bakoitzean, ezaugarri diferentek emango dira, eta emaitzak ere ezberdinak izango dira.

Demagun Zuberoako kasua: zubererarik oparoena adinekoek mintzo dute, haurrek euskalkia mintzo duten arren (mintzo badute), euskara batuaren eta gainontzeko euskalkien eraginik jasotzen dute dagoeneko; demografia hazkundeak bertan, berezko arazo suposatzeaz gain (gehiago bait dira desagertzen direnak sortzen direnak baino), belaunaldien uztartze linguistikoa ere ematen bada, arretaz ibili beharko dugu urte batzuk barru, zer gerta daitekeen euskalkiarekin pentsatuz.

3. Amaitzeko

Hemen aipatu direnak irakurriz, ikuspegi ezezkorra edo ideia ilunak planteiatzen direla dirudike, adierazi nahi dudanetik eta ene uste pertsonaletik guztiz desbideratutakoa litzatekeelarik halako uste ustelik.

Nabarmendu beharreko puntua deritzot ondorengo urteetako belaunaldiek adierazten duten euskararen ezaugarrien berri emateari, eta egoera nolakoa izango den aipatzeari. Argi dago zenbat eta euskal hiztun gehiago agertu, orduan eta indartsua-

goa bilakatu ahal izateko aukera eskainiko zaiola hizkuntzari, baina halakorik gerta dadin ez da nahikoa dekretu bidez euskara sustatu behar dela erabakitzea, hitzegite eta erabiltze berari garrantzirik ematen ez bazaio behintzat; garrantzitsu izate edo bilakatze hau, erabilerak dakar beregan, zenbat eta gehiago erabili, orduan eta bizi-bide osasuntsuagoa eskaintzen zaiolako eleari, hau izanaz hain zuzen ere motibapenaren, ezagutzaren eta erabilpenaren ardatz eta funtsa. Urtez urte, gehiago dira euskararen ezagupenik duten haur eta gazteak, datozen urteetako eusgarri izango direnak, baina duten jakintza mailaren erabilerarik egin dezaten, gazteek, helduek eta adinekoek erabileraren bitartez euskara garrantzitsua dela jakitera eman beharko dute.

Euskalkiari dagokionez, soberatan eman zaion garrantzi eskasa edo baztertze hutsa alendu eta ezabatzeko kontua da, euskara batua irakasten eta potentziatzen den neurrian, euskalkiarekin beste horrenbeste egin behar delarik —euskalkia nahiz lurralde-eskualdearen arauera, bertako hizkera propioari bultzada handiagoa eman beharko litzaioke ene ustetan—.

Argi dago beraz, dinamika berriak lantzen hasi beharko direla euskalduntze prozesuan, euskalkiari behar baino gehiagotan eskaini ez zaion garrantzia emanez, biztanlegoa euskalduntzarekin batera, berezko euskalkiaren berri ere eman beharko zaiolarik, Euskara bizi eta alaiak aurrera egin dezan, urte batzu barru euskaldun kopuruaren indartzeak eta zabaltzeak, euskalkien eta hizkeren oparotzea ere ekar dezan.

Bibliografia

- Aracil, Ll., 1984, «Euskalduntzearenganako jarrerak», in *Hizkuntz Minorizatuen Soziolinguistika Biltzarra*, Getxo.
- Argüeso, M. A., 1988, «Factores sociolingüísticos en la adquisición del euskera en el País Vasco», in *II. Euskal Mundu-Biltzarra, Euskara Biltzarra II. atala*, Eusko Jaurlaritzako Argitalpen Zerbitzua, Gasteiz.
- Astiazaran, L., 1988, «Eskolaurreko haur euskalduntzearen esperientzi bati buruzko gogetak», in *II. Euskal Mundu-Biltzarra, Euskara Biltzarra III. atala*, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzua, Gasteiz.
- Astigarraga, E. et alii, 1988, «Eredu linguistikoaren aukeraketan-faktore sozialek duten eragina», in *II. Euskal Mundu-Biltzarra, Euskara Biltzarra III. atala*, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzua, Gasteiz.
- Cobarrubias, J., 1988, «Normalización y planificación lingüística en el País Vasco», in *II. Euskal Mundu-Biltzarra, Euskara Biltzarra II. atala*, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzua, Gasteiz.
- Eusko Jaurlaritza, 1989, *Soziolinguistikazko mapa*, Hizkuntza Politikarako Idazkaritza Nagusia, Eusko Jaurlaritzako Argitalpen Zerbitzua, Gasteiz.
- Gobierno de Navarra, 1988, *Distribución de la población de Navarra según el nivel de euskara*, Departamento de Economía, Departamento de Presidencia, Pamplona.
- Irigaray, J. A., 1973, *Euskera eta Nafarroa*, Aranzadi, Iruñea.
- Larrañaga, I., 1985, «Euskaldunok ez dugu euskara erabiltzen», *Argia* 1068 zb.
- _____, 1989, «Euskara Ipar Euskal Herrian. Barnekaldeko egoera eta etorkizuna», *Jakin* 54.

- Rotaetxe, K., 1988, «Competencia comunicativa y teoría de las diferencias», in *II. Euskal Mundu-Biltzarra, Euskara Biltzarra II. atala*, Eusko Jaurlaritzako Argitalpen Zerbitzua, Gasteiz.
- Sánchez Carrión, J. M. ["Txepetx"], 1981, *El espacio bilingüe*, Eusko Ikaskuntza, Burlata.
- _____, 1987, *Un futuro para nuestro pasado*, Elkar, Donostia.
- Strubell i Trueta, M., 1988, «Cuestiones clave del proceso de normalización lingüística», in *II. Euskal Mundu-Biltzarra, Euskara Biltzarra II. atala*, Eusko Jaurlaritzako Argitalpen Zerbitzua, Gasteiz.
- Txillardegui, «Euskeraren erabilpenaren azterketaz», *Jakin* 36.

Jabetza-izenordainkiak bizkaieraz

ANDOLIN EGUZKITZA
(Euskal Herriko Unibertsitatea)

1. Ezagun den bezala euskararen sistima klasikoan, askotan deskribatua (Rebuschi 1985, beste batzuen artean), jabetza-izenordainkien paradigma hiru multzoz osaturik dago:

(1)	a.	nire	b.	neure	c.	.....
		hire		heure		.....
		haren		bere		beraren
		(honen/horren)				(beronen/berorren)
		gure		geure		.....
		zure		zeure		.....
		zuen		zeuen		.....
		haien		beren		beraien
						(berauen/berorien)

Ez da esan ere egin behar forma hauek aldaki asko daukatenik, orain aipatuko ez ditugunak, eta halaber (1)ko paradigma zelanbait sistima berreraiki bat dela, osorik edo zatika euskalki historiko desberdinetan agertzen edo dena.¹ Beraien erabilkuntza ordea, ezaguna ere denez, honako hau dugu:

— (a) multzokoak, zelanbait esateko deiktiko hutsak dira, berba egiten duena, entzuten duena edo eta berauen inguruan (zentzu zabalean) daudenak seinalatzeko erabiltzen dira.

— (b) multzokoek, ostera, baldintza bat gehiago betetzea eskatzen dute. Izenordainki horiek erabiltzeko, beraiek kokatuta agertzen diren perpausean erreferentzia-emaile bat eduki behar dute, dela sintagma beregain gisa, dela aditzaren inflexioan, hots, laguntzaileko morfema baten moduan.

— (c) multzokoek azkenez diskurtsuan eskatzen dute erreferentzia-emailea, ez perpausean, (b) multzokoek bezala.² Izan ere hirugarren graduko izenordainkiez osaturiko adibideez ikusiko dugu hori guztiori argien:

(1) Ezaguna denez (ikus *EGLU I*, 1985) (1)ko paradigma osorik zentzu hertsian ez da inon erabiltzen, literatur-hizkuntzarako proposamendu hutsa dugu. Edozelan ere, bizkaierazko hizkeretan agertzen diren paradigmak oso antzekoak dira, ondoko adibideetan ikusiko ditugun bezala.

(2) Hirugarren multzo honetan, jakina, ez dago lehen eta bigarren graduko formarik, hots, *ni, hi, gu, zu, zuek* izenordainei legokiekeen formarik. Arrazoia agerian dago, lehen eta bigarren mailako izenordainek daukaten forman bertan dute deiktikotasuna. Aipaturakoa lehen edo bigarren graduko izenordain bat bada alegia, erreferentzia bertan

- (2) a. haren zaldia beltza da (han begien bistan dagoen norbaitena)
 b. Peruk bere amari gona gorria ekarri dio
 c. Garazi zortzietan heldu zen eta Peru, beraren laguna, zortzi t'erdietan

2. Aurre-hipotesi bezala ontzat ematen badugu hori dela euskarazko jatorrizko sistema eta inoizko Euskal Herri osoko sistema unibertuala, legezkoa da ondoko itauna: Zer gertatzen da egungo bizkaieraz? Labur-labur esanda, eta nik neuk inkes-tabidez bildu ahal izan ditudan datuen arauera, ondokoa:

2.1. Lehen multzoa bizi-bizirik dago inongo murriztapenik gabe, hau da, ez da egia, guri askotan irakatsi zitzaigun bezala, *haren* edo *horren* bezalako formarik ez zirela bizkaieraz erabiltzen, eta hirugarren pertsona, edo zehatzago, ezpertsonea adierazteko molde bakarra *bera* eta beronen eratorriak zirela:

- (3) honek, bertan dagoen honek pastela ekarri dau eta *haren* (han ikusten den beste batena) lagunak jan dau
 (4) gure 'Txiki' ez joaku ba, arrantzaka ta iperturtika han hegalean dagozan astoekana?! *Haren* garagarra egin beharra! (Bilbao 1980)
 (5) hareek, han ikusten diren hareek, pastela ekarri dabe eta *haren* lagunak (beste muturrean dagozan beste mutil hareenak) jan dau
 (6) (hori mutila dala eta, hor ikusten dozuna) esan deustenez, *horren* amak beti emoten deutso gura dauan guztia
 (7) (horko mutilorreek dirala eta, hor ikusten diranak) *horreen* laguna, ondoan dagoana, gugana etorri da
 (8) (honako mutilau dala eta) *honen* laguna gugana etorri da
 (9) (honako honeek dirala eta) *honeen* laguna gugana etorri da
 (10) Peruk *haren* (han dagoen lagunaren) alabea ekarri dau ospitalera
 (11) Peruk *haren* (han dagozan lagunaren) alabea ekarri dau ospitalera
 (12) honek *horren* (hor dagoen lagunaren) alabeari gona gorria ekarri deutso
 (13) honek *horreen* (hor dagozan lagunaren) alabeari gona gorria ekarri deutsoe
 (14) Peruk *honen* (hemen dagoen lagunaren) alabeari gona gorria erosi deutso
 (15) Peruk *honeen* (bertan dagozan lagunaren) alabeari gona gorria erosi deutso

Halandaxe, ondokook dira multzo horretako formok, hiru eratara edo agertzen direnak azpieuskalkien arauera:

- (16) a. singularra: honén
 horrén
 harén
 b. plurala: honein   honein   hónen
 horreen   horrein   hórren
 hareen   harein   háren

---

dago, ezin daiteke ezelan ere diskurtsuan aipatutako eta desberdina den norbait erakar; edo beste era batera esanda, *ni* edo *zuek* (edo *nire* edo *zuen*) bezalako izenordainen bidez aitaturikoak, lehenago aipatutako *ni* edo *zuek*-engandik ezin daitezke desberdin izan. Beraz, ez dago lehen zutabekoen eta hirugarren zutabekoen artean diferentziarik egiteko modurik.

Are gehiago, zenbait herritan, Bermeon adibidez, azentuaren bidez kontrastea marka daiteke deiktikotasuna zehatz adierazi gura denean. Esate baterako, inguruan dauzkagun lagunen arteko baten alabaz berbetan, zera diogu:

- (17) a. honen alabea ez, *háunena* da nik dinotsudana
 b. horren alabea ez, *hórrena* da nik dinotsudana
 c. haren alabea ez, *hárena* baino

Bermeoko euskaraz kasu honetan beraz, singularrak (18a)ko itxura hartzen du, pluralean diferentziarik egiten ez delarik:

- (18) a. singularra: honen/háunen
 horren/háurren
 haren/háren
 b. plurala: hónen/hónen
 hórren/hórren
 háren/háren

2.2. Bigarren multzoa bitan zatitu behar dugu, 3. gradua alde batetik eta 1. eta 2. graduak bestetik. Hirugarren graduan *bere* forma edo ez da erabiltzen, edo eta erabiltzen baldin bada erdi fosildua dago, h.d., esakera finko eta halakoetan erabiltzen da bakarrik. Adibidez:

- (19) a. bakotxari berea
 b. bere burua bota eban³

eta kasu horietan ere ez da sarritan entzuten. Beraren ordeaz, eta osteria ere diot hirugarren graduan bakarrik, (1)an aipatu dugun hirugarren multzokoa erabiltzen da, *beraren*, bizkaieraz, ezagun denez, ondoko forma hartzen duena hizkuntza mintzatuan: *beran*. Pluralari dagokionez, fenomenoak jakina antzekoa da: *beren* forma ez da erabiltzen eta beraren ordezkia, hirugarren multzoko *beraien* izenordainkia, *euren* formaren pean agertzen da:

- (20) a. bakotxari berana (berarena)
 b. beran (beraren) burua bota eban
 (21) Peruk beran/beraren alabea ekarri dau ospitalera
 (22) harek beran/beraren alabea ekarri dau ospitalera

(3) Egiaren amorez testuetan agertzen diren bere batzuk aipatu behar ditugu. Ondoko kasua, berbarako, Félix Bilbaoren *Ipuin Barreka* (1980)tik jaso dugu, gehienetan guztiz iturri fidagarria Bizkaiko herri-hizkerari dagozkien arazoetan:

- (i) Baina Miguel Perminen nartuan egon bazinien egon, jakingo zenuen oraingo zer dan istu bititze hori. Lar ondo be bai, enetxuok!
 Zer zala uste dozue *bere* eukite guztia? Etxetxo bat, behi bat, hiru-lau oila ta solotxo bat gitxienez behintzat, esango deustazue, behar bada.
 Kia! Hori baino be txiroago zan gure Migel Permin. Askotaz txiroago. Behor bat, behor zahar bat zan *bere* aberastan guztia.

Nire ustez, *bere* horiek hiperzuzenketen ondorio edo dira. Horko bere bi horien ordeaz ederto asko ager zitezkeen *baren* edo *beraren* formok, harturiko ikusmiraren arauera, hain zuzen. Are gehiago, Bizkaiko hizkuntza mintzatuan azken forma horiek bakarrik aurkitzen direla esatera ere ausartuko nintzateke (baina ikus 4. oharra).

- (23) horrek beran/beraren alabea ekarri dau ospitalera
- (24) honek beran/beraren alabea ekarri dau ospitalera
- (25) hareek euren alabea ekarri dabe ospitalera
- (26) horreek euren alabea ekarri dabe ospitalera
- (27) honeek euren alabea ekarri dabe ospitalera

Bizkaiera klasikoan hau ez bide da egia, *bere* bizi-bizirik agertzen baita:⁴

- (28) Ostia, ta kaliza opa. Erakusten dau, zelan Jesu Kristok opa zituan bere Aitari bere pasñoiko azote, koroï, lotsari, ta gogortadeak (Añibarro [1802]: 104.)
- (29) Onetara bilatu ta arakatu bear ditu bakotxak bere biotzeko ezkutuak (Añibarro 1897)

Multzoko beste formok, ostera, lehenengo eta bigarren pertsoneri dagozkienak, oraindik bizirik edo daude bizkaiera klasikoan bezala:

- (30) a. nire arrebea etorri da
b. neure arrebea ekarri dot automobileen
- (31) neure naiguraz sartu nas emen (Añibarro 1897: 57)
- (32) ukatu zeure buruaren oneritxi eta arrotasuna (Añibarro 1897: 18)
- (33) ze sismen eta zentzun da nirea? (Añibarro 1897: 22)

Itxuraz, sistima (1)ean deskribatu bezala ibiltzen da, eta haatik, hainbat kasu zalantzazko aurkitu ere egin daiteke:

- (34) nire egitekorik bearrena da *neure* salbaziñoa (Añibarro 1897: 20)
- (35) Jaungoikoaren Ama maitea; Angeru Gordetzalle ta Zerutar guztiak, lagundu, biztu, zuzendu, ta argitu nagizue, billatu, ta aurkitu daidazan nire ariman dirian gaistakeria, egite oker, ta erru guztiak; presta nadin ondo konfesetako; ta neure Jaunaren egiazko bake, ta parkaziñoa irabazteko (Añibarro 1897: 125-6)

Formalki, beraz, lehen eta bigarren graduetako formak erabiltzen dira (*neure*, *beure*, *geure*, *zeure*, *zeuen*), baina antza erabilkuntza ez da hasieran *bere*-rako (1)ean definitu duguna, h. d., Linschmann-Arestiren legearena, gutxi gora behera ondoko erizpide biak kontuan hartzen dituen araua baizik (ikus Arejita 1978 eta Zamarripa 1950):

- a. galdegaiaren markatzailea
- b. enfasia ematea

Izan ere, erizpide hauen bidez bederen lehen eta bigarren pertsoneri dagozkien aurreko kasu guztiak azaltzen dira. Paradigma honetara geratzen da orduan:

(4) Hango informatzaile batek emandako datuen arauera, Bergarako hizkerako paradigma bestelakoa da. Hizkera horretan, *bere* omen da singularreko forma bakarra, h. d., *beraren* ez ei da erabiltzen. Pluralean beste hizkeren antzekoa da, *euren* da bizirik dagoen forma bakarra.

- (36) neure
 heure
 beraren (beran/beren/[bere])
 geure
 zeure
 zeuen
 euren

2.3. Hirugarren multzoa, azkenez, den bezala erabiltzen da:

- (37) Peruk pastela ekarri dau eta beran/beraren anaiak jan dau
- (38) Mikelek esan dau bihar etorriko dala beran/beraren laguna
- (39) horrek (lehenago aipatu ez dogun norbait, hor begien bistan dagoana) pastela ekarri dau eta berorren lagunak jan dau
- (40) honek pastela ekarri dau eta beronen lagunak jan dau
- (41) hareek (han ikusten diran mutilak) pastela ekarri dabe eta euren lagun lodikoteak jan dau
- (42) Mikelek esan dau bihar etorriko dala euren laguna (berarena eta beste batzuen)
- (43) horreek pastela ekarri dabe eta euren lagun lodikoteak jan dau
- (44) honeek pastela ekarri dabe eta euren lagun lodikoteak jan dau

baina gaurko gipuzkeraz antza nagusi den sistimako adibideak ere ez dira falta (Añibarroren kasuan beharbada, Zarautzen egin zuen egotaldi luzea gerta daiteke argigarri):

- (45) Jueza izango da entero ziur, arteza, ta erruki bagea. *Bere* aurrean egin nituan gaistakeri guztiak: berak ikusi, entzun, eta aditu zituzan dirianak (Añibarro 1897: 31)

Paradigma kasu honetan beraz, berdin geratzen da, nahiz eta egia den pluraleko formetan bakarra erabiltzeko joera dagoen, h. d., *euren* eta ez teorikoki erabil daitezkeen *beroneen*, *berorreen*, *berareen*:

- (46) .....
 .....
 beronen, berorren, beraren/beran
 .....
 .....
 ....
 euren

3. Arazoa uztardura-teoriaren arauera (ikus Ortiz de Urbina 1989, beste batzuen artean) aztertuko bagenu haxe litzateke egoera:

- (47) haren: izena
 bere: anafora
 beraren: izenordaina

edo beste era errazago batez, *haren* deiktiko hutsa dela esanen bagenu, eta *bere*-k

erreferentzia perpausean hartzen duen bitartean *beraren*-ek testuinguruan hartzen duela, euskara klasikoa abiapuntua hartuta, bizkaieraz gertatu dena zera da, erreferentzia hartzeko muga hori, hau da, perpausa eta perpausaz gainekoa, galdu egin dela, eta antza, oker ez banago, galdu da hirugarren multzoko formen fabore, *bereren* tokia *beraren*-ek hartu duela, eta *beren*-en tokia, berriz, *euren* delakoak. Beste pertsonetan, lehenengo eta bigarrenetan alegia, arazoa desberdina da, hor ere erreferentzia hartzeko perpausako muga hori galdu da, eta sortu den sistimak *ni-neu* (*hi-beu, gu-geu, zu-zeu, zuek-zeuek*) paradigmaren bidea hartu du goian aipaturiko parametroen bidez.

Gipuzkeraz, ostera, oker ez banago, kontrakoa da egia, onartu den forma *beraren* barik, *bere* izan delako. Erreferentzia hartzeko muga hori galdu delarik, aukera bigarren multzoko formen aldera egin da. Horrez gain, badirudi Gipuzkoako hainbat hizkeratan, gaztelaniaren eraginez seguru asko, izugarritzko presioa egiten dela *baren* sailekoak ere alde batera uzteko, eta auzo-hizkuntza erromaniko horretan bezala izenordainki bakarreko sistema bat osatzeko, hots, *su = bere* eta *su = beren*. Azkenengo hauek, edozelan ere, zehatzago aztertu beharko lirateke.

Bibliografia

- Arejita, A., 1978, *Euskal joskera*, Leopoldo Zugaza editor, Durango.
- Añibarro, A. F. P. A., [1802] 1978, *Bizi bedi Jesus*, Hordago, Donostia.
- , 1897, *Lora-sorta espiritual*, Euskaltzalen moldizgintza, Bilbo.
- Bilbao, F., 1980, *Ipuin barreka*, Editorial Franciscana Arantzazu, Oñati.
- Euskaltzaindia (Gramatika-batzordea), 1985, *Euskal gramatika. Leben urratsak (I)*, Euskaltzaindia, Bilbo-Iruñea.
- Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some Parameters in the Grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.
- Rebuschi, G., 1985, «Théorie du liage et langues non-configurationnelles: quelques données du basque navarro-labourdin», *Euskera* 30:2. 389-433.
- Zamarripa, P., 1950, *Gramática Vasca*, Verdes, Bilbo.

Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak

AGURTZANE ELORDUI
(Euskal Herriko Unibertsitatea)

0. Sarrera¹

L.-L. Bonaparteren sailkapenez geroztik bizkaieraren mugaketaz ihardun duten lanen urritasunak aski argi adierazten du printzeari euskal dialektologiaren aintzindarritza ezezik, mugaketaren arlo honetan gailurretaraino heltzea ere maizegi iratxeki zaiola. Harrigarria da, ostera, printzeak urte luzean buruan egin zuen eskuizkribu eta datu bilketaz eta bere lan dialektologikoetan erakutsi zituen zuzentasun eta zorroztasunaz aipamen eta iruzkinak sarri aurki daitezkeen bitartean, bakan batzu izatea bere eritzi linguistikoak eta, batez ere, euskalkien barnean aditzera eman zituen ezberdintasunetarako zerabiltzan erizpideak txerkatu dituzten ikerketak.² Aurreneko lan moetek duten garrantzia eta erabilgarritasuna ukatu gabe, printzearen erizpide linguistikoaren inguruko azterketa zehatzik ezak eta, bereziki, edozein lan dialektologikoren emaitzak are gehiago sailkapen linguistiko batenak ikerlariak hautatzen dituen erkagai linguistikoaren arabera direlako usteak eraginik, interesgarriago begitandu zaigu bizkaiera banatzeko hauteman zituen ezaugarri linguistikoetan eta sailkapenak burutzeko orduan izan zituen datu-iturrietan sakontzea. Bonaparteren eritzien bilakabidea hobeki adituko delakoan, nahiago izan dugu euskalki honen gaineko ikerlanetan hala nola erizpideak aukeratzekoan ekarri erabakiorra izan zuen Juan Mateo de Zavalaren *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaíno* (1848) gramatikak banaketari dakartzkion zehaztasunen azterketari zein lan honen benetako egitasmoen lehendabizikoz ekitea. Bonaparteren eta beronen laguntzaileen ikerlanen inguruan hiru dira aztertu nahi ditugun auzi nagusiak. Lehenda-

(1) Lan hau Kongresuan emandako hitzaldiaren testu zuzendu eta osatua da. Eskerrik beroenak berriz Ricardo Gómezi bere aholku eta paregabeko laguntzagatik eta halaber, lan honen lehen idazketari hainbat zuzenketa eta ohar egin dioten Joseba Andoni Lakarra, Miren Lourdes Oñederra eta Koldo Zuazori. Okerrak ene.

(2) Printzeak Euskal Herrian egin zituen bidaiez nola datu eta itzulpenen bilketaz ik. Arana Martija (1989), Vilallonga (1956) eta Yrizarren (1981 [1949]: 103-104) lanak, besteak beste. Sailkapenen aurkezpenik osoena, gure ustez, Yrizarrena (1981 [1949]: 104-125) dugu. Euskalki bakoitzaren barneko eremu linguistikoak banatzeko baliaitu zen erizpidez oso lan urri dagoelarik ere, euskalkien artean bereizi zituen ezaugarriez jabetzeko lan interesgarriak ditugu; ik. bereziki Mitxelena (1988 [1964]: 6-13) eta Zuazorenak (1988a: 96-98). Printzearen eritzi linguistikoek eta garaiko hizkuntzalariekiko eztabaiez Gómezek (1989) osaturiko lanak biziki laguntzen digu Bonaparteren ikuspuntu linguistikoek euskalkiak aztertzean eta sailkatzean izan zuten eragina ikusteko.

bizi, printzeak urterik urte bizkaieraren gainean gehiago jakin ahala, sailkapenei gaineratu zizkien berrikuntzak argiago uler daitezzen, batetik bestera idoro daitezkeen aldakuntzak azaleratuko ditugu. Honezaz landara, lan hauek burutzeko Bizkaian laguntzaile izan zuen Uriarteren gutunetako eritziek, bizkaieraren be-reizgarriez nahiz hizkeren zabaleraz eskainitakoek, Bonaparteren lanetan norainoko islada izan zuten aztertu nahi dugu. Bidenabar, azken honek itzulitako dotrinen eta printzearen sailkapenen artean dagoen lotura kronologiko hertsia gogoan izanik, itzulpenok bizkaieraren hizkeren lekukotasun idatzi legez izan dezaketen balioaz eta printzeak hauetarik iradoki datuek mugak zehazteko orduan zer-nolako eragina izan zuten eztabaidatu. Amaitzeko, aurreko gai oro zehaztearren, bizkaieraren berezitasu-nez mintzatzen diren Bonaparteren argitalpen urrietan eta aipatu Uriarteren gutun eta itzulpenetan han hemenka barreiatu dauden datu eta usteak batu ditugu, banaketa ezberdinetan erabili zituen erizpideak, edo aintzat hartu zituen ezaugarri linguistiko erabakior zenbait behinik behin, ahalbait argien adierazteko asmoz.

1. Juan Mateo de Zavalaren ekarpena eta eragina

Esan bezala, euskalki honen mugaketa zorrotza egin zuen Bonaparteri ekin aurretik nahitaezko deritzagu bizkaieraren sailkapeneterako printzearengan eragin handia izan zuen Juan Mateo de Zavalaren ekarpenen isladaz eta, bide batez, bere gramatika bizkaierazko hizkeren ezaugarri buruz egiten zuen erabileraz hitz pare bat esateari.

Bizkaieraren inguruan argitaraturik izan zen aurreneko gramatika honek, dagoe-neko Koldo Zuazok (1988c) ohartarazi digunez, euskalki honen ezagutzarako oso baliagarriak izan daitezkeen xehetasunak dakartzkigu. Lau multzotan banatzen ditu Zuazok (1988c: 547) aipatu ekarpen hauek:

Lau multzotan bildu ditugu Gramatika honetan azpimarratu nahi genituzkeen besterik ere bai bait zegoen! ekarri nagusiak: a) Zavalak bizkaieraren barruan somatzen dituen aldaketa eta ezberdintasunak; b) bizkaieraren eta gainerako euskalkien artean ikusten dituen kidetasunak; c) baztergarriztat jotzen dituen egitura eta esamoldeak eta d) Zavalaren erabaki zenbaitetan «analogiak» eta «jatorrizko euskarara» itzuli nahiak daukan eragina.

Lehendabiziko multzoan ageri argibideak, alegia, Zavalak Bizkaiko hizkeren artean somatzen zituen aldaketa eta berezitasunen multzoak, gure lanari dagokiolarik bederen, berebiziko garrantzia izango du;³ izan ere, honen barnean idoro daitezkeen ezaugarrien azalpenek osatuko bait zuten euskalki honen sailkapenari hasiera eta behin betiko bultzada eman zioten Bonaparteren lanen jakin-iturri oparoena.⁴

(3) Ez ditugu hemen berresango bizkaieraren barneko ezberdintasun hauek. Izan ere, luze eta ongi jardun du honetaz Koldo Zuazok (1988c), besteak beste Zavalak agertu ekialde, erdialde eta mendebaldeko hizkerak elkarren artean dituzten ezberdintasunak zein gainerako euskalkiekin dituzten loturak argiro erakutsiz. Atal honetan, bada, helburu nagusia Zavalak bizkaieraren mugaketari egin zion ekarpena eta honen eritziek printzearengan izan zuten eragina ezagutaraztea delarik, ikerlari bien lanen arteko itsaspena eta ezberdintasuna nabaritzera mugatu gara.

(4) Bonaparterengan ezezik, euskal dialektologian garrantzi aipagarria duten Azkueren lanetan ere nabarmena da Zavalaren eritzien harrera. Izan ere, Azkue gramatika honetaz nahiz Zavalak osaturiko alegiez (Zavala 1986) baliatu zen bere *Hitzegia* (Azkue 1905-6) eta *Morfologia* (Azkue 1925) osatzeko orduan. Jakina da, bestalde, Azkuek

Azken honen materialeak arakatuz gero, berehalaxe ohar gaitzke hiru arlo nagusitan nabarrituko dela Zavalaren eragina. Printzeak bizkaiera aztertzean kontuan izan zituen ezaugarriak hobekien eta osoroen biltzen dituzten *Langue basque et langues finnoises*-ek (Bonaparte 1862a) eta *Le verbe basque en tableaux*-ek (Bonaparte 1869) Zavala gramatikariak jarritako adibideez nola eritziez guztiz baliatu zelako lekukotasun nabariak eskaintzen dizkigute. Testigantza hauen ondorioz, printzeak aurreneko lanean Zavalak aditzera eman zuen eufonia bokalikoen bereizketaren nolabaitteko berrikusketa egin zuela eta 1869koan hizkera bizkaitarrez azaldu ikuspuntuak hein handi batean gramatika honetatik hartuak direla baietsiko genuke. Ez dirudi, bestalde, Zavalaren eragina bi ikerlan hauetara soilik mugatzen denik; egiazki, gainerako sailkapenak garatzeko Zavalak nabarmendu ezaugarrien eta, eskuarki, aipatu dugun eufonia bokaliko ezberdinen zehaztapenari aparteko ahalegina eskaini zion printzeak, bizkaiera banatzeko kontuan izan zituen ezaugarrien artean gramatikariak azaldutakoak oinarrizko aztergai bihurtuz, nonbait. Bestalde, Jose Antonio Uriarte arrigorriagarrak Bonaparteren aginduz itzultitako dotrinak osatzeko Zavalaren zehaztapenez naharo baliatu izateak gramatikari honen emaria printzearentzat eta, ondorioz, bere languntzaileentzat bizkaieraren barneko ezberdintasunez jabetzeko euskarri aberatsa izan zela erabat berretsi digula uste dugu.

Seguraski, Bonapartek bere sailkapenen osagarri eta argibide gisa erabili izateak zerikusia handia izan du azken mendeotako euskal dialektologiaren historieta Zavalak ezagutarazi zituen ezberdintasunak eta, batez ere, herrien izenen arabera egin zuen eufonia ezberdinen banaketa bizkaieraren sailkapentzat hartua izatearekin. Nolanahi izanik, lan hauen eraketari helduko badiogu, ikerlari biok euskalkiei buruzko ikuspuntu eta azterbide hagitz ezberdinei jarraitzen zietela izan behar dugu kontuan. Mitxelena aurreratzen digu (1988 [1964]) Menéndez Pidalen esanak bere eginez Bonapartek, euskalkiak izaki hertsizat hartzearen ondorioz, azpieuskalki eta hizkeren banaketa zorrotza egitea izan zuela bere iharduera osoaren xede nagusia, hau da, hizkeren arteko mugak zehaztu nahi zituela beren aparteko ezaugarriak zituzten hizkera itxiak sortuz.⁵ Ostera, segidan bistakoa izango denez, ezin ziren

---

ere, Zavalak zein Añibarro hautatutako bizkaieraren eredu aldarrikatzen duela Markinako eskola deitu izan denarena gaitzetsiz. Ikus dezagun, bestela, Bonaparteren *Langue basque et langues finnoises*-en inguruan Azkuek eginiko lanean bi joera hauetaz dioskuna: «Quise contribuir a esta unificación en el dialecto bizkaino al crear primero la Revista *Euskaltzale* y poco después el semanario *Ibaizabal*, dejando a un lado el sistema mal llamado markinés, el mogueliano, y adoptando el de Añibarro, que ya antes lo pusieron en práctica Micoleta y Capanaga, y en sus mismos días el fabulista Zabala, aunque ésta su obra fué entonces desconocida. El sistema de estos escritores, sobre estar apoyado en el pueblo, como también siquiera parcialmente el de Moguel, tiene la doble ventaja de ser normal y por lo mismo más fácil y asequible tanto a los bizcainos como a los que hablan otros dialectos vascos. La unidad literaria de los dialectos centrales, de que nos habla el príncipe Bonaparte, tiene por base principal el mutuo respeto que se tienen las vocales al unirse. Un escritor labortano, contemporáneo nuestro, estampó estas poco corteses palabras en el semanario *Eskualduna* que por entonces dirigía: *hango eskuara idor eta torpe batean*. De haber prevalecido en nuestros días el sistema premogueliano, no habría tenido el señor Adema base para lanzar ese su torpe epíteto.» (Azkue 1927: 29-30).

(5) Ik.: «Siempre fue prisionero, muy particularmente, del «concepto unitario arcaico de los dialectos», para emplear una expresión de Menéndez Pidal. Por ello se propuso como coronación de la obra de toda su vida la delimitación de los dialectos vascos, con sus subdialectos y variedades, delimitación que obtuvo una magnífica expresión gráfica en las dos versiones de su famoso mapa (1863), en el cual se atiene al pie de la letra a ese principio.» (Mitxelena 1988 [1964]: 7).

tankera horretakoak izan lan honetara Zavala bultzatu zuten helburuak. Izan ere, dialektologiaren ikerbideak eta interesak ezezagun zituen bere garaiaren jarrera arauemaileari atxikirik, oharkabean zientzia honi ekarpen ugari badakarkio ere, ez zion bereziki ardura bizkaieraren ezaugarrien mugatzeak. Egiaz, Zavalaren funtsezko egitasmoa bizkaieraren aditzaren eredu erregular bat ematea zen, hizkera ezberdinetako aditzaren bereizgarrien iruzkinak eredu honen argibide edota sendogarri lana beteko zutelarik. Batetik, hortaz, hizkera mintzatueta egokien eta erregularren zeritzen formez eta, batez ere, bizkaieraren ohitura literarioari ahalbait zuzentzen jarraiki, idazleen erabilera ohizkoenez eraikitako bizkaieraren aditz ereduak erakusten digu.⁶ Bestetik, gramatikaren pasarte zenbaitetan euskalki honetako hizkeren hainbat apartekotasunen berri emateaz landara, elkarren artean eta hizkera guztiak gainerako euskalkiekin amakomunean dituzten ezaugarriez ere hitz egiten digu.

Honela azalduz, egon daiteke oso ezberdinak diren emari hauek xede ezberdinei erantzuten zieten edo bizkaieraren ereduaren barnean biak kontuan izan nahi zituela uste dezakeenik. Gramatika honetan barnatuz gero, berriaz, Zavalak lana osatzean buruan zuen irakurle moeta bikoitzari gehienbat edo zeharo egokitu dela ohartzen gara. Beronen esanen arabera, bere lana irakurlegai ezberdinei zuzentzen die: Eliz gizonei eta bere hizkuntzan sakondu nahi zuten euskaldunei batetik, eta euskara ikasi asmo zuten kanpotarrei bestetik. Egitasmo nagusia, bada, berak eraikitako aditzaren eredu bizkaieraren jarraibide bateratu gisa erabilia izatea zen. Hone-tarako, hizkeren ezaugarriak aditzera ematen ditu jasotzaile ezberdinek kanpotarrek nahiz, neurri ezberdinean, euskaldunek izan zitzaizketen zailtasunen argibide eta, sarri askotan, bere eritzien sendogarri gisa. Hiru zeregin ezberdin betetzen ditu, gure ustez, berezitasunen erakuspen honek:

a. Zenbait kasutan berak emandako bizkaierazko eruditik urruntzen ziren alda-ketek sor zezaketen nahasketaz ohartaraztea dugu oinarrizko eginbeharrekoa. Adibi-de gisa dakargu eufonia aldaketen banaketa jakinaraztean azalduko pasarte hau, Zavalak ezarri nahi zuen aldaketa eufonikorik gabeko eruditik aldentzen ziren usa-dioen agerpenak betetzen duen zeregin argigarria hobeto ikus dadin:⁷

(6) Zavalak berak bere obraren sarreran lehenetsun honetaz ohartarazten digu: «Acerca de los artículos advierto que en caso de variantes escojeré los que me parecen formados con mas uniformidad, aun cuando no estén tan bien recibidos, especialmente si los han usado algunos de nuestros escritores. En conformidad de esto en los de recipiente de la voz mista pondré *zatzátaz*, *natzáico* etc. como lo ha usado el P. Astarloa en su *Urteco*, y en el potencial *cinei*, *guinei* etc. como el P. Añibarro en su *Lora-sorta*. A veces pondré unos y otros dando la preferencia á los mas uniformes como en los de las 2ª personas del singular y 1ª del plural de la conjugacion pura de indicativo en activa *dozuz*, *dituzu* : *doguz*, *ditugu*; y en la mista *cintzan*, *cinean*; *guintzan guinean*.» (Zavala 1848: vi).

(7) Jakina ere bada Zavalak baino lehenago bere garaikidea zen Añibarrok bizkaieraren eredu literarioarako aldaketa eufonikorik gabeko erabilera berberoni eutsi ziola, Markinako eskolatik bereziz. Añibarrok ere 1820an idatzitako *Gramática Bascongada*-n. hiatoen bilakabide guztiak agertzen dituen arren, azaldu zuen eredurako errazagoak eta naturalagoak zeritzen aldaketa eufonikorik gabeko formak aukeratzen ditu: «Mucha parte de Bizcaya, algunos Pueblos rayanos suyos, y en las cinco Villas de Navarra posponen una *b* al *U* de nombres, y conjugaciones: como *Cerua*, *ceruba*; *zuec*, *zubeac*; *deutsue*, *deutsube*, y una *j* herida al *ia*, v. g. *arguia*, *arguija*; *ogua*, *oguija*, pero como en lo restante del pays bascongado no se inovan sus radicales omitiré dichas letras *b*, y *j*, siguiendo lo más común, y general; (...) Tampoco desquiciaré de su rayz la mudanza que en dichos Pueblos hacen trocando la *e* en *i*, como *bete*, *betia*: *orde*, *ordía*; y la *o* en *u* como *Jangoico*, *Jangoicua*, *cuarena*; *oso*, *osua*: pues sobre no haber necesidad de mudar estas letras que el uso ha introducido, es más natural, y más fácil el no mudar, y alterar estas letras.» (Añibarro 1969: 13-14).

Con el fin de escusar á mis articulos cualquier extrañeza que pudiera originarse del diverso modo de pronunciar que se observa en los pueblos de nuestro dialecto, y para dar al paso noticia de sus particulares eufonías, voy ahora á esplicarlas (Zavala 1848: 54).

Edo aditz-jokoak erakustean oraindik argiroago adierazten digu hizkeren xehetasunen azalpena bere proposamenak oinarrituagoak eta ulergarriagoak izan zitezen ematen zuela:

Y deseando que esta esplicacion sea mas clara, útil y fundada, no me ceñiré á sola la conjugacion comun y regular; síno que, cuando me pareciere conveniente, me estenderé tambien á las peculiares, y la haré comprensiva de todas las conjugaciones de nuestro dialecto (Zavala 1848: 59).

b. Hizkeren bereizgarrien azalpenari eutsiko zion, bestalde, erabilera guztietatik berak «naturalen»⁸ eta egokientzat jotzen zuenaren eta, ondorioz, bere eredurako hautatua izango zenaren adierazpena egiteko. Aukeraketa hauetan, lehen aurreratu legez, idazleen ohitura literarioei atxikiriko formek eta, bereziki, Zavalak lan osoan zehar agerian jartzen duen erregulartasun beharrak erabateko lehentasuna izango zuten:

En el nuestro para los artículos de la 2ª y 1ª personas mistas de las conjugaciones de recipiente se usa algo de *âtza é intzâ*; pero las mas acreditadas son *acha é incha*. Dicese pues «*aguertu n-atzâ-co, ó n-acha-co*; yo me le he presentado: *ezcutadu n-intzâ-tzuen, ó n-incha-tzuen*; yo os me escondí á vosotros: *etorten z-atzâ-taz ó z-acha-taz* vos me venis: *yoango c-intzâ-cuezan, ó c-incha-cuezan*; vosotros le iriais». Las primeras son preferibles por mas afines á la natural, y mas conformes á las de los otros dialectos; las usó el P. Astarloa, en su *Urteco Domeca*, y yo las usaré en mi conjugacion (Zavala 1848: 61).

Lekeitio, Orozko eta erdialdeko hurrengo usadio hauek aditz jokuaren gainerako formekin parekotasun handiagoa zutela medio aukeratuak izatea erregulartasunak zuen garrantziaren adibide egokia begitandu zaigu:

Nada digo de *evazan, ev'ezan, nevazan* de Lequeitio, y aun los dos primeros de Orozco: ni del *nendun, neuduzan, eud'ezan* de todo el centro de Vizcaya, que sin duda son de una formacion mas conforme al resto de la conjugación, que *cituan, cituen, nituan* que han adoptado nuestros escritores: nada digo repito, porque dichos articulos insertaré yo en mi conjugacion (Zavala 1848: 56).

c. Sarri, hizkeren xehetasunak adierazten ditu hauetatik txartzat jotzen dituenak edo bere eredurako baliogabeak diren erabilera arruntak ezabatzeko izan dituen arazoibideak emateko asmoz. «Defectos que deben evitarse» edo «Anomalias redundantes» ataletan honelako adibide ugari ediren dezakegu. Ikus dezagun, adibidez, mendebaldeko bizkaieraren erdialdeko hizkeran erabili ohi den aditz-izeneko *-iten* (*izaiten, emoiten*) bukaeradun aldaerez esaten diguna:

Y por lo contrario en muchos pueblos del centro añaden á algunos participios acabados en *n* una *i* inmediatamente antes de *ten*, y en lugar de dicha *n* suprimida:

(8) Zavalak, maisutzat zuen Astarloari jarraiki, *natural* hitza darabil "ez-markatua" dena adierazteko. Astarloaren erabilera honetaz ik. Oñederra (1989).

v.g. *izan*, *iza'-i-ten*, *emon*, *emo'-i-ten* ó *ema-i-ten*. Axular usa mucho de esta adición en su *Gueroco guero*, como tambien el catecismo de Zuberoa.

Todas estas anomalías se debieran olvidar, haciéndose uso solo de formación general con la característica *ten*: lo que podría conseguirse con suma facilidad, atento á que en todos los pueblos, y para todos los verbos está ella en uso corriente (Zavala 1848: 13).

Berebat, Bilbo inguruko kostaldeko hizkeraz hemen esandakoa:

Por 3. defecto cuento la supresión de la *n* final de los artículos, practicado en los pueblos de la costa del mar cercanos á Bilbao, v. g. «*Yan eguia'*» por *eguián* ó *evan*, él lo comió: *etorri cídi'* ó *za'* por *cídin* ó *zan*, se vino: *yoan ekio'* por *ekion* ó *yacon*, se le fué (Zavala 1848: 57).

Guzti hau aintzakotzat hartuz, ez dirudi azpieuskalki edota hizkeren sailkapena egitea gramatikalarari honen egitasmoa zenik. Hala eta guztiz, esanak esan, ez dugu honetan idoro datuek dialektologiarako duten garrantzia gutiesteko inolako xederik; are gutxiago, guztiz kontrakoa egin nahi genuke. Azken batean Zavalaren lanean aurkitzen ditugun azalpenak, nahiz gaitzesten nahiz onesten dituen ezaugarrienak, hasiera batean uste genezakeen baino egungo dialektologiaren helburuetatik hurbi-lago ageriko zaizkigula uste dugu. Izan ere, gaur egun bizkaieraren barruko ezberdintasunen ikerketa diakroniko baterako arras erabilgarriak gerta dakizkigukeen ezaugarri linguistikoen jokabidea eta zabalera adierazten digu, eremu hertsia osatzeko inolako asmorik gabe.

Hurrengo atalaren sarrera gisa esan behar dugu, beraz, Zavalari zor diogula, besteak beste, bizkaieraren hizkeren artean somatzen zituen ezberdintasun morfologiko eta fonetiko zenbaitez ohartaraztea. Bonaparteri, orobat Zavalak gramatikan adierazi hauek eta urte anitzetan laguntzaileen bidez nahiz lekuan lekuko jaso zituen datuak lagun, egun darabilgun bizkaieraren sailkapena osatu izatea.

2. Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak

2.1. Sailkapenen aurkezpena eta batetik bestera ediren daitezkeen aldakuntzak

2.1.1. Hizkeren aurreneko sailkapena den 1863koan ageri emaitzak ezagutarazi aurretik, interesgarri iruditu zaigu banaketa honen oinarri teorikotzat har dezakegun *Langue basque et langues finnoises* (Bonaparte 1862a) lanari eta, batik bat, honen laugarren atalean “bokal harmoniari” eta bokalen bilakaerei eskainitako sailari lotu izatea.⁹ Hizkuntza fino-ugrioen eta euskararen zenbait arlo gramatikalen erkaketa den lan honetan¹⁰ aurrerantzean kontuan izango zuen euskalki literario eta ez literarioen arteko banaketa azaltzeaz landara (Bonaparte 1862a: 27),¹¹ aipatu laugarren

(9) Labur beharrez, Bizkaiko hizkeraz emandako azalpen eta adibideak baizik ez ditugu agertuko.

(10) Lau arlo nagusi ikutu asmo duela aurrerantzean digu: «1 sur la formation du nominatif pluriel; 2 sur la déclinaison définie; 3 sur la conjugaison objective pronominale; 4 sur l'harmonie et la permutation des voyelles.» (Bonaparte 1862a: 9).

(11) Obra honetan ezetik, Erxenikeri bidalitako eskutitzetan ere banaketa berau idoro dezakegu: «Je compte: le biscayen du centre (dial. pour ainsi dire inculte); le biscayen littéraire des livres; le guipuscoan littéraire; le haut-navarrais (dialecte inculte); le labourdin littéraire; le basnavarrais (dial. inculte); le souletin littéraire.» (Urquijo 1910: 237-238).

atalean hiatoen bilakaerak bi kategoria ezberdinen arabera bereizten ditu, hauetarik herri ezberdinetan azaltzen diren hiru bilakaera sistima idokiz.¹² Hauexek dira, hortaz, Bonapartek egin zuen banaketa eta honen inguruko azalpenak:

2.1.1.1. Aurreneko sistiman lehendabiziko kategoriako aldaketak, hau da, hiatoren bigarren bokalek —*a, e, o*, bokal gogorrek— aurre-aurretik doan bokalean sortaraziko aldakuntzak baizik ez dira onegarriak. Honako hauek izan daitezke:

— *a + a* bilkurak hizkera zenbaitetan *ea*, besteetan *ia* ematen du: *alabea, arrebea, aizpea, ilobeia, lumea; alabia, arrebria, aizpia, illobia, llobia* edo *ilobia*.

— *a, e, o* baten aurrean doan *e > i* bihurtzen da: *semia, bior, diabru*.¹³

— *i*-k ez du inoiz aldaketarik jasotzen, baina zenbait hizkeratan *j* edo *y* bat tartekatzen da *i*-ren eta bokalaren artean:¹⁴ *mendiya, mendiya, mendiyen; bijotz, bijotz*.

— *o* bokala *a* edo *e* baten aurrean *u* bihurtzen da eta zenbait hizkeratan *b* edo *m* tartekatzen da bi bokalen artean: *artoa, artua, artoba, artoma*.¹⁵ Azken bi aldaketa moetak Orozkon eta Baranbion gertatzen direla esaten digu:

L'interposition du *b* est exclusive à la variété d'Orozco et de Barambio et les gens les plus grossiers du pays montueux d'Ergoyen, surtout les vieillards, préfèrent souvent le *m* au *b*. Le son de ce *b* est identique ou du moins fort ressemblant à celui du *w* anglais (Bonaparte 1862a: 33).

— *u* eta *a, e, o* bokalen artean *b* edo *y* tartekatzen da: *burua, buruba, buruya*. *b* sartzen da Lapurdin eta Arraiozen eta, berebat, Orozko eta Baranbioko euskaran:

Le *b* euphonique qui vient après l'*u* se prononce comme le *w* anglais ou à peu près dans le Labourd et dans plusieurs localités limitrophes de l'Espagne, telles qu'Arrayoz dans la vallée navarraise de Baztan, etc. Cette remarque s'applique aussi à la variété d'Orozco en Biscaye et de Barambio en Alava (Bonaparte 1862a: 34).

2.1.1.2. Bigarren kategoriako aldaketak deitzen die hiatorekin lehenengo bokalak ondorengo bokalean edota ondorengo silabako bokalean eragiten duenean, hots, *u, i* bokal leunen eraginpean *a > e* bihurtzeari. Bilakaera hauek baizik onartzen ez dituz-

(12) Azkuek Bonapartek laugarren atalean aurkeztu datu hauek *Erikkizundi Irukoitzua*-n azaldukoekin gonbaratu eta akasduzkat jotzen ditu: «Entre los apéndices figura en cuarto lugar uno cuyo título es *Tableau montrant les permutations des voyelles d'après les différentes variétés de la langue basque*. En la 1.ª columna figuran nombres de 23 pueblos numéricamente ordenados. Los datos que respecto de algunos de ellos suministraron al príncipe son muy deficientes (...). Como verá el lector, son completamente distintos los datos de Markina y Bermeo que figuran en uno y en otro Paradigma, como también lo son casi del todo los de Goierri que figuran en el *Tableau* de Bonaparte y los de los cuatro pueblos *goyerrianos* extraídos del Cuestionario de nuestra Academia.» (Azkue 1927: 24).

(13) Ohar batean erasten du Baranbio eta Orozkoko berezitasuntzat zuen erabilera hau: «L'*e* que précède un autre *e* ne se transforme en *i* que dans la variété d'Orozco et Barambio et de quelques autres localités limitrophes jusqu'aux environs de Bilbao. Cette règle toutefois ne s'applique pas au génitif pluriel, car '*semeen' des fils* ne se change pas en *semien*, quoique '*deutsee' ils le leur ont* se transforme en *deutsie*.» (Bonaparte 1862a: 31).

(14) Ohartarazten du, dena dela, *e* baten bilakaeraren ondorioa den *i* batek ez duela inoiz *j* edo *y* eskatuko (Bonaparte 1862a: 32).

(15) Beheraxeago *m* tartekatzea saskarra eta irragarria den erabilera dela diosku: «L'interposition du *m* est trouvée généralement on ne peut plus grossière et ridicule, mais elle n'en est pas moins en usage pour cela chez quelques paysans d'une certaine localité» (Bonaparte 1862: 33-34). Ezbairik gabe, Uriarteren laguntzailea zen Miguel de Oarabietaren esanetara mugatzen da printzea eritzi hau agertzean. Honela idatzi zion lankide honek frantziskotarrari azken honek printzearekin Londresen igaro zuen garaian: «Algunos ancianos y otras personas rudas, esto es, torpes o rústicas dicen: *artoma, ardaoma, macallaoma*; pero son muy pocas y esto sólo en lo más montañoso y distante de la población y sólo en Orozco, pero no en Barambio (...).» (Ruiz de Larrinaga 1957: 437).

ten herriak bigarren sistimaren barruan txertatzen ditu; *a* > *e* bilakatzen da *i*, *u* baten aurrean hiru kasu hauetan:

a. *i*, *u* bokalak hiatoaren lehenengo bokala direnetan: *begie*; *zerue*.¹⁶

b. Hitz bereko aurreko silaban daudenean: *izer*; *buler*; *aite*.

c. Hurrengo hitza silaba bakarrekoa den kasuetan *i* eta *u*-k ondoko hitzaren bokalak ere itxuraldatzen dituzte: *argi bet*; *etorri de*.

Honelako aldaketak Bizkaiko hizkera gehienetan, araberearen eremu osoan, gipuzkeraz mintzatzen den zati batean eta goinafarreran ere agertzen direla diosku (Bonaparte 1862a: 38).

2.1.1.3. Azken sistema duten hizkerek kategoria bietako aldaketak batera, hau da, bokalek elkarri eragitearen ondorioz sortutakoak onesten dituzte: *alabie*, *semie*, *begije*, *ollue*, *burube*. Honelakoa Otxandion, erdialdeko bizkaieran eta Laudion ere agertzen da.

Sistema hauen arabera aldaketa eufonikoak onartzen dituzten Euskal Herri osoko herriak bost taldeko taula batean sartzen ditu:¹⁷ Bizkaiko hizkerak direnaz bezainbatean, taularen bigarren taldean Markina, Bermeo eta Durangoko kasuak batera ikeretzen ditu, hiatoetan lehendabiziko sistimaren aldaketak azaltzen dituztenak direlako, gure ustez. Laugarren taldean Arratia eta Orozkokoak jartzen ditu, orokorki bigarren kategoriako aldaketak soilik onartzen dituztelako. Bostgarren taldean, azkenik, hirugarren sistema, hots, kategoria bien aldaketak batera onesten dituzten Otxandioko, Bizkaiko erdialdeko eta Audioko hizkeretakoak adierazten ditu.

Espero zitekeenez, lan honi hasiera emateko orduan ez zen Bonaparte huts-hutsetik abiatu. Berak aitortzen digunez (Bonaparte 1862a: 10), gipuzkera, bizkaiera, arabera eta nafarrerari buruz agerturiko emaitzak, 1856an eta 1857an eginiko bidaien ondorioak izateaz gain, Lardizabalaren gramatikan, Zavalaren *El verbo vizcaíno*-n (sic) eta Intxausperen *Le verbe basque*-n azaldu datuetarik hainbat eta hainbat ekarri jaso zituen bere eritziak sendotzeko. Bizkaieraren kasuari dagokionez behinik behin, ez dago zalantzarik, lehendanik aurreratu bezala, Zavalak emandako eufonia bokalikoaren banaketaren ikusketa eta zenbait berrikuntza egiten duela lan honetan. Ikus ditzagun segidan Zavalaren eufonien banaketan agertu bereizketak, printzeak egin zuen orrazketaz hobeto ohar gaitezen. Herrien arabera izendaturiko lau eufonia moeta antzematen ditu: Markinaldeko herriak eta Gipuzkoako herri bizkaieradunen bilakaerak batzen dituen, Arratiakoa, Erdialdekoa eta Orozko inguruko herrietakoa:

129. A cuatro clases reduzco las eufonías vizcainas, á las que por sus localidades doy los nombres de marquinesas, arratianas, centrales y oroscanas.

130. Las mas célebres son las marquinesas, llamadas por el Señor Astarloa vizcainas, y de las que han usado tanto el mismo, como muchos escritores, á escepcion

(16) Orozko eta Baranbioko euskarán, osterá, bestelako bilakabidea beranduago inguru honetako euskararen berezitasuntzat izango duena adierazten du: «L'*a* précède de l'*u* et suivi du *n* se change aussi d'une manière régulière en *i*, mais cela n'a lieu que dans la variété biscayenne d'Orozco et de Barambio, où l'on entend *buruin* pour 'buruan' dans la tete; *zeruin* pour 'zeruan' dans le ciel, etc.» (Bonaparte 1862a: 37).

(17) Honako hauek ditugu talde bakoitzaren barnean aurkeztu zituen herriak: «I. Villareal de Guip., Añibarro; II. Marquina, Burunda, Bermeo, Durango, Goyerri, Beterri, Oyarzun, St. Jean de Luz, Bidart, Hasparren; III. Soule, Cize, Baigorri; IV. Arratia, Cegama, Arrayoz, Orozco, Ergoyen; V. Ochandiano, Centre de la Bisc., Llodio.» (Bonaparte 1862a: 53).

de Añibarro, Cardaveraz y Arzadun. Ellas estan en uso en la Villa de Marquina y pueblos de su circunferencia, y siguiendo por la raya de Guipuzcoa, se estiende tambien á los de esta provincia que hablan el dialecto vizcaino y á otros muchos de ella y aún de Navarra. Consisten estas eufonias en que para mayor suavidad del habla alteran las cuatro vocales ultimas al contacto con otras. La *e* encontrándose con la *a*, *o*, ó *u*, se muda en *i*: á la *i* al roce con cualquiera de las otras cuatro se le añade una *j*, pronunciada á la latina y mejor una *y* consonante, como lo hizo el autor de la corona y vía-crucis de la tercera Orden de Bermeo; y recientemente el P. Echeverria en su traduccion del Kempis guipuzcoano; y á la *u* en igual caso una *b*: y finalmente la *o* se cambia en *u* antes de la *a* y de la *e*. Por egemplo lo que en pronunciacion natural se dice «*leikean, daguian, beguie, cinaiyo*» se dice en marquinesa «*leikian, daguiyan, beguiye, cinaiyo*». En natural «*daroa, nintzâcoen, ninduan, dozue*»: en marquinesa «*darua, nintzâcuen, ninduban, dozube*»

131. La segunda clase de estas eufonias es la arratiana. Los de esta merindad pronuncian al natural las cuatro vocales dichas; pero mudan en *e* la *a* monosilaba ó final de diction siempre que la vocal precedente sea *i* ó *u*. v. g. Lo que se dice en pronunciacion natural «*dira, nintzan, deusat, deuat*», se dice en arratiana «*dire, nintzen, deutset, deuet*». Lo que en natural «*eguin dau, eldu da, etorri naz*» es en arratiana «*eguin deu, eldu de, etorri nez*». Y mudada una vez la mencionada *a* en *e*, se conserva así, aunque deje de ser final ó monosílaba por añadirsele otras sílabas v. g. «*nintzelaco, deusedaz, deuegu, eguin deueanean, eldu dena.*»

132. Por tercera clase de eufonia cuento las de centro é interior de Vizcaya, que consisten en cambiar la *e* y la *i* como los marquineses y la *a* como los arratianos. v. g. Natural: «*gueunkean, daguian*»: central «*gueunkien, daguiyen.*»

133. Ultimamente los de Orozko y pueblos limítrofes usan de las mismas eufonias que los del centro, y á mas cuando la *o* roza con la *a* les hacen mediar una *b*, diciendo v. g. «*doba*», por «*doa*»: y sí a la *u* se siguiere *a* sin consonante interpuesta, truecan esta en *i*: v. g. *nenduin*, *cenduin* por *nenduan*, *cenduan*. Tambien mudan en *i* la *e* que precede inmediatamente á otra *e*, y dicen *daudie*, *dautsie*, *zarie* por *daudee* ó *devee*, *deutsee*, *zaree*. Esta ultima eufonia llega por este lado hasta las inmediaciones de Bilbao (Zavala 1848: 54-55).

Honen eta Bonaparteren 1862ko lanaren egitasmoen ondorioa den 1863ko sailkapenaren erkaketatik atera aldakuntzak oro laburki emanik, oinarritzko bi ezberdintasun nagusi nabarmenduko genituzke. Batetik, Bonapartek bizkaieraren barnean bi talde edo azpieuskalki nagusi banatu zituen: mendebaldekoa (Bermeo, Arratia, erdialde, Otxandio eta Gatzagako hizkerak batzen dituen) eta ekialdeko bizkaiera (Gipuzkoako bizkaiera eta Markina ingurukoaz osatua). Bestetik, mendebaldekoan Zavalaren gramatikan Orozkoko eufoniak, oro har, erdialdekoarekin bat aztertuak izan ziren bitartean, printzeak Arratiakoekin lokarri estuagoa zutela aldarrikatu zuen.¹⁸ Halaber, Laudioko euskarari dagokionez, gramatika osoan Orozko eta Baranbiorekin batera ikertua zen arren, printzeak hastapenetatik erdialdekoari erantsiko zion. Hona hemen, bada, Etxenikeri bidalitako gutunetan azalduko 1863ko sailkapena:

(18) Aldaketa hau *Langue basque et langue finnoises* lanean Zavalari egindako zuzenketan iragarriko zuen: «Quant à la variété d'Orozco et de Barambio, malgré l'autorité du P. Zavala, elle suit en général les permutations de la vallée d'Arratia et non pas celle du centre, comme le prétend cet excellent grammairien basque.» (Bonaparte 1862a: 31).

Le dialecte biscayen se divise en deux sous-dialectes.

I. L'oriental qui comprend celui de Marquina, et comme variété distincte celui de Vergara et Oñate etc.

II. Le sous-dialecte occidental comprend toutes les autres variétés de la Biscaye: Bermeo, Arratia, Centro, Ochandiano et en même temps tout le basque de l'Alava. C'est ainsi 1° qu'à Barambio on parle une nuance de la variété d'Orozco qui linguistiquement parlant appartient à l'Arratien quoique un peu différent. 2° qu'à Llodio on parle le biscayen central. 3° qu'à Cigoitia on parle aussi une nuance du biscayen central; 4° qu'à Villareal on parle la variété d'Ochandiano et 5° qu'à Aramayona, Salinas de Guipúscoa et Valle de Leniz en général, de même qu'à Elguea, Ulibarri de Gamboa; (quoique le basque y soit presque éteint), etc. c'est la variété de Salinas qui domine. Or les deux sous-dialectes du biscayen sont parlés en Guipúscoa; le sous-dialecte oriental s'étend jusqu'à Vergara et Anzuola, et le sous-dialecte occidental se parle à Salinas et dans le Valle de Leniz en général. (...) Alors les principales variétés biscayennes seraient au grand complet.

BISC. ORIENTAL

1. Marquina
2. Vergara

BISC. OCCIDENTAL

1. Bermeo
2. Arratia
3. Centro¹⁹
4. Ochandiano
5. Salinas

(Urquijo 1910: 257-58)

2.1.2. Ez ziren faltako, baina, sailkapen honen emaitzetatik urrutiratzen ziren aldaketa esanguratsuak zenbait urte beranduago, 1868 inguruan alegia,²⁰ printzeak buruturiko sailkapen berrian. Bizkaiko Diputazioko Artxibuan aurkitzen den *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes* (Bonaparte ca. 1868) eskuizkribuan euskalki, azpieuskalki eta hizkeren sailkapena ezezik, hizkeren bilakaera eufonikoak eta azentua ere ezagutarazten ditu, hizkera bakoitzaren barruko herri zenbait aldaketa eufoniko ezberdinak zituztenak nonbait aparteko lerro banatan jartzen dituelarik. Bizkaierari dagokionez, ondoko sailkapenetan berrikuntza askorik gabe iraungo zuten aldaketak proposatzen ditu: bi azpieuskalkien ordeztu, izendatu gabeko hiru be-reizten ditu bizkaieraren barnean, mendebaldeko, ekialdeko eta Gipuzkoaldeko bizkaiera bananduz. Aldakuntza ohargarrienak, bestalde, mendebaldeko bizkaieraren hizkeren mugaketan ediren ditzakegu: Orozkoko euskara arratieratik banatzen du, Orozkoko hizkera sortaraziz. Gainera, Zavalak eta berak aurreko sailkapenean "erdialdeko bizkaiera" zeritzatena ezabatzen du, berau osatzen zuten Arrigorriaga eta

(19) Nahiz eta Bonapartek hizkera bakoitzaren barruan kontuan hartzen zituen herriak adierazten ez dituen, Uriarterekiko gutuneriagatik jakin dezakegu, seguruenik "erdialdekoa"-ren barnean Gernika, Durango eta Arrigorriaga aldeko herriak sartzen zituela: «En contestación a su última, fecha 13 de presente, le digo que en la traducción de Astete en el subdialecto de Ochandiano puse: *Aitien, Semien, Jaungoicuen*. En el Central hay diferencia. En Guernica e inmediaciones se dice: *Aitieren, Semieren*, como también en Durango; pero en Zornoza, Galdácano e inmediaciones de Bilbao, como también en San Miguel de Basauri, Arrigorriaga e inmediaciones se dice: *Aitien, Semien*. Por este motivo en el Central también puse: *Aitien*» (Ruiz de Larrinaga 1957: 334).

(20) Data zehatzik ez daraman arren, sailkapen hau 1868 ingurukoa edo beranduagokoa bide da; izanez ere, Bizkaiko Diputazioko Artxibuan ediren daitekeen eskuizkribu honetan sinadura aurretik 1856, 1857, 1866 eta 1867an eginko bidaien ondorioa dela esaten digu printzeak berak.

Gernikako hizkerak bereiziz. Oraingo honetan, gainera, Plentziako hizkeraren berezko nortasuna ezagutarazten du lehen arratierarekin elkartzen zuen artean.²¹

- I. Marquina: *ía, íá, i á, uá, ubá, uá*
 ————— Elorrio: *ía, íá, íá, uá, uá.*
- II. 1. Guernica, Amorebieta, Urbina, Luco: *íé, íé, i é, oá, ué.*
 ————— Munguia: *ía, íá, íé, oá, ué*
 ————— Durango: *ía, íá, i á, oá, uá*
2. Bermeo, Mundaca, Pedernales, Busturia, Murueta, Gaute-
 guiz: *ía, íá, i á, uá, uá*
3. Plencia: *éá, éá, íé, oá, ué*
4. Villaro, Ceanuri, Aranzazu, Yurre, Lemona, Vedia: *éá, éá, íé,*
oá, ué
5. Orozco, Barambio: *éá, éá, íé, obá, ubé*
 ————— Ergoyen: *éá, éá, íé, omá-obá, ubé*
6. Arrigorriaga, Galdacano, Basauri, Miravalles, Baracaldo: *íé,*
íé, i é, oá, ué
 ————— Llodio, Arrancudiaga: *ía, íá, íé, oá, ué*
7. Ochandiano, Ubidea, Elosu, Villareal: *íé, íé, i é, ué, ubé*
 ————— Olaeta: *ía, íá, i á, uá, uá*
- III. 1. Vergara, Plasencia, Elgoibar, Anzuola, Oñate: *ía, íá, ichá,*
uá, uá
2. Salinas: *ía, íá, ichá, uá, uá*
 ————— Elguea: *ía, íá, ichá, uá, ubá*

(Bonaparte ca. 1868)

2.1.3. Sailkapenen aurkezpenaren atalari amaiera emateko, *Le verbe basque*-n eza-
 gutzera eman zuen 1869ko banaketari lotuko gatzazkio. Egun, bizkaierari dagokionez
 behintzat, indarrean dirauen banaketa honen eta gorago erakutsi 1868 ingurukoaren
 artean ez dago alde handirik. Alabaina, ohargarri deritzagu, aurreko sailkapenean
 bilakaera eufoniko ezberdinak zituztela medio aparteko lerro banatan agertzen zi-
 tuen herrien bereizketa ez adierazteari. Honetan, fenomeno fonetiko hauei ematen
 zien garrantzia alboratu gabe, hizkerak bereizteko erizpide bakar gisa zuten indarra
 urritzen dela edo, hobeki esan, bestelako ezaugarrien beharra ikusi zuela atzeman
 daiteke. Izan ere, erizpideez arituko garen atalean xehekiago azalduko dugun legez,
 lan honetan aditzera emango du printzeak lehendabizikoz eufonia bokalikoez gaine-
 rako beste ezaugarri zenbait. Hauxe dugu, beraz, gure egunetara heldu den 1869ko
 sailkapena, bizkaierari dagokiola:

(21) Yrizarrek bestelako aukerak ematen ditu Plentziako hizkerak aurreko sailkapenean zuen lekuaz. Ikerlari
 honen aburuz, Plentziako euskara aurretik Bermeo edo Arrigorriagarekin batera aztertua izan zen: «En la clasifica-
 ción de 1861-63 incluía Bonaparte probablemente la región de Arrigorriaga en la variedad central, ya que a ésta
 hacía pertenecer Llodio. En cuanto a la región de Plencia, la consideraba posiblemente de esta misma variedad o
 quizá de la de Bermeo. La variedad de Guernica es la llamada, en la primera clasificación, “del centro”». (Yrizar 1981
 [1949]: 121). Uriarterekiko gutuneriatik antzeman daitekenaren arabera, ostera, egokioa iruditu zaigu Plentziako
 euskara gainerakoetatik bereizi aurretik, arratierarekin elkartzen zuela ohartzea: «En todos los pueblos, a saber:
 Larrabezúa, Zamudio, Derio, Lujua, Sondica y todos los pueblos hasta Plencia con sus alrededores son iguales a
 Arratia, a saber: *alabea, semea, mendie, artoa, burua.*» (Ruiz de Larrinaga 1957: 332). Orobat, ondorio berberetara
 eramaten gaitu Plentziako hizkeraz osatu zituen dotrinak idazterakoan Bonaparteri Uriartek esan zion honek:
 «Luego enviaré los tres Catecismos: el literario de Marquina, el de Plencia y el de Arrigorriaga. El distinguir al de
 Plencia del de Arratia me va costando mucho.» (Ruiz de Larrinaga 1958: 421).

- A. I. BISCAÏEN
1. Oriental: Marquina
  2. Occidental: Guernica, Bermeo, Plencia, Arratia, Orozco, Arrigorriaga, Ochandiano.
  3. Du Guipuscoa: Vergara, Salinas
- (Bonaparte 1869: *Dialectes*)

2.2. Uriarteren ekarpena

2.2.1. Aski da Uriartek printzeari bidalitako gutunak (Ruiz de Larrinaga 1954-58) banan banan irakurtzea, frantziskotarrak argitzen zizkion zalantzak eta bizkaieraren sailkapenak osatzeko ematen zizkion aholkuak ez direla gutxienak ez ezerezenak ohartzeko. Hasiera hasieratik, alegia printzeak *Langue basque et langues finnoises* eta 1863an buruturiko hizkeren lehendabiziko sailkapenetik, Uriarteren eritziek erabateko harrera izango zuten aztergai ditugun banaketetan. Hiru dira, gure ustez, Uriarteren ekarpen nagusiak, sailkapenean eta mapa linguistikoan nolabaiteko islada utzi zutenak:

a. Batetik, bizkaieraren barnean azaltzen ziren ezberdintasunez eta azpieuskalkien zein hizkeren arteko mugez datu eta argibide ugari ematen zion.

b. Bizkaieraren eta gipuzkeraren arteko muga marrazteko orduan, bigarrenik, Uriarteren ikerketen emaitzak egundaino dirauen mapan arras erabiliak izan ziren.

c. Azkenez, garai hartako egoera soziolinguistikoaz eta, batez ere, erromantze eta euskararen arteko mugapena ezartzeko orduan gutun hauetako zehaztasunek eurrez lagundu zioten printzeari.

Ikus dezagun ondoren, banaketaz banaketa eta aldaketaz aldaketa zertan datzan Uriarteren ekarpen hau.

2.2.1.1. Uriartek eta beronen laguntzaileek bizkaieraren barruko berezitasunez eman zizkioten zehaztasun eta eritziek baliagarritasun bikoitza izan zuten printzearen lanetarako. Alde batetik, euskararen mugaketan ihardun zuen urteetan mapa linguistikoak hala nola sailkapen ezberdinak osatzeko mugez eta ezaugarriez zituen zalantzak eta aurreritziak baieztatzeko zerabiltzan. Bestalde, hauek hornitu zuten xehetasun asko lekukotasun zuzen gisa erabili zuen bere lan teorikoetako ideiak indartzeko. Datozen lerrootan ageri iruzkinetan bi garai ezberdin igerri daitezke: 1858tik 1862ra bitarteko pasarteek batik bat 1862ko lanean eta 1863ko banaketan izan zuten islada argia adierazten dute. Urte horretatik aurrerakoek 1868ko sailkapenean ezagutzera emango zizkigun berrikuntzak egiaztratzeke eman zituen aurrera-pausuez datu zenbait eskaintzen digute.

Lehendabiziko garaian eremu txikien mugak zehazteko eman zioten adibide askoren artean Uriarteren laguntzailea zen Miguel de Oarabetiaren Orozko eta Baranbioko euskarari buruzko pasarte hauek aukeratu ditugu aipatu erabilera ezberdinen adierazgarri. Bertan Bonapartek 1862ko hiatoen bilakaera ezberdinen aurkezpenean nahiz urtebete beranduagoko sailkapenean Orozkoko euskara eta arratiera elkartzeko eta, era berean, erdialdeko hizkeratik bereizteko behar besteko datuak eman zizkioten:

La palabra *Semea* se pronuncia aquí como la dejo escrita, terminado en *a*, y no usando la *i* como en Arrigorriaga. La palabra *Mendie* se pronuncia también como la dejo escrita, lo mismo que en Ceánuri, sin terminarla en *ye* (Ruiz de Larrinaga 1957: 430).

No cabe duda como te decía en mi última carta, que estando Orozco, lo mismo por su proximidad como por sus relaciones, en contacto con Arratia, al paso que en un extremo opuesto del verdadero Centro de Vizcaya, su dialecto debía estar más conforme con Arratia que con éste. Lo que al P. Zabala le pudo dar margen a calificar lo contrario pudo ser muy bien, no el cambio, ni la supresión de vocales finales, sino el eco o tono, que efectivamente, aunque poca tiene más analogía en Orozco con el centro de Vizcaya, que con Arratia; pero dejando esto para otro más competente a descifrarlo, paso a contestarle a las preguntas que resumidas me haces en tu apreciable, a saber: cómo se pronuncian en Orozco las palabras *mano derecha*, *boca*, *maíz*, *lobo*, *vino*, *Dios*.

La palabra *mano derecha* se dice: *Escu escoea*; pero te advierto que para significar *a la derecha* se dice *escoatarra*, y aquí parece que está hecha la supresión de la vocal *e*, y viene a resultar lo que tú dices. La palabra *boca* se dice *aoba*. La palabra *maíz*= *artoba*; *lobo*= *otzoba*; *vino*=*ardaoba*; pero debo advertirte que en las tres palabras es tan suave, tan confusa la pronunciación de *b*, que es necesario poner un gran cuidado para conocer si la pronuncian *artoba* o *artoa*, así como *ardaoba*, *ardaoba*, *otzoba* o *otzoa* (Ruiz de Larrinaga 1957: 432).

Berdin Baranbio Orozkorekin batera kontuan hartzea egokien jotzen zuela adiztera ematen dion honetan:

Por lo que hace al bascuence de Barambio, fuera del eco o tonillo y de algún raro término, que puede calificarse de barbarismo o brusco, no se diferencia del de Orozco. A la hermana llaman aquí *arrebea*; a los hermanos de ambos sexos *neba arrebar*; al hijo *semea*; al maíz *artoba*; a la cabeza *burube* y al monte con la misma distinción de Orozco. Si es calvo, esto es, despoblado de arbolado, o jaro, le llaman *mendie*, y si es poblado *basoba*. Naturalmente el bascuence de Barambio tiene infinitamente mayor analogía con el de Arratia y Orozco que con el interior (Ruiz de Larrinaga 1957: 433).

Halaber, azpieuskalki bakoitzaren barnean sartu beharreko herrien zerrendaz nahiz honetarako arrazoibideaz eurrez ohartaraziko zion, beti ere printzeak alde zurretik eman erizpideetan erroturik antza. Beste adibide batzuen artean, Markinaldeko eta Gipuzkoaldeko bizkaierari kasu honetan Bergarakoari buruz mintzatzen diren aipu hauek Uriartek printzeak azpieuskalkiak banatzeko behar zituen xehetasun guztiak argitzen luzaz jardun zuelako froga garbia direla uste dugu:

En cuanto a la pronunciación de la *z* como *s*, de la *tz* como de la *tz* en Marquina e inmediaciones aún la gente del pueblo las distingue perfectamente. Distinguen *zu*= tú de *su*= fuego. *Atza*= dedo de *atsa*= edor. Pero en los otros subdialectos no se distinguen y aún en Bermeo es imperceptible la distinción, de modo que Bermeo no debe contarse con Marquina, sino con los demás subdialectos (Ruiz de Larrinaga: 1957: 334).²²

(22) Beheraxeagoko lerroetan Uriartek Bonaparteri adierazitakoak garbiero erakusten du dotrinetan ezberdintasun honi dagokionez erabili zuen erizpideak ez digula larregi laguntzen hizkeren ezaugarrien lekukotasunak testu hauetan aurkitu ahal izateko: «A pesar de no hacer distinción clara de la *z* y de la *s* en *tz* y *tz* sino en Marquina, si las cartillas de las Doctrinas se imprimiesen después separadamente en cada uno de los otros subdialectos, creo que no deberían suprimirse la *z* y *ts*, pues de lo contrario caeríamos en el mismo defecto que reprobamos en el Sr. Burgoa.» (Ruiz de Larrinaga 1957: 334).

En Vergara el verbo auxiliar es vizcaíno: *dot, dotzur*; pero también dicen: *dauzcat*, como en Beterri de Guipúzcoa y no *daucadaz* como en Vizcaya, y a este tenor otras palabras (Ruiz de Larrinaga 1957: 343).

1862tik geroztiko eskutitzek ez dute Uriarteren argibideekiko atxikimendua aurreneko lanean bezain argi adierazten. Xehetasun anitz ematen digute, ostera, 1868 inguruan osatu sailkapenaren berrikuntzetarako aurrerapausuak eta azterbi-deak ulertzeko. 1866ko urtarrilak 21etik martxoak 21era Bonapartek eta languntzaileek orok Baionan eginiko ihardunaldietan mapa linguistikoaren zehaztasunak eztabaidatu zituztenez, bizkaieraren mugaketaz eritzi aldaketa esanguratsua hauteman daitezke. Bizkaieraren barnean geroago bereiziko dituen Plentzia, Arrigorriaga eta Orozkoko hizkeretan hiru dotrina osatzeko eskatzeaz gain, ordutik aurrera hirurok aparteko hizkerak bailiran izendatuko ditu, 1868ko sailkapenean haien erabateko apartekotasuna aditzera eman zuen arte. Gutun hauetatik atzeman daitekeenez, sailkapen hau burutu aurretik somatzen zituen zatiketak baieztatu ahal izateko behar hainbat datu Uriartek lekuan lekuko egin zituen ikerketetatik atera zuen. Hona hemen, bada, Uriartek urte horietan hizkera hauen apartekotasunaz eman zizkion datuak:

Adjuntos remito a S. A. los tres Catecismos, a saber: el literario de Marquina, el de Plencia y el de Arrigorriaga. Observé que no tenían eufonías; pero tienen la *e* después de la *i* y también de la *u*. A pesar de eso, hacen más uso de la *a* que en Arratia, por tener Plencia bastante cerca a Bermeo y ser bastante buenos hablistas (Ruiz de Larrinaga 1958: 421).

Adjunto remito a S. A. el Catecismo de Orozco según los principios que he podido adquirir de un cura de Orozco, que ha estado en este convento; he hecho también Misión en Orozco y vivido con orozcoanos. La *b* entre la *o* y la *a* es bastante general; pero no siempre obligatoria. Es como la de Marquina entre la *u* y la *a*. La *m* en Orozco entre la *o* y la *a* se usa alguna vez; pero pocas. Lo que distingue más a los de Orozco es *uin* en (lugar) de *uan*, v. gr.: *buruin* por *buruan*; *ceruin* por *ceruan*; y en todos lo conservan. También dicen *uic* por *uac* (Ruiz de Larrinaga 1958: 430).

2.2.1.2. Banaketak eta berauen azalpenetarako eskaini argibideak alde batera utziz, gure egunotara heldu den mapa linguistikoan gipuzkerarekiko mugak zehazteko orduan printzeak iturri berberoni eutsi ziola eta, salbuespenak salbuespen, frantziskotarrak esan bezala jarri zituela ikus daiteke gutun hauetan. Uriartek kostaldetik barrukalderantz herri gehienak banan banan kokatu zituen, euskalki bien arteko muga erabat marraztu arte.

En esta villa, Escoriaza, Arechabaleta y Mondragón con nueve o diez parroquias ajenas, tanto el verbo auxiliar como los nombres son enteramente vizcaínos con algunos términos de Alava; pero nada tienen de guipuzcoano. También Oñate se parece a estos pueblos. Yo creo que Larramendi habla de estos pueblos en particular cuando dice: que los rayanos a Vizcaya hablan el dialecto de esta provincia. Dicen *ellessia, barrija*, etc como en Vizcaya: dicen *beroquetan* por *berotuten*, como en Villareal, Ochandiano, etc. (Ruiz de Larrinaga: 1954: 275).

Eta xehekiago beste hauetan:

Me he hecho cargo detenidamente, y en los mismos pueblos, del bascuence que se habla desde Motrico y Deva hasta Anzuola y Oñate y Salinas con todos los pueblos intermedios con Elgueta y Eibar. Y he resuelto que los pueblos de Motrico y Deva con Mendaro y Alzola deben agregarse al guipuzcoano; y Elgóibar, Eibar, Vergara, Elgueta, Anzuola, Oñate, Mondragón, Arechavaleta, Escoriaza y Salinas a Vizcaya (Ruiz de Larrinaga 1954: 281).

Si en mi última decía a S. A. que Alzola debía agregarse al guipuzcoano con Mendaro, Deva y Motrico, ha sido porque así me ha parecido en vista de lo que últimamente he observado, y puede S. A. poner así sin cuidado en su mapa. Hace muy poco que yo mismo pasé desde Azcoitia a Vergara por Elósua en donde hablé con varios caseros en bascuence: no tengo duda que en los caseríos contiguos a la Iglesia y toda la falda del monte, que está hacia Azcoitia y Villarreal, y de consiguiente todo el pueblo, o la mayoría de Elósua, es de agregarse al guipuzcoano, y sólo los caseríos que están hacia Vergara, que son pocos, participan algo más del dialecto de Vergara; pero, sin duda, alguna, Elósua debe agregarse a Guipúzcoa. Aún me enteraré mejor, y si hubiese algo que advertir, que no lo creo, participaré a S. A. (Ruiz de Larrinaga 1954: 282).

2.2.1.3. Hirugarrenez, mapa linguistikorako euskararen eta erdararen eremuen banaketan ari zela, Uriartek eta beronen lankideek Bizkaiaren barrukaldean nahiz Arabarekiko mugan euskarak zuen hedaduraz berri erabakiorrak eskaini zizkieten Bonaparteri:²³

He averiguado con toda exactitud cuantas preguntas me hace S. A. para el Mapa lingüístico. En Baracaldo los barrios de *Regato* y *Retuerto* son enteramente castellanos y es muy raro que en éstos se hable bascuence; pero en los otros cuatro que son: *Beurio*, *Burceña*, *Irauregui* y *Landaburu* la gran mayoría es bascongada, por que poseen ambas lenguas, y sólo algunos muy jóvenes no saben bascuence. En el barrio de San Vicente la mayoría es castellana, aunque también hay bastantes bascongados. *Olaveaga* y *Deusto* con *Zorroza* son también bascongados, aunque se habla mucho castellano. *La Campa* y *Las Arenas*, que son tres casas, son bascongadas. Por la parte de Arrigorriaga el castellano está reducido a la población reunida con Bilbao, que son: *Achuri* y *Bilbao la Vieja*, de consiguiente todas las barriadas por las que me pregunta, como son: *Bolueta*, *Venta Alta*, *Madariaga*, *Aguirre*, *Artundua*, *Illumbe* e *Ibaizábal* son enteramente bascongadas (Ruiz de Larrinaga 1858: 403-404).

Arabakoez José de Larreak eman zizkion datuak:

(23) Etxenikeri bidalitako gutunetan, gainera, erromantze eta euskararen arteko muga zehazteko erabili ohi zituen erizpideak idoro daitezke, hauen artean nagusiena euskaldunen eta erdaldunen kopuruaren arauerakoa delarik. Hiru eremu moeta ezberdintzen ditu: gehiengo euskalduna, gutxiengo euskalduna eta euskaldunik ez duena, hain zuzen. Adibide gisa dakartzagu azken moeta barneko Bilbo, Iruñea eta Gasteizko kasuak eta gutxiengo euskalduna zuten Barakaldokoa eta Nafarroako Berriobeiti eta Sorauarenekoak: «En effet ces personnes qui savent parler le basque, entre elles ne se servent pas de cette langue, et elles ne l'emploient, je suppose, qu'avec des basques venant de *los caseríos* ou d'autres localités où l'on parle le basque. Par la même raison je ne considère pas basques, ni en majorité ni en minorité, les villes de *Bilbao*, *Pampelune* eta *Vitoria*, quoique bien des personnes s'y trouvent qui sachent parler le basque (...). Dans certains endroits toutefois, comme à *Baracaldo* en Biscaye, à *Berriplano*, *Sorauen*, le basque y est parlé en minorité, même par un certain nombre de gens de ces localités. Alors je les indique comme *basques en minorité*.» (Urquijo 1910: 254-255).

Hoy, pues, me he hecho cargo de su contenido, debo decirle que el idioma que se habla en los pueblos de Luyando y Lezama y en la parroquia de San Román de Oquendojena, pues Oquendojena no es pueblo sino una feligresía del valle de Oquendo, que se compone de dos parroquias, es el castellano, si bien no deja de haber todavía alguno que otro anciano, que posee el idioma vasco, así en Lezama como en Luyando y más particularmente en Oquendojena. El dialecto de los que poseen es igual al de este de Llodio, menos el de Lezama que lo es conforme a los de Barambio. En el de Astobiza, si consideramos este pueblo civilmente, que apenas consta de 15 vecinos, creo que la generalidad habla más el castellano que el vascuence; pero si consideramos como Eclesiástico, o como parroquia, entonces no hay duda que son más los vascos o los que hablan vascuence (Ruiz de Larrinaga 1957: 434-435).

Ikusi dugunaren arabera, printzeak urte ezberdinetan erabili zituen erizpideak ulertzeko eta, oro har, sailkapenen azterketa historiko batean ikerlari honen azterbi-deak eta helburu nagusiak ikusiko baditugu, nahitaezkoa deritzagu Uriarteren xehe-tasun guzti hauek kontuan izateari, lerro hauen artean Bonapartek esplizituki eza-gutzera eman ez zuen erizpide linguistiko oparo ediren bait daiteke.

2.2.2. Erizpideen iturriekin jarraiki, eta Aita Uriarteren ekarpenari amaiera emateko, argigarri deritzagu honek itzuli zituen dotrinen inguruko arazo zenbaiti ekiteari. Are gehiago, bizkaieraren hizkeretara itzulitako dotrina hauek Bonaparte-ren banaketa dialektologikoekin atxikimendu biziki estua dutela aintzakotzat har-tzen baldin badugu. Izan ere, dotrinen ezaugarri, data eta etorkiari begiratzuz gero, berehalaxe ohartzen gara hasburuetatik sailkapenatarako printzeak somatzen zituen aldakuntzek dotrina hauetan beren islada zuzena dutela. Aurreneko sailkapeneko bizkaiera literarioaren eta gainerakoen arteko banaketari beti ere eutsiz, batetik, sailkapen bakoitzari dagokion markineraren bertsio bana eta, bestetik, mendebal-deko bizkaieraren banaketetan ageri aldakuntza guztiei egokitua diren itzulpenak ditugu. Erka ditzagun, bestela, lehengo atalean aipatu aldaketak datozen lerrootan agerturiko testu ezberdinen data eta jatorriarekin:

1858- *Salomonen kanten kantia*: bizkaiera orokorra (Bonaparte 1858a) eta markinaldekoa (Bonaparte 1858b).

1860- Markina, Erdialdeko, Bermeo, Otxandio eta Arratiako hizkeretara itzulitako dotrinak (Bonaparte 1862b).

1866- Markina (Bonaparte 1866c), Plentzia (Bonaparte 1866a), Arrigorriaga (Bonaparte 1866b) eta Orozkoko (Bonaparte 1867) dotrina berriak.

1862ko sailkapena: Bizkaiera lite-rarioa eta ez literarioa.

1863ko sailkapena: Ekialdean: Mar-kina, Bergara; mendebaldean: Erdialdekoa, Bermeo, Otxandio, Gatzaga eta Arratia.

1868ko sailkapeneko berrikuntzak: Plentzia, Arrigorriaga, Orozkoko hizkerak bereizten ditu.

Paralelismo honek orain arte sobera gutxi eztabaidatua izan den arazo batez mintzatzera eramaten gaitu, printzeak dotrina hauetaz egin zuen erabileraz alegia. Aipatu loturaren arabera, pentsa genezake Uriarteren dotrina hauek, aurretik hizkera

zenbaitetara itzuliak ziren bakarka batzuekin batera, printzeak bizkaieraren hizkerez jabetzeko izan zuen iturri aberatsena osatzen zutela. Seguraski, bere agindupean burutu ez ziren testuak hizkeren ezaugarrien ezagutza zuzenagoa izatea ahalbideratu zioten, printzeak zuen datu-iturri ziurrenetariko bat izanik, nonbait. Zalantzagarrigoa da, ostera, Uriarteren itzulpenen egitekoa; izan ere, aipatu gutunetatik eta dotrinetan agertzen diren ezberdintasunetatik iradoki daitezkeen xehetasunek bestelako ondorioetara eramaten gaituzte. Hauen arabera, testuen eta banaketen arteko lotura horren atzean printzearen eritzien indargarria ediren dezakegu. Zalantzak zalantza, baietsiko genuke dotrina hauek, hizkeren ezaugarrien berri emaile lana betetzea baino, printzeak hizkera eta euskalkien artean nabarmendu nahi zituen ezberdintasunen koartada gisa erabiliak izan zirela. Uriarteren gutunen pasarte batzuk agerian jartzen dute erabilera hau:

2.2.2.1. Frantziskotarrak dotrinetan behin eta berriz azaldu ezaugarri banatzaileak eta printzeak bere lanetan aldarrikatuko zituenak bertsuak izateak besterik gabe ez du erakusten iturri ala froga gisa erabiliak izan ziren. Gutunetako pasarte zenbaiti behatzea baino ez da behar, ordea, printzeak azpimarratu beharreko ezaugarriak agindu eta zuzentzen zituela ohartzeko:

Me he hecho cargo de cuanto me dice sobre las eufonías de Alava, Guipúzcoa y Vizcaya, y sobre las variedades de los subdialectos, y estoy en todo conforme con S. A. Cuando digo que el bascuence de Ochandiano puede servir y debe para todo Alava y en Guipúzcoa desde Salinas hasta Mondragón inclusive, hablo del subdialecto en general, que se asemeja mucho, aunque en las eufonías haya alguna pequeña variedad. Lo mismo digo de Plencia y todos los pueblos hasta Larrabezúa que se asemeja y casi se identifican con el Arratiano, mejor que con el Central (Ruiz de Larrinaga 1957: 343).

Uriartek hizkeren dotrinen arteko ezberdintasunak ezartzean printzeak bereizi nahi zituen ezaugarriok izaten zituen gogoan:

No será extraño me haya pasado alguna falta en las eufonías de los dialectos, como también en los anteriores, aunque los he revisado. S. A. los corregirá. En cuanto al orden de la colocación de los subdialectos, S. A. hará lo que le parezca mejor. Siguiendo el orden de las eufonías, parece lo más natural colocar primero el que carece de ellas, que es el Arratiano y seguir con los que tienen menos eufonías.

Según esta regla el orden debería ser de este modo:

Arratia | Central | Bermeo | Marquina | Ochandiano.

Si se quiere dar preferencia al Marquinés, como literal mayor, parece que la colocación debería ser así:

Marquina | Bermeo | Ochandiano | Central | Arratia.

S. A. hará con toda libertad lo que crea más conveniente (Ruiz de Larrinaga 1957: 340).

Eta xehekiago beste honetan:

Debe, pues, S. A. mudar por Bermeo *mendia* por *mendija*. *Mendia* es de Arratia, además de Larrabezúa, Lezama hasta Munguía inclusive y la parte de la costa; en estos pueblos es también más común *semea*, que *semie*, por consiguiente es puro Arratiano; pero en cuanto se sale de Munguía para Bermeo, o Guernica es Central,

semie y *mendije*. En la Doctrina no se hará mezcla alguna de subdialectos, sino cada uno se pondrá como se habla.

Las eufonías son estas:

Marquina: *Aita, semia, mendija, astua, buruba*.

Bermeo: *Alabia, semia, mendija, astua, burua*.

Central: *Alabie, semie, mendije, astoa, burue*.

Arratiano: *Alabea, semea, mendie, astoa, burue*.

Ochandiano: *Alabie, semie, mendije, astue, burube* (Ruiz de Larrinaga: 1957: 330-331).

2.2.2.2. Aurreko hauek Bonapartek dotrinak agindu aurretik hizkerak bereizteko ezarri beharreko berezitasunak ondo baino hobeto zekizkiela adierazten badigute, ondorengo pasarte honek dotrinetan berak azpimarratu nahi zituen ezau-garri guztiak agerian izatea nahi zuela eta, horrela ez izatekotan, Uriarteri kontuak eskatzen zizkiola argi erakusten digu:

He recibido su grata fecha 17 del corriente mes, en cuya contestación digo a S. A. que yo he querido dar lugar y colocar en la cartilla-Catecismo de Plencia los términos particulares de allí, como *Equidan* por *Yatan*, *Eiden* por *Eustan*, *Due* por *Dogu* y algunos otros; pero no me han venido en la traducción. Plencia ha mudado mucho su bascuence; se ha aumentado su comercio con el país bascongado y aún fuera; andan a menudo por fuera desde jóvenes y así hacen mezclas del bascuence; *hace rato* que casi la totalidad del pueblo habla castellano y muchísimos ni entienden el bascuence. A pesar de esto, la gente de bastante edad conserva y habla el bascuence y con las locuciones de que hace mención el Padre Zabala; por cuyo motivo S. A. puede hacer en el Catecismo de Plencia todas cuantas enmiendas y variaciones guste (Ruiz de Larrinaga 1958: 422).

2.2.2.3. Printzearen zeregina ez zen, bestalde, hizkerak bereizteko erizpideak ezartzera soilik mugatzen. Aztergai zuten euskalkian antzematen zituen eremu linguistiko hertsu guztietako erakusleak izatea nahi zuenez, Uriarteri inoiz bere eritzia-zen kontra ere geroago banaketetan agertuko ziren aldaketa guztiei egokituriko testuak agintzen zizkion. Aipu hauetan agertzen da nabarmen Uriartek, nahiz eta azken sailkapenenean islaturik ediren dezakegun Plentziako eta Arratiako hizkeren arteko ezberdintasuna guztiz argi ikusi ez, dotrinaren itzulpena nolabait moldatu behar izan zuela printzearen nahia betetzeko:

Luego enviaré los tres Catecismos: el literario de Marquina, el de Plencia y el de Arrigorriaga. El distinguir al de Plencia del de Arratia me va costando mucho (Ruiz de Larrinaga 1958: 421).

Eta hilabete batzu beranduago:

Adjuntos remito a S. A. los tres Catecismos, a saber: el literario de Marquina, el de Plencia y el de Arrigorriaga. Observé que no tenían eufonías; pero tienen la *e* después de la *i* y también de la *u*. A pesar de eso, hacen más uso de la *a* que en Arratia, por tener Plencia bastante cerca a Bermeo y ser bastante buenos hablistas (Ruiz de Larrinaga 1858: 421).

Ondorio gisa esan daiteke dotrina hauek, Uriartek igorritako eskutitzetako datuekin batera, printzeak hizkerak banatzeko zerabiltzan erizpide nagusien erakusle bikainak ditugula, eta lehenengoak datorren atalean ikutuko ditugun Bonaparteren lanetako berezitasunen froga idatzi garbiak.

2.3. Sailkapenen oinarritzko erizpideak

2.3.1. Gorago 2.1. atalean ikusi ahal izan dugunez, alde handiak nabari daitezke sailkapen batetik bestera. Aitzitik, Bonaparteren azalpenei so egiten badiegu, hizkerak eta azpieuskalkiak bereizteko egon zitezkeen erizpide aldaketez berri urri eta erabat sakabanatuak idoroko ditugu. Atal honetan, bada, aztergai ditugun bere lanetan (Bonaparte 1862-69) han-hemenka ageri eritzien batze eta agertzeari ekingo diegu. Geroxeago, eritziok Uriarteren gutun eta dotrinetan ediren ditugun datuekin batera aurkeztuko ditugu, printzeak erabili zituen funtsezko ezaugarri banatzaileen ikuspegi orokorra emateko asmoz. Bonaparteren lanen inguruko ikerketetan inoiz (ik. Mitxelena 1988 [1964]) azpimarratu den erizpideen azalpen faltak ezartzen duen muga jakina dela medio, ezin dugu bete-betean baieztatu datozen lerroetan printzeak aurkezpen urrietan ezagutzera eman zituen ezaugarri hauek banaketetan erabilitako oinarritzko erizpide linguistikoak direnik. Bai, aldiz, bizkaiera gainerako euskalkietatik banatzeko aurkitu zituen ezaugarriak hala nola bizkaieraren azpieuskalkien nahiz hizkeren artean igerri zituenak printzearen sailkapen esanguratsuenekin erabat loturik daudela.

Bizkaieraren inguruko sailkapenetatik 1863 eta 1868koen arteko erkaketan antzeman dezakegu Bonapartek bizkaieraren hizkeren banaketaz izan zituen eritzi aldaketa adierazgarrien erakuskaria. Hasteko esan behar, sailkapen hauetan azalpenik ezagutarazi ez arren, 1862ko eta 1869ko lanei behatuz gero, berehalaxe ohar gaitzkeela sailkapenok eta ikerlan biok elkarri atxikirik daudela, hots, lehendabiziko lanean azaldu oinarri teorikoa 1863ko sailkapenaren iturburutzat har daitezkeela eta, orobat, 1868ko eskuizkribuan agertu sailkapena ulertzeko argibide ugari ematen zaigula printzearen lanen artean hain arrakastatsua izan zen *Le verbe basque*-n.

2.3.2. Lehenengo eta behin, bada, Bonapartek bizkaieraren hizkeren eufoniak txerkatzen dituen aurreneko lanaren erizpideei ekinez abiatuko gara sail honetan barrena. Aurretik ikusi dugunez, aldaketa eufonikoen jokabidea formalizatu nahi du: bi kategorien arabera hiru bilakaera sistema bereiziz, hauek hizkeren arteko ezaugarri banatzaile gisa erabil daitezkeela frogatzen saiatzen da. Ahalegin honen adierazgarri dugu printzeak berak ezagutarazten digun Markina, Arratia eta Otxandioko bilakaerakin, alegia lehendabiziko, bigarren eta hirugarren sistimekin, hurrenez hurren, egiten duen erkaketa:

La variété biscayenne d'Ochandiano admet les deux genres de permutations, celle de Marquina n'admet que les changements appartenant à la première catégorie et celle de la vallée d'Arratia seulement ceux de la seconde. Les noms définis 'alaba', *la fille*; 'semea' *le fils*; 'begia', *l'oeil*, 'olloa', *la poule*; 'burua', *la tête* qui à Marquina se prononcent *alabia*, *semia*, *begija*, *ollua*, *buruba*, et qui dans la vallée d'Arratia figurent comme *alabea*, *semea*, *begie*, *olloa*, *burue* devront nécessairement à Ochandiano, obligés par la double loi adoptée par cette variété, se transformer, comme il

se transforment en effet constamment, en *alabie, semie, begije, ollue, burube* !!! (Bonaparte 1862a: 40-41).

Itxura guztien arabera, Bonapartek aparteko garrantzia eman zien eremu ezberdinetako eufonia bokalikoen bilakaerei. Horixe egiaztatzen datoz Zavalaren obratik idoki zituen datuetatik erabilienak ezaugarri fonetiko hauetan oinarrituak izatea hala nola Uriarteri eskaturiko datu eta eritzien gehiengoaren hauen inguruan ibiltzea. Egiazki, erizpide hau oso eztabaidagarri izan daitekeen auzia dugu. Oro har, Bonaparteren lanak ikertu dituzten gehienak orduko eta egungo datuen erkaketaren ondorioez edo datuen baliorik ezaz arduratu dira,²⁴ ezaugarri fonetiko hauek printzeak osatu zituen mapa linguistikoetan eta sailkapenetan zuten erabilgarritasunaz ezer gutxi idatzi delarik. Gaurko ikuspegitik, lehendabiziko sailkapenak berrikustean zail gertatzen zaigu izaeraz horren aldakorrek diren eta hedadura zehazgaitza duten ezaugarri fonetiko hauetan oinarritu zela pentsatzea eta, nahitaez, bestelako erizpideen beharra ikusten dugu. Mitxelenaaren aburuz, esaterako, ezaugarri fonetiko hauek printzeak teoriarik askotan aipatu bazituen ere, praktikan ordurako mugaturik zituen inguruetan eremu txikiagoak bereizteko baizik ez zituen erabiltzen:

Con todo, se tiene la impresión de que Bonaparte exageró, al menos en teoría, la importancia de estos últimos hechos. Porque, en primer lugar, se trata, según todas las apariencias, de fenómenos recientes; en segundo, porque, de acuerdo con esta presunción, difícilmente permiten diseñar áreas bien recortadas. Se tiene más bien la impresión de que, en la práctica, sólo sirvieron al Príncipe para separar variedades menores dentro de la regiones lingüísticas ya delimitadas. Su distribución geográfica es, en efecto, discontinua, salvo en el caso de la forma determinada de los temas nominales en *-a*: vizc. *alabea* (de donde *alabia*, etc) 'la hija', central *alaba*, sal. *alabara*, ronc. y sul. *al(ha)ba* (Mitxelena 1988[1964]: 10).

Bizkaieraren kasuan arras garbi ikusten dugu erizpide linguistiko hauen nagusitasuna hizkeren banaketara mugatzen dela eta, era berean, euskalki honen barruko hizkeren artean ikusten zituen ezberdintasun aipagarrienak hauexek zirela. Bizkaieraren eremua gaindituz, erabilera berbera dutela dirudi. Ez dugu ahaztu behar, ordea, gainerako erkagaiekin gertatzen den legez, oso zaila dela Bonaparteren erizpide linguistikoak sistematizatzea, hots, talde hertsietan bereiztea. Hiatoen bilakera ezberdinen arabera erizpideari dagokionez bederen, kontraesan handiak aurkituko genituzke hizkerak mugatzeko soilik zerabiltzala esango bagenu. Nahiz eta

(24) Lan honen datuen fidagarritasun urriez ik. Azkue 1927. Bestalde, orduko eta gaurko datuen alderaketarako nabaria da De Rijk-ek (1970) bokalen bilakaeren inguruan osaturiko lana. Bertan, printzearen garaitik gertatu izan diren hainbat aldaketa fonologiko aipagarri azaltzeaz gainera, Bonapartek 1862an emandako datuez baliatuz garai hartan herri ezberdinetako hiatoen bilakaeretan betetzen ziren arau fonologikoak agertzen ditu eta hauen ordenaren arabera eremu ezberdinak bereizi. Adibide gisa dugu disimilazio erregela den *Rea* (*semia, semi ori, semiok*) eta *Rui* (*egun bet, egune, erri bet*) asimilazio araua kontuan hartzen dituen hau: «Assuming now that synchronic order corresponds to chronological order, we should expect to find four areas: I. *Rea* but not *Rui*; II. 1 *Rea*, 2 *Rui*; III. 1 *Rui*, 2 *Rea*; IV. *Rui* but not *Rea*.

Interestingly, this is exactly what Bonaparte's data show us:

Area I: Bermeo and Marquina.

Area II: Ochandiano and the Central Subdialect (e.g., Guernica).

Area III: Munguía and Llodio (Alava).

Area IV: The Arratia valley (towns: Ceánuri, Ceberio, Dima, Yurre) (De Rijk 1970: 160).

orokorrean helburu honekin erabiliak izan ziren, inoiz eremu handiak euskalkiak barne zedatzeko ere egokitu zituen, erabateko ahalmen mugatzailea eman. ²⁵

2.3.3. Nolanahi izanik, ezberrik ez dago urteak igaro ahala Bonapartek, mapa linguistikoan egin nahi zuen partiketa zehatz-mehatzak eskatzen zion zehaztasunak eraginda edo, bestelako ezaugarri mugatzaileen beharra somatu zuela. ²⁶ Aurreneko lanean eufonia bokalikoei ematen zien garrantzia gutxitu gabe, bizkaierazko azpieuskalkiak zein hizkerak bereizteko beste ezaugarri batzuen berri ematen digu *Le verbe basque*-n. Lan honetan hastapenetatik aldarrikatzen zuen bizkaiera literarioaren, hots ekialdekoaren, eta ez literarioaren arteko banaketari jarraitzen dio beste behin ere, pasarte ugaritan bi talde hauen arteko erkaketari ekiten diolarik. Iharduera honetan, segidan zehazkiago ikusiko dugunez, ez dira bakanak bizkaierazko hizkeren gainean eta, batez ere, mendebaldekoetan ikusi ditugun azken sailkapenaren berrikuntzez jabetzeko eskaini berriak. Interesgarri iruditu zaigu, beraz, aipatu ekarpen hauek banan banan ematea, bizkaiera banatzeko erabili zituen kriterioak ulertzeko behar beste argibide ageri ez arren, kontuan izan zituen funtsezko ezaugarriez ohar-tzeko hainbat eta hainbat datu ematen digula uste bait dugu. Hortaz, bizkaieraren ikerketari dakartzkion datuak bilduta, hiru multzo ezberdin ikutuko ditugu sail honetan: euskalki hau gainerakoetatik aldentzen dituzten bereizgarriak laburki azaldu ondoren, euskalkiaren barnean, azpieuskalkien nahiz hizkeren artean azpimarratzen dituen ezberdintasunen agerpenean jarriko dugu arreta berezia. ²⁷ Bide batez, aurreko sailetan ukitu dugun Zavala eta Uriarteren lanen eragina garbiro erakustearren, orripeko oharretan hauengandik jaso ahal izan zituen eritzi eta zertzelada batzu azaleratuko ditugu.

(25) Luzaideko euskararen kasuan adibidez, hiatoen bilakaera ezberdinak, aditzean eta hiztegian ageri ezberdintasunekin batera, hizkera bat euskalki bari ala besteri atxikitzeko erizpide gisa darabiltza: «El sufijo *-a* forma el artículo definido singular de todos los dialectos vascongados de Francia, mientras que en los de España esta vocal puede cambiarse en *e*. Esto depende, según las variedades, de la naturaleza de la vocal que precede inmediatamente al artículo. Ni en Valcarlos, ni en Baigorri, ni en Roncesvalles, ni en Burguete tiene lugar esta permutación, pero la de la vocal que precede al artículo se observa regularmente en las dos primeras localidades, mientras no tiene lugar en las dos últimas. Este hecho, unido á la diferencia del verbo y de ciertas palabras importantes, basta para la prueba de que Valcarlos y Baigorri se sirven de un dialecto distinto del de Burguete y de Roncesvalles. En este último, *aire, flore, ile, seme, unide; aingeru, armamau, buru, parabisu, zeru; ardo, bilo, gaisto, Jangoiko, kukuso, ollo, otso, plomo, uso, yo*, dan lugar á *áirea, flórea, ílea, sémea, unídea; aingerúa, armamáua, burúa, parabisúa, zerúa; árdoa, bíloa, gáistoa, Jangóikoa, kukúsua, ólloa, ótsoa, plómua, úsua, yoa*, mientras que en Valcarlos y en Baigorri *e* y *u* se cambian en *i* y *o* en *u*. De esta manera *aire, ilbe ó ile, lore*, (...) se cambian en *áiria, ílbia ó ília, lória, sémia, udária, unbídia; aingúria, búria, lípia ó lípia, parabisúa ó paraízia, plómia, zéria; amáñua, ánuu, bílua, ó bílua, gáishtua ó gáishtua, kukúsua, márrua, úilua ú óllua, ótsua, úsua, Yínkua, yua* (...). (Bonaparte 1881b: 164). Berebat, Beteluko euskarari eskaini lanean bereizketa berau egin zuen: «Los dialectos vascongados de España que no siguen á los de Francia, ni son tampoco el guipuzcoano ó el vizcaíno literarios, tienen reglas muy constantes, aunque puramente eufónicas, para las terminaciones *ak, ek* y las traducciones de *Orreaga* confirman lo que digo. Efectivamente, todo consiste (en los susodichos dialectos que no siguen á los de Francia), en la cualidad de la vocal que precede á la *a*. En algunos dialectos, por ejemplo, el de Betelu, *e, o*, exigen siempre *a é i, u*, siempre *e*, mientras en otros *i, o*, piden *e* sólo cuando no derivan ellos mismos de *e, o*.» (Bonaparte 1882: 121).

(26) Esaterako, 1868ko banaketan hizkera bakoitzari atxiki zizkion eufonia bokalikoaren eta egiten duen banaketaren artean zenbait kontraesan idoro daiteke. Honetan bertan lehenbizikoz bereizi zituen Gernika eta Arrigorriaga-ko nahiz Plentzia eta Arratiako hizkeren aldamenen eufonia berberak ezagutarazteak ezinbestean bestelako kriterioen beharra agerian jartzen duela uste dugu, ezaugarri hauek erizpide nagusitzat hartuz gero, ezin bait zituen hizkera hauek banandu.

(27) Datozen lerroetan agertuko ditugun berezitasunen azalpenarako Bonapartek erabilitako iruzkin eta ikur berberaz baliatuko gara. Ez dugu hemen honen azalpenen zuzentasuna epaituko, euskalki hau eta beronen barneko hizkerak bereizteko izan zituen arrazoibide posibleak agertuko baizik.

2.3.3.1. Bizkaiera gainontzeko euskalkien artean²⁸

2.3.3.1.1. Ezaugarri fonetiko zenbait:²⁹ *ai* diptongoak *a* gertatzen da bizkaieraz, besteetan *ai* mantendu edo *i* bihurtu den artean: «*ai x a, i: naiz*, guip., lab., nav. sept., nav. mér.; *naz*, bisc., lab. d'Ainhoa, soul. de Roncal: *niz*, soul., nav. occ., nav. or. 'je suis'; *gaitezen* lab., etc., *gitezin* lab. d'Arcangues 'que nous soyons' (Bonaparte 1869: xxvii); *j-ren ahoskera ezberdinei aparteko garrantzia ematen die erizpideen artean, euskarari ager daitezkeen ebakera ezberdinen zerrenda luze hau aditzera ematen duelarik: «Quant au 'y' indépendant de la loi de l'affinité, il se permute en 'y' en lab., en nav. occ., en nav. or.; en 'j' en bisc. occ; en 'j' en guip., en bisc., en bisc. occ. d'Orozco, en nav. sept. d'Huarte Araquil et d'Araiz, en nav. mér. de Puente; en 'j' en souletin; en 's' en bisc. de Oñate, en nav. mér. en aezc., en salaz., en ronc. l' l reste 'y' en nav-sept., et en nav. mér. d'Erro et de Burguete: *yan, yan, jan, jan, jan, san* 'manger' (Bonaparte 1869: xxx).³⁰ Halaber, *bokalen antzekotasun arauak* (*La loi de l'affinité des voyelles*) sortaraziko bilakaeretan *j-k dituen ebakera ezberdinak ezagutarazten ditu: «Les exemples que nous donnons dans le texte prouvent en effet que ce premier 'y', tel qu'il se trouve dans le guip. d'Hernani et dans le lab. de S. J. de Luz, se change en 'y' (entre *g* et *d* mouillés) en guip. de Tolosa et d'Azpeitia; en 'j' en bisc.; en 's', en bisc. du Guipuscoa. Nous ajouterons que 'y' appartient aussi aux sous-dialectes nav. sept. de Vera et d'Irun, et que 'y' a lieu aussi en guip. de Navarre et en nav. sept. d'Araquil» (Bonaparte 1869: xxx).

2.3.3.1.2. Izenaren morfologia arloan erakusleen era ezberdinak agertzen ditu, adibide gisa *hau* eta *boni*-k hartzen dituzten erak adierazten dituela (Bonaparte 1869: xi): B.k, G.k eta GN.k *au, oni* darabilte; L.k, Z.k eta MBN.k zein EBN.k *hua, huni*; HGN.k eta Aezk.k *gau, gonei*; Zar.k *kau, koni* eta E.k *kaur, koni*.

2.3.3.1.3. Aditzaren morfologian hauexek dira azpimarragarrienak:

— NOR-NORI erako aditz laguntzaileetan beste euskalkiek *z*- aurrizkia duten artean, bizkaiera *j-z* baliatzen da: «Le *z* des autres dialectes, se change souvent en *j*, en bisciaïen: *zayo - jako* 'il lui est'» (Bonaparte 1869: xxvii).

— ZER-NORI-NORK erako adizkien datibo marka B.n *ts + o, e*, bada ere, gainerako euskalkietan, esaterako, G.n, L.n, Uztarrozeko E.n *o(dio)*, E.n *u, b (dau)* eta E.n ere *i (dazkei* edo *dazkiei)* nagusitzen dira (Bonaparte 1869: xi).

(28) Atal hauetan adierazitako ezaugarrienetariko asko eta, batez ere, bizkaiera eta gipuzkeraren arteko mugan pilotzen direnak euskal dialektologiaren historian zehar sarritan bizkaieraren berezitasuna adierazteko eta inoiz gainerako euskaldunekin elkar-ulergarritasuna oztapatzen duten arrazoen artean erabili izan dira. Ikusi honetaz egoki mintzatu diren Lakarra (1986: 639-683) eta Zuazoren (1988a: 107-145; 1988b: 367-379) lanak.

(29) Agertuko ditugun hauetaz gainera, hiatoen bilakaeren artean *a + a ea (ia)* aldaketa bizkaieraren ezaugarritzat du Bonapartek. Izan ere, Burundako euskarari 1881ean eskaini lanean honelaxe diosku bereizgarri honetaz: «Terminaré haciendo notar que aunque el vascuence de la Burunda es guipuzcoano, ofrece algunos puntos de contacto, aunque poco numerosos, con los dialectos siguientes: (...) 5. Con diversas variedades guipuzcoanas y vizcaínas, en la inserción de la vocal *i* delante del *a* final de los nombres articulados que acaban naturalmente en *a*, como en *arimia* «el alma», de *arima* «alma» (Bonaparte 1881a: 151).

(30) Pasarte hauetan zehar erabiliko ditugun *j-ren ikurrak hobekien uler daitezten, hona hemen Bonapartek berak obra honen hasieran ezagutzera ematen zituen forma ezberdinak: «*j* se *j* français mais un peu mouillé: *jan* 'manger'; *j* se *j* espagnol *jan* 'manger'; *j* se *j* bisciaïen, *d* mouillé légèrement sifflant: *begija* 'l'oeil'; *s'* se *cb* français, *sb* anglais, *jdj* allemand; *y* se *y* espagnol consonne, *y* en 'payen', *j* allemand; *ÿ* se *y* initial labourdin, *y* guipuscoa de Goyerry (Bonaparte 1869: *Alphabet*)».

— Aditzetako pluralgileak: Printzearen eritziz B gainerakoetatik aldentzen da erabilera honetan. B.n, beste euskalkietan ez bezala, *z* pluralgilea (*jat-jataz*) da nagusi. Gainerakoek, berriz, aukera aniztasunari heldu diote:³¹ G.k *zk*, *zki*, *zka*, *zte* eta inoiz *z* (*zait-zaizkit*); Zegamakoak *e* (*zaye-zayee*); L.k *zk*, *zki* eta inoiz *z* (*zait-zai-zkit*); Z.k *z*, *tz*, *t*, *zt* eta inoiz *zki* eta *it* (*zait-zaizt*); E.k *zka*, *zk*, *zku*, etab. (Bonaparte 1869: xvii).

— Adizkien marketan ageri ezberdintasunak bereizten ditu euskalki bakoitzeko aukera guztiak agertuz. Adibide gisa dakargu pluraleko 3. pertsona sujetua den kasuetakoa: Ekialdeko B.z *-e* edo *-ee* (*zituzan-zituezan*) eta mendebaldekoan *-de*, *-dee* (*ebazan-eudeezan*). Beste euskalkietan, ordea, honako hauek dira usuenak: G.z, L.z eta N.z *-te* (*du-dute*); Zegama eta Azpeitiako gipuzkeraz *-e* (*Zeg.z do-doe*, *Azp.z du-dew*); Burundako euskaraz *-ei* eta *-i* (*dau-dei*); Z.z *-ye* edo *-e* (*zütian-zütien*); E.z *-ei* (*ztion-ztein*) eta Zar.z *-e* edo *-ye* (*nindoke-ninkokeye*) (Bonaparte 1869: xviii). NOR-NORI eta NOR-NORI-NORK-eko datiboko 3. pertsona pluralean B.n *-tse* (*dautse*), *-ke* (*jake*), *-kee* (*jakee*), *-koe* (*jakoe*), *-e*, *-te* zabalduenak diren artean, G.n *-ote*, *-yote*, *-e*, *-ye*, L.n eta GN.n *-ote* edo *-yote*, Z.n *-e*, *-ye*, E.n *-bei*, *-iei*, *-ei*, *-e*, BN.n *-e*, etab. markak hartzen dira (Bonaparte 1869: xix).

— Iraganaldiko 3. pertsona singular eta pluraletan beste euskalki orok *z*-aurrikoa badute ere, bizkaierak forma hauetan Ø- marka duela azpimarratzen du:

Le lettre *z* que l'on ajoute à la troisième personne de temps passés de l'intransitif, ainsi qu'à ceux du transitif à régime direct de troisième personne, lettre que le bisciaïen supprime presque toujours, ne peut être considérée que comme redondante pure, car on chercherait en vain sa raison d'être, soit euphonique, soit grammaticale. Les terminatifs bisciaïens, tels que *eban* 'il l'avait', etc., prouvent au reste amplement que c'est par intrusion que le *z* de la seconde personne s'est attaché à la troisième dans les autres dialectes (Bonaparte 1869: xxiii).

2.3.3.1.4. Iragan, etorkizun eta baldintzazko formetan, hala nola, subjuntibo, agintera eta ahalezkoetan azaldueriko aldaketei eskaintzen dien sailean B.k dituen aparteko ezaugarri zenbait aipatzen du. Besteak beste, azkenengo hiru formek gainerako euskalkietan *-za-* aditz erroa daukaten artean, B.k, Azpeitiako eta Zegamako euskararekin batera, *-gi-* erroa darabil.³²

Le subjonctif, l'impératif, le potentiel avec ses suppositifs et son optatif, ont pour caractère la syllabe *za* au transitif de tous les dialectes autres que le bisciaïen. Celui-ci remplace *za* par *gi* (Bonaparte 1869: xxvi).³³

(31) Zavalak, berriz, *z* zein *ir* pluralgileak hedaturik daudela eta inoiz biak batera ere azaltzen direla diosku: «Es vario el uso a cerca de poner la característica *z* de pluralidad de paciente de 3ª persona á los artículos de paciente de las dos 2ª y de la 1ª de plural de la columnas 1ª y 2ª del indicativo activo, incluso los que tengan el *ir* (cap. VII. nº 40 y 47). El omitirla es mas exacto, el decirlo mas frecuente.» (Zavala 1848: 55).

(32) Cf. «El imperativo, subjuntivo y potencial se forman con las radicales de *eguin* y *ekin*: pero el imperativo y el potencial terminan sus artículos como el indicativo, el subjuntivo concluye sus absolutos en *n*, que ó ella misma hace de partícula, ó cede su lugar á alguna otra.» (Zavala 1848: 65).

(33) Orripeko ohar batean gaineratzen du: «Quoique le guipuscoan emploie généralement les terminatifs avec *za* pour exprimer le subjonctif et les autres modes du même type, ceux avec *gi* n'y sont pas toutefois inusités, surtout dans la variété d'Azpeitia. Dans le sous-dialecte méridional de Cegama, on ne se sert même que de ces derniers aux modes potentiels, et lorsque le régime indirect entre dans le terminatif, il en est de même du subjonctif et de l'impératif: *deyen*, *deizun*, *deyon*, *deigun*, *deizuen*, *deyen* (...).» (Bonaparte 1869: xxvi).

2.3.3.1.5. Bizkaieraren aparteko ezaugarritzat jotzen ditu, bestalde, kontsuetudinarioko *eroan* eta *joan* egitura bereziak:³⁴

Quant aux terminatifs bizcaïens formés par les noms verbaux *eroan* 'emporter' et *joan* 'aller', terminatifs avec lesquels le P. Zavala a composé son mode 'consuetudinario', nous n'y voyons pas, comme pour *izan*, *egin* et *egon* ou *egoki*, de raison suffisante à justifier leur séparation des noms verbisés ordinaires, car leur sens de 'avoir accoutumé', n'est après tout qu'une locution verbale, ou un idiotisme propre à un seul dialecte: *edan daroa*, *jausi doa*, 'il a accoutumé de boire, il a coutume de tomber'(...) (Bonaparte 1869: xxvii).

2.3.3.1.6. Bizkaieran agertzen den aoristoaren forma eta balio berezietz ohartzen da: «les terminatifs de certaines localités de la Biscaïe, lesquels, tout en appartenant au subjonctif quant à la forme, sont employés dans le sens de l'indicatif» (Bonaparte 1869: xxvi).

2.3.3.2. *Bizkaieraren barneko ezberdintasunak*:

2.3.3.2.1. *Le verbe basque-n* 1862an *bokalen antzekotasun araua*-k sortarazitako aldaketen sistemen berridazketa egiten du (ik. 2.1.1). Oraingo honetan izen arruntetan ageri aldaketez mintzatu beharrean, aditz formetan ediren daitezkeenei ekiten die, sistema ezberdinak dituzten herriak berriro ere azalduz. Aurrekoan bezala, hiru sistema bereizten ditu:

a. Lehendabiziko sistema, hots, hiatoaren bigarren bokalak eragindako bilakaerak onartzen dituzten herriena adieraztean, Zavalak bere gramatika bereizi zituen eufonia moeten sailkapenari (Zavala 1848: 63), alegia «Eufonías por alteracion», «Eufonías por adición», «Eufonías por supresion» bereizketari, jarraitzen dio:³⁵

-Trukakerak ("Permutations"):

a > e, i: Trukaketa honen adibide gisa mendebaldeko bizkaieraren Plentzia, Arratia eta Orozkoko hizkeretan gertatzen den *sirean* (< *ziraan*) eta B.zko³⁶ *neunkian* (< *neunkean*) aipatzen ditu.

e > i: *deutzie* (< *deutsee*) mendebaldeko bizkaieraren Orozko eta Arrigorriagako hizkeretan.

o > u: B.n *daguala* (< *dagoela*).

(34) Cf. «Los consuetudinarios peculiares de Vizcaya se forman con los auxiliares de *eroan* y *joan*, v. g. «*Eguin daroat*, suelo hacer. *Etorri doa* suele venir (...). Los consuetudinarios comunes con los de otros dialectos con dos participios, de los cuales el primero es siempre de presente, y el segundo del verbo *izan*, v. g. «*Eguiten izan dot* lo he solido hacer. *Artuten izan euan* lo acostumbro tomarlo (...)» (Zavala 1848: 65).

(35) Jakina ere badenez, Zavalak bere aldetik, Astarloarengandik jaso zuen adierazpide hau. Ezbairik gabe, Astarloak (1883) ematen duen hiatoen aldaketen azalpen hau oso baliagarri egin zitzaizen gai honetaz arduratu zirenei eta, bereziki, orri hauean gaitzat dirugun Zavala eta Bonaparteri. Badirudi, gainera, Astarloaren adierazpenak praktikotasunaz gain, bestelako ekarpen fonologiko aipagarriak dituela. M. Lourdes Oñederrak (1989), Astarloak euskal fonologiari ekarri zionaz mintzatzean, erregela edota bilakabide fonologikoen adierazpen honetaz honela diosku: «DF 156-159 orrialdeetan ematen ditu gerta daitezkeen «letra» aldaketak jasotzen dituzten hiru erregelak: hain zuzen ere kenketa («Supresión de letras»), aldaketa («Sustitución de letras») eta eransketak («Adición de letras»). Guztiotan ikusten da ez duela izenarekin bakarrik asmaru. Edukiaren aldetik ere hots aldakuntzaren dinamismoaz erabat jabetu da eta, bigarren saileko aldaketez oso garbi uzten duen bezala, aldaketaren eragile izan daitekeen ingurunea ere aintzakotzat hartzen du (...)» (Oñederra 1989: 130).

(36) 'Bizkaiera' soilik esaten duenetan ekialdeko bizkaiera literarioaz, hots, markinera literarioaz mintzatzen dela uste dugu.

-Eransketak ("Additions"):

-*i + y*: lehen ikusi dugun legez, azken eransketa honetaz mintzatzean euskalkietan agertu ezberdintasunez landara, bizkaieraren barnean hiatoetako *j -k hartzen dituen formen berri ematen digu: B.z *dagijan* (< *dakian*); Gipuzkoaldeko B.z *dakišan*, *dekisən* (Bergara aldean) (Bonaparte 1869: xxx).

-*o + b, m*: Orozko eta Baranbion ezezik, Ergoienen ere honelakoak azaltzen dira eta inoiz *b* barik *m* tartekatzen da.³⁷

-*u + b*: Bizkaiko hizkeretan ediren daitezkeen *b* ezberdinen hedadura ezagutarazten du:

Dans certaines localités, comme à Marquina, à Villareal de Guipuscoa, etc., le *b* a le premier son, ou bien, quoique plus rarement, il peut, se supprimer: *buruba*, et quelquefois *burua* à Marquina; *buruba* toujours, à Villareal. En d'autres localités, comme à Orozco en Biscaie, à Barambio en Alava, à Arrayoz dans la vallée navarraise de Baztan, nous avons trouvé le *b* très-faible, à peu près comme *w* anglais, qui est, lui aussi, comme les deux *b*, une consonne labiale pure, quoique très-faible (Bonaparte 1869: xxxi).³⁸

b. Hiatoaren lehen bokalak eragindako aldaketen artean, bizkaierari dagokionez, kasu bakarra ematen du aditzera eta mendebaldeko bizkaieraren usadioa dela diosku:

a > e, ae: «*auen* (pour *auan*) bisc. occ.'il l'avait' (...); *bistu de* (pour *biztu da*) bisc. occ.» (Bonaparte 1869: xxx-xxxii).

c. Bokalek elkarriz eragiten dioten aldaketa sistemaren barruan, mendebaldeko bizkaieraren Gernika, Arrigorriaga eta Otxandioko kasuak baizik ez ditu ematen: «*aa x ie; ea x ie; oa x ue; ia x ije; ua x ube*. *Exemples*: sirien (pour ziraan); neukien (pour neukean) *bisc. occ. de Guernica, d'Arrigorriaga et d'Ochandiano*; dauela (pour dagoala) *Ochandiano*; dakijen (pour dakian) *Guernica, Arrigorriaga, Ochandiano*; ninduben (pour ninduan) *Ochandiano*.» (Bonaparte 1869: xxxi).

2.3.3.2.2. Txistukari bizkarkarien eta apikarien arteko alternantziak Markinaldeko bizkaiera literarioa eta gainerako bi azpieuskalkiak aldentzen ditu: izan ere, mendebaldeko bizkaieran eta Gatzagan *ts*-ren ordez *tz* ahoskatzen den bitartean, ekialdeko bizkaieran ez du aldaketarik jasotzen: «Le *ts* se prononce *tz* en bisc. occ. et en bisc. guip. de Salinas; *dotze* 'il le leur a' (pour *dotse*), *deutse* bisc. littéraire ou oriental» (Bonaparte 1869: xxvii). Orobat, *z* eta *s*-ren arteko alternantziak ere mendebaldea eta ekialdea banatzen ditu: «Le *z* se prononce *s* en bis. occ., prononciation fâcheuse, qui est souvent la source de bien des équivoques: *dosu* 'tu l'as' (pour *dozu*).» (Bonaparte 1869: xxvii).

2.3.3.2.3. ZER-NORI-NORK-eko adizkietan Gipuzkoako bizkaieraren herri batzuk ez dute B.n arrunta den *etsi erroa hartzen, honela gainerako azpieuskalkietako

(37) Cf. «Le *b* d'Orozco a un son très-faible, qui se rapproche du *w* anglais. Les gens les plus grossiers de cette vallée qui habitent la partie montueuse d'Ergoyen, changent quelquefois le *b* en *m*: *ollo* 'poule'; *olloba* 'la poule' Orozco, Barambio; *olloma* Ergoyen.» (Bonaparte 1869: xxxi).

(38) Printzeak ezagutarazten dituen bizkaierazko *b* ezberdinak ulertzeko, orrialde berean azaleratzen dituen *b* moeta ezberdinak dakartzagu hona: «Le plus commune est celle du *b* basque proprement dit, qui est en même temps le *b* ou *v* espagnol, ou le *b* gascon. Le son en est labial pur comme celui du *b* ordinaire, mais il en diffère par sa continuité (...). L'autre prononciation du *b*, est celle qui se rapproche du *w* anglais» (Bonaparte 1869: xxxi).

jokabidetik urruntzen direlarik: «(dotsa-deutsa, dotse-deutse, Vergara; dotza-dotzo, dotze Salinas; sao, saue, Oñate); jako, jate, bisc. du Guipuscoa» (Bonaparte 1869: xix).³⁹

2.3.3.2.4. Forma alokutiboetan ere ediren zuen mendebaldeko eta ekialdeko bizkaieraren arteko zenbait ezberdintasun: «Les syllabes bisciaïennes *gaj*, *laj*, *naj* des terminatifs allocutifs, se changent très-souvent en *gañ*, en *ll*, en *ñ* dans le sous-dialecte occidental: *geuntsan*, m. *gajeuntsaan* ‘nous le lui avions’; *leuskegu*, f. *lajeuskegun* ‘il nous l’aurait’; *neunke*, m. *najeunkek* ‘je l’aurais’; et en bisc. occ.: *gañeuntsan*; *leusku*, f. *lleuskun*; *ñeunkek*.» (Bonaparte 1869: xxvii).⁴⁰

2.3.3.2.5. “Letra erreduntante eta eufonikoei” eskainitako atalean Orozko, Baranbio eta Audioko hizkeren *ninei*, *lilei*, *lileye* eta Zamudioko euskararen *nei*, *zei*, *lei*, *zeye*, *leye* baldintzazko forma bereziak erakusten ditu.⁴¹

Le *n* et le double *l* rédundants sont en usage, d’une manière bizarre, à la première personne du singulier et à la troisième du singulier et du pluriel du potentiel conditionnel, à Orozco et à Barambio, ainsi qu’à Llodio, localités où l’on parle deux variétés distinctes du bisciaïen occidental: *ninei*, *lilei*, *lileye* (...). La seconde personne des deux nombres et la première du pluriel étant comme en bisciaïen ordinaire *ginei*, *zinei*, *zineye* ‘nous le pourrions, tu le pourrais, vous le pourriez’, les terminatifs des deux variétés d’Orozco et de Llodio se trouvent tout à fait en opposition avec ceux, admirablement formés, de Zamudio: *nei*, *zei*, *lei*, *gei*, *zeye*, *leye* (Bonaparte 1869: xxiv).

2.3.3.2.6. Laguntzaileen artean sail bat *au*-tik datorrela defendatzen du.⁴² «Nous disons donc que la syllabe *au*, telle qu’elle existe dans son intégrité primitive en *dau* ‘il l’a’ du bisciaïen, peut se transformer en *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ü*, *ai*, *ei*, *eu*, *aa*, *ao*, *ie*, *ii*, *io*, *iu*, *üi*, *oo*, *üi*, *oo*, *üi*, *üüi*» (Bonaparte 1869: xi).⁴³ Bizkaieraren barruan mendebaldeko Bilbo

(39) Etxenikeri igorritako eskutitzetan argi asko geratzen da sarritan Bonapartek bere banaketak osatzeko Zavalaren datuak oinarritzat hartzen zituela eta bere laguntzaileen bitartez baieztatatu. Halaber, itzulpenei behar besteko aldaketak egiteko gramatikaliariaren obra eredutzat hartzen zuela: «...je voudrais le prier par votre moyen de vouloir bien s’informer auprès de D. Julian, si l’assertion suivante du Padre Zabala dans l’ouvrage intitulé: *El Verbo Regular Vascongado de Dialecto Vizcaino* est exacte. Voila ce que Zabala dit à la page 57. En las villas de Oñate, Vergara y sus alrededores tienen una conjugacion muy particular para la activa de recipiente de 3ª persona de singular de los tenos perfectos columna 1ª, y en lugar de *deutsa*, *deutse*, *deutsazu*, *deutsazue*, *deutsat*, *deutsagu*, dicen *jao*, *jaoe*, *jaozu*, *jaozue*, *jaot*, *jaogu*.

Si ce que dit le P. Zabala est exact par rapport à Vergara, comme le catéchisme doit représenter le basque propre à Vergara, à l’exclusion de tout autre, il me parait qu’il faudrait toujours substituer *jaot* etc. à *deutsat* etc. Or je trouve toujours *deutsat* dans le catéchisme et jamais *jaot*.» (Urquijo 1910: 295).

(40) Cf. «Finalmente es muy usual en los pueblos del centro del Señorío hacer de la *y* característica del tratamiento familiar y de *l*, *n* y *g* antecedente ó siguiente una sola letra que en su sonido equivalga á ambas, ó que á lo menos les sea á fin, diciendo *ll* por *lay*, *ñ* por *nay* y *güeñ*, *guiñ* ó *gañ* respectivamente por *gayen*. De suerte que lo que yo escribo “*layeuscun*, *nayeunkek*, *gayeuntsan*” etc., ellos pronuncian “*lleuscun*, *ñeunkek*, *gañeuntsan*”» (Zavala 1848: 56).

(41) Cf. «En Zamudio y en los sobredichos Llodio, Orozco, Barambio... tengo oido el potencial de una formacion mas uniforme que la que por casi universal pongo en mi conjugacion. Porque en el primero dicen “*eguin lei*, *leie*, *cei*, *ceie*, *nei*, *guei*” etc. En los segundos “*lilei*, *lileie*, *cineie*, *cinei*, *ninei*, *guinei* etc.”» (Zavala 1848: 56).

(42) Auzi honen azalpenak Bonaparteren aditz teoriiaz sakontzea eskaruko liguke. Gure helburuetatik urrunegi geraruko litzatekeen arazo honetaz Ricardo Gómez arduratu zen 1990ean IX Donostiako Udako Ikastaroetan eman zuen hitzaldian.

(43) Zavala kasu honetan bizkaieran erabiltzen ziren bi formak ematera mugatzen da, hauen hedadura eta jatorria zehaztu gabe: «La radical de los artículos activos de recipiente de la 1ª columna es en las inmediaciones de Bilbao *au*, y en otros pueblos *eu*. v. g. “*dautsut*, *daust*, ó *deutsut*, *deust*”.» (Zavala 1848: 55).

inguruko bizkaieran *dau*, *daust* darabiltzaten artean, Mendebaldeko Arratia eta Arrigorriagako hizkeretan *den*, *deust* formak dituzte.

2.3.3.2.7. Bilbo inguruko kostaldeko herrietako euskaran, besteetan ez bezala, iragan aldiko eta subjuntibozko formetan *-n*-rik ez da eransten, honela beste hizkeren usadioetatik aldentzen delarik: «Selon le P. Zavala, les localités maritimes des environs de Bilbao retrancheraient aussi ce *n* final: *za* pour *zan* 'il était'; *egia* pour *egian*; *zidi* pour *zidin*; *ekio* pour *ekion*» (Bonaparte 1869: xxiv).⁴⁴

2.3.3.2.8. *j-ren ahoskera ezberdinak: Zalantzarik ez dago *j-ren ebakera ezberdinen banaketa printzeak B.n —beste euskalkietan bezalaxe—⁴⁵ hizkerak zein azpieuskalkiak bereizteko zerabilen erizpide garrantzitsuenetako bat dugula. *Le verbe basque* lanean *j-ren ahoskera aniztasuna eta bakoitzaren hedadura erakustea ezeze, hauen etorkia azaltzen ere ahalegintzen da. Aurretik ikusi dugunez (ikus. 2.3.3.1.1.), [j] ahoskera orokorra izanik, zenbait salbuespen agertzen ditu; izan ere, Orozkoko hizkeran, markineran eta Gipuzkoaldeko bizkaieran j([x]) eta Oñatin ʃ([s]) ahoskatzten bait da.

Salbuespen hauen etorkiei dagokienez, Oñatiko ʃ-ren etorkia zalantzazkoa den arren, jatorri euskalduna izan bide duela uste du. Izan ere, Espainian Asturiasen izan ezik ez da honelakorik agertzen eta, bi eremu hauek harreman zuzenik ez izanik, ezin bide honetatik sartu.

[x]-ren etorkia aztertzean, bestalde, zalantza handiagoak onartzen ditu. Printzearen aburuz, bi baldintza bete beharko lirateke hots hau agertzeko: a) gaztelerearekiko mugan izatea edo b) [x] ebakitzten den euskal lurralde barekin lotura estua izatea. Euskararen eremu batzuetan bi baldintza hauen kontra-adibideak daudela ohartzen da printzea:

a. [x] kasu gehienetan gaztelerearekin mugarik ez duten eremuetan eta, are gehiago, hots hori erabiltzen ez den lurraldeez inguraturik dauden eremu linguistikoetan ediren daiteke. Esaterako, gipuzkerak, iparmendebaldeko nafarrerak eta Markinaldeko euskarak gaztelerearekiko mugan ez izanik eta, gainera, [j] nagusia den hizkerez inguraturik egon arren, [x]-ren eremu handiena osatzen dute.

b. Erromantzearekin harreman estua duten inguruetan, berriz, ez da agertzen, salbuespenak salbuespen.

Oro har, haxe dugu *j-ren hedaduraz eta mugez printzeak laburbilduz esandakoa:

(44) Cf. «Por 3. defecto cuento la supresion de la *n* final de los artículos, practicado en los pueblos de la costa del mar cercanos á Bilbao, v. g. «*Yan eguia'*» por *eguián* ó *evan*, él lo comió: *etorri cidi'* ó *za'* por *cidin* ó *zan*, se vino: *yoan ekio'* por *ekion* ó *yacon*, se le fué.» (Zavala 1848: 57).

(45) Gainerako euskalkietan osatu zituen lanei beharuz gero, berehala ohartzen gara *j-ren ahoskera ezberdinak hizkerak nahiz azpieuskalkiak bereizteko usu erabili zuen erizpidea dela. Askoren artean, iparraldeko goinafarreraren barneko bi azpieuskalki ezberdinetan bereiziko zituen Bera eta Elizondoko euskararen arteko banaketaren adibide hau dakargu: «La *jota*, comme règle générale n'existe pas plus à Vera qu'à Elizondo, par conséquent il faudra toujours écrire *y* et n'employer la *jota*, *j* guttural que lorsque par exception comme à Elizondo, ce son guttural se fait sentir dans la prononciation» (Urquijo 1910: 261-262). Hala nola Arano eta Goizuetaren arteko ezberdintasunak ezartzean ematen duen azalpen hau: «1° Le son guttural que nous représentons par "j", est identique à celui de "j" espagnol, et il n'existe, à Goizueta, que dans un très-petit nombre de mots, tels que *jaun* "monsieur, seigneur" et *Jangoïko* "Dieu", qui se prononcent exactement comme à Arano; mais le "j" qui est très-commun dans cette dernière localité, est presque toujours remplacé, à Goizueta, par "y", que nous employons pour exprimer le son palatal de "y" espagnol en *mayo* "mai"(...). Le parler d'Arano participe du guipuscoan plus que celui de Goizueta.» (Bonaparte 1877: 7-8).

La Biscaie occidentale qui ne possède pas la 'j' est donc limitée par des pays castillans, tandis que le pays de 'j' formé par la Biscaie orientale où domine le dialecte littéraire, par la totalité du Guipuscoa et les vallées du nord-ouest de la Navarre, telles que celles d'Araiz et d'Araquil, se trouve séparé du castillan par le pays sans ' ' qui consiste dans les vallées du nord et du nord-est de la même province, telles que celles d'Ulzama et de Baztan, et par le pays au sud occupé par le haut-navarrais méridional. (Bonaparte 1869: xxxi).

Orozkoko [x] dugu aipatu salbuespenik garrantzitsuena, ezaugarri honegatik hizkera hau inguruan dituenetatik urrutiratzen bait da. Honen etorkiaz mintzaztean, aldiz, erromantzearen eragin zuzena izan dezakeela onartzen du Bonapartek:

Quant au 'j' de la variété bisc. occ. d'Orozco et du sous-dialecte nav.mér. de Puente, sa présence, due selon toute apparence à l'influence du castillan, n'a rien de surprenant, puisque ces localités, quoique faisant partie, la première d'un sous dialecte et la seconde d'un dialecte sans 'j', se trouvent à l'extrême limite de l'euskara, et par conséquent en contact immédiat du castillan (Bonaparte 1869: xxxi).

Amaitzeko erizpide hauek oro laburbilduko ditugu, zerrenda halabeharrez osaga-be geratzen dela dakigun arren bizkaiera osoari eransten zizkion bereizgarriak, euskalkiaren barneko hiru eremu linguistiko nagusiak zein eremu txikiagoak banatzeko orduan gogoan izan zitzakeen ezaugarriak talde ezberdinetan sailkatuz:

a. *Bizkaieraren ezaugarriak eta zenbait berezitasun*: -a + a > -ea(ia) (2.3.3.1.1, orripeko oharrean); *j-ren ahoskera (2.3.3.1.1.); *naiz*-eko *ai* diptongoa *a* bihurtzea (2.3.3.1.1.); erakusleen *au*, *oni*, *a* formak (2.3.3.1.2.). Aditz morfologian: NOR-NORI adizkietako *j*-aurrizkia; ZER-NORI-NORK-eko adizkietako *eutsi erroa (*deutsot*, *deutsot*) (2.3.3.1.3.); -z pluralgilea (2.3.3.1.3.); 3. pertsonako marka ezberdinak (*daude/dabe*) (2.3.3.1.3.); subjuntiboko, ahalezko eta baldintzetako -*gi*- erroa (2.3.3.1.4.); kon-suetudinarioko *joan-eroan* (2.3.3.1.5.); aoristoaren erabilpena (2.3.3.1.6.).

b. *Bizkaieraren azpieuskalkiak bereiztekoak*: *j-ren ahoskera (orokorki, ek.n [x] / mend.n [j] da ahoskera arruntena —lehen aipatu Orozkoko kasua salbu—) (2.3.3.1.1.); 3. pertsonako marka ezberdinak (adb.: ek.k -e, -ee darabil, mend.k, ordea, -de, -dee) (2.3.3.1.3.); aldaketa eufonikoak (2.3.3.2.1); txistukari bizkarkari eta apikarien arteko alternantziak (markinera lit.n *tz* / mend.n eta Gatzagan *ts*) (2.2.1.1 eta 2.3.3.2.2.) ek.k *z* duen bitartean, mend.k *s* (2.3.3.2.2.); NOR-NORI-NORK adizkietan *eutsi erroa orokorra izanik, Gipuzkoako B.k era ezberdinak atxiki ditu (Oñatin *ṣao*, *ṣaue*, Gipuzkoako B.n orohar *jako*, *jate*) (2.3.3.2.3.); Bergara aldeko pluralgilea marka ezartzeko era (B. orok.ean *daucadaz* / Berg.n *dauzkat*) (2.2.1.1.); forma alokutiboetan antzeman daitezkeen aldeak (ek.n *gaj*, *laj*, *naj* / mend.n *gañ*, *ll*, *ñ*) (2.3.3.2.4.).

c. *Hizkeren arteko ezberdintasunak*: Guztiez gain, hizkerak bereizteko Bonapartek usuen txerkatu zituen ezaugarriak eufonia bilakaera ezberdinak (2.2.1.1 eta 2.3.3.2.1.) eta *j-ren ahoskera ezberdinak ditugu (2.3.3.1.1.). Horrezaz landa, Orozko, Baranbio eta Laudioko ahalezko era bereziak besteetatik ezberdintzen dira (*ni-nei*, *lilei*, *lileye*) (2.3.3.2.5.), hala nola Zamudiokoak (*nei*, *zei*, *lei*, *zeye*) (2.3.3.2.5.); Bilbo inguko herrietako *dau*, *daust* / Arratia eta Arrigorriagako *deu*, *deust* (2.3.3.2.5.);

Uriarterekiko eskutitzetan ere, azken hizkera honetan, Gernikakoan ez bezala, genitibo zaharraren erabilpena azaltzen zaigu (2.1.2 orripeko oharrean); Bilbo inguruko kostaldeko euskararen berezitasuntzat jotzen ditu iragan aldiko eta subjuntibo *-n* markarik eza (2.3.3.2.7.) eta eremu honetako zenbait aditzek erro ezberdinak direla medio adierazten duten apartekotasuna (Plentzian *egidan* / B orok.n *jatan*, Pl.n *eiden* / B. orok.n *eustan*, Pl.n *due* / B. orok.n *dogu*) (2.2.2.2).

3. Ondorioak

Lan honetan zehar, sarreran iragarri legez, bi izan dira gure funtsezko egitasmoak. Batetik, Bonapartek bizkaieraren sailkapenak osatzeko zeuzkan iturri eta languntzek sailkapenetan izan zuten bete-beteko garrantziaz ohartarazi nahi izan dugu. Bestetik, bere materialen artean bereziki, 1862ko eta 1869ko argitalpenetan eta Uriarterekiko gutunetarian idoro ditugun erizpideak azaleratzen ahalegindu gara, kriterio hauek oro sailkapenetako zein mailatan ezarri zituen, hau da, bizkaiera gainerako euskalkietatik bereizteko edo barneko eremuak banatzeko erabiliak izan ziren agertuz. Jakin badakigu, haatik, gai hauei dagokielarik, atea ireki baizik ez dugula egin eta hainbat auzi merezi duen arretaz aztertzeke utzi dugula. Besteren artean, badira, printzearen ondarea bilduko badugu, oraindik erantzun edota proposamen zehatzik gabe gelditzen diren bi auzi aipagarri.

Auziok epe laburrean printzeak bizkaieraren eremu osoan batu zituen testu eta datu ororen azterketa sakonetik, hala nola emari hauek eta beranduago Azkuek (1905-6, 1925) osatu lanen nahiz gaurko ikerlanekiko erkaketatik iradokitako datuez baliaturik erantzun beharra dago. Lehenengoa dotrinen itzulpenez Bonapartek egin zuen erabilpena argitzea litzateke, alegia, bere aginduz osaturiko testuak printzeak *a priori* zekizkien berezitasunen baieztagiria ala, besterik gabe, datu iturri gisa erabiliak izan ziren finkatzea. Era batera dela, bestera dela, testu horiek printzearen azterbide eta eritzi orokorrak ulertzeko baliogarritasun itzela izango lukete gaurko ikerketetan. Bigarrena, egun euskal dialektologian lan egin nahi dugunoi oso erabilgarri gerta dakigukeen 1869ko sailkapenaren berrikusketaren beharra nabarmentzea litzateke. Badira, izan, anitz arrazoi berrikusketa honetarako; baina, arrazoibide berririk itsatsi gabe, lantxo honetan aurretiaz azpimarratu dugun pare batek argiro adierazten du, gure ustez, honen premia. Izan ere, mende luze baten euskalki honen barruko eremu linguistikoen hedadurak jaso dituen berezko aldaketen ikusketaren beharra alde batera utzirik, behin eta berriz aipatu dugun erizpide zehatzen ezezagutzari, hala nola datuen zalantzezko bilketari, printzeak dialektuez zuen kontzeptu hertsia eranstea baino ez zaie behar, gaurko ikuspegitik oinarritzko isoglosen hedadura kontuan hartuko lituzkeen banaketa finkoagoen eta egungo dialektologiaren interesetatik hurbilagoen beharra dugula ohartzeko.

Aipamenak

Añibarro, Fr. P. A. de, *Gramática bascongada*, ASJU, III, (1969).

Arana Martija, J. A., 1989, «Prólogo», in González Echegaray (1989).

Azkue, R. M^a de, 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, Tours. Berrarg. faksimilea: Bilbo, 1969.

———, 1925, *Morfología vasca*, Bilbo. Berrarg. faksimilea: Bilbo, 1969.

- , 1927, «Observaciones acerca de la obra *Langue basque et langues finnoises* del Príncipe L.-L. Bonaparte», *Euskera* VIII. Separata, Bilbo.
- Bonaparte, L.-L., 1858a, *Salomonen Kanten Kanta. Dial. Biscaina generali. (El Cantar de los Cantares de Salomon, traducido al dialecto vizcaino general, por el P. Fr. José Antonio de Uriarte)*, BDV m/s Bv-17.
- , 1858b, *Salomonen Kanten Kantia. Dial. Biscaina Marquinensi. (El Cantar de los Cantares de Salomon traducido al dialecto vizcaino de Marquina por el P. Fr. José Antonio de Uriarte)*, BDV m/s BV-16. Argitaratua: *Le Cantique des Cantiques de Salomon traduit en Basque Biscayen Central, tel qu'il est communément parlé aux environs de Bilbao et accompagné d'une traduction en Basque Biscayen litteraire de Marquina par le P. J. A. de Uriarte. Suivi d'un petit dictionnaire comparatif des dialectes basques par le Prince Louis-Lucien Bonaparte*, Londres, Strangeways & Walden, 1862.
- , 1862a, *Langue basque et langues finnoises*, Londres.
- , 1862b, *La doctrina del P. Astete añadida por Luarca, traducida a los cinco subdialectos bascongados del dialecto de Vizcaya, a saber, el subdialecto de Marquina, Bermeo, Central, Arratia y Ochandiano, por el Padre Fr. José Antonio de Uriarte, misionero del Colegio de Bermeo. Para el Príncipe Luis Luciano Bonaparte*, BDV m/s Bv-41. Argitaratua: *La doctrina Cristiana traducida al vascuence, dialecto vizcaino, variedades de Marquina, Bermeo, Arratia, Centro y Ochandino*, Londres, Strangeways & Walden, 1863.
- , 1863, *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*, Londres.
- , 1866a, (GASPAR DE ASTETE). *Catecismua bascongado. Dialecto de Vizcaya. Variedad de Plencia*, BDV m/s BV-37.
- , 1866b, (GASPAR DE ASTETE) *Catecismo bascongado. Dialecto vizcaino. Variedad de Arrigorriaga*, BDV m/s BV-35.
- , 1866c, (GASPAR DE ASTETE) *Catecismo bascongado en el dialecto Literal de Vizcaya, Lenguaje de la variedad de Marquina*, BDV m/s Bv-38.
- , 1867, (GASPAR DE ASTETE) *Catecismua Orozcoco eusqueran*, BDV m/s BV-36.
- , s.a., *Catecismo de Astete añadido por Luarca, traducido al vascuence de Vergara por D. Julián Anchotegui, cura Coadjutor de Sta. Marina del mismo pueblo*, BDV m/s BV-34.
- , ca.1868, *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes; comprenant les règles de la prononciation, de l'accent tonique et du changement des lettres; suivie de la loi de l'affinité ou harmonie des voyelles, et précédée d'une nouvelle classification des dialectes, sous dialectes et variétés de l'euscara. D'après de nombreux renseignements pris sur les lieux en 1856, 1857, 1866 et 1867. Par le prince Louis-Lucien Bonaparte*. Londres, BDV m/s Bv-84.
- , 1869, *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euscara: le guipuscoan, le biscaien, le haut-navarrais septentrional, le haut-navarrais méridional, le labourdin, le bas-navarrais occidental, le bas-navarrais oriental et le souletin; avec les différences de leurs sous-dialectes et de leurs variétés. Recueilli sur les lieux mêmes de la bouche des gens de la campagne, dans cinq excursions linguistiques faites dans les sept provinces basques d'Espagne et de France pendant le années 1856, 1857, 1866, 1867, 1869*, Londres.
- , 1877, «Observations sur le basque de Fontarabie, d'Irun, etc». *Actes de la Société Philologique* VI, 3,1-47, Paris.
- , 1881a, «Observaciones sobre el vascuence de algunos pueblos del valle de la Burunda», *Euskal-Erria* II, 145-151.
- , 1881b, «Observaciones acerca del vascuence de Valcarlos», *Revista Euskara* IV, 161-166.

- , 1882, «Observaciones acerca del vascuence de Betelu», *Revista Euskara* V, 120-121.
- De Rijk, R. P. G., 1970, «Vowel interaction in Biscayan Basque», *FLV* V, 149-166.
- Gómez, R., 1989, «Bonaparte Printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak», *ASJU* XXIII-2, 355-393.
- González Echegaray, 1989, *Catalogo de los manuscritos reunidos por el Príncipe Luis-Luciano Bonaparte que se hallan en el País Vasco*, Bilbo.
- Lakarra, J. A., 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* XX-3, 639-705.
- Menéndez Pidal, R., 1962, *En torno a la lengua vasca*, Austral, Buenos Aires.
- Mitxelena, K., 1988 [1964], «Sobre el pasado de la lengua vasca», in *SHLV*, 1-73.
- Oñederra, M. L., 1989, «Euskal fonologiazko berriak 1900 arte», *ASJU* XXIII-1, 115-131.
- Ruiz de Larrinaga, P. Fr. Juan, O. F. M., 1954-58, «Cartas del padre Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte», *BAP* X, 231-302; *BAP* XIII, 220-239, 331-347 eta 429-452; *BAP* XIV, 397-443.
- Urquijo, J., 1908-1910 «Cartas escritas por el Príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV* II, 215-221 eta 655-659; *RIEV* IV, 233-297.
- Vilallonga, J., 1953-57, «Introducción a un estudio sobre Luis-Luciano Bonaparte y sus trabajos», *EJ* VII, 39-67.
- Yrizar, P. de, 1981 [1949], «Los dialectos y variedades del vascuence», *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* I, 97-125, Donostia.
- Zavala, Fr. J. M. de, 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*, Donostia.
- , 1986, *Fábulas en dialecto vizcaino*, (Klasikoak, 2), Labayru, Bilbo.
- Zuazo, K., 1988a, *Euskararen batasuna. Iker-5*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1988b, «Bizkaieraren ezaugarriez gehiago», *ASJU* XXII-2, 367-377.
- , 1988c, «El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino gramatikaren ekarriaz», *ASJU* XXII-2, 547-568.

Aditzaren izen-formak Deba Garaian eta Araba aldean

JERARDO ELORTZA
(UNED, Bergara)

Gipuzkoako lurraldearen Hego-mendebaldea, probintzia honek Bizkaia eta Arabekin bat egiten duen ingurua hain zuzen, ez da, jakina denez, gipuzkeraren eremuko bizkaieraren esparruko baina. Gaur egun Deba Garaia izenez ezagutzen dugun eskualde honek baditu, dena den, aparteko ezaugarriak euskalki horren barruan, berezitasunik nabarienak, beharbada, aditzaren izen-forma eta aspektu-marketan azaltzen zaizkigularik.¹

R. Mª Azkue (1905-06: 482; 1923-25: I, 113-114), Koldo Mitxelena (1958), Kandido Izagirre (1971) eta bestek puntu hau inoiz aipatu izan arren, oraindik behar adina mugatu eta zehaztu gabe dagoela uste dut, oñatiar, leiztar, aramaioar eta abarren berbetaren muina ulertu nahi bada.

Lan hau burutu ahal izateko, aditz-forma hauei buruzko galdeketak egin ditut Udalan (Arrasate), Larriñon (Aretxabaleta), Marinen (Eskoriatza) eta Etxaguenen (Aramaixo), Bergara, Oñati eta Legutiano aldeko inkestekin osatuz Leintz haranean jasotakoa. Horietaz gain, Manuel Umerez Goribargoitiak 1805ean Oñatiko euskaraz idatzitako *Errectore* eta *Osabaren* eskuizkribuek eskaintzen diguten informazioa ere jaso dut.

Honako bost aditz-forma hauek aukeratu dira azterketarako:

- a.- era perfektoa: *asmau* / *artu* / *apurtu* / *ikus*i, etab.
- b.- era ez perfektoa: *asmeta*n / *artzen* / *apurketan* / *ikusten*, etab.
- c.- gertakizuneko era: *asmauko* / *artuko* / *apurtuko* / *ikusiko*, etab.
- d.- aditz-izena NOR kasuan: *asmetie* / *artzeie* / *apurketie* / *ikusie*, etab.
- e.- ZERTARAKO kasuan: *asmeta*ko / *artze*ko / *apurketa*ko / *ikuste*ko, etab.

Aipatutako bost formok esandako zortzi lekukotasunen bitartez 33 aditz desberdinekin nola burutzen diren ikusi da. Aditzak zortzi multzotan sailkatu dira ondorengo erizpideon arabera:

1. *-au* (*-eu*) amaiera duten aditzak. Latinezko *-are* bukaera duten aditzetan dute

(1) Aditz-forma hauei buruzko lehen sailkapena *Euskera* aldizkarian argitaratu nuen lan batetan ikus daiteke (Elortza 1977: 185-186).

jatorria gehienetan: *asmau / borrau / kantau / pentzeu*. Ia erabateko adostasuna ematen da lehen multzo honetan (*asmetan / borretan...*), Bizkaia aldeko beste herri askotako adizkiekin antza dutelarik. Oñati zerbait urruntzen da, eta Bergara ia zeharo gipuzkeraren eremukoa dugu.²

2. *-tu / -du* amaierak eta hiru silaba edo gehiago dituzten aditzak. Leintz, Aramaixo eta Oñati ditugu argi eta garbi *agerketan / apurketan / beroketan / eskonketan* eta horrelakoak erabiltzen dituztenak. Legutianon *apurtuten / apurtzen* jaso ditut; hala ere Urrunaga, Zigoitia eta bestetan sakonago aztertu beharko litzatekeela iruditzen zait, Leintz-Oñatiko forma hauen azken arrastoren bat gelditzen ote den frogatzeko. Oletan, nahiz eta Aramaixoko auzoa izan, *agertzen / eskontzen*, etab. egiten da.

3. *-tu / -du* amaierak eta bi silaba soilik dituzten aditzak. Hauek, oro har, *-tzen* bukaera daukate: *artzen / sartzen / galtzen*, baina badira zalantzak eta salbuespenak ere: *sortuten / sorketan / artuten / sartuten*, etab.

4. *-ztu* amaieraz bukatzen diren aditzak. Badirudi duda eta aldaketa ugari gertatu dela txistukariak dituen multzo honetan azken urteotan; ikus bestela nolako bilakaera dagoen Umerezen *viztzen / poztzen / puztzen* formatatik egungo *pisketan / postuten / pusten* adizkietara.

5. *-i* amaieraz bukatutako aditzak: *ekarri / ibilli / ikusi*, etab. Beste toki askotan bezala, *ekarten / etorteko / ibiltie* eta gisa horretakoak dira herri guztietan nagusi, Bergaran izan ezik: *ekartzen / etortzeko / ibiltzia*, etab.

6. *-o* bokalaz bukatzen diren aditzak: *igo / ito / jo*, etab. Hemen ere *-ten / -teko / -tia / -tie* amaierak nagusitzen dira. Bergaran, betiko moduan, *igotzen / ittotzeko / jasotzia*; baina *joten*.

7. *-e* bukaeratzat duten aditzak. Ez dira, egia esan, asko: *bete / erre / gorde / ase / erne*, eta besteren bat. Lehenengo laurak aztertu dira hemen. Itxura batean *-ten* eta ondorengoak bakarrik erabiltzen direla iruditu arren, toki askotan gelditzen dira oraindik *-tan*, *-tako* forma zaharren aztarnak (Legutiano, Marin, Aramaixo, Oleta); Umerezek, salbuespenik gabe, *-tan* erako formak erabiltzen bazituen ere, Oñatin ez da gaur egun *beteten/gordeten* eta *erreten* baizik esaten.

8. *-n* letraz amaitutako aditzak: *egin / izan / jakin*, etab. Sail honetan ematen diren aldaketarik azpimarkagarrienak fonetikari dagozkionak ditugu: *in / ein, isan / isen, jun / juan / juen, fan / fuan / fuen*. Osterantzean ia ez dago desberdintasunik: *-ten, -go, -teko*, etab.

Hona hemen aipaturiko zortzi multzo horietako aditz-formak, toki bakoitzean jasotako testigantzen arabera:

1. *-au (-eu)*:

	ASMATU	BORRATU	KONTATU	PENTSATU
Legutiano	<i>asmau</i>	<i>borrau</i>	<i>kantau</i>	<i>pentzeu</i>
	<i>asmeten</i> (sic)	<i>borretan</i>	<i>kontetan</i>	<i>pentzetan</i>
	<i>asmauko</i>	<i>borrauko</i>	<i>kontauko</i>	<i>pentzeuko</i>
	<i>asmetie</i>	<i>borretie</i>	<i>kontetie</i>	<i>pentzetie</i>
	<i>asmetako</i>	<i>borretako</i>	<i>kontetako</i>	<i>pentzetako</i>

(2) Bitxikeria moduan esan, Araozten (Oñati) *asmauten, borrauteko, pentzautia*, etab. entzun daitezkeela.

Marin	<i>asmau</i>	<i>borrau</i>	<i>kontau</i>	<i>pentzau</i>
	<i>asmeten</i> (sic)	<i>borretan</i>	<i>kontetan</i> ³	<i>pentzetan</i>
	<i>asmauko</i>	<i>borrauko</i>	<i>kontauko</i>	<i>pentzauko</i>
	<i>asmetie</i>	<i>borretie</i>	<i>kontetie</i>	<i>pentzetie</i> (-a)
	<i>asmetako</i>	<i>borretako</i>	<i>kontetako</i>	<i>pentzetako</i>
Arrasate	<i>asmau</i>	<i>borrau</i>	<i>kontau</i>	<i>pentzeu</i> <i>pentzau</i> ⁴
	<i>asmetan</i>	<i>borretan</i>	<i>kontetan</i>	<i>pentzetan</i>
	<i>asmauko</i>	<i>borrauko</i>	<i>kontauko</i>	<i>pentzeuko</i> <i>pentzauko</i>
	<i>asmetie</i>	<i>borretie</i>	<i>kontetie</i>	<i>pentzetie</i> <i>pentzetako</i>
Lariño	<i>asmau</i>	<i>borrau</i>	<i>kontau</i>	<i>pentzau</i>
	<i>asmetan</i>	<i>borretan</i>	<i>kontetan</i>	<i>pentzetan</i>
	<i>asmauko</i>	<i>borrauko</i>	<i>kontauko</i>	<i>pentzauko</i>
	<i>asmetie</i>	<i>borretie</i>	<i>kontetie</i>	<i>pentzetie</i>
	<i>asmetako</i>	<i>borretako</i>	<i>kontetako</i>	<i>pentzetako</i>
Aramaixo	<i>asmau</i>	<i>borrau</i>	<i>kontau</i>	<i>pentzau</i>
	<i>asmetan</i>	<i>borretan</i>	<i>kontetan</i>	<i>pentzetan</i>
	<i>asmauko</i>	<i>borrauko</i>	<i>kontauko</i>	<i>pentzauko</i>
	<i>asmetie</i>	<i>borretie</i>	<i>kontetie</i>	<i>pentzetie</i>
	<i>asmetako</i>	<i>borretako</i>	<i>kontetako</i>	<i>pentzetako</i>
Oñati	<i>asmau</i>	<i>borrau</i>	<i>kontau</i>	<i>pentzau</i>
	<i>asmaitten</i>	<i>borraitten</i>	<i>kontaitten</i>	<i>pentzaitten</i>
	<i>asmauko</i>	<i>borrauko</i>	<i>kontauko</i>	<i>pentzauko</i>
	<i>asmaittia</i>	<i>borraittia</i>	<i>kontaittia</i>	<i>pentzaittia</i>
M. Umerez ⁵	<i>asmaitteko</i>	<i>borraitteko</i>	<i>kontaitteko</i>	<i>pentzaitteko</i>
	<i>asmau</i>	—	—	<i>pensau</i>
	—	—	<i>contaitan</i>	<i>pensaitan</i>
	—	—	—	<i>pensauco</i>
	— ⁶	—	—	—
	—	—	—	<i>pensaitaco</i>
Bergara	<i>asmau</i>	<i>borrau</i>	<i>kontau</i>	<i>pentzau</i>
	<i>asmatzen</i>	<i>borratzen</i>	<i>kontatzen</i>	<i>pentzatzen</i>
	<i>asmauko</i>	<i>borrauko</i>	<i>kontauko</i>	<i>pentzauko</i>
	<i>asmatzia</i>	<i>borratzia</i>	<i>kontatzia</i>	<i>pentzatzia</i>
	<i>asmatzeko</i>	<i>borratzeko</i>	<i>kontatzeko</i>	<i>pentzatzeko</i>

(3) *Konteten* ere esaten da.

(4) Letra txikiagoz darozen aldaerak ere erabiltzen dira; batzuetan berdintsu, baina gehienetan letra handiz agertzen direnak baino gutxiago.

(5) Manuel Umerez (1757-1818), Oñatiko eskuizkribuen egilea (1805).

(6) *Asmaitiarren* dakar eskuizkribu batek.

2. *-tu / -du* (3 silaba edo gehiago):

	AGERTU	APURTU	BEROTU	EZKONDU
Legutiano	<i>agertu</i> <i>agertuten</i> <i>agertzen</i> <i>agertuko</i> <i>agertutie</i> <i>agertzie</i> <i>agertuko</i> <i>agertzeko</i>	<i>apurtu</i> <i>apurtuten</i> <i>apurtzen</i> <i>apurtuko</i> <i>apurtutie</i> <i>apurtzie</i> <i>apurtuteko</i> <i>apurtzeko</i>	<i>berotu</i> <i>berotuten</i> <i>berotzen</i> <i>berotuko</i> <i>berotutie</i> <i>berotzie</i> <i>berotuko</i> <i>berotzeko</i>	<i>eskondu</i> <i>eskonduten</i> <i>eskontzen</i> <i>eskonduko</i> <i>eskontzie</i> <i>eskondutie</i> <i>eskontzeko</i> <i>eskonduteko</i>
Marin	<i>agertu</i> <i>agerketan</i> <i>agertuko</i> <i>agerketie</i> <i>agerketako</i>	<i>apurtu</i> <i>apurketan</i> <i>apurtuko</i> <i>apurketie</i> <i>apurketako</i>	<i>berotu</i> <i>beroketan</i> <i>berotuko</i> <i>beroketie</i> <i>beroketako</i>	<i>eskondu</i> <i>eskonketan (-ten)</i> <i>eskonduko</i> <i>eskonketie</i> <i>eskonketako</i>
Arrasate	<i>agertu</i> <i>agerketan</i> <i>agertuko</i> <i>agerketie</i> <i>agerketako</i>	<i>apurtu</i> <i>apurketan</i> <i>apurtuko</i> <i>apurketie</i> <i>apurketako</i>	<i>berotu</i> <i>beroketan</i> <i>berotuko</i> <i>beroketie</i> <i>beroketako</i>	<i>eskondu</i> <i>eskonketan</i> <i>eskonduko</i> <i>eskonketie</i> <i>eskonketako</i>
Larriño	<i>agertu</i> <i>agerketan</i> <i>agertuko</i> <i>agerketie</i> <i>agerketako</i>	<i>apurtu</i> <i>apurketan</i> <i>apurtuko</i> <i>apurketie</i> <i>apurketako</i>	<i>berotu</i> <i>beroketan</i> <i>berotuko</i> <i>beroketie</i> <i>beroketako</i>	<i>eskondu</i> <i>eskonketan</i> <i>eskonduko</i> <i>eskonketie</i> <i>eskonketako</i>
Aramaixo	<i>agertu</i> <i>agerketan</i> <i>agertuko</i> <i>agerketie</i> <i>agerketako</i>	<i>apurtu</i> <i>apurketan</i> <i>apurtuko</i> <i>apurketie</i> <i>apurketako</i>	<i>berotu</i> <i>beroketan</i> <i>berotuko</i> <i>beroketie</i> <i>beroketako</i>	<i>eskondu</i> <i>eskonketan</i> <i>eskonduko</i> <i>eskonketie</i> ⁷ <i>eskonketako</i>
Oñati	<i>agertu</i> <i>agerketan</i> <i>agertuko</i> <i>agerketia</i> <i>agerketako</i>	<i>apurtu</i> <i>apurketan</i> <i>apurtuko</i> <i>apurketia</i> <i>apurketako</i>	<i>berotu</i> <i>beroketan</i> <i>berotuko</i> <i>beroketia</i> <i>beroketako</i>	<i>eskondu</i> <i>eskonketan</i> <i>eskonduko</i> <i>eskonketia</i> <i>eskonketako</i>
M. Umerez	<i>aguertu</i> <i>aguerquetan</i> ⁸ <i>aguertuco</i> <i>aguerquetia</i> <i>aguerquetaco</i>	— — — — —	<i>berotu</i> — — — —	<i>ezcondu</i> <i>ezconquetan</i> <i>ezconduco</i> <i>ezconquetia</i> <i>ezconquetaco</i>

(7) *Eskontzie* (?).(8) *Aguertzen* inoiz, baina gehienetan *aguerquetan*.

Bergara	<i>agertu</i>	<i>apurtu</i>	<i>berotu</i>	<i>eskondu</i>
	<i>agertzen</i>	<i>apurtzen</i>	<i>berotzen</i>	<i>eskontzen</i>
	<i>agertuko</i>	<i>apurtuko</i>	<i>berotuko</i>	<i>eskonduko</i>
	<i>agertzia</i>	<i>apurtzia</i>	<i>berotzia</i>	<i>eskontzia</i>
	<i>agertzeko</i>	<i>apurtzeko</i>	<i>berotzeko</i>	<i>eskontzeko</i>

3. *-tu / -du* (2 silabadunak):

Legutiano	HARTU	SARTU	SORTU	GALDU
	<i>artu</i>	<i>sartu</i>	<i>sortu</i>	<i>galdu</i>
	<i>artzen</i>	<i>sartzen</i>	<i>sortuten</i>	<i>galtzen</i>
	<i>artuko</i>	<i>sartuko</i>	<i>sortuko</i>	<i>galduko</i>
	<i>artzie</i>	<i>sartzie</i>	<i>sortutie</i>	<i>galtzie</i>
	<i>artzeko</i>	<i>sartzeko</i>	<i>sortuteko</i>	<i>galtzeko</i>
Marin	<i>artu</i>	<i>sartu</i>	<i>sortu</i>	<i>galdu</i>
	<i>artzen</i>	<i>sartzen</i>	<i>sortuten</i>	<i>galtzen</i>
	<i>artuko</i>	<i>sartuko</i>	<i>sorketan</i>	<i>galduko</i>
	<i>artzie</i>	<i>sartzie</i>	<i>sortuko</i>	<i>galtzie</i>
	<i>artzeko</i>	<i>sartzeko</i>	<i>sorketie</i>	<i>galtzie</i>
			<i>sortzie</i>	<i>galtzeko</i>
			<i>sorketako</i>	
			<i>sortzeko</i>	
Arrasate	<i>artu</i>	<i>sartu</i>	<i>sortu</i>	<i>galdu</i>
	<i>artzen</i>	<i>sartzen</i>	<i>sortuten</i>	<i>galtzen</i>
	<i>artuten</i>	<i>sartuten</i>	<i>sorketan</i>	<i>galduen (?)</i>
	<i>artuko</i>	<i>sartuko</i>	<i>sortzen</i>	<i>galduko</i>
	<i>artzie</i>	<i>sartzie</i>	<i>sortuko</i>	<i>galtzie</i>
	<i>artutie</i>	<i>sartutie</i>	<i>sorketie</i>	<i>galduie</i>
	<i>artzeko</i>	<i>sartzeko</i>	<i>sortutie</i>	<i>galduie</i>
	<i>artuteko</i>	<i>sartuteko</i>	<i>sortzie</i>	<i>galtzeko</i>
			<i>sortuteko</i>	<i>galduieko</i>
			<i>sortzeko</i>	
			<i>sorketako</i>	
Larriño	<i>artu</i>	<i>sartu</i>	<i>sortu</i>	<i>galdu</i>
	<i>artzen</i>	<i>sartzen</i>	<i>sorketan</i>	<i>galtzen</i>
	<i>artuko</i>	<i>sartuko</i>	<i>sortuko</i>	<i>galduko</i>
	<i>artzie</i>	<i>sartzie</i>	<i>sorketie</i>	<i>galtzie</i>
	<i>artzeko</i>	<i>sartzeko</i>	<i>sortutako</i>	<i>galtzeko</i>
Aramaixo	<i>artu</i>	<i>sartu</i>	<i>sortu</i>	<i>galdu</i>
	<i>artzen</i>	<i>sartzen</i>	<i>sorketan</i>	<i>galtzen</i>
	<i>artuko</i>	<i>sartuko</i>	<i>sortuko</i>	<i>galduko</i>
	<i>artzie</i>	<i>sartzie</i>	<i>sorketie</i>	<i>galtzie</i>
	<i>artzeko</i>	<i>sartzeko</i>	<i>sorketako</i>	<i>galtzeko</i>

Oñati	<i>artu</i>	<i>sartu</i>	<i>sortu</i>	<i>galdu</i>
	<i>artzen</i>	<i>sartzen</i>	<i>sortzen</i>	<i>galtzen</i>
			<i>sorketan</i>	
	<i>artuko</i>	<i>sartuko</i>	<i>sortuko</i>	<i>galduko</i>
	<i>artzeia</i>	<i>sartzeia</i>	<i>sortzeia</i>	<i>galtzeia</i>
			<i>sorketia</i>	
	<i>artzeko</i>	<i>sartzeko</i>	<i>sortzeko</i>	<i>galtzeko</i>
			<i>sorketako</i>	
M. Umerez	<i>artu</i>	<i>sartu</i>	<i>sortu</i>	<i>galdu</i>
	<i>artzen</i>	<i>sartzen</i>	<i>sortzen</i>	<i>galtzen</i>
	<i>artzeen</i>		<i>sortzeen</i>	
	<i>artuco</i>	<i>sartuco</i>	<i>sortuco</i>	<i>galduco</i>
	<i>artzeia</i>	<i>sartzeia</i>	<i>sortzeia</i>	<i>galtzeia</i>
	<i>artzeco</i>	<i>sartzeco</i>	<i>sortzeco</i>	<i>galtzeco</i>
Bergara	<i>artu</i>	<i>sartu</i>	<i>sortu</i>	<i>galdu</i>
	<i>artzen</i>	<i>sartzen</i>	<i>sortzen</i>	<i>galtzen</i>
	<i>artuko</i>	<i>sartuko</i>	<i>sortuko</i>	<i>galduko</i>
	<i>artzia</i>	<i>sartzia</i>	<i>sortzia</i>	<i>galtzia</i>
	<i>artzeko</i>	<i>sartzeko</i>	<i>sortzeko</i>	<i>galtzeko</i>

4. -ztu (2 silabadunak):

Legutiano	MOZTU	PIZTU	POZTU	PUZTU
	<i>mostu</i>	<i>bistu</i>	<i>postu</i>	<i>putzitu</i>
	<i>mosten</i>	<i>bistuten</i>	<i>postuten</i>	<i>putzitzen</i>
	<i>mostuko</i>	<i>bistuko</i>	<i>postuko</i>	<i>putzituko</i>
	<i>mostutie</i>	<i>bistutie</i>	<i>postutie</i>	
	<i>mostuteko</i>	<i>bistuteko</i>	<i>postuteko</i>	<i>putzitzeko</i>
				<i>putzireko</i>
				<i>putzitureko</i>
Marin	<i>mostu</i>	<i>bistu</i>	<i>postu</i>	<i>pustu</i>
	<i>mosketan</i>	<i>bisketan</i>	<i>posketan</i>	<i>pusketan</i>
	<i>mosten</i>			
	<i>mostuko</i>	<i>bistuko</i>	<i>postuko</i>	<i>pustuko</i>
	<i>mosketie</i>	<i>bisketie</i>	<i>posketie</i>	<i>pusketie</i>
	<i>bisketako</i>	<i>posketako</i>	<i>pusketako</i>	
Arrasate	<i>mostu</i>	<i>pistu</i>	<i>postu</i>	<i>pustu</i>
	<i>mosketan</i>	<i>pisketan</i>	<i>posketan</i>	<i>pustuten</i>
	<i>mosten</i>	<i>pisten</i>	<i>posten</i>	<i>pusten</i>
	<i>mostuten</i>	<i>pistuten</i>	<i>postuten</i>	<i>pusketan</i>
	<i>mostuko</i>	<i>pistuko</i>	<i>postuko</i>	<i>pustuko</i>
	<i>mosketie</i>	<i>pisketie</i>	<i>posketie</i>	<i>pusketie</i>
	<i>mostie</i>	<i>pistutie</i>	<i>postie</i>	<i>pustutie</i>
	<i>mostutie</i>		<i>postutie</i>	<i>pustie</i>
	<i>mosketako</i>	<i>pisketako</i>	<i>posketako</i>	<i>pusketako</i>
	<i>mosteko</i>	<i>pisteko</i>	<i>posteko</i>	<i>pustuteko</i>
<i>mostuteko</i>	<i>pistuteko</i>	<i>postuteko</i>		

Larriño	<i>mostu</i> <i>mosketan</i> <i>mostuko</i> <i>mosketie</i> <i>mosketako</i>	<i>bistu</i> <i>bisketan</i> <i>bistuko</i> <i>bisketie</i> <i>bisketako</i>	<i>postu</i> <i>posketan</i> <i>postuko</i> <i>posketie</i> <i>posketako</i>	<i>pustu</i> <i>pusketan</i> <i>pustuko</i> <i>pusketie</i> <i>pusketako</i>
Aramaixo	<i>mostu</i> <i>mosketan</i> <i>mostuko</i> <i>mosketie</i> <i>mosketako</i>	<i>bistu</i> <i>bisketan</i> <i>bistuko</i> <i>bisketie</i> <i>bisketako</i>	<i>postu</i> <i>posketan</i> <i>postuko</i> <i>posketie</i> <i>posketako</i>	<i>pustu</i> <i>pusketan</i> <i>pustuko</i> <i>pusketie</i> <i>pusketako</i>
Oñati	<i>mostu</i> <i>mosten</i> <i>mostuko</i> <i>mosteia</i> <i>mosteko</i>	<i>pistu</i> ⁹ <i>pisten</i> <i>pistuko</i> <i>pisteia</i> <i>pisteko</i>	<i>postu</i> <i>posten</i> <i>posketan</i> <i>postuko</i> <i>posteia</i> <i>posketia</i> <i>posteko</i> <i>postuteko</i>	<i>pustu</i> <i>pusten</i> <i>pustuko</i> <i>pusteia</i> <i>pusteko</i>
M. Umerez	— — — — —	<i>viztu</i> <i>viztzen</i> <i>viztuko</i> <i>viztzeia</i> <i>viztzeo</i>	<i>poztu</i> <i>poztzen</i> ¹⁰ <i>poztuko</i> — ¹¹ <i>poztzeo</i>	<i>puztu</i> <i>puztzen</i> — <i>puztzeia</i> —
Bergara	<i>mostu</i> <i>mosten</i> <i>mostuko</i> <i>mostia</i> <i>mosteko</i>	<i>pistu</i> <i>pisten</i> <i>pistuko</i> <i>pistia</i> <i>pisteko</i>	<i>postu</i> <i>posten</i> <i>postuko</i> <i>postia</i> <i>posteko</i>	<i>pustu</i> <i>pusten</i> <i>pustuko</i> <i>pustia</i> <i>pustuko</i>
5. -i:				
Legutiano	EKARRI <i>ekarri</i> <i>ekarten</i> <i>ekarr(i)ko</i> <i>ekartie</i> <i>ekarteko</i>	ETORRI <i>etorri</i> <i>etorten</i> <i>etorr(i)ko</i> <i>etortie</i> <i>etorteko</i>	IBILI <i>ibili</i> <i>ibiliten</i> <i>ibiltan</i> <i>ibil(i)ko</i> <i>ibilitie</i> <i>ibiltie</i> <i>ibiliteko</i> <i>ibiliteko</i>	IKUSI <i>ikusi</i> <i>ikusten</i> <i>ikusiko</i> <i>ikusitie</i> <i>ikusteko</i>

(9) K. Izagirre (1971): *bistu* / *bistuko* / *bistzeia* / *bistzeo*.(10) *Poztzen* ere agertzen da.(11) *Poztzeiarren* dator eskuizkribu batetan.

Marin	<i>ekarri</i>	<i>etorri</i>	<i>ibilli</i>	<i>ikusi</i>
	<i>ekarten</i>	<i>etorten</i>	<i>ibiltten</i>	<i>ikusten</i>
	<i>ekarriko</i>	<i>etorriko</i>	<i>ibilliko</i>	<i>ikusiko</i>
	<i>ekartie (-a)</i>	<i>etortie</i>	<i>ibilttie</i>	<i>ikustie</i>
	<i>ekarteko</i>	<i>etorteko</i>	<i>ibiltteko</i>	<i>ikusteko</i>
Arrasate	<i>ekarri</i>	<i>etorri</i>	<i>ibilli</i>	<i>ikusi</i>
	<i>ekarten</i>	<i>etorten</i>	<i>ibiltten</i>	<i>ikusten</i>
	<i>ekarriko</i>	<i>etorriko</i>	<i>ibilliko</i>	<i>ikusiko</i>
	<i>ekartie</i>	<i>etortie</i>	<i>ibilttie</i>	<i>ikustie</i>
	<i>ekarteko</i>	<i>etorteko</i>	<i>ibiltteko</i>	<i>ikusteko</i>
Larriño	<i>ekarri</i>	<i>etorri</i>	<i>ibilli</i>	<i>ikusi</i>
	<i>ekarten</i>	<i>etorten</i>	<i>ibiltten</i>	<i>ikusten</i>
	<i>ekarriko</i>	<i>etorriko</i>	<i>ibilliko</i>	<i>ikusiko</i>
	<i>ekartie</i>	<i>etortie</i>	<i>ibilttie</i>	<i>ikustie</i>
	<i>ekarteko</i>	<i>etorteko</i>	<i>ibiltteko</i>	<i>ikusteko</i>
Aramaixo	<i>ekarri</i>	<i>etorri</i>	<i>ibilli</i>	<i>ikusi</i>
	<i>ekarten</i>	<i>etorten</i>	<i>ibiltten</i>	<i>ikusten</i>
	<i>ekarriko</i>	<i>etorriko</i>	<i>ibilliko</i>	<i>ikusiko</i>
	<i>ekartie</i>	<i>etortie</i>	<i>ibilttie</i>	<i>ikustie</i>
	<i>ekarteko</i>	<i>etorteko</i>	<i>ibiltteko</i>	<i>ikusteko</i>
Oñati	<i>ekarri</i>	<i>etorri</i>	<i>ibilli</i>	<i>ikusi</i>
	<i>ekarten</i>	<i>etorten</i>	<i>ibiltten</i>	<i>ekusi</i> <i>ikusten</i>
	<i>ekarriko</i>	<i>etorriko</i>	<i>ibilliko</i>	<i>ekusten</i> <i>ikusiko</i>
	<i>ekartia</i>	<i>etortia</i>	<i>ibilttia</i>	<i>ikustia</i> <i>ekustia</i>
	<i>ekarteko</i>	<i>etorteko</i>	<i>ibiltteko</i>	<i>ikusteko</i> <i>ekusteko</i>
M. Umerez	<i>ecarri</i>	<i>etorri</i>	<i>ibilli</i>	<i>ecusi</i>
	<i>ecarten</i>	<i>etorten</i>	<i>ibiltten</i>	<i>ecusten</i>
	<i>ecarriko</i>	<i>etorriko</i>	<i>ibilliko</i>	<i>ecusico</i>
	<i>ecartia</i>	<i>etortia</i>	<i>ibiltia</i>	<i>ecustia</i>
	<i>ecarteco</i>	<i>etorteco</i>	<i>ibilteco</i>	<i>ecusteco</i>
Bergara	<i>ekarri</i>	<i>etorri</i>	<i>ibilli</i>	<i>ikusi</i>
	<i>ekartzen</i>	<i>etortzen</i>	<i>ibiltzen</i>	<i>ikusten</i>
	<i>ekarriko</i>	<i>etorriko</i>	<i>ibilliko</i>	<i>ikusiko</i>
	<i>ekartzia</i>	<i>etortzia</i>	<i>ibiltzia</i>	<i>ikustia</i>
	<i>ekartzeko</i>	<i>etortzeko</i>	<i>ibiltzeko</i>	<i>ikusteko</i>

6. -o / -l:

	IGO	ITO	JASO	JO	HIL
Legutiano	<i>igo</i>	<i>ito</i>	—	<i>jo</i>	<i>il</i>
	<i>igoten</i>	<i>itoten</i>	—	<i>joten</i>	<i>iltten</i>
	<i>igoko</i>	<i>itoko</i>	—	<i>joko</i>	<i>ilgo</i>
	<i>igotie</i>	<i>itotie</i>	—	<i>jotie</i>	<i>iltie</i>
	<i>igoteko</i>	<i>itoteko</i>	—	<i>joteko</i>	<i>iltteko</i>
Marin	<i>igo</i>	<i>itto</i>	<i>jaso</i>	<i>jo</i>	<i>ill</i>
	<i>io</i>				
	<i>igoten</i>	<i>ittoten</i>	<i>jasoten</i>	<i>jaten</i>	<i>iltten</i>
	<i>igoko</i>	<i>ittoko</i>	<i>jasoko</i>	<i>joko</i>	<i>ilgo</i>
	<i>igotie</i>	<i>ittotie</i>	<i>jasotie</i>	<i>jotie</i>	<i>ilttie(a)</i>
	<i>igoteko</i>	<i>ittoteko</i>	<i>jasoteko</i>	<i>joteko</i>	<i>iltteko</i>
Arrasate	<i>igo</i>	<i>itto</i>	<i>jaso</i>	<i>jo</i>	<i>ill</i>
	<i>igoten</i>	<i>ittoten</i>	<i>jasoten</i>	<i>joten</i>	<i>iltten</i>
	<i>igoko</i>	<i>ittoko</i>	<i>jasoko</i>	<i>joko</i>	<i>ilgo</i>
	<i>igotie</i>	<i>ittotie</i>	<i>jasotie</i>	<i>jotie</i>	<i>ilttie</i>
	<i>igoteko</i>	<i>ittoteko</i>	<i>jasoteko</i>	<i>joteko</i>	<i>iltteko</i>
Larriño	<i>igo</i>	<i>itto</i>	<i>jaso</i>	<i>jo</i>	<i>ill</i>
	<i>igoten</i>	<i>ittoten</i>	<i>jasoten</i>	<i>joten</i>	<i>iltten</i>
	<i>igoko</i>	<i>ittoko</i>	<i>jasoko</i>	<i>joko</i>	<i>ilgo</i>
	<i>igotie</i>	<i>ittotie</i>	<i>jasotie</i>	<i>jotie</i>	<i>ilttie</i>
	<i>igoteko</i>	<i>ittoteko</i>	<i>jasoteko</i>	<i>joteko</i>	<i>iltteko</i>
Aramaixo	<i>igo</i>	<i>itto</i>	<i>jaso</i>	<i>jo</i>	<i>ill</i>
	<i>igoten</i>	<i>ittoten</i>	<i>jasoten</i>	<i>joten</i>	<i>iltten</i>
	<i>igoko</i>	<i>ittoko</i>	<i>jasoko</i>	<i>joko</i>	<i>ilgo</i>
	<i>igotie</i>	<i>ittotie</i>	<i>jasotie</i>	<i>jotie</i>	<i>ilttie</i>
	<i>igoteko</i>	<i>ittoteko</i>	<i>jasoteko</i>	<i>joteko</i>	<i>iltteko</i>
Oñati	<i>igo</i>	<i>itto</i>	<i>jaso</i>	<i>jo</i>	<i>ill</i>
	<i>igoten</i>	<i>ittoten</i>	<i>jasoten</i>	<i>joten</i>	<i>iltten</i>
	<i>igoko</i>	<i>ittoko</i>	<i>jasoko</i>	<i>joko</i>	<i>ilgo</i>
	<i>igotia</i>	<i>ittotia</i>	<i>jasotia</i>	<i>jotia</i>	<i>ilttia</i>
	<i>igoteko</i>	<i>ittoteko</i>	<i>jasoteko</i>	<i>joteko</i>	<i>iltteko</i>
M. Umerez	<i>igo</i>	—	<i>jaso</i>	<i>jo</i>	<i>ill</i>
	<i>igoten</i>	<i>itoten</i>	<i>jasoten</i>	<i>joten</i>	<i>iltten</i>
	<i>igoko</i>	—	—	—	<i>illgo</i>
	—	—	<i>jasotia</i>	—	<i>ilttia</i> ¹²
	<i>igoteco</i>	<i>itoteco</i>	<i>jasoteco</i>	—	<i>illteco</i>

(12) *Illtiai* forma dator behin.

Bergara	<i>igo</i> ¹³	<i>itto</i> ¹⁴	<i>jaso</i>	<i>jo</i>	<i>ill</i>
	<i>igotzen</i>	<i>ittotzen</i>	<i>jasotzen</i>	<i>joten</i>	<i>iltzen</i> ¹⁵
	<i>igoko</i>	<i>ittoko</i>	<i>jasoko</i>	<i>joko</i>	<i>ilgo</i>
	<i>igotzia</i>	<i>ittotzia</i>	<i>jasotzia</i>	<i>jotia</i>	<i>iltzia</i>
	<i>igotzeko</i>	<i>ittotzeko</i>	<i>jasotzeko</i>	<i>joteko</i>	<i>iltzeko</i>

7. -e:

Legutiano	BETE	ERRE	GORDE	ASE
	<i>bete</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>ase (-tu)</i>
	<i>betetan</i>	<i>erretan</i>	<i>gordetan</i>	<i>asetuten</i>
	<i>beteten</i>	<i>erreten</i>		<i>asetzen</i>
	<i>beteko</i>	<i>erreko</i>	<i>gordeko</i>	<i>asetetan (?)</i>
	<i>betetie</i>	<i>erretie</i>	<i>gordetie</i>	<i>asetuko</i>
	<i>betetako</i>	<i>erretako</i>	<i>gordetako</i>	<i>asetetie</i>
Marin	<i>bete</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>asetuteko</i>
	<i>betetan</i>	<i>erretan</i>	<i>gordetan</i>	<i>ase</i>
	<i>beteko</i>	<i>erreko</i>	<i>gordetako</i>	<i>asetu (?)</i>
	<i>betetia(e)</i>	<i>erretia(e)</i>	<i>gordetie</i>	<i>aseketen</i>
	<i>betetako</i>	<i>erretako</i>	<i>gordetako</i>	<i>aseketan</i>
				<i>asetan</i>
				<i>asetuko</i>
				<i>aseketie</i>
				<i>asetie</i>
				<i>aseketako</i>
				<i>asetako</i>
Arrasate	<i>bete</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>ase</i>
	<i>beteten</i>	<i>erreten</i>	<i>gordeten</i>	<i>aseten</i>
	<i>beteko</i>	<i>erreko</i>	<i>gordeko</i>	<i>aseko</i>
	<i>betetie</i>	<i>erretie</i>	<i>gordetie</i>	<i>asetie</i>
	<i>beteteko</i>	<i>erreteko</i>	<i>gordeteko</i>	<i>aseteko</i>
Larriño	<i>bete</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>ase</i>
	<i>beteten</i>	<i>erreten</i>	<i>gordeten</i>	<i>aseten</i>
	<i>beteko</i>	<i>erreko</i>	<i>gordeko</i>	<i>aseko</i>
	<i>betetie</i>	<i>erretie</i>	<i>gordetie</i>	<i>asetie</i>
	<i>beteteko</i>	<i>erreteko</i>	<i>gordeteko</i>	<i>aseteko</i>
Aramaixo	<i>bete</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>ase</i>
	<i>betetan</i>	<i>erretan</i>	<i>gordetan</i>	<i>asetu (?)</i>
	<i>beteko</i>	<i>erreko</i>	<i>gordeko</i>	<i>asetan</i>
	<i>betetie</i>	<i>erretie</i>	<i>gordetie</i>	<i>aseketan</i>
	<i>betetako</i>	<i>erretako</i>	<i>gordetako</i>	<i>aseko</i>
				<i>asetie</i>
				<i>asetako</i>

(13) *Ixo* ere bai.(14) *Itxo* (?).(15) *Illten* ere bai.

Oñati	<i>bete</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>ase</i>
	<i>beteten</i>	<i>erreten</i>	<i>gordeten</i>	<i>aseten</i>
	<i>beteko</i>	<i>erreko</i>	<i>gordeko</i>	<i>aseko</i>
	<i>betetia</i>	<i>erretia</i>	<i>gordetia</i>	<i>asetia</i>
	<i>beteteko</i>	<i>erreteko</i>	<i>gordeteko</i>	<i>aseteko</i>
M. Umerez	<i>bete</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>ase</i>
	<i>betetan</i>	<i>erretan</i>	<i>gordetan</i>	<i>asetean</i>
	<i>beteetan</i>	<i>erreetan</i>	<i>gordeetan</i>	---
	---	---	<i>gordeco</i>	---
	---	<i>erretia</i>	<i>gordetia</i>	---
	<i>betetaco</i>	---	<i>gordetaco</i>	---
Bergara	<i>bete</i>	<i>erre</i>	<i>gorde</i>	<i>ase</i>
	<i>betetzen</i>	<i>erretzen</i>	<i>gordetzen</i>	<i>asetzen</i>
	<i>beteko</i>	<i>erreko</i>	<i>gordeko</i>	<i>aseko</i>
	<i>betetzia</i>	<i>erretzia</i>	<i>gordetzia</i>	<i>asetzia</i>
	<i>betetzeko</i>	<i>erretzeko</i>	<i>gordetzeko</i>	<i>asetzeko</i>
8. -n:				
Legutiano	EGIN	IZAN	JAKIN	JOAN
	<i>in</i>	<i>isen</i>	<i>jakin</i>	<i>juen</i>
	<i>iten</i>	<i>iseten</i>	<i>jakiten</i>	<i>jueten</i>
	<i>ingo</i>	<i>isengo</i>	<i>jakingo</i>	<i>jungo</i>
	<i>itie</i>	<i>isetie</i>	<i>jakitie</i>	<i>juetie</i>
	<i>iteko</i>	<i>iseteko</i>	<i>jakiteko</i>	<i>jueteko</i>
Marin	<i>ein</i>	<i>isen</i>	<i>jakin</i>	<i>fuen</i>
	<i>eitten</i>	<i>iseten</i>	<i>jakitten</i>	<i>fueten</i>
	<i>eingo</i>	<i>isengo</i>	<i>jakingo</i>	<i>fuengo</i>
	<i>eittie</i>	<i>isetie</i>	<i>jakittie</i>	<i>fuetie</i>
	<i>eitteko</i>	<i>isengo</i>	<i>jakitteko</i>	<i>fueteko</i>
Arrasate	<i>(e)in</i>	<i>isen</i>	<i>jakin</i>	<i>juen</i>
	<i>(e)itten</i>	<i>iseten</i>	<i>jakitten</i>	<i>jueten</i>
	<i>(e)ingo</i>	<i>isengo</i>	<i>jakingo</i>	<i>juengo</i>
	<i>(e)ittie</i>	<i>isetie</i>	<i>jakittie</i>	<i>juetie</i>
	<i>(e)itteko</i>	<i>iseteko</i>	<i>jakitteko</i>	<i>jueteko</i>
Larriño	<i>(e)in</i>	<i>isen</i>	<i>jakin</i>	<i>fan</i>
	<i>(e)itten</i>	<i>iseten</i>	<i>jakitten</i>	<i>faten</i>
	<i>(e)ingo</i>	<i>isengo</i>	<i>jakingo</i>	<i>fango</i>
	<i>(e)ittie</i>	<i>isetie</i>	<i>jakittie</i>	<i>fatie</i>
	<i>(e)itteko</i>	<i>iseteko</i>	<i>jakitteko</i>	<i>fateko</i>

Aramaixo	<i>ein</i>	<i>isen</i>	<i>jakin</i>	<i>fuen</i>
	<i>eitten</i>	<i>iseten</i>	<i>jakitten</i>	<i>fueten</i>
	<i>eingo</i>	<i>isengo</i>	<i>jakingo</i>	<i>fuengo</i>
	<i>eittie</i>	<i>isetie</i>	<i>jakittie</i>	<i>fuetie</i>
	<i>eitteko</i>	<i>iseteke</i>	<i>jakitteko</i>	<i>fueteko</i>
Oñati	<i>(e)in</i>	<i>isan</i>	<i>jakin</i>	<i>fan</i> <i>fuan</i>
	<i>(e)itten</i>	<i>isaten</i>	<i>jakitten</i>	<i>faten</i> <i>fuaten</i>
	<i>(e)ingo</i>	<i>isango</i>	<i>jakingo</i>	<i>fango</i> <i>fuango</i>
	<i>(e)ittia</i>	<i>isatia</i>	<i>jakittia</i>	<i>fatia</i> <i>fuatia</i>
	<i>(e)itteko</i>	<i>isateko</i>	<i>jakitteko</i>	<i>fateko</i> <i>fuateko</i>
M. Umerez	<i>eguin</i>	<i>izan</i>	<i>jaquin</i>	<i>juan</i>
	<i>eguiten</i>	<i>izaten</i>	—	<i>juaten</i>
	<i>eguingo</i>	<i>izango</i>	<i>jaquingo</i>	<i>juango</i>
	<i>eguitia</i>	<i>izatia</i>	<i>jaquitia</i>	<i>juatia</i>
	<i>eguiteco</i>	<i>izateco</i>	<i>jaquiteco</i>	<i>juateco</i>
Bergara	<i>ein</i>	<i>isan</i> ¹⁶	<i>jakin</i>	<i>jun</i> ¹⁷ <i>juan</i>
	<i>eitten</i>	<i>isaten</i>	<i>jakitten</i> (?)	<i>juten</i> <i>juaten</i>
	<i>eingo</i>	<i>isango</i>	<i>jakingo</i>	<i>jungo</i> <i>juango</i>
	<i>eittia</i>	<i>isatia</i>	<i>jakittia</i>	<i>jutia</i> <i>juatia</i>
	<i>eitteko</i>	<i>isateko</i>	<i>jakitteko</i>	<i>juteko</i> <i>juateko</i>

Zortzi multzoetako zortzi testigantza horiek aztertu eta erkatu ondoren, arakazten dihardugun alderdi honi buruzko behin-behineko ondorio hauek atera daitezkeela uste dut:

a. Leintz osoak (Gatzaga, Eskoriatza, Aretxabaleta eta Arrasate), Aramaixo ere tartean delarik, oinarrizko batasuna mantentzen du arlo honetan.

b. Oñati Leintzetik hurbilago dago Bergara, Antzuola eta Elgetatik baino.

c. Puntu honi dagokionean, Bergara da benetako muga. Gehitxoago zehaztuz, San Prudentzio auzoa dela esango nuke.

d. Bergarak auzi honetan ia erabat gipuzkeraren ereduari jarraitzen dio.

(16) *Isen*, *isengo*, etab. ere bai.

(17) *Fan* / *fuan*, Angiozarren.

e. Aramaixok Leintz haranarekin ia bete-beteko senidetasuna baldin badauka ere, ezin esan beste hainbeste Araba aldeko beste toki batzuez: Oleta eta Legutiano (Billerle), adibidez. Alabaina, gorago aipatu denez, azkar jaso eta zorrotz aztertu beharko lirateke Arabako zenbait herritxotan gelditzen diren azken euskaldun zaharren lekukotasunak.

Eta azkenik ene eskerrik beroenak, lan hau moldatu ahal izateko, inolako aitza-kiarik gabe ezinbesteko laguntza eskaini didatenei: Migel eta Jose Saez de Biteri (Legutiano), Sebastian, Juan eta Isaak Aranburuzabala (Marin), Luzia Otadui (Udala), Patxi eta Benito Arenaza (Larriño), Emeterio Bergaretxe (Etxaguen), Plaxido Guridi eta Felix Igartua (Oñati), Juan Martin Elexpuru eta Jone Gabilondori (Bergara) euren informazio bikainenagatik; Koldo Zubizarretari lekukoak bilatzen laguntzeagatik eta Garbiñe Garairi kuadroen taiukeran egindako lanagatik.

Bibliografia

Azkue, 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, Tours.

———, 1923-25, *Morfología vasca*. Bigarren arg. LGEV, Bilbo, 1969.

Elortza, J., 1977, «Oñatiko Arrazola etxeko manuskritoak», *Euskera* 22, 179-197.

Izagirre, K., 1971, *El vocabulario vasco de Aranzazu-Oñate y zonas colindantes*, (ASJU-ren gehigarriak, 7), Donostia.

Mitxelena K., 1958, «Introducción», in L. Michelena eta M. Agud (arg.), *N. Landuchio, Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)*, ASJU-ren gehigarriak, 3, Donostia. [Orain SHLV, II, 762-782]

EAEL eta Arrasateko hizkera

JERARDO ELORTZA
(UNED, Bergara)

JOSE LUIS ORMAETXEA
(Euskal Herriko Unibertsitatea)

0. Sarrera

1984ean Aranzadi Zientzia Elkarteko Etnologia Mintegiak egindako *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa (EAEL)* deituriko lanaren lehen zatia kaleratu zen. Guztiek ez zioten abegi ona egin. Lanak zenbait kritika orokor jaso zituen, eta Arrasateri buruzkoa bereziki izan zen aipatua.¹

1991an bigarren zatia argitaratu zuten. Lehengo lepotik burua; kritikek, non-bait, ez dute eraginik izan. Arrasateri dagozkion erantzunak begiratu eta lehengo bidetik doazela konturatu gara. Hori dela eta, zerbait egitea bururatu zaigu.

Beraz, eta *EAEL*-eko galdeketak dituen akatsak ahaztu gabe, galdeketa hori berriz egitea pentsatu dugu. Baina ez osoa; galderen hautaketa bat egin dugu, hori egiteak berekin arriskua badarama ere. Ondoren, galdeketa murriztu hori bi lekukori (Gesalibar eta Udala auzoko baserritar helduak biak) egin diogu. Arrasateko hiriko ("kaleko") baten bati ere egiteko asmoa genuen, baina azken orduan ezinezkoa gertatu zaigu.

Erantzunak jaso ondoren, guk jasotakoak eta *EAEL*-en eskaintzen zaizkigunak konparatzen saiatu gara, ondorio batzuk ateratzeko asmoarekin. Ondorio aski diferenteak, ikusiko denez.

1. Oharrak

1.1. Gure lekukoak: A: Luzia OTADUI ETXANIZ (1918). Udala auzokoa.

B: Rosario ARANA ARGARATE (1912). Gesalibar auzokoa.
(Rosario gizakumea da)

1.2. Erantzun bakarra jartzen dugunean, lekuko biak bat datozela erantzunetan esan nahi du. Erantzunak desberdinak direnean, bereizirik ipintzen ditugu.

1.3. Lexikoari doakionez, lehenbizi forma mugatua ematen dugu eta kortxete artean mugagabea.

1.4. Zenbaitetan guk jasotako erantzunetan soinu batzuk parentesi artean ipintzen ditugu (ad. 5. *a(g)ue*). Bietara erabiltzen dela esan nahi du.

1.5. Rosariok hika erantzun digu, baina zukako formak ere eskatu dizkiogu.

(1) *Argia*, 1025 zkia., 1984-VII-29, 19. or.

Luziak, aldiz, zuka erantzun du eta, batzutan, hikakoak ere eman dizkigu. Dena dela, hemen adizki bakoitzeko hikako forma bat edo bi jarriko ditugu, gehiegitan ez errepikatzearren.

1.6. Kontuan izan behar da orrialde-oinetako oharretan *EAEL*-enak eta gureak nahasten direla.

1.7. *EAEL*-eko zenbait erantzunek ikur batzuk (#, (??)) daramatzate. Hau da esanahia:

: Zuzenki erantzuten ez dionaren aurrean erabili da, e.b. 'il mange / come': *jan*

(??) : Gaizki erantzuna edo errata dirudienean.

1.8. Galderak esaldiak direnean gaztelaniaren eragina nabarmena da batzutan, batez ere ordenari dagokionez.

2. Galdeketa (hautatua)

1. ZATIA

Zkia.	Galderak	Erantzunak (<i>EAEL</i>)	Erantzunak (A, B)
1	cabeza	burua	burue [buru]
2	ojo	begixa, begía	begixe [begi]
4	nariz	surra	surre [sur]
5	boca	agoa	a(g)ue [a(g)o]
6	pelo	ulia	ulie [ule]
7	dientes	agiñak	agiñiek [agiñ]
10	espalda	bizkarra; sorbaldia	bixkerra [bixker]
13	mano	eskua	eskue [esku]
14	dedo	bietza	atzamarra [atzamar] ²
16	pie	oña	ankie [anka]
19	huele, ha olido	useñe dauka/useñe artu dau	useñe artzejok (artzen dau) /useñe artu jok (dau)
21	bebe, ha bebido	#eran/ eran dau	eran eitten dau (eraten dau) /eran einddau (eran dau)
24	está de pié	sutirik dau	sutik jak (dau)
25	va, ha ido (parte, ha partido)	badoia/fan da	juen joiek (juen doie) /juen dok (da) (A) doie / juen da (B)
28	sale, hace salir	badoia (??)/#urten erain	urten eitten dau (urteten dau) /urten eraitten dau
34	hombre macho	gizon arra	gisona [gison]/arra [ar] ("hombre")/ ("macho")
36	hijos	semeak	semiek, semie [seme]
39	jefe o rey o alcalde o cacique	jauntxo/nagusia/uesaba	nausixe [nausi] /erregie [erregie] /alkatie [alkate] ³
40	sacerdote o mago o hechicero	abadía, apaiza	abadie [abade]

(2) A: hanketakoak: *bietzak*, *bietza* [bietz].

(3) A: *uesaba*, 'jabe' zentzua adierazteko.

Zkia.	Galderak	Erantzunak (EAEL)	Erantzunak (A, B)
41	padre	aitxa, aitxe	aitte [aitte]
49	está muerto	ilda dago	ildde jak (dau)
50	están vivos	bizirik dau. dago	bisik jasek (daus) (A) ⁴ bisirik jasek (das) (B)
53	hemos crecido	aunditxu gara	aundi (asi) ein gare (A) aundi ein gaittuk (gara) (B)
54	ellas han envejecido	eurak zartu dira ⁵	eurak saartu eittuk (ein die)
56	matais, habeis matado	iltzen sabitze/ /il eiñ dosue	ill eitten dosue/ill einddosue
58	caza, ha cazado	#kazia/kazia artu dau	kasan eitten dau / serbaitt arrapau dau (A) kasie artu dau (B)
59	pesca, ha pescado	#arrantza/ /arrantzatu dau	peskan eitten dau/ peskan einddau (A) peskie arrapau dau (B)
60	construye, ha construido	#egin/egin du	eitten dau/ einddau
62	posee (tiene), ha poseído (ha tenido)	dauka/dauka dau; euki dau	jaukek (dauko)/euki jok (dau)
64	pregunta, ha preguntado	#galdera/galdetu dau	preguntetan dau/preguntau dau
67	campo	lur aldía	saila [sail], solue [solo] (A) kanpue [kanpo], solue [solo] (B) ⁶
69	pozo	ur geldía	posue [posu]
73	árbol	zugaitza	arbolie [arbola]
77	legumbre: judia (pototo, frijol) o guisante o cacahuete, etc.	baba gorri/lekak/ /idarra	babie [baba gorrixe] / lekie [leka] /iderra [ider]
78	raíz harinosa: patata etc.	patata; lursagarra; lurpekua	patatie [patata]
80	planta textil: algodón, lino etc.	algodoia/liñua	algodoie [algodoi] / liñue [liño]
81	principal animal de transporte: mulo o caballo o camello etc.	mandua/zaldixa	mulue [mulo] / kaballue [kaballo], saldixe [saldi] ⁷
89	caza	eiza	kasie [kasa]
91	animal dañino: lobo o chacal etc.	otsua	otzue [otzo]
93	paloma o gaviota etc.	usoa/itxas-txori	usue [uso]
95	serpiente	sugia	subie (sube (A), suba (B))
97	pez	arraña	peskie [peska]

(4) A: *bisirik daus* ere bai.(5) EAEL: *zartu* eta *aguratu*.(6) A, B: *solue* [solo] landua denean; A: *kanpue barrue* ez dena.(7) A-ren arauera *kaballue* ere esaten da, baina kale aldean gehiago.

Zkia.	Galderak	Erantzunak (EAEL)	Erantzunak (A, B)
98	hormiga o termita	txindurri	txindurrixe [txindurri] ⁸
103	pulga	ardixa; arkakosko	arkakusue [arkakuso] (A) ⁹ ardixe [ardi]; arkakosue [arkakoso] (B)
116	sol	eguzkia	euskixe [euski]
117	luna	illargi	ietargixe [ietargi]
119	mar o lago	itxasoa/urbatua	itxasue [itxaso] (A) etxesue [etxesu] (B)
120	rio	erreka; ibaia	errekie [erreka]
131	ha guisado, está guisado	gisatu dau/gisatuta dau	gisau einddau (gisau dau) / /gisaute dau
132	carne	okelia; aragia	okelie [okela]
134	papilla o salsa	aixa/salda (??)	papillie [papilla] ¹⁰ saltzie [saltza]
135	aceite	olisua	olixue [olixo]
136	hacha	aizkora	axkorie [axkora]
137	hoz	iritaixa	igeteixe [igetei]
139	arado	goldia/exurbera	goldie [golda]
140	cuchillo	labana/ebagizallia	kutxillue [kutxillo]
143	tejido	#eundu	telie [rela] (A) tejidue [tejido] (B) ¹¹
161	siete	zaspi	saspi
174	50	berrogei ta amar	berrogetamar
188	tercio	irugarren (??) ¹²	iruti(k) bat
190	el doble	bi bidar	doblie [doble]
194	mañana	biyar	bixer
196	noche	gaua	gaba [gau]
238	mañana partirán dos hombres	biar juango die bi gizon	bixer bi gison juango die (A) bixer joiesak (juen bidaue) bi gison (B)
239	dos mujeres partirán con sus hijos	emakume bi juango dira beren seme alabakin	bi andra juango die euren semiekin (seme-alabakin) (A) bi emakume juengoittuk (juengo die) beren seme-alabakiñ (B)
240	he visto seis hombres en el camino	ikusi ditxut sei gizon bidian	xei gison ikusi dittut kamiñuen (bidien) (A) ikusi jittuat (ttut) xei gison kamiñuen (B)
244	la casa es pequeña	etxia da txikixa	etxie txikiñe da
247	los hijos del jefe han estado de caza durante dos días	nagusien semiak egon dirá eizan egun bian	nausixorren semiek egun bi xen kasan isen die (A) nausixen semiek egoittuk (egon die) egun bixen kasan (B)

(8) A: *txingurrixe* [txingurri] ere esaten du.(9) A: *ardixe* [ardi] antzina esaten omen zen.(10) A, B: *aixe* [ai] papilla-klase bat da.(11) A, B: *e/une* [e/un] "liñuaz" egindakoa.(12) EAEL: besteak *iruti bat* dio.

Zkia.	Galderak	Erantzunak (EAEL)	Erantzunak (A, B)
251	no se han llevado los cuchillos	estaue eruen ebagitzaleak	estittue eruen kutxilluek
261	¿Por qué has apagado el fuego?	zergaitik itzungi dok sua	seaittik (seatik) itxungi dok (dosu) sue? (A) seatik itxungi rok (rosu) sue? (B)
262	¿Cuántos bueyes tienen en el pueblo?	zenbat iri daude errixan	senbat iri (idi) jaukiek (daukie) errixen?
264	quiero que vuestros hijos partan ahora	naidet zuen semeak juan daitxesela ontxe	suen semiek oiñ doiesen gurot (A) gurerot suen semiek juen daittesela oiñ (B)
265	quiero guisar la comida para comerla de camino	gurot gisatu jana bidian jateko	baskaixe gisetie gurot bidien jateko (A) gure naukek (nauke) gisau jana birien jateko (B)
266	el hombre que vino ayer estaba enfermo	atzo etorri zan gizona gaisorik zauen	atzo etorri san gisona gaixo(r)ik euen (A) atzo etorri san gisona geixoik jauan (auen)
268	el hombre con quien he hablado no es tan alto como tu hijo	gizon orrekin berba einduana ezta luziau zure semia baño	berba einddoten gisono(r)i esta sure semie besteko altue (A)
270	el hombre y la mujer se encontraron y partieron juntos	andra gizonak batu zien da juan ziran batera	andra gisonok juntau sien da (eta) batera juen sien (A) gisona eta andrie juntau sien eta juen sien alkarreas (B)
271	él querría partir conmigo	berak gureko juan neurekin juan ¹³	berak neugas fuetie (juetie) gureko euen (A) berak gureko auen juen (juetie) neuekiñ (B)
272	si me enviase algo de comer sería un buen hermano	bialduko banuske zerbait jatekoa nai on bat izango litzeke	serbait jateko bi/elduko balust (bielduko balust serbait jateko) anai on bat (anai ona) isengo litzake (A) arek bielduko balustek (balust) seoser jateko isengo litzakek (litzake) anai bat ona (B)
273	si hubiera sido un buen criado habría encendido el fuego	izen baliz morroi on bat ixotuko juan sua	kriau ona isen balitze ixotuko euen sue (A) isen balitzok (balitz) kriau on bat suei ixongo jutzan (sue ixongo auen) (B)
275	sé que muchos hombres han sido muertos	badakit gizon asko il ditzuela	badakitt isen diela (diena) gison asko ilddienak (A) baakixat (baakitt) gison asko illek isen diesena (edo ill eittuenak) (B)

(13) EAEL: beste batek *berak gure auan neurekin joatia* eman du.

Zkia.	Galderak	Erantzunak (EAEL)	Erantzunak (A, B)
277	me marché porque no había nada de comer	aldetu nitzan janik ezauelako	alde ein neuen esebe es euelako jateko (edo eser es euelako jateko, alde egin neuen) (A) igex einaixoan (einauen) etzauelako esebe jateko (B)

2. ZATIA

286	ombligo	zile	sille [sil] (A); sille [sill] (B)
290	vulva	urtukinie	ipurdixe [ipurdi] (A) potoliñie [potoliña]; potorríe [potorra] (B)
299	riñones	untzurrunak	guntzurrunek [guntzurrun]
312	corre, ha corrido	#ariñeika/ariñeika ein dau	a(i)ñiketan eitten dau/ a(i)ñiketan einddau
317	llega, ha llegado	badator (??)/etorri da (??)	allegetan da /allegau da
321	se rie, se ha reido	barrez dau/barrez ein dau	barre eitten dau / barre einddau
327	tiene hambre, ha tenido hambre	gosia dauka/gosia euki dau	gosie dauko/gosie euki dau ¹⁴
334	yo he soñado, él ha soñado	amets eindot/amets eindau	amesetan einddot (ames einddot) / amesetan einddau (ames einddau)
343	tío	osaba	tio [tio] ¹⁵
345	tía	izeko; izeba	tia [tia] ¹⁶
351	cuñado	kuñatua	koñetue [koñetu]
352	cuñada	kuñatia	koñetie [koñeta]
355	abuelo	aitxajauna; aitaita	aittejaune [aittejaun] (A) aittejaun [aittejaun] (B)
357/8	nieto/a	billoba	lobie [loba]
359	sobrino (hijo de hermano)	illoba	lobie [loba]
363	primo	lengusu	primue [primo] ¹⁷
364	prima	lengusua	primie [prima]
365	amigo o camarada	adiskide/lagun	lagune [lagun]; aixkide [aixkide] (A) ¹⁸ lagune [lagun] (B)
369	está encinta	ernaritu dago	famelixie eukitteko dau (umie eukitteko dau) (A) ¹⁹ umie eitteko dau (enbarasa dau) (B)

(14) B: baita ere: *gosie(k) jak (dau) / gosie(k) egon dok (da)*.(15) A: *osaba* batzutan erabiltzen omen zen; B: *osaba tio* baino gutxiago erabiltzen da.(16) A: *izeko*, gutxi; B: *izeko tia* baino gutxiago erabiltzen da.(17) A: *lengusu* eta *lengusiña* Elgeta aldean; B: *lengusue* [lengusu] eta *lengusiñie* [lengusiña] erabilera urriagoa dute.(18) A: *aixkide* lagun minagoa denean.(19) A: *ernai dau* animaliekin.

Zkia.	Galderak	Erantzunak (EAEL)	Erantzunak (A, B)
372	viajaremos, hemos viajado	juango gera erbestera/ juan giñan...(??)	juengo gare/juen gare (biajau dou) (A) juengo gaitruk (gara) / bieje bat einjuau (einddau)
375	entierran, han enterrado	lurtau (??)/lurtau dabe	enterretajuek (enterretan daue)/enterrau juek(daue) ²⁰
378	pregunta, ha preguntado	galdetu dau/galdetu dau	preguntetan dau / preguntau dau (A) preguntau eitten dau / preguntau einddau (B)
384	manantial	urtoki	itturrixte [itturri] (A) ²¹ manantiala [manantial]; itturrixte [itturri] (B)
386	tumba	il sulo	enterretako sulue (A) ²² sulue [sulo] (B)
405	algodón o yute o aloe o esparto	algodoia/ /sargia	algodoie [algodoi]/ espartzue [espartzu]
407	té o café	teia/akeita; kafia	teie [te]/ kafie [kafe]
408	pimiento o pimienta o mostaza	piparra/piper auts/mostaza	piperra [piper]/ piperrautze [piperrautz]
409	rama	abarra	arramie [arrama]; adarra [adar] ²³
419	mulo	asto mando; asto kapaua	mulue [mulo] ²⁴
426	cordero	bildotsa	billotxa [billotx] ²⁵
428	ratón o rata	saguzar (??)/arratoia	sague [sagu] / arratoie [arratoi] ²⁶
431	oso pardo	artz-nabar	artza [artz] ²⁷
446	pavo o pintada o pinguino		indiollar pabue [pabo]
447	lagarto o anguila	muskarra/aingiria; errekako sugia	muskerra [musker] / angirie [angira] ²⁸
450	lana	lania; artille	lanie [lana] ²⁹
452	garra	atzamartzu	atzamarra [atzamar] (A) sarpie [sarpa] (B)
457	nido	kabia	kaixolie [kaixola]; afixie [afixa] ³⁰
465	llanura	laua; isaria	lautarie [lautara] (A) leutarie [leutara] (B)

(20) A: *lurperatu* ulertzen da, baina ez da erabiltzen.

(21) Kontzeptua ez dago oso garbi.

(22) A: Eliza barrukoa: *sepulturie* [sepultura].(23) A: *abarra* [abar]: "sue ixoketako".(24) A: baina *mandasaiña* erabiltzen da (zen).(25) A: *arkumie* [arkume] gutxiago, baina entzuten da.(26) A: *xague* [xagu].

(27) A, B: kostatu egin zaie erantzuna ematen.

(28) A: *anguila*-ren ordainik ez du eman.(29) A: *ardi-lanie* ere bai.(30) A: *afixie* [afixa] soilik oiloena adierazteko.

Zkia.	Galderak	Erantzunak (EAEL)	Erantzunak (A, B)
480	sembramos, hemos sembrado	ereintzen gabis/ereifiñ dou ³¹	ereitten dou / ereinddou (A) erañ eittejuau (erañ eitten dau)/ eraijuau (erainddau) (B)
481	muelo, he molido	irindu (??)/irindu eiñdot	ixoten dot / ixo dot (A) ixo eittejuat (eitten dot) / ixo juat (dot) (B)
487	tejo, he tejido	#euliaru/euliaru dot	eune eittendor / eune einddot ³²
508	barco	itxas ontzixa	barkue [barku]
515	de nuevo	berriz	ostera be; barriro (be) (A) barriro; ostera (B)
516	igualmente	berdiñ	igualmente; berdin (A) ³³ bardiñ (B)
517	menos	gutxiago	gutxiau
529	alto	luzia	altue [altu]; lusie [luse]
530	pesado	aztuna	astune [astun]
540	la mañana	goizia	goixa [goix] (A); goxa [gox] (B)
550	oscuridad	illun	illuntasune [illuntasun]
558	cura	osatu	kurie [kura]
559	astucia	maña	axerikixie [axerikixa] (A) ³⁴
560	paciencia	pazientzia	pasientzie [pasientzie]
562	lentitud	geldixe	epelke(r)ixie [epelke(r)erixa] (A) ³⁵
563	rapidez	#bizkor	bixkortasune[bixkortasun]
565	bautismo	bataia	bautismue [bautismo]

4. Hizkuntz azterketa

Ondoren, jaso ditugun erantzunak aintzat hartuz, eta EAEL-ek ematen dituenekin erkatuz, Arrasateko euskararen zenbait ezaugarri azaltzen saiatuko gara. Noski, hemen ezaugarri urri batzuk baino ez dira agertuko, espero izatekoa den legez. Alabaina, eta argitasunaren mesedetan, ezaugarrien sailkapen bat egingo dugu:

- 4.1. Ezaugarri fonetikoak.
- 4.2. Ezaugarri morfosintaktikoak.
- 4.3. Ezaugarri lexikoak.

4.1. Ezaugarri fonetikoak

4.1.1. Bokalak

4.1.1.1. Bokak elkarketak

Jakina da bokalez bukatzen diren hitzei mugatzailea eransten diegunean aldaketa eufonikoak gertatzen direla, burutzapen ugari ematen direlarik. Arrasateko hizkeran

(31) EAEL: bestearen erantzuna; ad. *erañ* ere.

(32) B-k ez du erantzun.

(33) A: *berdin* berria dela dio.

(34) B: hitz konkretua eman du: *marrue*, *marrajue*.

(35) B: aditzondoa eman du: *sosegus*.

ere hala gertatzen da, baina *EAEL*-eko erantzunak eta gureak ez datoz bat. Litekeena da *EAEL*-ekoak kaleko burutzapenak izatea; guk, sarreran esan dugunez, baserri inguruan egin ditugu inkestak. Horra emaitzak:

	<i>EAEL</i>	A, B
A + A >	<i>ia</i> sorbaldia (10) ³⁶ kazia (58) goldia (139) kuñatia (352) aingiria (447) lania (450) okelia (132)	<i>ie</i> sorbaldie kasie goldie koñetie angirie lanie okelie
E + A >	<i>ia</i> ulia (6) etxia (244) kafia (407) luzia (529)	<i>ie</i> ulie etxie kafie lusie
Baina:	semeak (36, 264) semea (37)	
I + A >	<i>ixa</i> begixa (2) zaldixa (81) ardixa (103)	<i>ixe</i> begixe saldixe ardixe
Baina:	<i>ia</i> begía (2) nagusia (39) eguzkia (116)	begixe nausixe euskixe
Eta:	<i>ixe</i> eulixe (99)	
O + A >	<i>ua</i> liñua (80) otsua (91) olisua (135)	<i>ue</i> liñue otzue olixue
Baina:	<i>oa</i> agoa (5) usoa (93)	a(g)ue usue
U + A >	<i>ua</i> burua (1) eskua (13) sua (261) kuñatua (351)	<i>ue</i> burue eskue sue koñetue
Baina:	barruen (523)	

4.1.1.2. Bokal-harmonia

Guk jasotako erantzunetan oso arrunta da aurreko silabako *i* edo *u*-ren eraginez *a* > *e* bihurtzea. Aldiz, *EAEL*-en, harmonizaziorik ez egitea da normalena.

(36) Parentesi artean doan zenbakia *EAEL*-eko galdeketari dagokio.

	EAEL	A, B
	agiñak (7)	agiñek
	ilda (49)	ildde
	idarra (77)	iderra
	biyar (194), biar (238)	bixer
	bialduko (272)	bielduko
	izango (272)	isengo
Baina:	gure isen dot (203)	
	zile (286)...	
	surra (4)	surre
	gisatuta (131)	gisaute
Baina:	untzurrunak (286)	guntzurrunek
	gure (< gura) (203)	

4.1.1.3. Hiatusak

Arrasateko hizkeran hiatusean dauden bi bokalen artean kontsonante bat tartekatze (-x-) joera dago lehen bokal silabikoa *i* denean. *EAEL*-eko erantzunetan, alabaina, ez dago homogeneitate handirik. Esate baterako, *bibar*-ek hiru burutzapen erakusten ditu:

- a) biyar (194)
- b) biar (238)
- c) bixar (252, 255)

Guk *bixer* besterik ez dugu jaso.

Beste batzuk:	EAEL	A, B
	nagusien (247)	nausixen
	(egun) bian (247)	(egun) bixen

4.1.2. Kontsonanteak

4.1.2.1. Txistukariak

S eta z, bizkaiera osoan bezala, ez dira Arrasateko hizkeran bereizten. *EAEL*-eko erantzunetan, puntu honi dagokionez, nahasmena izugarria da: batzutan etimologia errespetatzen da, bestetan ahoskera, sarritan ez bata ez bestea... *EAEL*-en fonetikari eskaintzen zaion arreta urria, puntu honetan nabarmena da. Jar ditzagun adibide batzuk:

	EAEL	A, B
	gizon (34)	gison
	zartu (54)	saartu
	kazia (58)	kasie
	zenbat (262)	senbat
Baina:	eskondu (52)	
	dosue (56)	
	isotza (225)...	
Eta:	aztuna (530)	astune
	zaspi (161)	saspi

Afrikatuen (*ts/tz*) adibide gutxiago bada ere, bide beretik doaz:

<i>EAEL</i>	A, B
otsua (91)	otzue
piper auts (408)	piperrautz
(nahiz eta <i>indartzua</i> (212) ere agertu)	

Bestalde, behin *itzungi* (261) dena, beste batean *itxungi* (474) dugu. Guk jasotakoak azken honekin datoz bat. Etab.

4.1.2.2. *Bustidura*

Inguramenduzko bustidura (alegia, *i* bokalaren eraginez automatikoki egiten dena) ez da ezezaguna Arrasateko hizkeran, Luzia eta Rosario lekukoan arauera behinik behin. *EAEL*-en arauera, ostera, gauzak ez daude hain garbi, anarkia delarik jaun eta jabe. Berezia da *t*-ren palatalizazioa, gehienetan *tx* bihurtzen delarik (A, B: *tt*):

	<i>EAEL</i>	A, B
	aitxa, aitxe (41)	aitte
	ditxut (240)	dittut
	daitxesela (264)	daittesela
Batzutan <i>it</i> :	zergaitik (261)	seaittik
	badakit (275)	ba(d)akitt
Eta:	(il) ditzuela (275)	

Besteetan ere (*il, in, is...*) zenbaitetan bustidura seinalatzen den arren, sarritan salbuespenak ugariagoak dira. *-Ind-* multzoa ez da *-indd-* bihurtzen *EAEL*-en arauera:

<i>EAEL</i>	A, B
eifñ dosue (56)	einddosue
txindurri (98)	txinddurri
ein dau (312)	einddau

4.1.2.3. *Kontsonante-erorketak*

Uste dugu hizkera honetan *EAEL*-ek erakusten digun baino kontsonante gehiago galtzen direla bokal artean.

<i>EAEL</i>	A, B
egin du (60)	einddau
eguzkia (116)	euskixe
zergaitik (261)	seatik, seaittik
adiskide (365)	aixkide
gutxiago (517)	gutxiau

4.2. Ezaugarri morfosintaktikoak

4.2.1. *Sintaxia*

Sintaxiaz bi hitz. Perpaus lokabe zein mendekoetan galderak gaztelaniaz izateak biziki baldintzatzen du erantzuna, batez ere elementuen ordenari dagokionez. Guk jasotako erantzunetan nabaria da hori, eta areago *EAEL*-en eskaintzen direnetan. Adibidez:

		EAEL	A,B
240	he visto seis hombres en el camino	ikusi ditxut sei gizon bidian	xei gison ikusi dittut kamiñuen (bidien) (A) ikusi jittuat (ttut) xei gison kamiñuen (B)
244	la casa es pequeña	etxia da txikixa	etxie txikiñe da
247	los hijos del jefe han estado de caza durante dos días	nagusien semiak egon dirá eizan egun bian	nausixorren semiek egun bixen kasan isen die (A) nausixen semiek egoittuk (egon die) egun bixen kasan (B)

Ordenaz landa, badago aipatzekorik. Hemen, laburtzearen alde, ohartxo batzuk baino ez ditugu egingo:

—Aditzaren komunztadura:

	EAEL	A, B
251	<i>estaue</i> eruen ebagitzaleak	<i>estittue</i> eruen kutxilluek

—Hitanoaren erabilera baldintzazko perpausetan:

	EAEL	A, B
273	Izen <i>baliz</i> morroi on bat ixoruko <i>juan</i> sua	isen <i>balitzok</i> kriau on bat suei ixongo <i>jutzan</i>

—Eta bukarzeko:

	EAEL	A, B
268	gizon orrekin berba einduana ezta luziau zure semia baño	berba eindoten gisono(r)i esta sure semie besteko altue

4.2.2. Aditza

Inkesta honetan aditzaz ere badago zeresanik, Arrasateri dagozkion erantzunetan behintzat. Eta, gehienetan bezala, erantzunkizuna inkestagileak duelakoan gaude. Sarritan euskara batuarenak, gipuzkerarenak eta bertako hizkeraren formak nahastuak ageri dira. Azpimarra ditzagun aipagarrienak:

Erantzun desagokiak: makina bat aldiz aditz partizipioa ematen zaigu aditz jokatuaren ordez (honetaz talde teknikoa ere ohartu da eta ikur bat ezartzen dio desagokitasun hori adierazteko). Adibidez:

	Galdera	EAEL
21	bebe	#eran
22	dice	#esan
23	toma	#artu

Eta horrela beste anitzetan (27, 29, 30, 57, 60, 61, 63, 128, 311...)

Inoiz aditzaren ordez izena:

58	caza	#kazia
64	pregunta	#galdera

Beste desagokitasun batzuk (hauek ez daramate ikurrik):

56	matáis	iltzen sabitze
480	sembramos	ereintzen gabis
50	están vivos	bizirik dau, dago

—Zenbait bitxikeria:

‘Ha poseído (tenido)’ (62) esateko bi erantzun eskaintzen zaizkigu: *euki dau* (guk ere hala jaso dugu), eta bestea, harrigarria: *dauka dau*.

‘Pregunta, ha preguntado’ (378): *galdetu dau* / *galdetu dau*. (Aspektuaz gain, ez dugu uste *galdetu* hori Arrasaten arrunta denik).

Adizki ez jokatu batzuen forma:

EAEL	A, B
iltzen (56)	iltten
ereintzen (480)	ereitten
gisatu (131)	gisau

Adizki jokatuak. Galdeketa honek adizki asko jasotzeko aukerarik ematen ez badu ere, diren apurrak aski dira *EAEL*-en agintzen duen anabasaz jabetzeko.

	<i>Adizki perifrastikoak</i>	
IZAN:	EAEL	A, B
DIRA	dira (54, 239...) die (238, 245...)	die
ZIREN	ziran (270) zien (270) (Hots, esaldi berean biak: “andra gizonak batu <i>zien</i> da jua <i>n ziran</i> batera”)	sien
GARA	gera (372) gara (376)	gare, gara
E.a.		
*EDUN:		
DUT	nai <i>det</i> (264) guro <i>t</i> (265)	guro <i>t</i> , gurer <i>ot</i>
DU	du (60, 370...) dau (58, 62...)	dau
DUTE	dabe (375)	daue
BALIT	banuske (272)	balust
	<i>Adizki trinkoak</i>	
EGON:		
DAGO	dago (49, 369)	dau
DAUDE	daude (262)	daus, das (50.ean)
ZEGOEN	zauen (266)	euen, auen
EDUKI:		
DAUKA	dauka (62)	dauko

4.3. Ezaugarri lexikoak

Lehen liburuaren hitzaurrean (xv. or.) zein bigarrenaren aurkezpenean (vi. or.) azpimarratzen digutenez, Atlas Etnolinguistiko honetan ardurarik nagusia lexikoa izan omen da.

Gure kasuan, ez zaigu iruditzen (zenbait galderaren desegokitasuna edo zalantza-garritasuna gorabehera) lexikoari arreta handirik jarri zaionik. Galdetzailearen eskua

nabari dela esango genuke eta zenbait kasutan hiztegia erabili duela esatera ausartuko ginateke. Eta areago: inongo hiztegitan agertzen ez den berbarik ere bada.

Guk jasotako erantzunen eta *EAEL*-ekoen artean desberdintasun ugari aurki daiteke. Parez pare ipiniko ditugu:

	Galdera	EAEL	A, B
14	dedo	bietza	atzamarra [atzamar] (bietza [bietz], oinetakoa)
16	pié	oña	ankie [anka]
40	sacerdote	abadía, apaiza	abadie [abade]
59	(ha) pescado	arrantzatu (dau)	peskan ein(ddau)
64	(ha) preguntado	galdetu (dau)	pregntau (dau)
67	campo	lur aldía	saila [sail], kanpue [kanpo], solue [solo]
69	pozo	ur geldía	posue [posu]
73	árbol	zugaitza	arbolie [arbola]
78	patata	patata; lursagarra; lurpekua	patatie [patata]
89	caza	eiiza (baina: kazia (58))	kasie [kasa]
97	pesca	arraña	peskie [peska]
103	pulga	arkakosko	arkakusue [arkakuso], arkakosue [arkakoso]
117	luna	illargi	ietargixe [ietargi]
132	carne	okelia; aragia	okelie [okela]
137	hoz	iritaixa	igeteixe [igetei]
140	cuchillo	labana/ebagizallia ("ebagitzaleak" (251))	kutxillue [kutxillo]
196	noche	gaua	gaba [gau]
264	quiero...	naidet	gurerot, gurot
273	...criado...	morroi	kriau
277	me marché...	aldettu nitzan...	alde ein neuen..
290	vulva	urtukunie	potoliñie [potoliña], potorrie [potorra]...
299	riñones	untzurrunak	guntzurrunek [guntzurrun]
312	ha corrido	ariñeika ein dau	a(i)ñiketean einddau
321	se ha reido	barrez ein dau	barre einddau
343	tio	osaba	tio ("osaba") lehenago eta gutxiago
345	tia	izeko; izeba	tia ("iseko" gutxiago; "izeba" ezezaguna)
357	nieto	billoba	lobie [loba]
359	sobriño	illoba	lobie [loba]
363	primo	lengusu	primue [primo] (ikus 17. oharra)
364	prima	lengusua	primie [prima] (ikus 17. oharra)
369	está encinta	ernaritu dago	umie eukitteko (eite-ko) dau...
375	han enterrado	lurtau dabe	enterrau daue
384	manantial	urtoki	itturrixie [itturri], manantiala [manantial]
407	café	akeita; kafia	kafie [kafe]
409	rama	abarra	adarra [adar]; arramie [arama]

419	mulo	asto mando; asto kapaua	mulue [mulo]
446	pavo	indiollar	pabue [pabo]
447	anguila	aingiria; errekaoko sugia	angirie [angira]
450	lana	lania; artille	lanie [lana]; ardi-lanie
452	garra	atzamartzu	atzamarra [atzamar], sarpie [sarpa]
465	llanura	laua; isaria	lautarie [lautara], leutarie [leutara]
457	nido	kabia	kaixolie [kaixola], afixie [afixa]
481	he <i>molido</i>	<i>irindu eiñdot</i>	<i>ixo dot</i>
508	barco	itxas ontzixa	barkue [barku]
515	de nuevo	berriz	ostera be, barriro (be)
565	bautismo	bataia	bautismue [bautismo]

5. Ondorioak

5.1. Aranzadik egindako lan honek etnografia aldetik izan ditzakeen balioak ukatu gabe, alderdi linguistikoari garrantzia gutxitxo eman zaiola uste dugu, batez ere inkestagileen erizpideak bateratzerakoan eta inkesta bera Euskal Herrirako egokitzerakoan.

5.2. Aurreko puntuan aipatua Arrasateko kasuan nabarmenago azaltzen dela pentsatzen dugu, gure eritziz *EAEL*-en inkesta honetan Mondragoeko euskara aski desitxuratua agertzen bait da. Guk egindako galdeketak, behinik behin, oso ondorio desberdinak eskaintzen dizkigu fonetika, morfosintaxi zein lexiko mailan.

5.3. Arrasateko euskara bizkaiera dela inork ez du ukatuko. *EAEL*-ek ematen dizkigun zenbait erantzun aintzat hartuz gero, zalantzan jar daiteke baieztapen hori, isoglosa mordo bat gipuzkerara lerratzen bait dira.

5.4. Lehen liburuko hitzaurrearen gatzelaniazko laburpena honela bukatzen da: «Los resultados obtenidos, como se comprobará, han sido muy superiores a los que, considerando los condicionamientos del trabajo, podrían esperarse» (xxxi. or.). Arrasateri dagokiona salbuespen bakarra dela sinistu gura genuke.

Aditz izenak Oñatiko hizkeran

AMAIA EROSTARBE
(Euskal Herriko Unibertsitatea)

1. Lanaren abiaburua eta helburua*

Oñatiko hizkera¹ eta bertako aditz izenak hartu dira aztergai lan honetan. Egungo erabileran hainbat era ezberdinez baliatzen gara aipatu adizkiok eratzeko orduan, hots, *-itte-*, *-keta-*, *-te-* eta *-tze-*² markez. Horixe izan da gure abiaburua gaiari heltzerakoan. Helburua, berriz, hizkera hau modu honetan itxuratzen duten aditz izenon jatorria eta antolaketa argitzeko saioan bidea urratzen hasi eta deskripzio lanari ekin.

Horretarako, XVIII. mende bukaera eta XIX. mende hasiera bitartean idatzi eta oiraintsu arte “Oñatiko eskuizkribuak” edo “Arrazola etxeko eskuizkribuak” bezala ezagutu izan diren bi lekukotara jo dugu (Elortza 1977: 183): *Errectore Jaun baten instruccinuac ezconduric vizi dan bere Adisquide Necazari batentzat bere eta bere Familiaren gobiernu oneraco Jaungoicoaren Legue santubagaz conforme* (478 orrialdetakoa) eta *Osaba baten instruccinuac bere Illoba Ezcondu eta Necazari batentzat bere eta bere Familiaren gobiernu oneraco Jaungoicoaren Legue santubagaz conforme* (440 orrialdetakoa)³. Azken hau 1805. urtekoa dela erakutsi du J. Elortzak ez aspaldian (Elortza 1990: 5). Berari esker badakigu berez Manuel Umerez Agirre izan arren, sarritan bere burua *Manuel Umerez Goribargoitia* bezala aurkezten zuen abade oñatiarrak idatzi zituela *E* eta *O*.

Eskuizkribuetako datuek osatzen dute, bada, txosten honetako corpusaren zatirik nagusia. Nolanahi ere, Oñatiko beranduagoko ahozko hizkeraren bi datu bilketa-rekin osatu eta hornitu gura izan dugu lan hau. Ahozko hizkera islatzera datozen datuak dira, hain zuzen. Honela, K. Izagirrek (*El vocabulario de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*, 1971: 39-248) utzi digun hitz bildumara⁴ jo dugu batetik eta, bestetik, guk geuk jaso dugun egungo hizkerara⁵. Azkenik, Arabako euskararen

(*) Nire esker ona Koldo Zuazori lan hau irakurri eta zuzendu duelako.

(1) 1869.ean kaleratutako sailkapenean, hiru azpieuskalki berezi zituen Bonapartek bizkaieraren eremuan: ekialdeko bizkaiera, mendebaldekoa eta Gipuzkoakoa. Azkenengo honetan sailkatu zituen, hain zuzen ere, Gipuzkoan egon arren, bere datuen arabera bizkaieraz mintzatzen ziren hainbat herri, Oñati ere tarreko zelarik (Bonaparte 1869).

(2) Txostenean barrena agerian jarriko den legez, *-tee-* eta *-tze-* ere bai, egungo berriemale batzuen hizkeran, behinik behin.

(3) Hemendik aurrera lehenengoari *E* deituko diogu eta bigarrenari, berriz, *O*. Euren inguruko berri gehiago jakin nahi ezker, ikus Elortza (1975: 529-530; 1977b: 179-197; 1990: 5).

(4) Orain 30-40 bat urte Oñatin eta gehienbat Arantzazu aldean egiten zen euskara jasotzen du hiztegi honek. K. Izagirrek 1952. urtean ekin zion hamabost urtetan zehar egindako bilketa lanari (Villasante 1971: 15).

(5) Oñatin jaio eta bizi diren lau hiztunengandik, batez ere, galdeketa zuzenaren bidez jasotako datuekin egin dugu lan. Arantzazu auzoan sortuak bi eta 65-80 urte ingurukoak (01 eta 02 deitu diegu); Oñatiko erdigunetik urrun ez dauden baserri auzoetan jaiotakoak beste biak, 50-60 urte bitartekoak (03 eta 04 guretzat).

berri eskaintzen diguten beste hainbat daturekin ere ahalegindu gara ondorioan burutzen den erkaketa tajutzerakoan. Horien artean, bereziki, N. Landuchioren hiztegia (*Dictionarium Linguae Cantabrigiae*, 1562) bildurakoak suertatu zaizkigu esan-guratsuen.

2. Aditz izenei buruzko argibideak

Izen baten itxura erakusten duten adizkiak dira aditz izenak, aldi berean, izenen eta aditzen ezaugarriak eta berezitasunak dituztelarik (*EGLU-II*: 29, 97). Bestalde, perpaus nominalizatu baten aditza izateaz gain eta kasu markak hartu ahal izateaz gain, [-*burutu*, -*gero*] diren adizki perifrastikoetan azaltzen den aditz nagusia ere aditz izena da inesibo kasuan emanda (*EGLU-II*: 30). Gramatikalarari hauentzat -*tzen* da burutugabea adierazteko erabiltzen den marka eta -*ten*, berriz, marka horren aldaera litzateke. Horiekin batera zenbait lekutan esaten diren *izaiten*, *egoiten*, *kantetan*, *amaituten*, e.a. bezalako aditz izenak ere jasotzen dira baina aipamen hutsean geratzen dira gehiago sakondu barik. Hara zer dioten (*EGLU-II*: 117):

(...) sail honetan sartzen dira “burutu” edo “gero” ez diren gainerako guztiak: *saltzen dugu*, *hartzten dituzte*, *igortzen genituen*, *eman zioten*, e.a. Aldaki fonetikoak direla eta, baditugu bestelako formak ere, hala nola, *ikusten*, *hozten*, *hausten*, *bereizten*, e.a. Zenbait lekutan -*n-z* bukatzen baldin bada aditz oina beste forma hauek erabiltzeko joera aurkitzen da: *izaiten*, *eramaiten*, *egoiten*, *erraiten*, e.a. Beste toki batzutan, -*etan* hartzen du: *pentsetan*, *olgetan*, *betetan*, *kostetan*, e.a. Hori suertatzen da -*atu* bukaera -*au* bihurtzen duten lekuetan, nahiz ez beti: toki batzuetan *kantau* edo *kantsau* esaten bada ere, ez da sekula ere egingo *kantsetan* edo *kantetan*. Horrela, *kantau*, -*kantauko*, -*kantetan*. Azkenik, mendebaleko euskaldun askok -*tuten* egiten dute: *amaituten*, *sartuten*, e.a., partizipioa -*tu* formarekin bukatzen denean: *amaitu*, *sartu*, e.a.

Izan ere, aditz izenak sortzeko bide ugari dago gure bazterretan. Euskara batuarekin jaiotako gramatiketan (*EGLU-II*, Goenaga, Txillardegia, e.a.) ezer gutxi aipatzen zaigu euskalkietako eta hizkera ezberdinetako erabilerei buruz, batuaren inguruan sortu eta helburuak eurak ere beste batzuk izan direlako, azken finean. Lehenxeagoko gramatikalarien lanetan barrena (Zavala, Campión, Azkue, Omaechevarria, e.a.), badago, aldiz, datu gehiagorik. Horien artean, Azkue⁶ dugu azalpen teorikoez gain, erabilera horiei buruzko berri gehien eskaintzen duena, auzo eta herrietan bildutako hainbat erabilera dakar eta.

3. Aditz izenak Arrazola etxeko eskuizkribuetan

Adizki ez-jokatuak hartu dira aztergai eta horien artean, [-*burutu*, -*gero*] diren adizki perifrastikoetan aditz nagusi moduan darabiltzagunak dauzkagu aintzakotzat. Kontu hauexei erreparatu diegu azterketa egiteko orduan, horrenbestez: aditzaren

(6) Ikus Azkueren *Morfología Vasca*, batipat, lehenengo eta bigarren liburukiak (1969: I, 52-54, 71-73, 113-116, 279- 281; II, 520-527). Aipa dezagun, bide batez, Azkuerentzat *te* dela berez eratzailera eta aditz izenak sortzeko ezagurtera ematen dituen beste bideak (*tute*, *ize*, *ta* eta *keta* berak bildutako datuetan) horren aldaera besterik ez direla (ikus Azkue 1969: I, 52-53, 71, 279; II, 521-522).

partizipioari, [+burutu, -gero] diren adizki perifrastikoetako aditz nagusiari, hain zuzen ere; aditz izenaren absolutu kasuaren eraketari; aditz izenaren inesiboari, hau da, [-burutu, -gero] diren adizki perifrastikoetako aditz nagusiari.

E eta *O* eskuizkribuetan lau marka⁷ ezberdinen bidez antolatutako aditz izenak aurkitu ditugu. Gainera, markok ez dira edozein modutara hautatzen, baldintza zehatzen arabera baizik. Hauexek dira, gure ustetan, aukeraketa honetan erabakigarriak suertatzen diren erizpideak:

- a) Aditzaren partizipioa zein den.
- b) Partizipioaren silaba kopurua: bi silabaduna edo bi baino silaba gehiagodun partizipioa izateak badu garrantzirik zenbait adizkiren antolaketan, bederen.
- d) Aditz bakoitzaren jatorria: begiratu behar da aditza mailegua den ala hitz jatorra den. Are gehiago, mailegu direnetan, zehatzagoak izan eta kontuan izan behar da maileguok zaharrak ala berriak diren.

Aipatu erizpideen arabera, lau ataletan sailkatu ditugu eskuizkribuetako corpusa osatzen duten datuak aditz izena inesiboan *-tzeen / -tzen*, *-quetan*, *-tan* (*-etan / -eetan*, *-itan*) edo *-ten* egin. Adizkiok zerrendatzerakoan, berriz, hiru zutabetan ematen ditugu, jasotako aditz bakoitzaren partizipioa, aditz izena inesiboan eta aditz izena absolutu kasuan eskainiz. Aditz batzuekin, ordea, ezin izan dugu horrela jokatu, ez baitatuz eskuizkribuetan hiru zutabe horiei dagozkien datuak. Horrelakoetan, beste kasu batean deklinatuta datozen adibideak agertzen saiatu gara.

3.1. Aditz izena inesiboan *-tzeen / -tzen* egiten duten adizkiak

Aditzaren partizipioa *-tu / -du* (aditz oinean *-n* edo *-l* egon ezkerro) egiten dutenak dira honela moldatzen direnak. Horien artean, bi silabadun partizipioak dituztenak sailka ditzakegu bakarrik honako atal honetan. Katea fonikoa *l*, *n+du* eta *V*, *r*, *z+tu* deneko partizipioak lirakeke, hain justu, jokabide hau erakusten dutenak. Aditzok, gainera, ez dira maileguak.

Atal honetan sartzeko moduko hiru baldintzak betetzen dituztenak gutxi samar direnez gero, *E* eta *O*-n bildutako datu gehienak zerrendatzen ditugu hemen bakan batzuk ezik:

eldu	eltzeen/eltzen	_____
galdu	galtzeen/galtzen, galtzeco	galtzeia, galtzeiarren
saldu	saltzen, saltzeco, saltzeera/saltzera	_____, saltzeiagaz
_____	ontzeen/ontzen, ontzeco	_____
quendu	quentzeen/quentzen, quentzetic	quentzeia/quentzia, quentze, quentzeiarren
	batzeen/batzen/baquetan, batzeco	batzeia, batzee/batze
lotu	lotzen	_____

(7) *Marka* deitzen diegu ez baitaukagu argi, oraingoz behintzat, aditz izenak eratzeko bide guztiok atzizki diren ala horietako bat edo agian bi diren berez atzizkiak eta besteak aldaerak. Inesibo kasuan adierazita emango dira hemendik aurrera.

artu	artzeen/artzen	artzeia/artzea, artzeiari, artzeiagaz
neurtu	neurtzeen/neurtzen	—————
sartu	sartzeen/sartzen, sartzeco	sartzeia
sortu	sortzeen/sortzen, sortzeco	sortzeia, sortzeian, sortzeiagaz
urtu	urtzeen/urtzen	urtzeia
poztu	poztzen, poztzeco	—————, poztzeiarren
puztu	puztzen	puztzeia
viztu	biztzen/viztzen, viztzeco	viztzeia, viztzeiarren ⁸

Badago, noski, zer argitu eta komentatu aditz izena inesiboan *-tzeen / -tzen* egiten duten adizkien inguruan.

Batetik, tinbre bereko bi bokal (*e* bokala) ageri dira bata bestearen ondoan deklinabide kasu jakin batzuetan, hots, absolutu mugagabea, adlatiboan eta inesiboan. Horietan bokal luze edo bikoitzei⁹ eutsi zaie batzuetan. Beste batzuetan, berriz, bokal bakarra ageri da. Nolanahi ere, gure idazleak bi erabilerok jaso zituen *instruccinoac* eskaintzerakoan.

Atal honetan zerrendatu diren ia adizki gehienetan (cf. *artu*, *eldu*, *quendu*, e.a.) aukera bikoitzak idoro dira aditz izena inesiboan eratzerakoan (cf. *artzeen / artzen*, *eltzeen / eltzen*, e.a.) *viztu*, *poztu* eta *puztu*-rekin izan ezik (cf. *poztzen*, *puztzen*, *biztzen / viztzen*). Halaber, adizkion absolutu kasuari bilakaera berezi samarra sumatzen zaio mugatu egiten denean bildutako aditz izen gehientsuenetan:¹⁰ cf. *artzeia*, *galtzeia*, *viztzeia*, e.a. Baita deklinabideko beste hainbat kasutan ere (cf. *artzeiari*, *saltzeiagaz*, *sortzeian*, *viztzeiarren*, e.a.).¹¹

E bokala luzea edo bikoitza dela badiogu eta aipatu adizkiok bokal luzeen bilakaeran suertatu den disimilazioaren ondorio izan daitezkeela badiogu, hots, *artu* > *artze-a > *artzeaa > *artzeia* bezalako bilakaeraren alde eginez gero, ederki azaldu ahal dira, gure ustez, *artzeia*, *batzeia*, *galtzeia*, *viztzeia*, e.a. bezalako aldaerak. Delako bilakaera hori da guretzat, hain zuzen, elkarren ondoan iraun duten tinbre bereko bi bokal badaudela erakutsi ahal izateko esku artean darabilgun frogarik nagusia. Bokal hori bakarra balitz, *artu* > *artze-a > *artzea, *artzia, *artziari, *artziarren, e.a. bezalako bilakaera espero genezakeen; baina guk ez daukagu gehienetan *artzia-ren modukorik *E* eta *O*-n, *artzeia*-ren parekoak baizik. Izan ere, urrats honetarako

(8) Horien ondoan baita beste hauek ere: *zaildu* 'saiatu', *billtzen* 'tristetzen, kobardatzen', *loitu* 'zikindu'.

Era berean *-tzaca*-dunak ere: *artzaca* 'hartu gabe', *galtzaca* 'galdu gabe', *loitza* 'loitu gabe', *quentzaca* 'kendu gabe' eta *sartzaca* 'sartu gabe'.

(9) Halaxe deitu izan zaie orain arte agerian elkarren ondoan iraun duten tinbre bereko bi bokalei eta guk ere berdin egingo dugu. Ez dago hain argi, baina, bokal luze ala bikoitz diren.

(10) Bi aditzekin aukera bikoitzak jaso dira absolutu mugatuan, aitzitik (cf. *artzeia / artzea*, *quentzeia / quentzia*). Bi horietatik *artzeia* eta *quentzeia* aukeratzen dira gehienetan eta behin bakarrik *artzea* eta *quentzia*. Abs. mugagabea ere bi aukerak adizki honetan: cf. *batzee / batze*.

(11) Ez deklinabide kasu guztietan, ordea. Izan ere, inesiboan ez dauden beste leku-denborazko kasu batzuetan (cf. *artzera*, *quentzetic*, e.a.) ez zaie hainbeste eutsi bokal luzei gure datuetan, behinik behin: adibide bakarrarekin egin dugu topo, hots, *saltzeera / saltzera* (adlatibo kasuan). Ezta leku genitiboan ere: *galtzeco*, *poztzeco*, e.a. Alabaina, ahozko hizkeran bai aurrerago ikusiko dugun legez.

Bestalde, leku-denborazko kasuen deklinabidean oro har ez da, noski, absolutuan eta aipatu beste kasuetan (cf. *galtzeia*, *quentzeiarren*, *sortzeiagaz*, e.a.) suertatu den moduko bilakaerarik antzeman (cf. *artzeen / artzen*, *quentzetic*, *sartzera*, *viztzeco*, e.a.). Ezta aditz oinak *-tzaca* marka hartzen duenean ere (cf. *artzaca*, *galtzaca*, *loitza*, e.a.).

bidea hartu eta disimilazioari ere leku egin dioten datu ugari bildu da corpusean: cf. *batzeia, galtzeia, sartzeia, sortzeian*, e.a. Baita beste hauek ere: *poztzeiarren, puztzeia, viztzeia*, e.a. aipatu bokal luzerik gabeko adizkiak agertu arren inesiboan: cf. *poztzen, puztzen* eta *viztzen*.

Izagirrek bildu zituen datuetan ere bokal luzeei eutsi zaie erruz bai inesiboan, bai leku genitiboan eta baita adlatiboan ere: cf. *bistzéeke, eltzéen - eltzéeke, leundu, leuntzéen, leuntzéeke, neurtzéen / neurriten - neurtzéeke, ontzéen, postzéen*, e.a.¹² Absolutu mugaturako jaso zituen datuek ere indartu egiten dute arestian proposatu disimilazioaren aldeko jokaera (cf. *bistzéila, eltzéia, neurtzéila / neurritila, ontzéila, postzéila*, e.a.).

01/02 berriemalengan ere oso arruntak dira. Gainera, E eta O-n bildutako adizkietan baino gogorrago eutsi diete bokal luzeoi (baita *póstu* eta *pústu*-ren aditz izenetan ere).¹³ Honela, *-tzeen* erako aditz izenak ageri dira inesiboan sarrien katea *l, n+du* eta *V, r, z+tu* deneko partizipioekin, hau da, *sáldu, fínddu, ártu, lótu, móstu*, e.a. bezalakoekin: *saltzéen - saltzéia - saltzéian - saltzéeke, fintzéen - fintzéia - fintzéiaatik - fintzéeke, artzéen - artzéia - artzéera, lotzéen - lotzéia - lotzéian - lotzéeke, mostzéen - mostzéia - mostzéeke*, e.a. Bide beretik *bílddu, kéndu, lándu, léundu, óndu* eta *áusi / áustu*,¹⁴ *bátu, néurtu, póstu, sártu, sórtu, ústu* eta *úrtu*, e.a. ere. Horien ondoan, *-ketan-*dunak ere entzun dizkiegu noizbehinka, baina ez partizipio guztiekin aurrerago ikusiko dugun legez.

03/04 berriemallean hizkeran nahasiago daude erabilerak. Izan ere, *-tzeen* (*-teen*) *-dun* adizkien ondoan arruntagoak dira, dagoeneko, *-tzen* (*-ten*) eta *-ketan-*en bidez eraturakoak. Hasi dira, horrenbestez, bokal luzerik gabeko aditz izenak ohizkotzat hartzen inesiboan eta urte hauetan ari da gauzatzen *-tzeen > -tzen* (*-tzeen > -teen > -ten*) aldaketa, nonbait. Bikoteak bildu dira maiz leku-denborazko kasuetan *ártu, kéndu, lótu, sáldu*, e.a. bezalako partizipioekin: *artzéen / artzén - artzéera / artzéra, kentzéen / kentzén - kentzéetik, lotzéen / lotzén, saltzéen / saltzén*, e.a. Gehiago esaten dituzte, ordea, *artzén, kentzén, lotzén*, e.a. bezalakoak. Absolutu mugatuan, haatik, *artzéia, lotzéia*, e.a. nagusi beti. Horien ondoan, baina, *finkétan - finkétia, onkétan - onkétako, moskétan - moskétia, urkétan - urkétia*, e.a., hots, *-ketan-*dunak partizipio hauekin. *Léundu, néurtu* eta *sórtu*-ren erabilerari gagozkiolarik, berriz, aukera biak ageri dira inesiboan (*-ketan-*dunak gehiagotan entzuten diren arren): *leuntzéen / leun-*

(12) Azentua grafikoki adierazita ematen dira Izagirrearen hiztegian bildutako adizkiak han halaxe datoz eta.

Guk geuk bildutako datuak ere horrelaxe agertu ditugu corpuseko datuon bilakaera eta ahoskera hobeto adierazi guran. Gure ustez, azentuak badu garrantzirik Oñatiko hizkeran, bederen. Aditz izenekin jarduterakoan ere aintzat kotzat hartu beharko genuke, beraz, non pausatzen den.

Hizkera honetan egun ez dira bereizten /s/ eta /s/ fonemen soinuak eta berdin ahoskatzen dira txistukari frikarietan suertatu den neutralizazioa medio: igurzkarria apiko-albeolarea da (bokal artean eta katea fonikoa *V s, z+tu* denean gure datuetan), [ʃ] <s>. Halaber, afrikarietan suertatu den neutralizazioak bizkar-albeolareari eman dio bide (bokal artean gure datuetan), [ts] <tz>. Halaxe idatziko ditugu hemendik aurrerako adibideetan, ahoskatzen diren bezala, alegia: *móstu, póstu, pústu*, e.a.

(13) 01/02 berriemalcek *pístu* darabilte 'resucitar' adierazteko (*-teen-*dunak nagusi): *ixa illian euena pístéen doia. Bístu-k* (*-ketan-*dunak maizago), berriz, 'bitza egitea, sortzea' esan nahi du eurentzat.

(14) *Ausi* omen da 'apurtu' esateko berezko aditza. Hala ere, hainbat hiztun hasi da, dagoeneko, *áustu* esaten esanahi berdinarekin eta baita, noski, *áustu-*ri dagozkion aditz izenak ere: *auskétan - auskétia - auskétako - auskétara*, e.a. Noizean behin erabiltzen den beste aukera bat omen da 01/02-ren esanetan. Horien ondoan baita beste hauek ere: *ausítén - ausítia - ausítteko / austzén - austzéia - austzéera*, e.a.

tzén eta *leunkétan*, *neurtzéen* / *neurtzén* eta *neurkétan*, *sortzéen* / *sortzén* eta *sorkétan*. Absolutu mugatuan ere berdin: *leuntzéia* eta *leunkétia*, *neurtzéia* eta *neurkétia*, *sortzéia* eta *sorkétia*.

Bigarrenik, idazleak hiru bide darabil *batu*-ren aditz izena inesiboan eratzeko orduan (cf. *batzen* / *batzeen* / *baquetan*). Lehenengo biak arruntak dirudite bere hizkeran baina hirugarrenak, hots, *-quetan*-dunak, joera nagusiaren kontrakoa ematen du. Markari dagokionean, 3.2.ean beharko luke baina atal horretako partizipioak hiru silabadunak dira eta ez bidunak.

Egungo hizkeraren corpusean bildu dira *baquetan* adizkiaren tankerakoak diruditen hainbat aditz izen. Hitzunek bide bat baino gehiago darabilte *-tu* / *-du* diren partizipio bisilaboan (*bilddu*, *néurtu*, *óndu*, *póstu*, e.a. bezalakoan) aditz izenak inesiboan eratzeko eta horietako bat *-ketan* da: *bilkétan*, *neurkétan* - *neurkétia*, *onkétan* - *onkétia*, *poskétan* - *poskétia* - *poskétara*, e.a. Berdin *áusi* / *áustu*, *bístu*, *fínddu*, *léundu*, *móstu*, *pústu*, *sórtu*, *úrtu* eta *ústu*... bezalakoekin ere. Orainarte agertu ditugun aditz izen arruntetik aldentzen diren aldaerak dira, horrenbestez. Alabaina, ez aditz guztiekin. Ez da **arketan*, **elketan*, **loketan*, e.a.-en parekorik jaso, ezta, bidenabar, *bátu*, *gáldu*, *kéndu*, *sáldu*, *sártu*... tankerakoei dagokienik ere. Horietan, *-tzeen* / *-tzen*-en bidez eraturako adizkiak dira nagusi:¹⁵ *artzéen* / *artzén*, *batzéen* / *batzén*, *galtzéen* / *galtzén*, e.a.

Dena den, zaila suertatzen zaigu zehaztea zein erizpideren arabera hautatzen den partizipio horietan *-keta-* aditz izena moldatzerakoan eta ezin, bada, jokabide horren nondik norakoak argitu. *-Ketan*-en aldeko aukeraketak berri samarra ematen du, gehiegi hedatu gabekoa eta baliteke *-tu*-dun eta bi baino silaba gehiagodun diren partizipioen (3.2. ataleko adizkien) analogiaz sortzen ari izatea, baina ez gaude ziur.

Tankera horretako adizki bakarra idoro da *E* eta *O*-n, hau da, *baquetan*. Izagirre-ren hiztegian, berriz, *leunketan* eta *uskétan* soilik gure adizkiei dagokienez, bederen. Arestian adierazi legez, 01/02 berriemateek *-tzeen-* egiten dute maizen aditz izena inesiboan katea *l*, *n+du* eta *V*, *r*, *z+tu* deneko partizipio bisilaboekin, baina horiekin batera *-ketan*-en bidez eraturako adizkiak ere ateratzen zaizkie noizean behin¹⁶ (datuak urri samarrak dira): *bilkétan*, *neurkétan*, *onkétan*, *poskétan*, e.a. 03/04 hitzunen jardunean aukerak ez daude batere argi eta erabilera nahasiegia da ondorio zuzenik atera ahal izateko. Izan ere, eurentzat ia beti *-ketan* dira *E* eta *O*-n, Izagirre-ren hiztegian eta 01/02-ren hizkeran inesiboan *-tzeen* / *-tzen* (*-teen* / *-ten*) diren aditz izenen multzotik batzuk. Hain zuzen ere, *ártu*, *bátu*, *éldu*, *gáldu*, *kéndu*, *lándu*, *lótu*, *sáldu*, *sártu*, e.a. bezalakoan aditz izen ez direnak.

Hirugarrenik, guri ia ahoska ezinak suertatzen zaizkigun *poztzen* - *poztzeiarren* - *poztzeco*-ren erako aditz izenak daude *E* eta *O*-n (cf. era berean *puztu* eta *viztu*-ri dagozkienak). Makinatxo bat galdera egin diogu geure buruari aldaera horien au-

(15) Azkuek ere jardun zuen adizkion inguruan (ikus MV: I, 280) eta ez zituen ontzat eman *-ketan*-dunak partizipio horiekin (MV: II, 522) «(...) En B *tu* (o *du*) + *te* es: a) por lo general, *tute*; b) en algunos vocablos —como *artu*, *batu*, *kendu*— decimos *tze*; c) *keta* en territorio guipuzkoano y alabés del dialecto: (...) Con varios verbos no se valen del *keta*. Dicen *artzen*, *batzen*, *kentzen*, *salitzen*, *galtzen*... no *arketan*, *baketan*, *kenketan*, *salketan* y *galketan*. (...)».

(16) Aniztasun honengatik galdetzerakoan, 01-ek bere pertzeptziora jo eta erantzun digu berdintsu dela bata esan, bestea esan. Berari, baina, *-tzeen* erako aditz izenak ateratzen zaizkio lehenengo eta ez *-ketan*-dunak, nahiz eta elkarrizketa jarraitu ahala biak esaten dituen tarteka-marteka. Bi bideok erabiltzeko ahalmena du berak, beraz, baina hurrengook, ziurrenez, soilik bakarra erabiltzeko moduan egongo gara, hots, *-ketan*.

rrean, ez baitira, egun arruntak gure pertzeptziorako, behinik-behinik. Izan ere, horrelaxe ahoskatuko ote zituzten garai hartan ala testu idatzietan azaltzen ote ziren bakar-bakarrik? Nahikoa izan dugu, haatik, Oñati bertatik irten barik denboran honantzagoko ahozko hizkerara jotzea aldaeron berdin-berdinekin topo egiteko. Dirudenez, horrelaxe egin izan dute aditz izena katea *s*, *z+tu* deneko partizipioek. Gaur egun ere halaxe esaten dituzte hiztun batzuek (01/02) *póstu*, *pústu*, *móstu* eta *ústu*-ren aditz izenak ere: *postzéen* - *postzéia* - *postzéeeko*, *mostzéen* - *mostzéia*, e.a.¹⁷. Horien ondoan *-i* diren (katean *s+i*, *st+i*) partizipio batzurenak (*áusi* eta *bústi*) ere bai, antza: *áusi* - *austzéen* - *austzéia* - *austzéeeko* - *austzéeera*, *bústi* - *bustzéen* - *bustzéia* - *bustzéeeko* - *bustzéeera*, e.a.

Harritu egin gaitu era honetako datuak Oñatin, oraindik orain, entzun ahal izateak. Ez da, noski, oñatiar ororen hizkeran iraun duen erabilera, hiztun multzo zehatz batek gorde duena baizik. Beste bide batzuen mesedetan bere lekua galduaz doan baliabidea litzateke, datuok erakusten duten aldearen arabera. Berdinak alderdi honetan Izagirrek entzundakoak ere: cf. *bístu* - *bistzéeeko* - *bistzéi/a*, *bústi* - *bustzéen*. Antzera *ausi*, *móstu*, *postu*, *pustu* eta *ustu*-renak ere.¹⁸

3.2. Aditz-izena inesiboan *-quetan* egiten duten adizkiak

-Atu eta *-tu* / *-du* (aditz oinean *-n* edo *-l* badago) erako partizipioa dutenak dira *-quetan*-dunak; baina, horien artean, bi silaba baino gehiagodunak. Hiru, lau eta bost silabadunak aurkitu dira eskuizkribuetan barrena. Gehienak ez dira maileguak baina badira, ostera, mailegu zaharren antza agertzen duten hainbat aldaera (cf. *apaindu*, *aurrerratu*, *azpiratu*, *batiatu*, *bedeincatu*, *compondu*, *conturatu*, *erregutu*, *gozatu*, *jocatu*, *madaricatu*, *oratu*, *ordendu*, *parcatu*, *pecatu*, *tristetu*, *zeñaquetan*, e.a.)¹⁹. Hauek euren bidea jarraitu dute, noski, aditz izena gauzatzerakoan, hots, *-queta-* marka erantsi aditz oinari eta ez *-ita-* (3.3.2. ataleko mailegu berriagoena, alegia). Ohar gaitezen, halaber, partizipioaren *-tu* bukaerak bere horretan iraun duela eta ez dela suertatzen 3.3.2.1. ataleko partizipioetan gertatzen diren bezalako aldaketa fonetikorik: *-atu* > *-adu* > *-au*.

Aipagarria da, bide batez, multzo honetako adizki jatorrek eratortetaren bidez sortutakoak diruditelako askotan: *aberastu* (*aberats* + *tu*), *aurrera* (*aurrera* + *tu*), *edertu* (*eder* + *tu*), *garbitu* (*garbi* + *tu*), *lotsatu* (*lotsa* + *tu*), *ugaritu* (*ugari* + *tu*), *zaitu* (*zati* + *tu*), e.a.

(17) Katea *s*, *z+tu* deneko partizipioekin gutxiagotan jaso ditugu *-teen*-dunak 01/02-ren hizkeran, baina azaldu dira tarteka-marteka eta 02-ren ahontan beti: *austéen* - *austéia* - *austéeeko*, *mostéen* - *mostéia* - *mostéeera*, *postéen* - *postéeeko*, e.a. Aditz oinean ere txistukari frikari apikaria dagoenez gero, aditz izena eratzekoan igurzkarari biren ordez bat gera dadin ahoskera erraztera datorren bilakaera dirudi (*-tzeen* *-teen*). Antzera moldatzen dira *asi*, *azi* [aší] eta *ichi*, *itzi* [itʃi]-ren aditz izenak ere.

Gogoratu, horien parean 03/04-ren hizkerako beste hauek: *moskétan* - *moskétara*, *poskétan* - *poskétia*, *puskétan* - *puskétako*, *uskétan* - *uskétia* - *uskétako*, e.a.

(18) Oñaticik kanpo ere, Azkuek (MV: I, 281) bildu zuen horrelako daturik bizkaieraren eremuan «Cuando al determinante verbal *tu* precede una consonante sibilante —s, z, x— o una compuesta de dental y sibilante —ts, tz, tx— generalmente queda el *tu* no sólo con el derivativo *te*, sino hasta con *tze*. (...) *Poztzen* dicen en Berriz (B) y otros pueblos cercanos. (...)».

(19) Egungo hizkeran bildutako beste hauek ere horien parekoak dira: *eskástu* / *eskáxtu* - *eskásketan* / *eskáskétan* - *eskásketia* / *eskáskétia*, *karútu* - *karúketan* - *karúketia*, *lisótu* - *lisóketan* - *lisóketia* - *lisóketako*, *sikátu* - *sikáketan* - *sikáketia*, *txupátu* - *txupáketan* - *txupáketia*, e.a.

Hauexek zerrendatzen ditugu hemen adibide moduan:

3.2.1. -atu *diren partizipioak*

aitatu	aitaquetan	aitaquetia
ascatu	ascaquetan	ascaquetia
billatu	billaquetan	billaquetia
escatu	escaquetan	escaquetia
gozatu	gozaquetan	—————
jocatu	jocaquetan	jocaquetia
luzatu	luzaqueetan	luzaqueetia
necatu	necaquetan	necaquetia
parcatu	parcaquetan	parcaquetia
sacatu	sacaquetan	sacaquetia
sendatu	sendaquetan	sendaquetia
aserratu	aserraquetan	aserraquetia
azpiratu	azpiraquetan	azpiraquetia
aurreratu	aurreraquetan	aurreraquetia
batiatu	batiaquetan	batiaquetia
bedeincatu	bedeinkaquetan	bedeinkaquetia
beeratu	beeraquetan	beeraquetia
beguiratu	beguiraqueetan	beguiraqueetia
gogoratu	gogoraquetan	gogoraquetia
icaratu	icaraquetan	—————
urreratu	urreraquetan	urreraquetia ²⁰

Gaur egun ere berdin-berdin moldatzen dira *-atu* *diren* partizipio hauek: *berátu - beráketan - beráketia - beráketara, eskátu - eskáketan - eskáketia, ondátu - ondáketan - ondáketia - ondáketako, osátu 'sendatu' - osáketan - osáketia*, e.a. Izagirrek ere horrelako-
xeak dakartza.

E eta *O*-n bildu den corpusean *parcatu* partizipioaren ondoan bi bide dira aditz izenak eratzeko: cf. *parcaquetan - parcaquetia - parcaquetaco - parcaquetiarren* eta *parcaitan, parcaitaco - parcaitacua*. Azkenengo hauek merezi dute, gure ustez, aipamenik.

3.3.2.1. atalean sailkatu ditugun *-itan*-erako aditz izenen parekoak dirudite eta, beraz, *parcau* bezalako partizipioa legokie, baina ez da horrelakorik idoro eskuizkribuetan, beti *parcatu* baizik. *-Itan*-dun aditz izenen aldeko aukera, gainera, oso gutxitan egiten da testuotan (birritan edo, oso oker ez bagaude), beste guztietan *-quetan*-dunak bildu dira eta salbuespenok ez dute, horrenbestez, aparteko indarririk beste adibide guztion ondoan. Gaurko egunean ere *-ketan*-ekin moldatzen dira hizkera honetan jarduten dutenak, baina hitz hasierako herskaria ahostuna da, *E* eta *O*-n ez bezala: *barkátu - barkáketan - barkáketia - barkáketako - barkáketiagaz - barkáketiarren*, e.a. Parekoak Izagirreren hiztegian ere: «*barkátu, 'barkáketan'*: perdonar (Cl., Azpilleta)».

(20) Horien ondoan baita honako beste hauek ere: *conturatu, bereganaquetan - bereganaquetaco, erdibiraquetan - erdibiraquetaco, madaricatu, oratu - oraquetan, pecatu - pecaquetaco, pillaquetan, zeñaquetan*, e.a. Gure berriemalen hitzetan, Oñatin ez da *billatu* esaten gaur egun. Horren lekuan *topau* esaten da. *Gozatu* aditzak, berriz, 'lasaitu, baretu' esanahia du eskuizkribuetan.

Gainera dezagun, bidenabar, hiztun batzuen egungo hizkeran partizipioa *-atu* egiten duten zenbait maileguk tinbre bereko bi bokal agertzen dutela bata bestearen ondoan bai partizipioan eta baita aditz izenetan ere, hau da, *-aatu*, *-aaketan*, e.a. Mailegu zaharren itxura dute hauek ere eta 3.2.1. atal honetan sailkatu ditugun beste aldaeren pare-parean lirakeke guretzat. Hona hemen batzuk: *aizáatu - aizáatuta - aizáaketan*, *aidáatu - aidáatuta - aidáaketan*, *brintzáatu - brintzáatuta - brintzáaketan*, *eráatu - eráatuta - eráaketan*, *galbáatu - galbáatuta - galbáaketan*, *latróntxaatu - latróntxaatuta - latróntxaaketan*, *maittáatu - maittáatuta - maittáaketan* (01), *pilláatu, pilláatuta - pilláaketan*, e.a. Izagirrek ere bildu zuen horrelako adizkirik: *aidáatu, aizáatu, auspáatu, eráatu, koipáatu*, e.a. Horien ondoan baita, haatik, *sarátu / saráatu - saráaketan, trangáatu - trangáaketan / trangáitten* ere.

3.2.2. -tu diren partizipioak (katea V, r, s, z+tu denean)

aitu/aditu	aiquetan	———, aiquetiagaz
aztu/aaztu,	azquetan, aaztzaca	——— aazturic/azturic
biurtu/viurtu	biurquetan	biurquetia
gueitu	gueiquetan	gueiquetia
naastu	nasquetan	——— nasturic/naasturic
oitu	oiquetan	oiquetia
ostu	osquetan	———
zartu/zaartu	zarquetan	———
aguertu	aguerquetan/aguertzen	aguerquetia
anchitu	anchiquetan	anchiquetia
aurquitu	aurquiquetan	aurquiquetia
autortu	autorquetan	autorquetia
garbitu	garbiquetan	garbiquetia
guelditu	gueldiquetan	gueldiquetia
guichitu	guichiquetan	guichiquetia
indartu	indarquetan	indarquetia
jarraitu	jarraiquetan	jarraiquetia
otzitu	———, otziquetara	otziquetia
sinistu	sinisquetan	sinisquetia
ucutu	ucuquetan	ucuquetia
aberastu	———, aberasquetaco	———, aberasquetiarren
erregutu	erreguquetan	erreguquetia
erruquitu	erruquiquetan	———
ezagutu	ezaguquetan	ezaguquetia
ichusitu	ichusiquetan	———
ugaritu	ugariquetan	ugariquetia
———	bereganaquetan	———
———	erdibiraquetan	———
ezebereztu	———	ezeberezquetia

Gaur egungo hizkeran ere beste hainbeste: *aundítu - aundíketan - aundíketia*, *gorítu - goríketan - goríketia*, *txikítu - txikíketan - txikíketia*, *gogórtu - gogórketan - gogórketia*, e.a. Antzera Izagirrek bildutakoak ere (cf. *argítu, aundítu, gorítu*, e.a.).

Komeni da, bidenabar, atal honetan azaldu zaizkigun adizki batzuren inguruko hainbat argibide ematea.

Batetik, *aztu* - *azquetan*, *nasquetan* - *nasturic*, *zartu* - *zarquetan* - *zarquetia* eta *ostu* - *osquetan* bezalako adizkiekin egin dugu topo. Joera nagusiaren kontrako adibideak dirudite, silaba kopuruari so egiten baldin badiogu behintzat, bi silabadun partizipioak direla ematen baitu. Aditz izena inesiboan eratzerakoan, aitzitik, partizipioa *-tu* egin eta hiru silabadunak diren adizkiak hartzen duten bidea aukeratzen dute, hots, *-quetan* erantsi aditz oinari.

Alabaina, azaltzeko moduko salbuespenak direlakoan gaude. Bokal arteko *b*-aren galera tarteko, berez bi bokal behar duten lekuan, bakarra idaztea litzateke hemen gertatukoa eta ondorioz, partizipioak silaba bat gutxiago daukala eta bi silabaduna dela ematen du. Hori dela eta, batzuetan *aaztu*, *zaartu*-ren ordez, *aztu*, *zartu*... bezalakoak ere idoro dira. Antzerako azalpena eman liteke *nasquetan*-en aurrean ere. Eskuizkribuetan bertan, gainera, bildu dira bokal luzeari eusten dioten aldaerak: cf. *aaztu*, *aazturic*, *aazturicaco*, *aaztzaca*, *naastu*, *naasturic*. Datuok eurok nahikoa dira, beraz, agerian jartzeko partizipioa berez hiru silabaduna dela eta ez biduna. *Ostu* - *osquetan* adizkiek ere horien kideak dirudite. Haatik, arakatutako bi testuotan ez da bokal luzedun, hau da, **oostu*, **oosquetan* bezalako adizkirik jaso.

K. Izagirrek eskaintzen dituen adizkiak eta egungo hizkeraren corpora osatzen dutenak erabat bat datoz *E* eta *O*-n jasotakoekin: *-ketan*-en bidez eratzen dute aditz izena. Izagirrek hiru silabadun partizipioak jaso zituen aipatu adizkiekin: «*aástu*, *aásketan*: olvidar (Azpilleta)...»; «*saártu*, *sáarketan*: envejecer(se) (P. Urc.)...», «*saártu*, *sáarketan*: envejecer (Arricruz)»; era berean «*naástu*, *naásketan*: mezclar (Cl., P. Urc.)» eta «*oóstu*, *oósketan*: hurtar (...)». Berdin-berdin egungo hizkeran ere.

Antzerako azalpena eskainiko genuke *biurru* / *viurru* - *biurquetan* - *biurquetia*, *gueitu* - *gueiquetan* - *gueiquetia* eta *oitu* - *oiquetan* - *oiquetia*-ren erako aldaeren gainean ere. Partizipioaren silaba kopuruari so eginez gero, bokal arteko *-b*-a ez ahoskatzeak diptongoari eman dio bide eta bi silabadun partizipioak dirudite *biurru*, *gueitu* eta *oitu*-k ere. Kontua da aditz izena antolatzerakoan ez dutela jokatzeko bi silabadun eta *-tu* diren partizipioak bezala, hiru silabadun eta *-tu*-dunak bezala baizik eta *-quetan* egiten dute aditz izena, azken finean horixe dira eta.

Absolutu mugatuan *oitzeia*, *oitzéila* dakar Izagirrek, baina horien ondoan *geittu*, *géiketia*. Bilduma horretan ez dator, ordea, *E* eta *O*-n jaso diren *biurru* / *viurru* - *biurquetan*, e.a.-en pareko daturik. Egungo hizkeran ere oso antzera: *biúrketan* - *biúrketia*, *géiketia* eta *oikétia* baina baita *oitzéia*²¹ ere.

Aitu - *aiquetan* - *aiquetia* eta *leundu* - *leunquetan* (ikus 3.2.3. atala) adizkiei lotuko gatzazkio bigarrenik. Euskaraz sarritan suertatu oi den moduan, bokal arteko herskari ahostuna galdu eta diptongoari egin zaio leku adizki horietan, antza. Honela, berez hiru silabadunak diren partizipioak bi silabadun bilakatu dira: *aditu* > *aitu* eta *legundu* > *leundu*. *E* eskuizkribuetan idoro da, gainera, azalpenori egiazartzeko modu-

(21) *Biúrru* 'escurrir' eta *biúrriuu* 'torcer, torcedura' adierazteko erabiltzen dira Oñatin.

Oitzéen - *oitzéia*, e.a. nagusi 01/02-ren hizkeran. *Oikétan* - *oikétia*, e.a. ere bai baina gutxiagotan, antza.

ko daturik (cf. *aditu* eta *legundu*). Aditz izena eratzekoan, ordea, hiru silabadunen antzera jokatzeko dute (cf. *aiquetan* - *aiquetia* - *aiquetara* - *aiquetiagaz*, *leunquetan*).

Ahozko hizkeraren corpusean bildu ditugun datuak ez doaz bide horretatik.²² Adierazi dugu, dagoeneko 3.1. atalean, 01/02-ren hizkeran bi eratara esaten direla aditz izenok, *-tzeen* / *-tzen* eta *-ketan*-en bidez, alegia: *léundu* - *leuntzéen* - *leuntzéia* - *leuntzéeke* - *leuntzéiaatik* - *leuntzéiarren*, e.a. eta baita *leunkétan* - *leunkétia* - *leunkétako*, e.a. (askoz gutxiagotan bada ere). 03/04 informanteek, berriz, gehiagotan *leunkétan* - *leunkétia* - *leunkétara*, e.a. baina baita *leuntzéen* / *leuntzén* - *leuntzéia* - *leuntzéeke* / *leuntzéeke*, e.a. ere.

Azkenik, atal honetan ohizkoak diren *aguertu* - *aguerquetan* adizkien ondoan joera nagusitik aldentzen dela dirudien *agertzen* bezalako adizkia ere bildu da *E*-n. Partizipioari eta *-tzen* markari begiratuz gero, 3.1.ean aurkeztutako datuetan zeuden aditz izenen parekoa ematen du. Hala ere, bere partizipioa ez da bisilabaduna hiruduna baizik eta ez dakigu, horrenbestez, non egokitu honelako salbuespen bat. Nolanahi ere, idazkietan bertan ere oso gutxitan aukeratzen da (birritan oso oker ez bagaude) eta ez luke indar larregirik beste adibideen ondoan, *agerquetan*, *aguerquetaco*, e.a.-en moduko ondoan, alegia.

Beranduagoko ahazko hizkeraren corpuseko datuak *-ketan*-en bidez eratzeko dira beti: *agértu* - *agérketan* - *agérketia* - *agérketako*, e.a. Izagirreraren hiztegian datozenak ere halaxe antolatzen dira (cf. *agértu*, *agérketan*).

3.2.3. -du diren partizipioak (katea 1, n+du denean)

aguindu	aguinquetan	aguinquetia
apaindu	apainquetan	_____
bialdu/vialdu	bialquetan	bialquetia
bigundu	bigunquetan	_____, bigunquetiarren
estald	estalquetan	_____
ezcondu	ezconquetan	ezconquetia
illundu	illunquetan	_____
itandu	itanquetan	itanquetia
lagundu	lagunquetan	lagunquetia
legundu/leundu	_____, leunquetaco	_____
ordendu	ordenquetan	_____
usteldu	ustelquetan	_____
zabaldu	zabalquetan	zabalquetia
zucendu/zuzendu	zucenquetan/zuzenquetan	zuzenquetia
deseguindu	deseginquetan	deseginquetia
orapildu	orapilquetan ²³	_____

Bide berdinetik doakigu hizkera egun ere: *epéldu* - *epélketan* - *epélketia*, *astíndu* - *astínketan* - *astínketia*, *bigúndu* - *bigúnketan* - *bigúnketia* - *bigúnketiarren*, *motéldu* - *motélketan* - *motélketia* - *motélketako*, e.a. Izagirreraren datuak ere ez dute alderik (cf. *agíndu* - *agínketan*, *lagúndu* - *lagúnketan*, *sabéldu* - *sabélketia*, e.a.).

(22) Gure berriemateek *aditu* esan ordez maileguaren, hots, *entendiu*-ren alde egin dute esanahi hori adierazteko.

(23) *Beguitandu*, *compondu*, e.a. ere bai. 'Apaiz egin' esanahiarekin dator *ordendu* eskuizkribuan. Egungo hizkeran ere horretarako erabiltzen da adizki hori.

3.3. Aditz izena inesiboan *-tan* (*-etan* / *-eetan*, *-itan*) egiten dutenak

Atal honetan eskaintzen diren aditz izenak bi azpimultzotan banatu ditugu. Izan ere, euren ezaugarriak ez dira berdinak: batzuk maileguak dira baina beste batzuk ez, partizipioaren bukaera eta silaba kopurua ere ez datoz bat. Hala ere, antzera antolatzen dituzte denek aditz izenak inesiboan.

3.3.1. Aditz izena inesiboan *-tan* (*-etan* / *-eetan*) egiten dutenak

-E-dun partizipioa duten aditz jatorrak dira. Oso gutxi dira *E* eta *O*-n azaltzen direnak (bakarrik bi silabadun partizipioak dituztenak bildu ahal izan dira) eta euskaraz, berez ere, ez omen dira asko. Hori dela eta, den-denak dakartzaga hona:

ase	aseetan	_____
bete	beteetan/betetan, betetaco	_____
	betetarañaco	
erne	_____	ernetia
erre	erretan, erretaco	erretia
gorde	gordeetan/gordetan, gordetara	gordetia, gordetiarren

3.3. atalean egokitutako adizkiek aditz izena inesiboan *-tan* egiten dutela badio-gu, partizipioa *-e-z* bukatzen denez gero, honako hauetan *-etan* daukagu eta ez *-itan* hurrengo azpiataleko (3.3.2.-eko) adizkietan bezala. Corpuseko adizki batzuetan *-eetan* ere bai, bokal luzedun aldaerak jaso diren heinean: cf. *aseetan*, *beteetan*, *gordeetan*.

Bildutako datuak gutxi samar dira eta ez gaude, tamalez, bokal elkarketa hori azaltzeko moduan. Bakarrik aipatu kideak diruditen hainbat adizki zerrendatzen direla Landuchioren hiztegian, *-ytan* (*-aytan*)-en bidez eraturako aditz izenak, alegia (cf. *bete* - *betaytea*, *erre* - *erreytea* / *erraytea* - *errayteco*, *gorde* - *gordaytan*, e.a.). Agerian jarri eta azpimarratu nahi genuke, horrenbestez, parekotasun hori.²⁴

Gaur egun, ostera, *-ten*-dunak nagusitu dira, *-tan* (*-etan* / *-eetan*) > *-ten* bilakaera tarteko: *áse* - *aséten*, *béte* - *betéten* - *betétia*, *érne* - *ernéten* - *ernétia*, *érre* - *erréten* - *errétia*, *górde* - *gordéten* - *gordétia*, e.a. Izagirreren bilduman ere halakotzeko aditz izenak datoz orokorrean (cf. *ase* - *aséten*, *erne* - *ernéten*, *erre* - *errétia*, *gorde* - *gordéten*, *gordéti/a*). Haatik, baita *bete* - *betéten* / *beteetan* bezalakoak ere. Oñatiko Araotz auzoan jasotakoa omen da aldaera hori eta *E* eta *O*-n aurkitutakoen berdina da.

3.3.2. Aditz izena *-tan* (*-itan*) egiten duten adizkiak

Aurrekoak ez bezala adizki hauek maileguak dira guztiak, mailegu berriak, hain zuzen ere. Ez, baina, portaera berdinekoak. Euren partizipioari so eginez, bi azpisail egiteko moduko datuak ditugula iruditu zaigu. Honela, batzuk partizipioa *-au* egiten duten bitartean (*-atu* > *-adu* > *-au*), beste batzuk *-idu*-dunak dira. Multzorik beteena da zalantzarik gabe:

3.3.2.1. Partizipioan *-atu* > *-adu* > *-au* diren maileguk osatzen dute lehen azpimultzoa, gaztelarazko lehen konjugazioko adizkiek, alegia. Ugari samar dira eskuizkribuetan barrena (3.3.2.2. multzokoak baino gehiago) eta bi, hiru, lau, bost

(24) DLC-ko adizkien itzalean, oru zaigu *-tan*-en ordez **-itan* > **-etan* izan zitekeela berez aditz izenok eratzeko marka: *bete* + **etan* > *beteetan* (cf. *aseetan*, *gordeetan*, e.a.). Batzuetan, *beteetan* > *betetan*-eraino jarraitzen du bilakaerak. Sakonago aztertu beharreko proposamen bat besterik ez da, noski.

eta sei silabadun partizipioei dagozkien aditz izenak jaso ahal izan ditugu. Hona hemen batzuk:

amau	amaitan	amaitia
contau	contaitan	contaitia
gozau	gozaitan	gozaitia
juntau	juntaitan	juntaitia
tragau	tragaitan	tragaitia
acabau	acabaitan	acabaitia
confesau	confesaitan	confesaitia
errezau	errezaitan	errezaitia
ezcutau	ezcutaitan	_____, ezcutaitarren
predicau	predicaitan	predicaitia ²⁵
acomodau	acomodaitan	acomodaitia
asegurau	aseguraitan	_____, aseguraitarren
considerau	consideraitan	_____
erretirau	erretiraitan	erretiraitia
manifestau	manifestaitan	_____
_____	imposibilitaitan	_____
menospreciau ²⁶	menospreciaitan	menospreciaitia
/menosprecidadu	/menospreziatan	_____
reverenciau	reverenciaitan	_____

3.3.2.2. Partizipioa *-idu* egiten duten maileguak dira bigarren multzo honetan zerrendatu ditugunak, gaztelerazko bigarren eta hirugarren konjugazioko adizkiak, hain zuzen. Hiru, lau eta bost silabadun partizipioak dituzten aditzak dira guk aurkitutakoak. Hauexek dira horien artean batzuk:

corridu	corritan	corritia
movidu	movitan	_____
sentidu	sentitan	_____
servidu	servitan	_____
sufridu	sufritan	sufritia
asistidu	asistitan	asistitia
detenidu	detenitan	detenitia
escribidu/escrividu	escribitan	_____
mantenidu	mantenitan	mantenitia
padecidu	padecitan	_____
errecividu/errezividu	errecivitan/errezivitan	errecivitia/errezivitia
/errecibidu	_____	/errecibitia
_____	_____, errepaitaco	_____
introduzidu	_____	_____
obedecidu	obedecitan/obedezitan	obedecitia/obedezitia

Beraz, tankera honetako aditz izenak sortzen dira inesiboan *-atu* > *-adu* > *-au* erako partizipioetan: *amau* - *amaitan* - *amaitia*, *juntau* - *juntaitan* - *juntaitia*, *tragau* -

(25) Partizipioaren bukaerari eta aditz izena eratzeko markari begiratuz gero, zerrenda honetako adizkien artean egokitze modukoak dira beste hauek ere: *izentau* - *izentaitan* - *izentaitia*, *barriztau* - *barriztaitan* - *barriztaitaco* - *barriztaitava*, *guizurtaitan*. Ez da, dena den, multzo zabala.

(26) Ohar gaitezen, halaber, E-n *menosprecidadu* datorrela (behin bakarrik) *menospreciau*-ren ondoan, *-atu* > *-adu* > *-au* bilakaera bete gabeko emaitza, alegia.

tragaitan - *tragaitia*, e.a. Berdinak *-idu* erako partizipioetan ere: *corridu* - *corritan* - *corritia*, *detenidu* - *detenitan* - *detenitia*, *mantenidu* - *mantenitan* - *mantenitia*, e.a.

Aditz izenak inesiboan eratzeko marka *-tan* dela esaten baldin badugu eta aipatu adibideei marka hori gehitzen baldin badiegu, samur asko ateratzen dira, noski, *corritan*, *cumplitan*, *sufritan*, e.a. bezalako adizkiak. Azken horietan *i* bokala partizipioarena da, antza (*corridu*, *cumplidu*, *sufridu*, e.a.). *-Atu* > *-adu* > *-au* erako partizipiodun aditzetan (*amau*, *juntau*, e.a.), aldiz, ez eta larri samar gabilta marka horren aurrean dagoen *i* bokalaren inguruko argibiderik eskaintzeko (*amaitan*, *juntaitan*, e.a.). Adizki horietan, dirudienez, *i* bokala ez da berezkoa eta *-tan*-en bidez eratzen badira, ez dauka aditz izen horietan zertan agerturik. Haatik, hortxe dago. Horrenbestez, zilegi litzateke proposatzea *-idu* diren partizipioen analogiaz, hots, *cumplidu* - *cumplitan*, *sufridu* - *sufritan*, e.a.-en tankerako adizkien analogiaz eratu direla *amaitan*, *juntaitan*, e.a. bezalakoak, *i* bokala berezkoa ez izan arren. Beste irtenbide bat, berriz, honako haxe izan daiteke: **-etan* > *-itan* hartu aditz izen hauek sortzeko markatzat. Horren oinarri, *DLC*-n baldintza berberak betetzen dituzten *acabadu* - *acabaytea*, *negatu* - *negaytea* e.a. eta *partidu* - *partietea*, *mantenidu* - *mantenietea*, e.a. bezalako aditz izenen antolaketa, zeintzuk **-etan* > *-ytan* eta *-etan*-en bidez eratzen diren. Era berean, egungo hizkeran jaso diren *mobíu* - *mobíitten* - *mobíittia*, e.a. bezalako adizkiak ere.

Gaur eguneko jardunean ez dira berdin esaten Oñatin arestian agertu ditugun adizkiok eta *-tan* (*-itan*) > *-itten* bilakaera gauzatu da bai *-atu* > *-adu* > *-au* diren partizipioetan eta baita *-idu* direnetan ere: *faltáitten*, *kantáitten*, *juntáitten*, e.a., *mobíu* - *mobíitten* / *mobíitten* - *mobíittia* / *mobítia*, *sentíu* - *sentíitten* / *sentíiten* - *sentíittia* / *sentítia*, *manténiu* - *mantéñitten* - *mantéñittia*, e.a. *-Idu* partizipioetan, gainera, *-idu* > *-iu* ahozko hizkeran, bederen. *Afáldu* eta *báskaldu*-ren aditz izenak ere *-itten*-en bidez eratzen dira: *afáldu* - *afáitten* - *afáittera*, *báskaldu* - *báskitten* - *báskittera*, e.a. Izagirrerren hiztegiko datuak ere bide beretik dabilta, nahiz eta ez dakarren tankera honetako adizki askorik (cf. *bautítau* - *bautízaitten*, *eskútau* - *eskútaitten*, *moldau* - *moldáitten*, *perráu* - *perráitten*, *sasíu* - *sasíitten*, *uníu* - *uníitten*). Araotzen *asmaatan*, *pensaatan* entzun omen zuen Azkuek (cf. MV: I, 71). Ildo beretik, Izagirrek ere badakar Araotzen esaten omen diren *kausáatan* eta *txupéetan eín* 'en el juego del calderón'. Egungo adizkiak, *asmáuten*, *kontáuten*, *eskríbiuten*, *sentíuten*, e.a. bezalakoak entzuten zaizkie araoztarrei.

3.4. Aditz izena inesiboan *-ten* egiten duten adizkiak

Partizipioan *-a*, *-i*, *-o* eta *-n* (*-iñ* < *i+n*), *-ll* (*-ill* < *i+l*) duten aditz jatorrak egokitu ditugu hemen. Partizipioa *-i*-rekin amaitzen dutenek osatzen dute denen artean datu multzorik luzeena. Bi multzotan banatu ditugu bokalez edo kontsonantez amaitu partizipioa:

3.4.1. Partizipioan *-a*, *-i*, *-o* diren adizkiak

Partizipioan *-a* diren oso adibide gutxi bildu da. Honako hauek besterik ez: *bota* - *botaten* - *botatia* - *botateco* - *botatera* - *botatiagaz* - *botatiarren*, *etara* - *etaraten* - *etaratia* - *etarateco* - *etaratera* - *etariagaz* - *etariagatic*. Egungo hizkeran ere antzera samar esaten dira adizkiok: *atara* / *etara* - *ataraten* / *etaraten* - *ataratia* / *etaratia*, *bota* - *botaten* - *botatia*, e.a. Izagirrerren hiztegiko datuak ere bat datoz.

Partizipioan *-i* diren adizkien artean, berriz, ugari samar dira bildutakoak. Bi, hiru eta lau silabadun partizipioei dagozkien aditz izenak jaso dira. Hona hemen guk jasotakoan artean batzuk:

asi	aşiten, asiteraño	asitia
ausi	ausiten, ausiteco	ausitia, ausitiarren
azi	aziten	_____
busti	bustiten	bustitia
ichi 'cerrar'	ichiten, ichitera	_____
itzi 'dejar'	izteen/izten, izteeco/izteco, iztetic ²⁷	izteia, izteiarren
vici/vizi	_____	vizitia, vizitiarren
ebagui	ebaten	ebatia
ecarri	ecarten, ecarteco	ecartia, ecartiagan
ecusi	ecusten, ecusteco	ecustia, ecustiarren
ibilli	ibilten, ibilteco	ibiltia, ibiltiarren/ibilltiarren
ifini/ifiñi	ifinten, ifinteco	ifintia, ifintiarren
itzuli	itzulten	itzultiagaz ²⁸
jaachi/jachi 'bajar'	_____	_____, jaachiagaz
jaregui	jareguiten	jareguitia
jasarri	jasarten	jasartia
erabagui	erabaguiten	erabaguitia
erabilli	erabilten	erabiltia
eragotzi	eragozten	_____, eragoztiarren
esquini	esquinten	_____, esquintiagaz
irabaci/irabazi	irabazten	irabazia
iracurri	iracurten	iracurtia
irauntsi	irauntsiten ?/iraunsten iraunsteco	irauntsitia
iratzarri	iratzarten, iratzarteco	_____, iratzartiarren
itzungui	_____, itzunguiteco	itzunguitia ²⁹

(27) 'Ekin' adierazten du idazleak *asi*-rekin eta *azi*-rekin, berriz, 'haundi egin'. Gaur egun, ordea, frikari apikari ahoskatzen dira txistukari biak bai bokal artean (partizipioan) eta baita katea *V s, z+t* denean ere (aditz izenetan): *ási - astéen - astéa*, e.a. Bat datoz honetan Izagirrerren datuak ere.

Ichi 'cerrar' eta *itzi* 'dejar' esanahiarekin erabiltzen dira *E* eta *O*-n. Oñatin, egun, berdin ahoskatzen dira biak: *itxi* [itʃi]. Alabaina, aditz izenetan igurzakaria apiko-albeolarea da eta ez sabaiaurrekoa: *istéen / istén - istéa - istéeko / istéko*, e.a. Izagirrek ere *itxi* dakar esanahi bi horiek adierazteko, baina aditz izenetan bustidura eta guzti, sabaiaurrekoa, alegia, [ʃ] >x<: *ixtéila, ixtéko*, e.a. Kontuan izan dezagun, dena den, Araotz eta ondoan dagoen Urruxola auzoetan bildurako aditz izenez ari dela eta egon daitekela Oñati eta horko datuen artean alderik, bustidura hortik dagokionez behintzat.

(28) Idazleak era honetan darabil *itzuli* aditza: «(...) Curutzeco edo Redencinoco Sacrificioan Jesus Divinoac Mundutarren vistan eta aguirian *itzuli eben* bere Odol preciosua, (...)», (0, 3). Egun Oñatin, *irauli* adierazten du: *burdixa itzúli / itxúli xate*. Halakoxe esanahiarekin ezagutu zuen Izagirrek ere.

01/02 berriemaleek ekintza iragangaitza adierazteko *jaátzi* [jaatsi] 'bajar' esaten dute: *jaátzi - jaásten - jaástia - jaásteko*. Iragankorretarako, berriz, *e(r)étzi* [eetsi] darabilte: *e(r)étzi - e(r)ésten - e(r)éstia - e(r)ésteke*. Izagirrerren datuak ere bat datoz.

(29) Baita beste hauek ere: *jagui - jaguiten - jaguitia - jaguitian - jaguiteco, jantzi - jantziten / jaxten - jantzitia, jaazteco / jazteco - jaaztera / jaztera, jausi - jausten - jaustia - jausteco, josi - josten - jositiagaz, eretsi - eresten - eresteco - erestia - erestiarren, erosi - erosten - erostia - erostiaren, etorri - etorten - etortia, equi - equiten - equitia - equitiagaz, ezarri - ezarten - ezartia - ezarteco / ezarteco, icasi - icasten - icasteco - icastera, idegui - ideten - ideteco, iritzi - iriztia - iriziteco - iriztiarren, eracussi - eracusten - eracustia*, e.a.

Hemen agerian jarritako adizki gehientsuenok *-ten* egiten dute aditz izena. Bi silabadun partizipioak dituzten hainbat aditzek, gainera, partipioaren *-i* bukaerari eutsi egin diote aditz izena sortzerakoan (cf. *asi - asiten - asitia, busti - bustiten - bustitia, josi - jositiagaz*, e.a.). Alabaina, *-i* bokala gordetzen ez denetan, bilakaera berezi samarra antzematen zaio partizipio bisilaboen aditz izenari. Honela, eskuizkribuetan datorren *itzi* aditzak galdu egiten du *-i* hori eta bi bide hartzen ditu, *-ten-dun* adizkiak ezezik, *-teen-dunak* ere badarabil eta (cf. *itzi - izteen / izten, izteeco / izteco, iztera*, e.a.). Horien ondoan, absolutu mugatuan *izteia* eta *izteiarren*, noski. Bi baino silaba gehiagodunak diren partizipioetan, berriz, ez da aipatu bilakaera ageri duten aldaerarik bildu (cf. *ecarri, ebagui, igarri, ifini, jasarri, ecusi*, e.a.). Horietan ez zaio hainbeste eusten *-i* bokalari. Bi eratako datuak daude, hala ere (*jaregui - jareguiten, erabagui - erabaguiten* baina *ebagui - ebaten - ebatia, erabili - erabilten - erabiltia*, e.a.) eta adizki batzuetan, gainera, bi aukerak bildu dira: cf. *irauntsiten?* / *iraunsten*.

Era berean, aipagarriak dira horien artean *jaazteco - jaaztera* bezalako adizkiak *jazteco, jaztera*, e.a.-en parean. Egun, ez dugu horrelako daturik bildu orainartekoan. Izagirrek ere ez dakar horrelakorik; cf. *jantzi - jástela / jásti/a - jástera - jastiarren*, e.a.

Oso antzerakoak dira egungo hizkeraren corpusean bildutako aditz izenak ere, baina ez dira berdinak aditz batzuei dagokienez. Gehienek *-ten* egiten dute aditz izena eta horien artean batzuk partizipioaren bukaerako *-i* bokalari eutsi egin diote: *ebái - ebáitten - ebáittia, ézi - ezíitten - ezíttera, já(g)³⁰ - já(g)iten - já(g) ittia / jáiki - jáikitten - jáikittia, járei - járeitten / járeten - járeittia / járetia, itxúngi - itxúngitten - itxúngittia - itxúngitteik, erábai - erábaitten - erábaittia*, e.a. Haatik, gehienek galdu egiten dute *-i* bokal hori: *ikúsi - ikústén - ikústia - ikústeko, ifíni - ifintten - ifinttia, jasárrri - jasárten - jasártia - jasárteko*, e.a. Izagirreraren datuak ere parekoak dira.

Beste hainbatetan partizipioaren *-i* galdu eta *-tzeen / -teen* marken bidez eratzen dira aditz izenak (bokal luzedun adizkiak, alegia). Katea *Vs, z+i* deneko partizipio bisilabotan betetzen da aldaketa hori, antza. Horrelaxe gertatzen da *ási, ázi [asi], áusi, ázi, bústi* eta *ítxi*-rekin, gure datuak zuzenak badira:³¹ *ási - astéén / astén - astéia - astéeko, ítxi - istéén - istéia - istéeko - istéerik*, e.a. Izagirrek ere datu berdinak dakartza (cf. *asi, ausi, busti* eta *itxi* baina *ezi - ezítteko*).

Partizipioan *-o* direnen multzoan silaba bakardun, bi eta hiru silabadun partizipioak dituzten adizkiak datoz *E* eta *O*-n. Ez ditugu asko aurkitu:

jo	joten/ioten, jotera	_____
igo	igoten, igoteco	igotia
ito	itoten, itoteco	_____
jaio	jaioten, jaioteco	jaiotia
jaso	jasoten, jasoteco	jasotia, jasotiarren
jauso	jausoten, jausotera	_____
irago	iragoten, iragoteco	iragotia, iragotiagaz
izio	izioten, izioteco	iziotia

(30) Hiztun batzuek *já(g)itén - jáittia - já(g)itteko* erako adizkiekin jarduten dute oraindik gaur egun, baina gero eta gehiago errotoaz ari dira *jáiki* aditza eta berari dagokion aditz izenak: *jáikitten - jáikittia*, e.a. Bi erabilerak dakartza Izagirrek ere; cf. *jáli, jálitteko* eta *jaiki, jáikina, jáikitten*, e.a.

(31) *Busti* aditzari dagokionez, ongi samar irauñ dute oraindik *bustíten bustíttia - bustítteko* bezalakoek *bustzéén / bustéén - bustzéia / bustéia*, e.a.-en parean. Horien ondoan beste hauek ere esaten omen dira noizean behin: *asíten - asítia, ausíten - ausítia, itxítten*, e.a.

Egun ere oso antzera esaten dira hauek. Hala ere, *jaixo* - *jaixoten* - *jaixotia* bezalakoak ditugu *i+o* elkarketetan hitz barruko yod eta guzti. *Izio*-rekin, berriz, «(...) Jaungoicuac izioten *badentsa* bere biotzian su miragarritzco au (...)», (E, 74) dator eskuizkribuan. *Izifotu* / *ixifutu* / *ixútu* - *ixúketan* / *ixúketan* - *ixúketia* 'encender' Oñatin, gaur egun. Parekoak dirudite, beraz.

Bestalde, hemen zerrendatutako *jaso* / *jauso* aditzen inguruan esan nahi genuke Oñatin erabat hedatua dagoela gaur egun *jaáso* 'levantar' esateko: *jaáso* - *jaásoten* - *jaásotia* - *jaásoteko*. Izagirrek bi eratako aldaerak entzun zituen (*jaáso* eta *jaso* - *jaásoten*, *jaásota*, e.a). Eskuizkribuetan, berriz, bi modutara adierazten du idazleak esanahi hori, hots, *jaso* eta *jauso*-ren bidez: «(...) zabaldu eta *jaso zituban* bere escubac Arbola debecatura (...) », (O, 4) «(...) eta Jesu Christo gure Jaunac *jauso eben* Sacramentu Šantubaren dignidadera (...)», (O, 133). Esanahi berdin horren aurrean geure buruari galdetu diogu *jauso* adizkian gertatutako bokalen arteko asimilazioaren ondorio ez ote diren egungo *jaáso*, *jaásoten*, *jaásotia*, e.a.

3.4.2. Partizipioan -l (-ill), -n (-iñ) diren aditzak

-L-dun partizipio bakarra *jaso* da eskuizkribuetan (-ill < *i+l*): *ill* - *ilten* / *illien* - *illtiari* - *ilteco* / *illteco* - *illteraño*. Gaur egun ere berdin moldatzen da Oñatiko hizkera. Berdin Izagirrek bildutakoa ere: *ill*.

Partizipioan -n (-iñ < *i+n*) diren aditzak gehiago dira, noski:

edan	edaaten/edaten, edatera	edatia, edatiagaz
jan	jaaten/jaten, jaateco/jateco	jaatia?/jatia, jatian
egon	egoten, egoteco	egotia, egotiagaz
emun	emuten, emuteco	emutia/ematia, emutiarren
erein/ereiñ	ereiten, ereiteco	ereitia, ereitiari
eruan	eruatzen, eruateco	eruatia, eruatiagaz
esan	esaten, esateco	esatia, esatiarren
izan	izaten, izatetico	izatia, izatiac
juan	juaten, juateco	juatia, juatiagaz
urten	urtetzen, urteteco	urtetia, urtetiarren ³²

Berdin esaten dira gehienak gaur egun ere: *egon* - *egoten* - *egotia*, *eruan* - *eruatzen* - *eruatia*, e.a. Izagirreren datuak ere kidekoak dira (cf. *egon*, *emun*, *urten*, e.a.). Oñatin honelaxe antolatzen dira euskararen beste eremu batzuetan hain arruntak diren *esaiten*, *emaiten*, *izaiten*, e.a. bezalako aditz izenak (*urteitera*, *eteiteko*: cf. MV-I, 72 eta *urteitorduen*: cf. MV: I, 73). Ikus, bidenabar, Campi3n (1977: 348-349) eta EGLU: II, 117.

Multzo honetan sailkatu ditugun *edan*, *jan* eta *etzan* aditzen bilakaeran, berriz, bigarren silaban tinbre bereko bi bokal elkarren ondoan ageri duten aditz izenak bildu dira E eta O-n (cf. *edaaten* / *edaten*, *jaaten* / *jaten*, *jaateco* / *jateco*, *etzaateco*). Oñatin, gaur egun, erabat ohizkoak dira oraindik *jaáten* - *jaátia* - *jaáteko* bezalakoak,

(32) Baita beste hauek ere: *eguin* / *eguiñ* - *eguiten* - *eguitia* - *eguitiari* - *eguitera*, *jaon* 'zaindu' < * *jagon* - *jaoteco*, *equin* - *equiten*, *erasaten*, *eraguin* - *eraguiten* / *eraiten* - *eraguitia* - *eraguiteco* / *eraiteco*, *erantzun* - *erantzuten* - *erantzutia*, *etzan* - *etziten* - *etzitia* - *etzaateco*, e.a.

baina ez dugu bildu beste horien parekorik, *éran* - *eráten* - *erátia*, *étziñ* - *etzíttén* - *etzítteko*, e.a. bezalakoak baizik. Izagirren datuak, berriz, *E* eta *O*-koetatik hurbilago oraingoan: cf. *jaan*, *jaáten* eta *eran* - *eráaten* - *eráateko* / *eráteko* eta *etziñ* - *etzíttén* - *etzáatera*.

Bestalde, *juan* aditzari gagozkiolarik, Oñatin, Leintz osoan bezalaxe, oso hedatuta dago, egun, *fan* (*jo > *f*). Izagirrek bere aldetik *fuán* - *fuáteko* dakar. Araotzen, berriz, *fuén* diotenak ere badira. Ildo honetatik, aipa dezagun, egun bizi-bizirik daudela hitzun batzuen hizkeran (01/02-ren jardunean, hain zuzen) egoera zaharragoa islatzen duten *banúa*, *badúa*, *guáz*, e.a. *E* eta *O*-n sarri-sarri irakur daitezkeen *dua*, *badua*, *duaza*, *baduaza*, *guazen* / *guacen*, e.a.-en kideak, alegia. Hala ere, gero eta leku gehiago harrapatzen ari zaizkie *banóia*, *badóia*, *bagóiaz*... bezalakoak ahozko hizkeran.

4. Azken hitzak

4.1. *E* eta *O*-n bildutako aditz izenen eraketan oso erregularra da idazlea eta salbuespen diruditen bakan batzuk besterik ez dira jaso (cf. *agertzen*, *parcaitan*, *zarquetan*, e.a.). Lau markaren bidez eratutako aditz izenak jaso dira, *-tzeen* / *-tzen*, *-quetan*, *-tan* (*-etan* / *-eetan*, *-itan*) eta *-ten*-en bidez sortutakoak, alegia. Hauxe litzateke, beraz, lehen ondorioa.

Corpuseko datu multzorik zabalena *E* eta *O*-ko adizkiek osatu dute. Abiaturua, berriz, eungo euskara izan da. Tartean, K. Izagirrek bildutako datuak ere izan ditugu. Honela, garai ezberdinetako datuekin lan egitean, adizkiok, diakronikoki, bizi izan duten bilakaera ezagutzeko abagunea izan dugu.

Ez dago alde nabarmenik Izagirrek dakarren eta guk, geure aldetik, 01/02 berriemalengandik bildutako datuen artean. Bai, ordea, 01/02 (eutsi egin diote egoera zaharragoari) eta 03/04 hitzunek ordezkatzen dituzten bi belaunaldikoen artean, datu zehatz batzuei dagokienez bederen (bokal luzeak: *sartzéen* *sartzén* eta *-ketan*-dun bisilaboak: *mostu* - *mostzéen* / *mostzén* / *moskétan*, e.a.). *E* eta *O*-ko datuak eta berandua-goko ahozko hizkerarenak (Izagirre eta 01/02-renak, hain zuzen) bat datoz hein handi batean: bietan idoro dira aditz izena inesiboan *-tzeen* / *-tzen*, *-quetan* eta *-ten* / *-teen* diren adizkiak (ikus 3.1., 3.2. eta 3.4. atalak). Datuok adierazten digute, bidenabar, aditz izenen eraketa dugula bokal luzeei ondo samar eutsi zaien arloetari-ko bat (*-atu* diren partizipio batzuetan ere bai gaur egunean). Izan ere, aditz izenen antolaketak ezezik bokal luzeei eusteak ere ikaragarri markatzen du Oñatiko hizkera.

Alabaina, eungo hizkera (01/02 eta 03/04-ena orokorrean) *E* eta *O*-ko datuen-gandik aldenduaz doa partizipioan *-au*, *-idu* eta *-e* diren adizkien antolaketan (ikus 3.3. atala): eskuizkribuetan *-tan* (*-etan* / *-eetan*) eta *-tan* (*-itan*)-en bidez eratzen ziren aditz izenak (cf. *gorde* - *gordeetan* / *gordetan* - *gordetia*, *amau* - *amaitan* - *amaitia*, *partidu* - *partitan* - *partitia*, e.a.), *-ten* eta *-itten* dira eungo hizkeran (cf. *górde* - *gordéten* - *gordétia*, *amáu* - *amáitten* - *amáittia*, *partíu* - *partíitten* / *partíitten* - *partíittia* / *partíittia*, e.a.). Honezkerok, bete dira, beraz, *-ta* (*-ita*-) > *-itte*- eta *-ta* (*-eta*- / *-eeta*-) > *-te*- bilakaerak, baita *-idu* > *-iu* egiten duena ere. Oso bideratuta ikusten dugu *-tze-* > *-tze-* aldaketa ere, 03/04 bezalako hitzunen hizkeran *-tze-*-dun adizkiak lekua galduaz eta *-tze-*-dunak nagusitzen ari zaizkien neurrian: *sartzéen* *sartzén*, *sortzéen* > *sortzén*, e.a.

Horiekin batera, 03/04 hiztunengandik bildutako zenbait datu hasi dira, dagoneko, aurrerago egiten euren bidean. Izan ere, hainbat adizkiren banaketa ez dator bat. *E* eta *O*-n aditz izena *-tzee-* / *-tze-* egiten zuten adizki batzuk (ikus 3.1. atala), *-keta*-ren bidez moldatzen dira horien hizkeran: *poskétan*, *moskétan*, e.a. Erabilerok ez daude, baina, argi eta aditz zehatzen antolaketan suertatzen dira bakarrik, antza: *áusi* / *áustu*, *móstu*, *néurtu*, *óndu*, *sórtu*, *póstu*, e.a. bezalakoetan. Ez, ordea, itxura batean parekoak diruditen beste adizki hauen eraketan: *bátu*, *lótu*, *sáldu*, *sártu*,³³ e.a. 03/04-ren hizkeran dira nagusi horrelakoak, hiztun zaharren (01/02) hizkeran, aldiz, bi aukerak jaso dira horrelakoetan (maizago *-tzee*-dunak, baina): cf. *mostzéen* / *moskétan*, *ontzéen* / *onkétan*, e.a.

4.2. Oñatiko hizkerara mugatu eta bertako aditz izenen eraketaren inguruan jardun dugu orainartekoan. Hemendik aurrera Araba aldera begira jarriko gara, N. Landuchiok Araba aldean jasotako datuekin osaturiko *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* bildumara (1562), hain zuzen ere. Izan ere, kidetasun nabariak antzeman ditu K. Zuazok Arabako erdialdeko azpieuskalkia izan zitekeenaren ordezkartzat aurkeztu duen hiztegi honetako eta *E* eta *O*-ko aditz izenen artean ez aspaldian (ik. Zuazo 1989: 33, 43).

Berak dioenaren haritik, azpimarratu egin nahi dugu, horrenbestez, parekotasun hori. Oñatin (*E*, *O*-n eta beranduagoko hizkeran) bildutako hainbat aditz izen eta *DLC*-ko beste hainbat bide beretik doaz. Hauxe da gure bigarren ondorio nagusia. Zehatz dezagun, bada, zertan den parekotasun hori.

Bi silabadunak eta partizipioan *-tu* / *-du* diren adizki jatorretan antzerako datuak *DLC*-n eta Oñatin gehienetan: *-çayte-* egiten dute aditz izena (cf. *artu* - *arçaytecoa*, *batu* - *baçayten*, *eldu* - *elçaytea*, *quendu* - *quençaytea*, e.a.). Alabaina, horien ondoan baita *quenquetea*, *sastu* - *sasquetea*, *vatu* - *vaquetea* eta *vaytu* - *vayquetea* ere. Oñatin, berriz, *-tzee-* / *-tze-* (*-queta-* ere bai): ik. 3.1. atala. Aditz izenon banaketa ere berdin-berdina da.

Hiru silabadunak eta partizipioan *-tu* / *-du* diren hitz jatorrek ere antzera antolatzen dituzte aditz izenak *DLC*-n eta eskuizkribuetan, hau da, *-queta*-ren bidez (cf. *DLC*-n *aditu* - *adiquetea*, *çuritu* - *çuriquetea*, *gogortu* - *gogorquetea*, *miaztu* - *miazquetea*, e.a., ik. 3.2.2 eta 3.2.3. atalak). Badago, dena den, ezberdintasun txiki bat: eskuizkribuetan ez bezala, Landuchioren hiztegian, mailegu ez direnak bakarrik lirareke *-queta*-ren bidez moldatzen direnak, antza (maileguak diruditen *erregutu* - *erreguquetan*, *vnditu* - *vndiquetea* ere zerrendatzen dira horien aldamenen, hala ere). *-Keta*-ren bidez sortutako aditz izenak oso ohizkoak dira Leintzeko hizkeratan. Azkuek ere izan zuen *-ketan*-dunen entzuterik eta inguru honetan, baita Araban mendebalderago ere, kokatu zituen berak «pero hay bizkainos de lengua que habitan territorio guipuzkoano y alabés, que entre *apurtutea* y *apurtzea*, (...) se quedan sin el uno ni el otro y dicen *apurketa* (...)» eta aurrerago, «La variante *keta* es de los valles de Leniz, Zigoitia y algunas comarcas limítrofes. *Bialketan* dicen allí por *bialduten*, *bialtzen* o *bidaltzen*.» (MV: I, 54, 71). Ik. era berean, MV: I, 113-114 eta 280-281.

(33) Dena den, Azkuek badakar *sarketan* (cf. MV: I, 71) «*Sartu* + *te* + *n* = *sartuten* (B), *sarketan* (B), *sartzen* (c...) en meter.». Baina horren ondoan baita ezinezkoak iruditzen zaizkion beste hainbat adibide ere (ik. *artzen*, *batzen*, *kentzen*, *saltzen*, e.a.; cf. MV: II, 522).

Partizipioan *-i*, *-n* eta *-l* direnak, azkenik, *-ten* egiten dute aditz izena inesiboan *DLC*-n (cf. *euqui* - *euquitea*, *iltea* / *yltea*, *jan* - *jaten*, *ybili* / *ybily* - *ybiltea*, *yraquin* - *yraquetea*, e.a.). *E*, *O*-n eta egun Oñatin (hemen *-teen* ere bai adizki zehatz batzuekin) bezalaxe, alegia.

Beste zenbait adizkiren antolaketa ez da guztiz berbera, nahiz eta ez diren larregi ezberdintzen. Ez dezagun ahaztu, nolana ere, bi testuen artean dagoen bi mendetik gorako aldea.

Maileguak ez dira berdin eratzen hiztegian eta Oñatin. Izan ere, *E* eta *O*-n (ik. 3.2.1. eta 3.3.2 atalak) *-quetan* (*-atu* partizipioak) eta *-itan* direnak (*-atu*, *-adu*, *-au* diren partizipioak), *-aytan* dira *DLC*-n: ik. *-atu* eta *-adu* diren partizipioak: cf. *burladu* - *burlaytan*, *escatu* - *escaytean* - *escaytea*, *asserratu* - *asserraytea*, e.a. eta *acabadu* - *acabaytea*, *negatu* - *negaytea*, e.a. Mailegu zahar ala berri izan bereizketarik egin gabe, denak berdin *DLC*-n. Halaber, hiztegian ez da *-au*-dun partizipiorik ageri *-atu* eta *-adu*-dunak baizik (cf. *acabadu*, *bañatu*, *burladu*, *chupadu*, *escalatu*, *negatu*, e.a.). Bila-kaeraren azken urratsa (*-atu* > *-adu* > *-au*) oraindik bete gabeko aldaerak, horrenbeste. Partizipioan *-idu* diren maileguetan, berriz, *-eta*- egiten da aditz izena *DLC*-n (cf. *curtidu* - *curtieta*, *escogidu* - *escogietea*, *fingidu* - *fingietea*, e.a.).

Partizipioan *-a*, *-e* eta *-o* direnetan ere bide ezberdinak hiztegian eta *E*, *O*-n: *-yta*-dunak hiztegian (cf. *atera* - *ateraytea*, *bete* - *betaytea*, *eraxo* - *eraxaytea*, *erre* - *erraytea* - *erraytaco*, e.a. baina *asse* - *assetea*), *-ta*- (*-eta*- / *-eeta*-) eta *-te*- dunak eskuizkribuetan (cf. *beteetan* / *betetan*, *etara* - *etaraten*, *ito* - *itoten*, e.a.). Beranduagoko ahozko hizkeran *-te*-dunak beti, ostera.

Jarraian zerrendatzen dira aipatu kideasuna aditzera ematen duten hainbat datu, behin-behineko sailkapena, banaketa eta hautatu diren adibideak. *DLC*-ko aditz izenak, zaharrenak, eskaintzen dira ezkerreko zutabearen erreferentzia gune nagusi moduan, erdikoan, eskuizkribuetako datuak eta eskuinekoan, egungo ahozko hizkeraren corpusean bildu ditugunak. Hona hemen, beraz, azken emaitzok (inesiboan eskaintzen dira):

<i>DLC</i> -n	<i>E</i> eta <i>O</i> -n	Oñatin egun
1. <i>-tu</i> (katea <i>V</i> , <i>r</i> , <i>z+tu</i> deneko partizipioekin) / <i>-du</i> (katea <i>n</i> , <i>l+du</i> denekoekin), (Oñatin, egun, <i>-i</i> direnak ere bai), hitz jatorrak, bi silabadunak		
<i>-çayten</i>	<i>-tzeen/-tzen</i>	<i>-tzeen/-tzen</i> (<i>-teen/-ten</i>), <i>-ketan</i>
<i>batu</i> 'coger'		<i>batu</i>
<i>baçayten</i>	<i>batzeen/batzen/baquetan</i> <i>-batzeia</i>	<i>batzéeen/batzén-batzéia</i>
(<i>vatu</i> 'recoger' <i>vaquetea</i> 'recogimiento' <i>vaytu</i> 'empeñar' <i>vayquetan</i>)		
<i>eldu</i> 'madurar'	<i>eldu</i>	<i>eldu</i>
<i>elçaytea</i>	<i>eltzeen/eltzen</i>	<i>eltzéeen/eltzén-eltzéia</i>
<i>quendu</i> 'quitar, arrancar'	<i>quendu</i>	<i>kéndu</i>
<i>quençayten-quençaytea</i>	<i>quentzeen/quentzen</i>	<i>kentzéeen/kentzén-kentzéia</i>
<i>quençaytecoa</i>	<i>quentzeia/quentzia</i>	
<i>/quenquetea</i>		

(galdu-galtea ondu-onçea) <i>sartu</i> 'entrar, meter' <i>sarçaytea</i> ³⁴ (sorrquetea 'ensordamiento')	galdu galtzeen/galtzen-galtzeia <i>sartu</i> sartzeen/sartzen-sartzeia	gáldu galtzéeen/galtzén-galtzéia <i>sártu</i> sartzéeen/sartzén-sartzéia
----- (<i>sastu</i> 'estercolar' sasquetea)	<i>puztu</i> puztzen-puztzeia	<i>pústu</i> pustzéeen/pustzén/pustéén /pustén, puskétan pustzéia/pustéia, puskétia
(aussi 'quebrar' aussiten/ausiten-aussitea)	ausi ausiten-ausitia	<i>áusi/áustu</i> ausítten/austzéeen/austéén /austén, auskétan ausítia /austzéia/austéia, auskétia
busti bustiquetea	busti bustiten-bustitia	<i>bústi</i> bustítten/bustzéeen/bustéén bustítia/bustzéia/bustéia

2. *-tu* (katea V, r, s, z+tu deneko partizipioak) / *-du* (katea n, l+du denekoak); *-atu* partizipioak (hitz jatorrak DLC-n, hitz jatorrak + mailegu zaharrak besteetan), bi baino silaba gehiagodunak

<i>-quetan</i> <i>berotu</i> 'escalentarse' beroquetea 'escalentamiento' <i>verotu</i> 'calentarse' veroquetea 'calentamiento'	<i>-quetan</i> <i>berotu</i> beroquetan	<i>-ketan</i> <i>berótu</i> beróketan-beróketia
<i>çabaldu</i> 'ensanchar, extender' çabalquetea 'ensanchamiento' /çabaltea 'estendimiento'	<i>zabaldu</i> zabalquetan-zabalquetia	<i>sabáldu</i> sabálketan-sabálketia
<i>apayndu</i> 'adereçar' apayquetaquoá	<i>apaindu</i> apainquetan	<i>apáinddu</i> apáinketan-apáinketia
<i>biurtu/viurtu</i> 'boluer, restituir' <i>viurrtu</i> 'retorcer' biurquetea 'buelta' viurquetea 'restitución, retorçedura' viurtea 'boluimiento'	<i>biurtu/viurtu</i> biurquetan-biurquetia	<i>biúrdu</i> biúrketan-biúrketia
<i>sinistu</i> 'creer' sinisquetea <i>aztu</i> 'oluidar' azquetan	<i>sinistu</i> sinisquetan-sinisquetia <i>aztu/aaztu</i> azquetan	<i>siñístu</i> siñísketan-siñísketia <i>aástu</i> aásquetan-aásquetia
(<i>escatu</i> 'pedir' escaytan)	<i>escatu</i> escaquetan-escaquetia	<i>eskátu</i> eskáketan-eskáketia

(34) Azkuek ere badakar oso antzerako aldaera bat Laudioko Katiximatik jasota «*elexan sarzaitorduen* al entrar en la iglesia» (MV: I, 73).

<i>aurreratu</i> 'adelantarse' aurreraytan)	<i>aurreratu</i> aurreraquetan	<i>áurrératu</i> áurreraketan-áurreraketia -aurreraquetia
--	-----------------------------------	---

3. *-a, -e, -o* diren partizipioak, hitz jatorrak, bi eta bi baino silaba gehiagodunak; *-atu* partizipioak (bakarrik *DLC-n*), mailegu zaharrak, bi baino silaba gehiagodunak; *-adu* (*DLC-n*) > *-au* (eskuizkribuetan eta Oñatin gaur egun) partizipioak, mailegu berriagoak, bi baino silaba gehiagodunak

<i>-ytan</i> (<i>-aytan</i>)	1) <i>-tan</i> (<i>-etan</i> / <i>-eetan</i>)	1) <i>-ten</i>
<i>gorde</i> 'guardar' gordaytan	<i>gorde</i> gordeetan/gordetan -gordetia	<i>górde</i> gordéten - gordétia
(<i>asse</i> 'hartar' - <i>assetea</i>)	<i>ase</i> aseetan	<i>ásé</i> aséten-asétia
	2) <i>-ten</i>	
<i>atera</i> 'sacar' ateraytea	<i>etara</i> etaraten - etaratia	<i>atáral/etára</i> atáraten/etáraten-atáratia/etáratia
<i>yguo</i> 'caualgar' ygayteco	<i>igo</i> igoten-igotia	<i>ígo</i> igóten-igótia
	3) <i>-quetan</i>	2) <i>-ketan</i>
<i>barcatu</i> 'perdonar' barcaytea	<i>parcatu</i> parcaquetan-parcaquetia	<i>barkátu</i> barkáketan-barkáketia
<i>veguiratu</i> 'mirar' veguiraytaoa /inguiratu-inguiraitia	<i>beguiratu</i> beguiraketan -beguiraketia	<i>begíratu</i> begíráketan-begíráketia
	4) <i>-tan</i> (<i>-itan</i>)	3) <i>-ten</i> (<i>-itten</i>)
<i>acabadu</i> 'acabar' acabaytea	<i>acabau</i> acabaitan-acabaitia	<i>akábau</i> akábaitten-akábaittia
<i>bañatu</i> 'bañatu' bañaytandan	<i>pagau</i> ³⁵ apagaitan-pagaitia	<i>pagáu</i> pagáitten-pagáittia

4. *-idu* partizipioak, mailegu berriagoak, bi baino silaba gehiagodunak

<i>-etan</i>	<i>-tan</i>	<i>-ten</i> (<i>-itten</i>)
<i>partidu</i> 'partir' partietea	<i>partidu</i> partitan-partitaco	<i>partíu</i> partíitten/partíitten-partíittia /partíittia
<i>mantenidu</i> 'mantener' mantenietea	<i>mantenidu</i> mantenitan-mantenitia	<i>manténiu</i> manténitten-manténittia

5. *-i, -n, -l* diren partizipioak, hitz jatorrak, bi eta bi baino silaba gehiagodunak

<i>-ten</i>	<i>-teen</i> / <i>-ten</i>	<i>-teen</i> / <i>-ten</i>
<i>assi</i> 'començar' assitea	<i>asi</i> asiten-asitia	<i>ási</i> astéten/astén
<i>jançi</i> 'calçar' jaztea	<i>jantzi</i> jantziten/jazten-jantzitia	<i>jántzi</i> jástén-jástia

(35) Eskuizkribuan horren parekorik bildu ez denez *-atu* > *-adu* > *-au* erako partizipiodun beste adibide bat zerrendatzen dugu hemen.

(busti-bustiquetea, euchi/euchy-euchayteco)		
<i>erossi</i> 'comprar'	<i>erosi</i>	<i>erósi</i>
erossiten	erosten-erostia	erósten-eróstia
<i>ysçaungui</i> 'apagar'	<i>itzungui</i>	<i>itxúngi</i>
ysçauntea	itzunguitia-itzunguiteco	itxúngitten-itxúngittia
(irasçarri-yrasçarriquetaco)		
<i>esçin</i> 'echarse, yazer'	<i>etzan</i>	<i>étziñ</i>
esçiten-esçitea	etziten-etzitia	etzíttiten-etzíttia
<i>yçan</i> 'ser'	izan	ízan
yçatea-yçatean	izaten-izatia	izátén-izátia-izátian
	<i>ill</i>	<i>íll</i>
iltea/yltea 'matança'	iltén/illtén-illtiari	ílltén-ílltia

Bibliografia

- Azkue, R.M., 1969 [1923-25], *Morfología Vasca*, LGEV, Bilbao.
- Bonaparte, L.L., 1869, *Le verbe basque en tableaux...*, Londres.
- Campión, A., 1977 [1884], *Gramática de los cuatro dialectos literarios del euskara*, LGEV, Bilbao, 1977.
- Elortza, J., 1975, "Oñatiko Arrazola etxeko manuskritoak", *Euskera*, XX, 529-530.
- , 1977, "Oñatiko Arrazola etxeko manuskritoak", *Euskera*, XXII-2, 179-197.
- , 1990, "Oñatiko euskara landu zuen lehenengo idazlea", *Gehigarria in Deia* (1990-IX-29), 5. or.
- Euskaltzaindia, 1987, *Euskal Gramatika: Leben Urratsak II*, Bilbo.
- Izaguirre, C., 1971, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*, ASJU-ren gehigarriak, 7. zb.
- Landuchio, N., 1562, *Dictionarium Linguae Cantabrigiae*, M. Agud eta L. Michelena arg. ASJU-ren gehigarriak, 3. zb., 1958.
- Umerez, M., 1805, *Osaba baten instruccinua bere Illoba ezcondu eta Necazari batentzat bere eta bere Familiaren gobiernu oneraco Jaungoicoaren Legue santubagaz conforme*.
- , (?), *Errectore Jaun baten instruccinua ezconduric vizi dan bere Adisquide Necazari batentzat bere eta bere Familiaren gobiernu oneraco Jaungoicoaren Legue santubagaz conforme*.
- Zuazo, K., 1989, "Arabako euskara", *ASJU*, XXIII-1, 3-48.

Análisis acústico de las vocales del dialecto vizcaíno

MAITENA ETXEBARRIA
(Universidad del País Vasco)

El propósito del presente estudio es describir y analizar, desde el punto de vista acústico, el sistema vocálico del dialecto vizcaíno. Para ello comenzaré exponiendo brevemente algunos de los principios teóricos básicos, necesarios para la realización de un análisis acústico de las vocales.

1. Estructura acústica de las vocales

1.1. En palabras de P. Delattre (1948): “las resonancias que caracterizan el timbre de una vocal oral resultan de la filtración que sufre el tono glotal (la vibración de las cuerdas vocales) al pasar por la boca (y por las cavidades guturales que sobreentendemos aquí). La boca se comporta como un filtro (o un resonador, que viene a ser lo mismo) que no deja pasar que ciertas vibraciones salidas de la glotis. Las frecuencias que la boca deja pasar son diferentes para cada vocal; y si son diferentes se debe principalmente a que las cavidades de resonancia que las filtran cambian de forma y/o de dimensiones”.

Es decir, al ponerse en vibración las cuerdas vocales producen una onda compuesta. Si mantuviésemos la misma frecuencia fundamental, cada uno de los sonidos que emitiésemos tendría exactamente la misma configuración. Por lo tanto, si dependiese la percepción de cada vocal tan sólo de la frecuencia de sus componentes, todas las vocales serían —bajo condiciones iguales— prácticamente idénticas.

Ahora bien, lo que diferencia una vocal de otra u otras, aunque la frecuencia de sus componentes sea igual, es la distinta estructuración de sus armónicos, cuya percepción es lo que denominamos *timbre*. Esto quiere decir que de todos los armónicos componentes, serán reforzados aquellos cuyas frecuencias coinciden con las frecuencias de resonancia de las distintas cavidades del conducto vocal. Como la articulación de cada sonido requiere unas determinadas posiciones de los órganos articulatorios que modifican la forma y el volumen del resonador vocal, se originan distintas frecuencias de resonancia que infieren una determinada estructura en el espectro vocálico. Cada conjunto de armónicos reforzados es un *formante*, que en definitiva es el conjunto de frecuencias características del timbre de una vocal.

Quisieramos señalar, sin embargo, que se ha discutido el valor de los formantes de una vocal: entre los estudios al respecto señalaremos que Oeken (1963: 22-23) niega que puedan ejercer los formantes "alguna influencia determinante sobre la discriminación de los sonidos". Haggard (1963: 231-233), contestando al anterior, argumentó que la percepción de las vocales debe examinarse bajo el punto de vista de las funciones y las relaciones.

De todos los formantes, los dos primeros son indispensables para la percepción de cada vocal, siendo, por ello, los responsables de la diferenciación vocálica. El tercer formante desempeña cierta función, en determinados casos, como veremos más adelante. El resto de los formantes superiores son los llamados *formantes individuales* que dependen de la configuración faringo-bucal de cada sujeto. Las mujeres y los hombres difieren más en la longitud total de la faringe que en la de la boca. En general, se ha calculado que las frecuencias formánticas de la voz femenina son en torno a un 15% más altas que las masculinas. Esta variación es debida a la mayor velocidad de vibración de las cuerdas vocales, que se ve acompañada por un mayor distanciamiento entre los formantes de frecuencia, en el caso de la voz femenina frente a la masculina.

Por otra parte, los formantes individuales, de forma secundaria, varían según la altura del fundamental, la intensidad de la voz, las intenciones expresivas, sus condiciones auditivas o incluso las condiciones acústicas del lugar donde se hable.

1.2. Relaciones articulatorias y acústicas

Aunque no exista una base teórica suficiente para establecer unas correlaciones estrechas entre el mecanismo articulatorio y la posición de los formantes en el espectro acústico, pueden señalarse unas tendencias que, aunque sea desde un punto de vista pedagógico, responden a unas realidades bien observadas. Así, Delattre (1948 y 1951) señaló las relaciones existentes entre las frecuencias formánticas y las configuraciones de la cavidad bucal en el habla natural, del siguiente modo:

1.—Existe una relación directa entre la elevación de la frecuencia del primer formante F1 y la abertura de la cavidad oral. Cuanto más alta es la frecuencia del F1, más grande es la abertura total de la cavidad, y a la inversa. Así en la Figura 1¹ puede verse cómo el F1 de [a] es el que tiene mayor altura, mayor frecuencia, siendo los de las vocales altas [i, e, u] los de menor frecuencia.

2.—Existe también una relación directa entre el retroceso y la elevación de la lengua y el descenso de la frecuencia del segundo formante F2: cuanto más posterior sea la posición de la lengua, más baja es la frecuencia del F2, y a la inversa. En segundo lugar, puede decirse que existe también una relación directa entre el redondeamiento labial y el descenso en la frecuencia del F2: cuanto mayor sea el redondeamiento y la protusión o proyección labial, más baja será la frecuencia del F2, y a la inversa (o, u).

3.—Por último, diremos que existe una relación directa entre la elevación frecuencial del tercer formante, F3, y el descenso del velo del paladar, como en la

(1) Las figuras a las que se alude en el texto aparecen de forma correlativa al final del mismo.

nasalización, y entre el mismo descenso en la frecuencia del F3 y la elevación de la punta de la lengua hacia la posición retrofleja.

En un trabajo posterior, Stevens y House (1955) utilizando un modelo analógico de la cavidad bucal obtuvieron las siguientes relaciones experimentales entre las frecuencias de los formantes y los parámetros articulatorios. Las conclusiones a las que llegaron fueron las siguientes:

El *Formante 1* es alto cuando existe una estrecha constricción de la lengua cerca de la glotis y una abertura bucal amplia y deslabializada. Es bajo cuando la abertura bucal es pequeña y existe labialización, o cuando se produce una constricción estrecha de la lengua cerca de la abertura bucal.

El *Formante 2* generalmente aumenta su frecuencia a medida que la constricción se adelanta en la cavidad bucal desde la glotis, o a medida que la abertura labial aumenta. Cuanto mayor sea la constricción lingual, mayor será el aumento de la frecuencia del F2. Este formante baja su frecuencia a medida que disminuye la abertura labial y la constricción lingual se aproxima a la glotis.

El *Formante 3* aumenta su frecuencia, pero en menor medida que el F2, conforme la constricción avanza desde la glotis y aumenta el tamaño y la deslabialización de la abertura bucal. Disminuye su frecuencia con una abertura labial pequeña y si la constricción lingual se aproxima a la glotis.

Las modificaciones frecuenciales de los tres primeros formantes pueden dar cuenta también de otros hechos articulatorios generales. Ya hemos visto como la *labialización* se caracteriza por el descenso en su gama de frecuencias del F2, sobre todo, y del F3. La *palatalización* se caracteriza por un considerable aumento de las frecuencias del F2. La *velarización* se manifiesta por un amplio descenso de las frecuencias del F2 y prácticamente insignificante del F3, permaneciendo casi inalterable el F1.

Antes de pasar a la segunda parte de este tema, dedicado al vocalismo vasco, expondremos brevemente algunas notas referidas a las cartas de formantes y a la elaboración de los triángulos acústicos, lo que nos permitirá comprender y seguir más cómodamente el análisis acústico del vocalismo vasco.

1.3. Cartas de formantes

La comparación de las distintas realizaciones vocálicas se lleva a cabo a través de las cartas de formantes, que permiten la representación de un punto coordinado a través de las vocales formánticas llevadas sobre el eje de abscisas y el de ordenadas. La escala que se utiliza (Vid. Fig. 2) para representar dichos valores, los del F1 y F2, es logarítmica: refleja una compensación tal que los intervalos sonoros iguales que llegan a nuestro oído se representan por distancias iguales, es decir, lo mismo que sucede en las escalas musicales.

Sobre el eje de abscisas (el horizontal, que va desde los 500 Hz) se llevan los valores del F2; sobre el eje de ordenadas (el vertical, que va desde los 200 Hz hasta los 1000 Hz) se llevan los valores del F1. Hay que tener en cuenta que al tratarse de una escala logarítmica las distancias entre los valores que aparecen en la carta no son iguales: por ejemplo, entre 800 y 1000 cada cuadrado vale 20 Hz, mientras que entre 200 y 300 vale 5 Hz.

Los valores de los formantes se obtienen midiendo las distancias existentes desde la línea de referencia hasta el centro de cada formante en el punto medio de la duración de cada vocal.

Es preciso reconocer que las relaciones que existen entre las distintas vocales representadas en una carta de formantes y los tradicionales parámetros de abertura/cierre y anterioridad/posterioridad son los siguientes:

1.—En el eje de ordenadas (vertical), donde se llevan los valores del F1, como ya hemos indicado, se puede observar el grado de abertura del conducto vocal: existe una relación constante y directa entre la abertura bucal y el nivel de frecuencias representado en el eje de ordenadas. Las vocales [a] por ejemplo, que aparecen en la parte inferior de la carta de formantes, tal como podemos apreciar en la Fig. 3, y que tienen, por tanto, las frecuencias más altas, poseen la mayor abertura del conducto vocal. Lo contrario sucede con las vocales [i, u].

2.—En el eje de abscisas (horizontal), en el que se sitúan los valores del F2, se indica la *longitud de la cavidad bucal*: existe una relación constante e inversa entre la longitud de la cavidad bucal anterior y el nivel de frecuencias representado en el eje de abscisas. Las vocales [i] que en la carta de formantes ocupan las posiciones frecuenciales más altas están situadas, por tanto, en la parte izquierda de la carta y presentan la menor longitud de la cavidad bucal anterior; lo contrario ocurre con las vocales [u].

1.4. Triángulos acústicos

De la misma manera que bajo el punto de vista fisiológico se viene realizando desde hace mucho tiempo la representación de las vocales por medio de los llamados "triángulos articulatorios", que dan una idea lo más exacta posible de la situación articulatoria de la vocal en la cavidad bucal, desde el punto de vista acústico también es factible la representación de un sistema vocálico por medio de los "triángulos acústicos".

Estos triángulos acústicos se obtienen situando, tal como hemos señalado, sobre la carta de formantes, los resultados de los valores, absolutos o medios, de los F1 y F2.

2. Análisis acústico de la lengua vasca: las vocales

Las realizaciones vocálicas, como es sabido, presentan rasgos comunes para todas las lenguas, por lo que, en un principio, su estudio parecería revestir una complejidad relativa; sin embargo, se puede apreciar cómo cada lengua estructura su sistema vocálico dentro de unas coordenadas de frecuencia y timbre bien definidas y diferenciadas entre sí.

En los estudios fonéticos aplicados a la lengua vasca, se observa que las vocales se han tratado casi siempre enmarcadas en la descripción fonológica de la lengua, en pocas ocasiones de forma monográfica, y mucho menos desde el punto de vista de su estructura acústica (ver Bibliografía). Tal como señaló Michelena (1977: 47), "La mayor parte de las variedades vascas tienen un sistema vocálico, sencillo, análogo al del castellano, con cinco fonemas /i, e, a, o, u/ (...), la semejanza entre las vocales vascas y las del castellano no se limita al sistema sino que se extiende también a las realizaciones fonéticas". En el mismo sentido se han pronunciado R. de Rijk (1970: 149) y N. Moutard (1981).

Comenzaré exponiendo ciertos aspectos metodológicos, no sin antes señalar que este trabajo se enmarca dentro de una investigación más amplia que constituye el ya referido *Análisis acústico de la lengua vasca* (vid. Urrutia, Etxebarria, Túrrez y Duque 1988, 1989 y 1991).

2.1. Metodología

2.1.1. En relación a los Puntos Encuestados, y teniendo en cuenta la diversidad geográfica, y dentro de ella la distribución dialectal, se han distinguido los siguientes apartados:

- Dialectos
- Subdialectos
- Variedades

Hemos operado con la distribución dialectal clásica, en este caso, presentamos los resultados referentes al llamado dialecto vizcaíno; dentro de él, se han encuestado los siguientes puntos:

DIALECTO VIZCAÍNO:

- Subdialecto Vizcaíno Oriental
  - Variedad de Lequeitio
  - Variedad de Marquina
- Subdialecto Vizcaíno Occidental
  - Variedad de Guernica
  - Variedad de Arratia
  - Variedad de Ochandiano
- Subdialecto Vizcaíno de Guipúzcoa
  - Variedad de Vergara

2.1.2. Selección de los informantes.

La selección de los informantes, seis en total, se ha realizado atendiendo a los siguientes criterios:

Se han encuestado únicamente varones ya que, como es sabido, la voz masculina, por su estructura de timbre, es más nítida y más segura para el análisis acústico. Además se seleccionaron individuos de edades comprendidas entre 30 y 65 años, por considerar que este grupo es el más representativo de la población y el más adecuado para la consecución de los fines perseguidos en el estudio.

Los informantes seleccionados son bilingües, usan castellano y euskera, aunque su primera lengua (lengua materna) es la lengua vasca. El conocimiento que poseen de su lengua materna no ha sido desarrollado a través de la enseñanza escolar.

2.1.3. Encuestas y cuestionario.

Después de haber seleccionado a los informantes, la recogida de material se realizó mediante una entrevista o conversación dirigida. El desarrollo de ésta ha sido determinado por las preguntas del cuestionario elaborado. Las preguntas fueron

realizadas en castellano y las respuestas de los informantes, que naturalmente fueron dadas en euskera, han aportado el material utilizado para el análisis de las realizaciones vocálicas que configuran el objeto de estudio de la investigación.

Todas las encuestas fueron grabadas. Para recoger el "corpus" que permitiese el estudio de las características fonéticas de las vocales del dialecto vizcaíno, se elaboró un cuestionario de 277 preguntas. Se realizó, además, la selección de un "corpus" de léxico común, esto es, términos utilizados por todos los hablantes y, a poder ser, en todas las áreas dialectales.

2.2. Descripción y desarrollo del sistema vocálico

Tal como ya hemos expuesto en el apartado 1.2., existe una relación directa entre la disposición de los formantes de frecuencias en el espectro y la posición de los órganos articulatorios del aparato fonador, en la realización de los sonidos. Es por tanto posible, como ya han demostrado en sus trabajos Delattre (1948 y 1951), Stevens y House (1955), Lindblom y Sundberg (1971) y Quilis (1981), describir las características articulatorias de las realizaciones vocálicas a partir de los datos obtenidos en el análisis físico-acústico del corpus estudiado.

En este trabajo hemos analizado las realizaciones tónicas y átonas de las cinco vocales, atendiendo además a su posición en cada término, es decir:

- a. Posición inicial (sílabas libre y trabada)
- b. Posición interior (sílabas libre y trabada)
- c. Posición final (sílabas libre)

Al mismo tiempo, se distribuyeron las realizaciones vocálicas según los diferentes contextos consonánticos, con el propósito de verificar si el contorno consonántico provocaba alguna alteración en la disposición de los formantes de frecuencia de las respectivas vocales. Esta estructuración fue aplicada informante por informante, en cada variedad, por subdialectos y, finalmente, a la totalidad del material recogido.

El número de realizaciones analizadas ascendió a un total de 2600 vocales; pasaremos ahora a describir las magnitudes estudiadas ofreciendo unidades pormenorizadas.

Realizaciones del fonema /i/:

Representación ortográfica: *i* ("ibili").

Descripción Articulatoria: Primer grado de abertura de la serie palatal.

Descripción Acústica: Rasgo vocálico, no consonántico, habitualmente sonoro, difuso y agudo.

Puede aparecer indistintamente en posición tónica y átona. En cuanto al campo de dispersión de la vocal [i], tanto en su variante tónica como átona, en todos los contornos y posiciones silábicas, en el llamado dialecto vizcaíno, nos encontramos con los siguientes índices de oscilación:

- a. El F1 oscila entre los 207 y los 344 Hz (invariancia = 137).
- b. El F2 se realiza entre los 1583 y 2065 Hz de frecuencia media (invariancia = 482).

Según estos datos, podemos deducir que, desde el punto de vista articulatorio, el grado de abertura (indicador en el F1) es medio y por lo que respecta a las frecuencias del F2 nos indican que la realización es menos palatal que en otras manifestaciones. (Vid. Fig. 4)

Realización del fonema /e/:

Representación ortográfica: *e* (“zer”).

Descripción articulatoria: Segundo grado de abertura en la serie palatal.

Descripción acústica: Rasgo vocálico, no consonántico, habitualmente sonoro, denso y agudo.

Puede aparecer también indistintamente en posición tónica y átona. El campo de dispersión de la vocal [e], en cualquiera de los contornos y posiciones, tanto en su variante tónica como átona, como ya hemos podido ver para las realizaciones del fonema /i/, fue uniforme, por lo que se refiere a los valores de F1, oscilando la frecuencia media entre 241 Hz y 482 Hz (invariancia = 241 Hz). Sin embargo, sí se aprecia una diferencia notable para el F2 respecto a la distribución tónica/átona; en el dialecto vizcaíno, la realización tónica presenta una invariancia mucho menor que la obtenida para las realizaciones átonas (688 Hz para la átona frente a 551 para la tónica).

Analizadas las realizaciones de forma conjunta y siempre en relación a la vocal [e], el F1 medio fue de 345 Hz y el F2, también medio, fue de 1689 Hz.

Tal como puede observarse, el grado de palatalización es bastante similar al de la vocal [i]. (Vid. Fig. 5)

Realizaciones del fonema /a/:

Representación ortográfica: *a* (“zabala”).

Descripción articulatoria: Grado de abertura máximo.

Descripción acústica: Rasgo vocálico, no consonántico, habitualmente sonoro, denso y timbre entre grave y agudo.

Puede aparecer en posición tónica y átona. Así como en las anteriores realizaciones vocálicas, se ha apreciado alguna ligera variación, de distinto orden; en este caso, las realizaciones tanto tónicas como átonas y en cualquier posición han sido muy uniformes. Espectrográficamente los formantes de la [a] se comportan como sigue:

- a. El F1 se inserta entre los límites de 413 y 688 Hz (invariancia = 275 Hz).
- b. El F2 se realiza entre los 1033 y los 1514 (invariancia = 481 Hz).

Según estos datos, la [a] del dialecto vizcaíno presenta una realización prácticamente idéntica en todos nuestros informantes, sea cual sea su variedad dialectal. (Vid. Fig.6)

Realizaciones del fonema /o/:

Representación ortográfica: *o* (“ondo”).

Descripción articulatoria: Segundo grado de abertura en la serie velar (medio).

Descripción acústica: Rasgo vocálico, no consonántico, habitualmente sonoro, denso o difuso y de timbre grave.

Aparece tanto en posición tónica como átona. El campo de dispersión de la vocal [o] en cualquiera de sus contornos y posiciones silábicas, tanto en su variante tónica como átona, y tal como se ha podido apreciar para otras vocales, fue uniforme. El análisis espectrográfico arrojó los siguientes resultados:

- a. El F1, fuera de algún resultado asistemático, oscila habitualmente entre los 275 y los 551 Hz (invariancia = 276 Hz).
- b. El F2 se realiza entre los 654 Hz y los 1101 Hz (invariancia = 447 Hz).

Aunque la igualdad fue manifiesta, si querríamos señalar que comparando estos datos de la vocal [o] con otros del resto de la lengua vasca, observamos que en el dialecto vizcaíno se agrupan las realizaciones de menor abertura y labialización. (Vid. Fig. 7)

Realizaciones del fonema /u/:

Representación ortográfica: *u* ("gezurra").

Descripción Articulatoria: Primer grado de abertura de la serie velar.

Descripción Acústica: Rasgo vocálico, no consonántico, habitualmente sonoro, difuso y de timbre grave.

Puede aparecer en posición tónica o átona. Las realizaciones, en cualquiera de los contornos y posiciones silábicas, tanto tónicas como átonas, no presentan ninguna distribución, fenómeno éste ya observado en otras realizaciones vocálicas. Del examen acústico en el sonógrafo deducimos los datos siguientes:

- a. El F1 varía entre 241 Hz y 413 Hz (invariancia = 172).
- b. El F2 oscila entre 620 Hz y 1033 Hz (invariancia = 413 Hz).

La zona de dispersión originada por estas invariantes presenta concomitancias con la establecida por las invariantes de la vocal [o], de un modo semejante a lo que hemos visto con la [e] respecto de la [i] para el dialecto vizcaíno. Esta proximidad entre la [o] y [u] ha sido ya señalada para la lengua vasca por distintos autores, entre ellos citaremos a Gavel (1920), Navarro Tomás (1923) y Michelena (1977). Articulatoriamente, como ya ha ocurrido con la [o], la variación es mínima. (Vid. Fig. 8)

Por último, ofrecemos los valores estadísticos que arrojaron los datos recopilados, atendiendo a su distribución; así, del resultado del análisis de los dos primeros formantes en las realizaciones vocálicas correspondientes a los informantes del dialecto vizcaíno, obruvimos el triángulo acústico que a continuación exponemos, y que podría considerarse como propuesta de "un triángulo acústico vocálico del dialecto vizcaíno". (Vid. Fig. 9).

Bibliografía

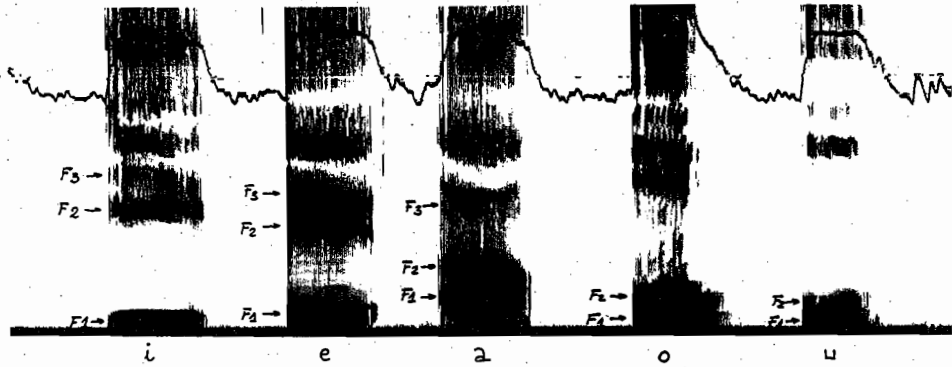
- Alonso, A., 1923, «Consonantes de timbre sibilante en el dialecto vasco-baztanés», en *III Congreso de Estudios Vascos*, San Sebastián, 57-64.
- Anderson, J. M., 1973, «*Structure du dialecte basque de Maya* de G. N'Diaye», *Lingua* 32. 344-355.
- Azkue, R. M. de, 1919, «Fonética vasca», en *I Congreso de Estudios Vascos*, Bilbao, 456-480.
- , 1932, *Particularidades del dialecto roncalés*, Bilbao.
- Corum, C., 1972, «Palatalization Phenomena in Basque», *ASJU* 6. 29-34.

- Delattre, P., 1948, «Un triangle acoustiques des voyelles orales du français», *The French Review* 21. 477-484. Recogido en Delattre 1966, 236-242.
- , 1951, «The Physiological Interpretation of Sounds Spectrograms», *Publications of The Modern Language Association of America* 66. 864-876. Recogido en Delattre 1966, 225-235.
- , 1966, *Studies in French and comparative phonetics selected papers in French and English*, The Hague, Mouton.
- Echaide, A., 1968, *Castellano y Vasco en el habla de Orio*, Príncipe de Viana, Pamplona, 1968.
- Gavel, H., 1920, *Éléments de phonétique basque*, RIEV 12 (tirada aparte). 1-542.
- , 1960, «Réponses souletines», *Euskera* 5. 293-316.
- Haggard, M. P., 1963, «In defence of the formant», *Phonetica* 10. 231-233.
- Holmer, N. M., 1964, *El idioma vasco hablado. (Estudio de dialectología euskérica)*, San Sebastián.
- y V. Abrahamson, 1968-69, «Apuntes vizcaínos», *ASJU* 2. 87-141 (1ª parte); *ASJU* 3. 171-227 (2ª parte).
- Lafon, R., 1958, «Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)», en *Estructuralismo e Historia II. Homenaje a A. Martinet*, Universidad de La Laguna, 77-106
- Larrasquet, J., 1928, *Action de l'accent dans l'évolution des consonnes*, París, pp. 43 y ss.
- , 1932, «Phonétique du basque de Larrajá», RIEV 23. 153-191.
- , 1934, *Le basque souletin nord-oriental*, Klincksieck, París, 27-37.
- Martinet, A., 1955, «Les occlusives en basque», en *Économie des changements phonétiques. Traité de Phonologie Diachronique*, Berna.
- Michelena, L., 1951, «De fonética vasca. La distribución de las oclusivas aspiradas y no aspiradas», *BAP* 7:3. 539-549.
- , 1953, «Contribución al conocimiento del dialecto roncalés», *BAP* 9. 499-536.
- , 1957, «Las antiguas consonantes vascas», en *Estructuralismo e Historia I. Homenaje a A. Martinet*, Universidad de la Laguna, 113-157.
- , 1967, «Notas fonológicas sobre el salacenco», *ASJU* 1. 163-177.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*, Diputación de Guipúzcoa, San Sebastián, 2ª edición.
- Moutard, N., 1975-76 «Étude phonologique sur les dialectes basques», *FLV* 19. 5-42; 20. 141-189; 22. 9-54.
- , 1981, «Problemes spécifiques de phonétique et de phonologie basques», en *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 115-128.
- N'Dyaye, G., 1970, *Structure de dialecte basque de Maya*, Mouton, The Hague-Paris.
- Navarro Tomás, T., 1923, «Observaciones fonéticas sobre el vascuence de Guernica», en *III Congreso de Estudios Vascos*, San Sebastián, 49-56.
- , 1925, «Pronunciación guipuzcoana», en *Homenaje a Menéndez Pidal*, III, Madrid, 593-653.
- Oeken, F.W., 1963, «Kritisches zur Formanttheorie der Vokale», *Phonetica* 10.
- Ormaechea, N., 1926, «La pronunciación guipuzcoana del sr. Navarro Tomás», RIEV 17. 206-268.
- Quilis, A., 1981, *Fonética acústica de la lengua española*, Gredos, Madrid.
- Rijk, R. de, 1970, «Vowel Interaction in Bizcayan Basque», *FLV* 5. 149-167.
- Rollo, W., 1925, *The Basque Dialect of Marquina*, Amsterdam.
- Rotaetxe, K., 1978, *Estudio estructural del euskera de Ondárroa*, Leopoldo Zugaza, Durango.
- , 1979, «Interpretación de la cantidad silábica en euskera», *Archivum* 29-30. 373-385.

- Salaburu, P., 1983, *Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia. Fonetika eta fonologia*, Publicaciones de la Universidad del País Vasco, Leioa (2 vols.).
- Stevens, K. N. y House, A. S., 1955, «Development of a quantitative description of vowel articulation», *Journal of Acoustic Society* 27. 484-493.
- Txillardegi, 1980, *Euskal fonologia*, Ediciones Vascas, San Sebastián, pp. 88-91, 125-148, 197-204.
- Uhlenbeck, C. C., 1909-10, «Contribución à une phonétique comparative des dialectes basques», *RIEV* 3. 469-503; 4. 65-118.
- Urrutia, M., Etxebarria, M., Túrrez, I. y Duque, J. C., 1988-91, *Fonética vasca*, Universidad de Deusto, Bilbao, 3 vols. (I: 1988, II: 1989, III: 1991).
- Vinson, J., 1869-70, «Premier essai de phonétique basque», *RLPhC* 3. 1869, 423-459; 4. 118-127.
- Zarabozo, C., 1972, «Two Borrowed Sound Changes in Basque», *ASJU* 6. 174-182.

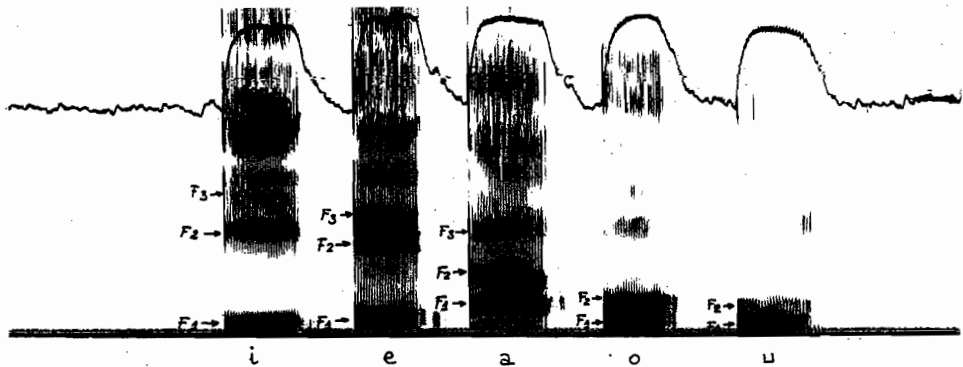
TYPE B/65 SONAGRAM © KAY ELEMETRICS CO. PINE BROOK, N. J.

FIGURA 1. VOZ FEMENINA

TYPE B/65 SONAGRAM © KAY ELEMETRICS CO. PINE BROOK, N. J.

FIGURA 1. VOZ MASCULINA

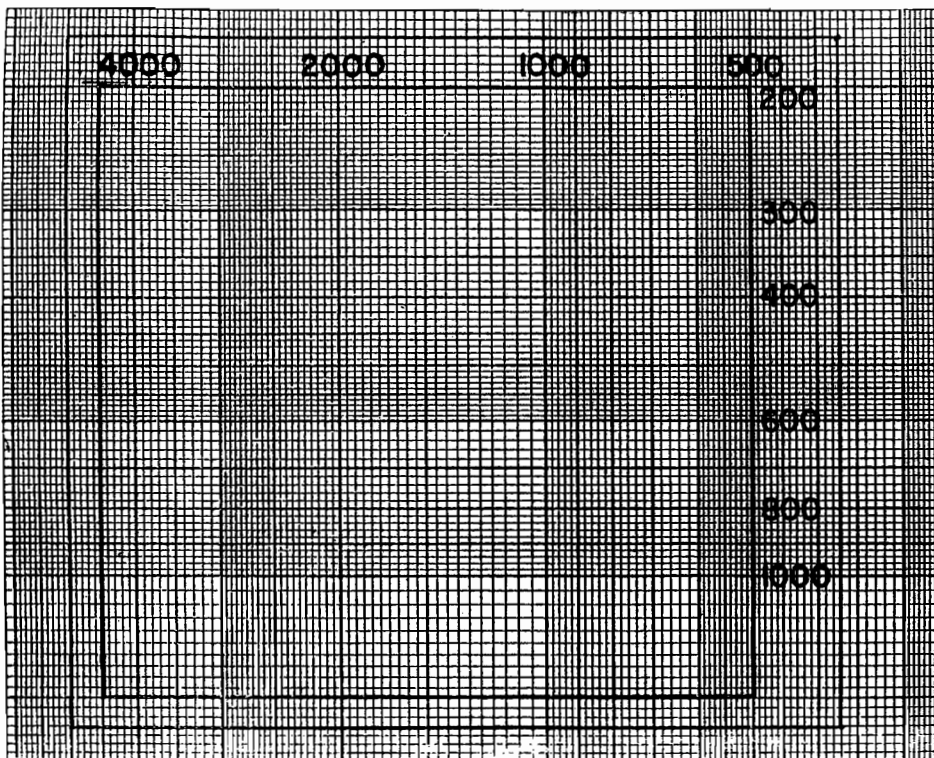

FIGURA 2

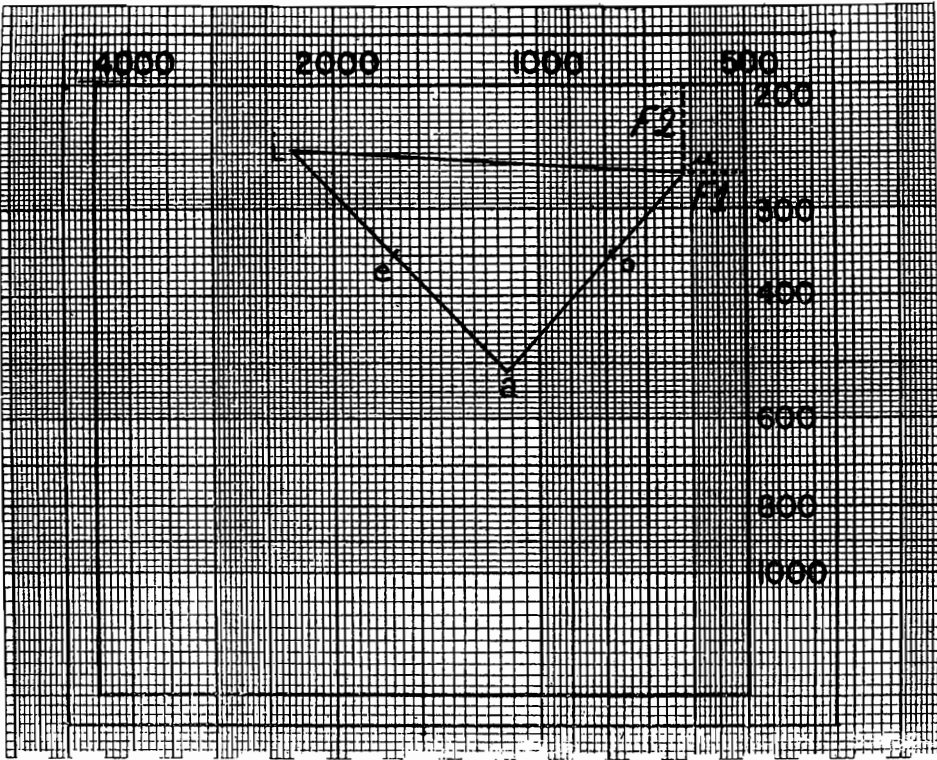

FIGURA 3

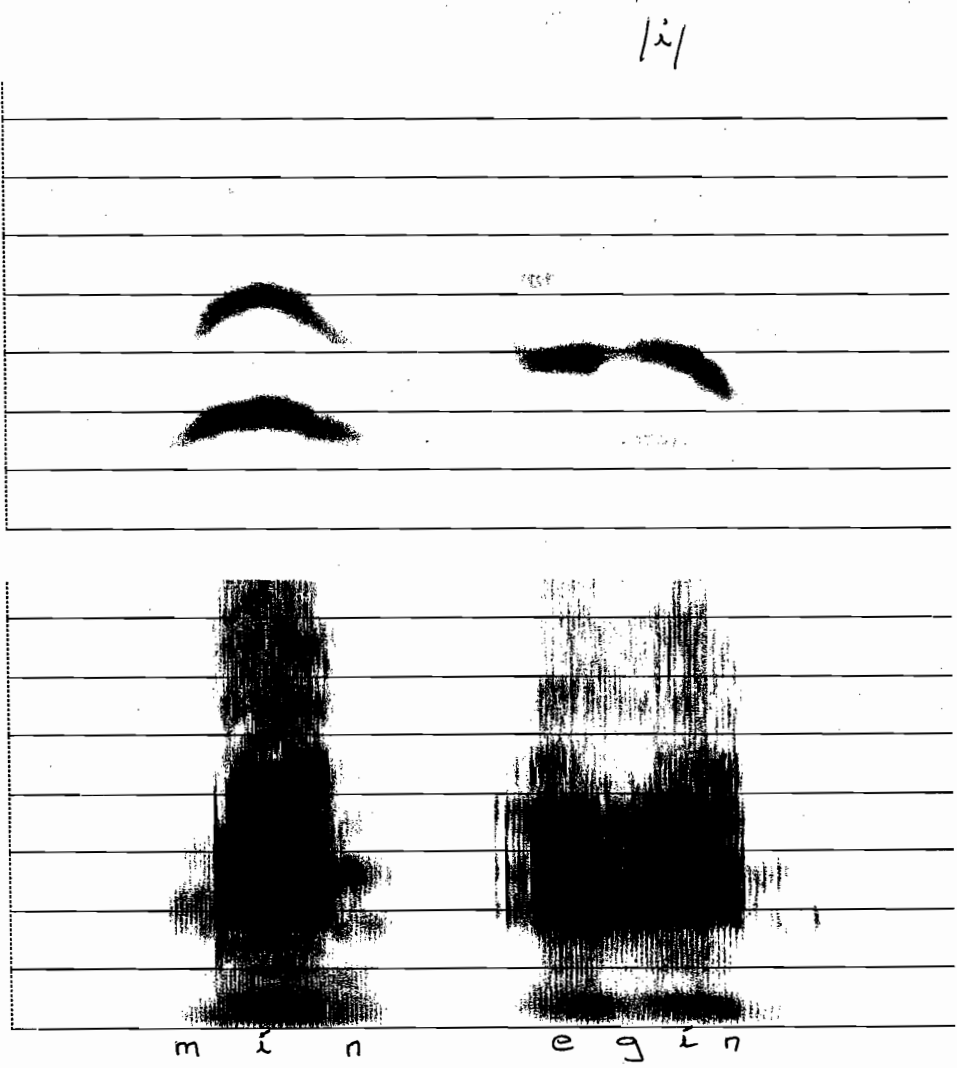

FIGURA 4

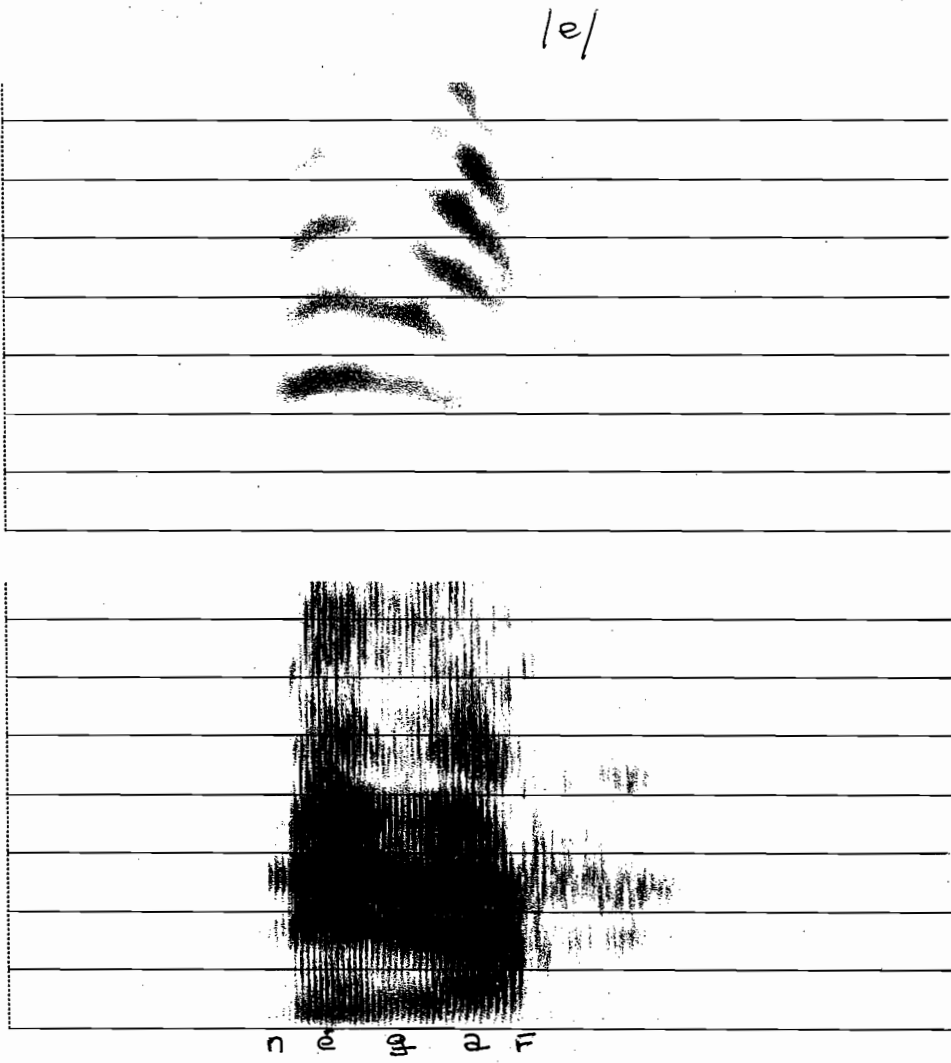

FIGURA 5

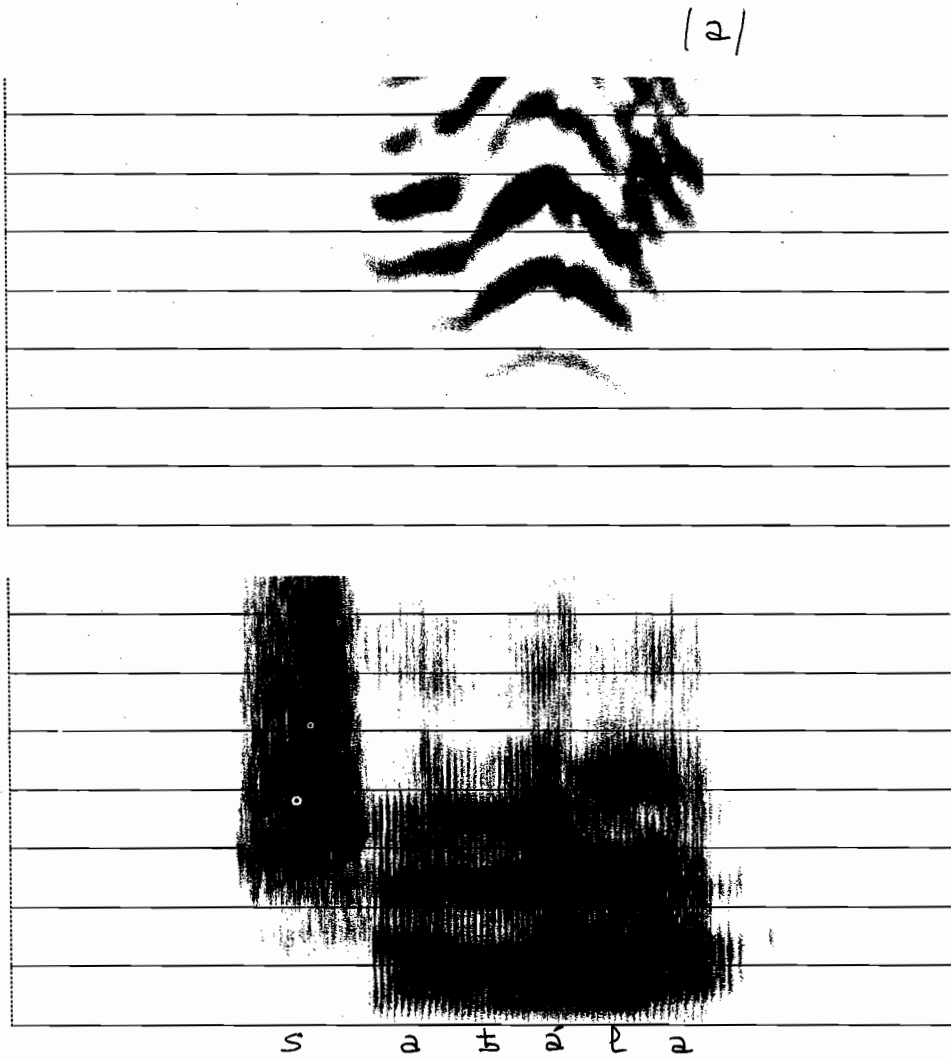

FIGURA 6

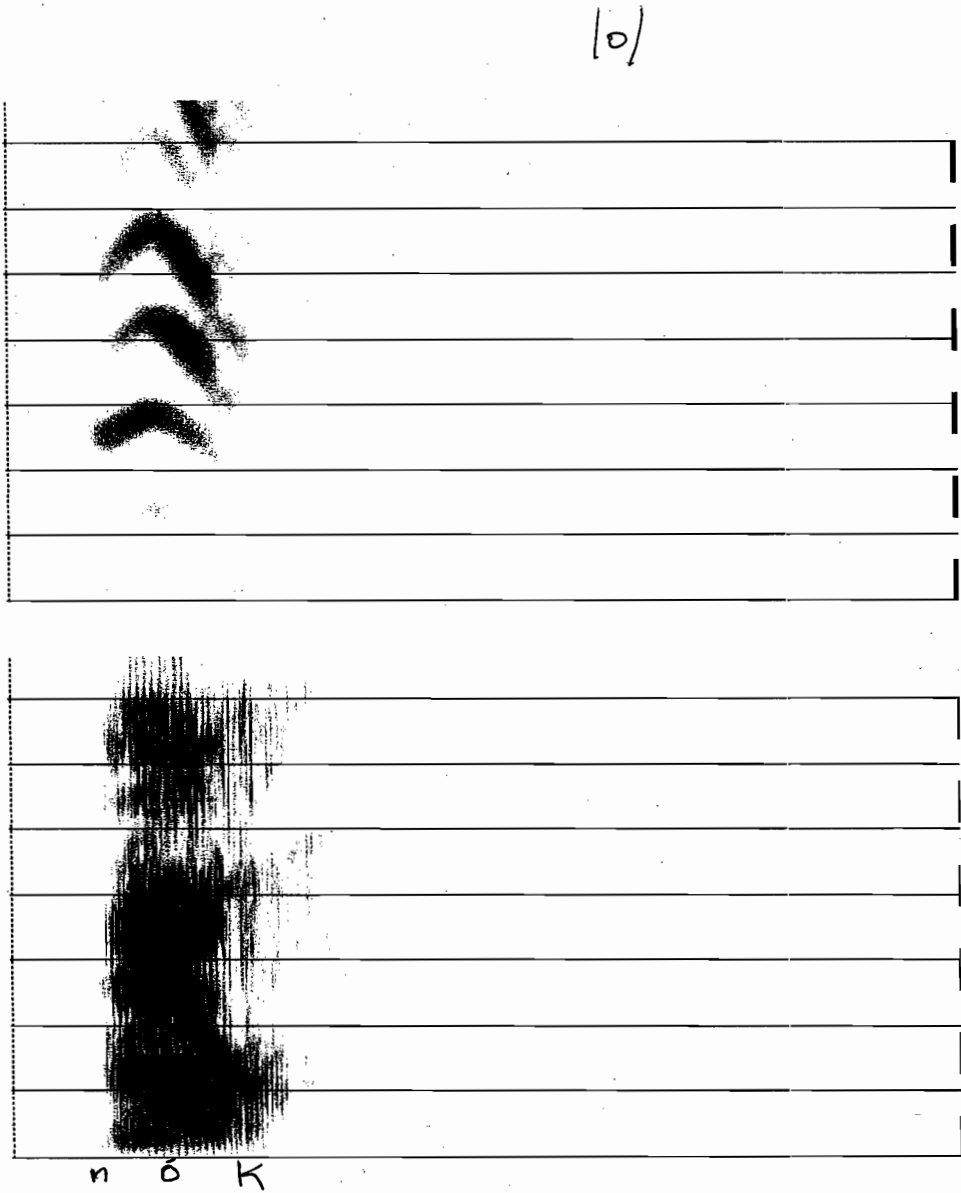

FIGURA 7

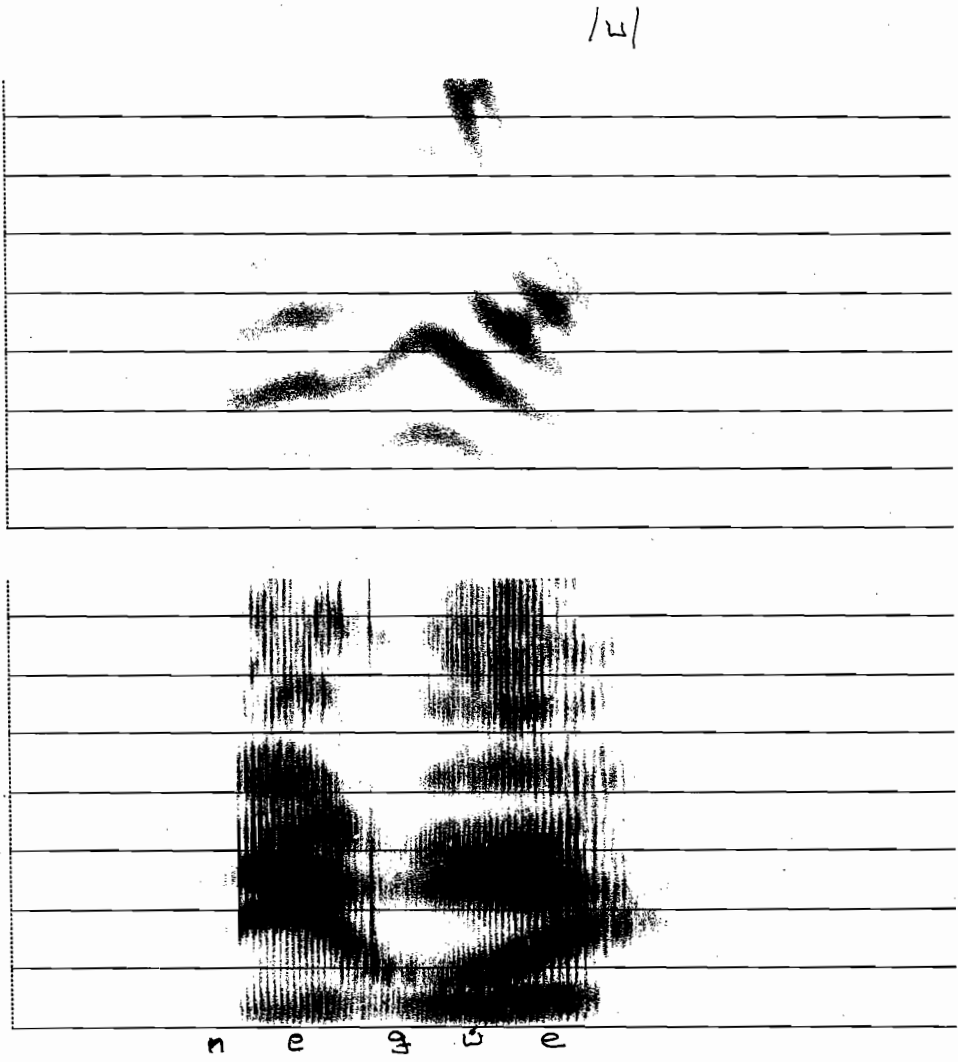

FIGURA 8

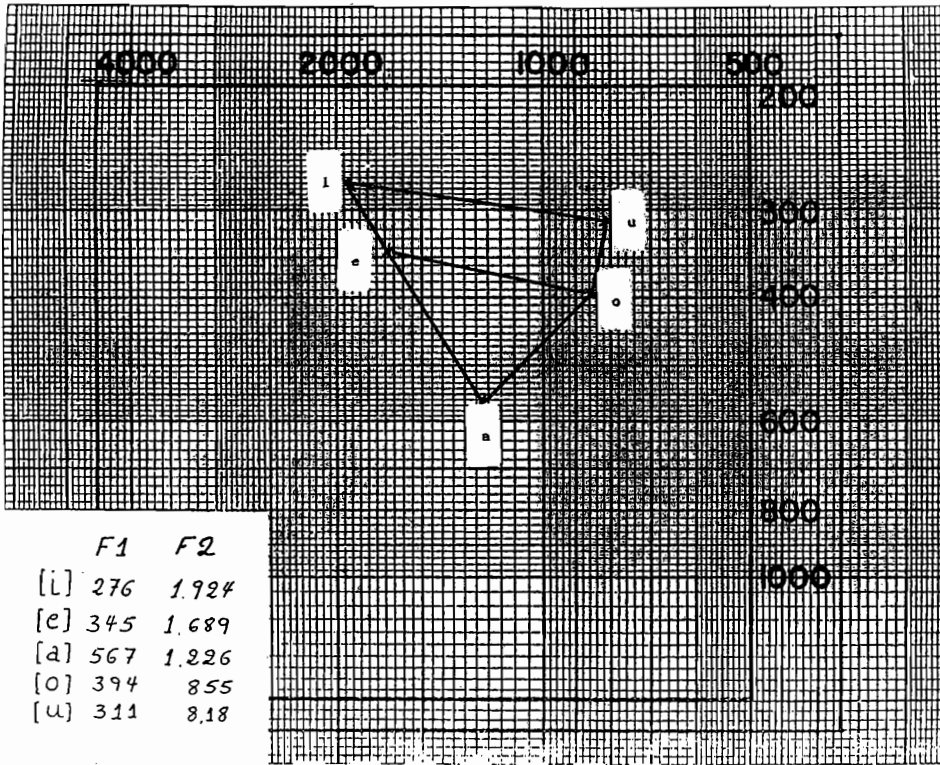

FIGURA 9 - DIALECTO VIZCAINO

Etno-testuen transkripzio metodologia

JUAN MANUEL ETXEBARRIA

(Deustuko Unibertsitatea)

Haronako bide bat zelangoa den adierazteko, bertatik ibilita egotealakorik ez dago egur eskarmentadua sugin ona izaten bait da. Nik neuk, aspaldian eginik baina argitaratu berri dut nire neure doktorego tesia *Zeberio herriko euskararen azterketa etno-linguistikoa* titulupean eta zelan ez, hortxe bertan oinarrituko naiz "Etno-testuen transkripzio metodologiaren" haronakoan.

Zeberio herrian darabilgun esaera zahar batez hasi nahi dut oraingo honetako egin behar hau eta honela dio: "Min bako arrana ugerratzaten yok". Honek esaera honek diñona egia izaten bada ere, Zeberioko euskararen "arranak" badaragoio eragon be oraindik, ugertu barik eta gogatsu bere betiko arrantotsean.

Zeberioko euskara, beste euskalki, azpieuskalki eta aldakien ondoan jartzean, Axularren pasartetxo hau datorkit gogora:

Badakit halaber ezin eda naitekeiela euskarazko mintzatze molde guztietara. Zeren anhitz moldez eta diferentki mintzatzen baitira euskal herrian... Finean bat bederak bere gisara, anzura eta moldera. Eztitutze euskaldun guztiek legeak eta azturak bat, eta ez euskarazko mintzatzea ere...

Axularrekin bat nator eta Zeberioko hizkuntz-prozesu bizia aztertzeraz On Jose Migel Barandiaranen aholku batek bultzatu nau.

Hamabost urteotan, bere zuzendaritzapeko Bizkaiko Etniker taldean daragoiot batez ere, Gorbeia inguruetakoa mitologia-ipuinak biltzen eta sarri entzun diot Leipzig-eko unibertsitateko Wundt irakasleak berari esandakoa: "Alferrik zabilta, zuen problema denak, kulturako problemak dira ta. Kultura batere ez duzu konprenituko sekulan, bizi ez baduzu zerorrek. Liburuetatik ez duzu ondo ikasiko. Bueno ba, —esan nion—, kultura ulertzeko, bizi egin behar bada, nik bizi dudana kultura bakarra euskal kultura da! Eta halaxe abiatu nintzen". Ni neu ere, neure Zeberioa abiatu naiz, Zeberioko seme naizelako eta bertako kultura, hizkuntza barruan dela, inongoa baino hobeto ezagutzen dudalako.

Tesi honen helburu orokorretik hasiz, hizkuntzaren komunikabide prozesua psiko-fisiologikoa izanik, gizarteko alkar komunikazioan era askotako aldaketak sortu

dira historian zehar eguneroko hizkeraren berezko lege ekonomiku, eufoniku eta transmisio ohiturazkoak bitarteko izan direlarik.

Herri-euskera, jatorrizko sistema idatzitik aldatuz edo urrunduz joan da, herria, analfabeto izan delako, baina hor dago, luzarorako ez bada ere, bizirik eta aberats. Herri-euskara baturantz joan nahi da eta horixe litzateke euskararen bizibidea, baina horretarako ezin dugu dagoen dagoeneko herri-euskera bizia gehiagokobarik baztertu, bizirik dituen edertasunak jaso eta erabili baino.

Horixe berori egin nahi izan da doktorego tesi honetan. Zeberio haraneko euskara bizia ahal denik eta zehatzen jaso eta aztertu, etorkizuneko euskararen lagun eta argibide izan dadin batasunaren bidean.

Azterketa honetako alorrak ikusiz (hots, bokalismoa, kontsonantismoa, diptongazioa, deklinabidea, aditza, joskera, kontsonante multzoen ahoskera grupo fonikoan, grupo fonikoaren laburketak, azentua, transkripzio eta metodologia eta etno-testuak), ondorio orokor hauei erantzuten ahalegindu naiz, mugaz aparte, ahal izan dudana neurrian.

1. Norberak aztergai izan duen herri-euskara titirikarokoa izan arren eta metodorik zehatzena erabilita ere, muga handiak aurkitzen dira ahozko euskera biziaren baliabide mugagabeak jasoteko. Azken baten, pertsona bakoitza, bere berezkotasunez beterik bizi da etengabeko hizkuntz-prozesu baten barruan.

2. Etengabeko hizkuntz-prozesu horretako ahozko euskera bizian dauden nibe-lak, egon ere badaudelarik, arruntenetik hasi, irudi-topikoz beterikoaz jarraitu eta goi mailako landuenera heldu arterainokoak, jaso beharrekoak dira, tokian tokiko eta ahal denik eta zehatzen, bizi dugun egoeraren *urgentziak* eraginda, izan ere, euskal literatura idatziak ez duelako jaso euskararen izate osoa. Horregatik, aldaketa sozioekonomiko-kulturalaren eraginez eta belaunaldiz belaunaldi bidean zeozer uztea bidezko denez, ez da erreza ahozko euskara biziaren izate osoa jasotea, baina mugaz aparte, metodologia egoki bat erabiltzeaz gain, Euskadi luze-zabalean, norberak benetan bizi duen lurraldeko euskara mota biziaren altxor-jasoketa egitea, behar beharrezkoa da, aberastu nahi bada guztiok gura dugun etorkizuneko euskararen batasuna.

3. Euskara batuaren proiektua, idatziari begira eginda baina oraindik batzeko dagoen batu horren ahoskera ernari dago proiektu horren sabelean eta ez dakigu noiz eta zelan jaioko den, asko hitzun berri eta ez hain berri, idazkera-ahoskera berdineko "zesarea" egiten hasita badaude ere. Aztergai izan dudana herri-euskeran, han hor hemen, ikusten dira ikusi ere, hitzunen berezko lege fonetikoak eta euren eraginezko lege fonologikoak.

Herriak, historian zehar, ahoskera-bide batzuk egin egin ditu bere berezko legeon arabera. Zeberio haraneko ondorioak hor dira eta beste herrietakoak ere atera egin behar lirateke eta ondorio guztion bateratze-bideak erabilten hasi, "Idatz eta Mintz", bikiak izan arren, bakoitzak bere nortasuna duelako.

4. Euskararen batasunari deusala, baten baino sarriagotan, zertan ez dela, hainbat mailegukeria ere entzuten da Euskal Herriko haronakoan. Zuberoak duena Zeberio ez badu, hartu egin behar du, eta Zeberio duena Zuberoak ez badu, beste hainbeste. Horretarako, herriz herri bizirik dagoena ondo ezagutu behar da eta

denok aberastu batasuna zainduz. Ezjakinkeriazko “tabula rasa”-rik inondik eta ino-
ra ere ezin dugu onartu. Zeberio harana be, mendebaldeko ertzean egon arren Euska-
di da eta zorionez ia-ia %eko 100ean *euskalduna*.

5. Hizkuntza bizia, bizitzarekin doa eta herri-bizitzako gehiengoak ez du hiz-
kuntza arazoa planteatu ere egiten. Herria *bizi* da eta gizarte harremanetarako, beste
tresna batzuen artean hizkuntza darabil. Zelango hizkuntza? Ba, ahalik eta ekonomi-
kuena, eufonikuena eta belaunaldiz belaunaldi transmisio-ohiturako galbahetik eral-
gitakoa. Azken baten, bizitzako egoera ezberdin bakoitzerako behar beharrezkoen
duena. Hortxe, bizi bizian da hizkuntzari neurriak hartzea, gero, “balizko oleak
burdinarik ez”.

Hausnarketa hau egin ondoren goazen etno-testu-batze bidera beti ere aholku
hau kontuan harturik: jan-edanak ahotik ezeze begietatik ere sartzen zaizkigu, ba,
entzuteko begiak itxi eta *belarriak* zabaldu, *belarriak* bait dira entzuteko eta ez
begiak.

Etno-testu bat jasoteko, beste batzuen artean, jarraian aipatuko ditudan puntuak
euki behar dira kontuan:

1. Berri emailea:

Mendel-en idar-legeen zehaztasunera heltzea ez da erreza gizarte gurutzatu honetan
baina zehaztasun minimo batzuetara heltzea beharrezkoa dugu ahoa askatu baino lehen.

Edozein herri zein lurraldetako etno-testuak jasoteko *berri emailea* ondo aukeratu
behar da eta bere fitxa zehatza egin ondorio fidagarriak aterateko. Mapa eta guzti
egiten bada askoz hobe. Alor honetan, zenbat eta fitxa zehatzagoa egin, hobe, eta
batez ere ama-hizkuntza non eta nogandik ikasi duen azpimarratzea behar beha-
rrezkoa da, sarritan bizi-lekua eta jaioterria ez direlako bat. Eta hau guzti hau ez
bakarrik herri batetik besterako, herri barrurako ere bai, herri baten barruan ere ia-ia
baserri batetik bestera aldakuntzak aurki daitezkeelako.

2. Grabaketaren historia:

Alde batetik tresneria egokia erabili behar da eta bestetik giro ona sortu zein
berri emailea artegatu. Zenbat eta zaharragoagana joan hobe. Giro on baterako,
senitartekoak izaten dira egokienak baina esataria ezezaguna bada bion lagun den
norbaitekin joatea da onena.

Sarri askotan berri emaileak katean etorten dira, bata kontatzen daukazula beste
bat aipatzen du eta firua jarraitzea baino ez dago. Anekdotak gisa, behin, Orozkon,
Jose Mari Lasa grabatzen nengoala, kontakizun bakoitzaren atzean hauxe esaten
zidan: “seinbepaño gurago ñeunkek onitarako gausotarako nire amagana yoatea”. Eta
halaxe egin nuen, Basaurira joan eta Magdalena Bengoetxeari egin grabaketa, eta
jakina bere amaren euskera hainbat mamitsuagoa.

3. Ebokazioa:

Gure zaharrak azpira zahar baina bete-beteak dira eta sarritan eurak ere ez dira
konturatzen. Horregatik, biltzaileak *ebokazio* metodoa erabili behar du azpira bete

horretan daukatena gogorarazteko. Ebokazio on bat lortzeko, norbera be azpira zahar beteak izatealakorik ez dago. Baina hori posible ez bada, gutxienez, biltzaileak, han hor hemen eginda dauden inkesta ezberdinen berri jakin behar du ezer ganorazko lortzekotan. Argibide lez eta bat behintzat aipatzearren, horra hor On Jose Migel Barandiaranen inkesta etnografikoa.

4. Grabaketa neurria:

Zenbat eta gehiago hobeto, baina apurtxo bat zehaztuz, alor honetan, zer gura eta haxe edo zertarako gura eta haxetarako egin behar da grabaketa. Deskripzio-azterketaren esparrua luze besteko zabala da eta fonetikatik hasi eta morfo-joskerararteinoko haronakoan badago bai nondik ibili korpus egoki bat jasoteko.

Grabaketarik luzeenak eta era ezberdinetakoak egin arren ere, hankamotz gertuko gara eta hau nik neuk neugandik dakit. Nik, neure ikerketarako Zeberion bakarrik, hamazortzi auzunetan hogeta sei berri emaile izan ditut eta etorri handiko esatariak izan ere. Baina, ni neu be Zeberioiko bertakoa naizenez, bertako euskaran bizi naiz eta jakina, jasotakoaz gain, neure barruko euskal altxorrera jo behar izan dut eta berriro jo berriemaileengana datu gehiagoren bila.

Baina, biltzaileak ez badu ezagutzen biltzen dabilen euskalki, azpieuskalki edo aldakia, grabaketan agertzen denarekin gelditzeko arriskua du eta gainera transkribitzerakoan zehaztasun arazoak izango ditu seguruenek. Guzti horregatik, zenbat grabatu horren ondoan norberaren gauzatasuna euki behar da kontuan berri emailearen iturriko ura batzaileak bere iragaztontzitik ondo iragazi dezan.

5. Etno-testuen transkripzioa:

Etno-testu baten, sakoneko zehaztasunak ikertzeko, gaur eguneko laborategi fonetikoetara jo behar da. Baina etno-testuen jasoketa sinple bat egiteko, belarri bidez ere lor genitzake transkripzio fidagarriak metodologia on bat erabiliz gero. Esandakoari eutsiz, hauexek lirarteke besteak beste etno-testuak jasoteko punturik behineak:

1. Euskara biziaren grabazioa fonologia mailan transkribitu " " artean adieraziz hasieratik bukaerara.

2. Fonologia maila mugatua denez, eta zehaztasun gehiago nahi badugu, fonetikara jo behar dugu "kortexte" artean adieraziz, eta hor ezin bada dena argitu, laborategia erabili.

3. Transkripzio mota bi hauek eredu literarioa behar dute ondoan, hizkuntza idatzitik mintzaturainoko bidea ikusi ahal izateko.

4. Ez nahastu "eredu literarioa" eta "euskara batua". Lurralde bakoitzeko etno-testu bakoitzak bere sistema literarioa du eta hortixek hasita aztertu behar da ahoskerarainoko bidea. Esate baterako Bizkaiko Zeberioiko "esan audien" ez dator batuko "esan zuten"-etik. Batua jarri nahi bada, jarri, baina lagungarri edo ekibalente bezala.

5. Etno-testu bat transkribitzerakoan fonetikaraino joz gero, aurrezdik esan behar da zein alfabeto fonetiko erabiliko den: A. P. I., Filologikoa edo Etnologikoa.

Zehaztasuna neketsua izaten da eta sarritan erraztasunagatik fonologia maila

hutsa darabilgu transkripzioetan, baina horrela izanik ere, eta fonologia maila labur geratzen den etno-testuetarako, sarrera gisa edo eta ohar bidez, esan egin behar da edozein irakurlek oker-bide bat hartu ez dezan, izan ere eredu okerretatik ondorio okerrak datozelako eta jakina, gaur egun baditugu euki ere arrisku horretan jausi ez egiteko bideak.

Esandako guzti hau baieztatzeko hona hemen Zeberioko etno-testu baten transkripzioa. Patxi Etxebarria berri emaile, ni neu batzaile eta transkibatzaile.

Itargia-Eguzkia eta Mundua

Aldi beten, nosik ona estakigule, eguskie t'itargie andra-gixonak i sirean, da, Martiko idergibarriko gaulendien eguskie sartzamendire nos elduko daoela, badiño-tzo eguskiek arrokeris beterik:

Ikustona Mundue, egunean baño egunean ederrago!

Bai, ikusiko etxoapa!

Ba, ori edertasun ori naure argi ta beroari esker dona gero!

Bai, eta ni naure gaubetako iñontzari, ala, iñontzak etxopatio esetarako!

Ori entzun botzen ba se, asarratuten yako eguskie, artzean dau esku biepete txinger gori bere barruti ta plast! arpegi arpegire bototzesan txingerrok itargieri eta erreunes bete bekokitik okotzerañoiko gustie. Untxe t'untxe be esaun daus aik erreunak, aitutea baño estao itargieri idergi betea danean.

Baye, eguskie ain ikustauen berde, bildursartu inde egoan itargie eta karran asi yakon sein eguskiek bearrestanen bat in. Eguskie orduen atzerikara gañetu yakon mirue arrari letxe eta odolak ur eiteko gitxien faltan.

Yoan da yoan bata bestearen atzean, ilgora, idergi bete, ta ilbera gustien eragoyon eguskiek itargie kuxetan.

Itargien arnastue eta magalotza iños ikusi bakoak sirean eta bere burue olan ikusirik badiño berekitan: gesubeten gañetu bea yatak eguski armin kokorio ori, baya etxok berea ingo lelengoan!

Eguskie orpoetan ar barik yoakon atzerikara eta ogeta sortzigarren egunean ie ie kuxau inik aukela, estotzo itargiek bere burua gordetan!

Eguskiek orduen, susien, aurreak artutzesan da egunetxoan egunek etorri, itargie atzerikara ikustauen eta badiño bere artean: burue non gorde yostan baño estok orrek andra galerorrek!

Orduen, atzera in esin auen les, arin eragoyon eragon be itargie barriro atzerikara kuxetako da, orretarako denodu gustiegas eta inisitue baño arinago ibilite be, beste ogeta sortzi egun bear ixin ausen, baye itargiek ostera be bere burue gorde, batepaki non!...

Gaur be undiño or yabikus eguski-itargiok bata bestearen atzean, egunes beroa ta gaubes iñontza dariola.

Transkripzio hirukoitza

Fonologia mailan jasotako etno-testu horretatik, metodo bezala, zati bat bakarrik

hartuko dugu eta maila fonologikoari deusala fonetikoak jarri azpian eta literarioak bien gainean.

Aldi baten, nozik hona ez dakigula
 “aldi beten, nosik ona estakigule”
 [aldi beten, nosik ona estakigule]

eguzkia eta iretargia andre-gizonak ei ziran
 “eguskie t, itargie andra-gixonak i sirean”
 [eguskie t, itargie andra gisonak i sirean]

eta, martiko idergiberriko gaulendian
 “da, martiko idergibarriko gaulendien”
 [da, martiko idergibañiko gaulendien]

eguzkia sartzamandira noz helduko dagoela
 “eguskie sartzamendire nos elduko daoela”
 [eguskie sarcamendire nos elduko daoela]

badinotso eguzkiak arrokeriaz beterik
 “badiñotzo eguskiek arrokeris beterik”
 [badiñoco eguskiek añokeris beterik]

ikusten dona mundua, egunean baino egunean ederrago!
 “ikustona mundue, egunean baño egunean ederrago”
 [ikustona mundue, egunean bano egunean edeñago]

bai, ikusiko ez joat ba!
 “bai, ikusiko etxoapa”
 [bai, ikusiko eñoapa]

ba, hori edertasun hori neure argi eta beroari esker dona gero!
 “ba, ori edertasun ori naure argi ta beroari esker dona gero”
 [ba, ori edertasun ori naure argi ta beroari esker dona gero]

bai, eta nire neure gauetako inontzari!
 “bai, eta ni naure gaubetako iñontzari”
 [bai, eta ni naure gaubetako iñondari]

ala, inontzak ez jok balio ezertarako?
 “ala, iñontzak etxopalio esetarako”
 [ala, iñoncak eñoopalio esetarako]

hori entzun ba eutsan ba ze, haserretuten jako eguzkia,
 “ori entzun botzen ba se, asarratuten yako eguskie, ”
 [ori encum bocem ba se, asañatuten yako eguskie,]

hartzen dau esku biak bete txingar gori bere barrutik eta plast!

“artzean dau esku biepete txinger gori bere barruti eta plast”
[arcean dau esku biepete činger gori bere bařuti eta plast]

aurpegi aurpegira bota eutsazan txingarrok iretargiari
“arpegi arpegire bototzesan txingerrok itargieri”
[arpegi arpegire botocesan čingeřok itargieri]

eta erreunez bete bekokitik okotzerainoko guztia
“eta erreunes bete bekokitik okotzerařoko gustie”
[eta eřeunes bete bekokitik okocerařoko gustie]

Oraintxe eta oraintxe be ezagun dauz hareek erreuneak
“untxe t, untxe be esaun daus aik erreunak”
[unče t, unče be esaun daus aik eřeunak]

aditutea baino ez dago iretargiari idergi betea danean
“aitutea bařo estao itargieri idergi betea danean”
[aitutea bařo estao itargieri idergi betea danean]

Etno-testuak, zenbat eta zehatzago jaso, hainbat argitasun gehiago gerora aztertu behar duenarentzat. Gure geure esku dago gaurra gerora bideratzea baina kontuz! zehatzak izan bestela egunen baten “estan bedarra beres igertuko da”.

Plentzia aldeko euskararen zenbait ezaugarri morfosintaktiko

IÑAKI GAMINDE
(Euskal Herriko Unibertsitatea)

Komunikazio honetan Plentziako barietateko herri batzutan suertatzen diren ezaugarri morfosintaktiko batzu aurkeztea da helburu nagusia. Hemen aitatuko ditugun ezaugarri horiek, egia da barietate honetan bakarrik ez direna gertatzen, izan ere, han hor hemen, sakabanaturik sarri aurkitzen dira; bizkaieraren beste barietateetan ezeze gariko euskalkietan ere aurki daitezke berorien sidurriak. Barietate honen berezitasuna ezaugarri horiek denak batera bertan jazotzea litzateke.

Bonaparte erregegaiaren sailkapenaren arauera Plentziako barietatea mendebaldeko bizkaieraren barruan kokatzen da. Hala ere, hemengo ezaugarriei dagokienez eta herri guztietan berdin erabiltzen ez direnez, herri batzu baino ez ditugu kontutan hartuko, barietatearen itsaertzeak, hain zuzen; Txorierriko herri gehienak kanpoan lotzen direla.

Aukeratu ditudan ezaugarriak honako puntuon inguruan kokatzen dira: 1. ablatibo kasua; 2. *-n* bako iragan adizkiak; 3. NOR-NORI alorreko adizkien markak; 4. adizki aoristikoak. 5. *ze*-ren erabilera. 6. *-ena* konpletiboa.

1. Ablatibo kasua

Mendebaldeko bizkaieraren barietate guztietan jazotzen dena legez, Plentziako barietatean ere *-rik* eta *-ti* atzizkiak distribuzio konplementarioan dagoz; lehena denbora adierazteko erabiltzen da, benetako kasu autonomoa balitz legez, eta bigarrena, ostera, leku alorrean; adibidez:

- (1) etzeti etor nas ('etxetik etorri naiz')

baina:

- (2) atzorik estor ikusi ('atzotik ez dut ikusi')

-Rik hau egia da leku alorrean bizkaieraren eremu osoan, eta Gipuzkoan barrena, nik dakidala, Ormaiztegiraino ere, erabiltzen dena *etxerik etxe* moduko esakeretan, eta hori dela eta ablatibo arkaiko izena eman zaio zenbaitetan. Gure inguruan leku alorrean aitatuko adibidean ezeze *gorik berakok esan* ('goitik beherakoak esan'), *oyarik*

egon ('ohetik egon') eta antzeko adibideetan aurki badaiteke ere, benetako kasutzat hartu beharreko delakoa daukat; guretzat arkaikotasun izpirik ere ez duela. Hona hemen kasuaren funtzionamenduaren adibide batzu:

- (3) i. ori olan dau gastetarik ('hori horrela dago gaztetatik')
 ii. amakatarik amabittera lo egon da ('hamaiketarik hamabietara lo egon da')
 iii. lauretarik aurrera bearren egon da ('lauretarik aurrera lanean egon da')
 iv. ordurik ona esta etorri ('ordutik hona ez da etorri')

Kasuaren ezaugarriak honako hauek geneuzkake:

- (4) Mug. Sing. Plu.
 -TARIK -RIK -ETARIK

Aditzondoetan ere, gradu bi baino erabiltzen ez diren arren, *onik* eta *arrik* ditugu:

- (5) i. onik eta gabonatarata batek badaki ('hemendik gabonatarata batek daki')
 ii. arik lau aстера ikusi neun barririñ ('handik lau aстера ikusi nuen berriro')

Galdekaria, ostera, *nosik ona* dugu: *nosik ona saus emen?* ('noiztik zagoz hemen?').

Esaldietan ere, erlatibozkoak eta denborazkoak honetan distribuzio berberaren arabera aurkitzen ditugu; adibidez:

- (6) i. etor siñeneti etor nas (erlatibozkoa) ('etorri zinenetik etorri naiz')
 ii. etor siñenik ona esittut ikusi (denborazkoa) ('etorri zinenetik ez zaitut ikusi')

2. -N bako iragan adizkiak

Barietate honetako ezaugarri soila ez bada ere, izan ere, bizkaieratik kanpo nahikoa hedatua da; Barrikan oraindik erabiltzen dira era honetako adizkiak; gure aurrean Azkue eta Zabala behinik behin jada konturatu ziren berezitasun honekin. Dena dela, esan beharra dago Barrikan ez dutela euskaldun guztiak berdinduz erabiltzen; fenomeno hau gehien bat Urdulizerantz dagozen baserrietan ematen da zaharren artean; Urdulizen bertan inoiz edo behin entzuten da honelakoren bat. Hona hemen adibide batzu:¹

- (7) nintze   neu   neuse
 sa   eu   euse
 gintze   gendu   genduse
 sintze   sendu   senduse
 sintze   sendu   senduesa
 sire   eude   eudes

3. NOR-NORI adizkien markak

NOR-NORI arloko adizkietan *yod* edo beronen eratorriak bizkaieraren ezaugarri

(1) Bizkaian bertan fenomeno bera adizki alokutiboetan, Orxandio, Oleta eta Ubidean jazotzen da. Ikus bedi Pujana (1979).

nagusitzat jotzen izan dira, barietate honetako herri guztietan, hala nola inguruko herri batzutan ere, berorren ordezt /d/ agertzen da orainaldian; adibidez:

(8)	dat	dates
	dak	dasak
	dana	dasena
	dako	dakos
	daku	dakus
	datzu	datzus
	datzue	datzues
	dake	dakes

Gainerako barietate gehienetan iragana lortzeko nahikoa izaten da orain aldiari *-n* eranstea; barietate honetan, ostera, hurrengo pasartean ikusiko ditugun adizki aoristikoak erabiltzen ez diren herrietan, iraganetan *-n* ezeze orainaldiaren *-d* desagertu egiten da: adibidez:

(9)	asten	astesan
	an	asan
	ana	asana
	akon	akosan
	akun	akusen
	atzun	atzusen
	atzuen	atzuesan
	aken	akesan

4. Adizki aoristikoak

Balio aoristikoaz gaur egun erabiltzen ez badira ere, adizki aoristikoak franko erabiliak izaten dira; zenbait herritan indikatiboari zegozkiokeen adizkiak desagertu egin dira, berorien ordezt subjuntiboari dagozkionak erabiltzen direla. NOR-NORI sailean sarrien agertzen dira Lemoizen hasita Erandioko Arriaga auzoraino itsasertzetik; adibidez:

(10)	Barrika	Sopela	Erandio	Leioa
	eikide	eikiden	akiden	yakiten
	eikio	eikion	akion	yakion
	eikiu	eikiun	akigun	yakiun
	eikixu	eikixun	akixun	yakisun
	eikixue	eikixuen	akixuen	yakisuen
	eikie	eikien	akien	yakien

Berauekin batera aurreko pasartean ikusikoak ere agertzen dira nahasturik.

NORK-NOR sailari dagokionez *nendun*, *nenduen* eta abarrekin batera *nengin*, *nengien*, *gengisen*, *sengidesen*, e.a. ere agertzen dira.

NORK-NORI-NOR sailekoak eskasagoak badira ere inoiz edo behin berauek ere entzun daitezke: *neyon* eta *geyon* Leioan, *eyo* Barrikan.

5. Ze-ren erabilera

Ze hau *ez*-en metatesizat hartua izan bada ere, gaur egun erabiltzen den herrietan² erdal “no sea que” edo adierazteko erabiltzen da; kontutan hartu behar da, bestalde, herriotan *ze*-rekin batera *ez* ere agertzen dela; testu zaharretan bestela bazen ere, gaur subjuntiboarekin baino ez da erabiltzen; adibidez:

- (11) i. koxi seña yausi sedeitten (‘hartu seina jausi ze dadin’)
- ii. kontus bero egon seditten (‘kontuz bero egon ze dadin’)
- iii. koxu gordodola euri iñ sedeñ (‘hartu guardasola euri egin ze dezan’)
- iv. eroixu etzera eskatu sedeitzun (‘eroan ezazu etxera eska ze diezazun’)
- v. kontus lapikok yausi sedakixusen (‘kontuz lapikoak jausi ze dakizkizun’)

Ze hau xvi eta xvii. gizaldietako testuetan sarri agertzen zen, Kapanagaren adibide hauetan ikus daitekeena legez:

- (12) i. Faltadu çedaguiela zordabeen dezenziari, edo onrreari (50. or.)
- ii. Eta danean sermoea echi cebeguo ençuteari... (124. or.)

Geroagoko testuetan, Azkueren hiztegian agertzen den adibide bakarren bat izan ezik, desagertu egin zen beronen erabilera.

6. -Ena konpletiboa

-*Enadun* esaldi konpletiboak direla eta nahikoa idatzi bada ere, ez dut uste, oster, ondinokarren argi dagozenik arazo bi, behinik behin; hau da, alde batetik, zein den egitura honen hedadura, eta beste aldetik beronen erabilera zehatza.

Lehenengoari buruz uste izan da bizkaieraren fenomeno hutsa dela, eta horren ondorioz marjinal samarra, eta badakigu jakin bizkaieratik kanpo erabilia izan dena goi nafarreraz (ik. Alzo 1961) eta erronkarieraz;³ eta gipuzkeraz⁴ gaur egun ere erabiltzen dena. Bestalde, eta bizkaierari dagokionez, uste izan da ezen zenbat eta mendebalderago hainbat eta erabiliagoa dela, azken hau ez da egia osoa, izan ere, Arrigorriaga eta Orozkoko bariatatean ez da erabiltzen eta hemen dihardugun Plentziako bariatatean beronen erabilera sano urria da, berau agertzen bada ere, beronen ordeztu, erabilera guztietan, *zelan...-en* egitura erabiltzen da; adibidez:

- (13) i. badakitt selan illena dan (‘badakit zelan astelehena den’)
- ii. konturetu nas selan or daon (‘konturatu naiz zelan hor dagoen’)
- iii. iregarri dotzut selan emeko saren (‘igerri dizut zelan hemengoa zaren’)

Erabilerari dagokionez, esan beharra dago zenbait autoreren kontra, bai *-ena* bai *zelan...-en* egiturak baieztoketan ezeze ezeztoketan ere ager daitezkeela; adibidez:

- (14) i. estostesu igerri emeko nasena (‘ez didazu igerri hemengoa naizena’)
- ii. enas konturetu selan esaren emeko (‘ez naiz konturatu zelan ez zaren hemengoa’)

(2) Gatika, Jatabe, Laukiz, Sopela eta Berango.

(3) Datu hau Azkuek ematen digu bere hiztegian. (Azkue 1905-1906).

(4) Hona hemen Azkoitiko adibide batzu: *antzeman dizut amengu zeana, konturau naiz etorri dana, aistu det bai etorri dana.*

Egitura hau erabiltzeko menpeko esaldia galdegaigunean egon ezin izatea eta galdegaia beste edozein kategoria, nahi lexikal nahi ez lexikal, izatea ezinbesteko balditza delakoarekin bat eginda, ez dut uste, hala ere, berau nahikoa denik erabilera azaltzeko; aitzitik, uste dut ezen beste baldintza bat gehitu behar dela, menpeko esaldia erreferentziaduna izatea hain zuzen; hau da, diskurtsoaren barruan lehenagorik sartuta egotea eta hiztun bientzat ezaguna izatea; halandaze, erreferentziaduna izanda esaldia *-ena* edo *zelan...-en* erabiliko da eta erreferentziabakoa izanda *-ela*; adibidez:

- (15) i. akorda nas erosi dosule [-Erre.] ('gogoratu naiz erosi duzula')
 ii. akorda nas erosi dosune [+Erre] ('gogoratu naiz erosi duzuna')

edo

- iii. akorda nas selan erosi dosun ('gogoratu naiz zelan erosi duzun')

Bibliografia

- Alzo, D. de, 1961, *Estudios sobre el euskara hablado*, Donostia.
 Azkue, R. M^a, 1905-1906, *Diccionario Vasco-Español-Frances*, Bilbo, 1969.
 Gaminde, I., 1982, «Butroiko euskara», *FLV* 40.
 ———, 1986, «-ena konpletiboa», *ELE* 1.
 ———, 1987, «Aoristoaren inguruan», *Enseiucarrean* 3.
 ———, 1989, *Leioako Euskararen Gramatikaz*, Bilbo.
 Pujana, P., 1979, *Oletako euskal aditza*, Gasteiz.

Ultzamera

ORREAGA IBARRA
(Nafarroako Unibersitate Publikoa)

1. Atarikoa

Bonaparteren 1869ko sailkapenaren arauera, ultzamera deitutako azpieuskalkia, ipar goinafarrera osatzen duten bost horietakoa bat da. Oraindik dirauen, eta ia orok onartzen duten Bonaparteren sailkapen hau izango dugu abiapuntu, muga administratiboek garrantzi handia ez izan arren, banaketa geografiko-administratiboa erabilgarria izango zaigu azpieuskalki honek hartzen duen eremua aztertzeko. Bestaldetik, lana aurkezteko 1986 urtean¹ emandako datuez baliatuko gara, unitate oinarrizkotzat harana hartuz.

Ultzameraren egoera orokorra 1986an hurrengo hau zen: 3.509 biztanle, 2.464 euskaldun. Ikus jarraian azpieuskalki hau osatzen dituzten haran geografikoak, eta bakoitzean dauden herriak eta hiztunak.

	HERRIAK	BIZTANLEAK	HIZTUNAK
Imotz	8	430	358 (= % 83,26)
Ultzama	14	1.529	1.030 (= % 72,40)
Bas. handia	11	796	753 (= % 94,60)
Atez	6	182	102 (= % 56,04)
Anue	8	428	156 (= % 36,45)
Lantz	1	144	65 (= % 45,14)

Aurrean esan bezala, azterketa honen abiapuntua Bonaparteren sailkapena izango dugu, arestian aipatutako haran eta herriak barne, alegia, zatiketa administratiboa eta euskalkiena batera. Puntu honetatik abiatuz, helburua izango da azpieuskalki honen barruan dauden aldaerak, ñabardurak eta berezitasunak ezagutzea. Argi dago, esandako hau lortzeko askatu beharreko korapiloetariko bat eremu zabal honetako mugaren ezarketa agertzen zaigula, alegia, eremu honetan mintzo den guztia ultzameratzat har dezakegu? Berdin-berdina eta bat ote da Ultzamako euskara? Ba ote dago, leku batzuetatik besteetarako alderik?

(1) Datu hauek 1986an egindako erroldakoak dira, halaber urte honetakoak dira euskararen jakintza mailako banaketa Nafarroa guztian. Hiztunen artean sartzen dira euskaldun osoak ez direnak ere, hots, talde honetan euskararen gaitasuna oso ezberdina da, kanpoan bakarrik utzi direlarik euskara batera ez dakitenak. Egoera soziolinguistikari buruzko datu gehiagorako jo bedi P. de Yrizarren lanera eta Sánchez Carrión 1972a-ra, orokorrean herri hauetako euskararen egoera eta bilakabidea mantentzen baita.

Ea ezinezkoa bada ere non hasten eta bukatzen den euskalki bat esatea, askotan isoglosa multzo batek zehatz dezake aldaera bat eta bestearen arteko muga. Hain zuzen ere hauxe da egiten saiatuko garena, eta honen ondorioz eremu trinkoago bat agertuko zaigu: Ultzama, Atez eta Anue ibarrez osatua, non mintzatzen baita propioki ultzameraz ezagutzen dena. Bestaldetik Imotz eta Basaburua haranek, isomorfismoa erabatekoa ez izan arren (Muzkitzen ultzameraren ezaugarri asko mantentzen dira), mendebalderagoko euskararen kutsu nabarmenagoa erakutsiko dute, morfologian, nahiz fonetikan eta sintaxian.

Behin argituz gero, zer kontsideratzen den eta non mintzatzen den ultzamera deitutako aldaera, hurrengo orrialdeetan zehar, geure erreferentziak aipatutako aldaera honi buruz egingo ditugun arren, Imotz eta Basaburuko errealizazioak kon-tuan edukiko ditugu konparaketak egiteko eta zenbait isoglosaren kokapena ezagutzeko, hauen bidez antzekotasun eta ezberdintasunak azpimarratuz.

2. Ultzamerari buruzko aipamen eta artikulua

Aldez aurretik eta gaian sartzen hasteko, gainera bada ere, orain arte euskalki hau eta zehazki aldaera hau ikasi dutenen aipamena egingo dut, bidebatez, ultzameraz idatziriko artikuluei gainbegirada emango diegularik. Guzti honek ultzamera eta mugakideak dituen aldaerak kokatzen lagunduko gaituelako.

1. Bonaparteren lan paregabea aipatu behar lehenik: 1869ko sailkapenetik abiatuz, goinafarreraren nortasuna "tarteko" izate horretan dagoela azpimarratzen du,

haren barruan hurrengo bost azpieuskalki hauek ezberdindu: Ultzama, Baztan, Bortzirietia, Arakil eta Araizkoa.

Gure eremuari mugatuz, azpimarratzekoa da Bonapartek 1861-63 urteetan goinafarreraren aldaera nagusitzat Elizondokoa hartzea, 1.869an, ordea Lizasokoa auke-ratu zuelarik. Halaber, *Le Verbe basque*-n agertzen diren aditz formak ere Lizasoko aldaeratzat hartuak izan daitezke (Ik. Yrizar 1981a: II, 210).

Beranduago "Sobre la ley de afinidad de las vocales"-en (*Euskara* IV, 1881, 9), Lizasoko deklinabidea azaltzen du: Mugagabe, mugatu sing. eta pl., bokalen elkar-ketei buruz ohar oso interesgarriak eginez. Artikulu honetan egindako aipamenean argi uzten du ultzameraren nortasun berezia:

De todos los subdialectos vascongados de la Navarra española, el valle de Ulzama representa mejor que los demás las propiedades características del dialecto alto-navarro septentrional.

Azpimarragarria deritzot, halaber, Tornariak egindako katexima erabiltzeari, hurrengo lerroetan dioen bezala:

Para el estudio del alto-navarro septentrional, no he podido aprovechar más elementos que mis investigaciones hechas sobre el terreno y un pequeño catecismo compuesto con la mayor escrupulosidad en el lenguaje de Lizaso por el profesor de Instrucción primaria de Iraizoz D. Pedro Tornaria.

Euskara-ko ale berberean (IV, 1881, 68) daukagu "Orreaga"ren bertsioa, Arturo Campiónek egin zuena egokitua, tituluak dioen bezala. Lizasoko aldaerak (Campiónek azpimarratzen ez dituenak), Tornariaren katezismotik ateratakoak zuzentzen ditu berak.

Tornariak egindako katexima honetaz gain ultzameraz idatzirik beste bi ditugu: *Asteteren katezismoa 1906 Ultzamako euskarari egokitua*, Justo de Albizu e Iriarte, Alkozko apezak egina eta *Doctrina Christianaren declaracioa. Dialecto de Olagüe (del abad de Aria)*. Hiru katexima hauetatik, deklinabideari dagokioenez behinik behin, Ultzamako ezaugarriak hobekien gordetzen dituen Tornariarena da. Aipatutako dotrina honek zehaz-mehatz gordetzen ditu ultzameraren ebakerak, ez dugu ahaztu behar honetan oinarritu zela Bonaparte "Orreaga"ren bertsioa egitean. Hala ere ultzameraz idatzirik dauden hiru katezismo hauen arteko azterketa sakonagoa beharrezkoa litzateke.

Ultzamerari buruz mintzo izan diren autoreekin jarraituz:

2. Damaso Inza. 1921ean Euskaltzaindian sartzerakoan zuketazko aditzei buruzko txostenenan, Bonaparteren sailkapenetik aldendu eta zatiketa ezberdina egiten du, goinafarrera hegoalde eta iparra batera emanez, alegia: Ultzamakoaren barnean sartzen ditu hurrengo haran hauek: Ultzama, Odieta eta Xulapain. Basaburukoan, ordea: Basaburua Handia eta Arakil. Inzak egindako sailkapen honetan mendebalde ekialdearen arteko muga da azpimarratzen dena, esplizitoki egiten ez bada ere.

3. Azkue 1923. Euskalkien sailkapenaren banaketa onartu arren, goinafarrera euskalki bakartzat jotzen du, hala nola baxenafarrera ere; bestaldetik erronkarierari ere euskalki maila emango dio.

4. Izagirreri (1966) zor diogu ultzamerari buruz dagoen lanik zabal eta bikaine-na, nahiz sailkapenei buruz oharrik ez egin, Alkotzen bildutako elkarrizketak eta beroien transkribaketak zeharo fidagarriak dira hango hizketa bete bete isladatuz.

5. Moutard 1975. Bere "Etude phonologique sur les dialectes basques" beste askoren artean, Auza (Ultzama) eta Etxalekuko (Imotz) hizkerak aztertzen ditu, bien arteko ezberdintasun zenbait erakutsiz, azpimarratzen du euskalki literarioa ez dela, ez bait dago honi buruzko ikerketa sistematikorik.

6. Yrizar 1981. Bere ikasketa gehienbat aditzari buruz izan arren, egokitza jotzen du iparralde eta hegoaldeko goinafarrerak zein ekialde eta mendebaleko b.nafarrerak bereiztea. Bonaparteren laugarren sailkapena onartzen du eta bere liburuan eginiko azpieuskalkien azterketak ere horretan oinarriturik daude.

7. Rosa Miren Pagola 1989. Bere Atlas linguistikorako ekarrarian, fonetika soilik aztertu arren, orain arte egin diren aipamen zehatzenak egiten ditu ultzamerari buruz, hurrengo hitz hauetan laburbilduz:

Ultzamako bailarak, Larraintzar eta Auzak batez ere, ez dugu uste Basaburua Handia-rekin afinitaterik duenik. Gehiago parekatu dira Baztango hizketarekin, eta gertakizun garrantzitsuetan Arraras, Beramendi eta horietatik biziki desberdindu dira.

Beunza ere Ultzama-joeraren antzekoa agertu da, baina honek ez du Atez Bailara osorako balio, Muzkizek Beunza aldera jotzen duelako eta Oskozek Basaburua Handirantz, alderdi orokorretan gutxienez.

Laburbilduz, isoglosa nagusiek Aldaz, Beramendi, Arraras eta Goldaratz alde batera utziko lituzkete eta gainerakoak beste aldera, Zugarramurdi Lapurteraren eta Baztandarrenaren tartean kokatuko litzatekeenik, eta Erasun aldaketa giro batean (518).²

3. Ezaugarri orokorrak

A) BOKALISMOA

Bokal sistema iraunkorra izan arren, zenbaitetan txandaketak erakusten ditu:

1. Basaburuko herri batzuetan (Arraras eta Beruete) bereziki, *i* eta *e* fonemak oso irekiak ebakitzen dira azken silaban, honen ondorioz silb. askean honakoak izanik: *gaizke, onge, hamabe, buste, utze, ekuse, eose*, eta trabatuan: *nondek, aldez, jaken*. /*u*/ fonemak antzeko joera erakusten du, adib. partz.: *garbito, sarto, bildo, leitto, hozto*; izenord.: *zu > zo, gu > go*; eta hitz hasieran: *okondoa*. Fenomeno honi buruz autore ezberdinak mintzo izan dira (Rotaetxe 1978: 52, Gavel 1929: 40, N'Diaye 1970: 12, Navarro Tomás 1925) eta badirudi *i* eta *u* fonemak irekiak eta artikulazio laxoarekin ebakitzea, euskalki bat baino gehiagoren ezaugarria dela.

Gure eremuari dagokionez, Basaburuko herrietako joera da aipatutako bi hauetan gehiago areagotzen bada ere. Aldatzen eta Leitzan horrelako formak ohizkoak dira, ez da harritzekoa, bada, Etxalekun eta Ultzaman, —honen arrastorik ez dagoen herrietan—, Leitzako kutsukoak konsideratzea.

2. Hasierako posizioan *e* itxi egiten da ingurune ezberdinetan, sabaiko edo txis-

(2) Nire eskerrona R. M. Pagolari, bere tesi argitaragabearen datu hauek erabili ahal izateagatik.

tukari baten ondoan (FHV, 67, 192 eta 362) eremu osoan nahiz eta alternantziak izan, isteko joera orokorra da: *izautu*, *itxa*. Bestaldetik *i* eta *u*-ren eragina aurreko bokalean sortzen ditu honakoak: *iduki*, *iduzkie*, *iruzkie*, *giñuen*. Eremu osoko ezaugarria da hasierako posizioko ere *e* / *i* txandaketa ohikoa: *ikea* / *ekea*, *irakusi* / *erakusi*, *ermiarma* (Ber.), *irmiarma* (Garz.), *itximinie* (Alkotz.), *etxemeni*.

3. Aferesis. Ultzama, Anue eta Atezen hasierako *i* eta *e* bokalen galtzeko joera nabarmena da; *e*-rena: *man*, *torri*, *makumia*, *zautu*, *maztekie*, *baki*, *bakie*; *i*-rena: *kusi*, *jitua*, *jituarrosak*, *lleko*, *txokandrea*. Esan daiteke aferesiaren isoglosa, (nahiz eta elementu bat kontuan harturik egin behar) bat dela eta muga berberak dituela Imotz eta Basaburuari ez dagokielarik fenomeno hau.

4. Sinkoparen maiztasunik handiena zaraitzueraz gertatzen den arren, goinafarreraren barruan Ultzaman da sinkoparen oparotasun handiena erakusten duena (FHV, 391), honako testuinguruetan:

a. Azentugabeko bokalak galtzeko joera du dardarkariaren ondoan, honen ondorioz egoera inplisiboan gelditzen delarik. Fenomeno arrunta da eremu osoan: *barpatu*, *torko*, *erzatu*, *borgatik*, *karko ttire*, *burkoa*, *txerkumia*, *txerzai*, *txertori*, *tertogi*, *kirtsa* (= kiretsa), *bertara* (= herrietara).

b. Albokariaren ondoan: *kalma* 'nube', *ibilko*, *txoklaba* (= etxeko alaba).

c. Txistukariaren ondoan: *pezta*, *pastu*, *Liso* (= Lizaso), *kuskodute*.

d. Leherkaria + dardakaria taldea ere ugaria da sinkoparen ondorioz: *Grendiain* eta *Dreindiain*, *Aprille*, *bedratzi*, *sobra*, *abria*, *abratsa*, *atra* (*atraik*) *batrerez*, *obrena*, *libru*.

e. *n* eta leherkariaren artekoa: *Trintete*.

f. Ordinaletan ere (-*garren* + *a*) > -*garna*, -*gerna*. Ultzaman bereziki, ordinaletan eta honen ondorioz *r* egoera inplisiboan geratuz: *biguerna*, *hiruguerna*, *lauguerna*, *bosguerna*, *hamarguerna* baina *hiruguarren* mugag. (ik. Tornariaren *Cat.*).

Sinkoparekin batera *er* / *ar* ordinalen txandaketa aztertzekoa suertatzen zaigu. Tornariaren *Cat.* *er* mantentzen den bitartean, ordinal guztietan: *biguerna*, *hiruguerna*, etab, Justo de Albisurenean *ar* agertzen da: *Bigarna*, *irugarna*. Hain zuzen ere, Mixelenaren erreferentzia bigarren *Cat.* honetaz da (FHV, 84)³ eta gure ustez, *ar* / *er* -i buruz egindako baieztapenak ez dira hain erabatekoak eta biribilak, bokalen itxiera gertatzen baita nahiz eta oso lotuak ez egon bi bokalak ebakitzeraoan.

Etxalekun eta Basaburuan bokal arteko -*r*- maizago frikatibatzen da, eta honen ondorioz aipatutako (d) eta (f) taldekoen orde: *Apeille*, *abiatsa*, *batez*, *atea*, *Apeille*, *obena*, *hiruarrena* eta holakoak izango ditugu. Bestetan mantentzen da: *kalma* (Etx. Muzk.). Sinkoparen maiztasuna, beraz, haran hauetan hasten da bere indarra galtzen.

5. Anaptixia hain emankorra ez izan arren, dardarkari ondoan gertatzen da maillebatutako lexemetan bereziki eta eremu osoan: *magara* 'magra' *azukurea* (U.), *azokori* (Gold.) 'azucar', *kurrillua* 'grulla'.

6. Zaila bada ere esatea hasierako *e* bokal protetikoa edo bigarren silabaren gainean ezarritako azentuaren ondorioz suertatutako galketa den (FHV, 156) lexema bakar batzuetan eta leku oso mugatuan ere: *ekearra*, *ekia* (Etxaleku, Itxaso), agertzen zaigu, inguruko beste guztiek *kedarra* eta *kearra* egiten duten bitartean. Bestaldetik

(3) 1906ko *Cat.* hau, Iruñan D. Jesus Garciaren inprentan egindako bigarren inprimaketarako erabili zen, urtertik gabe, baina 1.930 (cf. A. Perez Goyena, *Ensayo de Bibliografía Navarra*, 597)

ikea (Alkotz, Gerend.), *e / i* txandaketa erakutsiz nahiz hemen ere *kedarra* darabilten. Aitzitik *ekendu* lexema, Mitxelenak hemengotzat jotzen duena ez da inon ere erabiltzen eta orok. *kendu*-z ordezkatua izan da.

7. Metatesiari den bezainbatean, honakoak ditugu: *Atxeburri* (Alkotz), *arrebuxi* (Gerend.); 'petacho' *petxatue* (U.).

8. Bimorfismoa erakusten badute ere *i-u > u-u* asimilaketa bokalikoaren adibideak ditugu honakook: *Urruzula* (= Urrizola), *ukullue*, *txurrundula* (Eltz.), eta *u-i > u-u*; *urruxe* 'cordera, hembra de animal', g. naf. *urrixa*. Ondoko soinuaren eraginaren ondorioz izango dugu *e-o > o-o* asimilaketa: *txokorra* (Anue), *o(r)onbata* (Etxaleku) < *oren*; *onbor* (U), *enbor* (orok.); eta hurrengo pareen txandaketa: *erotsa* eta *orotsa*, *illebak* eta *illobak*. Bestaldetik *o-e > e-e*: *emen* (= omen) disimilazioaren testigutzarik ere eriden daitezke: *solemuk* 'solomoak' (Goldaratz).

Hitz hasieran tinkotasun gutxi daukate *u* eta *o*-k eta honen ondorioz *u / o* alternantzia usu gertatzen da: *utxalarra / otxalarra*; *ukondo / okondo*; *ukabille / okabille*, *-r* aurrean biak testigatzen dira: *txungur / txungor* 'hueso del jamón'.

9. *Er / ar*. Ez da bizkaieraren bereizgarritasuna soilik dardarkariaren eragina egoera inplisiboetan. Ultzama ibarrean *-er* taldea oso ugaria bada ere: *Biber*, *iperra*, *lizer*, *bittertian*, *piperra*, *illerra*, *zillerra*, *ixterra*, *inderzue*, *igertue*, *umerrie*, *bittertian*, *bizerzue*, bertan idoro ditzakegu kontrako adibideak ere: *maixtar*, *maixtarrengo*, *baztarreko* (= sutondoan jartzen den enbor handia), *baztar* 'esquina'.

Basaburuan eta Etxalekun *-ar* maizagotan agertuko zaigu: *baztar*, *iparra*, *iztarra*, *biar*, *umarrie* uniformitate hau batzuetan ere apurtzen delarik: *iperra*, *muskerra* eta *kizkertu* (Itxaso).

Laburbilduz: *-er* taldearen maiztasuna harmonia bokalikoarenarekin harremantetan egon daiteke hein handi batean eta honen ondorioz harmoniak indar gutxiago duen ingurunetan, *-ar* maizago ageriko da. Frekuentziaz edota maiztasunaz mintzatzea da egokiena kasu honetan, eta aurrean esan bezala aipatutako haranetan (Ultzama, Atez eta Anue) *er* taldearen frekuentzia altuagoa izango da, beti ere polimorfismoa ugaria izanik.

Bestaldetik, Ultzaman badaude beste fonema batzu harmonia jasaten ez dutenak eta *-er* taldea daramatenak, hurrengo bokalaren asimilaketaren ondorioz sortua ziu-rrenik: *Erte*, *ertetik*, *harrierteka*, *ertekoa* (U) (= Ogiaren artean sartzen dena mendira eramatekoa).

10. *Beldur / bildur* aldaera den bezainbatean, honelako banaketa agertzen zaigu (Etxaide 1989): Basaburua, eta Atez *bildur*-en eremua izango da, beste guztiak Ekialdeko joerarekin lerratuko direlarik.

Diptongoak

Beheranzko diptongoek murrizteko joera duten arren, *au* izango da egonkortasun handienetarikoa bat duena, hona hemen idoro ditugun kasuak:

11. /au/

a. Hasierako silaban tinkotasun osoz mantendu arren zenbait lexematan: *jauntzi* (A, Etx.), *aurki*, *ausin*, *haundie*, *aurmena*, *ausmartu*, *ausarki*, *aunditz*, *auspua*, *zauli*; etab. *au > a* murrizketak usu gertatzen dira: *alkie*, *lardeneo*, *arkitu* (Etx), *arpogie*, *arpugie* (U.); *au > o* erakusletan: *bok*, *boketan*.

Egon aditzaren orainaldia, Imotzetik ekialderagoko haranek *gaude, zaude, eta daude, *gagode, *dagode, *zagode; au *ao* mantentzen duten bitartean, Basaburuan honakoak ditugu: *gai, zai, dai*.

b. Silaba trabatuan ere *au / o* trukaketak idoroko ditugu: *arraultze, eta arroltzia* (Etx), baina besteetan *au > u* murrizketa erabatekoa da eta eremu osoan: *barurik*.

c. *au / agu* txandaketa banatzen du Ultzama batetik eta Imotz eta Basaburuan bestetik: *atautxie eta amautxie* (Etx.) dipt. mantenduz eta (U) *aitegutxi, amagutxi* (Muskitz, Arraitz).

d. Metatesiaren ondorioz *ua* taldea izango dugu: *kasin* (U) baina *kuasin* (Etx.) < *kasu* egin 'cuidar'. Bestaldetik *Juantsarats* esango dute Ultzamakoek, *Jauntsaras* (Basaburuko herria).

e. Diptongoaren bigarren elementuaren kontsonantziazioa oro har suertatzen da: *gabian*.

12. a. *eu* diptongora igaroz, egonkortasun gutxikoa agertuko zaigu hasierako posizioan maiz monoptongaruz *eu > u*: *ulie, urie* (Auza) *uskaldunak, ultzie, ultzitu, untzi* (Gold.) < *euntze* 'pastizal' Moutard-ek (181) azaldu zuen bezala. Bestetan *eu* dipt., *euskera*, mantendu da U. Anue, eta Atezen, baina Basaburuko Arrarasen murrizketa osoa testigatzen da: *uskaz*. Pagolak *euri / uri* isoglosa markatzean [*eu*] ultzamera osoari dagokio, [*u*] murrizketa Baztanen hasten delarik; gure azterketen arabera, ordea, murrizketaren adibideak Ultzaman hasten dira jadanik (Pagola: 123), beti bimorfismoa agertu arren: *urie* eta *igurie, egurie* (U., Atez, Anue).

b. Hasierako posizioan murrizteko joera nabarmena bada ere, *eu* dipt. bigarrenkaria denean, hots, bokal arteko *b, d, g, r* galeren ondorioz, orduan murrizketa ez da zeharo emango, eta *iu* aurkituko dugu kasu hauetan Imotz eta Basaburuan bereziki, bilakabide honi segituz: *egu > eu > iu*: *iunero, iuzki, Biute* (= Beruete), *iuki, liun, iuskea, iuri* (Ar, Beruete).

c. Murrizteko joera horrez gain bada bigarren fenomeno bat, hots /g/ konts. tartekatzea eta diptongoa apurtzea *eu > egu* hitz hasieran nahiz tartean ere: oro har *egurie* (U., Atez, Anue), *ñegurtu* eta *ñegurritu* (Muzkiz, Ultzama), *egun* 'cién' (U., Anue, Atez), *egundu* (Atez), *eundu* (orok.). Fenomeno hau ez da, aurrean esan bezala, Imotz eta Basaburura hedatzen, hauetan *eu / iu* taldea nagusi baita.

d. **eu > au* gertatzen da beste inguru hauetan ere: aditzetan, *-ten, -tzen + *edun ad. lag. orainaldia*, aditzaren sailean azalduko dugunez: *esatauzu, iñaute, kartzaute, segitzaut*; bestaldetik *eu > au* bilakabidea izango dugu hurrengo lexeman ere Goñi ibarrean bezala: *deus > daus, dausez, berraun*.

13. /ai/ diptongoaren murrizteko joera orokorra bada ere, bilakabide ezberdinak idoroko ditugu honi dagokionez:

a. *Ai > i*, murrizten da honakoetan: *biramona, biño, hamiru*. Bestaldetik *ai > a* Ekialdean ez bezala adizkietan; *naz* (Beruete), eta *e* da soluzioa: *hameka* (U) < **(h)ama-eka*. Goinafarreraren eremu handian (Erronk, Aezk. Esteribar, Atez, Anue eta Muzkitzen), Etxaleku eta Basaburua, Larraunekin batera: *hamaika, hamika* egiten dute. Murriztearen ondorioa dirudi *Iraizoz* herriaren ebakera ere: *Iruzitze*.

b. *ai, ei, oi*, dip. bigarrenkariak usu gertatzen dira aditzetako geroaldiko morf. *-en* eransteian: *emain, joain, egoin, izein, edo -tatik > -taik* bilakabidea dela: *urtetaik*.

c. Besteetan mantentzen da: *Jainkoanpaxa, argarai, zerrazai*.

d. *ai* / *ei* trukaketa azken posizioan maiz gertatzen da euskaraz, gure eremuan *ei* diptongoari -g- tartekatu zaio *egitegie* suertatuz Ultzaman eta Atezen. Imoz eta Basaburuan *i(gi)tai*, *ai* egiten duten bitartean. Beste diptongoen trukaketekin pareka daiteke *eu* / *egu*, *au* / *agu*, eta hain zuzen eremu berbera hartzen du.

14. *lei* /

a. Mantentzen da ohizko lexemetan: *beiti*, *deseiretzen*, *beiretu*.

b. Ugaritzen morfema mugetan suertatuz gero, part. -ik: *beteik*, datib. kasuan: *norei*, eta part. *gauzeik*, *bakeik*, *bertzeik*; -en geroaldiko morf.: *izein*; -larik denborazko morf.: *duguleik*.

c. Dipt. eginez ebakitzen da lexema honetan: *zeiru* (Arraras) (lat. *caellum*), erronkariaraz ere *deiru* dugu (Uztarroz), agian metatesiaren ondorioz sortua (ik. *FHV*, 100).

15. *oi*. Azkeneko diptongo honen presentzia, ohiko lexemez osatua: *goiz*, *sagarroi*, *noiz*, *goitti*, *oroittu*, eta sudurkariaren disimilazioz sortutakoak: *egoiz*, *boinbertze*.

16. *ui* dipt. partizipioen bidez osatua oparoa da: *barrituik*, *akittuik*, *beztuik*, *berandutuik*, *bazkalduik*, haueetatik at maiztasun gutxikoa da: *frute* daukagu eremu osoan.

17. Euskararen beheranzko ohiko diptongoez gain, [*ja*] eta [*wa*] goranzko diptongoak ugariak dira Ultzaman eta Atezen *a*. mugatz. *e*-z bukatutako lexemei erantsen: [*semja*], [*nérja*], [*érja*] nahiz *o*-z bukatutakoei: [*érwa*], [*neskákwa*], [*númerwa*], [*eméngwa*], [*gurécwak*] (ik. Morfologia saila).

Hauez gain *ua* hitz hasieran: *guartu*, *guañik*, *guartzia*, eta bukaeran [*pískwar*]. *Joan* adizkietan aldakiak aldaki *ua* darabiltzate: *nuaye*, *zuazi*, *duazi*.

[*je*] diptongoa: [*asjenda*], [*gúsjetan*]. Aditzetako -zue morfema > -zie [*sje*] [*dusje*] [*dakisje*] dipt. eginez ebakitzen da.

[*we*]: [*ginwen*], [*fwértja*]. Bestaldetik, *edun lehenaldiko adizkietan, *we* taldea mantentzen da Ultzama, Atez, Anue eta Imotzen: *nuen*, *zuen*, *yuen*; Basaburuan, ordea, forma murriztuak dira nagusi: *nun*, *zun*, *yun*.

Oa taldea silaba batean ahoskatua sortuko zaigu *e* + *a*-ren elkarketaren ondorioz: *bertzoat*, *bertzoatzui*.

Hiatoak

18. Tinbre bereko bokalen artean sortutakoak oso ugariak dira Basaburuan eta Imotzen batez ere, *b*, *d*, *g*, *r* bokal arteko ohizko galeren ondorioz, bokal geminatua izango dugularik: *eerra*, *goorra*, *guutzea*, *ikaarri*, *baatza*, *laana*. Eremu berberean ere usu agertuko da harmoniaren eraginez gertatzen den geminazioa: *bidii*, *semii*, *eskuu*.

Ultzama, Atez eta Anuen bokal arteko herskari ahostunak eta dardakari biguna ere, tinkotasun handiagoz mantentzen dira, eta ondorioz ez dugu horrelako maiztasunez aurkitzen fenomeno hau. Galdetzaiileekin, Basaburuan ere fenomeno hau testiga daiteke, bokal arteko galketaren ondoren asimilaketa gertatu delarik: *noona*, *nooken*, *noon*, *zeena*. Azkenik, beste geminazio mota bat ere, izenaren morfologian, determinante jartzearen ondorioz sortzen direnek osatutakoa: *eskuu*, *gorrii* (ik. Morfologia saila).

19. Hiatoaren murrizketak: Basaburua eta Imotzeko ezaugarria gehienbat *i*-ren ondoan doan bokala maiz galtzea: *ie* > *i*: *txikina*, *azinda*, *gutxinez*, nahiz *ia* > *i*: *kanbitu*, *abitzen*, eta mailegututako hitzetan ere, -*ue*- talderen murrizketa sistemati-koa: *esporta*, *roka*, *bisabula*, *Manula*, *konporta*, *kazula*, *Olagukoa*.

20. Aitzitik, hiatoa bigarrenkaria denean, hots kontsonante baten galeraren ondorioz sortua oparao da: *biarren, iarri, kaitxe*. (= kalitze), *biarrie* (= belarria) (Eltz.), *iénde* (= igande), *iétzen* (= igetzen)

a. *io* hiatoa ere agertuko zaigu honakoetan: *ariora* 'según, conforme a' Mitxelena dioenez 'sin duda de *arao-ra (*ra* suf. de alativo)', eta *txurmioa* 'tobillo' (E, Ultz).

b. *ue* hiatoa. Hitz hasieran honako lexemetan lenizioaren bidez hiato argia suertatzen da: *uezaitte, uezáma, uezseme* 'padrasto, madrastra', ziur aski *ugatz, ugatz* (Leic, RS) 'pecho, teta', sul. 'padrino' (FHV, 84) semantikoki ezberdina bada ere, ohikoa den bilakabide honi erantzuten dio: *ugaz > ugez > uez*. Bestaldetik *ue* taldea desegiten da kontsonante epentetikoa sartuz: *Suberbe, Xuberbe* (= Juarbe).

c. Goiko bokalek + Determ.; *i, u + a > ie, ue* hiatoak ematen dituzte: *burrúe, eskúe, begíe*, etab. Ultzama eta Anue haranetan (ik. Morfologia saila).

21. *Harmonizazioa* asimilazio mota bat dugu, erregela honen bidez laburki definitua: *a > e / i, j, u, w* __, edo beste hitzetan esanda, *-i* eta *-u* bokalen eraginez */a/* fonema */e/* bihurtzen da. Txillardegiren hitzetan (1980: 214), bokal-harmonia bikoitz horrek halako gailurra edo lortzen du hegonafarrera garaian, iparnafarrera garaian bere indarra behera doalarik. Guk aztertutakoaren arabera, gure eremuan gertatzen den harmonizazioa aurrerakaria da orobat. Erregela honek Anue eta Ulzamako herrietan indar gehiago erakusten du, Basaburuan, Atetz eta Imotzen, ordea, hasten dira alternantziak agertzen oso urriak badira ere.

Harmonizazio atzerakaria urria bada ere adibideren bat eriden daiteke: *neski* Bestaldetik, *bait > beit*, adb. eta izenordeen atzik. bilakabidea harmonizazioaren atzerakariaren ondorioz sortua bide da: *izendu beite* eta *zenbeit, zenbeitzu* (U).

Aipatu, halaber, harm. bokalikoa ez dela suertatzen *o > u* edo *e > i* dugularik, alegia, bigarrenkariak direnean; *urtian, biarra, suertia, numerua, peligrua, yuan*. Alegia *-a* mug. ez da ixten *i* eta *u*, *e* edo *o*-tik datozenenan, adibide honetan argi ikus daitekeenez: *arie* (= hilo), *aria* (= arena).

Harmonizazioa suertatzen den ingurune fonetikoak aztertuko ditugu banan bana:

a. *a mug.* kontsonantez nahiz bokalez bukatutakoetan aurrean dagoen lehenengo bokala *i* edo *u* bada, eskuarki harmonizatzen da: *baundie, txistue, mugimentue, muturre, giltze, karrike, haritze* (ikus ondoren *-a* mugatzaileari buruzkoa morfologia sailean).

b. [aj] diptongoaren ondoan: *a > e / j* __: *Aitezorro, aipetzen, aitetxi*.

c. [aw] diptongoaren ondoan: *haurre, hauzelan, gauze, arraultze, gau bet, kristau bet*.

d. [ej] ondoan: *beiretu, bei bet*.

Azentua daramaten hitzek harmonizazioa jasaten dute: *bier, akostunbrétu, pintétu, Lizéson, ikéstén, saludétu, gustétzen, tirétu*.

e. *-la* konpletiboaren morfema harmonizazioa jasaten du Ultzaman bakarrik, Imotzen eta Basab. horrelakorik ez da inoiz ere agertzen: *kontestatu diogule, eskribitu zigule, etzazule in ja, botzen ditugule*.

f. *-ka* morfema adberbiogilea ere: *laburke, harrike, malluke, muturke*.

g. *Bat*-ekiko mugag. bokal harmonizazioa jasaten du eta klitikoa dela erakusten: *lagun bet, mutil bet, anai bet, afari bet, esku bet, aritz bet, gauz bet*. Honi buruz esan behar, *e* oinarri lexematikoa dutenei, Basaburuan eta Goldaratzen *-ii-* egiten dutela mug. sing. eta analogiaz forma mugagabera hedatzen da bukaera *-hau*, honen ondorioz honelakoak ditugu: *besti et, astiet, semiet, urtiet*.

Bat-en deklinatu batzuek ere B.H. jasaten dute nahiz eta batzuetan alternantziak aurkitu: inesiboa, instrument. eta adlatiboa dira harmonia jasaten dutenak: *aldi betez, eun betez, peskaderi betean, leku beteá*.

h. *Batzuk* determ. plurala ere harmonia erakusten du: *botil betzu, baserri betzu, gauz betzuk, kristau betzu*.

i. *Da / De* ad. lag.-aren partizipioaren ondoko harm. Arraras eta Berueten ez da Ultzaman bezain sistematikoa: *egii de* nahiz *egii da, etorre a, oan base a, bure atreittu da, argitto a, kobardi a, kolokatu a* bezalako adibideak Basaburuari dagozkio, bestelakoak ere; *galdu de, geldittu de, bil de*. Txandaketa hauen arrazoa *i > e* eta *u > o* partizipio bukaerako erregelaren funtzionamenduan datza, erregela betetzen eragozten diotenak. Hauxe gain eta orokorrean esan daiteke *da* atzizki silababakarra klitiko bezala agertzen dela eta ingurune gehienetan armonizatua: *hori de, ezpaite, gaur de, itten ari de, izain de meza, hau de guria*.

j. *Eta* konjuzio kop.: *hoge te ameru, berrogei te hiru*.

Deklinabide kasuen barruan honako hauek aipatzekoak dira, nahiz gero sakonago aztertu: Adl. *lekure, Frantzire, Muzkitze*; Adlatibo: *Beunzetiken*; Inesibo: *munduen, izkiñen*.

k. Zenbait atziziki ere: *-tasune*: garbitasune, *-rie*: katxarrerrie; *-kuntze*: berexkuntze.

Hurrengoan datozen morfema hauek ez dute harmonizaziorik jasaten: *-ago* (*illunago, trankillago, aisago*), *-tar* (*goiztarra, baserritar*) *-gabe* (*duikae, prestatuabe, jaikiabe*). *-Gara* ad. laguntz. ez da armonizatzen: *Torri gara* (U), *etorri ga* (Imoz, Bas.).

B) KONTSONANTISMOA

Honako hauek ditugu ezaugarriak aipagarrienak herskarien sailean:

1. Hitz hasierako ahoskabe / ahostun banaketari dagokionez, badirudi Ultzaman ahostunaren aldeko joera nabarmentzen dela: *bago, bagobabaxa, bolsa, bake, besta, bixtu, gurutze, boxik, gorputze, bekatue*. Etxalekun eta Basaburuia aldean ahoskabearen ebakeraren maiztasuna haundiagoa izanik: *pago, pasie pake, pesta, prasa, koosti, kooldio* (Ar.), *kurpil, korputza* (Beruete), *apate* (= abade) (Ar.). Baina sistematikotasun hau hausten da bi aldeetatik eta honenbestez joerez mintzatzea da egokiago Ultzaman ere (Alkotzen) *korrotue, piruxak, puztena, korrozpi* ahoskabearen adibideak ageri direlako.

Aipatu behar, halaber, *u* bok. aurrean, herskari ezpainetakoa eta belarearen arteko txandaketa: *piruxa* (U, Bas.) orok. *guraiziak; sube, subendille / suge, sugendille* txandaketaz, forma berriena —ezpainbikoa— nagusi izanik eremu osoan.

2. Hitz elkarketetan ahoskabearen presentzia areagotzen da, laburki emango ditut kanpo-shandi arruntenak:

N + b > p: *Halako tierran pezala, joatenpaita, ban pizi giñen*.

r + b > p: *izarpat, zerpaitte*.

z + b > p: *gauzpat*.

k + b > p: *hemengoa paño, haurra pezala, bone pezala, borgatipa, gu pezala*. Azken posizioko leherk. ahosk. oso erlaxatuak ahoskatzen dira batzuetan zeharo desagertuz.

K + d > t: *ok guriak tire, ok tire neriak, bakarri tao, nekatui taude, kalmatui tago*. Zentzua mantentzeko beharrezkoa denean, mantentzen da azkeneko *-k*, bestela desagertuz.

k+g > k: *Ardoikai, zerrikabe, dudike*. Argi dagoenez, *-gabe*-rekin lexikalizaturik agertzen da honen ondorioz asimilatuz, beste ingurunetan, ordea, ez da asimilaziorik sortzen: *hoberenak gara, gaztiak gara*.

t + b > p: *etzakiñepa*.

t + d > t: *hainba tiru, zenbatiren, baitao*.

3. a. Herskari ahostunen aldeko neutralizazioa *n* eta *l* ondoren ohizkoa da, erronkaria eta zubereraz ezik; gure eremuan gauzatu ez den adibideak ediren ditugu: *lentabichicoa* (Cat. 1.906), *lankarra*, hauez gain honako hauek (partiz. + *ko*): *inko, erranko, kasinko diote* etab. Ultzamakoak dira, eta batzuetan ere lekuzko atzik. *-ko, -n* galtzearen ondorioz: *oraiko*.

b. Ez dago batasunik *-nt / -nd* taldean *santu / sandu* lexeman. Alternantziak dira nagusi, honako hauetan *santue* izango dugu: Anue (Arizu), Atez (Berasain), Basaburua, Imotz, Gerendiain eta Arraitzen; beste guztietan, aitzitik: *sandue*. Aztertutako katezismoetan ere *Sandue* da nagusi, baina *Elize Ama Santac*. Argi dagoena da Mitxelena (FHV, 159-160) azaldutako bilakabidea, hots, *n+konts.* aurrean *i* agertzea: *saindu*, etab. ez dela suertatzen. Aipatu, halaber, *-nd-* taldea Olagueko batek darabilena: *zaundu* (= ezagutu) baina *zautzaugu*.

c. Sudurk. + hersk. ozenaz osatutako taldeak ez dute soluzio bera; *mb > m*: *zemattuzu* (= zenbat duzu), *demoa* (Itx.), (= denbora), alternantzian *mb* talde osoa dutenekin: *ambildu* 'precipitarse'. *ng* taldea sortzen da Etxalekun: *ingiriten* (Alkotz, Etx.) / *iraiten* (U) 'igeri egin'; *nd* aditzetakoa forma berria bakarrik Ultzaman: *zinduen* (U), baina: *ziñun* (Bas.) *giñuen, giñuzen*, leherk. ahoskabea ordezkatu du *nd* taldea hurrengoan; *zaindu* (Ber.), *zaittu* (U. Garz.) 'cuidar'. Likidoetan; *ld > l*, *balin bedu* baina mantentzen da: *kaildurre* 'cresta'.

4. *-o* eta *oa-z* hasitako hiatok *g-* epentetika hartu ohi dute silaba hasieran: *guatze, quartu* (= ohartu), *guaye* 'vete'. Beste aldetik hasierako *k-* > *g-* ozentzera jotzen du mailebu honetan: *kostatatu > gostatu, gombidetu*. Lekuzko adberbioetako hasierako hersk. hiztun bati entzundakoa, aezkeraz bezala: *gor* (Beuntza).

5. Ahoskabe eta ahostun belareen arteko txandaketaren ondorioz *-toki / -tegi* atzizkian *-togi* sortu da: *arditogi, behitogi, ollotogi, maixtardogi*.

6. Herskari ahostunen sailera igaroaz, ezaguna da bokal arteko */b/ /d/ /g/ /r/* fonemek frikatibizatzea eta $\emptyset$ bihurtzera duten joera (Azkue 1923: 609; Salaburu 1984: 133; FHV, 258). Aipatutako hau orokorrean egia bada ere, gure euskalkiari dagokionez zehaztaperen bat egin beharko genuke: Ultzaman eta Atezen askoz gehiago mantentzen dira herskari hauek, Basaburuan eta Imotzen, ordea, galtzeko joera sistematikoa izanik.

Aurrean esandakoak ez du esan nahi aldaera fakultatiboak urriak izango direnik, hiztunetik hiztunera alde handia dagoelako. Argi dago, hizketa laxoan edo arduragabekoan ugariagoak izango direla frikapen hauek, abiadurak zerikusi handia baitu. Erlaxatuak ebakitzeak, herskari ahostun eta dardarkari bigunen arteko trukaketa zenbait dakar, hona hemen zenbait adibide:

a. *d / r-*ren arteko alternantzia ohizkoaren arrazoia, artikulazio puntuaren hurbiltasunean egon daiteke. Mitxelena aipatu bezala (FHV, 227), ultzameraz ere oparoa da: *iruzkie / iduzkie; erbionari / erbionidea; idelarre / irelarre; eraztune / edaztune / eaztune*.

Fenomeno zaharra, alegia, *d* aldaera erabiltzearena *edeki* lexeman gertatzen da Ultzaman gehien bat, besteetan *iriki*, *idiki*, txandaketa nagusi delarik.

b. *r* / *g*-ren arteko aldaerak ere ugariak dira, /*g*/ fonema tinkotasun handiagoz mantentzen delarik Ultzaman eta Atezen, batzuetan /*r*/-rekin alternantzian egon arren: *zutegie* (U.), *zuturik* (Itx.); *txertogi* (U.), *txertori* (Itxaso); *zartagie* (U), *sartaria* (Itx.); *uriñe*, *ugiñe* (biak U.); *negonek* (Alkotz), *neronek*, *neonek* (orok.); *lagunbeta* (Beunza), *larunbeta* (orok.);

c. -*g*- eta -*d*- antihiatikoa garatu da: *oligoa* (Atez), *olioa* (orok.); *bigeli* (Beuntza), *bieli* (orok.); *bidejia* (U) 'viaje'.

d. *g* / *b*-ren arteko aldaeretan bi adibide argi: *Ogi* (Ultzaman) eta *Obi* (Basaburuan eta Imotzen). Bestaldetik *sube*, *subendille* (U) (ik. Konts. 1.), *suge* (orok); *xagona* (U) (= jabón), Ultzamakoak dira orobat: *zugarra*, *zugerra*, *zuberra*.

e. *b* / *d*-ren artekoak: *Dreindiaian* / *Grendiaian* (Alkotz); *lebenbiziko* / *lebendixiko* (A); *primadera* (U) / *primabera* (U), *adarra* / *lizarrabarrak* (Etxal.) eta *g* / *b* / $\emptyset$ -ren artekoak: *lagatza* / *labatza* / *laatza*; *txinburi* / *txinguri*.

f. *m* / *b* ezpainbikoak hitz hasieran txandaketa agertzen dira: *Merendue* / *beendue* (Etxaleku, Beramendi); *morrañek* / *borrañek* (Auza); *bedeikazioa* / *medenkazioa* (Arostegi); *maria* (Arostegi) / *baria* 'limaco'(orok.); *Karmenkua* (U) 'Carbunco', *remolkatu* 'rebocar'.

7. Sudurkarien sailera igaroz, bokal arteko -*n*- galdu da kasu batzuetan: *kue* 'seaska' (Gerendiaian, Eltzaburun eta Berueten) besteetan sabaikarizatu da *miñe* (= lengua) < *mini edo *igerrie* eta *iñergie* (= magro de la carne) < *ginarra.⁴

8. Zenbait adberbiotan ere, azkeneko -*n*-ren galera gertatzen da: *orai* daukagu Ultzama eta Atezen, nahiz eta oso sistematikoki ez egin. *Egun*-en eratorriak ere testiga daitezke: *beranegu*, *laurdenegu*, *etzidamu* (U.) eta *beraneo*, *lardeneo* eta *etziamo* (Etxaleku.).

9. *n* / *l*-ren arteko trukaketa gertatzen da hitz hasieran nahiz barruan: *ñegurtu* eta *ñegurritu* (U), *liurtu* (Beruete). Bi fonema hauen arteko metatesiak ere testiga daitezke: *igela* (Ar, Ber, Gol.), *legena*, *lerena* (Auza, Lar. Beunza);⁵ isoglosa marka daitekeelarik 1. aldakia Imotz eta Basaburua hartuz eta bigarrena Ultzama, Atez eta Anue. Era berean beste honako hau *la(b)ana* (Bas. Imotz) eta *nabala* (Ultzama, Atez, Anue), gazt. mailebuak; *beleno* (= veneno) (orok.). Posizio inplosiboan ere txandaketak suertatzen dira: *intxaur* / *iltxaur* (Beruete) eta *altziñen* (U).

10. Bokal arteko albokaria -*l*- > $\emptyset$ bihur daiteke: *biarrie* (U) > (= belarria) < *berarri, *kaitxe* (Etxal) (= kalitxe), *iuntze* (Gold) (=iluntze).

Likidoen arteko txandaketaren adibideak: *r* / *l*: *malubie* (U), 'marrubi' (orok.); *ataka branga*, *blanga* 'tranca del portillo', *araintxa*, *arentxa*, *lentxa* (= bi urteko ardia), honen fenomenoaren ondorioa izan daiteke Ultzamako; *arditogie* eta *alaitegie*, *allategie* (= ardiak gordetzeko lekua)

11. Gaztelaniazko mailegu berriak -*on* bukaerakoak, bere horretan mantentzen dira; *gorriona*, *balkona*, *letxona*, *koltxona*, *kamiona*, *ilusiona*.

(4) Ikus honi buruz Meyer Lübke-ren artikulua: "La desaparición de la n intersilábica en vascuence", *RIEV* 15, 224-238.

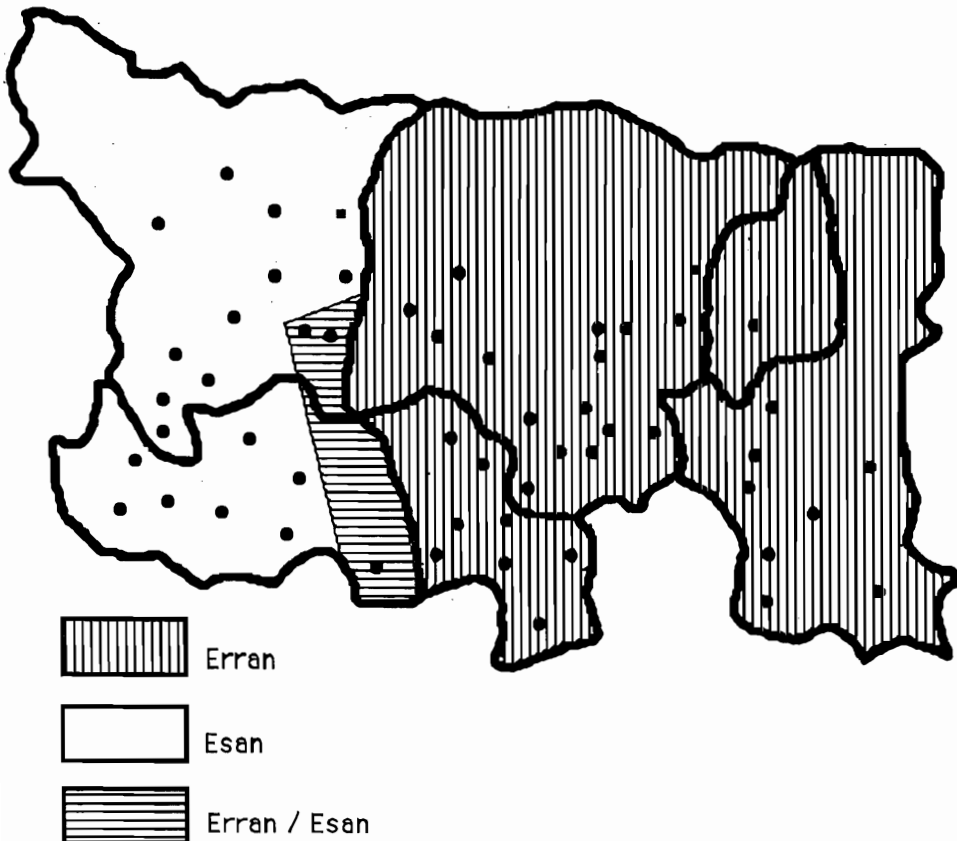
(5) Mitxelena, *FHV*, 73: "Los nombres vascos de la rana y su distribución", pueden verse en *Euskera* 8 (1927).

*-ione atzizkikoak; *afizionia, indezioniak, rebozitionia*. Lat. *one eratorrikoek eta maila kulto edo erlijioso zutenek -oi egin dute: *barkazioa, bedinkazioa, mendenzioa, bendizioa*, (Etxaide), *funtzioa*. Bonaparteren katezismoan ere: *confesiua, satisfeciua, particiua, declaracioa, contriciua*.

Ondorio ezberdina eman dute bi hauek *arratoria, arrazure*, dard. tartekatuz.

12. *Erran / esan* aldaerak, biak, testigatzen dira ultzameraz banaketari dagokionez berriro ere Muzkitzeraino hedatzen da *erran* (Ultzama, Anue eta Atez barne), baina Muzkitzen hitzun gazteagoek *esan*-ekin txandakatzen dute; Oskoztik mendebaldera (Basaburua eta Imotzeko beste herriak) *esan*-i atxikiz. Aldaketa linguistikoa jasaten ari den fenomeno da haur ekialdeko formak lekua galtzen ari direlarik eta hegoaldekoak nagusituz. Oskotz Garzaron eta Erbitin lehenago *erran / esan* testigatzen ziren, eta gaur bigarrena nagusitu da honi buruz; ik. Sánchez Carrión (1974: 263):

En la actualidad las formas asibiladas siguen ganando terreno a las rotativas. El fenómeno está bien atestiguado en el valle de Imoz (...). En la confluencia de los valles de Ulzama y Basaburúa, Erviti y Garzaron han acabado por relegar a *erran* —aún con bastante fuerza— a una utilización secundaria con respecto a la forma occidental.

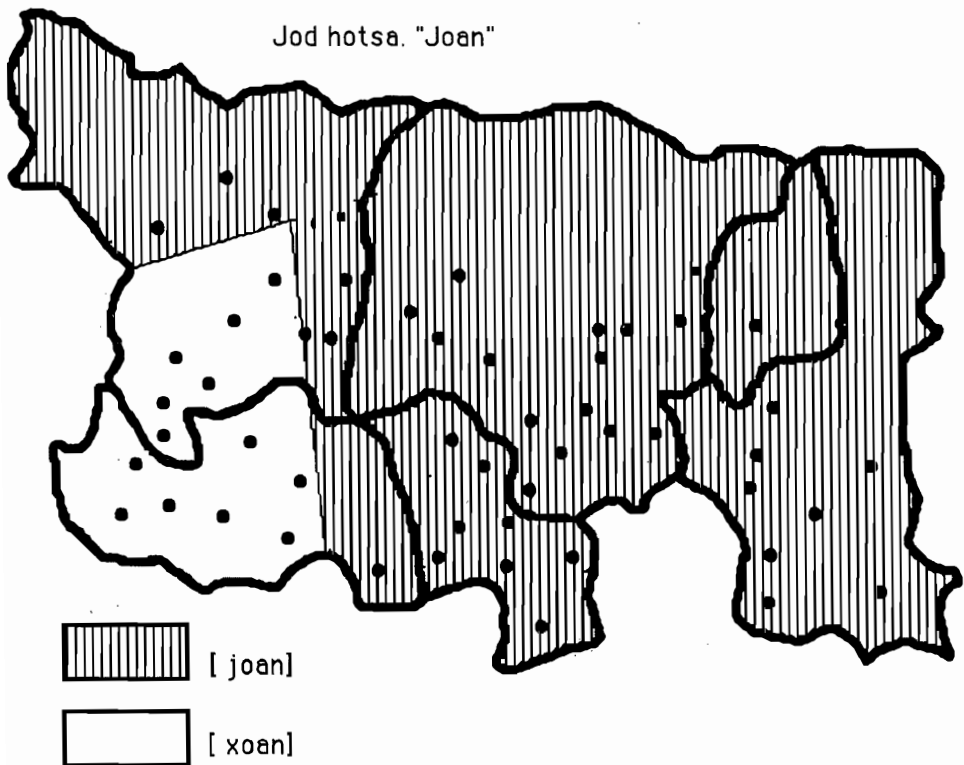

13. Igurzkarien sailari bagagozkio, *j fonema den bezainbatean, Mendebaldeko ebakitze belareak eremu gutxiago hartzen du, *esan / erran*-ekoarekin konparatuz, Basaburuako zenbait herritan ere [j] erabiltzen dutelako, hauxe da banaketa: [j] Ultzama, Atez, Anue haranak eta Basaburuan: Beruete, Arrarats, Igoa, Gartzaron, Erbiti eta Imotzen: Muzkitz; [x] Basaburuko beste herriak eta Imotzekoak, Muzkitz ezik (Etxaleku, Goldaratz, Eraso, Oskotz).

a. [j]-ren ebakera eremua galtzen ari dela jakina da, Basaburua eta Imotzek Ultzamako aldakia mantentzen baitzuten lehenago. Halarik ere, [j] igurzkari sabai-koaren eremuan ere ebakitze belarea testigatuko ditugu honako ingurune hauetan; mailebuetan, hauen bidez forma belarearen erabilera hedatzen ari da: [maxo], [xunta], [bentaxa], eta zenbait lexematan *ja*, [xa] (= deusez), eta *-jia* [xia] atziz. gaztelaniarekiko mailegua *-jea* 'conjunto': *zurajia*, *jendajia*.

b. Ultzaman, g. naf eta b. naf bezala *deitzi* < *jeitzi* dugu, hasierako sabaikariaren ultrazuzenketa eginez, bestaldetik *yaus* eta *daus* < *deus*, biak erabiltzen dira.

c. *jo-tik datorren [jw-] taldea murriztu da Etxalekun: *joale*, *joare* 'cencerro' > *falea*, (U) *joalea*.

Mailebu zaharretan, ordea -x- [s] mantendu da Mirxelenak dioenez (FHV, 170).

Con respecto al paso de *j a s y x en territorio español, se piensa generalmente que s ha sido el estadio intermedio en todas partes.

Argi dago adibide hauetan: *mataxa*, *xagona*, *mortaxatu*, *Xuberbe*, *karkaxu*, *potaxa* 'botijo', *paxu* 'fajo'.

14. Igurzkari ezpain-hortzetakoa /f/-ri bagagozkio, jakina denez hots honen presentzia zaharra ez izan arren, mailebuen bidez gero eta usuago agertuko zaigu: *frantsa*, *fistu bet*, *furruntzelia*, *ferratu*, *funtzioa*, *afana*, *fedatu*, *bofada*, *defota*, *ferra*. Hitz hasierako fonema honen distribuzioa ez da oso uniforme, eta nahiz eta isoglosarik markatzea zaila izan, argi dagoena da herri bakoitzak bereari eusten diola, adib.; *Ferratzea* (Eraso), *Erratzea* (Oskotz).

Igurzkari belarearekin /x/ txandaketan agertzen da: *falea* (Etx.), *joalea* (orok.), nahiz eta alternantziak erakutsi, Muzkizko hitzun batek *fan* erabiltzen zuen, Burundan bezala, *joan* (orok.) eta [xuncioa] *juntzioa*, *funtzioa* (orok.). Afrik. sabaik. ahoska-bearekin ere txandakatzen da: *txistu egin* (orok.), *fistu in* (U); mailegu zaharragoetan, ordea, *p* bihurtu da: *Jainkoanpaxa* 'arco iris' < 'faja', edo *paxu* 'fajo'.

15. Leherk. eta igurzk. belareen arteko, /k/ eta /x/ txandaketa ere maiz gertatzen da: *billbarkiñe* (U), *billabarjiñe* (Oskotz); *makiña* (orok.), *majiña* (Etxaleku, U); igurzk. sabai aurrekoarekin ere kasu honetan: *kerexak* (Gerendiain), *kerejak* (A), *Kaxinto* 'Jacinto'.

16. Sabaikarien artean bi motako bustidurak aztertuko ditugu:

a. Bustidura automatikoa erabatekoa da ingurune desberdinetan: t / i ___V; *mugittu*, *txutittu*, *ukittu*, *goitti*, *argittu*, *haurzittuen*; t / j ___V; *goittire*, *beittu*, *atte*. l / i ___V; *billuzi*, *perrexille*, *illerra*, *opille*, *kurtxille*; l / i ___(C,#): *bill*, *koskill betzuk*. n / i ___V; *giñuen*, *siñistatu*, *ñiñe*, *iriñe*. n / j ___V: *añarra*, *beñere*, *gaztañondoa*.

Hitz hasieran lexema bakan batzuetan, bust. adierazkorra ez bada ere sabaikarizazio adibideak idoro ditzakegu: l / ___(C#) *llolluak*, eta n / # ___V: *ñegurritu*, *ñegurtu*. Halaber, mailebatutako zenbait lexemak ere, nahiz *i* ondoan edo ez: *pilleria*, *baulla*, *pillota*, *eskaellak*.

b. Bustidura adierazkorra, alegia, igurune fonikoak eragin gabekoa, usu gertatzen da: *llaburrexko*, *ttikie*, *ttantta*, *xaarra*, *ttentte*, *xapetak*, *atox*, *noa xaxi?*, *ttia*, *battu*. Txikigarrien atzizkia *-tto* dugu nagusi, adberbioei ere eransten zaielarrik: *umettuat*, *neskattuat*, *polikitto*, *belaxetto*, *balaxettoa*.

17. *Guti* / *gutti* / *gutxi* lexemaz den bezainbatean, Ultzama, Anue, Atezekoak dira lehenengo biak, berriro ere Ekialdeko euskalkiekin lotuago agertuz, Imotz eta Basaburuan, aitzitik, /c/ nagusituz.

18. Txistukarien saila, orokorrean ongi bereiztu arren, badira nahasketa sor daitekeen inguramendu zenbait, instrumental kasuan hain zuzen ere, iparralde eta hegoaldeko goinafarreran nagusi den ebakera, Basaburua nahiz Imotz eta Ultzamari dagozkie ebakera hau Izagirrek ere testigatzen du: *arrisketus geros*, *hartusgeros*, *erdaras*, *oketas*, *telefonos*, *oñes*, *beste eun betes*. Halarik ere, ez da sistematikoki egiten instrumental kasuan ere neutralizazio hau; sistemaren koloka erakus dezake kasu honetan baina beti ere txandaketak agertuz. Ikus Ultzamako z-ri buruz dioena A. Alonsok (1923: 58-64).

La z del valle de Ulzama aún presenta otro matiz interesante. Su articulación coincide con la que acabamos de describir, pero la lengua deshace antes la aproximación dental que la alveolar.

eta Pagolak (1989: V, 363):

(..) kokotza aurrera eramaten zuten hotsaren ebakera bukatu arte, Ultzamako bailaran eta Beunzan, aldiz, aurrerratu bai, baina ez zuten irauten bukatu arte, lehenago egiten bait zuten buelta bere posizioa, horra gure ustez, A. Alonsoren bi denboratako bereizketa.

Txistukarien sailean *esne* / *ezne* eta bestaldetik *esene* formak alternantzian daude, ahostun / ahoskabearen arteko zalantza dela eta (FHV, 280):

En la mayor parte de los dialectos, las sibilantes sonoras no son mas que las variantes de los fonemas /s/ y /s/, precisamente ante consonante sonora: *esne* ó *ezne*, que se puede pronunciar [eźne] o [ezne].

Txandakatze hau zeharo betetzen da Ultzaman, Anue eta Atezen haranetan, Etxaidek ere horrela testigatzen ditu (1989: 154). Banaketari dagokioenez: *esenea* (Imotz eta Beramendi) eta *esnea* (beste guztietan). Txistukaria tartekatzen zaie adibide hauei zenbaitetan: *Gutxis gora bera* (Eraso), *biñespin* (Larraitzar).

19. Afrikatuen sistema ugaritzera datoz sandhi fenomenoak; honako hauek dira aipagarrienak: igurzariak beti afrikatzen dira hurrengo konts. ozenen ondoren: *z > tz / l, n, r*: *Zertzuena, partitzen tzuten, hiltzen, mentzion, nontzegon, beartziñuke*. Bestaldetik nahiko arrunta den afrikazioa sortzen da hurrengo inguruneetan: *Ez + z, tt > tx*: *bik etxun hoinbertze urte, etxugu*. Bizkaieraz antzeko fenomeno gertatzen dela adierazten du Azkuek (1923: 612) eta Lizarragarren katiximan ere 33.ean: *echaquines*.

Ultzameraz ere, Baztanen eta Elkanon bezala, txistukari afrikatua, hedatuago dagoen frikatuaren orde z eriden dugu, adierazkortasuna emateko agian: *guretsuak* 'padre y madre'.

20. Errotazismoa deritzan fenomeno Ultzama, Anue eta Atezen nagusitzen da, eta nahiz eta txandaketak ageri, fenomeno honi dagokion isoglosa nahiko tinkoa da: *bortz, ortzegune, bertze, ertze, bertzenaz eta ortzilleria* ditugu Ultzama, Anue eta Atezen alde batetik eta Basaburuan eta Imotzen: *bost, osteguna, beste, este* eta *ostirala*. Aipatu behar, honez gain, Atezen eta Ultzaman *rtz / rst*-ren arteko txandaketa: *borst* (Pagola 1989: V, 495). Anuen ere *-rtz / -rz, bortz, bertze* nahiz *borz, berze* idoro ditugu. Eremua galtzen ari den fenomeno dugu hau, indar handiagoa duen aldaera *-st* nagusituz; aipatutakoa hau argi testiga daiteke mugako herrietan, Muzkitzen adb., txandaketak idoro ditzakegu: *ertze* (= *este*) baina *beste, bost*.

Diakroniari begira, Bonaparteren katezismoan *mertchede* daukagu gaur *mesede* eta *fabore* entzuten delarik eremu osoan. Txandakatze honen lekukoak ere (Etxaide 1989) Etxalekurako *ortzillera* eta *ortzegune* testigatzen ditu, gaur egun *ostirala, ostegune* ditugun lekuan. *Hertsu / itxi* txandaketaz den bezainbatean, lehenengoa izango da nagusi eremu osoan Berueten ezik. Era berean, dardarkaria desagertuko da Imotz eta Basaburuan: *matxutxe* 'mora' eginez eta beste guztietan *martuxe*.

21. a. Dardarkarien sailari igaroz: bokal arteko *-r-* erlaxatua ebakitzera ohizko joeraz gain, dard. anitza / bakarraren arteko oposaketa ez da beti gordetzen: *sari* (= sarri) (Etx), *perexille*, beste batzuetan, /r/ ø: *berriz beis, beix*. (Etx.) edo txandakatzen da: *txistillue* eta *txirristillue* 'lazo'. Bestaldetik, *r*-ren ondoko atzk. *-ko* ozentzen da

Etxalekun: *borgoa* 'de ahi' ezin daiteke esan, hala ere, orokorra denik. G.naf. Elkanon ere testigatu zen (ik. Azkue 1923: 340).

b. Mailegu zaharretan, bokal protetikoa ez zeketa ohikoa bada ere (*arropa*, *arrosariua*, *erroka*, *arroitu*, *arratoria*, *arrazuñe*. *erramue*, *errezatu*, *erregatu* etab.) berriagoetan ez da erregela hori gordetzen: *raza*, *rizatue*, *raroa*, *remolkatu*, *radioa*.

c. Aditz partizipioetako *-ra-* artizkia eliditzen da Ultzaman, Anuen eta Atezen: *ebazi* (= irabazi), *etzarri* (= iratzarri), *eman* (= eraman), *galazi* (= galerazi). Etxalekuek Mendebaldeko, hizketa arinean sabaikarizazioa suertatzen da, bokal arteko *-r-*ren galketaren ondoren: [jabasi], [jacari], [jaman].

C) IZENAREN MORFOLOGIA

1. Azpimarragarria da bokal guztiekin bukatutako lexemetan *-a* mugatzailea eransterakoan sortzen diren asimilazioak; banan bana aztertuko ditugu. Aipatutako asimilazio hauek absolutoa, ergatibo eta inesibo singularrean ezezik, deklinabide singularreko bestelako kasuetan betetzen dela ematen du (leku-denborazko besteeetan, partitiboan eta prolatiboan izan ezik, jakina).

a. *a + a > a*: Oro har inolako disimilaziorik ez da sortzen: *Arreba*, *alaba* (sing.). *arrebak*, *alabak* (pl.) Imotz, Ultzama eta Basaburuako errealizazio gehienak berdinak dira, ez da orokorrean ezberdintasun diatopikorik sumatzen. Hala ere Basaburuako zenbait herritan (Arraras, Beruete, Goldaratz) analogiaren ondorioz, honelako aldaerak aurki daitezke; beti ere aldaera fakultatiboak kontsideratuko ditugu, batzuk nahiz besteak agertzen direlako: *Kozinerii*, *hospitalii*, *osasanii*, *pastillik eta kartik*. Aurrean esan bezala, forma hauek Basaburuakoak dira bereziki eta analogiaren bidez sortuak.

b. *e + a > ja*: Sing.: [lúsja], [sémja] [eskarácja], [úrtja] eta pl. [lúsjak], [sémjak], [úrtjak], [eskarácjak]. Honako hau da *e+a > ea > ia > ja* bilakabidea dugu Ultzama, Atez eta Anuen; azentua azken aurreko silaban ezartzen da, goranzko diptongoa eginez: [ja]. Azpimarratu behar dira honako salbuespen hauek: Konts. sabaikaria+*e+a* dugun inguruneetan, asimilaketa gertatzen da eta honen ondorioz honako errealizazio hauek ditugu: *itxa*, *kotxa*, *illa*, *itta*, *kisuskilla*.

Etxalekun (Imotz), ordea, azentua azken silabara pasatzen da, goranzko dipt. deseginez: *i-txe-á*; *fe-de-á*; *se-me-ák*. Azkenik, Basaburuan, (Goldaratz, Beruete, Itxaso, Arraras) bilakaera urrunago joan da, asimilaketan pauso bat aurreratuz eta honelako formak izanik: *ea > ia > ii*; *eak > iak > iek > ik*. Sing. eta pl.: *jendii*, *jendik*; *itxii*, *itxik*; *fedii*, *fedik*; *haizii*, *haizik*. Era mugagabearen ere, forma mugatuaren analogiaz *-i-*z bukatzen dira askotan hauxe eginez: *Semi asko*, *jendi asko*.

c. *i + a > íe*: sing. eta pl: *ogíe*, *ogíek*; *argíe*, *argíek*; *belarríe*, *belarríek*; *garíe*, *garíek* Ultzama, eta Anuen, goiko bokalez *-i* edo *-u* amaitutakoetan, azentua goiko bokalean ezartzen da hiato argia suertatuz. Izagirrek ere testigatu du: *azaríe*, *baserríe*, *egaztíe*, *errotaríe*, *begíek*, *alubíek*. Beuntzan (Atezen), aldiz, harmonizazioa ez da hain sistematikoki egiten eta txandaketak idoroko ditugu: *berria*, *ogia*, baina *egurie*. Transizioa Imotzen (Etxaleku, Eraso) hasten da, sing. aurreko eskemari lotuz baina plurallean asimilazioa sortuz: *Ogie*, *argie*, *gorostie* baina *ogiik*, *argiik* eta *gorostiik*. Azkenik,

Basaburuko herrietan asimilaketa burutzen da eta bai sing. eta plur. ere: sing. *-ii* eta pl. *-ik* izango ditugu: *obii, obik; argii, argik; koostii, koostik*.

Honainokoa laburbilduz sing. eta pl.:

Ultzama	-íe	-íek
Atez	-íe, ia.	-íek, iak
Etxaleku	-ie	-ik
Basaburua	-ii	-ik

d. *o + a* wa: Sing. eta plu.: [*Bésua, bésuak*], [*ágwa, ágwak*]; *oa / ua* dira errealtizazio arruntenak eremu osoan. Ultzaman goranzko diptongoa [*wa*] egiteko joera nabarmena da azentu paroxitonoa nagusia izanik; Izagirrerren azterketan ere ez dago *oa*-n bukatzen den talderik: *búrkua, óllua, élsua, gaztañóndua, exkillósua*.

e. *u + a*: Goiko bokal honekin, *i + a*-rekin suertatzen diren aldaera berberak ditugu Ultzaman: Sing. eta plu.: *eskúe, eskúek; burúe, burúek; negúe, negúek*. Ultzamako goiko bokalek *+a*, hurrengo egitura hau mantentzen dutela esan daiteke: 1. Armonia bokalikoa. 2. Azentua goiko bokalean ezaririk, diptongoa desegiten da, paradigmantikotasuna suertatuz sing., plur. eta inesiboan. Bestaldetik *i*-ren kasuan esandakoak baliogarriak dira batez ere, *u* kasurako, berdintsuak gertatu izan dira bai gertaerak eta egon diren alternantziak

Etxalekun, aitzitik, pluralean asimilazioa suertatzen da: *uak > uek > uk; eskue, burue* (sing.) baina *eskuk, buruk* (pl.). Basaburuan asimilazioa singularrean eta pluralean suertatzen da: *eskuu, buruu* eta *eskuk, buruk*.

Argi dago, Basaburuko aldaki hauek eta Larraunekoak antzekoak direla (Inza 1927: 97-105), hurrunago joanez Goierrin erabiltzen direnek ere asimilaketa berdinak jasaten dute (ik. Azkue 1927: 22-23); geminazio mota hau azpimarragarria eta esanguratsua suertatzen da, zenbat eta mendebalderago gero eta usuago agertuko zaizkigulako forma geminatu hauek. Hain zuzen ere izenaren morfologiari dagokionez Ultzama, Anue eta Atezko formak zeharo urruntzen dira Basaburukoetatik, Imotzekoek bien ezaugarriak konpartitzen dituztelarik. Izenaren morfologia izango da, beste ezaugarri batzuen artean, Basaburua eta Larraungoaren arteko euskarari buruz kidetasunak azpimarratzera bultzatuko gaituena.

2. Deklinabideari dagokionez, lehenengo eta behin azpimarratu behar gaur egun mugagabea eta mugatuen arteko oposaketa ez dela egiten orokorrean, beraz, batzuetan mug. singularraren paradigmarekin bat eginez eta beste batzuetan mug. pluralarekin. Beste aldetik mugat. sing. eta pluralaren arteko sinkretismoa suertatzen da kasu batzuetan ere, baina guzti hau kasuz kasu aztertuko dugu.

3. Ergatibo kasuan honako hauek idoro daitezke: *-ak* dugu sing. eta pluralentzako bukaera eremu osorako harmonia bokalikoa deritzana egiten ez den inguruetan (*a > e / ___ i, u*), hots: *a, e, o* bokalez amaitutakoetan edo kontsonantearen aurreko bokala goikoa ez denetan. Adb: *Herriko batzarre egin zuten bezinoak. -Hori paratu zuten gizonak. -Ek*, bukaera izango dugu harmonia egiten den inguruetan (sing. eta pl.) (Ultzama, Atez eta Muzkizen): *Ardiek in du* (sing.), *ardiek in dute* (pl.).

-Ik eta -uk Basaburuan, -i eta -u bokalez amaitutakoetan: *Ardik in do. Ardik in dote*, hasieran mugatzailearen aipatutako asimilazioa kasu honetara hedatu delarik.

4. Genitiboa. Ultzaman aztertu denaren arabera, inolako ezberdintasunik ez da egiten sing. mugag. eta pluralaren artean. -An da sing. zein pl. erabiltzen den bukaera, -i eta -u bukatutako lexemetan -en izanik: -*Neskakoan illa politte da* (sing.) -*Ardien banka bat* (sing.). -*Neskakoan illak dire propiek* (pl.). -*Ardien bankak luziek dire* (pl.).

Izagirre eta Asteteren katezismoan (Lizasokoa) konfirmatzen da esandako hau: *Humian linbua, justuan limbua, condenatuen infernue, guretsuan izenac* Asteteren beste katezismoan (1960koan), ordea, genitibo guztiak zuzenduta agertzen dira -aren / -en (sing. eta pl.) ezberdinduz: *Jaungoicoaren Ama, becatarien gatic, ceruaren eta lurraren creazalian baiten, illen ertetic*. Bonapartek agindutakoaren eta honen arteko desberdintasun bat honako hau da hain zuzen ere. Argi dago hauek ez direla hemengo formak.

5. Galdetzaileei dagokienez Ultzaman: *Norena, noreki, zerena* ditugun bitartean, Basaburuan: *noona, nooken, zeena* ditugu, bokal arteko /r/ zeharo frikatibatuz eta asimilazioa sortu delarik.

6. Datiboa -ai daukagu -a, -e, -o bukatutako lexemetan eta -ei, -i eta -u-koentzat: *Gizonai man diot. Gizonai man diotet*. Baina: *Lurrei, buruei*. NOR galdetzailean: *Nori, nore eta norei* testigatzen dira. Kontsonantez bukatutako silaba baten gainean beti $\emptyset > e / C \_$: *Īnorei, batei, zeñei, norei, horrei, karmenei, horrei*.

7. Soziatibo kasuan -ki, -n gabeko forma, da nagusien Ultzama, Atez eta Muzkitzen, nahiz gaur egun alternantzia zenbait jasan, batez ere Anue haranean (Olague, Etulain) jatorrizko forma da ia eskuarki erabiltzen dena, Bonaparteren katezismoan horrela testigatzen delarik ere: *zurequi, arrequi*. Imozen eta Basaburuan -kin agertzen da garbi.

8. Destinatiboa: -tzat / -dako. Genitiboaren gainean eraikitako destinatiborako bi forma hauek erabiltzen dira, bien arteko isoglosa ibar hauetan kokatzen den arren zaila da zehaztea non eta egokiago da ene iduriz maiztasunez mintzatzea. Ultzama, Anue, Imotz eta Atezek -dako formari eusten diote gehien bat, baina -tzat forma ere Bonaparteren katezismoan testigatzen da: *zuretzat*. Basaburuan, Arrarasen eta Berueten -tzat da nagusien, inoiz -dako ere agertuz. Transiziogunean gaudela ematen du: maiztasunek argi adierazten dute banaketa.

9. Partitiboa: -(r)ik. Kontsonantearen gainean doanean txandaketak kausitzen dira, batzuetan -e tartekatzen delarik eta bestetan -ik morfema soilik erantsiz: *Eztago lanik, gizonik* baina bestetan *laneik, hitzeik*. Erabilerari dagokionez, indar enfatikoa emateko: *Gazteik basi nitzen lanian, jeiki bear zutela oso goizik*.

10. Instrumental kasuan -z izenetan: *Nere kulpez*, eta izenordeetan -taz, -tez; *Nitez, hoketaz*.

11. Adlatiboa. -(r)a darabiltzate -a, -e eta -o-n bukatutako lexemek, -u eta -i-z egiten dutenek, ordea, -re armoniaren ondorioz. *Auzera, Lizesora, Urruzolara* baina: *Eltzaburu(r)e, Etxaleku(r)e, herrire, iturrire*. Kontsonantez bukatutakoetan banaketa hau mantentzen da: *Arraitze, Iruzitze, Muzkitze, Dreindiñe*, baina *Larrainzarra, Gorrontza, Bartzelona eta Burgosa*. Mugagabeen -tera dugu harmonia bokalikoaren ondorioz: *Zein lekutera daye gizon hori? Zenbat modutera?*

12. Ablatiboa. Isoglosa batek zatikatzen du gure eremua morfema honi dagokionez *-tik / -tiken*. Inesiboaren marka hau adlatibokoari erantsita agertzen hasten da Muzkitzen; *goaindiken* eta Basabururaino hedatzen da adib.: *Beunzetiken, zeatiken, haingatikén*. Ultzama, Anue eta Atezen ez dago *-tiken* formaren arrastorik. Esan behar segmentu hau ez zaiola partitibo kasuari eransten, baina bai ordea motibatiboari, beraz *etxerikan* eta horrelakoak ez ditugu hemengotzat joko, bai ordea motibatiboa, kausala eta adl. bizidun eta bizigabe: *Haingatikén, zegatikén, nigandikén, sorotikén*.

Mugag. batzuetan singularrekin eta bestetan pluralarekin sinkretismoan agertzen dira: *-ta(t)ik*: izango da pl.-aren morfema: *Zein zeruetaik, alorretaik*, eta pl. *Soroetaik, itxetaik heldu naiz*. Baina *Zein lekutik mintzetzen zara?* entzun daiteke. Bizidunetan *-gandik* eta *aldetik* darabiltzate gaur: *Okakatui torri naiz medikuengandik, medikuen aldetik* (Beunza). Bestaldetik *-ti* atzizk. darabiltzate adib. hauetan: *goiti, beiti*.

13. Inesiboa. Aurrean esan bezala, *-a* mugatzailea eranstea gertatzen diren asimilazio berberak balio dute singularrerako. Bizidunetarako *-baiten, -n* dira ohizkoenak: *-Dauke konfiantza paratuik gizonetan* (pl.), *gizonian* (sing.). *-Jaingoikuan baiten*.

14. Norabide zuzeneko adlatiborako *aldera* posposizioa erabiltzen da forma bakartzat, *-rantz* eta *-runtz* baztertuz. Zenbaitetan ordea, *-ta* agertzen da forma fosilduetan edo: *harata ta honata* (Anue) eta *harara, -ra* atzk., birritan ezarriz.

15. Posposizioen alorrean *artio* dugu U, Atez, Anuen, eta *arte* Basaburuan eta Imozen. Noizbehinka *-artio* eta *-aino* elkarrekin erabiliz: *Ill artañoico denbora gucien* (Astete). Hurrengo hauek ere usu erabiltzen dira:

-z __landara, kanpora: *Bada hontaz landara? herrikoaz kanpora*

-en __gainean: *holako gauzen gainean mintzetu.*

ø __eske: *obik eske joan.*

16. Erakusleen sailean azpimarratzekoa da abs. sing. 3. p. *bore* eta pl.: *hok, bokek-hoik, baik* eta *berak*. Pluralaren 1. gradurako: *hok, hoken, hokendako, hoketara, hoketan, hoketaik, hoketaz...* Itxaso eta Arrarasen leku-denborazkoetan hasten da *-k-* hori galtzen, eta honen ondorioz, *hotan, hota(r)a, hotako*. Leku-denborazkoak ezik, beste kasu guztietan 3. graduko erakusleak, dardarkari anitzarekin egiten dira: *harren, harreki, harrendako*. Azpimarratu behar, halaber ergatibo sing. eta abs. pl. sinkretismoa: *hok* nahiz *bokek* erabiliz: *Pastel bokek / hok gizonandako dire. Hok asko dauzkite* eta *Hokek daukitez bakerie*.

17. Izenordain mugagabeen sailean, *-bait* ere dugu egitura arruntena: *zerbait ere in biauxu* eta *norbait ere* ageriko da maizen, beste aldetik *zerbait* determinante gisa erabiltzen da Ultzama eta Atezen: *Tanta zerbait bota da* eta *Zerbait gise in du dirue*.

Izenordain intentsiboak: aldaerak dauden arren hauek dira ohikoenak: 1. *-nik* *neonek / negonek*, 2. *-zuk* *zeorrek / zegorrek*, 3. *-berak*, 1. *-guk* *gerokek / ge(r)ok / guk* *geok*, 2. *-zuek* *zeok / zuek* *zeoyek*, 3. *-berak* / *beak*. *-g-* bokal artekoa mantentzen dutenak (*negonek, zegorrek*) Ultzama eta Atezko formak dira. Ultzaman pl. 1. pertsonaren forma: *gure*, txandakatzen da *geren* formarekin.

18. Adberbioez den bezainbatean, *asko / aunditz, agitz, anitz* isoglosak nabarmen-

ki zatikatzen du eremua: *aunditz*, *agitz*, *anitz eta azkar* dira Atez, Anue eta Ultzaman darabiltzatenak: *Itxonek baittu leioak azkar*. Muzkitzen —mugako herria—: *asko* eta *aunditz* idoroko dugu. Harrigarria bada ere Ultzaman, Gerendiainen *asko* erabiltzen du hiztun batek (inguruko enragina agian) eta azkenik Hegoalderago joanez Basaburuan eta Imotzeko beste herrietan *asko* da nagusi.

Lekuzko adberbioei buruz gaur egun *aurre*, *atze* / *altzine*, *gibel*-en arteko txandaketak topa daitezke Ultzama, Anue eta Atezen. Bigarrenak hango jatorrizkoak eta hedatuagoak egon arren, *aurre* eta *atze* ager daitezke egun, beraz eragin handia izan dute hegoaldeko adberbioek eta honenbestez aldaketa jasaten ari dira. Imotzen eta Basaburuan *aurre* eta *atze* dira nagusi; azpimarratu behar da herri hauekin duten ezberdintasunez mintzatzean honako bi lexema hauek aipatzen dituztela Ultzama alde batetik eta bestetik Imotz eta Basaburua berezteko.

Aipatu bederen arruntak diren beste batzuk: *geroztik* (beraz), *aurki* (laister, ia seguru), *sarri* (laster), *gaurgeroz* (jadanik), *laurdenegu* (orain hiru egun), *etzidamu* (hemendik hiru egunetara), *polliki* (nahiko ongi), *Ondarrako* (azkeneko), *sobra* (gehiegi), *ja* (ezer), *hobenen* (agian), *aparta* (urruti), *arrunt* (oso), *aski* (nahiko), *barreanean* (barruan), *majiña* (nahiko).

19. Adjektiboaren berdintasunezko graduatzailea, *-ago ez*, *-agokoa* baizik erabiliko dute eremu osoan: Adb. *Ni baino haundiagokoa*.

20. Zenbatzaileei bagagozkie, *bi* zenb. bakarrik doanean *bide* aldakia hartu ohi du Ultzaman eta Atezen, Imotz eta Basaburuak *bi*-ri eutsiz. Aitzitik, eremu osoan erabiltzen dira *tan* atzizkiak eraikitako *ogei*-ren konposatuak: *hiruetan ogei*, *lauetan ogei*...

D) ADITZAREN MORFOLOGIA

1. *Edun aditzean *-u-* dugu ohizko erroa eremu guztian Basaburuan ezik. Haran honetan, (Arraras, Beruete) *dot*, *dozo*, *do*, *dok* / *n* formak txandaketan agertzen dira *-u-* errokoekin batera. Sing. 2. p. *y-* hartzen du eremu osoan: *egoten yuen*, *yaiz*. Bestaldetik *ue* > *u* suertatu da Basaburuan: *nun*, *zun*, *ziñun* beste eremuan mantendu delarik: *zuen*, *nuen* etab.

2. Erdi aldean sorturiko ezaugarria, alegia, partizipio analogikoak egitearena eremu osora hedatzen da: *izendu*, *egondu*, *bizittu*, *atzendu*, *jakindu*. Analogiaren bidez sortuta dirudi Berueteke hau ere; *illo* (*ibili-do*). Beste aditzetan *-ta-*, *-zta-* artizkia eraman ohi dute aditz partizipioek: *siñistatu*, *doblaztatu* ('doblar'), *mantendatu* ('mantener').

3. Ekialdeko euskalkietan ohi denez, aditz oina erabiltzen da agintera eta subjuntiboeko adizkietan: *hurbil zatte*, *konta zairezu*.

4. *Joan* aditz sintetikoak, poliformismo handia erakusten badu ere, esan daiteke goinafarrerak duen ezaugarria konpartitzen duela *-i-* tartekatzearena: *nuaye*, *nuaye*, *ziduayen*, *ni(n)duayen*, *guaye*. Azpimarragarria deritzogu *Ekarri* ad. sintek. aipatzeari: *dakarrat*, *dakarrazu*, etab. *Etorri* ad. sintetikoa *heldu* forma perifrastikoz ordezkatu izan da: *heldu naiz*.

5. Partizipioetan *-rik* dugu ohizko forma: *aspertuik*, *atsandituik* (*arnas estua*), *illik*, *iñik*.

6. *-Tuko / -Tiko*. *-Tu* erako partizipioek etorkizunezko formetan *-tiko* egiten dute Ultzama, Anue eta Atezen: *gelditiko, kontestatiko, oroitiko, gelditiko, sartiko, akonpañatiko*. *Partizipioa (-tu) + behar > -ti + iar*, nahiz hau ez izan aurrekoa bezain entzuna, forma hauek ohikoak dira: *Pagatiauten (pagatu behar dute)*. *Zer egunek pasiaittuzun (pasatu behar dituzun)*. *Ez duzu pagatiar*. *Zer hoteletan gelditiauzun*.

7. Ahostunen aldeko neutralizazioa ez da burutzen *-n* batez bukatzen duten partizipioei *-ko* morfema geroaldikoa eranstea; *erranko, inko, edanko, egonko, jakinko*. (Ultzamako ezaugarria da hau eta ez oso usu erabilia, ondoren azaltzen duguna maizago entzuten baita); *-en* geroaldiko morfema eranstea ordea: *errain, izein, edain, egoin eta iñen, jakiñen* bezalako formak ematen ditu.

8. *Edun aditzaren orainaldiko pluralezko bigarren pertsonaren morfema ekialdeko euskalkietan bezala forma palatalizatua, *-zie*, da nagusi: Ultzama osoan Atez, Anue eta Muzkizen: *dakizie, duzie, daukezie, diozie, nizien*. Aitzitik, Basaburua eta Imotzeko besteetan: *-zte: dakizte, duzte, daukezte, diozte, nizten*.

9. N-N-N eta Nork-en pluralgilea den bezainbatean *-tt-* dugu Ultzaman aditz iragankorretan; *tut, ttirete, nittizien, zittion*. Basaburuan eta Imotzen *-tt-* eta *-zki-*, biak erabiltzen direlarik. (Inza, 1920) ere hau baieztatzeraz dator. N-N-N-ekin segituz NORI-ren 1. pertsonaren morfema *-re* izanik: *direk, direzu, direte, dire* izango ditugu Ultzama eta Atezen. Basaburuan eta Imotzen, aitzitik, frikazio eta asimilazioaren ondorioz: *deete, deezo, deezte, deete*. N-N sailean *zaide / zaire* eta *zaizkide / zaizkire* Ultzaman eta Atezen. Imotz eta Basaburuan *zaye / zaizke*. Pluralezko 3. perts. *-ote* morfema eremu osoan: *zayote, zioten, diote*.

Laburbilduz hauek dira NORI-ren morfemak: 1. *-re*, 2. *-k / n*, 3. *-o*, 1. *-gu*, 2. *-zu*, 2. *-zie, -zte*, 3. *-ote*.

10. Goinafarreraren bereizgarritasuna da NOR-NORI lehenaldian *-ki* morfemaz eraikitzea, gure eremuan honako herri hauetan: Muzkitz, Eraso, Atez, Egozkue, Latasa, Eugi, Beorburu, Usetxi eta Sakanako herri askotan ere. Hau da, aldakiak salbu, paradigma *zaikiden, zaikiken / ñen, zaikion, zaikigun, zaikizun, zaikizien, zaikioten*. Azpimarratu behar da sistema honetako 3. perts. bakarrik jokatzen direla, Bonaparteren katezismoan *natzaizu* eta horrelakoak agertzen badira ere.

11. NORK-NOR sistema zeharo desagertua dagoela baieztatu daiteke eta N-N-N-eko formez ordezkatua. *Ikusi dizut, maite dire...*, honetaz mintzo zaigu Yrizar (1981a: II, 209):

Emilio Linzoain.. (Imoz, Berasain, Beunza) pone de relieve el empleo del complemento indirecto en casos en los que correspondería el complemento directo: *dee, dire*, cuando lo correcto sería *nau*. Así, el informante de Múzquiz le manifestó que había conocido las formas de *dire*, cuando lo correcto sería *nau* y que había conocido las formas de tipo *nau*, pero que cuando él era pequeño, en Múzquiz únicamente se utilizaban las formas de tipo *dee*.

Informatzaileen urteen arabera, mende hasieran gertatu zela galera hori ondorioztatu dezakegu. Halarik ere, zenbaitetan forma fosilduetan edo Arrarasen eta Berueten *maite zaittot, joko haut* eta horrelakoak testigatzen dira.

12. Ahaleraren sailean, Basaburuan, Ultzaman eta Anuen *-ke* morfemaren erabi-

lera pleonastikoa egiten da, pl. lehenengo hiru pertsonetan: *dezakeguke, dezakezuke, dezakezieke*. Erabilera hauekin txandakatuz baina eremu berberean, hasierako *de-* > $\emptyset$ ahaleran eta aginteran ere: *zaket, zakeguke, zakezieke...* (Muzkitz, Olague), *in zatela, busti zala...* Huez gain erabilera perifrastikoa egitean *-ten* eransten zaio aditz nagusiari orainaldia egiteko: *iten al zuen, torri al zen*.

Pluralgilea ezartzerakoan, txistukaria txetxekaria bihurtzen da *i* > $\emptyset$: *txaket, detxaket, detxakezu, atra txan, kar txazu*.

13. Aditz sintetiko hauen (*jakin, egon, ibili, eduki*) lehenaldiko morfema *-a-* izan ohi da eremu osoan: *zakin, nakien, zakiten, zagon, zazken, zabilen, zauzken, zauden*.

14. Aspektu burutugabeko edo geroaldiko morfema duten aditzek; *-tzen, -ten, -en* + *edun ad. laguntzailearen orainaldiko formak, *-n* > $\emptyset$, *-d* > $\emptyset$ ondoren, eta *eu* > *au* honakoak sortu ohi ditu: *hartzen dugu* > *hartzaugu*; *galdetzen dut* > *galdetzaut*; *eman egiten dute* > *man ittaute*; *ezagutzen dut* > *zautzaut*; *eginen dute* > *iñaute*; *esperatzen dugularik* > *esperatzauguleik*.

15. Aditz sail honekin bukatzeko aipatu, halaber, *jostatu* eta *mintzatu* aditzak iragaingaitzak direla: *jostatzen gara, mintzatzen naiz*. Beste aldetik Ultzama, Atez eta Anue osoan, ñabardura semantiko honi aipagarri deritzot: *eman* 'llevar', eta *man* 'dar'.

E) JOSKERA

Honako hauek dira sail honetan aipa daitezkeen ezaugarri nabarmenenak:

1. *Uste* aditzaz egindako konpletiboek *-n* morfema daramate adtz. laguntzailean Atez eta Ultzaman. Eremuari dagokioenez Etxalekutik mendebalderago *-la* testigatzen da, Ekialdetik Anuen ere *-la* darabiltzate. Isoglosaren kokapena, beraz, argi dago non ezar daitezkeen. Hona hemen forma honen erabilera: *Nik uste torko den agudo, nik uste inen duen, nik uste denak ibili dezaketen kotxa*.

2. *Bait-* Ekialdeko euskalki orenen sintaxi bereizgarria erabiltzen da eskuarki kausazko esaldietan, *-lako*z sahiestu gabe: Bonaparteren katezismoan: "*Ill eztaiquelacoz*."

3. *-laik, -nean, -nen* biak testigatzen dira denborazko esaldietan, lehenengoa maizago erabiltzen den arren: *Oyanera joaten naizelaik hartiko ttut zizek*.

4. Azpimarragarria deritzogu *Ezin* + ad. nag. + ad. lag. egitura ohizkoari aztertutako eremu osoan: *Ezin iyen nuen. Ezin goratu nuen*.

5. Osagarri zuzena genitiboan *-en* testigatzen da adizki jokatugabea duten perpaus txertatuetan. Egitura hau desagertzeaz badago ere, Ultzamako bati entzundakoa da hurrengo hau: *Joan nitze behi baten eroatera*, baina orokorrean esan daiteke ez dela jadanik erabiltzen. Lizasoko Bonaparteren katezismoan ere alternantzia aurkitzea ez da zaila *-en* eta $\emptyset$ formak: *Illen ta bicien juzguetzera; cer in biar du becartiuc gabe arren errecibitzeco?* baina *Anime sanduec atratzera*.

6 *Utzi* eta *eman* ad. *-tzera* nominalizazio eskatzen du; *Ez utzi tentacuan erortzera. Gosiak dagonai yatera matia. Mantzozu bior borrei yatera. Utzi nai duna ittera. Eztiote uzten atratzera*. Etxalekun eta Basaburuan, aitzitik, *-tea* agertuko da.

7. *Excepto* gaztelaniarena adierazteko "X ez bertziak" egituraz baliatzen dira eremu osoan: *Denok joan ziren ni ez bertziak. Denak ai dire fabriken, ni ez bertzeak*.

8. *Nola zaio* + *Datibo* da egitura erabiliena gaztelaniaren "Como se llama"-ren

ordekoa: *Nola zaio neskako borrei. Nola zaio harri barrei?* Hegoalderago joanez (Erason) honako hau testigatuko dugu, *Nola zaio + izena: Nola zaio izena neskako borrei?* eta Goldaratzen, azkenik *Nola du izena neskako borrek.*

9. Esaldi kontsekutiboetan, ez da morfema markarik jartzen: *Hain handia zen, etzen kabitzen kotxe barnean. Hainbertze estudiatzen zun, erotu in zen.*

10. Honako egiturak denborazko (-n bitartean) eta baldintzazko kutsua dauka *Non ta ...* egituraz eraikitako hau: *-Non ta zuk itten direzun lanak, ni joain naiz* (= zuk egiten didazun bitartean edo zuk egiten badidazu).

4. Ondorioak eta azken oharrak

Ultzamera deritzan azpieuskalkiaren ezaugarri nabarmenenak soilik aztertu ondoren —lexikoa eta azentua ez baitira ukitu— atal honetan eta laburpen gisa emango ditugu elkarren artean dituzten ezaugarri amankomunak eta bereizgarriak. Hasieran esan bezala, berezko ultzamera, hurrengo haran hauetan mintzo da: Ultzama, Atez eta Anue. Ultzama esaten dugunean, beraz, hiru haran geografiko hauek barne daude. Hauen artean ezberdintasun diatopiko gutxi baitaude, eremu nahiko trinkoa osatuz. Imotz haranean, Muzkitz herria izango da oro har beste hauen ezaugarri gehienak konpartitzen dituen, zenbaitetan transizioarena izanik ere.

Oskotz eta Imotzeko beste herriak, hala nola Basaburua ere aldenduko dira, lerro nagusietan, behintzat, aipatutako parametro hauetatik. Esan behar, hala ere, Basaburua eta Imotzek ez dutela eremu trinkoa osatzen. Imotzen barruan, Goldaratz herria hurbilduko da Basaburuko hizketara, eta Muzkitz, aipatu bezala, Ultzamakora. Baina orokorrean, Imotzeko hizkerak, Basaburua, eta Ultzamakoaren artean zubi gisa egingo du, bi hauek izanik ertzerakoak eta ezberdinenak.

Elkar ulermenari bagazozkio, alde bateko nahiz besteko hiztunak dira distantzia linguistikoaren jabe; esan daiteke orokorrean, Ultzamatik Basaburura dagoen distantzia handiagoa dela, alderantziz baino. Basaburuko hizketak ulertzeko arazo gehiago aurkezten baitizkie Ultzamakoei, elisio ugaritasuna izanik, besteak beste, elkar ulertzeko oztopatzen dien arrazoi nabarmenena.

Hurrengo lerroetan, eskematikoki, laburtuko ditugu, eremu honen barruan idoro ditugun ezberdintasun nabarmenenak. Ikusten denez isoglosa andanak bereizten ditu bi eremu hauek, baina hauen ponderazioa beharrezkoa litzaiguke hizketa ezberdinaz ari garen edo ez zehazteko; ez da hau oraingo helburua izango, beraz, oraingoz deskribapena besterik ez dugu egingo.

Aurrean aipatutako guztiak iradokitzen du goi-naf. barruan, markatu gabe dagoen Ekialde, Mendebaldearen arteko zatiketa edo muga, era berean Goinafarrera Iparraldekoa eta Hegoaldekoaren artekoa ez litzatekeela hain tinkoa izango, gure azterketen arabera kiderasun nahiko aurkitu baitira.

Laburpen gisa, taula honetan emango ditut haran hauek ezberdintzen dituzten ezaugarri nabarmenenak. Moltzo batean jarri dira Ultzama, Atez eta Anue, aipatutako adibideetan ezaugarri berberak konpartitzen dituztelako. Bi aukera dagoenetan, lehenengoa izatekotan (+) batez seinalatuko da, biak izatekotan (+/-) bidez markatuko da.

	BASABURUA	IMOTZ	ULTZAMA, ATEZ, ANUE
1. Sinkopa	-	-	+
2. Aferesis	-	-	+
3. B. harmonia	+/-	+	+
4. <i>Erran / esan</i>	-	-	+
5. *J: y/x	+/-	+/-	+
6. <i>U > o, i > e</i>	+	-	-
7. <i>Bertzel beste</i>	-	-	+
8. <i>-Ki / -Kin</i>	-	-	+
9. <i>-Tik / -Tiken</i>	+/-	+/-	+
10. <i>-Dako / -Tzat</i>	+/-	+/-	+
11. <i>-Tiko / -Tuko</i>	-	-	+
12. <i>Jakin, erran</i>	-	-	+
13. <i>-Zie / -zte</i>	-	-	+
14. <i>-Ke ahaleran</i>	+	-	+
15. <i>Ezin + Ad. Nag. + Lag.</i>	+	+	+
16. Pl. Morf.: <i>tt / zki</i>	+/-	+/-	+
17. <i>-Larik / -nean</i>	+/-	+/-	+
18. <i>Guti, gutti / gutxi</i>	-	-	+
19. <i>Asko / aunitz</i>	+	+	-
20. <i>Uste_____n</i>	-	-	+
21. <i>Utzi_____tzera</i>	-	-	+
22. Osag. zuzena genit.	-	-	+/-

Laburdurak

G. Naf. = Goi nafarrera.

Ar. = Arrarats.

Bas. = Basaburua.

Ber. = Beruete.

Beram. = Beramendi.

Etx. = Etxaleku.

Gold. = Goldaratz.

Itx. = Itxaso.

Lar. = Larraintzar.

U. = Ultzama.

Bibliografia

- Alonso, A., 1923, "Consonantes de timbre sibilante en el dialecto vasco baztanés". 3º Congreso de Estudios Vascos. San Sebastián 58-64.
- Astete, G., *Catecismo de Astete añadido por Luarca, traducido al dialecto vulgar de Lizaso (Ultzama), por Don Pedro Tornaria, profesor de Instrucción Primaria, de Iraizoz*. ADN m/s B-67. Echeagarayren katalogoan 64.a.
- , *Cristau Doctriñe Aita Gaspar Astetec erdaraz esribitue eta Ultzamaco Apezac Balle ontan yarduquitzen den usquerara biurtue*. 1906. Iruñea.
- , *Doctrina Christianaren declaracioa. Doctrina cristiana en vascuence, dialecto de Olagüe (del Abad de Aria)*. ADN m/s B-29 Echeagarayren katalogoan 63.a.
- Azkue, R. M., 1919, "Fonética vasca". 1.er Congreso de Estudios vascos, Bilbao, 556-580.
- , 1923, *Morfología vasca*, Berrargitalpena, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo, 1969, 3 lib.
- Bonaparte, L. L., 1881a, "Declinación vascongada de Lizaso" *Euskara* IV, 67.

- , 1881b, "Orreaga. versión al dialecto vulgar de Auza, Valle de Ulzama, por D. Vicente Lazcoz, reducida a las permutaciones regulares de Lizaso". *Euskara* IV, 68-81.
- , 1881c, "Observación sobre la ley de la afinidad de vocales en el vascuence de Lizaso (Valle de Ulzama)". *Euskara* IV, 65.
- Echaide, A., 1984, *Erizkizundi Irukoitza (Euskara 1925)*, Iker-3, Euskaltzaindia. Bilbo
- , 1989, *El euskera en Navarra (1965-1967)*. Eusko Ikaskuntza. San Sebastián.
- Elgoibar et alii, 1987, *Euskararen galeria Nafarroan (1587-1984)*. Pamiela. Iruñea.
- Gaminde, I., 1985, *Aditza Ipar goinafarreraz*. III Tomoa. Udako Euskal Unibertsitatea. Iruñea.
- , 1990, "Nafarroako barietate batzuetako perpaus denborazkoetz" *FLV*.
- Gavel, H., 1920, *Eléments de Phonétique Basque (=RIEV XII)*. 2. arg. LGEV, Bilbao, 1976.
- González Echegaray, C. 1984, "Catálogo de los manuscritos reunidos por el príncipe Luis Luciano Bonaparte que se hallan en el País Vasco", *Euskera* XXIX-1, 23-184. Bigarren arg.; Bilbo, 1989.
- Intza, D., 1920, "Larraun eta bere euskalkia", *Euskera* II, 91-106.
- Irigaray, A. 1974, *Una geografía diacrónica del euskara en Navarra*. Colección Diario de Navarra.
- Izagirre, K., 1966, "Uztamako euskeraren gai batzuk", *BAP* XXII, 403-467.
- Lan taldea, 1983, *Euskal dialektologiaren hastapenak*. Udako Euskal Unibertsitatea. Iruñea.
- Mitxelena, K., 1972a, "A note on Old Labourdin Accentuation" *ASJU*, 7.
- , 1972b, *Zenbait hitzaldi*. Bilbo.
- , 1976, "Acentuación alto-navarra" *FLV* 23, 147-62.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*. San Sebastián: Diputación de Guipúzcoa.
- , 1988 (1964), "Sobre el pasado de la lengua vasca" in *Sobre Historia de la lengua vasca*. Anejos de *ASJU*. Donostia.
- Moutard, N., 1975, "Etude phonologique sur les Dialectes Basques" *FLV* VII, 141-189.
- Nafarroako Gobernua, 1990, *Nafarroako euskaldunen mintzoa*. Euskalerrria Irratia 1.
- Navarro Tomás, T., 1925, "Pronunciación guipuzcoana" in *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal*. Tomo III. Madrid, Librería y Casa Editorial Hernando.
- N'Diaye, G., 1970, *Structure du dialecte basque de Maya*. The Hague: Mouton.
- Pagola, R. M., 1984, *Euskalkiz euskalki*. Euskara-Zerbitzua. Gasteiz.
- , 1989, *Euskal Atlas Linguistikorako ekarria. Fonetika galdekizuna eta haren erabilpena*. Tesia argitaragabea. Deustuko Unibertsitatea.
- Rotaetxe, K., 1978, *Estudio estructural del euskera de Ondárroa*. Durango. Leopoldo Zugaza, Ed.
- , 1981, "La morfofonología como método de análisis de una lengua aglutinante". *Euskera* XXVI.
- Sánchez Carrión, J. M., 1972a, *El estado actual del vascuence en la provincia de Navarra (1970)*, Pamplona.
- , 1972b, "Sobre una forma inédita de la primera persona del singular transitivo en Urrizola-Galain (Ulzama)" *FLV* 11, 153-156.
- , 1974, "Erran / esan en el área lingüística alto-navarra" *FLV* 17, 261-264.
- Salaburu, P., 1984, *Hizkuntz teoria eta Baztango euskalkia: Fonetika eta Fonologia*, bi liburuki. Euskal Herriko Unibertsitatea. Bilbo.
- Txillardegi, 1980, *Euskal Fonologia*. San Sebastián: Ediciones Vascas.
- Yrizar, P. de., 1981a, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, bi liburuki, Zarautz.
- , 1981b, "Sobre algunas formas verbales alocutivas no objetivas vascas y su comparación con las correspondientes objetivas. Distinto comportamiento de los dialectos" *ASJU*, 16.
- Zuazo, K., 1988, *Euskararen batasuna*. Iker-5, Euskaltzaindia-EHU, Bilbo.

Datibo komunztaduraren gainean

JON ORTIZ DE URBINA

(Deustuko Unibertsitatea)

Ezaguna denez,¹ ekialdeko euskalkietan mendebaldekoetan baino askatasun handiagoa nabaritzen da sintagma datiboekiko aditz komunztadura markatzean, eta ondoko adibideak guztiz hedatuak daude hiztun askoren artean:

(1) Lanari lotuko naiz.

Aurkezpen honetan fenomeno honen hedadura geografikoa aipatuko dudan arren, hedadura gramatikalaz arduratuko naiz gehienik, hau da, gertatzen den testuinguru sintaktikoen esparruaz. Geroago ikusiko dugunez datibo komunztadura falta azterterakoan faktore ezberdinak hartu behar dira kontutan, ez baita inolaz ere berdina, ez kuantitatiboki ez eta kualitatiboki, Etxepareren kasua eta Duvoisinena, esate baterako. Honek garrantzi handia dauka euskalkien ikerketarako, ez baita nahikoa datibo komunztadura bi euskalki ezberdinetan ematen dela baieztatzeak biak isograma baten barruan kokatzeko. Komunztadura eza, ikusiko denez, ez da, edo behintzat ikertu ditudan euskalki historikoetan ez da izan, fenomeno bateratua. Lapurteraren egoera eta garapen diakronikoa interesgarria da alde honetatik: Axularrengan fenomeno honen aztarnarik aurkitzen ez bada, Duvoisinek nahiko maila garatu batean aurkezten du, eta posible liteke, beraz, fenomenoaren garapena hurbiletik jarraitzea.²

Aurkezpen honek nahiko muga estuak dauzka, bi testuren azterketan oinarritzen baita soilik, gaur eguneko egoera zeharbidez besterik aipatzen ez dudala. Bestalde, testu azterketa denez, corpus itxien murriztapen latzak ere badauzka: informazio negatibo eza eta, batzuetan, ikerketa gidatzen duten hipotesiak baieztatu edo ezeztatzeko kruzialak gerta litezkeen datuen falta.

Iruzkina hauek kontuan harturik, has gaitezen aukeratu dudan lehenengo kasua aztertzen. Euskarazko lehenengo liburuan datibo komunztadura eza nabarmena da, eta beraz fenomeno nahiko garatua zegoen XVI. mendeko ekialdeko behe-nafarraz. Fenomeno honek Etxeparerengan daukan neurriaz apur bat jabetzeko esan dezagun litezkeen komunztadura kasuen artean, hau da, izen sintagma datibo eta/edo

(1) A. Irigoien, J. Lakarra, R. M. Pagola eskertu nahi nituzke lan honetan eman didaten laguntza eta iruzkinengatik. Eskerrak orobat K. Zuazori interpretazio oker batez oharterazteagatik. Erruak neureak ditut.

(2) Duvoisin bere garaiko lapurteraren isladapena den neurrian, noski. Bestetan hau zalantzarria izan arren, idazle ikasiegia gerta litekeelako edo, ez dirudi dagokigun fenomenoan zalantzak bidezkoak direnik: nik dakidanez, datibo komunztadura eza ez da inoiz imitatzeko estiloko ezaugarria izan.

datibo marka duten perpaus denboradunen artean, ehuneko 21ean edo sintagma datibo bati ez dagokiola inongo komunztadura markarik. Fenomenoaren mugak zehazterakoan, Lafonek (1951) komunztadura morfema eta datibo sintagmaren elkarrekiko agerketa arakutzen du; haren azterteka ondoko taulan laburtzen dut:

(2)	KOMUNZTADURA SINTAGMA	MAIZTASUNA
a.	+KMZ	∅ 'assez souvant'
b.	+KMZ	izenordaina 'assez souvant'
c.	+KMZ	izen sintagma 'trés rare'
d.	-KMZ	izen sintagma 'souvant'
e.	-KMZ	izendordaina 'beaucoup plus rarement'

Ez da erraza sailkapen taxonomiko honetatik joera orokorra baino gehiagorik den faktoreren bat ateratzea, baina badirudi, Lafonek eta Zuazok (1989) esaten dutenez, izenordainek komunztadura maizago agerterazten dutela izen sintagma arruntek baino: 23 pertsona izenordain datiboetatik 8 besterik ez dira komunztadura markarik gabe azaltzen, beste 15ak, hau da, ehuneko 65a, aditz afixu datiboarekin batera agertzen direlarik.³ Berrito itzuliko gara datu honetara. Beste izen sintagmekin joera argiago bat aurkitzen dugu: 55 ageriko izen sintagma datiboetatik 30ek, hau da ehuneko 55ek bakarrik, ez du aditz komunztadurarik erakusten. Izen sintagma eta komunztaduraren elkarrekiko agerpena ere Euskaltzaindiaren *EGLU* gramatikan aipatzen den faktorea da. Gramatika batzordearen hitzez, “-i kasu marka hartzen duen izen sintagma agerian dagoenean errazago askatzen da araua [komunztadura] ... Baina datiboan dagoen izen sintagma ez badago agerian, nekez apurtuko da komunztadura” (Euskaltzaindia 1985: 343). Faktore hau apur bat gehiago aztertze-ko, baldintza inplikatio bihur dezagun:

(3) [-KMZ] → ageriko datiboa

Ohartu baldintzazko inplikazio simple honen arabera ez dela ageriko datibo eta komunztadura elkarrekin agertzeko posibilitatea baztertzen (hau da, goiko (2c) kasu), honelako adibideak gertatzen baitira:

- (4) a. Heuskarari eman dio 14,5
 b. zeren, bada, daraukate emaztiari hogenik? 3,34
 c. bera zoraturik andriari darraika 3,44

Delako inplikazioak baztertzen duena, aipamenaren bigarren zatiak dioenez, inongo datiboren aztarnarik ez egotea da, ez adizki jokatuan ez eta ageriko argumen-tuen artean, seguruenik horrelako egoeretan argumentu datiboa ez bailitzateke esku-ragarria izango. Halaz ere, datiboak aditz batzuen ohizko edo ezinbesteko argumen-tua izan daitezkeen neurrian, posible da (3)ren kontrako adibideak aurkitzea, eta horrelako bat da, oker ez banabil, honako hau:

(5) zuk gibela demazuna nola baita galduia 1,411

(3) Artikuluan zehar, aipamenen zenbakiak Altunaren edizioei dagozkie: Altuna (1987), Etxepareren edizio kritikoa, eta Duvoisin (1858) *Laborantzako Liburuaren* edizioa, Euskal Klasikoak sortan. Etxepareren adibideetan, lehenengo zenbakia olerkiari dagokio, bigarrena lerroari.

Demazun formak ez du datibo markarik, baina nahiko argi dago erlatiboaren buruari (ixilpeko sintagmari, *pro* txikiari agian) menpeko perpausan dagokion argumentua *eman* aditzaren helburua dela, hots, honelako zerbait:

(6) [zuk (hari) gibela demazu-]-n-Ø-a

Analisi honen aldeko datu inportante bat da esakera honen beste agerpenean argi ikusten dela datiboa:

(7) zuk gibela badidazu, elas, ama ezta 1,399

Hemen *eman* aditzaren erro supletiboari lehen pertsonako datibo marka itsatsi zaio. Hemen eskuragarritasuna nahiko ondo mantentzen da *eman* aditza baita zeharkako objektu bat hartzen duen aditzik normalenatariko bat. Beraz posible da halaber, berreskuratzea egin daitekeen neurrian, ixilpeko sintagma eta komunztadura falta aurkitzea, hau da *EGLU*ren inplikazioak baztertzen duen kasu bakarra.

Abia gaitezen orain litezkeen beste faktore batzuen bila. Hizkuntz tipologiaren ikuspuntutik, nahiko interesgarria da *LVP* testuan aurkitzen den komunztadura eta pertsona gramatikaren arteko erlazioa. Ikus ditzagun ehunekoak ondoko taulan:

(8) PERTSONA

	1.	2.	3.
+KMZ	%100	%81	%45.5
-KMZ	%0	%19	%54.5

Argi ikusten denez, eten ebakidura nabaria gertatzen da 1. eta 2. pertsonak alde batetik eta 3. pertsona bestetik. Lehenengo pertsonako datibo guztiek eta bigarren pertsonako gehienek erakusten dute komunztadura. Hirugarren pertsonara joz gero, aldiz, komunztadura eza nagusitu egiten da, nahiz eta inolaz ere ez indar berberekin. Faktore hau lotuta dago aurrekoarekin, testuan agertzen diren izenordain gehienak lehenengo eta, batez ere, bigarren pertsonakoak baitira. Honek azalduko luke gorago aipatutako korrelazio bat: 23 izenordain datiboetatik 15ek komunztatzen dute, gehienak komunztatzeko joera duten pertsonetakoak baitira.

Datu hauek ondo egokitzen dira Silversteinen (1976) ikerketan oinarritzen den bizitasun hierarkiarekin, batez ere pertsona hierarkiarekin. Ergatibitate erdibituaren fenomeno aztertzean hizkuntzalari hau konturatu zenez, kasu markapen ergatibo edo nominatiboaren banaketa ondoko hierarkiaren antzeko zerbaiten arabera eraten da:

(9) 1 < 2 < 3 < izen bizidunak ...

Hizkuntza bakoitzak hierarkiaren edozein puntu hartzen du muga bezala: etenaz goragoko kasuetan sistema akusatiboa erabiltzen da izen sintagma markatzeko, etenaz beheagokoetan sistema ergatiboa erabiltzen delarik. Hierarkiaren eten puntuak proposatzeko ebidentzia hizkuntzartekoa da; hizkuntza batek izen mota bat hautatzen badu, etenpuntu bat ezarri behar da izen mota hori besteetatik ezberdintzeko. Oro har etenik normalena 1/2 pertsonetako izenordainak beste izen sintagma guztietatik banatzen duena izan liteke, hizkuntza askotan lehenengo eta bigarren pertsonetako subjektu trantsitiboek kasu nominatiboaren bidez markatzen dira, sub-

jetu intrantsitiboak bezalaxe, hirugarren pertsonakoetan ergatibo eta absolutiboa erabiltzen direlarik, trantsitibitatearen arabera.⁴

Elkar dezagun orain azaldutako hierarkia hau Keenan eta Comriek (1977) azalerratu zuten beste hierarkiarekin, erlazio gramatikarena:

(10) SUBJ < OBJ. ZUZ. < ZEH. OBJ. < ZEHARKAKOAK

Relational Grammar izeneko ereduaren erlazio gramatikalak aldatzen dituzten fenomenoak azaltzeko erabilia izateaz gain, aspalditik lotu da (10) komunztadurarekin: zenbat eta katearen barruan gorago, hainbat eta normalago komunztadura izatea. Argumentu batek bakarrik komunzta badezake, subjektua izango da, bik komunztaturuz gero subjektua eta objektu zuzena, etab. Euskara berezia da komunztaduraren etena behekaldeetik agertzen delako: bigarren objektu eta zeharkako erlazioen artean hain zuzen. Badirudi komunztadura galtze fenomenoa bi hierarkia hauen ikuspuntutik kontsidera daitekeela. Komunztatzen duen erlazio gramatikal beheenetik hasita Silversteinen hierarkiaren beheko eslaboietatik ari da ahultzen. Lehenengo pertsonako izen guztiek eta bigarreneko gehienek komunztatzen badute, hirugarren pertsonako datibo askok ez dute ja komunztadura markarik erakusten.

Aztertu nahiko nukeen hurrengo faktorea aditzen jokabide mota da. Badirudi datibo komunztadura hobe mantentzen dela adizki sintetikoetan perifrastikoetan baino. Has gaitezen datu orokorrarekin: datibo markarik gabeko adizkietan, kasik ehuneko 83a perifrastikoa da.⁵ Noski, hau, printzipioz, aditz jokatu mota horren nagusitasun numerikoaren isladapen soila izan liteke, baina badirudi hasieran ematen duen baino datu interesgarriagoa dela. Kasu batzuetan aditz beraren forma perifrastikoek ez dute komunztatzen, forma sintetikoek datibo marka ondo mantentzen dutelarik. Ikus dezagun, adibidez, *erran* aditzaren kasua. (11)an adibide sintetikoak dauzkagu, (12)an, aldiz, perifrastikoak:

- (11) a. Balinetan nik banerro hari neure bihotza 5,17
 b. horrelako hitz gaixtorik hiri eztarradala 8,17
 c. larradala egia 12,3

- (12) a. erranen du bekhatorer dolozki orduian 1,339
 b. gogo honez erranen dut zuri Ave Maria 1,448
 c. bertzer erran albaititza 8,8

(4) Euskaraz ere holako zerbait gertatzen da lehenaldiko eta alegiazko denboretan. Ikusi Trask (1979) eta Ortiz de Urbina (1989).

(5) Baita alderantziz ere, eta proportzio handiagoan: bost ezik (*egik, dagien, demazuna, eztemala, eta ezpabadaki*), beste adizki sintetiko guztiek datibo marka daukate. Gainera, ohartu *egin* eta *eman* maiz erabiltzen direla datiborik gabe eta balentzia bikoitzeko formak badituztela, baina *jakin* aditzak ez duela datibo argumenturik hartzen (ikusi Lafon 1944: 324). Ez dago argi, beraz, nolakoa litekeen aditz honen balentzia hirukoitzeko forma bat. Etxepareren adibidea nahiko bitxia da, Altunak (1987: 223) azpimarratzen duenez.

(i) andriak hon deritzanari ezpadaki mesura 12,42

Hor aditzak ez du ohizko zentzua: Lafonek (1944) 'si la femme ne connaît pas la mesure' itzultzen badu ere, bere 1968ko itzulpenean 'garder la mesure envers' dio, Akasolok gaztelaniaz 'condescender con' bezala moldatzen duen bitartean.

Hauek dira aditz honen adibide guztiak, eta patroia argia da. Beste horrenbeste gertatzen da *egin* aditzarekin. Dagokigun testuinguruetan 20 aldiz agertzen da, 14 *-gi-* erroaren gainean osatutako formekin (batzuetan *eman* esanahiarekin) eta beste 6ak forma perifrastikoetan. 14 sintetikoetatik 12 forma komunztaduradunak dira, eta 2 bakarrik datibo markagabeak. 6 perifrastikoetatik, aldiz, 5 komunztaduragabeak dira eta 1 bakarrik datiboduna. *Eman* aditzarekin egoera antzekoa da: komunztadurarik gabeko forma gehienak (8tik 6) perifrastikoak dira; forma sintetiko gehienak *-rau-* eta *i-* erroen gainean eraikitzen dira, eta hauek beti daukate datibo marka.⁶ Ondoko adibide paraleloak nahiko adierazkorrak dira:

- (13) a. eta orori baitekegu [emango digu] berak konplimentuia 2,50
b. hark orori emanen dik [du, hika] bere merexituia 13,82

Lehenengoa erro supletiboko forma sintetikoa da, eta gainera, lehenengo pertsonako datibo bati dagokionez, komunztadura marka badu. Bigarrena hirugarren pertsona bati dagokio eta perifrastikoa da, datibo markagabea.⁷ Antzekoa da ondoko hau ere:

- (14) a. zein gizonek andriari emaiten du hogena? 3,46
b. zeren, bada, daraukate emaztiari hogenik? 3,34

Badirudi, beraz, adizki sintetikoak perifrastikoak baino aldakaitzagoak direla fenomeno honetan. Hau ulergarria da kasu batzuetan aditz laguntzaileak eskaintzen dituen posibilitate paradigmaticoak kontuan hartzen baditugu: morfologiak guztiz arruntak diren *di/du* formak eskaintzen ditu, baina *eritzi*, *jarraiki* bezalako aditzek paradigma bakarra eta nahiko fosilizatua daukate. Aditz hauei datibo marka kentzeko forma berriak sortu beharko liriateke, adizki perifrastikoekin ez bezala.⁸

Intxauspe eta Gèzen arabera, zubereraz diferentzia bat egongo litzateke esparru honetan aditz iragangaitz eta iragankorren artean: aditz iragankorrekin datibo komunztadura aukerakoa litzateke guztiz. Printzipioz, horrelako zerbait gertatzen dela Etxepareren kasu batean pentsa genezake: *partitu* aditza birritan agertzen da, erabilkuntza iragankor eta datibogabe batekin (15a) eta erabilkuntza iragangaitz eta datibodun batekin (15b):

- (15) a. Parti albanengidio [banenkio] ... 6,1
b. nork beria berziari eztu nahi partitu 2,42

Hala ere, azalpen hau nahiko zalantzagarria da. Hasteko, ez dago argi hori dela, edo joan mendean izan zela edo zein neurritan den komunztaduraren benetako faktorea zubereraz ere. Gèzek berak (1873) adibide iragangaitzak dakartza bere gramatikaren beste parteetan:

(6) 22 forma sintetikoetatik 3 besterik ez dira *-ma-* erroetik sortuak, eta 3 hauetan alderantzizko erlazioa aurkitzen da, nahiz eta hain adibide urri dagoenez oso adierazkorra ez izan: 2 datibogabeak eta 1 datiboduna.

(7) Badaude beti forma sintetikoetan agertzen diren aditzak, eta, noski, hauek beti komunztatzen dute: *edeki*, *jarraiki*, *iritzi*, *izan*, *utzi*, etab. Hala ere hemen ez dugu kontrastatzeko erabil genezakeen erabilkuntza perifrastikorik.

(8) Hau ez da aditz guztien kasua, noski, *eman* eta *egin* aditzek datiborik gabeko formak baitauzkate. Lafonek, inplizitoki bada ere, azalpen hau erabiltzen du testuko (3c) motako salbuespenak zehaztean: "construction très rare, sauf avec les formes verbales simples de certaines racines qui contiennent toujours un indice d'objet de référence, comme *darrayca ... darrayola ... et deraucate*" (1951: 333).

- (16) a. nausiari mintzatu niz (253 or.)
 b. jatia gizounari beharrezco da (26 or.)

Horrezaz gain, korrelazio hau oso ahula da Etxepareren testuan. Komunztaduririk gabeko aditz forma gehienak iragankorrak badira ere (%72.5 edo), zer nolako aditzen formak diren aztertzen dugunean bi aditz moetak askotxo orekatzen dira: *partitu* albotik utzita, bost iragankorrak dira (*egin, eman, erran, faltatu, jakin*) eta lau iragangaitzak (*behatu, gomendatu, jin, segi*). (15)ko adibideak *partitu* aditzaren agerpen guztiak direnez, ez dirudi zilegi horrelako korrelazioa suposatzeak.

Etxepareren testuaren arabera, XVI. mendeko behe-nafarreraz (ekialdekoan behintzat) datibo komunztadura eza nahiko garatua zegoen. XVII. mendean ekialdeko ezaugarria da oraindik, nik dakidenez: Iuan de Beriaynen *Tratado*-an (1621) komunztaduririk gabeko adibide asko agertzen dira, bai eta Tartasengan, baina ez Axularrengan eta garai hartako beste idazle lapurtarren idazlanetan. Jarrai dezagun lapurterekin orain. XVIII. mendearen azken laurdenekoa den Chouriori dagokionez, bere *Jesu-Christoren Imitacionea* (1788) itzulpenean adibideren bat aurkitzen da jadanik:

- (17) Mintza zaite othoi, Jauna, ene bihotzari (42 or.)

Adibidea interesgarria da, zeren hurrengo mendeko Duvoisinin Bibliaren itzulpean ere aditz hau askotan azaltzen baita komunztatu gabe. XVIII. mendearen hasierara helduz gero Duhaldek bere *Meditacioneac gei premiatsuenen gainean* 1809an argitaratua izan zenean, adibide bakarra dauka hasierako ehun orrialdeetan:

- (18) Ukho egiten diot munduari eta haren plazer faltsoei, eta jarraikiko naiz zure Seme maitearen manamendu xoilei (44 or.)

Adibide honen benetako esanahiaz jabetzeko, kontuan hartu behar da aipatutako liburuaren zati horretan aditz honek normalki komunztatzen duela:

- (19) a. meditazioneari arthoski darraiona 51
 b. prestugune guziei jarraiki behar baitzaie 61
 c. Gaitzak eta nahigabeak ongi jasateari darraio nork bere burua mortifikatzeko artha 69
 d. zeinari bizkitartean seindu guziak hain arthoski ta hanbat gosturekin jarraiki izan baitzaizko 93
 e. prestugune guziei jarraikitzen zaie gerthatzen diren parada guzietan 97

Chourioaren adibidean bezalaxe, aditza Duvoisinekin ere komunztadura gabe erabiltzen dituenetarikoa bat da. Idazle honetara helduz gero, fenomeno askoz garatuagoa da. Aztertuko dudana galdera da ea Duvoisinengan aurkitzen dugun fenomeno Etxeparerengaren antzekoa den, hedaturaz eta murriztapenez. Erantzuna ezezkoa dirudi, orain zehaztuko dudanez. Problemari lehenengo hurbilketa bat emateko Duvoisinin testu bat aztertu dut, *Laborantzako Liburua* (1858), esparru mugatu honetarik ateratako ondorioak egia osotik gehiegi desbideratuko ez direlakoan.

Hasieran esan bezala, komunztadura eza hedaturaz apur bat murriztuagoa da Duvoisinengan Etxeparerengana baino, ehuneko 13 kasu seguru besterik ez baitira aurkitzen. Goian aipatutako faktore batzuei bagagozkie ere apur bat murriztuagoak

dira hemen: hirugarren pertsonako datiboekin bakarrik agertzen da fenomenoa, eta beti ageriko izen sintagma bat ondoan dagoela. Etxepareren garaitik Duvoisin denborara aditz sintetikoak asko urritu direnez faktore honek ez du garrantzi handirik. Halarik ere, aztarnaren bat aurkitzen dugu hemen, *jarraiki* aditzaren kasuan. Geroago aipatuko dudanez aditz honek ez du normalean datibo komunztadurarik erakusten, ez Duvoisinengan ez eta gaur eguneko ekialdeko euskalkietan. Guri dagokigun testuinguruetan sei aldiz agertzen bada 5etan ez du datibo markarik, eta komunztatzen duen forma bakarra sintetikoa da:

(20) Bidegabe guziak darraizkote erretze horiei 163

Ohartu aditz honek idazle zaharretan beti zeukala osagarri datiboa eta datiborik gabeko formarik ez zeukala. Ez da beraz harritzekoa forma sintetikoek komunztadura mantentzea,⁹ forma perifrastikoetan oraindik identifikatu ez ditudan arrazoiengatik desagertzen delarik.

Azter ditzagun orain zer nolako faktoreak sar daitezkeen euskalki honetan komunztadura faltaren azalpen batean. Lehenengo eta behin, argi dago batzuetan datiboaren balioa ez dela argumentu batena, adjuntuarena baino, batzuetan lekuzkoa eta bestetan denborazkoa. Identitate hau inguruko hizkuntzetan ere aurkitzen da, gaztelaniaz, esaterako, *a* preposizioak, zehar objektuaren marka izateaz gain, erabilkuntza adberbiala baitauka: *al atardecer, a su casa...* Duvoisinengan ondoko lekuzko adibideak aurkitzen ditugu, benetakoa datibo argumentu bati legokiokeen komunztadurarik gabeak:

- (21) a. Neguan goseak etxeei hurbilerazten du 154
 b. arbolak lehenago zagoen alde berari landatu behar duela 192¹⁰
 c. hegoari zagoenak 192
 d. Arbola zer haizeri baitzagoen xerthatzean, gero ere haize berari egon behar da 192

Denborari bagazozkio, nahiz eta *Laborantzako Liburuan* nik adibiderik aurkitu ez dudana, Lafittek (1944: 437) datiboaren denborazko esanahia aipatzen du kasuaren usuen artean: *zabartzeari* 'en commençant à vieillir'. Eta nahiz eta berak komunztadura eza frantsesa gehiegi ezagutzetik letorkeen 'négligence'tzat hartzen duen (1944:359), zentzu inkoatibozko ematen dituen nominalizazioen adibideetan ere ez da komunztadurarik mantentzen (220. or.):

- (22) a. jausteari zagon¹¹
 il songeait à descendre
 b. ithotzeari banaukan
 je me préparais à le noyer
 c. ikhasteari ari zen
 il s'efforçait d'apprendre

(9) Lafitteren (1944: 270) araueta, forma sintetiko hauek nahiko fosilizarurik daude gure mendean.

(10) Adibide honetan Duvoisin en egitura inpersonal berezi bat aurkitzen dugu, *behar* eta *nabi* izenekin eraikitzen dena.

(11) *-i egon* esamoldearen beste adibide ezberdin bat agertzen da Duvoisinengan:

(i) Gaudezen, beraz, zeruko Aitaren nahiari 42

Beraz, honelakoetan datiboak erabilkuntza ezargumentala garatu duela besterik ez da esan behar.

Azter ditzagun orain komunztadurarik gabeko beste azpikasuak. Hualdek eta Ortiz de Urbinak (1987) oharterazten dutenez, askotan komunztatzen ez duten datiboak ez dira 'kanokikoak' errol tematikoaren aldetik, bigarren objetuen errol prototipikoa helburua (eta, bestetan, jasalea edo *experienter*) bada. Duvoisini dagokionez, aditz berezi batzuekin loturik dago fenomeno hau maizenik: *begiratu*, *bermatu*, *gomentatu*, *jarraiki*, *lothu*, *ohartu* aditzekin batez ere. Aditz hauen osagarriak ez dira, semantikaren eta sintaxiaren aldetik, *eman*, *bidali* edo *ekarri* aditzen zeharkako objetuen parekoak. Kasuistika zehatz batean sartu gabe, eta ondoko sailkapenari azalpen baliorik erantsi gabe, datibo ezkanoniko azpikasu batzuk zerrendatuko ditut:

a. *Ekintza datiboak*. Euskalki askotan, hedaketa ezberdinekin, inesibo kasuaren bidez 'aktibitateak' edo 'ekintzak' markatzen dira, kasua eransten zaion izena nominalizazioa edo 'aktibitate' argumentu ebentiboa daukan izen arrunta izan daitekeela (*lan*, *jolas*, etab.):

- (23) a. Lanean/lan egiten ari da
b. Musean/kotxea gidatzen ikasi du

Datiboak ere izan dezake ekintza/aktibitate balio hau, *bermatu*, *ausartatu*, *jo*, eta, batez ere, *lothu* aditzekin:

- (24) a. Laborariak bermatu behar du lanari 195
b. Ni ez naiz ausartatzen lan horri 176
c. Jo dezagun bihotzez lanari 52
d. lot zaitez lanari lehen bai lehen 49
e. dugun ikhus zeini lothuko diren gogotikenik
f. erlea lanari lotzen da
g. ez dut ikhusten nola behar naizen lothu oihan xederratzeari 183

Ohargarria da *lothu* aditzak bere zentzu fisikoa mantentzen duenean komunztadura ere ohi bezala mantentzen dela:

- (25) Samatsak bustitzea, xuria loth ez dakioten 122

b. *Zeharkako datiboak*. Duvoisinin datibo batzuk beste euskalkietako zeharkako kasuei dagozkie. Kasurik nabarmenena *ohartu* aditzarena da, eta instrumentalaren orde z datibo osagarriarekin erabiltzen duenean ez du komunztadura markarik isladatzen:

- (26) a. Gauza horri ohartu direnak 73
b. ohartuko dira ondikozko erretze horiei 163
c. ez da horri ohartu

Hurrengo saileko aditzen osagarriak bezala, datibo hauek ez dira helburuak, gaiak baizik. Aditz hau interesgarria da zeren nahiz eta argumentu bi eta gaia objektu bat izan, irangangaitz gisa erabiltzen baita gehienetan: badirudi, beraz, ezin dakiokeela objektuari ohizko kasua ezarri eta zeharkako bat behar du, instrumentala normalean eta datiboa (26) bezalakoetan. Objektuak kasurik behar ez duenean, perpausa delako, aditz iragankorren objektu normal bat bezala agertzen da, nahiz eta subjeto absolutibo bat egon:

(27) Gezurra dela konturatu naiz

Guztiarekin ere, (26)ko datiboak kanonikoak ez diren neurrian ez dago komunztadurarik.

Arrazoi ezberdinengatik sail honetan ere sar genitzake (28)ko adibideak, *Liburu Ederratik* aterata direnak:

- (28) a. Sinesten dut Jainko bati
b. Urrikal zaite niri

Bi kasuetan beste zeharkako kasua erabil daiteke eta bietan falta da komunztadura.

c. *Quirky case*. Datibo ezkanoniko honetan semantikoki gai baten hurbil dagoen objektu bat datiboaren bidez markatzen da. Bestela esatearren, lehenengo objektua bigarrena balitz bezala tratatzen da. Kasurik nabarmenenak *jarraiki/jarraitu* eta *begiratu* aditzak dira:

- (29) a. egungo egunean ez da bizarrari hanbat begiratzen 56
b. Ongi begiratzen badugu gure bizi moldeari 157
c. guziak begiratzen gare gerroxagokoari 165
- (30) a. Ardiari ongi nahi da jarraiki 147
b. Ene solasari jarraik zaite 164
c. Artzainak arthoski jarraitu behar du ... ardiei eta antxuei 148

Gorago ikusi dugunez, mota honetako aditzetatik hasi zen fenomeno hau lapurteraz hedatzen.

Orain arte aipatutakoek osatzen dute aztertutako liburuko datibo komunztadura gabeko adibide sorta inportanteena. Hauezzaz aparte badaude aurreko sailetan sartzen ez diren kasu batzuk, printzipioz datibo kanonikoen antzeko osagarriak dauzkatenak:¹²

(31) Urde bati eman bazineza lur-sagar gordina 143

Adibide gutxiegia direnez ez da erraza somatzen diren banaketak oinarritzea.¹³ Kasuen urritasuna bera, hala ere, adierazgarria izan liteke. Aztertu beharko litzate-

(12) Liburu honetan agertzen ez bada, *mintzatu* aditza izaten da komunztadurarik gabe Duvoisinengan azaltzen den beste bat, eta gainera aitzindari historikoeekin (ikus (17) adibidea). Ezaguna denez aditz hau berezia da beste arrazoi barzuengatik ere: hizketa aditz iragangaitz (ezakusatibo) bakarra da. Ez naiz ziur nola trata litekeen *gomendatu* aditza, bai Etxepareengan bai eta Duvoisinengan komunztadurarik gabe agertzen dena.

(13) Esate baterako, kuriosoa da *egin* aditzarekin fenomeno hau askotan gertatzen dela IZEN-EGIN aditz ezergati-boekin: *bidegab(a) egin*, *ukbo egin*, *min egin*, *galdegin* bezalako kasuak. Mota honetako kasuak Etxepareengan ere aurkitzen dira:

- (i) othoi egik Ienkoari 1,32
(ii) mundu orok dagien zuri ohore 2,109

otoitz egin aditza askotan azaltzen da datibo komunztadurarik gabe Iuan de Beriaynengan.

Bestalde *behar* elementuarekin askotan aurkitzen da fenomenoa, beharbada berregituraketa hauetan datiboa menpeko aditzaren osagarria delako. Nolanahi ere, hasierako testuetatik ikusten da, Juan de Irañietaren eskutitzean (1549) esate baterako:

- (iii) çerren ni emen nayzala eçuen scribatu bear berçeri

Ikusi halaber Iuan Beriaynen ondoko adibideak:

- (iv) Meza ençuten duenac escatu bear dio Iaungoycoari... (97)
(v) Meza ençuten duenac bear du ... Iaungoycoari graciac eman (98)

keen hipotesi bat da ea fenomenoa datibo ezkanonikoetatik kanonikoetara hedatu zen. Duvoisin aurreko kasuek lehenengo pausua isladatuko lukete, (31) bezalakoak gure egunetara arte hedatu den bigarren pausua. Hipotesi gisa uzten dut ideia hau hemen. Gaur eguneko euskalkiak eta orain arteko garapena zehazki urratzetik bakarrik etor liteke irudi garbiago bat. Hasieran esan bezala, datibo komunztadura fenomeno konplexua dela saiatu naiz erakusten, azalpen linguistikoaren arloan sartu gabe deskripzio mailan ere tolesdura eta nabardura sintaktiko eta semantiko ugariak eskatzen dituen. Azalpenak bilatzerakoan dialektologia lan sakona egin behar da faktoreen artean dauden erlazioak zehazteko, fenomenoa benetan ulertuko badugu.

Aipamenak

- Altuna, P., 1987, *Bernard Etxepare. Linguae vasconum primitiae* (Edizio kritikoa), Mensajero, Bilbo.
- Duvoisin, J. P., 1858, *Laborantzako liburua*. P. Altunak paraturiko edizioa, Euskal Editoreen Elkarte, Zarautz, 1986.
- Gèze, L., 1873, *Éléments de grammaire basque*. Berrargitarazioa: Hordago, Donostia, 1979.
- Hualde, J. I. and J. Ortiz de Urbina, 1987, "Reconstruction with *Ari*", *ASJU* XX.
- Keenan, E. and B. Comrie, 1977, "Nouns Phrase Accessibility and Universal Grammar", *LI* 8, 63-99.
- Lafitte, P., 1944, *Grammaire basque (Navarro-labourdin litteraire)*. Berrargitarazioa: Elkar, Donostia, 1979.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, Editions Delmas, Bordeaux. Berrargitarazioa: Elkar, Donostia, 1984.
- Lafon, R., 1951, "La langue de Bernard Dechepare", *BAP* VII, 309-338.
- Ortiz de Urbina, J., 1989, *Parameters in the Grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.
- Silverstein, M., 1976, "Hierarchy of Features and Ergativity", in R. M. W. Dixon (ed.) *Grammatical Categories in Australian Languages*, Australian Institute of Aboriginal Studies, Canberra, 112-71.
- Trask, R. L., 1979, "On the Origins of Ergativity", in F. Plank (ed.) *Ergativity*, Academic Press, New York.
- Zuazo, K., 1989, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU*, XXIII-2, 609-650.

Hondarribiko mintzairazko ikuspegiak: Larramendi, Bonaparte, Azkue

TXOMIN SAGARZAZU

(Université Michel de Montaigne-Bordeaux III / Euskal Herriko Unibertsitatea)

0. Sarrera

Hondarribiko hizkeraz (eta zabalago, Bidasaldeko hizkerez) XVIII. mendez geroztik esan direnak jaso nahi izan dira lan honetan. Eta esandakoetatik Larramendi, Bonaparte eta Azkueren ekarriak ditugu mintzagai, aurreko, geroztiko eta egungo zenbait lekukotasun ere aipatuko direlarik.

Hizkera hautatzeko arrazoiak bi dira. Lanaren egileraren ezaguera da bata, ama-hizkuntza hizkera horixe izan baitu; eta bestea, muga-azpieuskalkitzat jo izan den Gipuzkoako goinafarrerako hizkera baten ezaugarriak aztertzea, muga-izaera hizkuntz gertakari jakinen bidez ager dadin. Hiru egile horiek hautatu dira, beste aldetik, orain arteko lekukotasunetan duten pisuagatik.

Gure lanaren helburua Hondarribiko hizkeraz emandako ezaugarri nagusiak bil-tzea izan da, eta berorien hedadurazko zenbait oharrez hornitzea irakurketa kronolo-gikoa proposatuz, hizkera hori euskalkien sailkapenean nola kokatu izan den ikus dezagun. Lanari baitaezpadakoa deritzogu, egungo hizkera jasotzeko prestatzen ari garen galdekizunari arretaz ekingo badiogu.

Ez dira maila berekoak bereziki aztertu diren hiru ekarriok. Larramendik Honda-rribiko hizkera azaletik aipatu bazuen ere, badute axola datuek, XVIII. mendeko lekukotasun bakarra —Salazarren 1778.eko predikua salbu— izateaz gain, egun aintzakotzat hartu baita bere behaketa-gaitasuna. Bonapartek, bere aldetik, Iparral-deko goinafarreraren azpieuskalkirik *hibridoenean* kokatu zuen, datu ugari (batez ere, morfologiaz eta lexikoaz) emanez. Azkuek ere Nafarroarako isuria azpimarratu zuen, multzo berean kokatuz —*subdialecto nabarro de la frontera* delakoan—, Bonapartek aipatu ezaugarriak eta beste zenbait sakonago zehatzuz, eta Portuko hizkeraren lehenengo argibideak emanez. Hiru lan horiek dira ondokoen oinarri eta ezinbesteko erreferentzia. Ondoko lekukotasunetan, alabaina, badira hizkera orohar aztertu du-

(*) Eskerrak eman nahi dizkiet Koldo Zuazo eta Juan Antonio Letamendia irakasle eta lagunei lan honetan bereziki eta bestelako jardunetan emandako oharrengatik eta izandako pazientziagatik.

ten iker-lanak (Holmer 1964, Etxaburu 1981 eta Artola 1981 —bertako hizkeraz baliatuz—) eta galdekizunak (*Erizkizundia*, EAEL eta Irigoyen 1987). Eta badira maila jakin bat aztertu dutenak (Bähr 1926-35; Letamendia 1990a eta Hualde-Sagarzazu 1991). Horiek ere gogoan egungo zenbait lekukotasun erantsi ditugu, baina azken hauek ez dira behaketa sakonagoaren atarikoak besterik.

1. Larramendi

Hondarribiko hizkerari buruzko erreferentzien abiapuntua XVIII. mendea da. Mende horretan, Larramendik, euskal dialektologiaren aitzindaritako hartu izan denak (cf. Mitxelena 1964: 5 eta 1981: 23, Pagola 1991: 99 hh eta Zuazo 1988a: 88), ematen du euskalkien berri; eta gureari dagokionez, erreferentziaren bat edo beste Hondarribiko eta Irungo hizkerari buruz. Erreferentzia horiek eta Beterriko hizkerari buruzkoak gogoan harturik jaso dugu bere testigantza.

Hiru euskalki nagusi berezi zituen Larramendik, bai gramatikan (1729: 12 hh), bai hiztegiaren hitzaurrean (1745: xxvii hh) (cf. Yrizar 1981: I, 98, Zuazo 1988a: 88 hh eta Pagola 1991: 102-3): Nafarroakoa (eta Lapurdikoa), Bizkaikoa eta Gipuzkoakoa. Hiru euskalki nagusi hauek, bestalde, iraganean ugariagoak izanak ziren, bere ustez. *Corografía*-n (1969: 295 hh), berriz, nagusi horiez gain Zuberoakoa ere aipatu zuen, Lapurdikoaren eta Nafarroakoaren artean bereizketa nabarmenago azpimarratuz, eta beste aldetik, Arabakoa ere aipatu zuen, Bizkaikoarekin kasik bat zetorrela zioen arren.

Euskalkien sailkapena hori delarik, Hondarribiko hizkera Gipuzkoako euskalkian sartu zuen. Euskalki honek, ordea, nahiz eta aldea handia ez izan, bazuen bere baitan ezberdintasunik. Larramendik Hondarribiko hizkera mutur bateko mugarritzat ezarri zuen, Lapurdi aldamenen baita. Ondorioz, lapurteraren eragina adierazi zuen, historian zehar hainbat autorek hizkera hori aipatzerakoan ematen duten ezaugarria erabiliz (1745: xxx):

Los lugares rayanos de Bizcaya usan mas del dialecto de Bizcaya: los interiores, empezando desde Elgoybar, ò desde Azcoitia por el lado Septemtrional, y desde Cegama, y Segura por el lado de Navarra hasta Irun, y Fuenterrabía usan el dialecto de Guipuzcoa con la diferencia insinuada que es corta, y muy perceptible.

Edo (1969: 301) “En la marina de Motrico hasta Fuenterrabía apenas hay distinción del dialecto común de Guipúzcoa” eta (1745: xxx) “En Fuenterrabia, Irun, y Oyarzun, participan algo del dialecto Labortano, y aun de su tonillo gustoso: *eguiñen dut, artzen dugu*.” Hortaz, badu Hondarribiko hizkerak lapurteraren kutsurik. Kutsu hori maila ezberdineko hiru tasunetan ageri da: prosodiari dagokion bat (*tonillo* berezi horren erabilera) eta aditz morfologiari dagozkion bi (*dut* adizki laguntzailea eta aspektu gertakizuneko *-en* atzizkia).

Tonilloa (edo azentua, edo intonazioa) da mendeetan zehar eta egunera arte Hondarribiko eta Irungo hizkeraz mintzatzerakoan aipatzen den ezaugarri nagusia, eta, era berean, Gipuzkoako euskalkitik gehien saihesten duena. Larramendi ezberdintasun horretaz jabeturik, azentua zehazten saiatu zen (1969: 301): “En Irún lo

mismo [Hondarribian bezala], y su particular acento *arrigarri*, y no *arrigarri*, como en otras partes".¹

Bereizketa hau, zalantzarik gabe, pertinentea zen Larramendirentzat. Jakina denez, bere gramatikaren arabera (1729: 348 hh) euskarazko hitzak nagusiki oxitonoak ziren, alegia, zenbait atzizki (-*tzalle*, -*le*, -*ti*, -*guille*, -*aga*, -*eta*, eta konparatibo eta superlatibo atzizkiak) izan ezik, azentua mugagabeen deklinagaiaren azken silaban zihoan.² Hortaz, Irun eta Hondarribiko azentua aski garbi berezi zuen arau nagusi horretatik. Beraz, honetan ere Larramendi aitzindaria izan da, gero etorriko ziren lanetan (Mitxelena 1957-58; Holmer 1964) proposaturiko deskribaketa eta arauak —azentua bigarren silaban ezkerretik kontatuta— bat etorriko baitira berak adierazitakoarekin.

Aditz morfologiaren alorrean, berriz, Irundik Erreteriarari bitartean adizki languntzaile iragankorra Lapurdiko *dut*, *dugu* zela zioen Larramendik.³

Aspektu markaz denaz bezainbatean, gertakizuna adierazteko *-en* atzizkiaren erabilera proposatu zuen. Egungo erabilerarekin erkatuta deigarria gertatzen da tasun hori, izan ere egun Ipar-Ekialderago erabiltzen baita. Larramendiren arabera, ordea, *-en* aspektu markaren Mendebaleko muga Beterriko hizkeretan kokatu beharra dago. Berak *Corografía*-n idatzitako gipuzkerazko testuan —Beterriko hizkeratzat hartzen den testuan, bestalde— (1969: 300), *esain* eman zuen, eta Agustín de Leizaren sermoian *esain* (Larramendi 1990: 75) eta *izain* (77), Altunak eta Lakarrak jaso dutenez.

Hala ere, gaur arteko Hondarribiko lekukotasunetan (cf. goian) ez da atzizki hori jaso. Komeni da gogoratzea XVIII. mendeko Salazarren predikuan ere ez dela *-en* atzizkiaren arrastorik (cf. Letamendia-Sagarzazu 1991): *izango*, *eguingo*, *emango* eta

(1) Tellechea Idigorasen argitalpena bat dator Mitxelenak (1977: 389) proposatu irakurketarekin:

Más explícito fue sin duda éste en su *Corografía*, pero sus palabras han sido publicadas así (p. 269): "En Irún lo mismo [que en Fuenterrabía], y su particular acento *arrigarri* [por *arrigarri*?] y no *arrigarri* (sic), como en otras partes." No he podido encontrar el ms. aunque lo he intentado.

(2) Larramendiren sistemaz eta egungo Mendebalekoaz era dotorean aritu berri da Hualde 1991.

(3) Badugu makina bat aipamen gaur arte Hondarribiko hizkeran *dut*-en erabilerari buruz. Lehenengoa, Salazar (Sartrategi 1979: 287): *dudanian, estut*. Mende bat beranduago Bonapartek ere (1877a: 163) hala emango du, eta ondoko testigantzek (Bähr 1926: 101, *Erizkizundia*, 29, Azkue 1934: 75) ere bai. Hala ere, Holmerren testigantzan (1964: 83) ikus daiteke gipuzkerazko formen sarrera. Azken urteotan, era berean, hizkuntza aratuak hala dioenez, *dut*-erako joera indartzen ari da. Askari adierazgarria da kontu guzti honetaz Artolaren lekukotasuna: "Du, dut, badugu. Elízan "Sinisten *det* Jaungoiko Aita guztiz poderoso". Ta, orain *dut* esan bihar dela agindu duténian: Sinisten *det*, Sinisten *det!* goyerritarrak bezela." (1981: 301).

Larramendik *dut*-en erabilera Beterrikoa zela esaten badigu ere, bada ondoko testigantza interesgarriak Irun, Oiartzun, Erreteriar eta Lezoko erabilerari buruz. Irungo Azcúek (1783) *dut* erabiltzen du (*degu*, behin, baina gero zuzendu omen du, cf. Ondarra 1987: 313 hh). 1831-32.eko Irun eta Hendaia sermoietan (Ondarra 1990: 16) ere *dut* dugu (hala ere, behin, *dedana*). Irungo 1854.ekoan (Sartrategi 1987) ez, ordea, gipuzkerazko adizkiak erabiltzen baititu. Bonapartek Lezon (1877a: 150) *dut*-en paradigma ez zela galdu adierazi zigon, nahiz eta gipuzkeraren eragina maila guztietan handia izan. Bährrek (1926: 101) Irun, Hondarribia eta Oiartzunen *dut* jaso zuen. Erreteriar *dut* eta *det*, eta Pasaiatik Donostia aldera *det*. *Erizkizundia*-n (Echaide 1984: 256), Hondarribia, Irun, Oiartzun eta Erreteriar, *dut*. Azkuek (1934: 75) Oiartzun, Irun eta Hondarribiko formatzat *dut* eman zuen. Beste aldetik, Xepelarek bertsoingintzan gipuzkerazko adizkiak erabiltzeko joera zuen arren, lagunartean *dut* eta erabiliko zituela dio Mitxelenak (1978: 986). Mitxelenak berak Yrizarri eman datuari jarraikiz (Yrizar 1981: II, 44), Erreteriar bereizketa, batez ere sexuaren eta hizkera mailaren arabera omen zen: emakumezkoek beti *dut*, gizonzkoek hizkera jasoan *det*.

iraungo, baizik. Irungo testigantzetan, aldiz, bada genitibo edutezkoaren markaren erabilerarik: Azcùeren 1783.eko bi predikuetan, Ondarrak adierazi duenez (Ondarra 1987: 295), leku genitiboaren markari gailendu zaio, azken hau hiru aldiz besterik ageri ez delarik. Irun eta Hendaiaiko 1831-1832.eko predikuetan (Ondarra 1990: 12) *-n-z* bukatutako aditzetan genitibo posesiboaren marka dugu. 1854.eko sermoian (Satrustegi 1987: 240), berriz, adibide bakarra da eta hura leku genitiboaren markaz. Datu hauen arabera, beraz, sakonago aztertzeke kontua da, eskualde hone-tan, bederen, genitibo posesiboaren markaren hedadura.

Izenaren morfologiari dagokionez, deklinabidean bada Larramendik Irun eta Hondarrribikotzat eman zuen kasu-marken erabilera pleonastiko bat: *icusiricanen*, *oraindicanen*. Indartzaile gisa inesiboaren marka duten *ikusirikan*, *oraindikan* zabalduen ondoan (cf., adibidez, Azkue 1923: 273), badugu inesiboaren bikoizketa edo genitibo posesiboaren (?) atzizkia erantsia duten aldaera horiek gure mendera arte irauin dutelako testigantza. Mitxelenak (1950: 91) Erreterian jasoak ditu, beste aldaerekin batera, partitibo, ablatibo eta motibatiboaren aldaera horiek. Aldaeren artean bereizketa semantikorik ez dela ere esaten digu. Holmerrek Irunen *sergatika-ne'n orduban* jaso du (1964: 133). Hondarrribian egun arrastoren bat edo beste entzun omen daitekeen arren, ez dugu guk halakorik aditu.

Lexikoari dagokionez, hiztegian hitzak zein euskalkiri zegozkion adierazi ez zuelako zenbaitek egindako kargu hartzea gogoan (Gómez 1989: 362) —nahiz eta jakina den bildu ahal izan zituen euskarazko hitz guztiak bildu zituela eta helburua ez zuela dialektologi bilketa (Lakarra 1985: 26)—, ez dugu Hondarrribiko hizkerari buruzko erreferentzia handirik. Hitz bakarra ematen du Irun eta Hondarrribikotzat (Larramendi 1969: 301): 'inguma' edo 'mitxeleta' adierazteko *pimpilimpauxa*, ondoko lekukotasunetan (Bonapartek *pimpilipausa*, *pimpilipausa*, 1877a: 169, Azkuek *pimpilipauxa*, 1905-6: 169, *Erizkizundia*-k *pinpilimpauxa*, 37 eta Holmerrek *pinpilipauxa*, 1964: 245) Hondarrribian (Biriatur Azkuek eta Lesakan *Erizkizundia*-k, cf. Echaide 1984: 360) jaso. *Pinpilipoxa*, berriz, Irunen jaso duite Bonapartek, Azkuek eta *Erizkizundia*-k (Echaide 1984: 359).

Larramendik Hondarrribiko (eta Irungo) hizkerari buruz zuzenean adierazitakoa hori bakarrik baldin bada ere, ezin dugu aipatu gabe utzi "Beterri" kontzeptuaren baitan eman zuen tasun multzoa. Arrazoi bitarikoak da: alde batetik, berak esana da Irun eta Erreterian kontzeptu horren pean sartu behar direla, eta ez dirudi gehiegieria horiekin batera Hondarrribia ere multzoan sartzea. Beste aldetik, Beterriko hizkerari dagozkion tasunak aztertzen hasiz gero, ez dira gutxi Hondarrribiko hizkeraz esan ohi direnekin bat datozenak.

Ezaugarri hauek aditzaren morfologiari eta hiztegiari dagozkio: aditz laguntzailean arestian aipatu *dut*, *duzu*... iragankorren erabilera eman zuen. Hiztegian, egun entzuten ez diren *noasqui*, *noasquiro* (*nozkiro* Vinsonek argitaraturiko San Mateoren ebanjelioaren Irungo bertsiotan (Vinson 1876) eta Azkueren arabera (1923: 241), *noaskiro* goinafarrerako eta gipuzkerako aldaera), eta *menturaz* eta *bearbada*-ren erabileraz ere mintzatu zen. *Barrena* eta *barrenen* aipatu zituen, *barrua*, *barrura* eta *barruan*-en ordeztu (cf. egungo *barréna*, *barrénera* eta *barrénen*).

Ezaugarri hauei besterik erantsi ez zien arren, gogoan hartzekoa da —hurbiltasun geografikoaz gain, kostaldeko gertakaritzat jo izan delako— Donostiako 'solecis-

moa'z (*esango nazu*) esandakoa. Hedadura Donostiara mugatu zuen arren, ezin da ahantzi mende bat geroagoko Bonaparteren testigantzak (1877a: 155), eta harrez gero gaur arte ditugun askok (Bähr 1926: 373, Holmer 1964: 87, Artola 1981: 300, Etxaburu 1981: 308, Irigoyen 1987: 224 —nahiz eta ez duen espreski Hondarribia aipatzen—...) Hondarribian XIX.az geroztik oso bizirik dagoela adierazi dutela. XVIII.lean ere Hondarribian hala ote zen ikustea izango litzateke kontua. Salazarren testigantza, urria izanagatik, Larramendiren aldekoa dugu oraingoan (cf. Letamendia-Sagarzazu 1991).

Hortaz, Larramendik Hondarribiko hizkerari buruzko lehenengo argibideak eman zituen. Argibide horietatik ondoko mendeetan berriz aipatuko dira muga inguruko hizkeren berezitasuna eta azentua, baina ez da aspektu gertakizuna genitibo edutezkoaren markaz egingo.

2. Bonaparte

Larramendiren esanaren ondoren, bada Hondarribiko hizkeraren gainean (eta, orohar, Bidasoako muga inguruko hizkeren gainean) aipurik egingo duenik. Esaterako, J. A. Mogel, hizkera horien *berezitasuna* adierazterakoan Larramendik markatu bideari jarraitu zitzaion, alegia, lapurteraren eragina aipatu zuen, nahiz eta haren ekarrian sakontzeko biderik ez eskaini: "Irun, ta alderetan Frances eusqueraren usaia dute, ala ebaquitzen itzac, nola itzen batzuetan." (Mogel 1800: XVI)

Eta XIX. mendean euskal dialektologiaren *aitagoiak* etorri beharko du, bai Euskal Herrira, bai propio Hondarribira bertako mintzatzeko moduaren berri aski zehatza izan dezagun. Louis Lucien Bonapartek (1813-1891), burutu zuen lan nagusiaren baitan badugu Hondarribiko hizkerari buruzko xehetasunik. Atal honetan, hortaz, Printzeak bere lanetan zehar hizkera honen ezagupiderako emandako irudikatzea eta datuak, bai lan nagusietatik jasotakoak (1863,⁴ 1868?, 1869), bai monografia eta eskuizkribuetatik jasoak (1866, 1877a, 1877b; *Contestaciones a cuestionarios dialectales en Fuenterrabía* eta *Contestaciones a cuestionarios dialectológicos referentes a Ainboa... Fontarrabie...*) aztertuko dira.

Hala ere, beti gogoan izan behar da Bonaparteren ekarria Hondarribiko hizkerari dagokionez bere lan nagusiaren baitan kokatzen dela. Horrek esan nahi du Mitxele-nak (1964) aurkezturiko zenbait alderdi ezin direla baztertu. Esaterako, Bonaparteren sailkapena erabilgarria dela egun (cf. Allières 1980: 277), Bonaparte batez ere datu-biltzailea izan zela (cf. Urquijo 1908: 215 eta Gómez 1989: 365), ez zela gertakari zehatzen isoglosez mintzatu (cf. Yrizar 1981: I, 125), eta erizpideak inplizitoki eman zituela, erizpide nagusitzat batez ere aditz morfologia hartu zuelarik (cf. Urquijo 1908: 286 eta Lacombe 1932: 193).

2.1. Hondarribiarekiko harremanak: Laguntzaileak

Izan zuen Bonapartek Hondarribiarekin harremanik. 1857.ean, genitibo eta datibo pluraleko *-aken*, *-aki* aldaerak aditutakoan (1877a: 149) izan zuen Hondarribiko eta Irungo hizkerak hobekiago ezagutzeko asmoa. Hala ere, eta Vilallongari (1953-57: 57) eta Arana Martijari (1989: 14) jaramon eginez gero, ez du hori Hondarribia-

(4) Datazio-kontuak ikusteko, cf. Yrizar 1981a: I, 105, 26 eta 27 oh.

rekiko lehen harremana, lehenbiziko bidaian —1856— izana baitzen Hondarribian. Nolanahi ere, hizkera honi buruzko lehen eskuko argibiderik izango zuen. Argibideak, bestalde, hiztunek beurek eman omen zizkieten, ikerketetan nabarmen adierazi zuenez: “Si nous avons pu nous en former une idée que nous croyons à peu près correcte, c’est grâce aux recherches que nous avons faites sur les lieux auprès des personnes du pays” (1877a: 149).

Baina Bonaparteren kasuan zuzeneko datuak berak jasotzearen axola azpimarratzea bezain garrantzitsua dateke bere inguruan sortarazi zuen laguntzaile-sareaz mintzatzea —zenbaitetan euskalari atzerritarren aldean hainbat goretziko dituen euskaltzaleak, Lacombe (1907: 163) aurpegiaratu zionez—. Sail horretan ere bada zer aipatua Hondarribian eta Bidasoa-Oiartzun bailaretan, orohar. Hondarribiko laguntzaileei so eginez gero, bada lankidetzeta maila ezberdinik: ia deusetan lagundu ez zion “Ondarribi’ko maixua”, besteren lanak helarazi zizkion José Joaquín Ollo eta laguntzaile hurbilenetarikoa izan zuen Otaegui.

Ekarri ttikienetatik hasteko, honela emango digu Alzolak lehenengoaren berri (1957): “Ondarribi’ko maixu jaunarengana jo zuen gero Louis Lucien’ek, baiña maixu au interino zegon, eta ez dugu esagutzen [sic] onek egindako lanik ere”. Eta Alzolak berak ez du haren nortasunaz datu gehiago, non eta ez den galdera modura jartzen duen deitura (Urzelai?). Beste aldetik, Otaeguiaren aurreko maisua izan zela erantsiko du.

Apececheari esker (1979: 252) badakigu Lezoko semea (Artola 1981: 298) zen José Joaquín Ollo Hondarribiko bikarioak ere, beste zenbait ekintzaren artean (Otaegui 1886: 209), bitartekari-lan garrantzitsua jokatu zuela Lizarraga Elkanokoaren zenbait eskuizkribu Printzearen eskuetara helarazteko. Izan ere, 1866.ean Idoaitek, Arreko kapeilauak, Ollori berari igorritako *Sermones breves in lingua vasconica ad populum rusticanum in Dominicis et aliquibus festivitibus* eta *Sanduen viciac. Coplac* eskuizkribua ere, seguraski, berak bidaliko zizkion —nola ez dakigula— Bonaparteri.

Claudio Otaegui buruz hurrengo atalean mintzatuko garenez, aipa dezagun laguntzaile-sare horretatik gure eskualdearekin zerikusia izan duten zenbait pertsonaren izena.

Juan Eloy Udabe tolosarra ere izan zen Printzearen laguntzaile. 1857.ean argitaraturiko San Mateoren Ebanjelioaren gipuzkerazko bertsioaren ia zortzi kapitulu itzuli zituen (Arana Martija 1991: 279, Bonaparte 1991: IV, 13). Alzolak Irunekin erlazionatzen badu ere (Alzola 1964: 160), Arana Martijak Hondarribian bizi zela diosku. Guri, une honetan, hori zehaztea baino interesgarriagoa iduritzen zaigu azpimarratzea, alde batetik, lankidetzari buruzko xehetasunak eta emaitza urria, eta, bestetik, inguruko hizkerari buruzko argibiderik eza. Alde horretatik bat datoz Udaberri buruzko aipamenak. Vilallongak (1953-57: 57), Udaberri lan-eza adieraziko du. Eta berrikiago, Arana Martijak berak (1991: 279) ere Bonapartek Udaberri izulpenarekin izandako arazoak agertu ditu.

Inguru honetako beste zenbait laguntzailearen izena ere alda daiteke hona: Hondarribian ere bizi izan zen (Riezu 1958: 157) Fidel Irazoqui beratarra, Inchauspe eta Bonaparterentzat (Arana Martija 1991: 236) Berako hizkerazko argibideak eman

zituena. *Benedicite*-ren bertsioa, esaterako (Arana Martija-González Echegaray 1989: 48), berak zuzendua da. Uriarteren beste laguntzaile bat Berako Aita Antonio kaputxinoa izan zen (R. de Larrínaga 1954: 262, Riezu 1958: 157). Bonapartek Berako azpieuskalkian sartu zuen Beintza-Labaieneko Mariano Ertitik (Arana Martija 1991: 213) ere euskaratu zuen dotrina bertako hizkerara (Arana Martija-González Echegaray 1987: 53). Beste aldetik, Juan Ramon Irigoyen errenteriarrek eman zion Oiarzundik berririk Uriarteri (Arana Martija 1991: 236).

Guztiarekin ere, ez dago laguntzaile hauek Hondarribiko edo inguruko hizkeren berri eman ziotela adierazten duen agiririk.

2.1.1. *Claudio Otaegui*

Bidasoaldeko eta Hondarribiko laguntzailerik estuena, ezpairik gabe, Claudio Otaegui izan zuen. Hondarribian 1859.az geroztik maisua zen zegamarra da Printzearen lankide nagusienarik bat,⁵ paper ugari jokatu dituelarik harekiko harremanean: mandatari, berriemaile, bidaide, itzultzaile...

Claudio Otaeguiaren bizitzaz eta bibliografiaz lehendik hornituak baginen ere, haren heriotzearen mendeurrena bete berri delarik, burutu da bere literatur lanen argitalpena (Azurmendi-Urkizu 1991). Otaegui organistaz, maisuaz, lore-jokoan antolatzaileaz, literatur itzultzaileaz edo Printzearen koinatuaz ez gara hemen arituko; Bonapartek Euskal Herrian izan zuen laguntzailea dugu aipagai.⁶

Noiz hasi zen Otaegui Bonaparteri laguntzen? Otaegui berari kaso eginez gero, 1863.ean hasi zen lanean (Manterola 1879):⁷

(5) San Martinen arabera (1990:17), laguntzaile nagusia izateaz gain, Bonaparte Euskal Herrira etortzeko eragile nagusienarikoa izan zen Otaegui: "Baina Bonaparte printzea Euskal Herrira ekartzea K. Otaegiri zor diogu (...). Eta D'Abbadie izan zen, Klaudio Otaegiren bidez, 1856ko apirilaren 25ean Bonaparte printzearengana jo zuena, bere hizkuntz ikerketak hemen egin zitzaizkan."

Gu ez ginateteke horrelakorik esatera ausartuko, ez baitugu hala adierazten duen agiririk irakurtzeko paradarik izan. Eskerrak eman nahi dizkiogu J. San Martini eskainitako argibide eta liburuengatik.

(6) Claudio Otaeguiaren lanez eta bizitzaz orain arte argitaraturiko lanak hartuta honako hauek aipa genitzake kronologiari jarraituz: Rodríguez Ferrer, M., 1873: 70 hh; Manterola, J., 1879 eta 1880: 264 hh; Campión, A., 1890: 82 hh; Grandmontagne, F., 1944: 427-428; Bilbao, J., 1976: 340 hh; Alzola, N., 1957: 367 hh; 1960: 244 hh; Sagartzazu, Tx., 1988: 4-5; San Martín, J., 1989: 8-9 eta 1990: 17; Irakasle bi, 1990: 13; Letamendia, J. A., 1990b: 11 hh; Urkizu, P. eta Azurmendi, X., in Azurmendi, X., Urkizu, P., 1991: 9 hh eta 31 hh. Otaegui Bonaparterentzat buruturiko lanen zerrenda ikus daiteke Printzearen lanen katalogoan (Arana Martija, J. A. eta González Echegaray, C., 1989).

(7) Otaegik Printzearentzako egindako lehen lanaren datatzat 1863 jarri bazuen ere, bazitekeen orain arte eta emandako erreferentziari jarraituz gero, nahasmendurako biderik Zegamako hizkerara aldatutako San Mateoren Ebanjelioari dagokionez (cf. Alzola 1960: 251 eta Arana Martija-González Echegaray 1989: 77). Eta nahasmendurako bidea honako honetan zezan, alegia, paperetan itzulpen hori "1850'garren urtean bihurtua eusquerara" idatzita zegoela, eta, ondorioz, ez zetoirela bat Otaeguiaren beraren aitortpenarekin. Erabat garbitzen du auzia Arana Martijak (1991: 258): "La traducción del *Evangelio de San Mateo*, copiada por Otaegui el 17 de junio de 1867, había sido hecha por el párroco de Cegama, Andrés Echeberria, en 1850."

Eta (1991: 181) "Parábola del sembrador" delakoaren 1878.eko argitarapenaz ari delarik, honela dioenean:

La traducción al dialecto de Cegama la atribuyen Lacombe y Alzola a Otaegui; sin embargo, el Evangelio de San Mateo que lleva firma de éste y fecha 17 de junio de 1867, fué traducido en 1850, como consta en el mismo manuscrito y no pudo haberla hecho Otaegui, nacido en 1836, sino el párroco de Cegama, el citado Echeberria.

Eskerrak eman nahi dizkiogu J. A. Arana Martijari, besteak beste, bere lana argitaratu aurretik irakurtzeko aukera eman digulako.

1863-garren urtean asi nintzan euskararen onean zerbait egiten. Urte artan itzuli nuan euskarara Luis Luciano Bonaparte, Principe jaunaren agintzaz, Cristauaren Dotriña, Cegamako, Hernaniko, Azpeitiko eta Irungo izkeran, eta biraldu nizean, euskararen onean egin ditudan lanik geyenak biraldu izan dizkiodan bezela.

Bistan da ez zela behin behineko lankidetza izan, urtetan (testigantza hau 1879.ekoa da), eta ekintza ezberdinetan aritu zela Otaegui. Hona Printzearen esker-hitza: "Nous saisissons cette occasion pour remercier publiquement M. Otaegui, instituteur à Fontarabie, qui depuis plusieurs années n'a cessé de nous aider dans nos recherches." (1877a: 176).

Hortaz, ez diogu garrantzi handiegia eman behar J. Urquijok (1908: 216) prestatu Printzearen kolaboratzaileen zerrendan ez agertzeari, kontuan hartzen baditugu aipatu Otaeguiaren testigantza bera eta beste zenbait. Esaterako, Urquijok berak argitaraturiko eskutitzetan zehar (1910) Otaegui buruz egiten diren aipamen ugariak,⁸ Rodríguez Ferrer-ek (1873: 70) eskaintzen dizkigun bi gutunak, Manterolaren aurkezteko modua ("en materias de lengua y literatura bascongada, el corresponsal predilecto del príncipe Bonaparte", 1880: 266), edo Alzolak ("uno de los más valiosos y asiduos colaboradores del príncipe" (1958: 58), aditzera eman digutena. Hala ere, Urquijoren hautua bere tokian ezartzeko balio du Arana Martijak dioena: "A pesar de ser Otaegui uno de los principales colaboradores de Bonaparte, a quien envió numerosas traducciones y trabajos, nada publicó el príncipe de este cegamés afinado como maestro en Hondarribia desde 1859" (1991: 258).

Beraz, eta Otaeguiaren eskutik (Manterola 1879), badakigu 1863.eko itzulpenez gain, hurrengo urtean aldatu zuela gipuzkerara San Juanen ebanjelioaren hogeigarren kapitulua. 1865.ean, "Villafranca"ko hizkeran moldaturiko dotrina burutu zuen Printzeari beste herritako berriak emanez, eta 1866.ean egingo zuen Printzearekin eta Echeniquerekin batera Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko bidaia hango hizkeren berri zuzena jasotzearen.

Bidaia egin ondoren izango zuen beste lanik, alegia, haran haietako berriemaileek eta bestek Bonaparteri testuak eta datuak bidali nahi zizkietenean maisua erabiltzen zuten mandatari. Horrela, aipatu dugun bitartekari-lana beteko du, Printzeak berak Echeniqueri eskutitzetan adieraziko dionez.

1866.ean bertan Basaburua ttikira bidali zuen Printzeak zegamarra zortzi herri haietako hizkerak nolakoak ziren ikas zezan eta gipuzkeraren eta goinafarreraren muga zehazten lagun ziezaion, zenbait herritan kausitu dotrinak ere bidali zizkiolarik. Lan horietan ere ikus daiteke *trebatua* zela hizkerak biltzeko metodoetan eta. Urte horretan eman zuen Dotrina Tolosako hizkeran.

1867.ean Zegamako hizkerara aldatu zituen San Markosen ebanjelioa,⁹ Salomo-

(8) Eskutitzetan aurkitutako erreferentzien orrialde-zenbakiak honako hauek dira: 267, 274, 279, 284, 285, 290, 292, 293 eta 296. Eskutitz hauetan Otaegi bitartekari-lanetan ageri da, nahiz eta Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko bidaiaren aipamena ere egiten den.

(9) Otaegui berak (Manterola 1789) San Markosen Ebanjelioa aipatzen badu ere, ez dugu horren berririk Arana Martija-González Echeagarayren katalogoan (1989).

Gisa berean, San Markosen ebanjelioaren Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko bertsoiak aipatzen dizkio Otaegui Manterolari eta ez ditugu aipatu katalogoan ikusi. Iñaki Camino adiskideak ere ez du horien berririk. Otaeguiaren huts egitea idazterakoan? Ditugun datuen arabera horixe litzateke gure erantzuna.

nen kantuen kantua, Ruthen liburua, Jonasen liburua eta S. Juanen Apokalipsia. Baita Salomonen kantuen kantua ere literatur gipuzkerara. Eta Andres Echeberria zegamarrak 1850.ean itzuliriko San Mateoren Ebanjelioa eskuz kopiatu zuen. Urte horretan bertan lagundu zion Egureni bere metodoaren laugarren zatiaren bertsioa egiten Zegamako hizkeran.

1868.ean itzulpenetan zehar gertatzen ziren zalantzen inguruan idatzi omen zituen makina bat eskutitz, bai Printzeari erantzuteko, bai berriemaileei galdetzeko; eta Zegamako hizkeraren hiztegi ttipi bat. Hurrengo urtean Printzearekin batera egingo du bidaia bat, Nafarroako Done Juanera, zazpi ibarretako hitzunekin lan egin zutelarik. Donostiako *Magisterio vascongado* aldizkarian argitaratu zituen lau artikulu: euskararen antzinatasuna, euskalkien sailkapena, euskara konprenitzeko zailtasunak eta euskararen *mekanismoa* ziren gaiak. 1870.ean Lapurdiko Hiriburun izan zen (han prestatu zuen aditza Zegamako hizkeran), eta 1871.ean Nafarroako Itzagaondoan haran haietako hamahiru herrietan euskararen egoera nolakoa zen aztertzeo. 1877.ean ere izan zuen berririk Printzearentzat, eskatzen omen zizkion argibideak jasotzerakoan hura anitz pozten zela dioelarik.

Lan ugari hauen baitan, ordea, ez dirudi Otaeguik Hondarribiko hizkeraz oparo idatzi zuenik. Ikusi berri dugunez, Bonapartek eskerrak eman zizkion Otaeguri eskainitako lagunzagatik, baina ez dugu beste testurik lankidetzara hori zehazteko.

Badakigu azpieuskalki bereko eta auzokoa den Irungo hizkerara aldatu zuela Otaeguik dotrina (Arana Martija-González Echegaray 1989: 76). Badakigu, era berean, Astigarragaren hiztegiari Hondarribiko hitzak hornitu zizkiola, Bonaparteren zehaztapanak jasoko zituelarik (Rodríguez Ferrer 1873: 75): "He recibido los catecismos de Uriz, Vidangoz, Jaurrieta, Garralda y el calendario y el diccionario de Astigarraga con las palabras correspondientes de Fuenterrabía"

Eta badakigu, halaber, Bonapartek Campióni idatziriko eskutitz batean (Lacombe 1932: 197) Otaeguiz mintzo zelarik, batez ere Zegamako hizkeraren berriemaitzat aurkeztu zuela:

Je vois avec plaisir que vous êtes lié d'amitié avec l'excellent Otaegui que j'aime beaucoup, qui m'a tant aidé dans mes travaux, et qui se distingue beaucoup comme poète basque. C'est en très grande partie à lui que je dois tout ce que je sais en fait de basque de Cegama, qu'il connaît dans la perfection.

Beraz, eta beste testurik ezean, Hondarribiko hizkerari buruz Bonapartek eta Otaeguik izandako harremana ez dago sakonkiago zehazterik. Zehazteko ezintasun honekin badu, dudarik gabe, zerikusirik Otaeguiaren eskutitz asko guregana iritsiak ez izateak, eta honetan bat gatoz Caminorekin (1989: 806) Aezkoako dotrinez ari delarik, esaten duenean:

Eskuizkribua zuzenean Minondoren eskutikakoa ote den ere ezin ziurta dezakegu; Etxenikek eta Otaegik Bonaparteri igorri gutunetarik aterako genuke hori agian, baina ez dugu batere gutun horien berririk, ez kontserbatzen ote diren, ez hala izatera, argitaratuko ote diren.

Alzolaren testigantzari (1959: 75) jaramon egiten badiogu, hona hori hala gertatzeko arrazoietariko bat:

Es curioso que no se conserve la correspondencia del poeta Claudio de Otaegui Ganzarain (n. Cegama, † Fuenterrabía 1890) a Luis Luciano Bonaparte entre los manuscritos adquiridos por las Diputaciones de Navarra, Guipúzcoa y Vizcaya a la viuda del príncipe. Para quien intentare investigar el motivo de esta sensible ausencia, quizá sea interesante recordarle el parentesco de Otaegui con la señora Bonaparte...

2. 2. Bonaparteren sailkapena eta Hondarribiko hizkera

Atal honen helburua bitariko da: alde batetik, Bonapartek burutu sailkapenetan Hondarribiko hizkera non kokatu zuen aztertzea, jakina baita ez zuela hasieratik sailkapen bakarria egin eta zenbait gorabehera ibili zituela euskalkien mugak finkatzeko orduan. Eta bestetik, agertaraztea zerk bereganatu zuen Printzearen arreta Hondarribiko hizkera ezagutzerakoan. Horren arabera, beraz, kronologikoki jarraituko gatazka Printzearen bibliografiari, Yrizarrek (1981: I, 104 hh) ezarritako lau aldiak (1861-63, 1864-65, 1866-68 eta 1869.az geroztikoa) gidari ditugularik.

Bonaparteren lanetan ez dugu Hondarribiko hizkerari (ez eta gero Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrera deiturapean ezagutu dugun hizkera multzoari) buruzko aipamenik Yrizarren arabera hirugarren sailkapenera arte (1866-68), —hala ere, Yrizarrek aldi horretarako marrazturiko mapan (1981: I, 112) ez da hala ageri—. Aurreko lanetan goinafarreraren eta gipuzkeraren hedaduraz, gipuzkeraren eta goinafarreraren arteko mugak ezartzeko erizpidez, goinafarreraren *tarteko* izaeraz eta aritu bazen ere, ez zuen lerrorik idatzi (edo argitaratu) *Phonologie*-ra arte: bokalen armonizazioa eta azentuaren arabera sailkapenean, bereizi zituen bost euskalkietarik batean, nafar-lapurteran, sartu zituen bai hizkera hori bai auzokoak. Nafar-lapurteraren baitan hiru azpieuskalki bereizi zituen, eta bigarrenean (II) sartu zuen “Irun” erreferentziatako duen barietatea. Eta barietate horren barnean Hondarribia eta Oiartzun, Lezo, Goizueta eta Arano. Hizkera multzo hori bere horretan agertuko zuen hortik aurrera. Eta hortik aurrera diogunean, esan nahi dugu batez ere 1869.eko sailkapena (hau da, *Le verbe*-ri dagokiona, eta *Carte*-ri dagokiona), eta *Observations*-ekoa, baina baita erdi-eskuizkribu erdi-inprimatua den orriko sailkapena ere (Yrizar 1981: I, 117).

Le verbe-koari dagokionez, sailkapenean Iparraldeko goinafarreraren seigarren euskalkizat jo zuen Gipuzkoakoa, Irungo hizkera ordezkaria zelarik. *Carte*-an Iparraldeko goinafarreraren kolore horiaz ageri da azpieuskalkia eta garbi adierazten da hizkeren arteko erlazioa marren bidez. *Observations*-en zehatz eman zuen horren berri, hala Gipuzkoako azpieuskalkiari dagozkion hizkerak nola azpieuskalkiaren beraren *izaera* aipatuz, bai Lezokoaz aritu zelarik: “Cette origine [origine haut-navarraise septentrionale] est partagée par Lezo avec Fontarabie, Irun, Oyarzun, Arano eta Goizueta, localités appartenant, selon nous, à un même sous-dialecte” (1877a: 150), bai, Hondarribiko eta Irungo hitzei buruz aritu zelarik (1877a: 158):

Lorsque les mots irunais ou fontarabiais s'éloignent, plus ou moins, de ceux du guipuscoan général ou littéraire, on remarque qu'ils se rapprochent souvent de ceux du labourdin, qui de tous les dialectes basques est celui qui ressemble le plus au haut-navarrais septentrional, et auquel, quoique dans son dialecte le plus hybride, appartiennent les parlers d'Irun et de Fontarabie.

Horixe da Bonaparteren sailkapenean Hondarribiko hizkerak eta Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerak duten tokia. Baina azkeneko aipuan agertu denez, badu azpieuskalki horrek berezko ezaugarri nabarmen bat: *hibridotasuna*. Eta Bonaparte dialektoaren kontzeptuak *preso* zeukala esaten bada ere (Mitxelena 1981a: 324), baieztapen hori, gureari dagokionez, hain era absolutuan ezin egin daitekeelakoan gaude. Esan nahi baita, Bonaparteren iduriz Iparraldeko goinafarreraren ezaugarri nabarmenatariko bat *bitartekotasuna* bada (Bonaparte 1991: 226 eta Urquijo 1910: 286), alegia, euskalkiak berezitasun nabarmenik ez badu, eta, gainera euskalki horren baitan azpieuskalkirik hibridoena Gipuzkoakoa baldin bada (nolabait esatearren *hibridoetan hibridoena*), ez dirudi euskalki *itxi* horren mugak praktikan hain irmoak edo finkoak gertatzen direnik. Hots, Bonapartek berak aditzera eman diezagukeela horrelako kasuetan bere sailkapenaren irakurketak ez duela horren *itxia* izan behar.

Hortaz, Bonaparteren sailkapenean Hondarribiko hizkera Gipuzkoako Iparraldeko goinafarreraren baitan ageri da. Eta azpieuskalkiaren hedadura Hondarribia, Irun, Lezo, Oiartzun, Arano eta Goizueta izango da, hizkera bakoitzaren berezitasun nagusien berri eman zuelarik. Eta azpieuskalki horren ordezkariak hautatu zuen Irungo hizkera, sailkapenetan eta itzulpenetan ikus daitekeenez (Bonaparte 1868? eta 1991: 226, Arana Martija-González Echegaray 1989: 76).

Beste alde batetik, Gipuzkoako Iparraldeko goinafarreraren baitan sarturiko hizkerak badute aurkezteko momentuan, Printzearen iduriz, egun (eta beti) ere indarrean dagoen gazakza batekin zerikusia: alegia, tokian tokiko hizkerak prestigio handiagoko hizkera baten aurrean irauteko duten zailtasuna (cf. Mitxelena 1981a: 330 eta 1981b: 875, eta batez ere, Zuazo 1987). Hots, Printzeak hizkera hauen aurkezpena egiterakoan aipatu zuen problema nagusienatarik bat hizkera horien iraupena zela, eta *garbi* irautea, *mélangerik* gabe, *Gipuzkeraren erasoari* amorerik eman gabe (1877a: 150):

seules offraient la garantie de pouvoir le parler avec le moins de mélange possible. Nous disons "possible", car, hâtons-nous de le constater, les parlers d'Irun et de Fontarabie, et surtout celui de Lezo, ont subi les atteintes les plus rudes de la part du dialecte guipuscoan, qui est celui de la province à laquelle appartiennent ces trois localités, ainsi qu'Oyartzun. En effet, le basque de Lezo est tellement affectée par celui du Guipuscoa en général, qu'il n'y a plus pour ainsi dire que les terminatifs verbaux très caractéristiques (...), plus un très-petit nombre de mots importants (...) qui continuent, et continueront encore pour peu de temps, à attester son origine haut-navarraise septentrionale.

Kokatu dugu Hondarribiko hizkera Bonaparteren sailkapenean, beraz. Hala ere, puntu hau itxiko badugu beste galdera bat gelditzen zaigu erantzuteko: zerk erakarrri zuen —toki eta ekintza guztietan zuen berezko jakinminaz aparte— Printzearen arreta hizkera hau ezagutzera zuenean? Irungo eta Hondarribiko hizkerak morfologi auzi baterako eskaintzen zizkioten datuek, bi herri horietan entzun zituen genitibo eta datibo pluraleko markek (1877a: 149):

Lorsque, en 1857, nous remarquions, pour la première fois, aux environs d'Irun et de Fontarabie, les formes anciennes en *aken* et en *aki* remplaçant celles en *en* eta en *ai*, comme dans *gizonaken* et *gizonaki* "des hommes, aux hommes", au lieu de

gizonen et de *gizonai*, le désir de connaître quelque chose de plus du basque de ces localités se faisait sentir en nous.

Eta aldaera horien antzintasunak eta teoria aldetik zekarten aldaketak badute makina bat orrialde ikertzaileen lumetan. Guk hurrengo atalerako utziko dugu auzia.

2.3. Hizkera mailaz maila

Bonaparteren joera nagusiari jarraituz, datuak lanetan zehar barreiatu ageri zaizkigu. Gainera, ez dira maila bereko lanak, alegia, zenbait lan argitaratuak dira (*Observations*, esaterako), beste batzu, aldiz, argitaragabeak, eskuizkribuak dira, ("Contestaciones a cuestionarios dialectales en Fuenterrabía", adibidez). Eta badira alor zabalari dagozkion lanak (*Le verbe*) eta baita gai jakin baten ingurukoak ere ("Note sur les prétendus génitifs et datifs pluriels de la langue basque"). Hortaz, gure lana datu horien bilketa egitea eta ondoren hizkuntz mailen arabera sailkatzea izan da.

Badakigu, beste aldetik, datuen arteko hierarkizazioa ere badela, esan nahi baita, datu guztiak ez dutela garrantzi bera dialektologiaren ikuspegitik eta batzu zenbait isoglosa nagusiren baitan sar daitezkeen bitartean, beste batzu hedadura ttikiagoak direla. Hala ere, mailaz maila aurkezten ahaleginduko gara, eta gure iduriz nabarmenenak direnak azpimarratuko ditugu. Bestalde, Bonapartek Hondarribikotzat aipaturiko tasunei, bertako hizkeraren lekukotasunetan agertu ohi diren ezaugarriak erantsi dizkiegu, Printzeak Hondarribikotzat eman ez zituen arren. Arrazoa aski sinplea da, Bonapartek jasoak ez izateak ez baitu esan nahi izango ez zenik horrelakorik, askotan bilketetan gertatu ohi den moduan. Eta beste aldetik, ezaugarri horien berri izatea interesgarria da hedaturari dagokionez, adibidez.

2.3.1. Fonetika-fonologia

2.3.1.1. Azentua

Bonapartek eskuarki ez zuen ez prosodiaren berri eman ez eta azentuaren markarik idatzi. Hala ere, izkiriatu zuen inoiz oharrik eta markarik (1868? eta Lacombe 1933: 310). Hondarribiko hizkeraz ari delarik, bada ohar pare interesgarria alor honi dagokionez. Lehenengoa, Larramendik bailara honetako intonazioaz hiztegian idatzitakoa ezagutzen zuela adierazteaz gain (1877a: 150), Oiartzun, Irun eta Hondarribiko intonazioari dagokion baieztapen orokor bat dugu: "Ces localités guipuscoanes ont une intonation qui leur est particulière, mais qui n'est pas exactement la même pour chacune d'elles" (1877a: 154).

Bigarrena, *Contestaciones...* eskuizkribuan ageri diren zenbait arrastoren interpretazioak intonazioa edo azentuarekin izan dezakeen zerikusia. Eskuizkribuan 'chante' irakur litekeen hitza idatzi baitu zenbait adibideren gainean eta adibide horietan —*alába*, *sémia*, *mendiya*, *otsúa*, *burúa*— ageri den tildea bat dator egun Hondarribian entzuten den azentuarekin (cf. Artola 1981, Letamendia 1990a, Hualde-Sagarzazu 1991). *Sémia* hitzaren *é* ren gainean 'chante' horren laburdura dirudien arrastoa ageri da, azentuarekin batera doala adierazi nahirik edo. Hortaz, pentsa liteke tildea eta

tonuaren altxatzea batera ematen dituela Bonapartek, egun gertatzen den bezala. Honen kontra litzateke bi lerro gorago ageri den *illargiya* hitza. Hitz horrek tildea hirugarren silaban du, baina 'chante' delakoa bigarren silabaren gainean. Hortaz, ez dator bat tildeari dagokionez, ez aurrekoekin, ez eta egungo erabilerarekin (*illárgiya*, bi silabaz goitiko hitzetan bokalez bukatuak baldin badira azentua azkenurreko silaban doa, cf. Hualde-Sagarzazu 1991: 149). Beraz, eta adibide gutxi izan arren, badirudi Printzearen testigantza erabilgarria dugula azentuaren diakronian ditugun argibide urriak kontutan harturik.

2.3.1.2. *Bokalismoa*

2.3.1.2.1. Bokalarmonizazio legeak

Bonaparte lege horiek erizpidetako hartu zituen lehenengoa izan ez bazen ere (Zuazo 1988a: 97), eta Mitxelenaren arabera (1981a: 325), gertakari hauek oso barreiatuak daudenez, eremu etengabe eta ahalik eta zabalenak mugatzeko egokienak ez izanagatik, bere lan gehienetan arreta handia eskaini zien. Hondarribiari dagokionez, bat etorri zen, azentua gora-behera, testigantza guztietan:

—*Phonologie*: Hondarribia Oiartzunekin batera eman zuen: *á, iá, iyá, uá, uá*.

—*Contestaciones*: *alába, sémia, mendíya, otsúa, burúa*.

—*Observations*-en ere, aski erregularrak zirela esan zuen, aurreko adibide berberak emanez (*semia, begiya, otsua, burua*), *a* itsatsiaren adibiderik gabe.

Gipuzkoako azpieuskalkiko beste hizkeri buruz eman zituen datuekin konparatuta, Irungoarekin duen ezberdintasun bakarra honek hartzen duen bokalarteko igurzkarian (*-uba*) datza. Oiartzun Hondarribiarekin bat dator; Lezok *-ua*-ren kasuan bi aldakiak (*-ua, -uba*) ditu, eta Arano eta Goizuetarekin aldea handiagoa da (*-á, -iá / -eá, -iyá, -uá / -oá, -ubá*).

Ebakerrari dagokionez, bada *-iya*-ren kasuan egin beharreko ohartxo bat: bisilabatasuna indartzeko *yod*-en izaera fonetikoaz ere eman zu argibiderik Bonapartek (1991: 258). Horren arabera, Irungo Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerako 'y' Hernaniko gipuzkerakoa, Donibane Lohizuneko lapurterakoa, Berako Iparraldeko goinafarrerakoa bezalakoa litzateke, bere hitzetan (1991: 224) "y espagnol consonne". Beste aldetik, Bonaparteren ondoko testigantzak eta egungo erabilera bat datoz Printzeak emandakoarekin (*alába, sémia, begiya, otzúa, burúa*, cf. Letamendia-Sagarzazu 1991)

Asimilazioaren arrastotzat jo dezakegun adibidea, nahiz eta Bonapartek jaso besterik ez zuen egin (1877a: 162) Irun eta Hondarribiko nominatibo pluraleko *bíyek* zenbatzailea da. Joera nagusiarekin bat ez datorren aldaera hau bakarra da Printzearen lekukotasunean, baina espreski adierazi zuen. Horregatik jo dugu bestelako joera nagusi baten arrastotzat. Gainera, Bonapartek morfologia eta fonetika kontuak ongi asko bereizten zituela badakigu (cf. Gómez 1989: 387), eta ondorioz, kasu honetan ergatiboaz ez zela aritu garbi dago. Guztiarekin ere, aipagarria gertatzen da testigantza, inguruko hizkeretako beste zenbaitekin batera eskualde honetan ahituriko joera baten aztarnatako har baitezakegu. Izan ere, Hondarribia inguruko garai bateko testuetan asimilazioaren arrastotzat jo ditzakegun adibideei so eginez gero, zenbatzailearen adibide bakarra irakurri dugu: Lesakako 1857.eko predikuan (Satrustegi

1987: 247) *vıyaq* ageri da, Bonaparteren Hondarribiko adibidearekin bat ez datorrelarik. Alabaina, bada horrekin erlazionaturiko bestelako lekukotasunik: *guziyek* eman zuen Bonapartek berak Irungo aldaeratzat (1877a: 165), nahiz eta *Canticum trium puerorum*-en Irungo bertsoaren eskuizkribuan *guztiyak* ageri den (baina *guztiyeken* genitibo pluralen). Berako bertsoaren eskuizkribuan *guziyek* da.

Inguruko beste zenbait testutan ere ageri da asimilaturiko aldaeraren aldeko testigantzarik, testu horietan joera nagusia (salbuespenen bat edo beste izan ezik) bestelakoa den arren. Esaterako, —eta egileek ergatibo pluralerako Mendebaleko joera zutenez, oraingo honetan absolutua edo ergatiboa den kontuan hartzen ez dugularik—, Azcùeren Irungo 1781.eko sermoietan Ondarraren (1987: 281) arabera, baditugu *guciec* (hiru aldiz), *guztiac* (behin), eta *guztiac* (beste hiru aldiz). Irungo eta Hendaiaiko 1831-32.eko sermoietan (Ondarra 1990: 7) adibide pareta besterik ez bada ere, bietan *guciyec* dugu. Irungo 1854.eko sermoian (Satrustegi 1987: 240) *guciac* lau aldiz erabiltzen du egileak, eta *guciyak*, bi aldiz. Beste ezaugarrietan bezala, honetan ere, sermoiak gipuzkerarako joera ageri du. Arestian aipatu Lesakako 1857.eko sermoian, aldaera bakarra da, bi eratara idatzita: *guciyec*, *guziyec*, bigarrena ugariagoa delarik (hamahiru aldiz, lehenengoa, bost aldiz).

Zenbatzailearen XX. mendeko testigantzei dagokienez, Bonapartek emandakoa- rekin lotu behar dira Holmerrek (1964: 61) Arantzan, Irunen eta Hondarribian jasotako *bi'jek* aldaeraren lekukotasunak. Egun Hondarribian absolutu pluralari dagokion aldaera arrunta *biyek* da, bai portuarren, bai kaletarren, bai eta baserritarren mihian, era honetako perpausak adi daitezkeelarik: *biyek etórko tíuk bárkora; biyek galdú diré birían*. Era berean, aipagarria da egungo erabileran (cf. Letamendia 1990a: 43) asimilaziorako joera hori zenbait adizkitan (*diet, diñet, ttiñet*...) oso garbi ageri dela (aurreko testigantzetan ere horrelakoak ere agertuak direlarik), eta badirela *gútxiyego*, *géyego* erako ebakerak.

2.3.1.3. Kontsonantismoa

2.3.1.3.1. Txistukariak

Txistukarrietan igurzkarri apikaria eta bizkarraurrekoa beste hizkuntzekiko eta Iparraldeko euskalkiekiko konparazioan deskribatu ondoren (apikaria ongi mintzaturiko gaztelaniaren *sa* bezalakoa; bizkarraurrekoa hastapeneko *s* frantsesa bezalakoa; Hegoaldeko *s* aurreko aipatu frantsesekoa eta Iparraldekoaren tartekoa), Hondarribian ingurunearen arabera gertatzen zen neutralizazio baten berri eman zuen: adizkietan bizkarraurrekoa apikari gisa ahoskatzen zen maiz *t* herskariaren aurretik, eta beste hitzetan noizean behin beste zenbait kontsonanteren aurretik (*p*) (1877a, 154): *diryuste, zittuste* [?], *atoste, aispá*. Hondarribiko neutralizazioa, hala ere, ez zen bertako berezitasuna bakarrik, zeren eta Bonapartek berak (1991: 255) eman zigun gertakari honen hedaduraren berri: “Devant *t*, *z* se permute en *s* à S. J de Luz, à Fontarabie et en nav. mér.”

Hortaz, orokorragoa den txistukarien arteko neutralizazioa, Mitxelenaren arabera (1985: 283) jatorria Bizkaian duen arren, ez da eremu horretan bakarrik gorde. Bada Gipuzkoan aski zabaldua dagoela adierazi duten zenbait testigantza (cf. Azkue 1905-6, xxv; eta 1926 *Euskera*, 52). Hondarribiari begiratuz, Bonaparte baino mende

bete lehenago hala gertatzen zelako lekukotasuna ere badugu. Izan ere, Salazarren 1778.eko predikuan (Satrustegi 1979: 287), oso arruntak baitira *zitusten, tuste, gustiac, eguskia, estut* bezalakoak, beste ingurunetakoak oraingoan alde batera uzten baditugu (eta testu horretan grafietatik abiatuz gero bada makina bat adibide). Bonaparteren ondotik ere, bide beretsutik jarraitu dute Hondarribiko lekukotasunek gaur egun arte. (cf. Bähr *EI* 15, 23; Artola 1981: 302; Irigoyen 1987: 229).

Bonapartek ez zuen aipatu, ordea, afrikarietako apikari eta bizkarraurrekoaren arteko neutralizazioa. Aipatu ez zuela egia bada, esan ere behar da ez zuela Hondarribiko adibide gehiegi eskaini (*bildotsa, otsúa*) gertakariaren jarraipena egin ahal izateko. Bonapartez geroztik agertu izan da neutralizazio hori, bizkarraurrekoaren aldekoa dela adierazi delarik (Bähr *EI*, 15). Eta bai igurzkarrien arteko neutralizazioarekin batera (Holmer 1964: 18, Hualde-Sagarzazu 1991: 140).

2.3.1.3.2. [x]

Hondarribian [x] igurzkarri belare ahoskabea ahoskatzen omen zen (Bonaparte 1991: 259). Ebakera horren eremua Hondarribitik Ondarroara bitartekoa zen, Gipuzkoako Iparraldeko goinafarreraren beste hizkeretan, Goizuetakoan izan ezik, egiten zen bezala (1877a: 151, 154). Hortaz, Iparraldeko goinafarreraren barnean sartuagatik, batez ere gipuzkerazko joera nagusi batekin lotu zuen Bonapartek, arestian aipatu azpieuskalkiaren *hibridotasuna* hortan ere ikus daitekeelarik.

Hondarribian bertan Salazarren predikuan (Satrustegi 1979: 287) ageri diren grafemek ere joera bera adierazten digute: *jaquiñic, juan, lajatu, jarri, Jangoicuac*. Bonapartez geroztiko testigantzetan egunera arte ere (cf. Echaide 1984: 63; Holmer 1964: 19; Hualde-Sagarzazu 1991: 140) belarea dugu.

2.3.1.3.3. Bustidura

Inguruneak eragindako palatalizazioaz mintzatu zen Bonaparte. Hiru kontsonante palatalizatu aipatzen ditu, 'll', 'ñ' eta 'ty', lehenengo biei buruzko xehetasunik eman ez zigularik. Hirugarrenari buruz, aldiz, Hondarribian oso maiz ebakitzen dela dio (1877a: 154), eta *Contestaciones*-en ere aipatu zuen. Bere testigantzatik jasotako zenbait adibide: *dityuste, bazakityek, chikityu, garitya*.

Bonapartez geroztiko lekukotasunetan bustidura, orohar, oso bizirik dago. Azkueren testigantzatik, adibidez, har daitezke izenak (1905-6) —*battel, garitta, muskillo*— nahiz adizkiak (1932) —*ttuzu, ttiet, zatt*—. *EI*-n ere baditugu: *txurittu, atta, tzatt*. Holmerrek (1964) ere ematen ditu: *geldittu, atta*. Artolak (1981) ere bai: *attóna, battúgu, berrítu*. Bustiduraren ugaritasun-erakusgarri —nahiz bustidura adierazgarria izan— gertatzen da irundarrek hondarribiarrei burla modura esaten omen zieten perpausa, Mitxelenak (1960) aipatu eta Artolak (1981: 296) idatziz emana: "*Onyarribiko kanpantórrian karramárruak dántxan*" delakoa.

Egungo adibideei dagokionez, eman liteke makina bat adibide hala bustidura adierazgarriari dagokionez (*tténtte, ttóttá, pattár...*) nola asimilazio bustidurari dagokionez (*ttu* (ditu), *ttio* (dizkio), *gotti* (goiti), *betti* (beheiti), *ittúrriya, neurrittú*, (baina *ito*), *zortzítan, mendítik...*). Baina azterketa sakonagoa beste baterako utziko dugu.

Jatorriz palatalizazioarekin zerikusia duen gertakari batez ere mintzatu zen Bona-

parte: txistukarien saileko igurzkari sabaikari ahoskabeari buruz ('ss', 'sh") egindako aipamena (1877a: 154): oso gutxitan gertatzen zela esan zuen eta afrikaria, aldiz, maiz. Beste zehaztasunik ezean, pentsatu beharko da hitz hasierako hotsaz ari dela, kontutan harturik, alde batetik, Iparraldeko euskalkiak (zuberera salbu) eta Hegoaldekoak bereizteko behin baino gehiagotan aipatu ohi den afrikari / igurzkaria isoglosa (eta gurean ez da *xori*, *xakur*, eta horrelakoen testigantzarik); eta beste aldetik, aipatu berri dugun palatalizazioaren indar handia, nahiz eta Bonaparteren adibideetan igurzkari sabaikaria kasik bigarren pertsona pluraleko morfeman bakarrik aurkitu dugun: *badakishia*, *dezakeshia* eta *pimpilipausba*.

2.3.2. Morfologia

2.3.2.1. Izen morfologia

2.3.2.1.a. Deklinabidea

—*Datibo eta genitibo pluralak*

Morfologiaren alorrean bada Hondarribiko (eta Irungo) hizkeran hasiera-hasieratik Bonaparteren arreta bereganatu zuen kontua: datibo eta genitibo pluralei dagozkien *gizonaki* eta *gizonaken* aldaerak, arestian agertu denez (ikus 2.2.). Ikus dezagun, bada, Printzeak aldaera horien inguruan idatzirikoa, eta azaletik bada ere, mintza gaitezen bere garaian eta geroago nola aztertu izan den deklinabide-kontu hau (1778.eko Salazarren erabileratik gaur arterainokoaz, ikus Letamendia-Sagarzazu 1991).

1857.ean izan zuen Bonapartek aldaera horien berri (1877a: 149) eta bera izan zen aztertu zituen lehenbizikoa. Hala ere, Printzea ez zen izan horietaz letra inprimatuaz mintzatu zen lehenengoa, Charencey-k eman baitzuen Printzeak hala gatzigatuta *gizonaken*, *gizonaki* aldaeren berri. Bonapartek (1866, 1868) adierazten digu, urtebete baino gehiago dela Charencey-ri albistea eman dionetik, eta honek (Charencey 1866: 72) argitaratua duela. Hortaz, Printzearen esanari "Il y a déjà plus d'un an que nous avons fait part de ce fait à Monsieur H. de Charencey" eta Arana Martijari jarraituz (1991: 200), bigarren alean emango zen lehenengo aldiz aldaera horien berri. Bat dator, halaber, Vinson (1876) Bonaparteren aurkikundea delako baieztapenarekin:

Les génitifs *aken* et les datifs *aki* ont été constatés pour la première fois par le prince Bonaparte, sur place en 1865; il fit part de cette découverte à M. H. de Charencey, qui la fit connaître dans sa brochure *La langue basque et les idiomes de l'Oural* (Paris, 1866, 2e fascicule, p. 72). En 1867 (et maintes fois depuis), j'avais vérifié l'exactitude du fait. (*Voy. Revue II*, p. 247 et aussi p. 282.).

Ezin izan dugu Charenceyren lanaren orduko alerik ikusi, baina Gipuzkoako Diputazioan dagoen batean (beranduxeagokoa izango den ale batean (1895?: 19) —Lacomberi (1932: 777) jarraituz gero—, irakurri ahal izan dugu:

Par exemple, un point sur lequel l'euskara rappelle tout à fait le suomi, le magyare et dialectes congénères, c'est qu'il place toujours le signe du nombre avant celui du cas. Cela est, peut être, moins sensible dans le basque moderne, qui

fond, pour ainsi dire ensemble, les deux exponents, et dit *gizonen*, “d’homme, forme indéfinie”; *gizonaren*, “de l’homme, forme définie”, et *gizonaen*, *gizonen*, “des hommes, forme plurielle”; mais, au temps d’Oihenart, il était loin d’en être ainsi, et la finale plurielle *ak* subsistait parfaitement à côté de ce signe de cas, et l’on disait parfaitement *gizonaken*, pour “hominum”.

Le prince L.-L. Bonaparte a pu relever des vestiges de cet ancien état de choses, même dans quelques dialectes modernes. Ainsi, l’on dit aujourd’hui encore, dans le dialecte d’Irun, *gizonaken*, “hominum” *gizonaki*, “hominibus”.

Printzeak berak, beste aldetik, aipaturiko lanez landa idatzi zituen aldaera horiek Hondarribikotzat beste eskuizkribu batean: *Contestaciones a cuestionarios dialectológicos referentes a Ainboa... Fontarabie...* Era berean, Hondarribiko testigantzari erants diezazkiokegu Bonapartek berak eragindako *Canticum Trium Puerorum*-en Irungo bertsioaren (Arana Martija-González Echegaray 1989: 38) adibideak. Datiboaren adibiderik ez dugun arren, aski interesgarriak dira genitiboarenak. Izan ere, Irungo bertsioan Bonapartek geroxeago Irun eta Hondarribirako proposatu zituen aldaerak besterik ez baititugu, alegia *-aken*-dun aldaerak —*guztiyeken*-en kasuan, gainera, bokal armonia eta guzti—: *guztiyeken*, *zerubaken*, *gizonaken*, *justubaken*. Berako bertsioetan (Arana Martija-González Echegaray 1989: 38, 42 eta 48) aldiz, ez dugu *-aken*-en arrastorik: *guziyen*, *zeruben*, *gizonen*, *justuben*, *gucien*, *justuben* emango baitzaizkigu. Vinsonek argitaraturiko San Mateoren Ebanjelioaren Irungo bertsioak (1876) emanak zituen, Bonaparteren aurkikundeei jarraikiz, *apaizaken prinziipeaki*, *erakustzallaki... aldaerak*. Printzeak (1877a) ez ditu datibo eta genitibo pluralak ukituko, ez bada bokal eufoniak legera jartzeko, hau da, *prinzipiaki*, *erakustzalliaki*. Guztiarekin ere, kasu batean ez Vinsonen itzulpenak ez eta Bonaparteren zuzenketek ez dute *-aken* aldaera proposatzen: Vinsonen lehenbiziko bertsikuluan argitaratua zuen *juduen* genitibo plurala, *juduben* proposatuko du Bonapartek: “*Non dago arestian jayo den juduen (juduben) erregea?*”. Pentsa daiteke testuan *-en*-ez egindako aldaera bakarra izanik eta bai Bonapartek bai Vinsonen formari emandako garrantzia kontuan harturik beurek ez zirela horretaz ohartu? Halaxe delakoan gaude.

Nolatan eman zien Bonapartek halako garrantzi berezia aldaera horiei? Bere iduriz *zaharrak* zirelako, eta beste euskalkietan erabiltzen ziren aldaerak (*mendien*, *mendiai*) Irun eta Hondarribikoan sinkopak dira, jatorria aldaera zaharrago horietan dutenak. Horren ondorioz, deklinabideko kasuen teorizazioaren aldetik orduan aldarrikatzen ziren proposamenei beste irtenbide bat eskaini zien: euskarazko deklinabide-kasuak ez dira benetako kasuak, beste hizkuntzetako preposizioekin eta posposizioekin pareka genitzake. Vinsonen ere, ikusi berri dugunez, horrelako aldaerak eman eta egiaztatuak zituen, eta euskaraz benetako kasurik ez zela zioen eritziarekin bat etorri zen.

Hedadurari dagokionez, Bonapartek Irunen eta Hondarribian jaso zituen. Vinsonen ere bai, nahiz eta bi herriotako hizkera ezberdina azpimarratu: “Il y a d’ailleurs une particularité spéciale à Irun et à Fontarabie, l’usage des génitifs eta datifs pluriels en *ak-en*, *ak-i* ‘les-de, les-à’, mais le langage n’est point absolument le même dans les deux villes.” (Vinson 1876, 4).

Bonaparteren garaikoez eta ondokoez ez dute eztabaidatuko Printzeak jasotako

datibo eta genitibo plural horien forma, ez aldaeren zahartasuna ez eta hedadura. Zentzu horretan irakur dezakegu Campiónek (1884: 198) idatzitakoa. Campiónek ontzat eman zituen Printzearen aurkikuntza eta hipotesia. Datiboari buruz honela dio:

El recipiente plural se obtenía sufiando *i* al nombre definido por el artículo plural; por ejemplo: GIZONAK*i* “a los hombres”, ARRIAK*i* “a las piedras”. Esta, que es la forma lógica, ha resultado ser la forma real. El Príncipe Bonaparte la ha desenterrado en los alrededores de Irún y Fuenterrabía. Pero fuera de éstas localidades, y acaso de algunas otras no registradas todavía, dichas formas lógicas son inusitadas hoy.

Eta genitiboari buruz (1884: 200):

En el modo definido del plural, primitivamente se sufiaba el *en* al artículo propio de ese número; así quedaba perfectamente marcada la diferencia entre el singular y el plural; por ejemplo: GIZONAK*en* “de los hombres”; ARRIAK*en* “de las piedras”; SEMEAK*en* “de los hijos”. Estas formas, primitivas y lógicas, se conservan entre los caseros de Irún y Fuenterrabía. Las formas gramaticales corrientes son hoy otras, y el singular y el plural se diferencian eufónicamente y no orgánicamente.

Azkue ere bat etorriko da, orohar, Bonapartek adierazitakoarekin, baina hedadura zenbait ohar garrantzitsu egingo ditu, berari eskaini atalean ikusiko dugun moduan.

—*Beste bi kasu marka: Inesiboa bizidunetan eta instrumentala.*

Inesiboaz denaz bezainbatean, Hondarribian bizidunekin *baitan*-en ordez “gipuzkerazko” -*gan* kasu marka erabiltzen zela azpimarratu zuen (*gugan*, eta ez *gu baitan*, 1877a: 155). Hortaz, ezaugarri honetan Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerako hizkerak Mendebaleko joerarekin bat zetozela adierazi nahi zuen. Egungo ikuspegitik (Mitxelena 1989: 714), baieztapen eta isoglosa nagusi modura onar daiteke Bonaparteren bereizketa:

Documentado [*baita*] en autores septentrionales y navarros (y en Mendiburu) desde los primeros textos; se comienza a encontrar en la literatura occidental hacia fines del s. XIX(...) Se emplea sobre todo en inesivo (...); para el alativo y el ablativo los autores septentrionales utilizan más -*gana* y -*ganik*, comunes a todos los dialectos.

Baina Mitxelenak berak (1989: 715) Gipuzkoan jasotakotzat emaniko *baitan*-en zenbait erabilerarekin (“en dependencia”, “pendiente de, a merced de”) Hondarribiko egungo adibideak (*lájá lán orí neré báitan*, *neré báitan esáten nuen*) bat etor daitezkeenez, eta gainera, bizidunen marken erabilerari hainbat eskualdetan —eta Hondarribian ere bai— hagitz murrizta denez, xehekiago aztertu beharreko auzia delakoan gaude.

Instrumentalaren kasu-markaren erabilerari dagokionez, gipuzkerazko -*zaz*-en ordez -*taz* erabiltzen dela adierazi zuen Bonapartek (*nitaz*, *ortaz*, 1877a: 156). Horien arabera, beraz, bat ote datoz Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerako hizkerak Ekialdekoekin? Horixe adierazi nahi zuela pentsatu beharko dugu, esaterako, Azkuek

(1923: 338) eskaintzen dituen Lizarraga Elkanokoaren eta Echeniqueren adibideak —nahiz eta Azkuek berak (1923: 307) *-ta- -za-*ren aldaeratzat zuen— begiratzan baditugu. Alabaina, Azkuek berak eman zituen Leizarraga eta Oihenarteren adibideetan ikusten da Ekialdean ere bazela *-zaz* markaren erabilerarik. Horren arabera, Lafitteri jarraituz gero (1979: 59) kontua geografiari dagokiona izan beharrean, historiari legokioke: *nitaz*, “moderne”; *nitzaz*, “archaïque”.

Hau ere mantsoago aztertu beharra izanagatik, diogun, bederik, tasun horrek Ekialdearekin lotzeko balio izan ziola Bonaparteri eta, bidebatez, Azkuek ere eman zuela bere lekukotasuna Irun eta Hondarribia espreski aipatuz (1905-6-II: 422). Egungo erabileran ere bizirik dago *-taz* atzizkia Hondarribian, eta *máiduz jantzí, nexkáz jantzí* erako egiturak alde batera utziz gero, berau erabiltzen da mugagabea, singularrean eta pluralean: *zé andrétaz? / zé mutiltaz?; il den gizonataz arítu diré ízkatan / berándu etórrí dén neskátaz oróittu náiz; lén allátu dirén mutillataz akordátu náiz / itxé órtao bí andríataz gáxki ítz (eg)ítten dú jéndiak*.

2.3.2.1.b. Pertsona izenordainak.

Bonapartek (1877a: 161) Irunen eta Hondarribian *beuden* eman zuen 3. pertsonako izenordain indartuaren genitibo pluraltzat. Aipagarria hizkera horien diakroniari dagokionez, Azkuek ere hala jaso baitu (1905-6-I: 161, 1923: 439). Absolutua ematen dute Ormaecheak (1929: 513): *beudek* (Irun eta Hondarribia), —eta *beurek* (Zubietea, Narbarte), *eurek* (Bera, Etxalar, Lesaka), *bēaurek* (Donamaria), *biaurek* (Ituren, Narbarte)—, eta *EI-k* (Bähr, 26) *beudek* (*beydek* [sic], Echaidek 1984: 227).

Gure datuen arabera egun Hondarribian *éudek* da maizen erabiltzen den aldaera. Beste kasuetan *éudek(er)i / éuderi, éudekin* dugu, baina *eudén* eta *eudéntzat*. Absolutuan eta ergatiboan *éudek* ere entzun daiteke. *B-*dun aldaerak (*béudek, beudén*) ere erabiltzen dira, eta hiztunek arruntzat dituzte, baina ez dira hain maiz agertzen. Hona zenbait lekukotasun: *gaztiak, éude(k) kúxko(d)uté zé in b(i)ar dutén (...)* *éudek até(ra) zatelá zé in b(i)ár dén (...)*, *gú(k) la(g)úndu báí, m(i)ñon gúk ez a(g)índu éudekeri (...)* *éudek até(ra) zatéla eudén pensamiéntotik zé in b(i)ar dén (...)* *múndua eudéna da, éude(k) lan in b(i)ar duté, ta e(z) náu idu(r)ítzen ni éuderi a(g)íntzia éudek lan in b(i)arta*. Eta: *eudék mattagárriya(k) diré; ník neré aldétikan t(a) eudék bestaldétikan zerbátt ítten duté*. Baita *b-*dunak ere: *osó presupuésto ttikíkin konprometítuko nitzakéla néuroní landáriak itxúraz béudekí prestátzia, béudek jardínak antolátu...; nóski e(g)ún órta, beudén órdu bátian e(g)ítten tzutén billéaren bat* [sorginek].

2.3.2.2. Aditz morfologia

2.3.2.2.1. *-ki-*ren erabilera.

Aspektu puntukaria adierazteko eta modalaren morfema gisara erabili izan den markaren berri ere eman zuen Bonapartek. Hondarribiko erabilera aipatu zuen, Lapurdin ere erabilia zela gogoraraziz (1877a: 156). Ezaugarri honen arabera Mendebaletik aparte gelditzen da Hondarribiko hizkera. Printzeak emandako adibideak koordinazioaren baitakoak dira, adizki laguntzaileak elipsian direlarik: *ark izaki eta*

nik ere bai, ura juaki eta zu ere bai, eta adizki trinkoen erabileraren parekotzat har ditzakegu, Bonapartek berak eman itzulpenari kasu eginez gero, behintzat: *il l'a et moi aussi, il va et toi aussi*. Horiez gain, eta testuingururik gabe *egoki*, eta *jakinki*, Irunen jaso. Ondoko testigantzez ikus 3.3.2.2.1.

2.3.2.2.2. Adizki laguntzaileak

Emandako adizkiak jatorriz Iparraldeko goinafarrerari dagozkio eta Hondarribian nahiz azpieuskalkiko beste hizkeretan gorde dira (1877a: 151, 163 hh). Iragangaitzean: *gara, zara, zarate-zate, dire; nitzan-nitzen, giñen, ziren*. Eta iragankorreetan: *dut, duk, dun, du, dugu, duzu; genuen, zenuen...* Eskualdeari begiratu, testigantza horiek bat datoz Salazarren predikuekin (Letamendia-Sagarzazu 1991): *gara, dire, ziren; dut, duzu*. Baita Ondarrak (1987: 298, 313 hh) Irungo Azcùeri bildutakoekin (*gara, zara, zarate (zate, behin) dire (dira baino ugariago), baina nintzen, ciran (ciren baino gehiago); dut, duzu, guenuen*), eta Ondarrak berak (1990: 13 hh) Irun-Hendaiako sermoietan bildutakoekin ere (*gara, zara, dire; dut (det, behin), duzu*). Bonaparte ondoko testigantzez Azkueri buruzko atalean mintzatuko gara.

2.3.2.2.2.1. -xia

Bonaparteren iduriz, Hondarribiko hizkeraren berezitasun nagusienak 2. pertsona pluraleko *-xia* morfema, eta genitibo eta datibo pluralak dira (1877a: 157):

Ce qui constitue toutefois le caractère le plus saillant du basque fontarabiais, c'est la substitution des syllabes *shia, chia, et shian* aux syllabes *zue* ou *zute, tzue* ou *tzute*, et *zuen* ou *zuten* dans les mêmes circonstances.

Bere ustez, aditz iragankorretako subjektuari dagokion marka da (1991: 249) eta adibide ugari eman zituen. *Observations-en jan dushia, zashia, zichia, dezashian, dezakeshia*; "Contestaciones..."en, *dussia, zassia, dezasian, dezakesia*, egun erabiltzen ez diren zenbait aldaera (subjuntiboa, ahalmenera) emanek. Eta adizki laguntzaileetan bakarrik gertatzen ez dela erakutsi zuen, *badakishia* ere jaso baitzuen. Hala ere, jakina denez, morfema hori datiboaren marka ere bada, *diziat*, esaterako.

Baina zein da morfema honen hedadura? Hondarribiko berezitasuntzat hartu beharra ote dago? Bonaparteren aurreko testigantzetara jotzen badugu, Salazarren 1778.eko predikua-n (Satrustegi 1979: 287) *-zia, -cia* formadun adizkiak arruntak dira Bonapartek esandako funtzioan: *nai baditucia; ecusco dituziala; ezaten ducian; ezaten duzian*; eta datiboaren marka ere bada behin: *ezaten diciat*.

Marka honek fonetikaz izan ditzakeen kidetasunez Bonaparte bera mintzatu zen (1877a: 157, 1. oharra), Ekialdeko behenafarreraren xukako tratamenduan erabiliko *zashie, dezashien* adizkiak aipatuz. 1869.ean halaber (1991: 248), eta bigarren pertsona pluraleko subjeto markei buruz aritu zelarik, eman zuen aldaera horren kidea den *-zie*-ren hedadura: zuberera, Iparraldeko goinafarrera, Hegoaldeko goinafarrera, aezkera eta zaraitzura.

Morfema horren hedadura eta arrastoak, beste aldetik, oraindik orain eman ditu Zuazok (1989: 621), zubereraren eufonia bokalikoez mintzatzerakoan *ü + bok.* > *i* aipatu duenean:

Zub. eta erron. ezezik, b-nafarreraz ere —ekialdeko b-naf. batipat (Amikuze, Bardoze, Garazi, Baigorri...)— izango dugu aldaketa hau eta, aztarnaren bat edo beste, baita Nafarroa Garaian bertan ere. Aezkeraz eta baztaneraz, esate baterako, zenbait aditzen pluraleko 2. pertsonan (*duzie* eta berdin Bonapartek (1877b: 157) Hondarribiko hizkeran bildutako *duxia*, *zaxia* 'ezazue', *zitxia* 'itzazue' horiek) eta beroni dagokion izenordainean (*ziek*) azalduko zaigu u+bok. > *i* aldaketa.

Morfema horretako txistukaria traskribatzeko moduaz ere bada egin beharreko ohar txo bat: Printzeak sabaikaria eman zuen. Hala ere, nahiz Bonaparte baino lehenagoko (Salazar), nahiz Bonaparteren ondoko (Bähr 1926: 105; Azkue 1934: 78; Artola 1981: 301; Irigoyen 1987: 21) testigantza gehienetan ez da sabaikaririk. Salbuespena Yrizar (1981: I, 70) da. Portu auzoko aldaeratzat *duxia* eta *duxia* ematen ditu, baina azken egile honek ere behin bakarrik eman du sabaikaria, besteetan *dizia*, *dizia*, eta *ttizia* eman baitu.

2.3.2.2.2.2. 'Solecismoa'

Larramendik aurreko mendean Donostiako 'solecismo' aipatu bazuen (ikus 1), hari berari jarraitu zitzaion Bonaparte Hondarribiko hizkera aztertzean. Alegia, Nor-Nori-Nork-eko zenbait adizki erabili beharrean Nor-Nork-ekoak erabiltzen zi-rela adierazi zuen (1877a: 155):

La substitution des terminatifs exprimant le régime direct de première ou de seconde personne, à ceux qui renferment un régime indirect des mêmes personnes plus un régime indirect de troisième, a lieu à Fontarabie et à Lezo, et s'étend le long de la côte jusqu'à Saint Sebastien inclusivement, et même en Biscaye.

Horren arabera, *eman dit*, *emango dizutet* eta *ematen ziñigun* erabili beharrean, *eman nau*, *emango zaituztet* eta *ematen ginduzun* erabiltzen ziren. Testigantza honi erantsi beharrekoa da, nahiz eta urria izan, aski esanguratsua gertatzen den *Contestaciones*-eko datua: letra handiz eta azpian hiru marra dituelarik idatzi baitzuen *nau*, beste adizkirik eta eman gabe, adizki horren nagusitasuna adierazi nahirik.

Baina gertakari hau ez zen ez Hondarribiko berezitasuna, ez eta euskalki baten berezitasuna. Batez ere kostaldeko ezaugarritzat eman zuen Printzeak "idiotisme marin" izendatuz. Horren hedadura aipamenean ageri den arren, Iparraldera ere zabal dezakegu. Bonapartek (1991: 434) aipatua zuen, hain zuzen, nahasteka hori Donibane Lohizuneko hizkeran ere arrunta zela. Yrizarrek dioskunez (1981: II, 359), Donibane Lohizunez gain Ainhoako barietatean, Sarakoan (Ahetze, Senpere, Zugarramurdi, Urdazubi) eta Arrangoitzekoan ere (Basusarri) jaso zuen Bonapartek. Beraz, Bonaparteren arabera 'idiotisme' horrek Donibane Lohizune eta Bizkaiko kostaldearen arteko eremua du, Lapurdiko barnekaldera ere sartzen delarik.

Azkuek, bere aldetik (1923: 539), gertakari nagusiaren adibide gehiegi eskaini ez zuen arren, eman zuen —*butsa* berria dela eta gazteei egotziz— Lekeitioko lekukotasuna zenbait urte beranduago, Bonaparteren testigantza hobekiago zehaz dezagun:

Modernamente se ha introducido en varios pueblos la sustitución de elementos recipientes de 1.ª y 2.ª persona por pacientes de igual categoría en frases en que figura un dativo fuera del verbo. La juventud de Lekeitio (B) usa de locuciones

gomo *geuri emon gaitu*, *niri berak esan nau...* por *geuri emon deusku* nos lo ha dado a nosotros, y *niri berak esan deust* a mí me lo ha dicho él. Hace treinta y cinco años nadie conocía allí tales locuciones; y quien estas líneas escribe no tuvo ni noticia de que en parte alguna fuesen conocidas, hasta haberla obtenido de Bonaparte en su *Le Verbe basque*.

Dena den, 'solecismo' mota hori ez da bakarra Bonaparteren garaian, Bonapartek berak aipatzen baitu Hegoaldeko goinafarreraren joera (*eman zida*, 'eman zidan' eta 'eman ninduen' adierazteko, 1991: 434 eta 1871a: 155). Geroztiko erabileraz Azkeri buruzko atalean arituko gara.

2.3.2.2.2.3. Bonapartek Hondarribian jasogabeak

2.3.2.2.2.3.a. Aspektu gertakizuna: *-en*

Bonapartek (1877a: 150) diakronian gertatu omen den ordezkaketaz mintzo da: Larramendiren arabera (cf. 1), Irunen, Hondarribian eta Oiartzunen *-en* atzizkia erabiltzen zen, baina Larramendiz geroztik *-ko*-dun aldaerak nagusitu omen dira.

2.3.2.2.2.3.b. Aspektu gertakizuneko sinkopa.

Bonapartek (1877a: 153) ez zuen Hondarribiko ezaugarritzat eman, Goizueta-kotzat baizik, aspektua gertakizuna markatzeko *-ko* atzizkiarekin gertatzen den *-i*-ren sinkoparako joera: *-rriko*, *-riko*, *-siko* > *-rko*, *-sko*. Luchairek (1877: 378-9) gipuzkeraren erasoaren ondorioa zela uste bazuen ere, Bonapartek (1877b: 3) gipuzkeratik bereizteko balio zuen bertako ezaugarria zela azpimarratuko zuen.

Bonaparte baino lehenago, badugu Hondarribiko Salazarren predikuan (Satrustegi 1979: 287) joera horren aztarna: bi adibidetatik batean *ecusco* baitugu, eta bestean *erorico*. Bonaparteren ondotik ere badugu adibiderik Hondarribian. *EI-n gaur ikusko gara* eta *gaur alkar ikusko dugu* jaso zituen Bährrek (*EI*, 29). Egungo hizkeran oso arruntak dira *etórko yáiz*, *ikúxko duk*, *erórko gattúk* bezalakoak (cf. Letamendia 1990a: 42), eta baita *ibílko da* eta *bjálko dizút* ere.

Hedaduraz, Bonaparteren Goizuetako testigantzari erastekoa da Holmerrek (1964: 68) Arantzan jasotako *etorko* eta Echaidek (1989: 376) Nafarroa Garaian jasotako adibide ugariak. Izan ere, Echaidek (*e*)*torko* sinkopatuaren aldaerak bilduak baititu hainbat tokitan: Abaurpean; Inbuluzketan, Aritzu, Arraitz, Auza eta Eltzaburun; Aroztegi, Beratsain eta Beuntzan; Muskitzen; Sakanan; Arano eta Goizuetan; Eratsun, Beintza-Labaien eta Oitzen; NARBarte eta Sunbillan; Bortzirietan; Ziga, Arizkun eta Amaiurren. Xenpelarrek *etorko* ematen digu behin (Zavala 1981: 94), baina badirudi neurriari jarraituz irakurri beharra dagoela: *Eztira etorko atzera / sekulan beren etxera*. Hortaz, Printzeak aipatu ez bazuen ere, Hondarribian bertan jasotako beste testigantzek tasun hori hona aldatzeak merezi duela adierazten dute.

2.3.3. Sintaxia

Bonapartek sintaxi mailan kezka nagusia eta bakarra izan zuen: *-n / bait-* banaketa, euskalkiak erabilera horren arabera bereziz. Hori aintzakotzat harturik, gipuzkerak eta bizkaierak izan ezik, beste euskalkiek *bait-* kausatiboa erabiltzeko joera dute:

“La forme causative (*baitu*, etc.) appartient à tous les dialectes, moins le guip. et le bisc.” (1991: 226); “Les formes causatives, manquant au guipuscoan et au biscàien, sont presque toujours remplacées dans ces deux dialectes par les formes relatives.” (1991: 188).

Nola kokatu Hondarribiko hizkera ezaugarri horren arabera? Bonaparteri jarraituz, Mendebaleko euskalkiekin batera jarri behar genuke, Hondarribian *-n* erlatibozkoa erabiltzen baitzen:

La forme causative n’y est pas, ou n’y est plus en usage, du moins parmi les personnes qui ne mêlent pas les parlers propres à chaque localité. (1877a: 156)

La forme causative, contrairement à ce que dit M. Vinson, existe dans les deux dialectes navarrais espagnols, d’où elle a passé en France, et c’est probablement sous l’influence du guipuscoan que par exception elle ne se trouve plus ni à Irun ni à Fontarabie, du moins chez les personnes que s’en tiennent au parler exact de leur localité (1877a: 183-4).

Mitxelena (1989: 702 hh) xeheki aztertua du *bait-* aurrizkia. Bonaparteren itzulpenetan bizkaieraz eta gipuzkeraz izan ezik beste euskalkietan agertzen da, eta gipuzkera eta goinafarrera bereizteko erabiltzen den ezaugarrietariko bat dela dio. Hala ere, aipatu berri ditugun datuak gogoan hartuta ñabardura egin beharrean dago: “Se diría casi que es uno de los rasgos que marcan la divisoria entre guipuzcoano y alto- navarro, si bien según el Príncipe no se emplea en Oyarzun, Irún y Fuenterrabía (AN-gip) (...). En cambio Azkue (*Eusk* 1935: 87) afirma que «Algo se oye en alguna zona del G», sin precisar más.”

Hau da, Bonapartek bi euskalki horiek bereizteko erabili zituen ezaugarrietarik bat bada, berriz ere Gipuzkoako Iparraldeko goinafarreraren *hibridotasuna* dugu aipagai, oraingo honetan aurrizkiaren erabilera-ezak Mendebaleko joera adierazten duelarik (*bait-*en diakroniaz eta euskalkien araberako hedaduraz ikus daiteke aipatu Mitxelena 1989: 703).

Bonaparte baino lehenagoko testigantzak ere bat datoz Printzeak emandako joerarekin: Salazarren predikuan (Satrustegi 1979: 287) ez da *bait-*ik ageri, eta ager zitekeen kasuetan ez da markarik edo *-n* atzizkia dugu, adibidez:

- eta ala obligatuac gaude ematea Jaincoiuari reverencia varrendic eta campotic, serengatic gure gorpuza tocazen zaigon Jaincoiuari gure espiritua bezala
- Serengatic esta adorazen Jaincoiua espiritua eta eguiarequiñ;
- Vada, desterrazeco inoranciã eta Cerura Animac guiaseco, seña den Jaincoiua ren legia
- zuben seme oriec, senac diren nere Discipuluac
- Vada Satanas (au da, aren Imperiua) diuiditua bádago bere artian, halaco modus, non Demonio basuec dauden bestien contra nola íraungo du aien ereinuac.

Ondarrak (1987: 299) Irungo Azcùeren erabilera azaldu du, Salazarrena bezalako dela adieraziz: “Azcúe no construye la frase como en Lizaso, sino a la manera de Fuenterrabía, aunque no siempre. En efecto, unas veces emplea el sufijo *-(e)n*, como en F., y otras no usa sufijo alguno.”

Bonaparteren ondotik, aldiz, bada Hondarribiko testigantzetan *bait-*en agerpenik, baina gehienetan *bai-* formapean. Holmerren eta Artolaren adibideak maila

idatziarekin erlaziona daitezke, apika: Juan Baxurkoren bertsoetako *Oiek teilatu azpia dute leku berexia, / Or bai daukate kabia bada ere* (Holmer 1964: 126) —baina baita Irungo hiztun bati ahaz hartutako adibidea: *Gabaz aritzen dira txakurrak zanga, nola baizen Jaungoikoaren kastigua...* (Holmer 1964: 132)—. Edo Artolak: *Papér zárregiak ez báitute deus aundírik esáten* (1981: 295) eta *Fiyázitzez zú líburu aundíyekin askóian, Espása'k San Juan de la Kruz, nació en Fuenterrabía esaten baidu* (1981: 296).

Egun ere normala da *bai*-dun formak erabiltzea :

- ta arráyari emáten dioté sakudída, arráyak ere palíza artzén baidú...
- géro, Ondárbiko erríra jetxí giñén, ezín baizén géyago luzátu Guadalúpetik irté-zia lánera ta...
- Fortunáta osó motél egóndu baidá.
- lemixíko bárkua ekárri zuténa gasóllezkua, lén bajóriakin ibíltzen baizi(r)én...

2.3.4. *Lexikoa*

Bonapartek Hondarribiko hizkeraren lekukotasun handi samarra eskaini zuen bai *Observations*-eko hiztegitxoarekin, bai hiztegitxo egiteko azaldu erizpide eta helburuekin. Ikusi dugunez, Otaeguik bidalia zion, Hondarribiko hitzez horniturik, Astigarragaren hiztegia. Baina laguntzailearen zehaztasun-eza zela eta eskatu zion bereizteko zein ziren erabiltzen ziren hitzak eta zein erabiltzen ez zirenak (Rodríguez Ferrer 1873: 75):

He observado en el diccionario de Astigarraga algunas palabras, como *megopea* por espíritu y otras tambien que no se usan en ningun país vascongado, y como Vd. las ha dejado sin borrarlas, ni añadir las correspondientes de Fuenterrabía no deberá ya crear, supongo, que *megopea* y semejantes se usan en Fuenterrabía. No creo que hay muchas de semejantes palabras ininteligibles; pero me gustaria saber cuáles son las que no se usan; por ejemplo *sortiza* por naturaleza nadie lo entiende, y será lo mismo por supuesto en Fuenterrabía que en todas partes.

Hortaz, eta beste mailetan gertatzen den moduan, badirudi aski testigantza fidagarria eman zigula, berak jasotako datuei, biltzaileak emandako datuei eta datuen interpretazioari dagokionez.

Zein ote zuen helburua hiztegia egiterakoan? Bere hipotesi bat frogatzea, alegia, Irungo eta Hondarribiko hizkerak hiztegi alorrean, gipuzkeratik aldentzen ziren neurrian lapurterara hurbiltzen zirela —eta ez ahantz lapurtera Iparraldeko goinafarreratik hurbilena den euskalkia dela—, hizkera horien muga-izaera azpimarratu nahi zuelarik (Bonaparte 1877a: 158). Alde horretatik bat etorri zen Larramendik eta Mogelek lehenago esanarekin —gorago aipatu ‘lapurteraren usaia’— eta geroago hizkera hauei buruzko irazkinak egingo dituztenekin (ikusiko dugun Gorosabel, esaterako).

Hiztegia osatzeko erizpideez eman zuen argibiderik hala hiztegian bertan —adibidez, hitzen arteko ezberdintasunak aztertu behar dira bai adierazle-adierazi mailetan, baita maiztasunari dagokionean ere (1877a: 172)—, nola Luchairerekin izandako polemikan. Luchairek (1877: 379) egindako *bitzen eksklusibismoazko* kritikari erantzuteko, Bonapartek bertako hizkerak islatu nahi zituela zioen, eta horrek ez

zuela esan nahi zenbait hitz beste tokitan erabiltzen baziren hizkera horien deskribaketan azaldu behar ez zirenik (1877b: 4). Beste aldetik, Luchairek lege fonetiko erregularrak jarraitzen ez zituzten aldaerei hiztegian tokirik ez egiteko aholkuari (1877: 379), beste hizkuntzetan (italieran, batez ere) erabili ohi ziren antzeko adibideak emanaz erantzun zion Printzeak (1877b: 3).

Zer esan daiteke jasotako hitzez? Eman ote zuen Hondarribiko (eta azpieuskalkiko) hiztegiaren berri, edo hobekiago, berak emandako hitzak Hondarribiko hizkeraok ote dira? Erakutsi ote zuen lapurterarako isuria?

Lehenbiziko galderari dagokionez, egungo ikuspegitik begiratuta Bonapartek jaso zuen hitz zerrendan oso gutxi dira egungo hitzun arruntak ezagutzen ez dituenak. Salbuespen horiek, bestalde, sailka eman ditzakegu: zenbait hitz arrotzak zaizkio egungo hitzun arruntari: *asaba*, *bisiga*, *illikiya*, *iñarrosi*, *uztadarra*. Beste batzutan, egun hitzaren aldaera ezberdina erabiltzen da: *garitya* (Bon.), *kaitxa*, *karitta* (egun); *erriyua* (Bon.), *irriyua* (egun); *maidíña* (Bon.), *maidíya*, *mairíya* (egun); *padiña* (Bon.), *paidíya*, *pairíya* (egun). Kasu horietan, egungo aldaeretan bada Printzearen lekukotasuna bezalakorik: *chilkua* (Bon.), *zilkua*, *xilkua*, *txilkua*; *arraba*, *arraga* (Bon.) *arraba* (egun). Baina Bonapartek jasotako hitz gehienak beren horretan arruntak dira egun Hondarribian. Zenbait adibide ematekotan: *aba*, *aizatu*, *arrobiua*, *atzeman*, *besokozkua*, *txokorra*, *ebatsi*, *eldu*, *eya*, *ezkizala*, *ichia*, *jaskiya*, *kapelua*, *kisua*, *kukusua*, *leikua*, *pimpilipaus(h)a*, *sisu*, *soña*... Eta hitz horietatik badira Portuarekin, arrantzaileen auzoarekin —nahiz eta berak ez zuen horrelakorik adierazi—, bereziki lot ditzakegunak: *atzeman*, *charki*, *charkiago*, *trapasa*, adibidez.

Bigarren galderari erantzuteko, Bonapartek lapurterarako isuria frogatu ote zuenentz, bada hitz multzo bat (eta gehi daitezkeen beste zenbait) bai Iparraldeko goinafarreraz, bai lapurteraz arrunta: *antzara*, *atzeman*, *deus*, *ebatsi*, *eldu*, *eskuña*, *iratzia*, *kisua*, *ogiya*, *pirua*... Adibide aski argigarriak direlakoan gaude.

Beste aldetik, eta Hondarribiko lexikoari buruzko ekarriei so eginez gero, orohar, Bonaparteren lekukotasuna, lehenbizikoa izateaz gain, beste lanetarako baitaezpadako erreferentzia gertatu da. Ikusi besterik ez da Azkueren hiztegia, eta bertan Hondarribiko eta Irungo erreferentzia duten hitzak. Azkuek Bonaparteren hiztegia oso ongi ezagutzen zuen, Printzeak emandako hitz gehienak agertzen baititu berean. Zenbait hitz ez dakartza, baina horiek (*aba*, *deus*, *giltzurdiña*, *kisua*, *sangongillua* izan ezik) azaltzen dira, euskalkian arruntak direlako (*antzara*, *ebatsi*, *eskilla*, *iratzia*, *ogi* (= *gari*)), edota mailebuak zirenez Azkuek onartzen ez zituelako (*erriyua*). Hala ere, bien ekarria konparatzen hasiz gero, zabalagoa da Azkueren altxorra. Gehienbat itsasoari loturiko hiztegia izango da: bai itsasontziari dagozkion tresnak, osagaiak; bai arrain motak, txoriak... Horretan Azkueren lana sakonagoa izan zen, ikusiko dugunez.

3. Azkue

Bonaparteren emaitzak ahitu eta Azkuerenak sortu bitarteko urteetan Hondarribiko hizkerari buruzko erreferentziek hizkera horren (eta ingurukoen) ezberdintasuna azpimarratu zuten, baina beti Laramendik adierazia zuen bidetik, hau da, lapurteraren antza eta kutsua agertuz. Hori dugu, adibidez, Gorosabelek (1989-1901: 319) euskalkien aurkezpena egiterakoan idatzi zuena:

Aunque una misma en el fondo, con iguales reglas para la declinación de los nombres, para la conjugación de los verbos y para la sintaxis, tiene, sin embargo, tres dialectos muy marcados. Son el guipuzcoano, el vizcaino y labortano, con la consiguiente diversidad de frases y locuciones propias y peculiares de cada país. De aquí es que los pueblos de Guipúzcoa comarcanos con Vizcaya y Labort participan en mucho del modo de hablar de estos respectivos territorios. Consiguientemente, puede decirse que el dialecto guipuzcoano verdadero del vascuence reside en la villa de Tolosa y en sus pueblos circunvecinos, como el territorio más céntrico; que en Irún, Fuenterrabía y sus inmediatos se mezcla bastante el labortano, así como el vizcaino en los situados desde Vergara para arriba.

Aurreko atalean Bonaparteren dohai nagusienetarik bat, datu-biltzaile handia izatea, goratzerakoan Azkueren izena agertu da. Izan ere, Azkue izan baitzen Euskal Herriko hizkuntz datuen bilketari dagokionez Printzearen lana gainditu zuena (cf. Yrizar 1981: I, 124). Azkueren lan eskerhari, ordea, izan da dialektologiaren ikuspegitik 'baina'rik jarri dionik. Esaterako, Mitxelena (1964: 7, eta 1981a: 326) adierazi zuen Azkueren lan horietan berak propio bilduriko gaiekin batera bazirela iturburu eta egiazkotasuna zalantzazkoak zituztenak. Era berean, Bizkaiko aditzaari buruzko Azkueren azalpenak teoria garbizaleen eraginez jasandako murrizketa ere aipatzekoa da (Mitxelena 1970: 21), ez baitu *rekonstrukezioa* egin, *restaurazioa* baizik. Ondorioz, Mitxelena eritiz (1964: 7), dialektologiari buruzko ikuspegiari dagokionez Azkuek ez dio *edukiko* Bonaparterekiko konparazioari.

Testuinguru nagusia hori delarik, Azkueren aipua Hondarribiko hizkerari buruz batez ere hiru lan nagusitan bilatu ditugu: *Diccionario vasco-español-francés*, (DVEF), *Morfología vasca* (MV), eta azken honen eraskin modura argitaraturiko *Conjugación del Verbo Guipuzkoano* (VG). Badakigu badirela Azkueren lanetan Hondarribiari dagozkion beste aipamen batzu, nahiz *Cancionero popular vasco*-n, nahiz *Euskalerraren Yakintza*-n. Baina liburu horietako gaiak, hitz pare bat izan ezik, Hondarribiko hizkeran onduak ez direnez, ez ditugu azterketa honetan erabili.¹⁰ Horiez gain, azaletik ikusia dugu Euskaltzaindariaren Azkue Bibliotekako *Flexionario del verbo de dialectos orientales y subdialectos nabarros* eskuizkribua, baina beste baterako utzi beharko dugu eskuizkribu horren eta VG-ren arteko erkaketa. Bestelako lanetan, Azkuek Hondarribikoaz aipamenik egin badu, hona bildu dugu.

3.1. Azkueren sailkapena eta Hondarribiko hizkera

Azkuek Hiztegiaren hitzaurrean (1905-6: xxvi-xxvii) eman zuen euskalkien sailkapena. Bonaparterekiko alde nabarmenena hiru zuzenketa dira: erronkarierari euskalki maila eman zion, alde batetik, eta bestetik, goinafarrera eta behena farrera bi euskalkitzat hartu zituen, bina azpieuskalkirekin, Iparraldekoa eta Hegoaldekoa goi-

(10) *Cancionero Popular Vasco*-n Hondarribiari buruzko aipamenak 161, 281, 547, 778, 790, 818, 819, 1021 eta 1142. orrialdeetan ageri dira. Hala ere, ez digute bertako hizkera ezagutzeko paradarik eskaintzen, batetik, lapurtera, gipuzkera eta bizkaierari dagozkien ezaugarriak ageri direlako, eta bestetik, traskribatzeko moduak bertako balizko fonetismoak jasotzeko aukerarik ematen ez duelako. *Euskalerraren Yakintza*-n Hondarribiari buruzko aipamenak honako ale eta orrialdeotan ageri dira: I: 41, 48, 201, 209, 378, 388 eta 408. IV: 82 eta 166. Hiztegiari dagokionez, Hondarribikotzat ematen du *ixakurra uluka ari da* adierazteko egun ere erabiltzen diren *audika* eta *antzika*-ren testigantza.

nafarrerak, eta Ekialdekoa eta Mendebalekoa behenafarrerak. Honek, Hondarribiko hizkerari dagokionez, eta Bonapartek izendaturiko Gipuzkoako Iparraldeko goinafarrerari dagokionez ez du ondoriorik, non eta ez den bigarrena azpieuskalki izatetik aldaera izatera pasatzea. Hortaz, Azkuek ere Hondarribiko hizkera (baita Irun, Lezo, Oiartzun, Arano eta Goizuetakoak ere) goinafarreran sartu zuen, hiztegiaren hitzau-reko herrien zerrendan ikus daitekeenez (xxviii).

Guztiarekin ere, Azkuek ez zigun eman hizkera multzo horren lotura edo batasunari buruzko bestelako xehetasunik, Bonapartek eman zuen moduan, adibidez. Azkuek hizkera multzo gisara Gipuzkoako aditza aztertu zuenean aipatu zuen (1932), baina aipamen horretan Irun, Oiartzun eta Hondarribia besterik ez dira ageri.¹¹ Hizkera guztiak elkarrekin biltzen dituen argibiderik ezean, Hondarribia, Irun eta Oiartzungo hizkerez mintzatzeko erabiliriko deiturak aipa daitezke aski esanguratsuak direlakoan: *variedad dialectal nabarra de I. F. y O., dialecto nabarro de la frontera, variedad nabarra del G., los pueblos de la frontera*. Baina maiztasunari dagokionez, erabiliena *subdialecto nabarro de la frontera* deitura da. Zalantzarik gabe, Azkuek deitura horiek erabiltzen zituenean Bonapartek adierazitako Nafarroarako isuria eta hizkera horietako aditzaren batasuna azpimarratu zituen.

3.2. Azkue eta Hondarribia

Bonaparteren lanean bereziki nabarmendu izan den alderdia Printzeak eratu berebiziko lankide-sarea bada, Azkuerenean behin eta berriro azpimarratu ohi da berak herriz herri egin zuen bilketa-lan ikaragarria. Hondarribikoari dagokionez, bat dotoz, hala bere testigantza aditz bilketaz aritu zenean (1932: 7): “Las flexiones de Irún y Fuenterrabía las recogí del pueblo personalmente”, nola bestek hitz egin duenean, kasu honetan Artolaren (1981: 299) oroitzapena:

Azkue haundíya heméndik ibílli zen ez gutxi ta bai asko. Aita Jesuita Lhande ere baita. Nik biyéri meza lagundu niyotén behiñ baño gehiágotan ttikiya nitzénian; (...) Don Silbéstre Muñagorri, Azkue'ren adiskide haundíya zen; honen etxían egíttien zuen ló heméndik zebillela.

Hala ere, Mitxelena dioskunez (1970: 22), Azkuerengan ere ikus daiteke Bonaparteren eraginaren beste alde bat, alegia, Azkuek Printzeak bezala berriemaileak deitzen baitzituen berarengana datuak eman ziezazkioten.

Hondarribira aditza biltzera etorriko zen noizbait, Mendibururi buruz mintzo zelarik gogorarazi zuenez (Azkue 1927: 124)

Giputz-aditza alik osoroen biltzeko, eguberri-aurreko batzar baten, eritzia eskatu nizuten batzarkide maiteoi: ea, onetarako, Irun-Oyartzun-Ondarribi alde orretako

(11) Guztiarekin ere, Gipuzkoako hizkera-multzo ezberdinez mintzo da, Larramendiren *Corografía*-z ari delarik (1934: 7):

Beste yakingai barzuen artean Eliza emen nola zegoen erakusten digu Corografiak. Urte aietan nolabait bikoitza zan Gipuzkoa Elizaz; berreun urte lenago irukoitza, izkeraz zegoen eta dagoen bezalaxe. Gipuzkeraz itz egiten duten erriak, (itsaso ta erdi-aldekoak) Iruñian zuten beren Gotzaina; Bizkaieraz mintzo diranak (Elgoibar, Eibar, Soraluze, Bergara, Arrasate ta Leniz-ibarreko uri ta auzotegiak) Calahorrako Apezpikuaren ardurapean zeuden; Errenteria, Lezo, Ondarribia, Irun, Arantzu [sic] ta Oyartzunek Bayonan zuten beren Elizburua.

adizkiak alkartzea bear bearreko lana edo beintzat egokia zeneritzaizuten ala ez. Baietz erantzun zenidaten, Bonapartek Goinapartzat zedukan izkelki ori beste Giputz askoren adizkiai gaineratzea egoki izango zela. Orduan, Napparroaldeko uri orietara yoatea udaberrirako naiz udarako utzirik, Mendibururen adizkiak biltzeko asmoa artu nuen.

Zein eta zein dira, bada, Azkueren Hondarribiko berriemaileak? Hiztegiaren hitzaurrean biziki maite zituen berriemaileen bilkurez mintzatu zen (1905-6: x). Partaideen artean hondarribiarrik ba ote zen ez dakigu, baina laguntzaileen zerrendan beste xehetasunik gabe, “un pescador de Fuenterrabía”ren albistea eman zuen. Aditzari dagokionez, eta arestian aipatu *Flexionarioaren* arabera, Zeledonio Agirre eta Agustin Etxaide izan zituen berriemaileak, hirurogeitabat eta hirurogeitazortzi urtekoak. Horiei erantsi behar diegu ezezaguna dugun emakumezko bat, Portu auzokoa, arrantzale familiakoa, beraz (1932: 54): “Mi colaboradora ondarrabiarra, al hablar de esto dijo: *kalétarrak farra eitten dute au arittuta* (los de la calle (los terrestres) suelen reírse al oír esto;”

Bestalde, Hondarribiko hizkera ezagutzeko aukera handiegia eskaintzen ez duten *Cancionero popular vasco*-n eta *Euskalerrriaren Yakintza*-n eman zuen beste zenbait berriemailearen albistea. *Cancionero*-n Zenon Ayestaran, Higinio Salaberri eta berriro “un pescador de Fuenterrabía” aipatu zituen. Bigarren obran aurreko arrantzalea agertzeaz gain eman zuen lehenengo alean Presentación Etxeberria Ezenarrioren izena.

Hortaz, Azkuek izan zuen Portuko hizkera ezagutzeko parada —Gipuzkoako eta Bizkaiko hainbat herritan egin zuen moduan (1905-6: xi)—, eta hizkuntz ezaugarriak ematerakoan adierazi zuen behin baino gehiagotan auzo horretan jasoak zirela. Alde horretatik, Bonaparteren lekukotasuna zehazten ere laguntzen du, azken honek ez baitzuen horrelako argibiderik eman. Bährrek ere, zenbait erantzunetan (*duzia*, 1926: 101; *tiñigun*, 1927: 444; *dakizia*, 1928: 307) eskaini zuen auzo horren aipamena.

3.3. Hizkera mailaz maila

Azkuek Hondarribiko hizkerari buruz hobekien landu zituen atalak aditza eta hiztegia dira. Hala ere, ezin da ahantzi azentuari eta genitibo-datibo pluralei buruzko argibide interesgarriak ere eman zuela.

3.3.1. Fonetika-Fonologia

3.3.1.1. Azentua

Azentuari buruz egindako lehenengo aipamenean Bidasoako azentuaren berezitasuna azpimarratu zuen, bere indarra eta genitibo pluraleko formaren iraupenarekiko lotura adieraziz: “El acento tónico, más fuerte en la cuenca del Bidasoa que casi en todas las demás de Euskalerrria, habrá servido de sostén a ese elemento: *idiakentzat*, *arrebákena* [sic].” (1923: 298, 2. oharra).

Handik urte batzutara (1930: 284) berriro mintzatu zuen Bortzirietako, Irungo eta Hondarribiko hizkeren azentu tonikoaz. Azentu mota hori azaltzerakoan gaztelaniazkoaren intentsitate bera zuela, *zoritzarrez*, esan zuen, eta Bortzirietakoak hitzaren baitan ez zuela mugarik esan zuen, alegia, hitzak oxitonoak, proparoxitonoak... izan

zitezkeela. Hondarribiko eta Irungoa aurrekoen tankera berekoa zela esan ondoren bi hizkera horien arteko ezberdintasuna finkatu zuen *txokolatea* hitza erabiliz, baina datuak biltzerakoan, edo argitaratzerakoan, izandako akats baten arabera, alderantziz eman zituen. Alegia, Irungo formatzat *txokolátia* eman zuen, eta Hondarribikotzat, *txokóoltia*. Bereizketa hala izango ez zela pentsatzera bulkatzen gaituzte berriagoak diren datuok: Artola (1981: 302): “*Txokóltia* esaten dute irundarrak. Guk *Txokolátia*”, edo Hualde-Sagarzazu (1991: 148). Mitxelenak (1957-58: 225) Azkue aipatzen duelarik haren datua eman zuen.

3.3.1.2. [x]

Azkue (1905-6: 376) bat etorri zen Bonapartek adierazitako [x]-ren ebakerari dagokionez, eta Irun eta Hondarribian igurzkarri belarea ahoskatzen zela idatzi zuen. Kontsonante horren aldaera bat, [x] > [f] ageri da *joan* aditzaren zenbait adibidetan: *juaki gara, faki gara* (1923: 7-8); *fa, fua, faz, fuaz* (1932: 54). Aldaera hori, gainera, arrantzaleen hizkerarekin lotu zuen. Hondarribiko hizkeran aldaketa fonetiko horren lehenbiziko lekukotasuna dugu Azkuek emandakoa. Geroztiko testigantzetan ere agertuko da: Artolak (1981: 301), Etxaburuk (1981: 310) eta batez ere Letamendiak (1990a: 45) —gertakaria beste zenbait hitzetara zabaldua dela adierazten du— ematen dute horren berri.

Ezaugarria Portuarekin lotu bada ere, egun ezin da horrelakorik esan, eta herrian aski hedatua da. Badira, batez ere arrantzaleen artean ezpainhorzkarria bakarrik erabiltzen dutenak, baina beste auzoetako hiztunei bi ebakerak entzun dakizkieke: *badákizu fán den urtían* (edo *fandenurtían*) *fán nitzéla* eta *nóra jwáki da ama?* Eta arruntak dira *Jwakíñ / Fakiñ, Jwaníto / Faníto* eta *Famótenia / Jamótenia* ebakerak.

Hedadura gogoan, ezaugarri hori ezin da euskalki jakin batekotzat eman. Mitxelenak aski garbi zehaztua duenez (1977: 173), badugu *joan*-en *fan* aldaera geografikoki hurbil ez dauden hizkeretan: bizkaieraz Eibar, Elgeta eta Sorraluzen; gipuzkeraz Altsasu, Olazti eta Etxarri-Aranatzen; goinafarreraz, Hondarribian; aezkeraz; zaraiztueraz eta erronkarieraz Bidankozen, eta *fuan*, Sorraluzen eta Oñatin.

3.3.2. Morfologia

3.3.2.1. Izenaren morfologia

3.3.2.1.1. Deklinabidea: datibo eta genitibo pluralak.

Azentuaren atalean ageri zaigu Azkueren arreta ere bereganatu zuen deklinabide-auzia: Bonaparteren arabera Irungo eta Hondarribikoak ziren *gizonaki, gizonaken* aldaerak. Azkuek Bonapartek adierazitakoak zehaztu zituen, antzinatasunaz eta hedaturaz bereziki. Azkuerentzat (1923: 328) aurreko egileengandik zetorkion usteari jarraikiz, datibo eta genitibo pluralako aldaeren artean zaharrenak horiexek ziren, nahiz eta ez zuen aho betez adieraziko: “*Gizonaki* a los hombres, usada hoy sólo en cierta variedad de AN, parece ser la forma más antigua”.

Jatorriak ez du dudarik: izena+ mug. pl.+ kasu-marka: *idi+ak+entzat*, edota (1923: 327) Hondarribikotzat eman zuen (baina ergatibo pluralaren markari begira-

tuta teoriaren aldetik soilik onar daitekeen aldaera analogikoa) *gizonakek*. Adibide franko eskaini zituen MV-n zehar: *gizonakek, gizonakeri, gizonaken, gizonakentzat; zubiakkek, zubiaki-zubiakeri, zubiakken; biakentzat; dakitenaki...* eta baita plural hurbilari dagozkion *gizonoki, gizonoken*. Horien artean Bonapartek aipatua ez zuen *-er-* epentetikoz hornituriko datiboa ageri zaigu. Oker ez bagaude, aldaera horren lehenbiziko testigantza dugu. Azkuek aztertua zuen lehenago (1905-6: 455) auzia baina ez zuen aldaera horren adibiderik eman. Epentesidun aldaera Azkuek aipatuz geroztik oso arrunta da Hondarribiko lekukotasunetan: *EI* (Echaide 1984: 201), Artola (1981: 295 eta 303); Etxaburu (1981: 307) eta Hualde-Sagarzazu (1991: 141). Zenbaitetan aldaera bakarra da, beste zenbaitetan *-aki-* rekin batera ageri da.

Antzinatasunari dagokionez, Azkueren iritzia aldaera hauen aldekoa zen arren, bestelakoa da Gavelez geroztiko ikuspegia, Irigoyenek adierazi duenez (1987: 222 hh). Izan ere, Gavelek (1929: I, 53) Hondarribikotzat eta Irungotzat jotzen zen aldaera fonetikoki berriagoa zela erakutsi zuenetik, bat datoz egileak (Lafon 1950: 306, Mitxelena 1960) berritasunaz denaz bezanbatean.

Hedaduraz, Bonapartek Irun eta Hondarribikotzat jo bazituen, Azkuek aldaera horien eremua Ekialderago ere zabaldu zuen. Hiztegian (1905-6: 455) aurreko herriez gain Baztan, Lesaka eta zehaztugabeko beste herriren bat sartu zuen —Baztango erakusle baten adibidea ere emanez: *ekena*—. MV-n (1923: 7), ordea, ez zuen Baztanen aipamenik egin. Hortaz, Azkuek tasun honen arabera ere Bidasoaldeko hizkeren batasuna azpimarratu zuen. *EI*-ren emaitzak (Echaide 1984: 201) datiboari dagokionez bat datoz orohar Azkuerekin: Bera, Irun eta Hondarribiko erantzunak ematen dira bertan —eta Etxarri Aranatzek *gizonaki*—. Holmerrek (1964: 67 hh) Arantzako adibideak eman zituen. Mitxelenak (1977: 390, 19. oharra) Campiónen *Orreaga* baladaren Berako itzultzaileaz baliatuz emango du genitiboaren antzeko aldaera baten adibide pareta (*otsúbkin, ardiyekiñ*). Irigoyenek (1987: 129) Berako egungo lekukotasuna berretsiko du *itxiakeri* emanez. Beraz, Azkuek adierazitako bidetik ditugu geroztiko lekukotasunak. Auzi honetaz eta Hondarribiko egungo erabileraz ikus Letamendia-Sagarzazu 1991.

3.3.2.2. Aditz morfologia

Azkuek Hondarribiko aditza bereziki aztertu zuen, Gipuzkoako aditzaren bilketari zegozkion azkeneko herriak Hondarribia, Irun eta Oiartzun izan zirelarik (1932: 5). Azterketa eta emaitzen azalpena fidagarria ote den zalantzari Mitxelenak (1964: 7) Gipuzkoako aditzari buruz egindako baieztapenarekin erantzun dakioke, alegia Gipuzkoako aditzari buruzko lana Bizkaikoari buruzkoa baino fidagarriagoa dela, lehenbizikoan aditzari buruzko bere teoriak alde batera utzi baitzituen. Hala ere, argigarria da Bährren testigantza (1926-1935) 'solecismo'aren berri izateko.

Azkuek VG-n Hondarribia, Irun eta Oiartzungo aditza batera aztertu zituen arren, Hondarribikoaz adierazitakoaz arituko gara. Beste aldetik, eta Bonaparteri buruzko atalean egin dugun bezalaxe, Azkuek Hondarribikotzat emandako ezaugarriak —batez ere VG-ren sarreran (1932: 5 hh)— eta berak eman ez baina geroztiko lekukotasunetan Hondarribikotzat agertu ohi diren beste zenbait ere jorratuko ditugu.

3.3.2.2.1. *-ki* atzizkia

Bonapartek aipaturako *-ki* morfemaren berri zehatza ematerakoan, Azkue ordura arte ezezaguna zuen erabilera batez mintzatu zen (1932: 7): adizki trinkoen ordez 'puntukaritasuna' (cf., *EGLU II*, 149) adierazteko erabiltzen diren adizki perifrastikoetako *-ki* morfemaz. Hondarribiko hizkeraren ezaugarri nagusi modura aurkezteaz gain, arrantzale auzoko erabileratzat eman zuen:

La tercera acepción que el sufijo *ki* tiene en el Diccionario formando cierto gerundio con los infinitivos, la oí en Fuenterrabía entre pescadores, con un matiz especial, que creo no figura ni en la obra arriba citada ni en el tratado de Morfología Vasca. En vez de *nua* o *banua* dicen aquéllos *juaki naiz* y algunos *faki naiz* significando yo voy, *juaki gara* vamos y aun sin el auxiliar en frase como *oraintxe juaki* ahora se van. También dicen *elduki naiz* y *elduki gara* por vengo y venimos. Locuciones muy oídas en Basaburua y Cinco Villas. Mi colaboradora ondarrabiarra, al hablar de esto dijo: *kalétarrak fàrra eitten dute au arittuta* (los de la calle (los terrestres) suelen reírse al oír esto (...)).

Azkuek ezagunak zituen aspalditik (1905-6: 483) 'cierto gerundio' gisara izendaturiko *izaki*, 'habiendo sido' erako adizkiak. Handik urte batzutara (1923: 235) 'modal' deitura ezarri zien, *izaki*-ren gaztelaniazko ordaintzat 'siendo' emanez. Morfemaren jatorria ere proposatu zuen *-ki* modala *-ik* morfemaren metatesia delakoan, *izanik*-etik letorke *izaki*, alegia. Lekuonak, bere aldetik (1956: 145 hh), Oiartzunen adbertsatibo kutsuko infinitibo modura erabiltzen dela diosku (*egitten ariki, ta bukatu orduko onik* ez) eta Nafarroa Garaian badela infinitiboaren beste erabilera bat (*badijuaz juaki*). Lafittek (1979: 253) ere *egoki zagon* ematen du 'il ne bougeait pas' itzulpenarekin.

Azkuez geroztiko Hondarribiko testigantzetan badugu morfema horren erabilearik. Holmerrek (1964: 218) *izaki* eman zuen Hondarribian arruntzat, baina Azkuek aipatu 'modal'-aren erabileran, gaztelaniazko 'siendo'-ren ordain modura. Badugu puntukariaren erabilera Artolaren mintzaldian zehar (1981): *eldúki yaz* (301), *fákiyaz* (301), *uráyek izáki ziren* (301). Etxaburuk (1981: 306) Hondarribiko hizkeraren berezitasun nabarmenetako bat izendatu zuen orainaldiari eta iraganari dagozkien adibideak emanez: *joaki naiz, joaki nitzen*.

Gure datuen arabera egun oso bizirik dago morfema hori Hondarribian, batez ere puntukaria adierazteko. Portuan, Klean eta Baserrian entzuten da, *joan / fan, ibili, heldu, etorri, izan, egon, ari izan, bizi, ekarri, eman* ('eraman') aditzei erasten zaielarik. Dena den, ez dute hiztun guztiek berdin erabiltzen: *izaki* eta *e(g)oki*, adibidez, moduzko gisara arruntak dira, ez, ordea, puntukari gisara; eta *biziki* batzuk erabiltzen dute, eta beste batzuk ez. Hona zenbait adibide arrunt: *píxkan píxkan gótti fáki da; býek juáki giñén; ók birían galdúta ibílki ttuk!; mendítik eldú(ki) geréla, ór agértzen da guré lagúna; itxéra fan ta búeltan etórki da; emáten du alfónbra jóka áiki (eta ariki) delá; ganáduak eztú bátere aldérdi ónik ekárki basérrirako; ník emáki du goya [soziedadea] déna, kóntua(k) ník emáki ttút. Eta ník ezníken usté biñon orrék dírua izáki ta gú inpromátu!; gú patxára éerrian e(g)óki bai, eta bitártian grúak emán kótxia!; Frantxítika áurreko aldian biziki ta ézta konturátуре!*

Puntukaritasuna adierazteko adizkien hedaduraz, ikusi dugu Azkuek Hondarribia, Bortziriak eta Basaburua aipatu zituela. Behenafar-lapurteraz ere ezagunak dira, Lafitte (1979: 339 hh) ere gogoan hartzen badugu. Garatek (1988: 137) Goizuetan, Amaiurren, Itsasun, Behenafarroan eta Zuberoan jaso ditu lekukotasunak. Modalaren hedaduraz, Bonapartek lapurtera aipatu zuen. Azkuek goinafarrera (1923: 235) eta Lekuonak (1956: 145 hh) Oiartzungo adibideak eman zituen. Xenpelarrek ere behin erabili zuen bertsoetan: *badute milla aitzaki / gaztiaguak izaki* (Zavala 1981: 244) eta Garatek (1988: 137) Goizueta, Sunbilla, behenafarreraz eta Itsasuko adibideak eman ditu. Nolanahi ere den, orain arteko testigantzek morfema honen erabile-ra Ekialdeko zat ematen dute.

3.3.2.2.2. Adizki laguntzaileak

Adizki laguntzaileetan garbi ikusten da joera hori: *gara, zara, zaate-zaazte* (1932: 10); *dut, dugu, ttu, ttuzte* (1932: 74, 76), eta Nor-Nori-Nork sailean, pluralgileaz mintzatzerakoan ikusi berri dugunez. Iraganean *nuen, niñuken, zenuen* (1932: 114) ditugu. Nor-Nori sailean *zatt* (1932: 20) (cf. *il tzatt*, Bähr *EI*, 28).

Bonaparte baino lehenagoko inguruko testigantzak (Hondarribia 1778; Irun 1783 eta Irun-Hendaia 1831-32; cf. Letamendia-Sagarzazu 1991), bat heldu dira, orohar, Azkuerekin. Ondoko lekukotasunetan, Bähr (1926-35) aurrekoekin bat datorren arren, Holmerrek gipuzkerazko adizki ugari eman zituen (1964: 79 hh). Artola ere gipuzkeraren eraginaren lekuko da: "Du, dut, badugu. Elízan "Sinisten det Jaungoiko Aita guttiz poderoso". Ta, orain dut esan bihar dela agindu duténian: Sinisten det, Sinisten det! goyerritárrak bezela." (1981: 301).

Ez zituen, ordea, Holmerrek bertan jasotako gipuzkeraren bezainbeste adizki erabili. Egungo erabilera, alde horretatik, hurbilago dago Artolarenetik Holmerrenetik baino. Bestetik, Azkuek ez zuen eman lehen aipatu Bonaparteren *idiotisme marin* Hondarribiari buruzko aipuetan. Horrek, ordea, ez du esan nahi garai hartan arruntak ez zirenik horrelako gertakariak. Bährrek bi aditz nahastekaren berri eman zuen. Lehenengoa, Nor-Nori-Nork sailean: Nori *niri* denean bi eratako adizkien erabilera omen zen: *diak / nak, ttiak / nazkik* (1926: 373), *zian / nazun* (1934: 70). Datiboa *guri* zenean, *diguk / gattuk*, baina objektu pluralarekin, *ttiguk* (1926: 377). Bigarrena, Nor-Nork sailean: orainaldiko bigarren pertsonetan: *diet, diñet! / yat?, zattut / dizut!* (1926: 393); iraganean, *nittuken / ziaken, gittuken / ziuken* (1935: 123), baina *niken!, nizun* (1935: 127).

Ondoko testigantzetan ere izan da horien berri. Aski argi adierazi zuen Artolak (1981: 300):

Urbildu nitzen, ta nik... "Attak esan nau", ta Zápla! masálleko aundi bat emán-tzian. Bere boza loríyakin: "Aitak esan DIT" esaten zuela. Nik, negar egiñ, jakiña. Andik berrogei urtéra, gutxi gora-bera, konturátu nitzen zérgatik emán zirán masállekua. Múñetaraño sartúak ttugú ondarrabitárrak: "Ikusi diot, zuri ikusi, esan nau ta olakuak" Ta okérregua déna kosta egítten zaigu ondo ikasten.

Holmer (1964: 87, 161. oh.) ere ohartu zen gertakari horretaz, eta zabalagoa zela adierazi, *irudi'cen nau* atzizkiaz mintzatzerakoan:

Por *iruditzen zait* "se me parece". En Fuenterrabía y otras partes ya no se usan ciertas formas con objeto dativo sino que son remplazadas por formas con objeto directo, quizá por no ser distinguidas formalmente las dos construcciones en español.

Egun ere joera horiek oso bizirik daude (cf. Letamendia-Sagarzazu 1991).

3.3.2.2.2.1. Singularreko 2. pertsonaren y-

Azkuek (1932: 5) Hondarribia, Irun eta Oiartzungo aditzaren berezitasun azpimarragarriena *hi-ri* dagokion *y-* zela adierazi zuen:

Lo que más me choca en la conjugación de estos tres pueblos es la presencia de un elemento personal de conjugación desconocido absolutamente en los dialectos B y G, como también en muchas variedades nabarras. Es el objetivo singular de segunda persona...

Hala ere, urtebete lehenago gutxienez (1931: 223) emana zuen, bai hedaduraren berri, bai funtzioaren nondik-norakoak:

Esta *y*, como elemento paciente de segunda persona, figura en flexiones de varias comarcas del dialecto alto nabarro. Aun en Oyarzun, Ondarribia e Irun son todavía corrientes las flexiones *yaz* o *yaiz* eres, *yabil* andas, *yao* o *yago* estás y *yöa* te vas.

Noiz erabiltzen da, hortaz? Azkuek 'objetivo singular de segunda persona' deitura eman eta *hi* Nor denean erabiltzen zela adierazi zuen, nahiz laguntzaileetan nahiz trinkoetan: *yaiz*, *yabil*, *yago*, *ikusi yat* ('haut'), *yaamat* ('haramat'), *yaukat* ('haukat'); baina Irungo eta Oiartzungo zenbait adizkitan subjektua *bik* denean ere erabiltzen zela ageri da: *ikusi yuen-yunen* (I, O), *bayakien-bayakiñen* (I). Ez da horietan, ordea, Hondarribian erabiltzen: *zuken-zunen*, *bazakiken-bazakiñen* (H).

Jatorria ere adierazi zuen Azkuek. Bere ustez, *yi* izenordainaren arrastoa zatekeen, eta *ni-k* bere arrastoa utzi zuen bezala *yi* izenordainak ere utzia izango zuen *y-*, nahiz eta hiru herri horietan ez zen *yi*-ren arrastorik. Bestalde, halako hipotesi bat ere eman zuen konparazioa eginez, bigarren pertsonako izenordainari zegokionez, eta *-i*-adizkietan noiz sartu zen azaldu nahian (1924: 595):

Según Bonaparte (*Le Verbe basque* XI-48), el orden cronológico de cambio de consonantes en los demostrativos aislados es *k*, *g*, *h*; es decir, que primero se dijo el hoy roncalés *kaur* y salacenco *kau* este, luego el aezkoano *gau*, más tarde *hau* (BN, L, S), y por fin *au* (AN, B, G). Si cupiera este proceso en el pronombre de 2ª persona, de tal modo que a la actual *i* hayan precedido el roncalés *yi* y el ultrabida-soano *hi* y a éstos un *ki* hoy desconocido, en tal caso, cuando se inició su intromisión en flexiones verbales, hubiera sido mucho más difícil su aceptación y punto menos que imposible, por cacofónica.

Beste jatorri bat ere aipatu zuen. Bizkaian *Santa Ageda*, *Santa Yageda* kantatzen zen bezala (1931: 223) edo *ai ori begi ederra* kantan *gauza yoberikan* ebakitzen zen bezala (1924: 630), hau da, bokalarteko 'vocal deslizante' *gisara* (1905-6: 377), ez ote zen sortuko *y-* hori. Proposamena baztertu zuen inguramendua gogoan harturik:

Santa Ageda esaten da perpaus hasieran edo kontsonante baten atzetik, eta aldiz, adizkiak kontsonante ondotik ere *y-* eta guzti ebakitzen dira.

Hondarribiko beste zenbait testigantzatan agertu ohi da *y-*dun adizkirik. Bährrek *yao*, *yua* (eta *gua*) (1929: 336), *yabil* eta *eldu yaiz* (1930: 577) eman zituen. Hala ere, Azkuek bezala iragankorraren iraganean *zuken* eta *zunen* eman zuen (1931: 248). Eta Artolak (1981) *fáki yaz*, *eldúki yaz* (301) eta *zárragua yaz* (302).

Hedadurak sortarazi zuen Azkueren harridura, Bidasoako muga inguruko herrietan entzun baitzuen Erronkari, Aezkoa eta Zaraitzuketzat zuen gertakaria. Hortaz, aipatu ezaugarrian ere ikus zitekeen Nafarroarako isuria. Azkueren lekukotasuna nolabait berrestearren erants dakioke Holmerrek (1964: 90) Bortzirietan jasotakoa: Arantzan bildu baitzituen orainaldiko *iago* eta iraganeko *iagon*.

Hondarribiko egungo erabileran *y-*dun adizkiek indarrean diraute: *nóra fáki yaiz?* eta *nóra guá* (eta *yuá*), *zé arí yaiz?*, *nóiz etórri yitzén?*, *í trankíl yagó* (iraganean *yitzén* eta *yagón*), *zé yabíll?* (iraganean *yabillén*). Baina iragankorren iraganean Azkuek eta Bährrek bezala, *ík emáki zukén /zunén*.

3.3.2.2.2.2. Ergatibo eta datibo pluralaren marka: *-zia*

Azkuek ere jaso zuen morfema hori Hondarribian: *duzia*, *ttuzia*, *gattuzia*, *dakizia*, *zenakizian*, *ttiozia*, *naukazian*, *ttizia* (dizkizue). Hala ere, lehenxeago Bährrek emanak zituen beste zenbait testigantza: *ttuzie / ttuzia ?* (1926: 105); (1926: 393) *diziat*, *dizia*, *diziagu* (eta *dizutegu*), *dizia* (nork: haiek); (1931: 264) *nizian* (eta *nizuten*), *zizian*, *genizian*, *zizian*; *nittizian*, *zittizian*, *genittizian*, *zittizian* (haiek-zuei-haiek). Lehen aipatu dugunez, bai batak bai besteak txistukari bizkarralbeolareaz idatzi zuten, eta ez Bonapartek bezala, sabaikariaz. Grafia ebakerarekiko egokia ote den ikusteko, gogoratu Azkueren erizpide bateratzaileez (1905-6: xxv-xxvi).

Azkuek eta Bährrek morfema horren erabilera Portuketzat eman zuten. Azkuek Irungo hizkerarekiko bereizketa adierazi zuen (1932: 78):

En Ondarribia en vez de *duzute*, *gattuzute*... etc..., dicen *duzia*, *gattuzia*. Hablando de ello uno de mis colaboradores dijo: *Irúndarrak farrá eitten dióte Ondarrabiako ZIA óni*: los iruneses se ríen de este *zia* de los de Fuenterrabía.

Eta Portukoak dira jasotako adibideak (1932: 117, 122). Bährrek (1926: 101) ere bai. Artolaren mintzaldian (1981) ere morfema hori Portuko hizkerarekin lotzen da: "Altxa zemiziá. Altxa zemizuté. Guázemizia. (...) Zueki esan diziá? Ba dizia? Bada-kizia?"

Egun, Portuan erabiltzen da, *-zié-*rekin batera. Kalean eta baserrian ere arrunta da, *-zuté* ere entzun daitekeelarik. Beste aldetik, txistukarien neutralizazioa dela eta behar den moduan aztertzeke dago nolakoa den morfema horretan ebakitzen dena.

3.3.2.2.2.3. Objeto plurala: *-it-*

Azkuek Gipuzkoako herri gehienetan Nor-Nork saileko aditzetan objetu pluralaren marka palatalizatua agertzeari arrunta bazeritzon ere (1932: 76) —nahiz eta gustokoa ez izan—, muga inguruko herrietan *ttut*, *ttuk*, *ttun* jaso zituen. Beste aldetik, gipuzkeratik aparte eta Nafarroako zenbait eskualdetara hurbiltzen zuen

joera aipatu zuen: Hondarribia Irun eta Oiartzunen (nahiz eta herri horretan *dizkiat* modukoak gehiago entzungo ote ziren idatzi) objetu plurala Nor-Nori-Nork sailean *-it-* (“aunque ya muy metamorfoseado”, 1932: 103) da. Baina are harrigarriagoa iduritu zitzaion kausa desagertuta ondorioak jarraitzea (1932: 103-4):

Mientras en varias zonas nabarras se oyen hoy mismo íntegras tales flexiones, en esa región fronteriza ha desaparecido la sílaba inicial *di* quedando ¡¡ cosa muy curiosa !! sólo su efecto fonético, la palatalización de la *t* inmediata. Es el primer caso, que me ofrece la memoria, de ver derribado un axioma filosófico. *Sublata causa tollitur effectus* dice el axioma; y en las flexiones que se expondrán a continuación la causa, es decir, la sílaba *di*, está suprimida; y sin embargo subsiste su efecto que es la palatalización de *t*.

Eta orainaldiko paradigma osoa (1932: 104) agertu ondoren (*ttiak*, =dizkidak), *ttiót*, *ttiet*, *ttitt*, *ttigu*, *ttizia*, *ttiozia*, *ttizute*...) —iraganeko adizkirik ez zuen eman— Larraun haranean horrelako adizkiak erabiltzen zirela ere esan zuen.

Bonapartek ez zuen erreparatu morfema horretan Hondarribiko hizkeraz mintzatzerakoan, eta adibide bakarrean adierazi zuela ikus badezakegu ere, lehenengo silabaren ezabaketarik ez zuen aipatu: *dityuste* (1877a: 155). Iparraldeko goinafarraz, ordea, *ttu* eta *ttio* (baita Hegoaldeko nafarrerarako) (1991: 256) eman zituen.

Hondarribia, Irun eta Hendaiaiko testuetan (Salazar, cf. Satrustegi 1979), Azcùe cf. Ondarra 1987), Irun eta Hendaiaiko 1831-32.ekoak, cf. Ondarra 1990) badugu Nor-Nori-Nork sailean pluralgile horren erabilerarik. Eta 1831-32.az geroztik palatalizazioa adierazita dago. Ondoko testigantzetan (Bähr 1926-35, Holmer 1964: 83, Artola 1981: 299 hh) arruntak dira horrelako adibideak (cf. Letamendia-Sagarzazu 1991).

Egun indarrean diraute pluralgilearen aldaerek, bai Nor-Nork sailean (*ttut*, *ttuk/n*, *ttu*; *nittuén*, *zittukén/nen*, *zittuén*), bai Nor-Nori-Nork sailean (*ttiót*, *tti(g)ú*; *nittión*, *nittizun*). Hala ere, azken sail honetan baditugu, hainbat tokitan bezala (cf. Yrizar 1981: II, 356 hh), *-zki-* pluralgileaz hornituriko adizkiak: *na(u)zkiék/n̄*, *na(u)zkií*.

3.3.2.2.3. Adizki Trinkoak

Adizki trinkoen erabilera urria aipatu zuen Azkuek. Euskaraz joera nagusia adizki trinkoen ordez perifrastikoak erabiltzea izan bada, Gipuzkoako nafar hizkerak (Azkue 1932: 93), joera horrekin bat etorritik, ez omen zuten, adibidez, **ion*, *iraun*, *irakin*, *irudi* aditzen adizkirik erabiltzen, edo baten bat erabiltzen bazen, ez zen bertakotzat ematen erabilera hori. Ez da ahantzi behar murrizketarekin, bestalde, bazutela zerikusirik arestian aipatu *-ki* morfemaren erabilerak, eta baita Bonapartek (*eldu naiz*, 1877a: 163) aipatua zuen *etorri*-ren ordez erabiltzen zen *eldu* aditzak ere (Azkue 1932: 16):

En el subdialecto nabarro de la frontera no se conjuga este verbo [etorri]. Que en dialectos, como BN, R y S, en que por *etorri* dicen *yin* o *xin* o *dxin*, no se oigan *nator*, *dator*... etc., es muy natural. Por el contrario, parece extraño que en esos pueblos fronterizos en que son corrientes locuciones como *i etorri yintzen* tú vinis-

te, digan por "vengo" *eldu naiz* en vez de *nator*. Comprenden, sí, tanto ésta como las flexiones de las demás personas, pero no se valen de ellas, por lo menos en los dos pueblos que no tienen, como Oyarzun, comercio diario con la capital.

Azkue ez da bakarra *eldu* aipatzerakoan: Bährrek (1929: 340) *etorri*-ren trinkoak gutxi erabiltzen zirela adierazi zuen eta orainaldian *eldu naiz* / *nator*, *eldu yaiz*, *eldu dalerdura* [?], *eldu gara*, *eldu zaa*, *eldu zaate*, *eldu dire* / *datozte* eman zituen. Eta alokutiboan *eldu*-ri dagozkionak besterik ez zituen idatzi (1930: 577): *eldunak*, *eldu yaiz*, *elduduk*, *eldugattuk*, *eldu ttuk*. Holmerrek *nator* arruntzat eman zuen Hondarribian (1964: 92) eta adibideetan *datorren urtereño* (F9) jaso zuen. *Eldu*-ren adibideak, berriz, edo ez jokatuari dagozkio (*es eldúki* (F9)) edo beste ezaugarrien arabera gipuzkerazkoekin bat datorren Justiz baserrian jaso zituen (bue'ltan e'ldúselá' (J1) (105), *eldú giñe'n* eta *eldu'sian* ('ziren') (J1) (197)). Artolak *datór* (302) behin erabili zuen, eta Portuko hizkeraz ari zela *eldu*-ren adibide pareá eman zigun: *Eldúki yaz?* eta *Atóz agúro! Egón, eldú naiz* (301). Kamiñazpirentzat ere arruntak dira *eldu* eta *elduki* (1981: 307, 309): *Buruko miña eldu nau. Eldu (elduki) da autobusa*.

Egun, hizkera arruntean *eldú*-ren erabilera erabatekoa da, nahiz *-ki*-rekin nahiz gabe, *etorri*-ren adizkietatik, *-ki*-dunak eta trinkoetako hirugarren pertsona singularrakoa entzun daitekeelarik zenbait esapidetan: *datórren* / *datorrén astían* (eta *eldú den astían*). Adizki hori entzun daiteke aginterako (subjuntibo?) erabilera batean: *dá-tor(re)la náí bádu*.

Beste adizki trinkoen testigantzak ez dira ugariak orain arte. Bährrek *egon* (1929: 336), *joan* (1929: 336), *ibili* (1929: 341), *jakin* (1928: 307), *eduki* (1928: 311), *ekarri* (1929: 328) eta *eraman*-en (1929: 332) orainaldiko paradigmak eskaini zituen arren ez omen zuten denek erabilera bera. *Eduki*-ri buruz, esaterako, "Sustitúyese generalmente por *dut*, *ttut...*" adierazi zuen. Holmerrek *egon* (1964: 90-91) eta *jakin*-en (1964: 97) adizkiak dakartza, batez ere, baina bestelako adibide solterik ere bai: *nembi'l'en* (F6) / *nabi'len* (F6), *sabi'l'en* (F6), (93); *nixua* (F), *dixu'a* (F7), (94); *sua's* (F3), (95); *sixuan* (F5, 12); *gua'semin* (F7); (94); *dava'mat* (F6), *nara'ma* (F7), *da'mate* (F6), (95); *dijo'su* (F), (95); *eme'ncauska't* (Fc), *da'uka* (F), *daukate* (F2), (96). Artolaren hitzaldian (1981), indikatiboari dagokionez, adizki gutxi ditugu: *dagó* (297), *zegón* (299); *nua* (303), *difánian* (296), *dijoakitt* (303); *zebilléla* (300), *etzákit* (296), *badákizute* (302) / *badakiziá* [sic] (301), *dakité(n)* (297); *zezkiyén* (299), *etzékiten* (297). Eta Etxaburuk (1981: 306-7) trinkoen orde z *-ki* atzizkidun adizkiak erabiltzea Hondarribiko hizkeraren berezitasunetariko bat dela adierazi du, aipatu dugunez.

Egun, *jakin* eta *egon*-en indikatiboko paradigmak osorik entzun daitezke, nahiz eta Portuan *jakin dut* perifrastikoak *dakit*-en orde z erabiltzen den. Beste aditzetan *nijwá*,..... *yabíl*, entzuten dira, baina Etxaburuk dioen bezala *ekarki* eta *emaki* ('eramaki') entzuten dira.

Beste gai bati dagokionez, Azkuek azpieuskalkiaren joera jatortzat eman zuen trinkoen iraganeko *-a-* artizkia erabiltzea: *banakien*, *bazakiken/bazakiñen*; *naukan*, *zaukan* (1932: 117, 122), nahiz eta gipuzkeraz (*nakixen*, Itziarren; *nakiyan*, Igeldon) bazen horrelako erabilerarik. Baieztapen horrekin bat *etorri* ziren Dionisio Sagarzazuk *Erizkizundian* emandako *banakiyen*, *balaki* (eta *ezpalaki*), *zabillen* (Bähr EI, 27, 31); ez ordea, Holmerrek berriemaile berari handik urte batzutara jasotako *ba'neki*,

ba'leki, basene'kisu, basene'kisute (1964: 97), beste zenbait ezaugarritan bezala gipuzkerarako joera ageri delarik. Nolanahi ere den, Holmerrenean baditugu bietatik: *nego'n* (Fc), *sego'n* (Fc) / *lsago'n* (Fc), *sau'de'n* (F9) (91); *nembi'len* (F6) / *lnabi'len* (F6), *sabi'len* (Fc), *gabi'lan* (?) (F6) (93); *basa'uskan* (F) (96); *eceki'n* (Fc) / *leca'kijen* (F12), *basekit'en* (F9) (97). Artolaren mintzaldian (1981), gutxiegi badira ere, -e- egiteko joera ageri da: *zegón* (299), *zebilléla* (300), *etzékiten* (297), *zezkiyén* (299).

Egun -a-dunak dira nagusi: *nagón, za(g)ón, za(g)oztén, banákiyen, bazákiken, bazákiyen, bazákitten, zabillen* (zenbait hitzuneke)... Hala ere, -e-dunak ere entzuten dira, batzutan hitzun berei, gainera: *ze(g)ón, enékiyen, bazékiken, bazékiyen...* Ikus ditzagun bizpahiru lekukotasun: *zertikan operátua nagón ta; Donostiyan tza(g)ón garájen bátian* [kotxea] / *amabérjiñ orí órduan tzeón mántuakin jantzíta; nik enákiyen nóntzen Kám(p)sa / nik enékiyen itzik eré fán bear tzuénik; Pepíto(k) bazákiyen gú jantzítzen giñéla betí / alkáte zárrak bazékiyen géyo; zértara jó étzakitelako* [apaiz berriek]; *ór tzabillén aldé bátetik béstera.*

Beste aldetik, *joan* aditzaren aginterako *gua / fa / fua* ('hoa') (1932, 7) eta *faz/fuaz* ('zoaz') (1932: 54) adizkiei eman zien garrantzia Azkuek ezaugarri nabarmenenak aipatzerakoan. Aldaerak eremuari dagokionez berezi zituen: *gua*, Irun eta Hondarribian erabiltzen omen zen, eta *fa / fua* Hondarribiko Portu auzoan (1932: 54):

gua por *oa* o *ua* vete, especialmente en Irún y Fuenterrabía. En el barrio de pescadores se valen también de estas curiosas flexiones: *fa* o *fua* vete, *faz* y también *fuaz* vaya usted. Mi colaboradora ondarrabiarra, al hablar de esto dijo: *kalétarrak farra eitten dúte au arittuta...*

Joan aditzaren aldaki fonetiko ezagun horretaz aritu gara fonetika atalean. Holmerrek (1964: 95) Hondarribian horrelakorik entzun ez bazuen ere, eman zигun herskari belareaz hornituriko adizkia Arantzako aldaeratzat: *i gua_je* (A2,9). Artolak (1981), berriz, *fáz* (298), *fá, fázte* (301). Egungo erabilera entzuten dira *guá, fá* eta *juá* eta *fás, fásste, juáz, juáste*.

3.3.2.2.4. *ketu*

Azkuek, *ukan* aditzaren aldaerak ematerakoan, aipatu zuen Etxalarren jasotako -*ketu* laburduraren erabilpena (1924: 516):

Las variantes del segundo [ukan] son: *uken* (Oih.), *ukban* (BN), *ukben* (BN?), *ükben* (S), *ekun* (B-arc, R) y hasta *ketu*, contracción del pseudoderivado *uketu* en Etxalar (AN). *Ekarri ketu dut* 'lo he traído ya antes' por *ekarri ukan (uketu) dut*.

Horren arabera, ez genuke Hondarribiko hizkerari buruzko ezaugarrietan aztertu behar, baina Azkuek geroztiko lekukotasunak eta egungo erabilera gogoan harturik ezinbestekoa da aipatzea. Izan ere, Artolak (*Esku-ártian erabilli izandu dut* [ibilli *ketu dut*] *eskuz eskribítutako liburu lorí bat* (1981, 296); *Aitta Dámaso Inrza (...)* *paisáno jantzia ikúsi ketu dut* (299)) eta Letamendiak (*egin ketu din; arítu ketu diu* (1990a: 42)) aipatu dute. Etxaburuk (1981: 307) eta EGLU-k (II, 464) zehaztu dute erabilera: partizipioari lotzen zaio ohitura adierazteko erabiltzen den atzizkia: *ni juanketu naiz* ('ni joan izan naiz'); *ori guk eginketu dugu* ('hori guk egin izan dugu').

Atzizkiaren jatorriaz Azkuek *ukan*-en sasi aldaera baten laburdura dela adierazi zuen. Zuazok (1988b: 373), berriz, bizkaierazko *-ketan* formaz eta ari dela halako lotura bat proposatu du *-k*-dun forma horien artean. Bietatik Azkuerenak dirudi hurbilena bai formari begiratuta (*uk(b)an* > *uk(b)en* > *uketu (cf. Artze ibarreko Arrietako *uketu* (Echaide 1984: 259), eta lehenengo silabaren sinkopaz *ketu* (cf. Hondarribiko *kúxi*, *kúxten* ('ikusten') (Letamendia 1990a: 42), bai erabilerari begiratuta (*ukan* eta *izan* ohitura edo aspektu ez burutua adierazteko (EGLU: II, 464 hh). Hala ere, egun erabiltzen den *ketu* aldaera jatorrizko horren arrastotzat jo beharko dugu, Hondarribian ez baita *ukan*-en erabilerarik adizki iragankorrekin —Azkuek berak esana da (1924: 530) Mendebaleko euskalkietan eta goinafarrearen zenbait eskualdetan galdua dagoela—. Beste aldetik, *iragankor* tasuna ere galdua du, aditz iragangaitz nahiz iragankorrekin erabiltzen baita: *ní etórrikétu náiz, zúk jánke(')tu duzú*.

Hedaduraz, Azkuek Hondarribiko lekukotasunik eman ez bazuen ere, ikusi dugu Hondarribian arrunta dela. Ekialderago ere zabaltzen da, Azkuek, Lafittek (1974: 155-6) eta egungo zenbait hiztunek Etxalarkoaren berri eman baitigute. Berako testigantza pareta bada: *Erizkizundia*-n *edan ketu balu* (*edan izan balu* baino 'iragana' ageri da (Echaide 1984: 259), eta Iñigok (1981), Bortzirietako erakusleez mintzo denean, *-katu* aldaera eman du hala jasotako lekukotasunetan (*mendi hótan ikusikatu nituen* (45)), nola bere mintzaldian zehar (*Betidantik aditukatu dugu, eta jakin ere ba dakigu, euskara euskalki batzutatik bertzetara biziki aldatzen zaigula* (46)). Garatek ere (1988: 193, 275) Sunbilla eta Goizuetako lekukotasunak ekarri ditu: *ibilkatu dira* (= *ibili izan dira*, *ibili obi dira*) (S); *beti izandukatu dira goizuetarrak eta aranoarrak katua eta zakurra bezela* (G); *etorkatu da* (S), *eskribiketu* (S); *lebenago hautsiketu nuen* (S). Koro Eraso lagunaren arabera, Goizuetan arrunta *izandukatu* omen da, besteak ez.

Hortaz, hedadurari buruzko xehetasunak hobekiago aztertzeke dauden arren, orain arteko lekukotasunei jarraituz, marka honen isoglosak Hondarribitik Nafarroako herri hurbiletara jotzen du.

3.3.3. *Lexikoa*

Azkuek *DVEF* hiztegian hitz bakoitza zein euskalkitan eta zein herritan jaso zuen adierazi zuenez, egin dezakegu Hondarribiko hitzen bilduma.¹² Hala ere, zerrenda egiterakoan gogoan hartu behar da Letamendiak (1990a: 42) egindako oharra: alegia, uste baino handiagoa da Hondarribiko hitz altxorra, zenbaitetan *ond* laburdura jarri beharrean, Andoaini zegokion *and* ageri baita. Garbia da hutsa hitz ezagun batzuen kasuan: *kurlinka* (itsas hegaztia), *ondarrazpiko* (arraina), *soto*, *ttotta*, *txoil*, *txilko* (cf. *txilko* (Bonaparte 1877a: 162, eta gaur egun) eta *xilko* (gaur egun).

Badu Azkuek Bonaparteren hiztegitxoaren zorrik, Bonapartek emandako hitz gehienak eman baitzituen bere hiztegian. Azkuerena, ordea, altxor aberatsagoa da. Bonapartek aipatu ez zituenetatik gehienak itsasoari lotuak dira (arrain motak, itsasontziaren atalak, arrantzarako tresnak...), baina baita hitz ezagunen Hondarribiko aldaera batzu (*beragiaz*, *eskara* ('euskara'), *gargero*, *guazaita* (eta *padiña*), *guazama*

(12) Eskerrak eman nahi dizkiet J. A. Letamendia eta Karlos Zabala adiskideei bakoitzak bere aldetik burutu *DVEF*-etiko hitzen bilduma erabiltzeko aukera eman didatelako.

(eta *maidña*), *jolas* ('conversación'), *kauka* ('mauka'), *omen* ('hemen'), *ureke* ('oreka'), *zalboi* ('sargori')), eta beste eremu semantikotako hitzak (*alateko*, *alegiak*, *atznai*, *autsiki egin*, *minez* (= 'gaiso'), *padera* ('zartagia'), *prexega*, *tarratarrio* ('diarrea'), *txatxo*), azken hauen artean txori motei buruzkoak ugariak direlarik (*apaiztxori*, *errotatxori*, *kardineru*, *pinpingaratxa*, *ttau*, *txoka*...).

4. Ondorioak

Lanean zehar aipatu ikuspegiek Hondarribiko hizkeraren (eta azpieuskalkiaren) muga-izaera azpimarratu dute, eta horixe frogatu nahi izan dute agerturiko tasunak direla medio.

Larramendik gipuzkerarekiko ezberdintasuna azentuan kokatu zuen, aditz morfologiari dagozkion ezaugarriak (*-en*, *dut*) Beterrikotzat ere eman baitzituen. Berak erabili erizpide nagusi horren balioa geroztiko lanek egiaztatu dute Bidasoaldeko azentuaz mintzatu direnean (cf. Mitxelena 1957-58 eta Holmer 1964). Hala ere, egungo hondarriberak Larramendik proposatu araua ez duela betetzen ere ezaguna da (cf. Hualde-Sagarzazu 1991).

Bonapartek muga-azpieuskalki tasuna frogatu zuen aditz morfologiaz eta lexi-koaz baliatuz, batez ere. Aditz morfologiaren arabera, Hondarribiko hizkera ez dator bat Mendebaleko euskalkiekin (adizki laguntzaileak, *-xia*, *-ki*...) eta lexikoaren adibideetan nabarmena da lapurtera eta goinafarrerarako isuria. Baina badira mendebalari lotzeko ezaugarriak, *-gan*, *bait-en* ordez *-n*, adibidez, eta goinafarreraren baitan gipuzkeraranzko joera adierazten dutenak ([x]). Bada, halaber, eremu geografiko zehatzari lotzeko ezaugarria (datibo eta genitibo pluralak), hedadura aldetik Azkuek Bidasoaldera hedatu zuena. Horiekin batera, badira eremu geografikoak bereizteko balio ez duten ezaugarriak, hala nola, bokal armonizazioak, herskarien aurreko txistukari bizkarralbeolarea apikari bilakatzea eta aditz 'solecismo'. Hortaz, Bonaparten lekukotasunak berak adierazitako *hibridotasuna* berretsi zuen.

Azkuek Hondarribiko, Irungo eta Oiartzungo hizkeren nafar isuria azpimarratu zuen. Hondarribikoa Bidasoaldeko nafar hizkerekin bat dator azentuaren alorrean eta datibo eta genitibo pluraleko kasu marketan —baina [x] ahoskatzen da—, eta Ekialdekoekin, orohar, zenbait aditz tasunetan (*-ki*, adizki laguntzaileak, *y-*, *-xia*, *-it-Nor-Nori-Nork* sailean). Lexikoan, berriz, joera horrekin batera baditugu Gipuzkoako hitz altxorrarekin bat heldu diren lekukotasunak.

Beste aldetik, hiru lan horietako ezaugarriak diakronian zehar agertu izan dira egunera arteko beste lekukotasunetan. 1778.eko Salazarren predikuan adizki laguntzaileetan ageri da goinafarrerarako isuria, eta baditugu Bidasoaldeko hizkeren ezaugarriak (genitibo eta datibo pluralak), bertakotzat eman daitekeen ezaugarriarekin batera (*-xia*). Era berean, ez du Larramendiren aldeko lekukotasunik eman aspektu gertakizuneko marka dela eta, ondoko testigantzetan gertatu den bezala. Beste aldetik, Azkuek geroztiko lekukotasunetan arruntak dira azentuari buruzko aipuak —nahiz eta bat ez datozen Holmer 1964 eta Artola 1981 eta Hualde-Sagarzazu 1991—, datibo eta genitibo pluraleko marken aipamenak eta aditz morfologiari buruzkoak. Hala ere, azken alor honetan gogoan hartzekoa da gipuzkerazko adizki laguntzaileen sarrera (cf. Holmer 1964 eta Artola 1981), sailen arteko aditz-trukaketa nabarmena (cf. Holmer 1964, Artola 1981 eta Etxaburu 1981). Gogoan hartze-

koak ere badira Azkuez gerotzik hobekiago jasotako zenbait joera, hala nola txistukarien neutralizazioa (cf. *Erizkizundia*, Artola 1981, Irigoyen 1987 eta Hualde-Sagarzazu 1991; eta baita Salazar ere), bokalismoaren joera nagusiak (cf. Letamendia 1990a), eta beste zenbait gertakari, *-rko / -sko* sinkopa, (Letamendia 1990a) eta *-ketu*-ren erabilera (Artola 1981, *EGLU II* eta Letamendia 1990a), adibidez.

Orain arteko datuek Hondarribiko hizkera inondik ere agortzen ez duten arren, egungo azterketaren norabide nagusia zedarriztatzen dutelakoan gaude. Bistan da egungo zer-nolakoetara eta noiz-nongoetara egokitu beharra dagoela aztertze-lana. Bilketa ganoraz egingo badugu, ezinbestekoa da, esaterako, auzoen arteko aldeei jaramon egitea, baita hizkuntza estandarra eta irakaskuntza-komunikabideen eraginari, eta beste zenbait datu soziolinguistikori, hala nola herriaren demografi gorabehera (kanpotiko bizilagunen etorrera azken urteotan), e.a. Baina azken kontu hauek eta beste zenbait hurrengo lanerako utzi beharko ditugu.

Bibliografi iturburuak

- Alzola, N. (N.A.G.), 1957, "Bonaparte'ren eun-urte-muga dala-ta", *El Bidasoa*, 1957.eko uztailak 27, abuztuak 24, 31 eta irailak 28. Urte berean R. Fernández Atienzenaren moldiztegian batera argitaratuak.
- , 1957-1960, "Euskal Bibliographia: Otaegi'tar Klaudio", *Egan*, XIV (5-6 zenb.), XVII (3-6 zenb.); 367-374 eta 244-255.
- , (Berriochoa, H. V.), 1958, "Correspondencia del Príncipe Luis Luciano Bonaparte, Clémence Bonaparte, Duque de Mandas, Resurrección María de Azkue y otros documentos", *BAP*, XIV, 55-68.
- , 1959, "Otaegui a Bonaparte. Esquela de felicitación de Año Nuevo", *BAP*, XV, 75.
- , 1964, "Udabe abadea, Bonaparte'ren lankide", *Egan*, XXII, 160.
- Allières, J., 1980, "Dialectologie", *Iker 1*, Euskaltzaindia, Bilbo, 273-281.
- Apecechea, J. 1979, *Joaquín de Lizarraga (1748-1835). Un escritor navarro en euskara*, Institución Príncipe de Viana-Diputación Foral de Navarra, Iruñea.
- Arana Martija, J. A., González Echegaray, C., 1989, *L. L. Bonaparte. Eskuizkribuak eta argitarapenak*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Arana Martija, J.A., 1991, "Bibliografía Bonapartiana", *Euskera*, XXXVI, 128-297.
- Artola, F. (Bordari), 1981, "Hondarribiko mintzairan bertako berri", *Euskera*, XXVI, 295-303.
- Azkue, R. M., 1905-1906, *Diccionario vasco-español-francés*, 2. ed., 1969, LGEV, Bilbo.
- , 1923-25, "Morfología Vasca", *Euskera*, IV, V eta VI.
- , 1927, "Mendibururen adizkiak eta idaztanka", *Euskera*, IX (1928), 124-183.
- , 1930, "Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos", *Euskera*, XI, 282-297.
- , 1931, "Particularidades del dialecto roncalés", *Euskera*, XII, 207-406.
- , 1932, *Verbo Guipuzkoano. Apéndice de la Morfología Vasca*, Editorial Vasca, Bilbao. [LGEVren 1969.eko edizioa erabili dut]
- , 1934, "Aita Manuel Larramendi'ren Corografía de Guipúzcoa", *Yakintza*, 7. zenb., 3-17.
- Azurmendi, X., Urkizu, P., 1991, *Klaudio Otaegi olerkaria (1836-1890)*, Etor, Donostia.
- Bähr, G., 1926-35, "Estudio sobre el verbo guipuzcoano", *RIEV*, XVII, 98-122, 370-394; XVIII, 437-469; XIX, 287-312; XX, 325-349; XXI, 547-587; XXII, 245-269; XXV, 63-77; XVI, 122-136.
- , *Erizkizundi Irukoitza: Ondarribi*, Hondarribiari dagokion kuadernotxoa, Euskaltzaindiaren Azkue Biblioteka. [EI aipuetan]
- Bilbao, J., 1976, *Eusko Bibliographia*, Auñamendi, San Sebastián.

- Bonaparte, L.L., 1858?, *Canticum trium puerorum vasconice. Himno de los tres jóvenes en el horno traducido al vascuence en los siguientes dialectos y subdialectos: Vizcaino clásico, Marquines, Biscaina Litterali Marquinensi, Biscaina Litterali potius centrali, Biscaina Ochandianensi, Guipuscoana Litterali, Guipuscoana Goyerriensi, Irun, Vergara, Guipuzcoana Salinensi, Inferioris Navarra (Cize), Inferioris Navarra (Mixensi), Inferioris Navarra (Baigorriensi), Superioris Navarra (Arrayoz), Superioris Navarra (Elizondo), Superioris Navarra (Ochagavia), Superioris Navarra (Olagüe), Superioris Navarra (Vera), Arike, (Aezcoa) Jaurrieta, Vidangoz, Lapurdensi Litterali, Lapurdensi (Hasparren), Solensi Litterali, Hispano-solensi (Roncal). Eskuizkribua. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , *Canticum trium puerorum. (Himno de los tres jóvenes en el horno, traducido a los dialectos y subdialectos de: Alsasua, Olagüe (al dorso), Arrayoz, Vera (al dorso), Elizondo, Ibarrolle, Vera, Cinco Villas, Suletino (al dorso), Hermandad de Gamboa y otros cuatros borradores cuya procedencia no se indica). Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , *Canticum trium puerorum. Traduction du Benedicite en basque de Vera, corrigée par le P. Fidèle, capuccin. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , 1863, *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara eta sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés, Londres.*
- , 1866, "Note sur les prétendus génitifs et datifs pluriels de la langue basque". [Orri soltea, 1868.ean, "Notes sur les prétendus génitifs et datifs pluriels de la langue basque. Remarques", RLPbC, 282-284].
- , ?, *Contestaciones a cuestionarios dialectales en Fuenterrabía, eskuizkribua. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , ?, *Contestaciones a cuestionarios dialectológicos referentes a Ainhoa, Arcangues, Armendaritz, Iholdy, Arnegui, Ascain (Serres), Guetari, Bidart, Ayerre, Bassussarry, Biriatsu, Bobobie, Fontarrabie, Domezain, Elizondo, Uriz, Lizaso, Vera, Espelette, Souraide, Itsassou, Helette, Isturitz, Irisarry, Loubossoa, Macaye, Mendionde, St. Esteban, St. Martin, Mebarin, Saint-Pierre d'Irube, Mougerre, Ustaritz, Larresore, Villefranque, Valcarlos, y otros en un cuadro, eskuizkribua. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , 1868?, *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes, comprenant les règles de la prononciation, de l'accent tonique et du changement des lettres; suivie de la loi de l'affinité ou harmonie de voyelles, et précédée d'une nouvelle classification des dialectes, sous-dialectes et variétés de l'euscara. D'après de nombreux renseignements pris sur les lieux en 1856, 1857, 1866 et 1867. Par le Prince Louis-Lucien Bonaparte, eskuizkribua. Bizkaiko Foru Aldundia.*
- , 1869, *Le verbe basque en tableaux, accompagné de notes grammaticales, selon les huit dialectes de l'euskara: le guipuscoan, le biscaien, le haut-navarrais méridional, le labourdin, le bas-navarrais occidental, le bas-navarrais oriental et le souletin: avec les différences de leurs sous-dialectes et de leurs variétés, Londres.* [Orain, Bonaparte, L.L., 1991, *Opera omnia vasconice*, (I), Euskaltzaindia, Bilbo, 175-442]
- , 1877a, "Observations sur le basque de Fontarrabie, d'Irun, etc.", *Actes de la Société de Philologie*, 149-191.
- , 1877b, *Note sur certaines remarques de M. A. Luchaire, Londres.*
- , 1991, *Opera omnia vasconice*, (4 liburuki), Bilbo.
- Camino, I., 1989, "Argitasun zenbait Aezkoako dotrinei buruz", *ASJU*, XXIII-3, 801-807.
- Campión, A., 1884, *Gramática de los cuatro dialectos literarios*, 1977, LGEV, Bilbao, 198-202.
- , 1890, "Apuntes necrológicos: D. Claudio de Otaegui", *Euskal Esnalea*, XXII, 82-88.
- Charencey, H., 1866, *La Langue Basque, et les Idiomes de l'Oural. Deuxième Fascicule: Déclinaison et comparaison avec divers idiomes*, Caen.
- Echaide, A. M^a, 1984, *Erikizundi Irukoitza, Iker-3*, Euskaltzaindia, Bilbo.

- , 1989, *El Euskera en Navarra: Encuestas Lingüísticas (1965-1967)*, *Eusko Ikaskuntza, Hizkuntza eta Literatura*, 8. zenb., Donostia.
- Euskaltzaindia, 1987, *Euskal Gramatika: Leben Urratsak- II*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Garate, G., 1988, *Erdarakadak*, Gero-Mensajero, Bilbo.
- Gavel, H., 1929, *Grammaire Basque*, I.
- "Gipuzkoa'k Erizkizundiari erantzun diona", 1926, *Euskera*, VII (1926), III-IV. zenb., 46-58.
- Gómez, R., 1989, "Bonaparte Printzearen inguruko hizkuntz eztabaidak", *ASJU*, XXIII-2, 355-392.
- Gorosabel, P., 1899-1901, *Noticia de las cosas memorables de Guipúzcoa*, 1972, LGEV, Bilbao.
- Grandmontagne, F., 1944, *Los inmigrantes prósperos*, Madrila, 427-428.
- Holmer, N., 1964, *El idioma vasco hablado*, *ASJU*-ren gehigarriak, 5. zenb., Donostia.
- Hualde, J. I., 1991, "Manuel de Larramendi y el acento vasco", *ASJU*, XXV-3, 737-749.
- , Sagarzazu, Tx., 1991, "Acentos del Bidasoa: Hondarribia", *ASJU*, XXV-1, 139-152.
- Iñigo, P., 1981, "Bortzirietako erakusleez", *Euskera*, XXVI, 43-46.
- Irakasle bi, 1990, "Otaegi maixua", *Hondarribia*, 39. zenb., 13.
- Irigoyen, A., 1987, *De re philologica linguae vasconicae II*, Bilbo.
- Lacombe, G., 1932-1933, "Lettres du Prince Louis-Lucien Bonaparte à Don Arturo Campión", *RIEV*, XXIII, 192-198; XXIV, 304-313.
- Lafitte, P., 1974, "Euskal-aditzeko hiru *-ke* atzizkiak", *Euskera*, XIX, 152-156.
- , 1979, *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire)*, (3. edizioa), Elkar, Donostia.
- Lafon, R., 1950, "Notes étymologiques", *Eusko-Jakintza*, IV, 303-308.
- Lakarra, J. A., 1985, "Larramendiren hiztegegintzaren inguruan", *ASJU*, XIX-1, 9-50.
- Larramendi, M., 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua vascongada*, Salamanca [Berrarg. faksimilea, Donostia, 1979].
- , 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence, y latin*, Donostia.
- , *Corografía o descripción general de la Muy Noble y Muy Leal Provincia de Guipúzcoa*, Tellechea Idígoras, J.I. (arg.), 1969, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia.
- , 1990, *Manuel Larramendi: Euskal testuak*, Altuna, P., Lakarra, J. A. (prestatzai-leak), Andoaingo Udala eta beste, Donostia.
- Lekuona, M., 1956, "-Ki, gerundio-atzizki?", *Euskera*, I, 145-148.
- Letamendia, J. A., 1990a, "Bokalismoari buruzko oharra", *Hondarribia*, 40. zenb., 42-45.
- , 1990b, "Euskaltzaleen Biltzarra eta Klaudio Otaegirentzako omenaldia", *Hondarribia*, 42. zenb., 11-16.
- Luchaire, A., 1877, "Compte-rendu de la brochure du Prince Bonaparte 'Observations sur le basque de Fontarabie, d'Irun'", *Revue Critique d'Histoire et de Littérature*, 24. zenb., 378-380.
- Manterola, J., 1879, "El sr. Claudio Otaegui y sus trabajos en favor del bascuence: contestación y observaciones", eskuizkribua, Gipuzkoako Foru Aldundia.
- , 1880, *Cancionero Basco-III*, Donostia. [Berrarg. faksimilea, Sendoa, Donostia, 1981.] 264-267.
- Mitxelena, K., 1950, "En torno a algunos aspectos del habla de Rentería (Guipúzcoa)", *BAP*, VI, 89-94.
- , 1957-58, "A propos de l'accent basque", *BSL*, LIII, 204-233. [Orain: *SHLV*, 220-239].
- , 1960, "El euskera de Irún", *El Bidasoa*, ekainak 26.
- , 1964, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Donostia. [Orain: *SHLV*, 3-72].
- , 1965, "Lat. S: el testimonio vasco", *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*, Madrila. [Orain: *LH*: 282-295].

- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, (RSVAP), Bilbao.
- , 1976, "Acentuación alto-navarra", *FLV*, VIII, 23. zenb.. [Orain: *PT*, 245- 260].
- , 1977, *Fonética Histórica Vasca*, (2. ed.) "Julio de Urquijo" Mintegiaren argitalpenak, Donostia.
- , 1978, "Arantzazutik Bergarara", *Euskera*, XXIII, 467-477. [Orain: *SHLV*, 984-990].
- , 1981a, "Encuestas lingüísticas en el País Vasco", *Euskera*, XXVI, [orain, *SHLV*, 323-333.]
- , 1981b, "Sobre las necesidades de una exploración lingüística de Euskal Herria", *Euskera*, XXVI, 873-881.
- , 1989, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Mogel, J. A., 1800, *Confesio ta comunioco sacramentuen gañean eracasteac*, Iruñea.
- Ondarra, 1987, "Dos pláticas en vascuence del siglo XVIII", *FLV*, XIX, 50. zenb., 281-316.
- , 1990, Irun eta Hendaian emandako bi euskal prediku (1831-1832)", *Bidasoako Ikaskuntzen Aldizkaria*, 7. zenb., 7-37.
- Otaegui, C., 1886, "Carta necrológica: D. José Joaquín Ollo", *Euskal-Erria*, XIV. zenb., 209-213.
- Pagola, R. M., 1991, *Dialektologiaren atarian*, Mensajero, Bilbo.
- Riezu, J., 1958, "El Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *PV*, XIX, 149-164.
- Rodríguez Ferrer, M., 1873, *Los Vascongados, su País, su Lengua y el Príncipe L. L. Bonaparte*, Madril.
- R. de Larrínaga, J., 1954, "Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *BAP*, X, 231-302.
- Sagartzazu, Tx., 1988, "Klaudio Otaegi euskaltzalea", *Plazara*, 11. zenb., 4-5.
- San Martin, J., 1989, "Klaudio Otaegi Hondarribiko maisua", *Hondarribia*, 35. zenb., 8-9.
- , 1990, "Berriz ere Klaudio Otaegi", *Hondarribia*, 42. zenb., 17.
- Satrustegi, J. M., 1979, "Plática vasca del año 1778 en un proceso de Fuenterrabía", *FLV*, XI, 32. zenb., 287-302.
- , 1987, *Euskal testu zaharrak, Euskararen lekukoak-13*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- Urquijo, J., 1908-10, "Cartas escritas por el Príncipe L.-L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV*, II, 215-221; IV, 233-297.
- Vinson, J., 1876, "Spécimens de variétés dialectales basques: Fontarabie", *Révue de Linguistique*, VIII, 310-319.
- Vilallonga, J., 1953-1957, "Introducción a un estudio sobre Luis-Luciano Bonaparte y sus trabajos", *Eusko Jakintza*, VII, 39-68.
- Yrizar, P., 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia.
- Zavala, A., 1981, *Xenpelar bertsolaria*, (2. ed.), Auspoa, Donostia.
- Zuazo, K., 1987, "Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerak", *ASJU*, XXI-3, 927-950.
- , 1988a, *Euskararen batasuna, Iker-5*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1988b, "Bizkaieraren ezaugarriez gehiago", *ASJU*, XXII-2, 367-377.
- , 1989, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU*, XXIII-2, 609-650.

- G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 1.500 pta. (1.200).
- XXIV. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, III. *Beule-Egileor, Babarraso-Bazur*, 1991. 1.000 pta. (800).
- XXV. JOSÉ Mª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 2.500 pta. (2.000).
- XXVI. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, IV. *Egiluma-Galanga*, 1991. 1.000 pta. (800).
- XXVII. JOSEBA A. LAKARRA - JON ORTIZ DE URBINA (arg.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 3.000 pta. (2.500).
- XXVIII. RICARDO GÓMEZ - JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991ko irailaren 2-6)*, 1994. 3.500 pta. (3.000).
- XXIX. JOSÉ IGNACIO HUALDE - XABIER BILBAO, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*, 1992. 1.000 pta. (800).
- XXX. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, V. *Galami-Iloza*, 1992. 1.000 pta. (800).
- XXXI. KARLOS OTEGI LAKUNTZA, *Lizardi: lectura semiótica de Biotz-begietan*, 1993. 3.000 pta. (2.500).
- XXXII. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 1.500 pta. (1.200).
- XXXIII. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, VI. *Ilpiztu-Korotz*, 1993. 1.000 pta. (800).
- XXXIV. JOSÉ IGNACIO HUALDE - GORKA ELORDIETA - ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 3.000 pta. (2.500).
- XXXV. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1994. 3.000 pta. (2.500).
- XXXVI. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 2.000 pta. (1.600).
- XXXVII. MANUEL AGUD - † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, VII. *Korpa-Orloi* 1994. 1.000 pta. (800).
- XXXVIII. PATXI GOENAGA (arg.), *De Grammatica Generativa*, 1995. 3.000 pta. (2.500).

